

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кот Сергій

Повернення і реституція
культурних цінностей у політичному
та культурному житті України
(XX – поч. XXI ст.)

Київ – 2020

Кот Сергій.

Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.): монографія / Сергій Кот. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. — 1020 с.

У монографії на основі широкого кола джерел розглядається участь України у вирішенні питань розшуку і повернення культурних цінностей у XX — на початку XXI ст. Характеризуються і систематизуються численні факти втрат та переміщення національних реліквій, інших предметів культури з території України на різних історичних етапах та за різних обставин, подається їх структурний аналіз. Висвітлюється роль і місце повернення та реституції культурних цінностей у політичних процесах і культурному житті України в добу Української революції 1917–1921 рр., у період існування тоталітарного режиму СРСР та в умовах відновлення державної незалежності України. Значна увага приділяється долі українських культурних цінностей під час Другої Світової війни, а також участі України у вирішенні питань розшуку та повернення втрачених культурних цінностей у повоєнні роки. Узагальнюється й аналізується досвід та ключові напрямки здійснення державної політики України щодо повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі. Також розглядаються теоретичні та міжнародно-правові засади повернення і реституції культурних цінностей, що визначають принципи міждержавного співробітництва у даній сфері.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
Національної академії наук України.
Протокол № 5 від 25 червня 2019 р.

Відповідальний редактор:

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор *В.М. Даниленко*.

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор *Г.В. Боряк*,
член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор *О.С. Рубльов*,
доктор історичних наук, професор *О.Є. Лисенко*.

*Присвячується
світлій пам'яті моїх батьків
Кота Івана Лукича і Кот Марії Мусіївни,
які дали мені життя і завжди
підтримували у моїй науковій праці*

*Автор висловлює щирі подяки за допомогу та сприяння
у підготовці цієї монографії Програмі ім. Фулбрайта в Україні
Державного департаменту США, Дослідному центру
ім. Дж. В. Ключе Бібліотеки Конгресу США
та Дослідній фундації ім. О. Ольжича у США*

З М І С Т

Вступ	7
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	
1.1. Стан наукової розробки теми	14
1.2. Джерельна база дослідження	37
Висновки до розділу 1	41
Розділ 2. Теоретичні засади повернення та реституції культурних цінностей	
2.1. Основні поняття та терміни	43
2.1.1. «Культурні цінності»	43
2.1.2. «Незаконно вивезені культурні цінності»	67
2.1.3. «Повернення культурних цінностей»	84
2.1.4. «Реституція культурних цінностей»	91
2.2. Повернення та реституція культурних цінностей: глобальні тенденції і виклики для України	103
2.2.1. Культурні цінності в контексті процесів суспільного розвитку	103
2.2.2. Повернення культурних цінностей — важливий напрямок міжнародного культурного співробітництва	121
2.2.3. Реституція культурних цінностей, втрачених внаслідок війн та збройних конфліктів	145
Висновки до розділу 2	165
Розділ 3. Витоки державної політики повернення в Україну культурних надбань в період Української революції 1917–1921 рр.	
3.1. Вивезення та втрати українських культурних цінностей як передумова формування суспільної ідеї щодо необхідності їх повернення	171
3.1.1. Гірка спадщина століть: втрачені пам'ятки, реліквії та святині	171
3.1.2. Втрати культурних цінностей під час Першої світової війни та в роки Української революції 1917–1921 рр.	197
3.2. Перші спроби повернення в Україну культурних цінностей за доби Української Центральної Ради	218
3.3. Питання повернення культурних цінностей на мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР	232
Висновки до розділу 3	259
Розділ 4. Доба «українського відродження» і участь України у процесах повернення та реституції культурних цінностей	
4.1. Втрати і вивезення культурних цінностей як наслідок встановлення комуністичного режиму в Україні	263
4.1.1. Примусове вилучення культурних цінностей під час масових кампаній 20–30-х років	265

4.1.2. Вилучення культурних цінностей з України адміністративним шляхом за наказами всесоюзних відомств	290
4.1.3. Неповорнення в Україну культурних цінностей, що надавалися до музеїв та інших установ Росії у зв'язку з проведенням виставок	293
4.2. Розвиток громадських ініціатив та формування державної політики УСРР щодо повернення культурних цінностей	306
4.3. Українсько-російська Паритетна комісія та її місце у визначенні концептуальних засад двостороннього співробітництва щодо повернення культурних цінностей	320
4.4. Україна в контексті реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. щодо реституції культурних цінностей	347
4.4.1. Питання повернення та реституції культурних цінностей у мирних договорах 1921 р. за участю України	347
4.4.2. Реалізація умов Ризького мирного договору 1921 р. і Україна	360
Висновки до розділу 4	371

Розділ 5. Друга Світова війна: переміщення і втрати культурних цінностей України

5.1. Стан культурних цінностей на території України напередодні війни	375
5.2. Радянська евакуація українських культурних цінностей у тиллові райони СРСР	388
5.2.1. Евакуація	388
5.2.2. У глибокому тилу: умови перебування в евакуації та нові втрати культурних цінностей	427
5.3. Втрати культурних цінностей на окупованій території України	450
5.3.1. Організоване пограбування і вивезення культурних цінностей окупантами	450
5.3.2. Мародерство як фактор втрат культурних цінностей в умовах окупації України	483
5.3.3. Вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції діячів науки та культури	516
5.4. Війна і втрати культурних цінностей: український рахунок	527
Висновки до розділу 5	560

Розділ 6. Повернення та реституція культурних цінностей в Україну після Другої Світової війни

6.1. Формування міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей, переміщених під час Другої Світової війни	564
6.2. Україна в контексті загальних повоєнних процесів повернення та реституції культурних цінностей, втрачених і переміщених внаслідок Другої Світової війни (1945–1948 рр.)	601
6.2.1. Розшуки і повернення: перші кроки	601
6.2.2. «Велика європейська реституція» і Україна	621
6.3. Повоєнна передача архівно-бібліотечних фондів, предметів старовини і мистецтва з України до Польщі в контексті геополітичної стратегії СРСР (др. пол. 40-х рр. XX ст.)	657

6.4. Втрати, пошуки і повернення українських культурних цінностей в умовах радянського режиму другої половини ХХ ст.....	684
6.5. Компенсація чи «трофеї війни»? : переміщення культурних цінностей інших країн на територію УРСР внаслідок Другої Світової війни	722
Висновки до розділу 6.....	745

Розділ 7. Повернення та реституції національних культурних надбань у незалежній Україні: досвід, проблеми, перспективи

7.1. Становлення організаційних та правових засад державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей	749
7.2. Діяльність державних органів і установ, громадських організацій по поверненню культурних цінностей в Україну.....	765
Висновки до розділу 7.....	800

Розділ 8. Основні напрямки участі України у двосторонньому міждержавному співробітництві з питань повернення та реституції культурних цінностей

8.1. Україна і Російська Федерація	802
8.2. Україна і Федеративна Республіка Німеччина	827
8.3. Україна і Республіка Польща	857
8.4. Україна і Королівство Нідерландів.....	885
8.5. Україна та Угорська Республіка.....	901
Висновки до розділу 8.....	910
Висновки	914
Summary	936
Список скорочень	939
Список використаних джерел та літератури	942
Іменний покажчик	996
Географічний покажчик	1006
Contents	1015

ВСТУП

Історичний шлях українського народу до незалежності і власної державності, свободи та демократії був позначений багатьма трагічними втратами. Серед найбільш болючих з них — втрата незліченних культурних скарбів — безцінних національних реліквій, які у гіркий період бездержавності бурхливим потоком вивозилися з України і розпорошувалися по цілому світові, безслідно гинули та по-варварському розграбовувалися внаслідок численних війн, що відбувалися на її території. Масштаби втрат є такими значними, що їх можливо порівняти з гуманітарною катастрофою, наслідки якої з кожним десятиліттям і з кожним роком відчуваються усе гостріше. Ці втрати не мають термінів давності, з ними неможливо примиритися, вони є, перефразовуючи крилатий вираз відомого письменника, «попелом, що стукає в серце» кожного українця.

Вочевидь, що трагічна доля багатьох унікальних культурних цінностей України визначає **актуальність її поглибленого дослідження** як наукового підґрунтя для підготовки процесів повернення численних національних реліквій, що опинилися поза межами нашої держави.

З території України протягом століть вивозилися колосальні масиви унікальних культурних цінностей, які стали надбанням музеїв і приватних колекцій інших країн. Особливо у значних масштабах відбувалося цілеспрямоване вивезення українських культурних цінностей до Росії внаслідок централістичної політики Російської імперії та СРСР, де вони концентрувалися переважно у музеях Москви і Петербургу-Ленінграду.

Значних втрат українським культурним цінностям було завдано під час Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр., коли територія України стала ареною жорстоких бойових дій, чужоземних інтервенцій та калейдоскопічних змін влади. Внаслідок розграбувань та реквізицій велика кількість цінних об'єктів була вивезена німецькою, австрійською, польською та Червоною арміями, а також приватними особами.

Не випадково, ідея повернення в Україну втрачених культурних цінностей на початку ХХ ст. набула справжнього розмаху під час боротьби за державну незалежність України і стала одним з вагомих факторів українського національного піднесення, формування внутрішньої та зовнішньої політики на державному рівні.

Проте новим нищівним ударом по національній культурній спадщині стала Друга Світова війна, внаслідок якої Україна втратила таку кількість

найцінніших музейних, архівних та книжкових фондів, яка дозволяє говорити про справжню руїну, «культурний Апокаліпсис», наслідки якого лишаються неподоланими дотепер. Лінія фронту вогненним валом двічі пройшла через всю територію України — із Заходу на Схід та зі Сходу на Захід. Культурні цінності масово нищилися під час бойових дій. Безліч цінних об'єктів (у тому числі деякі цілі музеї) безслідно зникли під час евакуації до східних районів СРСР. Водночас, переважна кількість втрат культурних цінностей була пов'язана з діяльністю спеціальних підрозділів німецьких і румунських окупаційних військ та адміністрацій, які цілеспрямовано розшукували та вивозили з окупованої ними території України культурні цінності. Також вони були жертвами масового мародерства на окупованій території. Наслідком подій Другої Світової війни є той факт, що впродовж усіх повоєнних десятиліть тема розшуку та повернення втрачених і переміщених культурних цінностей стала незмінним і важливим предметом широкого міжнародного співробітництва. Учасником цього процесу була і є Україна — спочатку як частина колишнього СРСР, згодом — як незалежна держава.

Водночас, з проголошенням незалежності перед Україною виникли й інші завдання у сфері розшуку і повернення втрачених культурних цінностей. Нових значних втрат культурній спадщині завдається неконтрольованим «тіньовим» ринком предметів старовини і мистецтва та їх нелегальним вивезенням поза межі України. Тож запобігання незаконним вивезенню та ввезенню предметів культури є важливою ділянкою державної політики. З іншого боку, для України відкрилися широкі можливості співпраці з українською діаспорою у світі, зокрема, у виявленні та вивченні тих культурних надбань українського народу, які зосереджені поза межами України. Значна частина цих культурних цінностей добровільно передається представниками української діаспори в Україну, збагачуючи її загальний культурний спадок.

Розвиток тенденцій міжнародного культурного співробітництва вимагає від вищих органів державної влади і управління України детального і об'єктивного аналізу стану справ у такій важливій з точки зору національної безпеки та глобальних викликів ділянці міжнародних відносин, як формування та здійснення державної політики з питань повернення та реституції культурних цінностей.

Тема повернення та реституції культурних цінностей, втрачених в результаті незаконного привласнення на міжнародному рівні вперше предметно постала ще у XIX ст. під час Наполеонівських війн. У правовій та практичній площині вона остаточно оформилася та почала активно фігурувати після Першої світової війни, що знайшло відображення в угодах, що склали повоєнну Версальську систему мирних договорів.

Масштаби пограбувань культурних цінностей на територіях, окупованих під час Другої Світової війни Німеччиною та її союзниками, спонукали світове співтовариство до активних кроків для подолання його наслідків. У 1943 р. була схвалена Лондонська декларація, за якою усі факти відчуження майна на окупованих територіях, у тому числі культурних цінностей, вважаються незаконними та недійсними, а втрачені предмети культури підлягають поверненню законним власникам. Дія декларації не має термінів давності. Вона стала основою усього повоєнного процесу реституції у звільненій від нацистської окупації Європі і продовжує визначати базові принципи його здійснення у наш час.

Саме драматичний досвід Другої Світової війни щодо масових втрат надбань культури спонукав світове співтовариство до ухвалення міжнародної Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. та Протоколу до неї (1954 р.), які з урахуванням досвіду їх застосування були доповнені Другим Протоколом (1999 р.).

Конвенція ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», ухвалена 14 листопада 1970 р. у Гаазі, засвідчила увагу світового співтовариства до цього питання. Учасниками конвенції є понад 80 країн. На основі конвенції кожні два роки відбуваються слухання в рамках сесій Генеральних асамблей ООН, якими схвалено близько 30 резолюцій з даної проблематики. Ухвалення конвенції відкрило можливості для широкого міждержавного діалогу на багатосторонній та двосторонніх основах щодо повернення визначних культурних цінностей до країн їх походження і значною мірою визначило докорінні зміни світових тенденцій у ставленні до культурних цінностей країн і народів. Спільна Єдина конвенція ЮНЕСКО та ЮНІДРУА про викрадені чи незаконно вивезені предмети культури від 24 червня 1995 р., яка була затверджена у Римі за участю української делегації, розвинула основні положення Конвенції 1970 р. та поширила їх на норми міжнародного приватного права. Протягом 90-х років минулого століття ряд офіційних документів з питань повернення втрачених культурних цінностей та регулювання експорту предметів культури були прийняті у рамках ЄЕС.

При ЮНЕСКО створений і діє Міжурядовий комітет з питань сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або реституції у випадку незаконного привласнення.

З кінця 80-х рр. ХХ ст. особливо актуальною темою у міждержавних стосунках стало повернення та реституція культурних цінностей, втрачених під час Другої Світової війни. У тому числі, у 1998 р. було схвалено Вашингтонську хартію — «Принципи Вашингтонської конференції по конфіскованому нацистами мистецтву», до якої офіційно при-

єдналися країни Євросоюзу. При розгляді та реалізації засад Хартії особливі пріоритети надаються питанням повернення втрачених культурних цінностей жертв Голокосту. Цій темі, зокрема, були присвячені і окремий Вільнюський форум 2000 р. та Терезинська декларація 2009 р., рішення яких також вплинули на політику багатьох країн світу щодо даного питання.

Тема повернення та реституції втрачених культурних цінностей тією чи іншою мірою заторкнула практично усі держави Європи та світу в цілому. Загалом ця проблема стала невід'ємним елементом великої європейської та світової політики, і Україна не може залишитися осторонь глобальних процесів, пов'язаних із нею. Європейський вектор розвитку України вимагає від неї бути готовою до вирішення надзвичайно широкого комплексу складних проблем, які у цьому зв'язку сьогодні активно обговорюються світовим співтовариством.

У монографії на широкому колі джерел розглядається участь України у вирішенні питань розшуку і повернення культурних цінностей у ХХ — на поч. ХХІ ст. Дослідження та узагальнення цього понад ніж столітнього досвіду має велике значення для сучасної України не лише з точки зору відновлення маловідомих сторінок своєї історії, але й є надзвичайно актуальним у визначенні ключових напрямків практичної реалізації державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі, включно з фокусуванням особливої уваги на цілому ряді видатних пам'яток національної культури, які цілком можливо повернути в Україну вже найближчим часом.

Мета дослідження — здійснити комплексний історичний аналіз питань втрат, повернення та реституції культурних цінностей, їх роль і місце у політичному та культурному житті України у ХХ — на початку ХХІ ст. на тлі глобальних тенденцій міжнародного культурного співробітництва у даній сфері.

Відповідно до поставлено мети визначено такі **основні завдання**:

- Проаналізувати стан наукової розробки теми та її окремих аспектів, показати, що, незважаючи на значну увагу науковців до питань повернення та реституції культурних цінностей, комплексного та системного висвітлення даної проблеми поки що не відбулося;

- здійснити оцінку джерельної бази дослідження та ввести до наукового обігу нові документи і матеріали, які сприятимуть більш повному розкриттю цієї теми;

- висвітлити теоретичні засади повернення та реституції культурних цінностей, зокрема, зміст ключових понять та термінів, місце культурних цінностей в контексті процесів суспільного розвитку, глобальні світові тенденції міжнародної співпраці з повернення культурних цінностей, а

також питання їх реституції у випадку втрат внаслідок війн та збройних конфліктів;

- дослідити, систематизувати та виокремити найбільш характерні обставини, механізми та форми втрат культурних цінностей України на різних історичних етапах, показати їх роль у створенні передумов для формування суспільної ідеї щодо необхідності їх повернення в Україну;

- узагальнити відомості щодо витоків державної політики з повернення в Україну культурних надбань у період Української революції 1917–1921 рр.;

- показати розвиток громадських ініціатив та формування державної політики УСРР щодо повернення культурних цінностей у добу «українського відродження» 20-х рр. та у 30-ті рр. ХХ ст., у тому числі висвітлити діяльність українсько-російської Паритетної комісії та її місця у визначенні концептуальних засад двостороннього співробітництва щодо повернення культурних цінностей, участь України у реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. щодо реституції культурних цінностей;

- охарактеризувати стан культурних цінностей на території України напередодні Другої Світової війни, здійснити структурний аналіз обставин їх переміщення і втрат внаслідок подій війни як найбільш масштабного явища знищення і вивезення національних надбань в історії України;

- простежити формування міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей, переміщених під час Другої Світової війни, та розкрити місце культурного надбання України в контексті загальних повоєнних процесів повернення та реституції культурних цінностей, втрачених і переміщених внаслідок Другої Світової війни (1945–1948 рр.);

- проаналізувати заходи з пошуків і повернення українських культурних цінностей в умовах радянського режиму другої половини ХХ ст.;

- висвітлити становлення організаційних та правових засад державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей і проаналізувати практичну діяльність державних органів і установ, громадських організацій з повернення культурних цінностей в Україну;

- охарактеризувати основні напрямки участі незалежної України у двосторонньому співробітництві з питань повернення та реституції культурних цінностей;

- узагальнити відомості про основні здобутки та досягнення України щодо повернення та реституції втрачених культурних цінностей, а також виокремити недоліки та проблеми у здійсненні державної політики у даній сфері, здійснити аналіз перспектив та ключових напрямків її подальшого розвитку.

Об'єкт дослідження — культурні цінності України у контексті державної політики з їхнього захисту, охорони та збереження.

Предмет дослідження — повернення та реституція національних культурних цінностей, втрачених на різних історичних етапах розвитку країни; формування теоретичних і правових засад, визначальних тенденцій розвитку державної політики та громадських ініціатив з розшуку, повернення та реституції пам'яток культури України впродовж ХХ — початку ХХІ ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасну територію України у межах її міжнародно-визнаних кордонів, з якої у різний час і за різних обставин були вивезені українські культурні цінності, що підлягали розшуку, поверненню та реституції.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період ХХ — початку ХХІ ст. Їх нижня межа зумовлена першими кроками з повернення втрачених культурних цінностей Української Центральної Ради, урядів Української Народної Республіки та Української Держави у період Української революції 1917–1921 рр. Верхня межа хронологічних рамок дослідження визначається здійсненням заходів з розшуку, повернення та реституції культурних цінностей після відновлення державної незалежності України у 1991 р. і до 2020 р. З метою поглибленого простеження витоків проблеми втрат культурних цінностей для України автор зробив відповідні історичні екскурси, які подекуди виходять за визначену нижню хронологічну межу.

Методологічною основою дослідження є принципи історичного аналізу та наукової об'єктивності, що ґрунтуються на пріоритеті документальних джерел та використанні перевірених фактів. Автор спирається на застосування конкретно-історичного, проблемно-хронологічного, критично-порівняльного методів, методів структурно-функціонального аналізу, що передбачають комплексний характер та всебічність розгляду проблеми. Застосовано також спеціальні методи джерелознавчої евристики, атрибуції, класифікації, систематизації та інтерпретації джерел. Використано основний понятійно-категоріальний апарат, специфічний для історичних досліджень з охорони, захисту та збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції, а також сучасні теоретико-правові засади функціонування та дослідження даної сфери. Структура монографії побудована за проблемним, хронологічним та проблемно-хронологічним принципами. Дослідження є багатоплановим і міждисциплінарним, тісно пов'язане з низкою інших наукових дисциплін, зокрема, культурологією, пам'ятокознавством, музеєзнавством та історією права.

У монографії підсумовуються та узагальнюються понад тридцятирічні дослідження з питань повернення та реституції культурних цінностей, які автор завжди розглядав як можливість практичного сплаву

академічної історії та актуальної політики сьогодення, прямої реалізації результатів історичного дослідження з цього напрямку у життя в реальному часі та з конкретними наслідками для розвитку національної культури. Відповідно, наукова діяльність автора тісно перепліталася з практичними діями з розшуку, повернення та реституції українських культурних цінностей, участю у становленні державної політики України з даних питань. Зокрема, у 1991–1993 рр. працював відповідальним секретарем Республіканської комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами при Міністерстві культури України. Був одним з ініціаторів створення Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (1992 р.) та згодом працював її штатним консультантом (1993–1996 рр.). З 1999 р. — керівник Неструктурної групи «Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей» Інституту історії України НАН України. Підготував для державних органів України десятки інформаційно-аналітичних матеріалів та довідок з питань повернення і реституції культурних цінностей. Автор базового проекту Закону України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (від 21 вересня 1999 р.). У 1993–1994 рр. — відповідальний секретар Міжвідомчої комісії по поверненню в Україну спадщини О. П. Довженка. Розшукав і повернув до України з Росії частину особистого архіву, бібліотеки та меморіальних речей О. Довженка, зокрема його «Автопортрет», який на той час вважався втраченим, та прижиттєвий бюст (1945 р.) роботи скульпторки В. Мухіної. 1998–2004 рр. був членом та експертом двосторонньої українсько-російської Комісії експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Російської Федерації. Ініціатор розгляду даного питання на міждержавному рівні, керівник авторського колективу з підготовки офіційних вимог України до Росії. Забезпечував експертну підтримку процесу переговорів та повернення в Україну 11 фресок XII ст. зі стін собору. Брав участь у офіційних міждержавних переговорах, є багаторічним членом Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей та Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей.

Автор висловлює щире подяку усім, хто в Україні й за кордоном протягом багатьох років надавав йому підтримку у наукових дослідженнях проблем повернення і реституції культурних цінностей та у його практичній діяльності з цих питань на ниві державного будівництва незалежної України.

Розділ 1.

Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

Багатоплановий і комплексний характер проблем повернення та реституції культурних цінностей в контексті їх місця і ролі у політичному та культурному житті України у ХХ — на початку ХХІ ст. визначає два великі напрямки їх наукові дослідження. Одним з них є теоретичне осмислення базових засад їх існування як явища культури, розуміння рушійних сил, що роблять їх активними учасниками цивілізаційного процесу не лише на рівні окремих спільнот і держав, але й у відносинах між ними, аналіз генези норм міжнародного права, що поетапно вибудовували конструкцію консенсусу міжнародної спільноти щодо захисту, охорони та збереження надбань культури. Другий напрямок формується конкретно-історичними дослідженнями реальних історичних подій, що мали місце на різних етапах розвитку України, і були пов'язані з втратами її культурних цінностей, зусиллями держави та громадськості по їх розшуку, поверненню і реституції.

Серед теоретичних питань даної проблематики значну увагу дослідників привертають проблеми термінології. Зокрема, дискусійний розгляд таких базових понять і термінів як «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «повернення культурних цінностей», «реституція культурних цінностей» та їх співвідношення висвітлюється у ряді ґрунтовних публікацій правознавчого спрямування, зокрема українських дослідників В. Акуленка¹, Д. Ковалю², О. Мельничук³, Ю. Шемшученка⁴, Н. Кулакової⁵, дисертаційному дослід-

---

¹ Акуленко В.І. Культурні цінності // Юридична енциклопедія. Т. 3. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2001. С. 432; Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. К.: Юстініан, 2013. С. 53–82.

² Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса: Фенікс, 2016. С. 8–106.

³ Акуленко Віктор, Мельничук Олена. Міжнародне право охорони культурної спадщини // Пам'ятки України. 2005. № 1. С. 149–150; Мельничук О.І. Міжнародно-правовий

женні Т. Каткової⁶. Також це питання розглядається у працях з проблем культурології та державного управління у сфері культури, філософії культури, зокрема, І. Татіївської⁷, І. Пивовар⁸ та С. Шман⁹, пам'яткознавчих публікаціях С. Кота¹⁰, Е. Піскової та Л. Федорової¹¹ й інших. Серед зарубіжних дослідників, які присвячують цьому питанню особливу увагу, вкажемо на публікації Ж. Блейк¹², М. Богуславського¹³, Ж. Грін-

---

статус всевітньої культурної і природної спадщини. К.: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. С. 130–142.

⁴ Шемшученко Юрій, Акуленко Віктор. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. К.: Юрінком Інтер, 1997. С. 22–24.

⁵ Кулакова Н.В. Генезис міжнародного законодавства щодо охорони об'єктів культурної спадщини // Право і суспільство. 2015. № 2. С. 222–223.

⁶ Каткова Т. Діяльність Органів Внутрішніх Справ України з питань захисту культурної спадщини: адміністративно-правові аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. С. 13–19. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.info-works.com.ua/disertacia/pravo/600.html>.

⁷ Татіївська І.П. Аспекти захисту і збереження національних культурних цінностей в умовах воєнного конфлікту // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. Вип. 32. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК, 2017. С. 5–12; Татіївська І.П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018. С. 35–36, 54–61.

⁸ Пивовар І. До проблеми визначення поняття «культурні цінності»: (філософський аспект) // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали II Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. С. 61–63.

⁹ Шман С.Ю. Культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2013. С. 6.

¹⁰ Кот Сергій. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Вип. 20. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2011. С. 10–27.

¹¹ Піскова Е.М., Федорова Л.Д. Сучасна класифікація пам'яток історії // Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України: Дослідження та збереження. К.: Ін-т історії України НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК, 2005. С. 149–171.

¹² Blake Janet. On defining the cultural heritage // International and Comparative Law Quarterly. Vol. 49, 2000. P. 61.

¹³ Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. М.: Международные отношения, 1979. С. 22–23.

філд¹⁴, В. Єгорова¹⁵, К. Зейдлера¹⁶, В. Ковальського¹⁷, С. Молчанова¹⁸, В. Нешатаєвої¹⁹, Л. Протт та П. О'Кіфі²⁰, Р. О'Кіфі²¹, М. Фріго²². Окремо слід зазначити, що у західній правовій історіографії поняттю і терміну «реституція», котре є одним з основних у англо-саксонській системі права і визначає цілий специфічний напрямок правових відносин, присвячується надзвичайно велика кількість фундаментальних спеціальних праць, з яких ми фізично можемо вказати лише на деякі, що показово ілюструють значення, яке йому надається²³.

¹⁴ *Greenfield Jeanette*. Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. P. 80, 124, 252.

¹⁵ *Егоров В.Л.* Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. 1988. № 1. С. 105.

¹⁶ *Zeidler Kamil*. Restitution of Cultural Property: Hard Case. Theory of Argumentation. Philosophy of Law. Gdańsk–Warsaw: Gdańsk University Press, 2016. S. 62–87.

¹⁷ *Kowalski Wojciech*. Restytucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1993. S. 21–44; *Kowalski Wojciech*. Liquidation of Effects of World War II in the area of Culture. Warsaw: Institute of Culture, 1994. S. 31–46.

¹⁸ *Молчанов С.Н.* Об использовании понятий «культурные ценности» и «культурное наследие (достояние)» в международном праве (информационно-аналитический обзор) // Московский журнал международного права. 2002. № 4. С. 20–27.

¹⁹ *Нешатаева Василиса*. Культурные ценности: Цена и право. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. С. 11–22.

²⁰ *Pratt Lindell, O'Keefe Patrick J.* «Cultural Heritage» or «Cultural Property»? // International Journal of Cultural Property. Vol. 1. 1992. P. 307; *Pratt Lindell, O'Keefe Patrick J.* Cultural Heritage or Cultural Property. Art and cultural heritage. Case and materials. Durham: Carolina Academy Press, 2008. P. 17.

²¹ *O'Keefe Roger*. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 101–111, 207–219.

²² *Фриго Манлио*. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Международный журнал красного Креста. 2004. С. 67–80. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnye-tsennosti-i-kulturnoe-nasledie-borba-ponyatiy-v-mezhdunarodnom-prave>

²³ Наприклад, див.: *Essay on Restitution* / Edited by P. D. Finn. Sydney: The Law Book Company limited, 1990; *Maddaugh Peter D., McCamus John*. The Law of Restitution. Aurora: Canada Law Book Inc., 1991; *Jackman Ian Mcneil*. The Varieties of Restitution. Sydney: The Federation Press, 1998; *Panagopolous George*. Restitution in Private International Law. Oxford-Portland: Hart Publishing, 2000; *Restitution* / Edited by Lionel D. Smith. Burlington: Asgate Publishing Company, 2000; *Hedley Steve*. A Critical Introduction to Restitution. Oxford: Oxford University Press, 2005; *Jaffey Peter*. Private Law and Property Claims. Oxford-Portland: Hart Publishing, 2007; *Girlio Francesco*. The Foundations of Restitution for Wrong. Oxford-Portland: Hart Publishing, 2007; *Butt Daniel*. Restituting International Injustice: Principles of Compensation and Restitution between Nations. New York–Oxford: Oxford University Press, 2009.

Слід зауважити, що як в українській, так і у зарубіжній історіографії питань термінології до останнього часу були відсутні спеціальні дослідження, присвячені розкриттю змісту поняття та терміну «незаконно вивезені культурні цінності». Першою спробою виправити цю прогалину стала публікація С. Кота²⁴. Водночас, завдяки канадським вченим в галузі права та соціології Б. Зіффу та П. Рао до наукового обігу введено нове поняття «культурне привласнення» («*cultural appropriation*») як ознака певного культурного явища в процесі цивілізаційного розвитку²⁵.

Загальні культурологічні та пам'яткознавчі аспекти місця культурних цінностей і культурної спадщини в цілому у житті суспільства, що поряд з образами, символами, міфами, ритуалами, іншими уявленнями визначають у певних спільнотах «образ минулого», їх роль у процесах формування національної ідентичності та історичної пам'яті розглядаються С. Котом у відповідних теоретичних розділах в ряді колективних монографій²⁶, Л. Гріффеном у колективній монографії з основ пам'яткознавства²⁷ та у монографічному дослідженні Г. Денисенко²⁸. Ця тема є доволі популярною серед західних дослідників, що засвідчують видані збірники статей на стику культурології та права за редакцією Б. Брайт²⁹, П. Герстетблиц³⁰, Ф. Каплан³¹, Дж. Меррімана³², Е. Робсона, Л. Тредвелла та К. Гоздена³³,

---

²⁴ *Кот Сергій*. Термін «незаконно вивезені культурні цінності» в контексті проблем повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК: Збірник наукових праць. Вип. 24. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. С. 16–29.

²⁵ *Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation.* / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers University Press, 1997. 337 p.

²⁶ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Частина перша. К.: Інститут історії України НАН України, 1999. С. 48–70; *Кот С.* Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 7–64.

²⁷ *Основи пам'яткознавства.* К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. С. 9–33.

²⁸ *Денисенко Г.Г.* Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.

²⁹ *Looking high and low: art and cultural identity* / Edited by Brenda Jo Bright and Liza Bakewell. Tucson, AZ: The University of Arizona Press, 1995. 210 p.

³⁰ *Art, Cultural Heritage, and Law. Cases and Materials.* Edited by Patty Gestenblith. Durham: Carolina Academic Press, 2008. 905 p.

³¹ *Museums and the Making of "Ourselves". The role of Objects in National Identity* / Edited by Flora E.S. Kaplan. London-New York: Leicester University Press, 1994. 420 p.

³² *Imperialism, art and restitution* / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New York–Melburn: Cambridge University Press, 2006. 280 p.

³³ *Who Owns Objects? The Ethics and Politics of Collecting Cultural Artefacts.* Proceedings of the first St Cross — All Souls Seminar Series and Workshop, Oxford, October —

Дж. Торпея³⁴. А фундаментальна книга Ж. Грінфілд про актуальні проблеми світового досвіду щодо повернення та реституції культурних цінностей, розглянуті нею під кутом права та культурології, вже витримала чотири видання і надалі не втрачає своєї актуальності³⁵.

Питання повернення та реституції культурних цінностей як важливий змістовний елемент присутнє у дослідженнях міжнародно-правових засад захисту культурних цінностей під час війн та збройних конфліктів, у тому числі, під час Другої Світової війни, ґрунтовно розглядаються у значній кількості публікацій українських та закордонних дослідників. Зокрема, вкажемо на публікації українських вчених В. Акуленка³⁶, Т. Каткової³⁷, Д. Коваля³⁸, С. Кота³⁹, Б. Криволапова⁴⁰, В. Максимова⁴¹, В. Репецького⁴², І. Татіївської⁴³, колективні роботи за участю відомих науковців⁴⁴. Цим питанням присвячено значну кількість фундаментальних досліджень та наукових розвідок закордонних дослідників. З їх числа привертають увагу

Desember 2004. Edited by Eleanor Robson, Luke Treadwell, and Chris Gosden. Oxford: Oxbow Books, 2007. 131 p.

³⁴ Politics and the Past. On repairing Historical Injustices. Lanham–Boulder–New York–Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, Inc.: 2003. 310 p.

³⁵ Greenfield Jeanette. Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 379 p.; 1996 — 351 p.; 2007 — 500 p.; 2013 — 524 p.

³⁶ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 30–43, 111–127.

³⁷ Каткова Т.Г. Історичний огляд правової регламентації захисту культурних цінностей та об'єктів під час війни та збройних конфліктів. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/471/Katkova.pdf;jsessionid=763D61CC9B731758D6805701B97962C3?sequence=1>

³⁸ Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса: Фенікс. 330 с.

³⁹ Кот Сергій. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках // Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 94–108.

⁴⁰ Криволапов Богдан. Захист культурних цінностей під час конфлікту на Сході України // Альманах «Культура і сучасність». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journals.urau.ua/kis/article/view/148342>

⁴¹ Максимов В.В. Правова охорона культурних цінностей у Конвенціях ЮНЕСКО: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. 16 с.

⁴² Репецький В.М. Міжнародне гуманітарне право : підручник / В.М. Репецький, В.М. Лисик. К.: Знання, 2007. 467 с.

⁴³ Татіївська І.П. Аспекти захисту і збереження національних культурних цінностей в умовах воєнного конфлікту // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. Вип. 32. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 5–12.

⁴⁴ Зі щитом чи на щиті? : захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на Сході України / О.А. Біда, А.Б. Блага, Д.О. Коваль, О.А. Мартиненко, М.Г. Стагевич; за заг. ред. А.П. Буценка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. К.: КИТ, 2016. 72 с.

праці Є. Александрова⁴⁵, М. Богуславського⁴⁶, Г. Ван Хотте, Б. Ділмартіно та Л. Йі⁴⁷, І. Васархлі (одна з перших ґрунтовних монографій після Другої Світової війни)⁴⁸, В. Ковальського⁴⁹, Р. О'Кіфі⁵⁰, І. Томана⁵¹, М. Хартвіга⁵², Г. Хартунга⁵³, ряд доволі об'ємних збірників статей⁵⁴, у тому числі щодо правових питань подолання наслідків Голокосту⁵⁵.

Перші наукові публікації щодо оцінки масштабів втрат культурних цінностей України, наведення конкретних прикладів варварського став-

---

⁴⁵ Александров Е. Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. София: София Пресс, 1978. 143 с.

⁴⁶ Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. М.: Международные отношения, 1979. С. 83–120; Богуславский М.М. Современные правовые вопросы возвращения культурных ценностей в страну их происхождения // Государство и право. 1992. № 11. С. 121–131.

⁴⁷ Van Houtte Hans, Delmartino Bart, Yi Iasson. Post-War Restoration of Property Rights under International Law. Volume I: Institutional Features and Substantive Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 359 p.

⁴⁸ Vasarhlyi Istvan. Restitution in International Law. Budapest: The Publishing House of the Hungarian Academy of Science, 1964. 178 p.

⁴⁹ Kowalski Wojciech W. Art Treasures and War. Leicester: Institute of Art & Law, 2014. 173 p.; Kowalski Wojciech. Restitucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1993. 165 s.; Kowalski Wojciech. Liquidation of Effects of World War II in the area of Culture. Warsaw: Institute of Culture, 1994. 115 p.; Kowalski Wojciech. Restitution and Reparations in the Area of Polish Cultural Heritage, the Legal Regulations and the Activities of the Polish Authorities // Polish-Germany Relations and the Effects of the Second World War / Edited by Witold M. Goralski. Warsaw: Polish Institute of International Affairs, 2006. S. 69–95; Ковальський Войцех. Юридический статус культурных ценностей, перемещенных во время Второй мировой войны и в настоящее время находящихся в частных руках // Трудная судьба культурных ценностей: Материалы международной конференции «Частное право и проблемы реституции перемещенных культурных ценностей» (27–28 мая 2002 г.). Москва, 2002. С. 63–66.

⁵⁰ O'Keefe Roger. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 391 p.

⁵¹ Томан И. Защита культурных ценностей во время международных вооруженных конфликтов: правовые и организационные рамки. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.sk-news.ru/mgp/doc/doc_05_02.doc

⁵² Хартвиг Маммуас. Vae victis. Сомнительное решение, с точки зрения международного суда, в связи с законом о произведениях искусства, захваченных в качестве трофеев (закон о перемещенных ценностях) // Право и политика. 2000. № 1. С. 137–146.

⁵³ Hartung Hannes. Kunsrraub in Krieg und Verfolgung. Die Restitution der Beute- und Raubkunst im Kollisions- und Volkerrcht. Berlin: De Gruyter Recht, 2005. 558 s.

⁵⁴ Humanitarian Law of Armed Conflict. Challenges Ahead. Essays in Honour of Frits Kalshoven / Edited by Astrid J.M. Delissen, Gerard J. Tanja. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nuchff Publishers, 1991. 649 p.

⁵⁵ Holocaust Restitution. Perspective on the Litigation and Its Legacy. Edited by Michael J. Balizer and Roger P. Alford. New York and London: New York University Press, 2005. 321 p.

лення до національних культурних надбань, обставин вивезення предметів мистецтва та старовини з території України та опис зафіксованих в музеях, архівах та бібліотеках поза її межами предметів, зокрема, в Росії, припадають на добу Української революції 1917–1921 рр., коли їх автори водночас були безпосередніми активними учасниками подій того часу і брали участь у започаткуванні державної політики по їх розшуку і поверненню. Однією з перших була розлога стаття О. Благодіра «Українські клейноди», опублікована у «Військово-науковому віснику Армії і Флоту» (1918, № 4–5), у якій він охарактеризував їх значення у військовій традиції українського козацтва, а також детально описав ряд визначних історичних реліквій у музеях Росії. Перепублікація цієї статті з копіями оригінальних ілюстрацій була надрукована у перші роки незалежності України⁵⁶. Питання втрат культурних цінностей в умовах відсутності державності України окреслені у відомій брошурі М. Біляшівського «Наші національні скарби», що була передана до друку того ж року⁵⁷. Втрати пам'яток мистецтва та старовини Києва під час наступу більшовиків у 1918 р. з документальною точністю зафіксовані у не менш відомій брошурі Ф. Ернста про постраждалі художні скарби міста⁵⁸.

Вже в добу «українського відродження» 20-х років ХХ ст. продовженням цієї теми стала фундаментальна стаття М. Макаренка про козацькі прапори у фондах Державного Ермітажу в Росії, де висловлювалася надія на їх повернення в Україну⁵⁹. Щодо втрат культурних цінностей України в умовах Російської імперії у ряді статей зауважував М. Грушевський⁶⁰.

Починаючи з 1930-х років мала місце тривала пауза у дослідженнях проблем повернення та реституції культурних цінностей. Фактично, першою спеціалізованою науковою розвідкою з даного питання стала стаття В. Сидоренка в «Українському історичному журналі», опублікована у 1972 р., у якій робилася спроба розібратися у обставинах та результатах обміну культурними цінностями між музеями УСРР та РРФСР у 1930–

---

⁵⁶ Горобина Михайло: «Будемо терпляче ждати...» // Хроніка 2000. Вип. 1. К.: Довіра, 1992. С. 117–129.

⁵⁷ Біляшевський М. Наші національні скарби. К.: Видавництво «Шлях», 1918. 15 с.

⁵⁸ Эрнст Федор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году / Федор Эрнст. Киев: ГУРО, 1918. 20 с.

⁵⁹ Макаренко М.О. Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви // Україна. 1924. Кн. 3. С. 25–44.

⁶⁰ Грушевський М.С. Береження: дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. 1925. Кн. 5. С. 3–4; Грушевський М.С. Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. К.: Державне видавництво України, 1926. С. 4.

1932 рр. за підсумками роботи Паритетної комісії за участю представників обох республік⁶¹.

Натомість, абсолютно домінуюче становище зайняла тематика, пов'язана з долею українських музеїв, архівів та бібліотек в роки Другої Світової війни (у радянській історіографії фігурувала Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.), де переважно розглядалися питання евакуації їх фондів на Схід СРСР, а також збитки, завдані «німецько-фашистськими загарбниками та їх поплічниками» установам науки і культури під час окупації території України. В умовах ідеологічних обмежень і жорсткого контролю з боку радянського комуністичного режиму, висвітлення цих сторінок історії війни відбувалося у вузьких рамках стандартних кліше — увесь процес евакуації та реєвакуації музейних, архівних та бібліотечних фондів трактувався виключно як успішні дії по порятунку культурних цінностей під керівництвом Комуністичної партії, а відповідальність за усі збитки та втрати культурних надбань внаслідок воєнних дій та на окупованих територіях, включно з музейними, архівними та бібліотечними фондами, а також нерухомими пам'ятками культури, повністю покладалися на нацистську Німеччину та її союзників. Але, незважаючи на існуючі обмеження, у багатьох дослідженнях з даної проблематики було зібрано та узагальнено великий і важливий фактичний матеріал, який значною мірою не втратив своєї актуальності і став основою для подальших наукових студій цих проблем.

Однією з перших таких публікацій стала ґрунтовна стаття російського радянського вченого М. Сімкіна про радянські музеї в роки Другої Світової війни, де на тлі процесів загальносоюзного рівня з домінуванням матеріалів про РРФСР також наводяться дані про евакуацію та реєвакуацію фондів, втрати ряду українських музеїв (Київ, Полтава, Одеса, Харків), а також музеїв Кримської АРСР, що існувала у складі РРФСР перед війною та у воєнні роки.⁶² Вже на початку 1970-х років в Україні на основі унікальних архівних документів воєнних та перших повоєнних років, що на той час зберігалися у Архіві Міністерства культури УРСР була видана надзвичайно детальна та інформативна стаття Ю. Омельченка про розграбування та знищення музейних цінностей України внаслідок нацистської окупації, яка протягом тривалого часу лишалася най-

---

⁶¹ Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Український історичний журнал. 1972. № 2. С. 67–70.

⁶² Симкин М.П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды НИИ музееведения. Вып. II. М.: НИИ музееведения, 1961. С. 176–327.

більш повним зібранням конкретних фактичних матеріалів на цю тему⁶³. Вже у 1983 р. з використанням тієї ж архівної бази автор опублікував одну з перших в Україні ґрунтовних розвідок щодо обставин та результатів радянської евакуації українських музейних фондів у східні райони СРСР⁶⁴. Питання евакуації українських музеїв та їх перебування в евакуації розглянуті у публікації В. Жабокрицького⁶⁵. Про евакуацію, перебування в умовах евакуації та реевакуацію фондів наукових установ та бібліотек АН УРСР, завдані їм збитки в період нацистської окупації України наведено дані у монографії І. Ладивіра про діяльність установ АН УРСР у роки війни⁶⁶. Злочини нацистського режиму проти культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини України, заходи радянського режиму щодо їх збереження в умовах війни поміж інших аспектів цієї теми висвітлюються у монографічних дослідженнях та статтях М. Ковалю⁶⁷, В. Короля та І. Матвієнка⁶⁸, монографії В. Смішко про відродження Києва у 1943–1950 рр.⁶⁹

Окремо слід виокремити монографічне дослідження О. Мітюкова про історію архівного будівництва в Українській РСР у 1917–1973 рр.⁷⁰ У ній знайшли своє висвітлення питання стану збереження архівних фондів України під час численних змін влади у 1917–1920 рр., ініціативи укра-

---

⁶³ *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 12. К.: Видавництво Київського університету, 1971. С. 93–99.

⁶⁴ *Омельченко Ю., Табачник Д.* Найдорожчий скарб // Пам'ятники України. 1983. № 3. С. 29–30.

⁶⁵ *Жабокрицький В.М.* Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943–1945 рр. // Український історичний журнал. 1980. № 5. С. 98–104.

⁶⁶ *Ладивір І.І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. К.: Наукова думка, 1970. 175 с.

⁶⁷ *Коваль М.В.* Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні. К.: Політвидав України, 1965. 112 с.; *Коваль М.В.* Преступлення против культури українського народу // Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1945 гг.). Сборник научных статей. М.: Политиздат, 1965. С. 210–218; *Коваль М.В.* У горнилі війни: співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. К.: Наукова думка, 1972. 156 с.; *Коваль М.В.* Фашистська політика духовного, морально-політичного подавлення населення України и ее крах (1941–1944) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. К.: Наукова думка, 1988. С. 146–202.

⁶⁸ *Король В.Ю., Матвієнко І.А.* Про культурне будівництво народів СРСР (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1982. № 8. С. 69–74.

⁶⁹ *Смішко В.П.* Возрожденный Киев. (Трудовое сотрудничество народов СССР в восстановлении столицы Украины, 1943–1950 гг.). К.: Вища школа, 1990. 158 с.

⁷⁰ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. К.: Наукова думка, 1975. 271 с.

їнських архівістів середини — другої половини 20-х років щодо повернення з Росії архівних фондів українського походження в Україну та наводяться факти отримання з російських архівів надзвичайно цінних архівних фондів і документів, перебіг евакуації українських архівів у східні райони СРСР на початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр., їх перебування у місцях зберігання та реевакуацію, втрати і вивезення архівних фондів німецькою окупаційною владою, їх розшук, повернення і реституція в Україну перед завершенням війни та у повоєнні роки. Цінність наведеного фактичного матеріалу зберігає своє значення дотепер, незважаючи на певні колізії, пов'язані з нав'язаними науковцям радянськими ідеологічними догмами, коли, наприклад, автор засуджує ініціативи українських архівістів на чолі з Д. Багалієм щодо вимог повернення українських архівів з Радянської Росії, але при цьому позитивно оцінює той факт, що українським архівним діячам вдалося домогтися повернення таких фондів в УРСР та наголошує на його великому значенні для наукового і культурного життя в Україні.

В останні роки існування СРСР вийшли друком ряд наукових досліджень з історії охорони пам'яток в Україні, у яких в умовах проголошеної «перебудови» та послаблення ідеологічного контролю почали висвітлюватися питання, які протягом тривалого часу замовчувалися радянською історіографією. Зокрема, у рамках комплексу монографічних досліджень «Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Збірник методичних матеріалів у 6-ти частинах)», виданих під егідою Інституту історії АН УРСР у 1989 р., О. Нестуля опублікував матеріали щодо масової конфіскації церковних цінностей в Україні у 1921–1922 рр.⁷¹, вилучення музейних цінностей для продажу за кордон у кінці 1920-х — на поч. 1930-х рр.⁷² Тоді ж, при розгляді історії охорони пам'яток в Україні в роки Другої Світової війни та в період 1945-поч. 60-х рр., С. Кот приділив окрему увагу втратам культурних цінностей внаслідок війни, евакуації, обставинам перебування в глибокому тилу та реевакуації фондів українських музеїв, бібліотек та архівів, поверненню в Україну вивезених культурних цінностей після війни. При цьому вперше було показано труднощі евакуації музейних фондів та їх втрати під час переміщення на схід СРСР і в місцях перебування, наведені дані підрахунків, які поставили під сумнів офіційну

⁷¹ Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1921–1926 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Збірник методичних матеріалів). У 6-ти частинах. Ч. I. К., 1989. С. 65–186.

⁷² Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Збірник методичних матеріалів) У. 6-ти частинах. Ч. I. К., 1989. 171 с.

концепцію успішного характеру радянської евакуації музейних фондів в цілому⁷³.

У цей же період вийшла друком фундаментальна монографія В. Акуленка, присвячена історії охорони пам'яток в Україні у 1917–1990 рр., яка стала підсумком певного етапу цілеспрямованої розробки автором даної проблематики⁷⁴. Дослідження має історико-правовий характер, проте насичене надзвичайно великою кількістю фактичного матеріалу. У тому числі, приділяється увага розграбуванню українських культурних цінностей радянською владою та їх вивезення до Росії під час масових кампаній 20-х — 30-х рр. ХХ ст. по конфіскації церковних цінностей, вилученню музейних скарбів для продажу за кордон, вказується на спроби української наукової громадськості домогтися їх повернення. Значна увага у монографії відведена втратам культурних цінностей України в роки Другої Світової війни, фактам їх порятунку під час війни, розшуку і повернення у повоєнний період. Тоді ж була видана брошура В. Сергійчука про клейноди українського козацтва, у якій, поміж іншого, висвітлювалися перші кроки по їх поверненню за доби Української Центральної Ради⁷⁵.

Додатково вкажемо на дослідження російських радянських вчених кінця 1970-х — поч. 1990-х рр., у яких присутні дані щодо долі культурних цінностей України. Переважно вони стосуються подій Другої Світової війни. Зокрема, це праці Е. Кончина⁷⁶, Є. Левіта⁷⁷, Л. Максакової⁷⁸ та Н. Фатигарової⁷⁹. Окрім того, звернемо увагу на збірку нарисів Е. Кончина, у якій поряд з долею унікальних предметів з колекцій Київського музею західного та східного мистецтва та музеїв Криму в роки Другої Світової війни, висвітлюються важливі дані щодо вивезення російськими

---

⁷³ *Кот С.І.* Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. В. 6-ти ч. Ч. 3. К., 1989. С. 4–103.

⁷⁴ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні. К.: Вища школа, 1991. 274 с.

⁷⁵ *Сергійчук В.І.* Доля української національної символіки. К.: Товариство «Знання», 1990. 46 с.

⁷⁶ *Кончин Е.* Год 1941-й. Спасение художественных ценностей в первые месяцы Великой Отечественной войны // Искусство. 1981. № 1. С. 62–68.

⁷⁷ *Левит Е.* Осталось только на фотографиях: Памятники, разрушенные и уничтоженные. Произведения искусства, похищенные и погибшие. М.: Изд-во «Планета», 1978. 239 с.

⁷⁸ *Максакова Л.В.* Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. М: Наука, 1990. 131 с.

⁷⁹ *Фатигарова Н.В.* Музейное дело в РСФСР в годы Великой Отечественной войны (аспект государственной политики) // Музей и власть: Сборник научных трудов. М.: НИИ культуры, 1991. С. 173–225.

більшовиками у 1919 р. з Харкова евакуйованих до міста фондів Волинського давньосховища та трагедія Харківського історичного музею у 1941 р., фонди якого майже усі загинули під час евакуації на схід СРСР⁸⁰.

Проголошення незалежності України та позбавлення історичної науки лещат закам'янілих ідеологічних схем та стереотипів радянської комуністичної системи відкрило можливості для об'єктивного та всебічного розгляду історичного минулого українського народу, у тому силі — проблем повернення та реституції втрачених культурних цінностей.

Значний прорив стався у висвітленні перших кроків на цьому шляху в період Української революції 1917–1921 рр. О. Нестуля у серії ґрунтовних наукових публікацій про розвиток охорони пам'яток культури в Україні за доби Центральної ради, Гетьманату та Директорії першим системно виокремив як складову частину цього процесу зусилля української влади та наукової громадськості щодо повернення українських культурних цінностей з Росії, у тому числі звернув увагу на діяльність Культурної комісії при делегації України на мирних переговорах з радянською Росією у 1918 р.⁸¹ У подальшому ці питання як окремий предмет досліджень були висвітлені у передмові та матеріалах збірника документів про перші спроби повернення культурних цінностей у 1917–1918 рр., виданого С. Котом та О. Нестулею⁸², статтях С. Кота про історичні обставини вивезення українських культурних до Росії та спроби їх повернення в роки українських визвольних змагань⁸³. Заходи з повернення в Україну культурних цінностей у 1917–1918 рр. розглядаються С. Зарембою як частина загального процесу становлення українського пам'яткознавства у цей період в узагальнюючій монографії з історії його розвитку.⁸⁴ Роль української інтелігенції у перших кроках щодо повернення в Україну культурних цінностей з Росії у 1917 р. є предметом наукової

⁸⁰ Кончин Е. Эти неисповедимые судьбы. М.: Молодая гвардия, 1990. 287 с.

⁸¹ Нестуля Олексій. Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією: хроніка діяльності. Полтава, 1993. 64 с.; Нестуля Олексій. Біла витокив державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). Київ–Полтава, 1994. 239 с.

⁸² Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918. К.: Видавничий дім «Соборна Україна», 1996. 300 с.

⁸³ Кот Сергій. Проблеми повернення в Україну культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. 1995. Ч. 10. С. 40–49; Кот Сергій. Втрати культурних цінностей у роки визвольних змагань (1917–1920) // Розбудова держави. 1995. Ч. 11. С. 53–56.

⁸⁴ Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К.: Видавництво «Логос», 1995. С. 167–172.

розвідки О. Балицької⁸⁵. Під схожим кутом, але щодо подій 1918 р., ці питання висвітлюються у статті О. Денисенко⁸⁶.

Значним є доробок українських науковців у висвітленні знищення та вивезення українських культурних цінностей до Росії радянським комуністичним режимом у 20–30-х роках ХХ ст. Розграбування церковних цінностей під приводом боротьби з голодом у 1921–1922 рр. та спроби українських науковців повернути бодай частину вивезених реліквій в Україну, наступна кампанія радянської влади по вилученню найвизначніших культових старожитностей з фондів українських музеїв з метою продажу за кордон детально аналізуються у монографії О. Нестулі про долю церковної старовини в Україні у 1917–1941 рр.⁸⁷ Злочини російського більшовизму проти української культурної спадщини у 1917–1941 рр. як складову частину масового терору, що став частиною державного управління в СРСР у цей період, на надзвичайно широкому фактичному матеріалі висвітлюються у монографії С. Білоконя. У тому числі, автор також значну увагу приділяє розграбуванню церковних цінностей та фондів українських музеїв з метою продажу цінних експонатів за кордон⁸⁸. Безумовну цінність щодо дослідження втрат українських культурних надбань має праця автора, присвячена долі збірки П. Потоцького⁸⁹. Дослідженню конфіскації церковних цінностей у 1922 р. присвячена монографія канадського вченого українського походження В. Вериги, що була видана в Україні у 1996 р.⁹⁰ Обставини вивезення до Держхрану СРСР та наступної втрати визначних цінностей Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка та Музейного містечка «Києво-Печерська лавра» у 1933–1934 рр. детально висвітлюються у книзі Г. Полюшка⁹¹. Про переміщення у 1920-х — на поч. 1930-х рр. до Росії з м. Миколаєва Чорноморського центрального військово-морського архіву (1794–1934 рр.)

---

⁸⁵ *Балицька Олена*. Повернення національних цінностей: чинник відродження культури України // *Розбудова держави*. 1994. Ч. 5. С. 40–45.

⁸⁶ *Денисенко Олена*. Проблема повернення культурних цінностей у період Української Держави (1918 р.) // *Військово-історичний меридіан*. 2018. № 22. С. 47–56.

⁸⁷ *Нестуля Олексій*. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917–середина 20-х років). К., 1995. 280 с.; Ч. 2 (кінець 20-х — 1941 рр. К., 1995. 216 с.

⁸⁸ *Білокінь Сергій*. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941: Джерелознавче дослідження. Том 2. Дрогобич: «Коло», 2013. 1066 с.

⁸⁹ *Білокінь Сергій*. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К.: Національний Київ-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. 476 с.

⁹⁰ *Верига Василь*. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. Нью-Йорк–Київ–Торонто: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 193 с.

⁹¹ *Полюшко Г.В.* Втрачені скарби лаврського музею. Пошуки і знахідки. К.: Абрис, 2001. 176 с.

наводяться детальні дані у монографічному дослідженні Л. Левченко⁹² Вилучення і вивезення цінних музейних предметів для продажу за кордон також описані у ряді наукових статей, зокрема, Ж. Арустамян (Музей мистецтв ВУАН, Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка)⁹³, С. Іванисько (Софія Київська)⁹⁴, Г. Рудик (Музей мистецтв ВУАН-Київський музей західного та східного мистецтва)⁹⁵, О. Соловей (Музей мистецтв ВУАН)⁹⁶. Низка публікацій С. Кота та Ю. Коренюка присвячені долі мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору у Києві, що були вивезені у цей період до музеїв Росії⁹⁷. Переміщення українських архівних фондів до Росії у 20-х — 30-х рр. ХХ ст. розглядається у оглядовій статті Л. Лозенко про вивезення архівної спадщини України до всесоюзних установ за Російської імперії та СРСР⁹⁸.

Предметом уваги дослідників також є процес переговорів УСРР та РСФРР щодо обміну культурними цінностями між музеями України та Росії, що мав місце наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. Перш за все, у цьому зв'язку слід відзначити надзвичайно цінні збірники документів, опубліковані О. Нестулею та С. Нестулею, у яких наведено важливі матеріали, що детально висвітлюють цей процес⁹⁹. Кілька публікацій про боротьбу українців за повернення з Росії клейнодів українського

---

⁹² *Левченко Лариса*. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794–1934). Дослідження. Документи. Реєстр фондів: реконструкція. Миколаїв: Іліон, 2018. 660 с.

⁹³ *Арустамян Ж.* Продано, перетоплено // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 108–110.

⁹⁴ *Іванисько Світлана*. Доля культурних цінностей, вилучених із Софії Київської в 20-х роках ХХ століття // Культурологічна думка. 2012. № 5. С. 150–156.

⁹⁵ *Рудик Ганна*. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки // Ханенківські читання. Вип. 7: Матеріали науково-практичної конференції. К. Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, 2005. С. 80–99.

⁹⁶ *Соловей О.* Довкола шедеврів Лукаса Кранаха старшого // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 107–108.

⁹⁷ *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. 63–82; *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Спадщина Михайлівського собору в Третяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. 2004. № 2. С. 2–19.

⁹⁸ *Лозенко Л.* Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. 1994. № 3/4. С. 87–91.

⁹⁹ *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана*. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926–1930 / Сер. «Повернення культурних надбань України: документи свідчать». Вип. 3. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. 333 с.; *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана*. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930 / Сер. «Повернення культурних надбань України: документи свідчать». Вип. 4. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2006. 311 с.

козацтва, зокрема, і у період 20-х — 30-х рр. ХХ ст. за підсумками роботи українсько-російської Паритетної комісії, здійснив С. Кот¹⁰⁰. Питанням українсько-російських переговорів щодо повернення культурних цінностей та участі України в реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. у цей період присвячені статті Д. Гетьмана¹⁰¹ та його дисертаційна робота з даної проблематики¹⁰². Обставини реституції культурних цінностей між Україною і Польщею за Ризьким договором також аналізуються у статті В. Акуленка¹⁰³.

Чи не найбільша кількість наукових досліджень за роки незалежності України була опублікована щодо долі українських культурних цінностей у період Другої Світової війни. Поміж них виокремимо ті, які спричинили особливо значний вплив на вивчення цієї проблеми.

Однією з перших робіт, яка багато в чому визначила принципово нові концептуальні підходи до висвітлення втрат та переміщення колосальних фондів музеїв, архівів та бібліотек України у роки війни, обставини їх розшуку і повернення у повоєнні роки, стала монографія П. Грімстед за участю Г. Боряка, що побачила світ у 1992 р.¹⁰⁴ З позицій об'єктивного аналізу даних документальних джерел і встановлених фактів автори одними з перших подали панораму знищення цінних фондів, особливо архівних матеріалів, що здійснювалося на виконання наказів вищого пар-

---

¹⁰⁰ *Кот Сергій*. Як поверталися наші клейноди: З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії // *Хроніка-2000*. Вип. 27–28. 1998. С. 603–625; *Кот Сергій*. Шукаючи втрачені клейноди: у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва // *Пам'ятки України*. 2007. № 2. С. 86–119; *Кот С.І.* Реліквії українського козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо обміну та повернення культурних цінностей (20-ті — 30-ті роки ХХ ст.) // *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 129–143.

¹⁰¹ *Гетьман Д.І.* Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах // *Магістеріум*. Вип. 17. Історичні студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2004. С. 28–35; *Гетьман Денис*. Діяльність Паритетної комісії із взаємообміну музейними цінностями між РСФРР та УСРР в 1931–1936 рр. // *Київська старовина*. 2007. № 1. С. 81–96; *Гетьман Денис*. Взаємообмін музейними цінностями між РСФРР та УСРР в 1931–1936 рр. // *Пам'ять століть*. 2007. № 1. С. 221–229.

¹⁰² *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010. 236 с.

¹⁰³ *Акуленко В.І.* Реституція культурних цінностей між Україною і Польщею (за мирним договором 1921 р.) // *Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК*. Вип. 9. К.: Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2006. С. 3–20.

¹⁰⁴ *Грімстед П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1992. 119 с.

тійного та державного керівництва СРСР перед відступом Червоної армії. Наводилися дані про діяльність на теренах України Оперативного штабу А. Розенберга по вилученню і вивезенню культурних цінностей, радянські заходи по розшуку і поверненню втрачених культурних цінностей, а також про діяльність спеціальних «трофейних бригад» завданням яких було не лише виявлення та захоплення важливих документів нацистського режиму, але й цінних музейних і бібліотечних фондів Німеччини.

Н. Кашеварова протягом багатьох років досліджує діяльність Оперативного штабу А. Розенберга під час Другої Світової війни на території Європи та, головню, в Україні. Підсумком цієї роботи стали два фундаментальні монографічні видання, опубліковані нею у співавторстві з Н. Малолетовою (довідник-показчик архівних документів)¹⁰⁵ та індивідуально (двохтомна аналітична праця з доданими архівними документами)¹⁰⁶. У них міститься цінна інформація про джерела для дослідження даної теми, характеризуються особливості цілей, організаційної структури та методів діяльності, наводяться важливі конкретні факти по конфіскації та вивезенню з території України визначних культурних цінностей.

Великий внесок щодо дослідження діяльності нацистських спеціальних служб, установ та організацій по виявленню, обліку, вивченню і вивезенню з України музейних, архівних та бібліотечних цінностей зробила Т. Себта. Нею опрацьовано і введено до наукового обігу цінні архівні джерела, надзвичайно детально описані як загальні питання організації роботи німецької окупаційної влади на території України, так і обставини переміщення цінних фондів окремих українських збірок. З численних опублікованих робіт авторки вкажемо на ряд із них, виконаних нею як самостійно¹⁰⁷, так і у співавторстві з О. Долинським¹⁰⁸, Т. Радзівською та С. Сорокіною¹⁰⁹.

---

¹⁰⁵ *Кашеварова Наталия, Малолетова Нина.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. Справочник-указатель архивных документов из киевских коллекций. К.: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2006. 577 с.

¹⁰⁶ *Кашеварова Наталия.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с.; Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 992 с.

¹⁰⁷ *Себта Т.М.* Київська частина матеріалів Айнзатцштабу рейхслайтера Розенберга // Архіви України. 1997. № 1–6. С. 53–73; *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 114–148; *Себта Тетяна.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісаріаті України: історичний нарис // Архіви

Питання радянської евакуації та реевакуації музеїв України, обставини їх перебування у глибокому тилу, доля окремих музейних збірок та колекцій, мародерство представників окупаційних військ та цивільних адміністрацій як фактор втрат українських культурних цінностей розглядаються у публікаціях С. Кота¹¹⁰. Цим проблемам присвячені також праці М. Ткаченка¹¹¹. Важливі дослідження з історії окремих музеїв у роки війни опубліковані О. Живковою¹¹², Н. Крутенко¹¹³, Л. Пелькиною

України. 2009. № 3/4. С. 111–127; *Себта Т.М.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час окупації (1941–1943) // Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи. К. Видавництво Олега Філюка, 2016. С. 13–92.

¹⁰⁸ *Долинський О., Себта Т.* Нові документи з історії втрачених в роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці // Архіви України. 2005. № 1. С. 579–646

¹⁰⁹ *Радієвська Тетяна, Себта Тетяна, Сорокіна Світлана.* Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // Археографічний щорічник. Вип. 24–25. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018. С. 799–860.

¹¹⁰ *Кот С.І.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: тематичний збірник наукових праць. К., 1991. С. 133–146; *Кот Сергій.* Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. 1993. № 6. С. 152–155; *Кот С.* Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РРФСР на Україну // Український археографічний щорічник. Т. 2. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1993. С. 321–334. *Кот С., Ошуркевич О.* Волинський краєзнавчий музей. / Сер.: Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип.1. Київ–Бремен, 1996. 98 с.; *Кот С.* Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 30–41; *Кот С.І.* Ехо війни. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. К.: Такі справи, 2010. 128 с.; *Кот С.І., Кудряшова Л.В.* Искусство в пламени войны. Произведения западноевропейской живописи в собрании Симферопольского художественного музея: каталог и альбом. Симферополь-Киев: «Жерибор». 300 с.

¹¹¹ *Ткаченко М.І.* Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід // Київська старовина. 1995. № 3. С. 31–38; *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої Світової війни (1939–1945): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 1996. 16 с.; *Ткаченко М.І.* Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948 рр.) // Слов'янський світ: Міжвідомчий щорічник. № 1. К.: КіСУ, 1997. С. 193–200.

¹¹² *Живкова Олена.* Колекція музею Ханенків: втрати та знахідки // Повернення культурних цінностей в Україну — державна справа. Матеріали науково-практичної конференції 1 липня 2016 року. К.: Національна академія мистецтв України, 2017. С. 59–71.

та М. Факторовичем¹¹⁴, О. Рославець¹¹⁵, С. Стадник¹¹⁶, Г. Федотовою та Н. Грищенко¹¹⁷, С. Філімонова¹¹⁸.

Долю українських архівів на окупованій території одними з перших досліджували М. Дубик¹¹⁹ та Д. Мешков¹²⁰. Копітка робота українських архівістів по встановленню втрат архівних фондів та документів архівів України внаслідок знищення радянськими органами, евакуації, вилучення та вивезення нацистським режимом отримала своє відображення у підготовці та виданні монументального реєстру втрачених внаслідок Другої Світової війни архівних фондів, опрацьованого великим колективом авторів¹²¹. Значна увага приділяється дослідженню спробам порятунку, розграбуванню нацистами фондів українських бібліотек, уточненню даних їх втрат за підсумками війни. Зокрема, цій темі присвячені публікації Г. Боряка та Л. Дубровіної, Н. Малолетової¹²², А. Бровкіна¹²³, Р. Дзю-

---

¹¹³ Крутенко Наталія. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років // Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. К.: Кий, 1999. С. 75–79.

¹¹⁴ Пелькіна Лідія, Факторович Михайло. Евакуація і грабунок. Київські мистецькі цінності під час війни // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 111–119.

¹¹⁵ Рославець Олена. Київський музей західного і східного мистецтва у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Ханенківські читання. Вип. 4. 2002. С. 86–95.

¹¹⁶ Стадник С.М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: Збірник наукових праць. Полтава, 1991. С. 115–117.

¹¹⁷ Федотова Г.І., Грищенко Н.Ф. История коллекции // Крымский музей. 1995–1996 гг. Симферополь: Издательство «Таврия», 1996. С. 162–172.

¹¹⁸ Філімонов С.Б. Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С.Г. Щеколдина) // Щеколдин С.Г. О чем молчат львы. Алушка. 1941–1944. Симферополь: Бизнес-Информ Симферополь, 2005. 304 с

¹¹⁹ Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (1941–1943) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 2. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. С. 519–542; Дубик М. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при райхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. К., 1996. С. 194–198.

¹²⁰ Мешков Дмитро. Дніпропетровські архіви, музеї, бібліотеки / Сер.: Доля культурних скарбів України під час Другої Світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2000. 76 с.

¹²¹ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Кн. 1. К.: Державний комітет архівів України, 2007. 1033 с.

¹²² Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернад-

бана¹²⁴, О. Онищенко¹²⁵. Вийшли друком ряд окремих видань, щодо становища і втрат окремих бібліотек під час війни, зокрема, Харкова¹²⁶ та Львова¹²⁷.

Політиці нацистів щодо культурних цінностей на окупованих територіях, передвоєнного стану та радянській евакуації музеїв, архівів і бібліотек Східної України, їх втратам внаслідок бойових дій та окупації присвячена монографія П. Доброва, І. Грідіної та В. Калашникової¹²⁸.

Серед закордонних дослідників, у працях яких розглядається нацистська політика щодо культурних цінностей на окупованій території України, зазначимо, першочергово, П. Грімстед (США)¹²⁹, Л. Ніколас

ського НАН України, 2004. С. 36–58; *Дубровіна Л.А., Малолетова Н.І.* Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // *Бібліотечний вісник*. 2001. № 3. С. 2–18; *Дубровіна Л.А., Малолетова Н.І.* Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрямки політики та діяльності окупаційних установ // *Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943)*. К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 59–113.

¹²³ *Бровкін А.Г.* Фонди ЦНБ ім. В.І. Вернадського: втрати під час Другої Світової війни і проблеми пошуку // *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 234–238.

¹²⁴ *Дзюбан Роман*. II Відділ Державної бібліотеки у Львові навесні 1944 р.: переміщення і втрати // *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: науковий збірник*. Вип. 10. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2017. С. 379–398.

¹²⁵ *Онищенко О.* Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків // *Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943)*. К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 13–35.

¹²⁶ *Бібліотечний фонд Харкова в роки Другої Світової війни: документи*. К., 1997. 102 с.

¹²⁷ *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів: Збірник документів і матеріалів*. Т. 1: 1939–1945. Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, 2010. 620 с.

¹²⁸ *Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є.* Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донець: ДонНУ, 2011. 236 с.

¹²⁹ *Грімстед П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1992. 119 с.; *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 749 p.; *Grimsted P.K.* Introduction: Documenting American Cultural Restitution to the USSR, 1945–1959 // *US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States*. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. Washington, DC, 2001. P. 13–60; *Грімстед Патріція Кеннеді*. Одіссея «Берлін–Уллерсдорф–?–Київ»: до історії переміщення архіву Академії співу в Берліні під час і після Другої світової війни // *Архіви України*. 2001. № 3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-3-1.php#Patricia;GrimstedPatriciaKennedy.Nazi-LootedArtfrom>

(США)¹³⁰, У. Хартунг¹³¹ та авторів упорядкованого В. Айхведе і У. Хартунг збірника статей (В. Айхведе, А. Гренцер, У. Хартунг, К. Хуфен, Г. Фрейтаг)¹³² (ФРН), М. Бойцова та Т. Васильєву¹³³ (Росія).

Характеризуючи дослідження процесів повернення та реституції культурних цінностей у перші повоєнні роки, слід звернути увагу, що в Україні до останнього часу вони були зосереджені на певних окремих аспектах цієї теми. Зокрема, питанням американських передач культурних цінностей у 1945–1948 рр. до радянської зони окупації Німеччини, а, згодом, до СРСР та УРСР присвячені публікації С. Кота¹³⁴ і Т. Себти¹³⁵. Акти передач великої кількості культурних цінностей з УРСР до Польщі у 1944–1948 рр. висвітлюються у публікаціях В. Акуленка¹³⁶, Л. Дубровіної та О. Онищенко¹³⁷, С. Кота¹³⁸, І. Цепенди¹³⁹, матеріалах до історії

East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection // *International Journal of Cultural Property*. Volume 22. Issue 1 (February). 2015. P. 7–60.

¹³⁰ *Nicholas Lynne H.* The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War, London: Macmillan, Basingstoke, 1994. 498 p.; *Николаас Линн.* Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма. М.: Логос, 2001. 640 с.

¹³¹ *Hartung Ulrike.* Raubzuge in Sowjetunion. Das Sonderkommando Kunsberg 1941–1943. Bremen: Edition Temmen, 1997. 135 s.

¹³² «Betr.: Sicherstellung» — NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Eichwede Wolfgang, Hartung Ulrike. (Hrsg.). Bremen: Edition Temmen, 1998. 263 s.

¹³³ Картотека «Z» оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942 / Издание подготовлено М.А. Бойцовым и Т.А. Васильевой. М.: Издательство Московского университета, 1998. 352 с.

¹³⁴ *Kot C.I.* Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 19. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 243–264.

¹³⁵ *Себта Т.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об'єктів (1945–1952): Перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Зб. наук. пр. / Упоряд. В. Піскун. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. С. 221–236.

¹³⁶ *Акуленко В.І.* Україна–Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОШК. Вип. 10. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК, 2006. С. 3–18.

¹³⁷ *Дубровина Л.А., Онищенко А.С.* Судьба львовского книжного собрания «Оссолінеум». 1945–1946 гг. // Исторический архив. № 4: Россия и Украина XVI–XX вв. М.: РОССПЭН, 2002. С. 46–69.

¹³⁸ *Кот Сергій.* До питання про передачу культурних цінностей із України до Польщі у др. пол. 40-х років ХХ ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і

Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України¹⁴⁰. Українська проблематика повоєнних реституційних процесів найбільш повно віддзеркалена у публікаціях таких зарубіжних дослідників, як П. Грімстед (США)¹⁴¹, а також В. Айхведе і У. Хартунг¹⁴² (ФРН), Л. Ніколас (США)¹⁴³, М. Матвійова (Польща)¹⁴⁴, К. Акінши (США) та Г. Козлова (ФРН)¹⁴⁵, В. Аксьонова¹⁴⁶, П. Книшевського¹⁴⁷, А. Овсянова¹⁴⁸ (Росія).

знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 20. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 239–259.

¹³⁹ *Цепенда Ігор*. Проблема повернення культурних цінностей у радянсько-польських відносинах другої половини 40-х років ХХ ст. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/jornal/1389/>.

¹⁴⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі. /Автор вступної статті та упор. Л.І. Крушельницька. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996. 99 с.

¹⁴¹ *Грімстед П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1992. 119 с.; *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 749 p.; *Grimsted P.K.* Introduction: Documenting American Cultural Restitution to The USSR, 1945–1959 // US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. Washington, DC, 2001. P. 13–60; *Грімстед Патріція Кеннеді*. Одіссея «Берлін–Уллерсдорф–?–Київ»: до історії переміщення архіву Академії співу в Берліні під час і після Другої світової війни // Архіви України. 2001. № 3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-3-1.php#Patricia>; *Grimsted Patricia Kennedy*. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection // International Journal of Cultural Property. Volume 22. Issue 1 (February). 2015. P. 7–60.

¹⁴² *Eichwede Wolfgang, Hartung Ulrike*. Property Cards Art, Clames und Shipments auf CD-Rom. Amerikanische Puckfuyrungen sowietischer Kulturguter an die UdSSSR nach Weltkrieg. Bremen: Forschungsselle Osteuropa, 1996. 40 s.

¹⁴³ *Nicholas Lynne H.* The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War, London: Macmillan, Basingstoke, 1994. 498 p.; *Ніколас Линн*. Похищення Європи. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма. М.: Логос, 2001. 640 с.

¹⁴⁴ *Matwijow Maciej*. Walka o Lwowskiе dobra kultury w latach 1945–1948. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1996. 316 s.

¹⁴⁵ *Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii*. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe Art Treasures. New York: Random House, 1995. 301 p.; *Akinscha Konstantin, Kozlov Grigorij*. Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturguter in die Sowjetunion nach 1945; zusammengestellt nach bisher univroffeffentlichten Dokumenten aus Archiven der Russischen Federation. Nurnberg: Germanisches Nationalmuzeum, 1995. 96 s.; *Akinsha Konstantin*. Stalin's Decrees and Soviet Trophy Brigades: Compensation, Restitution in Kinde, or "Trophies" of War? // International Journal of Cultural Property. 2010. Vol. 17 (№ 2). P. 195–202.

Участь України у процесах повернення та реституції культурних цінностей у другій половині ХХ ст. до кінця 1980-х — поч. 1990-х рр. станом на даний час висвітлено надзвичайно фрагментарно. Зокрема, окремі епізоди щодо передання ряду культурних цінностей у цей період до ПНР описані В. Акуленком у статті про відносини між Україною і Польщею щодо повернення та реституції культурних цінностей у 1944–2006 рр.¹⁴⁹, а згодом у його монографічному дослідженні щодо імплементації норм міжнародного права у законодавстві України, де також вказується на акти повернення з України до НДР трофейних картин з фондів Дрезденської картинної галереї¹⁵⁰. Так само лише окремі факти передання культурних цінностей у вказаний період наводяться у дослідженнях з історії Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (щодо ПНР)¹⁵¹, та у публікаціях про колекції Національного музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків (щодо НДР)¹⁵². Питання повернення культурних цінностей з СРСР (у тому числі з УРСР) до НДР також висвітлюються рядом закордонних авторів, зокрема, І. Антоновою¹⁵³, К. Акіншею та Г. Козловим¹⁵⁴.

---

¹⁴⁶ *Аксенов Виталий*. Любимый Музей фюрера. Украденные сокровища. Санкт-Петербург–Москва: Издательский дом «Нева», Издательство «Олма-ПРЕСС», 2003. 319 с.; *Аксенов Виталий*. Дело о Янтарной комнате. Санкт-Петербург–Москва: Издательский дом «Нева», Издательство «Олма-ПРЕСС», 2000. 397 с.

¹⁴⁷ *Кнышевский Павел*. Добыча. Тайны германских репараций. М. «Соратник», 1994. 144 с.

¹⁴⁸ *Овсянов А.П.* В руинах старого замка. Документальные очерки о поиске утраченных культурных ценностей. Калининград: Издательство «Янтарный сказ», 1998. 400 с.

¹⁴⁹ *Акуленко В.І.* Україна і Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 10. К.: Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2006. С. 3–20; Вип. 11. К.: Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2007. С. 5–26.

¹⁵⁰ *Акуленко В.І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. К.: Юстініан, 2013. С. 268–269, 324–327.

¹⁵¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі / Автор вступної статті та упор. Л.І. Крушельницька. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996. 99 с.

¹⁵² *Живкова Олена*. Колекція музею Ханенків: втрати та знахідки // Повернення культурних цінностей в Україну — державна справа. Матеріали науково-практичної конференції 1 липня 2016 року. К.: Національна академія мистецтв України, 2017. С. 65.

¹⁵³ *Антонова И.А.* Культурные ценности — жертвы войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lostart.ru/ru/studys/?ELEMENT_ID=1101

¹⁵⁴ *Akinsha Konstantin, Kozlov Grigori*. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe Art Treasures. New York: Random House, 1995. 301 p.; *Akinscha Konstantin, Kozlov Grigori*. Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion

Різні аспекти повернення та реституції культурних цінностей у незалежній Україні в контексті становлення організаційних та правових засад здійснення державної політики, міжнародної співпраці України на багатосторонньому та двосторонньому рівнях системно розглядаються у публікаціях В. Акуленка¹⁵⁵, С. Кота¹⁵⁶, І. Татіївської¹⁵⁷, Н. Українець¹⁵⁸, О. Федорука¹⁵⁹.

---

nach 1945; Zusammengestellt nach bisher univroffeffentlichten Dokumenten aus Archiven der Russischen Foderation. Nurnberg: Germanisches Nationalmuzeum, 1995. 96 s.

¹⁵⁵ Акуленко В.І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру НАН України і УТОПІК. Вип. 8. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2005. С. 3–28; Акуленко В.І. Україна і Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 10. К.: Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2006. С. 3–20; Вип. 11. К.: Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2007. С. 5–26; Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. К.: Юстініан, 2013. С. 208–490.

¹⁵⁶ Кот С. «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерландів щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. Вип. 22. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 107–115; Кот С. Проблема повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни, в сучасних українсько-польських міждержавних відносинах // Україна ХХ століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірника наукових праць. Вип. 20. Львів: Растр, 2015. С. 54–63; Кот С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015) // Україна ХХ століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірника наукових праць. Вип. 21. К., 2015. С. 160–177.

¹⁵⁷ Татіївська І.П. Національна політика та міжнародна співпраця Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (1992–2011 рр.) // Соціогуманітарні аспекти співробітництва між Україною та ЄС у контексті Східного партнерства і Стратегії «Європа-2020»: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 6–7 квітня 2012 р. Донецьк: ДонДУУ, 2012. С. 300–308; Татіївська І.П. Україна — США: питання повернення та реституції культурних цінностей // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 4. С. 42–46; Татіївська І.П. До питання про взаємодію державних органів влади у запобіганні втратам культурних цінностей // Питання історії науки і техніки: збірник наукових праць. № 4. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 67–72.

¹⁵⁸ Українець Н.П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991–2009 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. 16 с.

¹⁵⁹ Федорук Олександр. Повернення культурних цінностей — повернення національної гідності // Віче. 1993. № 3. С. 20–27; Федорук О. Повернення пам'яток культури — Україна і Польща // Дніпро. 1998. № 3–4. С. 113–122; Федорук О. Україна і Росія: діалог

В роки незалежності України вперше в українській історіографії окремі розділи щодо повернення та реституції культурних цінностей були опубліковані у фундаментальній узагальнюючій п'ятитомній «Історії української культури»¹⁶⁰ та масштабному двотомному виданні нарисів з актуальних проблем історії Другої Світової війни¹⁶¹. Також вперше відбулося монографічне висвітлення під кутом історії та права проблем, пов'язаних із долею українських культурних цінностей в Росії¹⁶².

Існуюча історіографічна база стала значним доробком у дослідженні різних аспектів проблем повернення та реституції культурних цінностей крізь призму історії України на її різних етапах. Разом з тим, окреслилося коло питань, які ще або недостатньо розглянуті українськими та закордонними вченими, або й зовсім залишилися поза їхньою увагою. Тож даний стан розробки цієї проблематики не лише дозволяє узагальнити напрацьований науковий доробок, але й за допомогою додатково залучених джерел створює умови та необхідність максимально панорамного, комплексного та системного висвітлення місця і ролі повернення і реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті України у ХХ — на поч. ХХІ ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Важливе значення для дослідження втрат культурних цінностей України, формуванню державної політики по їх повернення та реституції відіграють архівні матеріали.

Значний корпус документів з даної теми зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та органів управління України (далі ЦДАВОУ). Зокрема, відповідні матеріали зберігаються у наступних фондах архіву: Ф. 1 («Верховна рада України»); Ф. 2 («Кабінет Міністрів України»); Ф. 4 («Управління уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР в Україні»); Ф. 14 («Головне архівне управління України»); Ф. 166 («Міністерство освіти і науки

у сфері переміщених культурних цінностей // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: науковий збірник. К., 1998. С. 97–107.

¹⁶⁰ Кот С.І. Повернення та реституція культурних цінностей // Історія української культури. У 5-и томах. Т. 5. Кн. 4. К.: «Наукова думка», 2013. С. 278–297.

¹⁶¹ Кот С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга друга. К.: Наукова думка, 2011. С. 231–276.

¹⁶² Кот С.І. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Сер.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. К., 1996. 91 с.

України»); Ф. 318 («Центральне статистичне управління УРСР»); Ф. 582 («Державний комітет статистики України»); Ф. 1076 («Генеральне секретарство по військовим справам Української Центральної Ради»); Ф. 2201 («Міністерство освіти Української Держави»); Ф. 2581 («Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради»); Ф. 2607 («Делегація Української Держави у справі мирних переговорів з Росією»); Ф. 3206 («Райхскомісаріат України»); Ф. 3676 («Штаб імперського керівника (Рейхсляйтера) Розенберга для окупованих територій»); Ф. 3538 («Українська республіканська комісія з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками»); Ф. 3766 («Міністерство закордонних справ Української Держави»); Ф. 4762 («Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР»); Ф. 4763 («Українське управління в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР»); Ф. 5116 («Міністерство культури України»); Ф. КМФ-8 («Колекція мікрокопій документів німецько-фашистських адміністративних закладів»). Це постанови та рішення органів влади України на різних етапах її історії, накази і розпорядження відомств та їх керівників, протоколи засідань та нарад, листування з питань, що становлять інтерес для розкриття теми, звіти підпорядкованих установ і організацій, акти збитків, завданих під час Другої Світової війни установам науки і культури УРСР. У архівних документах також містяться матеріали щодо організації діяльності спеціальних нацистських структур та німецької окупаційної влади на території України щодо виявлення, обліку та вивезення культурних цінностей.

У дослідженні використані окремі матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), зокрема, Фонду 1 («Центральний комітет Комуністичної партії України»), що містяться у оп. 20 (спр. 6457), пов'язані із вилученням до РРФСР цінностей Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка та Музейного містечка «Києво-Печерська лавра». Так само, окремі документи використані із Архіву Служби безпеки України, пов'язані із постаттю В. Отамановського, що проходив по процесу СБУ.

Важливе значення для роботи мали документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Автономної республіки Крим, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Волинської області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Львівської області, Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Рівненської області, Державного архіву Харківської області. У тому числі, були опрацьовані фонди Кримського республіканського, обласних виконавчих комітетів, управлінь культури, освіти, у справах культурно-освітніх установ, у справах мистецтв, місцевих музеїв та архівів. Рішення органів влади, протоколи засідань з розгляду питань по темі, звіти

музейних і архівних установ, листування між ними та органами управління, яким вони були підпорядковані. В окремих архівах були опрацьовані фонди органів влади, установ культури і освіти періоду нацистської окупації України. У тому числі, наукову цінність мають матеріали щодо стану культурних цінностей, їх обліку, документи щодо вилучення пам'яток культури окупаційною владою та щодо їх підготовки до вивезення з України.

У процесі роботи автор активно використовував матеріали поточних архівів українських відомств та організацій, що у різний час були безпосередньо причетні до здійснення держаної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей, а також наукових установ, залучених до виконання цих завдань. Зокрема, це Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей, Поточний архів Держаної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, Поточний архів Міністерства культури України, Поточний архів Державного комітету архівів України, Поточний архів Інституту історії України НАН України.

Цінні матеріали були отримані при опрацюванні архівів і фондів музеїв та бібліотек України. Так, у дослідженні задіяні документи та матеріали Архіву Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, Архіву Дніпропетровського художнього музею ім. Й. Бродського, Архіву Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького, Архіву Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, Архіву Національного художнього музею України, Архіву Полтавського краєзнавчого музею, Архіву Полтавського художнього музею, Архіву Симферопольського художнього музею, Архіву Харківського історичного музею, Архіву Харківського художнього музею, Архіву Центрального музею Тавриди (м. Симферополь), Архіву Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею, Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Відділу фондів Національного художнього музею України, Відділу фондів Симферопольського художнього музею, Відділу фондів Установи культури «Ялтинський історико-літературний музей», Наукового архіву Полтавського літературно-меморіального музею В.Г. Короленка, Наукового архіву Волинського краєзнавчого музею, Наукового архіву Національного заповідника «Софія Київська», Поточного архіву Алупкінського державного палацово-паркового музею-заповідника, фонди Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького та фонди Інституту рукопису Національної наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН

України. Накази, звіти, листування, облікова документація, плани експозицій, дані про стан та реставрацію предметів культури, зафіксовані спогади та свідчення музейних співробітників, фотоальбоми та фотографії — ці та інші матеріали є цінним джерелом для висвітлення теми втрат, розшуків, повернення та реституції культурних цінностей.

В процесі дослідження даної теми автор мав можливість опрацювати та задіяти в монографії фонди закордонних архівів та інших установ. Зокрема, це Архів-Музей Української Вільної Академії Наук (м. Нью-Йорк, США), Архів Українського вільного університету (м. Мюнхен, ФРН). Архівний фонд Бібліотеки Консисторії Української Православної Церкви у США (м. Баунд-Брук, США), Державний архів Російської Федерації, Російський державний архів літератури і мистецтва, Центральний державний архів літератури і мистецтва Санкт-Петербурга, Колекція мікрофільмів документів Національного архіву США у Бібліотеці Конгресу США (Library of Congress (USA). Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945–1961. A microfilm project of University Publications of America), Науковий архів Державного Російського музею (Санкт-Петербург, Росія), Науковий архів, Відділ обліку та Відділ фондів Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника (м. Новгород, Росія), Відділ рукописів Державної Третьяковської галереї (м. Москва, Росія), Відділ фондів Державного історико-культурного музею-заповідника «Московський Кремль» (м. Москва, Росія), Відділ фондів Державного історичного музею (м. Москва, Росія), відділ фондів Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург).

З урахуванням багаторічної співпраці автора з різними державними органами та установами з питань повернення та реституції культурних цінностей, у його особистому архіві зберігається значна кількість документів і матеріалів, які також використані у монографії.

Безумовне значення для висвітлення даної теми мають опубліковані джерела. В Україні та за кордоном видано значну кількість збірників документів, у яких зафіксовані міжнародно-правові та українські законодавчі акти, постанови і рішення органів державної влади України та СРСР, офіційні інформації щодо їх обліку, заяви, комюніке та повідомлення про міждержавні переговори, акти збитків, завданих за різних обставин культурним цінностям України та акти передач культурних цінностей до інших країн.

Велика кількість важливих матеріалів міститься у періодичній пресі. Офіційні повідомлення, заяви та документи, фіксація подій, публікації свідчень та спогадів, аналітичних матеріалів, пов'язаних з питаннями захисту та збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції складають значний інформаційний потенціал.

Таким чином, джерельна база дослідження дозволяє об'єктивно і всебічно розкрити питання становлення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей, формування її нормативно-правових та організаційних засад, показати роль наукової та культурної громадськості у її здійсненні з метою розвитку національної культури.

Висновки до розділу 1

1. Огляд стану наукової розробки питань повернення та реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті України у ХХ–ХХІ ст. показує, що їх вивчення відбувається за двома основними напрямками — теоретичної розробки проблеми і конкретно-історичними дослідженнями.

2. Теоретичне осмислення їх базових засад охоплює розуміння цих проблем як явища культури, аналіз розвитку норм міжнародного права в контексті захисту, охорони та збереження надбань культури. Серед теоретичних питань даної проблематики значну увагу дослідників привертають проблеми термінології. Дискусійним є розгляд таких базових понять і термінів як «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «повернення культурних цінностей», «реституція культурних цінностей» та їх співвідношення. При цьому, за підсумками розгляду проблеми встановлено, що як в українській, так і у зарубіжній історіографії питань термінології до останнього часу були відсутні спеціальні дослідження, присвячені розкриттю змісту поняття та терміну «незаконно вивезені культурні цінності». Актуальними є дослідження ролі культурних цінностей у процесах формування національної ідентичності та історичної пам'яті, світового досвіду щодо їх повернення та реституції. Особлива увага приділяється висвітленню проблем повернення та реституції культурних цінностей в контексті міжнародно-правових засад охорони та збереження культурної спадщини, захисту надбань культури під час війн та збройних конфліктів, у тому числі, у період Другої Світової війни.

3. Конкретно-історичні дослідження вивчають втрати культурних цінностей України на різних етапах її розвитку, зусиллям держави та громадськості по їх розшуку, поверненню і реституції. Перші наукові публікації з даних питань були нечисленними і припадають на період Української революції 1917–1921 рр. та на добу «українського відродження» 20-х рр. ХХ ст. Їх предметом були приклади втрат культурних цінностей України, опис зафіксованих в музеях, архівах та бібліотеках Росії українських реліквій, зокрема, клейнодів українського козацтва. Протягом кількох десятиліть в умовах СРСР ці дослідження обмежувалися втратами українських культурних цінностей внаслідок Другої Світової війни, і зосереджувалися виключно на збитках, завданих куль-

турі України нацистською Німеччиною і її союзниками. Лише після здобуття Україною державної незалежності питання повернення та реституції культурних цінностей стали предметом дійсно об'єктивного та всебічного розгляду. Висвітлюються зусилля української влади та наукової громадськості щодо повернення українських культурних цінностей з Росії за доби Центральної ради, Гетьманату та Директорії. Значним є доробок українських науковців у вивченні знищення та вивезення українських культурних цінностей до Росії радянським комуністичним режимом у 20-х–30-х роках ХХ ст. Напрацьовано значний документальний матеріал та відновлено процес переговорів між УСРР та РСФРР щодо обміну культурними цінностями між музеями України та Росії, що мав місце наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр., участі України у реалізації умов Ризького мирного договору 1912 р. в частині реституції культурних цінностей. Одним із пріоритетних стала тема долі культурних цінностей під час Другої Світової війни, при розкритті якої значна увага приділяється втратам культурних цінностей під час радянської евакуації музеїв, архівів та бібліотек України, ґрунтовному вивченню документів нацистської Німеччини щодо її політики по відношенню до культурних цінностей, обставин вивезення та знищення українських культурних надбань внаслідок бойових дій та окупації, повоєнної реституції культурних цінностей України. Почали досліджуватися питання формування державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей після відновлення її незалежності, у тому числі в контексті її міжнародних відносин. Разом з тим, за підсумками розгляду історіографії питання слід звернути увагу, що практично не дослідженими дотепер лишаються питання, пов'язані з долею «трофейних фондів», які внаслідок Другої Світової війни потрапили на територію України, та стан вирішення питань повернення і реституції культурних цінностей в Україні у період 1950-х — поч. 1990-х рр. Також до останнього часу не було здійснено панорамного, комплексного та системного висвітлення місця і ролі повернення та реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті України у ХХ — на поч. ХХІ ст.

4. Існує широка джерельна база, яка дозволяє об'єктивно і всебічно розкрити питання становлення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей, формування її нормативно-правових та організаційних засад, показати роль наукової та культурної громадськості у її здійсненні з метою розвитку національної культури. У своїй основі вона складається з архівних матеріалів, опублікованих документів і матеріалів, особливо у наукових збірниках документів, матеріалів періодичної преси. В міру об'єктивних можливостей автор намагався використати доступний джерельний потенціал відповідно до поставленої мети і завдань дослідження.

Розділ 2.

Теоретичні засади повернення та реституції культурних цінностей

2.1. Основні поняття та терміни

2.1.1. «Культурні цінності»

Процеси повернення та реституції культурних цінностей і безпосередньо пов'язана з ними діяльність міжнародних інститутів та окремих держав на зовнішньому та внутрішньому рівнях, а також засоби правового регулювання взаємовідносин у даній сфері через норми міжнародного права і внутрішнього законодавства країн мають у своїй основі базове поняття та термін «культурні цінності». Його зміст висвітлюється у ряді ґрунтовних публікацій правознавчого спрямування, зокрема українських дослідників В. Акуленка¹, Д. Ковалю², О. Мельничук³, Ю. Шемшученка⁴. Також це питання розглядається в працях з проблем культурології та державного управління у сфері культури, зокрема, І. Татіївської⁵ та С. Шман⁶. Серед зарубіжних дослідників, які присвячують

---

¹ Акуленко В.І. Культурні цінності // Юридична енциклопедія. Т. 3. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2001. С. 432; Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. К.: Юстініан, 2013. С. 53–82.

² Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса: Фенікс, 2016. С. 84–106.

³ Акуленко Віктор, Мельничук Олена. Міжнародне право охорони культурної спадщини // Пам'ятки України. 2005. № 1. С. 149–150; Мельничук О.І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. К.: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. С. 130–142.

⁴ Шемшученко Юрій, Акуленко Віктор. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. К.: Юрінком Інтер, 1997. С. 22–24.

⁵ Татіївська І.П. Аспекти захисту і збереження національних культурних цінностей в умовах воєнного конфлікту // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. Вип. 32.

цьому питанню додаткову увагу, вкажемо на публікації М. Богуславського⁷, С. Молчанова⁸, В. Нешатаєвої⁹, К. Зейдлера¹⁰, Л. Протт та П. О'Кіфі¹¹, Р. О'Кіфі¹², М. Фріго¹³. Разом з тим, додатково звернемо увагу на ті аспекти змістовного наповнення поняття та терміну «культурні цінності» в культурологічному, правовому та історичному контекстах, які цього потребують.

У поширеному сенсі *поняття* визначають як спосіб розуміння та абстрактного уявлення результатів пізнання людиною певної предметної галузі через усвідомлення істотних характеристик її об'єктів, а також форму мислення, що характеризується відображенням закономірних відношень та властивостей об'єктів у вигляді думки про їхні загальні та специфічні ознаки. У мові поняття виражається словом (звичайно іменником у називному відмінку) або словосполученням. Ознаки, які включаються в поняття, становлять його зміст¹⁴. Поняття у вузькому сенсі відносяться до певної галузі наук, чітко визначають основні ознаки

К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. С. 5–12; *Татіївська І.П.* Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018. С. 35–36, 54–61.

⁶ *Шман С.Ю.* Культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2013. С. 6.

⁷ *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М.: Международные отношения, 1979. С. 22–23.

⁸ *Молчанов С.Н.* Об использовании понятий «культурные ценности» и «культурное наследие (достояние)» в международном праве (информационно-аналитический обзор) // Московский журнал международного права. 2002. № 4. С. 20–27.

⁹ *Нешатаева Василиса.* Культурные ценности: Цена и право. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. С. 11–22.

¹⁰ *Zeidler Kamil.* Restitution of Cultural Property: Hard Case. Theory of Argumentation. Philosophy of Law Gdańsk–Warsaw: Gdańsk University Press, 2016. S. 62–87.

¹¹ *Prott Lindell, O'Keefe Patrick J.* «Cultural Heritage» or «Cultural Property»? // International Journal of Cultural Property. Vol. 1, 1992, p. 307; *Prott Lindell, O'Keefe Patrick J.* Cultural Heritage or Cultural Property. Art and cultural heritage. Case and materials. Durham: Carolina academy Press, 2008. P. 17.

¹² *O'Keefe Roger.* The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge^ Cambridge University Press, 2006. P. 101–111, 207–219.

¹³ *Фриго Манлио.* Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Международный журнал красного Креста. 2004. С. 67–80. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnye-tsennosti-i-kulturnoe-nasledie-borba-ponyatiy-v-mezhdunarodnom-prave>

¹⁴ Поняття // Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 497.

предмету, явища, процесів або об'єкту. Наукові поняття відображують істотні й необхідні ознаки окремого предмету, об'єкту, явища або процесу, а слова і знаки, що їх виражають, є науковими термінами¹⁵. У свою чергу *термін* розуміється як слово або словосполучення, яке позначає поняття, що використовується у певній галузі знання з максимально точним смисловим визначенням¹⁶.

Поняття та термін «культурні цінності» тісно пов'язане з розумінням культури як суспільного феномена та його виявами в контексті існування людської цивілізації. Культура дотепер не має єдиного універсального визначення і по різному трактується окремими дослідниками, залежно від пропонованих підходів щодо широти охоплюваних ним явищ. Одні з них розглядають його виключно крізь призму духовного життя суспільства на рівні ідей, норм, цінностей, відкидаючи навіть сам термін «матеріальна культура», інші прихильники такого розуміння культури ототожнюють її виключно з тим, що закріплюється в традиції як способі збереження та передачі з покоління в покоління певних уявлень та навичок. У найбільш широкому контексті культура розуміється як прояв життя людей, котрий відображується в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у тому числі в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях. Ідея культури тут виступає як своєрідне протиставлення світу людини світові природи як виключно природному феноменові. З одного боку, поняття культури поширюється на діяльність, пов'язану з перетворенням матеріального світу. З іншого — це усвідомлення людиною простору свого життя як особливого середовища, населеного і освоєного людською цивілізацією. Розрізняють поняття матеріальної і духовної культури. До першої належать предмети, що використовуються в людській діяльності або є її продуктами. До явищ духовної культури зараховують усю сукупність знань, різні види мистецтва, релігійні вірування, звичаї і обряди, правові норми і норми моралі, трудові навички та увесь життєвий досвід загалом¹⁷.

З історичного погляду культура є сукупністю предметів і явищ, створених людською діяльністю і які відбивають історично досягнутий рівень розвитку суспільства та людини. Вона розглядається як «сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством упродовж його історії, та різноманітних форм діяльності, спрямованих на їх вироб-

---

¹⁵ Поняття // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Т. 2. К.: ВЦ «Академія», 2007. С. 244-245.

¹⁶ Термін // Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 630.

¹⁷ Попович М.В. Культура // Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 477-478.

ництво, засвоєння та застосування»¹⁸. У цьому контексті культура характеризується як історично визначений рівень розвитку суспільства і людини, що відображується у типах та формах організації життя та діяльності людей, а також у створюваних ними цінностях матеріального та духовного характеру. Відповідно, поняття культури вживається для характеристики матеріального і духовного рівня розвитку певних історичних епох, суспільно-економічних формацій, конкретних суспільств, народностей та націй. Тобто, цим поняттям об'єднують досягнення в усіх сферах життєдіяльності суспільства, характерні для певних історичних епох, конкретних спільнот, народностей, націй, результати розумової та фізичної праці у їх єдності.

Як реальне явище, культура виступає у різних формах — як власне предметно-речових, так і у вигляді знакових систем (живопис, музика, мова, усна народна творчість, наука і література, театр тощо), котрі мають культурну значущість¹⁹. Усі вони як факт культури є продуктом діяльності суспільства і, виступаючи її проявом, втілюють в собі знання, уміння та навички людей. Саме таким чином «уречевлена» культура виступає як визначальний фактор, що характеризує історичний рівень його розвитку. Як свого часу образно зазначав А. Луначарський, «культура одягається в річ»²⁰. Будь-який «оречевлений» факт культури — знаряддя праці, предмети побуту, споруди і будівлі різного призначення, мистецькі твори, архівні документи, рукописи та стародруки, фольклор — є в хронологічному відношенні свідомством (пам'яткою) історії, уособлюючи матеріальні свідчення більш або менш віддаленого минулого²¹.

Таким чином, як продукт культури, всі створені нею матеріальні та духовні цінності складають суть поняття «культурні цінності» у його найширшому сенсі. Як слушно зауважує С. Шман, в культурологічному контексті поняття «культурні цінності» є універсальною категорією, що є надзвичайно місткою і охоплює широке коло питань як минулого, так і сучасного, у яких закладено філософські, політичні, соціальні, моральні, естетичні ідеї тощо, і які в широкому сенсі відображують ціннісне

---

¹⁸ Політологічний енциклопедичний словник. К., 1997. С. 179.

¹⁹ Кизима В.В. Культурно-исторический процесс и проблема рациональности. К.: Наукова думка, 1985. С. 33–40; Культурный прогресс: философские проблемы. М.: Наука, 1984. С. 70.

²⁰ Актуальні питання і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Частина I. К.: Інститут історії України НАН України, 1999. С. 26.

²¹ Егоров В.Л. Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. 1988. № 1. С. 105.

відношення людини до світу як на індивідуальному рівні, так і на рівні тих чим інших соціальних груп²².

Присутність у культурі історичного контексту поширюється і на культурні цінності як її прояви. Тим самим поняття «культурні цінності» значною мірою кореспондується з поняттям «культурна спадщина», яка традиційно визначається як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь культурних цінностей. Це і пам'ятки архітектури, археології, історії й монументального мистецтва та пов'язані з ними природні об'єкти, і найрізноманітніші визначні місця, а також рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції, які мають художнє, історичне, етнографічне чи наукове значення. Також вирізняють нематеріальну культурну спадщину, під якою розуміють традиції, звичаї, обряди, святкування, традиційні ремесла, інші форми показу та вираження знань і навичок, що мають значення для окремих спільнот і передаються із покоління в покоління²³. Теж доволі поширеним є вживання в даних контекстах і поняття «культурні надбання».

Зауважимо, що російські культурологи пропонують таке трактування співвідношення понять «культурна спадщина» (рос. «культурное наследие») та «культурні цінності», у якому, по-суті, визнається їх тотожність. Зокрема, під «культурною спадщиною» розуміється «сукупність об'єктів оточуючого людину світу, що визнаються, на основі культурного досвіду людства та його уподобань, культурними цінностями»²⁴. При цьому визначення поняття «культурні цінності» формулюється як «предмети матеріального і духовного світу, що мають, в уяві суспільства, культурну значимість», а «сукупність культурних цінностей того чи іншого народу, суспільства, держави складає їх культурну спадщину»²⁵.

На наш погляд, з точки зору формування понятійного апарату, саме по собі поняття «культурні цінності» є багато ширшим за своїм змістом, ніж поняття «культурна спадщина», тому що охоплює собою усі матеріальні та духовні здобутки людства, включно з осягненнями як минулих поколінь, так і сучасної генерації, яка перебуває в активній фазі процесу

---

²² Шман С.Ю. Культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2013. С. 6.

²³ Кот С.І. Культурна спадщина // Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 486.

²⁴ Дьячков А.Н. Культурное наследие // Российская музейная энциклопедия. Т. 1. М.: «Прогрес», 2001. С. 312.

²⁵ Дьячков А.Н. Культурные ценности // Там само.

їх творення. Тобто, слід враховувати, що наявна історична складова у ньому є лише частиною загального цілого. Поняття ж «*культурна спадщина*» містить в собі виразний контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь до наступних поколінь раніше створених ними цінностей («спадщини»²⁶). Тож своїм змістом воно повністю відображує категорію минулого і уособлює попередньо досягнуті історичні рівні культури. Таким чином, культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід'ємною складовою частиною. Тим самим ці поняття можливо, а в разі необхідності створення теоретичної моделі певної ієрархічної системи, то і доцільно розділяти. Але при цьому слід визнати, що в залежності від контексту розгляду питань, пов'язаних з об'єктами культурної спадщини, до них може бути застосоване і поняття «*культурні цінності*», як більш широке та універсальне.

Так само, ми можемо говорити про близькість за змістом понять «*культурні цінності*» та «*культурне надбання*». Адже контекст слова «надбання» також може охоплювати як минуле, так і сучасність. Так, наприклад, рішеннями уряду України створено як Державний реєстр національного культурного надбання, у якому йде мова про рухомі та нерухомі пам'ятки історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва, документальні та інші об'єкти, що становлять «виняткову цінність» з огляду історії, культури, етнології та науки²⁷, так і Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання, до якого включаються сучасні діючі наукові комплекси²⁸. Безперечно, за своїм змістом і те і друге є культурними цінностями і культурними надбаннями як минулих поколінь, так і сучасників. Слід зазначити, що поняття «надбання» часто використовується також і в розумінні сучасних природних ресурсів особливої ваги, зокрема нещодавно уряд Індії проголосив індійських слонів «національним надбанням»²⁹. Привертає увагу, що в українській мові контекст слова «надбання» розуміється саме в значенні

---

²⁶ Спадщина // Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С. 1361.

²⁷ Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.if.ua/spec/p.regis.html>.

²⁸ Про включення до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання, науково-дослідного комплексу апаратури для вивчення космосу астрономічної обсерваторії Львівського національного університету імені Івана Франка. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://astro.franko.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=22&itemid=63.

²⁹ В Індії слонів объявили национальным достоянием. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/technologies/2010/10/23/725475.html>.

дії як процесу нагромадження чи створення (надбати, набути, здобути, придбати, нажити що небуть) або результату цієї дії (те, що хто небуть здобув; що йому неподільно належить, здобуток; те, що придбано, нажито)³⁰. Схоже трактування є характерним у російській мові щодо контексту слова-відповідника «достояние», яке в першу чергу розуміється як «майно, власність», «те, що беззаперечно належить кому-небуть» (словники Ушакова, Єфремової, Ожегова)³¹. Лише в словнику Ожегова у якості переносного значення наводиться його додатковий сучасний контекст — «духовні цінності, як спадщина»³². Але, на наш погляд, як ми зазначали вище, тут далеко не повною мірою відображено існуючу практику використання цього слова.

Таким чином, розглядаючи культурологічний контекст поняття «культурні цінності» ми розуміємо під ними усі існуючі матеріальні та духовні здобутки людства, що є продуктом життєдіяльності людського суспільства, створені в процесі його розвитку. У цьому значенні культурні цінності є безумовним надбаннями культури («культурні надбання») і ці поняття можуть використовуватися в широкому сенсі їх значення як тотожні. А поняття «культурна спадщина» характеризує ту частину (сукупність) культурних цінностей (культурного надбання), яка є успадкованою людством від попередніх поколінь. Водночас поняття «культурне надбання» додатково вживається для позначення культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини особливо визначного чи унікального значення. Можливо, саме в такому контексті і варто розглядати співвідношення цих понять в разі необхідності їх термінологічного розподілу.

Проте в сенсі будь-яких практичних дій щодо культурних цінностей як в межах тієї чи іншої держави, так і на міжнародному рівні об'єктивно виникає питання щодо необхідності регулювання таких заходів, їх унормування за допомогою права. У свою чергу, застосування правових норм вимагає чітких формулювань та вичерпних визначень ключових понять та термінів. Проте і тут спостерігаємо, що вже під кутом базової юридичної термінології, дискусія навколо співвідношення та використання понять та термінів «культурні цінності», «культурна спадщина» та «культурні надбання» продовжується.

---

³⁰ Надбання // Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С. 709.

³¹ Достояние. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://enc-dic.com/ushakov/Dostoyanie-14057.html>; Достояние. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://encdic.com/efremova/Dostoyanie-21950.html>.

³² Достояние. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://enc-dic.com/ozhegov/Dostoyanie-7630.html>.

Очевидно, що саме присутність історичної складової в обох поняттях зумовила висновок відомого дослідника правових питань у сфері культури М. Богуславського щодо того, що поняття «культурні цінності» своїм змістом збігається з поняттям «культурна спадщина» (рос. «культурное наследие»), і у міжнародно-правових документах вони обидва застосовуються як до рухомих, так і до нерухомих об'єктів. Проте тут же він констатує, що поняття «культурні цінності» «носить загальний, найбільш універсальний характер»³³. Український дослідник Д. Коваль навпаки підтримує думку низки закордонних вчених, що термін «культурна спадщина», хоч як і термін «культурні цінності» несе навантаження століть з точки зору культурного сенсу, проте взагалі є найбільш вдалим, оскільки є «очищеним» від контексту власності та краще окреслює об'єкти міжнародно-правові турботи. Тож в перспективі, вважає він, буде посилюватися у наукових працях та у коментарях до офіційних правових документів тенденція наближення ширшого розуміння терміну «культурні цінності» до «культурної спадщини»³⁴. У свою чергу, російський дослідник С. Молчанов вважає, що з юридичного боку терміни «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурне надбання» є недиференційованими і взаємозамінними, а також обстоює фактичну тотожність з позицій міжнародного права термінів «культурна спадщина» і «культурне надбання» (рос. «культурное достояние») ³⁵. При цьому, розглядаючи поняття «культурні цінності» як об'єкт суспільного життя, визнає, що воно має найбільш широкий зміст і використання в сучасній науковій літературі³⁶. Цю позицію також підтримує ще одна російська дослідниця К. Нешатаєва. Окрім того, вона наголошує, що сам по собі термін «культурні цінності» вдало відображує подвійну природу об'єктів культури, які є одночасно матеріальними та нематеріальними, а також так само одночасно виступають як об'єкти культурної спадщини та права власності. Універсальний характер цього поняття вона все ж виводить від поняття «культурна спадщина», яке, на її думку, з початку 1970-х років стає «родовим поняттям» на міжнародному рівні та відбиває загальну

---

³³ Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей, с. 23.

³⁴ Коваль Дмитро. І ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса: Фенікс, 2016. С. 96–97, 98–99.

³⁵ Акуленко Віктор, Мельничук Олена. Міжнародне право охорони культурної спадщини // Пам'ятки України. 2005. № 1. С. 149.

³⁶ Молчанов С.Н. Об использовании понятий «культурные ценности» и «культурное наследие (достояние)» в международном праве (информационно-аналитический обзор), с. 20–27.

тенденцію глобалізації у міжнародному співтоваристві³⁷. Аналізуючи проблеми термінології, українські дослідники В. Акуленко та О. Мельничук підтримують тезу щодо тотожності контексту понять «культурна спадщина» і «культурне надбання»³⁸. Пізніше, додатково розглядаючи дискусійні питання співвідношення та застосування термінів «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання», В. Акуленко акцентує увагу на тому, що, «як правило, вони близькі за значенням, нерідко синонімічні, охоплюють як нерухомі, так і рухомі (музейні) об'єкти наукової, історичної та художньої цінності, тож чіткого розмежування між ними немає»³⁹. Правда, при цьому він обмежує їх контекст «сукупністю успадкованих людством від попередніх поколінь матеріальної і духовної культури»⁴⁰, що, як це розглядалося вище, звужує загальний контекст понять «культурні цінності» та «культурні надбання». Дійсно, як засвідчує широкий досвід, не лише в правових нормах, але й в існуючій науковій, науково-популярній та художній літературі, що тією чи іншою мірою стосується питань культури, використання понять «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання» як тотожних, як синонімів є доволі поширеним в існуючій практиці.

Сучасні тенденції правового регулювання суспільних відносин у сфері культури вказують на розуміння необхідності охоплення правовими нормами усього максимально можливого спектру культурних цінностей, зокрема в частині культурної спадщини введено поняття «нематеріальної культурної спадщини»⁴¹. Проте до останнього часу нормами права традиційно регулювалися переважно питання, що стосувалися тих культурних цінностей, що існують у предметно-речових формах, тобто є матеріальними об'єктами. Ця тривала практика дістала своє відображення в узагальнюючих визначеннях культурних цінностей як юридичного терміну. Зокрема, українськими правниками вони визначаються як «предмети історичного, художнього, наукового та іншого культурного значення»⁴². Відповідно, термін «культурна спадщина» трактується як

³⁷ *Нешатаева Василиса*. Культурные ценности: Цена и право, с. 13–14.

³⁸ *Акуленко Віктор, Мельничук Олена*. Міжнародне право охорони культурної спадщини, с. 149.

³⁹ *Акуленко В.І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 56, 480.

⁴⁰ Там само, с. 56.

⁴¹ Закон України «Про приєднання до Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» № 132-УІ від 06.03.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-17#Text>

⁴² *Акуленко В.І.* Культурні цінності // Юридична енциклопедія. Т. 3. К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. С. 432.

«сукупність успадкованих від попередніх поколінь об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичнє, етнографічне та наукове значення»⁴³. При цьому визначення «предмет» і «об'єкт» стосуються певних уречевлених матеріальних форм, у яких вони існують. А відмінність термінів «культурні цінності» та «культурна спадщина», згідно з існуючою думкою, полягає в тому, що перший стосується рухомих цінностей («предмети»), а другий охоплює своїм змістом нерухомі об'єкти⁴⁴.

Питання понятійного апарату та термінології також є актуальним і для англomовного варіанту використання термінів «культурні цінності», «культурна спадщина» в офіційних правових актах та науковій літературі. Адже в них широко використовуються такі узагальнюючі поняття, як «*cultural values*», «*cultural property*», «*cultural heritage*», «*cultural treasures*», «*cultural objects*» що в буквальному перекладі, відповідно, означає «культурні цінності» (*value* — цінність, коштовність), «культурна власність» (від *property* — власність), «культурна спадщина» (від *heritage* — спадщина), «культурні скарби» (від *treasure* — скарб), «предмети культури» (від *object* — 1) предмет, річ; 2) об'єкт). Слід зазначити, що англomовний аналог українського слова «надбання» (рос. «достояние») — *acquisition, acquisition, gaining, obtaining*, — для позначення об'єктів культурного значення практично не зустрічається. Натомість, наприклад, у російськомовному перекладі статті М. Фріго у даному контексті як відповідник англomовному *heritage* у публікації фігурує термін «наследие»⁴⁵. Для україномовного варіанту, за цією логікою, це був би термін «спадщина».

Власне, цей варіант використано й в офіційному перекладі Конвенції ЮНЕСКО про захист світової культурної і природної спадщини 1972 р., яка була ратифікована Україною 1988 року⁴⁶. Розглядаючи співвідношення термінів *heritage* («*national heritage*») та *treasures* («*national treasures*») на прикладі їх тлумачень Європейським судом з прав людини, М. Фріго зазначає, що в контексті їх практичного застосування у європейських документів, що регулюють обмеження руху товарів у межах ЄС, поняття «*national treasures*» є «більш обмежувальним» (тобто

⁴³ Акуленко В.І., Шемшученко Ю.С. Культурна спадщина // Там само, с. 430.

⁴⁴ Там само, с. 431.

⁴⁵ Фріго Манлио. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве?, с. 57, 61.

⁴⁶ Конвенція ЮНЕСКО про захист світової культурної і природної спадщини, 1972 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089

вужчим — *С.К.*), ніж поняття «*national heritage*»⁴⁷. Із цього можливо зробити висновок, що термін «*cultural treasures*» цілком може бути адаптований в українській мові як «культурні надбання» («національні надбання») щодо об'єктів, які мають особливо велике суспільне значення і цінність для України як держави. В. Нешатаєва звертає увагу на спорідненість змісту з точки зору економічної складової термінів «*cultural values*» та «*cultural property*» і при розгляді навіть подає їх як тотожні («*cultural property / values*»). Вона також вважає, що вони найбільш вдало поєднують в собі природу об'єктів культури, які одночасно являються як об'єктами культурної спадщини, так і об'єктами прав власності. Тому саме ці терміни слід вважати відповідниками щодо культурних цінностей (рос. «культурные ценности»)»⁴⁸. На наш погляд, така логіка в цілому може бути застосована і як відповідник у цьому контексті поняття «культурні цінності» в українській мові.

Щодо дискусії навколо співвідношення понять «*cultural property*» та «*cultural heritage*» під кутом міжнародного права, такі дослідники, як Л. Протт та П. О'Кіфі⁴⁹, Ж. Блейк⁵⁰, М. Фріго⁵¹ наполягають на тому, що поняття «*cultural heritage*» є більш широким та базовим по відношенню до поняття «*cultural property*». Зокрема, як один з додаткових аргументів М. Фріго наводить тезу, що поняття культурної спадщини є більш широким у порівнянні з поняттям «культурні цінності», оскільки воно має на увазі «спадщину, яка має бути збережена і передана майбутнім поколінням», а поняття «культурні цінності» не адекватне йому і не охоплює своїм змістом таке ж коло елементів культури, зокрема, нематеріальної культурної спадщини⁵².

Разом з тим, попри такі активні дискусії дослідників питань права у сфері культури, в реальності дотепер існує ситуація, коли у базових міжнародно-правових документах вживаються всі означені поняття та терміни: «*cultural values*», «*cultural property*», «*cultural heritage*», «*cultural treasures*», «*cultural objects*». При чому, в одних із них одночасно

---

⁴⁷ *Фріго Манлио*. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве?, с. 74-75.

⁴⁸ *Нешатаева Василиса*. Культурные ценности: Цена и право, с. 14.

⁴⁹ *Prott Lindell, O'Keefe Patrick J.* «Cultural Heritage» or «Cultural Property»? // *International Journal of Cultural Property*. Vol. 1, 1992, p. 307; *Prott Lindell, O'Keefe Patrick J.* *Cultural Heritage or Cultural Property*. Art and cultural heritage. Case and materials, p. 17.

⁵⁰ *Blake Janet*. On defining the cultural heritage // *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 49. 2000. P. 61.

⁵¹ *Фріго Манлио*. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве?, с. 69–70.

⁵² Там само, с. 69.

застосовуються такі терміни, як «*cultural property*» та «*cultural heritage*» щодо як рухомих, так і нерухомих об'єктів і саме поняття «*cultural property*» тут є найбільш загальним та універсальним⁵³. У інших, які присвячені одному і тому ж предмету та мають однакову мету і завдання, використовуються різні поняття — «*cultural property*»⁵⁴ та «*cultural objects*»⁵⁵. А на офіційному сайті ЮНІДРУА поряд з назвою схваленої під егідою цієї організації конвенції 1995 р., де як базове використано виключно поняття «*cultural objects*», однією з головних є рубрика «*Cultural property*», всередині якої у підпунктах напрямків дії конвенції активно використовується поняття «*cultural heritage*» (наприклад — «*safeguarding of cultural heritage*», «*for heritage protection*», яке також можна зустріти і в самому тексті конвенції⁵⁶. Показовим прикладом застосування різних понять в одній науковій праці може бути відома монографія американської дослідниці Ж. Грінфілд, у якій в назві використано термін «*cultural treasures*» і водночас по її тексту активно використовується також термін «*cultural property*»⁵⁷.

Поза усякими сумнівами, при аналізі поняття «культурні цінності» слід враховувати, що його філософський та культурологічний контексти можуть мати більш широке значення, ніж формулювання його змісту з точки зору права. Адже право, регулюючи суспільні взаємовідносини у сфері культури в цілому, у властивий йому специфічний спосіб визначає певні норми та правила суспільного ставлення до культурних цінностей. Специфіка правового регулювання потребує чітких і конкретних визначень предмета та відносин, на які воно спрямоване. І тут не можна не погодитися із висновками В. Акуленка та О. Мельничук, що право,

---

⁵³ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of armed conflict (the 'Hague Convention'), with regulations for the Execution of Convention, as well as the Protocol to the Conventions and the Conference resolutions, 14 May 1954 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris: UNESCO, 1985. P. 13–43.

⁵⁴ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage, p. 57–70.

⁵⁵ UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995). — UNIDROIT. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

⁵⁶ UNIDROIT. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

⁵⁷ *Greenfield Jeanette*. The Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

вочевидь, не спроможне регулювати увесь комплекс культурних відносин, бо деякі з них виходять за рамки правового регулювання⁵⁸.

Очевидно, слід звернути увагу на той факт, що однією з проблем правових підходів до визначення терміну «культурні цінності» є відсутність єдиного уніфікованого визначення таких цінностей. Культурні цінності як матеріальні об'єкти (або предмети) в нормативних документах розглядаються доволі широко і багатопланово, кожна міжнародна конвенція чи рекомендація, рівно ж як і більшість внутрішніх законодавчих актів дають своє визначення культурних цінностей і перелік матеріальних об'єктів (предметів), що до них відносяться, який не є універсальним, а застосовується для цілей кожної окремої з цих конвенцій або рекомендацій, або ж конкретного законодавчого акту. І, на думку ряду дослідників права, у найближчому майбутньому перспектив створення якогось нового універсального міжнародно-правового документа, який би зміг уніфікувати наявну термінологію у даній сфері, поки що не має⁵⁹.

Вперше термін та визначення культурних цінностей зустрічається в Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року (Гаагська конвенція 1954 р.), яка трактує це поняття найбільш широко, порівняно з іншими міжнародно-правовими актами. Згідно статті 1 цієї Конвенції, культурними цінностями («cultural property») вважаються:

– рухомі чи нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місцезона, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій зазначених цінностей;

– будівлі, головним і справжнім призначенням яких є зберігання чи експонування рухомих культурних цінностей (зокрема музеї, великі бібліотеки, сховища архівів), а також укриття, призначені для збереження культурних цінностей на випадок збройних конфліктів;

– центри, в яких є значна кількість зазначених культурних цінностей («центри зосередження культурних цінностей»)⁶⁰.

⁵⁸ Акуленко Віктор, Мельничук Олена. Міжнародне право охорони культурної спадщини, с. 145.

⁵⁹ Коваль Дмитро. Вказ. праця, с. 98.

⁶⁰ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of armed conflict (the 'Hague Convention'), with regulations for the Execution of Convention, as well as the Protocol to the Conventions and the Conference resolutions, 14 May 1954 // Conventions and

Схожий широкий підхід до визначення культурних цінностей як рівною мірою рухомих та нерухомих об'єктів зафіксований в Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт (19 листопада 1968 р.). Зокрема, в рекомендаціях зазначалося, що «під терміном «культурні цінності» розуміються:

а) нерухомі об'єкти. такі як: місцевості археологічного, історичного чи наукового значення, споруди чи інші об'єкти, які становлять історичну, наукову, мистецьку чи архітектурну цінність, як релігійні, так і світські...;

б) рухомі цінності, що мають культурну цінність, у тому числі цінності в нерухомих об'єктах чи вилучені з них, а також рухомі цінності, приховані в землі, які можуть бути виявлені в місцях, що мають археологічне чи історичне значення, чи інших місцях⁶¹.

Додатково в рекомендаціях наголошувалося, що термін «культурні цінності» охоплює не тільки виявлені й зареєстровані архітектурні, археологічні та історичні місцевості і споруди, а й незареєстровані залишки минулого, «так само як сучасні місцевості й споруди, що мають мистецьке чи історичне значення»⁶².

Подібний розширений підхід до використання терміну «культурні цінності» в правових актах зустрічається і в українському законодавстві. Прикладом цього є прийняті 14 лютого 1992 року Основи законодавства України про культуру, що визначали правові, економічні, соціальні та організаційні засади розвитку культури в Україні, регулювали суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей і спрямовані, зокрема, на реалізацію суверенних прав України у сфері культури та відродження і розвиток культури української нації та культур національних меншин, які проживають на території України. Основи законодавства України про культуру у статті 14 дають визначення терміну «культурні цінності», до яких віднесено

Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage, p. 18; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 86.

⁶¹ Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage, p. 153; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних, с. 166.

⁶² Там само; Слід зазначити, що український варіант перекладу цього положення не зовсім точно передає контекст даного пункту рекомендацій, не згадуючи «історичне значення» об'єктів, і дублює у цьому неточності російського перекладу (Див.: Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. М., 2002. С. 147).

«об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичнє, етнографічне та науковє значення»⁶³. Також зазначається, що унікальні цінності матеріальної та духовної культури, культурні цінності, які мають винятковє історичнє значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання⁶⁴.

В Положенні про Державний реєстр національного культурного надбання, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., викладений перелік видів та типів об'єктів, які становлять виняткову історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність і можуть включатися до реєстру. До таких, зокрема, віднесено:

– пам'ятки історії — будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів;

– пам'ятки археології — городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, шляхів, стародавні місця поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів та археологічні знахідки, що є визначними пам'ятками національної культури і характеризують певні етапи історичного розвитку;

– пам'ятки містобудування і архітектури — унікальні ансамблі і комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури і живопису, декоративно-ужиткового і садово-паркового мистецтва, природні ландшафти;

– пам'ятки мистецтва — визначні твори образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва;

– документальні пам'ятки — унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання⁶⁵.

До реєстру можуть бути включені й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність з огляду історії, культури, етнології чи науки.

---

⁶³ Основи законодавства України про культуру від 14.02.1992 № 2117-ХП. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2117-12>

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання». [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=466-92-%EF>

Водночас, як в міжнародному праві, так і в українському законодавстві існують нормативні акти, що мають окреме адресне специфічне спрямування як на нерухомі, так і на рухомі культурні цінності, залежно від того, що є конкретною метою і завданням даного нормативного акту та предметом його регулювання. Відповідно визначається його понятійний апарат і подаються визначення ключових термінів. Таку власну специфічну спрямованість має і комплекс питань, пов'язаних з поверненням та реституцією втрачених культурних цінностей, в основі якого є проблема відчуження від приватної особи, громади, спільноти, держави та переміщення предметів, що відображують розвиток культури і мають історичне, художнє, наукове чи інше значення. Сама по собі фізична дія, яка лежить в основі даної проблеми (відчуження та переміщення), пов'язана з можливістю зрушити з місця, переносити, переправляти чи транспортувати ці предмети. Тож цілком природньо, що розуміння культурних цінностей як предмету регулювання у даній сфері суспільних відносин окреслюється контекстом рухомих об'єктів. Проте ця межа є доволі умовною — до них можуть належати також відокремлені і переміщені фрагменти нерухомих пам'яток, або приналежні до визначних пам'ятних місць, ансамблів та комплексів їх частини, які в силу обставин пройшли процес трансформації від статусу нерухомого об'єкта до рухомого. Окрім того, на визначення поняття «культурні цінності» в даному аспекті впливає і той факт, що ця сфера правового регулювання пов'язана з міждержавними стосунками і є частиною міжнародного права у сфері культурного співробітництва.

Одним з перших цільових міжнародних документів, покликаних вирішувати питання повернення та реституції втрачених культурних цінностей є Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності (19 листопада 1964 р.). Згідно даних рекомендацій культурними цінностями вважається рухоме й нерухоме майно, яке має велике значення для культурного надбання кожної країни, себто такі предмети, як твори мистецтва і архітектури, рукописи, книги та інші предмети, що становлять інтерес під кутом зору мистецтва, історії чи археології, етнологічні документи, типові зразки флори і фауни, наукові колекції та важливі колекції книг і архівних документів, у тому числі музичні архіви⁶⁶. Звернемо увагу, що в англійському оригіналі рекомендацій у дефініції культурних цінностей вживається одне слово — «*property*», яке використовується як частина юридичного терміну

---

⁶⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 160.

«*cultural property*», так і для його розшифровки — «*movable and immovable property*», тоді як в українському перекладі (вочевидь, здійсненому відповідно до російськомовного варіанту «*имуущество*») вживаються різні терміни: «культурні цінності» — «рухоме і нерухоме майно»⁶⁷. Можливо, при українському перекладі даних рекомендацій було б точніше дотриматися прямого перекладу слова «*property*» як «власність».

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 17 листопада 1970 року стала подальшим розвитком спроб вирішення даного питання на новому рівні. Згідно з статтею 1 конвенції до культурних цінностей належать «цінності релігійного чи світського характеру, котрі розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки»⁶⁸. В конвенції міститься детальний перелік таких цінностей (всього 11 категорій):

1) рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та предмети, що становлять інтерес для палеонтології;

2) цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію воєн і суспільств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів та з великими національними подіями;

3) археологічні знахідки (зокрема звичайні й таємні) та археологічні відкриття;

4) частини розчленованих художніх та історичних пам'яток;

5) старовинні предмети більш ніж 100-літньої давності, зокрема написи, чеканні монети й печатки;

6) етнографічні матеріали;

7) художні цінності, такі як: полотна, картини й малюнки цілком ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за винятком креслень і промислових виробів, прикрашених від руки); оригінальні вироби скульптурного мистецтва з будь-яких матеріалів; оригінальні гравюри, естампи й літографії; оригінальні художні підбірки й монтажні з будь-яких матеріалів;

---

⁶⁷ Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage, p. 142; Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. М., 2002. С. 140.

⁶⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 120; Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage, p. 62.

8) рідкісні рукописи та інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що становлять особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний тощо), — окремо і в колекціях;

9) поштові марки, податкові та аналогічні їм марки — окремо і в колекціях;

10) архіви, в тому числі фото-, фоно- і кіноархіви;

11) меблі більш ніж 100-літньої давності та старовинні музичні інструменти⁶⁹.

24 червня 1995 року була затверджена Конвенція ЮНІДРУА про викрадені чи незаконно вивезені предмети культури, яка стала новим значним кроком у вирішенні проблем повернення та реституції культурних цінностей⁷⁰. Слід відзначити, що ні в її назві, ні по тексту жодного разу не використано термін «культурні цінності» («*cultural property*»), проте в українському перекладі, опублікованому в одному з авторитетних збірників нормативно-правових актів у сфері культури, замість використаного в конвенції терміну «*предмети культури*» («*cultural objects*»), по усьому її тексту застосовано саме термін «культурні цінності»⁷¹. Це не змінює принципово сам зміст та спрямованість конвенції, проте з огляду на термінологічні питання та дискусії, безумовно, некоректно передає її текст і спотворює її термінологічну базу. Під предметами культури дана конвенція в рамках поставленої мети розуміє «ті, які з релігійних чи світських причин важливі для археології, вивчення доісторичної доби, історії, літератури, мистецтва чи науки» (ст. 2)⁷². Більш детальний перелік категорій таких предметів культури міститься в Додатку до Конвенції. При цьому варто зазначити, що вказаний перелік фактично (присутні дуже незначні редакційні та змістовні відмінності) дублює категорії культурних цінностей, зазначені у Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 1970 року⁷³.

---

⁶⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 120–121.

⁷⁰ UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995). UNIDROIT офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

⁷¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 379–389.

⁷² UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995). UNIDROIT офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

⁷³ Там само.

Подібний перелік з власними незначними відмінностями подає Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей від 23 червня 1985 року, яка до культурних цінностей відносить «об'єкти рухомого і нерухомого майна, що становлять художній, історичний, археологічний, науковий чи якийсь інший культурний інтерес»⁷⁴:

- продукти археологічних досліджень і розкопок (як упорядкованих, так і таємних), що здійснені на землі чи під водою;
- елементи, що утворюються внаслідок розчленування художніх чи історичних пам'яток;
- картини, твори живопису, малюнки, повністю виконані вручну, на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу цінність;
- оригінальні творіння монументального та скульптурного мистецтва, з будь-яких матеріалів, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу цінність, як і елементи, що залишилися від розчленування таких творінь;
- оригінальні гравюри, естампи, літографії та фотографії, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу культурну цінність;
- знаряддя, гончарні вироби, монети, печатки, прикраси, зброя та поховальні залишки, в тому числі мумії, яким більше ста років;
- предмети меблювання, гобелени, килими та костюми, яким більше ста років;
- музичні інструменти, яким більше ста років;
- раритетні манускрипти й першодруковані книги, як окремі, так і в колекціях⁷⁵.

Термін «культурні цінності» («cultural property») використовується у Рекомендаціях ЮНЕСКО про міжнародний обмін культурними цінностями (20 листопада 1976 р.)⁷⁶. Під ними рекомендації мають на увазі предмети, що є відображенням чи свідомством людської творчості чи ж

---

⁷⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 305.

⁷⁵ Там само, с. 317; European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>; European Convention on Offences relating to Cultural Property (23 June 1985). Appendixes. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007a084>

⁷⁶ Recommendation concerning the International Exchange of Cultural Property (26 November 1976) // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 181–190.

еволюції природи і які, на думку компетентних органів окремих держав, уособлюють собою історичну, художню, наукову чи технічну цінність чи інтерес. При цьому наводяться такі категорії культурних цінностей:

- зразки зоології, ботаніки, геології;
- археологічні предмети;
- предмети і документація, що мають етнологічний інтерес;
- твори образотворчого та прикладного мистецтва;
- літературні, музичні, фотографічні та кінематографічні твори;
- архіви та документи⁷⁷.

Одним з важливих міжнародних документів, що мають методологічне значення для розгляду даного питання, є Рекомендації ЮНЕСКО про охорону рухомих культурних цінностей від 28 листопада 1978 р. У рекомендаціях зазначається, що вони мають на меті «доповнити і розвинути» норми і принципи, сформульовані у цьому відношенні попередніми документами ЮНЕСКО⁷⁸. Під «рухомими культурними цінностями» в них «розуміються всі рухомі цінності, які є виявом або свідоцтвом творчості людини чи еволюції природи та які мають археологічну, історичну, художню, наукову чи технічну цінність»⁷⁹. У цьому визначенні привертає увагу новий аспект розуміння поняття «культурні цінності», який поширює його контекст не лише на продукти діяльності людської цивілізації, але й продовжує тенденцію до поширення його на «вияви або свідоцтва» «еволюції природи». Класифікацію рухомих культурних цінностей за категоріями рекомендації подають у такому вигляді:

- знахідки внаслідок наземних і підводних археологічних досліджень та розкопок;
- предмети старовини, як-от знаряддя, гончарні вироби, написи, монети, печатки, коштовності, зброя в предмети з поховань, зокрема, муїї;
- елементи історичних пам'яток, що зазнали розчленування;
- антропологічні та етнологічні матеріали;
- історичні цінності, у тому числі пов'язані з історією природничих наук і техніки, воєнною та суспільною історією, а також із життям народів і національних керівників, мислителів, учених і діячів мистецтва та важливими національними подіями;

⁷⁷ Ibid., p. 187.

⁷⁸ Рекомендация об охране движимых культурных ценностей (28 ноября 1978 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. М., 2002. С. 194; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних, с. 211.

⁷⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 211.

– художні цінності, такі як: а) твори живопису і малюнки повністю ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за винятком креслень та промислових виробів, прикрашених уручну; б) оригінальні естампи, афіші та фотографії, як види оригінальної творчості; в) оригінальні художні підбірки й монтажні з будь-яких матеріалів; г) скульптурні твори з будь-яких матеріалів; д) твори ужиткового мистецтва з таких матеріалів, як скло, кераміка, метал, дерево тощо;

– манускрипти та інкунабули, кодекси, книги, документи чи видання, що становлять особливий інтерес;

– предмети, що становлять інтерес з точки зору нумізматики (медалі та монети) або філателії;

– архівні документи, у тому числі записи текстів, мапи та інші картографічні матеріали, фотографії, кінофільми, звукозаписи та документи, що читаються машинами;

– меблі, гобелени, килими, костюми та музичні інструменти;

– зоологічні, ботанічні та геологічні зразки⁸⁰.

Аналізуючи різні варіанти визначення поняття і термуну «культурні цінності» у міжнародно-правових документах, К. Зейдлер слушно зазначає, що тут виникає дві ситуації. Перш за все, коли ми говоримо про культурну цінність як універсальну категорію, ми судимо про конкретну групу об'єктів, якої це стосується. І у відповідності до цього ми приходимо до необхідності мати на увазі усі предмети, які на основі лінгвістичної дефініції та дефініцій у міжнародному праві і національних законодавствах відповідають цій категорії. З іншої сторони, якби ми спробували створити єдиний перелік таких предметів, то це було б практично неможливо через труднощі адаптації різних систем визначення культурних цінностей. У підсумку ми змушені розглядати питання щодо того чи є певний предмет культурною цінністю виходячи з конкретної події та конкретних обставин⁸¹.

Таким чином, загалом згадані міжнародно-правові документи наводять різні визначення поняття (терміну) «культурні цінності», адаптуючи їх до конкретної мети та завдань. При цьому простежується найбільш універсальний критерій для визначення культурних цінностей — визнання їх суспільної цінності, тобто їх мистецьке, історичне, етнологічне, наукове чи інше культурне значення як для окремої спільноти чи дер-

---

⁸⁰ Там само, с. 212; Рекомендация об охране движимых культурных ценностей (28 ноября 1978 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. М., 2002. С. 195.

⁸¹ *Zeidler Kamil*. Restitution of Cultural Property: Hard Case. Theory of Argumentation. Philosophy of Law Gdańsk-Warsaw: Gdańsk University Press, 2016. P. 72.

жави, так і в глобальному світовому контексті. У тому числі пропонуються різні варіанти класифікації таких культурних цінностей за категоріями (можливо, точніше — переліків), що відбивають особливості джерел їх походження і створення, а також форми матеріального існування. Разом з тим, міжнародно-правові документи не абсолютизують наведені критерії визначення та категорії культурних цінностей, наголошуючи на праві кожної держави самостійно визначати і конкретизувати додаткові підходи до розуміння змісту поняття «культурні цінності» та його наповнення як юридичного терміну. У цьому відношенні цікавим є досвід національного законодавства окремих країн, за яким до числа культурних цінностей належать об'єкти національного (в контексті певної етнічної приналежності), релігійного та легендарного значення⁸².

Найбільш поширеним є «хронологічний» або віковий принцип визначення культурних цінностей, згідно з яким до охоронних реєстрів вносяться лише ті об'єкти, створення яких чи перебіг пов'язаних з ними подій відокремлені від сьогодення певною часовою дистанцією. Як відомо, конвенція ЮНЕСКО 1970 р. відносить до старожитностей усі предмети віком понад 100 років. Водночас, переважна більшість наведених у ній категорій культурних цінностей не обмежується чіткими хронологічними межами, які можуть визначатися кожною окремою державою на власний розсуд. Зокрема, за національним законодавством Ізраїлю, до пам'яток історії та культури відносять беззаперечно усі об'єкти, датовані до 1700 р. включно. На Кіпрі до них відносять усі об'єкти, створені до 1850 р. включно, у Брунеї — до 1894 р., в Нігерії — до 1918 р. Чимало країн використовують систему «рухомих датувань», що була рекомендована UNESCO у 1956 р. Наприклад, до культурних цінностей, що підлягають охороні з боку держави у різних країнах відносять предмети старовини та мистецтва, вік яких становить понад 30 років (Мікронезія), 40 років (Кувейт), 50 років (Індонезія), 100 років (Йемен), 200 років (Ірак)⁸³.

Одним із цікавих документів, у якому максимально конкретно подаються вікові критерії визначення культурних цінностей є Інструкція щодо експорту культурних цінностей, затверджена країнами Європейського Спільного Ринку 9 грудня 1992 р. Вона безпосередньо стосується рухомих об'єктів і відносить до числа культурних цінностей, які підлягають особливому регулюванню такі категорії:

---

⁸² Lyndel V. Prott, P.J. O'keefe. National Legal Control of Illicit Traffic in Cultural Property. Paris: UNESCO, 1983. P. 7–8.

⁸³ Ibid., p. 10–12.

а) картини, малюнки, мозаїки, гравюри, літографії, скульптури та статуї (включаючи авторські копії), фотографії, фільми та їх негативи, рукописні інкунабули та манускрипти (включаючи мапи та ноти), архіви та їх елементи, що мають вік понад 50 років;

б) засоби транспорту віком понад 50 років;

в) археологічні об'єкти, елементи зруйнованих чи розібраних (розчленованих) художніх, історичних або релігійних пам'яток, книжки віком понад 100 років;

г) друковані мапи віком понад 200 років⁸⁴.

Крім «хронологічного» підходу існує концепція «художньо-естетичного» визначення критеріїв пам'яток. Законодавство ряду країн до числа культурних цінностей відносить твори мистецтва та архітектури сучасних авторів (Гондурас, Індія, Мексика). При цьому застосовуються спеціальні критерії для їх відбору, до яких, насамперед, належить суспільний інтерес до творчості митця як новаторської, такої, що здобула визнання через отримання високих нагород та відзнак і навіть через ринковий попит⁸⁵.

Українське законодавство при визначенні культурних цінностей в цілому спирається на Конвенцію ЮНЕСКО 1970 р. та враховує європейські документи з даного питання. Поняття «культурні цінності» закріплено в Конституції України 1996 року. Так, ст. 54 Конституції встановлює, що культурна спадщина охороняється законом, держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, «вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами»⁸⁶. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. розкриває і деталізує контекст цього терміну, визначаючи його таким чином: «Культурні цінності — це об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України»⁸⁷.

До таких цінностей закон відносить:

---

⁸⁴ Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods. [Електронний ресурс]. — Europa. Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>

⁸⁵ Lyndel V. Prott, P.J. O'keefe. National Legal Control of Illicit Traffic in Cultural Property. Paris: UNESCO, 1983. P. 7–8.

⁸⁶ Конституція України. К., 2010. С. 16.

⁸⁷ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс]. — Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

- оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;
- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;
- предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;
- складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;
- старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;
- манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції;
- унікальні та рідкісні музичні інструменти;
- різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;
- рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;
- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;
- зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;
- рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології⁸⁸.

Таким чином, ми змушені констатувати відсутність єдиного розуміння поняття культурних цінностей та уніфікованих дефініцій, які б визначали його зміст. Загально-філософське та культурологічне трактування культурних цінностей є більш узагальненим і широким, порівняно з його відображенням у нормах права, які регулюють суспільні відносини в сфері культури. Водночас і тут ми маємо доволі широке різноманіття формулювань у його визначеннях.

Досвід розробки міжнародно-правових норм та внутрішнього законодавства окремих країн засвідчує, що кожна конвенція чи рекомендація, окремий законодавчий акт дає своє визначення і перелік категорій культурних цінностей, який не є універсальним, а застосовується для цілей саме даної конвенції, рекомендації чи закону. Так само, поняття «культурні цінності» у різних контекстах застосовується у культурологічних,

---

⁸⁸ Там само.

історичних та правознавчих наукових публікаціях залежно від конкретного предмету досліджень. У тому числі, поширеною є практика застосування як тотожних йому таких понять, як «культурна спадщина», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «предмети культури» тощо.

Існує багато варіантів дефініцій поняття «культурні цінності», які різняться між собою широтою охоплення ними тих чи інших виявів діяльності людини та природи (в тому числі це є авторські пропозиції українських і закордонних науковців). Єдиним найбільш універсальним узагальнюючим критерієм для визначення культурних цінностей є критерій їх суспільної значимості з точки зору загальносвітового контексту та окремої спільноти чи країни. Під ними розуміють предмети, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення. Такий підхід можливо окреслити як об'єктивний критерій. Більш конкретне визначення його розуміння та застосування має суб'єктивний характер, при таманний кожному окремому міжнародно-правовому акту чи нормам внутрішнього законодавства окремих країн залежно від мети, цілей, завдань та предмета правового регулювання, які вони відбивають.

Виходячи з вказаного, в рамках даного історичного дослідження автор притримується такого розуміння поняття *«культурні цінності»* — *предмети матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення*. При цьому, з огляду на предмет дослідження, мова йде про рухомі культурні цінності (включно з відокремленими фрагментами нерухомих об'єктів культурної спадщини). У якості синонімів, тотожних цьому поняттю, в тексті також застосовуються терміни «культурна спадщина», «культурні надбання», «предмети культури», «пам'ятки культури», «пам'ятки».

2.1.2. *«Незаконно вивезені культурні цінності»*

Поняття і термін «незаконно вивезені культурні цінності» у своїй основі містить виразний міжнародно-правовий контекст. З однієї сторони, він відображує факт фізичного переміщення тих чи інших культурних цінностей за межі території держави, де вони перебували до моменту вивезення. Водночас його зміст засвідчує, що таке переміщення відбулося у незаконний спосіб, тобто з порушенням тих чи інших норм права, що діяли на момент скоєння такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, перш за все, на рівні чинного внутрішнього законодавства даної держави та всупереч її волі.

Це поняття вже давно де-факто є важливою складовою частиною термінологічної основи сучасних наукових досліджень, тим не менше не є предметом окремого аналізу у термінологічних дискусіях фахівців в

галузі права, історії та культурології. У публікаціях, в яких заторкуються питання термінології, при використанні поняття «незаконно вивезені культурні цінності», не подають його чіткого визначення, хоча і опосередковано розкривають його змістовне наповнення⁸⁹. Окремо його не виділяють і не аналізують також закордонні дослідники. Проте, на наш погляд, активне використання цього поняття та терміну у нормативно-правових документах і в сфері науки потребує його детального розгляду та чіткої дефініції.

Коли ми загалом ведемо мову про вивезені культурні цінності, то розуміємо у цьому контексті предмети культури, фізично переміщені за тих чи інших обставин за межі території країни походження, де вони перебували до моменту вивезення. Відповідно, саме конкретні обставини переміщення таких культурних цінностей визначають їх кваліфікацію як таких, що були вивезені у законний чи незаконний спосіб у минулому та в умовах сучасності.

Поняття «незаконно вивезені культурні цінності» увійшло до активного обігу у процесі розвитку міжнародного права в сфері охорони та збереження культурних цінностей, коли було вироблено базові критерії, які визначають основні шляхи формування культурної спадщини кожної держави як країни їх походження. Перш за все, вони передбачають право кожної держави самостійно визначати приналежні до них предмети, що мають те чи інше історичне, мистецьке, наукове чи інше культурне значення. Показово це право сформульовано в Рекомендаціях ЮНЕСКО 1964 р., спрямованих на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності: «Кожна держава-член має встановити критерії, найбільш придатні, на її думку, для визначення наявних на її території культурних цінностей, що мають велике значення» (ст. 1, п. 2)⁹⁰. Згодом, в ухваленій на розвиток цих рекомендацій Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, це положення було додатково

---

⁸⁹ Наприклад, див.: *Шемиученко Юрій, Акуленко Віктор*. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 22–24; *Татїївська І.П.* Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018. С. 35–36, 54–61.

⁹⁰ Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 140; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 160.

конкретизоване завдяки визначенню чітких універсальних критеріїв, які поширюються на всі країни-учасниці конвенції. Зокрема, у ній зазначається, що культурна спадщина кожної держави включає такі категорії культурних цінностей (ст. 4):

а) культурні цінності, створені окремими особами або колективами осіб, які є громадянами даної держави, та культурні цінності, що мають важливе значення для даної держави і створені на території цієї держави іноземними громадянами або особами без громадянства, які проживають на території даної держави;

б) культурні цінності, знайдені на національній території;

с) культурні цінності, набуті археологічними, етнологічними і природничо-науковими експедиціями за згодою компетентних властей країни, звідки походять ці цінності;

д) культурні цінності, набуті внаслідок добровільного обміну;

е) культурні цінності, отримані як дар або законно куплені за згодою компетентних властей країни, звідки вони походять⁹¹.

Таким чином, всі інші шляхи отримання культурних цінностей визнаються незаконними. Важливим є і ще один висновок, який витікає з положень даної конвенції — поняття «країна походження культурних цінностей» своїм змістом окрім контексту країни, на території якої було створено або знайдено той чи інший предмет культури, охоплює також й усі інші культурні цінності, які перебувають в її межах на законних підставах. З цього можна зробити й інший висновок — міжнародне право, регулюючи взаємовідносини держав щодо культурних цінностей, не заперечує того, що до культурної спадщини певної держави можуть входити культурні цінності іншої країни-походження, де вони раніше перебували. При цьому, як слушно зазначає М. Богуславський, «мова може йти лише про законність перебування цінності в країні чи про законність її придбання»⁹².

Будь-яке вивезення культурних цінностей з територій країн дозволяється лише за відсутності заперечень щодо такого вивезення з боку компетентних органів цих країн (Рекомендації ЮНЕСКО 1964 р., п. 4)⁹³.

---

⁹¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 63; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 121–122.

⁹² *Богуславский М.М.* Современные правовые вопросы возвращения культурных ценностей в страну их происхождения // Государство и право. 1992. № 11. С. 122–123.

⁹³ Там само; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 160.

Формальним матеріальним втіленням згоди держави на вивезення з її території культурних цінностей є свідоцтво на право вивезення культурних цінностей, яке видають такі органи і яке «посвідчує, що вона дала дозвіл на вивіз однієї або кількох культурних цінностей» (Конвенція ЮНЕСКО 1970 р., ст. 6)⁹⁴. У конвенції наголошується, що вважаються незаконними ввезення, вивезення та передача права власності на культурні цінності, вчинені із порушенням стверджених нею правил (ст. 3)⁹⁵. У рамках Європейського Союзу варто відзначити Постанову Ради (ЄС) № 3911/92 від 9 грудня 1992 року про експорт товарів культурного призначення, якою встановлюється, що експорт культурних цінностей може здійснюватися лише на основі ліцензії, виданої компетентним органом. В додатку до даного акту міститься перелік культурних цінностей, на які поширюються вимоги постанови⁹⁶.

Відповідно, вважаються незаконними ввезення, вивезення та передача права власності на культурні цінності, здійснені в порушення правил застосування цих принципів, прийнятих кожною державою, а також в порушення правил, схвалених державами-учасницями відповідної міжнародної конвенції. Однак, власне дефініції терміну «незаконно вивезені культурні цінності» у вказаних документах не наводиться.

Термін «незаконно вивезені предмети культури» (*illegally exported cultural objects*) як «переміщені з території Договірної Держави всупереч її праву, яке регулює вивезення культурних цінностей з метою захисту її культурної спадщини» зафіксований в Конвенції ЮНІДРУА про викрадені чи незаконно вивезені предмети культури від 24 червня 1995 р. (ст. 1)⁹⁷.

---

⁹⁴ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 63; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 122–123.

⁹⁵ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 64–65; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 121.

⁹⁶ Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods. [Електронний ресурс]. — Europa. Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>

⁹⁷ UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995). UNIDROIT офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

Водночас, міжнародно-правові документи дозволяють конкретизувати загальні визначення та розглянути більш детально категорії культурних цінностей, які можуть відноситися до незаконно вивезених культурних цінностей. Конвенція ЮНІДРУА 1995 року акцентує увагу на незаконних перевезеннях та торгівлі культурними цінностями, особливий наголос робиться на «пограбуваннях археологічних місцевостей» (преамбула). До категорії незаконно вивезених конвенція відносить також тимчасово вивезені і неповернуті предмети культури (ст. 5)⁹⁸. Разом з тим, окремо вживається термін «викрадені культурні цінності». Він не розшифровується у тексті конвенції. Очевидно, що поняття «викрадені» охоплює собою контекст кримінальних дій, наслідком яких стало відчуження культурних цінностей від законного власника (чи володільця). До цієї категорії також віднесено археологічні предмети, що отримані всупереч законодавству: «Культурна цінність, яка була незаконно розкопана, або законно розкопана, але незаконно утримується, вважається викраденою» (ст. 3, п. 2)⁹⁹. Проте в іншому пункті цієї статті (п. 5) в рамках глави щодо викрадених культурних цінностей (Глава II) виокремлюються заходи щодо «культурної цінності, переміщеної з пам'ятки, археологічного заповідника чи суспільної колекції»¹⁰⁰. Тим самим, крім предметів, що мають відношення до археологічних об'єктів, мова може йти також про відокремлені предмети інших видів нерухомої культурної спадщини, зокрема, пам'яток історії, архітектури, мистецтва, техніки тощо, а також рухомих пам'яток — як окремих, так і з складу суспільних колекцій. Враховуючи, що конвенція присвячена міжнародній співпраці щодо повернення викрадених чи незаконно вивезених культурних цінностей, отже, йдеться про міждержавні відносини і взаємодію стосовно предметів культури, які були переміщені внаслідок тих чи інших незаконних дій. Таким чином, йдеться про культурні цінності, які у незаконний спосіб опинилися поза межами території країни їх походження. Тому, на наш погляд, поняття «незаконно вивезені культурні цінності» в широкому сенсі своїм змістом охоплює як культурні цінності, викрадені та переміщені з території держави, так і культурні цінності, вивезені з неї з порушеннями чинних правил та процедур щодо оформлення такого вивезення.

Більш детально це питання висвітлює Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей від 23 червня 1985 року, яка

---

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

акцентує увагу на проблемі незаконного перепродажу цінностей¹⁰¹. Конвенція подає узагальнений перелік основних видів правопорушень щодо культурних цінностей, які можуть виражатися як у дії, так і в бездіяльності:

- крадіжка культурних цінностей;
- привласнення культурних цінностей, вчинене насильницьким способом чи з загрозою такого;
- зберігання викрадених культурних цінностей, якщо щодо них було вчинено одне з вищеназваних діянь (ст. 3, Додаток III).

Окрім цього, наводиться більш розгорнутий перелік правопорушень щодо культурних цінностей, які кожна країна може розглядати у відповідності з положеннями конвенції. Зокрема, до них віднесено:

- незаконне привласнення культурних цінностей, що належать іншому, внаслідок викрадення, шахрайства, зловживання довірою тощо;
- отримання їх будь-яким іншим протизаконним способом проти права власності, ніж крадіжки;
- набуття через незнання культурних цінностей, що раніше були викрадені чи отримані внаслідок інших незаконних дій;
- відчуження культурних цінностей, які є невідчужуваними з огляду на законодавство країни, звідки вони були вивезені;
- набуття таких цінностей, якщо набувачу було відомо, що вони є невідчужуваними;
- порушенням діючих правових норм таким набувачем щодо повідомлення компетентних органів країни про факт такого відчуження;
- порушення юридичних норм щодо випадково знайдених археологічних цінностей, їх утаювання чи відчуження;
- набуття таких культурних цінностей, якщо набувач знав, що вони одержавні з порушеннями;
- порушення діючих норм щодо наявності спеціального дозволу на право проведення археологічних розкопок;
- приховування чи відчуження археологічних цінностей, знайдених під час належно дозволених розкопок;
- набуття таких цінностей;
- порушення норм особами, що мають право на проведення археологічних розкопок, щодо декларування знайдених цінностей;
- утаювання та відчуження таких культурних цінностей;

---

¹⁰¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 319–321; European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>.

- набуття таких цінностей;
- порушення норм, що забороняють використання металошукачів в археологічному контексті;
- експорт чи спроба експорту культурних цінностей, експорт яких заборонено;
- експорт культурних цінностей без дозволу компетентних органів;
- зберігання культурних цінностей, отриманих злочинним шляхом (Додаток III, п. 2)¹⁰².

З положень конвенції витікає, що такі дії щодо культурних цінностей вважаються незаконними, отже, переміщені цінності, отримані та вивезені в незаконний спосіб є незаконно вивезеними культурними цінностями.

В контексті нелегального експорту, незаконного привласнення чи незаконного обігу предметів культури загалом розглядає культурні цінності, що походять з нелегальних розкопок чи незаконно приховані під час офіційних розкопок Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини від 16 січня 1992 р. (ст. 10)¹⁰³.

Ще одним важливим актом ЄС є Директива Ради 93/7/ЄЕС від 15 березня 1993 року про повернення предметів культури, незаконно переміщених з території держави-члена європейського співтовариства. Її метою є забезпечення повернення культурних об'єктів, які в рамках національного законодавства класифікуються як «національне надбання» («national treasures») і мають художню, історичну або археологічну цінність, за умови, що вони є невід'ємною частиною суспільної колекції, що внесена до інвентарних описів музеїв, архівів, бібліотек. Незаконним переміщенням предметів культури директива визначає дії, коли вони були вивезені з території держави-члена незаконно, тобто в порушення чинного законодавства або якщо вони не були повернуті після закінчення строку, на який їх було тимчасово вивезено на законних підставах, чи відбулися порушення умов такого вивезення (ст. 1, п. 2). Важливо, що для застосування цього положення держави-члени можуть класифікувати культурний об'єкт як національне надбання навіть після того, як він залишив територію країни¹⁰⁴.

---

¹⁰² Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 319–320; European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>.

¹⁰³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 336.

¹⁰⁴ Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State. [Електронний ресурс] / Europa.

Як юридичний термін поняття «незаконно вивезені культурні цінності» присутнє також в українському законодавстві. Зокрема, в законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. його зміст визначається таким чином: «культурні цінності, вивезені з території України з порушенням законодавства України та міжнародно-правових норм, не повернуті після закінчення обумовленого угодою терміну тимчасового вивезення або за наявності будь-яких розбіжностей з умовами, які регулюють таке тимчасове вивезення»¹⁰⁵.

Проте таке розуміння контексту незаконно вивезених культурних цінностей не вичерпує увесь його зміст. Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. додатково визначає: «Вважаються також незаконними примусові вивезення і передача права власності на культурні цінності, які є прямим чи опосередкованим результатом окупації країни іноземною державою» (ст. 11)¹⁰⁶. Таким чином, цим положенням чітко зафіксовано, що культурні цінності, вилучені та переміщені внаслідок війн та збройних конфліктів з територій воюючих сторін або нейтральних країн, які зазнали окупації, беззаперечно вважаються незаконно вивезеними культурними цінностями.

Війна і збройний конфлікт мають багато спільного. У першу чергу подібність полягає в способі вирішення протиріч між державами за допомогою збройних сил. Однак розмежування війни та збройного конфлікту обумовлене тим, що в сучасній науковій та юридичній літературі виокремлюється ряд специфічних ознак, які характеризують обидва явища. Так, під війною розуміється такий стан, у якому держави застосовують одна проти одної усі форми тиску з дотриманням законів та звичаїв ведення війни. Збройний конфлікт міжнародного характеру — це зіткнення між збройними силами держав, яке характеризується інтенсивністю ведення бойових дій, обмеженістю театру цих дій та відносною нетривалістю в часі. Збройний конфлікт є наслідком фактичного ведення бойових дій

Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0007:EN:HTML>

¹⁰⁵ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

¹⁰⁶ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 November 1970 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 66; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 124.

держав без будь-якого попередження чи оголошення війни¹⁰⁷. Таким чином, війна означає особливий якісний стан суспільства. Вона пов'язана із застосуванням усіх форм боротьби — економічної, політичної, ідеологічної, зачіпає безпеку кожної особистості, усіх верств населення і держави, визначає всі сфери їх життєдіяльності. Збройний конфлікт зачіпає лише частину суспільства і не передбачає перебудови всього суспільно-політичного життя країни.

Військова окупація є тимчасовим захопленням збройними силами воюючої сторони території (частини території) противника¹⁰⁸. Як визначає Гаазька конвенція 1907 р., «територія вважається зайнятою, якщо вона дійсно перебуває під владою армії противника» і ця влада спроможна виявляти свою діяльність (ст. 42)¹⁰⁹.

Проблема повернення культурних цінностей країнам, що їх втратили внаслідок війн чи збройних конфліктів стала надзвичайною актуальною в ХХ столітті, коли Перша і особливо Друга світові війни завдали величезної шкоди надбанням культури багатьох країн, а отже і світовій культурі в цілому.

Міжнародно-правові засади захисту культурних цінностей під час війн та збройних конфліктів ґрунтовно розглянуті у значній кількості публікацій українських та закордонних дослідників¹¹⁰.

¹⁰⁷ Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К., 2007. С. 112–113, 293–294.

¹⁰⁸ *Пронюк Н.В.* Сучасне міжнародне право: Навчальний посібник. К., 2008. С. 203–204; *Цюрупа М.В., Дяченко В.І.* Міжнародне гуманітарне право. Навчальний посібник. К., 2008. С. 352–353.

¹⁰⁹ Convention respecting the laws and customs of war on land (Hague IV) (18 October 1907). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp

¹¹⁰ Наприклад: *Акуленко В.І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 30–43, 111–127; *Коваль Дмитро.* В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса: Фенікс. 330 с.; *Репецький В.М.* Міжнародне гуманітарне право : підручник / В.М. Репецький, В.М. Лисик. – К.: Знання, 2007. 467 с.; *Александров Е.* Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. София: София Пресс, 1978. 143 с.; *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М.: Международные отношения, 1979. С. 83–120; *Humanitarian Law of Armed Conflict. Challenges Ahead. Essays in Honour of Frits Kalshoven / Edited by Astrid J.M. Delissen, Gerard J. Tanja.* Dordrecht, Boston, London: Martinus Nuchff Publishers, 1991. 649 p.; *Kowalski Wojciech W.* Art Treasures and War. Leicester: Institute of Art & Law, 2014. 173 p.; *Kowalski Wojciech.* Restytucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego. Katowice 1993: Uniwersytet Śląski, 1993. 165 s.; *Kowalski Wojciech.* Liquidation of Effects of World War II in the area of Culture. WarsaW:Institute of Culture, 1994. 115 p.; *O'Keefe Roger.* The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge^ Cambridge University Press, 2006. 391 p.; *Van Houtte Hans, Delmartino Bart,*

У цьому зв'язку привернемо увагу лише до основних положень міжнародно-правових норм стосовно захисту культурних цінностей в умовах війн та збройних конфліктів, безпосередньо дотичних до розгляду даного питання.

Значний вплив на розвиток міжнародного права щодо долі культурних цінностей, знищених чи розграбованих в ході війн чи збройних конфліктів, мали міжнародні конвенції 1899 р. та 1907 р., які встановлювали зобов'язання воюючих сторін стосовно охорони об'єктів культури та права власності на них. За влучним визначенням Д. Коваля, ці конвенції започаткували універсальний етап міжнародно-правового врегулювання питань захисту культурних цінностей в умовах війн чи збройних конфліктів¹¹¹.

Так, під час Першої конференції миру у Гаазі була схвалена Конвенція про закони і звичаї суходільної війни 1899 року, основні норми якої зосереджені в Положенні про закони і звичаї суходільної війни, яке є невід'ємною її частиною. Участь у конференції узяли 26 країн світу¹¹². Станом на середину 1907 р. конвенцію ратифікували 25 країн¹¹³. Зокрема, у Положенні було стверджено заборону руйнувати чи захоплювати ворожу власність, окрім випадків, коли подібне руйнування чи захоплення нагально викликане воєнною необхідністю. Але особливе значення має ст. 56 Положення, згідно з якою власність громад, установ церковних, благодійних і освітніх, художніх і наукових, включно з тими, що належать державі, прирівнюється до приватної власності і будь-яке загарбання, руйнування чи пошкодження таких установ, історичних пам'яток, творів художніх і наукових забороняється і підлягає переслідуванню¹¹⁴.

Друга Гаазька Конференція, що відбулася у 1907 році, мала на меті доповнити і конкретизувати документи Першої конференції миру. Участь у ній брали 44 країни, в тому числі 19 провідних країн Європи, а також

Yi Iasson. *Post-War Restoration of Property Rights under International Law*. Volume I: Institutional Features and Substantive Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 359 p.; *Vasarhelyi Istvan*. *Restitution in International Law*. Budapest: The Publishing House of the Hungarian Academy of Science, 1964. 178 p.

¹¹¹ *Коваль Дмитро*. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 53.

¹¹² *Акуленко В.І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 33.

¹¹³ *The Hague Conventions of 1899 (II) and 1907 (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land/ Buffalo, New York: William S. Hein & Co. Inc., 2000. P. 30.*

¹¹⁴ *Convention with respect to the laws and customs of war on land (Hague II) (29 July 1899)*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 437–438.

США, Японія та інші країни світу. З числа учасників новий варіант Конвенції про закони і звичаї суходільної війни 1907 р. під час конференції підписали 27 країн¹¹⁵. Згідно з умовами конвенції, для держав, які її належним чином ратифікували, вона повністю замінила у відносинах між ними попередню конвенцію 1899 р.¹¹⁶ Частина учасників-підписантів утрималася від ратифікації нового варіанту конвенції (наприклад, Болгарія, Греція, Іспанія, Італія, Сербія та ряд інших). Для них продовжувала діяти конвенція у варіанті 1899 р.¹¹⁷ Вперше детальний порівняльний постатейний аналіз конвенцій 1899 р. та 1907 р. був опублікований у США в 1915 р. (факсимільне перевидання 2000 р.)¹¹⁸. Враховуючи, що у підсумку станом на 1918 р. конвенцію ратифікували 30 провідних країн світу, а протягом 1920–30-х рр. до них додалася Польща (1925 р.) та Ефіопія (1935 р.), саме у цьому варіанті вона стала найбільш універсальним актом міжнародного права у даній сфері напередодні Другої Світової війни. Станом на даний час Конвенцію 1907 р. ратифікували 38 країн. На офіційному сайті Міжнародного Червоного Хреста наводиться інформація, що незалежна Україна ратифікувала документ 25 травня 2015 р.¹¹⁹ Проте на сайті Верховної ради України міститься інформація, що конвенція набрала чинності для України 24 серпня 1991 р.¹²⁰

У порівнянні з попереднім варіантом, у конвенції 1907 р. стаття 27, в якій наведено перелік об'єктів, до яких під час ведення бойових дій застосовуються обмеження, була доповнена поняттям «історичні пам'ятки» («*historic monuments*») і набула такого вигляду: «При облогах і бом-

---

¹¹⁵ Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. International Committee of the Red Cross. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ihldatabases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/States.xsp?xp_viewStates=XPages_NORMStatesParties&xp_treatySelected=195

¹¹⁶ Convention respecting the laws and customs of war on land (Hague IV) (18 October 1907). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp.

¹¹⁷ Schindler Dietrich, Toman Jiri. The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and Other Documents; Fourth Revised and Completed Edition. Dordrecht-Geneva: Martinus Nijhoff Publishers/Henry Dunant Institute, 1988. P. 69–93.

¹¹⁸ The Hague Conventions of 1899 (II) and 1907 (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land/ Buffalo, New York: William S. Hein & Co. Inc., 2000. 33 p.

¹¹⁹ Convention respecting the laws and customs of war on land (Hague IV) (18 October 1907). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp.

¹²⁰ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Гаага, 18 жовтня 1907 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222

бардуваннях повинні бути вжиті всі необхідні заходи для того, щоб уберегти, наскільки це можливо, будівлі, призначені для цілей релігії, мистецтва, науки чи благодійності, історичні пам'ятки, госпіталі та місця, де зібрані хворі і поранені, за умови, що вони не використовуються в цей час для військових цілей»¹²¹. Також певних редакційних змін зазнала ст. 56, яка безпосередньо стосується культурних цінностей: «Власність муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, навіть якщо вона належить державі, визнається як приватна власність. Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню»¹²². Окремий блок статей регулює питання права власності на окупованій території: приватна власність не підлягає конфіскації (ст. 46), офіційно забороняється мародерство (ст. 47), державна власність (у тому числі громадські будівлі) вважається такою, що може перебувати лише в управлінні. Сторона-окупант, яка окупувала територію, зобов'язана «зберегти основну цінність цих видів власності» (ст. 55)¹²³. Однак одним із недоліків даної Конвенції є те, що вона чітко не визначає характер відповідальності за порушення вищеназаних положень, залишаючи вирішення цього питання на розсуд воюючих сторін.

Як зазначає російський дослідник М. Семиряга, значення Гаазьких конвенцій, в першу чергу, полягає у тому, що вони мали універсальний характер, тобто однаково діяли для будь-якої сторони війни¹²⁴. Схожу позицію підтримують українські дослідники В. Акуленко, В. Репецький та В. Лисик¹²⁵. Подібну думку висловлює німецький дослідник правових питань реституції Маттіас Хартвіг, зокрема, що Конвенція 1907 року «захищає культурні цінності переможеної країни перед переможцем»¹²⁶. Також варто відзначити, що Гаазька конвенція 1907 року прямо вказала, що культурні цінності не можуть бути об'єктом конфіскації чи розграбування, тобто ці дії є незаконними. Тим самим вилучені та пере-

¹²¹ Там само.

¹²² Там само.

¹²³ Convention respecting the laws and customs of war on land (Hague IV) (18 October 1907). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp.

¹²⁴ Семиряга М.И. Как мы управляли Германией. М., 1995. С. 237.

¹²⁵ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 30–31; Репецький В.М. Міжнародне гуманітарне право : підручник / В.М. Репецький, В.М. Лисик. К.: Знання, 2007. С. 206.

¹²⁶ Хартвіг Маттиас. *vae victis*. Сомнительное решение, с точки зрения международного суда, в связи с законом о произведений искусства, захваченных в качестве трофеев (закон о перемещенных ценностях) // Право и политика. 2000. № 1. С. 139.

міщені внаслідок таких дій культурні цінності є незаконно вивезеними культурними цінностями.

Загальні положення щодо заборони незаконного вилучення приватного майна містить Женевська конвенція від 12 серпня 1949 року «Про захист цивільного населення під час війни». Так, абзац другий ст. 33 забороняє пограбування, а також вказує, що «репресалії стосовно осіб, які перебувають під захистом, та їхнього майна забороняються». Також забороняється будь-яке знищення державою-окупантом рухомого та нерухомого майна, що є індивідуальною чи колективною власністю приватних осіб або держави, громад, громадських або кооперативних організацій¹²⁷. Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I від 8 червня 1977 року) безпосередньо проголошує захист саме культурних цінностей, до яких Протокол відносить історичні пам'ятки і твори мистецтва: забороняється здійснювати будь-які ворожі акти, спрямовані проти цих цінностей, а також робити такі об'єкти об'єктами репресалій (ст. 53)¹²⁸.

Одним з найбільш ґрунтовних міжнародно-правових актів у сфері охорони культурних цінностей є Конвенція та Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року, які підписали, відповідно, 68 та 61 держава. Конвенція містить зобов'язання держав-учасниць охороняти та поважати культурні цінності, що, зокрема, включає в себе обов'язок забороняти використання цих цінностей в цілях, які можуть призвести до їх пошкодження чи зруйнування й утримуватися проти будь-якого ворожого акту, спрямованого проти них. Також конвенція зобов'язує забороняти, відвертати і припиняти крадіжки, грабежі чи незаконне привласнення культурних цінностей у будь-якій формі, а також акти вандалізму проти культурних цінностей та реквізицію рухомих культурних цінностей, розташованих на території іншої сторони, утримуватися від будь-яких репресивних заходів, спрямованих проти культурних цінностей (ст. 4). Культурні цінності, що транспортуються, перебувають під захистом, «користуються імунітетом від конфіскації, взяття як призу або захоплення» (ст. 14)¹²⁹.

---

¹²⁷ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 33.

¹²⁸ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text418/pg2.htm>.

¹²⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 86–87, 91.

Протокол до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту також підписаний 14 травня 1954 року (Протокол I)¹³⁰. Відповідно до п. 1 розділу I Протоколу 1954 року, сторони зобов'язуються «запобігати вивезенню культурних цінностей» з окупованої ними території під час збройного конфлікту. Зобов'язання «запобігати», згідно з даним документом, потрібно розуміти в широкому контексті: держава не повинна займатися таким вивезенням і не повинна допускати вивезення культурних цінностей своїми громадянами. Важливе значення мають зобов'язання, прийняті на себе відповідно до Протоколу країнами, які не беруть участь в конфлікті. Ці країни зобов'язані вживати заходи до охорони культурних цінностей у випадку їх вивезення з окупованої території в порушення п. 1 розділу I Протоколу. Протокол 1954 року також передбачає зобов'язання кожної країни-учасниці взяти під охорону ті культурні цінності, які ввезені на її територію прямо чи опосередковано з будь-якої окупованої території. Це відбувається автоматично в момент ввезення або, якщо цього не буде зроблено, за проханням влади окупованої території (п. 2 розділу I Протоколу). Після закінчення воєнних дій країна-учасниця конвенції повинна повернути культурні цінності, що перебувають на її території, компетентній владі раніше окупованої території, якщо вони були вивезені з порушенням п. 1 розділу I Протоколу. При цьому не має значення, у чийй власності виявилися цінності¹³¹.

Варто зазначити, що цінності під час війни чи збройного конфлікту можуть бути спеціально вивезені з країни її урядом і передані на збереження до іншої країни. У таких випадках у держави-депозитарію виникає зобов'язання з повернення культурних цінностей в країну їх походження. Це передбачено Протоколом I Гаазької Конвенції 1954 р.: «Кожна Висока Договірна Сторона зобов'язується після закінчення воєнних дій повернути компетентним властям держави — первісного власника культурні цінності, депоновані з території цієї держави на територію Високої Договірної Сторони з метою захисту цих цінностей від загрози збройного конфлікту» (п. 5 розділу II)¹³².

26 березня 1999 р. було затверджено Другий Протокол до Конвенції 1954 року, який значною мірою конкретизував і доповнив низку важливих положень та процедури виконання конвенції. Зокрема, було додатково наголошено щодо обов'язку держав щодо попередження вивезення

---

¹³⁰ Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, 14 травня 1954 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722

¹³¹ Там само.

¹³² Там само.

культурних цінностей з територій інших держав (ст. 9): «Сторона, яка повністю чи частково окупує територію іншої Сторони, забороняє і попереджає по відношенню до окупованої території: а) будь-яке незаконне вивезення, інше переміщення чи перехід права власності на культурні цінності; б) будь-які археологічні розкопки, якщо тільки це не викликається виключно з метою охорони, обліку або збереження культурної цінності; с) будь-які модифікації чи зміни характеру використання культурної цінності, котрі мають на меті приховати чи знищити свідолства культурного, історичного чи наукового характера». Додатково п. 2 цієї статті визначає, що будь-які археологічні розкопки культурних цінностей на окупованій території, їх модифікація чи зміна виду їхнього використання здійснюється виключно, якщо це дозволяють обставини та у співпраці з компетентними національними органами окупованої території¹³³.

Дії, що роблять культурні цінності об'єктом нападу й акти вандалізму проти них, знищення чи привласнення у великих масштабах, а також крадіжки, грабіж чи інше незаконне привласнення культурних цінностей трактуються як суттєві порушення протоколу і вважаються злочинними, за них національним правом встановлюється кримінальна відповідальність (ст. 15, п. 1, п. 2). Також Протокол 1999 року передбачає, що кожна сторона вживає таких законодавчих, адміністративних або дисциплінарних заходів, які можуть бути необхідні для покарання таких дій, як «будь-яке незаконне вивезення, інше вилучення культурної власності з окупованої території або передавання права власності», якщо ці дії вчинені умисно (ст. 21, п. б)¹³⁴. Звернемо увагу, що в статті 1 протоколу наводиться визначення терміну «незаконний», під яким розуміється «під примусом чи іншим чином в порушення норм внутрішнього права окупованої території чи міжнародного права»¹³⁵.

Отже, захист культурних цінностей під час війн і збройних конфліктів згідно з нормами міжнародного права передбачає заборону будь-яких ворожих актів, спрямованих проти цих цінностей, та актів вандалізму щодо них, крадіжок, пограбувань або незаконного привласнення і вивезення культурних цінностей у будь-якій формі та у будь-яких масштабах. Такі дії визнаються незаконними та злочинними. Особливою мірою заходи щодо збереження об'єктів культури спрямовані на захист культурних цінностей, розташованих на окупованій території. Відповідно, куль-

---

¹³³ Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М., 2002. С. 42.

¹³⁴ Там само, с. 49–50.

¹³⁵ Там само, с. 39.

турні цінності, які стали об'єктом таких незаконних дій та предметом вивезення з таких територій, вважаються незаконно вивезеними культурними цінностями.

Таким чином, визначення поняття «незаконно вивезені культурні цінності» можливо подати таким чином: *це культурні цінності, переміщення яких з території країни походження відбулося в незаконний спосіб, тобто з порушенням тих чи інших норм права, що діяли на момент скоєння такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, перш за все, на рівні чинного внутрішнього законодавства даної держави та всупереч її волі.* Своїм змістом воно охоплює такі категорії культурних цінностей: культурні цінності, які стали об'єктом незаконних дій та предметом вивезення за межі території країни походження внаслідок війн та збройних конфліктів, іноземної окупації; предмети культури, які попередньо були набуті внаслідок скоєння правопорушень та злочинних дій; культурні цінності, переміщені поза межі території країни походження з порушенням вимог чинних норм та процедур щодо набуття дозволів та оформлення такого переміщення; тимчасово вивезені і не повернуті на територію країни походження в обумовлений термін культурні цінності або вивезені за її межі з порушенням умов тимчасового вивезення предмети культури.

У цьому зв'язку також доволі широко використовується поняття і термін «втрачені культурні цінності». Широкий зміст цього поняття охоплює усі культурні цінності, втрат яких за будь-яких обставин зазнала держава — країна походження. У вузькому сенсі його зміст як певного терміну можливо визначити таким чином: *це культурні цінності, фізично знищені на території країни походження, або ті, що зникли внаслідок переміщення з місця свого перебування на території країни походження і доля яких та сучасне місце перебування невідомі.*

Очевидно, що в контексті питань незаконного вивезення та передачі прав власності на культурні цінності логічно розглянути ще один термін, який протягом останнього часу набув популярності у культурологічних дослідженнях в країнах Заходу — «культурне привласнення» («*cultural appropriation*»). Значний внесок у ствердження цього терміну як ознаки певного культурного явища зробили канадські вчені в галузі права та соціології Б. Зіфф та П.М. Рао, зусиллями яких побачила світ книга «Запозичена сила: дослідження культурного привласнення» — збірка статей значної кількості відомих авторів щодо різних суспільних аспектів цього культурного феномену¹³⁶. У концентрованому вигляді «культурне

---

¹³⁶ *Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation* / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers University Press, 1997. 337 p.

привласнення» розглядається як ситуація, коли члени однієї культури (соціальної, етнічної групи) забирають собі культурні практики та теорію іншої культури (соціальної, етнічної групи)¹³⁷. У процесі досліджень даної проблематики напрацьовано більше десяти варіантів дефініцій цього терміну. Зокрема, у широкому контексті він означає будь-які вияви «захоплення (запозичення) з культури, що не є власною, інтелектуальних цінностей, культурних проявів та артефактів, історії та знань»¹³⁸. Тобто, фізичне привласнення предметів культури («артефактів») є складовою частиною культурного привласнення як суспільного явища. Разом з тим, слід відзначити, що у більшості західних теоретико-культурологічних досліджень з культурного привласнення головна увага звертається на привласнення/запозичення ритуалів, звичаїв і традицій, форм групового та індивідуально самовиявлення, музичних чи художніх напрямків та стилів і їх елементів, інші подібні процеси. Значна увага при цьому приділяється колоніальним та постколоніальним практикам, коли привласнюються елементи культури позбавлених влади спільнот та меншин без належної поваги до них. Але при цьому не акцентується увага на питаннях захоплення та переміщення культурних цінностей. Хоча серед означених прикладів культурного привласнення називається випадок щодо вивезення з території Греції до Великої Британії архітектурних фрагментів знаменитого давньогрецького Парфенону¹³⁹. Тож, на наш погляд, сам по собі термін «культурне привласнення» є надзвичайно вдалим та таким, що цілковито відповідає контексту досліджень проблематики повернення та реституції втрачених культурних цінностей до країн їх походження. Бо мова йде про привласнені в той чи інший спосіб артефакти культурної спадщини цих країн.

Виходячи з наведеного, пропонується таке визначення даного терміну: *культурне привласнення* — дії або результат дій, вчинених особами, суспільними групами чи державами по відношенню до культурних цінностей інших осіб, суспільних груп та держав з метою їх привласнення та використання у власних цілях.

---

¹³⁷ Hart Jonathan. Translating and Resisting Empire: Cultural Appropriation and Post-colonial Studies // Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation. / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers University Press, 1997. P. 138.

¹³⁸ Ziff Bruce, Rao Pratima V. Introduction to Cultural Appropriation: A Framework for Analysis // Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers University Press, 1997. P. 1.

¹³⁹ Ibid., p. 1, 3–4.

2.1.3. «Повернення культурних цінностей»

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася різкими змінами світового устрою, одними з наслідків яких став крах колоніальної системи і звільнення із колоніальної залежності багатьох народів, поява нових незалежних держав. Водночас, укріпилися і зробили великі кроки на шляху прогресу чимало держав Близького та Далекого Сходу, Азії, Латинської Америки, які раніше були джерелами вивезення культурних цінностей. Усвідомлення ролі та значення національних культурних надбань, протекціоністські заходи щодо їх захисту та збереження від розграбування та вивезення, вимоги щодо повернення незаконно вивезених культурних цінностей створили нову ситуацію в світі щодо ставлення до культурних цінностей. Цілком очевидно, що ці радикальні зрушення безпосередньо вплинули на переломну появу нового контексту в системі міжнародного права. В тому числі, у ньому міцно закріпилося поняття «повернення культурних цінностей».

Сьогодні це поняття, як і відповідний юридичний термін, найбільш широко вживається в міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі при висвітленні комплексу питань, пов'язаних із збереженням та охороною культурних цінностей, забезпеченням їх всебічного захисту, а також міжнародним співробітництвом щодо застереження та подолання наслідків незаконного переміщення та вивезення культурних цінностей.

Вперше в якості офіційного терміну у міжнародно-правових документах, що присвячені темі збереження культурних цінностей, воно зафіксоване у Виконавчому Регламенті Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.) та Протоколі I до цієї конвенції (1954 р.). Зокрема, у Виконавчому Регламенті (Розділ III, ст. 18, «b») йдеться про зобов'язання третіх країн щодо повернення депонованих на їх території культурних цінностей після завершення конфлікту на вимогу країни-власника цих культурних цінностей¹⁴⁰. Протоколі I Конвенції більш широко фіксує питання повернення культурних цінностей, у тому числі йдеться про зобов'язання країн після завершення конфлікту щодо повернення культурних цінностей, які були вивезені з окупованих територій в порушення положень конвенції (Розділ I, п. 3), або державі-первинному власнику культурних цінностей, які були депо-

---

¹⁴⁰ Regulations for the Execution of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 39.

новані з її території до іншої країни на час воєнних дій (Розділ II, п. 5)¹⁴¹. У англомовному варіанті документів у всіх випадках вживається відповідний термін «return».

Пізніше цей термін застосовується й в іншому контексті. Зокрема, в Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо міжнародних принципів, які застосовуються під час археологічних розкопок від 5 грудня 1956 р. вміщено окремий підрозділ «Повернення археологічних цінностей до країн їх походження», у якому йдеться про «повернення до країн їх походження предметів, які стали продуктом незаконних розкопок або крадіжки, як також предметів, нелегально з цих країн вивезених» (ст. 31). Водночас у розділі VI рекомендацій «Розкопки на окупованих територіях» міститься норма щодо повернення після завершення конфлікту державою-окупантом археологічних знахідок, знайдених випадково або здобутих під час розкопок на окупованих нею територіях разом з відповідною документацією компетентним органам раніше окупованої території (ст. 32)¹⁴².

У Рекомендаціях ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності» (20 листопада 1964 р.) опрацьовані в рекомендаціях 1956 р. норми були поширені на інші категорії культурних цінностей. Зокрема, термін «повернення» фігурує у назві окремого підрозділу, присвяченої поверненню незаконно вивезених культурних цінностей власникові або в країну, а також у тексті статей 16 і 18 рекомендацій. При чому, в англомовному оригіналі рекомендацій йдеться про одночасне застосування у цьому контексті одразу двох термінів («*restitution or return of illicitly exported cultural property*») у назві підрозділу та в ст. 16, і «*restored or returned*» у ст. 18¹⁴³. Цікаво, що у офіційному перекладі ЮНЕСКО тексту рекомендацій на російську мову назва вказаного підрозділу подана у зовсім іншому вигляді: «Возвращение незаконно вывезенных культурных ценностей владельцам или в страну», а по тексту ст. 16 та ст. 18 використовується сполучення «*реституция, или возвра-*

---

¹⁴¹ Protocol // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 44–45.

¹⁴² Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations, 5 Desember 1956 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 113; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 153.

¹⁴³ Recommendation on the Means of Prohibilitating and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 145; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 162–163.

щение,...», що уможлиблює трактувати їх як синоніми у даному контексті¹⁴⁴.

Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (14 листопада 1970 р.) теж використовує як один із базових термін «повернення культурних цінностей». Він застосовується щодо зобов'язань держав «вживати відповідних заходів для виявлення і повернення» культурних цінностей, незаконно вивезених з іншої держави, викрадених із музею, релігійної чи світської історичної пам'ятки або подібної установи іншої держави» (ст. 7, п. *b* (ii)). У англійському тексті конвенції тут застосовано слова «*recovery and return*»¹⁴⁵. При цьому, у офіційному перекладі тексту конвенції російською мовою їх наведено як «обнаружение и возвращение»¹⁴⁶, тоді як у буквальному розумінні слово «*recovery*» означає відшкодування, відновлення, відбудову, повернення. У той же час, у п. *a* цієї статті використано термін «*removed*» («*cultural property illegally removed*»)¹⁴⁷. Знову ж, у перекладі тексту конвенції на російську мову його потрактовано як «незаконно вивезені»¹⁴⁸, хоча, на нашу думку, більш точним був би буквальный переклад цього поняття як «незаконно переміщені». Слід зазначити, що на сайті Верховної ради України текст даної конвенції наведений у російськомовному варіанті, хоча його назва подається українською мовою¹⁴⁹. Вочевидь, саме з нього було здійснено і неофіційний переклад конвенції на українську мову у наукових збірниках¹⁵⁰.

---

¹⁴⁴ Рекомендации о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного вывоза, ввоза и передачи права собственности на культурные ценности, 19 ноября 1964 г. // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М.: ЮНИПРИНТ, 2002. С. 143–144.

¹⁴⁵ Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 65; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 123.

¹⁴⁶ Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности, 14 ноября 1970 г. // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М.: ЮНИПРИНТ, 2002. С. 64.

¹⁴⁷ Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 65.

¹⁴⁸ Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности, 14 ноября 1970 г. // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М.: ЮНИПРИНТ, 2002. С. 64.

¹⁴⁹ Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, 14 листопада

Термін «повернення незаконно вивезених предметів культури» («*the return of cultural objects*») використовується в Конвенції ЮНІДРУА про викрадені чи нелегально вивезені предмети культури (24 червня 1995 р.) як в широкому розумінні фізичної дії щодо культурних цінностей, так і у більш вузькому контексті — щодо культурних цінностей, переміщених із території держави всупереч її праву, яке регулює вивезення культурних цінностей (ст. 1). Конвенція містить окремий розділ «Повернення незаконно вивезених предметів культури» («*RETURN OF ILLEGALLY EXPORTED CULTURAL OBJECTS*»), в якому йдеться про «культурні цінності, незаконно вивезені з території держави» відповідно до умов даної конвенції». При цьому йде мова також про предмети культури, тимчасово вивезені відповідно до чинного законодавства країни походження з метою виставок, дослідження чи реставрації і не повернутих в обумовлений термін (Розділ III, ст. 5, п. 1–3)¹⁵¹.

Термін «повернення» вживається також у тексті Європейської конвенції про правопорушення щодо культурних цінностей (23 червня 1985 р.) в контексті «повернення культурних цінностей» («*the return of the cultural property*»), в частині порядку подання вимог щодо їх екстрадиції стороні, з території якої вони були вивезені.(ст. 6, п. 4, 5)¹⁵². Як базовий, цей термін фігурує також у Директивах ЄС щодо повернення предметів культури, незаконно переміщених з території держави-учасниці (15 березня 1993 р.). Термін «повернення» («*the return of cultural objects*») при цьому визначається як «фізичне повернення предмета культури на територію держави-учасниці, що подає запит» (ст.1, п. 5). При цьому під такими предметами культури розуміються ті, що до або після їх незаконного переміщення з території країни-учасниці конвенції перебувають під захистом національного законодавства (ст. 1, п. 1)¹⁵³. Слід зазначити, що у окремих публікаціях українських дослідників при розгляді термінологічних питань помилково наголошується, що в цій конвенції вико-

---

1970 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186

¹⁵⁰ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 119–128.

¹⁵¹ UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995). UNIDROIT офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

¹⁵² European Convention on Offences relating to Cultural Property, 23 June 1985. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rm.coe.int/168007a085>

¹⁵³ Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State. [Електронний ресурс]. — Europa. Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0007:EN:HTML>

ристовується термін «реституція»¹⁵⁴, тоді як насправді у її оригінальному тексті присутній лише термін «повернення», як зазначено вище.

Як видно з наведених міжнародно-правових актів, поняття «повернення культурних цінностей» і відповідний юридичний термін застосовуються в них в доволі широкому контексті для позначення дії щодо фізичного повернення культурних цінностей, що були незаконно вивезені з території країни внаслідок порушення правових норм, а також культурних цінностей, вивезених з окупованих територій під час збройних конфліктів. При цьому слід враховувати, що наповнення змісту цього поняття окреслювалося рамками предмету, мети та завдань, які ставилися перед цими окремими міжнародними документами.

Подібна тенденція присутня також і в українському законодавстві. Так, Закон України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. акцентує увагу на правовому контексті терміну «повернення культурних цінностей», визначаючи його як «сукупність дій, пов'язаних із ввезенням на територію України чи вивезенням із території України на території інших держав культурних цінностей відповідно до позовів і звернень України, інших держав, їх уповноважених органів, рішень судів України або іноземних держав» (ст. 1)¹⁵⁵.

Однак такий контекст безумовно не вичерпує усього змісту поняття «повернення культурних цінностей». Так, зокрема, існують численні приклади міжнародного співробітництва у сфері повернення культурних цінностей, коли визначальними є не вузько-правові засади, але більш широкі моральні підходи до даного питання, що полягають в усвідомленні та розумінні державою чи суспільством, де перебувають культурні цінності, що походять з території інших держав, їх ролі та значення для цих країн, народів та спільнот, і коли наслідком такого усвідомлення є добровільне повернення даних культурних цінностей до країни походження, яке за своїм фактичним змістом є актом доброї волі, даром. При цьому, культурні цінності можуть перебувати в країні, що повертає їх, на цілком законних підставах. Акти добровільного повернення культурних цінностей особливо є характерними для стосунків представників діаспор, що перебувають в різних країнах світу, з матірньою державою, звідки вони родом чи де мають своє родинне коріння. Вивезені колись ними чи їхніми родичами національні та родинні реліквії, твори мистецтва, пам'ятки

---

¹⁵⁴ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 168.

¹⁵⁵ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

історії, архіви та книжкові зібрання даруються ними і повертаються на батьківщину, збагачуючи її культуру. Цей процес охоплює не лише дії приватних осіб, але й діаспорних громадських інституцій та об'єднань, церковні та інші духовно-релігійні організації.

Також переважно на моральних засадах ґрунтується процес повернення культурних цінностей до країн — жертв колоніальної експлуатації. Не можна не погодитися з висновками М. Богуславського щодо актуальності цього питання для міжнародного співтовариства під оглядом проблеми деколонізації та подолання наслідків колоніалізму й неокolonіалізму стосовно культурних цінностей. При цьому він звертає увагу на велику кількість резолюцій Генеральної асамблеї ООН з даного питання, які регулярно приймаються нею починаючи з 1972 р., а також рекомендації та звернення ЮНЕСКО з цього приводу, відзначаючи, що мова йде «про стосунки в цій сфері між колишніми колоніями та колишніми метрополіями»¹⁵⁶. Так, зокрема, у резолюції Генеральної асамблеї ООН 3187 (XXVIII) від 18 грудня 1973 р. «Повернення творів мистецтва країнам — жертвам експропріації» акцентується увага на «масовому і майже безоплатному вивезенню предметів мистецтва з однієї країни в іншу, часто внаслідок колонізації чи іноземної окупації». У документі також визнавалися «особливі зобов'язання, що їх несуть стосовно цього країни, які одержали доступ до цих цінностей лише завдяки колонізації чи іноземній окупації»¹⁵⁷. У іншій резолюції з такою ж назвою (№ 3391 (XXX) від 19 листопада 1975 р.) термін «колонізація» не вживається, а остання теза подана у зміненій редакції і зазначається відповідальність країн, «які мали доступ до цих цінностей або способом особливих посягань, або під іншим приводом унаслідок їхнього панування на іноземній території або її окупації»¹⁵⁸. В аналогічній резолюції, схваленій 11 листопада 1977 р. (32/18) знову з'явилися акценти, прямо спрямовані на тему політики колоніалізму. Зокрема, вона закликала держави запобігати незаконній торгівлі творами мистецтва, що вивозяться з інших країн, «особливо з територій, котрі знаходилися чи знаходяться під колоніальним чи іноземним пануванням та окупацією»¹⁵⁹. Проте вже з кінця 70-х — початку 80-х років в нових резолюціях Генеральної асамблеї ООН щодо повернення культурних цінностей країнам їх походження настільки гостро увага на даному питанні вже не зосереджується. Натомість, під-

---

¹⁵⁶ *Богуславский М.М.* Современные правовые вопросы возвращения культурных ценностей в страну их происхождения // Государство и право. 1992. № 11. С. 126.

¹⁵⁷ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 58.

¹⁵⁸ Там само, с. 59.

¹⁵⁹ Там само, с. 60.

тверджується значення міжнародного співробітництва у цій сфері між «розвинутими країнами та країнами, що розвиваються»¹⁶⁰. А загальне спрямування змісту резолюцій зосереджується переважно на співпраці щодо запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей з країн їх походження та подоланні наслідків такого вивезення в контексті Конвенції ЮНЕСКО 1970 р.¹⁶¹ Деякою мірою повернення до фіксації проблеми наслідків колоніалізму для культурної спадщини країн — жертв колоніальної експлуатації відбулося у зв'язку із створенням при ЮНЕСКО Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції у разі незаконного привласнення (1980 р.). В статуті комітету зазначається, що прохання щодо повернення чи реституції можуть стосуватися будь-якої культурної цінності, «яка має фундаментальне значення під кутом зору духовних цінностей або культурної спадщини народів держави-члена або члена-співробітника ЮНЕСКО і яку було втрачено внаслідок колоніальної чи іноземної окупації або незаконного привласнення» (ст. 3, п. 2)¹⁶². Проте реальних правових механізмів повернення культурних цінностей, вивезених внаслідок колоніальної окупації та експлуатації документами Генеральної асамблеї ООН та ЮНЕСКО не передбачено. З огляду на це, в даному питанні вони відіграють роль морального орієнтиру для держав та світового співтовариства в цілому, який стимулює їх на пошуки шляхів для добровільного співробітництва у даному питанні та пошуків компромісних рішень. Закликається не лише до повернення невідчужуваних культурних цінностей країнам їх походження, а й до передачі їм дублетних примірників предметів культури, організації довгострокових виставок тощо.

На наявність такого морального аспекта поняття «повернення культурних цінностей» звертають увагу Ю. Шемшученко та В. Акуленко, які вважають, що стосовно до культурних цінностей воно означає не тільки юридичний обов'язок повернути законному власникові цінності, що постраждали, а й односторонній акт доброї волі щодо такого повернення¹⁶³. Пізніше, В. Акуленко додатково акцентував увагу на тому, що про поняття «повернення культурних цінностей» мова йде, коли з формально-юридичних точки зору міжнародно-правові норми не були порушені, але у держави є моральне право вимагати від інших країн повернення предметів культури, які є невід'ємною частиною її національного культурного

---

¹⁶⁰ Там само, с. 62.

¹⁶¹ Там само, с. 61–72.

¹⁶² Там само, с. 238.

¹⁶³ *Шемшученко Юрій, Акуленко Віктор*. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 24.

надбання. При цьому він усе ж визнає, що це поняття також широко використовується і у розумінні фізичного повернення культурних цінностей, які були незаконно вивезені чи переміщені внаслідок збройного конфлікту¹⁶⁴.

Таким чином, поняття та термін «повернення культурних цінностей» в широкому розумінні означає будь-яке фізичне повернення на територію країни походження предметів культури, що були вивезені за її межі за тих чи інших обставин. Як вияв певної дії воно може стосуватися як країни, до якої такі культурні цінності передаються (повертаються) так і щодо держав, на територію яких ці культурні цінності були ввезені і які їх повертають до країни походження. У вужчому понятійно-термінологічному контексті його зміст можливо окреслити як *повернення культурних цінностей до країни походження на основі передусім етично-моральних принципів та засад, яке за своїм змістом є актом доброї волі, фактично даром*. При цьому культурні цінності можуть перебувати на цілком законних підставах у країні, з якої їх повертають. У цьому зв'язку слід зазначити, що, як засвідчує досвід України, на тлі інших епізодів таких дій акти добровільного повернення культурних цінностей особливо є характерними для стосунків представників діаспор, що перебувають в різних країнах світу, з матірною державою, звідки вони родом чи де мають своє родинне коріння. Вивезені колись ними чи їхніми родичами національні та родинні реліквії, твори мистецтва, пам'ятки історії, архіви та книжкові зібрання даруються ними і повертаються на батьківщину, збагачуючи її культуру. Цей процес охоплює не лише дії приватних осіб, але й діаспорних громадських інституцій та об'єднань, церковні та інші духовно-релігійні організації, нерідко включно з діяльністю колишніх еміграційних урядів, що передають на батьківщину свої архіви, меморіальні предмети тощо.

2.1.4. «Реституція культурних цінностей»

Поняття реституції було сформульоване римським правом як одне з ключових положень у врегулюванні цивільних правовідносин щодо відновлення стану речей, що існував до вчинення певних дій. Сам по собі термін «реституція» пов'язується з латинським терміном «*restitutio in integrum*», що означав відновлення у первісному стані, надзвичайний засіб, за допомогою якого усуваються деякі наслідки цивільного права, ніби вони взагалі не наступали. Ця норма римського права і відповідний

---

¹⁶⁴ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 169.

термін також є близькими за змістом до терміну «*restituere*» — відновлювати, відшкодовувати, повертати, видавати¹⁶⁵. Як засвідчує авторитетний Оксфордський словник англійської мови, вже починаючи з XIV–XVI ст. це поняття фіксується як дія, що розуміється у контексті, власне, норм римського права на теренах сучасної Великобританії. У подальшому спектр його використання активно розширювався, як і лексичне оформлення, яке з часом остаточно набуло сучасного вигляду — «*restitution*»¹⁶⁶. У процесі розвитку суспільних відносин, реституція як норма цивільного права стала невід’ємною і важливою частиною не лише англосаксонської системи права, але й західних правових систем в цілому.

Їй присвячується велика кількість фундаментальних праць, які поглиблюють та розширюють розуміння різних аспектів реституції та сфер застосування цієї норми¹⁶⁷.

Існує надзвичайно багато визначень поняття «реституція» в західній правовій літературі та енциклопедичних виданнях, які переважно окреслюють власне її цивільно-правовий контекст. У найбільш стислому вигляді воно подається як повернення чого-небудь власнику цього або відновлення особистих прав на це¹⁶⁸. Одним з таких узагальнюючих визначень реституції є дефініція, сформульована у матеріалах міжнародної конференції щодо долі культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої Світової війни: реституція (*restitution*) — повернення власності, що була незаконно вилучена, або компенсація за незаконно вилучену чи знищену власність¹⁶⁹. Водночас виокремлюється різновид реституції, який характе-

---

¹⁶⁵ Бартошек Милан. Римское право: Понятие, термины, определения. М.: Юридическая литература», 1989. С. 278.

¹⁶⁶ Restitution // Oxford English Dictionary Online. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://dictionary.oed.com/entry/50204431?query_type=word&quertwird=restitution

¹⁶⁷ Наприклад, див.: Essay on Restitution / Edited by P. D. Finn. Sydney: The Law Book Company limited, 1990; Maddaught Peter D., McCamus John. The Law of Restitution. Aurora: Canada Law Book Inc., 1991; Jackman Ian Mcneil. The Varieties of Restitution. Sydney: The Federation Press, 1998; Panagopolous George. Restitution in Private International Law. Oxford-Portland: Hart Publishing, 2000; Restitution / Edited by Lionel D. Smith. Burlington: Asgate Publishing Company, 2000; Hedley Steve. A Critical Introductic to Restitution. Oxford: Oxford University Press, 2005; Jaffey Peter. Private Law and Property Claims. Oxford-Portland: Hart Publishing, 2007; Giralio Francesco. The Foundations of Restitution for Wrong. Oxford-Portland: Hart Publishing, 2007; Butt Daniel. Restifying International Injustice: Principles of Compensation and Restitution between Nations. New York-Oxford: Oxford University Press, 2009.

¹⁶⁸ Restitution // The 'Lectric Law Library's Lexicon On. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lectlaw.com/def2/q158.htm>

¹⁶⁹ Terms and abbreviations // The Spoils of War: World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and recovery of Cultural Property. Edited by Elizabeth Simpson. New York: Bard Graduate Cebter for Studies in the Decorative Arts, 1997. P. 312.

ризується терміном «реституція в натурі» («*restitution — in kind*»), під яким розуміється реституція через заміну (заміщення) іншою, подібною власністю власності, що була незаконно вилучена чи знищена¹⁷⁰. Польський дослідник К. Зейдлер у цьому зв'язку підтримує ту позицію, що в даному випадку мова йде про концепт «замісної реституції» («*substitute restitution*») як засобу відновлення прав на предмет, який було знищено або переміщено і доля якого невідома, внаслідок чого в процесі реституції або відбувається повернення присвоєної власності, або оплата завданих збитків у грошовій формі, або заміна втраченого предмета на ідентичний. Таку реституцію він також називає «компенсаторною реституцією» («*compensatory restitution*»)¹⁷¹. Концепція компенсарної реституції є доволі популярна в Російській Федерації, зокрема, вона закріплена на законодавчому рівні¹⁷². Серед українських науковців найбільш детально і розлого це питання розглядається у дослідженні Д. Ковалю¹⁷³, а також його послідовно висвітлює В. Акуленко¹⁷⁴. При цьому, вважаємо за необхідне зауважити, що хоча практичні дії щодо застосування норм про заміну втрачених предметів культури чи іншого майна і мали місце в історичному розрізі, проте сам по собі термін «компенсаторна реституція» ніколи раніше не існував і не використовувався до останнього часу. Його поява та введення у правовий і науковий простір припадає на початок 90-х років ХХ ст. і безпосередньо пов'язана з новою хвилею уваги до питань розшуку і повернення культурних цінностей, втрачених і переміщених внаслідок Другої Світової війни.

Розуміння суті та значення реституції як норми приватного права є важливим з огляду на той факт, що саме через практику її застосування в цивільно-правових відносинах вона трансформувалася у норму міжнародного права і отримала в ньому нове розуміння.

У період існування СРСР, термін «реституція» практично не використовувався як правова норма та дуже рідко вживався в наукових виданнях. Тому у абсолютній більшості тогочасних енциклопедичних

---

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ *Zeidler Kamil. Restitution of Cultural Property. Hard Case. Theory of Argumentation.. Philosophy of Law. Gdansk–Warsaw: Gdańsk University Press, 2016. P. 28.*

¹⁷² Федеральний закон «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации», 16 апреля 1998 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102052508&intelsearch=528>

¹⁷³ *Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 282–298.*

¹⁷⁴ *Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 149.*

видань та тлумачних словників він не фігурує. Наведемо два приклади його трактування, які відносяться до тієї доби. Велика Радянська Енциклопедія визначала реституцію в цивільному праві як повернення сторонами договору усього отриманого ними на його виконання в разі визнання договору недійсним. Щодо міжнародного права вона трактується як повернення майна, що було неправомірно захоплене та вивезене однією з воюючих держав з території іншої держави, що була її воєнним противником¹⁷⁵. Військовий енциклопедичний словник, виданий 1983 р., подає визначення терміну «реституція» з точки зору міжнародного права таким чином — «повернення майна, мистецьких, культурних та інших цінностей, що були незаконно вилучені та вивезені країною, що воює, з тимчасово окупованих територій противника»¹⁷⁶.

В українських енциклопедичних та словникових виданнях радянського часу термін «реституція» взагалі відсутній. Його теоретичне осмислення та вироблення дефініцій припадають вже на період існування незалежної України.

Одним з перших визначення поняття «реституція» було сформульоване Ю. Шемшученком та В. Акуленком у вступній статті до збірника документів з міжнародного права щодо охорони культурних цінностей. «Під реституцією, — зазначають вони, — в загальному аспекті розуміється відновлення стану речей, який існував на момент вчинення дії, що завдала шкоди, тобто повернення чи відновлення матеріальних цінностей в натурі»¹⁷⁷. «Юридична енциклопедія» за редакцією Ю. Шемшученка подає більш розширене визначення поняття реституції. Щодо цивільного права воно розуміється як відновлення стану речей, що існував до вчинення правочину, недійсного за законом або визнаного таким у судовому порядку. У міжнародному праві реституція трактується як вид матеріально-правової відповідальності держави, яка вчинила акт агресії або інше міжнародно-протиправне діяння. Реституція у даному випадку полягає в обов'язку даної держави ліквідувати або зменшити матеріальну шкоду, завдану іншій державі, відновити попередній стан. Прикладом такої реституції може бути повернення майна, неправомірно вилученого і вивезеного державою, яка бере участь у воєнних діях, з території су-противника¹⁷⁸. Інші видання, присвячені юридичній термінології, згодом

¹⁷⁵ Большая Советская Энциклопедия. Т. 22. М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1975. С. 49.

¹⁷⁶ Военный энциклопедический словарь. М.: Воениздат, 1983. С. 633.

¹⁷⁷ Шемшученко Юрій, Акуленко Віктор. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 24.

¹⁷⁸ Стрельбицька Л.М., Сібільов М.М. Реституція // Юридична енциклопедія. Т. 5. К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2003. С. 297.

подавали визначення реституції в майже тотожному контексті: в міжнародному праві реституція є видом матеріально-правової відповідальності держави, яка вчинила акт агресії або інше протиправне діяння, і полягає в обов'язку даної держави зменшити матеріальну шкоду, завдану іншій державі, і відновити попередній стан¹⁷⁹.

Слід відзначити, що саме в українських енциклопедичних виданнях окремо виділено поняття реституції культурних цінностей у міжнародному праві. Зокрема, у «Юридичній енциклопедії» вона визначається як «особлива форма повернення майна історичного, наукового, художнього чи іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту державою з окупованої нею території іншої держави». При цьому зазначається, що щодо культурних цінностей застосовуються загальні правила реституції¹⁸⁰. Терміни «реституція» та «реституція культурних цінностей» також детально висвітлені у «Енциклопедії історії України»¹⁸¹.

Реституція культурних цінностей виокремилась в самостійний інститут міжнародного права вже на початку ХХ ст. Про це свідчить низка міжнародних договорів та конвенцій, які, хоча і не містили прямих норм щодо реституції, втім регулювали відносини, пов'язані з охороною культурних цінностей та їх поверненням у разі незаконного присвоєння. При цьому, сам термін «реституція» в тогочасних міжнародно-правових документах практично не використовувався. Зокрема, у мирних договорах, укладених після завершення Першої світової війни в даному контексті фігурують терміни «повернення», «репатріація», «репарації»¹⁸². Разом з тим, польський правник В. Ковальський звертає увагу на те, що у Версальському мирному договорі 1919 р. в контексті частини репараційних претензій до Німеччини фігурує вимога «реституції об'єктів» (*«restitution (...) of objects»*), будь-якої природи, вивезених, захоплених або конфіско-

---

¹⁷⁹ Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. С. 772–773; Юридичні терміни. Тлумачний словник / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. С. 239.

¹⁸⁰ Акуленко В.І. Реституція культурних цінностей // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5. К.: «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2001. С. 298–299.

¹⁸¹ Кот С.І. Реституція // Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 177–178; Кот С.І. Реституція культурних цінностей // Там само, с. 178–180.

¹⁸² Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 443–452.

ваних внаслідок війни (ст. 238)¹⁸³. Пізніше в матеріалах міжнародної Репараційної комісії, яка у повоєнний період регулювала стягнення репарацій з країн Четвертного союзу та контролювала виконання інших зобов'язань фінансово-майнового характеру, фігурує термін «*restitution-in-kind*», тобто реституція в натурі, компенсація за заподіяну шкоду. За таким принципом, зокрема, відбулося відшкодування Бельгії поставками книг на визначену суму коштів за спалені фонди унікальної університетської бібліотеки у м. Лувен¹⁸⁴. Термін «реституція» як одиничний випадок вживається також у тексті Ризького мирного договору 1921 р. між Польщею та РСФРР, УСРР та БСРР, зокрема, як зобов'язання сторін щодо повернення вивезеного та переміщеного майна, у тому числі історичних та культурних цінностей, кваліфікуються як «ділянка реституції майна»¹⁸⁵.

Питання реституції культурних цінностей особливо гостро постало під час Другої Світової війни та в післявоєнний період. Це було обумовлено тим, що нацистська Німеччина та її союзники здійснювали організоване вивезення предметів культури з окупованих територій, ігноруючи діючі міжнародно-правові норми. Необхідність створення правових засад і механізмів ідентифікації та повернення пограбованого майна, у тому числі культурних цінностей, покликали до життя потребу в опрацюванні питань їх реституції на міжнародному рівні. У рішеннях міжнародних конференцій, що мали врегулювати питання повоєнного устрою та в системі повоєнних мирних договорів, в документах створених державами-переможцями в повоєнні роки спільних органах управління на території окупованої Німеччини термін «реституція» фігурує як один з базових. А процес реституції культурних цінностей був остаточно виокремлений як такий, що має особливий, специфічний контекст¹⁸⁶. На наш погляд, саме з цього часу терміни «реституція» та «реституція культурних цінностей» міцно увійшли в систему міжнародно-правової термінології стосовно повернення незаконно вилученого майна, у тому числі предметів культури. Власне, втрати культурних цінностей в роки Другої Світової війни та процеси повоєнної реституції культурних цінностей

---

¹⁸³ *Kowalski Wojciech*. Restitution and Reparations in the Area of Polish Cultural Heritage, the Legal Regulations and the Activities of the Polish Authorities // Polish-Germany Relations and the Effects of the Second World War / Edited by Witold M. Goralski. Warsaw: Polish Institute of International Affairs, 2006. S. 70.

¹⁸⁴ *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей, с. 84, 187.

¹⁸⁵ Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. III. Warszawa: Książka i Wiedza, 1965. S. 470.

¹⁸⁶ *Кот Сергій*. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках // Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 94–108.

покликали до життя розробку та підписання Гаазької конвенції ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.

Слід зазначити, що при підготовці Гаазької Конвенції 1954 року Міжнародним інститутом з уніфікації приватного права (ЮНІДРУА) був наданий докладний висновок щодо питань охорони культурних цінностей під час війн та збройних конфліктів, в тому числі щодо реституції втрачених культурних цінностей. У висновку вказувалося, що приватно-правовий аспект проблеми не повинен прийматись до уваги, оскільки у цивільному праві держав по-різному вирішуються питання, що стосуються реституції. Ці відмінності, на думку Інституту, ускладнюють вироблення загальних положень, прийнятних для всіх країн, тоді як заборона вивезення культурних цінностей загально визнана. Таким чином, Інститут рекомендував, щоб конвенція обмежилася проблемами міжнародного публічного права, зосередивши свою увагу на питаннях заборони вивезення культурних цінностей. Комітет експертів ЮНЕСКО, прийнявши таку точку зору Інституту, переніс тоді правила про реституцію з проекту конвенції в окремий протокол¹⁸⁷. Однак у остаточному варіанті тексту протоколу (Протокол I: I, п. 3; II, п. 5) цей термін не вживається, натомість використовується термін «повернення» (*«return»*)¹⁸⁸.

Вперше у міжнародно-правових актах універсального характеру термін «реституція» застосовується в Рекомендаціях ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності 1964 р. Зокрема, у ст. 13 рекомендацій зазначається, що країни повинні співробітничати на двосторонньому та багатосторонньому рівнях для вирішення питань, зокрема «реституції культурних цінностей, незаконно вивезених» з території одної держави на територію іншої. У розділі III в рубриці «Реституція або повернення незаконно вивезених культурних цінностей власникові або в країну» наголошується на співпраці країн, «щоб забезпечити або полегшити реституцію або повернення незаконно вивезених культурних цінностей. Реституція або повернення має здійснюватися згідно з чинними законами держави, на території якої знаходяться такі цінності» (ст. 16)¹⁸⁹.

---

¹⁸⁷ Курило Т.В. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2003. С. 145.

¹⁸⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Правова охорона культурних цінностей, с. 114; Protocol // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 44–45.

¹⁸⁹ Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and

Сполучення двох термінів («реституція або повернення») тут можливо розуміти і як додаткове роз'яснення змісту терміну «реституція», і як рівнозначне застосування обох термінів у даному випадку з огляду на особливості правових систем різних держав стосовно цього терміну. Вище вже зазначалося, що англomовний оригінал рекомендацій в цій частині суттєво відрізняється за редакцією від російськомовної версії та, відповідно, від українського перекладу, зробленого на її основі. Так, в ст. 13 термін «*restitution*» подано як «повернення». В назві вище згаданої рубрики взагалі відсутній термін «реституція», який є в англomовній версії («*Restitution or return...*»). Редакція ст. 16, яка розкриває її зміст також дещо відрізняється. Крім того, в російсько-українському варіанті перекладу іншої статті рекомендацій (ст. 18) використано сполучення «реституція чи повернення» на територію держави культурних цінностей, що їх було нелегально вивезено, тоді як в англomовному варіанті тут використано інше сполучення — «*is to be restored or returned*», що у даному випадку має дещо відмінний контекст¹⁹⁰.

Термін «реституція незаконно вивезених культурних цінностей їх законному власнику» також фігурує у Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р. Зокрема, в ст. 13 конвенції йдеться про необхідність «якомога швидшої реституції законним власникам незаконно вивезених культурних цінностей» (п. b), допускати дії щодо повернення («*recovery*») втрачених чи викрадених культурних цінностей власником або від його імені (п. c), визнавати право кожної держави оголошувати певні культурні цінності як невідчужувані і які не можуть бути вивезені, а також сприяти легким процедурам їх повернення («*recovery*») у випадку їх вивезення (п. d). Інша стаття передбачає можливість держав укладати спеціальні угоди чи використовувати раніше підписані договори щодо «реституції культурних цінностей, вивезених, із яких-небудь причин, з території, звідки вони походять» (ст. 15).¹⁹¹ Також звернемо увагу на той факт, що в російсько-

---

Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 144–145.

¹⁹⁰ Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М., 2002. С. 143–144; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 162–163; Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 144–145.

¹⁹¹ Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 66–67.

мовному та україномовному варіантах перекладів конвенції термін «реституція» у цих випадках замінено на термін «повернення»¹⁹².

Одним з важливих міжнародно-правових документів, у яких активно використовується термін «реституція предметів культури» є Конвенція ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених предметів культури 1995 р. При чому в ній він активно використовується як у сполученні «реституція та повернення предметів культури», «реституція та повернення викрадених та незаконно (нелегально) вивезених предметів культури» (преамбула, ст. 8 — ст. 10), так і в окремому контексті. Зокрема, в ст. 1 конвенції виокремлюється «реституція викрадених предметів культури» (п. а) як одна із сфер застосування її положень (щодо подання заявок міжнародного характеру). Відповідну назву має також окремий розділ документа («*CHAPTER II — RESTITUTION OF STOLEN CULTURAL OBJECTS*»), у практично всіх пунктах якого фігурує виключно термін «реституція» (п. 3–8). Таким чином, у тексті конвенції його відокремлено від терміну «повернення», який у даному випадку застосовується в контексті повернення культурних цінностей, переміщених з території держави всупереч її праву (ст. 1, п. а), і якому, зокрема, присвячено окремий розділ («*CHAPTER III — RETURN OF ILLEGALLY EXPORTED CULTURAL OBJECTS*»)¹⁹³.

Дещо інший варіант співвідношення цих термінів витікає із назви створеного при ЮНЕСКО Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції в разі незаконного привласнення. У ній термін «реституція» чітко пов'язується із діями щодо предметів культури, які мали місце в порушення існуючих норм права. Термін «повернення» може розглядатися тут в широкому контексті, який включає в себе також і акти доброї волі. Хоча в самому тексті статуту Міжурядового комітету обидва терміни фігурують виключно у сполученні «реституція або повернення культурних цінностей країнам їх походження»¹⁹⁴, цей факт, на наш погляд, не змінює вищезазначеного їх розуміння.

---

¹⁹² Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М., 2002. С. 66–67; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 124–125.

¹⁹³ UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.htm>; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 378–384.

¹⁹⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 237–241.

Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей 1985 р. також використовує термін «реституція». Зокрема, у конвенції наявний окремий розділ «Реституція культурних цінностей» («*Part IV — Restitution of cultural property*»), про «реституцію культурних цінностей» йдеться в ст. 6, ст. 8 (п. 2, 3, 4), ст. 15 (п. 1)¹⁹⁵. Враховуючи загальне спрямування конвенції, очевидно, що цей термін застосовується в ній щодо культурних цінностей, відчуження та вивезення яких стало наслідком порушень діючих правових норм. Слід також зазначити, що окрім позначення певної фізичної дії, у цьому ж контексті в тексті конвенції використовується і термін «повернення» (ст. 8, п. 5)¹⁹⁶. Тобто, обидва терміни тут виступають як рівнозначні.

Аналіз міжнародно-правових джерел з даного питання свідчить про те, що реституція стосується не лише цінностей, переміщених внаслідок війн чи збройних конфліктів, а й цінностей, втрачених внаслідок незаконного вивезення. Відповідно, в процесі розвитку інституту реституції культурних цінностей у міжнародному праві сформувалося дві групи правовідносин, які регулюються нормами даного інституту. Це реституція культурних цінностей, втрачених внаслідок війн та збройних конфліктів, і реституція культурних цінностей, втрачених внаслідок нелегального експорту (незаконного вивезення). Обидві ці групи поєднані між собою спільним знаменником, який полягає у незаконному характері відчуження та переміщення предметів культури. У цьому зв'язку вважаємо за потрібне звернути увагу на той факт, що наявні в українській історіографії визначення реституції та реституції культурних цінностей у міжнародному контексті виключно як вид матеріальної відповідальності держави, яка вчинила акт агресії або інші протиправні діяння проти іншої держави (держав), відповідно, особлива форма повернення майна культурного значення, вилученого і вивезеного під час збройного конфлікту з окупованих нею територій¹⁹⁷, далеко не повною мірою відображає зміст і дух існуючих міжнародно-правових норм. Адже в наведених вище документах не йдеться про «відповідальність», а йдеться про зобов'язання сторін —

---

¹⁹⁵ Там само, с. 308, 310; European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ Шемшученко Юрій, Акуленко Віктор. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 24; Стрельбицька Л.М., Сібільов М.М. Реституція // Юридична енциклопедія. Т. 5. К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2003. С. 297; Акуленко В.І. Реституція культурних цінностей // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5. К.: «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2001. С. 298–299.

учасників міжнародно-правових документів щодо подолання наслідків вчинення злочинів проти культурних цінностей, яке поширюється і на треті сторони, котрі не були учасниками збройних конфліктів, але на території яких опинилися переміщені внаслідок цих конфліктів чи будь-яких інших неправомірних дій, культурні цінності. І це має бути віддзеркалене у нашому розумінні змісту цього поняття.

Підсумовуючи наведене, вважаємо, що *реституція культурних цінностей* — це відновлення прав власності на культурні цінності у випадку їх незаконного привласнення, яке передбачає зобов'язання щодо повернення законним власникам (фізичним та юридичним особам) предметів історичного, художнього, наукового та іншого культурного значення, втрачених ними в результаті прямих чи опосередкованих наслідків воєнної окупації іноземною державою, викрадення та нелегального вивезення за межі території країни походження (де предмет культури було створено, знайдено або де він перебував на законних підставах). У випадку неправомірного знищення, вилучення та вивезення культурних цінностей з території однієї держави до іншої внаслідок війни чи збройного конфлікту, реституція може бути застосована до країни-агресора як засіб матеріальної відповідальності за вчинені злочини та заподіяні збитки.

Поняття «реституція культурних цінностей» своїм змістом відображує обов'язкові до виконання правові норми та конкретні дії, спрямовані на відновлення законних прав власності на культурні цінності у випадку будь-якого їх незаконного відчуження, присвоєння та вивезення за межі країни походження.

Отже, в існуючій міжнародно-правовій базі активно використовуються обидва терміни — «повернення культурних цінностей» та «реституція культурних цінностей». Як обґрунтовано зауважують Ю. Шемшученко та В. Акуленко, у правовому відношенні дефініції обох цих термінів є близькими, обидва вони часто вживаються для позначення одних і тих же дій як синоніми у міжнародно-правових документах, міжнародних угодах, науковій літературі тощо¹⁹⁸. Разом з тим додамо, що в окремих нормативних актах зроблено спроби розділити зміст цих термінів відповідно до класифікації тих чи інших правових дій. Окрім того, на відміну від терміну «реституція», термін «повернення» може застосовуватися і в більш широкому контексті та використовуватися для характеристики будь-яких дій по фізичному поверненню втрачених предметів культури.

---

¹⁹⁸ Шемшученко Юрій, Акуленко Віктор. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 24.

Цілком очевидно, що розуміння та тлумачення контексту цих термінів стає особливо актуальним в разі конкретного практичного застосування діючих норм міжнародного права та внутрішнього законодавства країн, коли при обґрунтуванні вимог щодо повернення чи реституції культурних цінностей необхідно максимально точно застосовувати юридичну термінологію та наявну аргументацію. Прикладом суто формально-юридичного розділення цих понять/термінів є вступні пояснення до типових форм щодо запитів на повернення/реституцію культурних цінностей, розроблених Міжурядовим комітетом сприяння поверненню культурних цінностей до країн їх походження або їх реституції у випадку незаконного привласнення. Зокрема, у рубриці «Обставини, згідно з якими об'єкт покинув країну походження» зазначається: термін «реституція» (*«restitution»*) може бути застосований у випадку незаконного привласнення, тобто якщо предмет покинув країну походження незаконно згідно нормам національного законодавства та у відповідності до положень Конвенції 1970 р.; термін «повернення» (*«return»*) може застосовуватися, коли об'єкти покинули їх країни походження раніше, ніж було оформлене національне та міжнародне законодавство щодо захисту культурних цінностей, зокрема коли передача власності на них відбувалася з територій, які були колоніями на території звідки здійснювалася колоніальна влада (сила), також в результаті обмінів, подарунків чи продажу у період, коли це не було предметом правового врегулювання, а також у випадках, коли внаслідок політичної та економічної залежності створювалися можливості для передачі прав власності від однієї території до іншої, і коли вони не можуть бути прийняті у даний час. Така різниця змісту термінів «реституція» та «повернення» була затверджена двадцятю сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО у 1978 р.¹⁹⁹

У сучасній правовій системі України термін «реституція» не використовується, він не фігурує в жодному з чинних правових актів, у тому числі в тих, що стосуються охорони та збереження культурних цінностей. Вважаємо, що відсутність закріплення поняття «реституція» (яке, втім, широко застосовується в науковому полі) є одним з найбільших недоліків вітчизняного законодавства. Натомість в усіх випадках вживається універсальне поняття «повернення». Одночасне використання його і для визначення дій щодо повернення культурних цінностей в країну походження в результаті акту доброї волі, і для характеристики правової відповідальності внаслідок незаконного відчуження та незаконного виве-

---

¹⁹⁹ UNESCO. Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation. Guidelines for use of the «Standard form concerning requests for return or restitution». Paris, 1992. P. 11.

ження може викликати непорозуміння та плутанину, оскільки термін вживається в обох значення. Тому вбачається за необхідне внести зміни до низки нормативно-правових актів України, законодавчо закріпивши в них поняття *«реституція культурних цінностей»*.

У тому числі, вважаємо за доцільне в ході удосконалення правових актів розділити зміст обох термінів. Термін *«повернення культурних цінностей»* використовувати для визначення дій по фізичному поверненню в Україну культурних цінностей на добровільних засадах, які є за своєю суттю актами доброї волі і стосуються предметів культури, вивезення яких не відбувалося у незаконний спосіб. Термін *«реституція культурних цінностей»* має застосовуватися до усіх випадків незаконного відчуження та переміщення предметів культури, в тому числі внаслідок війн та збройних конфліктів, скоєння правопорушень, нелегального вивезення всупереч існуючим нормам та процедурам тощо.

2.2. Повернення та реституція культурних цінностей: глобальні тенденції і виклики для України

2.2.1. Культурні цінності в контексті процесів суспільного розвитку

Процеси, пов'язані з поверненням та реституцією культурних цінностей, вочевидь, у своїй основі мають рушійні сили та причини, які змушують людей (як фізичних осіб), інституції і держави в цілому ставити такі вимоги та вчиняти певні дії, спрямовані на практичне забезпечення реалізації цих вимог щодо інших фізичних осіб, інституцій та держав.

Сучасне розуміння процесів суспільного розвитку нерозривно пов'язане із усвідомленням особливої ролі культурних цінностей у загальному цивілізаційному прогресі людства. Впливи культурних цінностей на формування сучасної цивілізації були і є надзвичайно різноманітними та багатограними, мають широкий спектр виявів. Тому очевидно, що намагання узагальнити та окреслити їх у межах якихось обмежених схем завжди виглядатимуть до певної міри умовними та неповними. Тож коли мова йде про значення культурних цінностей для сучасної цивілізації з позицій обґрунтування необхідності їх захисту та збереження, як правило наголошується на кількох основних позиціях. Як вже зазначалося вище, узагальнюючи існуючі варіанти фіксації значення культурних цінностей в міжнародно-правових документах та в українському законодавстві, ми констатуємо, що вони відображують розуміння культурних цінностей як предмети, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення. При цьому, в основі цього розуміння лежить універсальний критерій усвідомлення їх суспільної, соціальної значимості з точки зору

як загальносвітового контексту, так і з погляду окремої спільноти чи країни.

Український дослідник Д. Коваль розглядає концептуальні розробки відомого американського дослідника питань права у сфері культури Д. Меррімана, висвітлюючи дану проблему під кутом причин існування публічного інтересу у захисті культурних цінностей. Відповідно, при цьому визначається три категорії таких причин: 1) експресивне значення культурних цінностей (у тому числі фактор істини — предмети культури як реальні артефакти з минулого, моральність — як відображення через предмети культури моральних установок у різних суспільствах, пам'яті, виживання спільноти і особистості — предмети культури, які пережили важкі часи і дотепер існують або що засвідчують приналежність до між-часової спільноти); 2) роль і значення культурних цінностей у політиці та релігії; 3) користість культурних цінностей як джерела знань, які дозволяють досліджувати цивілізації минулого²⁰⁰. Е. Познер виокремлює такі причини — зв'язок з минулим через культурні цінності як зв'язок між поколіннями та наукове їх значення²⁰¹. До цих точок зору додається кваліфікація значення культурних цінностей як культурного ресурсу особливої цінності, що створює «істотний негрошовий держрезерв», який поміж іншого може бути конвертований у грошову масу²⁰².

Польський теоретик права К. Зейдлер притримуючись, за його виразом «базового визначення» значення культурних цінностей — художнього, історичного чи наукового, — вважає, що воно є до певної міри умовним і залежить від суспільного розуміння такої цінності та того, що цей об'єкт репрезентує. При цьому, першим за важливістю він вважає історичне значення культурних цінностей, які є «документом» діяльності людства, що записує, зберігає та ілюструє минуле. Художня цінність предмета культури апелює до емоцій та естетичних уподобань. Наукова цінність полягає у можливості використання культурних цінностей з метою досліджень науковими дисциплінами у різних сферах суспільного пізнання. Окреме значення мають культурні цінності релігійного (сакрального) характеру. До цього переліку складових значення культурних цінностей дослідник додає також і їхню матеріальну цінність. І цей аспект він вважає дуже важливим, бо деякі культурні цінності мають надзвичайно велику матеріальну вартість, що також належить і до економічних, ринкових категорій²⁰³.

---

²⁰⁰ Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 108–109.

²⁰¹ Там само, с. 109.

²⁰² Там само.

²⁰³ Zeidler Kamil. Restitution of Cultural Property: Hard Case. Theory of Argumentation. Philosophy of Law, s. 74–77, 80–87.

Російська дослідниця В. Нешатаєва теж визнає, що загального правового визначення поняття культурних цінностей не існує, тож аналіз існуючих норм міжнародного права дозволяє виокремити декілька основних ознак, за якими визначається значення предмета культури та віднесення його до категорії «культурні цінності». Зокрема, вона вказує на такі ознаки: універсальність (предмет представляє загально світовий інтерес), незамінність (неможливість створення абсолютно ідентичного зразка), унікальність (естетичний посыл, який несе у собі предмет), часовий критерій (предмети матеріального світу набувають статусу культурних цінностей, якщо вони створені переважно 100/50 років тому), вартість у еквівалентному відображенні (коли культурні цінності підлягають майновій оцінці та можуть бути віднесені до предметів матеріального світу)²⁰⁴.

В цілому погоджуючись з раціональним характером усіх запропонованих моделей значення культурних цінностей, додатково розглянемо деякі його компоненти, виходячи з найбільш універсальних характеристик, тобто щодо наукового, художнього, історичного та іншого культурного значення.

Наукове значення культурних цінностей визначається їх невичерпним інформаційним потенціалом для дослідження як минулих етапів у розвитку людської цивілізації, так і процесів, які визначають тенденції її сучасного буття. Ця функція культурних цінностей як носія конкретної об'єктивної інформації робить їх важливим джерелом вивчення минулого. У ході свого розвитку результати діяльності людини і суспільства не зникають безслідно, а залишають сліди свого існування, що фіксуються у конкретних предметах матеріальної та духовної культури, несуть на собі відбиток людської діяльності й характеризують історичний рівень її розвитку. Культурні цінності є продуктом певних процесів матеріального і духовного виробництва, всієї сукупності суспільних відносин. Як факт культури вони є результатом дії трьох складових: людей, що їх створили; засобів, які при цьому були використані; ідей, якими ці люди керувалися²⁰⁵.

Знаряддя праці, предмети побуту, мистецькі твори, пам'ятки документального характеру фактично є основою наукового дослідження широкого комплексу питань суспільних відносин на різних етапах розвитку людства — політичних, наукових, правових, соціально-психологічних, естетичних тощо.

²⁰⁴ *Нешатаева Василиса*. Культурные ценности. Цена и право, с. 17–18.

²⁰⁵ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Частина перша. К.: Інститут історії України НАН України, 1999. С. 33.

Суспільні явища та процеси, як і діяльність кожної людини проходять не в абстрактних часі та просторі, а мають чіткі хронологічні рамки, відбувалися і відбуваються на конкретній території — в краї, області, районі, місцевості, населеному пункті тощо. Відповідно предмети матеріальної та духовної культури суспільства також створюються й існують у певний час, у специфічній формі та у конкретному місці. Специфіка географічних умов, економічного й соціального розвитку, історичного оточення, своєрідність культури, традицій, ідеології, суспільної психології, зрештою — індивідуальності конкретних виробників — це далеко не повний перелік тих факторів, що активно впливають на створення культурних цінностей і отримують у них своє відбиття. Тож, пізнавальна цінність предметів культури визначається тим, що вони не лише вбирають у себе основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а й втілюють ту різноманітність історичного процесу в локальних регіонах, що складалася під впливом значної кількості різних факторів та обставин. Культурні цінності, отже, виступають своєрідним документом історії. Понад те, за своїм змістом вони наближаються до історичного факту. Вже саме їх існування відбиває подію чи ланку подій, що мали місце в результаті різноманітної суспільної діяльності людей. Сукупність предметів матеріальної та духовної культури створює можливість їх теоретичного узагальнення, висновків про загальний хід розвитку культурно-історичного процесу²⁰⁶. Вони є тими культурними символами, які володіють єдиною та загальною структурою значень, завдяки чому можливо відтворити ланцюжки відповідностей найрізноманітніших конфігурацій²⁰⁷.

Продукт будь-якої діяльності людини проходить випробування з огляду на його суспільну значимість. Коли створена матеріальна чи духовна цінність набуває значення для всіх і для кожного, коли вона може бути співставлена з іншими загальнозначимими цінностями — тільки тоді вона стає «фактом культури»²⁰⁸. Тож фактом культури продукт людської діяльності є лише тоді, коли він набуває значення не тільки для його творця, а й для всього суспільства. Загальнолюдські цінності культури обумовлюються потребами людства, сприяють його прогресивному розвитку. Вони, власне, і є «неминущими культурними цінностями», що передаються від покоління до покоління і відображають

---

²⁰⁶ *Ком С.* Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 14–15.

²⁰⁷ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. К.: Інститут туризму ФПУ, 1998. С. 105.

²⁰⁸ Культурный прогресс: философские проблемы. М.: Наука, 1984. С. 91.

едність культури як процесу, що має здатність до поступального розвитку²⁰⁹. Основний зміст розвитку цивілізації полягає саме у здатності до накопичення таких культурних цінностей — довгострокових матеріальних та духовних надбань, вироблених людством²¹⁰.

Кожна історична епоха характеризується лише її притаманними культурами. Разом з тим, культурні цінності мають здатність виходити поза межі своєї системи і включатися до іншої. І причина цього — присутність в них універсальних елементів, які відповідають культурним ідеалам і потребам людства. Такий вихід відбувається не лише в горизонтальній площині (між різними етносами, спільностями, окремими індивідами), а й у вертикальній, охоплюючи різні історичні епохи, навіть тисячоліття. Саме суспільно-історична практика підтверджує чи спростовує приналежність тих чи інших продуктів людської діяльності до цінностей культури²¹¹.

Створені суспільством елементи матеріальної і духовної культури існують об'єктивно як частина природного і штучного середовища щодо кожного нового людського покоління. Їх характеристики або ціннісні властивості визначаються винятково у процесі пізнання. З розкриттям якостей, місця і ролі цих елементів в історичному процесі та розвитку матеріальної і духовної культури суспільства з їх числа виділяються окремі об'єкти, що відповідають певним суспільним вимогам. Звідси випливає, що саме суспільна оцінка історичного, наукового, художнього чи іншого значення в загальнолюдському, національному чи вузьколокальному контекстах визначають ці об'єкти як особливі культурні цінності, що потребують спеціального ставлення, захисту та збереження. Таким чином, вони становлять собою не природній феномен, а «вторинний» продукт людської діяльності по репрезентації культурно-важливих суспільних цінностей, що сприймаються як власне культура чи певний її зразок. Їх життєву активність, «згорнуту» у часовій ретроспекції, слід спочатку розкрити, розпізнати та виявити в усій повноті зв'язків із культурним середовищем²¹². Лише тоді можлива об'єктивна оцінка таких культурних цінностей. У підсумку, розуміння значення

---

²⁰⁹ Богомолова Е.В. Культура и общество (вопросы истории и теории). М.: Издательство Московского университета, 1978. С. 221.

²¹⁰ Плахов В.Д. Традиции и общество: опыт философско-социологического исследования. М.: Наука, 1982. С. 177.

²¹¹ Проблемы философии культуры: опыт историко-материалистического анализа. М.: Мысль, 1984. С. 114.

²¹² Селезнева Е.Н. Социально-эстетические функции памятников истории и культуры // Памятник и современность: Вопросы освоения историко-культурного наследия / Сборник научных трудов НИИ культуры. М.: НИИК, 1987. С. 37.

певних культурних цінностей ґрунтується на фіксованому виокремленні особливої групи об'єктів культури, ставлення до яких з боку суспільства суттєво вирізняється від ставлення до інших предметів, створених цивілізацією. Принципова відмінність полягає у соціальній фіксації ролі цих об'єктів як носіїв історичної інформації та спадкоємності у системі загальнолюдських (національних, племінних тощо) культурних цінностей.

Існуючі в суспільстві продукти діяльності є специфічними культурними феноменами, основний зміст існування і соціальна цінність яких полягають у тому, що вони стають носіями інформації, зразками діяльності, поведінки, стосунків, речей²¹³. Ці цінності, що становлять своєрідний «матеріал культури», можуть бути різного роду. Освоюючи навколишній світ, людина оцінює його суб'єктивно, крізь призму власної свідомості. Для кожного покоління людей ці цінності є об'єктивно існуючими, разом з тим вони повинні бути обов'язково зафіксовані та оцінені ними. Неможливо називати культурною цінністю ті феномени, щодо яких в даному суспільстві немає уявлень про їх існування, зміст та значення. І лише те, що введено в реальну людську діяльність, в практику і оцінено в її ході, є культурною цінністю. Отже, вибудовується природний логічний ряд: явище — суспільна оцінка — суспільна цінність²¹⁴. Саме таким чином відбувається соціалізація культурних цінностей на суспільному рівні.

Цей процес не є одноразовим актом, зміст якого лишається незмінним раз і назавжди. Він тісно пов'язаний із загальним прогресом суспільства, розвитком його ціннісних уявлень, постійним поглибленням знань про минуле. Закономірним наслідком цього процесу є збагачення вітчизняної і світової культурної спадщини відкриттями, що стосується нового прочитання відомих пам'яток, її розширенням за рахунок залучення нових об'єктів. За визначенням академіка Д. Лихачова, «вся історія розвитку людської культури є історія не лише створення нових, а й виявлення старих культурних цінностей»²¹⁵.

Виступаючи важливим інструментом пізнання світу, наука як явище культури справляє значний вплив на традиційні цінності суспільства, надаючи їм нової, точнішої оцінки, відкриваючи нові перспективи діяльності людини та нові орієнтири суспільства загалом²¹⁶. Вона вивчає як об'єктивні закономірності функціонування і розвитку предметів природи,

²¹³ Там само.

²¹⁴ Семенова В.С. Наука как явление культуры // Наука и ее место в культуре. Новосибирск: Наука. Новосибирское отделение, 1990. С. 54–55.

²¹⁵ Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М.: Наука, 1979. С. 353.

²¹⁶ Межуев В.М. Культура как философская проблема // Вопросы философии. 1982. № 10. С. 42–52.

людей, підсистем суспільства в цілому, так і знакові об'єкти, що функціонують як документи культури²¹⁷. У цьому контексті, дослідження культурних цінностей відіграє особливу роль у їх соціалізації, перетворенні з пасивного об'єктивного чинника навколишнього середовища на активний елемент життєдіяльності суспільства. Комплексна оцінка пізнавального, історичного, художньо-естетичного, виховного значення як окремих об'єктів, так і їх певних груп не лише відкриває та виокремлює їх як власне цінності культури, а й вирішує увесь комплекс питань, пов'язаних з їх адаптацією в існуюче соціально-культурне середовище, включно з завданнями охорони та збереження, оптимального використання усього наявного в них потенціалу.

Історичне значення культурних цінностей ґрунтується на розумінні історії як природного закономірного процесу, який включає в себе як виробничі сили суспільства (саму людину з її свідомістю, духовним життям, знаряддями праці), так і виробництво з усіма виробничими відносинами. Водночас історія розглядається як ланка подій²¹⁸. Разом з тим, існує нерозривний взаємозв'язок між культурою та історією. Культура є не просто виробництвом «речей» і не просто виробництвом «свідомості». Будь-який предмет культури несе в собі атрибути соціальності як результат діяльного існування людини в усій різноманітності її суспільних зв'язків і є культурною цінністю лише в контексті історії²¹⁹. Отже, ми можемо говорити про єдиний культурно-історичний процес розвитку суспільства²²⁰. Історія культури розуміється, відповідно, як послідовний опис цих елементів та їх функціонування на різних етапах життя суспільства. А вивчення культури через культурні цінності охоплює розгляд та аналіз різних археологічних, лінгвістичних, мистецтвознавчих та інших фактів, які пов'язуються з певними історичними епохами й етносами.

Історичний процес виступає базовим, і культура, як об'єктивне явище, є підсистемою загальної системи «суспільство»²²¹. Тобто, історія культури є складовою історії людства і поняття «історія» є ширшим (базовим) щодо поняття «культура». У цьому зв'язку не можливо не

---

²¹⁷ *Степин В.С.* Специфика научного познания и социально-культурные предпосылки его генезиса // Наука и культура: Сб. научн. трудов. М. Наука, 1984. С. 143.

²¹⁸ Культурный прогресс: философские проблемы, с. 22.

²¹⁹ *Межуев В.М.* Культура и история: проблемы культуры в философско-исторической теории марксизма. М.: Издательство поллитической литературы, 1977. С. 143–149; Проблемы философии культуры: опыт историко-материалистического анализа, с. 114.

²²⁰ Культурный прогресс: философские проблемы, с. 29.

²²¹ План-проспект «Історії української культури». У 5 т. К., 1992. С. 6.

погодитись із висновками російського дослідника В. Єгорова про те, що будь-який факт культури — знаряддя праці, предмети побуту, споруди і будівлі різного призначення, мистецькі твори, архівні документи, рукописи та стародруки, фольклор — є у хронологічному відношенні пам'яткою історії, уособлюючи матеріальні свідчення більш або менш віддаленого минулого²²². Це визначення повною мірою стосується і поняття «культурні цінності».

Історична подія являє собою процес, а не матеріальну категорію²²³. Тому розуміння історичного значення культурних цінностей виходить за рамки їх значення як предмета, що є матеріальним «документом» епохи, її певним символом. Частина культурних цінностей мають особливе — меморіальне — значення, яке визнається за ними незалежно від їхнього матеріального чи естетичного вигляду і визначається, перш за усе, їхнім безпосереднім зв'язком з тими чи іншими історичними подіями, або з тими чи іншими відомими історичними постатями. Контакт з такими культурними цінностями дорівнює своєрідному дотикові до історії, унаочнює та «оречевлює» її, робить «живою», наповненню конкретним змістом.

Художнє значення культурних цінностей віддзеркалює специфіку витворів мистецтва як продуктів людської діяльності особливого характеру, в основі якої лежить художня творчість як відображення дійсності у конкретно-чуттєвих образах згідно з певними естетичними уявленнями і є естетичним осмисленням навколишнього світу, його перетворенням «за законами краси». Форми прояву художньої творчості людини надзвичайно різноманітні. Вони втілюються в творах монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та багатьох інших видів мистецтва. Їх естетична цінність визначається зовсім іншими критеріями цінності, ніж звичайна утилітарна цінність того чи іншого предмету²²⁴. Такі культурні цінності віддзеркалюють естетичні уявлення та естетичні ідеали певної епохи, етносу, спільноти, окремого митця. З другого боку, бажання людини до спілкування з прекрасним, з виявами мистецтва в різноманітній формі пов'язано з потребою людини в образах вищої ідеальної досконалості та краси, що відповідає її природі як істоти не лише такої, що спостерігає, а й як суб'єкта дієвого, творчо-активного та створюючого²²⁵. Цей творчий початок людини обумовлює її потребу у спогля-

---

²²² *Егоров В.Л.* Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. 1988. № 1. С. 105.

²²³ Там само, с. 106.

²²⁴ *Крутоус В.П.* Категории прекрасного и эстетический идеал. М.: Издательство Московского университета, 1985. С. 84.

²²⁵ Там само, с. 104.

данні предметів мистецтва. Адже естетичне задоволення є феноменом і складовою частиною людини як розумної істоти, його складає відчуття задоволення від сприйняття барв, звуків, форми, руху та інших особливостей навколишніх предметів та явищ. Естетичне сприйняття творів мистецтва викликає відчуття художнього прекрасного, відчуття величюного й піднесеного, захоплення перед творчим генієм митця, його здатністю оригінально відображувати дійсність засобами мистецтва²²⁶.

«Значення» для людства — оціночна установка, у якій відбивається історизм. Художнє значення культурних цінностей визначається на основі складного процесу суспільної оцінки того чи іншого предмету мистецтва як ланки загального художнього процесу. Кожен твір мистецтва існує лише як невід’ємна ланка у ланцюзі мистецької традиції, початок якої було закладено задовго до появи сучасних поколінь. І його оцінка на тлі усієї традиції є важливим фактором визначення його реального місця в ній та суспільного значення у національній та світовій культурі. Культура дає загальний код, який дозволяє «прочитати» та зрозуміти твори мистецтва. Історико-культурний підхід до їхньої оцінки виходить із розуміння їх як частини духовної культури. Тобто мистецький витвір може бути зрозумілий і оцінений лише в культурному контексті, на широкому культурному фоні. Важливу роль у визначенні суспільного значення того чи іншого твору мистецтва відіграє також його порівняльно-історична оцінка в контексті його місця у процесі художньої взаємодії в рамках одного виду мистецтва і стосується змісту, інтелектуального наповнення, форми, художньої мови, техніки виконання. Виявлення цінності твору мистецтва полягає також у встановленні багатства й оригінальності зафіксованих у ньому мистецькими засобами естетичного відношення митця до світу, їх співставлення з існуючою на той час «нормою», що була усталеною для мистецької традиції сучасної йому епохи. Ім’я, доля митця також є ключем до оцінки змісту його твору. Адже витвори мистецтва завжди унікальні та оригінальні, у них зафіксована неповторна особистість їх творця. Ціннісні критерії є історично рухомими. Деякі мистецькі витвори можуть не помічатися сучасниками, допоки не сформується нова система цінностей, з точки зору якої ці витвори усвідомлюються як визначні²²⁷.

---

²²⁶ Эстетическое удовольствие, или наслаждение. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://psyznaiyka.net/view-emocii.html?id=jesteticheskie-chuvstva>

²²⁷ Боров Ю.Б. Эстетика: Учебник / Ю.Б. Боров. М.: Высшая школа, 2002. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://independent-academy.net/science/library/borev_estetika/kritika.html; Проблемы философии культуры: опыт историко-материалистического анализа, с. 145.

Ряд дефініцій культурних цінностей, що наводяться у деяких міжнародно-правових актах та нормах українського законодавства, окремо вказують також на предмети (об'єкти), які мають *етнологічне* значення. Цей контекст культурних цінностей пов'язується з їх важливістю для етнології як науки, яка досліджує процеси формування та розвитку різних етнічних груп, їх ідентичність, форми їх культурної самоорганізації, закономірності їх колективної поведінки та взаємодії, взаємозв'язки особистості та оточуючого соціального середовища²²⁸. Так само специфікою походження та форми матеріального існування обумовлюється розуміння *археологічного* значення тих чи інших предметів культури як культурних цінностей. Варто зазначити, що обидва ці контексти за своєю суттю є складовою частиною наукового значення культурних цінностей, відбиваючи різні його складові.

Поза усякими сумнівами, названі контексти не вичерпують значення культурних цінностей, яке може бути розкрито і досліджене через надзвичайно широкий спектр його виявів. Тож звернемо увагу на деякі з них, які, на наш погляд, також мають безпосереднє відношення до проблеми повернення та реституції культурних цінностей.

Екологічне значення культурних цінностей, обумовлюється новим, розширеним розумінням поняття «екологія», яке було введено у науковий обіг в кінці 70-х — на поч. 80-х рр. ХХ ст. академіком Д. Ліхачовим. Замість усталеного на той час його обмеження стосунками людини з оточуючим природним середовищем, він увів в обіг термін «екологія культури», наголошуючи на значенні для повноцінного існування людини як цілісної соціальної істоти середовища культурного, і обґрунтував його вирішальну роль у формуванні людини як особистості, у становленні її «духовно-морального життя» і соціальності²²⁹.

Очевидно, що це є найбільш широке розуміння значення культурних цінностей, яке охоплює собою усі інші його контексти. Своїми коренями воно виходить з ідей В. Вернадського, сформульованих ним ще на поч. ХХ ст. та розвинутих Е. Леруа та П. Тейяр де Шарденом, згідно з якими було введено нове поняття ноосфери. Ним об'єднують усе, що пов'язано з досягненнями людського розуму і є вищим ієрархічним шаром буття, порівняно з біосферою. Ноосфера не є простим механічним об'єднанням

---

²²⁸ Етнологія // Енциклопедія історії України: Т. 3. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-;> Етнологія. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Етнологія>.

²²⁹ Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 18.

образів, уявлень, ідей, практичних досягнень усіх людей, а новою якістю їх буття, коли ціле набуває властивостей, яких не мають його окремі складові частини. На думку А. Свідзинського, культура виступає, власне, процесом самоорганізації ноосфери²³⁰. Матеріальна сфера людського буття, з одного боку, як частина природи, перебуває у тісному двосторонньому зв'язку з ноосферою. З іншого боку, як частина створеного людством предметного світу, вона є невід'ємною частиною ноосфери. Культурні цінності, виступаючи елементом матеріального світу, є тим культурним потенціалом, який втілюючи в собі найкращі надбання минулого, здатний глибоко впливати на актуальні процеси, стимулювати їх. Інтелектуальний та духовний розвиток людини не може відбуватися поза культурою соціуму²³¹. Тож наскільки вона матиме змогу сприймати оточуючі її культурні цінності, наскільки вони для неї доступні і зрозумілі, настільки вона буде соціалізована, тобто інтегрована в суспільство. Тож екологія культури — це наявність певного «культурного фону», культурних цінностей як культурного середовища, на тлі якого і у контакті з яким відбувається розвиток людської особистості. «Ненав'язливо і ненастирливо творення минулого, в які вкладено таланти і любов поколінь, входять в людину, стаючи мірою прекрасного... І тоді минуле і майбутнє стають нерозривними для неї, бо кожне покоління — це ніби зв'язуюча ланка в часі», — зазначав Д. Ліхачов²³².

Цей процес можливо охарактеризувати як «процес зрощення» людини з оточуючими її культурними цінностями, які, власне, і формують культурне середовище її перебування, становлення як особистості.

Останнім часом особлива увага звертається на таку соціальну функцію культурних цінностей, як їх вагомий вплив на процес самоусвідомлення людини, на її самоідентифікацію. Цей процес пов'язують з поняттям ідентичності²³³. Поняття ідентичності розглядається у доволі широкому діапазоні. Це може бути психофізіологічна ідентичність, яка пов'язана з біологічними особливостями людини як живого організму. Виокремлюється особиста ідентичність як поєднання смислів, цілей і мотивів життєдіяльності індивіда. Соціальна ідентичність розглядається як усвідомлення людиною своєї приналежності до тих чи інших суспільних груп і спільнот, ототожнення себе з певною соціальною позицією

---

²³⁰ Свідзинський Анатолій. Самоорганізація і культура. К.: Витдавництво імені Олени Теліги, 1999. С. 22.

²³¹ Там само, с. 33, 49.

²³² Ліхачев Д.С. Прошлое-будущему. Ленинград: Наука, 1985. С. 50.

²³³ Ідентичність (від лат. *identicus* — тотожність) — багатозначний життєвий і загальнонауковий термін, що виражає ідею постійності, тотожності, спадкоємності індивіда і його самосвідомості.

або статусом. Це може бути культурна ідентичність, яку пов'язують з ототожненнями особи з певною культурною традицією. Також це може бути етнічна ідентичність, яка розглядається як ототожнення себе з певною етнічною групою, або національна ідентичність — самовизначення особи у національному контексті, усвідомлення нею власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, тощо. Механізм ідентичності є необхідною умовою спадкоємності соціальної структури та культурної традиції²³⁴. Узагальнюючи ці складові, М. Розумний зауважує, що ідентичність звичайно розглядається як сукупність основних аспектів суспільного самоусвідомлення людини, аж до рис характеру і будови черепа, але лише в тому разі, якщо ці характеристики є типовими для групи людей, з якими дана людина, власне, ідентифікується. «Слід твердо усвідомити: ідентичність дорівнює приналежність до спільноти», — констатує він²³⁵.

У цьому зв'язку особливого поширення набули дослідження ролі та значення історичної пам'яті (як частини колективної/соціальної пам'яті), яка є важливим чинником формування ідентичності певних груп. Суспільні механізми формування та передачі історичної пам'яті є доволі складні. Поміж іншого, вчені акцентують увагу на місці у цих процесах матеріальних залишків минулого поряд із відповідними образами, символами, міфами, ритуалами, історіографічними уявленнями, які загалом формують у певній спільноті «образ минулого»²³⁶. Як «носії пам'яті» розглядаються також архітектурні споруди, монументи, твори мистецтва та інші пам'ятки історії та культури²³⁷. У одній з новітніх концепцій історичної пам'яті важливе місце відводиться так званим «місцям пам'яті», у яких суспільство зосереджує те, що воно вважає важливим, невід'ємним від себе та гідним збереження²³⁸. У даній концепції французького дослідника П. Нора це поняття трактується дуже широко — це символічні та матеріально-функціональні топографічні, монументальні, меморіальні, які концентрують і репрезентують минуле і з якими спільноти пов'язує свої спомини, оточено особливою аурую. До таких «місць пам'яті» також відносять і музеї та архіви як місця концентрації куль-

---

²³⁴ Ідентичність. [Електронний ресурс]. — Режим дорсупу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_ідентичність

²³⁵ *Розумний Максим*. Ідея і нація в інформаційну епоху. Харків.: Майдан, 2006. С. 192.

²³⁶ *Денисенко Г.Г.* Кулрна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 21–22.

²³⁷ *Диалоги со временем. Памяит о прошлом в контексте истории / Под редакцией Л.П. Репиной*. М.: Круг, 2008. С. 34.

²³⁸ Там само.

турних цінностей²³⁹. Як слушно зазначає Д. Коваль, руйнування чи розграбування культурних цінностей, їх переміщення з місць їхнього перебування призводять до суттєвих прогалин в історії, яку символізує певний об'єкт, деконституалізує його, позбавляючи певної прив'язки до конкретного місця і тим самим або призводить до повної втрати цього об'єкта або до значного зниження його культурної цінності²⁴⁰.

Тут ми можемо акцентувати увагу на *етносоціальному контексті* значення культурних цінностей, де з позицій проблеми етнічної ідентичності є особливо актуальним питання повернення та реституції втрачених культурних цінностей.

На думку В. Єгорова, як вже зазначалося, історія поміж іншого є зміною поколінь. Зміна поколінь в історії людства являє собою спадковість поколінь, охоплює як матеріальну, так і духовну сферу життя суспільства²⁴¹. Зв'язок історії людства відбувається таким чином, що нові покоління, продовжуючи успадковану діяльність, знаходять виробничі сили, набуті попереднім поколінням, і вони є матеріалом для подальшого розвитку, для нового матеріального і духовного виробництва²⁴². Осмислення місця і ролі культурних цінностей в даному контексті безпосередньо пов'язане з розумінням функції культури як механізму соціальної спадковості. Соціальний досвід не фіксується і не транслюється з покоління в покоління якимись біологічними механізмами. Більшість інформації, необхідної для повноцінного існування людини, передається не генетично, а через соціальні відносини. При цьому соціальний досвід може бути осмисленим як основний історичний продукт життєдіяльності попередніх поколінь. В широкому розумінні слова цей досвід, а також діяльність, яка забезпечує його екстеріоризацію (опредмечування) в певному матеріалі, збереження, трансляція в часі і просторі, власне, і формує явище, що ідентифікується як культура. Тобто культурою є соціальний досвід і соціальна пам'ять, яка його фіксує і зберігає, а також діяльність людей, пов'язана із збереженням, поповненням і передачею цього досвіду²⁴³. У даному контексті культурні цінності відіграють функцію зв'язку, своєрідного містка між минулим, сучасним і майбутнім, транслюючи уособлені в них досвід та ціннісні уявлення спільнот.

²³⁹ Денисенко Г.Г. Взаз. праця, с. 26–27.

²⁴⁰ Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 110.

²⁴¹ Єгоров. В.К. История есть смена поколений. М.: «Молодая гвардия», 1986. С. 37.

²⁴² Там само, с. 14.

²⁴³ Семенов Е.К. Дисциплинарний статус культурології // Наука и ее место в культуре. Новосибирск: Наука. Новосибирское отделение, 1990. С. 99.

Культура глибоко впливає на всі аспекти людської діяльності. організує матеріальне виробництво, стосунки людей між собою, а також людини з природою. Тому культура є процес, який дістає своє завершення на якомусь етапі, «матеріалізуючись» у найрізноманітніших витворах — артефактах. Це речовинний матеріал, трансформований, структурований єдністю думки і праці людини. Людська думка не залишається в сфері чистого духу, а уречевлюється, кодується у знакових системах, закріплюється в усталених формах поведінки людей. У цьому відношенні, вся культурна спадщина для сьогодення насамперед є «культурним потенціалом»²⁴⁴.

Як зазначає А. Свідзинський, є аксіомою наявність культур окремих етносів. Образно кажучи, продовжує він, потік культури розгалужується на струмки, що зливаються і розходяться, невпинно взаємодіють один з одним, але не втрачають своєї індивідуальності, цілісності, творять хоча і єдиний, але істотно неоднорідний культурний простір. Інакше кажучи, етнічна структурованість людства породжує відповідну структурованість культури і, навпаки, культурна цілісність етносів підтримує саме збереження етносів як культурних одиниць антропосфери. Втрата етносом своєї культури спричиняється до його розчинення в інших етносах. Розмаїття етносів та їхніх культур збагачує людство і являє собою дорогоцінний дарунок творчих сил світу, гармонізує міжнаціональні відносини і творче співробітництво між людьми різних етносів²⁴⁵.

Формуючи основні ознаки чи риси, поняття «етнічна група» Ентоні Сміт, поміж інших вказує на наявність уявлень («міфу») про спільну спадщину, що включає в себе ідею про спільне походження та спільну історичну пам'ять (спільні уявлення про спільне минуле)²⁴⁶. Для формування цих спільних уявлень («міфів») особливе місце займає традиція як передання від покоління до покоління шляхом безпосереднього контакту елементів соціальної і культурної спадщини, готових, закріплених досвідом зразків поведінки та мислення, уявлень про певні цінності²⁴⁷. Водночас традиція може безпосередньо втілюватися в матеріальних формах — предметах виробництва, творах мистецтва, пам'ятках матеріальної культури²⁴⁸. Кожна річ, створена людиною, має подвійне семіотичну

²⁴⁴ Свідзинський *Анатолій*. Вказ. праця, с. 32, 33.

²⁴⁵ Там само, с. 32.

²⁴⁶ *Касьянов Г.В.* Теорії нації і націоналізму. К.: Либідь, 1999. С. 92.

²⁴⁷ Духовное производство: социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. М.: Наука, 1981. С. 267; *Философский энциклопедический словарь*. М.: Советская энциклопедия, 1985. С. 692.

²⁴⁸ *Плахов В.Д.* Традиции и общество: философско-социологическое исследование, с. 89.

природу: предмет може використовуватися як утилітарно, і як знак, символ. Все, що оточує людину, є континуумом знаків та символів, що слід зберігати як код того чи іншого етносу, його культури²⁴⁹. Кожен предмет культури у цьому контексті є єдиним і неповторним, тож його втрату неможливо компенсувати повною мірою. Ця властивість визначає особливе значення культурних цінностей для окремих етнічних груп, народів, націй. Предмет, який для одних є усього лише музейним експонатом, цікавим (навіть цінним і унікальним) з пізнавальної та наукової сторони, для інших являється національною святинєю, джерелом творчої енергії та натхнення, становим стрижнем історичної та етнічної самосвідомості, що генерує надзвичайно широку гаму почуттів та емоцій. Тому відчуження культурних цінностей від їхніх творців, виривання їх з загального культурного ореолу має вкрай негативні наслідки для кожної спільноти як носія своєї самобутньої неповторної культури. Воно руйнує зв'язки всередині спільноти, демонтує один з важливих елементів механізму спадковості поколінь, розриває їх єдність, ослаблює їх здатність протистояти процесам асиміляції та деградації.

Власне, саме з етносоціальним значенням культурних цінностей тісно пов'язане поняття *реліквії*. Слово «реліквія» у своєму базовому сенсі означає предмети, які є об'єктами сакрально-релігійного поклоніння, а у світському сенсі — речі, які особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле²⁵⁰, а також згідно з традиціями²⁵¹. Реліквії також визначають як особливо рідкісні речі, що їх зберігають як пам'ять про знаменні історичні, військові і державні події, видатих діячів, атрибути державності²⁵². Окремі дослідники уточнюють, що у такому випадку мова йде про історичні пам'ятки держави чи нації, що володіють унікальним, неповторним характером та надзвичайно важливих для розуміння історії того чи іншого народу або священні та дорогі для нації в цілому²⁵³. Додамо, що, на наше переконання, межа між світським та релігійним розумінням значення певних об'єктів як національних/державних релік-

²⁴⁹ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження, с. 105.

²⁵⁰ Реліквія // Словник української мови: Академічний тлумачний словник (1970–1980). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/relikvija>

²⁵¹ Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь русского языка (онлайн). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://gufu.me/dict/ushakov/%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B2%D0%B8%D1%8F>

²⁵² Акуленко В.І. Реліквії // Юридична енциклопедія. Т. 5. К.: Видавництво «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2003. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cycolop.com.ua/content/view/1294/58/1/15/#23857>

²⁵³ Похлебкин В. Словарь международной символики и эмблематики. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/pohl/16.php

вій є доволі умовна, бо релігійні реліквії часто є реліквіями загально-національного чи загальнодержавного рівня. Як, зокрема, одна з найбільш шанованих святинь Польщі Ченстоховська ікона Божої Матері (до 1382 р. належала Руському королівству і зберігалася у монастирі в м. Белз)²⁵⁴. В Україні до таких реліквій можна віднести стародавнє Пересопницьке євангеліє, на якому під час інавгурацій присягають новообрані президенти сучасної української держави. Окрім того, вважається, що до реліквій відносять гетьманські клейноди (прапори, булави, печатки, корогви, нагороди, знаки відзнак, грамоти тощо), бойові прапори, урядові нагороди, зброю, скарби, історичні документи, стародруки та інші культурні цінності, які мають особливе значення²⁵⁵. Практичні усі наявні словники та енциклопедичні видання при розгляді слова/терміну «реліквія» також називають важливою частиною його розуміння родинні реліквії — предмети, твори мистецтва, фотографії, документи, які пов'язані з конкретною родиною, мають для її членів велике значення і часто передаються із покоління в покоління.

Сучасні дослідження питань культури відзначають велику роль культурних цінностей у становленні націй, особливо нових, які здобули незалежність після тривалих періодів відсутності власної державності. Так, посилаючись на низку авторитетних дослідників приblem культури, Бреда Джо Брайт зазначає: «“Культура”, в антропологічному сенсі, є безумовно тим оточуючим середовищем, в якому мистецтво процвітає. Але “культура” є також соціальною силою, спрямовуючим виробництвом і руйнівною в окремих її шляхах. “Культура” також виконує роль джерела для вирішення проблем тотожності, не тільки для маргіналізованих груп, але й також для еліт, націоналістів та буржуа однаковою мірою»²⁵⁶. Американський історик Пол Брасс вважає, що культурні здобутки, цінності і практика перетворюються на політичні ресурси еліт у боротьбі за політичну владу та економічні прибутки²⁵⁷. Упорядник збірника наукових праць про роль культурних цінностей і музеїв, які їх зберігають, у самоідентифікації етнічних груп та націй, Флора Каплан наголошує, що рево-

---

²⁵⁴ Ченстоховська ікона Божої Матері. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0_%D0%91%D0%BE%D0%B6%D0%BE%D1%97_%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96

²⁵⁵ Акуленко В.І. Реліквії.

²⁵⁶ *Bright Brenda Jo*. Art hierarchies, cultural boundaries, and analysis // Looking high and low: art and cultural identity / Edited by Brenda Jo Bright and Liza Bakewell. Tucson, AZ: The University of Arizona Press, 1995. P. 4.

²⁵⁷ *Касьянов Г.В.* Теорії нації і націоналізму, с. 83.

люційні рухи, які є основою для формування національних держав, часто обстоюють унікальність однієї або декількох етнічних груп в межах таких держав. Вони роблять спроби зберегти їхні культурні надбання, культурно та історично показові колекції та пам'ятні місця, що були раніше цінностями еліт, відтак тепер передаються в громадські руки як національна спадщина. Ця спадщина згодом стає доступною в музеях для збагачення освіти та самоідентифікації громадян. Вона вказує на два види базових ресурсів, які звичайно збираються, зберігаються й виставляються з цією метою в музеях: предмети, як вияви «речової культури», належні до матеріального світу, що був створений, змінювався та використовувався людиною; та зразки чи рідкісні явища природнього середовища (світу природи). Переважно, ці ресурси також охоплюють пам'ятки архітектуру та місця (місцезонавання)²⁵⁸. Культурні цінності відіграють важливу роль у формуванні національної самоідентифікації та у створенні «національної книги пам'яті». Це також дія, в якій об'єкт або об'єкти самі по собі, є певним символом, уособленням для національних держав та, власне, втілюють «ідею» держави для народу²⁵⁹. Досліджуючи шляхи, якими національні культурні надбання були створені, трансформовані та набули виразного оформлення в колективному погляді держави, їх регіону, громади, окремих груп з позицій їх цінностей та ідеалів, Ф. Каплан розглядає музеї як соціальні інституції. Музеї в цьому контексті є потентною силою, кузнею власного самоусвідомлення народів в межах специфічного історичного контексту та водночас є частиною політичних процесів демократизації. Водночас музеї є тим унікальним простором, в якому еліти та компетентні соціальні групи виявляють їхні ідеї та бачення світу²⁶⁰.

На значенні автентичних культурних цінностей, зокрема тих, що концентруються, зберігаються і демонструються в музеях країн, звідки вони походять, для процесів національного відродження особливо наголошують представники держав, які постали після розпаду колоніальної системи. Вони зазначають, що колоніальний період багато в чому зруйнував традиційний уклад життя народів, тому культурні цінності відіграють особливу роль у формуванні національної ідентичності, є засобом реконструкції їх власного минулого, освіти та виховання громадян через його знання. Зокрема, на прикладі народів Тихоокеанського басейну це

---

²⁵⁸ *Kaplan Flora*. Introduction // *Museums and the Making of "Ourselves"*. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London–New York: Leicester University Press, 1994. P. 1.

²⁵⁹ *Ibid*, p. 2.

²⁶⁰ *Ibid*., p. 2, 4.

питання висвітлює К. Адрієнне²⁶¹. Індійська дослідниця А. Куммінс, аналізуючи роль культурних цінностей та музеїв у формуванні національної ідентичності на прикладі Західної Індії, кваліфікує цей процес як «карибізація» цього регіону, маючи на увазі формування самоусвідомлення його мешканців через відновлення історичної пам'яті, знання власних витоків, традицій та культури²⁶². На значення культурних надбань для висвітлення історії свого народу та формування патріотизму, «нової ідентичності після здобуття незалежності» з досвіду діяльності Національного музею Мексики акцентує увагу Л. Моралес-Морено²⁶³. Саме тому багато країн запроваджують обмеження та заборони на вивезення культурних цінностей, домагаються повернення тих раритетів, які були вивезені з їх території у попередні періоди історії.

Власне, одна із відомих авторитетів у сфері дослідження правових питань повернення та реституції культурних цінностей Ж. Грінфілд звертає увагу на той факт, що усі базові світові, європейські та інші регіональні конвенції і документи щодо захисту, охорони та збереження об'єктів культурної спадщини поряд із визначенням їх універсальних критеріїв поцінування акцентують увагу на тому, що саме окремі держави і народи самостійно визначають їх наукове, історичне, художнє, етнологічне, археологічне або будь-які інших категорій значення, відповідаючи на запитання, що відноситься до «культурних цінностей». І це є індивідуальні дефініції у кожному окремому випадку, які мають виразний національний контекст²⁶⁴.

Культурні цінності, разом з тим, є тим репрезентативним феноменом, який здатен якнайкраще поглибити обізнаність загалу з особливостями культури окремих спільнот. Вони є важливим інструментом формування міжетнічної та міжкультурної толерантності²⁶⁵.

---

²⁶¹ *Kaepler Adrienne L.* Paradise Regained: The Role of Pacific Museums in Forging National Identity // *Muzeums and the Making of "Outselves"*. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London-New York: Leicester University Press, 1994. P. 19–44.

²⁶² *Cummins Alissandra.* The "Carrabbeanization" of the West Indies: The museum's Role in Development of National Identity // *Muzeums and the Making of "Outselves"*. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London-New York: Leicester University Press, 1994. P. 192–220.

²⁶³ *Morales-Moreno Luis Gerardo.* History and the Patriotism in the National Museum of Mexico // *Muzeums and the Making of "Outselves"*. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London–New York: Leicester University Press, 1994. P. 171–191.

²⁶⁴ *Greenfield Jeanette.* Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. P. 124, 252.

²⁶⁵ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження, с. 103–104.

Таким чином, суспільне значення культурних цінностей є багатовимірним. Воно містить у собі такі компоненти, як наукове, художнє, історичне, екологічне, етносоціальне значення, а також інші оцінки культурних цінностей, які визначають їх місце в локальному та глобальному вимірах. Важливою є роль культурних цінностей у процесах вироблення і передачі історичної пам'яті як одного з вагомих факторів формування ідентичності та самоідентифікації особи, соціальної чи етнічної групи, нації і держави.

2.2.2. Повернення культурних цінностей — важливий напрямок міжнародного культурного співробітництва

Повернення культурних цінностей країнам їх походження сьогодні є важливою частиною міжнародного культурного співробітництва, активно впливає на відносини між країнами, забезпечує практичну реалізацію зобов'язань та прав кожної держави на захист і збереження національних надбань культури, в разі якщо вони були незаконно відчужені та вивезені за межі їхніх територій.

Основою та стартовим майданчиком, завдяки якому стало можливим ствердження і розвиток цього, поза усякими сумнівами, історичного явища, що вже є характерним для сучасного розвитку світової цивілізації, є розробка та ухвалення міжнародно-правових актів, які у своєму комплексі сформуvalи не лише ключові засади, принципи та механізми такого співробітництва, але й відобразили в них моральну сторону питання, пов'язану із поняттями справедливості, забезпечення прав людини, духовних підвалин розвитку етнічних та соціальних груп, націй і держав. Цими нормативно-правовими актами визначаються підвалини міжнародного співробітництва у сфері культури, пов'язаного із долею культурних цінностей, а також окреслено дії, які вважаються неприпустимими, незаконними та такими, що підлягають не лише моральному осуду, але й кримінальному переслідуванню, а їхні наслідки мають бути подолані. Одним із основних напрямків такого міжнародно-правового врегулювання є боротьба з незаконними відчуженням, вивезенням за межі країн походження культурних цінностей та торгівлі ними.

Так, одним з перших кроків на цьому шляху стало схвалення Рекомендації ЮНЕСКО, що визначає принципи міжнародної регламентації археологічних розкопок від 5 грудня 1956 р. Поряд із чітким формулюванням завдань кожної держави для забезпечення захисту археологічних пам'яток та організації їх наукових досліджень, засад міжнародної співпраці у вивченні об'єктів археологічної спадщини та долі віднайдених артефактів, які мають застосовуватися під час археологічних роз-

копок, окремі статті рекомендацій було присвячено боротьбі з незаконним вивезенням знайдених при розкопках предметів. Зокрема, у п. 30 (Розділу V) рекомендується країнам вживати всіх заходів, щоб зобов'язати музеї, яким пропонуються археологічні предмети, переконуватись у тому, що ці предмети не є «продуктом незаконних розкопок, крадіжки або інших, недозволених із позиції відповідних властей, дій». Будь-які пропозиції, які викликать підозру, а також всі необхідні подробиці повинні доводитися до відома компетентних служб. Музеї, до яких надійшли культурні цінності, у найкоротші терміни мають опублікувати дані, необхідні для їх ідентифікації та повідомити про обставини їх набуття. Стаття 31 документа вимагає від археологічних відомств та музеїв співробітничати для полегшення та забезпечення повернення незаконно вивезених предметів, а усі країни — члени ЮНЕСКО мають вживати необхідних заходів для забезпечення такого повернення²⁶⁶.

Значно ширше ці питання розглядається в Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності від 19 листопада 1964 року. Зокрема, Розділ II (п. 3–9) рекомендації містить загальні принципи, згідно з якими кожна держава має вжити заходів щодо забезпечення ефективного контролю за вивезенням культурних цінностей та запобігання незаконному переданню права власності на них, ввезення культурних цінностей може дозволятися лише після того, як будуть зняті заперечення щодо цих цінностей з боку компетентної влади держави, звідки вони вивозяться. Будь-які вивезення, ввезення чи передачі права власності на культурні цінності, здійснені з порушенням правил, що їх прийняла держава, вважатимуться незаконними. Окрім того, рекомендацією зазначається, що держави-учасниці, служби охорони культурних цінностей, музеї та інші компетентні установи повинні співпрацювати для того, щоб забезпечити чи полегшити реституцію власнику або в країну, з якої незаконно вивезені культурні цінності (Розділ III, п. 16). Також Рекомендація згадує і про права добросовісного покупця: кожна держава-учасниця повинна передбачити у своєму національному законодавстві добросовісному покупцеві культурної цінності, яка підлягає реституції, можливість отримати відшкодування чи справедливу компенсацію (розділ III, п. 18)²⁶⁷.

²⁶⁶ Рекомендация, определяющая принципы международной регламентации археологических раскопок (Нью-Дели, 5 декабря 1956 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации, с. 124–125.

²⁶⁷ Рекомендация о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного вывоза, ввоза и передачи права собственности на культурные ценности (Париж,

Найбільш ґрунтовним міжнародно-правовим актом з даного питання є Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 року. Станом на 2019 р. учасниками конвенції є 140 країн світу. Україна ратифікувала дану конвенцію 10 лютого 1988 р., в офіційних даних ЮНЕСКО зазначено, що процедура фіксації ратифікації була завершена 28 квітня 1988 р.²⁶⁸ Конвенція чітко сформулювала визначення поняття «культурні цінності», які складають основу «культурної спадщини держави» (ст. 4) та подала досить детальний перелік об'єктів, які відносяться до таких культурних цінностей (ст. 1)²⁶⁹, що детально вже розглядалося вище. Конвенція не лише піднесла на найбільш високий рівень міжнародного права низку базових положень відповідних попередніх рекомендацій, але й посилила та конкретизувала зобов'язання у даній сфері країн-учасниць на внутрішньо-державному та міжнародному рівнях. Важливими для практичного втілення Конвенції є обов'язкове запровадження або посилення законодавства кожної країни щодо охорони культурних цінностей, запобігання їх незаконному вивезенню чи ввезенню, створення належних умов для роботи державних та громадських установ і організацій, які здійснюють охорону та популяризацію культурних цінностей, укласти реєстри важливих для держави культурних цінностей (ст. 5), обов'язково запровадити свідоцтво на право вивезення культурних цінностей і заборонити їх вивезення без такого документа (ст. 6)²⁷⁰. Важливим є положення статті 7, якими в загальному окреслює механізм повернення незаконно вивезених культурних цінностей, що передбачає наступні дії:

1) держава-учасниця має забезпечити заходи щодо попередження набуття музеями чи іншими установами культури і науки культурних цінностей, які були незаконно вивезені з території іншої країни, а в разі виявлення таких культурних цінностей повідомити владу тієї країни про

---

19 ноября 1964 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации, с. 140–141, 143–144.

²⁶⁸ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO: Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties/>

²⁶⁹ Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности (Париж, 19 ноября 1964 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации, с. 61–63.

²⁷⁰ Там само, с. 63–64.

факт виявлення таких культурних цінностей і звернутися до неї з пропозицією повернути їх;

2) держава, з території якої були незаконно вивезені цінності, звертається до іншої держави з вимогою вжити відповідних заходів для виявлення та повернення таких цінностей. Таке прохання повинне бути спрямоване дипломатичними каналами;

3) сторона, що вимагає повернути культурні цінності, зобов'язана надати за свій рахунок всю необхідну документацію та інші докази, які підтверджують право на вимогу;

4) витрати, пов'язані з поверненням культурних цінностей покладаються на сторону, яка пред'являла вимогу;

5) сторона, яка вимагає, зобов'язується сплатити справедливую компенсацію добросовісному покупцеві чи особі, яка має дійсне право на цю цінність;

6) культурні цінності, які повертаються, не повинні обкладатися ніяким митом чи зборами²⁷¹.

На наш погляд, важливим є також положення п. «с» статті 13 Конвенції, яке зобов'язує держав-учасниць допускати пред'явлення позову, спрямованого на повернення втрачених або викрадених культурних цінностей, з боку чи від імені законного власника. Це означає, що, хоча Конвенція і встановлює порядок подання вимог дипломатичними каналами, але не виключає можливість фізичних чи юридичних осіб бути суб'єктом даних правовідносин²⁷². Велике значення для міжнародно-правового врегулювання проблеми мають положення Конвенції 1970 року, які прямо зобов'язують держави-учасниці сприяти поверненню «невідчужуваних» культурних цінностей їх законним власникам «у випадку, якщо вони були раніше вивезені» (ст. 13, п. *d*)²⁷³. Тобто, в той час, коли більшість міжнародних конвенцій не мають зворотної сили, дана конвенція не встановлює ніяких обмежень у часі для подання вимог на повернення таких об'єктів. Більше того, ст. 15 Конвенції передбачає укладення між державами спеціальних угод або продовження застосування вже існуючих договорів про повернення культурних цінностей, що були вивезені з території походження до набрання чинності Конвенцією²⁷⁴. Саме ці положення посилюють універсальний характер Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному

²⁷¹ Там само, с. 64–65.

²⁷² Там само, с. 66.

²⁷³ Там само

²⁷⁴ Там само, с. 67.

ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р.

Влітку 1982 року у м. Мехіко відбулась Всесвітня конференція щодо політики у сфері культури, результатом роботи якої стало ухвалення Декларації Мехіко щодо політики у сфері культури. Ця Декларація проголосила важливий принцип міжнародного права: «Повернення країнам походження цінностей, що їх було незаконно вивезено за кордон, є основним принципом культурних взаємозв'язків між народами»²⁷⁵.

Досвід застосування Конвенції ЮНЕСКО 1970 року показав, що практичне вирішення питань повернення та реституції незаконно вивезених культурних цінностей в багатьох випадках зустрічалося з великими труднощами або взагалі ставало неможливим через відсутність узгодження норм конвенції з нормами міжнародного приватного права. Окрім того, положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. часто не узгоджувалося з національним законодавством країн в галузі цивільно-правових відносин, що ускладнювало або навіть унеможливило подання офіційних запитів стосовно реституції незаконно переміщених предметів культури. Ця ситуація викликала необхідність уніфікації міжнародного приватного права з даного питання з урахуванням принципів та ключових положень, стверджених у Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. У 1982 р. ряд експертів ЮНЕСКО виступили з ініціативою необхідності розробки такого документа під егідою Міжнародного інституту з уніфікації приватного права, штаб-квартира якого знаходиться в Римі (ЮНІДРУА). Робота на цим документом розпочалася у 1988 р. і тривала декілька років із залученням провідних експертів з різних країн. Проект нової конвенції 8 жовтня 1993 р. був схвалений Міжнародною радою експертів та Адміністративною радою ЮНІДРУА. 7–24 червня 1995 р. у Римі відбулась міжнародна дипломатична конференція за участю представників 70 держав, в ході якої обговорювалися ключові положення запропонованого проекту документу. Зокрема, у ній брала участь і делегація від України. 24 червня 1995 року в Римі було затверджено остаточний текст Конвенції ЮНІДРУА про викрадені чи нелегально вивезені предмети культури, яка стала значним кроком у вирішенні проблеми реституції втрачених культурних цінностей. У тому числі, свої пропозиції до тексту документа внесла делегація України і частина з них зрештою знайшла відображення в остаточному тексті конвенції. Однак, перебуваючи в Римі, представники делегації від України не підписали затверджену конвенцію. Так само Україна не підписала цей важливий документ протягом наступного пе-

---

²⁷⁵ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 345–352.

ріоду до 30 червня 1996 року, коли вона могла отримати статус країни-засновниці конвенції. Конвенція не підписана і не ратифікована Україною дотепер. Питання приєднання до неї розглядалося українським урядом у 2017 р., проте рішення щодо внесення відповідного законопроекту до Верховної ради України ухвалено не було. Станом на 2019 р. конвенцію загалом ратифікували 48 країни. Серед пострадянських країн конвенцію підписала та ратифікувала Литовська республіка (відповідно 1995, 1997), Грузія та Російська Федерація підписали конвенцію, відповідно, у 1995 р. та 1996 р., але не ратифікували її²⁷⁶.

Конвенція ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених предметів культури стала новим значним кроком у вирішенні проблеми реституції культурних цінностей. Конвенція охоплює питання реституції викрадених культурних цінностей та повернення цінностей, що були переміщені з території держави-учасниці всупереч їх національному законодавству, яке регулює вивезення таких цінностей, тобто незаконно вивезені культурні цінності (ст. 1)²⁷⁷. Основні принципи реституції викрадених культурних цінностей викладені в Главі II і полягають в узагальненому вигляді у наступному:

1) Той, хто володіє викраденою цінністю, повинен її повернути.

2) Вимоги про реституцію мають бути заявлені протягом трьох років з моменту, коли позивач дізнався про місцезнаходження цінності та про особу, яка нею володіє, та в будь-якому випадку протягом 50 років з моменту крадіжки.

3) Позов про реституцію предметів, які становлять невід'ємну частину пам'ятки чи археологічної місцевості або є частиною суспільної колекції, не підлягає ніяким строкам давності, крім трирічного строку з моменту, коли власник дізнався про місцезнаходження культурної цінності.

4) Позов може обмежуватись 75-річним або ще тривалішим строком давності за заявою держави-учасниці.

5) Добросовісний володілець культурної цінності, яка підлягає реституції, має право на чесну і розумну компенсацію (у випадку документального підтвердження того, що така особа «виявила належну сумлінність», здобуваючи цю річ (ст. 4. п. 1)²⁷⁸.

---

²⁷⁶ UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/status-cp>

²⁷⁷ UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.htm>

²⁷⁸ Там само.

Окремо Конвенція 1995 року регулює питання вивезення культурних цінностей з метою виставки, дослідження чи реставрації (Глава III «Повернення незаконно вивезених культурних цінностей»). Так, ст. 5 зазначає, що «культурна цінність, тимчасово вивезена з території держави-позивача з метою виставки, дослідження чи реставрації, згідно з дозволом, ... і не повернута відповідно до умов цього дозволу, вважається нелегально вивезеною». Це положення має особливу вагу, адже художньо-історичне та культурно-політичне значення обміну культурними цінностями у формі міжнародного обігу експонатів, переданих для участі у виставці, можна оцінити, відвідуючи музейні зали чи галереї, де зібрані експонати з музеїв різних країн світу²⁷⁹. Дослідники положень конвенції звертають увагу на те, що вимога про повернення незаконно вивезених культурних цінностей може бути звернена до суду чи до іншого компетентного органу. Таке звернення має надійти протягом трьох років з моменту, коли держава-позивач дізналася про місцеперебування культурної цінності та встановила особу, яка нею володіє, і в будь-якому іншому випадку протягом п'ятдесяти років з моменту вивезення чи від дня, коли культурна цінність мала бути повернена в державу походження. Доповнюють положення ст. 5 Конвенції 1995 року численні двосторонні угоди про культурне співробітництво, а також норми національних законодавств²⁸⁰. Важливо, що Конвенція 1995 року «не легалізує будь-якої незаконної операції, що мала місце до набрання чинності цією Конвенцією» і не обмежує право держави подавати позови про реституцію «поза межами цієї Конвенції» (ст. 9, 10)²⁸¹.

Велике значення для врегулювання питань реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок нелегального експорту та незаконного присвоєння, мають регіональні міжнародно-правові акти. Одним з таких актів є Європейська конвенція про правопорушення, які пов'язані з культурною власністю від 23 червня 1985 р., яка акцентує увагу на проблемі незаконної торгівлі предметами культури, чітко сформулювала перелік видів правопорушень щодо культурних цінностей, які можуть

²⁷⁹ Там само.

²⁸⁰ *Кюль Изабель*. Защита временно ввозимых культурных ценностей // Культурные ценности: возможности и перспективы общеевропейского сотрудничества: Сборник материалов международной конференции Культурное сотрудничество в Европе: проблемы сохранения и охраны культурных ценностей (Санкт-Петербург, 12 мая 2003 г.). Москва: Рудомино, 2004. С. 129–131.

²⁸¹ UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.htm>; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 384.

виражатися як у дії, так і в бездіяльності. Держави, що підписали цей міжнародно-правовий акт, взяли на себе зобов'язання співробітничати в питаннях повернення культурних цінностей, знайдених на їхній території, якщо такі цінності були незаконно вивезені з території іншої сторони. Як і в Конвенції 1970 року, передбачено, що держава, з якої було вивезено цінності, повинна попередити сторону чи сторони, територіями яких відповідні цінності переміщувались (або припускається, що переміщувались). Так само і сторона, яка виявила на своїй території культурні цінності, має поінформувати про це державу походження (ст. 7). Новим внеском Європейської конвенції 1985 року є закріплення ролі слідчих та судових органів держав-учасниць, вказівка на необхідність їхньої співпраці у процесі розшуку та реституції незаконно вивезених культурних цінностей. Так, у статті 8 вказується, що сторони повинні забезпечити виконання доручень судових органів іншої сторони (надісланих їй компетентними органами), які мають своїм об'єктом провадження або передачу речових доказів, справ, документів. Також сторони забезпечують виконання доручень щодо ведення судового процесу з метою накладення арешту або повернення культурних цінностей, переданих на територію сторони, до якої звернена вимога внаслідок правопорушення. Сторони мають забезпечити виконання судових рішень щодо правопорушень, пов'язаних з культурними цінностями. У статті 9 викладено вимоги щодо змісту судових доручень (*letters rogatory*)²⁸².

Розглядаючи питання реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок нелегального експорту чи незаконного привласнення, необхідно згадати і про Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини від 16 січня 1992 року, ст. 10 («Запобігання незаконного обігу предметів археологічної спадщини») якої зобов'язує держави-учасниці інформувати компетентні органи влади держави, з якої походять знахідки, про будь-які надходження, щодо яких є підозра, що вони походять з нелегальних розкопок чи незаконно приховані під час офіційних розкопок²⁸³.

У рамках Європейського Союзу (ЄС) варто відзначити також Директиву Ради ЄЕС № 3911/92 від 9 грудня 1992 року про експорт товарів культурного призначення, якою встановлено, що експорт культурних цінностей може здійснюватися лише на основі ліцензії, виданої компе-

---

²⁸² European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 319–321.

²⁸³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 336.

тентним органом. У додатку до даного акту міститься перелік культурних цінностей, на які поширюються вимоги директиви²⁸⁴. Низка положень цієї директиви були уточнені у додатковій Директиві Ради ЄЕС № 974/2001 від 14 травня 2001 р. щодо експорту культурних цінностей²⁸⁵.

Ще одним важливим актом ЄЕС є Директива Ради 93/7/ЄЕС від 15 березня 1993 року про повернення культурних об'єктів, незаконно вивезених з території держави-члена²⁸⁶. Її метою є забезпечення повернення культурних об'єктів, які в рамках національного законодавства класифікуються як «національне надбання» (*national treasures*) і мають художню, історичну або археологічну цінність, за умови, що вони: підпадають під одну з категорій, перерахованих в Додатку до Директиви; або не підпадають під визначені категорії, але є невід'ємною частиною суспільної колекції, що внесені до опису музеїв, архівів, бібліотек. Директива застосовується тоді, коли предмети були вивезені з території держави-члена незаконно, тобто в порушення чинного законодавства або якщо вони не були повернуті після закінчення строку, на який їх було тимчасово вивезено на законних підставах, чи відбулися порушення умов такого вивезення (Ч. 2, ст. 1). Цікаво, що для застосування цієї Директиви, держави-члени можуть класифікувати культурний об'єкт, як національне надбання, навіть після того, як цей об'єкт залишив територію. Що стосується дії в часі, то стаття 13 зазначає, що Директива 93/7/ЄЕС поширюється тільки на культурні об'єкти, незаконно вивезені з території держави-члена після 1 січня 1993 року. Водночас, кожна держава-член може застосувати заходи, передбачені цією Директивою, щодо повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з території інших держав-членів до 1 січня 1993 року (ч. 2 ст. 14)²⁸⁷. З 1994 р. набули чинності затверджені директивою Правила повернення предметів культури, в яких детально прописані технічні процедури щодо оформлення та

---

²⁸⁴ Council Regulation (EEC) № 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods [Електронний ресурс] / Europa. Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>

²⁸⁵ Council Regulation (EC) № 974/2001 of 14 May 2001 amending Regulation (EEC) № 3911/92 on the export of cultural goods. EUR-Lex: access to European Union Law / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32001R0974>

²⁸⁶ Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State. [Електронний ресурс] / Europa. Summaries of EU legislation. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0007:EN:HTML>

²⁸⁷ Там само.

подання вимог про повернення незаконно вивезених культурних цінностей, подальшого їх розгляду²⁸⁸.

У рамках країн СНД (Співдружності Незалежних Держав) 28 вересня 2001 року було підписано Угоду про вивезення та ввезення культурних цінностей. Ця угода дає поняття культурних цінностей, до яких, згідно статті 1, відносяться цінності релігійного або світського характеру чи їхні колекції, які розглядаються кожною з держав-сторін як такі, що мають значення для історії, культури, мистецтва, науки та підпадають під дію законодавства держав-сторін про вивезення і ввезення культурних цінностей²⁸⁹. Угода переважно регулює питання провезення цінностей через митний кордон держави: таке вивезення можливе лише за наявності спеціального дозволу, а також цінності підлягають обов'язковому декларуванню. Заходи, передбачені цією угодою, покликані запобігати незаконному вивезенню/ввезенню культурних цінностей.

Загалом можна виділити такі принципи повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок нелегального експорту та незаконного привласнення: заборона та запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі прав власності на культурні цінності; обов'язок держав співпрацювати у сфері реституції культурних цінностей; той, хто незаконно володіє культурною цінністю, зобов'язаний повернути її законному власнику; право зацікавленої сторони звернутися з позовом до суду чи до компетентних властей держави, в якій виявлено незаконно вивезені культурні цінності, з вимогою про реституцію; заборона вивезення культурної цінності без спеціального дозволу — свідоцтва встановленого зразка; обов'язок музеїв та інших установ перед придбанням перевіряти походження культурних цінностей та утримуватись від придбання цінності, яка стала предметом незаконного вивезення, ввезення чи передачі права власності; інформування зацікавлених сторін про викрадення культурних цінностей чи виявлення викрадених цінностей.

Отже, на сьогодні діє багато міжнародно-правових актів, що регулюють питання реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок нелегального експорту та незаконного привласнення. На жаль, суттєву складність для вирішення проблеми реституції становить те, що більшість міжнародних конвенцій та угод не мають зворотної сили в часі, тобто починають діяти з дня їх підписання чи ратифікації. Тому надзвичайно

---

²⁸⁸ The return of Cultural Objects Regulation 1994 (S.I. 1994 № 501) // Cultural Heritage Statutes. Leicester: Institute of Art and Law, 1999. P. 45–47.

²⁸⁹ Угода про вивезення та ввезення культурних цінностей від 28.09.2001. [Електронний ресурс]. — Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_354

демократичними та важливими є положення Конвенції 1970 року. Визначальною є Конвенція 1995 року, яка також досить детально регулює вирішення названої проблеми, а також містить значні нововведення (зокрема, щодо виставочних експонатів).

Цілком очевидно, що зміни у міжнародному праві значною мірою стали наслідком радикальних зрушень у світовому порядку, що полягали у краху колоніальної системи і звільненню із колоніальної залежності багатьох народів, появі нових незалежних держав. Водночас, укріпилися і зробили великі кроки на шляху прогресу чимало держав Близького та Далекого Сходу, Азії, Латинської Америки, які раніше були джерелами вивезення культурних цінностей. Усвідомлення ролі та значення національних культурних надбань, протекціоністські заходи щодо їх захисту та збереження від розграбування та вивезення, вимоги щодо повернення незаконно вивезенх культурних цінностей створили нову ситуацію у світі щодо ставлення до культурних цінностей.

Ці процеси змін світової суспільної думки у бік усе більшого розуміння необхідності досягнення компромісів та сприяння процесам повернення культурних цінностей, а також схвалення міжнародно-правових актів, спрямованих на боротьбу з незаконним вивезенням культурних цінностей спричинили до резонансних актів повернення до країн походження визначних культурних цінностей.

Так, ще у 1950 р. була укладена угода між Францією і Лаосом про повернення та реституцію предметів лаоського мистецтва. Після проголошення незалежності Уганди 1962 року Музей археології та антропології у Кембріджі (Велика Британія) добровільно повернув до цієї країни спеціальні реліквії Королівства Буганда²⁹⁰. 1964 року один з найбільших у світі музеїв декоративного мистецтва і скульптури британський Музей Вікторії і Альберта передав до Бірми так звані «Регалії Мандалая» — реліквії останнього короля Бірми Чибай Міна, які разом з іншими цінностями у 1885 р. були захоплені британською армією під час Третьої англо-бірманської війни у королівському палаці в м. Мандалай²⁹¹.

Після ухвалення Конвенції 1970 р. такі приклади стали значно більш масовими. Зокрема, у 1970 р. Бельгія повернула до Заїру понад ніж 40 предметів старовини і мистецтва, які були вивезені з країни внаслідок міжнародної торгівлі культурними цінностями. Відповідна угода щодо

---

²⁹⁰ *Greenfield Jeanette*. Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. P. 260.

²⁹¹ Mandalay Regalia returned to Myanmar (Burma) by the Victoria & Albert Museum / Returning Heritage. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.returningheritage.com/mandalay-regalia-returned-to-myanmar-burma-by-victoria-albert-museum>; *Greenfield Jeanette*. Return of Cultural Treasures, p. 260.

цього була досягнута між Королівським музеєм Центральної Африки (Бельгія) та Національним музеєм Заїру. 1977 року Бельгія передала до Заїру ще кілька тисяч предметів культури на виконання двосторонньої бельгійсько-заїрської угоди про сприяння у створенні національних музейних установ²⁹². 1977 року було укладено угоду між Королівством Нідерландів та Індонезією щодо повернення великої кількості стародавніх артефактів, поміж яких були буддійські та індуїстські статуї, персоналізовані королівські реліквії²⁹³. Схожі домовленості були досягнуті між Португалією та Індонезією, Австралією і Папуа-Новою Гвінеєю²⁹⁴. Під час офіційного візиту урядової делегації Франції до Республіки Корея у 1993 р. корейській владі був переданий рукописний текст корейською мовою, написаний на поч. XIX ст. і захоплений французькими військовими у 1868 р. під час військових дій французької армії на території Кореї. Цей рукопис зберігався у Національній бібліотеці в Парижі²⁹⁵. 4 лютого 1993 французький антиквар Берделі добровільно передав послу Камбоджі у Франції за участі представників французького уряду кхмерську статую XII ст., яка була повернута на батьківщину²⁹⁶. Як слушно зазначає Д. Коваль, ці та інші подібні акти засвідчили можливість добровільного покладання на себе колишніми метрополіями зобов'язань щодо повернення та реституції культурних цінностей стосовно їх колишніх колоній²⁹⁷.

Національний музей Нової Зеландії у 1974 р. за власною ініціативою відправив до Художньої галереї Папуа-Нової Гвінеї збірку цінних етнографічних експонатів, які він придбав за рік перед тим. Японський колекціонер у середині 70-х рр. XX ст. добровільно вирішив повернути до Індонезії наявний у нього старовинний меч тисячолітнього віку з піхвами, інкрустованими золотом, діамантами, рубінами та сапфірами, що колись належав одному з королів Суматри²⁹⁸. У 1993 р. антиквар із США також добровільно повернув до Греції ювелірні вироби та печатку, що відносилися до мікенської культури, щодо яких грецький уряд подав судовий

²⁹² *Greenfield Jeanette*. Return of Cultural Treasures, p. 260–261.

²⁹³ *Idid.*, p. 261.

²⁹⁴ *Коваль Дмитро*. І ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 279.

²⁹⁵ Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Восьмая сессия (Париж, 24–27 мая 1994 г.). Доклад Секретариата. Париж, 1994. С. 1.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ *Коваль Дмитро*. І ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 279.

²⁹⁸ *Богуславский М.М.* Назв. праця, с. 81.

позов з аргументацією, що ці артефакти, імовірно, були викрадені внаслідок незаконних розкопок на місці усипальниці Айдонії²⁹⁹. Тоді ж Метрополітен-музей в Нью-Йорку погодився з вимогами Турції щодо повернення до цієї країни так званого «скарбу Лідії» (дохристиянська доба). Компроміс став можливим після подання турецькою стороною судового позову до всесвітньо відомого музею³⁰⁰.

У липні 1992 р. з ФРН до Лівії було повернуть мармурову голову юнака (V ст. до н.е.), яку було викрадено у 1990 р. в Кирені, а згодом виявлено німецькою поліцією у співпраці з Інтерполом³⁰¹. У грудні 1993 р. в Парижі відбулася церемонія передачі чотирьох реліквій, викрадених з ризниці церкви у містечку Жимель-ле-Каскад в липні 1991 р. і виявлених через рік італійською поліцією у м. Болонья. Італійська влада повернула до Франції раку з мощами Св. Етьєна (виємчата емаль, XII ст.), шкатулку для просфор (емаль, XIII ст.), медальйон погребального кубка (емаль, XII ст.) та блюдо для пожертв (дерево, XVII ст.)³⁰².

Значна кількість позитивних прикладів повернення та реституції культурних цінностей припадає також і на 2000-і роки. Так, 2006 року німецький Гейдельберзький університет став першою європейською організацією, яка передала до Греції незаконно вивезений колись фрагмент античного шедевру, що належав до комплексу скульптур античного Парфенону³⁰³. Уряд США у 2010 р. передав до Єгипту стародавній дерев'яний саркофаг, що відноситься до XXI династії фараонів (1081–931 роки до н.е.), який був нелегально вивезений з країни ще 126 років тому. Його було викрадено з гробниці в Луксорі у центральній частині

---

²⁹⁹ Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Восьмая сессия (Париж, 24–27 мая 1994 г.). Доклад Секретариата. Париж, 1994. С. 2.

³⁰⁰ Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Восьмая сессия (Париж, 24–27 мая 1994 г.). Доклад Секретариата. Париж, 1994. С. 2.

³⁰¹ Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Доклад Секретариата «Содействие двусторонним переговорам по возвращению или реституции культурных ценностей (Гватемала, 7–10 июня 1993 г.). Париж, 1993. С. 2.

³⁰² Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Восьмая сессия (Париж, 24–27 мая 1994 г.). Доклад Секретариата. Париж, 1994. С. 1.

³⁰³ Парфенон. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wmda.mobi/uk/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%84%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BD>

Єгипту у 1884 році. У 2008 році цей саркофаг був виявлений співробітниками митної служби аеропорту Майямі при спробі його нелегального переправлення з США до Канади. Слід зазначити, що лише протягом восьми років (2002–2010 рр.) до Єгипту було повернуто 31 стародавній артефакт, які в різні роки були вивезені з його території в незаконний спосіб³⁰⁴. 31 березня 2011 р. з музею Йельського університету (США) повернулися до Перу 384 експонати XV ст. з стародавньої столиці інків Мачу-Пікчу. Вони були знайдені у 1911 р. під час розкопок, які проводив американський археолог Хайрем Бінгхем. За твердженнями перуанського уряду, впродовж 1911–1912 і 1914 рр. ним було виявлено і вивезено до США понад 45 тис. предметів старовини. Також стверджується, що ці предмети були вивезені тимчасово для дослідження і не повернуті назад до Перу. Після тривалих безрезультатних переговорів з університетом, уряд Перу у 2008 р. подав на нього позов до американського суду. Також було організовано ряд публічних кампаній з вимогами повернути інкські старожитності. Зрештою, сторони досягли певного компромісу і в листопаді 2010 р. вони уклали меморандум, згідно з яким артефакти були повернуті до Перу, вони будуть експонуватися у стародавній столиці імперії інків Куско як частина нового культурного центру³⁰⁵. Вже за кілька років сталося нове повернення культурних цінностей з США — відомий музей «Метрополітен» (Нью-Йорк) у 2013 р. повернув до Камбоджі дві храмові статуї X ст., які були викрадені у 1970-х роках під час громадянської війни з храмового комплексу Прасат Чен, придбані приватним колекціонером і подаровані ним у 1980 р. до цього відомого музею³⁰⁶.

Один з найбільш резонансних актів повернення культурних цінностей до країни походження мав місце у 2011 р. — Німеччина повернула Туреччині унікальну статую крилатого лева віком понад ніж три тисячі років, що була знайдена при розкопках німецькими археологами у 1930-х рр. давньої столиці Хеттського царства і відому як «Сфінкс з Хаттуша». Статуя перебувала в колекціях Музейного острова у Берліні з

---

³⁰⁴ Локацкий Вячеслав. Египетские артефакты возвращаются на родину. [Електронний ресурс] Pravda.ru. — Режим доступу: <http://www.pravda.ru/science/mysterious/present/16-03-2010/1022>

³⁰⁵ Древности Мачу-Пикчу вернутся из США в Перу. [Електронний ресурс]. BBC Russian — Наука и техника. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/science/2010/11/101121_machu-picco...; Министр культуры Перу отправится в Йель для переговоров о ценностях Мачу Пикчу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://2peru.ru/ministr-kul-tury-peru--otpravilsya-v-iel-dlya-peregovorov...>

³⁰⁶ В Камбоджу вернулись две старинные храмовые статуи. [Електронний ресурс]. Рамблер-Новости. — Режим доступу: <http://news.rambler.ru/19548017/>

1934 р.³⁰⁷ Перед тим Міністр культури Туреччини висунув ультиматум: або Німеччина поверне сфінкса, знайденого на території давнього хеттського міста Хаттуша, або німецькі археологи будуть позбавлені ліцензії на право здійснювати археологічні дослідження³⁰⁸. І німецькі установи були змушені піти на зустріч вимогам турків. При цьому, в оприлюдненому від імені німецького «власника» скульптури Фонду пруської культурної спадщини наголошувалося, що вона буде передана Туреччині «в якості жесту дружби» і повернення відбудеться на виключно добровільних засадах, та що «сторони є єдині у думці, що мова йде про одиничний випадок, що не має аналогів»³⁰⁹.

У 2012 р. Австрія повернула до Росії викрадений у 1996 р. з музею-садиби в Останкіно рідкісний фарфоровий медальйон із зображенням Петра I³¹⁰. Тоді ж уряд Великої Британії повернув до Голландії понад ніж 400 рисунків нідерландського експресіоніста Карела Аппела, які були викрадені у 2002 р. по дорозі до музею в Амстердамі³¹¹. У серпні 2012 р. до Афганістану повернулися культурні цінності, викрадені у попередній час з Національного музею³¹². Влада Ізраїлю на вимогу Єгипту повернула у 2013 р. до цієї країни 90 археологічних об'єктів, які мали бути продані на аукціоні в Єрусалимі. Серед них — давній керамічний посуд, вази, фігурки та інші артефакти. Як з'ясувалося, загалом на продаж було виставлено 110 предметів. Співробітники єгипетського міністерства старожитностей змогли відстежити факт спроби їх продажу і встановили, що вони були вивезені з країни контрабандним шляхом. Дипломатичними

³⁰⁷ Сфинкс возвращается: Германия отдала долг Турции. [Електронний ресурс]. DW.DE. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/%D1%81%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D1%81-%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%89%D0%B0%D0%B5%D1%82%D1%81%D1%8F-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D1%82%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B3-%D1%82%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D0%B8/a-15102209-0>

³⁰⁸ Турция поставила ультиматум Берлину. [Електронний ресурс]. DW.DE. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/сми-турция-поставила-ультиматум-берлину/a-14871887>

³⁰⁹ Сфинкс возвращается: Германия отдала долг Турции.

³¹⁰ Австрия возвращает России украденный медальон XVIII века. [Електронний ресурс]. BBC Russian. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2012/02/120213_rn_porcelain_medallion_austria_russia.shtml?print=1

³¹¹ Британцы нашли 400 украденных работ голландского экспрессиониста. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://viknaodessa.od.ua/news/?news=52068>

³¹² До Національного музею Афганістану повернули викрадені історичні цінності. [Електронний ресурс]. Канал 24. — Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?natsionalnomu_muzeyu_afganistanu_povernuli_vikradeni_istorichni_tsinnosti&objectId=242061

каналами до уряду Ізраїля було направлено звернення щодо припинення аукціону та проведення розслідування. Представники аукціонного дому не змогли надати достовірні документи щодо походження цих предметів, тож 90 ще не проданих артефактів були оперативно арештовані, конфісковані і повернуті до Єгипту. Щодо інших об'єктів, які встигли розпродати, було розпочато слідчі дії з метою їх виявлення³¹³.

Очевидно, що як прецеденти особливо важливе значення мають факти повернення законним власникам культурних цінностей, втрачених багато десятиліть тому. Так, 2012 року Музей мистецтва у Базелі (Швейцарія) повернув нащадкам відомого художника Казимира Малевича один з творів митця — виконаний гуашшю «Пейзаж з червоними будинками». Він був вимушено залишений автором під час виставки в 1927 р. у Берліні разом з іншими близько ста роботами, коли його несподівано викликали до Москви. А згодом ці твори виявилися розпорошеними по музеям світу. Так само, на часткову домовленість з нащадками К. Малевича були змушені піти Музей сучасного мистецтва у Нью-Йорку та Стейделік-музей в Амстердамі³¹⁴.

Разом з тим, поряд із позитивними прикладами досягнення порозуміння та компромісів сторін в питаннях повернення та реституції культурних цінностей, існують надзвичайно великі суперечності між країнами, окремими музеями, приватними колекціонерами-власниками культурних цінностей та країнами походження культурних цінностей, окремими етнічними, релігійними групами щодо долі тих предметів культури, які були вивезені до ухвалення міжнародно-правових документів, що регулюють таке вивезення.

Певним символом конфліктних і невирішених проблем в питаннях повернення та реституції культурних цінностей стали т. зв. «скульптури Парфенона» (або їх ще називають «мармури Парфенона», «мармури Елгіна» — по імені британського лорда Елгіна, який їх вивіз з Греції). Вони були вивезені з території Греції наприкінці XVIII ст., коли вона перебувала під владою турецької Османської імперії. Відтоді і дотепер вони являють собою одну з найвідоміших реліквій Британського музею і є важливою частиною його експозиції. На початку 1980-х років міністр культури Греції Меліна Меркурі започаткувала кампанію з повернення мармурів Парфенона в Грецію. Вона неодноразово зустрічалась із керівництвом Британського музею, британськими парламентаріями та науковцями. У 2000 р. за участю представників Греції відбулось слухання

³¹³ Украдені артефакти повернули до Єгипту // День. 2013. 14 листопада.

³¹⁴ Швейцарський музей вернет потомкам Малевича картину. [Електронний ресурс]. DW.DE. — Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/culture/2012/01/27/817107.html>

Спеціального комітету у справах культури, засобів масової інформації і спорту Британського парламенту у справі незаконного заволодіння Британським музеєм «мармурами Парфенону». 4 травня 2007 року у Лондоні з цього приводу мала місце зустріч радників обох урядів, проте жодної домовленості досягнуто не було. У червні 2009 року в Афінах відкрився Новий музей Акрополя — один з найсучасніших музеїв у світі, який в змозі забезпечити мармурам Парфенону гідні умови зберігання. Британський музей запропонував Новому музею Акрополя передати оригінали як музейну позику та за умови, що грецький уряд визнає Британський музей їх законним власником. Грецький уряд відмовився від пропозиції, оскільки її прийняття означало б прощення факту викрадення мармурових скульптур понад 200 років тому. Водночас Греція ініціювала широку публічну акцію за повернення «скульптур Парфенону», надавши їй міжнародного характеру. У мережі Internet стартували кілька проектів електронної петиції за повернення «скульптур Парфенону» Греції, яка була направлена уряду і Парламенту Великобританії, в Британський Музей в Лондоні, Європейський Парламент, Раду Європи та Єврокомісію, в ООН та ЮНЕСКО — (наприклад, *Unite the Marbles and Bring Them Back*). 6 березня 2009 року створено й Український комітет за возз'єднання мармурових «скульптур Парфенону», серед членів якого фігурували Борис Патон, Анатолій Зленко, Петро Толочко, Василь Хара, Олександр Возіанов, Ніна Клименко, Анатолій Мазаракі, Борис Олійник та інші відомі українські діячі³¹⁵. Греція і надалі продовжує наполягати на повернення «скульптур Парфенону» з Великої Британії, це питання офіційно розглядалося на Міжурядовому комітеті ЮНЕСКО зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або реституції в разі незаконного привласнення, але і на цьому рівні сторони домовитися не змогли³¹⁶.

Так само Єгипет, який впродовж багатьох десятиріч намагається повернути з Німеччини вивезений на поч. ХХ ст. знаменитий скульптурний портрет Нефертіті, у 2006 р. анонсував нову кампанію за повернення предметів, вивезених з його території та наявних сьогодні, зокрема, у Лондоні, Берліні, Парижі, Хилдешеймі й Бостоні³¹⁷.

---

³¹⁵ Парфенон. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wmda.mobi/uk/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%84%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BD>

³¹⁶ *Merryman John Henry*. Introduction // *Imperialism, art and restitution* / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge university press, 2006. P. 14.

³¹⁷ Там само.

Доволі характерними є приклади, пов'язані із ситуацією з історії багатьох африканських країн, чії культурні цінності були пограбовані в період колоніалізму, і які тепер вимагають їх повернення.

Зокрема, у 1874 р. уряд Великої Британії розпочав війну проти африканського Королівства Ашанті на території сучасної Гани, землі якого були багата на поклади золота. Палац короля Ашанті Кофі Какарі був розграбований. Поміж іншого, з нього було вивезено національні реліквії — золоті мечі, які використовувалися під час церемоній, сім золотих масок, золоті самородки та коштовне каміння. Загальне число вивезених коштовностей складало 50 тис. унцій золота. Намагаючись повернути втрачене, уряд Гани влаштував у 1974 р. ряд публічних пам'ятних заходів і семінарів з цього приводу та звернувся до британського уряду з петицією щодо повернення втрачених предметів. У відповідь на вимоги Гани, британський уряд запропонував надати невелику кількість предметів на довготермінове експонування в Гані з тим, що Британія лишається власником цих предметів. Британський уряд заявив, що захоплені золоті вироби були військовими трофеями і частиною того, що Королівство Ашанті мало сплатити за війну, яку воно розпочало³¹⁸.

Із схожою ситуацією пов'язані вимоги Нігерії до Великої Британії. У 1897 р. її війська захопили африканське королівство Бенін. Поміж іншого з нього було вивезено понад 2 000 творів мистецтва з бронзи, слонової кістки та тканини, які були переміщені до Лондона. Частина з них виявилася розпорошеною, частина опинилася у Британському музеї. У 1960 р. уряд Нігерії, на південному сході якої у XVII–XIX ст. існувало королівство, розпочав створення Національного музею, що спонукало його звернутися до Великої Британії з вимогою повернути вивезені у XIX ст. культурні цінності. Однак це питання також лишається невирішеним³¹⁹.

Водночас деякі країни почали вимагати повернення культурних цінностей незалежно від того, за яких обставин вони були вивезені, але наголошуючи на тому, що вони є важливими національними реліквіями. Так, уряд Китаю проголосив Програму відродження китайських культурних реліквій, засновану Китайською фундацією розвитку народної культури, в рамках якої міститься вимога повернення пам'яток національної історії та культури назад до Китаю з усього світу. Головний експерт із збереження культурних цінностей Ху Ченшенг з цього приводу зробив

---

³¹⁸ *Ekpo Eyo*. Repatriation of Cultural Heritage: The African experience // *Museums and the Making of "Ourselves"*. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London–New York: Leicester University Press, 1994. P. 335.

³¹⁹ Там само.

заяву, що повноцінним власником цих культурних цінностей може бути лише китайський народ³²⁰. Ірак також проголосив, що його національна ідентичність частково пов'язана із стародавніми об'єктами асирійського чи арабського походження, знайденими в межах його державних кордонів і ставить питання про їх повернення з музеїв світу³²¹. Ще на початку 1990-х років уряд Турції звернувся до провідних музеїв світу щодо повернення до країни усіх артефактів, які були знайдені на території Турції після 1906 р., коли був ухвалений перший закон про оголошення державною власністю предметів, що були знайдені внаслідок археологічних розкопок. Коли жодної реакції на це звернення не відбулося, турецька влада у 2012 р. направила нове звернення, тепер вже до конкретних музеїв (у тому числі до музею «Метрополітен», музею Гетті, музею образотворчого мистецтва у Клівленді і центру візантисистики Думбартон-Окс при Гарвардському університеті у США) з попередженням, що в разі відмови уся співпраця з музеями буде припинена³²². Певним символом подібних вимог є крилате висловлювання міністра культури Греції Меліни Меркурі щодо аргументації повернення «скульптур Парфенону» з Великої Британії — вони належать Греції тому що вони грецькі³²³.

Подібні аргументи використовують багато інших країн, які, хоча і не висувають настільки радикальних вимог, але вводять жорсткі обмежувальні заходи по повній забороні вивезення з своїх територій культурних цінностей певних категорій.

Ці складні процеси та нові тенденції щодо повернення втрачених культурних цінностей стали об'єктом пристрасних дискусій у експертному середовищі.

Відомий американський дослідник-культуролог Джон Мерріман ввів у обіг поняття «мистецького імперіалізму» («the art imperialism»), який він пов'язує з ставленням до культурних цінностей під час так званої «Ери імперіалізму»³²⁴. На базі Школи права при Вашингтонському університеті він організував спеціальний симпозіум на промовисту тему — «Імпе-

---

³²⁰ China to Reclaim Looted. Stolen relics. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.chinaview.cn, April 13, 2005.

³²¹ *Cuno James*. View from the Universal museum // *Imperialism, art and restitution* / Edited by John Henry Merryman. — Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge university press, 2006. P. 18.

³²² Турция просит США возвратит древние артефакты. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/culture/2012/04/02/829404.html>

³²³ *Merryman John Henry*. Introduction // *Imperialism, art and restitution* / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge university press, 2006. P. 10.

³²⁴ *Ibid*, p. 3.

ріалізм, мистецтво та реституція», матеріали якого були видані окремою збіркою³²⁵. Еру імперіалізму як явище культури Мерріман розуміє як доволі тривалий період в історії людства. Він трактує її як таку, що розпочалася ще у 336 р. до н.е. із захопленнями культурних цінностей стародавнім Римом, далі наводить приклади кампанії Наполеона у Північній Італії та Єгипті в кінці XVIII — на поч. XIX ст., придушення і викорінювання автентичної культури північно-американських індіанців у США і завершує її падінням нацистського Третього рейху під час Другої Світової війни. На думку Меррімана, якщо світ зміг доволі ефективно подолати наслідки нацистського пограбування культурних цінностей, ця тема є предметом численних обговорень на конференціях, активно цікавить науковців, відображена в національному законодавстві та приватному праві багатьох країн, то інші аспекти проблеми пограбувань культурних цінностей значною мірою лишаються поза увагою суспільства³²⁶. Для загальної характеристики ключових підходів до проблеми повернення та реституції культурних цінностей, Дж. Мерріман використовує терміни «націоналізм» в культурних процесах («культурний націоналізм», «*cultural nationalism*») та «інтернаціоналізм культурних цінностей» («*cultural property internationalism*»), які він пов'язує з певними принципами, що їх сповідують або прихильники повернення та реституції культурних цінностей, або їх противники.

Культурний націоналізм у його розумінні тут виступає як один із способів оцінки значення творів мистецтва та старожитностей, як таких, що є частиною національного культурного «надбання» або «спадщини» певних країн і народів. Це пов'язується з твердженням про національний характер предметів культури, незалежно від місця їхнього перебування чи власників, та, в підсумку, обґрунтовує легітимізацію рішень про їх «репатріацію». Культурний націоналізм, вважає Мерріман, сповідують країни походження культурних цінностей та ті, хто їх підтримують, а деякі інструменти ЮНЕСКО дають їм у цьому засоби для дії. До групи принципів, які найчастіше використовуються прихильниками «культурного націоналізму», Дж. Мерріман зараховує також принципи законності і моралі. Принцип законності витікає з бачення предметів культури як власності, що вже є причиною застосування законів щодо власності та доводити, що предмети мистецтва, отримані нелегально або без згоди від їх власників, мають бути повернуті. Проте базова основа права власності,

---

³²⁵ Imperialism, art and restitution / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge University Press, 2006.

³²⁶ Merryman John Henry. Introduction // Imperialism, art and restitution / Edited by John Henry Merryman. P. 1.

що законність трансакцій в часі лишається законною, навіть якщо закони потім було змінено, обмежує застосування цього принципу. Так, твори мистецтва, незаконно захоплені силою нацистською Німеччиною в окупованих країнах, очевидно повинні бути повернуті їх законним власникам. Але до ХХ ст. агресивне пограбування творів мистецтва не було порушенням під кутом чинного тоді і застосовуваного міжнародного права, тож це робить неможливими правові вимоги щодо тих цінностей, що їх набули через пограбування та утримують дотепер. Хоча такі об'єкти, за логікою, мали б трактуватися як викрадена власність, бути предметом відшкодування державою-захопником. Тут на перший план виступає питання моральності — навіть якщо, пограбування культурних цінностей тоді не було незаконним, таке захоплення мистецького надбання завдавало тривалих страждань тим, хто їх втратив. Водночас, дії проти культурних надбань в моральному плані розділяли суспільство. Зокрема, під час наполеонівських війн частина французької інтелігенції не підтримала пограбування культур інших народів. Але і моральний фактор, на думку Меррімана, вимагає розгляду етичних стандартів (норм), притаманних суспільству в час та в місці події. І найбільші труднощі можуть полягати у встановленні, що це були за моральні засади, якими тоді керувалися учасники тих подій³²⁷.

Інтернаціоналізм культурних цінностей в концепції Дж. Меррімана віддзеркалює іншу групу принципів, відмінну від громадської думки в дискусіях щодо повернення та реституції культурних цінностей. Їх основою є переконання в «інтернаціоналізмі культурних цінностей»: ідея, що будь-хто може бути зацікавлений у зберіганні та отриманні задоволення від культурних цінностей будь-де, де вони перебувають, незалежно від будь-яких культурних чи географічних джерел (витоків) їх походження. Аргументом у цьому зв'язку поміж інших є вираз з конвенції ЮНЕСКО 1954 р., що культурні цінності «є культурним надбанням, спадком усього людства». Відповідно, прихильники такої позиції вважають, що інтернаціоналізм культурних цінностей є основою, на якій ґрунтуються стандарти компетенції ЮНЕСКО щодо культурних цінностей. Це також три інші базові принципи, що застосовуються з цього боку у дискусіях на теми повернення та реституції: збереження, правдивість і доступність. Збереження — захист від знищення культурних цінностей та загроз їм. Правдивість — об'єктивна інформація, яка може бути отримана в процесі дослідження предметів та змістів. Доступність — відкритість

---

³²⁷ Ibid, p. 11–12.

культурних цінностей для науковців та публіки для досліджень і задоволення від них³²⁸.

За визначенням Меррімана, ці принципи можуть бути представлені як «об'єктно-орієнтовані» і вони кардинально різняться з принципами «національно-орієнтованими» культурного націоналізму, законності і моралі³²⁹. А дискусії, які ведуться навколо питань повернення та реституції культурних цінностей, він розглядає як змагання принципів, зіткнення дискурсів та нарративів, конструкцій аргументів³³⁰.

Так, зокрема, Джеймс Куно, виступає проти вимог країн походження щодо повернення раніше вивезених предметів культури та засуджує протекціоністські заходи, які вводяться рядом країн щодо заборони вивезення з їх територій певних категорій культурних цінностей. Він вважає помилковими низку положень Конвенції ЮНЕСКО 1970 року, які на його думку, поставили під сумнів легальність та моральність багатьох колекцій у країнах Заходу, особливо на терені США. У тому числі, він вважає помилковим включення до переліку культурних цінностей, вивезення яких має підлягати спеціальному контролю та регулюванню, археологічних артефактів та старожитностей. На його думку, їх «сплутали з культурними цінностями», бо вироблені пізніше дефініції культурних цінностей не обмежують їх до артефактів давнього походження, а також включають навіть церемонії, пісні, мову та інші форми культурного виявлення. Археологічні артефакти Куно вважає суто науковим фактом. Вони є тим, що вони є: це речі давнього людського виробництва. Тоді як «культурні цінності» є політичною конструкцією: це те, що певна політична еліта проголошує важливим для її самоідентифікації. Це можуть робити сучасні нації або релігійні чи етнічні групи. Відтак, з ототожненням старожитностей з політичною конструкцією «культурні цінності», національні політики від культури часто проголошують усі старожитності, знайдені під землею чи на поверхні землі в кордонах держав як культурні цінності, важливі для національної ідентичності та їх громадянської колективної та індивідуальної ідентичності. Дж. Куно визначає такий підхід як «націоналістична інтерпретація старожитностей як культурних цінностей» і вважає, що він обмежує міжнародну торгівлю культурними цінностями, є протилежним принципам, на яких поставили провідні музеї країн Заходу, зокрема Великої Британії та США³³¹.

³²⁸ Ibid, p. 12.

³²⁹ Ibid.

³³⁰ Ibid, p. 13.

³³¹ *Cuno James. View from the Universal museum // Imperialism, art and restitution / Edited by John Henry Merryman. — Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge University Press, 2006. P. 17–18.*

Продовжуючи свою тезу, Куно вводить термін «націоналістична обмежувальна (заборонна) культурна політика» зарубіжних країн, яка спрямована на утримання предметів культури у «їхніх руках» і «обмежує можливості отримати такі артефакти усіх нас». Засуджуючи таку політику, він вважає, що краще, якщо старожитності будуть перебувати у відомих і визнаних публічних музеях і зберігатися для усіх і на всі часи, ніж через різні заборони вони будуть опинятися в руках приватних колекціонерів, а найчастіше надалі — у невідомих руках³³². Як висновок щодо своєї позиції Дж. Куно стверджує — старожитності не є культурними цінностями однієї нації. Вони є частиною величезного загального внеску в наше суспільство, загальною людською спадщиною, і ми будемо усі разом зберігати їх завжди, вивчати і використовувати будь-ким і будь-де. Лише інтернаціоналістська культурна політика слугує цій меті, націоналістична, обмежувальна політична діяльність проти цього, вважає Куно³³³.

Натомість, турецький дослідник Табар Халман називає термін «країна походження», зафіксований у Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., «занадто елегантним». Він стверджує, що країна походження, з якої були вивезені культурні цінності, насправді є «пограбована земля» («*plundered land*»)³³⁴. З його точки зору, актуальним є запитання: хіба не було вандалізмом, коли німецький інженер Карл Куман на початку ХХ ст. демонтував та вивіз з Туреччини до Німеччини унікальний стародавній олтар, і де Музей Пергамона в Берліні тепер демонструє його? Так само були вивезені мармури Пергамону, які нині є у Британському музеї. Це пограбування було шкідливим чи корисним? І чому, запитує він, вони не можуть повернутися у свої оригінальні, автентичні місця, де Турція чи Греція забезпечить їх безпеку та захист? Британський музей, зазначає Т. Халман, заявляє, що він зберігає і показує мармури Пергамону автентично, але чи то є дійсно автентичне місце для них³³⁵?

Віддзеркалюючи позицію радикальних прихильників повернення та реституції культурних цінностей, африканський культурний діяч Екпо Ейю критично оцінює Конвенцію ЮНЕСКО 1970, вважаючи, що вона за своїм змістом не досягла головної мети і не забезпечує повною мірою повернення країнам походження — колишнім колоніям культурних цінностей, які були вивезені з них до ухвалення конвенції. Як він скептично

³³² Ibid, p. 32.

³³³ Ibid, p. 34.

³³⁴ Halman Tabat. From Global Pillage to Pillars of Collaboration // Imperialism, art and restitution / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge University Press, 2006. P. 39.

³³⁵ Ibid.

зауважує, «довга назва конвенції вже сама по собі відображує рефлексії та аргументи країн Заходу, навіть коли вони повертали деякі речі, що ці предмети не були переміщені незаконно, та не гарантували можливість використання у цих випадках слова «реституція». На його думку, країни Заходу продовжують притримуватися позиції, що колись це було моральне право секвеструвати (вилучати) предмети культури від країн, які вони тоді завоювали. Тому вони висувають різні причини для пояснень, чому вони не виконують очікування від ухвалення цієї конвенції, дія якої, за оцінкою Ейо, у цьому відношенні відбувається не найкращим чином³³⁶.

Ці дискусії та жорстке концептуальне протистояння спонукали цілу низку всесвітньо відомих музейних центрів висловити свою позицію. У грудні 2002 р. 18 провідних музеїв світу (у тому числі Мюнхенська Пінакотека (Німеччина), Лувр (Франція), Метрополітен-музей (США), Музей Прадо (Іспанія), Державний Ермітаж (Росія), Ріксмузей в Амстердамі (Голландія) та інші) виступили із декларацією «Про важливість і цінність загальних музеїв», у якій висловили заперечення проти вимог тотального повернення культурних цінностей до країн їх походження³³⁷. Визнаючи значення та необхідність боротьби з незаконним обігом предметів археології, мистецтва та етнології, вони, тим не менше, наголошують, що об'єкти, придбані музеями або подаровані їм у попередні, більш ранні часи, повинні розглядатися окремо з урахуванням обставин відповідної доби та їх значення. При цьому, зазначається, що попередні історичні обставини, за яких такі культурні цінності були набуті, не є співмірні з сучасними. У декларації наголошується, що вимоги щодо репатріації («*repatriate*») предметів, які протягом тривалого часу інтегровані у склад музейних колекцій і стали їхньою невід'ємною частиною, є дуже чутливими для музеїв. Тож кожен випадок доведеться оцінювати індивідуально, проте загалом слід визнати, що універсальні музеї обслуговують не тільки громадян однієї держави, але і людей усіх націй і держав³³⁸.

Розглядаючи численні приклади конфліктів між державами навколо вимог повернення до країн походження втрачених культурних цінностей (у тому числі і ситуацію навколо «мармурів Парфенону»), відома дослідниця цих проблем Ж. Грінфілд звертає увагу, що така позиція, зокрема, європейських країн, ґрунтується на засадах, згідно з якими «по-

---

³³⁶ *Екпо Ейо*. Repatriation of Cultural Heritage: The African experience // Looking high and low: art and cultural identity. Edited by Brenda Jo Bright and Liza Bakewell. Tucson, AZ: The University of Arizona Press, 1995. P. 334.

³³⁷ Declaration on the Importance and Value of Universal Museums. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archives.icom.museum/pdf/E_news2004/p4_2004-1.pdf

³³⁸ Ibid.

вернення» не є «реституція», яка стосується незаконного привласнення і вирішується через з'ясування прав власності на об'єкт між сторонами. Тож, мовляв, «повернення» взагалі не є питанням права, а скоріше культурним, історичним та соціальним явищем, якщо ще й не політичним³³⁹. Цілком очевидно, що різниця у поглядах між країнами, які намагаються повернути втрачені реліквії і тими державами, на території яких ці об'єкти перебувають, у баченні основних засад повернення та реституції культурних цінностей, особливо які були переміщені до набуття чинності міжнародних конвенцій у цій сфері, є основною перепорою для вирішення багатьох суперечливих ситуацій навколо долі культурних цінностей.

І все ж, незважаючи на труднощі та песимізм, світова суспільна думка поволі змінюється у бік усе більшого розуміння необхідності досягнення компромісів та сприяння процесам повернення та реституції культурних цінностей. І це підтверджують наведені численні приклади успішного вирішення спірних питань між країнами.

Таким чином, міжнародне співтовариство протягом другої половини ХХ ст. — на поч. ХХІ ст. нагромадило важливий досвід вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей. Зміни у міжнародно-правових засадах вирішення цих проблем стали важливим етапом врегулювання багатьох існуючих проблем. І хоча дискусії навколо положень конвенцій ЮНЕСКО та інших нормативно-правових актів ще досі тривають, накопичено доволі вагомих позитивний досвід досягнення порозуміння та реального фізичного повернення до країн походження визначних культурних цінностей, які були ними втрачені за різних історичних обставин.

2.2.3. Реституція культурних цінностей, втрачених внаслідок війн та збройних конфліктів

Перші спроби створення правових норм, за допомогою яких намагалися заборонити знищувати і грабувати ті об'єкти, що сьогодні охоплюються поняттям «культурні цінності», були започатковані ще у ХІХ столітті³⁴⁰. Але проблема повернення культурних цінностей країнам,

---

³³⁹ Greenfield Jeanette. Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. P. 80.

³⁴⁰ Детальніше див.: Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 30–33; Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 43–53.

що їх втратили внаслідок війн чи збройних конфліктів стала надзвичайно актуальною у ХХ столітті, коли Перша і особливо Друга світові війни завдали величезної шкоди надбаням культури багатьох країн, а отже і світовій культурі в цілому.

Міжнародні конвенції 1899 р. та, головним чином, 1907 р. стали першими універсальними нормативно-правовими документами, які встановлювали зобов'язання воюючих сторін стосовно охорони об'єктів культури та права власності на них, мали намір запобігти знищенню чи розграбованню культурних цінностей в ході війн чи збройних конфліктів. Вперше реалізація положень Конвенцій 1899 р. і 1907 р. здійснювалася через систему Версальських мирних договорів 1919–1920 рр., до якої входять Договір союзних держав з Німеччиною (Версальський договір) від 28 липня 1919 р., Договір з Австрією (Сен-Жерменський договір) від 10 вересня 1919 р., Договір з Болгарією (Нейїський договір) від 27 листопада 1919 р., Договір з Угорщиною (Тріанонський договір) від 4 червня 1920 р. та Договір із Туреччиною (Севрський договір) від 10 серпня 1920 р.

Усі вищеназвані договори містять положення, які зобов'язують держав-агресорів повернути «забрані, загарбані або секвестровані» цінності у випадках, якщо їх буде можливо упізнати на територіях, що належать зобов'язаній державі чи її союзникам чи на територіях, які залишалися у володінні цих держав до виконання відповідних договорів. Також кожен договір містить низку положень щодо більш конкретизованих предметів реституції. Так, за Версальським договором Німеччина була зобов'язана повернути уряду Франції трофеї, архіви, історичні пам'ятки або твори мистецтва, загарбані німецькою владою під час війни 1870–1871 років та останньої війни, тобто Першої світової (ст. 245)³⁴¹. Сен-Жерменський договір у статті 191 зобов'язав Австрію повернути «усі акти, документи, предмети старовини й мистецтва, всілякі наукові та бібліографічні матеріали, загарбані на територіях, що зазнали вторгнення, незалежно від того, належать вони державі, чи провінційним, комунальним, благодійним або церковним управлінням, іншим громадським або приватним установам». Також Австрія повинна була повернути зазначені речі, якщо вони були загарбані від 1 червня 1914 р. на відступлених територіях, крім тих речей, які були куплені у власників (ст. 192)³⁴². Аналогічні статті містить і Тріанонський договір з Угорщиною (ст. 175 і 176 відповідно)³⁴³.

---

³⁴¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 443.

³⁴² Там само, с. 445.

³⁴³ Там само, с. 448–449.

Таким чином, у Версальській системі договорів були закріплені основні засади реституції культурних цінностей, такі як незастосування строків давності щодо вивезених цінностей, реституція незаконно вивезених предметів незалежно від того, хто є їхнім законним власником, повернення тільки тих предметів, які були вилучені незаконно. Водночас, вперше передбачалась реституція не шляхом повернення тих самих цінностей, а шляхом заміни їх аналогічними (цей принцип був застосований по відношенню до зобов'язання Німеччини передати університету в Лувені (Бельгія) рукописи, інкунабули, друковані книги та об'єкти колекцій, що відповідають за кількістю і цінністю об'єктам, знищеним Німеччиною в бібліотеці Лувена)³⁴⁴.

Отже, на початок ХХ століття у міжнародному праві поступово сформувався інститут реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок війн та збройних конфліктів. Він був покликаний до життя об'єктивними обставинами, які спричинили необхідність вироблення спеціальних норм для правової оцінки та врегулювання конкретних ситуацій у відносинах між державами. Такими причинами, зокрема, були:

- втягнення у збройні конфлікти значної кількості держав, що призводило до охоплення війною великої території;
- використання у військових конфліктах все більш досконалої техніки, яка здатна завдати більшої шкоди;
- розростання військових конфліктів до масштабів світових війн, а також розвиток військової техніки, що наносить величезної шкоди культурним цінностям країн, втягнутих у конфлікт, та призводить до незаконного переміщення цих культурних цінностей.

Наступним концептуально-важливим документом у цій сфері став Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток від 15 квітня 1935 року, відомий також як Пакт Реріха (за ім'ям його ініціатора, Миколи Реріха, видатного російського художника та громадського діяча)³⁴⁵. Пакт Реріха не став обов'язковим міжнародно-правовим актом універсального характеру, проте знайшов своє втілення як регіональний правовий акт. Водночас, ідеї, що містяться в Пакті, отримали своє втілення в нормах національних законодавств багатьох країн світу. Зокрема, мова йде про застосування принципу національного режиму по відношенню до об'єктів (в тому числі рухомих культурних цінностей), які знаходяться на території держави, але є власністю іно-

³⁴⁴ Там само, с. 444.

³⁴⁵ Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха) від 15.04.1935 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_191

земних осіб (наприклад, обмін виставками, музейними експонатами між державами)³⁴⁶. Цей документ також справив значний вплив на вирішення питань захисту культурних цінностей, їх повернення та реституції під час та внаслідок Другої Світової війни, про що детальніше буде йти мова в окремому розділі.

Але в цілому, слід погодитися з тезою, що в період між двома світовими війнами питання захисту культурних цінностей у міжнародному праві мало доволі незначний розвиток, тож можливо стверджувати, що положення Гаазьких конвенцій 1899 р. і 1907 р. виявились в роки Другої Світової війни єдиними діючими міжнародними правовими нормами у цій сфері³⁴⁷.

Питання повернення та реституції культурних цінностей особливо гостро постало під час Другої Світової війни та в післявоєнний період. Це було обумовлено тим, що нацисти та їх союзники здійснювали організоване вивезення предметів культури з окупованих територій, ігноруючи діючі міжнародно-правові норми. Масштаби розграбувань були настільки великими, що держави антигітлерівської коаліції були змушені розглядати та ухвалювати спеціальні документи і процедури з подолання наслідків такого пограбування і знищення, які стали важливим чинником вироблення загальних принципів політики реституції, в тому числі культурних цінностей, викрадених нацистською Німеччиною та її союзниками на окупованих та підконтрольних територіях³⁴⁸.

Після Другої Світової війни у справі культурної спадщини на міжнародному рівні виникло ряд нових подій та тенденцій. Вирок Нюрнберзького військового трибуналу, підтверджений резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, визнав злочини проти культурної спадщини злочинами проти людства³⁴⁹. Загальні положення, порушення яких є підставою реституції (в тому числі і культурних цінностей), містить Женевська конвенція від 12 серпня 1949 року «Про захист цивільного населення під час війни» (ст. 33)³⁵⁰ та Додатковий протокол до комплексу Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв між-

---

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ *Томан І.* Защита культурных ценностей во время международных вооруженных конфликтов: правовые и организационные рамки. С. 10–11. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.sk-news.ru/mgp/doc/doc_05_02.doc

³⁴⁸ *Кот Сергій.* Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках // Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 94–108.

³⁴⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 491–494.

³⁵⁰ Там само, с. 33.

народних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року спрямований на захист саме культурних цінностей (ст. 53)³⁵¹.

Але найважливішим міжнародно-правовим документом з охорони культурних цінностей стала Конвенція та Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року³⁵², а також Другий протокол до цієї конвенції від 26 березня 1999 р.³⁵³ Згідно з офіційними даними ЮНЕСКО, станом на 2019 р. до конвенції приєдналися 133 країни світу³⁵⁴, Перший протокол 1954 р. ратифікували (чи приєдналися до нього) — 110 країн³⁵⁵, Другий протокол 1999 р. — 82 країни³⁵⁶. Україна завершила процедуру ратифікації конвенції та Першого протоколу до неї 2 лютого 1957 р.³⁵⁷ Однак, незважаючи на наполегливі вимоги експертного середовища та широкої громадськості, особливо після окупації Росією Криму та частини території Донецької і Луганської областей у 2014 р., Україна ратифікувала Другий протокол 1999 р. лише 30 квітня 2020 р.³⁵⁸

Захист культурних цінностей, згідно Конвенції, включає охорону і поважання цих цінностей, що передбачає заборону будь-яких ворожих актів, спрямованих проти них (ст. 2-4 Конвенції), а також їх повернення в разі незаконного вивезення з країни походження (ст. 3 Протоколу). Сторони зобов'язались забороняти, відвертати і припиняти будь-які акти

---

³⁵¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text418/pg2.htm>

³⁵² Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 85–117.

³⁵³ Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М., 2002. С. 38–59.

³⁵⁴ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=13637&language=E&order=alpha>

³⁵⁵ Protocol to the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=15391&language=E&order=alpha>

³⁵⁶ Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 26 March 1999 / UNESCO. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=15207&language=E&order=alpha>

³⁵⁷ Офіційні дані ЮНЕСКО. Посилання зазначені вище.

³⁵⁸ Закон України «Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text>

крадіжки, пограбування або незаконного присвоєння культурних цінностей у будь-якій формі, а також припиняти акти вандалізму. Конвенція передбачає заходи, спрямовані на захист культурних цінностей, розташованих на окупованій території (ст. 5 Конвенції)³⁵⁹. Другий протокол до Конвенції доповнив, зокрема, положення про обов'язок по попередженню вивезення культурних цінностей: «Сторона, яка частково чи повністю окупує територію іншої сторони, зобов'язана заборонити і попереджати по відношенню до окупованої території: а) будь-яке незаконне вивезення, інше переміщення чи перехід права власності на культурну цінність» (ст. 9). Крадіжку, грабіж чи інше незаконне присвоєння культурних цінностей вважаються злочином, за який національним правом встановлюється кримінальна відповідальність (ст. 15.1). Таке кримінальне покарання також повинне застосовуватися і до відповідальних осіб, які не здійснювали безпосередньо названі дії (ст. 15. п. 2)³⁶⁰. Окрім того, положеннями конвенції та протоколів до неї передбачається, що держава, яка взяла на збереження цінності іншої держави, несе відповідальність за їх збереження і зобов'язана повернути їх за вимогою компетентної влади країни походження; при передачі цінностей до іншої країни немає значення, кому належить право власності на майно, що перебуває під охороною — державі, юридичним чи фізичним особам; зміни у формі державного ладу, зміна уряду, який здійснив передачі на збереження до іншої країни, не повинно впливати на вирішення питання про повернення цінностей у країну походження.

Гаазька конвенція — це перша міжнародна угода універсального характеру, у якій об'єднано багато норм, що передбачають охорону культурних цінностей на випадок збройного конфлікту. Якщо раніше ці норми вміщувались у різних міжнародних нормативних актах або взагалі були прецедентними, то тепер вони зведені в єдиний текст. Ще одне важливе досягнення Конвенції 1954 р. полягає в тому, що вона ввела до юридичного обігу (причому, не лише в контексті міжнародного права) нове поняття «культурні цінності». Безумовно, уніфіковане поняття має значну перевагу над численними термінами, які існували до нього. Водночас, суттєвим недоліком Гаазької конвенції є те, що вона не передбачає правил реституції, а це, як справедливо зазначає В. Акуленко, позначається на її ефективності при її практичній реалізації³⁶¹. У Прото-

³⁵⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 86–87.

³⁶⁰ Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта 1954 года (Гаага, 26 марта 1999 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М., 2002. С. 42, 46–59.

³⁶¹ Акуленко В.І. Поза правовим полем реституції // Віче. 1995. № 4. С. 154.

колах конвенції також не вирішено це питання, більше того, жодного разу не вжито сам термін «реституція», як і не окреслено окремою нормою його поняття. До недоліків можна віднести і те, що конвенція передбачає можливість сторони відступити від її положень, якщо інша сторона звільняється від свого зобов'язання, тобто фактично допущені репресалії по відношенню до культурних цінностей (п. 1 ст. 11)³⁶². Проте, незважаючи на ці окремі недоліки, дана конвенція і протоколи до неї станом на сучасний момент є головним і найдієвішим засобом захисту культурних цінностей, їх повернення та реституції в разі незаконного відчуження і вивезення внаслідок війн та збройних конфліктів.

Отже, аналізуючи міжнародно-правові акти з питань реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок війн чи збройних конфліктів, можна зробити наступні висновки:

– Крадіжка, грабіж чи інше незаконне привласнення культурних цінностей під час війни чи збройного конфлікту забороняються і не можуть бути виправдані жодними причинами.

– Забороняється незаконне вивезення культурних цінностей з території окупованої держави.

– Культурні цінності, які були незаконно вивезені з однієї країни в іншу, підлягають реституції.

– Культурні цінності, що знаходяться на територіях воюючих країн та в нейтральних країнах, підлягають захисту від умисного захоплення, пошкодження чи пограбування.

– Угоди про перехід майна від одних осіб до інших не можуть обґрунтовувати право власності на викрадені культурні цінності, навіть у випадку так званого сумлінного придбання. Такі цінності підлягають реституції (з можливістю компенсації сумлінному набувачу завданих реституцією збитків).

– До вимоги про реституцію культурних цінностей, втрачених внаслідок війн чи збройних конфліктів, строки давності не застосовуються.

– Суб'єктом правових відносин, пов'язаних з реституцією культурних цінностей, втрачених внаслідок війн чи збройних конфліктів, є держава, представлена компетентною владою.

Ухвалення міжнародно-правових актів, спрямованих на захист культурних цінностей під час війн та збройних конфліктів стало важливим етапом для ствердження принципів повернення та реституції культурних цінностей, незаконно переміщених з країн походження внаслідок при-

---

³⁶² Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 90.

мусового вивезення або передачі прав власності на культурні цінності, що стали прямим або опосередкованим наслідком окупації держави іноземною країною.

Так, зокрема, під час чергового загострення арабо-ізраїльського протистояння на Близькому Сході, коли в ході так званої «Шестиденної війни» влада Ізраїлю організувала археологічні розкопки на території Східного Єрусалиму, у листопаді 1968 р. ЮНЕСКО ухвалило низку резолюцій щодо збереження культурних цінностей і дотримання сторонами положень Конвенції ЮНЕСКО 1954 р., у тому числі зберегти історичні пам'ятні місця, споруди і культурні цінності, утримуватися від проведення археологічних розкопок, переміщення культурних цінностей й зміни їх традиційного вигляду. В рамках заходів під егідою ЮНЕСКО Ізраїль повернув захоплені старовинні вівтарі з села Баніас на Голландських висотах і давні папіруси Мертвого моря, вилучені його представниками з Музею Рокфеллера в Єрусалимі³⁶³.

Серед прикладів застосування міжнародно-правових норм показовою є доля культурних цінностей, які під час військового конфлікту між країнами Перської затоки були вивезені армією Іраку з окупованого нею Кувейту. Кувейт повідомив ЮНЕСКО про вивезення з його території великої кількості музейних предметів та подав переліки переміщених до Іраку культурних цінностей. Обидві країни, як Кувейт, так і Ірак, до моменту виникнення конфлікту вже були членами Гаазької конвенції 1954 р. У відповідності до Резолюції 686 (1991) від 2 березня 1991 р. Ради Безпеки ООН. Ірак був зобов'язаний повернути до Кувейта вивезені предмети культури, таке повернення мало відбутися під контролем ООН. За даними Відділу ООН з повернення власності (ЮНРОП), 25 082 музейних експонати з Дар-Аль-Атхар Аль-Ісламія (ДАА) та Національного музею Кувейта (НМК) були передані в Багдаді представникам Кувейту в період з 14 вересня по 20 жовтня 1991 р. Однак Кувейт того ж року повідомив ЮНЕСКО, що повернення відбулося не повністю і надав детальні дані про музейні предмети, які надалі вважалися втраченими³⁶⁴. Ці культурні цінності були повернуті до Кувейту значно пізніше. У той же час, Ірак також оголосив про втрату з своїх музеїв великої кількості культурних цінностей внаслідок іноземної інтервенції та заворушень

---

³⁶³ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 116.

³⁶⁴ Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Доклад Секретариата «Содействие двусторонним переговорам по возвращению или реституции культурных ценностей (Гватемала, 7–10 июня 1993 г.). Париж, 1993. С. 3–4.

серед цивільного населення, які сталися одразу після неї. У 1991 р. іракська делегація офіційно передала до ЮНЕСКО чотири томи, кожен з яких мав кількасот сторінок, із переліками втрачених культурних цінностей з метою поширення цієї інформації та виявлення викрадених предметів культури. Проаналізувавши складені списки, фахівці аукціонного будинку «Сотбіс» звернули увагу, що більшість предметів у них представлені лише назвами та реєстраційними номерами, а їх описи є доволі загальними. Тож відсутність фотографій втрачених об'єктів та їх детальних характеристик в разі знищення на них інвентарних номерів, не дозволяють чітко ідентифікувати ці експонати. З цього приводу ЮНЕСКО ще раз наголосила про необхідність забезпечення детальної документації та фотофіксації культурних цінностей для того, що викрадені та переміщені предмети культури можливо було повернути³⁶⁵.

Усі доступні в конкретних умовах заходи щодо захисту культурних цінностей були здійснені ЮНЕСКО також під час збройного конфлікту у Нігерії у 1966–1970 рр., Сальвадору-Гондураської війни 1969 р., війни у Камбоджі, збройних конфліктів між Індією та Пакистаном у 1971 р., Турцією і Кіпром у 1974 р., Суданом та Демократичною Республікою Конго, Ліваном і Ізраїлем у 1983 р. та ін.³⁶⁶ Окрім того, Міжнародний суд ООН у 1962 р. ухвалив рішення про реституцію до Камбоджі з Таїланду культурних цінностей, що походили з храму Прех-Віхар (Preah Vihear), який було визнано таким, що належить новій незалежній державі Камбоджа і територія якого була окупована Таїландом ще на початку 1940-х років³⁶⁷. У подальшому рішеннями міжнародних судів та трибуналів як злочини проти людяності були поміж іншого кваліфіковані злочини проти культурних цінностей, вчинені під час війн на Балканах, в Малі, Сьєрра-Леоне тощо³⁶⁸.

Знову актуального характеру набула тенденція щодо повернення світової спільноти до вирішення також і більш давніх проблем реституції, пов'язаних з долею культурних цінностей, які були втрачені, викрадені та переміщені під час Другої Світової війни внаслідок дій нацистського режиму Німеччини та його союзників на окупованих територіях. Після завершення в перші повоєнні десятиліття офіційних реституційних про-

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 217, 247.

³⁶⁷ Там само, с. 275; Cambodia / UNESCO офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.unesco.org/culture/laws/pdf/cambodia_2010natrep_HC-P1_en.pdf

³⁶⁸ Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 323, 327–329, 331–332.

цедур масового повернення законним власникам втрачених культурних цінностей, подальший пошук та реституція втрачених реліквій перетворилися на в'ялоплинний процес, який супроводжувався переважно поодинокими фактами повернення власникам втрачених в роки війни предметів культури. І здавалося, що чим тривалішою стає часова відстань від подій війни, тим спокійніше і повільніше він буде тривати, об'єктивно прямуючи у бік поступового затухання. Але несподівано ситуація радикально змінилася з кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст., коли були оприлюднені сенсаційні дані щодо перебування на теренах колишнього СРСР мільйонів культурних цінностей різних країн і народів Європи, які потрапили на його територію внаслідок Другої Світової війни і зберігалися в сховищах в умовах цілковитої таємності. Впродовж багатьох повоєнних десятиріч вони вважалися безнадійно втраченими. Відтак внаслідок цього «інформаційного вибуху» питання долі втрачених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей та можливостей їх розшуку і повернення знову стало однією з головних світових суспільно-важливих тем, вагомим елементом державної політики багатьох країн світу, актуальним предметом міждержавних переговорів. Водночас, доля втрачених культурних цінностей привернула увагу багатьох дослідників і дуже швидко стала однією з найбільш популярних напрямків історичних, історико-правових, історико-архівних, правових та культурологічних досліджень.

На наше глибоке переконання, сучасний процес реституції культурних цінностей за своїми міжнародно-правовими засадами є, перш за все, органічним продовженням того повоєнного реституційного процесу («класична реституція»), котрий мав місце одразу після Другої Світової війни і наріжним каменем якого стала Лондонська декларація від 5 січня 1943 р. та інші міжнародні документи, які визначали ключові принципи та процедури здійснення повоєнної реституції втрачених культурних цінностей. До таких головних принципів повоєнної реституції належали:

- питання реституції власності, переміщеної з територій союзних держав в усіх випадках розглядаються у світлі Декларації від 5 січня 1943 р. (тобто стосувалися предметів культури, конфіскованих або вилучених в інший спосіб нацистським режимом та його союзниками);
- реституція предметів культури не може бути актом репарацій і є окремим процесом;
- реституція обмежується предметами, які можуть бути ідентифіковані;
- вимоги щодо реституції культурних цінностей мали подаватися урядами країн в межах їх територій та від імені громадян і організацій, які на них перебували;

– в разі неможливості реституції втрачених предметів передбачалося право на їх еквівалентну заміну (тобто компенсацію); згодом цей принцип був обмежений рядом країн, які взяли на себе зобов'язання не використовувати для такої заміни предмети культури, які перебували у державних та громадських зібраннях Німеччини)³⁶⁹.

Разом з тим, спостерігаються нові явища у цій сфері, які виходять за рамки цих принципів.

Серед них у першу чергу відзначимо активний вихід на переговорну арену Німеччини та її колишніх союзників у Другій Світовій війні (зокрема, Угорщина), які у перші повоєнні роки були об'єктами претензій з боку країн антигітлерівської коаліції і несли відповідальність за заповідяні їм збитки. А тепер вони висловлюють претензії до колишніх країн-переможців та їх правонаступників щодо реституції переміщених з їх територій наприкінці війни та у перші повоєнні роки предметів культури, які вони вважають незаконно вивезеними. Особливо системними є такі вимоги до країн пострадянського простору.

Так, зокрема, ще Договором про добросусідство, партнерство і співробітництво між СРСР і Федеративною республікою Німеччина від 9 листопада 1990 р. у ст. 16 зазначалося: «Союз Радянських Соціалістичних Республік і Федеративна Республіка Німеччини докладатимуть зусиль для збереження предметів і пам'яток культури іншої Сторони, які знаходяться на їхній території. Вони погоджуються з тим, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їхній території, слід повертати володільцям чи їхнім спадкоємцям»³⁷⁰. Після розпаду СРСР країни пострадянського простору в порядку спадковості міжнародних угод автоматично перебрали на себе ці зобов'язання. Окрім того, аналогічні формулювання були зафіксовані, наприклад, у рамковому договорі про дружбу та співробітництво між ФРН та Україною, а також в інших двосторонніх документах³⁷¹. Як дуже скоро з'ясувалося, німецька сторона перш за все в контексті даних положень мала на увазі співпрацю щодо розшуку та повернення культурних цінностей, переміщених під час

---

³⁶⁹ *Кот Сергій*. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках // Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 95–106.

³⁷⁰ Договір о добрососедстве, партнерстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Республикой Германией / Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://docs.cntd.ru/document/901736371>

³⁷¹ *Кот Сергій*. Про деякі актуальні питання повернення та реституції культурних цінностей в контексті норм міжнародного права та законодавства України, 2016 / Інститут історії України НАН України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/KotPytRest2_2016/KotPytRest2_2016.pdf

та внаслідок Другої Світової війни і розпочала наполегливі заходи на офіційному державному рівні щодо проведення активних двосторонніх переговорних процесів з цього приводу. У своїх правових позиціях Німеччина спирається на положення Гаазької конвенції 1907 р. і апелює до незаконності вивезення під час та після Другої Світової війни культурних цінностей з її території союзниками по антигітлерівській коаліції, а головно — СРСР.

Своєю чергою, Угорська Республіка також ініціювала закріплення у двосторонніх договорах з Україною положень щодо співробітництва у поверненні культурних цінностей, які під час Другої Світової війни та в наступні роки потрапили на територію іншої сторони³⁷². Питання повернення втрачених культурних цінностей законним власникам було також зафіксовані у двосторонніх договорах між Угорщиною та Російською Федерацією³⁷³, що стало підґрунтям для активних угорсько-російських переговорів щодо повернення предметів культури, які потрапили з території Угорщини на територію Росії внаслідок Другої Світової війни.

У відповідь, в Росії подібні претензії назвали спробами переглянути результати Другої Світової війни і вважають безпідставними претензії щодо повернення вивезених раритетів з Німеччини та країн, які були її союзниками у війні. З метою ствердження російської позиції ще на початку 1990-х років було започатковано розробку спеціального законодавчого акту. Його в остаточному варіанті було схвалено 15 квітня 1998 р. як Закон Російської Федерації «Про культурні цінності, переміщені до Союзу РСР у результаті Другої світової війни і перебуваючі на території

---

³⁷² Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти і науки від 4 квітня 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_054; Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни від 4 квітня 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_013

³⁷³ Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Венгерской Республики о сотрудничестве в области культуры науки и образования от 20 сентября 1993 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page51/48422?_storageviewer_WAR_storageviewerportlet_advancedSearch=false&_storageviewer_WAR_storageviewerportlet_keywords=%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80&_storageviewer_WAR_storageviewerportlet_fromPage=search&_storageviewer_WAR_storageviewerportlet_andOperator=1

Російської Федерації»³⁷⁴. У 2000 р. до нього було внесено ряд змін і доповнень, які уточнили редакцію цілої низки його статей³⁷⁵. Основними цілями та завданнями закону визначено «перешкоджання розграбуванню та вивезенню» даних культурних цінностей за межі території Російської Федерації, «створення правових умов для реального обернення цих культурних цінностей на часткову компенсацію збитків, завданих культурній спадщині Російської Федерації внаслідок її розграбування та знищення Німеччиною і її союзниками під час війни», забезпечення інтересів Росії у врегулюванні спірних питань щодо культурних цінностей на засадах взаємності, надання можливості для ознайомлення з даними культурними цінностями громадянам Росії та іноземцям, створення сприятливих умов для подальшого міжнародного культурного співробітництва щодо розвитку культури, науки і освіти. Головне положення закону сформульоване у п. 1 ст. 6: «Усі переміщені культурні цінності, ввезені до Союзук РСР на здійснення права на компенсаторну реституцію і перебувають на території Російської Федерації, за виключеннями, передбаченими у статтях 7 і 8 даного Федерального закону, є надбанням Російської Федерації і перебувають у федеральній власності»³⁷⁶. Фактично, це був акт конфіскації переміщених внаслідок війни на територію Росії культурних цінностей «заднім числом» — саме так можливо трактувати ухвалення цього закону про встановлення їх статусу через понад п'ятдесят років після завершення війни. Такі дії Російської Федерації, безперечно, так само стали новим явищем у питаннях реституції переміщених культурних цінностей, доповнивши нову їх реальність.

Ще на стадії підготовки цього російського закону почали точитися гарячі суперечки щодо його правової та історичної обґрунтованості. Вони не вщухають вже протягом тривалого часу і після його ухвалення. Так, зокрема, «сумнівним рішенням з точки зору міжнародного права» назвав

---

³⁷⁴ Федеральный закон от 15 апреля 1998 г. № 64-ФЗ «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ivo.garant.ru/#/document/12111286/paragraph/9699:0>

³⁷⁵ Федеральный закон «О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон от 15 апреля 1998 г. № 64-ФЗ “О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации”». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=38735>

³⁷⁶ Федеральный закон от 15 апреля 1998 г. № 64-ФЗ «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации».

його у 2000 р. німецький правник М. Хартвіг³⁷⁷. Наприкінці грудня 2018 р. Посольство Німеччини у Російській Федерації поширило повідомлення, що має намір домогтися повернення до своєї країни культурних цінностей, які за підсумками Другої Світової війни були переміщені на територію СРСР. Згодом було уточнено, що мова йде про бажання активізації переговорів на цю тему³⁷⁸. Повернення до діалогу щодо долі переміщених культурних цінностей підтримав відомий російський культурний діяч і багаторічний учасник багатьох офіційних переговорів з питань реституції, відповідальний секретар Міжвідомчої ради з питань культурних цінностей, переміщених до СРСР внаслідок Другої Світової війни у 2001–2008 рр., академік РАМ А. Вілков, який стверджує: «Їх перебування у державних сховищах суперечить Конституції РФ, Цивільному кодексу РФ, законодавству РФ про вивезення і ввезення культурних цінностей, а також міжнародним зобов'язанням РФ. Таким чином... ніякої компенсаторної реституції не було. Вона не існує. Це міф, вигаданий для виправдання неправомірних дій радянського керівництва — рецидив авторитарної політики...»³⁷⁹. Така позиція викликала шквал критики у Російській Федерації. Її певним узагальнюючим символом може бути відповідь міністра культури Російської Федерації В. Медінського на повідомлення німецького посольства: «...Нічого цього не буде — ні «повернення», ні навіть скільки-небудь предметних «переговорів» про щось подібне. ... Культурні цінності, переміщені на здійснення компенсаторної реституції з території Німеччини, є надбанням Російської Федерації. ... Немає і не може бути жодних «сприятливих умов» за яких Росія вступить у якіб-то не було переговори на тему «повернення Німеччині культурних цінностей». ...Це питання для нас просто не існує...»³⁸⁰. Президент Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна І. Антонова заявила, що «непоторібно підносити питання, яке вже давно вирішене на рівні закону»³⁸¹. Суголосною їм стала і

---

³⁷⁷ *Хартвіг Маттиас*. *Vae victis*. Сомнительное решение, с точки зрения международного суда, в связи с законом о произведениях искусства, захваченных в качестве трофеев (закон о перемещенных ценностях) // *Право и политика*. 2000. № 1. С. 139.

³⁷⁸ *Мединский Владимир*. С войной покончили мы счеты. О новых попытках пересмотра итогов Второй мировой войны с помощью реституции / *Российская Газета*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rg.ru/2019/01/28/kak-germaniia-pytaetsia-peresmotret-itogi-voyny-s-pomoshchiu-restitucii.html>

³⁷⁹ *Вилков Анатолий*. Уроки истории, или что вам угодно? О попытках фальсификации событий Второй мировой войны с помощью компенсаторной реституции // *Московский комсомолец*. 2019. 13 сентября.

³⁸⁰ *Мединский Владимир*. С войной покончили мы счеты. О новых попытках пересмотра итогов Второй мировой войны с помощью реституции.

³⁸¹ Там само.

позиція директора Історичного музею у Москві О. Левікіна: «Юридично питання щодо переміщених художніх колекцій давно вирішене. Усі переміщені культурні цінності, які законно знаходяться на території Росії — а до них відносяться колекції, вилучені після війни з території розгромленого Третього рейху, — залишаться у Росії»³⁸².

Водночас, ще одним новим явищем стали претензії країн до своїх сусідів щодо культурних цінностей, які опинилися на території інших держав внаслідок повоєнної зміни міждержавних кордонів. Зокрема, Польща висловлює претензії до України щодо культурних цінностей, які з довоєнних часів перебувають у музеях, архівах та бібліотеках Львова³⁸³. У той же час Федеративна Республіка Німеччина звертається до Польщі з вимогами повернути фонди Пруської бібліотеки, які внаслідок подій Другої Світової війни опинилися на колишніх німецьких територіях, що через зміну кордонів відійшли до Польщі³⁸⁴.

У грудні 1998 року на Вашингтонській Конференції з питання про майно жертв Голокосту було розроблено і прийнято Вашингтонські Принципи по питанню про викрадені нацистами твори мистецтва³⁸⁵. Перші три принципи містять заклик до підтримки і співробітництва в пошуку конфіскованих нацистами витворів мистецтва. Така співпраця полягає, передусім, у відкритості архівів установ для дослідників, у роботі музеїв, які повинні перевіряти походження експонатів тощо. Загалом ці принципи можна узагальнити як вимогу ідентифікації конфіскованих предметів мистецтва. Наступні принципи містять вимоги щодо доказів (потрібно ретельно перевіряти походження виявленого предмета мистецтва), оприлюднення інформації про конфісковані предмети, необхідності законних і справедливих рішень, які врахують інтереси всіх учасників конкретних правовідносин у сфері реституції³⁸⁶. Ці

³⁸² Там само.

³⁸³ *Ком Сергій*. Україна-Польща: важкі пошуки компромісу щодо питання повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни, 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?libid=11021>

³⁸⁴ *Tygodnik Pomszechny* (Krakow). 1996. Grudzien.

³⁸⁵ Principles of the Washington Conference With Respect to Nazi-Confiscated Art Published in Connection with the Washington Conference on Holocaust-Era Assets, Washington D.C., 3 December 1998. [Електронний ресурс]. — Забута спадщина. — Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/docs/56.html>

³⁸⁶ *Ковальський Войцех*. Юридический статус культурных ценностей, перемещенных во время Второй мировой войны и в настоящее время находящихся в частных руках // Трудная судьба культурных ценностей: Материалы международной конференции Частное право и проблемы реституции перемещенных культурных ценностей (27–28 мая 2002 г.). Москва, 2002. С. 63–66; *Рашер Андреа*. Ситуация в Швейцарии и применение Вашингтонских принципов 1998 года // Жесты доброй воли и законодательство:

11 керівних принципів хоча і не мають юридичної сили, все ж стали важливим кроком універсального характеру щодо вирішення проблеми пошуку і реституції втрачених культурних цінностей. Питання долі втраченого майна жертв Голокосту згодом були більш детально піднесені під час Конференції про мистецьке майно, розграбоване в період Голокосту, яка була організована у жовтні 2000 р. у Вільнюсі (Литовська республіка) і схваленій за її підсумками декларації. Вони отримали подальше відображення також у Терезинській Декларації 30 червня 2009 р., затвердженій під час конференції, присвяченій питанням долі майна жертв Голокосту, що була проведена за ініціативою уряду Чехії (Прага — Терезін, Чеська республіка)³⁸⁷.

Багато країн світу імплементували Вашингтонські принципи у норми свого законодавства, провідні американські та європейські музеї та наукові інституції, в яких зберігаються культурні цінності, проводить загальну перевірку своїх фондів на предмет виявлення в них тих об'єктів, які могли бути конфісковані чи в інший спосіб примусово відчужені у власників-жертв Голокосту. Як на рівні державного фінансування, так і на рівні спеціальних грантових програм здійснюється широкі дослідження походження (*«provenance research»*) предметів, які перебувають у їхніх фондових колекціях. З ініціативами виявлення, ідентифікації та реституції культурних цінностей, що належали жертвам Голокосту активно виступають їхні нащадки.

Усі ці новітні тенденції дозволяють констатувати, що одночасно з продовженням «класичного» повоєнного процесу реституції, з кінця 1980-х — початку 1990-х років розпочалися явища, які можливо охарактеризувати як «нова реституція», яка відбувається поки що паралельно із «класичною» реституцією.

Практичним віддзеркаленням цих процесів стала нова хвиля виявлення та реституції законним власникам втрачених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей. Так, ще у 1989 р. з СРСР до Польщі було повернуто старовинні надгробні плити з Познані та 4 картини Пілемента до Королівського замку у Вашаві. На підставі угоди, укладеної між урядами Німеччини і Польщі у 1991 р., відбулося повернення з Німеччини колекцій срібних і золотих монет до Варшави і Познані,

---

Сборник документов международной конференции о проблеме культурных ценностей, перемещенных в результате военных действий (24–25 апреля 2001 г.). Москва, 2001. С. 109–112.

³⁸⁷ Терезинская Декларация 20 июня 2009 г. [Електронний ресурс]. — Забута спадщина. — Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/docs/74.html>

археологічних пам'яток до Щецина³⁸⁸. У 1993 р. з Росії до Німеччини була передана велика книжкова колекція т. зв. Готської бібліотеки (Зеленого зводу») з Дрездена, яка зберігалася у приміщеннях Пулковської обсерваторії, а також значна кількість німецьких музейних пам'яток, що перебували у фондах Державного Ермітажу та Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна³⁸⁹. 2000 року з Баварії (Німеччина) до російського Пскова повернулася ікона «Видіння старця Дорофія», вивезена нацистами у 1942 р.³⁹⁰ Того ж року у Катерининському палаці в музеї-заповіднику Царське село відбулася урочиста церемонія передачі урядом Німеччини до Росії старовинного комоду та фрагмента флорентійської мозаїки, що належали до інтер'єру «Бурштинової кімнати». У свою чергу, російські урядовці передали німецькій стороні свідоцтво на право вивезення з Росії 101 рисунків та акварелі XVII–XIX ст., які належали до довоєнних зібрань Бременської картинної галереї (Бременської Кунстхалле) і після Другої Світової війни потрапили разом з радянськими солдатами на територію Росії³⁹¹. 2002 року з Росії до Німеччини було повернуто 111 старовинних вітражів з церкви Св. Марії (Мариенкірхе), що були переміщені після війни і перебували у фондах Державного Ермітажу³⁹². З США до Німеччини у 2005 повернулися три картини, а у 2010 р. ще 11 картин, вивезених у 1945 р. американськими солдатами з музею містечка Пірмазенс поблизу кордону з Францією³⁹³. 2 лютого

³⁸⁸ Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом, с. 312.

³⁸⁹ Мединский Владимир. С войной покончили мы счеты. О новых попытках пересмотра итогов Второй мировой войны с помощью реституции.

³⁹⁰ Буцко Анастасия. Диалог Германии и России: начало «посттрофейной» эпохи?. [Електронний ресурс]. DW.de. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8-%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B9-%D1%8D%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%B8/a-15810621>

³⁹¹ Фрагменты Янтарной комнаты переданы Екатерининскому двору. [Електронний ресурс]. Lenta.ru. — Режим доступу: <https://lenta.ru/news/2000/04/29/amber/>

³⁹² Мединский Владимир. С войной покончили мы счеты. О новых попытках пересмотра итогов Второй мировой войны с помощью реституции.

³⁹³ Степовик Михаил. США возвратили Германии трофейное искусство. [Електронний ресурс]. W.de. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/%D1%81%D1%88%D0%B0-%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8-%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B5-%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/a-5795271>

2006 р. було ухвалено федеральний закон Російської Федерації про повернення до Угорщини відомої бібліотеки Шарошпатакського реформатського коледжу Угорської реформатської церкви, що була переміщена до СРСР після Другої Світової війни і зберігалася у Нижньгородській державній обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В.І. Леніна³⁹⁴. У березні 2013 р. російська Державна дума ратифікувала угоду між урядами Російської Федерації та Австрії щодо повернення з Москви книжкової колекції з колишньої бібліотеки австро-угорських князів Естерхазі, що були вивезені радянськими військовими з території Австрії до СРСР у 1945 р. Загалом на підставі угоди до Австрії було повернуто близько тисячі унікальних видань XV–XVIII ст.³⁹⁵ 2017 року з Німеччини до Росії повернулися чотири картини, які були вивезені німецькими військовими з палацу у Гатчині біля Петербургу (в роки війни — Ленінграду)³⁹⁶. У липні 2019 р. з Німеччини до Італії було повернуто натюрморт «Ваза з квітами» нідерландського барокового художника Яна ван Хейсума, який викрав зі знаменитої галереї Уффіці військовий Вермахту в 1943 році³⁹⁷.

Значна кількість прикладів стосується повернення предметів культури та іншого майна, втраченого жертвами Голокосту внаслідок дій нацистського режиму та подій Другої Світової війни. Одним із важливих показових актів у справі реституції таких творів мистецтва, стало рішення Верховного суду США у справі Республіки Австрії проти громадянки Альтманн, ухвалене у 2004 р. Громадянка США Альтманн вимагала шість відомих картин роботи Густава Клімта, що були конфісковані нацистами у її родини і дотепер перебували в Австрійському Національному Музеї у Відні. Вона почала судовий процес проти Австрії у федеральному суді в Лос-Анжелесі. Зрештою, справа розглядалася Верховним судом

---

³⁹⁴ Федеральный закон от 2 февраля 2006 г. № 22-ФЗ О передаче Венгерской Республике книг из библиотеки Шарошпатакского реформатского колледжа Притиссайской епархии Венгерской реформатской церкви, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и хранящихся в Нижегородской государственной областной универсальной научной библиотеке имени В.И. Ленина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rg.ru/2006/02/08/cennyeknigi-dok.html>

³⁹⁵ Реституция возвращается, Россия возвращает / Независимая газета. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ng.ru/editorial/2013-03-21/2_red.html

³⁹⁶ Родионов Дмитрий. Берлин — Москве: Русские варвары, верните наши картины: Германия вспомнила о вывезенных после войны ценностях и требует их обратно. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.m-s-p-s.ru/news/2892>

³⁹⁷ Німеччина повернула італійській галереї викрадену нацистом картину / Європейська правда. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/19/7098698/>

США. Учасники процесу домовилися про арбітражний процес у Австрії і у підсумку арбітраж присудив повернути ці картини родині Альтманн³⁹⁸.

Світового резонансу набула так звана «справа Гурлітта», пов'язана з конфіскованими творами жертв Голокосту. У 2011 р. у квартирі в жителя Мюнхена Корнеліуса Гурлітта (Cornelius Gurlitt) німецькі правоохоронці виявили та вилучили біля 1 500 раніше зниклих картин майстрів класичного модернізму, серед котрих твори Пабло Пікассо, Анрі Матісса, Марка Шагала, Еміля Нольде та інших відомих художників. Ці шедеври живопису загальною вартістю приблизно в один мільярд євро були конфісковані у єврейських колекціонерів нацистами у 1930-х — 40-х рр. в часи існування «третього рейху» як зразки, на думку очільників рейху, «дегенеративного мистецтва». Ще тоді вони були скуплені німецьким антикваром Хільдебрандом Гурліттом (Hildebrand Gurlitt) і згодом протягом понад ніж п'ятидесяти років зберігалися в квартирі його сина — Корнеліуса Гурлітта³⁹⁹. У підсумку судових розглядів, усі виявлені твори мистецтва були конфісковані, розпочато процес встановлення нащадків їхніх законних власників.

У 2013 р. два твори прикладного мистецтва (вишукано оздоблений складаний прибор-дошка для письма XV–XVI ст. та високошудожньо виконана бронзова ступка доби Відродження), Фонд пруської культурної спадщини в Берліні повернув спадкоємцям постраждалого від Голокосту німецько-австрійського галериста єврейського походження Курта Вальтера Бахштица (Kurt Walter Bachstitz). У 1943 р. ці унікальні пам'ятки, примусово відчужені у колекціонера, придбав берлінський Палацовий музей (Schlossmuseum)⁴⁰⁰. Також 2013 року міська влада німецького міста Кельн повернула картину австрійського експресіоніста Оскара Кокошки «Портрет актриси Тіллы Дюрье», що зберігалася в Музеї Людвіга, спадкоємцям відомого торговця творами мистецтва Альфреда Флехтхайма (Alfred Flechtheim). Реституція відбулася відповідно до рекомендацій створеної урядом ФРН Консультативної комісії по поверненню творів мистецтва, вилучених у законних власників в період націонал-соціаліс-

---

³⁹⁸ John Henry Merryman. Introduction // *Imperialism, art and restitution* / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge university press, 2006, p. 14.

³⁹⁹ Награбленные нацистами шедевры живописи нашлись в немецкой квартире. – [Електронний ресурс]. DW.de — Режим доступу: http://www.dw.de/сми-награбленные-нацистами-шедевры-живописи-нашлись-в-немецкой-квартире/a-17201770?maca=rus-rss_rus_UkrNet_All-4190-xml

⁴⁰⁰ Потомкам пострадавшего от нацизма галериста вернули их собственность. – [Електронний ресурс]. DW.de. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/потомкам-пострадавшего-от-нацизма-галериста-вернули-их-собственность/a-16941124>

тичної диктатури⁴⁰¹. У травні 2015 р. за активної участі Бюро Захисту Жертв Голокосту (НСРО) при Департаменті фінансових послуг Нью-Йорку відбулося повернення картини XVII ст. «Портрет чоловіка» її справжнім власникам — спадкоємцям доктора Августа Лібермана Майера, який став жертвою Голокосту. Зокрема цю картину конфіскували нацисти у Августа Майера під час єврейських погромів. У цей же час королівська родина Нідерландів заявила про своє рішення повернути картину «Гаазький ліс з видом на палац Хейс-тен-Бос» художника Йоріса ван дер Хаагена зі своєї колекції нащадкам колишнього власника, після того як з'ясувалося, що твір мистецтва був конфіскований нацистами⁴⁰².

Вже два випадки повернення творів мистецтва мали місце у Франції. У 2016 році французький уряд передав спадкоємцям жертв Голокосту картину XVI ст. — «Портрет чоловіка», написаний послідовником художника Йоса ван Клеве з Антверпена. 2018 року державою було повернуто три картини фламандського майстра періоду Північного Відродження Йоахіма Патініра нащадкам єврейської сім'ї, яка була змушена продати роботи, рятуючись від нацистів. Сім'я Бромберг утікла до Парижу з Німеччини в кінці 1938 р. Роком пізніше власникам довелося продати триптих «Розп'яття» XVI ст. із зображенням Христа на хресті, а також кілька інших картин. Це дало їм можливість дістатися до Сполучених Штатів через Швейцарію. Картини у знаменитому Луврі під час виставки творів мистецтва, що належали жертвам Голокосту, офіційно передала спадкоємцям Герті і Генрі Бромберг французький міністр культури Франсуаза Ніссен⁴⁰³. Між тим, це питання очевидно є для Франції доволі актуальним. За опублікованими у 2000 р. висновками створеної у Франції дослідницької комісії «Маттеолі» («Mattéoli»), що проводила роботу по реституції майна жертвам Голокосту, на території Франції після Другої Світової війни в музеях опинилося біля двох тисяч творів мистецтва, які пов'язують з нацистськими конфіскаціями або при-

---

⁴⁰¹ Кёльн вернет картину стоимостью 3 миллиона евро. [Електронний ресурс]. DW.de. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/кёльн-вернет-картину-стоимостью-3-миллиона-евро/a-16888630>

⁴⁰² *Свентах Анна*. Справедливість торжествує через пістоліття / День. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/naprykinci-dnya/spravedlyvist-torzhestvuje-cherez-pivstolittya>

⁴⁰³ Франція повернула картини Йоахіма Патініра нащадкам жертв нацизму / Ukraine Art News. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukraineartnews.com/news/news/frantsija-povernula-kartini-joahima-patinira-naschadkam-zhertv-natsizma>

мусовим продажем. Це потребує спеціальних досліджень долі кожного такого об'єкта⁴⁰⁴.

Отже, актуалізація питань повернення та реституції культурних цінностей є однією з провідних тенденцій сучасного міжнародного співробітництва у сфері культури, посідає вагоме місце у внутрішній і зовнішній політиці багатьох держав. Розробка і ухвалення міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей під час війн і збройних конфліктів, а також з метою запобігання незаконним ввезенню, вивезенню та передачі прав власності на культурні цінності стали тією базовою платформою, на основі якої були вибудовані практичні механізми взаємодії між країнами, які на різних історичних етапах та за різних обставин дозволили повертати втрачені національні реліквії, відновлювати справедливність щодо незаконно відчуженої власності на культурні цінності державних і громадських установ і організацій, приватних осіб. Набутий досвід засвідчує, що на цьому шляху ще зберігається немало труднощів і суперечностей, які лишаються неподоланими і пов'язані з досі діаметрально-протилежними поглядами на саму суть повернення надбань культури до країн їх походження. Проте незаперечним є той факт, що протягом останніх десятиріч ХХ ст. — на початку ХХІ ст. відбулося суттєве зближення позицій на цю глобальну проблему, що сприяло досягненню компромісів та вирішенню спірних питань у багатьох конкретних випадках. Важливо зазначити, що ця позитивна тенденція перебуває на висхідній стадії свого розвитку і це вселяє упевненість у позитивній перспективі подальшого прогресу у подальшому вирішенні як за давних проблем, так і нових ситуацій, які виникають.

Висновки до розділу 2

1. Питання понятійного апарату та термінології вже протягом кількох останніх десятиріч продовжують зберігати свою актуальність в комплексі проблем, пов'язаних із сферою збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції. При цьому, у центрі уваги перебувають такі поняття і терміни, як «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання», «повернення» і «реституція», їх змістовне наповнення та співвідношення. Як засвідчують результати роботи, мають місце певні розбіжності у їх трактуванні між загальними культурологічними дослідженнями, студіями в галузі філософії культури та

---

⁴⁰⁴ Франція ускорит реституцію «трофейного» искусства. [Електронний ресурс]. DW.de. — Режим доступу: dw.com/tu/франция-ускорит-реституцию-трофейного-искусства/a-16677475

при розгляді даних питань під кутом права. Наприклад, якщо у філософськи-культурологічному сенсі поняття і термін «культурні цінності» є найбільш широким, а поняття «культурна спадщина» відображує ту їх частину, яка пов'язана саме з минулим, то ціла низка відомих закордонних і українських науковців в галузі права, навпаки, вважають, що базовим та вихідним терміном слід вважати термін «культурна спадщина», відштовхуючись від міжнародно-правового визначення значення об'єктів культури як світової спадщини усього людства і його відповідного зв'язку із захистом прав людини. Тож його узагалі пропонують у перспективі застосовувати як єдиний універсальний термін для позначення об'єктів культури. На наш погляд, з точки зору формування загального понятійного апарату, саме по собі поняття «культурні цінності» є багато ширшим за своїм змістом, ніж поняття «культурна спадщина», тому що охоплює усі матеріальні та духовні здобутки людства, включно з осягненнями як минулих поколінь, так і сучасної генерації, яка перебуває в активній фазі процесу їх творення. Тобто, слід враховувати, що наявна історична складова у ньому є лише частиною загального цілого. Поняття ж «культурна спадщина» містить в собі виразний контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь до наступних поколінь створених ними цінностей. Тож своїм змістом воно повністю відображує категорію минулого і уособлює попередньо досягнуті історичні рівні культури. Таким чином, культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід'ємною складовою частиною. Як визнає й низка дослідників у галузі права, в цій частині поняття/терміни «культурні цінності» і «культурна спадщина» є практично тотожні. А їх використання відбувається відповідно конкретного предмету розгляду. Тож вони можуть застосовуватися в якості синонімів, як у визначеному контексті і дотичні до них поняття і терміни «предмети культури», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «пам'ятки» тощо.

2. За підсумками дослідження ми змушені констатувати відсутність єдиного розуміння поняття/терміну «культурні цінності» та уніфікованих дефініцій, які б визначали його зміст. Це безпосередньо стосується і його відображення у нормах права, які регулюють суспільні відносини в сфері культури, збереження, повернення та реституції предметів культури. Досвід розробки міжнародно-правових норм та внутрішнього законодавства окремих країн засвідчує, що кожна міжнародна конвенція чи рекомендація, окремий національний законодавчий акт дає своє визначення і перелік категорій культурних цінностей, який не є універсальним, а застосовується саме для цілей даної конвенції, рекомендації чи закону. Тож в рамках даного історичного дослідження автор притримується та-

кого найбільш узагальнюючого розуміння поняття *«культурні цінності»* — *предмети матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення*. При цьому, з огляду на предмет дослідження, мова йде про рухомі культурні цінності (включно з відокремленими фрагментами нерухомих об'єктів культурної спадщини).

3. Встановлено, що поняття і термін *«незаконно вивезені культурні цінності»* вже протягом тривалого часу є важливою складовою частиною термінологічної основи сучасних правових, історичних та культурологічних наукових досліджень. Проте станом на даний момент воно не є предметом окремого аналізу у термінологічних дискусіях, його чіткої дефініції не пропонується і не наводиться. На наш погляд, активне використання цього поняття та терміну у нормативно-правових документах і в сфері науки потребує його детального розгляду та чіткого визначення. У цьому зв'язку пропонується таке визначення поняття/терміну *«незаконно вивезені культурні цінності»* — *це культурні цінності, переміщення яких з території країни походження відбулося в незаконний спосіб, тобто з порушенням тих чи інших норм права, що діяли на момент скоєння такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, перш за все, на рівні чинного національного законодавства даної держави та всупереч її волі*. Своїм змістом воно охоплює такі категорії культурних цінностей: культурні цінності, які стали об'єктом незаконних дій та предметом вивезення за межі території країни походження внаслідок війн та збройних конфліктів, іноземної окупації; предмети культури, які попередньо були набуті внаслідок скоєння правопорушень та злочинних дій; культурні цінності, переміщені поза межі території країни походження з порушенням вимог чинних норм та процедур щодо набуття дозволів та оформлення такого переміщення; тимчасово вивезені і не повернуті на територію країни походження в обумовлений термін культурні цінності або вивезені за її межі з порушенням умов тимчасового вивезення предмети культури. Окрім того, в контексті даного питання рекомендується запровадження та активне використання терміну *«культурне привласнення»* як дії або результату дій, вчинених особами, суспільними групами чи державами по відношенню до культурних цінностей інших осіб, суспільних груп та держав з метою їх привласнення та використання у власних цілях.

4. Поняття і термін *«повернення культурних цінностей»* починаючи з другої половини ХХ ст. є найбільш широко уживаним в міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі при висвітленні комплексу питань, пов'язаних із збереженням та охороною культурних цінностей, забезпеченням їх всебічного захисту, а також міжнародним співробітництвом щодо застереження та подолання наслід-

ків незаконного переміщення та вивезення культурних цінностей. У широкому розумінні означає будь-яке фізичне повернення на територію країни походження предметів культури, що були вивезені за її межі за тих чи інших обставин. У вузькому понятійно-термінологічному контексті його зміст можливо окреслити як повернення культурних цінностей до країни походження на основі передусім етично-моральних принципів та засад, яке за своїм змістом є актом доброї волі, фактично даром.

5. Поняття реституції було сформульоване римським правом як одне з ключових положень у врегулюванні цивільних правовідносин щодо відновлення стану речей, що існував до вчинення певних дій. У процесі розвитку суспільних відносин, реституція як норма цивільного права стала невід'ємною і важливою частиною не лише англо-саксонської системи права, але й західних правових систем в цілому. В українському законодавстві цей термін не використовується. Між тим, як окремий предмет міжнародного права та національних законодавств протягом ХХ ст. виокремилася реституція культурних цінностей, яка також відображена у відповідному понятті та терміні у нормативно-правових актах та науковій літературі. Узагальнюючи відповідні напрацьовані матеріали, вважаємо за можливе подати таке її визначення: *реституція культурних цінностей — це відновлення прав власності на культурні цінності у випадку їх незаконного присвоєння, яке передбачає зобов'язання щодо повернення законним власникам (фізичним та юридичним особам) предметів історичного, художнього, наукового та іншого культурного значення, втрачених ними в результаті прямих чи опосередкованих наслідків воєнної окупації іноземною державою, викрадення та нелегального вивезення за межі території країни походження (де предмет культури було створено, знайдено або де він перебував на законних підставах).* У випадку неправомірного знищення, вилучення та вивезене з території однієї держави до іншої внаслідок війни чи збройного конфлікту, реституція може бути застосована до країни-агресора як засіб матеріальної відповідальності за вчинені злочини та заподіяні збитки.

6. Розглядаючи співвідношення понять/термінів «повернення» та «реституція» культурних цінностей під кутом практичного застосування у вимогах щодо їх передачі країні походження, вважаємо за доцільне притримуватися рекомендацій ЮНЕСКО. Згідно з якими: *термін «реституція» («restitution») може бути застосований у випадку незаконного привласнення, тобто якщо предмет покинув країну походження незаконно згідно нормам національного законодавства та у відповідності до положень Конвенції 1970 р.; термін «повернення» («return») може застосовуватися, коли об'єкти покинули їх країни походження раніше, ніж*

було оформлене національне та міжнародне законодавство щодо захисту культурних цінностей, зокрема коли передача власності на них відбувалася з територій, які були колоніями на території звідки здійснювалася колоніальна влада (сила), також в результаті обмінів, подарунків чи продажу в період, коли це не було предметом правового врегулювання, а також у випадках, коли внаслідок політичної та економічної залежності створювалися можливості для передачі прав власності від однієї території до іншої, і коли вони не можуть бути сприйняті в даний час.

7. В процесі дослідження встановлено, що чимало важливих міжнародно-правових актів щодо збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції в разі незаконних вивезення, ввезення і передачі прав власності взагалі не мають офіційного українського перекладу (включно з документами, які ратифікувала Україна і які розміщені на офіційному сайті Верховної ради України), а ряд неофіційних опублікованих перекладів таких документів на українську мову містять суттєві розходження з оригінальними текстами не лише в частині застосованої термінології, але й навіть подекуди в перекладі офіційних назв цих документів. У цьому зв'язку одним із актуальних завдань державної політики України в даній сфері є забезпечення достовірних і офіційних перекладів відповідних найважливіших міжнародних правових актів українською мовою.

8. Процеси, пов'язані з поверненням та реституцією культурних цінностей, у своїй основі мають рушійні сили та причини, які нерозривно пов'язане із усвідомленням особливої ролі культурних цінностей в загальному цивілізаційному розвитку людства, для окремих держав та націй, етнічних та соціальних спільнот, конкретних осіб. Поряд з найбільш загальним його визначенням, — предмети матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення, — експерти виокремлюють додаткові фактори, як, наприклад, археологічне, етнологічне, етносоціальне, релігійне (сакральне) значення, а також їх матеріальну вартість у грошовому еквіваленті. Особливе місце культурні цінності, зокрема національні реліквії, посідають у процесах становлення «молодих» націй і держав, формування історичної пам'яті та національної ідентичності. Протягом середини 1950-х — 1990-х років було створено базові універсальні міжнародно-правові документи щодо захисту культурних цінностей у випадку війн та збройних конфліктів, запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності. Водночас, відбулися крах колоніальної системи і звільнення із колоніальної залежності багатьох народів, укріпилися і зробили великі кроки на шляху прогресу чимало новопосталих держав Близького та Далекого Сходу, Азії, Латинської Америки, які раніше були джерелами вивезення культурних цінностей. Тепер вони намагаються захищати свої

культурні цінності і повертати ті, які були вивезені з їхніх території у попередні періоди колоніальної залежності чи окупації. Накопичено значний позитивний досвід конструктивного вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей, який став частиною світового культурного співробітництва. Разом з тим, переважна більшість прикладів успішного розв'язання ситуацій навколо незаконно вивезених культурних цінностей припадає на період після ухвалення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. щодо запобігання незаконному вивезенню, ввезенню і передачі права власності на культурні цінності. При цьому чітко окреслилися складні і суперечливі питання навколо повернення та реституції культурних цінностей, які були привласнені і вивезені з країн походження в попередні періоди, коли така діяльність не була врегульовано міжнародним правом і не вважалася незаконною, а наявні міжнародні конвенції та угоди не мають зворотної сили в часі, тобто починають діяти з дня їх підписання чи ратифікації. З кінця 1980-х — початку 1990-х рр. новий імпульс отримала реституція культурних цінностей, переміщених під час та внаслідок Другої Світової війни. При цьому, реституційний процес перших повоєнних років отримав нову доповнену реальність, що проявилось у вимогах сучасної Німеччини та ряду інших країн, її колишніх союзників в роки війни, повернути культурні цінності, переміщені з території колишнього Третього рейху країнами-переможцями наприкінці війни та у перші повоєнні роки, спробах окремих країн отримати культурні цінності, які залишилися на територіях, які відійшли до інших держав внаслідок післявоєнної зміни кордонів, а також у широкій кампанії щодо повернення культурних цінностей, які були втрачені внаслідок дискримінаційної політики нацистського режиму та Голокосту в роки війни єврейського населення європейських країн. Усі ці явища загалом відображують новітні глобальні тенденції у сфері повернення та реституції культурних цінностей, міжнародного культурного співробітництва в цілому.

Розділ 3.

Витоки державної політики стосовно повернення в Україну національних культурних надбань (1917–1918 рр.)

3.1. Вивезення та втрати українських культурних цінностей як передумова формування суспільної ідеї щодо необхідності їх повернення

3.1.1. Гірка спадщина століть: втрачені пам'ятки, реліквії та святині

Переміщення та втрати культурних цінностей з сучасної території України було явищем, притаманним різним історичним епохам та періодам. Зафіксовані у писемних джерелах факти вказують на широке коло обставин, за яких відбувалося їх вивезення або й фізичне знищення.

Українська історія зберегла чимало прикладів як вже у давні часи звичайною практикою було пограбування та вивезення визначних реліквій внаслідок нескінченних війн та битв. Так, одну з найбільших світових православних реліквій Вишгородську ікону Божої матері вивезена з передмістя Києва і потрапила на сучасну територію Росії ще у XII ст. Ікона була привезена до Києва у 1129 або 1130 році за правління київського князя Мстислава Великого і встановлена в монастирській церкві Вишгорода, де розміщувалася великокнязівська замська резиденція. У 1155 р. син Юрія Долгорукого володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський під час нападу на Київ зруйнував частину Вишгорода та, пограбувавши його, поміж іншого викрав цю ікону і вивіз її спочатку до своєї резиденції у селі Боголюбово, а пізніше — до Володимира-на-Клязьмі, де вона стала головною святинею новозбудованого Боголюбським Успенського собору. Згодом ікона Вишгородської Божої матері була перевезена до Москви під назвою Володимирської ікони Божої матері і перебуває там дотепер¹.

---

¹ Вишгородська ікона Богоматері // Енциклопедія історії України Т. 1. К.: Наукова думка, 2003. С. 517.

Разом з тим, у ті часи відбувалася й мирна міграція культурних цінностей з Київської Русі, зокрема, з сучасної території України. Одним з найбільш відомим прикладом цього є так зване Реймське Євангеліє XI–XII ст., яке, як традиційно вважається, було привезене до Франції дочкою київського князя Ярослава Мудрого Анною, дружиною короля Генріха I. Найдавніша точно датована кирилична книга — славнозвісне Остромирове Євангеліє — була переписана у Києві в 1056–1057 рр. для новгородського посадника Остромира. Згодом Євангеліє перевезли до Москви (перша фіксація 1701 р.), а у 1720 р. звідти воно потрапило до Петербургу за наказом російського царя Петра I і тепер зберігається у Російській публічній бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна².

Збереглися згадки про те, що поставлений у 1408 р. в митрополити Київські і усієї Русі грек Фотій по дорозі до Москви затримався на півроку у Києві, звідки забрав із собою до Московії, за словами літописця, «все узорочье церковное и все сосуды»³. Більш конкретно відома доля славнозвісного Київського Псалтиря 1397 р., який був переписаний у Києві протодияконом Спиридонієм на замовлення смоленського єпископа Михаїла. За різними версіями, перебував або у Смоленську, або у Києві в Успенському чи Михайлівському соборі, у 1518 р. його подаровано земським підскарбієм Великого князівства Литовського і Руського Аврамом Глембицьким Микільській православної церкви у Вільні. У XIX ст. псалтир потрапив до збірки рукописів Товариства любителів давньої писемності та мистецтв і нині зберігається у Російській національній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна (м. Санкт-Петербург)⁴. Переселяючись із Києва до Москви, у 1300-х рр. київський боярин Протасій вивіз із собою відому ікону «Микола Зарайський із житієм»⁵. Сьогодні ця ікона є частиною фондів Державної Третяковської галереї у Москві.

Чимало старожитностей ставали жертвами неосвіченості та некультурності у ставленні до них. Так, біля міста Путивль, яке з 1500 р. входило до територій, контрольованих Московським царством, у 1626 р. в стародавньому кургані внаслідок грабіжницьких розкопок було викопано велику кількість золотих і срібних предметів, імовірно I тисячоліття

---

² *Фрис Віра*. Українська рукописна книга за кордоном // Пам'ятки України: історія та культура. 1994. № 3–6. С. 80.

³ *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Сер.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. К., 1996. С. 22.

⁴ *Івакін Гліб*. Київський псалтир 1397 року не належить Москві // Пам'ятки України. історія та культура. 1993. № 1–6. С. 87–91.

⁵ Там само.

нашої ери. Усі знайдені артефакти були переплавлені на золоті та срібні злитки, які передали «на церковне будівництво»⁶.

Тривале перебування частини українських земель у складі польської держави, численні повстання проти польської влади, апогеєм яких стала українська національна революція 1648–1676 рр.⁷, позначилися на тому, що значна кількість українських реліквій ще в ті буремні часи опинилася на території Польщі. Внаслідок воєнних подій чимало військових клейнодів та інших пам'яток потрапляли до рук ворогуючих сторін як військові трофеї. Іноді, вони переходили з рук в руки.

Зокрема, відомо, що внаслідок різних історичних полій та обставин в музейній збірці Фундації князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові (Польща) опинилися цінні реліквії, пов'язані з постаттю видатного українського військового та державного діяча гетьмана Богдана Хмельницького. У тому числі, з його ім'ям асоціюють шаблю середини XVII ст. з вигравіруваними на лезі написом-присвятою і портретом, нагай з держакон з оповитого воловою шкірою вишневого дерева та бичем з сириці, срібний кухоль (пов'язують із внеском Б. Хмельницького до костелу монастиря бернардинів восени 1655 р.), прикрашений сріблом, золотом та перлами кухоль XVI–XVII ст. із слонової кістки на трьох ніжках у формі левів, церемоніальну булаву XVII ст., яблуко якої виготовлено з кістки. У Національному музеї у Кракові також зберігається бердиш імовірно середини XVII ст., який також приписують Хмельницькому⁸. У музеї королівського замку на Вавелі в Кракові зберігаються легендарний старовинний інкрустований золотом та дорогоцінним камінням меч гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, який він отримав з рук польського короля за перемогу над османським військом у битві під Хотин-

---

⁶ *Формозов А.А.* Страницы истории русской археологии. М.: Наука, 1986. С. 16.

⁷ Національна революція 1648–1676 // *Енциклопедія історії України*. Т. 7. К.: Наукова думка, 2010. С. 270–279.

⁸ *Савчук Юрій.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошуки, знахідки, атрибуція). К.: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 34–50.

ном⁹, також наявна інформація щодо перебування там шаблі гетьмана Петра Дорошенка¹⁰.

І відомості про знаходження у музеях Польщі українських реліквій постійно поповнюються. Зокрема, нещодавно Т. Чухліб, опрацьовуючи електронні бази даних польських музеїв, натрапив на нову знахідку — у музеї Мальборкського замку зберігається козацька порохівниця, яка, на його думку, цілком могла належати славетному козацькому полковнику І. Богуну. Адже протягом 1662 — початку 1663 років полковник Війська Запорозького Іван Богун відбував ув'язнення у Мальборкській (Марієнбурзькій) фортеці в Пруссії (суч. Польща) за наказом польського короля. У сучасній польській атрибуції це порохівниця ХУІІІ ст., виготовлена з лосиного рогу. Але ці офіційні дані можуть бути уточнені в разі підтвердження гіпотези Т. Чухліба¹¹.

Сьогодні у Національному музеї воєнної історії Швеції у Державній трофейній колекції зберігаються унікальні українські та кримсько-татарські військові клейноди. Серед них імовірно перший прапор гетьмана Богдана Хмельницького, який датується орієнтовно 1649 р., коли він вперше згадується у письмових джерелах із званням гетьмана. Існує припущення, що цей прапор разом з іншими клейнодами міг бути втраченим козаками під час битви під Берестечком 1651 р.¹² Там же перебуває прапор Чернігівського полку середини ХVІІ ст. (орієнтовно 1651 р.). Прапор був втрачений козаками в бою з польсько-литовським військом під Ріпками 26 червня 1651 р. Гетьман Януш Радзивілл цей захоплений прапор разом з іншими прапорами і значками, відбитими в козаків і татар польсько-литовським військом протягом 1651 р. (разом 36 од.), представив у Варшаві польському Сейму наприкінці лютого 1652 р. Проте під

---

⁹ *Тоїчкін Денис*. Клинок зброя козацької старшини ХVІ — першої половини ХІХ ст. Проблеми атрибуції та класифікації. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 133–141; За що Сагайдачний отримав унікальну зброю та про що розповідають написи на ній: історія гонорового меча гетьмана козацького. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://znaj.ua/history/199846-za-shcho-sagaydachniy-otrimav-unikalnu-zbroyu-ta-pro-shcho-rozpovidayut-napisi-na-niy-istoriya-gonorovogo-mecha-getmana-kozackogo>

¹⁰ Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Довідка «Про історичні і художні реліквії українського народу, які знаходяться у збірках музеїв Польщі».

¹¹ Чухліб Тарас. Неймовірна історична знахідка. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/TChuhlib/posts/1373377376182670>

¹² *Савчук Ю., Турек С. Прапор Б. Хмельницького з колекції трофеїв шведських королів Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип. 7. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. С. 312–324.*

час Другої польсько-шведської війни 1655–1660 рр. внаслідок перемоги шведської армії у так званій «триденній битві» за Варшаву, у 1656 р. цей прапор разом з іншими клейнодами потрапив до збірки трофейних реліквій Швеції¹³. Імовірно за тих же обставин потрапив до Швеції і рідкісний прапор татарської кінноти сер. XVII ст.¹⁴ Пізніше, вже під час Північної війни 1700–1721 рр. між Московським царством (згодом Російською імперією) та Швецією, коли українські козаки виступали на боці Росії, у битві під Несвіжем 1706 р. вони зазнали драматичної поразки. Як трофей до рук шведів потрапив прапор (орієнтовно 1690–1696 рр.) з гербами гетьмана І. Мазепи та старобільського полковника М. Миклашевського, який загинув у тій битві¹⁵. Іншою була доля ще однієї реліквії, яка опинилася у Швеції — козацької булави, яка, за однією з версій, була успадкована Пилипом Орликом після гетьмана І. Мазепи, котрий пішов на союз із шведським королем Карлом XII і разом з ним зазнав поразки у битві проти російської армії під Полтавою у 1709 р. Гетьман П. Орлик з частиною козацької старшини був змушений шукати політичного притулку у Швеції і став символом, за виразом українських істориків, «першої української політичної еміграції». І булаву, прикрашену орнаментом із срібленням та позолотою, яка нині зберігається у Муніципальній бібліотеці шведського міста Лінчопінг цілий ряд дослідників ототожнюють саме з його постаттю¹⁶.

У той час українські козацькі клейноди потрапляли і до Московського царства. Зокрема, відомо, що прапор гетьмана Івана Виговського, втрачений під час бойових дій з московським військом у 1660 р., як важливий трофей був надісланий російському царю боярином В. Шереметьєвим і далі переданий на зберігання до Збройної палати Московського Кремля¹⁷. Пізніше, коли українські гетьмани, що орієнтувалися на Московію, отримували гетьманські клейноди від імені московського царя, які виготовлялися у Збройній палаті, вони неодноразово поверталися туди при зміні гетьманів або при видачі нових клейнодів на заміну пошкоджених,

¹³ Україна–Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). Каталог міжнародної виставки. / Укладач Ю. Савчук. К.: Такі справи, 2008. С. 42–43.

¹⁴ Там само, с. 28; *Савчук Юрій*. Коли і як кримсько-татарські прапори потрапили до колекції Військового музею у Стокгольмі? // *Історія Криму у запитаннях та відповідях*. К.: Наукова думка, 2015. С. 157–159.

¹⁵ Україна–Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). Каталог міжнародної виставки., с. 85–88.

¹⁶ Там само, с. 128–129.

¹⁷ *Савчук Юрій*. Знамена українських гетьманів з Палати зброї Московського Кремля // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць*. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 583.

старих чи втрачених. За даними науковців, таким чином загалом у Москві опинилися знамена семи українських гетьманів — Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи та Д. Апостола¹⁸.

Під час подій Кримської війни 1853–1856 рр. місце розташування античного Херсонесу опинилося в зоні контролю англо-французьких військ. На території пам'ятки французька армія здійснила масштабне будівництво батареї, складів та окопів, що завдало їй великої шкоди. А після завершення бойових дій, коли британські і французькі військові покидали Крим, вони вивезли археологічні знахідки із давньосховища при киновії в ім'я Св. Рівноапостольного князя Володимира, що була заснована у 1850 р. Окрім того, полковник 39-го полку британської армії (а разом відомий ботанік) Вільям Манро (William Munro) організував грабіжницькі розкопки на Херсонеському городищі (за іншими даними — на околиці стародавнього міста і це були рештки приватної садиби). Зокрема, він залучив до розкопок 50 осіб, що засвідчує їх масштабність. Ці роботи проводилися з дозволу штабу полку. Окрім того, Манро провів пошукові роботи також у районі Балаклави, де було знайдено багато посуду, теракотові статуетки, монети, фрагмент стародавнього рельєфу з червоного шиферу, та інші пам'ятки. Так само і французькі військові здійснювали тут незаконні розкопки, виявивши на місці одного з храмів мозаїчну підлогу. Здобуті таким шляхом артефакти частково потрапили до Британського музею та в руки приватних колекціонерів. Так, лише у Британському музеї нараховується 159 об'єктів з позначкою, що вони подаровані Манро, та прив'язкою до населених пунктів Інкерман (більшість) та Керч (5 експонатів). Цей комплекс включає в себе зразки посуду, фрагменти виробів із заліза та бронзи, предмети з скла, фрагменти кам'яних рельєфів, світильники (один із зображенням бика), фрагмент теракотової статуетки (жіноча голова) з дбайливо пропрацьованими рисами обличчя¹⁹.

Але систематичні втрати культурних цінностей, знайдених на українських землях відбувалися і в мирний час. Так, 1848 року біля с. Личківці, що перебувало в складі Австро-Угорщини (тепер Гусятинський район Тернопільської області), у річці Збруч, яка обміліла внаслідок

¹⁸ Там само, с. 601.

¹⁹ *Шаманаев А.В.* Херсонесское городище и вывоз культурных ценностей за рубеж в XIX в. // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 14. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. С. 158; *Аржанов А.Ю.* Раскопки полковника Манро на Гераклеяском полуострове во время Крымской войны 1854–56 годов // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Том 11 (2012). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/drevnosti/issue/view/385>

посухи, було знайдено стародавнього ідола, виготовленого з вапнякового каменю. Він мав висоту 2,57 м і витесані зображення чотириликої голови, на яку надягнена князівська шапка, тулуба і трьох ярусів, з усіх боків вкритий барельєфною композицією, що відображає міфологічне уявлення про три рівні Всесвіту. Знахідка увійшла в історію як «Збручанський ідол» (імовірно IX–X ст.). На початку 1849 р. пам'ятку подарували графу Мечиславу Потоцькому, який тоді проживав у с. Коцюбинчиках, де мав маєток. У 1851 р. ця унікальна знахідка була перевезена графом до Кракова, де протягом семи років виставлялася у щойно заснованому Краківському музеї старожитностей (1850 р.), який спочатку розміщувався у залі бібліотеки місцевого Ягеллонського університету. Тепер це Краківський археологічний музей, у якому Збручанський ідол зберігається дотепер²⁰.

Під час археологічних розкопок 1876–1878 рр. біля с. Івано-Пусте Борщівського повіту (нині Борщівський район) на Тернопільщині був вивезений до музею цісарсько-королівській Академії наук у Кракові унікальний бронзовий казан кін. VII ст. до н.е.²¹ Ще одним із прикладів вивезення культурних цінностей з українських земель у складі Австро-Угорської імперії є доля славнозвісного Михалківського скарбу — знахідок 1878 та 1897 років золотих прикрас VIII–VII ст. до н.е. біля с. Михалків Борщівського повіту. Перший Михалківський скарб (знайдено 12 липня 1878 р.) складався за різними описами від кількох сот до кількох тисяч предметів та їх фрагментів загальною вагою понад ніж 7 кг. Більшу частину скарбу придбав граф В. Дідушинський для Музею ім. Дідушинських у Львові. Дещо пізніше, досліджуючи місце знахідки, працівник археологічної та антропологічної комісії при Академії наук у Кракові А. Кіркор виявив там золоту намистину та звій скрученого золотого дроту, які передав до згаданого вище краківського музею²². Через двадцять років у 1897 р. біля с. Михалкове було знайдено другий скарб золотих предметів загальною вагою понад ніж 1,5 кг. Більшість знахідок скарбу потрапила до колекцій Віденського природничого музею та в приватні руки²³.

---

²⁰ Писаренко Ю.Г. Збручанський ідол // Енциклопедія історії України. Т. 3. К.: Наукова думка, 2005. С. 314; Збручанський ідол. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B1%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BB

²¹ Бандрівський Микола, Крушельницька Лариса. Золоті Михалківські скарби та їх доля. Львів: Ліга-Прес, 2012. С. 13.

²² Там само, с. 9–19.

²³ Там само, с. 19–23.

Але особливо значних втрат культурних цінностей було завдано Україні Московським царством, а згодом Російською імперією.

Ще у другій половині XV ст. основою офіційної ідеології московських царів стала ідея «київської спадщини», яка полягала в декларуванні спадкоємних родинних зв'язків московських царів з Великим Князем Київським Володимиром Мономахом (1053–1125). Незважаючи на її необґрунтованість та міфічно-легендарний характер, Москва починає наполегливо претендувати на землі колишньої Київської Русі — могутньої середньовічної держави з центром у Києві, що обіймала території від Північного до Чорного морів²⁴. Зручний час для реалізації московських задумів настав під час великої війни українців за визволення з-під влади Польщі у середині XVII ст., коли український гетьман Богдан Хмельницький офіційно звернувся по допомогу до московського царя і у січні 1654 р. на раді в Переяславі було ухвалене рішення про перехід України під його зверхність на засадах якнайширшої автономії українців. Однак, відкинувши власні зобов'язання, Московія розгорнула цілеспрямований наступ на їх права та свободи, повну ліквідацію автономії України. Спроби українців досягти волі жорстоко придушувалися.

Багатовікові політичні та економічні утиски України доповнювалися обмеженнями і переслідуваннями української мови і культури, що мало на меті не лише повне поглинання українських земель імперією, але й нівелювання базових ознак автентичності і самобутності українського народу та його денаціоналізацію, колонізацію й асиміляцію. Ще у 1718–1721 роках цар Петро I видав укази, котрі забороняли друкування в Україні будь-якої літератури, крім релігійної. При цьому релігійні книги мали друкуватися за російськими зразками, «дабы никакой розни и особенного наречия в оных не было». Ця політика отримала новий імпульс 1863 року, коли було видано відомий циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Валуєва, схвалений імператором, де проголошувалося: ніякої української мови «не було, нема і бути не може». Заборони щодо книгодрукування українською мовою та ввезення українських книг з-за кордону, інші дискримінаційні дії витікали також із указів 1876, 1894, 1895, 1905 років. А під час проведення у Києві археологічного з'їзду було дозволено читати доповіді усіма слов'янськими мовами, крім української²⁵.

---

²⁴ Детальніше див.: *Кот Сергій*. Чи потрібна Україні «Шапка Мономаха»? // Віче. 1993. № 12. С. 136–141; *Його ж*. Викрадачі нашої історії. Претензії Москви на «київську спадщину»: витоки і символи. К.: ТОВ «Українська прес-група», 2015. С. 475–486.

²⁵ *Огієнко І*. Українська культура. К., 1991. С. 160, 211–212, 220; *Аркас М*. Історія України-Русі. К., 1990. С. 374.

Українська культурна спадщина розглядалася лише крізь призму посилення великоруського впливу. У імперській битві за «київську спадщину», Російська імперія прагнула привласнити собі історію Київської Русі, в той же час намагаючись відсікти від неї українців. За допомогою простої формули: Русь — це Росія і росіяни, українському етносу не знаходилося місця ні як спадкоємцю історії і культури Київської Русі, ні після неї на територіях, де він споконвіку проживав впродовж багатьох століть. Для цього було розгорнуто боротьбу за надбання культури на теренах України, які уособлювали тотожність українського народу, зокрема за пам'ятки старовини і мистецтва як матеріальні свідчення історії його розвитку.

У перекрученому, спотвореному вигляді представлялася офіційна концепція історії церкви та церковного будівництва в Україні. Акценти робилися лише на давньоруських пам'ятках, які автоматично ототожнювалися саме з Росією та російською історією, мали засвідчувати її «одвічну присутність» на українській землі. Натомість, за рішенням Святейшого Синоду старовинні українські церкви планомірно перебудовувалися відповідно до затверджених типових проектів або доводилися до руїни без догляду та ремонтів і повністю розбиралися, замінюючись типовими новобудовами. Ці, за виразом волинського археолога та мистецтвознавця Олександра Цинкаловського, «архітектурні сироти, привнесені чужинцями», суперечили споконвічним традиціям українського зодчества, оточуючому історичному та природному середовищу²⁶. Знищувалися навіть прекрасні багатоярусні іконостаси та ліплення Успенського собору Києво-Печерської лаври — як «один з небажаних слідів латино-польського впливу на православну святиню Києва». Намагалися переробити і куполи найдавнішого Софійського собору XII ст. у Києві — як занадто «українські»²⁷. Більшість талановитих українців чи з власної волі (шукуючи можливості для реалізації всіх здібностей), чи в результаті прямого примусу були змушені жити й творити в Москві, Петербурзі та інших містах Росії. Спроби українців гідним чином увічнити пам'ять визначних синів свого народу, наштовхувалися на пряму протидію царської адміністрації. Виступаючи 1911 року у Києві, прем'єр-міністр Росії П. Столипін заявив з приводу намагань української громадськості встановити у місті пам'ятник Тарасові Шевченку: «Доки я стою на чолі уряду, встановлення цього пам'ятника не буде допущене»²⁸. Характерним прикладом

²⁶ Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 14.

²⁷ Эрст Федор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. К.: ГУРО, 1918. С. 18.

²⁸ Галайба В. Столипін проти Шевченка // Вечірній Київ. 1991. 22 травня.

подібних імперських підходів є відзначення 200-річчя Полтавської битви на Полтавщині у 1909 р. Відзначаючи пам'ятні місця битви та пам'ять воїнів, які полеглих під час бойових дій, російська влада дозволила встановлення пам'ятних знаків на честь російського коменданта Полтави О. Келіна, полеглим «російським воїнам», полеглим шведам від шведів та полеглим шведам «від росіян». Проте жодної згадки не було зроблено про участь у тих подіях українців та про полеглих українських воїнів, які брали участь у битві з обох сторін²⁹. За рік циркуляром Столипіна в українського народу відібрано право на створення національних культурно-освітніх організацій³⁰. За всі роки панування над Україною російський уряд не створив на її території жодного державного музею. Вони виникали лише стараннями меценатів та коштом громадськості, неодноразово зустрічаючи протидію офіційної влади. Так, коли у 1888 році наукові та культурні діячі Києва порушили питання про організацію в місті музею, на поданій доповідній записці київський генерал-губернатор наклав резолюцію: «За відомостями, зібраними по губерніях, в установі подібного роду потреби немає»³¹.

При цьому діючим товариствам, комітетам і комісіям нав'язувалася русифікаторська концепція діяльності, їх робота обмежувалася. Наприклад, полтавський генерал-губернатор заборонив місцевій архівній комісії здійснити заплановану широку програму обстеження пам'яток старовини та мистецтва на теренах губернії. Чернігівський цивільний губернатор взагалі розігнав «непевний» склад чернігівської вченої губернської архівної комісії, яка за виразом її активного члена М. Коцюбинського, «прийшла до висновку про необхідність вивчення пам'яток української художньої творчості в їх історичному зв'язку і наступності»³². Показовим є гасло, під яким представники російської влади намагалися спрямовувати діяльність Подільського єпархіального статистичного комітету: «...Це є доказ у пам'ятках нашої країни, що з докором будуть їм казати: не чіпай! — це російське!»³³.

²⁹ Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. К.: Наукова думка, 1987. С. 400.

³⁰ Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К.: Дніпро, 1993. С. 381.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та органів управління України (далі ЦДАВОУ). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 36.

³² Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К.: Видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. С. 869.

³³ Стельмашова А.И. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета как источник для написания статей к Своду памятников истории и культуры // Памятники истории и культуры Винницкой области: материалы к Своду памятников истории культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 8. К., 1990. С. 15–16.

«Необхідно передусім вибрати критеріумом при обговоренні всіх урядових заходів, застосовуваність, виконуваність та придатність їх у розумінні досягнення раз і назавжди ясно визначеної мети — повного, безповоротного злиття земель колишньої Речі Посполитої, що входять до складу імперії, з корінною Росією, а не абстрактну гуманність, справедливість і безпомилковість... Те, що буде придатне (для Росії — *Авт.*), те одночасно буде гуманним і справедливим», — ці слова варшавського віце-губернатора Й. Гурко-Ромейко могли б стати епіграфом для аналізу російської політики в Україні³⁴.

Згадані факти є ключовими для розуміння витоків проблеми вивезення українських культурних цінностей до Росії. Цей процес став складовою частиною та одним із основних інструментів формування її імперської політики від самих початків. Створення та наповнення фондів багатьох найбільших музеїв, архівів і бібліотек Москви та Петербургу стало можливим лише завдяки систематичному знекровленню культурної спадщини багатьох народів, втягнутих в орбіту Російської імперії. Безліч підтверджень тому має історія України. Її культурні та історичні цінності, ніби величезною губкою, вбиралися столицями метрополії — Москвою та Петербургом. Це відбувалося різними шляхами: а) як прямого застосування сили у війнах та збройних конфліктах, коли їх культурні цінності вважали за військові трофеї; б) на підставі царських указів та розпоряджень органів світської та духовної влади Росії; в) через організацію систематичних експедицій, що вивозили з України знайдені цінності; г) через дії приватних осіб.

Для ілюстрації даної тези звернімося до конкретних прикладів.

Намагаючись придушити опір українців на чолі з гетьманом Іваном Мазепою російській експансії, цар Петро I запровадив на території України режим жорстокого терору. Сучасник тих подій німецький діяч Вебер у своїх спогадах зазначив: «Московський генерал Меньшиков приніс на Україну всі страхоття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців»³⁵. Були стерті з лиця землі такі міста і містечка, як Гадяч, Келеберда, Маячка, Нехвороша, Переволочна, Ромен, Старий і Новий Кодак та інші. Цивілізована Європа була шокована звірствами російської армії у гетьманській резиденції — місті Батурині, яке, за свідченнями англійського посла лорда Ч. Вайн-

---

³⁴ Голубев О.Л. К истории изучения русско-польских отношений конца XIX века // Преподавание и изучение историографии и источниковедения отечественной истории: проблемы, опыт, поиски, решения. Тверь, 1992. С. 132.

³⁵ Січинський Володимир. Чужинці про Україну. Львів: Слово, 1991. С. 42.

ворта, «було взяте і спалене, і понад сім тисяч чоловік було вбито незалежно від віку й статі»³⁶. При цьому були повністю розграбовані величезні колекції старожитностей і книжкове зібрання Мазепи, про які француз Жак Балюз після зустрічі з гетьманом писав: «Він показав мені збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки»³⁷. Відомо, що в подальшому згадана колекція зброї склала основу приватної збірки Меньшикова, яка знаходилась у його палаці на набережній р. Неви у Санкт-Петербурзі. Тут же, у домовій церкві князя, знаходилися срібний хрест з ім'ям легендарного українського гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, срібна дарохранительниця, два Євангелія — львівського друку 1644 року та друку 1698 року — у дорогоцінних оправках і два позолочених вінці. Згодом ці речі перебували у розташованому в будинку Меньшикова І-му Кадетському корпусі, з якого потрапили частково до Ермітажу, частково до інших музеїв Петербурга³⁸. Про долю бібліотеки Мазепи та цінностей розграбованих церков і монастирів нічого не відомо.

Серед історичних реліквій, захоплених російськими військами в Україні, окремо слід наголосити на клейнодах (символах військової та державної влади) українських гетьманів і запорозьких козаків: прапори, корогви, значки, бунчуки, булави, трості, літаври, гармати, печатки. Сповідуючи Петру I про захоплення Батурина, князь Меньшиков зазначав, що серед захопленого майна є «три булави, також і бунчук, і між достатнім числом усяких прапорів, — прапор перший, котрий завжди перед гетьманом підносили»³⁹. Захоплення та руйнування Запорозької Січі у 1709 р. також супроводжувалося перевезенням до Москви та Петербургу як трофеїв козацьких клейнодів: в офіційних документах згадуються 13 прапорів та понад 60 гармат. Така ж доля спіткала реліквії козацької церкви на Січі — за даними джерел, російське військо захопило і вивезло з неї «іконостас різьблений з царськими вратами та з поставними іконами, і з деісусом та з іншими поставними іконами, котрі писані на дошках і на полотнах... 3 хрести залізних великих з церкви,... святе Євангеліє, в ящик не в палітурках...»⁴⁰.

---

³⁶ Павленко О. Загибель Батурина. Чернігів: РВВ Черніг. облуправління по пресі, 1994. С. 99.

³⁷ Січинський Володимир. Чужинці про Україну, с. 37.

³⁸ Кот Сергій. Проблеми повернення в Україну культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. 1995. Ч. 10. С. 44.

³⁹ Павленко О. Загибель Батурина, с. 84.

⁴⁰ Беляшевский Н. Взятие и разорение Запорожской Сечи в мае 1709 г. // Киевская старина. 1896. Т. LIII (апрель, май и июнь). С. 39.

У ході бойових дій до російських військовиків потрапила особиста шабля гетьмана Мазепи, датована 1687 р. У 1836 р. власник шаблі Батурлін подарував її міській думі Воронежа. 1849 року через міністра внутрішніх справ шабля була піднесена імператору Миколі I, і потрапила до музею-арсеналу у Царському Селі, де зберігалася до 80-х років XIX ст.⁴¹ У другій половині XIX ст. більшість пам'яток цього музею потрапила до відділу середніх віків і доби Відродження Петербурзького Ермітажу та до Збройної палати Московського Кремля. У фондах останньої «шабля Мазепи» була зафіксована у повідомленнях 1930 р.⁴² Разом з тим, сучасні дослідження українських істориків підтверджують наявність шаблі, яка з XIX ст. ототожнюється як «шабля І. Мазепи», у фондах Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі⁴³.

Нове підступне захоплення та руйнування Запорозької Січі за наказом російської імператриці Катерини II у 1775 р. (саме тоді, коли українські козаки брали участь у російсько-турецькій війні на боці Росії) знову позначилося розграбуванням і вивезенням козацьких клейнодів до Москви та Петербургу. Тоді особливо «відзначився» князь Потьомкін, який долучив до награбованого майна ще й реліквії січової церкви, у якій, за традицією, зберігалися козацькі клейноди. Згодом частина захоплених клейнодів (14 прапорів і корошов) потрапила до його управителя, після смерті вдови якого у 1829 р. — до петербургського Царськосельського Арсеналу. Звідти вони згодом були передані до Ермітажу⁴⁴.

У музеях Москви та Петербурга досі перебуває також значна кількість козацьких гармат, вироблених в Україні, які є видатними пам'ятками ливарного мистецтва і важливими історичними реліквіями⁴⁵.

Витоки організованого та цілеспрямованого пошуку старожитностей та історичних документів на території Московського царства та створеної на його основі Російської імперії припадають на початок XVIII ст., на

⁴¹ А.Л. Сабля Мазепы // Киевская старина. 1883. Т. V. С. 213.

⁴² Україна. 1930. № 42 (липень–серпень). С. 193.

⁴³ Тоїчков Денис. Клинкова зброя козацької старшини XVII — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 159–171. Автор ґрунтовно аналізує даний історичний артефакт і наводить вагомі аргументи щодо більш пізнього характеру декоративного та морфологічного оформлення даного зразка клинкової зброї, які на його думку, за рядом ознак є більш притаманними XIX ст. Разом з тим він не відкидає можливість автентичності основи даної шаблі і її імовірної приналежності гетьманові І. Мазепі.

⁴⁴ Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі. // Україна. 1924. № 3/4. С. 25.

⁴⁵ Палієнко В. Українська артилерія в музеях Росії // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 40–46.

що переконливо вказують дослідження російських вчених А. Разгона⁴⁶, В. Козлова⁴⁷ та О. Формозова⁴⁸. До цього часу щодо випадкових знахідок старожитностей ставилися або з цікавістю як до чогось незвичайного, або з суто прагматичних меркантильних інтересів (переплавлення і продаж знайдених цінних речей, видобуток селітри з давніх курганів і городищ тощо). Намагання російського царя Петра I наслідувати досвід Західної Європи у створенні колекцій музейного характеру започаткували процеси централізованого та усвідомленого збирання і збереження старожитностей. Поступово на цій основі стало формуватися нове суспільне ставлення до предметів старовини і мистецтва — вони почали розумітися як матеріальні свідчення минулого, об'єкти наукового дослідження, як предмети, які задовольняють зростаючі естетичні смаки⁴⁹.

На наш погляд, дана обставина має значення для визначення науково обгрунтованої хронологічної межі відліку можливих українських претензій щодо повернення втрачених культурних цінностей, у тому числі і багатьох національних реліквій. З одного боку, цей період позначений кульмінацією українського визвольного руху та його поразкою (за виразом багатьох російських істориків XIX ст., це був час «остаточного приборкання України Петром I»). З другого — саме на початку XVIII ст. на теренах Росії зароджується новочасне ставлення до предметів мистецтва і старовини, ознаками якого стали їх цілеспрямовані описи та дослідження, масове розповсюдження приватного колекціонування та заснування перших публічних музеїв. Суспільство починає усвідомлювати наукове та суспільне значення пам'яток історії та культури, необхідність їх виявлення, обліку, захисту та збереження⁵⁰. Отже, вивезення культурних цінностей з України до Росії саме у той час набуло системного, організованого та цілеспрямованого характеру.

Імператорськими указами та розпорядженнями імперських інституцій була створена чітка система вилучення культурних цінностей до столиць метрополії. Зокрема, серед перших таких актів відомий указ Петра I 1702 року про вилучення з арсеналів міст Києва і Батурина захоплених «у султанов турецьких и у королей польского и свейського на боях» гармат,

---

⁴⁶ Разгон А.М. Охрана исторических памятников в России (XVIII в. — перв. пол. XIX в.) // Очерки музейного дела в СССР. Вып. 7. М.: Наука, 1971. С. 301.

⁴⁷ Козлов В.П. Колумбы российских древностей. М.: Наука, 1981. С. 3.

⁴⁸ Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. М.: Наука, 1986. С. 16–17, 20–33.

⁴⁹ Разгон А.М. Вказ. праця.

⁵⁰ Формозов А.А. Вказ. праця, с. 33; Кот С.І. Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 1. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 1992. С. 36–37.

які мали «в Москве в новостроенном Цехаузе для памяти и на вечную славу поставить»⁵¹. А у 1707 році йому були відіслані монети із скарбу, знайденого у Києві. Системному нагромадженню пам'яток культури в Москві та Санкт-Петербурзі сприяли укази Петра I від 13 лютого 1718 р. — про Кунсткамеру і здачу старовинних речей комендантам, від 16 лютого 1718 р. — про збір по єпархіях давніх рукописів та ін.⁵² Характерним був зміст указу Петра I Сенату від 16 жовтня 1720 р., яким доручалося «послать нарочных во все монатыри, обретающие в Российском государстве, для осмотра в оных и забраня древних жалованных грамот и других куриозных писем оригинальных, також книг гисторических, рукописных и печатинных, какие где ко известию потребные найдутся»⁵³. У 1722 р. окремим указом було підтверджено зобов'язання по церквах і монастирях щодо передавання до Синоду церковних предметів, «старых изрядно», зокрема, мова йшла про «старые монеты, каменя хорошие, которые по старому обычаю не огранивали». І для того доручалося «в те знатные места послать знающих людей, дабы то пересмотреть, и что гразда старое и куриозное, как выше писано, привезли»⁵⁴.

Ця практика була продовжена наступниками Петра I — російськими імператрицями, особливо Катериною II, яка виявлення та вивезення до Петербурга і Москви старожитностей, архівних документів, давніх літописів, інкунабул і стародруків зробила інструментом системної політики щодо зміцнення російського самодержавства, елементом якої стало фальшування російської історії та історії українського народу. На місця розсилалися спеціальні анкети для збору інформації про старожитності та давні рукописи. Зокрема, для прикладів можна згадати анкету 1740 р. В. Татищева, 1760 р. М. Ломоносова, 1760 р. Шляхетського корпусу, 1770 р. щодо складання топографічних описів та ін. Під час своїх подорожей територією України Катерина II особисто переглядала церковні та монастирські збірки документів, рукописів та старовинних книг і забирала з них ті, що вважала за потрібні для перевезення до Петербургу. Особливо цікавили її українські літописи, що підтверджує наказ генерал-губернатору 1794 року, з дорученням «употребить ко благождению ее императорского величества все зависящее от вас старание к отысканию и поручению из домов и партикулярных рук летописей и особенно родословных...»⁵⁵.

⁵¹ Разгон А.М. Вказ. праця.

⁵² Там само; Формозов А.А. Вказ. праця, с. 17.

⁵³ Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I. Т. 1. Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1945. С. 86–87.

⁵⁴ Там само, с. 103.

⁵⁵ Фрис Віра. Українська рукописна книга за кордоном, с. 82.

Особливо значних масштабів вивезення культурних цінностей з України набуло з кінця XVIII — початку XIX ст., коли увагу громадськості та науковців привернули скарби скіфських курганів, давньо-слов'янські та давньоруські старожитності. У 1763 році за наказом генерал-губернатора Новоросійського краю (південна частина України) О. Мельгунова було по-грабіжницькому звічено скіфський курган Червона (або Лита) Могила. Виявлені речі, що згодом отримали назву «мельгуновського скарбу» (золота діадема, окуття руків'я та піхов меча, золоті оздобы вбрання VII — початку VI ст. до н.е.) були подаровані імператриці Катерині II і згодом увійшли до заснованого нею імператорського Ермітажу⁵⁶. А після відкриття І. Стемпковським у 1830 році кургану Куль-Оба біля Керчі, скіфське золото якого (золоті діадема, шийна гривня вагою 461 г з фігурами вершників-скіфів) потрапило до Ермітажу, за урядовими постановами почалася смуга курганних розкопок. Найбільш видатні знахідки при цьому обов'язково відправлялися до Петербургу, де в імператорському Ермітажі з'явився спеціальний «Зал керченських старожитностей». У заснованих на початку XIX ст. на півдні України громадських музеях (Феодосія, Одеса, Керч) лишалися тільки речі другорядного характеру⁵⁷. Тим часом, ще у 1804 році куратор Харківського університету граф С. Потоцький мав намір відкрити музей, де збиралися б коштовності з усього півдня України (у тому числі Криму й Керчі), однак втілити цей задум не вдалося⁵⁸.

Серед пізніших актів вкажемо на Указ Святійшого Синоду від 6 червня 1804 р. про розшук давніх літописів по церквах і монастирях і відправлення їх до Товариства історії старожитностей російських (Москва)⁵⁹.

У 1821 р. поблизу Чернігова було знайдено так звану «Чернігівську гривню» — круглої форми золотий амулет — медальйон-змійовик із викарбуваними зображеннями та написами церковнослов'янською, староукраїнською та грецькою мовами. Ця знахідка стала великою сенсацією, яка багато в чому вплинула на подальший перебіг досліджень давньо-

---

⁵⁶ *Беляева О.* Археологічні збірки України в Росії // Пам'ятки України: історія і культура 1994. № 1/2. С. 105.

⁵⁷ *Каспаринская О.А.* Музеи России и влияние государственной политики на их развитие (XVIII — нач. XX в.) // Музей и власть: Сб. научных трудов. М.: НИИ культуры, 1991. С. 29, 31, 33.

⁵⁸ Історико-культурна спадщина України. XIX — поч. XX ст.: Збірник документів / Упор. Григор'єва Т.Ф. К.: Рідний край, 1995. С. 4.

⁵⁹ *Кот Сергій.* Проблеми повернення в Україну культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. 1995. Ч. 10. С. 46.

руської історії. Сучасники пов'язували її з іменем великого князя Володимира Мономаха. Цінна знахідка потрапила до Санкт-Петербургу і нині зберігається у фондах Державного Російського музею⁶⁰.

Роль каталізатора у цьому процесі зіграла створена у 1859 р. Імператорська Археологічна комісія, яка стала головним центром організації археологічних досліджень на території імперії та вирішувала долю знахідок. У статуті Комісії зазначалося: «Найцінніші з речей, відкритих Комісією, або тих, що надходять до неї, представляються на розсуд государю імператору і за велінням його імператорської величності надходять в імператорський музей Ермітаж або в інші височайше призначені місця»⁶¹. З 1889 р. комісія отримала виключне право проведення і нагляду за археологічними розкопками та великими земляними роботами на всій території Російської імперії, а також здійснювала контроль за проведенням ремонту та реставрації «монументальних пам'яток старовини» спільно з Академією мистецтв⁶². У той же час, діяли норми, які додатково регулювали питання знахідок скарбів на державних землях. Слід зазначити, що на території України, де, власне, і були знайдені найсенсацийніші знахідки ХІХ — поч. ХХ ст., для російських імператорів в абсолютній більшості випадків не знаходилося місць, куди б вони передавалися. Отож, до Ермітажу та Російського музею в Петербурзі, Збройної палати, Історичного музею у Москві потрапили всі найцінніші скіфські, слов'янські та давньоруські старожитності, відкриті на Київщині, Полтавщині, Катеринославщині, Чернігівщині та в інших регіонах України. До таких знахідок належать скарби скіфського кургану Чортомлик (біля сучасного Нікополя), серед яких — всесвітньовідома срібна амфора з зображенням скіфів, що приборкують диких коней. У 1912–1913 роках на території сучасної Запорізької області було розкопано «царський» скіфський курган Солоха, знахідки з якого вразили увесь світ. Досить лише згадати золоті гребінь, фіялу та прикрашений срібною пластиною горит. Знахідки з кургану опинилися у Петербургському Ермітажі⁶³. Найбагатший за всю історію Російської імперії, а згодом і СРСР Перещепинський скарб, знайдений у 1912 р. біля села Мала Перещепина

⁶⁰ Коваленко В.П. Чернігівська гривна // Енциклопедія історії України. Т. 10. К.: Наукова думка, 2013. С. 513; Козлов В.П. Коллумбы российских древностей. М.: Наука, 1981. С. 84.

⁶¹ Охрана памятников истории и культуры в России. XVII — начало XX вв.: Сборник документов. М.: Советская Россия, 1978. С. 65.

⁶² Історико-культурна спадщина України (ХІХ ст. — поч. ХХ ст.), с. 12, 58–59, 124.

⁶³ Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / С. Беляєва (кер. авт. кол.), Н. Абашина, Н. Блажевич та ін. К.: Танант, 1997. С. 17, 57, 64–65; Солоха // Енциклопедія історії України. Т. 9. К.: Наукова думка, 2013. С. 708.

(сучасна Полтавська область), складався з золотих (вага близько 25 кг) та срібних (близько 50 кг) речей — блюда, вази, келихи, амфора, ритон, чаша, візантійські монети VII ст., браслети, персні, гривна, меч у золотих піхвах⁶⁴. Усі ці видатні пам'ятки так само переховуються в фондах Ермітажу. У 1905 р. біля с. Івахненки Лохвицького повіту Полтавської губернії (тепер с. Яхники Оржицького району Полтавської області) в урочищі Склярівщина на полі козака Сергієнка був знайдений великий скарб срібних прикрас кінця IX — поч. X ст. з кількох десятків предметів та їх фрагментів. Скарб було надіслано у Петербург до Імператорської Археологічної комісії, яка, в свою чергу, передала його у повному обсязі до Історичного музею у Москві, де він зберігається дотепер⁶⁵. Ще у 1890 в с. Рубче (тепер Рівненський район Рівненської області) було знайдено скарб з 89 срібних римських денаріїв, з яких 10 і нині перебувають у фондах Історичного музею у Москві, доля інших монет невідома. Скарб золотих пізньоримських монет-солідів (201 од.) був знайдений 1891 року у с. Рублівка на Полтавщині. Знахідку розподілили між Історичним музеєм у Москві (сьогодні відомо про 102 од.) та Державним Ермітажем (сьогодні наявні 53 од.). Доля інших 46 монет невідома. 1898 року у с. Черниця (тепер Корецький район Рівненської області) було знайдено скарб з 339 срібних римських монет, який повністю був переданий до Державного Ермітажу⁶⁶. Аналогічна доля спіткала і левову частку знайдених протягом XIX — поч. XX ст. у Києві давньоруських скарбів (вказемо лише на скарби 1827, 1876, 1880, 1885, 1894, 1910–1912 рр.), які були вивезені до Москви та Петербургу⁶⁷.

Необхідно наголосити на тому, що переваги Ермітажу, Історичного музею та Археологічної комісії забезпечувалися не лише адміністративно, а й фінансовою підтримкою їх діяльності з боку держави. Обмежені ресурси громадських музеїв не дозволяли їм конкурувати за право придбання цінних експонатів. Так, наприклад, коли річна сума їх утримання коливалась у межах 2–3 тис. рублів, вартість лише одного скарбу, знай-

---

⁶⁴ Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України, с. 114; Перещепинський скарб // Енциклопедія історії України. Т. 6. К.: Наукова думка, 2009. С. 478.

⁶⁵ Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України, с. 146; Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Довідка Полтавського обласного управління культури.

⁶⁶ Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України, с. 123, 130.

⁶⁷ Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України, с. 132–139; Пекарська Людмила. Слідами зниклих скарбів // Київська старовина. 1992. № 2. С. 83–85.

деного у 1880 р. і придбаного Ермітажем (34 срібні київські гривні, речі з золота й срібла) складала дві тисячі рублів⁶⁸. Скарб, знайдений у 1898 р. на хорах Успенського собору Києво-Печерської лаври, що складався з 6 184 золотих та 9 895 срібних монет держав Західньої Європи XV–XVIII ст., унікальні великий золотий медальйон імператорів Східньої Римської імперії Констанція і Константа, медаль з портретним зображенням князя Костянтина Острозького, медаль Сігізмунда II з зображенням сцени перемоги над турецьким військом у битві під Хотиним та інші коштовні речі, згідно з рішенням Святійшого Синоду від 18 березня 1899 року, належало продати Петербургському Ермітажу за 65 тисяч рублів⁶⁹. Парадоксально, але щоб урятувати від знищення чи продажу на Захід багатьох цінних предметів старовини і не маючи коштів на викуп їх у власників, українські вчені, музейні працівники та видатні колекціонери-меценати часто змушені були виступати посередниками між продавцями та музеями Москви і Петербурга, переконуючи їх у доцільності придбати пам'ятки. Так, відомий меценат Б. Ханенко свого часу безуспішно виступав посередником для закупки Ермітажем золотої прямокутної платівки, прикрашеної смарагдом, що була знайдена на Полтавщині. Пам'ятка не була придбана і безслідно зникла, лишивши по собі тільки рукописні описи, що збереглися в архівах Ермітажу⁷⁰.

Характерною є також доля особистої колекції археологічних пам'яток видатного вченого Д. Самоквасова (1843–1911), який розкопав біля 400 курганів на Чернігівщині, серед котрих відомі «Чорна Могила» (єдине вивчене поховання давньоруського князя — сучасника Святослава Київського), «Гульбище», «Безіменний». Самоквасов мріяв про створення у Чернігові Музею сіверянських старожитностей, до якого хотів передати свої знахідки. Проте добитися цього йому не вдалося. Натомість Самоквасову запропонували посаду директора Московського архіву Міністерства юстиції Росії. Переїжджаючи у 1892 р. на нове місце служби до Москви і не бажаючи лишити матеріали розкопок безпритульними, вчений забрав їх із собою. Майже всі вони того ж року опинилися в Історичному музеї у Москві. Лише дуже невелику частину пам'яток після

---

⁶⁸ *Кот Сергій*. Проблеми повернення в Україну культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. 1995. Ч. 10. С. 47.

⁶⁹ *Белая О.М.* Монетні скарби, знайдені на території Києво-Печерської лаври // Белая Ольга Миколаївна. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.sakrid.archives.kiev.ua>

⁷⁰ *Кот Сергій*. Проблеми повернення в Україну культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. 1995. Ч. 10. С. 47.

смерті Самоквасова, згідно з його заповітом, вдова покійного передала до Чернігова⁷¹.

Крім археологічних знахідок, до Москви та Петербурга масово вивозилися українські літописи та стародруки, архіви світських та релігійних установ, видатних діячів. Наприклад, у Публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі зберігається оригінал видатної пам'ятки української історії та культури — козацький літопис Самійла Величка XVII — поч. XVIII ст.⁷²

Окремого розгляду заслуговують культурні цінності, що зберігалися в музеях та сховищах земств, наукових товариств, братств, збірках приватних осіб і потрапили за межі України на «тимчасове» опрацювання, так і не повернувши назад їхнім власників. Так, російський історик і публіцист М. Погодін в середині XIX ст. отримав дозвіл працювати в бібліотеці одного з монастирів Львова, де, читаючи стародавній рукопис, розділив його на дві частини, одну з яких таємно виніс з бібліотеки і згодом вивіз до Росії. Нині ця частина пам'ятки перебуває у Петербурзі⁷³. Ще одним подібним прикладом може бути рукописна книга Четї-Мінеї князівського періоду, яка знаходилася у сховищі православного Свято-Володимирського братства (м. Володимир-Волинський). Смоленський церковно-археологічний комітет попросив дозволити Г. Бугословському дослідити нове сказання про Бориса і Гліба, відкрите в рукописі, і отримав на це згоду братства. Рукопис передали у Смоленськ. Дослідження було видане. Але рукописна книга повернута не була і подальше місцеперебування пам'ятки невідоме⁷⁴. У 1830-х роках з Чернігова було розпочато вивезення до Росії значної частини матеріалів архіву Генеральної військової канцелярії (з кінця XVIII ст. частина «Малоросійської генеральної архіву»)⁷⁵, пізніше інші його матеріали були вивезені до Міністерства юстиції Росії внаслідок судової реформи 1864 р.⁷⁶ Ще у XIX ст.

---

⁷¹ Коваленко О.Б. Д.Я. Самоквасов і розвиток історичних досліджень на Чернігівщині // Слов'яни і Русь в науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів: Сіверянська думка, 1993. С. 106; Щавелев О.П. Д.Я. Самоквасов и эскиз творческого наследия // Там само, с. 7–8; Коваленко В.П. Старожитності Чернігово-Сіверської землі в творчій спадщині Д.Я. Самоквасова // Там само, с. 14.

⁷² Величко Самійло Васильович та його літопис // Енциклопедія історії України. Т. 1. К.: Наукова думка, 2003. С. 472.

⁷³ Фрис Віра. Вказ. праця, с. 82–83.

⁷⁴ Василевська С.І. З історії Володимир-Волинського давньосховища // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей. Луцьк, 1993. С. 409.

⁷⁵ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918. К.: Видавничий дім «Соборна Україна», 1996. С. 104.

⁷⁶ ЦДАВОУ. Ф. 51. Оп. 1. Т. 1. Арк. XII.

Київська духовна академія передала архіви монастирів Києва до Археологічної комісії при Петербурзькій Академії наук з метою їх видання. Проте ці матеріали не були опубліковані і не повернуті назад⁷⁷. На початку ХХ ст. дослідник і колекціонер О. Калужнянський позичив у бібліотеці монастиря висиліан у Львові рукописний збірник, а у 1917 р. раритет разом з усією колекцією Калужнянського був вивезений до Петрограду і нині зберігається у Бібліотеці російської Академії наук⁷⁸.

У російській імперії було започатковано такий шлях вивезення з України культурних цінностей, як неповернення з виставок переданих на них предметів старовини і мистецтва. Зокрема, ще в 1871–1872 роках з Києва на Московську Політехнічну виставку були вивезені старовинні гармати Київської фортеці. Після завершення виставки їх не повернули назад. Ці пам'ятки передали до Артилерійського музею у Петербурзі, де вони перебувають і нині⁷⁹.

У той же час, чимало видатних пам'яток історії та культури минулого через приватних російських колекціонерів потрапляли за кордон і опинилися у приватних збірках та відомих зарубіжних музеях.

Так, на початку ХІХ ст., коли в Російській імперії увійшло в моду збирання та колекціонування предметів старовини і мистецтва «слов'янської історії», торгівля ними стала прибутковою сферою. У тому числі і по території України діяло чимало скупників та посередницьких контор, які займалися скупкою та продажем культурних цінностей. Особливо активними були «вельможні» і багаті колекціонери з Москви та Петербургу, які мали значний вплив і можливості для набуття найцінніших пам'яток. Зокрема, відомий колекціонер граф О. Мусін-Пушкін на поч. ХІХ ст. придбав срібник князя Ярослава, знайдений серед прикрас-привісок на іконі в одній з церков у Києві. Тоді ж колекціонер Бунге викупив для своєї збірки знайдений у Києві златник князя Володимира. Серед них слід відзначити графа М. Рум'янцева, який створив так званий «Рум'янцевський гурток» для дослідження стародавніх літописів і книг, мав широко розгалужену мережу уповноважених, які діяли у Києві, Володимир-Волинському, Полтаві, Одесі, Миколаєві, Ніжині, Переяславі, Новгород-Сіверському, Ромнах та інших містах України, збираючи рідкісні рукописи і стародруки, старовинні речі. Так, зокрема, у 1824 р. представники Рум'янцева виявили в містечку Решетилівка на Полтавщині

---

⁷⁷ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918, с. 104.

⁷⁸ Фрис Віра. Вказ. праця, с. 82.

⁷⁹ Палієнко В. Українська артилерія в музеях Росії // Пам'ятки України: історія і культура. 1994. № 1/2. С. 44.

величезну бібліотеку в маєтку поміщиків Попових, до якої частково потрапили зібрання князя Потьомкіна. Тоді нарахували щонайменше 20 тис. книг і рукописів, серед яких було багато виконаних на пергаменті. Окрім опису найцінніших знахідок, вони проводили переговори про їх придбання графом. Водночас, від імені Рум'янцева велися переговори з керівництвом полтавської єпархії щодо придбання стародруків і рукописів з церковних сховищ на Полтавщині. Зокрема, відомо про купівлю пам'яток давньої писемності з монастиря в с. Вербилово під Полтавою та з Полтавської духовної семінарії. В Одесі для нього придбали як мінімум два стародавніх рукописи. Через харківського губернатора В. Муранова Рум'янцев домогся згоди професора Харківського університету Г. Успенського на продаж йому відомої нумізматичної колекції. Так само у Харкові була викуплена збірка випадково знайдених татарських монет. Представники Рум'янцева провели археологічні розкопки у Новгород-Сіверському і виявили там старовинні камені із висіченими записами про закладку Миколаївської церкви у 1086 р. та у XII ст. — церкви Спаського монастиря⁸⁰.

Більш пізнішим прикладом дій приватних колекціонерів може слугувати доля частини предметів із відомих київського скарбу 1842 р., обставини вивезення яких за межі території України та, згодом Російської імперії, дослідила Л. Пекарська⁸¹. У 1824 р. в Києві на місці першої кам'яного храму стародавнього міста — Десятинної церкви X ст. — розпочалися археологічні розкопки, ініційовані відставним петербурзьким чиновником К. Лохвицьким. За кілька років з'ясувалося, що землі на прилеглих територіях скупив російський поміщик О. Анненков, який пообіцяв спорудити тут новий храм. Після розкопок руїни Десятинної церкви були зруйновані для зручності нового будівництва. Спорудження цієї церкви було завершено у 1838 р., у 1842 р. її освячено. З архітектурної точки зору храм вийшов невдалим — «важким» на вигляд та приземкуватим⁸². Але під час остаточних робіт з упорядкування прилеглої території саме на місці давньої київської церкви у 1842 р. робітники виявили величезний скарб виробів X–XIII ст. — посуд і прикраси із золота та срібла, багато з яких були оздоблені стародавніми емальми. Ця знахідка увійшла в історію як «скарб Анненкова». Музей старожитностей при Київському університеті Св. Володимира дуже хотів отримати пред-

⁸⁰ Козлов В.П. Коллумбы российских древностей. М.: Наука, 1981. С. 82–94.

⁸¹ *Peckars'ka L.V. Treasures from Ancient Kiev in The Metropolitan Museum and Dumbarton Oaks // Metropolitan Museum Journal. 1997. № 32. P. 65–75.*

⁸² Клад Десятинки // Київ інтересний. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.interesniy.kiev.ua/ua/klad-desyatinki/>

мети із цього скарбу до своїх фондів. Проте Анненков нічого йому не передав, натомість частину знахідок дрібними партіями від трьох до восьми предметів продав різним московським музеям та приватним колекціонерам, серед яких був і граф О. Уваров. Зокрема, відомо, що до останнього потрапили два золоті колти та золотий медальйон, прикрашений емаллями⁸³. Деякі предмети взагалі були переплавлені на метал⁸⁴. У подальшому частина скарбу опинилася у власності приватного колекціонера А. Звенигородського, збірка якого, зокрема, вважалася однією з найбагатших колекцій давньовізантійських, грузинських та київських емалей. На початку ХХ ст. її оцінювали у 100–150 тис. рублів. Стояло питання про можливість викупу цієї колекції Імператорською Археологічною комісією, але зрештою її придбав інший відомий російський колекціонер давніх емалей, директор Музею Імператорського товариства заохочення мистецтв у Петербурзі, а, водночас, успішний підприємець М. Боткін. 1910 року до нього приїхав представник відомого американського колекціонера Дж. Морган з пропозицією продати йому цю колекцію. Під час переговорів її було оцінено у 296 тис. рублів. У грудні 1910 р. угоду було укладено і унікальні витвори стародавнього мистецтва, серед яких були і 43 предмети з київського скарбу 1842 р. та інші знахідки з теренів Києва й других українських міст і сіл з колишньої збірки Звенигородського, покинули територію Російської імперії⁸⁵.

Майже одразу після набуття колекції Дж. Морган презентував два золоті колти (колишня збірка Звенигородського) до Лувру, за що був нагороджений Орденом Почесного легіону. Після смерті колекціонера у 1913 р., його син П. Морган подарував більшу частину збірки батька до Метрополітен музею у Нью-Йорку. Серед найцінніших предметів з цієї збірки в фондах та експозиції цього відомого музею дотепер перебувають пам'ятки з території України, у тому числі з скарбу 1842 р. та поодинокі знахідки на місці Десятинної церкви 1876 р. Зокрема, за даними Л. Пекарської, їй вдалося серед них ідентифікувати три золоті підвіски-колти з емаллями, шийну прикрасу у вигляді золотих медальйонів, прикрашених емалами, та бронзову форму-модель для виготовлення колтів⁸⁶.

З діями приватних колекціонерів пов'язана втрата однієї із цікавих пам'яток мистецтва поч. ХVІІІ ст. — ікони Покрова Пресвятої Богородиці із Покровської церкви у Переяславі. Ця ікона належала до так званих

---

⁸³ *Pekars'ka L.V.* Treasures from Ancient Kiev in The Metropolitan Museum and Dumbarton Oaks, p. 67.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 68.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 69.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 69–70.

ікон-картин і містила багато портретних зображень різних тогочасних діячів. Проте, якщо у інших українських іконах у центрі композиції розміщували портрети гетьмана Б. Хмельницького чи інших українських гетьманів, на цій іконі на першому плані були подані портрети російського царя Петра I та цариці Катерини I, за ними — зображення добре і по сучасній тогочасній моді вбраних козаків і козачок. Це дає підстави ряду фахівців вважати її витвором «північного» походження і зразком нової західної школи в російському імперському живописі. Припускається, що замовником ікони міг бути генеральний хорунжий Іван Сулима, який був «за сумісництвом» наказним полковником у Переяславі з 1716 до 1721 р., підтримуючи російську владу. Ікона була достатньо відома серед дослідників старовини на теренах України. Але на поч. ХХ ст. таємничо зникла і вважається втраченою, залишилися лише чорно-біла репродукція, зроблена з неї копії та опис, опублікований І. Грабарем у його «Истории русского искусства», виданій в Москві у 1914 р.⁸⁷

Однак на початку ХХ ст. українським дослідникам старожитностей було добре відомо, куди і за яких обставин зникла переяславська ікона Покрови. Зокрема, М. Біляшівський чітко вказував, що цю ікону київський археолог-аматор і приватний колекціонер Турвонт Кибальчич передав у Петербург Великому князю Миколі Михайловичу (Романову)⁸⁸ — онуку російського царя Миколи I та дядьку царя Миколи II, який цікавився наукою, у різний час був головою Імператорського Російського Історичного Товариства, головою Імператорського Російського Географічного Товариства, головою Помологічного Товариства, почесним членом Санкт-Петербурзької академії наук, почесним членом Московського університету, очолював товариство захисту і збереження пам'ятників мистецтва і старовини, у 1913 р. був обраний почесним головою Товариства друзів Рум'янцевського музею. У 1904 р. відомий російський культурний діяч С. Дягілев ініціював підготовку «грандіозної» виставки російського портрета за 200 років (1700–1900 рр.). М. Романов підтримав цю ідею і очолив, як голова, виставковий комітет, надав для збирання і розміщення експонатів свій палац у Петербурзі й особисто направив 800 листів по усій території Російської імперії із проханнями надати для виставки твори мистецтва. Таврійська виставка відкрилася 6 березня 1905 р. і тривала до 26 вересня. На ній було експоновано 2 286 портретів XVIII–XIX ст., ще

---

⁸⁷ *Плохий Сергій*. Переяславська Покрова // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. редактор Микола Крикун (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Львів, 2006–2007. С. 384–391.

⁸⁸ *Кот Сергій, Нестуля Олексій*. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 74.

300 пам'яток залишилися не показаними через «брак місця»⁸⁹. У цьому зв'язку можливо припустити, що саме в процесі підготовки даної виставки Т. Кибальчич міг передати М. Романову переяславську ікону Покрови, на якій були зображені Петро I і Катерина I, про факт чого повідомляв М. Біляшівський. Вона або опинилася у нього, або він переконав місцевих переяславських кліриків відреагувати на звернення «великого князя» і надати йому ікону. Після більшовицького перевороту великий князь Микола Михайлович був заарештований і в 1919 р. страчений у Петропавлівській фортеці. Його колекція мініатюр, живопису та скульптури була націоналізована у 1922 р. Є відомості, що тоді ж чимало творів з неї були продані на аукціонах у Великій Британії. Проте більшість зібрання до 1927 р. «порціями» потрапляла у «резервний» Дерфонд, де накопичувалися конфісковані більшовиками музейні цінності. Але у 1928 р. цю установу ліквідували, зібрані у ній речі частково були розпорошені по російським музеям, частково розпродані за кордон. Станом на сьогодні експерти встановили, що з усієї колекції лише 14 картин і 6 мініатюр зберігаються у Ермітажі, 3 картини і 2 мініатюри — у Державному Російському музеї у Петербурзі⁹⁰. Тож сліди Покровської ікони з Переяслава слід далі шукати в музеях Росії або за кордоном.

Проте це не був єдиний «гріх» Т. Кибальчича. Він був доволі відомою особою у наукових та музейних колах, в середовищі приватних колекціонерів, дійсним членом Імператорської археологічної комісії та Московського археологічного товариства, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Товариства Нестора-літописця, Київської археографічної комісії, Товариства любителів природознавства, антропологі і етнографії при Московському університеті, почесним членом Археологічного інституту у Санкт-Петербурзі. Брав участь у археологічних розкопках, які проводила Імператорська археологічна комісія у Криму. Окрім того, 1878 року провів самостійні археологічні розкопки Благовіщенської церкви, збудованої 1186 р. на замовлення князя Святослава Всеволодовича на Чернігівському дитинці, усі знайдені речі з яких потрапили до його приватної колекції. Наступного 1879 року Т. Кибальчич провів розкопки у с. Вишенки Остерського повіту Чернігівської губернії. У результаті ним було знайдено 20 кам'яних стріл, кременеві ножі, давній посуд, кістки людини та тварин. Крім того, були обстежені урочища «Озеряне», «Царев узвоз», «Будище», «Княжна» та виявлені три сотні речей ним вивезено до своєї приватної колекції у Київ. У 1882 р.

⁸⁹ Романов Николай Михайлович / Руниверс. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://runivers.ru/lib/authors/author394240/>

⁹⁰ Там само.

Кибальчичем були проведені археологічні дослідження, розташованих на подвір'ї його будинку курганів, речі з яких теж поповнили власну збірку. На основі численних розкопок та викуплених під час багаторічних експедицій у населення пам'яток, Кибальчич сформував свою колекцію, яка стала основою приватного археологічного музею, що відкрився 1877 р. у Києві в його будинку по вул. Дорогожицькій, 34. Вважається, що згодом, ця колекція була перенесена у будинок Трубецької по вул. Володимирській, 3. Водночас, він активно займався збиранням церковної старовини. Мав значну колекцію старовинних ікон та церковного одягу і тканин. Її значну частину Т. Кибальчич подарував Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, і, як зазначав його очільник М. Петров, вона складала надзвичайно цінну частину його фондів — «ядро и квинт-ессенцию всей коллекции южнорусских икон нашего музея»⁹¹.

Разом з тим, намагаючись підтримувати приязні стосунки з петербурзькими та московськими високопосадовцями, Т. Кибальчич щедро дарував їм виявлені ним на території України старожитності і твори мистецтва. Так, у 1881 р. він через посередників подарував великому князю Володимирі Олександровичу (Романову) — президенту Імператорської академії мистецтв і разом власнику великої приватної колекції творів мистецтва — чотири ікони, писані керівником Лаврської іконописної школи ієромонахом Алвіаном (середина XIX ст.). 1889 року він продав за 5 000 рублів до Костюмної кладової Імператорської академії мистецтв свою колекцію церковного одягу XVI–XVIII ст. (єпитрахилі, воздухи, поручі, покрови), що була зібрана в українських губерніях. А доля більшої частини різноманітного та безумовно цінного приватного зібрання Т. Кибальчича після його смерті у 1913 р. лишається невідомою, воно вважається втраченим⁹². Що є безсумнівною втратою для української історії, науки та культури.

Отже, історія втрат і переміщень українських культурних цінностей сягає глибини століть. У добу середньовіччя і ранньомодерну добу вони втрачалися внаслідок частих війн та збройних міжусобиць, набігів кочівників, вивозилися як подарунки чи власне майно. Проте вже починаючи з XVIII ст., коли предмети старовини і мистецтва стають об'єктами активного збирання та колекціонування, їх вивезення з територій українських земель набуло цілеспрямованого й організованого характеру. Втрата політичної самостійності і розподіл етнічних українських земель

---

⁹¹ Гейда Ольга. Археолог та колекціонер Турвонт Кибальчич // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки / Гол. ред. М.О. Носков. Вип. 134. Чернігів: НУЧК 2015. С. 77–85.

⁹² Там само.

між різними державами, а згодом і потужними Австро-Угорською й Російською імперіями остаточно зробило процес вивезення українських культурних цінностей значно більш масовим і надало йому ознак системного та масштабного явища. В умовах Російської імперії воно поглиблювалося намаганнями російської влади асимілювати і розчинити український етнос, його давню і самобутню історію та культуру у імперському «казані» «єдиной русской народності», поставивши їх на службу головному ідеологічному концепту «православие, самодержавие, народность». Вилучення і вивезення з території України культурних цінностей і їх концентрація у сховищах імперських столиць Петербурга та Москви було одним з інструментів цієї політики, яка завдала культурній спадщині українського народу особливо важких і болючих втрат.

3.1.2. Втрати культурних цінностей під час Першої світової війни та в роки Української революції 1917–1921 рр.

Події Першої світової війни окрім значних людських втрат, знищення та пошкодження споруд і майна різного характеру спричинили також до значних втрат культурних цінностей. Українські землі входили до складу протилежних воюючих сторін. Кожна з них вивозила пам'ятки історії та культури за їх межі. Це відбулося різними шляхами — від організованих евакуацій у глибокий тил з прифронтових районів до санкціонованого або стихійного розграбування території ворога всупереч існуючим міжнародним угодам та конвенціям (1899, 1907), ратифікованим ними. У тому числі такі дії вчинялися Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією, які станом на той час були учасниками Гаазької конвенції 1907 р.

Так, у старовинному волинському місті Володимирі (тепер Володимир-Волинський) в стіну одного з найдавніших храмів міста — церкви Святого Василя (кін. XIII — поч. XIV ст.) була вмурована дуже давня кам'яна плита з висіченим на ній таємничим написом, який станом на початок XX ст. нікому не вдалося розшифрувати. Під час Першої світової війни ця цікава як пам'ятка старовини плита була брутально виламана із стіни храму хорватським генералом з армії Австро-Угорщини та вивезена до Хорватії, де потрапила у його приватну збірку⁹³.

У травні 1915 р. австро-угорськими військами була захоплена Почаївська лавра, Майно, яке не було евакуйоване, розграбували⁹⁴.

---

⁹³ Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року). Том перший. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1984. С. 235.

⁹⁴ Богуславський М.М. Международная охрана культурных ценностей. М.: Международные отношения, 1979. С. 84; Вортман Д.Я., Мицик Ю.А. Почаївська Свято-

Від дій австро-угорської армії постраждав також меморіальний комплекс, створений напередодні Першої світової війни на місці Берестецької битви 1651 року у селі Пляшева на Волині (тепер Радивилівський район Рівненської області). Після виявлення в урочищі Монастирщина численних козацьких поховань, у 1910–1914 рр. тут було споруджено унікальний меморіальний храм-усипальницю в пам'ять про героїв-козаків, що полягли у битві проти польської армії. 2 червня 1914 р. відбулося урочисте відкриття церкви-пам'ятника Св. Георгія Переможця, в якій розмішувалися три престоли, розташовані один над одним. Архітектурний проект храму виконав архітектор В. Максимов під керівництвом О. Щусева. Внутрішні та зовнішні розписи храму здійснив відомий художник І. Їжакевич⁹⁵. У кінці травня 1915 року територія Пляшевої підпала під окупацію австро-угорською армією. Меморіал на «Козацьких могилах» піддався частковому розоренню. У невідомому напрямку було вивезено дзвін (855 пудів) та картини І. Їжакевича (фігурують дані про 16 одиниць; існує версія, що їх використали для перекриття бліндажів в окопах). У самому храмі австрійські військові розмістили конюшню. Окрім того, в селі влітку 1916 р. австрійські солдати спалили дотла церкву на честь Казанської ікони Божої Матері⁹⁶.

Слід зазначити, що вивезення культурних цінностей внаслідок дій військових та влади Австро-Угорщини відбувалося і за інших обставин, що засвідчує доля широко відомого Богородчанського іконостасу з церкви Пресвятої Трійці містечка Богородчани Руського воєводства Австро-Угорської імперії (тепер районний центр Івано-Франківської області). Іконостас потрапив до Богородчан у 1785 р., як вважається, з Скиту Манявського, де він і був виготовлений у XVII ст. Серед його основних творців є Йов Кондзелевич — один з найякравіших митців, котрі на рубежі XVII–XVIII ст. визначали шляхи розвитку українського живопису на теренах Галичини та Волині. У 1880 році про унікальний іконостас стало відомо науковцям, а у 1885 р. його було внесено до реєстру пам'яток державного значення. Під час Першої світової війни, коли

Успенська лавра // Енциклопедія історії України. Т. 8. К.: Наукова думка, 2011. С. 468–469; Почаївська Успенська лавра. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Почаївська_Успенська_лавра

⁹⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: каталог-справочник. К.: Будивельник, 1985. С. 334; Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://plyasheva.com.ua/muzey-pole-berestetskoi-bytvy.htm>

⁹⁶ Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://plyasheva.com.ua/muzey-pole-berestetskoi-bytvy.htm>

влітку 1916 р. відбувся масштабний наступ російської армії на територію Східної Галичини, щоб врятувати іконостас від імовірних обстрілів, пошкодження чи знищення, його за дорученням австрійської влади було демонтовано австрійськими військовими при допомозі місцевих жителів і вивезено вантажівками до Відня. Як зазначалося у тогочасній пресі, «тяжко обладвані дорогоцінним ладунком від'їхали пізно в ночі чотири тягарові авта з Богородчан. А коли переїхали через міст на Бистриці, злізли вояки й висадили міст. Незабаром потому явилися перші кавказькі козацькі патрулі в Богородчанах...». У жовтні 1916 р. за сприяння Центральної комісії з охорони пам'яток у Відні Богородчанський іконостас перевезли до Віденського Австрійського Імператорсько-Королівського музею мистецтва і промисловості. Після завершення Першої світової війни на початку 1920-х років іконостас був переданий Польщі і потрапив до одного з варшавських музеїв. Лише у 1924 р. на вимогу громади Богородчан та за активної підтримки митрополита А. Шептицького, офіційна влада Польщі дала згоду на перевезення іконостасу до Львова, де він був розміщений «для музеологічного переховування» у Національному музеї, поки не буде збудована у Богородчанах нова церква. Та коли у 1934 році церкву св. Івана Богослова збудували, іконостас так і не був до неї повернутий і залишився у фондах Національного музею у Львові⁹⁷. А що ж сталося з церквою Пресвятої Трійці у Богородчанах, у якій до війни перебував іконостас? У виданні, присвяченому парафіям Станіславщини, яке вийшло друком у 1925 р., про церкву подається наступна інформація: «виставлена» 1740 р., висвячена 1935 р., спалена 1916 р., відбудована у вигляді каплиці у 1917 р.⁹⁸ У матеріалах до Зводу пам'яток історії та культури Івано-Франківської області уточнюється, що перша церква Пресвятої Трійці у Богородчанах була втрачена внаслідок пожежі 1770 року. Підтверджується, що вдруге церква була спалена під час бойових дій Першої світової війни у 1916 р.⁹⁹ Про спалення церкви Пресвятої Трійці внаслідок бойових дій 1916 року йдеться також у інших публікаціях¹⁰⁰. Отже, внаслідок подій Першої світової війни була втрачена визначна пам'ятка української архітектури. Її існувала реальна за-

⁹⁷ Романюк Василь. Історія мандрів Богородчанського іконостаса // Галицький кореспондент. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gk-press.if.ua/istoriya-mandriv-bogorodchanskogo-ikonostasa/>

⁹⁸ Шематизм всего клира греко-католицкої єпархії Станіславівської за рік Божий 1925. Річник ХХХ. Станіславів: Накладом кліра Єпархіяльного, 1925. С. 2.

⁹⁹ Федунків Зеновій. Церква Івана Богослова // Звід пам'яток історії та культури Івано-Франківської області. Богородчанський район. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. С. 25.

¹⁰⁰ Романюк Василь, Говдяк Роман, Дутковський Василь. Богові і Україні. Книга 1. Івано-Франківськ, 2009. С. 199–200, 202.

гроза повного знищення унікального Богородчанського іконостасу, якби його не вдалося евакуювати під час наступу російських військ у Східній Галичині у 1916 р.

Не минулася без наслідків і присутність на території України німецької армії, яка увійшла до неї за умовами Брестського мирного договору 1918 р.

Німецький генерал Менгельбір намагався здійснити самочинні археологічні розкопки на місці відомої археологічної пам'ятки Салтівського могильника та городища VIII–X ст., розташованої біля села Верхній Салтів на Харківщині. Вона була відкрита 1900 року та дала назву Салтівській археологічній культурі, пов'язаній з існування Хозарського каганату. Лише завдяки рішучій позиції Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури Української Держави під керівництвом М. Біляшівського, яку підтримав український уряд, цю спробу незаконного розграбування унікальної пам'ятки культури вдалося вчасно зупинити¹⁰¹.

Але особливо великих втрат культурним цінностям України під час Першої світової війни було завдано російською армією та діями російського уряду в цілому.

Слід зазначити, що під час наступу російських військ на території Галичини і Буковини, у складі російської армії діяли спеціальні експерти, які цілеспрямовано відбирали музейні, архівні та бібліотечні збірки, окремі предмети старовини та мистецтва. Значна частина цих історичних та мистецьких пам'яток була вивезена до Росії і потрапила до Москви, Петербургу й інших великих російських міст. Зокрема, під час першої окупації Галичини, яка до війни входила до складу Австро-Угорщини, з Петрограду до Львова прибув уповноважений від Російської Академії наук професор Є. Шмурко, який мав надзвичайні повноваження та завдання відшукати найцінніші історичні пам'ятки та відправляти їх до Росії. Для відбору культурних цінностей він вивчав публікації, опитував львівських науковців та оглядав фонди наявних збірок. Російські фахівці проводили описи, інвентаризацію фондів, готували до відправлення у Росію багато цінних експонатів. Серед них — особисті речі відомих українських діячів, старовинні ікони, рукописи, стародруки, предмети мистецтва, нумізматычні колекції, археологічні знахідки та скарби¹⁰². Відомо, що

---

¹⁰¹ Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 17; Історія української культури: у п'яти томах. Т. 5, кн. 4. К.: Наукова думка, 2013. С. 242.

¹⁰² *Берест Ігор*. Втрати Національного музею у Львові в часи Першої світової війни // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. 2008. С. 429–434.

внаслідок таких дій зі Львова до Ростова російськими військовими був відправлений грандіозний музей Львівської Ставропігії разом з бібліотекою, які протягом тривалого часу збиралися Галицькими митрополитами¹⁰³. Російськими військовими було арештовано і вислано у глиб Росії видатного українського церковного і культурного діяча Галичини митрополита Андрея Шептицького. При цьому, під час обшуку в нього були конфісковані і вивезені до Петрограду кілька скринь з історичними документами, які він збирав впродовж багатьох років¹⁰⁴. Така ж доля чекала на директора Національного музею у Львові І. Свенцицького — його також було затримано і вислано спочатку до Києва, а згодом далі аж до Сибіру. Музей закрили, проводилася інвентаризація його фондів. Найцінніші експонати із збірок Національного музею були запаковані та підготовлені до відправки. Лише завдяки поспішному відступу російських військ зі Львова вони лишилися на місці. Проте все ж чимало пам'яток були викрадені або пошкоджені російськими солдатами. Тоді ж конфісковано особистий архів митрополита А. Шептицького. Виявилася розграбованою бібліотека «Академічної громади» — рідкісні українські стародруки, рукописи, картини безжалісно нищились російськими солдатами, досить часто їх просто спалювали, розводячи на вулицях велетенські багаття¹⁰⁵.

Є підстави припускати, що саме під час російської окупації Львова та вивезення з нього значних культурних цінностей було переміщено до Росії унікальний історичний документ — грамоту молдавського господаря Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 р. на право торгівлі львівським купцям у зв'язку з митним договором, який він уклав з ними. Грамота написана староруською мовою і містить першу відому письмову згадку про сучасну столицю Буковини — місто Чернівці. У той час воно входило до складу Молдавського князівства як прикордонне місто з Польщею, через нього проходив торговельний шлях зі Львова на Сучаву. Протягом багатьох десятиліть про долю грамоти не було нічого відомо, хоч її пошуками займалися чимало науковців. І лише у 2007 р. виявилось, що ця грамота зберігається у відділі письмових згадок Державного історичного музею у Москві (Ф. 17, оп. 2, од. зб. 116)¹⁰⁶.

[Електронний ремурс]. — Режим доступу: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/12/33Berest_mol.pdf

¹⁰³ ЦДАВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 5–5 зв.

¹⁰⁴ Лозенко Людмила. Архівні втрати: вивезене до Росії // Пам'ятки України: історія та культура. 1994. № 3–6. С. 88.

¹⁰⁵ Берест Ігор. Вказ. праця.

¹⁰⁶ Пошук першої письмової згадки про Чернівці тривав понад 105 років / Bukinfo. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=>

У Перемишлі професор Шмурко вилучив і доставив до Петрограду легендарну митру папи Інокентія IV, прислану князеві Данилу Романовичу Галицькому на коронування королем Руських земель у 1253 році¹⁰⁷. У січні 1914 р. російською армією був повністю знищений Подільський музей Товариства «Народна школа» в Тернополі, який щойно урочисто відкрили у 1913 р. і колекції якого налічували до 100 тис. фондів одиниць — всі його фонди вивезли до Петрограду. Внаслідок цього музей припинив свою діяльність і відновив її за громадські пожертви лише у 1930 р. За рік перед тим тільки невелика колекція монет повернулася в Тернопіль за підсумками виконання Ризького мирного договору 1921 року¹⁰⁸.

Окрім того, при відступі з Галичини російська армія реквізувала майно, нищила будівлі і садиби не лише на територіях, що входили до складу Австро-Угорщини як противника у війні, а й в межах Російської імперії. Як згодом зазначали власники втраченого майна в численних скаргах, на підставі розпорядження начальника штабу Південно-Західного фронту від 13 липня 1917 р. відступаючі російські війська планомірно грабували і руйнували все підряд, навіть «парки, меблі та обстановку в садибах, пояснюючи свої дії наказом начальства нічого не залишати ворогу»¹⁰⁹. У цьому зв'язку суттєвим для підтвердження організованого характеру таких дій та їх юридичної оцінки є той факт, що військовим відомством Росії у 1916 році був затверджений наказ № 558, за яким уряд мав відшкодувати населенню прифронтових районів нанесені діями російської армії збитки¹¹⁰. На жаль, дотепер встановити дійсні масштаби втрат культурних цінностей внаслідок таких дій та скласти їх конкретні реєстри не вдалося, тож перед науковцями стоїть питання про те, чи сьогодні це практично можливо здійснити за допомогою вивчення архівів.

В умовах відступу російської армії масовою була евакуація українських музеїв, визначних приватних збірок та окремих експонатів углиб території Росії. Так, у 1915 році було евакуйовано до Москви цінні фонди Київського міського художньо-промислового та наукового музею¹¹¹. Тоді

19722; Вкрадена грамота. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.patent.net.ua/intellectus/inteligibilisation/clear_up/1529/ua.html

¹⁰⁷ Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. К.: Товариство «Знання», 1990. С. 43.

¹⁰⁸ Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tokm.com.ua/istoriya-muzeyu>

¹⁰⁹ ЦДАВОУ. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 8.

¹¹⁰ Там само, арк. 8 зв.

¹¹¹ Там само. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 40–41.

ж вивезли до Москви значну частину колекції західноєвропейського та російського живопису Б. та В. Ханенків (одну з найвизначніших на території України та в межах тодішньої Росії), розподіливши її фонди між Рум'янцевським музеєм, Третьяковською галереєю, музеєм Морозова та Історичним музеєм¹¹². У Казань відправили музей Київської духовної академії¹¹³. До Москви і Курська з Київського артилерійського складу евакуювали усю старовинну зброю, у тому числі — гармати колишнього Київського магістрату¹¹⁴. Намагалися переправити в Москву і значну частину зібрання відомого київського колекціонера О. Гансена, та вона по дорозі «застрягла» в Сумах, не доїхавши до місця призначення. Краєзнавчий музей з маєтку барона Ф. Штейнгеля в с. Городок (Волинь) перевезли на Кубань, де він перебував у садибі його брата. За деякими даними, частина цінного зібрання потрапила до Армавіра разом з визначною колекцією барона де Шодуара з Житомирщини. А окремі фонди музею нині наявні в російському Державному Ермітажі (Петербург). Із Свято-Покровського собору м. Охтирка (нині Сумська область) забрали і вивезли до Державного Ермітажу картини Мурільо¹¹⁵. З Житомира до Харкова евакуювали цінності Волинського єпархіального давньосховища, фонди якого у 1911 р. поповнилися унікальними зібраннями давньосховища Волинського Свято-Володимирського православного братства¹¹⁶.

У Холмі було підготовлено для евакуації до Москви найцінніші фонди Церковно-археологічного музею при Холмському Свято-Богородичному Братстві, які помістилися у п'яти великих упаковках («паках», як фігурує у джерелах — *Авт.*). Серед них відомо про народну святиню — ікону Холмської Божої матері та старовинну срібну з золотими коронами ризу до неї, оздоблену дорогоцінним камінням (дарунок від Папи Римського). Також було запаковано значну кількість стародавніх ікон, уніатські ризи, потири і чаші, колекцію стародавніх монет, старовинні рукописні і друковані книги, портретна галерея уніатських і православних холмських єпископів, королівські грамоти, папські булли та інші давні документи. За одними відомостями, вони були відправлені до Москви, за

¹¹² Макаренко Д.Є. Микола Омеляноаитч Макаренко. К.: Наукова думка, 1992. С. 122.

¹¹³ Нестуля О.О. Понад усе ставив істину. (Ф. І. Шміт) // Репресоване краєзнавство: Зб. біогр. нарисів. Київ–Хмельницький: Рідний край, 1991. С. 46.

¹¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2–3.

¹¹⁵ Кот Сергій. Проблеми повернення українських культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. 1995. № 10. С. 46.

¹¹⁶ Держаний архів Харківської області (далі — ДАХО). Ф. Р-4365. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8

іншими — залишилися у приміщеннях Холмського братства та Холмської духовної консисторії. До Москви було вивезено друкарню Холмського братства та увесь запас паперу¹¹⁷. Туди ж вивезли майно Холмської духовної семінарії та ряду монастирів¹¹⁸.

За розпорядженням російського уряду з України вглиб території Росії були вивезені багато вагонів з церковними дзвонами та іншим майном з храмів Волині і Поділля. Значна частина цих реліквій опинилася у Курському гарматному складі, інші були розкидані по станціях Московської, Воронежської та Нижньоновгородської залізниць¹¹⁹. Очевидці цих подій на Волині засвідчували, що евакуація церковного майна проводилася під примусом військових і під загрозами артилерійських обстрілів селищ і містечок. Церковне майно поспіхом складалося у ящики, мішки та роґожі, підводами відвозилося на найближчу станцію і здавалося начальнику станції. Куди воно відправлялося далі, людям не повідомлялося¹²⁰.

Якщо колекції музеїв Б. і В. Ханенків та Київської духовної академії згодом вдалося повернути у 1920-х рр. в Україну (хоч і не без втрат), то подальшу долю інших збірок та майна ще необхідно з'ясувати і задокументувати.

Революційні події 1917 року відкрили для України шлях до власної державності, уособленням якої стала Українська революція 1917–1921 рр., створення Української Центральної Ради та проголошення нею Української Народної Республіки. Проте військова інтервенція більшовицької Росії проти УНР поклала початок кровопролитній російсько-українській війні та іноземним окупаціям території України. У загальній атмосфері хаосу та калейдоскопічної зміни влад, культурна спадщина України зазнала нових втрат. У цей час значну кількість культурних цінностей було вивезено за межі України. Їх вивозили власники за кордон подалі від кривавих подій. Вивозили спритні перекупники, що скуповували цінне майно, награване бандами та селянами в покинутих поміщицьких садибах. За свідченнями сучасників, у той час «чорні» ринки були переповнені цінними скульптурами, картинами, старовинною зброєю, виробами з золота та срібла, рукописами та стародруками, архівними документами. Вивозили культурні цінності окупаційні війська, які грабували

---

¹¹⁷ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918. К.: Видавничий дім «Соборна Україна», 1996. С. 139, 211.

¹¹⁸ Там само, с. 265.

¹¹⁹ Кот Сергій. Проблеми повернення українських культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії, с. 46.

¹²⁰ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918, с. 210–211.

музеї та приватні колекції. Зрештою, вивозили пам'ятки культури уряди, змушені евакуюватися внаслідок неодноразових змін свого становища в Україні.

Особливо великих збитків культурній спадщині України було завдано за більшовицької окупації її території.

Так, зокрема, вже восени 1917 р. російські солдати, що перебували під впливом більшовиків, вчинили напад на палац князя Р. Сангушка в його маєтку біля м. Славута на Волині. «Газета Гадяцького земства» 6 листопада повідомила про варварське розграбування маєтку та навела жахливі подробиці цього злочину: «...Арештували генерала, котрий жив у палаці, а князя Сангушка, діда 89 літ, витягли на двір і стали бити... Всадили йому штика в спину, а потім у груди і князь помер на місці... Палац розграбували, потім запалили... В палаці князя Сангушка були велику і коштовні збірки книжок, історичних рукописів, дорогого малювання, стародавньої зброї, посуду тощо. Все згинуло дощенту. Од палацу zostалися тільки обгорілі стіни»¹²¹.

Руйнівним смерчем пройшли по Україні керовані з Москви більшовицькі війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова, які в грудні 1917 р. — січні 1918 р. розпочали наступ на Київ з північного сходу. Кривавий терор і грабунки супроводжували їх шлях чи не в кожному українському місті. Особливо постраждали культурні цінності Києва, в якому були зруйновані й пошкоджені безліч архітектурних пам'яток, знищені та розграбовані музейні та архівні збірки. Під час січневого штурму Києва у 1918 р. більшовицькими військами під командуванням Муравйова піддано артилерійським обстрілам найвизначніші архітектурні пам'ятки міста, серед них Софійський та Михайлівський собори, Успенський собор, дзвіниця та ряд інших пам'яток Києво-Печерської лаври, Військово-Микільський собор, Андріївська та Іллінська церкви, Володимирський собор, будівля Київського університету, Педагогічний музей (де засідала Українська Центральна Рада) та ін. Від прицільного вогню більшовицьких гармат спалахнув будинок відомого вченого і президента УНР М. Грушевського. У полум'ї загинули зібрані ним цінні колекції — 123 старовинні українські та перські килими, збірки богемського, венеційського та українського скла, срібний, мідний та олов'яний посуд, церковні дарохранительниці, потири і чаші, біля ста одиниць старовинних західноєвропейських та українських виробів з порцеляни, колекція старовинного шитва (в тому числі ризи з батуринської

---

¹²¹ Цит. по: *Рудий Григорій*. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 72.

мазепинської церкви), старовинні портрети українських діячів, старовинні меблі, давні зразки різьблення по дереву, рукописи та стародруки. Тоді ж загинула й колекція В. Кричевського, зібрана відомим художником упродовж тридцяти років — близько 80 старовинних українських килимів XVIII ст., колекція з турецьких і перських килимів XVI–XVII ст., рідкісні французькі гобелени доби короля Людовика XVI із золотим шитвом, 500 керамічних та 100 скляних виробів різних століть, 50 срібних старовинних чарок, колекція давніх тканин та шитва сріблом, золотом і шовком від великокняжої доби, портрети козацької старшини, до 150 власних полотен митця¹²².

Вже після вступу більшовицьких військ до Києва ними був зайнятий будинок відомого київського підприємця, громадського діяча, мецената і видатного колекціонера М. Терещенка. Будинок і наявна у ньому унікальна колекція творів мистецтва були піддані погрому і розграбуванню. Ось як розповідає по ці події їх безпосередній свідок — мистецтвознавець Ф. Ернст: «Хто не побував у Терещенківському будинку в дні панування в Києві радянської влади, той, звичайно, не зможе скласти й приблизне уявлення про вчинений тут розгром. Особливо тяжке враження справляли залишки прекрасних полотен першокласних художників, розідраних на шматки або безглуздо посічених шабельними ударами. Ряд картин було просто вирізано з рам ножем або шаблею — як вирізано було шкіру із сидінь стільців і крісел.

Було вкрадено 40 картин різних майстрів російської школи, 188 етюдів та ескізів Верещагіна, одну гравюру Крамського, 3 бронзові статуї і 44 художні альбоми. Серед картин особливо привертають увагу Врубелівська «Одаліска», дві картини Рєпіна («Монахиня», «Петрушка»), три — Маковського, далі імена Бондаревського («Водосвяття»), Ріццоні, Шадріна, Свідомського, Волкова, Світославського (8 полотен), Верещагіна («Кремль», «Індійський палац»), Кузнецова, Мурашка («Спокушання Антонія»). Серед художніх альбомів цікаві папки з гравюрами, цінні видання Розинського (серед них «рисунок Рембранта»), гравюри та офорти Шишкіна, видання «Древностей Российского Государства» тощо.

Нарешті, серед розбитого й розідраного ми знаходимо 1 мармуровий бюст, 4 етюди Верещагіна і 24 картини. Поміж останніх портрет Катерини II — Лампі (батька) та декілька речей Васнецова («Богоматір», «Варяги»), Шишкіна, Сурикова («На баштані»), Поленова («Христос на

---

¹²² *Ернст Федор*. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году / Федор Эрнст. Киев: ГУРО, 1918. С. 3–11.

Генісаретському озері»), Кузнецова, «Козак» Соколова і «Натурщиця» Врубеля»¹²³.

За деякими даними, частина творів з колекції Терещенка згодом потрапила до фондів Державному Російському музею в Петербурзі¹²⁴.

У пам'яті очевидців назавжди закарбувався образ коменданта Києва Павла Дибенка — неголеного и зарослого, що засідав у будинку мецената в дивовижному антикварному кріслі, «поставивши чоботи в грязюці на прекрасному перському килимі»¹²⁵.

У ті дні справжній погром було влаштовано також в Українській Академії мистецтв¹²⁶.

Про свої «подвиги» сам Муравйов казав: «Ми йдемо з вогнем і мечем, встановлюємо Радянську владу... Я зайняв місто, бив по палацах і церквах, по попах і ченцях, нікому не давав пощади»¹²⁷.

Змушені підписати у березні 1918 р. Брестський мирний договір, російські більшовики робили все можливе, щоб вивести з України якнайбільше цінностей. У квітні того ж року нарком фінансів Радянської України В. Межлаук завантажив у Харкові два вагони з майном із захоплених банківських сховищ та сейфів — з банківськими паперами, виробами з золота та срібла, іншими коштовностями і, причепивши їх до бронепотяга, з боями прорвався до Москви. За вивіз цих багатств він отримав особисту подяку від Леніна¹²⁸.

Напередодні та під час мирних переговорів між Українською Державою та Радянською Росією, що були обумовлені Брестським договором, центральним питанням стало визначення кордонів обох держав. Улітку 1918 року до Міністерства закордонних справ Української Держави стали надходити численні інформації про злочинні дії більшовицьких військ, які піддавали руйнуванню і спустошенню райони, що мали відійти до України. Особливо постраждали Гомельський, Конопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сурозький повіти Чернігівської губернії. Як зазначалося в документах Міністерства закордонних справ Української Держави, «московські загони, залишившись по ту сторону демаркаційної смуги на території України, дивляться на неї як на

¹²³ Там само, с. 12–14.

¹²⁴ *Никитюк Т.* Сохранив сокровища для потомков, они оказались ними забыты // Киевские ведомости. 1993. 18 мая.

¹²⁵ *Череватенко Л.* Промовте — життя моє — і стримайте сльози... // Україна. Наука і культура. Вип. 21. К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1987. С. 306–309.

¹²⁶ *Кот Сергій.* Втрати культурних цінностей у роки визвольних змагань (1917–1920) // Розбудова держави. 1995. № 11. С. 54.

¹²⁷ Андрійвський узвіз. 1992. Лютий (№ 5).

¹²⁸ *Кончин Е.* Эти неисповедимые судьбы. М.: Молодая гвардия, 1990. С. 235.

край, що належить їм тимчасово, і дуже все руйнують»¹²⁹. Ці ж райони потрапляли в зону дії циркуляра № 79 Всеросійської Надзвичайної Комісії, підготовленого на початку листопада 1918 р. і адресованого всім губернським, повітовим та, особливо, прикордонним відділам ВЧК. Циркуляр зобов'язував вживати рішучих заходів «у разі можливості вивезення та втрати художньо-історичних цінностей» і конфіскувати їх в таких випадках»¹³⁰. Дана інструкція застосовувалася і на інших територіях України протягом наступних кількох років. Це засвідчує відправка 30 серпня 1920 року до Москви з Чернігова ювелірних виробів із золота та срібла, детальний опис яких налічував 460 номерів (у кожному з них містилось від 2 до 540 предметів)¹³¹.

Навесні — в початку літа 1919 р. показовим став скандал навколо дій призначених Наркоматом освіти УСРР до націоналізованих київських музеїв (міський художньо-промисловий і науковий музей, музей Б. і В. Ханенків та музей О. Гансена) політруків, які одразу відібрали ключі від музейних приміщень і заходилися виявляти і вилучати речі, які нібито не мали музейного значення, а фактично грабували їхні фонди. Виявом брутального вандалізму цих «революціонерів» було те, що вони відпороли суконну підкладку з рідкісного гобелену XVII ст. і пошили собі з неї костюми¹³². В грудні 1919 р. солдатами, які зайняли покинуті київські квартири, були знищені і спалені старовинні художні меблі в помешканнях Гудим-Левковичів, Потоцьких, Браницьких, Радзивілів¹³³. На Полтавщині невідомі «народні партизани» розграбували і спалили палац Кочубеїв у Диканьці разом з бібліотекою книг XVII–XVIII ст. князя Безбородька та колекцією зброї й іншими пам'ятками, що там лишалися. Після цього по губернському центру — м. Полтаві — прогулювалися командири червоноармійських загонів, озброєні старовинними шаблями з зібрання колекціонера¹³⁴. На Волині 13-й червоноармійський полк вивіз культурні цінності (книги з бібліотеки, колекцію порцеляни тощо) з Левківського маєтку графа Нірода¹³⁵. Також на Волині влітку 1919 р. більшовицькими військами був захоплений і повністю розграбований палац Потоцького у с. Антоніни, де було зосереджено велику колекцію

¹²⁹ ЦДАВОУ. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 61–62 зв.

¹³⁰ Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920 гг. М.: Наука, 1989. С. 129.

¹³¹ Винниченко І. Де ж ви, козацькі клейноди? // Вечірній Київ. 1993. 24 березня.

¹³² С.З. Документи свідчать // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 2. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 1993. С. 263.

¹³³ Там само, с. 265.

¹³⁴ Архів Полтавського краєзнавчого музею. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 11–25.

¹³⁵ Винниченко І. Вказ. праця.

творів мистецтва і предметів старовини, зберігалися визначні бібліотека та збірка архівних матеріалів Сангушків, Корецьких, Острозьких та інших знатних родів. Коли армія Директорії УНР вибила більшовиків з села, виявилось, що від цих збірок залишилися лише поодинокі предмети¹³⁶.

У 1919 р. спеціальні емісари з Москви — Арсеньєв і В. Мамуровський двічі надсилалися Музейним відділом Наркомату освіти РСФРР до захопленого більшовицькими військами Харкова з дорученням відшукати бібліотеку відомого церковного діяча Стефана Яворського. Ця бібліотека складалася з книг XVI–XVIII ст. і займала шосте місце в Росії за своїм значенням. Вона зберігалася в Харківській духовній семінарії і з початком більшовицького наступу на Україну була захована. У червні 1919 р. після допитів у ЧК старих співробітників харківської міської управи, які були змушені вказати на місце перебування захованих реліквій, в підземеллях Покровського монастиря московські емісари знайшли не лише цю бібліотеку, але й евакуйовані в 1915 р. до Харкова з Житомира скарби Волинського давньосховища. За спогадами учасника подій В. Мамуровського, 26 ящиків із золотими та срібними потирами, кубками, тарелями, хрестами, іконами в дорогоцінних окладах, євангеліями в золочених оправах, прикрашених дорогоцінними каменями, книги та рукописи XV–XVIII ст. на кількох підводах були перевезені до Музею пластичних мистецтв харківського університету¹³⁷. Однак ці дії відбувалися в контексті евакуації радянських установ у результаті наступу генерала Денікіна. Тож виникає запитання: то для чого Музейному відділу НКП РСФРР треба було наполегливо посилати спеціальних представників для пошуку захованих зібрань бібліотеки С. Яворського, якщо після її знаходження у схованці її перевезли до музею Харківського університету разом з скарбами Волинського давньосховища та просто покинули їх перед вступом до Харкова військ Денікіна? Чи у своїх спогадах В. Мамуровський щось приховав? Відомо, що лише незначна частина знайдених і перевезених із сховища в монастирі скарбів після закінчення війни опинилася в харківських музеях і бібліотеках. Усе інше, з великою долею вірогідності, могло бути вивезено до Росії.

У грудні 1919 р. під час нового наступу більшовиків у Сумах було розграбовано і знищено евакуйовану сюди у 1915 р. збірку О. Гансена. Характеризуючи її, відомий український дослідник і зберігач пам'яток старовини і мистецтва В. Модзалевський назвав її «безцінною». За його

---

¹³⁶ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні, с. 204.

¹³⁷ ДАХО. Ф. Р-4365. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8; *Кончин Е.* Эти неисповедимые судьбы. М.: Молодая гвардия, 1990. С. 235–242.

даними, тоді було втрачено «крім рідчайшої меблі, великі збірки картин і т.д., переховувалась колосальна колекція порцеляни з усього світу, в рідчайших примірниках і, що особливо було нам дорого — порцеляни і фаянсу місцевих фабрик — Межигорія, Корець, Барановка, Миклашевського. Збірка ця не мала рівних на Україні. Тепер її нема»¹³⁸.

У с. Круподеринці Погребищенської волості Бердичівського повіту Київської губернії був розташований великий маєток російського дипломата (очолював місії у Пекіні, Констатнинополі. Хіві та Бухарі тощо), а згодом міністра внутрішніх справ Росії генерала М. Ігнат'єва. У маєтку зберігалася велика бібліотека та музейна збірка. Коли на початку грудня 1920 р. туди прибув представник губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Л. Грінберг для «ужиття заходів до їх охорони і вивезення найбільш цікавих речей у Державний музейний фонд у Києві», то ним було встановлено, що більша частина бібліотеки, родинний архів з документами середини — кінця XVIII ст., старовинні карти та гравюри XVIII ст., колекція східної порцеляни другої пол. XIX ст., родинні портрети кінця XVIII — поч. XIX ст. та поодинокі археологічні знахідки давньогрецьких ваз та амфор з розкопок в Італії в цілому збереглися. Проте йому стало відомо, що червоноармійські частини, які проходили через Погребище, забирали з маєтку із собою «усіляке барахло» для «клубів» і «культпросвітів» і таким «барахлом», як з'ясувалося, виявилися старовинні килими, меблі, частина картин та багато посуду й предметів із східної порцеляни. Найцінніше з того, що збереглося, було упаковано ним у 20 ящиків, проте вивезти їх він не зміг і вони залишилися у маєтку¹³⁹. Про їх подальшу долю інформація відсутня.

Відзначаючи катастрофічні наслідки панування в Україні більшовицьких військ, у листі до міністра УНР В. Прокоповича, відомий історик, археолог, мистецтвознавець М. Біляшівський писав у березні 1918 р.: «За часи більшовизму сотні панських будинків зруйновано, а з ними знищено і розграбовано старовинні бібліотеки, картинні галереї, збірки старовини»¹⁴⁰. До цього питання знову довелось повертатися в серпні 1919 р., коли Міністерство освіти і мистецтв УНР звернулося через пресу до всього населення України з закликом докласти всіх зусиль до збереження культурної спадщини і гнівно засудило злочинні дії проти культурної спадщини України. «Більшовики, — зазначалося в ньому, — під гаслами боротьби «з буржуями» в дійсності грабують, нищать ці не-

¹³⁸ С.З. Документи свідчать // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 2, с. 265.

¹³⁹ Там само, с. 272–275.

¹⁴⁰ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні, с. 76.

звичайної наукової вартості національні скарби, які так необхідні для розвитку української науки і мистецтва. Більшовики добре знають, що такою руїною вони остаточно обкрадають не тільки матеріальне добро народу, а й духовне, знищивши всякі ознаки і показники минулої української культури і науки»¹⁴¹.

Слід зазначити, що значних втрат зазнавали і приватні колекції українців, які в силу обставин перебували у той час на території Росії. Ще наприкінці 1917 р. журналіст і письменник Олександр Досвітній, повертаючись з Америки на Україну, звернувся по допомогу до російського консула в Йогогамі. Той відмовив, заявивши, що «України ніякої нема і він ніяких українців не визнає». Долаючи всілякі труднощі, Досвітній добрався до Харбіну і звідти на територію Росії. Щоб уникнути арешту, мусив тікати, втративши напрацьовані фотоальбоми та малюнки краєвидів Америки і Китаю, зібрані ним історико-археологічні предмети, книги тощо¹⁴². У червні 1918 р. в Москві як «заручника України» було заарештовано командированого туди для закупівлі книжок В. Арендта. 4 липня в помешканні, де він жив, зробили трус, вилучивши літературу та рукопис написаної ним «Історії корпусу жандармів»¹⁴³. У Петрограді як заручника заарештували одного з співробітників Комісії по реєстрації української старовини П. Потоцького — відомого знавця і колекціонера старожитностей. 30 вересня 1918 р. Міністерство закордонних справ Української Держави по дипломатичним каналам змушене було звернутися до Генерального консула в Петрограді Веселовського, аби той доклав усіх зусиль для звільнення Потоцького з-під арешту¹⁴⁴. А в жовтні 1918 р. міністерству довелося звертатися до Генерального консульства у Москві щодо заходів для забезпечення недоторканості будинку Івана та Віри Харитоненків, де знаходилася величезна збірка картин та старовинних меблів, антикваріату. Також під захист намагалися брати будинок Харитоненків у Сумах через небезпеку розграбування більшовиками¹⁴⁵.

Прикрі факти нищення українських культурних цінностей мали місце і в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського, який у квітні 1918 р. змістив уряд Центральної Ради і узяв на себе всю повноту влади. Зокрема, драматичною була доля Державного військово-історичного музею, заснованого групою ентузіастів і завідувачем якого був О. Благодір. У квітні 1918 р. музей було перенесено до флігеля Маріїнського палацу. Але у

¹⁴¹ Там само, с. 207.

¹⁴² ЦДАВОУ. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 17–18.

¹⁴³ Там само. Спр. 91. Арк. 14.

¹⁴⁴ Там само, арк. 13.

¹⁴⁵ Там само. Спр. 93. Арк. 16; Спр. 92. Арк. 42.

червні 1918 р. на вимогу Міністерства внутрішніх справ голова військово-наукового відділу Генерального штабу полковник Мамонтов почав домагатися виселення музею з цього приміщення. 17 червня при погрозах розстрілом О. Благодіру усі музейні експонати були викинуті з будівлі і складені на вулиці. Вони пробули там доволі тривалий час, попали під рясні дощі і зазнали пошкоджень, частково були розграбовані. Коли їх зрештою почали перевозити в інше приміщення на військових фірах, чимало вцілілих предметів зазнали додаткових пошкоджень, або й були геть розбиті¹⁴⁶. В середині лютого 1919 р. у палаці Собанських у м. Бершадь Ольгопольського повіту Подільської губернії розквартирувався загін козаків армії Директорії УНР. Як згодом з боєм повідомляв член Ольгопольської повітової управи І. Христич, вояки опалювали приміщення старовинними фоліантами з бібліотеки, яка там зберігалася — книгами, надрукованими у Франції та Польщі¹⁴⁷. Залишилися згадки про ситуацію, яка склалася навколо щойно заснованого у 1919 р. вінницького музею. Під час перебування у Вінниці Директорії УНР, один із ад'ютантів С. Петлюри забрав з музею значну кількість експонатів для оформлення його резиденції, яка розташовувалася у колишньому будинку фабриканта Львовича. Вже коли уряд УНР виїхав з Вінниці, директор музею Г. Брілінг разом з обома своїми синами змогли вночі перенести ці предмети назад до музею¹⁴⁸.

Значної шкоди культурній спадщині України було завдано Добровольчою армією генерала Денікіна. Так, після захоплення Києва у серпні 1919 р., при ній було організовано «Комісію по реалізації воєнної здобичі». У тому числі, «воєнною здобиччю» було проголошено і увесь музейний фонд. Націоналізовані перед тим більшовиками культурні цінності продавалися колишнім власникам за 30% їх ринкової вартості. Але фактично, викупити музейні речі могли усі бажаючі. Головним розпорядником цієї комісії був С. Фарангольц. Окрім того, білогвардійські офіцери під приводом «рятування від більшовиків» предметів культури, грабували приватні помешкання, у яких вони ще зберігалися. Безслідно зникли цінні художні меблі, що були перевезені із складів біржової артілі. Внаслідок таких дій протягом 1919 р. у Києві зникли відомі збірки Собанського, Любомирських, Замойських та ряд інших¹⁴⁹. У 1919 р. полковник Доб-

---

¹⁴⁶ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918, с. 166–168.

¹⁴⁷ Нестуля Олексій. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні, с. 204–205.

¹⁴⁸ Кот С.І. Дослідник Подільської старовини (Г.В. Брілінг) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). Київ–Хмельницький: Рідний край, 1991. С. 193.

¹⁴⁹ С.З. Документи свідчать // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 2, с. 264.

ровольчої армії Денікіна у розграбованій поміщицькій садибі у селі Великий Бурлук, що на Харківщині, знайшов і забрав собі, а згодом вивіз на еміграцію дерев'яні таблиці з нанесеними на них написами, які надалі увійшли в історію як «Велесова книга»¹⁵⁰. На думку багатьох сучасних українських та закордонних вчених, «Велесова книга» є фальсифікатом XIX–XX ст.¹⁵¹ Але її вивезення з території України та наступна втрата назавжди унеможливили проведення наукових експертиз самих «оригіналів» таблиць з текстами, які б раз і назавжди поставили крапку у вже кількадесятилітній дискусії щодо їх достовірності, яка точиться між прихильниками та противниками визнання «Велесової книги» як історичного джерела.

Перебування на території України польської армії також залишило по собі негативні наслідки для української культури. Зокрема, коли у серпні 1919 р. польські збройні сили захопили місто Острог, у якому на той час активно діяв започаткований ще до подій революції місцевим Братством князів Острозьських Острозький історичний музей, в якому було зосереджено цінні фонди, у його приміщенні розмістилося польське командування. Роботу музею було зупинено¹⁵². Коли польські війська знаходилися у Вінниці, до музею була приставлена озброєна варта, а в його канцелярії оселився поручник — колишній п'ятничанський магнат граф Грохольський. Вхід до музею було закрито — навіть директор музею Г. Брілінг міг потрапити до його приміщення лише з його дозволу. Вже на початку перебування в музеї граф Грохольський, погрожуючи зброєю, забрав собі з музейної експозиції ящик із старовинними дуельними пістолетами. А коли польська армія відступала з міста, вінницький музей був ущент розграбований, при цьому особливо відзначився сам граф Грохольський¹⁵³. Згодом музей довелося відновлювати фактично заново. При відступі польської армії через м. Кам'янець-Подільський у повному обсязі зникла бібліотека Подільської духовної семінарії, що формувалася з кінця XVIII ст., та 15 тис. архівних справ з губерньського архіву¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Яценко Борис. «Велесова книга» — пам'ятка IX століття // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. Вип. 1. 1995. С. 34.

¹⁵¹ «Велесова книга» // Енциклопедія історії України. Т. 1. К.: Наукова думка, 2003. С. 455.

¹⁵² Чорнобрива Наталя. Братство ім. князів Острозьких як центр краєзнавства на Волині на початку XX ст. // Національний університет «Острозька академія». Науковий блог. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://naub.oa.edu.ua/>

¹⁵³ Кот С.І. Дослідник Подільської старовини (Г.В. Брілінг) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки), с. 193.

¹⁵⁴ Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Інформаційні матеріали С.В. Баженової.

Поразка українських визвольних змагань 1917–1921 рр. спричинила до вимушеного виїзду у 1920 р. уряду та державних установ УНР в еміграцію. Спершу за погодженням з польським урядом вони були розміщені переважно на території Польщі у місті Тарнові. Підрозділи Армії УНР, які під натиском більшовицьких військ також перейшли на територію Польщі, були інтерновані та розміщені у спеціальних таборах. Разом з ними з України були вивезені за кордон відповідні урядові архіви, документи і матеріали військових частин. Так, зокрема, за кордоном опинилися архіви Ради народних міністрів Української Народної Республіки, Канцелярії Директорії УНР, Міністерства фінансів УНР, Міністерства народного здоров'я і опіки УНР, Міністерства закордонних справ УНР та посольств і дипломатичних місій і представництв УНР і Української Держави в Німеччині, Австро-Угорщині, Чехословаччині, Скандинавії та Угорщині, Військового міністерства УНР, Головного управління Генерального штабу УНР, Української військово-санітарної місії в справах українських військовополонених в Німеччині, Штабу 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР, управління головного комісара уряду УНР та інші¹⁵⁵. Окрім того, в еміграції опинилася значна частина українських політичних, державних і військових діячів, визначних представників української культури і науки, які відкидали більшовицький режим і були змушені покинути Україну. Вони забирали із собою власні персональні архіви, наукові та творчі матеріали. Серед постатей, які в той час покинули Україну, були М. Грушевський, В. Вінниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, І. Огієнко, М. Шаповал, С. Шелухін, Я. Огородник, М. Залізник, А. Жук, Д. Донцов, П. Холодний, О. Олесь, О. Кошиць, С. Сірополко, Й. Пеленський, А. Животко та тисячі інших. Ще в складних умовах протистояння більшовицькій Росії, сотник Армії УНР відомий етнограф і поет М. Обідний ініціював розгляд питання про необхідність вивезення за кордон з метою їх збереження архівів українського визвольного руху. Згодом вже на еміграції уряд УНР заснував у 1921 р. Музей-архів визволення України, який починав свою працю у Тарнові (Польща), а згодом був переведений до Праги (Чехословаччина)¹⁵⁶. Але чимало документів і матеріалів доби Української революції 1917–1921 рр. та приватних архівів виявилось розпорошеними по музеях і архівах світу.

Безумовно, наведені приклади не вичерпують драматичний перелік українських культурних цінностей, які були втрачені в роки Першої

---

¹⁵⁵ *Боряк Тетяна*. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. С. 401–404.

¹⁵⁶ *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. К.: Видавництво «Логос», 1995. С. 184–185, 407–410.

світової війни, подій російської революції 1917 р. та Українських визвольних змагань 1917–1921 рр., захоплення території України іноземними військами. Особливо тяжкі наслідки для культурної спадщини України мала агресія більшовицької Росії проти Української Народної Республіки та тривала російсько-українська війна. При цьому значна кількість унікальних пам'яток культури було знищено або розграбовано і вивезено за межі території України. Ці дії мали як стихійний характер, так і містили всі ознаки організованого вилучення та наступного привласнення культурних цінностей. Додатковим фактором втрат культурних цінностей стала вимушена еміграція уряду УНР та значної частини політичних, військових, наукових та культурних діячів, які вивозили з собою архівні документи, предмети старовини і мистецтва, матеріали власної наукової та творчої праці.

Як згодом з гіркотою констатувалося провідними діячами охорони пам'яток України, «в жоднім краї не загинула за короткий час така кількість пам'яток, стільки музеїв, приватних збірок, книгозбірень, архівів, старовинних садиб і окремих мистецьких предметів»¹⁵⁷.

І ці підсумкові слова сучасників тих подій не потребують додаткових коментарів.

Для розуміння та правової оцінки подій громадянської війни вкрай важливими є наступні моменти.

Вище вже зазначалося, що створена після падіння царського самодержавства в 1917 р. Українська Центральна Рада була повноважним легітимним органом управління в Україні, формально підпорядкованим центральному Тимчасовому уряду в Петрограді. Після більшовицького перевороту в столицях колишньої імперії, в ніч на 20 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки, а 25 січня 1918 р. проголосила її незалежною державою. Ці дії цілком відповідали оголошеній більшовицьким урядом «Декларації прав народів Росії», яка задекларувала їх право на створення самостійних держав. Виступаючи 22 листопада 1917 р. на Першому Всеросійському з'їзді воєнного флоту, Голова Раднаркому В. Ленін стверджував: «... Ми безумовно стоїмо за повну та необмежену свободу українського народу... Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як ви хочете»¹⁵⁸. У підписаному ним 3 грудня 1917 р. офіційному «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української

---

¹⁵⁷ Білокін С. Федір Ернст // Україна. Наука і культура. Вип. 22. К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1988. С. 507.

¹⁵⁸ В.И. Ленин об Украине. В двух частях. Ч. II (1917–1922). К.: Издательство политической литературы Украины, 1978. С. 37.

Ради» зазначалося: «...Ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Народну Українську Республіку, її право цілковито відокремитися від Росії... Все, що стосується національних прав та національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно»¹⁵⁹. Втім, ця заява не завадила російським більшовикам через 48 годин оголосити війну демократичному українському уряду, а разом з ним фактично й Українській Народній Республіці як державі.

Під час мирних переговорів у Бресті у 1918 р., учасниками яких були країни т. зв. Четвертого Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), Українська Народна Республіка та радянська Росія, 12 січня 1918 р. об 11 годині 35 хвилин головуєчий — міністр закордонних справ Австро-Угорщини Чернін оголосив заяву від імені чотирьох держав, у якій зазначалося: «Ми визнаємо українську делегацію самостійним і повноправним представником самостійної Української Народної Республіки». Голова російської делегації Лев Троцький, у свою чергу, заявив, що «не бачить жодних перешкод до самостійної участі делегації Генерального секретаріату (УНР — *Авт.*) у Мирних переговорах»¹⁶⁰. Підписаний 9 лютого Брестський мирний договір офіційно задекларував визнання російським більшовицьким урядом України самостійною державою. Відповідно до його положень мали відбутися двосторонні українсько-російські переговори щодо підготовки мирного договору між Україною та радянською Росією. Державний переворот в Україні та проголошення Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським не змінили правової ситуації. Голова Раднаркому Росії Ленін у телеграмі секретарю російської мирної делегації від 8 травня 1918 р. (її копія була надіслана до штабу збройних сил Української Держави) повідомляв: «Наказую Вам вести переговори з Українським гетьманським урядом з питань про припинення воєнних дій на кордонах України і визначення часу і місця мирних переговорів»¹⁶¹. Переговори розпочалися 23 травня 1918 р. у Києві і вже 12 червня була підписана попередня мирна угода між двома державами¹⁶². Робота делегацій тривала до жовтня 1918 р. і була в односторонньому порядку перервана більшовицькою Росією. У грудні 1918 р. в Україні відбулося передання державної влади від

¹⁵⁹ Там само, с. 38–39.

¹⁶⁰ *Ком С.І.* Українські культурні цінності в росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Сер.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 87. К., 1996. С. 47–48.

¹⁶¹ В.И. Ленин об Украине. В двух частях. Ч. II (1917–1922), с. 106.

¹⁶² *Ком С.І.* Українські культурні цінності в росії. Проблема повернення в контексті історії та права, с. 48.

гетьмана новому уряду і відновлення Української Народної Республіки. Проте наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. війська радянської Росії без оголошення війни знову вдерлися в Україну, запровадивши на її території режим кривавого терору.

Таким чином, вторгнення військ більшовицької Росії в Україну слід розглядати як акт агресії проти суверенної держави, а злочини проти культурної спадщини українського народу необхідно кваліфікувати відповідно до статей Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр. як такі, що забороняються і підлягають переслідуванню.

Окремо слід наголосити, що практично всіма урядами, які діяли під час громадянської війни на території України, була напрацьована досить значна нормативна база в справі охорони пам'яток. Зокрема, ще 17 жовтня 1917 року Генеральне секретарство освітніх справ Української Центральної Ради надіслало до місцевих органів влади директиву «аби всі археологічні знахідки, відомості про них і всі пам'ятки, що мають національний характер або наукову й артистичну вартість, ні в якому разі не пересилалися і не вивозилися за межі України»¹⁶³. У свою чергу, на окупованій більшовицькими військами території України на початку 1919 р. був затверджений наказ Наркомату освіти маріонеткового українського радянського уряду, яким заборонялися будь-які реквізиції та вивезення культурних цінностей без дозволу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини та його місцевих органів¹⁶⁴. Дещо пізніше декретом РНК УСРР від 1 квітня 1919 р. «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного Комісаріату освіти» ця вимога набула статусу закону. У декреті проголошувалося: «Речі художньо-історичної цінності... визнати за перебуваючі у віданні Народного Комісаріату освіти та вилучити їх з-під реквізицій іншими відомствами та установами»¹⁶⁵.

Пов'язуючи ці нормативні акти з наведеними вище фактами знищення та розграбування культурної спадщини України в період 1917–1921 років, ми неминуче прийдемо до висновку, що тоді відбулося не лише брутальне порушення міжнародних правових норм, а й внутрішнього законодавства, що діяло на території України. При цьому, ми не

---

¹⁶³ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918, с. 79–80.

¹⁶⁴ Кот С.И. Первый на Украине. К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики: Сборник научных статей. К.: Наукова думка, 1991. С. 263.

¹⁶⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів. Т. 1 (1917 — червень 1941 рр.). К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. С. 44–46.

зачіпаємо питання про повну зневагу більшовиків до прав людини і прав власності, які грубо нехтувалися і розтоптувалися за встановленого ними режиму.

Таким чином, у період Першої світової війни 1914–1918 рр. та в роки Української революції 1917–1921 рр. під час бойових дій на території України армії Російської імперії та внаслідок її окупації військами Австро-Угорщини, Німеччини, Польщі, більшовицької Росії культурній спадщині України було завдано значних втрат у зв'язку із масовим знищенням та розграбуванням арміями воюючих сторін. У тому числі були втрачені та незаконно вивезені за межі території України визначні культурні цінності — предмети музейного характеру, архівні документи, книги та інші об'єкти культури, які мали історичне, наукове, художнє та інше культурне значення. Такі дії були беззаперечним порушенням норм міжнародного права, які станом на той час вже встановлювали визнані сторонами правила ведення війни на суходолі і забороняли злочинні дії проти об'єктів культури.

3.2. Перші спроби повернення в Україну культурних цінностей за доби Української Центральної Ради та УНР

Наприкінці XIX — поч. XX ст. в українському суспільстві сформувалося досить чітке і ясне усвідомлення несправедливого характеру, масштабів та негативного впливу на розвиток української культури примусового відриву від цілого народу його історичної та культурної спадщини. «Таким чином Україна позбавлялася якраз того, що дає її народові національне обличчя, губила свої скарби, губила назавше», — зазначав тоді відомий науковець, один з найавторитетніших хранителів української старовини Микола Біляшівський¹⁶⁶.

На повний голос вимога про повернення в Україну національних культурних надбань залунала після Лютневої революції 1917 року та падіння російського самодержавства. Ця ідея стала органічною частиною бурхливого національного піднесення, яке охопило українське суспільство. Вона мала значний вплив на діяльність утвореної в березні 1917 р. у Києві Української Центральної Ради і завдяки її провідним діячам завдання повернення пам'яток історії і культури українського народу від самих початків були піднесені на рівень фундаментальних засад національної державної політики. Слід зазначити, що на даному етапі її формування у центрі уваги як об'єкт головних устремлінь та практичних дій

---

¹⁶⁶ Біляшівський М. Наші національні скарби. К.: Шлях, 1918. С. 14.

стали національні реліквії, вивезені за російського царату до колишніх столиць імперії Москви та Петербургу, а також інших міст Росії.

Вперше питання повернення в Україну національних культурних цінностей було піднесене на Всеукраїнському учительському з'їзді, що відбувся 5–6 квітня 1917 р. у Києві. У постанові секції вищої школи, що працювала під час з'їзду, як одне з найактуальніших завдань зазначалося «перенесеніє на Україну архівних українських матеріалів з інших архівів і зібраніє їх в національному архіві України; перенесеніє і зібраніє в українські національні музеї предметів української старини, які вивезені були до різних держав і публічних музеїв поза межами України». Ця постанова була передана до Української Центральної Ради¹⁶⁷.

Предметний розгляд даного питання відбувся на відкритому засіданні Комітету Центральної ради¹⁶⁸ 17 квітня 1917 року. Крім членів комітету — голови Української Центральної Ради М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, М. Стасюка, Ф. Крижанівського, П. Христюка, В. Садовського, Є. Онацького (секретаря), у засіданні також брали участь такі відомі діячі — члени Центральної Ради, як М. Біляшівський, І. Шраг, М. Шаповал, запрошені гості. Пославшись на постанову секції вищої школи Всеукраїнського учительського з'їзду, М. Грушевський повідомив присутніх про звістки щодо можливого перевезення з Петрограду частини колекцій Ермітажу до Москви і наголосив на тому, що хоч причини такого перевезення йому достеменно невідомі, на обговорення ставиться справа «про повернення тих скарбів Ермітажу, які походять з України, до Києва»¹⁶⁹.

Очевидно, М. Грушевський мав на увазі можливу евакуацію фондів Ермітажу, яка стояла на порядку денному російського уряду від початку Першої світової війни у відповідності з директивами російського генерального штабу щодо евакуації цінного майна з прифронтових районів. У зв'язку із ситуацією на фронтах внаслідок поразок російських військ та реальною загрозою захоплення Петрограду німецькою армією, наприкінці 1916 — на початку 1917 р. ця тема набула практичних обрисів¹⁷⁰. Питання про евакуацію фондів Ермітажу з Петрограду до Москви остаточно було вирішене 25 серпня 1917 р., коли німецькі війська вступили до Риги. На вимогу комісара кол. Міністерства Двору Ф. Головіна плану-

¹⁶⁷ Вісті з Центральної Ради. К., 1917. № 5 (май). С. 3.

¹⁶⁸ Комітет Української Центральної Ради був створений на вечірньому засіданні УЦР 7 квітня 1917 р. як її виконавчий орган. Чисельність Комітету мала складати 20 осіб, проте на початку було затверджено 17 членів. Згодом Комітет Української Центральної Ради було перейменовано на Малу Раду.

¹⁶⁹ ЦДАВОУ. Ф. 1076. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 7–8.

¹⁷⁰ *Пиотровский Б.Б.* История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы. М.: Искусство 2000. С. 69.

валося вивезти найбільш цінні фонди у зв'язку з загрозою бомбардувань, пожеж та можливим їх «розграбуванням черню чи німцями». У тому числі були застереження щодо вимог Німеччини щодо повернення частини творів живопису, які були захоплені Наполеоном в Німеччині і згодом опинилися в російському Ермітажі. Тож тоді схвалили остаточне рішення про загальну евакуацію фондів Ермітажу, для чого було потрібно 650 ящиків та 20–21 вагон. Директорія на чолі з О. Керенським, до якої перейшла влада в Росії з 1 вересня 1917 р., не виключала можливість відступу російської армії з Петрограду і залишення його німцям. Тож перший потяг вирушив до Москви 15 вересня 1917 року. Загалом було перевезено дві партії унікального вантажу. Супроводжувати вантаж було доручено українцю М. Макаренку, який тоді працював з фондами Ермітажу і видав один із найкращих провідників по ним, а згодом став видатним українським вченим та музейним діячем. Третя партія ящиків, підготовлена до відправки, так і залишилася у Петрограді¹⁷¹.

М. Біляшівський, як досвідчений музейник і знавець багатьох колекцій на теренах Росії, висловив сумніви, що це питання можливо буде вирішити легко і на те, на його думку, було багато причин. «Трудно ділити Ермітаж, та і Уряд не дозволить. Окрім того, ціла комісія з Горьким на чолі стежить за цілістю Ермітажу», — зазначив він на початку свого виступу¹⁷². Біляшівський мав на увазі скликану 4 березня 1917 р. за ініціативою М. Горького нараду діячів культури і мистецтв, на якій було сформовано Комісію для охорони, збереження та упорядкування мистецьких сховищ та скарбів, що залишилися без догляду після скасування міністерства двору, згодом перейменовану в Комісію у справах мистецтв. Членами Комісії поміж інших також були відомі у наукових і мистецьких колах українські діячі Г. Лукомський та Г. Нарбут, яких в середині березня 1917 року відрядили до Києва із завданням створення на основі приватних та громадських збірок, яким загрожує небезпека, тимчасових колекцій при діючих музеях, а також для передачі під музей Маріїнського палацу у Києві. Тож київські науковці та мистецькі кола були добре поінформовані про діяльність цієї Комісії та підтримували проголошені нею заклики до збереження культурних цінностей¹⁷³. Проте, продовжуючи далі, М. Біляшівський окреслив три можливі складові частини ук-

---

¹⁷¹ *Пиотровский Б.Б.* История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы, с. 70; *Жуков Ю.Н.* Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920 гг. М.: Наука, 1989. С. 53–54.

¹⁷² ЦДАВОУ. Ф. 1076. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 7.

¹⁷³ *Жуков Ю.Н.* Вказ. праця, с. 40–46; *Нестуля Олексій.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). Київ–Полтава, 1994. С. 16.

раїнських претензій не лише до Ермітажу, а й до інших музеїв Росії (стенограма зберегла лише згадку про Збройну палату Московського Кремля і те, що «Біляшівський називає ще декілька місць», серед яких мали бути клейноди українського козацтва, вивезені пам'ятки українського мистецтва, археологічні колекції, що походять з території України: «Але треба б подбати щоб повернено було з Петрограду і інших місць клейноди запорожські. Ціла низка клейнодів знаходиться в Оружейній Палаті в Москві... Треба подбати, звичайно не тільки про клейноди, є багато річей, котрі слід би було повернути. Так, Кибальчич в Покровській Переяславській церкві взяв ікону Покрови, надзвичайно цікаву, і подарував її якомусь великому князю. Тепер вона знаходиться у великого князя Николая Михайловича. Гармати є також дуже цікаві. Це друга категорія. Третя категорія це різні речі, коштовні і рідкісні, якими буквально набито Ермітаж. Є перш за все передісторичної епохи, тут багато золота, великокняжескі і т. ин.»¹⁷⁴. Додатково він повідомив присутніх, що Київський науковий та художньо-промисловий музей надіслав до Тимчасового уряду телеграму з вимогою скасувати законодавчі акти, за якими скарби, знайдені в Україні, мали передаватися до Петрограду¹⁷⁵.

М. Біляшівський запропонував доручити комусь із українських фахівців справу з'ясування «де знаходяться які з наших національних скарбів» і рекомендував для цієї праці відомого етнографа, мистецтвознавця і історика Костя Широцького, що невдовзі мав виїжджати до Петрограду. Ця пропозиція була підтримана М. Грушевським, який також запропонував для подібної праці в Москві кандидатуру мистецтвознавця Олексія Новицького. Він акцентував увагу на тому, що питання повернення козацьких клейнодів виникає також у зв'язку з можливим поверненням російським урядом польських клейнодів польським військам¹⁷⁶.

На засіданні не було ухвалено чітко сформульованих рішень та розпоряджень. Проте є всі підстави вважати, що попередні консультації з К. Широцьким щодо праці по обліку пам'яток української історії та культури мали місце. Зокрема, про це свідчить протокол засідання Комітету Української Національної Ради у Петрограді від 23 квітня 1917 року, в якому зазначалося: «4. З доручення Ц. Ради ухвалено зібрати відомості про українські прапори і клейноди, що могли б пригодитись українському війську»¹⁷⁷.

¹⁷⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1076. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 7.

¹⁷⁵ Там само, арк. 8.

¹⁷⁶ Там само, арк. 7–8.

¹⁷⁷ *Кот Сергій, Нестуля Олексій*. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 75.

6 травня 1917 р. на вечірньому засіданні Першого Всеукраїнського військового з'їзду розглядалося питання про створення на основі «українізованих» частин російської армії українських національних збройних формувань. Під час обговорення доповіді, з якою виступив С. Петлюра, виникло питання про долю українських козацьких клейнодів у Росії. У схваленій з'їздом резолюції «Про українські клейноди та про перший Український козацький імені Богдана Хмельницького полк» було підтримано вимогу щодо їх повернення в Україну: «а) всі стародавні українські прапори, які переховуються по різних державних сховах (музеях) Петрограда, Москви та інших міст, повинно негайно віддати у Київ до Українського Національного Музею»¹⁷⁸.

Однак втілити в життя ухвалені рішення було складно з кількох причин. Перш за все, вони полягали у складних та напружених стосунках між Українською Центральною Радою та Тимчасовим урядом. З 25 квітня 1917 за ініціативою українців розпочалися двосторонні переговори щодо визнання Тимчасовим урядом української автономії. Вони тривали понад місяць, проте завершилися безрезультатно. На засіданні спеціальної урядової комісії, яке тривало 20–21 травня, українським представникам було заявлено про те, що задовольнити вимоги Центральної Ради неможливо¹⁷⁹. По-друге, з кінця квітня спостерігався масовий від'їзд суспільно-активних українських діячів з Петрограду, що ускладнило формування українського представництва у столиці Росії. Про це, зокрема, доповідав Комітету Центральної Ради Д. Дорошенко. Очевидно, що умови та загальна атмосфера, які панували в цей час в Петрограді мало були сприятливі для українства, про що Дорошенко повідомив короткою фразою: «Всі хочуть тікати...»¹⁸⁰. По-третє, за відсутності структурованих і повноважних органів, які б здійснювали владні функції під егідою Центральної Ради, завдання повернення національних реліквій в Україну не були забезпечені організаційно та фінансово.

У відповідь на демарш Тимчасового уряду, четверта сесія Української Центральної Ради, яка розпочала роботу 1 червня 1917 р., констатувала, що таким чином він порушив задекларований ним же принцип самовизначення народів і ухвалила необхідним звернутися до українського народу із закликом негайно приступити до формування засад автономного устрою в Україні. 10 червня було ухвалено Перший Універсал Центральної Ради, яким було проголошено: «Хай буде Україна вільною.

¹⁷⁸ Вісті з Української Центральної Ради. 1917. № 7 (травень).

¹⁷⁹ Вісті з Української Центральної Ради. 1917. № 8 (травень).

¹⁸⁰ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 1. К.: Наукова думка, 1996. С. 76.

Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Однині самі будемо творити наше життя»¹⁸¹. 15 червня 1917 р. на засіданні комітету Центральної Ради затверджується рішення про створення Генерального секретаріату Української Центральної Ради на чолі з В. Винниченком, який став фактичним українським урядом. 23 червня створення Генерального секретаріату та його персональний склад підтримала П'ята сесія Центральної Ради¹⁸². Генеральним секретарем справ освітніх затвердили відомого громадського діяча, педагога, літературознавця і письменника Івана Стешенка. А 3 липня 1917 року Тимчасовий уряд був змушений офіційно визнати Українську Центральну Раду та її Генеральний секретаріат¹⁸³.

Але, незважаючи на гострі політичні дискусії, питання повернення з Росії культурних цінностей не було зняте з порядку денного. Характерно, що вимоги щодо повернення національних реліквій дуже скоро поширилися й на архіви. 28 червня 1917 р. на засіданні Української Центральної Ради з позачерговою заявою щодо повернення з Росії українських архівів виступив Микола Ковалевський. У протоколах засідань Центральної Ради залишився такий запис: «З позачерговою заявою від фракції соціалістів-революціонерів виступає т. Ковалевський. Зміст заяви — доручити Генеральному секретаріатові освіти, аби українські архіви, що знаходяться у Великоросії, було повернуто на Україну. Пропозиція ухвалюється»¹⁸⁴.

Проте подальший перебіг подій ознаменувався черговим ускладненням стосунків між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. В ніч з 4 на 5 липня 1917 р. у зв'язку із намірами уряду відправити на фронт з Києва перші українізовані військові частини, спалахнуло збройне повстання полків ім. гетьмана Богдана Хмельницького та ім. гетьмана Павла Полуботка, які під гаслами повної незалежності фактично захопили Київ. Діячі Центральної Ради умовили повсталих скласти зброю і повернутися до казарм, після чого уряд відправив їх на передню лінію фронту¹⁸⁵. У той же час Тимчасовий уряд всіляко зволікав із затвердженням Статуту діяльності Генерального секретаріату, намагаючись максимально обмежити його повноваження. Державне фінансування спрямовувалося на забезпечення діяльності виключно контрольованих урядом структур в Україні.

¹⁸¹ Там само, с. 101–102.

¹⁸² Там само, с. 106.

¹⁸³ Там само, с. 163.

¹⁸⁴ Там само, с. 145.

¹⁸⁵ *Мірчук П.* Трагічна перемога. К.: Спілка української молоді, 1991. С. 16, 37–38; Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 1, с. 173–174.

Ситуацію ускладнила урядова криза, яка в липні виникла в Росії. Зрештою, Тимчасовий уряд 4 серпня 1917 року затвердив «Інструкцію», за якою були визначена компетенція Генерального секретаріату. У Києві цей документ розцінили як національну образу, проте прагматично налаштовані політики пропонували погодитися з ним. Це викликало напруження в стосунках між Генеральним секретаріатом і Центральною Радою, яка в підсумку призвела до відставки всього складу Генерального секретаріату. Дмитро Дорошенко, якому було доручено сформувати новий склад Генерального секретаріату, невдовзі також подав у відставку. Очолити Генеральний секретаріат знову запропонували В. Винниченку. Лише 21 серпня його склад був затверджений Малою Радою, а 1 вересня генеральних секретарів формально затвердив Тимчасовий уряд. Ці процеси відбувалися на фоні посилення антиукраїнських закликів і вимог розігнати Центральну Раду¹⁸⁶. Однак формування Генерального секретаріату і з'ясування його повноважень відкрило можливості для реальних практичних дій щодо повернення національних реліквій в Україну.

Ще наприкінці липня 1917 р. відбулася нарада щодо організації департаменту мистецтв при Генеральному секретарстві народної освіти, в якій брали участь Д. Антонович, М. Старицький, К. Широцький, М. Бурачек, Ф. Красицький, О. Олесь, М. Грушевська та інші діячі. Учасники наради визнали доцільним створити в структурі департаменту відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва. Проект положення такого відділу невдовзі був розроблений М. Біляшівським і передбачав, що він мав здійснювати загальне керівництво справою обліку, реєстрації, збереження, вивчення та популяризації пам'яток. У тому числі, відділ мав отримати повноваження щодо недопущення вивезення визначних культурних цінностей поза межі України. Слід зазначити, що М. Біляшівський був одним з ініціаторів створення та фактичним керівником Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який як громадська установа був заснований 12 травня 1917 року, членом багатьох інших діючих наукових та пам'яткоохоронних товариств. Тож офіційне призначення Миколи Федотовича на посаду голови відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва у вересні 1917 року виглядало цілком закономірним¹⁸⁷.

М. Біляшівський розробив і подав на затвердження генерального секретаря народної освіти І. Стешенка широку програму пам'яткоохоронних заходів та одразу розпочав втілювати ті з них, які можливо було

¹⁸⁶ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 1, с. 224–251.

¹⁸⁷ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 25–26, 45–48.

реалізувати в даних умовах. Серед пріоритетних напрямків його діяльності перебувала і справа повернення в Україну національних реліквій. 29 вересня 1917 р. М. Біляшівський звернувся з листом до І. Стешенка, в якому знову привернув увагу до цього питання. «Кілька місяців тому, — писав він у своєму зверненні, — Центральна Рада висловила бажання, що-б наші національні клейноди, що переховуються по різних музеях та церквах Петрограду, та Москви було повернено на Україну. Вважаючи сучасний мент найбільш слухним, що-б підняти і здійснити це бажання Центральної Ради, прошу звернутись до статс-секретаря по справам України при Тимчасовому Уряді з тим, що-б він:

1. Доручив кому-небудь з петроградської громади зробити докладний список усіх українських національних речей, що знаходяться в Петрограді, та Москві.

2. Вжив заходів, що-б сі речі (чи хоч частину їх) було повернено на Україну»¹⁸⁸.

В листі містився приблизний перелік клейнодів українського козацтва в сховищах Москви та Петрограду, який би міг бути основою майбутнього реєстру. На думку М. Біляшівського, з Петрограду поверненню підлягали козацька зброя та прапори з Ермітажу, прапори з Самсонієвського собору, церковні речі з січової церкви — з церкви І-го кадетського корпусу, гармати з гербом Мазепи і козацька зброя з Артилерійського музею. Крім того, мова йшла про козацькі прапори, булави, перначі, зброю — із Збройної палати в Москві¹⁸⁹.

Ці пропозиції було підтримані І. Стешенком. Вже на початку жовтня 1917 р. у спільній телеграмі до відомого мистецтвознавця та колекціонера Василя Щавинського вони звернулися до нього з проханням взяти на себе організацію укладання реєстру «українських речей, що переховуються в музеях та церквах Петрограду»¹⁹⁰. Аналогічне прохання «взяти на себе організацію складання списку українських речей, що переховуються в музеях та церквах Москви» було ними направлено до Олексія Новицького¹⁹¹.

Тоді ж в листі до комісара в справах України при Тимчасовому уряді П. Стебницького І. Стешенко попросив його вжити всіх заходів, щоб доручення Центральної Ради щодо повернення пам'яток української історії та культури було виконано, а також повідомив, що складання їх

¹⁸⁸ ЦДАВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 1–1 зв.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само. Арк. 15.

¹⁹¹ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 60.

повного реєстру в музеях і збірках Петрограда доручено В. Щавинському, а Москви — О. Новицькому¹⁹².

Слід зазначити, що всі залучені до справи повернення українських культурних цінностей діячі поставилися до неї з ентузіазмом. Так, 8 жовтня 1917 р. у листі до М. Біляшівського О. Новицький відповідав: «Вельмишановний добродію! Дуже дякую за таке приємне для мене доручення. Працю вже почав і незабаром дошлю звістки про ті речі, що встиг вже виявити. З великою пошаною Ол. Новицький»¹⁹³. Дійсно, невдовзі відділ охорони пам'яток отримав повідомлення О. Новицького про українські реліквії, що зберігалися в церквах Москви, вивезені з України старовинні рукописи та стародруки, автографи Д. Апостола, І. Мазепи тощо. Про виявлені в архівах та приватних колекціях Москви документи з історії України О. Новицький неодноразово інформував також відомого українського історика і археографа О. Грушевського¹⁹⁴.

Таку ж діяльність вдалося розгорнути і в Петрограді. Під час одного з приїздів в Україну В. Щавинського 10 жовтня 1917 р. відбулася його нарада з М. Біляшівським, на якій розглядалися питання організації роботи по виявленню та поверненню пам'яток української культури з Петрограду. Вони домовилися про утворення в Петрограді «Товариства прихильників українських музеїв», яке «мало б метою розшукувати в Петрограді і по інших не-українських містах українські пам'ятки старовини і мистецтва і повертати їх на Україну»¹⁹⁵. Відповідно до затвердженого статуту товариства, його члени також брали на себе зобов'язання «сприяти музеям, що знаходяться на території, заселеній українським народом, в здійсненні їх культурних завдань». З цією метою вони мали допомагати існуючим музеям України у поверненні їх фондів, дослідженню музейних матеріалів та збиранню відомості про пам'ятки української старовини. Товариство планувало також опікуватися відкриттям нових відділів при існуючих музеях, організацією виставок пам'яток, з'їздів діячів української культури. Воно сподівалося поширити свою діяльність на всю територію колишньої Російської імперії, відкриваючи в її найбільш значних культурних центрах свої представництва¹⁹⁶. Тоді ж велася мова про передання до України В. Щавинським його приватної мистецької збірки, яка налічувала 150 полотен найвидатніших малярів нідерланд-

¹⁹² ЦДАВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 14.

¹⁹³ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 60.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ ЦДАВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2–3.

¹⁹⁶ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 61.

ської та інших шкіл XVI–XVIII ст., та власної бібліотеки з історії мистецтва. При чому була досягнута домовленість про негайне перевезення картин в Україну, для чого технічний бік справи мав забезпечити комісар в справах України при Тимчасовому уряді П. Стебницький¹⁹⁷.

За наслідками наради восени 1917 р. В. Щавинський ініціював створення у Петрограді Комісії по складанню реєстру речей української старовини в церквах, музеях та приватних збірках міста, яку очолив видатний антрополог, археолог та етнограф Федір Вовк. До складу комісії увійшли такі відомі вчені, художники, мистецтвознавці, колекціонери та культурні діячі, небайдужі до долі пам'яток української культури, як В. Колбасєв, Б. Крижановський, М. Макаренко, М. Могилянський, П. Потоцький, П. Стебницький, С. Тройницький, В. Щавинський, С. Яремич¹⁹⁸.

Водночас, 17 жовтня 1917 р. М. Біляшівський ініціював поширення обіжчика віділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Генерального секретарства справ освітніх щодо заборони вивезення культурних цінностей за межі України і повного припинення колишньої практики відправки археологічних знахідок та інших предметів культури «до столичних археологічних інституцій і музеїв». «Уважаючи такий спосіб поводження з національними цінностями шкідливим для Української Культури і неможливим з нового погляду державного, — зазначалося в обіжчику, — Відділ [...] вимагає [...], аби всі археологічні знахідки, відомості про них й всі пам'ятки, що мають національний характер, або наукову чи артистичну вартість, ні в якому разі не пересилалися і не вивозилися за межі України, а йшли лише до Центрального Комітету Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтва при Генеральному секретарстві освітніх справ»¹⁹⁹. Одним з відгуків на цей заклик стало звернення 23 листопада 1917 р. художника М. Івасюка до Генерального секретарства освітніх справ щодо повернення в Україну з Москви його історичної картини «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ»²⁰⁰.

Та більшовицький переворот восени 1917 р. у Петрограді і Москві різко змінив політичну ситуацію в Росії. Намагаючись загравати з українцями, більшовицький уряд визнав справедливими їх вимоги щодо повернення національних реліквій. 16 листопада 1917 р. Рада народних комісарів РСФРР розглянула питання про передання українському наро-

¹⁹⁷ ЦДАВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2–3.

¹⁹⁸ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 61.

¹⁹⁹ ЦДАВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 4.

²⁰⁰ Там само. Арк. 7.

дові його історичних реліквій, взятих росіянами в українців як воєнні трофеї, і оголосила заяву, за якою воно мало відбутися після консультацій з Центральною Радою. Була створена відповідна комісія з трьох осіб, якій доручалось підготувати процедуру передачі²⁰¹.

ЦВК РСФРР постановою від 24 листопада 2017 р. оголосив, що передачу реліквій планувалось «зробити в урочистій формі народного свята перед Преображенським собором і за участі військових частин». Разом з історичними реліквіями було задекларовано намір передати українському народові грамоту, в якій проголошувалось:

«Брати-українці! У сховах Петербурга ваші прапори, гармата, булава свідчили про ваше пригнічення — іменем великоруського — гнобителями цього народу. Тепер немає більше поневолених народів у вільній Росії.

Центральний виконавчий комітет ради робітничих та солдатських депутатів повертає вам трофеї — пам'ятки вашої славної боротьби за волю. Народ великоруський і революційний Петербург з привітом посилає вільному Києву священний дар в ознаку братерства народів. Хай славиться і кріпиться братній союз вільних народів Росії і всього світу! Хай щезне ворожнеча і, навіть тинь пригноблення одної нації другою!»²⁰²

Коментуючи цю новину, газета «Нова Рада» в ті дні зазначала: «Українське громадянство пошановує великою дякою ініціаторів цієї щасливої думки, бо годі вже старим запорозьким прапорам та іншим українським реліквіям пліснявіти, запорошуватися і гноїтися по закамарках петербурзьких та московських музеїв. Для них настав уже час бути тут серед нас у відповідному місці і у відповідній пошані. А тому з доставкою цих святощів на Україну треба поспішати...

Не треба забувати, що часи зараз дуже міняються, і коли зараз є добра згода віддати нам ці реліквії, то не треба зволікати з цією справою, бо завтра в тому ж Петербурзі може повіяти другий вітер, надме інші думки, а може стануть на чолі влади інші люди і тоді ця справа повернеться в інший бік. Мало того, німець загрожує Петербургові вже давно і хто знає, як то він подивиться на ці наші святощі, навіть у тому разі, коли Петербург не буде відрізаний ним від України»²⁰³.

---

²⁰¹ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 24.

²⁰² Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1917. № 5. Ст. 76; Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів: В 2-х т. Т. 1, с. 8–9.

²⁰³ Цит. по: Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. К., 1990. С. 44.

На жаль, ці застереження виявилися пророчими. Вже дуже скоро більшовицький уряд відмовився в Україну повернути козацькі клейноди. Спочатку у телефонній розмові нарком у справах національностей більшовицького уряду Й. Сталін запевнив представника Центральної Ради М. Порша, що українські військові частини, вирушаючи за дозволом Ради Народних Комісарів більшовицької Росії з Москви та Петрограду до України, зможуть забрати із собою частину старовинних козацьких клейнодів. 1 грудня 1917 р. він заявив Поршу наступне: «Я хотів би ще сказати вам, що сьогодні представники Петроградської секції Ради за домовленістю з Радою Народних Комісарів узяли українські національні реліквії, знамена й інше, відібрані в українців в епоху Катерини II, — на те, щоб перевезти їх на Україну»²⁰⁴.

Але коли делегація петроградських українців за дорученням Центральної Ради звернулася до Сталіна, їм у брутальній формі було відмовлено. За деякими даними, він розірвав підписаний ним раніше документ²⁰⁵. А того ж таки 1 грудня 1917 р. РНК РСФРР ухвалив подальші переговори щодо повернення клейнодів проводити з пробільшовицькою українською фракцією Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету²⁰⁶.

У подальшому ситуація ще більш загострилася. 3 грудня 1917 р. був підготовлений В. Леніним і затверджений більшовицьким урядом «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до української Ради», в якому Центральна рада була звинувачена у відведенні українських частин з західного фронту, роззброєнні більшовицьких збройних формувань в Україні, пропуску через свою територію «контрреволюційних» військ генерала Каледіна і відмові у пропуску військ більшовицької Росії. Висунуті ультимативні вимоги доповнювалися фактичним оголошенням війни українській владі²⁰⁷. За лічені дні більшовицька армія почала захоплювати територію України.

Однак, незважаючи на розпочату російськими більшовиками війну та зупинку всіх офіційних переговорів, реальна практична робота по створенню реєстрів українських культурних цінностей у Петрограді і Москві продовжувалася. Зокрема, наприкінці грудня 1917 р. П. Стебницький

²⁰⁴ Сергійчук В.І. Вказ. праця, с. 45.

²⁰⁵ Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. Житомир, 1992. С. 66–67.

²⁰⁶ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1917. № 5. Ст. 76; Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів: В 2-х т. Т. 1, с. 8–9.

²⁰⁷ В.И. Ленин об Украине. В двух частях. Ч. II, с. 38–39.

повідомляв з Петрограду Генеральне секретарство освітніх справ, що комісія під керівництвом Ф. Вовка і за активної участі В. Щавинського вже збрала значний матеріал для підготовки каталогу «Україніка», в якому мали бути зібрані дані про українські старожитності в петроградських музеях, архівах та бібліотеках. Планувалося найближчим часом опрацювати і упорядкувати ці відомості та видати друкований каталог, який мав би надати українському уряду «науково оброблений матеріал на дальші офіціальні заходи про долю цих річей»²⁰⁸. У той же час, у Москві над складанням списків пам'яток української історії і культури, що знаходились в державних музеях і приватних колекціях, продовжував роботу О. Новицький²⁰⁹.

Укладання Берестейського мирного договору 1918 р. зупинило більшовицьку окупацію України. На виконання його умов на початку квітня 1918 р. РНК РСФРР звернувся до уряду УНР з пропозицією розпочати мирні переговори між двома державами. Тоді ж за розпорядженням міністра освіти В. Прокоповича при Міністерстві Народної Освіти була утворена Комісія для підготовки матеріалу для Мирного договору з Росією. В складі комісії передбачалася робота трьох секцій — архівної, археологічно-мистецької та фінансової. Серед головних завдань комісії зазначалося: «Треба застережити справу из передачею Українській Республіці її колишніх державних архівів, військових клейнодів та старовинних речей, дорогих Українському громадянству»²¹⁰. Відповідальність за організацію роботи комісії покладалась на директора департаменту загальних справ П. Зайцева. Голові архівно-бібліотечного відділу департаменту мистецтв О. Грушевському пропонувалося очолити архівну секцію комісії, запросивши до роботи в ній М. Грушевського, І. Каманіна, М. Василенка, О. Левицького. Роботою археологічно-мистецької секції доручалось керувати М. Біляшівському, який мав залучити до неї К. Широцького та Д. Щербаківського²¹¹.

Перше засідання архівної комісії відбулося 12 квітня 1918 р. У ньому брали участь О. Грушевський, М. Василенко, П. Зайцев, Я. Жданович, І. Каманін, О. Левицький, В. Модзалевський, В. Романівський. Одним з ключових питань було вироблення принципів, за якими треба було домагатися повернення з Росії культурних цінностей, зокрема, «архівних матеріалів, що відносяться до історії України». Проте, незважаючи на ради-

²⁰⁸ ЦДАВОУ. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 13–13 зв.

²⁰⁹ Кот Сергій, *Нестуля Олексій*. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 25.

²¹⁰ ЦДАВОУ. Ф. 2201. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 27–27 зв.

²¹¹ Там само.

калізм доби, підходи до вирішення питання були доволі поміркованими та реалістичними. «Як головний керуючий принцип у цій справі прийнято студіювання і навіть зкопіювання», — зазначалося в протоколі. Разом з тим, за підсумками дискусії та інформацій про архівні і бібліотечні матеріали, які переходять у Петрограді та Москві, комісія визначила ті пам'ятки, «що в першу чергу і безумовно треба домагатися повернення». Серед них згадувалися: в архіві та бібліотеках Академії наук всіх матеріалів Румянцевського опису та інших збірок, вивезених з України і переданих до Академії наук; з Румянцевського музею — деяких документів XVIII–XIV ст., євангелія Заславських, ряд рукописів; з архіву Міністерства юстиції — книги козацьких судів, магістратських справ, матеріалів Київського окружного суду, справ Сенату по «малоросійській експедиції», колекції генеральних слідств; з архіву Священного Синоду — матеріали уніатських митрополитів. Окрім того, бажаним було визнано повернення в Україну збірок Лукашевича і Маркевича з Рум'янцевського музею, з архіву Міністерства юстиції — Литовської метрики і Метрики Коронної, з Варшавського архіву — матеріали Люблінського трибуналу з українських справ, з архівів міністерства закордонних справ і Міністерства юстиції — документи про Україну з архіву колишніх московських приказів, з архіву Головного управління у справах друку — усі затримані цензурою рукописні твори українських письменників і справи, пов'язані з ними²¹². Але, на загальну думку учасників засідання, цей список не міг бути остаточним, тож «Комісія визнала цей реєстр ще неповним» і лише після завершення повного обстеження матеріалів архівів Москви і Петрограду буде «тільки й можливо» скласти його у повному обсязі²¹³.

На початку квітня 1918 р. до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. 30 квітня було призначено новий український уряд. У цьому зв'язку народний міністр освіти УНР В. Прокопенко 2 травня 1918 р. видав свій останній наказ про припинення власних повноважень і з подякою до усіх співробітників міністерства за віддану і щирю працю для українського народу²¹⁴. Так було завершено перший етап боротьби за повернення українських культурних цінностей з Росії.

Підсумовуючи, зазначимо, що з перших днів падіння російського самодержавства, суспільне відчуття несправедливості та масштабів втрат українських культурних цінностей, які століттями вивозилися до Росії, ідея повернення втрачених національних реліквій, музейних, архівних та

---

²¹² Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 26–27, 85–87.

²¹³ Там само, с. 86–87.

²¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 2201. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 2.

бібліотечних фондів одразу набула загальнонаціонального характеру і стала невіддільною складовою частиною державницького ідеологічного концепту Української революції 1917–1921 рр. в цілому. Національно-орієнтовані діячі науки і культури зуміли від самого початку надати практичній реалізації цієї ідеї організованого, системного та науково-обгрунтованого характеру. Вони ясно усвідомлювали, що і як треба робити, здійснили перші реальні кроки на цьому історичному шляху. На жаль, початок більшовицької збройної агресії проти Української Народної Республіки і подальші покликані нею події не дали цій праці досягнути логічного завершення. Але вперше започаткована в добу Центральної Ради та УНР ідея повернення національних культурних цінностей і досвід її впровадження назавжди лишилися в свідомості українського суспільства на всі майбутні десятиліття української історії.

3.3. Питання повернення культурних цінностей на мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР

Подальші спроби вирішення завдань повернення українських культурних цінностей з Росії відбувалося вже в нових внутрішньо-політичних та міжнародних реаліях. Проголошена 29 квітня 1918 р. Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським в умовах присутності на території України військ кайзерівської Німеччини стала новим суб'єктом міжнародних відносин, започаткованих Брестським мирним договором. У цій ситуації російським більшовикам не було іншого вибору, як йти на передбачене у Бресті перемир'я з Україною, припинення воєнних дій на її кордонах та проведення мирних переговорів. На початку травня 1918 р. Голова Раднаркому РСФРР В. Ленін доручив російській мирній делегації на переговорах у Бресті розпочати переговорний процес з українським гетьманським урядом²¹⁵. Протягом 18–22 травня Рада міністрів Української Держави розглянула питання переговорів з РСФРР, сформулювала ключові концептуальні засади позиції України на цих переговорах і затвердила склад української делегації²¹⁶. А вже 23 травня 1918 р. українсько-російські переговори розпочалися у Києві в приміщенні Педагогічного музею (де нещодавно була Центральна Рада). Російську делегацію очолював Х. Раковський (заступник Д. Мануїльський), а українську —

²¹⁵ В.И. Ленин об Украине, с. 106.

²¹⁶ ЦДАВОУ. Ф. 3766. Спр. 61. Арк. 11–30; *Заруда Т.В.* Переговори між Українською державою та Радянською Росією (23.V.–7.X.1918 р.) / Історичні зошити: Шляхи до української державності. К.: Інститут історії України НАН України, 1992. С. 12, 14, 33.

професор С. Шелухін (заступник І. Кістяківський, а з 10 серпня — П. Стебницький). Предметом переговорів мало бути широке коло питань про припинення військових дій, державні кордони, фінанси, транспорт, поштові зносини, обмін полоненими, економічні та культурні стосунки²¹⁷.

Ще до початку офіційних переговорів у травні 1918 р. при Міністерстві народної освіти Української держави за ініціативою Міністерства закордонних справ почало розглядатися питання повернення в Україну культурних цінностей, які за різних обставин потрапили на територію Росії починаючи з часів царату. З цією метою було скликано Міжвідомчу комісію в справі повернення з Росії культурних цінностей України. До її складу спочатку увійшли представники від Міністерства освіти (П. Холодний, голова), Міністерства закордонних справ (Ф. Слюсаренко), Міністерства ісповідань (В. Барвінок), Управління пошт і телеграфів при Міністерстві внутрішніх справ (І. Паливода), Міністерства судових справ (С. Гужковський), Міністерства Польських справ (Л. Грохольський), Міністерства Великокоруських справ (А. Бем), Міністерства Єврейських справ (С. Брон)²¹⁸. Згодом до участі у засіданнях були запрошені представники Міністерства військових справ (Є. Шайтанов, Стойкін) фахівці з різних галузей знань — архівіст В. Модзалевський, археологи Г. Стеллецький та Д. Щербаківський, мистецтвознавці Д. Антонович, П. Зайцев, Г. Павлуцький, художник С. Мако, А. Єлачич²¹⁹.

Протоколи, листування та інші матеріали комісії, свого часу опубліковані як корпус документів С. Котом та О. Нестулею, переконливо передають атмосферу, спрямованість і зміст дискусій, характер вироблених рішень²²⁰.

Перша нарада комісії відбулася 21 травня 1918 р. У подальшому її наради проходили фактично через день — 23, 25, 27, 29, 31 травня²²¹.

На початку роботи комісії, головуєчий на засіданні від Міністерства народної освіти П. Холодний повідомив її учасникам, що у зв'язку з мирними переговорами формуються різні подібні комісії. Тож на міністерство покладено завдання сформувавати «комісію в справі повернення з Росії тих наших культурних пам'яток, які були протягом багатьох років

---

²¹⁷ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 27–28.

²¹⁸ Там само, с. 87.

²¹⁹ Нестуля Олексій. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 164.

²²⁰ Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918 / Сер.: «Повернення культурного надбання України: документи свідчать». К.: Видавничий дім «Соборна Україна», 1996. 300 с.

²²¹ Там само, с. 89–129.

виезені з України», яка має «скласти список того, має бути повернено і науково обґрунтувати наші домагання»²²². Але вже на її першому засіданні розгорілася дискусія навколо принципів, на який мають ґрунтуватися вимоги України та механізмів їх практичної реалізації.

Приводом до неї став лист голови відділу пластичних мистецтв Міністерства народної освіти Г. Павлуцького до комісії, у якому він виклав позицію відділу з цих питань. У листі акцентувалася увага на грабіжницькій політиці російського царату щодо української культури та необхідності «користуючись сучасним становищем виправити кілька можливо цю історичну несправедливість». «Централістичним напрямком політики Російської імперії усі художні вартості і усі культурно-артистичні сили зтягались від країв бувшої держави до її столиць. Таким чином Україна систематично позбавлялася того, що по праву повинно було бути її невідбараємою художньою власністю і задатком її національно-культурного розвитку. Скарби та клади, що були знайдені в нідрах Української землі, згідно з розпорядженням російського уряду увозилися до Москви і Петрограду для оздоблення вітрин Ермітажу та інших музеїв. Живі художні сили, не находячи для себе приложення на рідному ґрунті натурально примушені були перенести свою діяльність на північ, де на холоді чужини нерідко заступалося пламя їх таланту, а рідний край залишався без того світу Мистецтва, котрим при інших обставинах могло-би озарятися життя Українського народу»²²³. Виходячи з цих обставин, відділ запропонував покласти в основу майбутнього списку українських претензій такі принципи: безумовно і в першу чергу мали повернутися в Україну усі скарби і пам'ятки старовини, які були знайдені на території України; підлягали поверненню твори тих майстрів, котрі народилися в Україні і талант яких формувався «в обставинах українського життя»; мали повернутися твори мистецтва, які по своїм сюжетам і мотивам «торкалися до природи України або до її історичного життя»²²⁴.

Запропоновані принципи одразу стали предметом критики та атак з боку учасників комісії від Міністерства Великоруських справ — завідувача відділом автономії А. Єлачича та завідувача архівно-бібліотечною секцією А. Бема. Вони звинуватили українську владу у тому, що вона хоче скористатися ситуацією і «вирішити питання грубою силою», і що «російська влада цілком незацікавлена в культурній справі», тож «справа буде вирішена несправедливо» і «будуть поставлені занадто великі домагання». Ними відкидався «дипломатичний шлях» вирішення питання і

²²² Там само, с. 89.

²²³ Там само, с. 88.

²²⁴ Там само.

пропонувалося, щоб вона розглядалася виключно шляхом «порозумітись з науковими й культурними організаціями», для чого створити Комісію на паритетних началах» та «на ґрунті міжнародного обміну». З цією метою вони пропонували винести дане питання у окремий додатковий договір. У відповідь П. Слюсаренко зауважив, що «росіяни вживуть всіх засобів, щоби дати, якомога менше і нам треба скористатися моментом і розв'язати справу дипломатичним шляхом». До нього приєднався П. Холодний, який саркастично зауважив, що «до цього часу за допомогою культурного єднання нам дуже мало повернули». А П. Зайцев, також ставши на цю точку зору, запропонував, виходячи «з інтересів нашої культури», «мусимо шляхом дипломатичним досягнути хоча й би мінімуму, а решту вже дружнім культурним обміном»²²⁵. У подальшому дискусія навколо цих тез продовжилася. Додатково у неї включився представник Міністерства Польських справ Л. Грохольський, який заявив, що буде брати участь у голосуванні виключно в разі, коли мова буде йти не про суто українські національні пам'ятки, а й інших національностей української держави». На це його запевнили, що дане питання буде вирішуватися саме «в обсягу територіальнім». У підсумку, під час засідання 23 травня абсолютною більшістю голосів присутніх членів комісії (7 проти 1) було ухвалено такий алгоритм дій: в основному договорі буде наявна загальна стаття про «повернення річей». Крім основного договору буде існувати додатковий договір як його складова частина; додатковий договір «про повернення культурних вартостей укладається після ратифікації основного»²²⁶.

Останнє одразу викликало питання в керівника української делегації на мирних переговорах з Росією проф. С. Шелухіна. Він категорично застеріг, що «матеріальний договір» щодо повернення конкретних культурних цінностей треба скласти саме під час обговорення основного договору і «ратифікувати його не пізніше того». Шелухін аргументував це тим, що реальна практика показує, що не завжди виконуються сумлінно ратифіковані договори, «а така справа як забірання річей з рук, що їх держать, після мирної угоди — діло дуже непевне». Він запропонував підготувати два списки предметів: один щодо тих, які безумовно належить повернути, другий — про пам'ятки, які «мусимо дістати після розмежування». Обидва списки мають бути ратифіковані. Про цю позицію керівника української делегації повідомив на засідання комісії 25 травня Д. Антонович²²⁷. Така постановка питання, а також початок

²²⁵ Там само, с. 90.

²²⁶ Там само, с. 96.

²²⁷ Там само, с. 100.

обговорення реальних списків культурних цінностей, на які претендувала Україна, поданих відділом пластичних мистецтв та архівно-бібліотечним відділом Міністерства народної освіти викликали подальший спротив представників Міністерства Великоруських справ. Зокрема, вони почали заперечувати проти вимог України щодо повернення книг слідств о маєтностях стосовно українських земель, справ про церковний розкол, архівів київських монастирів, переданих свого часу Київською духовною академією до Археографічної комісії для опублікування, Литовської Метрики і Метрики Коронної²²⁸, археологічних знахідок Криму (Керч, Феодосія)²²⁹. У запереченнях щодо повернення Україні кримських пам'яток археології їх підтримав представник Міністерства польських справ Л. Грохольський²³⁰. На це проукраїнська частина членів комісії давала аргументовані відповіді. Зокрема, Д. Антонович зауважив щодо Литовської Метрики, що «все ж вона мусить перебувати де інше, а не на Московщині, якої зовсім не торкається»²³¹. Обстоюючи права України на античні кримські пам'ятки, Г. Павлуцький стверджував, що грецька культура на берегах Чорного моря «давала свій вплив безпосередньо на нарід український — українці і є спадкоємцями усього того, що лишилося від тої культури»²³². Підтримуючи його, Д. Антонович наголосив: «Історія краю не перепиняється від первісних часів і кожен нарід вступаючий в життя на території цього краю, здобуває в спадщину всі риси краю, утворені його минулим». Окрім того він зазначив, що має інформацію, що Крим буде включений у склад Української Держави²³³.

Зрештою, на засіданнях міжвідомчої комісії 25, 27 і 29 травня поетапним голосуванням за окремими тематичними блоками переважною більшістю голосів був затверджений «Реєстр річей, що належать до повернення на Україну з Московщини». Він не був повноцінним переліком предметів з точним їх описом та інвентарними номерами. І, як визнавали самі учасники, він очевидно не був достатньо повним. Скоріше, його можливо було б назвати попереднім списком загального характеру, який потребував значного доопрацювання і деталізації. Зокрема, у реєстрі зазначалося: «Отже, повинні бути повернуті багато вартних річей Ермітажу, які під свій час були знайдені в катакомбах южнобережного Криму та в могилах Куль-Оба, Юз-Оба, Артюховський, Павловський, Семибратський, Карагодеуашх, Чортомлицької, Солохи та ін.». При цьому наво-

²²⁸ Там само, с. 102–106.

²²⁹ Там само, с. 110–111.

²³⁰ Там само, с. 111.

²³¹ Там само, с. 106.

²³² Там само, с. 111.

²³³ Там само.

дився короткий перелік особливо цінних, на думку членів комісії пам'яток, які мали б повертатися до України з Державного Ермітажу. І він був багато ширшим за суто «кримські» старожитності. Так, увага акцентувалася на золотих предметах з кургану Куль-Оба, срібній вазі з Чортомлицького кургану, предметах із золота та срібла й інших пам'ятках з Перещепинського скарбу на Полтавщині, «ваза гідрія з малюнком сварки Афіни і Посейдона» (місцезнаходження вказане не було), пам'ятках з курганів Солоха, Переп'ятиха та інших, знахідках київських скарбів різних років (вказувалися 1824 р., 1827 р., 1846 р., 1876 р., 1880 р., 1889 р.), дорогоцінних предметах та інвентарі з Чорної могили на Чернігівщині. Окремо наголошувалося на поверненні цінного церковного посуду, книг і окладів Євангелій (особливо Мстиславового Євангелія з Патріаршої ризниці у Москві) та запорозьких прапорів (згадувалися Калнишевського, Головатого, Глоби «і інш.». З Історичного музею у Москві до списку увійшли «всі примірники з курганного інвентарю території України доби Кіммерійської, Скіфської, та часу кочовиків». Акцентувалася увага на поверненні матеріалів розкопок Д. Самоквасова, особливо з Чорної могили в Чернігові, Аксютинської могили на Полтавщині, курганів Катеринославщини. З архіву Міністерства юстиції у Москві планувалося отримати матеріали розкопок скіфських поховань Г. Стеллецького на Лубенщині (Полтавська губернія), які тимчасово там перебували, та всі документи («доношення», анкети) та пам'ятки старовини, надіслані з України. Передбачалося також отримати дотичні до історії України матеріали з музею 1812 р.²³⁴ Перелік архівних матеріалів, на які претендувала Україна, затверджений на основі пропозицій архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти під керівництвом В. Модзалевського, так само мав загальний вигляд. Так, з архіву Міністерства юстиції у Москві передбачалося повернути до України архіви старих земських і повітових судів, магістратів, окружних судів, палат цивільного і кримінального суду, міських дум, казенних палат та усіх «інших інституцій, які були чи єсть й доси на території України» і які були вивезені з неї після судової реформи 1864 р. за наказом російського уряду. Також з цього архіву мали повернути усі книги Генерального слідства о маєтностях 1729–1730 рр. З Російської Академії наук передбачалося повернути в Україну всі матеріали Рум'янцевського Генерального опису Малоросії, справи окружних судів щодо церковного розколу. З архіву Свящійшого Синоду мали повернути архів уніатських митрополитів. З Архіву Археографічної комісії у Петрограді планували повернути матеріали Генеральної військової канцелярії, який перебував на

²³⁴ Там само, с. 119–121.

Чернігівщині і був вивезений до Росії у 1830-х роках, а також архіви київських монастирів, переданих Київською духовною академією для опублікування. З архіву Головного управління у справах друку вимагали повернення усіх затриманих для цензури рукописів творів українських письменників, та справ, пов'язаних із ними. Окремо наголошувалося на значенні для України архівів і збірок, які перебували у бібліотеці Російської академії наук та Публічній бібліотеці у Петрограді, Рум'янцевському музеї (збірки Лукашевича і Маркевича) та ряду інших²³⁵. Об'єктивно оцінюючи власну працю, члени комісії звертали увагу на те, що «всі такі списки взагалі не можна вважати вичерпуючими, — це лиш натяк про ті скарби ріжноманітні, які мусимо дістати від Великої Росії». У цьому зв'язку обговорювалося питання щодо такого формулювання відповідного пункту мирного договору, «аби речі, незгадані описом, були нам повернуті, а опис щоб давав лиш де-які конкретні вказівки до загального змісту такого пункту»²³⁶.

Разом з тим, під час засідання 29 травня голова комісії П. Холодний повідомив її членів, що усі інші комісії, які в рамках підготовки до українсько-російських переговорів працюють над відповідними вимогами та списками, включають до них «речі, належачі Україні після принципу розмежування, і дбають про найбільшу повноту списків»²³⁷. Безперечно, ця інформація сприяла більшій упевненості членів комісії у виробленні своєї позиції стосовно включення до списку на повернення предметів культури, які викликали дискусії. Зокрема, це стосувалося приватних збірок, вивезених власниками з України, або подарованих ними московським і петроградським установам. До таких збірок, наприклад, відносилися приватні колекції Д. Самоквасова, які викликали жваву дискусію. Як зауважив П. Слюсаренко, «даровані речі, які знаходяться в Державних російських музеях, можливо повернути на Україну на підставі принципу відновлення державного права України», який «лежить в основі усього відродження України». На його думку, коли б Україна могла раніше відродити своє державне життя, то вона б не дозволила вивезти з своєї території приватні збірки, включно з збірками Д. Самоквасова. Окрім того, на його тверде переконання, у такому випадку і значна кількість предметів, подарованих власниками «у Петроград або Москву, були б подаровані Українським державним музеям, яких на Україні не було з огляду на насильницьке позбавлення її державного права»²³⁸. Зрештою,

²³⁵ Там само, с. 98–99.

²³⁶ Там само, с. 116–117.

²³⁷ Там само, с. 116.

²³⁸ Там само, с. 118.

навіть всупереч сумнівам голови комісії П. Холодного, більшість її членів проголосувала за включення збірок Д. Самоквасова до переліку вимог України.

Така непохитна цілеспрямованість переважної більшості членів міжвідомчої комісії викликала демарш представників Міністерства Велико-русських справ. Голова Російської Національної Ради при міністерстві Д. Одинець звернувся з листом до міністра освіти Української Держави М. Василенка, у якому висунув звинувачення у тому, що результати роботи «комиссии по вопросу возвращения культурных ценностей Украине, организованной при Министерстве Народного Просвещения, приняли направление, с точки зрения Министерства вредное объединенным интересам науки и культуры в целом и в частности интересам правильного развития научной и культурной жизни Украинской Державы»²³⁹. Зокрема, засуджувалися відмова від пропозицій міністерства щодо залучення в якості «арбітрів» провідних «слов'янських вчених» для вирішення «усіх питань, пов'язаних з обміном культурними цінностями», а також затвердження у списку на повернення археологічних знахідок з території України. У цьому зв'язку було повідомлено, що Міністерство Велико-русських справ відкликає своїх представників із складу комісії²⁴⁰.

Тим не менше, робота комісії продовжувалася і на засіданні 31 травня було розглянуто питання повернення і передання до України творів мистецтва з Музею Олександра III у Петрограді. Відповідні пропозиції були внесені Д. Антоновичем. Він запропонував три категорії таких пам'яток: тих авторів, хто визнавали себе українцями і писали на українські сюжети (їх включити у список цілком); митці, українці за походженням, які писали на різні сюжети (як приклад наводився І. Рєпін) і повертати пропонувалося лише їхні твори на українські сюжети; окрема група майстрів, «психологія творчості яких остається суто українською завжди, незалежно від сюжетів картин», до яких, зокрема, відносили Левицького, Ге, Шевченка та ряд інших. Цікаво, що творчість художника Г. Семирадського — «походженням з України, нацією — поляка, а сюжетами римлянина», покликана домовлення, що відповідні списки його творів для повернення в Україну складе Міністерство Польських справ при зауваженні його представника Л. Грохольського, що вони мають бути «повернуті на Вкраїну до національних польських збірок»²⁴¹.

²³⁹ Там само, с. 121.

²⁴⁰ Там само, с. 121–122.

²⁴¹ Там само, с. 124.

28 травня 1918 р. члени Української Мирової Делегації та голови створених при ній комісій зібралися на своє перше спільне засідання²⁴². Як виявилось, відсутність чітко визначених критерії щодо компетенції та розподілу питань і напрямків у роботі окремих комісій призводило до їх взаємного дублювання, коли по кілька комісій займалися одним і тим же комплексом проблем. Це викликало зайві дискусії, які уповільнювали роботу делегації в цілому. Тож, аби уникнути непорозумінь і внутрішнього протистояння, було запропоновано узяти за основу попередній проект мирного договору з 14 пунктів і чітко визначити, яка комісія буде займатися конкретними пунктами. Окрім того, було підтримано пропозицію створити комісію з трьох осіб яка б мала виробити критерії та загальні принципи «економічного виділення України»²⁴³. Це був, власне, той принцип «розмежування», який вирішила покласти у основу своєї діяльності Українська Мирова Делегація в цілому та її окремі комісії.

За підсумками наради, 29 травня від голови Української Мирової Делегації С. Шелухіна на адресу Міністерства народної освіти було направлено листа, яким міністерству доручалося організувати Культурну комісію при мировій делегації і наводився її склад. Але лист було отримано Міністерством народної освіти лише на початку червня 1918 р.²⁴⁴ Очевидно, саме цим пояснюється той факт, що Міжвідомча комісія в справі повернення з Росії культурних цінностей України продовжувала свою працю, відбувши засідання 29 та 31 травня. Наступне її засідання було призначене на понеділок 3 червня о 10.00 ранку²⁴⁵. Проте в означений день його проведено не було. Натомість, 5 червня на засіданні ряду її колишніх учасників в Міністерстві народної освіти П. Холодний повідомив, що рішенням ради голів окремих комісій та членів української Мирової делегації затверджено постанову, згідно з якою Міністерство народної освіти має створити «Культурну комісію при Українській Мировій Делегації». Саме на цю комісію в подальшому покладалося завдання підготовки списку культурних цінностей, які повинні були повернутися з Росії. До складу комісії могли увійти лише ті особи, які мали право бути українськими громадянами. Передбачалося залучення до її роботи пред-

---

²⁴² *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 173.

²⁴³ *Лупандін Олексій*. Питання економічних відносин між Українською Державною та РСФРР в контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Вип. 6. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 190–191.

²⁴⁴ *Кот Сергій, Нестуля Олексій*. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 279.

²⁴⁵ Там само, с. 125.

ставників зацікавлених міністерств та «осіб, відомих знанням російських збірок річей культурної ваги»²⁴⁶.

Під час цього засідання одразу ж було затверджено і початковий персональний склад Культурної комісії із застереженням, що він може змінюватися та розширюватися. До нього увійшли від Міністерства народної освіти — П. Холодний (голова), М. Біляшівський (завідувач відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва), В. Модзалевський (завідувач архівно-бібліотечного відділу), Г. Павлуцький (завідувач відділу пластичних мистецтв). Від Міністерства закордонних справ Ф. Слюсаренко, Міністерства військових справ Є. Шайтанов, Управління пошт і телеграфів при Міністерстві внутрішніх справ І. Паливода, Міністерства судових справ С. Гужковський, Міністерства ісповідань В. Барвінок. Також окремі фахівці — археологи Д. Щербаківський, Г. Стеллецький, Л. Грохольський, історики й знавці мистецтва Д. Антонович, К. Широцький, М. Могилянський, правник В. Уляницький, а також колишній міністр пошт і телеграфів Г. Сидоренко²⁴⁷. Пізніше до складу комісії увійшли представники Міністерства земельних справ Є. Рекало, директор Київського військово-історичного музею О. Благодір, участь у окремих засіданнях з правом дорадчого голосу брали такі відомі знавці мистецтва і старовини, як Г. Нарбут і В. Щавинський, один із ініціаторів створення Української академії наук академік В. Вернадський, заступник керівника Української Мирової Делегації П. Стебницький, керівник Головного управління в справах мистецтва та національної культури Української Держави (було виокремлено з Міністерства народної освіти) П. Дорошенко, представники Міністерства ісповідань П. Мохор і О. Кречетович. Додатково до них свої письмові висновки та рекомендації комісії надавав мистецтвознавець С. Гіляров.

Є всі підстави вважати, що після затвердження списку членів Культурної комісії при Українській Мировій Делегації, з числа яких у проведенні засідання брали участь сім осіб, воно було оформлене відповідним протоколом як перше засідання Культурної комісії. І далі було продовжено розгляд конкретних питань вже в рамках цієї комісії. Як видно з наведеного списку членів Культурної комісії, до її складу увійшла переважна більшість учасників попередньої міжвідомчої комісії в справі повернення з Росії культурних цінностей України. Проте, вочевидь, ново-посталу офіційну переговорну структуру слід вважати новим органом, який розпочав свою діяльність 5 червня 1918 р. Це засвідчує і пункт другий протоколу засідання Культурної комісії, у якому П. Холодний

²⁴⁶ Там само, с. 126–127.

²⁴⁷ Там само, с. 127.

виніс на розгляд членів комісії доручення спільного засідання голів комісій та членів мирової делегації, щоб вона «на першому ж засіданні висловила про межі української території, вивезені з якої речі належать до повернення»²⁴⁸. І це питання одразу ж було розглянуте. Але без конкретного рішення — комісія визнала себе некомпетентною «в справі накреслення меж територій» і ухвалила, що розв'язання цього питання буде залежати від «певних вказівок» мирової делегації. При цьому професор Г. Павлуцький під протокол узяв на себе зобов'язання підготувати доповідну записку щодо обґрунтування права України на отримання предметів культури, які походять з Криму²⁴⁹.

На своєму першому засіданні комісія затвердила також раніше подані до попередньої комісії пропозиції Д. Антоновича щодо принципів, згідно з якими будуть формуватися конкретні вимоги щодо повернення та передання до України творів мистецтва з російських музеїв і галерей. Також без дискусій і зауважень була підтримана пропозиція П. Холодного, аби список предметів окрім зазначення року видання каталогу і номерів, під якими вони там фіксуються, містив також і назву картини, прізвище художника та коротку характеристику його творчості та походження. Без зауважень були затверджені раніше підготовлені списки творів мистецтва, які пропонувалися до повернення в Україну з Музею Олександра III та Академіє мистецтв у Петрограді, повне повернення або передачу Україні усіх творів Т. Шевченка, В. Боровиковського, Д. Левицького, А. Лосенка й М. Ге, «де б такі речі не переховувалися». Окрім того, до протоколу були внесені додаткові аргументи щодо передання Україні конкретних картин — А. Іванова «Епізод облоги Києва печенігами» (номер за каталогом 139) з Музею Олександра III та М. Лаврова «Портрет В. Григоровича» (інв. № 1223) з Академії мистецтв. На думку членів комісії, перша була одним із «зразків трактовки українських сюжетів» у кінці XVIII — на початку XIX ст., а друга «є портрет відомого діяча на полі української справи»²⁵⁰.

Наявні документи засвідчують велику інтенсивність роботи Культурної комісії при Українській Мировій Делегації, самовіддану напружену працю її членів, які відповідально та з ентузіазмом поставилися до покладеного на них завдання. За час свого існування у червні–вересні 1918 р. комісія відбула 25 робочих засідань. Зокрема, у червні було проведено 11 засідань (5, 8, 10, 12, 14, 18, 19, 21, 25, 26, 28 червня), у липні — 8 (3, 5, 11, 15, 17, 19, 22, 25 липня), у серпні — 3 (1, 5, 14 серпня), у

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Там само, с. 128–129.

вересні — 3 (7, 13, 14 вересня). Окрім того, свої засідання по кілька разів провели архівна підкомісія та підкомісія по укладанню списку творів мистецтва при Культурній комісії.

Одним з головних питань, які мали вирішити члени комісії було остаточне затвердження принципів, за якими культурні цінності мали повертатися або передаватися в Україну, та вироблення текстів конкретних статей основного тексту мирного договору між Українською Державою та РСФРР щодо цього, а також опрацювання тексту додаткового договору, котрий, власне, мав бути списком конкретних пам'яток, що на них претендувала Україна. Одне з цих питань остаточно вирішилося вже 27 червня 1918 р., коли на спільному засіданні фінансової комісії, бюро торговельно-економічної комісії були ухвалені загальні положення щодо принципів, на основі яких мало відбуватися економічне відокремлення України від Росії. Спочатку щодо цього були міркування отримати від РСФРР фінансові та економічні ресурси, які б дорівнювали внеску України у загальний розвиток економіки Російської імперії. Проте виявилось неможливим у той час встановити точне обрахування участі кожної з новоутворених держав у бюджеті колишньої Російської імперії, також відсутність земельного кадастру змусила комісію відмовитись від принципу розподілу «по території й по розмірам прибутків, котрі приносила кожна з умовляючих сторін бувшої Російської імперії». Натомість було запропоновано здійснити такий розподіл, врахувавши відсоткове співвідношення населення України до населення колишньої Росії взявши за основу перепис 1897 р.²⁵¹ Ще на початку червня економічна комісія розглядала цей варіант як найбільш простий для здійснення відповідних обрахунків²⁵². Тепер він був затверджений як остаточний.

Саме такий принцип підготовки матеріалів в рамках усієї Української Мирової Делегації, як обов'язковий було покладено в основу її роботи. Зокрема, у документах делегації наголошувалося:

«1. Необхідно при поділі державного майна і державних боргів додержуватися одного принципу.

2. Таким принципом при поділі державного майна і боргів колишньої Російської імперії між Україною і Росією має бути принцип поділу відповідно процентному відношенню населення України до населення колишньої Російської імперії в зв'язку з частиною участі її в прибутковому бюджеті колишньої Російської імперії»²⁵³.

²⁵¹ Лупандін Олексій. Вказ. праця, с. 196.

²⁵² Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 130.

²⁵³ Цит по: Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 39.

Слід зазначити, що ще задовго до таких остаточних рішень на рівні фінансової та економічної комісії, а також усієї мирової делегації, подібний принцип був запроваджений у діяльності Культурної комісії. Так, під час засідання комісії 8 червня було окремо розглянуто питання як розуміти принцип розмежування. Голова комісії П. Холодний, запропонував з'ясувати, «на підставі якого основного принципу обчислюватиме комісія кількість річей, що належать Україні після розмежування». Як варіанти він запропонував виходити з розміру і за кількісним співвідношенням території України до колишньої Російської імперії, брати за основу розміри сплат податків, що збиралися на території України у їх співвідношеннях з загальноросійськими надходженнями, а також «можно керуватись і відношенням населення України до населення вської колишньої Росії». У підсумку, після короткого обговорення було ухвалено брати за основу останню пропозицію: «При обчисленні кількості річей, що їх вимагатимемо по розмежуванню, вихідною точкою мати відношення кількості українського населення до населення всієї колишньої Росії в цілому»²⁵⁴. Тоді ж було поставлено питання найближчим часом визначитися щодо того, яку частку населення України складало в чисельності населення Російської імперії — четверту чи п'яту. На наступному засіданні комісії з цього приводу мав доповісти Ф. Слюсаренко. Але вже з цього дня і протягом деякого часу в подальшому при розгляді списків предметів, які мала отримати Україна з Росії, фігурує четверта частина російських збірок²⁵⁵. У протоколах комісії окремо не зафіксовано доповідь Ф. Слюсаренка щодо цього принципу. Разом з тим, починаючи з 15 червня в матеріалах комісії, а з 18 червня і в її протоколах починає фігурувати показник в одну п'яту частину фондів музеїв Москви та Петрограду, яку хотіла б отримати українська сторона²⁵⁶. Зрештою, саме такий критерій вимог був закладений у затверджений 21 та 26 червня проект загального пункту мирного договору між Українською Державою та РСФРР, а згодом і в остаточному варіанті його базової редакції від 7 вересня 1918 р.²⁵⁷

Перший крок до вироблення формулювань загальних положень відповідного пункту майбутнього мирного договору був зроблений 10 червня 1918 р., коли на засіданні Культурної комісії їх було затверджено з наступним переданням на фахове доопрацювання до Юридичної комісії української делегації. Вони включали в себе чотири головні напрямки

---

²⁵⁴ Там само, с. 130.

²⁵⁵ Там само, с. 130–131, 139.

²⁵⁶ Там само, с. 148, 151.

²⁵⁷ Там само, с. 163, 169, 266–267.

вимог: 1) Повне повернення із безоплатним забезпеченням транспортними засобами усіх вивезених під час Першої світової війни за межі України до Росії державних, громадських, церковних музеїв, колекцій і окремих культурних пам'яток; 2) передання усіх пам'яток української старовини і мистецтва, які були державною, громадською та церковною власністю, вивезених з Галичини російською владою і приватними особами; 3) вимагати від уряду РСФРР повернення законним власникам усіх — своєю волею і примусово — вивезених під час Першої світової війни за межі України приватних колекцій і окремих культурних цінностей, допомога цим особам безперешкодно та безпечно у перевезенні їх в Україну із безоплатним забезпеченням транспортними засобами; 4) вимагати, аби не було заборонено перевезення в Україну приватних збірок, бібліотек та архівів і окремих культурних цінностей громадян Української Держави, а також тих культурних цінностей, право власності на які у майбутньому може перейти до українських інституцій та громадян шляхом заповіту або дару²⁵⁸. При цьому, особливі дискусії визвали положення щодо повернення (включно примусове) збірок приватних осіб, на чому наполягали Г. Павлуцький та Д. Антонович, а їм опонував С. Гужковський, який з позицій права приватної власності твердив про неможливість примусити власників повернути свої колекції в Україну. У цьому зв'язку у зверненні до Юридичної комісії було запропоновано опрацювати питання «усунути можливість для де-яких приватних власників збірок і колекцій продавати національні скарби української культури кудись в чужі руки»²⁵⁹. Окремо було поставлене завдання «повернення в Україну трофеїв війни 1914–1917 рр., які здобуто на українському фронті та діл з історичних відділів при Штабах армії того фронту», які, за попередніми даними, призначалися для київських музеїв, але були вивезені з Києва до Петрограду і Тамбову²⁶⁰.

У процесі подальшого обговорення та доопрацювань концептуальних засад пунктів мирного договору щодо повернення в Україну культурних цінностей відбувалися їх певні зміни. Зокрема, за рішення Української Мирової Делегації, з політичних міркувань було виключено пункт, в якому йшла мова про повернення Україні пам'яток, вивезених з Галичини, оскільки йшлося про території, що раніше перебували у складі Австро-Угорщини²⁶¹. Завдяки активній позиції представників Міністер-

²⁵⁸ Там само, с. 139.

²⁵⁹ Там само.

²⁶⁰ Там само, с. 138, 143.

²⁶¹ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 177.

ства ісповідань, які обстоювали питання повернення в Україну вивезеного до Росії церковного майна та коштів, відповідні акценти щодо «церковних культурних цінностей, архівів та бібліотек духовних закладів» були внесені по усьому тексту проекту. Також було додано пункти щодо повернення капіталів, інвестованих в освіту та культуру, коштів стипендій, а також щодо відшкодування усіх збитків, завданих установам культури, освіти та релігійним організаціям і закладам внаслідок подій війни та дій більшовиків. До тексту внесли положення щодо передачі в Україну одного комплекту усіх видань, які виходили в Російській імперії, з числа обов'язкових примірників. Усі державні інституції в сфері культури і освіти, які перебували на території України, переходили у власність Української Держави. При цьому, за рекомендаціями Української Мирової Делегації, члени комісії відмовилися від ідеї включити до проекту договору положення про розподіл усіх наукових інституцій колишньої царської Росії та отримання для України однієї п'ятої їх частини²⁶².

Велику дискусію членам комісії довелося витримати у зв'язку з незгодою ряду її учасників і залучених експертів щодо застосування принципу «розмежування» та отримання відповідної частки предметів культури від провідних російських музеїв, архівів та бібліотек внаслідок їх «розподілу». Зокрема, у червні 1918 р. колишній багаторічний співробітник Музею Олександра III у Петрограді М. Могилянський, хоч і визнавав несправедливий характер централістичної політики Російської імперії, яка обескровлювала і «перетворювала на пустелю колишню російську провінцію», проте надзвичайно різко виступив проти «поділу» найбільших російських музеїв, порівнявши їх з французьким Лувром, Британським музеєм та Музеєм Пергамон у Берліні, вважаючи їх музеями «світового значення». На думку Могилянського, українці «повинні примиритися з тим, що в силу історичних обставин» їм доведеться постійно їздити туди для вивчення класичного мистецтва та етнографічних матеріалів. «Тем более, — зазначав він, — неприемлемым является механический метод, предлагаемый некоторыми голосами, для деления таких собраний произведений искусства и научных ценностей, как б. Императорский Эрмитаж, Русский Музей Императора Александра III и другие мирового значения культурные комплексы, являющиеся огромного значения культурными ценностями для всего человечества»²⁶³.

Другого липня 1918 р. відбулося засідання архівно-бібліотечної секції Культурної комісії під головуванням В. Модзалевського. У протоколі

---

²⁶² Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 269.

²⁶³ Там само, с. 141–142.

засідання було зазначено: «Архівно-бібліотечний відділ підтримує необхідність вимагати повернення від Росії тільки тих архівних матеріалів, які було зазначено в списках Відділу, поданих до Культурної комісії 23 травня під № 141 і 31 травня під № 154». При цьому щодо застосування принципу «розмежування до архівних фондів робився такий висновок: «Щодо питання про можливість керуватися в справах цілком культурних принципом розмежування під час ходу дипломатичних переговорів, Відділ висловлює свою переконаність в тому, що цей дипломатичний шлях, через свій примусовий характер, може тільки пошкодити культурним зносинам поміж Україною й Росією після заключення миру й не дасть наслідків, яких сподіваються сторонники його. Будучи в тому певними, що для здійснення цього принципу самотнім є шляхом може бути тільки шлях порозуміння поміж всіма частинами, на які розпалася бувша російська імперія, і безпосередніх зносин поміж окремими інституціями України і Росії, Архівно-бібліотечний відділ вважає необхідним — з свого боку — зазначити, що в справі архівно-бібліотечній він, поки що, під час ведення мирових переговорів, відкидає принцип розмежування»²⁶⁴. Принцип «розмежування» у сфері культури та освіти категорично не підтримував і міністр народної освіти М. Василенко²⁶⁵. Проте, виходячи із затвердженого Українською Мировою Делегацією загального принципу «розмежування» при відокремленні України від Росії, Культурна комісія не стала змінювати свої загальні підходи до вироблення власних пропозицій щодо тексту мирного договору. Але слід відзначити, що у ньому де-факто знайшла своє відображення і позиція архівної секції — питання розподілу російських архівів поза пропозиціями повернення в Україну вивезених матеріалів не було відображено.

У підсумку, 7 вересня 1918 р. був затверджений текст проекту відповідних пунктів мирного договору між Українською Державою і РСФРР. Проте його остаточна редакція була повністю завершена на останніх засіданнях комісії 13 та 14 вересня²⁶⁶. Порівнюючи зафіксовані у протоколах цих засідань правки до формулювань окремих пунктів з текстом, який Культурна комісія офіційно направила до Української Мирової Делегації, можливо прийти до висновку, що саме після внесення таких правок цей документ був переданий на розгляд української деле-

²⁶⁴ Там само, с. 180–181.

²⁶⁵ *Нестуля Олексій*. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії), с. 175.

²⁶⁶ *Кот Сергій, Нестуля Олексій*. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 268–272.

гації. Тобто, він був завершений у остаточному вигляді не раніше 14 вересня 1918 р. У кінцевій редакції документ набув такого вигляду:

«Пункти Основного Договору.

Розділ I.

Сторони, які заключають умови, постановляють, що РФССР має передати у власність Української Держави архівні, музейні, церковні і бібліотечні та інші культурні цінності, що зберігаються, або зберігалися в державних і національних збірках, а також окремі речі, що являються власністю держави.

А саме:

1. Всі культурні цінності, які вивезено з території України до Росії.
2. Всі культурні цінності, що мають значення для української культури, історії, мови, письменства та мистецтва.
3. Всі культурні цінності з поля мистецького, походженням не з території бувшої Російської імперії в межах її на 1 серпня 1914 року, які стали державною власністю після 1654 року, в одній п'ятій загальної їх вартості.
4. Один комплект всіх видань, які на підставі законів про цензуру й печать віддавалися державі в певній кількості примірників і переходили в розпорядження Публічної Бібліотеки Академії Наук, Бібліотеки Румянцевського Музею й інш.
5. Всі картографічні матеріали, дарені Російським Генеральним Штабом, що торкаються Української території.
6. З наукових та просвітніх інституцій, як от наукові музеї, кабінети та інше — дублікати тих речей, котрі належать до України і характеризують її природу і народ, а також ті збірки речей Українського характеру цих інституцій, повернення яких не порушує наукової цілості російських збірок.
7. Всі державні наукові інституції та заклади бувшої Російської імперії на території України переходять у власність Української Держави.
8. На перевозку зазначених в пунктах 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 речей повинно представити транспортні засоби без окремої за них платні.

Розділ II.

1. Вимагати від уряду Р.С.Ф.С.Р. повернення законним власникам усіх добровільно і примусово вивезених під час війни з меж України до Великої Росії приватних, мійських, земських, церковних, державних і взагалі всіх інших колекцій і окремих культурних цінностей і помочи цим особам для бережного й безперешкодного перевозу тих речей на Україну з наданням транспортних засобів без окремої за них платні.

2. Сприяти перевезенню на Україну приватних збірок, бібліотек та архівів і окремих культурних цінностей, право власності на котрі перей-

шло або перейде шляхом купівлі, заповіту та дару до Української Держави та її громадян.

3. Сприяти поверненню на Україну евакуйованих до Росії культурно-просвітніх інституцій, наприклад Холмська Духовна Семінарія, Монастирі Холмської Єпархії й інше.

Розділ III.

1. Повинні бути передані Українській Державі по принципу розмежування капітали, які обслуговували культурні, просвітні й інші інституції на Україні, а також інтереси окремих осіб, як от капітали стипендіальні, пенсійні, страхові й інші, — або цілком, або вчасті, яке устанавлюється природно самих капіталів.

2. Повинні бути повернуті Українській Державі капітали стипендіальні, спеціальні кошти і капітали іншого призначення шкільних і культурно-просвітніх закладів Української Держави, які були примусово забрані більшовицьким урядом та військами.

3. Повинні бути виплачені Українській Державі всі збитки за знищене й поповсане більшовицьким військом майно шкіл, церков, монастирів та інших культурно-просвітніх закладів України.

Розділ IV.

Російський уряд об'язується сприяти складанню точних списків, які іменно речі належать передачі по основному договору Українській Державі, а також роботі прийомочних комісій»²⁶⁷.

Слід зазначити, що робота Культурної комісії викликала великий резонанс як у самій Україні, так і в РСФРР. У московській пресі її працю назвали «вандалізмом», спрямованим на нищення довгими роками сформованих збірок. На ці публікації послалася німецька газета «*Vos Zeitung*»²⁶⁸. В Україні у середині червня 1918 р. з описом діяльності Культурної комісії виступила газета «*Киевская мысль*», у статті якої поміж іншого були опубліковані матеріали доповіді Г. Павлуцького щодо принципів отримання творів мистецтва з Росії та вказані конкретні дані, з яких російських музеїв, скільки і яких пам'яток він пропонував вимагати²⁶⁹. А в іншій київській газеті «*Рабочая жизнь*» друкувалися такі звинувачення: «Насильственно пытаются разорвать культурную общность. Механически делить то общечеловеческое бесценное культурное богатство, которое создавалось общими желаниями братских народов,

²⁶⁷ Там само, с. 264–265.

²⁶⁸ Там само, с. 201, 207.

²⁶⁹ Там само, с. 158; *Рудий Григорій*. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 86.

одинаково стонавших под игом царизма, которому в равной мере служили выходцы из всех частей России»²⁷⁰. Реагуючи на дії Культурної комісії Української Мирової Делегації, Управління справами РНК РСФРР 19 червня 1918 р. в особливій вказівці Наркомату освіти Російської Федерації частково підтвердило право українців на повернення своїх реліквій. Разом з тим було окреслено межі поступок, на які була готова піти радянська Росія: «...Выдаче подлежат только те художественные и архивные ценности, которые были увезены в наши хранилища в качестве военной добычи, или те, которые были эвакуированы по случаю последней войны. Ценности же, приобретенные за наличный расчет, пожертвованные и вообще поступившие в наши хранилища по всяким другим основаниям, выдаче из наших хранилищ не подлежат»²⁷¹.

Однак, незважаючи на внутрішні дискусії та критичні закиди просійської преси, Культурна комісія Української Мирової Делегації продовжувала наполегливо працювати над виробленням не лише загальних умов мирного договору з Росією щодо повернення чи передачі культурних цінностей, але й готувала матеріали для додаткового договору, яким мав бути список культурних цінностей, що на них претендувала Україна. Це було складним технічним завданням — адже, коли виникали питання щодо тих чи інших музейних чи архівно-бібліотечних фондів, окремих предметів старовини і мистецтва, членам комісії та залученим експертам давалися завдання підготувати конкретні довідки про них та по-можливості точну інформацію про місця їх перебування із зазначенням інвентарних номерів. І така пошукова робота виконувалася надзвичайно оперативно, що засвідчує високий рівень наукової кваліфікації та обізнаність учасників цієї праці.

Як і раніше, коли одразу після падіння російського царату почало підноситися питання повернення українських культурних цінностей з Росії, однією з головних вимог стало повернення в Україну реліквій українського козацтва. На засіданні 12 червня 1918 р., Культурна комісія ухвалила: «...Скласти список військових речей — історичного характеру, які мають бути повернуті з Російських збірок на Україну, як вивезені. Також по змозі додати туди й старовину, здобуту козаками під час їх давніх сутичок й борні з татарами, турками тощо, а потім вивезену до Московщини»²⁷². Підготувати відповідні матеріали було доручено О. Богодіру. А вже 18 червня складений ним список козацьких реліквій було

²⁷⁰ Цит. по: *Рудий Григорій*. Вказ праця.

²⁷¹ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). Ф. 130. Оп. 2. Спр. 197. Арк. 71.

²⁷² *Кот Сергій, Нестуля Олексій*. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918, с. 143–144.

розглянуто і затверджено. У ході обговорення П. Холодний та Г. Стеллецький звернули увагу на те, що при укладанні списку було використано старі каталоги російських музеїв 1870-х — 1880-х років, а також вказувалися предмети козацької старовини у приватних збірках. Останні було вирішено не включати до списків. Також було стверджено, що дані списки не вичерпують «всіх тих скарбів, що повинно повернути», і їх потрібно буде поповнити виходячи з наявності предметів за новішими каталогами. Окрім того було ухвалено наступний текст загального пункту з цього приводу: «Вимагати усі клейноди, які різними часами були забрані з України й переховуються в Петербурзі, Москві та інших городах (по церквах, арсеналах, в Ермітажі, Збройній палаті): перначі, гармати, церковні речі, забрані з Січової церкви, й т. інше»²⁷³.

Затверджений 18 червня список козацьких реліквій, що перебували в музеях та інших сховищах у Петербурзі та Москві у кінці XIX — на початку XIX ст. включав, зокрема, по Петрограду у Артилерійському музеї зафіксовані прапор роботи київських майстрів з великою кількістю написів (№ ССХС), три двокінцеві прапорці XVII ст. (№ ССХСVII, ССХСVIII, ССХСIX), двокінцева біла козацька хоругва часів Єлизавети Петрівни (№ DХСVII), відлиті за розпорядженням І. Мазепи глухівським майстром Карпом Іосиповичем мідну мортиру 1698 р. (№ XX) та гармата (пищаль) (№ LIV), гармату (пищаль), яка у 1867 р. була знайдена в Чигирині, українські чекани та клеветці, поєднані під одним номером (№ ССXI). Окрім того, до переліку були включені гармати, вивезені в 1871–1872 рр. з Київської фортеці на політехнічну виставку у Москві. За описами Царськосельського арсеналу — шаблю І. Мазепи з написами «На гибель супостата в сиче дерзающому смерть. 1687» та «Надежда в Бозе, а крипость в руце правому ділу конець. Мазепа». На підставі даних Д. Яворницького про козацькі реліквії у Преображенському соборі до списку потрапили дванадцять курінних прапорів, три бунчуки, срібну булаву, срібний визолочений жезл. Там же були зафіксовані церковні речі, які після ліквідації російським урядом Січі були вивезені запорожцями до Туреччини, а в час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. частина запорожців, яка перейшла до Росії, передала їх російській владі — 8 запорозьких панікадил, риза, виткана золотом і сріблом, срібна з позолотою кадильниця, срібний з позолотою напрестольний хрест, євангеліє у високохудожньому оправленні з срібла та позолотою. З фондів Ермітажу фігурували велика Запорізька корогва з червоного шовку та 17 козацьких прапорців (значків). Без зазначення конкретних предметів зазначалося про велику кількість козацьких прапорів у Казанському соборі та збірки старовинного одягу і кінської зброї у Інтендантському музеї. По Збройній

²⁷³ Там само, с. 152.

палаті московського Кремля у списку зафіксовано прапор Війська Запорозького гетьманів І. Мазепи, подарований йому царями Іваном і Петром та царицею Соф'єю у 1688 р. (№ 4185), прапор гетьмана Д. Апостола, подарований йому у 1730 р. царицею Анною Іоанівною (№ 4186), козацькі прапори, даровані Війську Запорозькому імператрицею Єлизаветою Петрівною (1740-ві — 1750-ті роки, № 4187, 4188), «пошитий клином» прапорець (значок) Війська Запорозького білого кольору (№ 4208), чотирикутний прапорець темно-синього кольору із зображенням «бою греків із сарацинами» (№ 4209), дві козацькі булави (№ 5207, 5208), шість козацьких піщалів (№ 6607, 6608, 6609, 6610, 6611, 6612), а також дев'ять козацьких рушниць та пістоль²⁷⁴.

Є всі підстави вважати, що до укладання списку козацьких реліквій був безпосередньо причетний також археолог Г. Стеллецький, який протягом червня–липня 1918 р. подав до комісії чимало уточнень і додаткових даних, ретельно пропрацювавши наявні каталоги російських музеїв. Зокрема, по Збройній палаті московського Кремля наводилися відомості про козацькі прапори (№ 4185, 4186, 4187, 4188) з детальним описом походження, запорозькі булави (№ 5207, 5208), а також про козацькі піщалі та рушниці. Ним було поставлене питання щодо необхідності розшуку згаданих у розписі Збройної палати 1664 р. прапору гетьмана І. Виговського, булави гетьмана Б. Хмельницького, яка, як вважалось, була піднесена ним російському царю Олексію Михайловичу у 1654 р. на знак укладання переяславської угоди (при цьому був наведений її опис), булави князя К. Острозького та булави гетьмана І. Мазепи²⁷⁵. Г. Стеллецький також запропонував членам комісії вимагати передачі Україні «полтавських трофеїв» — історичних предметів, захоплених російською армією під час Полтавської битви 1709 р., яких, за його даними загалом у Збройній палаті московського Кремля нараховувалося до 150 одиниць. З їх числа рекомендувалося отримати ноші Карла XII, мідні шведські військові литаври, мідні труби, срібні й мідні офіцерські відзнаки, значки та зразки зброї²⁷⁶. Ці пропозиції були прийняті комісією на доповнення списку²⁷⁷.

У «Військово-науковому віснику Армії і Фльоти» (1918, № 4–5) була опублікована розлога стаття О. Благодіра під назвою «Українські клейноди». У ній він розповів про козацькі клейноди загалом та охарактеризував їх значення у військовій традиції українського козацтва, а також

²⁷⁴ Там само, с. 155–157.

²⁷⁵ Там само, с. 155, 185–186, 199, 253–254.

²⁷⁶ Там само, с. 233.

²⁷⁷ Там само, с. 208.

детально описав ряд визначних історичних реліквій, додавши рідкісні. У статті О. Благодіра зазначалося: «Звичайно, до цього часу не збереглося взагалі все те, що належить до історії України. Майже всі клейноти були вивезені до Великої Росії, але збереглося їх дуже небагато. Головна причина цього є халатне відношення до цих коштовностей російської влади... Всіх разом клейнотів знайти неможливо. Вони розкидані майже по всій Великій Росії, як у державних, так і в приватних зібраннях. Але більше всього вони переходять у Петрограді та Москві». І на завершення висловлювалася надія: «Будемо терпляче ждати повернення наших рідних клейнотів, а тоді буде можливо про їх побалакати більш докладно»²⁷⁸.

Щодо інших музейних предметів, то при вивченні каталогів російських музеїв, фахівці Культурної комісії приділяли особливу увагу археологічним знахідкам різних епох і культур, які були виявлені на території України. Серед них було чимало маловідомих широкому загалу фактів вивезення з України цінних артефактів. Так, зокрема, у фондах Історичного музею у Москві за опублікованими каталогами були відібрані для списку на повернення срібники доби Київської Русі з гарно збереженими «родовими знаками» — тризубами, знайденими у Борисполі (№ 3а) та Вишеньках Остерського повіту на Чернігівщині (№ 4), скарб, знайдений в огорожі Єлецького монастиря у Чернігові (57 бронзових позолочених блях, що оздоблювали пояси, два срібних позолочених персня з вставленим камінням, два обручі, сплетених з золотого дроту (№ 2482, 2483, 2485), срібні римські монети імператорів Траяна та Веспасіана з с. Жихор на Харківщині (№ 2503–2505), два срібних персня, знайдених в с. Заподинці Старо-Костянтинівського повіту на Волині (№ 2506, 72), знахідки на місці Десятинної церкви у Києві — шестикутна срібна гривня (№ 2509), два срібні обручі з крученого дроту (№ 2510), чотири золотих сережки (№ 2511, 2512), кам'яна баба з українських степів з добре збереженими різьбленими деталями (№ 2596), кам'яні знаряддя праці крем'яні сокири з с. Вишеньки Острозького повіту на Чернігівщині (№ 1267) та с. Буска на Галичині (№ 1265), бронзові наконечник списа (№ 241) та шість наконечників стріл із залишками деревини (№ 244–249) з Дніпровського повіту Таврійської губернії та інші²⁷⁹. А з фондів Збройної палати московського Кремля до списків включили предмети, які в ряді каталогів пов'язувалися з князями доби Київської Русі — «Шапку Мономаха» та шабля дамаської сталі із зображенням Божої Матері, які

²⁷⁸ Горобина Михайло: «Будемо терпляче ждати...» // Хроніка 2000. Вип. 1. К.: Довіра, 1992. С. 122, 129.

²⁷⁹ Там само, с. 185, 198, 204–205, 207, 220–221, 228.

пов'язували з великим князем Володимиром Мономахом, шолом і кольчугу, які приписували великому князю Ярославу Всеволодовичу, барми великого князя Володимира Всеволодовича, щит Мстислава Володимировича та його меч, чаша, яку приписували чернігівському князю Володимиру Давидовичу²⁸⁰. Вочевидь, таким чином стверджувалася спадковість України до доби Київської Русі. Водночас, дотримуючись затвердженого мировою делегацією принципу розмежування, комісія також опрацювала списки тих культурних цінностей, які не були пов'язані з історією та культурою України, і які б вона хотіла отримати з російських музеїв. Слід зазначити, що у цьому випадку мова йшла в основному про дублетні примірники. Так, з фондів Історичного музею у Москві до списків поміж інших предметів включили кам'яну сокиру, скребки, ножики, голки та гарпун з території Франції (знахідки з Сен-Ашель, Мадлен та інш.), кам'яні знаряддя праці, рибальська сітка, мотузка з льону, насіння пшениці, ячменю, льону, шматок палі з дубу від решток будівлі на воді з Швейцарії, кам'яна сокира, зразки глиняного посуду з території Німеччини, окремі знахідки з території Сирії²⁸¹. Так само з Музею Олександра III у Петрограді планувалося отримати окремі зразки знарядь праці «доісторичного часу», кераміки та кам'яного посуду «архаїчного часу», частину барельєфів, кераміки, зброї та інших пам'яток доби стародавнього Єгипту, саркофаги, статуетки божеств та фігурки тварин, жертovníки, амулети, прикраси, зразки скульптури греко-римської та еліністичної доби, зразки написів, тканин та предметів побуту з ранньохристиянських пам'яток Сходу²⁸². Та особливо розлогим був список предметів культури, які пропонувалося отримати із Збройної палати московського Кремля. Список був складений із зазначенням конкретних їхніх інвентарних номерів і був побудований за тематичними блоками: холодна зброя (кольчуги, панцирі, щити, шишаки, булави, шестопери, топірки, мечі, шаблі, шпаги, списи, бердиші, алебарди, луки із стрілами та інш.), золотий та срібний посуд (блюда, чаші, ковші, кубки, кружки, стакани, тарілки, ложки), а також підсвічники, каламарі тощо²⁸³. Основу цього переліку підготував Г. Павлуцький.

Опрацювання переліку творів мистецтва, які Культурна комісія планувала включити у додатковий договір комплексу мирних угод викликало багато дискусій, ретельних опрацювань окремих сюжетів, щодо яких робилися спеціальні доповіді, та багато уточнень і доповнень, що вно-

²⁸⁰ Там само, с. 187, 253–254.

²⁸¹ Там само, с. 203–204.

²⁸² Там само, с. 196–197.

²⁸³ Там само, с. 187–194.

силися майже до останніх засідань комісії. Найбільшу активність у складанні таких списків виявив Г. Павлуцький, водночас Д. Антонович працював над власним варіантом списків. Практично усі подані пропозиції Г. Павлуцького були затверджені Культурною комісією протягом червня–липня 1918 р. Разом з тим, після неодноразових обговорень на рівні підкомісії з складання списків творів мистецтва та на засіданнях комісії в цілому, 21 липня Культурна комісія остаточно ухвалила звести до одного знаменника принципи, за якими мали укладатися переліки призначених для повернення і передання Україні творів мистецтва, поєднавши пропозиції Г. Павлуцького та Д. Антоновича, а також внести до вже затверджених списків відповідні поправки і доповнення, запропоновані Д. Антоновичем²⁸⁴. Особливим пріоритетом для комісії було отримання Україною творів Т. Шевченка — окремі рішення були прийняті щодо повернення з Історичного музею у Москві «Автопортрету» Т. Шевченка 1857 р., виконаного олійними фарбами та його портрету Щепкіна 1858 р., виконаного чорним і білим олівцями, а також ряд інших його творів різних періодів, зокрема, зафіксованих у Білевському земському музеї імені П.В. Жуковського²⁸⁵.

«Списки картин і різьби, що повинно повернути на Вкраїну» починалися з викладу принципів їх формування. Зокрема, зазначалося: «При укладанню списків речей, що повинно повернути на Вкраїну з державних російських музеїв і галерей, було покладено в основу принцип, що з так званих колекцій «русской живописи и скульптуры» потрібно повернути на Вкраїну **ВКРАЇНСЬКІ РЕЧІ**»²⁸⁶. Українськими речами було визнано «усі без винятку» твори тих митців, «які були родом і походженням українцями і всю їхню творчість було перейнято яскравим характером української вдачі і уяви». До них, відносилися п'ять художників — В. Боровиковський, М. Ге, Л. Левицький. А. Лосенко, а також скульптор І. Мартос. Другу категорію складали твори тих митців, які «виїхавши з України, в своїй творчості переймалися іноді російським характером». Тож було «призначено до повернення всі праці, крім характерних для Росії». Як приклад, наводилися прізвища О. Венеціанова, І. Крамського, І. Рєпіна, М. Ярошенка. І третю категорію складали твори тих художників неукраїнського походження, «які в своїй творчості переймалися іноді характером українським», з їх числа планувалося повернути «твори, характерні для України». При цьому вказувалися прізвища В. Тропініна,

²⁸⁴ Там само, с. 224.

²⁸⁵ Там само, с. 186–187, 253.

²⁸⁶ Там само, с. 230.

В. Штернберга, В. і К. Маковських²⁸⁷. Був затверджений загальний перелік художників, які належали до цих категорій і твори яких підлягали поверненню в Україну. Він був побудований у алфавітному порядку та містив короткі характеристики кожного митця. Цей перелік нараховував 107 прізвищ. Крім вже зазначених, до нього були включені, наприклад, І. Айвазовський, Ф. Алексеев, О. Антропов, К. Богаєвський, В. Бродський та І. Бродський, С. Васильківський, К. Крижицький, Ф. Кричевський, Л. Лагоріо, П. Левченко, М. Мікешин, О. Мурашко, В. Орловський, М. Пимоненко, М. Самокиш, С. Світославський, Г. Семирадський, Ф. Шубін та інші²⁸⁸. Їхні твори передбачалося отримати з Музею Олександра III та музею Академії мистецтв у Петрограді, Третьяковської галереї, Рум'янцевського музею та Цвітковської галереї у Москві, Нижньогородського міського музею та Білевського земського музею імені П. В. Жуковського²⁸⁹. Додатково, на виконання директив мирової делегації пропонувалося «бажаним перевезти на Україну» з фондів Державного Ермітажу у Петрограді зразки античної скульптури за каталогом 1901 р.²⁹⁰, а також зразки західноєвропейського живопису і скульптури з Ермітажу та інших російських музеїв²⁹¹. Було поставлене питання про отримання Україною пропорційної частини предметів старовини та творів мистецтва з усіх палаців колишньої імперії — резиденцій російських царів — «вимагати перевезення на Україну убрання палаців по одній кімнаті з кожного палацу, яко зразки стилю епох: Петра I-го, Єлизавети, Катерини II, Павла I, Олександра I й Миколи I»²⁹².

За поданням М. Біляшівського неодноразово під час засідань розглядалося питання повернення до України евакуйованих під час війни Київського міського художньо-промислового і наукового музею, інших музеїв та приватних колекцій, збірок Холмської духовної консисторії, також вивезених до Росії.

Базовий список архівних фондів, на які в той час претендувала Україна не був настільки детально пророблений. Він, швидше, визначав ті російські інституції, з яких мали бути виокремлені і передані до України певні архівні фонди. Так, з архіву Міністерства юстиції Росії у Москві пропонувалося отримати справи і книги «Малоросійського приказу», справи Сівського і Білгородського столів, деякі справи Сибірського приказу. З архіву Міністерства закордонних справ (м. Москва) — «Мало-

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ Там само, с. 230–237.

²⁸⁹ Там само, с. 237–253.

²⁹⁰ Там само, с. 148–150.

²⁹¹ Там само, с. 168.

²⁹² Там само, с. 168–169.

російські справи», а також усе, що відносилося до України із «справ Польських і Кримських». Усі справи і документи, які стосувалися України, включно із апеляційних справ судових інстанцій з території України, передбачалося отримати з архіву Сенату. З архівів Головного штабу у Москві та Петрограді пропонувалося отримати всі справи щодо українських частин і військових частин на території України, будівництва фортець (в тому числі так звану «лінію оборони» від Кримського ханства, Польщі, та Швеції). Усі матеріали, які стосувалися України з Державного архіву. З Публічної бібліотеки та бібліотеки Російської Академії наук у Петрограді, а так з Рум'янцевського музею у Москві — всі рукописи і стародруки українського походження. Так само всі справи українського походження прагнули отримати з архіву Міністерства внутрішніх справ. З Архіву департаменту геральдики Сенату планували отримати усі справи і родословні книги, які надсилалися до нього від дворянських зібрань українських губерній²⁹³. Додатково було поставлене питання щодо повернення до України архіви церковних установ та монастирів, архівних справ і документів з архіву Синоду, Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, яке ініціювало Міністерство ісповідань Української Держави. У тому числі вимагалось повернення рукописів український релігійних діячів Афанасія Лубенського, Еліфанія Славинецького, Арсенія Мацієвича, Афанасія Філіповича, Дмитра Ростовського, Ісайї Копинського, Мелетія Смотрицького, Петра Могитли, Сімеона Полоцького, та «Києво-Печерський патерик»²⁹⁴.

Проте, ще від самого початку мирних переговорів стало очевидно, що російські більшовики, отримавши бажане перемир'я на фронтах, не були зацікавлені у підписанні мирного договору з Україною і обмежилися лише парафуванням 12 червня 1918 року попередньої мирової угоди, статті якої регулювали переважно поточні економічні стосунки між державами і були «не обов'язкові для договору про мир»²⁹⁵. Тож більшовицька делегація фактично саботувала переговорний процес, посиляючись то на нескінченні від'їзди керівників, то на непідготовленість питань до розгляду, неодноразово відкидала раніше спільно узгоджені положення. 31 липня 1918 р. голова української делегації С. Шелухін доповідав українському урядові: «Уже з початку мирових переговорів з російською делегацією виникли сумніви, чи справді більшовикам при їх цілях та справах ведення війни і взагалі при їх партійних завданнях потрібен мир з Україною і чи справді вони хочуть установити його.

²⁹³ Там само, с. 184.

²⁹⁴ Там само, с. 213–215.

²⁹⁵ ЦДАВОУ. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 6.

Аналіз фактів дає негативну відповідь». В доповідній записці Шелухіна зроблено висновок, за яким є «очевидним намір затягти переговори, щоб таким способом діждатися часу, коли Україну можна буде погубити»²⁹⁶.

3 жовтня 1918 р. голова російської делегації Х. Раковський поставив під сумнів доцільність проведення переговорів з гетьманським урядом у Києві. А вже 7 жовтня він виїхав до Москви «на консультації». Невдовзі, слідом за ним Київ покинув і його заступник Д. Мануїльський. 10 жовтня 1918 р. Голова української мирової делегації С. Шелухін офіційно доповів до Ради Міністрів Української Держави про зупинку переговорного процесу. Українська Мирова Делегація припинила свою діяльність. А з 17 жовтня розпочалося передання її справ до архіву. Частина документів була зведена в одну справу, частина — передана до відповідних відомств, у тому числі матеріали Культурної комісії повернулися до Міністерства освіти. 2 грудня Сергій Шелухін повідомив Міністерство закордонних справ, що «всі справи Української Мирової Делегації вже зліквідовані і передані до архіву Міністерства закордонних справ»²⁹⁷.

Підводячи підсумок роботи Української Мирової Делегації, П. Стебницький писав до українського уряду: «За перервою мирових переговорів з делегацією Російської Східної Республіки, доручення, наложені правительством Української держави на Українську Мирову делегацію zostали не довершеними, але за чотири місяці свого існування Українська делегація зробила немалу роботу, зібравши цінний матеріал по виявленню основ можливого мирового договору між Україною та Східною Республікою. Цей матеріал, в значній мірі оброблений і приведений в форму проекту договірних статей, хоч і не прийнятих Російською мировою делегацією, зберігає свою вагу на той час, коли настане змога відновити переговори і установити нормальні політичні і економічні стосунки»²⁹⁸.

Таким чином, в умовах Української Держави було продовжено працю з повернення українських культурних цінностей з Росії. Ця робота відбувалася під час мирних переговорів між Україною та РСФРР та була офіційно формалізована через роботу Культурної комісії Української Мирової Делегації. Її зусиллями було опрацьовано загальні статті проекту основного мирного договору, які передбачали закріплення у ньому відповідних пунктів, та підготовлено матеріали до додаткового мирного договору — списки конкретних культурних цінностей, на які претендувала Україна та домогалася їх повернення. Своєю діяльністю комісія

²⁹⁶ Заруда Т.В. Вказ. праця, с. 31–32.

²⁹⁷ ЦДАВОУ. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 16–22.

²⁹⁸ Там само. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 23.

намагалася ствердити самотність та глибокі історичні корені українського народу й української культури, відновити історичну справедливість щодо здобуття ними тих культурних надбань, які століттями вивозилися з території України російським царатом, а також були пограбовані російськими більшовиками після їх приходу до влади. Створені нею списки культурних цінностей із зазначенням джерел інформації, місць їх перебування та тодішніх інвентарних номерів дотепер лишаються цінним джерелом щодо долі багатьох предметів старовини і мистецтва, які в різні часи та за різних обставин були вивезені з території України.

Висновки до розділу 3

1. Формування на початку ХХ ст. в українському суспільстві ідеї повернення в Україну втрачених культурних цінностей було покликане до життя історичними та політичними факторами.

2. З однієї сторони, втрати і переміщення культурних цінностей з території України були частиною її історії з глибини століть. Війни та дії іноземних загарбників, набіги кочовиків, внутрішні чвари своїми наслідками мали знищення чи захоплення цінних предметів світського або релігійного характеру. Предмети культурного значення вивозилися з українських земель як подарунки чи власне майно. Разом з тим, починаючи з ХVІІІ ст., їх вивезення з територій українських земель набуло цілеспрямованого й організованого характеру. Це було пов'язано із ствердженням і поширенням у цей період нового суспільного ставлення до предметів старовини і мистецтва, які стають об'єктами активного збирання та колекціонування. Втрата політичної самостійності і розподіл етнічних українських земель між різними державами, а згодом і потужними Австро-Угорською й Російською імперіями остаточно зробило процес вивезення українських культурних цінностей значно більш масовим і надало йому ознак системного та масштабного явища.

3. В умовах Російської імперії вивезення культурних цінностей поглиблювалося намаганнями російської влади знищити будь-які засади і символи власного українського політичного та військового минулого, асимілювати український етнос, привласнити його давню і самотню історію та культуру. Вилучення і вивезення з території України культурних цінностей та їх концентрація у сховищах імперських столиць Петербурга та Москви було одним з інструментів цієї політики, яка завдала культурній спадщині українського народу особливо важких і болючих втрат. Водночас, цьому сприяла і жорстка централізаторська політика Російської імперії, наслідком якої стала концентрація пам'яток старовини і мистецтва в імперських столицях — Петербурзі і Москві. Цей процес забезпечувався адміністративними факторами — указами та розпоряд-

женнями російських царів, підпорядкованих ним центральних установ і набув системного характеру вже з XVIII ст. Але у найбільш масштабному вигляді він сформувався у XIX ст., коли, з одного боку, збирання і колекціонування старожитностей, їх наукове дослідження набуло масового характеру, а з другого боку, російське самодержавство намагалося використати цей суспільний інтерес для ідеологічного забезпечення своєї влади. Створена у 1859 р. Імператорська Археологічна комісія стала головним центром організації археологічних досліджень на території імперії та вирішувала долю усіх знахідок старовини і мистецтва в масштабах Росії, розподіляючи їх в абсолютній більшості випадків до музеїв Петербургу і Москви. Між тим, на території України російською владою не було засновано жодного державного музею — усі вони були започатковані або приватною ініціативою, або заходами місцевих громадських наукових товариств і організацій. Значна кількість предметів культури була вивезена з території України як приватна власність або в якості подарунків їх власників до столичних музеїв. Загалом внаслідок цього з території України включно до початку XX ст. було вивезено надзвичайно цінні пам'ятки культури світового значення.

4. Події Першої світової війни окрім значних людських жертв, знищення та пошкодження споруд і майна різного характеру спричинили також до масштабних втрат культурних цінностей. Українські землі входили до складу протилежних воюючих сторін. Кожна з них вивозила пам'ятки історії та культури за їх межі. Це відбувалося різними шляхами — від організованих евакуацій у глибокий тил з прифронтових районів до санкціонованого або стихійного розграбування території ворога всупереч існуючим міжнародним угодам та конвенціям (1899, 1907), ратифікованих ними. У тому числі такі дії вчинялися Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією, які станом на той час були учасниками Гаазької конвенції 1907 р.

5. Українська революція 1917–1921 рр. започаткувала відродження державності України, створення незалежної Української Народної Республіки. Проте військова інтервенція більшовицької Росії проти УНР поклала початок кровопролитній російсько-українській війні та новим іноземним окупаціям території України. Внаслідок цього культурна спадщина України зазнала нових втрат. У цей час значну кількість культурних цінностей було вивезено за межі України. Їх вивозили власники за кордон подалі від кривавих подій. Вивозили спритні перекупники, що скуповували цінне майно, награване бандами та селянами в покинутих поміщицьких садибах. Вивозили культурні цінності окупаційні війська, які грабували музеї та приватні колекції. Зрештою, вивозили пам'ятки культури уряди, змушені евакуюватися внаслідок неодноразових змін

свого становища в Україні. Особливо великих збитків культурній спадщині України було завдано за більшовицької окупації її території. В тому числі були втрачені та незаконно вивезені за межі території України визначні культурні цінності — предмети музейного характеру, архівні документи, книги та інші об'єкти культури, які мали історичне, наукове, художнє та інше культурне значення.

6. Наприкінці XIX — поч. XX ст. в українському суспільстві сформувалося досить чітке і ясне усвідомлення несправедливого характеру, масштабів та негативного впливу на розвиток української культури примусового відриву від цілого народу його історичної та культурної спадщини. Тож одразу після падіння російського царату внаслідок Лютневої революції 1917 р. ідея повернення в Україну з Росії втрачених культурних цінностей стала органічною частиною бурхливого національного піднесення, яке охопило українське суспільство. Першочергово в центрі уваги як об'єкт головних устремлінь та практичних дій стали національні реліквії — пам'ятки українського козацтва, вивезені за російського царату до колишніх столиць імперії Москви та Петербургу, а також інших міст Росії. Від самого початку діяльності утвореної в березні 1917 р. у Києві Української Центральної Ради і завдяки її провідним діячам завдання повернення пам'яток історії і культури українського народу були піднесені на рівень фундаментальних засад національної державної політики. Саме у цей час почали розроблятися українські вимоги щодо повернення культурних цінностей з Росії та складатися їх перші списки. Відповідно до умов Брестського мирного договору 1918 р. УНР розпочала підготовку до мирних переговорів з РСФРР і питання повернення українських культурних цінностей було одним із ключових.

7. Подальші спроби вирішення завдань повернення українських культурних цінностей з Росії відбувалися вже в нових внутрішньо-політичних та міжнародних реаліях. Проголошена 29 квітня 1918 р. Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським в умовах присутності на території України військ кайзерівської Німеччини стала новим суб'єктом міжнародних відносин, започаткованих Брестським мирним договором. У складі Української Мирової Делегації для переговорів з РСФРР було створено спеціальну Культурну комісію, яка мала забезпечити аргументовані позиції України під час переговорів щодо повернення культурних цінностей. До складу комісії було залучено визначних українських наукових та культурних діячів. Їх зусиллями вдалося сформулювати відповідні загальні пункти проекту основного мирного договору, та підготовлені матеріали до додаткового мирного договору — списки конкретних культурних цінностей, на які претендувала Україна та намагалася їх повернути. У зв'язку із затвердженням в рамках мирної делегації

загальним принципом «розмежування», за яким Україна мала економічно та у культурному відношенні від'єднатися від Росії, його дотримувалася і Культурна комісія. Разом з тим, як засвідчують матеріали її засідань, всі першочергові устремління комісії були спрямовані на повернення в Україну вивезених з її території російським царатом та більшовиками власне українських культурних цінностей. Додатково прагнули отримати в Україну і твори відомих митців, які походили з України або чия творчість була пов'язана з її історією, природою та українським народом. У той же час, за принципом «розмежування» планувалося отримати дублетні примірники з фондів російських музеїв, які б відображували розвиток світової цивілізації та культури на різних їх етапах. Ці вимоги пояснювалися внеском України у загальний розвиток Російської імперії та її правом отримати відповідну частину культурних надбань, набутих російським царатом за рахунок економічних ресурсів, які він отримував з українських територій. Внаслідок дій більшовицької Росії мирні переговори не були завершені. І матеріали, напрацьовані Культурною комісією Української Мирової Делегації, не були застосовані практично. Проте вони продовжують зберігати своє методологічне та інформаційне значення щодо пам'яток української історії та культури, які станом на той час перебували у російських музеях, архівах та бібліотеках.

Розділ 4.

Доба «українського відродження» і участь України у процесах повернення та реституції культурних цінностей (20-ті — поч. 30-х рр.)

4.1. Втрати і вивезення культурних цінностей як наслідок встановлення комуністичного режиму в Україні

Після завершення Першої світової війни за рішеннями Паризької мирної конференції 1919 р. українські етнічні землі виявилися розпорощеними між новими державами, які постали на уламках Російської та Австро-Угорської імперій. Відчайдушні спроби Директорії УНР зберегти українську державність як у збройному протистоянні з більшовицькою Росією, так і на дипломатичній арені під час першого (1920 р.) і другого (1921 р.) Конгресу Ліги Націй не мали реального успіху. Українська революція 1917–1921 рр. зазнала драматичної поразки. Україна знову увійшла в період відсутності власної державності, що позначилося на долі її національних культурних надбань. Особливо фатальні наслідки для них мало ствердження на значній частині її території авторитарно-деспотичного режиму російських більшовиків на чолі з В. Леніним. Формальне проголошення у 1922 р. СРСР як нібито рівноправного союзу радянських республік стало ширмою для здійснення курсу російських більшовиків на відновлення жорстко-централізованої унітарної держави на просторах колишньої російської імперії. Це не змінило взаємовідносин центру та периферії, які за своєю суттю зберегли колишній імперський характер. Більше того, в умовах кривавих більшовицьких репресій, жорсткого адміністрування та пріоритету догматичних інтересів більшовицької партії з її тоталітарною ідеологією над законністю та мораллю, нехтування будь-якими правами, ці взаємовідносини набули характеру повного диктату.

Доля культурних цінностей України у цей період не може розглядатися у відриві від політичних реалій, що мали місце в Україні і вирішальним чином вплинули на завдання нових непоправних втрат національній культурній спадщині. Арешти кінця 20-х років та інспірований

процес «Спілки визволення України», який з розголосою відбувся у Харкові у березні–квітні 1930 р. і жертвою якого стали 45 провідних українських діячів науки, культури і мистецтва, дав старт масовим репресивним кампаніям проти української інтелігенції. На початку 30-х років інспірується ціла низка нових справ і нових процесів, зокрема, справи «Українського національного центру», «Української військової організації», так званих «жупанів-археологів» та ін. Арешти, погроми і «чистки» охопили наукові, музейні, архівні та бібліотечні установи на всій території України під гаслами боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». У проведенні російськими більшовиками примусової русифікації та денационалізації України українська культурна спадщина розглядалася як носій підвалин, ворожих до ідеології та світогляду більшовизму. Пам'ятки історії та культури оголошувалися «старим мотлохом». Особливо непримиренним було ставлення до перлин українського бароко, що вважалися носіями «відверто ворожих форм і композицій у феодалному, попівсько-поміщицькому дусі українського панства». У цей час покладено початок масовому руйнуванню українських церков радянською владою¹. Тож у період становлення радянського тоталітаризму у 20-х — 30-х рр. ХХ ст. процес масового знищення культурних надбань та вивезення історичних і культурних цінностей з України не лише не припинився, але й набув ще більш трагічніших рис.

Це відбувалося різними шляхами, у різних формах та під різними приводами. Проте в цілому інструменти та методи вилучення і вивезення до Росії українських культурних цінностей лишалися незмінними і повторювалися на регулярній основі в різних історичних ситуаціях, мали системний характер. Так само незмінною лишалася їх сутність — національні культурні надбання українського народу вилучалися і вивозилися з території України, слугували або джерелом фінансового та матеріально-технічного забезпечення існування радянського режиму з центром у Москві, або використовувалися для поповнення фондів провідних російських музеїв, архівів та бібліотек найбільш цінними та унікальними предметами старовини і мистецтва, документами і виданнями. Відповідно до конкретних обставин вилучення і вивезення культурних цінностей з України в цей період, найбільш відчутні напрямки втрат Україною культурних цінностей умовно можливо подати в такому вигляді:

а) примусове вилучення культурних цінностей з українських церков, монастирів, музеїв, архівів та бібліотек, у приватних осіб під час інспірованих масових кампаній 20–30-х років;

---

¹ Актуальні проблеми виявлення, і дослідження пам'яток історії та культури. Частина перша. К.: Інститут історії України НАН України, 1999. С. 45.

б) передання до російських установ культурних цінностей з українських сховищ адміністративним шляхом за наказами центральних всесоюзних органів влади, на підставі відомчих наказів та директив;

в) привласнення культурних цінностей, які надсилалися до музеїв та інших установ на території Росії на виставки на умовах тимчасового зберігання і експонування або з метою реставрації, і які не були повернуті назад в Україну законним власникам.

4.1.1. Примусове вилучення культурних цінностей під час масових кампаній 20–30-х років

Вивезення українських культурних цінностей до Росії стало одним з наслідків оголошеного 1 червня 1919 р. в Москві так званого «воєнно-політичного союзу радянських республік», який централізував систему влади на просторах колишньої Російської імперії під егідою російських більшовиків і мав виправдати їх агресивні дії у її національних окраїнах, де почали поставати незалежні держави. Цей «союз» передбачав об'єднання військових сил і командування, галузей народного господарства, залізничного управління, фінансів і формально закріпив вже фактично ухвалені перед тим відповідні рішення². Його учасником стала і проголошена у січні 1919 р. в Харкові за підтримки російських більшовиків Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), що була фактичним продовженням самопроголошеної ще в грудні 1917 р. пробільшовицькими діячами у Харкові Республіки рад робітничих, солдатських та селянських депутатів³. Насправді цим договором під егідою РСФРР маскувалася інтервенція російсько-більшовицьких військ та поширення впливу більшовицького режиму в Україні. У реальному житті крім відкритих військових дій на території України це проявилось також у тотальному пограбуванні її ресурсів.

Красномовним підтвердженням цьому є нотатки В. Леніна про заходи боротьби з голодом та низка його телеграм з цього приводу в Україну у 1921 р. Лідер російської революції запропонував набрати «500 тисяч багнетів» у голодних районах і «розмістити ці 1/2 мільйона в Україні, щоб

---

² *Щусь О.Й.* Воєнно-політичний союз радянських республік // *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. С. 598; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К: Наукова думка, 1987. С. 107.

³ *Гай-Нижник Павло.* «Самостійна» УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР // *День*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kyiv.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>

вони допомогли посиленню продроботи, будучи виключно зацікавленими в ній, особливо яскраво усвідомлюючи несправедливість обжерливості багатих селян в Україні». На думку Леніна, потрібно було «поставити в Україні армію з голодних губерній, щоб реквізувати хліб»⁴. А в підготованому ним проекті постанови Політбюро ЦК РКП(б) про продовольчу політику в Україні зазначалося: «Політбюро вказує ЦК КПУ, що повний збір продовольства в Україні, тобто 100%, має для РСФРР абсолютно докорінне значення. Також і доставка нам 57 мільйонів пудів. Доручає: виробити негайно низку найбільш енергійних заходів для досягнення цієї мети та про всі рішення повідомити. Про хід збирання та вивезення до РСФРР продовольства повідомляти короткі підсумкові дані телефоном двічі на місяць»⁵.

Проте потоки продовольства й інших ресурсів, які пливли до Росії з України, доповнювалися і масовим вивезенням з її території культурних цінностей — це були явища одного порядку.

Відповідно до задекларованого у 1919 р. «воєнно-політичного союзу», на територію України поширювалося чинне російське законодавство, яке діяло паралельно з українським. Це стосувалось і нормативних актів щодо охорони пам'яток історії та культури. Відповідно до ухваленого РНК РСФСР декрету від 5 жовтня 1918 р. «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ», всі культурні цінності незалежно від форм власності підлягали обов'язковій реєстрації, без дозволу Колегії в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва Наркомату освіти РСФРР заборонялося будь-яке передання права власності та переміщення взятих на облік збірок і окремих предметів мистецтва та старовини (п. 3). Разом з тим передбачалося, що вони «можуть бути примусово відчужені або передані на зберігання у відання державних органів охорони»⁶. Аналогічний декрет РНК УСРР було ухвалено 1 квітня 1919 р. Згідно з ним, предмети, що мали «художньо-історичну цінність», а також музеї, архіви і бібліотеки в цілому визнавалися «за перебуваючі у виключній компетенції Наркомату освіти»⁷. У цих документах не міститься прямого оголошення націоналізації культурних цінностей, але обмеження прав власників збірок і окремих предметів старовини і мистецтва і повний

⁴ В.И. Ленин об Украине, с. 428.

⁵ Там само, с. 446.

⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: Збірник документів. Т. 1. (1917 — червень 1941 рр.). К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. С. 19–20.

⁷ Законодавство про пам'ятки історії та культури (Збірник нормативних актів). К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. С. 21–23.

контроль державних органів щодо них зробили таку націоналізацію фактичною. Втім, у червні 1919 р. спеціальним декретом РНК УСРР «Про націоналізацію Київського міського музею та київських музейних збірок В.Н. Ханенка і О.Г. Гансена» вони офіційно були визнані «державною власністю Української Соціалістичної Радянської Республіки» і передавалися у відання Наркомату освіти УСРР⁸. Ці та інші рішення більшовицького уряду стали нормативно-правовою основою його подальших дій щодо культурних цінностей України.

Зазнавши повного банкрутства у своїй економічній політиці й опинившись перед фактом жорстокої господарської та фінансової кризи, московські більшовики почали гарячково шукати нових засобів отримання коштів на підтримку своєї влади. Першою жертвою нового внутрішньо-політичного експерименту стали культурні цінності, що перебували у приватній власності. Ще в липні 1920 року російський уряд ухвалив вилучити у населення коштовні метали, гроші та інші цінності, а у вересні того ж року було підписано декрет про конфіскації та реквізиції майна приватних осіб на територіях, захоплених радянськими військами. 26 грудня 1920 року Наркомат зовнішньої торгівлі отримав доручення «організувати збирання антикварних речей ... та встановити премію за найшвидший та найвигідніший продаж їх за кордон». Вилучення цінностей проводилося під загрозою розстрілу⁹.

Таку практику було застосовано і на території України. При цьому запровадження політики пограбування власників антикваріату та мистецьких колекцій маскувалося під виглядом фальшивої турботи про долю культурних цінностей та їх схоронність. Декретом Ради Народних Комісарів УСРР від 11 березня 1921 року «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей», «усі значні збірки пам'яток мистецтва та старовини, а також різні речі, що мають цінність», оголошувалися «всенародним» майном. Держава набувала права їх примусового викупу, а в разі відмови власника — «право секвеструвати річ» для музеїв¹⁰. Справжня мета цієї акції стала зрозумілою вже невдовзі — коли 29 вересня того ж року Українська Економічна Рада зобов'язала всі господарські організації передавати уповноваженим Державної імпоротно-експортної торгівельної контори «надлишкові» запаси музейних коштовностей. При чому ці «надлишки» вилучали не лише у великих музеях, а й

---

⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: Збірник документів. Т. 1. (1917 — червень 1941 рр.), с. 53.

⁹ Анисимов А. Скорбное бесчувствие. К.: Tabachuk Ltd, 1991. С. 152.

¹⁰ Законодавство про пам'ятники історії та культури, с. 399–401.

у провінційних (наприклад, у Корсуні, Тальному, Святополку, Козацькому, Білій Церкві)¹¹. 3 лютого 1922 р. уряд ухвалив направити для продажу за кордон речі з музейного фонду, а згодом була затверджена додаткова постанова РНК УСРР «Про музейні цінності» (26 грудня 1922 р.), яка надавала спеціальній Особливій комісії з представників Наркомату державного контролю, Наркомату фінансів та Наркомату освіти «право продажу з держмузеїв та інших сховищ речей, що не мають музейного значення»¹². Наслідки практичної реалізації цих рішень вражають своїми масштабами. Лише у Києві було «поставлено на облік та вилучено» 150 приватних зібрань — понад 200 тисяч предметів старовини та мистецтва на суму біля одного мільярда карбованців у цінах 1915 року (приблизна вартість усього золотого запасу царської Росії)¹³. Вилучені цінності переправлялися до створеного в 1920 р. «Державного сховища цінностей РСФРР» (так званий «Гохран») і вже звідти — за кордон.

Наприкінці 1921 р. увагу більшовицької влади привернули цінності, що століттями зосереджувалися в церквах, костьолах, синагогах та інших місцях відправ релігійних культів. Ще в січні 1918 р. уряд радянської Росії ухвалив декрет про відокремлення церкви від держави, згідно з яким все майно існуючих релігійних громад і товариств оголошувалося «народним добром»¹⁴. Цей декрет практично дослівно повторив у січні 1919 р. український радянський уряд. Задекларувавши відокремлення церкви від держави, він позбавив церковні та релігійні громади прав юридичної особи та права володіти власністю. При цьому оголошувалося, що «все майно церковних і релігійних громад, що існують на Україні, є народною власністю»¹⁵. Декретом ВЦК РСФРР від 27 грудня 1921 р. «Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях» зазначалося, що «в зв'язку з наявністю колосальних цінностей, що знаходяться в церквах та монастирях, як історико-художнього, так і суто матеріального значення», це майно мало бути розподілене на три частини. Предмети історико-мистецького значення мали підлягати виключному віданню Наркомату освіти РСФРР. Майно «матеріального значення» підлягало «виділенню в Державне сховище цінностей РСФРР». Майно повсякденного вжитку мало перебувати там, «де воно ще збереглося». Контроль за розподілом

¹¹ Арустамян Ж. Продано, перетоплено // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 108.

¹² Законодавство про пам'ятки історії та культури, с. 401.

¹³ Анисимов А. Вказ. праця, с. 154.

¹⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: Збірник документів. Т. 1. (1917 — червень 1941 рр.), с. 10–11.

¹⁵ Там само, с. 28–29.

церковних цінностей за цими категоріями та їх вилучення і розподіл мав відбуватися лише з дозволу Відділу у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва і старовини НКО РСФРР¹⁶. Але насправді вже у 1922 р. розгорнулося масштабне пограбування усіх без винятку церковних скарбів. 23 лютого 1922 р. ВЦВК РСФРР ухвалює декрет «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», згідно з яким передбачалося вилучення усіх предметів із золота, срібла та дорогоцінних каменів у церковних громадах і їх направлення у фонд Наркомфіну РСФРР для боротьби з голодом¹⁷. 19 березня 1922 р. В. Ленін направив листа до членів Політбюро ЦК РКП(б), в якому писалося: «Нам, як би там не було, необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, чим ми можемо забезпечити собі фонд у декілька сотень мільйонів золотих карбованців». У його настановах підкреслювалося, що це «вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів і церков, повинно бути проведено з нещадною рішучістю, безумовно ні перед чим не зупиняючись і в найкоротший термін. Чим більше представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще». На думку Леніна, найкращим приводом для такої акції була боротьба з голодом¹⁸.

На початку березня 1922 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет ухвалив аналогічну постанову «Про передачу церковного майна у фонд голодуючим», а ЦК КП(б)У направив на місця циркулярного листа, в якому вимагав застосовувати найрішучіших заходів для вилучення церковного майна¹⁹. Скрізь створювалися спеціальні комісії. Розпочалася масована атака на ризниці храмів, яка вже у квітні 1922 р. охопила всю Україну²⁰.

За деякими даними, кампанія з вилучення церковних цінностей станом на вересень 1922 р. у підсумку зконцентрувала в руках більшовицького режиму у Москві близько 34 пудів золота, близько 24 000 пудів срібла, 14 770 діамантів і алмазів, більше як 1,5 пудів перлів та більше 2 пудів різних дорогоцінних каменів. Наявні відомості, зокрема, щодо вилучених виробів із срібла у більш точному вимірі подають цифру у 23 997 пудів. Інші обрахунки вказують на вилучення 442 кг. золота,

¹⁶ Законодавство про пам'ятники історії та культури, с. 25–26.

¹⁷ *Нестуля Олексій*. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917–середина 20-х років). К., 1995. С. 131.

¹⁸ Письмо В.М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б). Автор Владимир Ильич Ленин (приписано) // Известия ЦК КПСС. 1990. № 4. С. 191–193.

¹⁹ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні. К.: Вища школа, 1991. С. 56.

²⁰ *Верига Василь*. Конфіскації церковних цінностей в Україні в 1922 р. Київ–Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 1996. С. 46.

336 227 кг. срібла, 1 345 кг. різних дорогоцінних металів, 33 456 діамантів загальною вагою 1 313 каратів, 4 414 грамів перлів, 72 383 інших дорогоцінних каменів загальною вагою 28 140 гр. та ін.²¹

Загальні дані щодо масштабів вилучення церковних цінностей на території України також різняться. Зокрема, В. Акуленко зазначає, що лише протягом червня 1922 р. з церков України було вилучено 2 850 пудів 30 фунтів срібла, 3 пуди і 2 фунти золота, 1 397 каратів і 13 золотників коштовного каміння²². У дослідженні В. Вериги наводяться офіційне повідомлення щодо вивезення з України станом на 16 травня 1922 р. трьох пудів 3 фунти і 75 золотників золота, 3 105 пудів 22 фунти і 54 золотники срібла, інших дорогоцінних металів — 15 фунтів і 40 золотників, 852 шт. діамантів, 117 шт. перлів і один шнурок перлів вагою 19 фунтів 55 золотників і 108 каратів, 2 725 інших дорогоцінних каменів вагою 1 фунт 34 золотники 100 каратів, 125 рублів золотом і 8 615 рублів сріблом, а також 24 митр, всипаних дорогоцінним камінням і 26 інших дорогоцінних речей²³. Ще більш значну цифру наводить О. Нестуля з посиланням на нотатки Д. Щербаківського, який вказував на кількість переглянутого ним та низкою українських фахівців станом на вересень 1922 р. у Держхрані РСФРР вивезеного з України церковного майна — 3 780 пудів загалом²⁴. І це йдеться лише про ті речі, які вдалося переглянути і які станом на серпень 1922 р. ще були наявні в московському Держхрані.

У Подільській губернії протягом 1922 р. в 1 048 церквах, 81 костелі, 188 синагогах та 22 монастирях забрали тисячі виробів із срібла загальною вагою біли 130 пудів (понад 2 тонни). Серед інших речей у звіті місцевої комісії про свою здобич фігурував золотий хрест, прикрашений 20-ма рубінами²⁵. В Одеській губернії вилучили 200 пудів срібла і 4 фунти золота. На Катеринославщині — близько 300 пудів срібла та 10 фунтів золота. На Чернігівщині було зібрано 170 пудів срібла та 8 фунтів золота²⁶. За цими цифрами криються десятки тисяч предметів старовини і мистецтва, які були вилучені і вивезені з України. Серед численних пам'яток, вилучених з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря XIII ст., був срібний ковчег, який за легендою потрапив до

²¹ Там само, с. 91–92.

²² Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні, с. 57.

²³ Верига Василь. Конфіскації церковних цінностей в Україні в 1922 р., с. 92.

²⁴ Нестуля Олексій. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917–середина 20-х років), с. 150.

²⁵ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВІО). Ф. Р-925. Оп. 1. Спр. 879. Арк. 2–6.

²⁶ Верига Василь. Конфіскації церковних цінностей в Україні в 1922 р., с. 90.

нього з Константинополя і вважався однією з головних реліквій храму²⁷. З церковних ризниць Чернігівських храмів, більшість з яких була збудована в XI–XIII ст., забрали ряд унікальних виробів зі срібла періоду Київської Русі, старовинні Євангелії у коштовних оправах. Про цинізм, з яким відбувалося нечуване пограбування, свідчить випадок, що мав місце в селі Великі Сорочинці на Полтавщині. Тут у пошуках цінностей зруйнували родинний склеп Апостолів у церкві Святого Спаса, осквернивши прах гетьмана України Данила Апостола, його дружини і нащадків. При цьому знахідки комісії склали лише чотири персні (один з монограмою гетьмана) та хрестик з його шиї²⁸. Характерним явищем було нищення неоціненних художньо-історичних витворів перед відправкою до Москви та перетворення їх на брухт. З ікон здирали оправи, а дошки з розписами палили. Лиха доля не минала й найвизначніших реліквій — з оправи ікони Божої Матері з Успенського собору Києво-Печерської лаври (XI ст.) видовбали понад ніж 200 діамантів, які разом із золотими ризами згодом були продані до Канади²⁹.

8 квітня 1922 р. спеціальна комісія на чолі з заступником наркома внутрішніх справ УСРР М. Серафимовим провела вилучення церковних цінностей з Києво-Печерської лаври. Ця акція була здійснена вночі — від опівдругої години ночі до дев'ятої години ранку. Вся територія Лаври була оточена військовими з розставленими по периметру кулеметами³⁰. Крім власне майна лаври комісія оглянула і Музей культів і побуту, що перебував на території Києво-Печерської лаври, і відібрала для вилучення предмети великої історичної цінності — дари гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи, російських імператорів та імператриць Анни Іоанівни, Катерини II, Павла I, Олександра I, фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського. 11 квітня 1922 року територія Лаври була оточена загонами НКВС і ці пам'ятки реквізували. Серед речей, вивезених комісією, була унікальна перламутрова митра загальною вагою біля 9 фунтів, оздоблена діамантами, смарагдами, сапфірами та рубінами, діамантово-перламутрова підвіска для золотої лампади, прикрашена 224-а діамантами³¹. Також серед вивезеного згадуються хрест — подарунок Б. Хмельницького та

²⁷ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 109.

²⁸ *Нестуля Олексій*. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917–середина 20-х років), с. 138–139.

²⁹ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні, с. 57.

³⁰ *Верига Василь*. Конфіскації церковних цінностей в Україні в 1922 р., с. 63–64.

³¹ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні, с. 56–57; *Нестуля О.* Охорона пам'яток історії та культури, 1921–1926 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: 36. матеріалів у 6 ч. Ч. 1. К., 1989. С. 135–136.

підніжка до нього — дар І. Мазепи, щедро оздоблені панагії — внески Петра I (з його присвятою), Катерини I (з присвятою їй), Рум'янцева-Задунайського та графині Леонової (коштувала 10 тис. рублів у номіналі 1913 р.), чаша від імператриці Анни Іоанівни, Євангеліє з золотим окладом, оздобленим більше як 200 діамантами та іншими дорогоцінними каменями, дві митри з тонкого кутого золота, прикрашені діамантами, оклад з ікони Св. Володимира, кутий золотом і прикрашений діамантами та інші реліквії лаври³². 27 квітня 1922 р. комісія навідалася до Києво-Печерської лаври знову і здійснила додаткове вилучення цінностей. У складеному акті фігурують «золота, всипана діамантами та іншими коштовними каменями» риза з ікони Успіння Божої Матері, старовинне Євангеліє у окладі з золота, прикрашеному великою кількістю діамантів та іншими дорогоцінними каменями, а також срібне паникадило «з великої лаврської церкви», срібна напрестольна дошка, рама та оправа від раки Св. Уляни Ольшанської з Трапезної церкви загальною вагою 13 пудів³³.

З ризниці Братського Богоявленського монастиря на Подолі було конфісковано 4 Євангелія XVII ст. у срібних оправках, два срібні напрестольні хрести — дари митрополита Петра Могили та гетьмана Петра Сагайдачного (1622 р.), срібну чашу з шістьма гравірованими зображеннями — дарунок ігумені Магдалини, матері гетьмана Івана Мазепи, срібну дарохранительницю 1707 р. вагою 18 пудів (303 кг). 14 квітня 1922 р. комісія з вилучення церковних цінностей почала опис майна Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Після того комісія завітала до монастиря ще двічі. За підрахунками В. Вериги, з нього було забрано 55,5 пудів предметів із срібла. У тому числі, згідно з повідомленням кореспондента газети «Правда», в результаті «докладного обшуку» було виявлено срібний балдахін вагою в 16 пудів (262 кг.), до 15 срібних та позолочених лампад, золоту лампаду з діамантовими та перлиновими підвісками, оклад з діамантовим вінцем з ікони Архистратига Михаїла, намальованій на плиті з чистого золота, вироблені з дорогоцінних металів та прикрашені коштовним камінням чаші, панагії і нагрудні хрести. Після повторного візиту до монастиря 19 квітня додатково знайшли ще ікону у золотому, прикрашеному діамантами окладі, золоту лампаду вагою в сім фунтів з діамантовими підвісками, 12 срібних лампад та інші вироби із

---

³² *Верига Василь*. Конфіскації церковних цінностей в Україні в 1922 р., с. 65; *Нестуля Олексій*. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917–середина 20-х років), с. 135–136.

³³ *Білокін Сергій*. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелозначне дослідження. Т. 2. Дрогобич: Коло, 2013. С. 248–249.

срібла загальною вагою близько 15 пудів (240 кг)³⁴. У дослідженні О. Нестулі на основі інших джерел підтверджується, що з Михайлівського Золотоверхого монастиря, зокрема, тоді було вилучено ікону архистратига Михаїла (подарунок царя Олександра I), срібну лампаду (дар Катерини II), образ усікновення глави Великомучениці Варвари³⁵. 9 квітня 1922 р. із Софійського собору взято 2 хрести, панагію з діамантами та іншими каменями, срібні речі та перлини, а також золоту чашу — подарунок князя Г. Потьомкіна, дорогоцінна збірка реліквій (деякі з них датувалися давньоруським часом, XV ст.) — коштовні облачення, панікадила, окуття з престолів тощо. Комісія з вилучення цінностей не поминула і музею при Софійському соборі, заснованого Київським губернським комітетом охорони пам'яток мистецтва і старовини. З нього забрали золоту чашу XVIII ст. з фініфтами — подарунок Катерини II та вийняли діаманти із хреста XVIII ст.³⁶

Усі вилучені в Україні цінності потрапляли до Державного сховища цінностей Радянської Росії. Але далеко не усе з того, що опинилося там внаслідок кампанії з пограбування церковних реліквій було продано радянською владою за кордон. Спеціальна Комісія Наркомату освіти РСФРР понад дев'ять місяців оглядала зібрані скарби, і, зрештою, відібрала до Збройної палати Московського Кремля біля 10 000 предметів загальною вагою в 400 пудів³⁷.

Слід звернути увагу, що дії по вилученню церковних цінностей були не лише цинічним нехтуванням їх історичного та мистецького значення, але й супроводжувалися порушенням й усіх вже існуючих норм радянського законодавства у сфері охорони та збереження пам'яток культури. За декретом РНК УСРР від 1 квітня 1919 р. предмети, що мали художньо-історичну цінність перебували у виключній компетенції Наркомату освіти і вилучалися з-під ревізій іншими відомствами та установами (п. 4)³⁸. Ці положення були доповнені цілим рядом законодавчих актів як РФСРР, так і УСРР, що безпосередньо стосувалися долі колосальних цінностей, які перебували в церквах та монастирях. Відповідно до декрету ВЦВК «Про цінності, що знаходяться в церквах та монастирях» (27 грудня

³⁴ *Верига Василь*. Конфіскації церковних цінностей в Україні в 1922 р., с. 74–75.

³⁵ *Нестуля Олексій*. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917–середина 20-х років), с. 139–140.

³⁶ *Іванисько Світлана*. Доля культурних цінностей, вилучених із Софії Київської в 20-х роках ХХ століття // *Культурологічна думка*. 2012. № 5. С. 153.

³⁷ *Троцька Н.* Музейное строительство и эволюция // *Наука и искусство*, 1926. № 1. С. 41.

³⁸ Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів), с. 21–23.

1921 р.) майно, що мало історично-художнє значення, підлягало виключному віданню Наркомату освіти (п. 1), і без його санкції не могло провадитись жодне вилучення такого майна (п. 3)³⁹. Під тиском наукової та культурної громадськості України, яка виступила із застереженнями щодо можливих втрат культурних цінностей під час вилучення відповідного церковного майна, ВУЦВК ухвалив інструкцію «Про порядок вилучення церковних цінностей», якою передбачалося передання предметів історичного та мистецького значення органам охорони пам'яток Наркомату освіти УСРР (21 березня 1922 р.). Наркомат освіти затвердив спеціальний об'їзчик комісіям допомоги голодуючим (3 квітня 1922 р.) та положення про міжвідомчі комісії по вилученню цінностей художнього та культурного значення (5 квітня 1922 р.). У цих та інших підзаконних актах наголошувалося на обов'язковій участі представників музеїв, наукових закладів, органів народної освіти у роботі Комісії по вилученню церковних цінностей з правом пріоритетного відбору для музеїв майна художньо-історичного значення⁴⁰. Проте ці вимоги діючих нормативно-правових актів відкрито ігнорувалися. Як правило, у більшості регіонів України до складу відповідних комісій взагалі не були залучені фахівці системи Наркомату освіти. Так, до місцевих та губернських комісій з вилучення церковних цінностей у Подільській губернії не було включено жодного працівника місцевих музеїв. Тому подана у підсумковому звіті інформація комісії про те, що «цінностей для музеїв не виявлено», не може бути розцінена як достовірна, а результати її діяльності в цілому є незаконними⁴¹. Аналогічна ситуація склалася на Київщині. А на Чернігівщині під час огляду церковних реліквій член комісії представник губерньського музею «був майже виштовханий з собору, причому в грубо-глузливій формі йому було заявлено, що губмузею тут робити нічого»⁴². Але і присутність діячів науки і культури при актах вилучень церковних цінностей практично не впливала на їх драматичні результати. Зокрема, при вилученні культурних цінностей з Києво-Печерської лаври, у тому числі музейних предметів з Музею культів і побуту у квітні 1922 р., були присутні представник Київського губкопмису Ф. Ернст та вчений охоронець 1-го Державного музею (колишній Миський музей) Д. Щербаківський. Вони намагалися протидіяти вилученню цінних реліквій, але під загрозою застосування збройної сили, вплинути на ситуацію жодним

³⁹ Там само, с. 25–26.

⁴⁰ *Нестуля Олексій*. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917–середина 20-х років), с. 134–135.

⁴¹ ДАВІО. Ф. Р-925. Оп. 1. Спр. 879. Арк. 2–6.

⁴² *Нестуля Олексій*. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917–середина 20-х років), с. 138.

чином не змогли. Єдине, що вони змогли зробити — скласти акт, у якому констатували, що скоєно «тяжкий злочин перед історією» і назвали себе винними у тому, що не змогли протидіяти вилученню цінних реліквій українського народу⁴³.

На додаток слід зазначити, що й сама процедура вилучення церковних цінностей протікала з порушенням громадянських прав віруючих та їхніх прав особистості. Так, численні документи офіційних інстанцій свідчать, що воно відбувалося насильницьким шляхом, часто з застосуванням збройної сили. Звичайним явищем було застосування методу захоплення заручників, коли церковнослужителів та найстаріших жителів села зачиняли в церквах або погребях і тримали під загрозою розстрілу доти, доки релігійна громада не давала згоду на вилучення церковних цінностей. До особливо непокірних священиків без вагань застосовували смертну кару. Наприклад, були страчені єпископ Чернігівський Василь, священики Троїцької церкви в Полтаві, церкви в селі Волосько-Балакліївка на Харківщині. Загалом в Україні були репресовані та замучені тисячі духовних пастирів⁴⁴. Безперечно, ці дані є ще одним свідченням злочинності вилучення церковних реліквій.

Окремого розгляду заслуговує питання законності вивезення вилучених в Україні культурних цінностей на територію Росії. В українському законодавстві існувала ціла низка нормативних актів, які регулювали вивезення за кордон речей музейного значення. Слід особливо наголосити, що, незважаючи на «воєнно-політичний союз» з Росією, на початку 20-х років радянська Україна формально вважалася самостійною державою. Зокрема, в резолюції Першої всеукраїнської наради КП(б)У (2–4 травня 1921 р.) з національного питання констатувалася «політична самостійність» України «на основі воєнного і економічного об'єднання з РСФРР»⁴⁵. Отже, стосовно переміщення культурних цінностей з території України до Росії мали застосовуватися загальні вимоги щодо їх перевезення за кордон. Згідно з постановою «Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значення» (24 жовтня 1922 р.), жоден предмет художнього та історично-культурного значення не міг бути вивезеним без попереднього проведення через експертизу спеціальної Центральної Міжвідомчої Комісії з експертизи художніх та інших культурних цінностей, призначених для вивезення за кордон⁴⁶. Однак ця вимога не дотримувалася.

⁴³ Там само, с. 136–137.

⁴⁴ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні, с. 55.

⁴⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: 36. дв. Т. 1 (1917 — червень 1941 рр.), с. 119.

⁴⁶ Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів), с. 23–24.

лася при вивезенні до Росії з України вилучених з церков та музеїв на початку 1920-х років предметів культури. Тобто всі вивезені тоді до російських сховищ цінності можливо розглядати як незаконно вивезені (нелегальний експорт) з відповідними правовими наслідками.

Не встиг затихнути біль утрат від тих нечуваних блюзнірських пограбувань, як уже наступного, 1923 року, розпочалося масове закриття монастирів. За численними свідченнями наукової громадськості і ця акція також супроводжувалася масовим вилученням церковних цінностей — тепер так званими «ліквідаційними комісіями», створеними на базі відділів НКВС⁴⁷.

За даними О. Анісімова, загалом за період 1918–1923 рр. московськими більшовиками з контрольованих територій було вилучено не менш як 10 мільйонів пам'яток історії та культури, предметів побуту на суму в 10 мільярдів рублів за курсом 1913 р.⁴⁸

У кінці 20-х — на поч. 30-х років продаж культурних цінностей за кордон перетворився на одну з головних статей державного експорту. Єдиним джерелом, де можна було отримати їх у достатній, за мірками більшовиків, кількості у пограбованій та розтерзаній країні, ще лишилися музеї. Досвід роботи представництв «Зовнішторгу» («Внешторг») з продажу культурних цінностей за кордон та їх інфраструктура, яка охоплювала великі адміністративні центри СРСР, були напрацьовані ще з початку 20-х років. При чому одним із основних предметів їх діяльності був продаж «надлишків» музейних фондів. Такі осередки, зокрема, Укрзовнішторгу діяли у Києві, Одесі, Харкові та інших містах України⁴⁹. З лютого 1922 р. вже мали місце рішення українського радянського уряду щодо продажу за кордон речей з музейного фонду, посилені постановою РНК УСРР «Про музейні цінності» від 26 грудня 1922 р., яка надавала право продажу з державних музеїв «речей, що не мають музейного значення»⁵⁰. 2 березня 1924 р. РНК РСФРР ухвалив постанову, якою дозволив музеям формувати фонди «спеціальних коштів» на своє утримання, використовуючи не лише плату за вхідні квитки, продаж видань та передання приміщень в оренду, але й за рахунок «реалізації майна», яке «не має або втратило» музейне значення⁵¹. Це фактично заклало засади формування нового типу свідомості музейного співробітника, для якого

⁴⁷ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 174. Арк. 109; Оп. 3. Спр. 130. Арк. 159, 347.

⁴⁸ Анисимов А. Вказ. праця С. 153.

⁴⁹ Білокін Сергій. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелозначе дослідження. Т. 2, с. 286–288.

⁵⁰ Законодавство про пам'ятки історії та культури, с. 401.

⁵¹ Государственный Эрмитаж. Вып. 4. Ч. 1: Музейные распродажи. 1929. Архивные документы / Государственный Эрмитаж. СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2014. С. 24.

продаж музейних фондів ставав звичною справою. У 1927 р. на рівні вищого партійного і радянського керівництва СРСР було сформовано тверду позицію щодо посилення експорту творів мистецтва та антикваріату на зовнішніх ринках. Того ж року перші оцінки масштабів майбутнього розпродажу були зроблені на основі обстеження фондів Державного Ермітажу у Ленінграді провідними співробітниками Наркомату торгівлі СРСР, який у 1926–1930 рр. очолював нарком зовнішньої і внутрішньої торгівлі А. Мікоян. Ще одним з підготовчих кроків стало ухвалене в листопаді 1927 р. рішення про ліквідацію Державного музейного фонду, у якому концентрувалися націоналізовані та конфісковані колекції творів мистецтва та предмети старовини і який налічував сотні тисяч предметів⁵². У січні 1928 р. Рада Праці і Оборони СРСР ухвалили рішення про посилення експорту предметів старовини і мистецтва, зокрема, й музейного значення. З метою відбирання предметів для продажу за кордон пропонувалося створити спеціальні комісії з представників наркоматів торгівлі і освіти союзних республік⁵³. Вже в лютому 1928 р. Головна наука НКО РСФРР заключила договори з Московським і Ленінградським відділеннями Держторгу СРСР (відповідно, «Мосгосторг» і «Ленінградгосторг»). Але в травні Наркомат торгівлі СРСР своєю постановою віддав перевагу Ленінграддержторгу, який отримав переважне право на реалізацію предметів старовини і мистецтва, бо в нього план був утричі вищим та вже діяли договори з Торгівельним представництвом СРСР у Берліні на поставки антикваріату. Працівники відділень Держторгу отримали право доступу до музейних фондів. Комісійна винагорода Ленінграддержторгу за продані речі складала 5% від отриманих з такого продажу коштів. У серпні 1928 р. вийшло розпорядження Головнауки «Про реєстрацію та інвентаризацію музейних колекцій», згідно з яким у стислі терміни мав бути проведений облік фондів музеїв, кінцевою метою якого було «збільшення кількості і цінності призначених для експорту предметів мистецтва і старовини..., які можуть бути виділені з музейних фондів». А в жовтні того ж року Художньо-антикварний відділ Держторгу був перетворений на Головну контору Держторгу «Антикваріат», головна штаб-квартира якої була переведена до Ленінграду⁵⁴. Згодом вона діяла під назвами Всесоюзна Державна торгова контора «Антикваріат» Наркомторгу СРСР, Всесоюзне об'єднання «Антикваріат». Перший

---

⁵² Там само, с. 13, 25

⁵³ *Нестуля Олексій*. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2 (кінець 20-х — 1941 рр.). К., 1995. С. 141.

⁵⁴ Государственный Эрмитаж. Вып. 4. Ч. 1: Музейные распродажи. 1929. Архивные документы, с. 7, 13.

великий аукціон з продажу культурних цінностей з СРСР було організовано у листопаді 1928 р. у Берліні через фірму з торгівлі антикваріатом Р. Лепке. В подальшому у 1929–1933 рр. продаж музейних цінностей здійснювалася як через цю, так і через багато інших фірм-комісіонерів⁵⁵.

Поза всякими сумнівом, завдяки злочинному масовому розпродажу музейних фондів, організованому партійним та радянським керівництвом СРСР, культурній спадщині було завдано непоправної шкоди. В той же час, чимало відомих як тогочасних, так і сучасних світових публічних і приватних колекцій надзвичайно збагатилися саме в ті роки. Більше того, не виникає жодних заперечень щодо того, що ініціатива організації розпродажу музейних цінностей належала саме представникам західних фірм, які активно співпрацювали з радянським урядом через Головний концесійний комітет при РНК СРСР. Зокрема, цей комітет ще в 1926 р. повідомив українським інстанціям про зацікавлення низки іноземних фірм у експорті антикваріату з СРСР та їх пропозиції щодо створення змішаного товариства для продажу предметів мистецтва і старовини⁵⁶.

14 березня 1928 р. Наркомат освіти УСРР уклав угоду з Укрдержторгом, згідно з якою йому надавалося право продажу за кордон предметів, які мали бути відібрані в українських музеях представниками наркомату освіти. У тому числі, передбачалося, що також без попереднього огляду і дозволу не можуть бути вивезені предмети старовини і мистецтва, що мають наукове, історичне або художнє значення, придбані в приватних осіб. Уповноваженими по відборі музейних цінностей на експорт були призначені відомі науковці та музейні діячі — С. Дложевський, В. Дубровський, Ф. Ернст, П. Козар та С. Таранущенко. Затвердженою інструкцією про порядок їхньої роботи встановлювалося, що саме ці уповноважені мали визначати, які предмети можуть бути передані для продажу за кордон «без порушення цілості основних колекцій» та обов'язкова згода усіх представників зацікавлених відомств на вилучення тих чи інших пам'яток з музеїв. Як зазначає О. Нестуля, таким чином була зроблена спроба контролювати цей процес та перешкодити вилученню і вивезенню за кордон цінних реліквій національної культурної спадщини⁵⁷. Ще раніше, вочевидь, з цією ж метою на посаду агента по

---

⁵⁵ *Пиотровский Б.Г.* История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы. М.: Издательство «Искусство», 2000. С. 85–88.

⁵⁶ *Нестуля О.* Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Ч. 2, с. 102–103.

⁵⁷ *Нестуля Олексій.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2 (кінець 20-х — 1941 рр.), с. 142–143.

закупівлі антикваріату агенства по закупівлі предметів старовини і мистецтва при Київському відділенні Укрдержторгу намагався претендувати відомий науковець і музейний діяч М. Макаренко. Однак це йому не вдалося — перевагу на зайняття цієї посади віддали антиквару С. Глеваському (Гольдфарбу)⁵⁸.

Але і в цілому цей задум пам'яткоохоронної громадськості України не спрацював. Коли відбулися перші огляди за участю представників Держторгу предметів, відібраних у музеях Києва для продажу за кордон, абсолютна більшість з них була забракована і визнана непридатною для експорту⁵⁹. Ситуація різко змінилася у гірший бік, коли на загально-союзному рівні переважні повноваження для відбирання та реалізації музейних предметів за кордон отримав Ленінграддержторг і вже влітку 1928 р. в Україні висадився цілий десант його експертів. Вони почали вибирати з музейних фондів найкращі і найцінніші пам'ятки старовини і мистецтва. У червні Центральна нарада сприяння експорту при РНК СРСР зобов'язала Наркомат освіти УСРР терміново відправити відібрані для продажу предмети, для українських музеїв був встановлений надзвичайно великий план експорту культурних цінностей — 1 млн. крб.⁶⁰ З кінця 1929 р. вилучення музейних цінностей повністю проводилося під егідою державної контори «Антикваріат».

Ця акція мала тяжкі наслідки для України. Емісари «Антикваріату» з Ленінграду та Москви почувалися в українських музеях повними господарями. Технологія вилучення передбачала два етапи. Спочатку вони об'їжджали музеї, складали реєстри найбільш перспективних для продажу (тобто найцінніших з історичного та мистецького боку) речей. Тоді відібрані предмети концентрувалися в Києві на території Києво-Печерської лаври і вже звідси прямували до Москви та Ленінграду. Зокрема, коли в червні 1930 р. в Україну прибули представників московської контори «Антикваріату», вони, як зазначалося в мандаті їх керівника П. Епштейна, направлялися для «виявлення та відбору музейних цінностей експортного значення. На підставі розпоряджень союзних організацій бригада має право догляду абсолютно всіх запасів, експонатів музеїв Наркомпросу України та його місцевих органів». Планувалося за короткий термін «обробити» фонди музеїв Харкова, Полтави, Києва, Чернігова, Тульчина,

---

⁵⁸ Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелозначе дослідження. Т. 2, с. 294.

⁵⁹ Нестуля Олексій. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2 (кінець 20-х — 1941 рр.), с. 143.

⁶⁰ Там само, с. 145.

Кам'янець-Подільського, Житомира, Бердичева, Одеси та інших міст України⁶¹.

Поміж багатьма іншими раритетами через московську та ленінградську контори «Антикваріату» були вилучені і за безцінь продані за кордон срібні царські врата з церкви Різдва Богородиці (3 300 доларів) та Хрестовоздвиженської церкви (2 750 доларів) Києво-Печерської лаври, котрі нині перебувають у Лос-Анжелеському районному музеї мистецтв (США)⁶². Лише за кількома актами — від 28 грудня 1930 р., 24 січня 1931 р. та іншими з Всеукраїнського музейного містечка «Києво-Печерська лавра» до Мосторгу вилучили біля 400 виробів XVII–XIX ст. з дорожніх металів і каменів⁶³. Тільки в колекції одного американського діяча — тодішнього посла США в СРСР Д. Девіса опинилося вісім лаврських ікон XVI–XVIII ст.⁶⁴ Серед пам'яток, вилучених у липні 1930 р. з фондів Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка був срібний з позолотою сервіз поч. XIX ст. у стилі «ампір» з гербом Браницьких, який налічував 320 предметів і згодом був вивезений у Ленінград, де його оцінено ленінградською конторою «Антикваріату» у 42 529 крб. З Художньо-промислового відділу музею за кількома актами того ж року забрали на продаж срібні позолочені хрести, бронзову статуетку Венери, відлиту у кінці XVI — на поч. XVII ст. за моделлю Джованні де Болонья, срібні та срібні з позолотою з художнім гравіруванням кубки, чаші, ковші німецької та російської роботи XVI ст. — поч. XVIII ст., з Художнього відділу вилучили дві картини західних майстрів — «Портрет дівчини» та «Неаполітанська затока». Оцінка музейних предметів була кричуще низькою: кубки німецької роботи XVI ст. оцінювалися в середньому у 300 крб. Речі, які можна було атрибутувати як іменні, наприклад кубок німецької роботи XVI ст. з пізнішими вставками портретів короля Августа III і царя Петра I, гербу роду Сапег, оцінювалися дещо дорожче (800 крб.)⁶⁵. З Чернігівського історичного музею вилучили бандуру гетьмана І. Мазепи, Євангеліє середини XVII ст., 6 срібних потирів XVII–XVIII ст. з дарчими написами (в тому числі І. Мазепи), 3 срібні напре-

⁶¹ Там само, с. 146–147.

⁶² Певний Б. Біль, гнів і радість? // Пам'ятки України. 1990. № 3. С. 40–44.

⁶³ Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. За матеріалами Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра».

⁶⁴ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні, с. 139.

⁶⁵ Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелозначне дослідження. Т. 2, с. 308–310, 313–318.

стольні хрести XVII ст., архіерейські посохи XVII ст. тощо⁶⁶. У 1929 р. (чи в 1930 р. — точна дата поки що не встановлена) з фондів Ніжинського краєзнавчого музею співробітник держантикваріату СРСР Сосновський вилучив рідкісні монети — срібники доби київського князя Володимира XI ст. (скарб 1852 р.), які згодом були призначені на експорт через ленінградську контору «Антикваріату»⁶⁷.

Сумна доля спіткала і художні музеї. У 1928 р. з Музею мистецтв ВУАН для продажу за кордон вилучили унікальний французький (за іншими даними фландрський) гобелен 1512 р. — один з найцінніших експонатів. Наступного року придатною для експорту була визнана і колекція великокняжих золотих речей, яку оцінили в 100 тисяч радянських карбованців⁶⁸. Було забрано також дві картини відомого французького художника-пейзажиста Юбера Робера, оцінені у 50 тис. крб.⁶⁹ Здобиччю ленінградської контори «Антикваріату» став унікальний бронзовий водолій (акваманіл) іранської роботи, датований згідно з наявним написом 1206 р., у вигляді корови-зебу з телям, яке ссе молоко і левом, що рве її плоть, на спині⁷⁰. Попри протести музейних співробітників водолій та інші 15 експонатів музею 29 вересня 1929 року за актом під грифом «Не підлягає оголошенню» були передані дирекцією музею уповноваженим представникам Держторгу Шишину та Глеваському для пересилки до ленінградської контори «Антикваріат»⁷¹.

Серед найбільших втрат музею — вивезення і продаж за кордон диптиху видатного німецького маляра XVI ст. Лукаса Кранаха-старшого «Адам» і «Єва» (сер. XVI ст.). Історія цього шедедру була незвичайною. У червні 1927 р. ця пам'ятка як неатрибутована ікона потрапила до Всеукраїнського музейного містечка «Києво-Печерська лавра» з Троїцької церкви по вул. Васильківській у Києві, де її знайшов під сходами на дзвіницю уповноважений по вилученню художніх цінностей по церквах В. Іщенко. Навесні 1928 р. під час огляду фондів містечка з метою

⁶⁶ Список предметів з музеїв України в збірках музеїв і інших сховищах Росії // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 86–87.

⁶⁷ Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. За матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею.

⁶⁸ Арустамян Ж. Продано, перетоплено, с. 109.

⁶⁹ Білокін Сергій. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелозначе дослідження. Т. 2, с. 300

⁷⁰ Пиотровський Б.Г. История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы, с. 88.

⁷¹ Рудик Ганна. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки. [Електронний ресурс]. — Асоціація європейських журналістів. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://aej.org.ua/History/1673.html>

відбирання предметів на експорт представниками Держторгу Є. Білоцерковським та С. Глеваським-Гольдфарбом у відділі ікон вони звернули увагу на неї «як на першокласну річ дуже ранньої епохи». Директор музейного містечка П. Курінний висунув умову, що він надасть згоду на вилучення пам'ятки лише після дозволу крайової інспектури з охорони пам'яток культури. Крайовий інспектор Ф. Ернст та П. Курінний запросили до її огляду директора Музею мистецтв ВУАН С. Гілярова. 11 червня під час огляду і первісної очистки картини від бруду вона була практично одразу атрибутована як твір Луки Кранаха-старшого чи, як мінімум, його школи. Після розгляду питання її долі вирішили передати віднайдений світовий шедевр до Музею мистецтв ВУАН⁷². У вересні 1928 р. витвір Кранаха було направлено на реставрацію, яку, за попередньої консультації професора Академії мистецтв СРСР у Ленінграді Д. Кіпліка, здійснював художник Київської картинної галереї Т. Децьов. Намагаючись вберегти виявлений шедевр, С. Гіляров спішно готує і видає спеціальну брошуру, у якій подає його опис та атрибуцію (вона вийшла друком наступного 1929 року)⁷³. Але ці зусилля виявилися марними — комісія в складі завідувача музейним відділом Наркомосвіти Дубровського та експертів Держторгу Глазунова й Глеваського відібрали диптих у фондах музею, оцінивши його у 30 тисяч радянських рублів. 29 вересня 1929 р. пам'ятка була відправлена до ленінградської контори «Антикваріату» і згодом продана з аукціону через фірму Лепке у Берліні (Німеччина). Після Другої Світової війни вона опинилася у США і нині прикрашає Музей Нортон Саймона (місто Пасадена, штат Каліфорнія, США)⁷⁴.

Проте сподівання радянського уряду отримати величезні прибутки від продажу музейних фондів виявилися марними і зазнали провалу. Масовий викид великої кількості антикваріату на світові ринки спричинив до різкого падіння цін на нього. Додатковим фактором стали кризові явища світової економіки та депресія світових ринків. Окрім того,

---

⁷² *Білокінь Сергій*. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелозначне дослідження. Т. 2, с. 299–300.

⁷³ *Гіляров С.* Новознайдений твір Кранаха у Музеї мистецтв В.У.А.Н. К., 1929. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B2%D1%96%D1%80_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%B0_%D0%B2_%D0%9C%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%97_%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%A3%D0%90%D0%9D

⁷⁴ *Арустамян Ж.* Продано, перетоплено, с. 109; *Соловей О.* Довкола шедеврів Лукаса Кранаха старшого // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 107–108.

великі антикварні фірми та впливові колекціонери цинічно і майстерно грали на пониження цін, скуповуючи з колосальними «скидками» великі «оптові» партії предметів старовини і мистецтва.

Так, зокрема, вже у 1928 р. стало зрозумілим, що замість оцінених у 8 млн. рублів, які мали отримати з продажу антикваріату, реально було отримано лише біля 200 тис. рублів⁷⁵. Ця тенденція збереглася протягом усього періоду кампанії. Загалом в ході цієї кампанії масового розпродажу музейних фондів урядом СРСР було реалізовано понад 6 тисяч тон пам'яток, які збувалися за безцінь — за них було одержано лише 18 мільйонів рублів⁷⁶.

Однак далеко не усі вилучені з українських музеїв культурні цінності були продані за кордон. Чимало з них або взагалі не були направлені на аукціони в силу різних причин, або виявилися на них не запитаними під час торгів західними колекціонерами та музеями і поверталися назад. Пролежавши у сховищах Держхрану СРСР, вони згодом передавалися до музеїв Москви та Ленінграда, інших міст Росії замість того, щоб повертатися до українських музеїв, з яких їх було вилучено. Показовою у цьому відношенні є доля срібників доби київського князя Володимира XI ст. з Ніжинського краєзнавчого музею (скарб 1852 р.). У 1932 р. монети марно намагалися продати на міжнародному нумізматичному аукціоні у Франкфурті-на-Майні. Зрештою вони повернулися до Держхрану Мінфіну СРСР, де пролежали майже 20 років. Звідти у 1949 р. срібники передали до Державного Ермітажу у Ленінграді⁷⁷.

Але відомі випадки, коли провідні російські музеї мали змогу отримати з складів «Антикваріату» речі, які вважали за потрібні для своїх фондів. Так, зокрема, у виданнях, присвячених історії Державного Ермітажу стверджується, що той у 1930 р. зусиллями заступника директора Й. Орбелі зумів викупити в ленінградській контори «Антикваріат» вилучений для продажу в Музеї мистецтв ВУАН у Києві бронзовий водолій іранської роботи 1206 р. (зараз відомий як «ширванський водолій»), запропонувавши на обмін золоту лицьову пластину ікони-мощехранительниці. Відтак пам'ятка з фондів київського музею стала окрасою «східної» колекції Ермітажу⁷⁸. Проте у дослідженні співробітниці Національного

---

⁷⁵ *Пиотровский Б.Г.* История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы, с. 421.

⁷⁶ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні, с. 137.

⁷⁷ Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. За матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею.

⁷⁸ *Пиотровский Б.Г.* История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы, с. 88.

музею мистецтв імені Богдана і Віри Ханенків Г. Рудик наводиться інша інформація, яка ставить під сумнів версію Ермітажу щодо набуття ним унікального артефакту. Зокрема, вона зазначає, що протягом кількох років, всупереч встановленій процедурі передачі предметів для продажу за кордон, Музей мистецтв ВУАН не отримував жодних офіційних відомостей про долю вилучених пам'яток. З цього приводу у 1931 р. керівництво музею направило спеціальний запит до Держторгу, на який відповіді надано не було. Тоді у червні 1932 р. дирекція музею повідомила сектор науки Наркомату освіти УСРР, що за наявними відомостями, деякі вилучені для експорту предмети залишилися непродані і Держторг, замість того, щоб повернути їх музею, направляє до інших музейних установ. Тому музей попросив вжити заходів, аби Держторг повернув йому предмети, експорт яких не здійснився. А в грудні того ж року перебуваючи у відрядженні в Ленінграді завідувач відділом мистецтва Сходу М. Вязьмітіна побачила в експозиційному залі відділу Сходу Ермітажу добре відомий їй «ширванський водолій». Як вона з'ясувала, акваманіл «придбав у 1932 р. відділ Сходу Ермітажа для своєї експозиції»⁷⁹. Не можна виключати, що цінна пам'ятка була передана Держторгом до Державного Ермітажу саме у зв'язку із зверненням Музею мистецтв ВУАН щодо її повернення до Києва. А версія Ермітажу про «порятунок» унікальної пам'ятки — усього лиш «красива» легенда про «порятунок» цінного експонату для прикриття фактичного пограбування українського музею.

Характерно, що не продані предмети старовини і мистецтва, раніше вилучені з фондів Державного Ермітажу, у своїй переважній більшості бути повернуті до Ермітажу. Так, зокрема, за офіційними даними щодо вилучення культурних цінностей з його фондів протягом 1928–1933 рр. було видано для продажу за кордон 2 730 картин, 16 111 предметів прикладного мистецтва, 2 706 рисунків і гравюр. З числа не проданих до фондів Ермітажу повернулися 1 280 картин, 944 предмети декоративного мистецтва, 2 223 рисунків і гравюр⁸⁰. При цьому жоден не проданий предмет з фондів українських музеїв до них з Москви та Ленінграду не повернувся.

На такому історичному тлі відбулися події, пов'язані з доволі цинічним і brutальним за своєю суттю пограбуванням унікальних реліквій з фондів Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка та Все-

---

⁷⁹ Рудик Ганна. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки.

⁸⁰ Пиотровский Б.Г. История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы, с. 477.

українського музейного містечка «Києво-Печерська лавра». У 1933 р. виробили з дорогоцінних металів і каменів, що були у фондах обох закладів, зосередили на території музейного містечка⁸¹.

14 червня 1933 р. заступник наркома освіти А. Дудник пише листа до ЦК КП(б)У, у якому повідомляє, що у Всеукраїнському музейному містечку є таємна кімната, де зберігаються найцінніші експонати з дорогоцінних металів і каменів, що мають велику матеріальну цінність. При цьому, посилаючись на ніби-то незадовільний стан з охороною цих цінностей, він запропонував «негайно сконцентрувати фонд цінностей» у «кладових і сейфах Державного Банку», дати відповідні доручення щодо цього керівництву Держбанку, ГПУ та міліції⁸². Вже через кілька днів, 21 червня 1933 р. цей лист розглянуто на Політбюро ЦК КП(б)У і ухвалюється цілком таємно рішення про перевезення цінностей до сховищ Київської контори Держбанку СРСР, для чого була створена спеціальна комісія на чолі з Дудником. Встановлений термін проведення операції складав 10 днів⁸³.

Але підготовчі роботи та ретельне складання необхідної документації затяглося аж до вересня 1933 р. Усього було опрацьовано 10 актів. Лише 10 вересня 1933 р. цінності з території лаври були під офіційну розписку та у відповідності до підготовлених актів передані на збереження до Київської контори Держбанку СРСР. За підрахунками Г. Полюшко, було передано 119 предметів та 154 золоті монети. Серед них 71 предмет походив з Києво-Печерської лаври, 21 пам'ятка — з ризниці Софійського собору, 3 — з Михайлівського Золотоверхого монастиря, 24 — з не встановлених храмів і монастирів. Серед переданих на збереження реліквій зафіксовані золоте, прикрашене емаллями та дорогоцінними каменями гетьманське перо гетьмана Богдана Хмельницького, золотий наперсний хрест митрополита Петра Могили, золотий, прикрашений діамантами фельдмаршальський жезл П. Рум'янцева-Задунайського та інші реліквії⁸⁴. Поміж них увагу привертала і унікальна золота митра митрополита Гедеона. У 1685 р. обраний митрополитом Київським Гедеон Святополк-Четвертинський звернувся за підтримкою до Москви і був щедро обдарований царями Іоанном і Петром та царівною Соф'єю. Серед дарів була золота, оздоблена емаллями та дорогоцінними каменями митра. Митра

---

⁸¹ Полюшко Г.В. Втрачені скарби даврського музею. Пошуки і знахідки. К.: Абрис, 2001. С. 31.

⁸² Там само, с. 10.

⁸³ Там само, с. 11.

⁸⁴ Полюшко Г.В. Вказ. праця, с. 13–14, 31. Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). К., 2006, С. 30–32.

була виготовлена у тому ж 1685 р. у Золотій палаті Московського Кремля. Відома російська дослідниця М. Постнікова-Лосева свого часу надала детальний опис митри Гедеона як видатної пам'ятки мистецтва й історії. Її унікальність, на думку науковців, полягає у тому, що вона є фактично єдиною з відомих подібних митр, яка майже цілковито виготовлена із золота та ілюструє техніку застосування емалей у той час⁸⁵.

Вже наступного дня, 11 вересня 1933 р. голова комісії Дудник звітує до ЦК КП(б)У про переміщення цих реліквій з Всеукраїнського музейного містечка до Київської контор Держбанку СРСР і наголошує на визначній цінності прийнятих у банк предметів, серед яких виокремлює особливо видатні на його погляд. Він запропонував викликати фахівців з Москви для проведення детальної оцінки переданого фонду. Окрім того, у доповідній записці Дудника вказувалося, що на території Всеукраїнського музейного містечка ще залишається велика кількість (50 тис. од., близько 6 тон) виробів із срібла, а також нумізматична колекція, що належала ВУАН (95 тис. од). При цьому було наголошено, що і ці обидва фонди «належать безумовному вилученню». В подальшому їх пропонувалося систематизувати за принципом — виділити ті, що мають особливе історичне значення, предмети для міжмузейного обміну та ті, що треба розглядати як лом, і які не підлягатимуть офіційному оформленню на збереження⁸⁶.

Доповідна записка А. Дудника була опрацьована у відділі культури і пропаганди сектору науки ЦК КП(б)У. Особлива увага приверталася до того, що на території Музейного містечка у Лаврі ще зберігалася багато цінностей, які також треба вилучити. У висновках і рекомендаціях прямо зазначалося, що мова йде не про тимчасове збереження музейних предметів у спеціальних сховищах, а про «вилучення цінностей» і з цією метою пропонувалося поділити їх на дві частини — з однієї сформувані обмінний музейний фонд, а другу трактувати як брухт: «Щоб закінчити роботу по вилученню цінностей, визначити історичні цінності з них, виділити необхідну частину для створення обмінного фонду з іншими музеями і решту використати як брухт». Для цього пропонувалося створити відповідну комісію за участю представників Всеукраїнського музейного містечка, ДПУ, Київської контори держбанку, залучених експертів і

---

⁸⁵ Постнікова-Лосева М.М. Золотая митра 1685 г. // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1986. Ленинград: Наука, 1987. С. 368.

⁸⁶ Полюшко Г.В. Вказ праця, с. 13–14.

провести відповідну класифікацію. Підготовлену записку підписали заввідділом Кіллер та секретар ЦК КП(б)У Попов⁸⁷.

21 грудня 1933 р. ці пропозиції були розглянути ЦК КП(б)У в режимі «Особливої папки». Ідея вилучення залишків цінностей з Всеукраїнського музейного городка були повністю схвалена. 8 січня 1934 р. і ці цінності були передані до Київської контори Держбанку СРСР⁸⁸. Відповідні акти збереглися у фондах Національного художнього музею України⁸⁹.

Здавалося б — цінності перебувають під надійною охороною у філії Держбанку РСР. Проте несподівано в Україну надходить лист, адресований до ЦК КП(б)У з позначкою «Секретно» від завідувача музейним відділом Наркомату освіти РСФРР Фелікса Кона від 8 березня 1934 р. № 384-с. В листі, зокрема, зазначалося:

«В ЦК КП(б) У

В Госбанке СССР в Москве оказались музейные ценности высокого значения, переданные Киевской Конторой Госбанка.

Ценности поступили в Киевскую Контору Госбанка в сентябре 1933 г. из быв. Киево-Печерской Лавры, ныне Всеукраинского Музейного Городка и при разборке вещей из драгметаллов в банке наши эксперты определили их высокую значимость, почему и выделили их.

Торгсин претендует взять их в обмен на валюту для продажи как антикварные изделия.

Музеи лишаются редчайших памятников, о чем и находим необходимым поставить ЦК КП(б)У в известность и просим принять меры к тому, чтобы вещи по прилагаемому списку, в случае возможности выделить их из музейных фондов на Украине были переданы в Московские музеи для экспозиции которых они чрезвычайно интересны.

Приложение: Списки вещей (2)»⁹⁰.

Виникають логічні запитання: а що сталося? Яким чином цінності українських музеїв, переданих виключно на збереження до банківської установи, раптом опинилися у Москві і на них поклали око московські музеї?

Можливо припустити, що це відбулося вже наприкінці 1933 — на початку 1934 рр. Зокрема, у цитованому вище листі народного комісара освіти РСФРР Ф. Кона від 26 лютого 1934 р. йдеться про те, що станом на той час у Держбанку СРСР в Москві «виявилися» музейні цінності

⁸⁷ Там само, с. 16.

⁸⁸ Там само, с. 16–17.

⁸⁹ Архів Національного художнього музею України (НХМУ). Ф. 1, оп. 1. Спр. 3/136.

⁹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6457. Арк. 55.

«високого значення», «передані Київською конторою Держбанку», до якої вони надійшли у вересні 1933 р. з Всеукраїнського музейного містечка. І що при «розбиранню» речей із дорогоцінних металів у банку, московські експерти виявили «їх високе значення» і «виокремили їх». А далі Ф. Кон висловив побажання, щоб ці речі «у випадку можливості виділити їх з музейних фондів на Україні, були передані в Московські музеї, для експозицій яких вони надзвичайно цікаві»⁹¹. Отже, реліквії з Всеукраїнського музейного містечка тоді вже не лише прибули до Москви, але їх встигли «розібрати» і «виокремити» московські експерти.

З досліджень Г. Полюшко відомо, що протягом 30-х років Державний історичний музей у Москві робив неодноразові спроби отримати у свої фонди бодай частину київських реліквій. Протягом 1934–1939 рр. на адресу Наркомату фінансів СРСР направлялися листи з цього приводу. В одному з них зазначалося: «Серед цих музейних цінностей цілий ряд речей має дуже суттєве значення для заповнення лакун в наших зібраннях, які дуже бідно, або зовсім не представлені». Одне з останніх таких звернень датоване 1939 р.⁹²

У цих зверненнях дирекція ДІМ підтверджує, що вже у січні 1934 р. цінності з Києва були в Держбанку СРСР в Москві і їх оглянули московські фахівці. Звернемо увагу і на той факт, що незважаючи на тривалі та неодноразові запити ДІМ, ні Наркомат фінансів СРСР, ні інші органи імовірно в силу різних причин не наважувалися віддати йому чужі музейні предмети.

Зрештою, 13 квітня 1940 р. за підписом заступника Голови РНК СРСР А. Вишинського було видано розрядження № 030-86 від 13 квітня 1940 р., яким дозволялося «передавати Державному історичному музею Наркомосу РРФСР з фондів Держхрану НКВД історичні цінності музейного значення для наукового і експозиційного користування». Виконання покладалося на НКВД СРСР, Наркомфін СРСР, Наркомос РРФСР⁹³.

Про приналежність цих з цінностей до українських музеїв узагалі не згадувалося.

У Державному історичному музеї у Москві дане розпорядження офіційно зареєстроване лише 4 січня 1941 р.⁹⁴ Очевидно, що це є орієнтовна дата, коли українські культурні цінності потрапили до фондів музею і потрібна була офіційна підстава для їх реєстрації у фондових книгах та іншій документації музею.

---

⁹¹ Там само.

⁹² Полюшко Г.В. Вказ. праця, с. 20.

⁹³ Там само, с. 22.

⁹⁴ Там само.

Серед цих українських реліквій, атрибутованих українськими дослідниками, до фондів ДІМ потрапила золота митра митрополита Гедеона, а також унікальне золоте, прикрашене дорогоцінним камінням перо з шапки гетьмана Богдана Хмельницького, потир кін. XVII — поч. XVIII ст. — імовірно дар гетьмана Івана Мазепи до ризниці Софійського собору, панагія 1748 р., потир 1814 р. (Париж), панагія XIX ст. з перламутру⁹⁵.

Золотий, прикрашений діамантами фельдмаршальський жезл П. Рум'янцева-Задунайського нині зберігається в Алмазному фонді Московського Кремля⁹⁶.

Ряд дослідників вважає, що саме у 1933 р. до Москви потрапив золотий напрестольний хрест — подарунок гетьмана Богдана Хмельницького Києво-Печерській лаврі, але місце його подальшого перебування дотепер невідоме⁹⁷.

Слід наголосити, що це вивезення з України визначних культурних цінностей з використанням банківських установ відбувалося у таємному режимі без будь-яких офіційно оприлюднених чи доведених до відома музейних співробітників рішень. Офіційно ці музейні предмети були прийняті на збереження за відповідними актами. Тож такі дії були незаконними і їх можливо кваліфікувати як викрадення.

Таким чином, масові кампанії з метою вилучення і продажу за кордон культурних цінностей, організовані партійним і радянським керівництвом СРСР у 20-х — 30-х рр. XX ст. стали одним із основних чинників втрат національних культурних надбань українського народу та спричинили до їх масштабного і цілеспрямованого вивезення з території України до Росії.

Аморальність та неправомірність подібних акцій з огляду на елементарні загальнолюдські моральні цінності не викликає сумніву. Дії як самого режиму проти культурної спадщини підлеглих йому народів, так і тих кіл на Заході, які були їх ідейними натхненниками і скупниками примусово вилучених і розпроданих культурних цінностей, вимагають однозначного осуду з боку світової громадськості незалежно від часу, що минув від тих трагічних подій.

---

⁹⁵ Там само, с. 72, 73, 85, 106, 126, 130–131.

⁹⁶ Алмазный фонд России. Завершение цикла.// I.UA, 2006–2019. Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://blog.i.ua/search?words=%F4%EE%ED%E4%FB&type=labels&userID=2699467&p=12>

⁹⁷ *Верига Василь*. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р., с. 71; *Савчук Ю.К.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). К.: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 30–32.

4.1.2. Вилучення культурних цінностей з України адміністративним шляхом за наказами всесоюзних відомств

У стилі найгірших традицій Російської імперії протягом 20–30-х рр. ХХ ст. продовжувалось цілеспрямоване концентрування історичних та культурних цінностей у так званих «всесоюзних» установах. Ініційоване директивними органами з Москви і закріплене відповідними наказами українських міністерств, які просто дублювали спущені «згори» вказівки, передання колосальних пластів визначних пам'яток музеям, архівам, бібліотекам Москви та Ленінграду, коштувало Україні величезної кількості унікальних раритетів.

Драматичним прикладом втрат культурних цінностей України у цей період може бути доля Чорноморського центрального військово-морського архіву, який було вивезено до Ленінграду. У перші роки після відновлення незалежності України на початку 1990-х років це питання одразу було підняте на публічний рівень та висвітлено в наукових публікаціях Л. Лозенко, І. Бутича та В. Лозицького⁹⁸. Згодом його ґрунтовно досліджено у спеціальному монографічному дослідженні Л. Левченко⁹⁹.

Зокрема, за даними Л. Левченко, витоки формування архіву беруть початок між 1785–1794 рр., коли з метою посилення військової присутності Російської імперії у Чорному морі у 1785 р. було створене Чорноморське адміралтейське правління. А у його документах щодо штатного розкладу за 1794 р. вперше згадується посада архіваріуса¹⁰⁰. Надалі архів формувався протягом понад ніж ста років по 1918 р. і нагромадив велику кількість важливих документів не лише суто з питань розвитку Чорноморського флоту, але й з історії міст і сіл Півдня України. Архів перебував у м. Миколаєві. Фактично одразу після створення у грудні 1922 р. СРСР, Центральне архівне управління РСФРР (Центрархів, ЦАУ) наступного року ініціювало створення Центрального архівного управління СРСР. Тоді ж було завершено вивезення до Петрограду Тимчасового архіву Севастополя і направлено до Миколаєва пропозицію щодо вивезення фондів Чорноморського центрального військового морського архіву і передачі їх до Головного морського архіву у Петрограді. Станом на той час цю пропозицію залишили без розгляду. Але вже 18 лютого 1924 р. за

---

⁹⁸ Бутич І., Лозенко Л. Повернути військові архіви // Урядовий кур'єр. 1992. 4 грудня; Лозенко Л. Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. 1994. № 3/4. С. 88.

⁹⁹ Левченко Лариса. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794–1934). Дослідження. Документи. Склад фондів: реконструкція. Миколаїв: «Гліон», 2018. 660 с.

¹⁰⁰ Там само, с. 62, 66.

рішенням Головморархіву СРСР таки почалося вилучення і вивезення документів Чорноморського центрального військового морського архіву. Серед перших втрат були 459 в'язок справ із документами миколаївського Чорноморського правління за 1782–1806 рр., Миколаївської портової контори та портового управління, контори головного командира Чорноморського флоту і портів, інтендантського департаменту, Артилерійської експедиції, Аудиторіату штабу Чорноморського флоту та інші матеріали періоду 90-х рр. XVIII ст. — кінця 40-х рр. XIX¹⁰¹.

Нова хвиля вивезення документів архіву припадає на 1925 р., коли за рішенням всесоюзних органів почалося централізоване виявлення і вивезення військових архівів колишньої Російської імперії і частин Червоної армії, які перебували у губернських архівах УСРР. При цьому до переліку «особливо важливих» для передачі їх до РСФРР потрапив і Чорноморський центральний військовий морський архів. 7 серпня 1925 р. з Миколаєва до Ленінграду було відправлено 4 вагони з документами першої і другої половини XVIII ст., XIX і початку XX ст.¹⁰²

Українські архівісти намагалися протистояти діям всесоюзних відомств і пробувало доводити перед органами влади України та СРСР необхідність залишення документів Чорноморського центрального військового морського архіву у м. Миколаєві. Проте, тиск Центрального архівного управління СРСР посилювався. У 1934 р. ЦАУ СРСР затвердив перелік архівних матеріалів, дотичних до військових архівів, у якому поміж іншого йшлося про передачу до Ленінграду військово-морських архівів від XVII ст. до 1917 р. Як наслідок, вже 1 червня 1934 р. до Ленінграду було відправлено 11 залізничних вагонів з матеріалами фондів Чорноморського центрального військового морського архіву. Це був величезний масив документів обсягом 200 архівних фондів та близько 400 тис. справ, у тогочасному лінійному архівному вимірі 1 889,35 метрів. Нині колишній архів практично повністю знаходиться в Центральному державному архіві військово-морського флоту Росії в Петербурзі. Залишки документів (фактично у розсипу) 5 червня були передані до Миколаївського обласного державного архіву. Перед цим мало місце масове знищення не вивезених до Росії стародруків і документів з фондів Чорноморського центрального військового морського архіву ліквідаційною комісією¹⁰³.

7 квітня 1933 р. було видано постанову ЦВК і РНК СРСР «Про військові архіви Союзу РСР», якою передбачалося передання Архіву Чер-

¹⁰¹ Там само, с. 197–198.

¹⁰² Там само, с. 201–204.

¹⁰³ Там само, с. 10–11, 271–274.

воної армії та військово-історичного архіву в Москві у підпорядкування Центрального архівного управління СРСР. Також ставилося завдання: «Сосредоточить в центральном архиве Красной армии все основные архивные материалы, относящиеся к истории гражданской войны и Рабоче-крестьянской красной армии»¹⁰⁴. Цим було посилено розпочатий ще у 1925 р. процес вилучення і вивезення з України відповідних архівних фондів та їхньої концентрації на території Росії. Про масштаби такого вивезення можуть свідчити дані про проведені у 1925 р. за участю представників ЦАУ РСФРР обстеження українських архівів, згідно з яким до вивезення було призначено з Харківського губархіву — до 1 500 пудів документів, з Київського — до 15 000 пудів, з Житомирського — до 120 пудів, з Подільського — до 600 пудів, з Одеського — до 700 пудів. Як засвідчують документи про відправку військових архівів з України за 1927 р., у подальшому географія українських архівних установ, з яких вилучалися архіви штабів і частин Червоної армії була значно розширена — додалися архіви у Дніпропетровську, Чернігові, Купянську. Серед відправлених фігурує, зокрема, архів штабу Південного фронту РСЧА¹⁰⁵.

У документах також згадується про передачу в Москву альбому графині Собанської з автографом О. Пушкіна. Як вдалося встановити, відповідно до постанови РНК СРСР «Про організацію Державного музею О.С. Пушкіна» від 4 березня 1938 р. № 256, центральні архівні установи, державні музеї системи Всесоюзного комітету у справах мистецтв були зобов'язані передати новоствореному музею «наявні в них матеріали»: авторські рукописи поета, архівні справи і документи, живопис, графіку, скульптуру, предмети побуту, рідкісні книги і матеріали¹⁰⁶. На підставі цієї постанови у Державний український музей (тепер Національний художній музей України) звернувся в. о. завідувача музеєм О.С. Пушкіна Н. Карташов із проханням передати для музею Пушкіна автограф поета в альбомі графині Собанської (запис вірша «Що в імені тобі моєму?»), про який він довідався з публікації кінця 20-х років в одному з наукових збірників. У листі, датованому 13 травня 1938 р., рекомендується передати альбом «у Москву через фельдегерський зв'язок НКВС»¹⁰⁷.

Ще 13 лютого 1927 р. видатний український історик М. Слабченко писав у своєму щоденнику: «Все до Москви! Найважливіші діла істпарту

---

¹⁰⁴ О военных архивах Союза ССР. Постановление ЦИК СССР № 63 и СНК СССР № 607 от 07.04.1933. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=15117#08684495411905034>

¹⁰⁵ Левченко Лариса. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794–1934). Дослідження. Документи. Склад фондів: реконструкція, с. 269, 299, 340.

¹⁰⁶ Відділ фондів НХМУ. Оп. 1. Спр. 8/142. Арк. 85.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 87.

вислані до Москви. Справи військові — до Москви... Ряд дорогоцінних речей — відправлено туди ж... Що ж в нас на Україні зостанеться?»¹⁰⁸. Важко додати ще щось до цих слів ученого, які лишались актуальними до останнього часу.

4.1.3. Неповернення в Україну культурних цінностей, що надавалися до музеїв та інших установ Росії у зв'язку з проведенням виставок

Одним з характерних факторів втрат українських культурних цінностей та джерелом поповнення колекцій музеїв, архівів та бібліотек на території Росії стали всесоюзні виставки, після яких експонати, отримані у тимчасове користування від українських установ, не поверталися власникам і залишалися у їхніх фондах. Як засвідчують документи, нерідко, щоб отримати потрібні предмети чи твори мистецтва, замість переговорів щодо цього та добровільної згоди сторін, з боку російських установ мало місце зловживання всесоюзним або столичним статусом, використання адміністративних важелів та відвертого тиску на українські інституції.

Наочним прикладом подібних дій може бути телеграма наркома освіти РРФСР А. Бубнова, адресована першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору з приводу надання у 1937 р. українськими установами експонатів на Всесоюзну Пушкінську виставку:

«20.01.1937 р.

Київ.

ЦК КП(б)У Косіору

Неодноразові звернення Всесоюзного Пушкінського комітету до голови Всеукраїнського комітету у справах мистецтв Хвилі про віддання вказівок підвідомчим йому організаціям про передачу Всесоюзній Пушкінській виставці творів українських художників та української народної творчості, а також директору Харківського музею імені Шевченка Кривеню про передання експонатів цій же виставці лишаються без виконання Тчк Прошу Вашого втручання для термінової відправки експонатів організованої за прямим завданням Совнаркому Союзу виставки

=Бубнов=».

У іншій телеграмі містилася пряма погроза доповіді про «підрив всесоюзного характеру виставки» особисто Сталіну. Зрештою домоглися

---

¹⁰⁸ Науковий архів Інституту архівознавства при ЦНБ НАН України. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 94.

відправки до Москви 36 творів, у тому числі картин Айвазовського, Бенуа, Турбіна та інших митців¹⁰⁹.

Зволікання українських інституцій щодо передачі експонатів на виставки до російських установ поміж іншого пояснювалися негативним досвідом, який мав місце щодо повернення назад цих предметів та випадками привласнення їх в Москві та Ленінграді.

Драматичним прикладом таких дій російських музеїв та російської влади стала доля визначних експонатів з фондів сучасного Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, які не були повернуті з виставок у Москві та Ленінграді протягом 1930–1940-х років.

Так, у 1934 р. у СРСР широко відзначали 100-ліття від дня народження автора визначної пам'ятки східної писемності поеми «Шах-наме» Фірдоусі. З цієї нагоди у Москві в Державному музеї східних культур (в тогочасних документах він часто фігурує як Музей Східних Культур) відбулася масштабна виставка, на яку під егідою Наркомату освіти РСФРР були витребувані експонати тодішнього Державного художнього музею у Києві (був утворений у 1934 р. внаслідок об'єднання Музею мистецтв ВУАН і Київської картинної галереї¹¹⁰). За актом від 27 травня 1934 р. загалом з фондів музею до Москви було передано 27 предметів, серед яких фігурують старовинні чаші, бронзові та керамічні кувшини (в тому числі сасанідський), підсвічники, декілька мініатюр, зразки тканин, кахлі з візерунками, тарілочка. У акті чітко зафіксовано, що ці пам'ятки передаються «для временного экспонирования», а «Музей Восточных Культур гарантирует полную целостность и сохранность», «а также своевременное возвращение их Государственному Художественному музею в Киеве»¹¹¹. Проте виставка відбулася, а експонати до Києва не повернулися. 10 березня 1935 р. директор київського музею К. Кравченко звернувся до наркомату освіти РСФРР щодо повернення наданих на тимчасове експонування предметів культури. У відповідь йому надійшов лист від завідувача музейним відділом НКО РСФРР Ф. Кона, у якому повідомлялося, що у зв'язку із розглядом «на високому урядовому рівні» питання щодо строків проведення міжнародного конгресу з пер-

¹⁰⁹ Кот Сергій. Українські культурні втрати за радянського часу // Розбудова держави. 1996. № 1. С. 29.

¹¹⁰ Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл. — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Muzej_mystetstv

¹¹¹ Архів Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків (далі — Архів НХМБВХ). Оп. 1. Спр. 10. Од. зб. 67. Арк. 33.

сидського мистецтва, музейний відділ просить дирекцію художнього музею у Києві надати «деяку відстрочку», у поверненні експонатів. У листі запевнялося, що як тільки строки проведення конгресу будуть з'ясовані, до музею направлять або прохання про продовження експозиції наданих у 1934 р. предметів, або повідомлення «про негайне повернення їх до Києва»¹¹².

28 травня 1935 р. нарком освіти РСФРР А. Бубнов звернувся до наркома освіти УСРР В. Затонського з проханням про направлення експонатів з українських музеїв на виставку у зв'язку із проведенням III Міжнародного конгресу з іранського мистецтва та археології, що мав відбутися у Ленінграді восени 1935 р. Сам Бубнов був головою Оргкомітету конгресу, а виставку мали організувати на базі відділу Сходу Державного Ермітажу. У листі наголошувалося на «терміновому відправленні, згідно доданого списку, експонатів із збірок Ваших музеїв»¹¹³. Очевидно, що запропонований список склали фахівці Державного Ермітажу, які добре знали найцінніші пам'ятки давнього іранського мистецтва у фондах Державного художнього музею в Києві.

Подальші обставини передачі експонатів музею на виставку у Ленінград та їх драматичну долю докладно висвітлено у публікаціях Г. Рудик¹¹⁴. Спираючись на них та на додатково опрацьовані архівні документи можливо відновити наступний перебіг подій у деталях.

15 червня 1935 р. директор Київського художнього музею К. Кравченко та завсектором Західного та Східного мистецтва Є. Рекемчук повідомили музейний відділ Наркомосу УСРР про перелік експонатів, які планується направити на виставку до Державного Ермітажу. Загалом список налічував десять предметів, ще десять пам'яток, заявлених для виставки, знаходилися у Москві разом з іншими експонатами, нададими музеєм у 1934 р. для виставки пам'яті Фірдоусі¹¹⁵.

З наявних документів поки що неможливо встановити, на підставі чого кількість предметів, переданих на виставку до Державного Ермітажу зросла на одну одиницю. У липні 1935 р. український музей відправив до

¹¹² Там само, арк. 8.

¹¹³ Там само, арк. 1.

¹¹⁴ Рудик Ганна. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки. [Електронний ресурс]. Асоціація європейських журналістів. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://aej.org.ua/History/1673.html>; Рудик Ганна. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки // Ханенківські читання. Вип. 7: Матеріали науково-практичної конференції. К.: Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, 2005. С. 80–99.

¹¹⁵ Архів НХМБВХ. Оп. 1. Спр. 10. Од. зб. 67. Арк. 3.

Ленінграду одинадцять пам'яток із своєї іранської колекції. У супровідному листі щодо відправлених цінностей від 14 липня 1935 р. подається їх список, згрупований за видами об'єктів: срібло — дві сасанідські чаші, бронза — литий бронзовий котел на трьох ніжках та бронзовий таз, чотири одиниці кераміки — три чаші і кувшин з горловиною у вигляді голови півня (саме його додано до попереднього списку), один зразок тканини, дві мініатюри — авторства Афзаля Хусейні (Афзаль ал-Хусейні, друга пол. XVII ст. — *С.К.*) та фрагмент фаянсового блюда, розписаного мініатюрами¹¹⁶. Для комплектації цих експонатів на виставку до Державного Ермітажу музею довелося отримати спеціальні дозволи на вилучення із сховища Держбанку двох срібних сасанідських чаш, які як особливо цінні предмети, за наказом Наркомату освіти УСРР були передані туди на збереження¹¹⁷. З них особливе місце посідала срібна з позолотою жертвна чаша Сасанідської доби VI–VII ст. н. е. (за іншими даними IV–V ст. н. е.). Свого часу вона була знайдена на Волині біля села Хонякова Острозького повіту у 1827 р. (інші дані — 1823 р.) у складі великого скарбу доби переселення народів. Чаша мала вісім жолобів і була щедро орнаментована зовні по золотому тлі рельєфним карбованим рослинним орнаментом та зображеннями міфічних тварин. Мала діаметр 13 см і важила 750 грамів. Фахівці одностайно вважали її шедевром давнього іранського мистецтва¹¹⁸. 17 липня 1935 р. у приміщенні Державного Ермітажу у присутності представника київського музею ящики із запакованими експонатами були відкриті і їх передання на виставку з нагоди міжнародного конгресу оформили відповідним актом¹¹⁹.

Додатково, Державний художній музей повідомив Музей Східних Культур у Москві щодо дозволу на передання наданих у 1934 р. йому на виставку предметів представникам Державного Ермітажу¹²⁰. Таким чином, у розпорядженні Ермітажу опинилися 38 цінних експонатів, переданих музеєм з Києва на різні виставки до Москви та Ленінграду протягом 1934–1935 рр.

5 вересня 1935 р. відбулося урочисте відкриття III Міжнародного конгресу з іранського мистецтва та археології. Запланована у його рамках виставка у Ермітажі відбулася з великим успіхом. Але після її завершення передані на тимчасове експонування предмети не повернулися до Києва.

¹¹⁶ Там само, арк. 15.

¹¹⁷ *Рудик Ганна*. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Архів НХМБВХ. Оп. 1. Спр. 10. Од. зб. 67. Арк. 18.

¹²⁰ Там само, арк. 6.

У 1936 р. після реорганізації Державного художнього музею однією з установ, створених на його основі у Києві, став Музей західного та східного мистецтва, який очолив В. Овчинников. Тоді ж, як самостійна структура почало діяти Управління у справах мистецтв при РНК УСРР (створено 8 лютого 1936 р.¹²¹), до відання якого були передані музеї мистецького профілю. Очевидно, під час реорганізації виникло питання щодо відсутності у фондах музею великої кількості цінних експонатів, неповернутих з виставок у Москві та Ленінграді. Тож 28 жовтня 1936 р. Управління у справах мистецтв при РНК УСРР звернулося до дирекції Державного Ермітажу з листом, у якому просило повернути «вещи, временно переданные Вам из Киевского государственного художественного музея для выставки иранского искусства по акту от 17 июля 1935 г.», «... равным образом Управление по делам искусств при СНК УССР просит также возвратить нижеперечисленные предметы искусства Ирана, которые в 1934 г. Киевский государственный музей предоставил Московскому музею восточных культур на выставку памяти Фирдоуси, а последний, в свою очередь, передал Вам для вышеуказанной выставки иранского искусства»¹²². У листі наводилися повні переліки наданих предметів відповідно до актів передач. Окрім того, зазначалося, що з метою отримання цих пам'яток, до Державного Ермітажу направлено професора С. Гілярова, на якого Музей західного та східного мистецтва видав відповідну довіреність. Така довіреність дійсно була видана музеєм того ж дня¹²³. Проте, судячи з усього, жодних наслідків це звернення не мало і було проігнороване Державним Ермітажем.

Нова спроба повернути власні музейні цінності була зроблена вже безпосередньо директором Музею західного та східного мистецтва В. Овчинниковим 20 січня 1938 р., коли він направив до Державного Ермітажу листа з категоричною вимогою віддати їх назад до музею. Зокрема, як зазначалося у листі, «просим немедленно препроводить указанные вещи в Киев»¹²⁴. Водночас він зробив логічний маневр, розпочавши тиск на Музей Східних Культур у Москві, якому у 1934 р. були надані у тимчасове користування експонати під зобов'язання повернення, з вимогою негайно повернути їх до Києва. Московський музей, у свою чергу, звернувся із запитом до Ермітажу, і цей запит теж був про-

---

¹²¹ *Богуцький Юрій*. Українське суспільство першої половини ХХ століття в аспекті організації та самоорганізації культурно-мистецької діяльності // *Культурологічна думка*. № 5. 2012. С. 10.

¹²² Архів НХМБВХ. Оп. 1. Спр. 10. Од. зб. 67. Арк. 21–22.

¹²³ Там само, арк. 19–20.

¹²⁴ Там само, арк. 25.

ігнорований¹²⁵. Черговий лист з вимогою повернути пам'ятки Музей західного та східного мистецтва надіслав до Державного Ермітажу 6 вересня 1938 р.¹²⁶

Очевидно, що під таким натиском, Державний Ермітаж все ж був змушений надати відповідь і пояснення щодо неповернення направлених на виставку експонатів. Але цей лист директора Ермітажу Й. Орбелі до Музею західного та східного мистецтва і тепер вражає цинічною зверхністю та прямим тиском на українських колег. Частково його опубліковано у дослідженні Г. Рудик¹²⁷. Але ми ще раз акцентуємо на ньому увагу і подамо його дещо ширше мовою оригіналу:

«В ответ на Ваше отношение от 6/IX.1938 г. за № 206 Государственный Эрмитаж сообщает, что хранящиеся в Эрмитаже вещи Вашего музея, переданные в Эрмитаж на выставку, организованную к Иранскому конгрессу, могут быть возвращены музеем в любое время.

Задержка в возврате вещей вызвана тем, что Государственный Эрмитаж возбудил перед Музеем вопрос об оставлении в Эрмитаже части из указанных памятников, ответа о чем до сих пор не получил.

Государственный Эрмитаж вновь возбуждает вопрос об оставлении в Эрмитаже следующих 4 вещей, наличие которых в большой степени способствует уяснению других памятников Эрмитажа или восполняют некоторые существенные пробелы собраний Эрмитажа:

1. Ложчатая серебряная Сасанидская чаша.
2. Багдадская миниатюра из рукописи Диоскорида.
3. Фаянсовый сосуд с птичьей головой.
4. Бронзовое блюдо Бадр-ад-Дина Лулу.

Государственный Эрмитаж со своей стороны был бы готов передать в Музей, по его выбору, иные памятники из числа не экспонированных в Эрмитаже памятников Западно-Европейского искусства»¹²⁸.

Це був очевидний шантаж. У фондах музею відсутні відомості щодо подальшого перебігу цього конфлікту між Музеем західного та східного мистецтва у Києві та Державним Ермітажем в ті роки. Але достеменно відомо, що у підсумку передані на виставки до Москви та Ленінграду визначні експонати з фондів Київського державного музею західного та східного мистецтва протягом 1930-х — поч. 1940-х років так і не вдалося повернути до Києва аж до початку подій Другої Світової війни та нападу

¹²⁵ Там само, арк. 28.

¹²⁶ Там само, арк. 29.

¹²⁷ Рудик Ганна. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки.

¹²⁸ Архів НХМБВХ. Оп. 1. Спр. 10. Од. зб. 67. Арк. 29.

нацистської Німеччини на СРСР. Боротьба музею за повернення переданих до російських музеїв на тимчасові виставки визначних експонатів продовжилася вже на початку 1950-х років¹²⁹.

За абсолютно схожих обставин відбулося привласнення Державною Третьяковською галереєю (ДТГ) у Москві направлених на виставку мозаїк, фресок та інших предметів мистецтва зі стін Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. У зв'язку з переведенням столиці радянської України з Харкова до Києва та запланованим будівництвом комплексу урядових споруд було ухвалено рішення про руйнування і цілковите знесення усього комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря включно з перлиною зодчества доби Київської Русі собором XII–XIX ст. Незважаючи на протести і звернення діячів науки і культури, це рішення не було скасоване. Єдине, що дозволило партійне і радянське керівництво УСРР, це демонтувати і таким чином зберегти найбільш цінні мозаїки і фрески Михайлівського Золотоверхого собору, що відносилися до доби Київської Русі. На це виділявся надзвичайно стислий час — буквально кілька місяців (основні роботи мали завершитися у вересні 1934 р.). Для їх проведення залучалися фахівці з Ленінграду (проф. В. Фролов і Д. Кіплік) та Москви (П. Юкін). Протягом 1934–1936 рр. демонтовані зі стін собору мозаїки і фрески були сконцентровані для реставрації на території Всеукраїнського музейного містечка «Києво-Печерська лавра». У зв'язку із рішенням про ліквідацію Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка передбачалося створення на його основі у м. Києві Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка і Державного українського музею як музею історії українського мистецтва. Активна підготовка до відкриття останнього розгорнулася у 1936 р. — на поч. 1937 р. Зокрема, згідно з розпорядженням Управління в справах мистецтв при РНК УРСР з Музейного містечка «Києво-Печерська лавра» до Державного українського музею до першого листопада 1936 р. були передані придатні для експонування «мозаїки, фрески і шиферні барельєфи з колишнього Михайлівського собору». Загалом до музею передали 8 пам'яток мистецтва XI–XIII ст., що походили з мистецької спадщини собору. У квітні 1937 р. Державний український музей (ДУМ) урочисто відкрили. У тому числі, в його експозиції був представлений відділ історії мистецтва Київської Русі, основу якого складали мозаїки, фрески та шиферні плити зі стін Михайлівського Золотоверхого собору. Частина

---

¹²⁹ Рудик Ганна. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки.

предметів зі спадщини собору була передана до заповідника «Софійський музей»¹³⁰.

У 1938 р. Державній Третьяковській галереї у Москві (ДТГ) в екстреному порядку було доручено підготувати виставку до 750-річчя «Слова о полку Ігоревім». За розпорядженням заступника голови Всесоюзного комітету у справах мистецтв В. Меркулова, до Москви для участі у виставці повинні були бути спрямовані також експонати періоду Київської Русі з музеїв Києва. У липні 1938 р. до Києва для добору таких експонатів прибула представницька делегація, у складі якої були старший науковий співробітник відділу давньоруського мистецтва ДТГ В. Антонова, завідувач реставраційною майстернею ДТГ Є. Кудрявцев, а також відомі вчені і фахівці проф. В. Фролов і проф. М. Каргер (обоє — Ленінград). Ними були відібрані пам'ятки доби Київської Русі в Державному українському музеї і Софійському заповіднику¹³¹.

18 липня 1938 р., відповідно до підписаного акту, представнику Третьяковської галереї Антоновій з фондів Софійського заповідника був переданий фрагмент мозаїки (орнамент) з колишнього Михайлівського собору. У тому числі, в акті передачі зазначалося, що «...передано на основанні распоряжения начальника Управления по делам Искусств при СНК УССР и распоряжения начальника отдела изобразительных искусств и музеев, представителю Третьяковской Галереи ст. научного сотрудника т. Антоновой, фрагмент мозаики (орнамент) из Михайловского Монастыря во временное пользование, с обратной доставкой за счет Третьяковской Галереи, на три месяца для выставки к 750 летнему юбилею «Слова о полку Игореве»»¹³². 23 липня 1938 р. відбулася офіційна передача представнику Третьяковської галереї Антоновій з Державного Українського музею раніше підготовлених до відправки на виставку в Москву 5 експонатів. У акті передачі фігурували мозаїка «Дмитро Солунський» XII ст., фреска «Пророк Самуїл» (верхня частина) XII ст., фрагмент фрескового орнаменту XII ст., шиферний барельєф «Два вершники» XI ст., а також копія фрески «Музикант» з Софійського собору м. Києва роботи П. Юкіна. При цьому чітко зафіксовано, що ці твори мистецтва «старший научный сотрудник Государственной Третьяковской Галереи

¹³⁰ Кот Сергій, Коренюк Юрій. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. 63–67; Кот Сергій, Коренюк Юрій. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. 2004. № 2. С. 7.

¹³¹ Кот Сергій, Коренюк Юрій. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи, с. 10–11.

¹³² Відділ рукописів Державної Третьяковської галереї (ВР ДТГ). Спр. 8.IV./168. Арк. 43.

тов. АНТОНОВА В.И. приняла для выставки 750-летия «СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ», организуемой Третьяковской Галереей»¹³³.

На початку серпня 1938 р. усі вказані реліквії були доставлені до Третьяковської галереї для використання під час виставки. Проте після завершення роботи виставки ці експонати залишилися в Москві і повернуті у Київ не були.

У лютому–квітні 1941 р. у зв'язку з підготовкою за розпорядженням уряду УРСР нової архітектурно-художньої експозиції у Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» в Києві, який на той час вже став окремим закладом, здійснюється облік і інвентаризація наявних пам'яток мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору. У тому числі, вишуковуються і передаються з фондів інших музеїв до фондів заповідника нові предмети. Також відбувається подальша реставрація цілої низки пам'яток¹³⁴. Вочевидь, у цьому зв'язку українські музейники згадали про неповернуті з Третьяковської галереї «михайлівські» пам'ятки, відправлені на виставку. Питання про їх повернення назад до Києва було офіційно піднесене українськими відомствами перед всесоюзними інстанціями. 8 березня 1941 р. начальник відділу образотворчих мистецтв і музеїв Управління в справах мистецтв при РНК УРСР В. Чувілов звернувся до директора Третьяковської галереї Лебедева і начальника музейного відділу Всесоюзного комітету в справах мистецтв Рябінкіна з категоричною вимогою «не відкладаючи, вислати» «передані у тимчасове користування» художні цінності з «музею Українського мистецтва і Софійського музею» до Києва, «у Київський Софійський музей», у зв'язку із створенням у ньому нового великого відділу давньоруської архітектури і мистецтва. Оригінальний текст листа засвідчує недвозначну і чітку вимогу щодо повернення переданих на виставку предметів:

«В 1938 году музей Украинского искусства и Софийский музей в Киеве передали Вам на временное пользование мозаику с изображением Дмитрия Солунского — XII век, фрагменты мозаик б. Михайловского монастыря в Киеве, шиферную плиту с барельефным изображением на ней всадника на коне — XII век.

Поскольку сейчас решением Совнаркома Украины в Софийском музее создается большой отдел архитектуры и искусства, — вышеперечисленные экспозиционные материалы нам крайне необходимы.

---

¹³³ ВР ДТГ. Спр. 8.IV./168. Арк. 117; Відділ фондів НХМУ. Оп. 1, спр. 8/142. Арк. 94. В тексті акту помилково датовано шиферний барельєф «Два вершники» XII ст. замість XI ст.

¹³⁴ *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи, с. 12.

Прошу не откладывая, выслать указанные материалы по адресу: Киев, ул. Короленко № 24 — Софийский музей»¹³⁵.

Державна Третьяковська галерея відмовилася повертати ці пам'ятки до Києва. Ця відмова була вмотивована поясненнями щодо «обміну», який ніби-то відбувся за обопільною згодою сторін. Зокрема, у відповіді, спрямованій 9 квітня 1941 р. у Київ та у Всесоюзний комітет у справах мистецтв при РНК СРСР стверджувалося: «...мозаика «Дмитрий Солунский» обменяна с Киевским Украинским музеем по актам за №№ 136 299 от 13.V и 26.XI — 1939 г. на 11 произведений русских и украинских художников, после чего была включена в основную экспозицию Г.Т.Г. Остальные памятники из б. Михайловского Златоверхого мон. было позднее, по договоренности с Начальником Отдела Музеев Управления по делам искусств при СНК УССР, также включены в постоянную экспозицию Г.Т.Г.». Далі у документі особливо підкреслювалося, що мистецтво Київської Русі представлено в галереї винятково пам'ятками, отриманими нею з Києва на виставку і стверджувалося: «Если экспозиция Третьяковской Галереи лишится этих памятников — будет нарушено правильное представление о развитии древнерусского искусства и о его истоках»¹³⁶.

Сучасними українськими дослідниками на підставі аналізу наявних джерел обґрунтовано заперечується факт будь-яких переговорів і згоди українських установ на подібний «обмін». Більше того, ставиться під сумнів і достовірність самого «обміну» і комплекту документів, який зберігається щодо цього питання у фондах ДТГ¹³⁷. В той же час, залишається незаперечним факт неповернення після завершення виставки Державному Українському музею і Софійському музею в Києві приналежних їм п'яти оригінальних предметів XI–XII ст. Їхня передача в 1938 р. у тимчасове користування на три місяці на виставку до 750-річчя «Слова о полку Ігоревім» до Державної Третьяковської галереї із зобов'язаннями останньої щодо їх зворотного повернення належно задокументована комплексом оригінальних актів, дійсність яких не викликає сумніву.

Слід додатково зазначити, що у березні-квітні 1941 р. була досягнута домовленість про обмін «михайлівських» мозаїк та фресок між Державною Третьяковською Галереєю і Російським музеєм у Ленінграді. В обмін

¹³⁵ ВР ДТГ. Спр. 8.П./4. Арк. 175.

¹³⁶ Там само. Арк. 173.

¹³⁷ *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Михайлівські пам'ятки в російських музеях, с. 71–73; *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи, с. 14–18.

на дві ікони з кол. Кашинського собору, ДТГ повинна була передати в Ленінград «одну из хранящихся в собраниях Г.Т.Г. фресок з б. Михайловского монастыря в Киеве (изображение Николы) і фрагмент мозаики оттуда же»¹³⁸. Однак до даного питання повернулися тільки після війни — у жовтні 1946 р. Відповідно до нових домовленостей і дозволу Головне управління установами образотворчих мистецтв Всесоюзного комітету в справах мистецтв з ДТГ до Російського музею 28 жовтня 1946 р. за актом № 161 на обмін було передано три фрески: «Фігура невідомого святого (у колі)», «Фігура Самуїла» та «Фрагмент орнаментального фриза» (подається в редакції дозволу)¹³⁹. Вони знаходяться у Державному Російському музеї і тепер.

У справі незаконного вивезення з України мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору є ще один факт, який показово доповнює наведені дані. У 1936 р. до фондів Державної Третьяковської галереї без жодних погоджень і дозволів української влади були вивезені з Києва три щойно відреставровані пам'ятки з його мистецької спадщини: мозаїка «Фігура невідомого святого» (нижня частина), фреска «Святий Микола», фреска «Невідомий святий в медальйоні». Обставини їх вивезення дотепер не розкриті. Але встановлено, що саме у той час до Києва приїжджав завідувач давньоруським відділом ДТГ Леонов «для обстеження пам'яток на місцях», після чого ним було зроблено «повідомлення про нововідкриті в Києві фрески». І саме у 1936 році у фондах Третьяковської галереї вперше з'явилися ці три «михайлівські» пам'ятки¹⁴⁰. Звертає на себе увагу той факт, що в довоєнні роки та протягом багатьох повоєнних десятиріч ДТГ не подавала жодної інформації про наявність у її фондах цих творів мистецтва. Лише в опублікованому у 1995 р. каталозі творів давньоруського мистецтва у фондах ДТГ зазначається, що ці предмети надійшли до неї у 1936 р. з Київського музею російського мистецтва¹⁴¹. Але в українських архівах та музейній документації взагалі не має жодних згадок про перебування у фондах цього київського музею вказаних пам'яток, а тим більше — про їхнє передання до Москви. Тож достовірність наведеної в каталозі ДТГ інформації про походження цих творів

¹³⁸ ВР ДТГ. Спр. 8.II./4. Арк. 155.

¹³⁹ ВР ДТГ. Спр. 8.IV./59. Арк. 83, 186, 187, 188.

¹⁴⁰ *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Михайлівські пам'ятки в російських музеях, с. 69–70; *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи, с. 12.

¹⁴¹ Государственная Третьяковская галерея: каталог собраний. Т. 1. М.: Красная площадь, 1995. С. 42–44.

мистецтва з спадщини Михайлівського Золотоверхого собору викликає обґрунтовані сумніви¹⁴².

25 жовтня 1938 р. Музейний сектор Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР направив листа до Вінницького краєзнавчого музею, якому пропонувалося передати на виставку до Державної Третьяковської галереї дві картини О. Кіпренського — «Портрет графіні М. Потоцької з її сестрою графинею С. Шуваловою і ефіопкою» (між 1834 р. і 1836 р.) і «Портрет графіні С. Шувалової з мандоліною». В листі повідомлялося, що картини мають бути передані під гарантії ДТГ щодо їх збереження та «своєчасного повернення»¹⁴³. Проте сьогодні ці картини у фондах Вінницького краєзнавчого музею відсутні. Одна з них в даний час перебуває у фондах Київської картинної галереї, а про долю «Портрета графіні С. Шувалової з мандоліною» інформація відсутня.

З Київського музею російського мистецтва також на виставки до Москви і Ленінграду наприкінці 1930-х років було передано цілу низку картин і рисунків, що належали Одеському державному художньому музею. Серед них роботи О. Бенуа та І. Репіна («Босяк», «Портрет Є.Д. Шевцової» 1865 р.). Невдовзі на запит одеського музею з'ясувалося, що приналежні йому рисунки О. Бенуа «Ілюстрація до Пікової дами» та «Апофеоз» передані на Всесоюзну Пушкінську виставку, де перебували в довоєнні роки¹⁴⁴. Відомо, що портрет Шевцової роботи І. Репіна в даний час зберігається у Державному Російському музеї у Петербурзі¹⁴⁵. Потребує додаткового уточнення чи він був пов'язаний з фондами Одеського художнього музею.

Від дій всесоюзних установ по привласненню переданих на виставки матеріалів страждали і українські архіви. Так, не були повернуті в Україну і дотепер перебувають у запасниках Пушкінського дому більше десяти документів та книжок з автографами М. Гоголя, взятих у 1939 р. з Історичного архіву у м. Києві та Держархіву Одеської області на виставку в Ленінград до 130-річчя від дня народження М. Гоголя¹⁴⁶.

---

¹⁴² *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Михайлівські пам'ятки в російських музеях, с. 69–70; *Кот Сергій, Коренюк Юрій*. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи, с. 12.

¹⁴³ Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). Ф. 962. Оп. 6. Спр. 408. Арк. 20, 23, 32.

¹⁴⁴ Там само, арк. 25.

¹⁴⁵ *Илья Репин*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ilyarepin.ru/?page=671e3789-2182-4702-949a-75a6ea646e32&item=27b2baf6-ad9a-4456-a6f4-95ae041858ad&type=page>

¹⁴⁶ *Лозенко Л.* Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. 1994. № 3/4. С. 88.

Цілком зрозуміло, що в даних випадках юридично-правові позиції України щодо повернення втрачених культурних цінностей не викликають сумніву.

Картину свавільних дій всесоюзних музеїв та інших установ доповнює ситуація, що виникла навколо придбання Харківською картинною галереєю творів мистецтва через Ленінградську закупівельну комісію, яка працювала на базі Державного Ермітажу. У тому числі, галереї вдалося придбати гравюри відомих митців минулого — Дюрера, Гондіуса і Раймонда, які, за висновком її директора П. Кривеня, становили для неї «великий інтерес». Але в додаток до цих творів, галереї нав'язали значну кількість інших матеріалів, які, на його думку, «не мали жодної цінності» і поставили вимогу — або вона бере до своїх фондів усе, або не отримає нічого. Заради бажаних пам'яток дирекція Харківської картинної галереї була змушена погодитися на такі умови. Загальний перелік гравюр та рисунків налічував 37 творів мистецтва. Але коли у Харкові отримали надіслане замовлення, виявилось, що найцінніші гравюри Дюрера, Гондіуса і Раймонда серед пересланого були відсутні. Спроби Харківської картинної галереї домогтися справедливості і отримати ці твори мистецтва від Державного Ермітажу залишилися безуспішними¹⁴⁷.

Продовжувалося вивезення археологічних пам'яток з України. У 1937 р. газета «Червона Тульчинщина» опублікувала розлоге інтерв'ю директора Державного Ермітажу та директора Інституту матеріальної культури АН СРСР Й. Орбелі, у якому той повідомив, що археологічна експедиція під його керівництвом під час розкопок на р. Південний Буг знайшла добре збережений човен, якому було 3 000 років. Човен був удвічі більший за усі раніше відкриті. Орбелі вважав його скіфським торгівельним човном, за допомогою якого транспортувалися товари для торгівлі з грецькими колоніями. У подальшому згадок про перебування унікальної пам'ятки в українських музеях не було¹⁴⁸. Вочевидь, знайдений на території України скіфський човен тоді вивезли до Росії.

Таким чином, встановлення в Україні більшовицького режиму з центром у Москві призвело до колосальних втрат українських культурних цінностей. Реліквії, які пережили Першу світову війну та добу визвольних змагань українського народу проти більшовицької агресії, протягом 20-х — 30-х років ХХ ст. у великих масштабах знищувалися і вивозилися з території України. Значна їх кількість була втрачена внаслідок масових

¹⁴⁷ РГАЛИ. Ф. 962. Оп. 6. Спр. 415. Арк. 1–22.

¹⁴⁸ Рудий Григорій. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 155.

кампаній з вилучення церковних цінностей та музейних фондів з метою продажу за кордон. Вилучені предмети старовини і мистецтва перевозилися до Москви і Ленінграду, де відбувався їх перерозподіл і вони тисячами потрапляли до російських музеїв. В традиціях колишньої Російської імперії було розпочато вивезення культурних цінностей з України на підставі адміністративних рішень всесоюзних органів щодо централізації та «концентрації» в Москві та Ленінграді найважливіших пам'яток. Особливо в цей період постраждали українські архіви, з яких було вилучено надзвичайно велику кількість цінних фондів і документів. На цьому тлі провідні російські музеї всесоюзного значення дозволяли собі відкрито привласнювати експонати українських музеїв та архівів, що надавалися їм для тимчасового використання при проведенні виставок. При цьому, нерідкими були випадки, коли таке надання музейних предметів чи архівних документів до Москви і Ленінграду відбувалося із застосуванням прямого адміністративного тиску та погроз застосування репресій. Також варто наголосити, що обставини вилучення і вивезення культурних цінностей з України до Росії засвідчують, що такі дії супроводжувалися порушеннями чинного на той час законодавства та підзаконних нормативно-правових актів щодо охорони пам'яток історії та культури включно з музейними, архівними та бібліотечними фондами. Наявні документи і матеріали дозволяють вже в умовах сучасних реалій ставити питання про повернення в Україну цілої низки пам'яток, втрата яких стала наслідком їх незаконного привласнення та незаконного вивезення.

4.2. Розвиток громадських ініціатив та формування державної політики УСРР щодо повернення культурних цінностей

Ідея повернення історичних та культурних цінностей в Україну не загинула під час кривавих подій російсько-української війни та громадянського протистояння в Україні. Після встановлення більшовицького режиму її провідниками стали відомі діячі української науки та культури, які починали цю працю ще за доби Центральної Ради, УНР, Української Держави. На хвилі «українського відродження» 20-х років їм вдалося досягти продовження реалізації цієї ідеї на державному рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій визвольних змагань українського народу в нових історичних умовах.

Одним з перших практичних кроків по поверненню в Україну культурних цінностей на початку 1920-х років стали заходи по розшуку та реєвакуації київських музейних збірок і колекцій, вивезених до сховищ

Москви та Петрограду під час Першої світової війни за розпорядженнями російської влади. Рішення про це 25 лютого 1921 р. ухвалив Київський губернський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. Необхідні повноваження були надані відомому українському вченому Миколі Макаренку. Йому вдалося розшукати в Москві біля 10 000 предметів, що належали до фондів колишнього Київського міського художньо-промислового та наукового музею. 15 серпня 1921 р. вони були повернуті в Україну і передані створеному на його основі 1-му Державному музею (нині Національний музей історії України)¹⁴⁹.

Наступним успішним кроком М. Макаренка стало повернення в Україну експонатів із збірки Б. та В. Ханенків. Значна частина їх колекції, яка створювалася на протязі кількох десятиріч і мала бути передана в дар Києву, під час Першої світової війни у 1915 р. була евакуйована до Росії і розпорошена між сховищами Москви та Петрограду. Унікальні витвори мистецтва українських, російських, західноєвропейських та східних майстрів продовжувалися зберігатися в музеях цих міст, керівництво яких і не думало повертати їх законним власникам¹⁵⁰.

З утворенням Української академії наук Варвара Михайлівна Ханенко особливим дарчим актом передала свою колекцію, власницею якої вона стала після смерті чоловіка, у її розпорядження для створення музею мистецтв УАН. До організаційного комітету, який займався створенням музею, свого часу входили Г. Нарбут, Б. і К. Реріхи, Г. Лукомський, П. Альошин¹⁵¹. У червні 1919 р. частина колекції, яка лишалася у Києві, була націоналізована радянською владою і передана у відання Наркомату освіти УСРР разом із збіркою іншого київського колекціонера Оскара Гансена¹⁵². На їх основі почав діяти т. зв. 2-й Державний музей Києва. На початку 1921 р. відповідно до волі В. Ханенко спільне зібрання ВУАН ухвалило рішення про створення на основі збірки Ханенків академічного закладу, затвердило його статут і назву — Музей мистецтв ВУАН¹⁵³. Першим директором музею став М. Макаренко, який негайно приступив до розшуків вивезених на територію Росії фондів. Того ж року йому вдалося отримати дозвіл на повернення картин із Рум'янцівського музею, ікон із Третьяковської галереї, порцеляни, золотих і срібних речей із музею Морозова, а також низки пам'яток із Історичного музею у Москві.

¹⁴⁹ Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. К.: Наукова думка, 1992. С. 38.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Нестуля О.О. Понад усе ставив істину (Ф.І. Шміт) // Репресоване краєзнавство: Зб. біографічних нарисів. К.: Рідний край, 1991. С. 45.

¹⁵² Законодавство про пам'ятки історії та культури: Зб. нормативних актів, с. 399.

¹⁵³ Макаренко Д.О. Вказ. праця, с. 122; Нестуля О.О. Понад усе ставив істину (Ф.І. Шміт), с. 45.

Більшість речей було знайдено і повернуто до Києва. Проте, при перевезенні ханенківських фондів з Історичного музею виявилось, що у Москві безслідно зникли 24 картини видатних західноєвропейських майстрів, серед яких були полотна Брейгеля, Снайдерса, Рубенса, Перуджіно, Маньяско, Карель-ван-Мандера тощо¹⁵⁴. Ще частину евакуйованих під час війни творів мистецтва Макаренку вдалося повернути з Петрограду¹⁵⁵. У підсумку, незважаючи на втрати, на думку Миколи Омеляновича, Музей мистецтв ВУАН став для України «великим скарбом», який являв собою «теж саме, що для Росії Ермітаж (звичайно, не таких розмірів), охоплюючи собою трохи чи не всі області художніх творів усіх європейських та східних народів»¹⁵⁶.

Разом з тим, М. Макаренко не полишав надій розшукати втрачені твори мистецтва. У цьому йому активно допомагали Ф. Шміт, М. Бойчук, М. Біляшівський, М. Василенко та Ю. Іванов-Меженко. Їм вдалося з'ясувати, що частина творів з колекції Ханенків залишилася у Москві, а іншу частину російський Головмузей розділив між музеями в масштабах усього СРСР. Зокрема, картина Ж. Берцгейда «Архітектурний пейзаж» потрапила до музею у м. Ташкент в Узбекистані, а картину Маньяско «Поховання монаха» передали до одного з московських музеїв. Згідно з дослідженням Д. Гетьмана, у 1926 р. дирекція Музею мистецтв ВУАН спромоглася повернути до Києва полотно Берцгейда, а у поверненні твору Маньяско тоді їй було відмовлено, посилаючись, що він має велике значення для російського музею. Даних щодо місць перебування інших творів мистецтва з ханенківської колекції та про їх повернення станом на 1926 р. виявлено не було¹⁵⁷. Але, вочевидь, наполегливість М. Макаренка та тих, хто йому допомагали, таки мала позитивний результат — принаймні картину А. Маньяско «Поховання монаха» згодом теж вдалося повернути до Музею мистецтв ВУАН і сьогодні вона є однією з перлин створеного на його основі Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенко у Києві¹⁵⁸.

---

¹⁵⁴ Макаренко М.О. Музей мистецтв Української Академії наук: Провідник. К.: Червоний шлях, 1924. С. 12; Макаренко Д.О. Вказ. праця.

¹⁵⁵ Нестуля Олексій. Нестуля Світлана. Українські культурні цінності в росії: На шляху до діалогу. 1926–1930. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. С. 11.

¹⁵⁶ Макаренко М.О. Музей мистецтв Української Академії наук: Провідник, с. 12.

¹⁵⁷ Гетьман Денис Іванович. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 2010. С. 137.

¹⁵⁸ Алессандро Маньяско. Похорони монаха. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rodon.org/art-071101174545>

М. Макаренко був прекрасним знавцем колекції Ермітажу, у якому він працював протягом 1906 — поч. 1919 років. Йому належав один з путівників по Ермітажу, котрий хоч і називався «коротким», проте налічував понад 300 сторінок і крім огляду старих колекцій вперше наводив систематизовані дані про найновіші надходження¹⁵⁹. Використовуючи свої знання на користь української культури, у 1924 р. Макаренко опублікував працю, присвячену опису запорозьких клейнодів (а саме корогів), які перебували на той час у фондах Ермітажу¹⁶⁰. У ній детально характеризувалося 14 козацьких прапорів XVIII ст. та робилася спроба прослідкувати, за яких обставин ця збірка реліквій українського народу потрапила до імператорського музею. На думку дослідника, після зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. їх захопив князь Потьомкін, по його смерті прапори лишилися у його управителя, в 1829 р. потрапили до Царськосельського арсеналу, а вже звідти — до Ермітажу. «Тепер ці клейноти, дорогі для всієї України, перебувають в Ермітажі, яко пасинки цього надзвичайно великого і важливого хазяїна. Нікому не потрібні, запорошені, висять вони на стінах передпокою середньовічного відділу Ермітажу. Вони порушують в ньому загальний ансамбль, бо в нім нема навіть відділу, де-б ці корогви почували себе добре між речами їм подібними... Значна історична вартість їхня: імена куренів, полковників, старшин, отаманів, осавулів та писарів, їх дати, а також ті художні особливості якими визначаються корогви, примушують мене докладніше зупинитися на них і подати детальний опис цих реліквій, що чекають часу, коли знову побачуть береги рідного Дніпра», — зазначалося у статті¹⁶¹. Автор також згадує про інші пам'ятки — «українські гармати художньої роботи, рушниці, пістолі, шаблі та срібна з позолотою булава Данила Апостола»¹⁶².

Очолюючи відділ мистецтв Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, вчений протягом 1926 рр. працював над складанням реєстру пам'яток української культури, які знаходилися поза межами України. 2 лютого 1927 року на засіданні відділу була заслухана доповідь Макаренка про завершення роботи. Проте, ця ініціатива вченого залишилася без уваги — на той час він вже перебував «в опалі» — рішенням Київського губернського відділу народної освіти у кінці 1924 р. його було увільнено з посади директора Музею мистецтв ВУАН (одночасно з по-

¹⁵⁹ Макаренко Николай. Художественные сокровища императорского Эрмитажа: Краткий путеводитель. Птр.: Издание общины Св. Евгении, 1916. 307 с.

¹⁶⁰ Макаренко М.О. Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви // Україна. 1924. Кн. 3. С. 25–44.

¹⁶¹ Там само, с. 25.

¹⁶² Там само.

чатком організованої травлі багатьох інших провідних музейників старої генерації), складними були стосунки і з керівництвом ВУАКу — головою комітету О. Новицьким та секретарем В. Барвінком, які всіляко утискували Макаренка, не помічали і недооцінювали його роботу¹⁶³. Однак напрацьовані матеріали за кілька років все ж стали у пригоді українській культурі і використовувалися у підготовці офіційних документів.

Самовіддано працював на терені повернення в Україну історичних та культурних цінностей Д. Щербаківський. Археолог, етнограф, мистецтвознавець та музеєзнавець, він був одним з найавторитетніших діячів української науки та культури, одним з творців Київського міського музею старожитностей та мистецтв (він же художньо-промисловий та науковий музей), на базі якого за радянської влади почав діяти Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка.

Вчений з глибоким обуренням ставився до варварського впровадження в Україні декрету 1922 р. про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Декрет мав втілюватися в життя спеціальними комісіями, до складу яких, поряд з представниками органів НКВС мали включатися фахівці музейної справи, щоб попередити втрати цінних пам'яток. Проте, на практиці з думкою діячів культури ніхто не рахувався. Вилучення церковних цінностей перетворилося на масовий вивіз історичних та культурних цінностей з України. Разом з іншими діячами української науки та культури Д. Щербаківський робив усе можливе, щоб застерегти втрачені української старовини, повернути бодай частину вилучених пам'яток в Україну. Вже у червні 1922 р. він як заступник голови ВУАКу разом з іншими членами комітету звернувся до неодмінного Секретаря ВУАКу з пропозицією від Академії наук «підняти питання про те, щоб всі вилучені з монастирських і церковних ризниць цінності, за якими було визнане історичне і художнє значення, і які мають безпосереднє відношення саме до України, характеризуючи її минуле і її побут, зберігались не в Москві, а в музеях України»¹⁶⁴. Це звернення було тим більш актуальним, що діюча при Гохрані РСФРР спеціальна комісія, яка розподіляла за категоріями зведені до Москви конфісковані предмети, в тому числі виявляла ті, що мали художньо-історичне значення, навесні 1922 р. оглянула 1 880 пудів цінностей і з них відібрала лише 20 пудів (408 предметів) речей українського походження для передачі музеям УСРР. При цьому, попередньо було повідомлено постійного представника УСРР при уряді РСФРР Р. Приходька про бажану участь у експертизі цінностей фахівців з України та про запрошення таких експертів до

¹⁶³ Макаренко Д.О. Вказ. праця.

¹⁶⁴ Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1921–1926 рр., с. 135–136.

Москви. Тож з огляду на малу кількість відібраних без українських фахівців предметів музейного значення для України, В. Приходько вжив заходів, аби такі дії були зупинені і продовжені далі за участю українських науковців та музейників¹⁶⁵.

У липні 1922 р. від імені ВУАН та Головополітосвіти Наркомату освіти УСРР Д. Щербаківському було доручено вести справу повернення культурних цінностей до музеїв Києва¹⁶⁶. У складі спеціально створеної комісії (до неї також входили А. Середя та О. Степанова) він виїхав до Москви для огляду, відбору та повернення вивезених реліквій. Загалом їм вдалося переглянути 3 800 пудів церковних предметів, з яких було відібрано 81 пуд — біля 3 100 пам'яток художнього та історичного значення, які були повернуті до Києва¹⁶⁷. За даними О. Нестулі, підсумком цієї роботи стало повернення біля 3 200 коштовних предметів, для перевезення яких знадобилося 29 ящиків. 9 вересня 1922 р. звіт Щербаківського про виконання цього завдання був заслуханий Радою по охороні пам'яток мистецтва та старовини при Експертизно-виставково-музейній секції Київської губполітпросвіти¹⁶⁸. Пізніше, у жовтні цього ж року, в Україну з Москви надійшло ще п'ять ящиків з раритетами. У травні наступного року у Держхрані РСФРР Щербаківським було відібрано додатково два ящики з цінностями — усього 240 предметів. Вони теж повернулися в Україну. Д. Щербаківський разом із О. Новицьким, М. Біляшівським, Ф. Ернстом, А. Середою взяв участь у їх дослідженні¹⁶⁹. За деякими даними, загалом внаслідок рішучих та активних дій українських науковців до Києва повернулося близько 5 тис. пам'яток, які склали основу створеного вченими відділу давнього золотарського мистецтва у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т.Г. Шевченка¹⁷⁰.

Д. Гетьман, порівнявши списки найцінніших вилучених з церковних ризниць та музеїв України реліквій з переліком повернутих з Держхрану РСФРР предметів прийшов до невтішного висновку, що більшість повернутих в Україну пам'яток це були вироби із срібла переважно XVIII–XIX ст., предмети особливо коштовні, прикрашені дорогоцінним камінням, такі як митри, корони, панагії, мініатюрні образи тощо, що відносилися до XVII ст. і були в хорошому стані, фактично повернути не

---

¹⁶⁵ Гетьман Денис Іванович. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 134–135.

¹⁶⁶ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні, с. 57.

¹⁶⁷ Гетьман Денис Іванович. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 135.

¹⁶⁸ Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1921–1926 рр., с. 144.

¹⁶⁹ Там само, с. 145.

¹⁷⁰ Там само; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні, с. 59.

вдалося — вони залишилися у Москві. Показово, що також не було повернуто 15 найцінніших предметів, які українські фахівці приготували до повернення в Україну — їх також довелося залишити у Держхрані РСФРР¹⁷¹.

Тим не менше, суспільний резонанс, викликаний поверненням в Україну збірки Ханенків та ситуацією, що склалася навколо вилучених з українських музеїв, церков та монастирів культурних цінностей спонукали уряд УСРР до більш широкого погляду на долю історико-культурної спадщини України. Вже в жовтні 1922 р. РНК УСРР доручив Наркомату освіти вирішити питання про повернення загалом усіх пам'яток мистецтва та старовини, що мали культурно-історичне та наукове значення для України і потрапили з її території до музеїв Росії. Проте, звернення Наркомосу республіки до аналогічного російського відомства з проханням повідомити, «які цінності зазначеного характеру і походження знаходяться в російській музеях і в якому порядку могла б бути організована справа повернення їх на Україну» лишилося без відповіді, наштотхнувшись на протидію московських і петроградських музеїв¹⁷². Окрім того, коли у 1923 р. Головополітпросвіта НКО УСРР звернулася до музеїв України та РСФРР надати інформацію щодо наявності предметів старовини і мистецтва українського походження, то відповіді надійшли лише від Полтавського і Чернігівського губвиконкомів щодо наявності великої кількості таких пам'яток на території Стародубського повіту Гомельської губернії — це були стародавні зброя, прапори, бібліотека стародруків, близько 10 000 томів архівних справ і матеріалів XV–XIX ст. Інших відомостей надано не було, тож без відповідних даних та докладних реєстрів українських культурних цінностей на теренах Росії таке завдання виконати виявилось не можливим на тому етапі його вирішення¹⁷³.

Та в середині 20-х років культурна спадщина України все ж збагатилася новими надбаннями. Одне з провідних місць серед них належало колекції В. Щавинського. Ще 1917 р. він вів переговори з Генеральним секретарством справ освітніх Центральної Ради щодо передачі колекції Україні. Не зумівши втілити свої наміри через події війни, Василь Олександрович виконав обов'язок перед своєю батьківщиною, заповівши їх Музею мистецтв ВУАН. Після смерті колекціонера в грудні 1924 р.,

---

¹⁷¹ *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 135.

¹⁷² *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні, с. 59.

¹⁷³ *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 139–140.

збірка була передана з його помешкання у Ленінграді до Державного Ермітажу на тимчасове збереження. Але отримати її українському музею вдалося лише після півторарічної тяганини. 25 березня 1926 р. вчений секретар Музею мистецтв ВУАН С. Гіляров отримав 112 картин із зібрання Щавинського, серед яких були полотна Ван Блумена, Бапано, де Вета, Ван Дейка, Ван Кесселя, Дюге, Блюмарса, Венінса, Гореманса, Корнелісена, де Вельде та інших майстрів пензля голландської та фламандської шкіл XVI–XVIII ст.¹⁷⁴ Як засвідчує акт передачі, чимало полотен потребувало термінової реставрації внаслідок випадінь та тріщин фарбового шару, побіління лаку, деформації дерев'яних основ. Водночас, цей документ наводить на роздуми щодо повноти переданої в Україну збірки — у 1917 р. вона нараховувала 150 творів мистецтва. Тож якою є доля ще 38 картин, які так і не потрапили до Києва, поки що не відомо. Поширеною є версія щодо їх викрадення в Ермітажі напередодні перевезення в Україну. Разом з тим, посилаючись на виявлену ним виписку з протоколу засідання Президії Укрнауки НКО УСРР за 15 березня — 15 квітня 1926 р., Д. Гетьман наводить інформацію, що дещо раніше Ермітаж вже передав до України близько 40 картин західноєвропейських митців, бібліотеку та збірку фоторепродукцій з колекції В. Щавинського, які були розподілені між Кабінетом українського мистецтва ВУАН і Українським Національним музеєм¹⁷⁵ (очевидно, тут мається на увазі Музей діячів України при Історико-філологічній секції ВУАН, який 28 червня 1926 спільним зібранням ВУАН був перейменований на Музей українських діячів науки та мистецтва¹⁷⁶).

Надзвичайно цінним надбанням для України стала колекція П. Потоцького — уродженця Полтавщини, який завдяки своїм здібностям здійснив блискучу військову кар'єру в російській армії і жив з родиною у Петербурзі. Понад 50 років він збирав книги, твори живопису, гравюри, малюнки, фотографії, старовинні меблі, фарфор, бронзу, високохудожні вироби із золота, срібла та дорогоцінних каменів, зразки зброї, архівні документи, мріючи створити на батьківщині історико-побутовий музей. За різними даними, колекція нараховувала від 13 тис. до 17 тис. книг (в тому числі з автографами Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших діячів української науки та культури), 20 папок рукописів (серед них листи українських гетьманів

¹⁷⁴ Отдел фондов Государственного Эрмитажа. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 81. Арк. 11–13.

¹⁷⁵ Гетьман Денис Іванович. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 142.

¹⁷⁶ Федорова Л.Д. Музей українських діячів науки та мистецтва // Енциклопедія історії України. Т. 7. К. : Наукова думка, 2010. С. 115.

Б. Хмельницького та його сина Юрія, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка), 50 ікон, від 10 тис. до 15 тис. гравюр та акварелей, 100 малюнків, 40 видів зброї (біля 2 тис. предметів), портрети видатних діячів української історії, картини відомих художників та ін. Вага виробів із золота та срібла, зібраних Потоцьким, сягала 40 пудів¹⁷⁷. Навесні 1925 року П. Потоцький відвідав Київ, де зробив доповідь у Всеукраїнській Академії наук з детальним оглядом своєї збірки і запропонував передати її ВУАН, ставлячи умовою збереження її цілісності. Погодившись прийняти щедрий дар, академія не змогла виконати вимоги колекціонера. Між тим, у березні 1926 р. спеціальна комісія Державного Російського музею в Ленінграді обстежила збірку Потоцького і зробила висновок про доцільність її розподілу між Російським музеєм і іншими музеями Росії. Загроза втрати визначних культурних цінностей змусила активізуватися українські інституції. 28 квітня 1926 р. Наркомат освіти УСРР підписав договір з П. Потоцьким, за яким він передавав «в якості дару у повну власність та розпорядження Українського уряду в особі його Народного комісаріату освіти, власне йому, Потоцькому, належну науково-художню збірку». Протягом червня того ж року історико-культурні пам'ятки колекції П. Потоцького були доставлені в Україну (щоб їх перевезти і завантажити у вагони, знадобилося понад 30 підвод) і склали основу новоутвореного Музею України (Збірки П. Потоцького). Завідував ним сам колекціонер¹⁷⁸.

Проте існують дані, що до України колекція потрапила далеко не в повному вигляді. Так, залишилася в Росії значна частина виробів з коштовних металів із колекції П. Потоцького. Після революції Потоцький передав чимало цінних речей (столові та чайна сервізи, годинники, потири, кубки, 90 срібних тарілок з гербами, ікони в срібних оправках та інші срібні речі) на збереження до Державного сховища Наркомфіну РСФРР. Йому їх ніхто не повернув. Втраченими виявилися також і понад тридцять рідкісних зразків зброї, які таємничо зникли у Державному Ермітажі напередодні перевезення колекції в Україну. Подальша їх доля невідома. З архівних даних лише відомо, що вже перебравшись до Києва, П. Потоцький звернувся до народного комісара освіти М. Скрипника з проханням надати допомогу у розшуку та поверненні втрачених цінних речей¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Клімова К. Музей України (Збірка П. Потоцького) // Андріївський узвіз. 1991. № 3; Музичук О. Колекція П. Потоцького // Старожитності. 1991. Ч. 3.

¹⁷⁸ Клімова К. Вказ. праця; Білокінь С.І. «Музей України. Збірка П. Потоцького»: Доба, середовище, загибель. К.: Інститут історії України НАН України; Київське наук. т-во ім. Петра Могили, 2002. С. 57–121.

¹⁷⁹ Там само.

Ще одним визначним культурним явищем для України стало збереження і повернення на українські терени збірки відомого антрополога і етнографа Ф. Вовка (сам він писав своє ім'я як «Хведір Вовк»). З 1905 по 1918 р. він викладав у Петербургському (пізніше Петроградському) університеті, обіймав посаду завідувача відділу етнографії у Російському музеї. Науковець зібрав власну масштабну колекцію антропологічних, етнографічних та палеоетнологічних матеріалів, на основі якої мріяв відкрити в Україні спеціалізовану наукову установу. З цією метою у червні 1918 р. Ф. Вовк вирушив в Україну, проте по дорозі 30 червня помер у м. Жлобині. Але перед смертю встиг заповісти свою колекцію Україні. Його учень О. Алешо у 1920 р. випушив до Петрограду на пошуки наукової спадщини вчителя. Йому вдалося знайти і перевезти до Києва бібліотеку Ф. Вовка та збірку його науковиз матеріалів у вигляді колекцій речей, рукописів праць та заміток, малюнків, карток антропологічних вимірів, фотографій та інш. 29 березня 1921 р. при Українській Академії наук на основі наукової спадщини Ф. Вовка було створено Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка, який став важливим осередком вивчення минулого українського народу та інших етносів, що населяли територію України з найдавніших часів до поч. XX ст.¹⁸⁰

У цей період мав місце і факт повернення в Україну визначних культурних цінностей в результаті обміну з музеями РСФРР. Так, у 1924 р. Ізюмський музей, що на Харківщині, передав до Історичного музею у Москві колекцію мікролітів — стародавніх дрібних кам'яних знарядь, що виготовлялися на пластинах чи відщипах, розміром у декілька сантиметрів. Натомість до Ізюму було надіслано збірку із 64 знарядь праці, яка складалася із кам'яних сокир, наконечників списів та сторріл, теракотових статуєток, зразків кераміки, бронзових та залізних ножів і голок тощо. У 1926 р. з музеїв Москви та Ленінграду до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка зусиллями А. Вінницького (директор) та Ф. Ернста (завідувач художнім відділом) було передано велику кількість пам'яток культури, пов'язаних з історією України. Зокрема, це велика збірка картин з 70 творів І. Айвазовського, Л. Боровиковського, М. Врубеля, С. Васильківського, К. Крижицького, В. Орловського, К. Трутовського, 23 акварелі О. Кунавіна з краєвидами українських міст поч. XIX ст., скульптурні роботи М. Мікешина та Л. Позена, зразки декоративно-прикладного мистецтва (бронза) кін. XVIII–XIX ст., вироби з порцеляни та фаянсу українських заводів Міклашевського, Баранівки, Межигірської фабрики та інших. Тоді ж з відділення Державного музей-

¹⁸⁰ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. К.: Наукова думка, 1989. С. 111–114.

ного фонду у Ленінграді, який у 1926 р. ліквідовувався, до Музею мистецтв ВУАН вдалося отримати 242 зразки порцеляни, фаянсу, декоративних виробів із бронзи¹⁸¹.

Конкретних результатів протягом початку 20-х років вдалося досягти і у поверненні в Україну архівних документів.

Ініціатором цієї важливої справи стало створене у 1921 р. Головне архівне управління, де працювало чимало українських вчених, які ще за Центральної Ради та Української Держави брали участь в роботі Культурної комісії під час мирових переговорів з Росією — Д. Багалій, О. Левицький, В. Романівський, В. Міяківський та інші. За поданням Головархіву, на засіданні Малої Президії ВУЦВК 14 грудня 1923 р. та Президії ВУЦВК 31 грудня 1923 р. була затверджена постанова про доцільність перевезення в Україну з Москви архівних документів з історії революції і радянського будівництва. За погодженням з російською стороною, того ж року до українських архівів почали надходити фонди ревкомів, виконкомів, революційних трибуналів. Було повернуто також нотаріальні та судові архіви Харкова, частина архівів Львова, вивезених під час Першої світової війни російською армією до Ростову-на-Дону. Ця робота продовжувалася і протягом усього наступного 1924 року¹⁸². Окрім того, в Ростові були виявлені матеріали, пов'язані з відомими українськими науковцями — записні книжки та листи вченого-криміналіста та історика права професора Київського університету О. Кістяківського, мовознавця і лексикографа, члена-кореспондента Петербурзької академії наук П. Житецького, документи щодо родоводу та заповіт видатного вченого-етнографа О. Марковича. За ініціативою ВУЦВК та за участю постійного представництва УСРР при уряді РСФРР було погоджено створення спеціальної комісії, яка мала розглянути подальшу долю виявлених документів і матеріалів. Від імені України участь у переговорах щодо їх повернення в Україну брав Д. Багалій, який наголошував на тому, що вони мають виключно українське походження і тому повинні належати Україні. Зрештою було ухвалено рішення про повернення цих документів і матеріалів в Україну. У 1924 р. їх було передано до Харківського центрального історичного архіву¹⁸³.

---

¹⁸¹ *Нестуля Олексій*. Нестуля Світлана. Українські культурні цінності в росії: На шляху до діалогу. 1926–1930, с. 12.

¹⁸² *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973, с. 57–59; *Сохань П., Лозенко Л.* Втрачене з архівів. Чи назавжди? // Літературна Україна. 1993. 21 січня; *Акуленко В.І.*, с. 59–60.

¹⁸³ *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 140–141.

1-а Всеукраїнська нарада архівних працівників, що відбулася у Харкові в грудні 1924 р., поставила питання про повернення в Україну більш широкого кола архівних джерел, котрі в різні часи були вивезені за її межі. З обґрунтуванням цього рішення виступили Д. Багалій та В. Барвінський. Висновки архівістів спонукали ВУЦВК навесні 1925 р. порушити клопотання перед ЦВК СРСР про повернення всіх архівних матеріалів, які мають для України історичне значення. При цьому, Головархіву республіки доручалося розшукати всі архівні матеріали, що стосувалися РСФРР, з метою їх передачі російській стороні. Створена на загальносоюзному рівні спеціальна комісія визнала справедливими вимоги України і зазначила, що архівні матеріали, вивезені за межі республіки, підлягають неодмінному поверненню¹⁸⁴. У 1925 р. було опубліковано концептуальну статтю Д. Багалія та В. Барвінського, у якій йшлося про проблеми збереження фондів українського походження в архівах, бібліотеках та наукових закладах Росії, а також наводився попередній реєстр таких матеріалів, важливих для формування в Україні цілісного архівного фонду. Характерно, що при цьому багато що у пропонованому переліку повторювало пропозиції, висловлені українськими науковцями ще у 1918 р. для україносько-російських мирних переговорів¹⁸⁵. 6 березня 1925 р. ВУЦВК направив до Президії ЦВК СРСР звернення з вимогою зобов'язати ЦВК РСФРР повернути до України архівні документи і матеріали українського походження. Як наслідок, вже у травні 1925 р. колегія Центрархіву РСФРР ухвалили рішення про передачу УСРР тих фондів, які свого часу були вивезені з території України¹⁸⁶. Було розпочато роботу з спільного узгодження списків архівних фондів, на поверненні яких наполягала Україна.

У жовтні 1926 р. на реалізацію цих рішень в Україну надійшли фонди судових установ українських губерній до 1800 р. загальною вагою понад 2 тис. пудів. Серед них були документи Чугуївської приказної ізби XVII ст., Генеральної Військової канцелярії, Першої і Другої Малоросійських колегій, полкових канцелярій і полкових судів, магістратів, сотенних правлінь Лівобережної і Слобідської України, губернських і повітових установ XVIII ст. та інші¹⁸⁷. Загалом вони склали 4 220 в'я-

---

¹⁸⁴ Митюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. К.: Наукова думка, 1975. С. 57–59 76–77; Сохань П., Лозенко Л. Втрачене з архівів. Чи назавжди? // Літературна Україна. 1993. 21 січня; Акуленко В.І., с. 59–60.

¹⁸⁵ Гетьман Денис Іванович. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 93–94.

¹⁸⁶ Там само, с. 96–97.

¹⁸⁷ Митюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973, с. 76.

зок, у яких містилося біля 82 тис. одиниць архівних справ і книг. В цілому до України повернулися матеріали, що належали до близько 300 фондів — документи центральних і місцевих установ XVII–XVIII ст., вивезених ще у дореволюційний час до московського архіву Міністерства юстиції Російської імперії з Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської і Чернігівської губерній¹⁸⁸.

Протягом наступних 1927–1931 рр. відбулося ще декілька значних актів передачі архівних фондів з російських сховищ до українських архівів. Переважно, це були фонди українських радянських органів влади і установ за 1918–1919 рр.¹⁸⁹ Значну кількість дотичних до історії України архівних фондів та документів у цей період було виявлено в Криму — 165 зв'язок, 22 справи, 968 архівних одиниць і 287 книжок судових і метричних книг XIX–XX ст. Протягом 1927–1928 рр. їх було передано Кримцентрархівом в Україну. Згодом додатково в Україну було відправлено виявлені у Криму матеріали Армії УНР за 1918 р. та інші документи. У 1929 р. з Військово-історичного архіву РСФРР в Україну повернулися 1 200 зв'язок документів щодо українських військових поселень XVIII–XIX ст.¹⁹⁰ У жовтні 1931 р. з рукописного відділу Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді вдалося отримати і перевезти до Всеукраїнського архіву давніх актів у Києві 134 томи Рум'янцівського опису Малоросії¹⁹¹. А в листопаді 1933 р. на завершення тривалих переговорів між архівістами України і Росії в Україну були передані з установ Москви та Ленінграду архівні документи, пов'язані з життям та діяльністю Т.Г. Шевченка (31 справа), їх розподілили між Всукраїнським літературним музеєм та Картинною галереєю творів Т.Г. Шевченка у Харкові. Ще одне надходження українських архівних матеріалів з Росії мало місце у 1934 р.¹⁹² Це були останні значні надходження українських документів з Росії у той час.

Безпосередню участь в набутті Україною втрачених історичних та культурних цінностей брав М. Грушевський. Повернувшись на Батьківщину у березні 1924 р., він, як Голова археографічної комісії при ВУАН, того ж року здійснив поїздку до Москви та Ленінграду, де вивчив місця

---

¹⁸⁸ *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 105.

¹⁸⁹ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973, с. 76.

¹⁹⁰ *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 106–107.

¹⁹¹ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973, с. 76.

¹⁹² *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 128.

концентрації, стан та можливості часткового передання архівних джерел з історії України до українських архівосховищ¹⁹³.

У 1925 році на сторінках журналу «Україна» М. Грушевський відкрито пише про руйнівні наслідки «довговікового розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивозування їх до всяких столичних і закордонних збірок (де вони стали практично недоступними ні українським дослідникам, ні українським масам)»¹⁹⁴. Ця думка послідовно проводилась ним і в статті до збірника «Київ та його околиці в історії та пам'ятках», який вийшов друком наступного року. Зокрема, вчений наголошував: «Не треба ж забувати, що в царській Росії археологічний дослід України був сконцентрований в петербурзьких установах і туди ж вивозився весь археологічний матеріал; що статистично-економічний дослід також, в значній мірі, поділяв ту ж долю; що весь цікавіший історичний матеріал актовий, архівальний, історико-літературний — систематично, протягом століть забирався з України до столичних установ, архівів та бібліотек... Навіть і нині сила того наукового добра лишається поза Україною»¹⁹⁵.

Таким чином, на кінець 1920-х — початок 1930-х років зусиллями українських наукових та культурних діячів вдалося забезпечити спадковість ідеї повернення історичних та культурних цінностей, що по праву належали українському народові. Ця ідея стала невід'ємною складовою частиною т. зв. «українського відродження», яке попри всі труднощі та перешкоди в умовах встановлено російськими більшовиками авторитарного режиму проторувало собі шлях, і мало наслідком піднесення української науки і культури в цей період. Вона опанувала громадською думкою, стала офіційною позицією українського уряду, чим поєднала, хоч і надзвичайно тонким (можливо і єдиним), але все ж реальним ланцюгом усі етапи української державності новітньої доби — від Генерального Секретаріату Центральної Ради та Української Народної Республіки, Української Держави П. Скоропадського, Директорії УНР до Ради Народних Комісарів, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Української Соціалістичної Радянської Республіки. Завдяки наполегливим зусиллям ентузіастів ця ідея почала втілюватися в життя, збагативши спадщину України визначними історико-культурними надбаннями. Важливим досягненням стало офіційне визнання державними, науковими та

---

¹⁹³ Грушевський М.С. Береження: дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. 1925. Кн. 5. С. 3–4.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Грушевський М.С. Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. К.: Держване видавництво України, 1926. С. 4.

культурними інституціями СРСР та РСФРР прав українського народу на повернення своїх історичних реліквій та скарбів культури, що засвідчили факти передачі ними видатних історичних та культурних цінностей до українських музеїв, архівів та бібліотек.

4.3. Українсько-російська Паритетна комісія та її місце у визначенні концептуальних засад двостороннього співробітництва щодо повернення культурних цінностей

Успішні приклади повернення в Україну національних культурних цінностей протягом першої половини 20-х років створили передумови для наступних кроків з боку української наукової громадськості та уряду УСРР щодо піднесення українсько-російського діалогу на більш масштабний рівень з метою комплексного розгляду двосторонніх проблем, успадкованих з минулого.

Роль певного каталізатора цього процесу відіграв запит з боку російської сторони щодо передачі археологічних пам'яток з українського музею.

У липні 1926 р. до Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету звернувся ЦВК Кримської АСРР з проханням у зв'язку з 100-літтям Керченського музею та проведенням першої після 1917 року Всесоюзної археологічної конференції передати з Одеського археологічного музею до музею міста Керч археологічні колекції, що були в різний час знайдені на Кримському півострові. У зверненні, між іншим, наголошувалося, що «враховуючи неправильність самодержавної політики у відношенні викачування з провінції приналежних їй наукових матеріалів та необхідність концентрації їх в Керченському музеї до столітнього ювілею для вивчення та демонстрації перед Всесоюзною конференцією, на яку очікуються також представники вченого світу Англії, Німеччини, Франції та Італії, Ермітаж та Історичний музей охоче пішли на зустріч бажанню Криму і передають значну частину керченських колекцій Керченському музею»¹⁹⁶.

Розгляд цього листа та підготовку відповідних пропозицій для вищих державних органів України через Наркомат освіти було покладено на Всеукраїнський археологічний комітет, який визнав ініціативу ЦВК Кримської АСРР «з приводу необхідності переховування речей, здобутих археологічними дослідженнями на певній території в осередкових її музеях»

---

¹⁹⁶ *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926–1930, с. 81.*

надзвичайно актуальною, однак висловився проти передачі археологічних колекцій з Одеси до Керчі, «поки питання про заміну експонатами і поворот їх по приналежності в ті чи інші Музеї не буде розв'язано у всесоюзних масштабах». ВУАК мотивував свою позицію тим, що попередні звернення з боку України до Російської Федерації щодо загального розгляду питання про повернення українських культурних цінностей з Росії лишилося без відповіді¹⁹⁷. Вочевидь, учасників обговорення до такої позиції спонукав той факт, що Ермітаж та Історичний музей погодилися передати частину своїх керченських колекцій до Криму, відмовляючи при цьому Україні.

Розглянувши пропозиції ВУАК, спочатку Мала, а потім і Велика Президія ВУЦВК врахували їх лише частково і ухвалили задовільнити прохання ЦВК Кримської АСРР щодо передачі археологічних колекцій з Одеси до Керчі. Разом з тим, вони погодилися із висновками ВУАК щодо наявності великої кількості пам'яток культури з території України в музеях РСФРР та інших союзних республік і доручила Наркомату освіти України підготувати звернення до загальносоюзного уряду про створення спеціальної комісії, яка б мала вирішити справу передачі культурних цінностей з різних республік «по належності». Це питання планувалося порушити й під час проведення найближчої Всесоюзної наради працівників освіти¹⁹⁸.

Варто зазначити, що Одеський історико-археологічний музей та виконавчий комітет Одеської округи не підтримали рішення ВУЦВК і пристали на позицію ВУАК стосовно можливості передачі археологічних колекцій до Криму виключно в разі комплексного розгляду питання «остаточного розподілу музейного майна Всесоюзною комісією»¹⁹⁹.

Характерно, що при розгляді цих питань, Президія ВУЦВК розуміла їх як «урегулювання справи розподілу та використання старовинного майна, що має історичне значіння для окремих республік»²⁰⁰. При цьому мова йшла про музейні та інші культурні цінності, що «хоч і знаходяться у певній республіці, але мають стосунки до іншої республіки з тих, що увіходять до складу СРСР»²⁰¹. Тим самим, фактично було поставлене питання про врахування, з одного боку, територіального походження пам'яток культури, а з другого боку, не виключався розгляд й іншого їх зв'язку з окремими республіками СРСР. Вищий законодавчий орган Ра-

¹⁹⁷ Там само, с. 82.

¹⁹⁸ ЦДАВОУ. Ф. 1, оп. 3, спр. 245, арк. 44, 93.

¹⁹⁹ Там само, арк. 92.

²⁰⁰ Там само, арк. 93.

²⁰¹ Там само, арк. 44.

дянської України висловився за застосування цих принципів як універсальних на загальносоюзному рівні, не виключаючи розгляду можливих претензій і до УСРР. Зокрема, в рішенні Малої Президії ВУЦВК констатувалося, що «багато цінностей великої для України ваги знаходяться нині в музеях РСФРР та по інших республіках і тому не використовується в достатній мірі, а різні цінності та старовинне майно інших Радянських Республік знаходиться на Україні і тому так само не може бути використаним»²⁰².

Звернемо увагу на той факт, що подібна ініціатива за змістом та масштабами хоча і не мала аналогів у тогочасній світовій практиці, проте не виглядала необґрунтованою. Близькими прикладами подібних дій можливо вважати декілька подій, що мали місце у повоєнній Європі. Так, відбувся двосторонній обмін найвизначнішими національними реліквіями між Австрією та Угорщиною у зв'язку з розпадом Австро-Угорської імперії. За умовами Ризького мирного договору 1921 між Польською республікою, з одного боку, та урядами РСФРР, УСРР та БСРР, з другого боку, сторони зобов'язалися провести взаємну передачу культурних цінностей, які раніше були вивезені з їх територій на територію іншої сторони в контексті їх «повернення та реевакуації», а також у зв'язку із входженням окремих територій в межі обумовлених кордонів договірних держав²⁰³. Аналогічні умови містилися в мирних договорах 1921 року між Україною і Литвою, Латвією та Естонією²⁰⁴. У підґрунті цих угод також перебувало спільне минуле новостворених держав, пов'язане з перебуванням їх територій в межах колишньої єдиної держави — Російської імперії. Слід зазначити, що згадані договори УСРР укладала як «самостійна, незалежна й суверенна держава, з усіма впливаючими з такого визнання юридичними наслідками»²⁰⁵. Входження Радянської України у 1922 р. до складу Радянського Союзу як федеративної держави на правах союзної республіки і формально рівноправного суб'єкта федерації, який зберігав основні ознаки власної державності, також давало правові підстави вимагати розгляду питання про долю культурних цінностей, котрі були вивезені з територій різних суб'єктів новоутвореного СРСР за колишньої Російської імперії та під час Першої світової війни, подій Української революції й наступних воєнних дій різних сторін на території України. Окрім того, націоналізація культурних цінностей та започаткована під час

---

²⁰² Там само.

²⁰³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 542–546.

²⁰⁴ Там само, с. 549–556.

²⁰⁵ Там само, с. 549–550.

подій революції та спровокованої російською агресією громадянської війни на Україні радянська практика створення на основі раніше заснованих громадських та приватних збірок нових державних музеїв, архівів та бібліотек, довільний перерозподіл історично-сформованих колекцій на користь новостворених установ були поширеним явищем в культурному житті України. Тож трансформування цього досвіду на загальносоюзний рівень було цілком природним кроком для тогочасних українських діячів. Отже, з огляду на комплекс цих обставин, сама по собі ідея «врегулювання справи розподілу» в межах СРСР культурних цінностей не лише не виглядала абсурдною та необгрунтованою, але мала під собою власну логіку і ґрунтувалася на існуючих прецедентах. Поза всякими сумнівами, головна мета, яку ставили перед собою українські діячі культури і урядовці, полягала у створенні відповідного механізму для забезпечення повернення в Україну національних культурних надбань.

Детальне вироблення базових принципів «розподілу» культурних цінностей в межах СРСР було покладено на Всеукраїнський археологічний комітет. Протягом листопада 1926 р. в його науковому середовищі були сформульовані пропозиції для визначення позиції України.

Спочатку обговорення цього питання відбулося на засіданні археологічного відділу ВУАКу 5 листопада за участю К. Антонович-Мельник, В. Козловської, М. Макаренка, А. Носіва, М. Рудинського²⁰⁶. Вже сама постановка питання на засіданні недвозначно стверджувала справжню мету української ініціативи — «Питання про повернення археологічно-мистецьких речей з РСФРР на Україну». Ухвалене рішення передбачало такі критерії: а) предмети всіх періодів повертаються з РСФРР в пропорційній частині; б) при розгляді повернення збірок Київських скарбів князівської доби слід виходити з національного моменту; в) збірки, частини яких перебувають в Україні, підлягають безумовному поверненню в Україну; г) збірки, евакуйовані під час війни в Росію, повинні бути повернуті в Україну²⁰⁷.

Розглянувши пропозиції відділу, пленум ВУАК 17 листопада 1926 р. суттєво скоригував їх, значно доповнивши по суті та адаптувавши до поставленого Президією ВУЦВК завдання — підготувати ґрунт для розгляду питання на загальносоюзному рівні як питання «про розподіл культурно-історичних цінностей поміж Республіками Союзу та передачу їх по належності»²⁰⁸. На пленумі від археологічного відділу ВУАК

---

²⁰⁶ *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана.* Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926–1930, с. 86.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Там само, с. 87–88.

доповідала В. Козловська, від мистецького відділу — Д. Щербаківський. У підсумку, схвалені рекомендації мали наступний вигляд. Безумовному поверненню республікам СРСР підлягали: «1. Усі речі, вивезені з їхньої території під час війни та громадянської боротьби. 2. Всі національні реліквії». До розподілу, «відповідно до гідності, общиру та коштам, вкладеним окремими Республіками в спільну скарбницю кол. Росії», належали: 1. Предмети всіх епох доісторичного минулого, здобуті під час археологічних розкопок. При цьому особлива увага зверталася на необхідність «справедливого розподілу пам'яток великокнязівської доби, уґрунтувавши його мотивами територіальними та національними»; 2. Твори майстрів, що походять з території певної республіки; 3. Збірки колекціонерів, що походять з території певної республіки; 4. Архітектурні креслення та рисунки, що стосуються пам'яток певної республіки²⁰⁹.

Характеризуючи пропозиції археологічного відділу та пленуму ВУАК щодо принципів «розподілу» культурних цінностей в межах СРСР, О. Нестуля та С. Нестуля, зауважують, що учасники обговорень ухвалили звернутися до принципу «розмежування», яким керувалися члени Культурної комісії при Міровій делегації української держави на переговорах з РСФРР у 1918 р.²¹⁰ Однак слід уточнити, що в прийнятих рішеннях члени ВУАКу не згадують про цей принцип. Скоріше, можливо говорити про фактичне застосування окремих елементів цього принципу, коли мова йшла про «розподіл» культурних цінностей за прямим аналогом Культурної комісії 1918. При цьому, звернемо увагу на суттєві розбіжності в підходах до принципу «розмежування» в 1918 р. та в середині 20-х рр. У 1918 р. Україна поставила питання про передання їй 1/5 частини всіх музейних фондів колишньої Російської імперії, претендуючи, зокрема, і як на археологічні матеріали з російських музеїв, що походили з території Німеччини, Франції, Швейцарії, Сирії тощо, так і на «всі культурні цінності з поля мистецького, походженням не з території бувшої Російської імперії»²¹¹. Щодо рішень ВУАК 1926 року, то елементи принципу «розмежування» відповідно до місця і ролі окремих територій в колишній Російській імперії, можуть бути адаптовані перш за все до вимоги пропорційного розподілу предметів всіх епох доісторичного минулого, здобутих під час археологічних розкопок. Але по відношенню до задекларованого «розподілу» творів митців, що походили з певної території та зібрань колекціонерів, що також походили з певної території, поширення

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Там само, с. 17.

²¹¹ *Кот Сергій, Нестуля Олексій.* Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918, с. 203–206, 264.

дії цього принципу виглядало не зовсім точним. Зокрема, слід визнати, що у 1920-ті роки Україна вже не претендує на колекції, зокрема, західноєвропейського походження, а пропозиція «розподілу» спадщини відомих митців та колекціонерів, що походять з певних територій можливо швидше трактувати як реалістичну та компромісну пропозицію отримати не лише зразки культурної спадщини інших республік, але, в першу чергу, повернути бодай частину власне української за походження культурної спадщини.

Цю тезу підтверджує суттєва корекція редакції рішень пленуму ВУАКу його головою — академіком О. Новицьким, який, доповідаючи про підсумки обговорення питання головному інспектору в справах музеїв та охорони пам'яток культури наркомату освіти В. Дубровському, навів постанову пленуму у такій редакції: «...Клопотатися за: „I) Безоговорочну передачу: 1) національних реліквій, 2) усіх річей, вивезених з республіки під час війни та громадянської боротьби, 3) архітектурних кресленників і рисунків, що стосуються України; II) розподілу відповідно до певних умов: 4) збірки українських колекціонерів, 5) речі всіх культур та епох, що залишили свої сліди на Україні, причому, особливу увагу надати пам'ятникам епохи великокнязівської (територіальний та національний моменти), і 6) твори майстрів-українців”»²¹². Саме в такій редакції пропозиції ВУАК фігурують згодом у офіційному звіті ВУАК за 1926 р.²¹³

Слідом за виробленням критеріїв «розподілу» культурних цінностей, розпочалася підготовка списків пам'яток історії та культури, на які претендувала Україна.

Левову частину цієї роботи виконав Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН. Свої заявки та інформації подали і 36 українських музеїв. Особливий внесок у складання реєстру пам'яток української культури, які знаходилися поза межами України, протягом 1926 р. здійснив завідувач відділом мистецтв ВУАК М. Макаренко. 2 лютого 1927 року на засіданні відділу було заслухано його звіт про завершення роботи²¹⁴. Після надходження до ВУАК заявок та інформацій від музеїв України, підготовка зведених даних знову довірили М. Макаренку²¹⁵. У вересні 1927 р. ці матеріали були подані Наркоматом освіти на розгляд ВУЦВК. Зведені матеріали отримали назву «Попередній реєстр історико-культурних і

---

²¹² *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана*. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926–1930, с. 89.

²¹³ Там само, с. 135.

²¹⁴ Там само, с. 120–121.

²¹⁵ Там само, с. 104.

художніх музейних цінностей, що належить повернути УСРР». Як і трохи більше десяти років тому, реєстр було складено в основному за даними опублікованих каталогів та інших літературних джерел, виданих переважно ще до 1917 року. Інформація від музеїв стосувалася, здебільшого, вивезених в евакуацію під час Першої світової війни збірок експонатів, а також розграбованих в ході подій Української революції поляками, білогвардійцями та частинами Червоної Армії. Розгляд згаданого реєстру показує, що він був складений багато в чому за матеріалами, ідентичними тим, які були опрацьовані українськими експертами ще за часів Центральної Ради в 1917 р. та на початковому етапі роботи Культурної комісії української делегації на мирових переговорах з Росією в 1918 р. Тобто, до нього були включені всі відомі на той час історико-культурні цінності, вивезені з території України до Росії, незалежно від того, чиїми силами і засобами вони були здобуті і яким шляхом перейшли у власність російських державних сховищ, та твори мистецтва митців (як уродженців України, так і ні), чия творчість була пов'язана з Україною й мала на собі відбиток українського менталітету. У ньому зустрічаємо козацькі клейноди (прапори, гармати, булави), зброю, матеріали археологічних розкопок (наприклад, Чортомицького кургану, пам'яток Чернігова та ін.), знахідок скарбів (Київських, Чернігівських, Мало-Перещепинського), рукописні книги (Євангеліє 1282 р. з Галичини, Холмське Євангеліє XIV ст. та ін.), картини Т. Шевченка, Д. Левицького, В. Боровиковського, В. Тропініна, І. Рєпіна, М. Ге, М. Пимоненка, М. Самокиша, К. Трутовського, С. Святославського, скульптури Мартоса та інших, архівні документи тощо. Слід зазначити, що до даного реєстру не були включені пам'ятки Криму²¹⁶.

Протягом 4–5 жовтня 1927 р. спочатку Мала, а згодом Велика Президія ВУЦВК розглядали підготовлені Наркоматом освіти пропозиції щодо питання «розподілу» культурних цінностей між республіками СРСР²¹⁷. У підсумковому рішенні Президії ВУЦВК сама постановка питання зазнала відчутної термінологічної трансформації — на цьому етапі його розгляду фактично вперше з'являється поняття «обміну» культурними цінностями. Зокрема, у даному рішенні зазначалося: «Визнати за необхідне увійти до ЦВК'у СРСР з поданням і вказати на необхідність утворення тимчасової комісії, яка б у Всесоюзному масштабі обмірковувала питання щодо обміну історично-культурними та художньо-музейними цінностями поміж Республіками Союзу РСР, на підставі національно-

²¹⁶ Там само, с. 145–190.

²¹⁷ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 245. Арк. 79, 81.

територіальних ознак цих цінностей»²¹⁸. Секретаріату ВУЦВК доручалося скласти доповідну записку на адресу ЦВК СРСР з даного питання та проект відповідної постанови.

31 жовтня 1927 року Президія ВУЦВК черговий раз звернулася до загальносоюзних органів з пропозиціями вирішити питання про обмін та повернення культурних цінностей між республіками СРСР, які мали ґрунтуватися на національно-територіальних засадах²¹⁹. Після додаткових неодноразових і наполегливих звернень українських органів влади та дипломатичного представництва України в Москві, 11 січня 1928 р. Президія ЦВК СРСР, нарешті, розглянула питання про українське подання. В ухваленій постанові пропозиції щодо вирішення питання про обмін культурними цінностями на загальносоюзному рівні були категорично відкинуті. Разом з тим, союзним республікам було запропоновано вирішувати дані питання на двосторонньому рівні: «2. Запропонувати ЦВК'ам Союзних Республік, зокрема ЦВК'у УСРР, у випадку необхідності обміну тими чи іншими культурно-історичними та художніми цінностями, звертатися безпосередньо до відповідної союзної республіки, в розпорядженні якої перебувають згадані цінності»²²⁰.

У цій ситуації Наркомат освіти УСРР запропонував на підставі рішення Президії ЦВК СРСР підготувати листи-звернення безпосередньо до всіх республік СРСР про обмін культурними цінностями. При цьому проект першого такого листа, направлений до Президії ВУЦВК, стосувався спроб налагодження діалогу з Росією. 24 лютого 1928 р. відповідне звернення за підписом голови ВУЦВК М. Петровського та секретаря ВУЦВК Власенка було спрямоване до ВЦВК РСФРР²²¹.

9 липня 1928 р. відбулося засідання Президії ВЦВК РСФРР, на якому було розглянуто пропозиції України щодо проведення обміну культурними цінностями. Виходячи з рішення загальносоюзного органу, пропозицію щодо створення спільної паритетної комісії з даного питання було відхилено. Проте, зважаючи на наведену аргументацію української сторони, було визнано доцільність розгляду даного питання по суті. Наркомат освіти РСФРР отримав доручення «домовитися з НКОсом Української СРР з питання про обмін культурно-історичними та художніми цінностями між РСФРР та УСРР і подати на затвердження Президії ВЦВК проект відповідної постанови»²²². Отримавши принципову згоду

²¹⁸ Там само, арк. 81.

²¹⁹ Там само, арк. 67–68 зв.

²²⁰ Там само, арк. 59.

²²¹ Там само, арк. 52–57.

²²² Там само, арк. 51.

від російської влади на проведення обміну культурними цінностями, Президія ВУЦВК УСРР направила повторне звернення до ЦВК СРСР з інформацією про досягнуті домовленості і знову звернулася з проханням дозволити створити тимчасову спільну українсько-російську паритетну комісію, яка б на рівні уповноважених урядами представників та фахівців забезпечила технічне виконання процесу такого обміну²²³. ЦВК СРСР підтримав пропозиції України і схвалив відповідні рекомендації до російського ВЦВК²²⁴. 8 жовтня 1928 р. ВЦВК РСФРР переглянув своє рішення в частині відмови у створенні спільної паритетної комісії між Україною та Росією і ухвалив рішення про її організацію після внесення Україною списків культурних цінностей, на які вона претендувала²²⁵. Слід зазначити, що Наркомат освіти РСФРР виступив проти такого рішення і вніс клопотання щодо його скасування. Повернувшись до розгляду цього питання, ВЦВК РСФРР 29 жовтня 1928 р. відхилив клопотання Наркомату освіти і підтвердив своє попереднє рішення²²⁶. А ще у вересні 1928 р. на підставі липневої постанови Президії ВЦВК РСФРР Головна наука Наркомату освіти РСФРР звернулася до провідних музеїв Москви та Ленінграду з інформацією про доручення «домовитися з Наркоматом освіти РСРР про обмін культурно-історичними та художніми цінностями між РСФРР і УСРР». Повідомлялося, що від України надійшов перелік предметів, на які вона претендує. До листів додавалися відповідні виписки з українського списку і доручалося «всебічно опрацювати і обговорити цей список... і надати Ваш відгук». При цьому, пропонувалося вказувати місцезнаходження речей, їх значення і зв'язок з відповідним російським музеєм та рекомендації щодо предметів, які було б можливо передати українським музеям. Водночас, ставилося завдання подати пропозиції щодо матеріалів, що перебувають в Україні і підлягають передачі до музеїв РСФРР²²⁷. Зокрема, один з таких листів 27 вересня було направлено до Збройної палати Московського Кремля²²⁸.

Протягом 1928 р. ЦВК СРСР за погодженням з ВУЦВК УСРР та ВЦВК РСФРР розробив «Проект інструкції про порядок обміну культурними цінностями між РСФРР та УСРР». Згідно з цим документом, створювалася тимчасова Паритетна комісія в складі трьох представників від Росії і трьох представників від України, які мали право вирішального

²²³ Там само, арк. 45.

²²⁴ Там само, арк. 42.

²²⁵ Там само, арк. 34.

²²⁶ Там само, арк. 35.

²²⁷ Отдел фондов Государственного историко-культурного музея-заповедника «Московский Кремль» (далі — ОФ ГКМЗМК). Ф. 20. Оп. 1928. Спр. 2. Арк. 5.

²²⁸ Там само.

голоса. Додатково до них у засіданнях могли брати участь експерти з правом дорадчого голосу. Головування у засіданнях мало відбуватися по чергово представниками обох делегацій при постійному секретареві для ведення протоколів. Постанови Паритетної комісії, прийняті одногосно не підлягали оскарженню, а в разі розходжень думок спірні питання передавалися на розгляд НКО Росії та України. розгляд поданих делегаціями списків культурних цінностей мав тривати протягом року з моменту їх отримання. Затверджені списки до передачі і звіти Паритетної комісії передавалися у ЦВК УСРР та РСФРР. Практична передача цінностей мала відбуватися після затвердження звітів Паритетної комісії ЦВК республік²²⁹.

Тим самим було відкрито шлях до проведення обміну культурними та мистецькими цінностями між Україною та Росією. Розпочалася безпосередня підготовча праця.

Створення Паритетної Комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР у справах обміну науковими та культурними цінностями стало тим реальним механізмом, який мав забезпечити практичну реалізацію повернення українських культурних цінностей з Росії. По-суті, вперше перед Україною в її історії постав шанс відновити історичну справедливість і хоча б частково відшкодувати збитки, нанесені її культурній спадщині багатовіковою втратою державності та пригноблення Російською імперією.

Окрилена першим успіхом, українська сторона стала ініціатором початку конкретної роботи Паритетної комісії. Протягом 1929 р. під егідою Наркомату освіти України у терміновому порядку були складені уточнені переліки речей та архівних фондів в музеях, архівах та бібліотеках Росії. Перелік культурних цінностей, на які претендувала Україна, був направлений заступником наркому освіти О. Полоцьким постійному представникові УСРР при уряді СРСР Янському²³⁰. Слід зазначити, що О. Полоцький, визначаючи певну його недосконалість та наявні вади його неповної інформативності, наголосив на необхідності безпосередньої роботи членів Паритетної комісії з фондами та інвентрями музеїв РСФРР для складання остаточного варіанту списків культурних

---

²²⁹ Гетьман Денис. Взаємообмін музейними цінностями між РСФРР та УСРР в 1931–1936 рр. // Пам'ять століть. 2007. № 1. С. 213.

²³⁰ Вінниченко І. Де ж ви, козацькі клейноди, або чи побачимо ми їх коли-небудь в українських музеях? // Вечірній Київ. 1993. 24 березня; Нові шляхи. 1929. № 1. С. 145; Нестуля Олексій, Нестуля Світлана. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926–1930, с. 285–286.

цінностей. При цьому зазначалося, що «з боку музейних органів РСФРР може бути одволікання цієї справи»²³¹.

Українські вимоги додатково були доведені до російського уряду, за дорученням якого розпочалося їх вивчення російськими експертами.

Так, 7 червня 1929 р. розпорядженням Головнауки Наркомату освіти РСФРР було створено спеціальну комісію для «остаточного опрацювання матеріалів по питанню про обмін музейними цінностями Музеїв РСФРР з Музеями України». До її складу під головуванням Л. Вайнер були включені представники Державного історичного музею, Третьяковської галереї, Державного Російського музею, Державного Ермітажу, Державної Збройної палати та Державної академії історії матеріальної культури. Комісії доручалося пропрацювати як попередній, так і додатково направлений Україною переліки культурних цінностей і зробити остаточні висновки щодо можливості дати згоду на їх передачу Україні²³².

У першому числі Львівського часопису «Нові шляхи» за 1929 р. повідомлялося, що український уряд звернувся до РСФРР з домаганням повернути на Україну ряд мистецьких історично-культурних цінностей, вивезених свого часу царськими урядами у Москву та Петербург, зокрема, 3 тисячі образів, різьб, археологічних колекцій, старовинних книг і документів. У тому числі називалися гармата 1705 р., вилита коштом І. Мазепи в Глухові, п'ять запорозьких прапорів та бунчуків з Збройної палати в Москві, 17 запорозьких клейнодів (корогов) з Ленінградського Ермітажу. За даними часопису, Наркомат освіти РСФРР в цілому погодився з вимогами України, проте заперечував проти принципу передачі деяких особливо цінних творів російських живописців на тій підставі, що вони створені в Україні, або є творами митців, які народилися в Україні²³³. Відповідь на спірні питання мала дати Паритетна комісія.

Робота Паритетної комісії почалася у 1930 р. До її складу входили від РСФРР: академік М. Марр — директор Академії Матеріальної Культури в Ленінграді, професор М. Машковцев — заступник завідуючого Державної Третьяковської Галереї в Москві, А. Вольтер — заступник завідувача Головнауки РРФСР; від України: заступник завідувача Укрнауки К. Коник, професор М. Болтенко — заступник директора Державного археоло-

---

²³¹ *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана.* Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926–1930, с. 286.

²³² ОФ ГKMЗМК. Ф. 20. Оп. 1929. Спр. 2. Арк. 29 зв.

²³³ *Нові шляхи.* 1929. № 1. С. 145; *Ленченко В.* До повернення національних реліквій // *Пам'ятки України.* 1989. № 4. С. 28.

гічного музею в Одесі, професор Ф. Ернст — завідувач художнім відділом Всеукраїнського музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві²³⁴.

Перша сесія Паритетної комісії відбулася 26–28 березня 1930 р. у Москві під головуванням академіка М. Марра (з російського боку був відсутній А. Вольтер). Головним питанням її роботи стало опрацювання принципів, за якими мало відбуватися передання культурних цінностей. Спеціальною резолюцією, ухваленою 27 березня, Комісія ухвалила покласти в основу своєї роботи: «1. Походження як окремих предметів, так і цілих колекцій, вивезених в результаті централістичної політики царського уряду до столиць колишньої царської Росії, наслідком чого стало обезкровлення культур окремих народів та штучна затримка їх культурного розвитку. 2. Наукову доцільність обміну, що має не лише не руйнувати науково-дослідної та просвітницької роботи, що проводиться, але й усіма засобами сприяти культурному будівництву обох Радянських Республік і зростанню їхніх окремих культурних центрів»²³⁵. Також було ухвалено, що беручи до уваги, що далеко не всі культурні цінності, які становлять інтерес для учасників обміну, могли бути виявлені найближчим часом, цей обмін повинен мати характер постійної роботи²³⁶. Характерно, що у повідомленні в українському журналі «Україна» щодо роботи Паритетної комісії зазначалося, що мова йде про період «щонайменше до кінця п'ятирічки»²³⁷, хоч цього в оригінальному тексті резолюції вказано не було. У ході дискусії українська сторона висловила побажання утворити спеціальні центри вивчення та зосередження пам'яток культури минулого на території УСРР та РСФРР. При цьому Україна претендувала на концентрацію на її території комплексів, присвячених історії скіфів, грецьких міст-колоній Причорномор'я, Готів, різних кочових народів Причорноморських степів, Київської Русі, української культури, починаючи з XIV ст. тощо. Дослідні центри інших культур мали концентруватися на території РСФРР. Цілком очевидно, що ця пропозиція була добре продуманим і виваженим кроком української сторони. У разі її успіху Україна досягла б кількох цілей — тим самим практично вирішувалося питання повернення унікальних археологічних комплексів світового значення (у тому числі з розкопок в Криму) без додаткової тяганини з приводу кожної окремої знахідки, запобігалось подальшому вивезенню пам'яток за межі України потужними союзними інституціями,

---

²³⁴ Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства 1930. Липень–серпень. С. 191.

²³⁵ ОФ ГKMЗМК. Ф. 20. Оп. 1931. Спр. 16. Арк. 4.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР, с. 192.

закладалися основи міцної інфраструктури української науки, яка отримувала можливість створити базові школи по вивченню тих історичних явищ, які протягом тривалого часу фактично монополюю досліджувалися московськими та петербурзькими (згодом ленінградськими) вченими. Проте, не відкидаючи повністю цю ідею, російська делегація послалась на те, що справа розмежування мережі музеїв є у компетенції вищих органів обох республік і на цій підставі її більш конкретне опрацювання було відкладене до «принципового погодження» між урядами УСРР та РСФРР²³⁸.

Повний текст стенограм засідань Паритетної комісії, опублікований О. Нестулею та С. Нестулею, засвідчує усю складність та напружені дискусії переговорного процесу²³⁹.

Під час сесії члени комісії почали огляд експонатів та фондів ряду московських музеїв — Збройної палати в Кремлі, Історичного музею, Третьяковської галереї. Остаточо була вирішена передача запорозьких клейнодів, прапорів, гармат тощо, котрі перебували у Збройній палаті Московського Кремля та у відділі зброї Державного Ермітажу в Ленінграді. На думку української делегації, увесь цей матеріал справедливим було б розмістити у Дніпропетровському державному музеї разом з картиною Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»²⁴⁰. Щодо останньої пам'ятки, то навколо неї розгорілася тривала дискусія з приводу який саме варіант картини з трьох наявних у російських музеях, доцільно передати до України. Її ініціатором виступив директор Третьяковської галереї Машковцев. Один варіант картини був виствланий у галереї, другий — у Російському музеї у Ленінграді. Ще у «третьяковці» зберігався ескіз картини. Представники України К. Коник та Ф. Ернст не наполягали на якомусь конкретному варіанті, а запропонували російській стороні визначитися самій. Проте Машковцев і Вольтер усіяко «забалакували» питання, посилаючись, у тому числі і на «політичне значення» твору Рєпіна і його популярність серед відвідувачів («завжди повні зали» і в Москві і у Ленінграді). У підсумку було проголосовано передати Україні ескіз І. Рєпіна до картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану», що зберігався у Третьяковській галереї²⁴¹. Разом з тим, по цілому ряду пам'яток виникли серйозні розходження. Зокрема, російська

²³⁸ Там само.

²³⁹ *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана*. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930 / Сер. «повернення культурних надбань України: документи свідчать». Вип. 4. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2006. 311 с.

²⁴⁰ Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР, с. 192.

²⁴¹ *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана*. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930, с. 142–149.

сторона оскаржувала повернення Україні гармат з гербом І. Мазепи та ряду козацьких прапорів, скарбу, знайденого на території Михайлівського монастиря у 1906 р. (предмети були виявлені частково у Історичному музеї та Збройній палаті у Москві)²⁴².

Наприкінці травня — у першій половині червня 1930 р. відбулася друга сесія Паритетної комісії. Вона проходила в Москві та Ленінграді під головуванням заступника завідуючого Укрнауки УСРР К. Коники. Цього разу розглядалися заявки української сторони, подані до Третьяковської галереї, Збройної палати, Історичного музею, Музею революції, Антирелігійного музею та Державного Ермітажу у Ленінграді. У ході роботи сесії українській делегації вдалося позитивно вирішити долю речей, з приводу яких раніше точилися суперечки: глухівської гармати 1705 р. з гербом І. Мазепи та невеличкого запорозького прапора (тканина «байберек») з Державного Ермітажу. Була досягнута згода у переданні в Україну з Ермітажу збірки речей з хатньої церкви князя Меншикова, який розграбував гетьманську столицю Батурина (у тому числі, напрестольний хрест гетьмана П. Сагайдачного), медальон кінця XVI — поч. XVII ст. князя Костянтина Острозького. З нумізматичних відділів Ермітажу, музею образотворчих мистецтв в Москві, Державного історичного музею мали виділити для України систематизовану нумізматичну колекцію. За цією ж постановою Паритетної комісії, Ермітаж повинен був виділити для України зразкову збірку зброї різних часів²⁴³.

Рішенням Паритетної комісії також було визначено, що з Державного Ермітажу та Історичного музею підлягає передачі в Україну головна частина українських збірок, починаючи з часу литовсько-польського панування, частина золотих, срібних та емальованих скарбів з Києва, Чернігова та їх околиць доби Київської Русі, матеріали археологічних розкопок Києва поч. XX ст. Позитивно для України вирішили долю найбільшого за всю історію Російської імперії та, згодом, СРСР Перещепинського скарбу з Полтавщини з візантійським та сасанідським золотим посудом, озброєнням, прикрасами VI–VII ст. та ряду інших знахідок цієї доби²⁴⁴. Розгляд цього питання відбувався 15 і 16 травня 1930 р. З обґрунтуванням позиції України виступив професор. М. Болтенко, який зазначив, що «цей скарб, який відноситься до кінця епохи переселення народів, має надзвичайне значення для України і має бути їй

²⁴² Там само, с. 82–83, 141–142.

²⁴³ Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР, с. 192–194.

²⁴⁴ Там само, с. 194.

повернутий»²⁴⁵. Дискусія продовжилася після спільного огляду речей зі складу скарбу. З боку російської делегації мав місце спротив цій вимозі України, особливо активним був представник Державного Ермітажу Й. Орбелі. У якості основних аргументів використовувалася теза, що сам по собі скарб має східне походження і не пов'язаний власне з Україною, а також наголошувалося на статусі Ермітажу як «світової величини», тож внаслідок вилучення скарбу з колекції «йому буде завдано значних збитків». Зрештою, після важкого обговорення було ухвалено рішення щодо розподілу скарбу з тим, що на думку Й. Орбелі, який його прокоментував, «усі речі, які складають суть скарбу, йдуть на Україну». На що керівник української делегації К. Коник зробив заяву, що українська сторона готова до такого вирішення питання, щоб і в Ермітажі і в Україні була «деяка цільність» унікального скарбу. Фактично, мова йшла про його пропорційний розподіл²⁴⁶.

Щодо знахідок греко-скіфського комплексу, то питання їх повернення в Україну також викликало значні суперечності. У ході роботи другої сесії вдалося погодити передачу Одеському історико-археологічному музею комплексів багатих на золото скіфських поховань — т. зв. «Лугової могили», «Чмиревої могили», «Мордвинівського куполу», «Линців», «Шульгівки», унікального «Литого кургану» (розкопки 1793 р.), який був єдиним виявленим на території України зразком археологічної скіфської культури першої половини VI ст. до н. е.²⁴⁷

Однак, українська делегація не змогла домогтися рішення сесії на передачу з Ермітажу комплексу скіфських поховань «Солоха» та з Історичного музею — Бородянського (Бесарабського) скарбу доби бронзи. Це питання передавалося на розгляд союзного уряду²⁴⁸.

Крім зазначених вище пам'яток, Паритетна комісія, згідно з опублікованим в журналі «Україна» повідомленням, прийняла ухвалу, за якою музеї України мали одержати зі Збройної палати у Москві 18 запорозьких прапорів XVI–XVII ст., булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю І. Мазепи, 5 гармат майстрів Карпа і Йосипа Балашевичів. Велика кількість музейних цінностей повинна була передаватися з Історичного музею. Серед них — портрети гетьманів Б. Хмельницького та П. Дорошенка, невідомого польського вельможи, портрет жінок козацької старшини, 28 фотографій з портретів, краєвиди — роботи Трутовського,

---

²⁴⁵ *Нестуля Олексій, Нестуля Світлана.* Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930, с. 214–215.

²⁴⁶ Там само, с. 240–252, 254–256.

²⁴⁷ Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР, с. 194.

²⁴⁸ Там само.

Ф. Алексєєва, І. Леонтєєва та інших з околиць Полтави, Одеси, Києва, Харкова, Кам'янець-Подільського, Ніжина, Острога, Кременчуга тощо, портрети та скульптурні твори, полотна відомих майстрів пензля — Рєпіна, Сутковського, Боровиковського, Трутовського, Ярошенка, Рибковського, Лисенка, Камінського, Брюлова, Нікітіна, Васильківського, Кондоатенка, Констанді, Крижицького, Левченка, Пастернака, Соколова, Нарбута, Врубеля, Сомова, Білібіна, Вольнова, Левітана, Комаровського, Бродського, Рокотова, Бахета, Жемчужникова, збірки М. Й. Терещенка з Києва (вивезені ним до Петрограду і націоналізовані більшовиками). Загалом мало повернутися 2 547 малюнків різних художників²⁴⁹. Оpubлікований звіт про роботу Паритетної комісії викликає низку питань щодо даних про наявність в російських музеях козацьких реліквій. Зокрема, наведена кількість прапорів, що за даними журналу мали повертатися із Збройної палати, значно перевищує раніше відому їх чисельність за даними каталогів та попередньо складених українськими експертами реєстрів. Питання виникають і щодо їх датування. Булава полковника Павла Апостола (вочевидь, мається на увазі син гетьмана Данила Апостола, що був миргородським полковником у 1727–1736 рр. і загинув під час російсько-турецької війни при взятті міста Гезлев, сучасної Євпаторії)²⁵⁰ раніше згадувалася як предмет із фондів Ермітажу. Подібні неточності можуть поставити під сумнів наведену інформацію про місцеперебування у 1930 р. шаблі І. Мазепи (Збройна палата). Разом з тим, повідомлення журналу достатньою мірою віддзеркалювало сам хід і загальну спрямованість переговорів.

Коментуючи наслідки другої сесії Паритетної комісії, журнал «Україна» зазначав, не стримуючи емоцій: «Всі наукові скарби, особливо з давніх культур, що колись існували на Україні, мають світове значення і передача їх до головніших українських музеїв, наслідком праці двох сесій Паритетної комісії, надають музеям України світового значення, яке мали раніш сховища царських столиць»²⁵¹. Результати роботи комісії оцінювалися як реальний крок до дійсно рівноправного співробітництва та наукової допомоги музейників обох республік «з повною ліквідацією тих відносин «центра» та «периферії», які характеризували собою музейну політику царату і досі ще, на жаль, не цілком зникли з свідомості деяких музейних робітників кол. столиць царської імперії»²⁵².

---

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. К.: Головна редакція УРЕ, 1969.

С. 70.

²⁵¹ Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР, с. 194.

²⁵² Там само.

Однак, всупереч ухваленим засадам роботи Паритетної комісії, російські музеї за допомогою Наркомату освіти РСФРР спробували дезавуювати досягнуті під час її засідань домовленості. Так, у жовтні 1930 р. під час колегії Наркомату освіти РСФРР один з представників російської сторони на переговорах з Україною заявив, що їй будуть передаватися усі дублетні матеріали, усі типові та характерні зразки української національної культури, додаткові матеріали для наукового дослідження питань, пов'язаних із висвітленням «складних культур», а «унікальні колекції Ермітажу виданими бути не можуть, окрім дублетних матеріалів»²⁵³. А коли дійшла справа до практичного виконання рішень Паритетної комісії, у 1931 р. РСФРР відмовилася повертати в Україну Перешепинський скарб та Бородянський (Бесарабський) скарб, ще цілий ряд скарбів з території України, що перебували у фондах Ермітажу та Історичного музею, низку творів мистецтва, остаточно було відмовлено у поверненні знахідок зі знаменитого скіфського кургану «Солоха»²⁵⁴.

Слід особливо наголосити на тому, що робота Паритетної комісії, яка вимагала тривалого вивчення музейних фондів, була далеко не закінчена. Мала відбутися її третя сесія, цього разу в Україні (м. Харків), у ході роботи якої передбачалося вирішити питання повернення головної маси історико-культурних цінностей, в різні часи вивезених з української території. Водночас, планувалося обговорити завдання організації постійного обміну новими археологічними придбаннями між українськими та російськими музеями²⁵⁵.

Проте, наступна сесія Паритетної комісії не відбулася. Документів, якими б вона формально припиняла свою діяльність, поки що не введено до наукового обігу. Тож, цілком слушними видаються припущення, за яким цей факт пов'язується із загальною суспільно-політичною атмосферою в Україні, основний зміст якої визначали розв'язані проти української інтелігенції репресії²⁵⁶. Керований особисто Сталіним процес «Спілки визволення України», який завершився у квітні 1930 р., став сигналом для масового знищення та переслідувань діячів науки і культури. Хвиля за хвилею, слідом за ним по Україні покотилася низка сфабрикованих процесів. Не обминули вони і членів української делегації Паритетної комісії. У вересні 1930 р. був звинувачений у «викривленні загальної політичної лінії НКО, а саме — шкідницьке з політичного боку

---

²⁵³ Гетьман Денис. Взаємообмін музейними цінностями між РСФРР та УСРР в 1931–1936 рр., с. 223.

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР, с. 194.

²⁵⁶ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990, с. 140.

ставлення до пам'яток колишнього культового призначення» Ф. Ернст. Його було знято з посади київського крайового інспектора охорони пам'яток, яку він обіймав одночасно з роботою в музеї²⁵⁷. У 1931 р. політичні доноси посипалися на М. Болтенка. Наступного року його було увільнено з посади директора Одеського історико-археологічного музею, а у 1934 р. — заарештовано²⁵⁸. Масові гоніння на «захистників старого мотлоху», як тоді презирливо називали музейних працівників, та пам'яткоохоронців, супроводжувалися кампанією «боротьби проти речового фетишизму» в музейному будівництві. Її організатори ставили за мету замінити речові експозиції «паперовими» (за протестуючим виразом вінницького музейника Г. Бріллінга), тобто, діаграмами та схемами. Оригінальні ж експонати, що відбивали українську старовину, цілеспрямовано нищились. Безперечно, за таких умов важко було сподіватися на продовження роботи Паритетної комісії, яка об'єктивно сприяла відродженню української культури.

Але, як вдалося з'ясувати Д. Гетьману, у червні 1932 р. керівник російської делегації у Паритетній комісії академік М. Марр звернувся з листом до ВЦВК РСФРР, у якому констатував, що передача музейних цінностей до України практично завершилася, з другої половини 1930 р. російські фахівці вивчали фонди українських музеїв з метою визначення предметів, на які можуть претендувати російські музеї. Повідомлялося, що наступна сесія Паритетної комісії буде мати виключне значення для Росії, оскільки на ній передбачалося вирішити долю багатьох пам'яток стародавньої Ольвії. Однак спроби російської делегації зібрати протягом 1931 — поч. 1932 рр. третю сесію комісії виявилися безрезультатними, на його думку через дії саме української сторони. ВЦВК РСФРР своєю постановою подовжив строк повноважень Паритетної комісії до жовтня 1932 р. Проте реально її діяльність в частині російської делегації продовжувалася аж до 1936 р. Зокрема, 4 травня 1933 р. відбулася нарада її членів та залучених експертів, за підсумками якої було ухвалено продовжити додаткове обстеження українських музеїв. На виконання цього рішення у жовтні 1933 р. представники Ермітажу відвідали музеї Києва, Бердичева, Дніпропетровська, Полтави, Чернігова, Харкова, Ізюма, Одеси, Миколаєва, Херсону та Ольвійського заповідника. У березні 1934 р. Наркомат освіти РСФРР повідомив ВЦВК РСФРР, що складання списків, на які претендують російські музеї, завершено і вони готові до обго-

²⁵⁷ *Нестуля О.О.* Україна стала його долею (Ф.Л. Ернст) // Репресоване краєзнавство: Зб. біогр. нарисів, с. 109.

²⁵⁸ *Нестуля О.О.* Реабілітація прийшла посмертно (М.Ф. Болтенко) // Там само, с. 152.

ворення на сесії Паритетної комісії у Харкові. Але далі розгляд цього питання повністю зупинився і в подальшому усі згадки про Паритетну комісію зникли з офіційної документації²⁵⁹.

Криваві 30-ті роки, а згодом і нищення та розграбування українських музеїв, архівів, бібліотек під час Другої Світової війни, сповили покровом таємниці діяльність Паритетної комісії. Протягом тривалого часу невідомою була доля рішень про повернення історичних та культурних цінностей в Україну, прийнятих під час роботи комісії у 1930 р. Невипадково, і сьогодні переважна більшість дослідників вважає, що до їх практичної реалізації справа так і не дійшла²⁶⁰. Між тим, окремі опубліковані наукові розвідки та архівні документи переконливо свідчать на користь того, що ухвалені Паритетною комісією рішення мали юридичну силу і Україна все ж одержала значну кількість пам'яток.

Перша і, фактично, єдина протягом тривалого часу публікація з даної проблеми побачила світ лише на початку 70-х років. У статті В. Сидоренка на основі ретельного вивчення архівних джерел, фондів музейних установ України, Москви і Ленінграду переконливо доводилося, що передавання культурних цінностей з музеїв РСФРР в Україну відбулося протягом 1930–1932 рр.²⁶¹ За наведеними ним даними, в 1930 р. зі Збройної палати Московського Кремля було передано 5 одиниць зберігання, в тому числі два козацькі прапори, на престольний хрест та Євангеліє, що належали гетьману Петру Калнишевському і були подаровані ним Соловцькому монастирю. Того ж року з Державної Третьяковської галереї було передано 14 одиниць зберігання — картини відомих художників. 8 березня 1931 р. Державний історичний музей у Москві за актом № 242 передав з відділів «Побутова ілюстрація», «Житло та побут», «Рукописи» — 57 одиниць зберігання (у тому числі 25 краєвидів Києва співучня Т. Шевченка по Академії мистецтв М. Сажина), 27 вересня 1931 р. за актом № 251 — 15 одиниць зберігання (фрагменти тканин), 8 жовтня 1931 р. за актом 261 — визолочену булаву, «голівка» якої прикрашена смальтою. За іншими описами, на Україну було передано 11 археологічних комплексів. Та особливо багато експонатів 31 січня 1932 р. пред-

²⁵⁹ *Гетьман Денис*. Взаємообмін музейними цінностями між РСФРР та УСРР в 1931–1936 рр., с. 225–226.

²⁶⁰ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990, с. 26, 140; *Горобина М.* «Будемо терпляче ждати...» // *Хроніка-2000*. Вип. 1, 1992. С. 118; *Сергійчук В.І.* Доля української національної символіки. К., 1990. С. 45; *Ленченко В.* До повернення національних реліквій // *Пам'ятки України*, 1989. № 4. С. 28–29; *Його ж.* Клейноди війська запорозького. Б.м., б.р. С. 1–2.

²⁶¹ *Сидоренко В.О.* З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // *Український історичний журнал*. 1972. № 2. С. 67–70.

ставник Наркомосвіти України прийняв з фондів Державного Ермітажу. Серед переданих 1 771 одиниць зберігання цінних пам'яток (загальне число предметів, вочевидь, було набагато більшим — під деякими окремими номерами на планшетах містилося по 10–15 пам'яток) були стародавні скарби, у різний час знайдені на Україні (457 од. зб.), знахідки в курганах (8 од. зб.) та випадкові знахідки коштовних речей (41 од. зб.), експонати еліно-скіфського відділу (119 од. зб.), 12 козацьких прапорів, портрети гетьманів, літографії, гравюри, графічні роботи, зразки прикладного мистецтва тощо²⁶².

Вже сучасні дослідження архівних матеріалів музеїв Москви та Петербурга в цілому підтверджують факт часткової реалізації рішень Паритетної комісії²⁶³. Виключення складає інформація В. Сидоренка щодо передачі в Україну з фондів Історичного музею у Москві 11 археологічних комплексів — про цю подію немає жодної згадки в обліковій документації згаданого музею.

Зокрема, актами підтверджується повернення до України цілої низки реліквій українського козацтва.

Так, за актом № 261 від 8 жовтня 1931 року з Державного історичного музею у Москві за підписами з російської сторони директора Музею А. Бірзе та вченого секретаря П. Незнамова, з української сторони — наукового співробітника Харківського історичного музею ім. Г.С. Сковороди В. Білецької було отримано «“булаву” медную вызолоченную, гладкую, яблоко украшено цветными стеклами; происходж. из быв. Вишневецкого замка(?); инв. № 42579»²⁶⁴.

Згідно з актом № 366 від 10 жовтня 1931 р. із Збройної палати за підписами її представників В. Іванова та М. Левінсона, з української сторони — представника «Сектора Науки УССР» В. Білецької було передано «следующие предметы из списка, утвержденного Паритетной Комиссией ВЦИК СССР.

1/ Знамя Запорожского войска. 1688 года, № 4185.

2/ Знамя Запорожское, времени Елизаветы Петровны, № 4188.

---

²⁶² Там само.

²⁶³ *Кот Сергій*. Як поверталися наші клейноди: З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії // *Хроніка-2000*. Вип. 27–28. 1998. С. 603–625; *Кот Сергій*. Шукаючи втрачені клейноди: у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва // *Пам'ятки України*. 2007. № 2. С. 86–119; *Кот С.І.* Реліквії українського козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо обміну та повернення культурних цінностей (20-ті — 30-ті роки ХХ ст.) // *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 129–143.

²⁶⁴ Государственный исторический музей (далі — ГИМ). Акты выдачи музейных экспонатов за 1931 г. Арк. 172.

3/ Знамя Запорожское из байберека времени Елизаветы Петровны, № 4187.

4/ Значек казачий XVII века, № 4209.

5/ Крест напрестольный серебрянный позолоченный с четырьмя финифтяными медальйонами по концам. ...Размер 0,59,5x0,39. № креста 12.

6/ Евангелие № 37 — моск. печати 1759 г., серебрянное, золоч. С гладкой [...] крышкой на которой накладные финифтянные медальйоны в обрамлении из страз. ...На пластинках летопись: «Во славу Божию устроися сие святое евангелие во обитель святого преображения и преподобных отец Зосимы и Савватия Соловецких Чудотворцев что на море океане при архимандрите Ионе а родением и коштом бывшего запорожской сечи кошевого Петра Ивановича Кольнишевского 1801 г., а всего весу 34 фунта 25 зол. Сумма 2 435». Размер по крышке 78–55 см»²⁶⁵.

Слід зазначити, що згаданий у документі напрестольний хрест також був пожервований останнім кошовим отаманом Запорозької Січі П. Калнишевським Соловецькому монастирю. Порівняльний аналіз даного списку з повідомленням № 15 від 19 серпня 1930 р., що надійшло від Паритетної комісії по обміну музейними цінностями між РСФРР та УСРР на адресу Збройної палати за підписом вченого секретаря комісії М. Машковцева щодо передачі в Україну козацьких реліквій показує, що реально було передано на один об'єкт більше, ніж передбачалося. Зокрема, в повідомленні про рішення комісії не фігурує прапор за № 4187, який вказаний в акті передачі (попередньо передбачалося передати із Збройної палати 5 предметів, тоді коли у 1931 р. представниця України отримала 6 од зб.)²⁶⁶. Це може свідчити про той факт, що процес погодження та затвердження списків предметів для передачі з конкретних російських музеїв мав додаткові етапи після сесій Паритетної комісії. Очевидно, корективи могли відбуватися на етапі затвердження списків керівництвом Наркомату освіти РСФРР. Зазначимо, що із Збройної палати за відомими актами не були передані Україні прапор гетьмана Данила Апостола 1730 р. (№ 4186), значок (прапорець) Війська Запорозького (№ 4208), булави козацькі (№ 5207, № 5208), а також жодного предмету озброєння — піщалів, рушниць, пістолів, шабель тощо. У тому числі не згадується про шаблю гетьмана Івана Мазепи.

На початку 1932 р. за актом № 0731 1932 г. з Державного Ермітажу у Ленінграді за участю його директора Б. Леграна, вченого секретаря М. Філософова та дійсного члена Л. Мацулевич, з української сторони — уповноваженого Наркомату освіти УСРР Корнія Червяка відбулася пере-

²⁶⁵ ОФ ГКМЗМК. Ф. 20. Оп. 1931. Спр. 16. Арк. 7.

²⁶⁶ Там само, арк. 3.

дача музейних предметів, призначених для музеїв України за рішенням Паритетної комісії, опис яких був затверджений наркомом освіти РСФРР О. Бубновим²⁶⁷. В. Сидоренко датує цей акт 31 січня 1932 р.²⁶⁸ Однак на оригіналі акту не проставлено число, коли він був складений (зазначено: «” “ января 1932 года»), а біля підписів осіб, які фігурують у ньому, розміщується прямокутний штамп Ермітажу з датою — «11 фев. 1932»²⁶⁹. Поряд з іншими культурними цінностями, в додатку до Акту під назвою «Опись предметов, передаваемых из Гос. Эрмитажа в Музеи УССР, согласно постановления Паритетной Комиссии», фігурують такі пам'ятки, дотичні до історії українського козацтва:

«...Предметы из церкви б. 1 Кадетского Корпуса.
(домовая церковь Меньшикова).

453. Ц.2018 Д.199/20 Крест с именем Сагайдачного.

Серебро
позолота

454. Ц.1991 “ 10 Дарохранильница.

Серебро

455. Ц.2010 “ 3 Евангелие печати 1698

Серебро

в окладе

позолота

456. Ц.2013 “ 27 Евангелие Львовской

Серебро

печати 1644 г. в окладе

позолота

457. Ц.2024 “ 28 Венцов пара

Медь посеребрян.

живопись

металл.

... Рисунки и миниатюры.

[...]

1749. 2593 Неизв. художн. XVIII в. Портрет Ал. Разумовского по гр. $\frac{3}{4}$ вл.,

в зеленом мундире с красными лацканами, голубой ленте, красной мантии, с голубой лентой с орденом на шее.

Без оправы под стеклом.

Гуашь.

1750. 2604 Неизв. художн. XVIII в. Портрет гетмана Мазепы, по плечи, $\frac{3}{4}$ в пр.,

в зеленой мантии, латах, голубой ленте.

Без оправы, под стеклом.

Гуашь.

1751. 2605 Неизв. художн. XVIII в. Портрет Гетмана Апостола, по гр. $\frac{3}{4}$ вл.,

²⁶⁷ Отдел фондов Государственного Эрмитажа (далі — ОФ ГЭ). Ф. 1. Оп. V. 1932 г. Спр. № 86. Ч. 1 (Список экспонатов, переданных Украинской ССР). Арк. 21–69.

²⁶⁸ Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною, с. 68.

²⁶⁹ ОФ ГЭ. Ф. 1. Оп. V. 1932 г., спр. № 86. Ч. 1 (Список экспонатов, переданных Украинской ССР). Арк. 21.

- в зеленої мантиї, латах, червоної стрічці.
Без оправы, під склом. Гуашь на кістки.
1752. 2606 Неизв. художн. XVIII в. Портрет Гетмана Юрія Хмельницького по пояс, $\frac{3}{4}$ впр.,
в кольчугі і червоної мантиї з булавою. Без оправы,
під склом. Гуашь на кістки.
1753. 2608 Неизв. худ. XVIII в. Портрет Гетмана Самойловича, по гр. $\frac{3}{4}$ впр.,
в кольчугі і голубої мантиї з жезлом.
Без оправы, під склом.
1754. 2607 Неизв. художн. XVIII в. Портрет Гетмана І.Н. Скоропадського $\frac{3}{4}$ впр.
В зелен. мантиї і латах.
Без оправы під склом. Гуашь на кістки.
- IV. Из Сектора Запада.
V. Отделение Оружия.
1755. 18 Знамя червоного шелка з зображенням корабля і фігури.
1756. 19 Прапор 1772 г.
1757. 20 Знамя синього шелка 1764 г.
1758. 21 Прапор
1759. 22 Тоже 1772 г.
1760. 23 Тоже
1761. 24 Тоже 1773 г.
1762. 25 Знамя жовтого шелка, 1759 г.
1763. 26 Прапор 1774 г.
1764. 27 Тоже, 1771 г.
1765. 28 Тоже, 1774 г.
1766. 29 Тоже, 1772 г.»²⁷⁰.

Отже, з відділу зброї Ермітажу українському представнику було передано 12 козацьких прапорів з 14 описаних раніше М. Макаренком, зокрема, велика морська корогва Війська Запорозького XVIII ст., прапори 1759, 1764, 1771, 1772 (4 од.), 1773, 1774 (2 од.) років та один не датований прапор. У акті передачі не згадуються корогва з косим одрізом із жовтої шовкової тканини 1763 р. (R.30) та фрагмент корогви з сіро-блакитного шовку (б/н), булава полковника Павла Апостола XVIII ст., предмети озброєння. У тому числі, і в цьому випадку відсутні згадки про шаблю гетьмана Івана Мазепи.

Зазначимо, що поки що не введені до обігу документальні згадки про те, чи відбувалися якісь акти передачі у цей період козацьких реліквій з

²⁷⁰ Там само, арк. 41, 65–66.

інших російських музеїв, зокрема — з Артилерійського музею, та тих, що були зафіксовані свого часу у Преображенському соборі в Петербурзі. Водночас, порівняльний аналіз відомих даних про ті пам'ятки, які мали повертатися в Україну з російських сховищ, та виявлених актів щодо того, що було передано до українських музеїв, засвідчує — досягнуті домовленості не були виконані повністю. Не переданими лишилися чимало пам'яток козаччини із Збройної палати, Історичного музею, Ермітажу, фактично поза увагою залишилися фонди інших сховищ Москви та Петербургу (Ленинграду), що фігурували в підготовчих документах та рішеннях Паритетної комісії. Разом, за нашими підрахунками, це складає щонайменше біля двадцяти корогов, прапорів, значків та бунчуків, а також козацькі булави, перначі та трості, зразки козацької зброї, у тому числі меморіальної — шабля І. Мазепи, булава П. Апостола й ін.

У акті фігурують передані з Державного Ермітажу матеріали скарбів, археологічних розкопок та випадкових знахідок. Так, зокрема, з колишнього візантійського відділу були надані такі колекції, що стосувалися м. Києва: скарб 1827 р., вул. Львівська, садиба Августовича (6 од., в тому числі «цепь шейная из 23 звеньев», золото, емаль; пара золотих з емаллю колтів); скарб 1876 р., вул. Рейтарська, садиба Чайковського (13 од., в тому числі пара срібних з черню колтів із зображеннями двох птахів обабіч рослини; срібні сережки київського типу (8 од.); срібні виті браслети (4 од.); скарб 1880 р., вул. Велика Житомирська, садиба Кушинова (16 од., в тому числі «цепь шейная из 20 круглых медальйонов», золото, емаль; 3 медальйони — частини барм, золото, емаль; золоті ажурні буси (3 од) від барм; пара золотих з емаллю колтів із зображенням сірінів; золоті з емаллю круглі бляшки (3 од.) із зображеннями птаха та пальметки; 34 срібних київських гривні; сережки київського типу з електора та золота); скарб 1885 р., провулок Рильський, садиба Єсикорського (93 од., в тому числі срібна вита шийна гривня; 52 фрагменти срібного шийного ланцюга; пара золотих з емаллю колтів та 24 золотих сережок; велика кількість срібних сережок; 9 срібних гривень київського типу; золоті перстень з вставкою із дорогоцінного каменю та кільце; багато срібних перстнів та кілець; фрагменти піхов зі срібним окладо від меча та ножа); випадкова знахідка 1894 р., садиба Десятиннонь церкви (срібний з чорнінням перстень із зображенням лева); матеріали розкопок 1908, 1911 та 1912 рр. (191 од, в деяких номерах — від 6 до 20 предметів, в тому числі золотий шийний ланцюг у двох фрагментах; пара золотих з емаллю колтів; золоті, срібні, скляні та бронзові кільця; численні срібні фрагменти намиста; срібні київські гривні (7 од.) і срібна з позолотою імітація візантійського соліда; фрагменти тканин); розкопки на території садиби митрополита 191(0-?) (4 од., свинцеві печатки з лицьовими зображеннями

(3 од.), зображенням двозубця та написами); розкопки 1910 р., садиба Трубецького (голова людини — фрагмент фігурки, глина); окремі знахідки без вказівки місця виявлення (дві пари золотих сережок київського типу)²⁷¹.

Окрім того, до України були передані скарб 1903 р. з с. Кам'яний Брід, Радомишльського повіту Київської губернії, скарб 1908 з с. Стара Буда Звенигородського повіту Київської губернії (38 предметів із срібла), випадкові знахідки невеликих золотих і срібних речей з с. Колесище Канівського повіту Київської губернії (1904 р.) та с. Поланицьке Уманського повіту Київської губернії (1912 р.), знахідка невідомого походження з Київщини (золотий перстень із зображенням лева), знахідка з урочища Дівич гора Черкаського повіту Київської губернії (кістяний ідол), скарб 1879 р. з с. Льгов Чернігівського повіту (в тому числі срібна шийний ланцюг з 52 напівциліндричних колодочок та пара срібних з черненням колтів із зображеннями фантастичних тварин), випадкові знахідки біля м. Олешки Таврійської губернії (с. Раденско, 1897 р., хутір Саги, 1899 р. та Олешківські хутори 1902 р.), урочище Вільна вода біля с. Дмитрівка Бердянського повіту Таврійської губернії (1904 р., меч із частиною інкрустованого руків'я), с. Пашківка Ніжинського повіту Чернігівської губернії (1873, срібна фібула із вставками з зота та каменів), матеріали з розкопок В. Гошкевича 1893 р. (курган біля с. Димовки Херсонського повіту) та 1895 р. (курган біля с. Архангельське (селище Новопетрівське) Херсонського повіту), випадкові знахідки з с. Рублівка Богодухівського повіту Харківської губернії 1891 р. (золотий браслет) та з м. Корець Новоградволинського повіту Волинської губернії 1871 р. (набір з 8 срібних гудзиків), скарб 1889 р. з с. Кам'янка Ольгопільського повіту Подільської губернії (срібні плетений пояс з пряжкою, кілька пар сережок та 7 польських монет), скарб 1901 р. з м. Красне Ямпольського повіту Подільської губернії (в тому числі 3 срібні ланцюги), скарб 1881 р. з с. Капустяни Ушицького повіту Подільської губернії, скарб 1880 р. з м. Жабокрич Ольгопільського повіту Подільської губернії, випадкова знахідка біля с. Липляєве Золотоношського повіту Полтавської губернії²⁷².

З колишнього еліно-скіфського відділу Ермітажу тоді передали знахідки 1855–1856 рр. біля м. Олександропіль, з кургану Чмирева могила біля с. Білозерки Мелітопольського повіту Таврійської губернії (1898 р., 1909 р., 461 од зб., багато виробів із золота та срібла, зокрема, кінські налобники та нащічники, фрагменти окуття дерев'яних виробів, бляшки, гудзики), кургану Ільїнецький на Київщині (1902 р., золоті кінські налоб-

²⁷¹ Там само, арк. 22–41.

²⁷² Там само.

ник і нащічники, окуття горита з листового золота, шматки шкіри (8) та фрагменти дерев'яних виробів), Мордвиновського кургану у Дніпровському повіті Таврійської губернії (1914 р., 43 од. зб. виробів із золота, деякі по 6–46 предметів), кургану Перший біля с. Шульгівка під Мелітополем Таврійської губернії (1889, 1890, 1891 рр., 127 од. зб., у складі деяких — по 75 і 998 предметів, багато виробів із золота та срібла), з південної частини кургану біля м. Олександропіль (1851–1852 рр.), розкопок насипу цього кургану (1853 р., в тому числі золота фігурка вепря, золота пластина у вигляді півмісяця, багато золотих фрагментів окуття посудів), розкопки центральної частини цього кургану (1855–1856 рр., 476 од. зб., деякі від 52 до 101 предмета, багато виробів із золота та срібла, зокрема, десятки золотих гудзиків, пластин і гвіздків, срібні з позолотою кінські налобники та нащічники), кургану Литий (інші назви Лита могила, Мельгуновський курган) біля Єлісаветграду Херсонської губернії (1763 р., 46 од. зб. в тому числі 17 золотих блях, 25 фрагментів золотого окуття, 6 срібних трубочок, бронзові наконечники стріл та гвіздки, фрагменти посуду)²⁷³.

Як засвідчує акт передачі, деякі комплекси знахідок надавалися не у повному вигляді, а лише частково. Так, зокрема, це стосувалося пам'яток знаменитого кургану Лита могила (Литий курган, Мельгуновський курган). За визнанням сучасних російських джерел, «некоторые вещи в 1932 были переданы в музей Харькова»²⁷⁴. Серед найвизначніших знахідок, які залишилися і зберігаються у фондах Державного Ермітажу — залізний меч-акінак, руків'я якого прикрашене золотом та золоті піхви до нього, щедро орнаментовані в урартському та скіфському «звіриному» стилі²⁷⁵.

Передачу культурних цінностей до України підтверджують й інші, окрім згаданого вище, наявні акти Державного історичного музею у Москві. Зокрема, за актом № 129 від 8 березня 1930 р. підписаного науковим співробітником ДІМ М. Бабенчиковим та вченим секретарем

²⁷³ Там само, арк. 41–63.

²⁷⁴ Мельгуновский курган // Большая Российская Энциклопедия. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://bigenc.ru/archeology/text/2203232>

²⁷⁵ Мельгуновский (Литой) курган // Электронная энциклопедия Эрмитажа. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.archaeoglobus.sfu-kras.ru/monument/melgunovskij-litoy-kurgan/>; пять знаменитых археологических открытий дореволюционной России. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://историк.рф/special_posts/%D0%BF%D1%8F%D1%82%D1%8C-%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%82%D1%8B%D1%85-%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85-%D0%BE%D1%82%D0%BA/; Сокровища великих цивилизаций: скифское золотое искусство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.liveinternet.ru/users/galysHENka/post392988397/>

Науково-дослідного інституту Т. Шевченка у Харкові І. Айзенштоком, «у порядку обміну художніми цінностями з Україною», українському представнику були передані портрет Т. Шевченка у молоді роки (інв. № 42557, масло, полотно) та портрет М. Щепкіна 1858 р. роботи Т. Шевченка (інв. № 4. П 267, папір, олівець)²⁷⁶. За актом №130 від 8 березня 1930 р. І. Айзеншток одержав від представниці Історичного музею С. Детиної оригінал листа Т. Шевченка до М. Щепкіна (діда В.М. Щепкіна) від 17 лютого 1858 р. (інв. № 51052.6. 5/3)²⁷⁷. 8 вересня 1931 р. згідно з актом № 242 співробітники ДІМ А. Бірзе та М. Незнамов передали представникам Наркомату освіти УСРР Кушнерчук (? У тексті «Кушнерчезк» — С.К.) та Беседіній 58 картин олією та акварелей, 38 фотографій. У тому числі в акті фігурують портрети гетьмана Б. Хмельницького, гетьмана П. Дорошенка, митрополита Д. Ростовського, кілька неатрибутованих парадних портретів шляхтичів, види Києва, Полтави, Одеси, Ніжина, Херсона та інших міст України²⁷⁸. Актом № 251 від 27 вересня 1931 р. за підписами від ДІМ А. Арциховського та від Всеукраїнського музейного городка М. Новицької 15 одиниць зберігання (25 предметів) фрагментів тканин. Серед них були зразки з колекції Д. Самоквасова (з курганів на Київщині та Катеринославщині), а також з курганів Кубані, пам'ятки з Московського повіту та Вітебської губернії²⁷⁹.

На сьогодні в музеях України виявлені 3 козацькі корогви, передані з фондів Ермітажу, які зберігаються у Харківському історичному музеї (2) та Дніпропетровському історичному музеї. У Харківському історичному музеї також наявні пара золотих колтів доби Київської Русі, декілька золотих скифських бляшок, золотий потир 1686 р. гетьмана Самойловича, головка гетьманської булави, ряд церковних предметів із срібла²⁸⁰. Згідно з дослідженням Л. Бабенко, їй вдалося атрибуувати у фондах музею один срібний наконечник ніжки притронного табурету та три срібні трубочки, які походили з комплексу Литої могили. Нею також було з'ясовано, що у повоєнні роки у фондах музею перебували ще дві ніжки з цього комплексу та 24 золотих бляшки з Олександропільського кургану. Але у травні 1954 р. їх було викрадено з експозиції²⁸¹. Відомі місця перебування 19 картин (з 26) М. Сажина, переданих з Державного історичного музею, експонатів Третьяковської галереї. Зокрема, у Харківському

²⁷⁶ ОФ ГИМ. Акты выдачи музейных экспонатов за 1930 г. Арк. 38.

²⁷⁷ Там само, арк. 40.

²⁷⁸ Там само. Акты выдачи музейных экспонатов за 1931 г. Арк. 158–159.

²⁷⁹ Там само, арк. 170.

²⁸⁰ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 16. Арк. 65.

²⁸¹ Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литога (Мельгуновского) кургана // Российская археология. 2012. № 3. С. 23–27.

художньому музеї зберігається відома картина І. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», твори А. Лосенка, Л. Боровиковського, рисунки К. Брюллова, Л. Лагоріо, О. Орловського, Л. Жемчужнікова та ін. У київських музеях зберігаються твори Т. Шевченка, портрет В. Жуковського роботи К. Брюллова²⁸².

Підсумовуючи, зазначимо, що за підсумками роботи Паритетної комісії в Україну надійшли визначні історичні та культурні цінності. Проте на підставі виявлених документів можливо зробити висновок, що досягнуті домовленості не були виконані повною мірою. Не переданими лишилися багато пам'яток із Збройної палати, Історичного музею, Третьяковського галереї, Державного Ермітажу, фактично поза увагою залишилися фонди інших музеїв Москви та Ленінграду, що фігурували в рішеннях комісії.

Однак принципово, що рішення Паритетної комісії у своїй основі все ж були втілені в життя. Вони мають вкрай важливе правове значення. Україні ще потрібно глибше розібратися з долею переданих їй культурних цінностей. Та неоціненним є досвід, набутий тоді Україною у вирішенні питань повернення національних реліквій і пам'яток культури, який сьогодні заслуговує на найпильнішу увагу.

4.4. Україна в контексті реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. щодо реституції культурних цінностей

4.4.1. Питання повернення та реституції культурних цінностей у мирних договорах 1921 р. за участю України

Восени 1920 р. у збройному протистоянні з армією УНР та військами Польської Республіки радянська влада поширилася на більшості території України. Для ствердження її легітимності важливе місце відводилося участі уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки у підписанні міжнародних договорів та угод, у яких фіксувалися її ніби-то незалежність та суверенітет, державні кордони, а також правочинність у виконанні міжнародних зобов'язань. Серед перших мирних договорів, укладених за участю УСРР у 1921 році, були договори з країнами Прибалтики (Литва, Латвія, Естонія) та Польщею. Всі вони містили пункти щодо співробітництва сторін у вирішенні питань повернення та реституції культурних цінностей.

---

²⁸² ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 16. Арк. 65.

Мирний договір між УСРР та Литовською Демократичною Республікою був укладений у Москві 14 лютого 1921 р. З української сторони його підписали Юрій Коцюбинський та Фелікс Кон (відомий російський юрист та культурний діяч РСФРР)²⁸³. У ст. 1 договору наголошувалося, що з колишньої приналежності земель та народів України і Литви до Російської імперії для обох сторін не виникає жодних обопільних зобов'язань. Проте у ст. 6, яка присвячена вирішенню питань, пов'язаних з евакуацією на територію України під час Першої світової війни російською владою майна з території Литви, УСРР взяла на себе зобов'язання за свій кошт повернути до Литви і передати литовському урядові усі вивезені з Литви у 1914–1917 рр. судові й урядові справи, судові й урядові архіви, архіви військового відомства, духовних відомств усіх віросповідань, архіви й справи військових та цивільних навчальних закладів, навчальних релігійних установ, архіви і плани межових, землевпорядних, лісових, залізничних, шосейних і поштово-телеграфних установ, плани, креслення й мапи поліграфічного відділу Віленського військового округу, архіви місцевих відділень Дворянського і Селянського банків, відділень державного банку і всіх інших кредитних установ, різні архіви та діловодства приватних установ і майнові документи, що мали значення для визначення майново-правних відносин окремих осіб. Окремим пунктом даної статті (п. «в») передбачалося виділення урядовими і громадськими установами УСРР з архівів, бібліотек, музеїв і картинних галерей і передача литовському уряду «архівів, бібліотек, музеїв, художніх творів, документів, що мають для Литви істотне наукове, художнє та історичне значення»²⁸⁴. Відповідно до договору, уряд УСРР узяв на себе зобов'язання надавати урядові Литви усі довідки та відомості, необхідні для виконання цих умов, а також сприяти у розшуку майна, архівів та документів, що підлягали поверненню. Практичне виконання положень договору покладалося на Особливу Мішану Комісію²⁸⁵. Жодних зустрічних зобов'язань литовського уряду щодо повернення культурних цінностей в Україну у тексті договору зафіксовано не було.

Виразно односторонній характер зобов'язань УСРР перед Литвою викликав незадоволення та критику з боку наукової громадськості України. Особливі нарікання викликав пункт «в» ст. 6. Тож 5 квітня 1922 р. було укладено додатковий договір між УСРР та Литовською Республікою, згідно з яким стаття 6 договору від 14 лютого 1921 р. зазнала суттєвих редакційних змін. Вони стосувалися введення обмежень у вико-

²⁸³ Документи внешней политики СССР. М.: Госполитиздат, 1959. С. 518, 522.

²⁸⁴ Там само, с. 519–520.

²⁸⁵ Там само, с. 520–521.

нанні пункту «в» ст. 6, згідно з якими дія цього пункту не поширювалася на частини художніх і наукових колекцій, що є приватною власністю українських громадян, а також «на частини художніх і наукових колекцій, хоч і привезених з Литви за розпорядженням колишнього царського уряду, але таких, що ввійшли до складу колекцій, які зберігаються на Україні, якщо виділення їх завдасть істотної шкоди цілості таких колекцій». Разом з тим, зобов'язання України щодо повернення в Литву культурних цінностей були розширені за рахунок введення в число об'єктів, що підлягали безумовному поверненню, майна громадських, благодійних, культурно-освітніх установ, а також дзвонів й начиння церков й молитовних будинків усіх віросповідань, які були вивезені з території Литви у 1914–1917 рр. і могли опинитися в Україні (п. «г») ²⁸⁶.

Поза усякими сумнівами, зміни редакції пункту «в» дозволяли українському урядові займати доволі гнучку позицію при розгляді питань повернення та реституції культурних цінностей до Литви і мати аргументи на те, щоб ті чи інші предмети та збірки залишилися в Україні як частини історично сформованих колекцій. Водночас, з правової точки зору цікавим виглядає посилання цього пункту договору на обмеження його дії щодо художніх та наукових колекцій, що є приватною власністю українських громадян. Адже радянська влада скасувала саме поняття приватної власності як інституту власності. У тому числі, починаючи з 1919 р. на території України послідовно проводилася політика націоналізації культурних цінностей. Першим кроком на цьому шляху став декрет РНК УСРР від 1 квітня 1919 р. «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти», за яким вони були проголошені «народним надбанням», проводилася їх виявлення та реєстрація, заборонялося вилучення та переміщення без дозволів НКО. У цей же час почалася концентрація в музеях, бібліотеках та архівах предметів культури, що залишилися в покинутих власниками маєтках та квартирах, а також тих, що зберігалися в банківських сейфах. Влітку 1919 р. розпочалася пряма націоналізація відомих музейних збірок та створення на їх основі державних «радянських музеїв». Націоналізація історичних та культурних цінностей проводилася по всій території України ²⁸⁷. Декретом РНК УСРР від 11 березня 1921 р. «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей» цей процес був

---

²⁸⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 554–555.

²⁸⁷ Кот С.И. Первый на Украине: к образованию всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины), с. 263–273; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990, с. 30–33.

поглиблений. В параграфі 1 декрету зазначалося: «Всі значні збірки пам'яток мистецтва та старовини, а також різних речей, які мають цінність для музеїв УСРР, оголошуються всенародним майном і переходять до відання Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи». Держава набувала права примусового відчуження культурних цінностей у приватних осіб з виплатою встановленої нею ж компенсації. Націоналізації не підлягали колекції та збірки, що склалися з предметів, утворених творчістю або науковою працею самого колекціонера (тобто авторські збірки). Проте влада залишила собі можливості «вивласнювати такі колекції лише у виняткових випадках, коли колекції та збірки визнаються необхідними для наукових та мистецьких установ держави»²⁸⁸. Отже, включення до міждержавного договору між Україною та Литвою положення, в якому фігурують посилання на «художні та наукові колекції, що є приватною власністю українських громадян» не мало під собою належного правового підґрунтя. На момент укладання договору право приватної власності на культурні цінності у прямому розумінні цього поняття в УСРР було фактично ліквідовано.

Договір між УСРР та Латвійською Демократичною Республікою, укладений також у Москві за одноосібним підписом Ю. Коцюбинського з української сторони 3 серпня 1921 р., за своєю загальною структурою та більшістю формулювань був тотожним договору між УСРР та Литвою²⁸⁹. Проте стаття 6, у якій містилися зобов'язання України щодо повернення вивезених з території Латвії у 1914–1917 рр. архівів, бібліотек, музеїв та художніх творів (п. 5), мала примітку, згідно з якою були передбачені можливості повернення культурних цінностей, втрачених ще до Першої світової війни та наголошувалося на взаємному характері таких дій. У тексті примітки зазначалося: «Обидва уряди погоджуються взаємно повернути архіви, бібліотеки, музеї та художні твори, які мають для України (Латвії) істотне наукове, художнє або історичне значення і вивезені з меж України до Латвії (з Латвії на Україну) до світової війни, оскільки вони є творінням українського (латвійського) народу і оскільки їх виділення не завдасть істотної шкоди українським (латвійським) архівам, бібліотекам, музеям, картинним галереям, в яких вони зберігаються»²⁹⁰. Реалізація умов договору покладалася на двосторонню мішану комісію з рівним числом членів від кожної сторони.

---

²⁸⁸ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959: Збірник документів, с. 109–110.

²⁸⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 551–553.

²⁹⁰ Там само, с. 552.

Принцип взаємності та обопільного характеру дій по поверненню культурних цінностей, переміщених в роки Першої світової війни, набув свого остаточного оформлення при підготовці двостороннього договору між УСРР та Естонською Демократичною Республікою, що був підписаний у Москві 26 листопада 1921 р. На відміну від двох попередніх раніше укладених договорів з Литвою та Латвією, такі підходи до вирішення проблем повернення культурних цінностей були зафіксовані не в примітках чи додаткових угодах, а безпосередньо склали основу відповідної статті договору (ст. 7). Згідно з положеннями даної статті, уряди УСРР та Естонії погодилися взаємно повернути евакуйовані з їх територій під час війни бібліотеки, архіви, навчальні посібники, документи, художні твори та інше майно всіх навчальних закладів, учених, місцевих урядових і громадських установ, релігійних та благодійних товариств, що знаходилися, відповідно, на території України та Естонії до початку війни. Також було зафіксовано обопільну згоду сторін щодо взаємного повернення архівів, бібліотек, музеїв та художніх творів, що мали для України та Естонії важливе наукове, художнє чи історичне значення і були вивезені з їх територій до війни, «оскільки вони є творінням українського (естонського) народу». Витрати по поверненню культурних цінностей до кордону іншої сторони покладалися на країну, з території якої відбувалося повернення. Сторони також домовилися про створення спільної мішаної комісії та про взаємне сприяння при розшуку майна, архівів та документів, що підлягали поверненню²⁹¹.

Найбільш ґрунтовно і детально питання повернення та реституції культурних цінностей були зафіксовані у Ризькому договорі, укладеному 18 березня 1921 р. між урядами РСФРР, який також представляв уряди БСРР, та УСРР з одної сторони та урядом Польської Республіки з іншої сторони. Угода стала підсумком тривалих переговорів, що в умовах глибокої секретності велися більшовицькою Росією з Польщею починаючи з 22 липня 1920 р., коли польський уряд, який перебував у договірних союзницьких відносинах з урядом УНР, таємно запропонував радянському урядові розпочати сепаратні двосторонні переговори про перемир'я. На пропозицію уряду РСФРР, направлену наступного дня у відповідь, ці переговори почали провадитися з метою укладання мирного договору²⁹². Спочатку вони велися в Мінську (Мінська мирна конфе-

²⁹¹ Там само, с. 553–554.

²⁹² Dokumenty i materially do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. III. Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1965. S. 318.

ренція 1920 р.), згодом провадилися у Ризі (Ризька мирна конференція 1920–1921 рр.)²⁹³.

12 жовтня 1920 р. у Ризі уряди РСФРР, УСРР та Польщі підписали Договір про перемир'я та т. зв. «прелімінарні» умови встановлення миру. Об'єднану російську та українську делегацію представляли Адольф Йоффе (голова), Сергій Кіров, Дмитро Мануїльський, Леонід Оболенський. Польську делегацію очолював Ян Домбський. У статті X (п. 4) обидві сторони взяли на себе взаємні зобов'язання реєвакуювати і повернути в натурі або відшкодувати у відповідному еквіваленті рухоме майно держав, пов'язане з «економічним і культурним життям краю», майно органів місцевого самоврядування, установ, осіб фізичних і юридичних, конфісковане або евакуйоване примусово, чи передане добровільно у зв'язку з подіями Першої світової війни починаючи з 1 серпня 1914 р. Окремим пунктом (п. 5) у тексті даної статті містилося зобов'язання повернення до Польщі архівів, бібліотек, творів мистецтва, історичних воєнних трофеїв, пам'яток та інших надбань культури, вивезених з Польщі до Росії від часу розчленування Речі Посполитої. Зазначимо, що в підсумковій частині цієї статті коло питань, обумовлених у п. 4 і п. 5 безпосередньо кваліфікується як «ділянка реституції майна» (п. 7)²⁹⁴.

Мирний договір між РСФРР, УСРР, БСРР та Польщею від 18 березня 1921 р. підтвердив положення договору про прелімінарні умови миру 1920 рїге та значно розширив і деталізував їх в частині повернення та реституції культурних цінностей. Від радянських республік договір підписали Адольф Йоффе, Яків Ганецький, Еммануїл Квірінг, Юрій Коцюбинський, Леонід Оболенський²⁹⁵. В якості фахівців з питань художніх та історичних цінностей у складі об'єднаної делегації працювали відомий мистецтвознавець Ігор Грабар, академік Сергій Ольденбург, письменник А. Виноградов²⁹⁶. Ключові формулювання щодо вирішення даного комплексу проблем зосереджені у ст. XI договору та «Інструкції з виконання статті XI Мирного договору» («Додаток № 3 до Мирного договору»)²⁹⁷.

Відповідно до умов Ризького договору, РСФРР та УСРР мали у безумовному порядку повернути до Польщі культурні цінності, вивезені в Росію або Україну з часу 1 січня 1772 року з території Польської Республіки, а також евакуйовані примусово чи добровільно з території

²⁹³ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К.: Головна редакція УРЕ, 1987. С. 481.

²⁹⁴ Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. III, s. 470.

²⁹⁵ Документи внешней политики СССР, с. 618.

²⁹⁶ Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей, с. 187.

²⁹⁷ Документы внешней политики СССР, с. 629–632, 644–646; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 542–549.

Польщі на територію Росії та України під час Першої світової війни починаючи з 1 серпня 1914 р. по 1 жовтня 1915 р. Окрім того, обидві договірні сторони зобов'язалися на взаємній основі реєвакуювати зібрання і предмети, евакуйовані на територію сторін після 1 жовтня 1915 р. Під терміном «територія Сторони» розумілися території РСФРР, УСРР та Польської Республіки в межах існуючих на момент укладання договору державних кордонів, у тому числі з урахуванням лінії кордону між ними, зафіксованою цим договором.

До числа культурних цінностей, що мали повертатися у Польщу у безумовному порядку, належали:

- різні воєнні трофеї (прапори, штандарти, військові знаки, гармати, зброя, полкові регалії тощо), вивезені з території Польщі з часу 1 січня 1772 року, а також трофеї, захоплені, починаючи з 1792 року, у польського народу в його боротьбі за незалежність проти царської Росії;

- вивезені з часу 1 січня 1772 р. з території Польщі бібліотеки, книжкові, археологічні та архівні зібрання, твори мистецтва, стародавні предмети, а також різні колекції і предмети, що мали історичну, національну, художню, археологічну і наукову, «або взагалі культурну цінність» (п. 1: «а», «б»).

Ці культурні цінності мали повертатися незалежно від того, за яких обставин або за якими розпорядженнями тодішньої влади вони були вивезені з території Польщі, а також незалежно від того, якій юридичній або фізичній особі вони належали спочатку або після вивезення. Зобов'язання безумовного повернення не поширювалися на предмети, вивезені з територій, розташованих на схід від кордону Польщі, оскільки було задекларовано наміри довести, що ці предмети становили продукт української або білоруської культури, які свого часу потрапили до Польщі шляхом добровільної угоди або успадкування. Також не підлягали поверненню предмети, що потрапили на територію Росії та України шляхом добровільної угоди або успадкування від законного їх власника, або ж були вивезені з території Польщі самим власником.

Окрім того, поверненню підлягали вивезені з території Польщі починаючи з 1 січня 1772 р. і належні до території Польської Республіки архіви, реєстратури, архівні матеріали, справи, документи, реєстри, мапи, плани і креслення, а також друкарські дошки і кліше, відбитки печаток і печатки різних державних, самоврядних, громадських та духовних органів і установ (п. 4). В разі, якщо подібні матеріали і предмети не належали цілком до тогочасної території Польської Республіки, але не могли бути розділені, вони мали бути передані до Польщі. Переданню (саме такий термін вжито в договорі у даному випадку) до Польщі підлягали також створені в період з 1 січня 1772 р. до 9 листопада 1918 року під час

російського управління землями, що увійшли до складу Польської Республіки, архіви та архівні матеріали, документи, реєстри, мапи, плани і креслення законодавчих установ, центральних, обласних і місцевих органів усіх міністерств, відомств і управлінь, а також органів самоврядування, громадських і публічних установ (п. 5). Виключення становили архіви щодо боротьби царської влади з революційним рухом у Польщі після 1876 р. та військово-секретні матеріали, що належали до часу після 1870 р.

Серед культурних цінностей, які були евакуйовані з території Польської Республіки з початком Першої світової війни і підлягали реєвакуації з території Росії та України, у тексті Ризького договору зазначалися різні архіви, реєстратури, акти, документи, друкарські дошки і кліше, печатки, мапи, плани і креслення, а також «бібліотеки, книжкові, архівні й художні зібрання, їх описи, каталоги та бібліографічний матеріал, твори мистецтва, стародавні предмети, так само, як і всякі зібрання і предмети, що мають історичний, національний, науковий, художній або взагалі культурний характер, дзвони і всякі предмети релігійного культу всіх віросповідань» (п. 9). Наукові кабінети й зібрання, наукові й навчальні посібники, інструменти і прилади могли бути залишеними сторонам за умови грошової компенсації («...повернуті і не в натурі, а відшкодовані у відповідному еквіваленті»).

Слід зазначити, що у ст. XI мирного договору чітко зафіксовані взаємні зобов'язання Польщі щодо безумовного повернення в Україну та Росію культурних цінностей на тих же засадах, що визначали зобов'язання Росії та України перед Польською Республікою (п. 4). Ця норма була передбачена щодо воєнних трофеїв, бібліотек, книжкових, археологічних та архівних зібрань, творів мистецтва, предметів старовини, а також інших колекцій та предметів, що мали «історичну, національну, художню, археологічну і наукову або взагалі культурну цінність» і були вивезені на територію Польської Республіки від 1 січня 1772 р. Взаємний характер мали положення і стосовно архівів та архівних матеріалів, створених в період від 1 січня 1772 р. по 9 листопада 1918 р. Згідно п. 5 договору, «якби у Польщі знайшлися предмети, перелічені в цьому пункті, що належать до територій, які залишаються за Росією та Україною, — Польща на тих же підставах зобов'язується передати їх Росії та Україні». Вище вже згадувалися взаємні зобов'язання сторін реєвакувати зібрання і предмети, евакуйовані на їх територію з території іншої сторони після 1 жовтня 1915 р. Окрім того, кожна з договірних сторін зобов'язалася видати іншій стороні «культурні або художні цінності, принесені в дар або відписані до 7 листопада н. ст. 1917 року громадянами чи установами іншої Сторони своїй державі або її громадським, науковим і художнім

організаціям, якщо цей дар або заповіт здійснені з додержанням законів даної країни». Окремими угодами мали регулюватися питання передачі сторонами аналогічних дарунків або заповітів, здійснених після 7 листопада 1917 р. (ст. 14).

У тексті статті та інструкції до неї були досить детально прописані положення, що стосувалися процедури виконання зафіксованих в ній положень. Вимоги на повернення, реевакуацію та передачу предметів подавалися лише через уряд, включно з вимогами щодо майна, яке належало державі чи державним установам, органам самоврядування, громадським організаціям і установам, будь яких інших юридичних та фізичних осіб, які виступали власниками. Зобов'язання довести, що предмет, щодо якого заявлено вимоги, загинув або зник, покладалися на державу, яка мала повертати такі культурні цінності. Якщо належні для реевакуації предмети знаходилися не в розпорядженні державних чи громадських установ держави яка має їх повернути, а у володінні третіх осіб (фізичних та юридичних), вони мали бути в них вилучені з метою виконання вимог щодо їх реевакуації. Договірні сторони погодилися, що «систематизовані, науково опрацьовані колекції, які являють собою закінчене ціле і є основою скарбниць світового культурного значення, не повинні підлягати руйнуванню» (п. 7). З цією метою, коли вилучення будь-яких предметів, зазначених в п. 1 «б» даної статті щодо безумовного повернення до Польщі, могло б порушити цілість такої колекції, за згодою сторін вони «залишалися на місці за еквівалент у вигляді предмета рівноцінного наукового або художнього значення». Тобто була передбачена можливість обміну таких предметів. Виключення становили лише випадки тісного зв'язку предмету з історією або культурою Польщі. Окрім того, приналежні до вказаної категорії предмети могли стати об'єктом окремих спеціальних угод, що стосувалися їх повернення, викупу чи обміну, в разі якщо вони потрапили на територію іншої сторони шляхом добровільної угоди або успадкування і не підпадали через це під вимоги безумовного повернення.

Таким чином, статтею XI Ризького мирного договору визначалися кілька варіантів можливих дій щодо культурних цінностей, спрямованих на її реалізацію. Вони позначені наступними термінами: безумовне повернення, реевакуація, передача, обмін, викуп, грошова компенсація (еквівалент).

Для проведення в життя умов договору, визначених даною статтею, створювалася Спеціальна Мішана Комісія на паритетних засадах, яка складалася з трьох представників від кожної сторони та експертів. Відповідно до «Інструкції» з її виконання, усі вимоги про передачу архівів і культурних цінностей мали бути заявлені комісії протягом одного

року від дня її утворення. Їх передача мала бути завершена за два роки від дати утворення комісії. При наявності рішення комісії щодо конкретних предметів, передача цих культурних цінностей мала відбутися на протязі шести місяців. Якщо вимога на повернення була подана вчасно, або не виявлені у встановлені терміни предмети знайшлися згодом через неточності виконання органами, які мали їх повертати, сторона-одержувач мала право на їх повернення незалежно від закінчення встановлених строків. В разі необхідності комісія мала право направляти до окремих установ своїх уповноважених представників, які мали встановити наявність і місце-знаходження культурних цінностей, що були предметом розгляду. Після з'ясування цих даних, такі предмети не підлягали переміщенню і мали залишатися на місцях до моменту повернення²⁹⁸.

У тексті «Інструкції» особливо детально було опрацьовано порядок передачі архівних фондів та документів. Архіви, справи й документи центральних установ, які були засновані в Росії для земель колишнього Царства Польського передавалися Польщі повністю разом із покажчиками, описами та ін. Із справ і документів інших установ (як центральних, так і обласних і місцевих) до Польщі мали передаватися ті матеріали, що стосувалися колишніх адміністративних округів, або їх частин, які увійшли до складу Польської Республіки. Виняток складали архіви та документи, що зберігалися в центральних державних архівах, які мали значення історичних сховищ — у цьому разі на вимогу зацікавленої сторони могли бути видані засвідчені копії, виготовлені за рахунок сторони-власника. У випадках поділу адміністративних, станових, судових і церковних одиниць архіви мали залишатися в колишньому центрі, а окремі справи, що стосувалися менших одиниць (повітів, волостей та ін.), які відійшли до іншої сторони, передаватися їй. Окремі томи та зошити, в'язки справ не могли бути розірвані та розчленовані. Вони мали передаватися в цілісному вигляді тій стороні, до якої належали у своїй більшій частині. Зацікавлена сторона мала право за свій рахунок одержати засвідчену копію документів, яких вона потребувала²⁹⁹.

Усі предмети, що мали передаватися за умовами договору, повинні були бути упаковані та доставлені до прикордонних пунктів стороною, що повертала культурні цінності³⁰⁰.

---

²⁹⁸ Документы внешней политики СССР, с. 644–645; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 547–548.

²⁹⁹ Документы внешней политики СССР, с. 645–646; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 548.

³⁰⁰ Документы внешней политики СССР, с. 646; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 548–549.

Аналізуючи різні аспекти Ризького мирного договору в частині повернення та реституції культурних цінностей, дослідники цього питання, як правило, зосереджують увагу лише на ст. XI договору та «Інструкції» до неї. Проте, на нашу думку, у деяких інших статтях договору також містяться положення, які як опосередковано, так і безпосередньо стосуються долі культурних цінностей. У тому числі, ми можемо стверджувати, що в сенсі практичної реалізації умов договору вони відігравали не менше значення, ніж основна стаття та інструкція до неї. Зокрема, у Додатку № 2 до мирного договору зазначалося, що з числа забороненого російським та українським законодавством до вивезення фізичними особами майна, дозволялося вивозити «окремі предмети, що мають мистецьку цінність, або предмети старовини, оскільки ті та інші не складають колекцію і є родинною пам'яттю» (п. 6), а також «галереї, збірки та колекції, що мають художнє значення, за спеціальним дозволом» (п. 14)³⁰¹. Мова йшла про приватні збірки та окремі культурні цінності, що вивозилися особами, які прийняли, відповідно, польське, російське чи українське громадянство і виїжджали до відповідної країни. Враховуючи політичні реалії, в яких готувалися і затверджувалися умови договору, є очевидним, що ці положення спрямовувалися першочергово на забезпечення інтересів осіб польської національності — власників культурних цінностей, які масово покидали підрадянські території. На відміну від інших положень Ризького договору, які регулювали питання повернення та реституції переміщених за різних обставин з територій договірних сторін культурних цінностей, або передання культурних цінностей, пов'язаних з ними, положення Додатку № 2 до тексту договору відкривали можливість для вивезення приватних колекцій та окремих предметів історичного та культурного значення, сформованих та набутих польськими власниками безпосередньо на території України і Росії. Пункт 7 ст. VI декларував, що вивіз майна (в тому числі культурних цінностей) фізичними особами звільнявся від будь-якого мита та оподаткування³⁰².

Таким чином, питання повернення та реституції культурних цінностей було важливою складовою частиною системи мирних договорів, укладених у 1921 р. урядом УСРР з Литвою, Латвією та Естонією, урядами РСФРР та УСРР з Польською Республікою. Найбільш ґрунтовно і детально воно відображено у положеннях Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. Загальною рисою для усіх цих договорів, що визначала їхню основну спрямованість та зміст, було спільне минуле новостворених держав — усі вони протягом різного часу входили до складу Російської

³⁰¹ Документи внешней политики СССР, с. 643.

³⁰² Там само, с. 626.

імперії і постали після Першої світової війни внаслідок її розпаду. Тож саме доля культурних цінностей, переміщених з їх територій за різних історичних обставин в умовах існування Російської імперії, та подолання наслідків імперсько-колоніальної політики російського уряду по відношенню до поневолених народів об'єктивно стала однією з пріоритетних тем для врегулювання міждержавних відносин на постімперському просторі.

На даному тлі очевидно, що намагання Української Центральної Ради та уряду УНР, уряду Української Держави домогтися у 1917–1918 рр. повернення в Україну з Росії втрачених культурних цінностей та національних реліквій, спроба включити це питання в текст мирного договору між Українською Державою та РСФРР не лише повною мірою відповідали історичним тенденціям та вимогам часу у відносинах між новоутвореними державами, а й, по суті, започаткували процес розгляду питань повернення та реституції культурних цінностей на міждержавному рівні. Вироблений Культурною комісією Української Мирової делегації в 1918 р. проект двосторонньої угоди у даній сфері між Українською Державою та РСФРР в цілому базувався на тих само принципах й визначав ті ж завданням правового врегулювання проблем повернення та реституції культурних цінностей, переміщених в період існування імперського центру, які згодом дістали відображення у міждержавних договорах 1921 р. Єдиною відміною була наявність в українських вимогах пункту, який, відповідно до затвердженого українською делегацією базового принципу «розмежування», містив вимогу передачі Україні 1/5 від усіх творів мистецтва, що стали державною власністю в межах Російської імперії в період від 1654 р. по 1 серпня 1914 р.

Поза всякими сумнівами, на договори 1921 р. значний вплив мали мирні договори, підписані між європейськими країнами після Першої світової війни, що стали складовою частиною Версальської системи мирних договорів.

Зокрема, згідно з Сен-Жерменським мирним договором з Австрією (10 вересня 1919 р.), Австрія зобов'язалася повернути «всілякі предмети і зібрані, загарбані або секвестровані цінності» загалом (ст. 184), в тому числі «акти, документи, предмети старовини й мистецтва, всілякі наукові та бібліографічні матеріали, загарбані на територіях, що зазнали вторгнення» (ст. 191), а також захоплені від 1 червня 1914 р. на територіях, які відійшли від Австрії (ст. 192). Австрія мала повернути зацікавленим сторонам «усі історичні акти, документи й мемуари», котрі мали відношення «до відступлених територій» і були вилучені з них упродовж останніх десяти років. Стосовно Італії цей період брав початок від 1861 р. Нові держави, які виникли з колишньої Австро-Угорської імперії, та держави,

які отримували частину територій імперії, повинні були повернути аналогічні культурні цінності Австрії, якщо вони мали пряме відношення до історії або управління австрійської території (ст. 193). Окрім того, Австрія зобов'язалася вступити в переговори з заінтересованими державами щодо «репатріації до округів їх походження» «на основі взаємності» «всіляких предметів, що мають художній, археологічний, науковий чи історичний характер і входять до складу колекцій, які раніше належали Урядові Австро-Угорської монархії або Короні», котрі «мали б належати до духовної спадщини відступлених округів» (ст. 196)³⁰³.

Подібні положення в схожій редакції були внесені до мирного договору з Угорщиною (Тріанонський договір), підписаного 4 червня 1920 р. Крім зобов'язань повернути культурні цінності, захоплені під час війни на окупованих Австро-Угорщиною територіях, та на територіях, які відійшли від Австро-Угорщини після війни, Угорщина повинна була передати зацікавленим сторонам історичні архіви та документи, які мали відношення до «відступлених територій», а також вступити в переговори із зацікавленими країнами щодо «репатріації» «до округів їх походження» на основі взаємності археологічних, історичних, мистецьких та наукових цінностей з складу колишніх державних колекцій Австро-Угорщини. Навзаєм Угорщина мала право звернутися до інших держав, перед усім Австрії, для укладання угод щодо репатріації до Угорщини важливих для неї культурних цінностей (ст.ст. 177, 178)³⁰⁴.

Таким чином, розпад іншої європейської імперії — Австро-Угорської монархії — також був позначений намаганнями правовим шляхом вирішити питання долі культурних цінностей, що були переміщені в часи її існування.

З цієї точки зору мирні договори 1921 р. можливо вважати логічним продовженням та складовою частиною процесу, започаткованого Версальською системою мирних договорів, щодо правового врегулювання комплексу питань, пов'язаних із долею культурних цінностей після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій та появою замість них нових європейських держав. Поза всякими сумнівами, коло держав-учасниць цього процесу на теренах колишньої Російської імперії могло б бути значно ширшим, якби внаслідок інтервенцій спрямованих з Москви радянсько-більшовицьких військ не було повалено уряди та знищено незалежність УНР, Азербайджану, Вірменії, Грузії та ряду інших державних утворень, що постали після її розпаду.

³⁰³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2, с. 444–446.

³⁰⁴ Там само, с. 448–450.

4.4.2. Реалізація умов Ризького мирного договору 1921 р. і Україна

Умови Ризького мирного договору 1921 р. у найбільш масштабному вигляді були реалізовані в контексті правовідносин між Польщею та СРСР, у складі якого з грудня 1922 р. — липня 1923 р. перебувала УСРР.

Відповідно до умов договору, 7 жовтня 1921 р. була сформована і розпочала діяльність Спеціальна Мішана польсько-російсько-українська комісія, яка мала забезпечити практичне виконання його положень. Постійним місцем перебування Спеціальної Мішаної комісії була Москва. До складу членів комісії з польської сторони увійшли А. Ольшевський (голова), Е. Кунце, Ф. Копера, О. Чоловський, а також експерти А. Бухальський, С. Брюкнер, Е. Вербицький, Ш. Григорчик, М. Мореловський, В. Пжецлавський, К. Рекарський, В. Суходольський, Е. Хвалевік, А. Щигельський, секретарі Ю. Кульський, Є. Стровський. Російсько-українську делегацію представляли проф. О. Шмідт (голова), Аршальник-Аршауні, Г. Гордон, С. Мрочковський, експерти академік Д. Багалій, О. Брандо, М. Кір'яш, М. Любавський, секретар О. Петров³⁰⁵.

Слід зазначити, що окрім вказаних учасників переговорів, з боку обох сторін до праці в якості експертів додатково залучалися й інші фахівці. Зокрема, одним з активних членів польської делегації був відомий львівський культурний діяч Казімір Соханевич, матеріали якого щодо діяльності польської делегації збереглися у Львові³⁰⁶. В Україні на виконання умов договору рішенням уряду УСРР було створено Управління у справах евакуйованого з Польщі майна, архівів та художніх цінностей³⁰⁷. Додатково до Спеціальної Мішаної комісії почала діяти так звана Підготовча комісія на чолі академіком Д. Багалієм, якій підпорядковувалася Київська підкомісія на чолі з ректором ВІНО М. Лободою. У складі останньої співпрацювали такі відомі українські науковці як академік М. Василенко, Д. Щербаківський, П. Смирнов та А. Кристер³⁰⁸. Така ж комісія з виконання умов Ризького договору була створена в Одесі³⁰⁹.

Обидві сторони розпочали підготовку до переговорів задовго до офіційного початку роботи Спеціальної Мішаної комісії. Вже в березні 1921 р. народний комісаріат закордонних справ України звернувся до

³⁰⁵ ЦДАВОУ. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 742. Арк. 1.

³⁰⁶ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ВР ЛНБ). Ф. 108. Справа. 2. Папка 1; Спр. 12. Папка 3; Спр. 20. Папка 5; Спр. 22. Папка 5; Спр. 23. Папка 6; Спр. 24. Папка 6; Спр. 70. Папка 24.

³⁰⁷ ЦДАВОУ. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 666. Арк. 3.

³⁰⁸ *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. К.: Наукова думка, 1991. С. 175.

³⁰⁹ ЦДАВОУ. Ф. 4. Оп. 1с. Спр. 666. Арк. 3.

Наркомату освіти України з проханням надати йому допомогу у проведенні виявлення та обліку польських культурних цінностей та майна, що було евакуйовано на територію України з Царства Польського під час Першої Світової війни, а також переліку евакуйованих польських установ³¹⁰. В серпні 1921 р. на Волинь і Поділля було направлено уповноваженого представника Наркомату закордонних справ І. Мефодієва, на якого було покладено завдання зібрати і підготувати необхідні матеріали щодо розшуку історичних архівів, актів та документів, які могли фігурувати в процесі переговорів³¹¹.

З радянської сторони ставлення до виконання умов Ризького договору мало подвійний характер. З одного боку, в умовах міжнародної ізоляції більшовицького режиму та наявної економічної кризи лише договори радянських республік з Польщею та країнами Прибалтики були юридичними актами їх визнання з боку інших європейських держав. Тому виконанню договірних зобов'язань, надто умов Ризького договору, у Москві надавалося особливого політичного значення. Учасники тих подій засвідчують, що на місця була доведена директива будь що уникати конфліктних ситуацій і намагатися повною мірою виконувати вимоги польської сторони, визначені договором. З іншого боку, неофіційно на рівні діячів науки і культури, часто за погодженням з місцевими органами влади в Україні відбувалася протидія виконанню умов Ризького договору в частині передачі до Польщі культурних цінностей, які вони вважали приналежними Україні. Інформація про наявність об'єктів, що могли стати предметом польських вимог, на місцях нерідко приховувалася і не надавалася уповноваженим органам. Траплялися навіть випадки інсценування загибелі таких культурних цінностей, з тим, щоб не допустити їх вивезення з України.

Про драматичний перебіг таких подій, пов'язаних з реалізацією умов Ризького договору розповідають свідчення директора Вінницької філії Всеукраїнської наукової бібліотеки В. Отамановського: «Приблизно 1921 р. з моєї ініціативи та за моєю участю й керівництвом т. М., виконано відповідальне завдання: рятування від поляків наукових цінностей, що за Ризьким договором підлягали видачі Польщі. Цінності оті переховувалися в 1920 р. у Філії й кожна заявка поляків (у Москві тоді функціонувала Ревіндікаційна Комісія, що спираючись на поляків на місцях, мала досить добру інформацію про переховування наукових цінностей),

---

³¹⁰ Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів: Світ, 1998. С. 172.

³¹¹ Там само.

могла їх згубити, а тому єдиним виходом було зробити так, щоб цінності зникли безслідно.

М[іж] ін[шим], моя рішуча позиція в цій справі була навіть одною з причин конфлікту з «Тимчасовим Комітетом для організації філії». Вважаючи таке рятування цінностей за персонально небезпечне (на засіданні один з членів Комітету просто заявив, що він боїться), бо поляки на цілім Правобережжі розвивали шалену акцію над виявленням наукових цінностей, підлеглих ревіндикації, Комітет не тільки в цій справі не давав мені волі діяти, але навіть адміністративні взаємини так загострилися, що за постановою Тимчасового Комітету мене на деякий час було звільнено з посади директора.

Відновлений на посаді через енергійний натиск т. М. та попереджений ним, що на випадок викриття, звичайно перед Радянським судом повинен буду відповідати лише один я, бо ж органи Губернської влади замішані в цю справу бути не можуть, я за неофіційної допомоги т. М та Губревкому одної ночі виконав покладене на мене завдання. За моїм планом, схваленим товаришем М., коли б навіть донесено було про переховування у Філії цінностей, — я б доводив, що вони згоріли від моєї необережності, а для цього приготував у мурованім підвалі цілу гору паперового попелу. Усе однак скінчилося щасливо, 1924 чи 1925 рр. сама Ревіндикаційна Паритетна комісія у Москві, через відсутність спірних об'єктів, перестала існувати»³¹².

Цілком імовірно, що подібні дії на місцях додатково до об'єктивних факторів втрат культурних цінностей в роки Першої світової, подій Української революції 1917–1921 рр. та радянсько-польської війни 1920 р. й спричиненого ними калейдоскопу змін влади та безладу обумовили висновки Українського управління у справах евакуйованого з Польщі майна, архівів та художніх цінностей, зроблені в листопаді 1921 р., за якими виконання умов Ризького договору наражалося на значні труднощі — місцеперебування великої частини польських культурних цінностей було невідомо, вважалося, що вони загинули чи загубилися, розпорошилися по багатьох населених пунктах та потрапили до приватних осіб. Більшість виявлених об'єктів, які підпадали під дію договору, були зосереджені в давніх українських музейних та культурних центрах — Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі тощо³¹³. У тому числі, в Центральному істо-

---

³¹² Архів Служби безпеки України (далі — Архів СБУ). Спр. 67098 ф.п. СБУ. Отамановський В.Д. Арк. 29–30.

³¹³ *Гетьман Д.І.* Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах // Магістеріум. Вип. 17. Історичні студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2004. С. 31.

ричному архіві в Києві було виявлено велику кількість давніх польських документів, що стосувалися Київського та Брацлавського воєводств, поморських земель, діяльності католицької церкви на українських землях, а також архіви Варшавсько-Петровського Гірничого округу. В Київському ВІНО (кол. Університет Св. Володимира) на облік взяли книжкові колекції, що раніше належали польським громадським інституціям та приватним власникам, бібліотеку колишнього Кременецького ліцею та його нумізматичну колекцію, книги з бібліотеки Віленського університету, а також нумізматичну колекцію, частину бібліотеки віленської медико-хірургічної академії, книги з бібліотек Луцької та Василіанської шкіл. У Харківському ІНО (кол. університет) також було зафіксовано значну кількість польських книг та архівних документів, зокрема опис Королівства Польського та Великого князівства Литовського, Целляріус 1659 р. та документи колишнього Кременецького ліцею. Твори мистецтва, що були надіслані Петербурзькою академією мистецтв з числа вивезених з Польщі, взяли на облік в музеях Києва, Харківському та Одеському художньому училищах. Серед них були польські історичні портрети (зокрема, князів Дмитра і Яреми Вишневецьких, короля Станіслава Августа), мармуровий бюст Сигізмунда III, срібний патронташ Т. Костюка, нумізматичні колекції Домініка Радивілла з Несвіжа та князів Чарторийських з Пуловського маєтку та ін. Виявлені пам'ятки були внесені до започаткованого каталогу «Полоніка». Про обсяг виявлених матеріалів свідчать такі дані — у київському університеті було обліковано 34 349 томів книг і інших видан з колишнього Кременецького ліцею, 17 655 томів з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії, 863 томи з василіанських шкіл у Луцьку та Умані³¹⁴.

З початком роботи Спеціальної Мішаної комісії Польща подала загалом біля 90 заявок в рамках об'єднаної радянської комісії до РСФРР та УСРР, серед яких були представлені і вимоги до України³¹⁵. Виявилось, що основні вимоги Польщі щодо України зосереджувалися на наступних напрямках: бібліотека та колекції колишнього Кременецького ліцею, архів пов'язаного з його заснуванням і діяльністю відомого польського діяча Тадеуша Чацького, актові книги та архівні документи колишнього Волинського воєводства, колекції творів мистецтва та предметів старовини Польського товариства охорони пам'яток старовини у Києві, колекції предметів старовини та мистецтва К. Браницького в маєтку Рось, колекцій інженера Л. Бішлігера, принесених в дар Польській Республіці,

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 66.

архіви Варшавсько-Петровського Гірничого Округу та Варшавського Фінансового архіву Царства Польського. В процесі діяльності комісії коло об'єктів, що було предметом її розгляду постійно уточнювалося і доповнювалося. Окрім того розглядалися численні подання окремих приватних власників, які домагалися повернення свого майна. Кожна вимога супроводжувалася меморандумом, який містив її обґрунтування³¹⁶.

Питання повернення до Польщі культурних цінностей, пов'язаних із колишнім Кременецьким ліцеєм було одним з ключових — мова йшла про бібліотеку з майже 35 тис. книг, унікальні нумізматичну, історичну та природничу колекції, які у 1833 р. за наказом російської царської влади були перевезені до Київського університету і склали важливу частину його наукових зібрань. Українські діячі культури та експерти вважали вимоги польської сторони щодо повернення майна колишнього Кременецького ліцею необґрунтованими. У відповідь на польський меморандум, який надійшов на початку 1922 р., вони намагалися сформулювати свої аргументи, які б дозволили залишити збірки ліцею в Україні. Це було непростим завданням — достатньо зауважити, що голова Київської підкомісії М. Лобода спочатку вважав справу повністю безнадійною³¹⁷. Одним із тих, хто узяли на себе відповідальність за захист національних інтересів, був відомий історик та правник М. Василенко. Звертаючись за порадою до відомого російського юриста-міжнародника В. Грабаря, він писав: «Справі захисту цінностей Київського університету я надаю великого значення політичного. Київський університет тепер більше, ніж будь-коли, має стати аванпостом російсько-української культури супроти устремління Польщі на схід. Тому надзвичайно важливо не допустити його руйнації або приниження. Ось чому я дуже прошу Вас допомогти порадою, знаннями і вказівками нашим представникам у справі захисту Київського університету від домагань поляків»³¹⁸. Протягом надзвичайно стислого часу М. Василенко здійснив глибоке дослідження історії Кременецького ліцею, яке в 1923 р. було опубліковано у науковому збірнику³¹⁹.

---

³¹⁶ Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр., с. 173; Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: нові матеріали // UKRAINIKA: Архівні студії. Вип. 1. К.: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. С. 19.

³¹⁷ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Назв. праця, с. 176.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Василенко М.П. Кременецький ліцей і університет св. Володимира // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. Т. 1. К.: У друкарні Української Академії Наук, 1923. С. 151–199.

Українським експертам вдалося відшукати неспростовні докази того, що Кременецький ліцей був заснований вже за Російської імперії на кошти, що виділялися міністерством народної освіти та надані царем Олександром I, утримувався переважно за державний кошт та кошти Кременецького староства. Приватні пожертви поляків на утримання та діяльність ліцею відповідали усталеній тогочасній загальноприйнятій практиці, яка була поширена на всій території Росії, зокрема і щодо інших університетів та навчальних закладів на території України. На думку української сторони, Кременецький ліцей не був ліквідований у 1831 р., а був реформований через включення до складу Київського університету у 1833 р. разом з викладацьким складом. Таким чином доводилося, що колекції колишнього Кременецького ліцею органічно увійшли і згодом повністю розчинилися в колекціях Київського університету, ставши з ним єдиним цілим³²⁰. М. Василенко чимало часу і зусиль присвятив справі вивчення долі архіву Чацького, і навіть запланував цю тему для роботи своєї кафедри історії України у ВІНО для збирання доказів на користь України. Йому спочатку на ці цілі було виділено значну суму коштів — 50 млн крб. Проте подальший розвиток цієї справи засвідчив невпевненість та залежність від політичної кон'юктури керівника підгрупи українських експертів і ВІНО М. Лободи, який у січні 1923 р. раптово скасував це фінансування і, посилаючись на вказівки «згори», заборонив будь-які публічні дослідницькі дії щодо цього архіву, порушення його опломбування і звернув увагу на дотримання режиму «таємності»³²¹. Зрештою, польській стороні було повідомлено, що матеріали приватного архіву Чацького виявити не вдалося, висловлювалося припущення, що вони були втрачені разом з цілою низкою інших матеріалів і колекцій під час евакуації Київського університету у Саратов³²².

Експертна група на чолі з академіком Д. Багалієм вивчала польські вимоги щодо передачі Польщі частини фондів Центрального історичного архіву у Києві. У підготованих нею висновках щодо давніх актових книг XVI–XVIII ст. з Волині зазначалося: «Вказані стародавні акти, вписані і зазначені судові книги, важливі не тільки для історії тієї чи іншої частини Волині, яка сьогодні за Ризьким договором відійшла до Польщі, не тільки для історії всієї Волині і навіть Правобережної України, але й для історії

³²⁰ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І. Б. Назв. праця, с. 175–176.

³²¹ Ульяновський В.І. Вказ. праця, с. 20–23.

³²² Гетьман Д.І. Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах, с. 33; Гетьман Денис Іванович. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 69.

всієї України»³²³. Аналогічні доводи наводилися й щодо фондів особливого відділу архіву, фонди якого налічували близько 500 тис. документів, що стосувалися територій Полтавської, Чернігівської, Київської губерній та Подільського окружного суду. Окрім того, ці матеріали не мали прямого відношення до території Польщі. Загалом, заперечуючи польські вимоги щодо видачі архівних матеріалів, українські експерти наголошували: «Якщо б відбувся факт видачі 1/3 книг Київського центрального архіву, то ця обставина зруйнувала б скарбницю української національної культури і майже нічого не добавила б до Галицьких і Холмських книг, що зберігаються у Польщі, частина Київського архіву нічого суттєвого не дає»³²⁴. Як правовий аргумент було використано той факт, що вказані архівні матеріали, зокрема «волинські книги», не були вивезені з території Польщі насильницьким шляхом, а розшукані та зібрані Київською археографічною комісією, безпосередньо стосуються території та минулого України і є цілісним документальним джерелом до її історії, яке не може бути розділено і розпорошено³²⁵.

Незважаючи на жорстке протистояння сторін в дискусіях, Україна йшла на значні поступки Польщі. Зокрема, український уряд у липні 1924 р. ухвалив рішення про передачу Польській Республіці з Житомирського окружного архіву, що стосувалися територій, які відійшли до Польщі. До листопада 1925 р. спеціальна комісія відібрала для передачі Польщі 4 000 метричних книг та справ конфесій православного, римо-католицького, лютеранського, протестантського, єврейського, старообрядчеського віросповідання та додатково 200 книг римо-католицьких приходів, документи земельного архіву, судових установ, Казеної палати, фінансових органів, відділень Державного та Селянського банків, казначейства та ощадних кас. Ця робота продовжувалася у 1924–1929 рр. і завершилася передачею архівних матеріалів польським представникам³²⁶. У червні 1929 р. з Київського центрального історичного архіву було передано Польщі справи з фондів Варшавського попечительства навчального округу та Холмської навчальної дирекції, справи з Буцинського та Ратенського поштових відділень³²⁷. Загалом з цих житомирського та київського архівів до Польщі було відібрано і передано 15 500 справ³²⁸. Обстежуючи пам'ятки краю, в середині 20-х років Полтавський губернським архів виявив цінну ікону

³²³ Гетьманчук М.П. Вказ. праця, с. 174.

³²⁴ Там само, с. 175.

³²⁵ Там само.

³²⁶ ЦДАВОУ. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 1–3.

³²⁷ Там само. Спр. 902. Арк. 2.

³²⁸ Гетьман Д.І. Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах, с. 33.

Богоматері, яка зберігалася в с. Єреміївка Черкаської округи у церкві Успіня Божої Матері. Було встановлено, що ікона має польське походження. Тож у березні 1926 р. вона і ще 153 предмета культу були передана польським представникам через Спеціальну Мішану комісію³²⁹. На території України до кінця 1923 р. було виявлено, ідентифіковано та передано польській стороні 5 874 церковних дзвонів, евакуйованих російською владою з визначеної умовами Ризького договору території Польщі під час Першої світової війни³³⁰. Український уряд був змушений дати згоду на рішення загальносоюзної делегації щодо передання до Польщі дублетних примірників старовинних польських гармат, які зберігалися у Артилерійському музеї у Ленінграді та Київському арсеналі³³¹.

На жаль, спроби України сформувані зустрічні претензії реального успіху не мали. Зокрема, на рівні українських експертів ставилося питання про повернення українських військово-історичних архівних матеріалів, які, на їхню думку, залишилися у Рівному (850 ящиків) та Луцьку (кількість невідома), архіви Волинської православної духовної консисторії у Кременці, передачу Україні приватних збірок Сангушків і Потоцьких як таких, що мали особливо велике значення для української науки і культури. Та ці пропозиції частково взагалі не були враховані об'єднаною радянською делегацією на переговорах з Польщею, а частково заявлені матеріали не були ідентифіковані польською стороною³³².

16 листопада 1927 р. у Варшаві була підписана радянсько-польська Генеральна угода у справах повернення Польщі архівних і культурних пам'яток, вивезених з польських земель³³³. Угода стосувалася виконання статті XI Ризького мирного договору 1921 р. і зафіксувала, що опрацьований станом на даний час перелік завдань, які стояли перед Мішангою комісією є вичерпний і далі не може бути доповнений. Також угодою підтверджувалися рішення Мішаної комісії від 31 жовтня 1922 р. про передання Польщі рукописів, книг та інших культурних цінностей, вивезених з території Речі Посполитої від 1 січня 1772 р. і виявлених у Російській Публічній бібліотеці у Ленінграді. Мали бути передані царські

---

³²⁹ Там само; *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 80.

³³⁰ *Гетьманчук М.П.* Вказ. праця, с. 181.

³³¹ *Гетьман Денис Іванович*. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті — 1930-ті роки), с. 81.

³³² *Гетьман Д.І.* Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах, с. 34.

³³³ Dokumenty i materially do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. V. Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1966. S. 243–248.

архів, дотичні до дій проти польських революційних рухів після 1876 р. На заміну частини заявлених Польщею предметів, надавалися їх еквіваленти. Зокрема, щодо нумізматичної колекції польських монет і медалей, вивезених з Варшавського університету у 1822 р., вимагалася рівновартісна колекція з 11 247 пам'яток. Було затверджено умови доставки культурних цінностей, що передавалися до Польщі.

У березні 1928 р. на виконання Ризького договору з об'єднаного музею у Царському селі та Павловську було вилучено і передано до Державного Ермітажу картини «Огляд польських військ під Варшавою у 1732 р.» та «Парад кавалерії у 1732 р.», які далі направлялися представнику делегації СРСР Яновському для передання уповноваженим польського уряду³³⁴. 13 липня 1928 р. польське видання «Кур'єр Варшавський» опублікувало інформацію про два транспорти, які надійшли з Ленінграду з музейним та архівно-бібліотечним майном, що передавалося Польщі. У першому було відправлено 10 старовинних гармат (видання потрактувало їх як «вивезених з Речі Посполитої у 1772 р.»), частина архівів «землі віленської», вивезених російськими військами у 1915 р. та приватні зібрання пам'яток старовини. У другому транспорті — колекція монет і медалей, отриманих з Ермітажу у кількості 11 307 штук, рукописи XVI ст., отримані з російської публічної бібліотеки у Ленінграді та картина олією із зображенням Христа, що походила із зібрання колекції гравюр Варшавського університету³³⁵. 26 квітня 1929 р. з Ленінградського порту були відправлені 2 375 архівних справ земського відділу Міністерства внутрішніх справ Росії за 1904–1916 рр., 4 888 справ експедицій другого відділу Урядуючого Сенату, 50 примірників збірника рішень Сенату з селянських питань³³⁶.

Безумовно, загальний перелік повернутих з СРСР до Польщі архівів, предметів старовини і мистецтва був набагато ширшим. Зокрема, слід згадати, що внаслідок цього процесу, з Державного Ермітажу до Перемишля було повернуто митру папи Інокентія IV, прислану князеві Данилу Романовичу Галицькому на коронування королем Руських земель у 1253 році³³⁷. У 1929 р. невелика колекція монет із довоєнної 100-тисячної збірки фондів одинокі місцевого музею Товариства «Народна школа» повернулася в Тернопіль з РСФРР³³⁸. З великими труднощами до Львова

³³⁴ Ibid, s. 300.

³³⁵ Ibid, s. 334–335.

³³⁶ Ibid, s. 415–416.

³³⁷ *Сергійчук В.І.* Доля української національної символіки. К.: Товариство «Знання», 1990. С. 43.

³³⁸ Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tokm.com.ua/istoriya-muzeyu>

поверталися музейні та архівні зібрання Ставропігійського інституту. Спочатку приватними каналам у 1922 р. вдалося передати з Ростова-на-Дону до Галичини унікальний «Альбом» — книгу XVI ст., до якої вписували свої прізвища ті, хто вступав до Ставропігії. Згломом, починаючи з 1924 р. питання повернення усіх колекцій інституту розглядалося в рамках Мішаної комісії. Однак протягом кількох років радянська частина Мішаної комісії відмовлялася давати згоду на їх повернення до Львова. Крім формальних зачіпок стосовно власників і права представництва інтересів, неофіційно стояло питання і про те, що у Галичині немає ніяких українців, а є частина малоросів, які складають єдину «руську націю». Лише у 1928 р. за участю І. Свенціцького питання вдалося вирішити позитивно і на початку вересня він відправив до Міністерства закордонних справ Польщі у Варшаву знайдені у Ростові 43 ящики і 9 тюків з колекціями Ставропігійського інституту. У березні 1929 р вони були передані Ставропігії³³⁹. І. Свенціцькому також вдалося повернути до Львова архів митрополита А. Шептицького³⁴⁰.

Основні умови Ризького договору, що стосувалися України, були виконані до 1929 р., коли відбулися останні передачі архівних документів.

29 червня 1933 р. у Ленінграді був підписаний спільний протокол про виконання умов Ризького договору 1921 р. та Генеральної угоди 1927 р. При цьому було зафіксовано, що ті пункти, які стосувалися ряду польських вимог по архівам, зберігають свою силу, але далі будуть вирішуватися дипломатичним шляхом. Питання подальшої передачі архівів колишньої віленської території та російських архівів, що до неї відносилися, лишилося відкритим. Так само, лишилася відкритою справа передачі до Польщі документів щодо польського революційного руху від 1876 р., справ по відчуженню колишнього Міністерства шляхів та сполучень за 1905–1917 рр, креслені і планів Південно-Західної залізниці, а також Північно-Західної, Олександрівської та Богос-Седлецької залізниць. Було зафіксовано побажання польської сторони щодо можливості викуплення нею за ціною макулатури архівних документів колишніх центральних російських установ, що мають відношення до сучасної Польщі, в разі ухвалення рішень про їх знищення радянською стороною. Також висловлювалося побажання щодо можливості обміну старими

---

³³⁹ Орлевич Ірина. Повернення Ставропігійського музею до Львова в контексті протистояння русофілів та українофілів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2013. С. 392–397.

³⁴⁰ Там само, с. 394.

архівними фондами, які були розподілені і передані на виконання умов Ризького договору та Генеральної угоди, в разі виявлення помилкового передання³⁴¹.

Остаточна праця Спеціальної Мішаної комісії була завершена 18 квітня 1934 р., коли у Ленінграді був підписаний останній спільний протокол щодо її діяльності. Зокрема, у протоколі зазначалося, що «у той спосіб Спеціальна Мішана Комісія СРСР і Польщі вважає за виконані обов'язки, доручені» їй за умовами Ризького мирного договору 1921 р.³⁴²

Участь у реалізації умов Ризького мирного договору в частині повернення та реституції культурних цінностей стала першим міжнародним досвідом України такого масштабу у даній сфері. На початку цього процесу вона виступала як один із його суб'єктів і мала певний вплив на підготовку загальних рішень Мішаної комісії, відстоюючи свої інтереси. Але це було складно робити в умовах, коли загальна політична і економічна ситуація у СРСР ставили перед більшовицьким урядом завдання йти на максимально можливі поступки перед Польщею при виконанні умов Ризького договору для збереження політичних домовленостей з нею в умовах існуючої міжнародної дипломатичної ізоляції СРСР. По мірі зміцнення радянської влади та посилення централізації управління в рамках СРСР, приблизно з другої половини 1920-х років рішення, які ухвалювалися на загальносоюзному рівні домінували в рамках об'єднаної делегації. А в кінці 20-х — на поч. 30-х рр. в офіційних протоколах Мішаної комісії вже не згадувалася окрема участь УСРР у її роботі, а фігурує лише представництво СРСР. Як наслідок, на тлі багатьох справедливих вимог Польщі щодо повернення своїх культурних цінностей, втрачених в умовах Російської імперії, частина задекларованих у Ризькому договорі та супутніх йому документах положень щодо передачі до Польщі архівних документів та музейних колекцій, які формувалися і перебували на території України, була надмірною і виглядала як певний диктат переможця щодо переможеного. Втрати таких культурних цінностей виявилися значними. У той же час, українським науковим і діячам культури вдалося відстояти право України на важливі архівні, бібліотечні та музейні зібрання, на які претендувала Польща і які внаслідок проведених переговорів залишилися в Україні.

---

³⁴¹ Dokumenty i materially do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. VI. Warszawa: Książka i Wiedza, 1965. S. 54–56.

³⁴² *Matelski Dariusz*. Grabież i restytucja polskich dobr kultury od czasow nowozhytnych do wspolczesnych. T. II. Krakow: Palac sztuki Towarzystwa Przyjaciol Sztuk Pieknych w Krakowie, 2006. S. 800–801.

Висновки до розділу 4

1. Поразка Української революції 1917–1921 рр. та підсумки Першої світової війни, втілені у рішення Паризької мирної конференції 1919 р. і Версальської системи мирних договорів, призвели до поділу території України між кількома новопосталими європейськими державами — Польщею, Чехословаччиною, Румунією та Угорщиною. На значній території українських етнічних земель, які ще називалася «Великою Україною» було встановлено кривавий режим російських більшовиків, закамфлюваний під «владу Рад», або «радянську владу». Створена за їхньою безпосередньою участю УСРР хоч і декларувала державну самостійність і навіть мала деякі офіційні відповідні атрибути, спочатку перебувала у «військово-політичному союзі радянських республік», який підпорядковував її волі більшовицького центру у Москві, а згодом увійшла до проголошеного у грудні 1922 р. СРСР як його федеративна частина. Вже протягом 1920–1930-х років відбувся швидкий процес посилення централізації влади в рамках СРСР, що спричинило до її повного диктату над усіма сферами життя включно з територіями національних республік, зокрема, й України. Він супроводжувався масовими репресивними кампаніями проти української інтелігенції. Арешти, погроми і «чистки» охопили наукові, музейні, архівні та бібліотечні установи на всій території України під гаслами боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». У проведенні російськими більшовиками примусової русифікації та денационалізації України українська культурна спадщина розглядалася як носій підвалин, ворожих до ідеології та світогляду більшовизму.

2. На тлі таких політичних реалій доля культурних цінностей України в цей період стала заручником як ідеологічних догм більшовицького режиму, так і відновлення жорсткої централістичної практики функціонування державного апарату та переваги інтересів загального її центру на всесоюзному рівні і відповідних всесоюзних установ, як це було ще зовсім нещодавно в часи Російської імперії. Ці фактори вирішальним чином вплинули на завдання нових непоправних втрат національній культурній спадщині України. Як найбільш масштабні і відчутні, відповідно до конкретних обставин вилучення і вивезення культурних цінностей з України в цей період, можливо умовно виділити такі напрямки втрат Україною культурних цінностей:

а) масові кампанії з метою примусового вилучення культурних цінностей з українських церков, монастирів, музеїв, архівів та бібліотек, у приватних осіб з метою їх продажу за кордон, організовані партійним і радянським керівництвом СРСР у 20-х — 30-х рр. ХХ ст. стали одним із основних чинників втрат національних культурних надбань українського народу та спричинили до їх масштабного і цілеспрямованого вивезення з

території України до Росії, де відбувався перерозподіл конфіскованих предметів культури, внаслідок чого значна їх кількість залишилася в російських музеях та інших установах;

б) передання до російських установ культурних цінностей з українських сховищ адміністративним шляхом за наказами центральних всесоюзних органів влади, на підставі відомчих наказів та директив мало наслідком втрату багатьох важливих архівних фондів та пам'яток культури особливого значення;

в) привласнення культурних цінностей, які надсилалися до музеїв та інших установ на території Росії на виставки на умовах тимчасового зберігання і експонування або з метою реставрації, і які не були повернуті назад в Україну законним власникам.

Такі дії супроводжувалися грубими порушеннями діючого на той час законодавства як України, так і СРСР в цілому, мали аморальний та відверто дискримінаційний характер. Чимало фактів незаконного привласнення українських культурних цінностей російськими музеями, архівами та бібліотеками в той період може бути оскаржено з вимогами повернення неправомірно відчужених пам'яток культури.

3. Разом з тим, сформована вже в перші місяці і роки Української революції 1917–1921 рр. ідея повернення історичних та культурних цінностей в Україну не загинула після встановлення більшовицького режиму. Ця ідея стала невід'ємною складовою частиною т. зв. «українського відродження», яке попри всі труднощі та перешкоди в умовах більшовицького авторитарного режиму протарувало собі шлях, і мало наслідком піднесення української науки і культури в цей період. Її провідниками стали відомі діячі української науки та культури, які починали цю працю ще за доби Центральної Ради, УНР, Української Держави. На хвилі «українського відродження» 20-х років їм вдалося досягти продовження реалізації цієї ідеї на державному рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій визвольних змагань українського народу в нових історичних умовах. Завдяки їх громадським ініціативам та особистим зусиллям вдалося фізично повернути в Україну значну кількість пам'яток культури, які були вивезені до Росії з території України під час Першої світової війни та частину конфіскованих більшовицькою владою церковних реліквій. Тоді ж з Росії до України повернулися визначні архівні фонди, пов'язані з її історичним минулим.

Протягом 1920-х років справа повернення в Україну культурних цінностей стала також офіційною позицією українського уряду, чим поєднала, хоч і надзвичайно тонким (можливо і єдиним), але все ж реальним ланцюгом усі етапи української державності новітньої доби — від Генерального Секретаріату Центральної Ради та Української Народної Рес-

публіки, Української Держави П. Скоропадського, Директорії УНР до Ради Народних Комісарів, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР. Важливим досягненням у цей період стало офіційне визнання державними, науковими та культурними інституціями СРСР та РСФРР прав українського народу на повернення своїх історичних реліквій та скарбів культури, що засвідчили факти передачі видатних історичних та культурних цінностей до українських музеїв, архівів та бібліотек.

4. Найвищим досягненням України у поверненні культурних цінностей в другій половині 1920-х — на поч. 1930-х рр. стало створення і діяльність Паритетної Комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР в справах обміну науковими та культурними цінностями між УСРР та РСФРР. У її рамках українською стороною завдяки науковцям та музейним діячам було вироблено загальні принципи, на яких ґрунтувалися українські вимоги, та підготовлено реєстр культурних цінностей, на які претендувала Україна. Внаслідок двох сесій Паритетної комісії, які відбулися у 1930 р. у Москві та Ленінграді, було ухвалено позитивні рішення щодо значної кількості українських вимог. Як показали дослідження архівних документів, на їх основі до України вдалося повернути численні козацькі клейноди та інші реліквії, пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю українського Кобзаря Т. Шевченка, значну кількість археологічних знахідок доби Київської Русі та з розкопок скіфських курганів на теренах України, багато творів мистецтва, пов'язаних з Україною та українською історією. Вивчення джерел показує, що досягнуті домовленості не були виконані повною мірою. І не переданими до України лишилися багато пам'яток із Збройної палати, Історичного музею, Третьяковського галереї, Державного Ермітажу, фактично поза увагою залишилися фонди інших музеїв Москви та Ленінграду, що фігурували в рішеннях комісії. Однак, на наш погляд, важливим є той факт, що рішення Паритетної комісії у своїй основі все ж були втілені у життя і вони до сьогодні зберігають вкрай важливе правове значення. Відтак потрібно глибше розібратися з долею переданих в Україну цінностей. Однак неocenним є досвід, набутий Україною у вирішенні питань повернення національних реліквій та пам'яток культури, який і сьогодні заслуговує на найпильнішу увагу.

5. Питання повернення та реституції культурних цінностей було важливою складовою частиною системи мирних договорів, укладених у 1921 р. урядом УСРР з Литвою, Латвією та Естонією, урядами РСФРР та УСРР з Польською Республікою. Найбільш ґрунтовно і детально воно відображено у положеннях Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. Загальною рисою для усіх цих договорів, що визначала їхню

основну спрямованість та зміст, було спільне минуле новостворених держав — всі вони протягом різного часу входили до складу Російської імперії і постали після Першої світової війни внаслідок її розпаду. Тож саме доля культурних цінностей, переміщених з їх територій за різних історичних обставин в умовах існування Російської імперії, та подолання наслідків імперсько-колоніальної політики російського уряду по відношенню до упокорених народів об'єктивно стала однією з пріоритетних тем для врегулювання міждержавних відносин на постімперському просторі.

Умови Ризького мирного договору 1921 р. у найбільш масштабному вигляді були реалізовані в контексті правовідносин між Польщею та СРСР, у складі якого з грудня 1922 р. — липня 1923 р. перебувала УСРР. Участь у реалізації умов Ризького мирного договору в частині повернення та реституції культурних цінностей стала першим міжнародним досвідом України такого масштабу у даній сфері. На початку цього процесу вона виступала як один із його суб'єктів і мала певний вплив на підготовку загальних рішень Мішаної комісії, відстоюючи свої інтереси. Але це було складно робити в умовах ствердження централістичного та авторитарного характеру радянської влади в рамках СРСР. Як наслідок, Україна зазнала відчутних втрат таких культурних цінностей, які були передані урядом СРСР до Польщі. Проте українським діячам науки і культури вдалося частково відстояти інтереси України і важливі архівні, бібліотечні та музейні фонди, на які претендувала Польща, залишилися в українських установах. Окрім того, в рамках реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р., до музеїв і архівів Волині і Галичини з Росії повернулися визначні культурні цінності, вивезені російською армією під час Першої світової війни, що також стало важливим досвідом українських установ у поверненні національних культурних надбань.

Розділ 5.

Друга Світова війна: переміщення і втрати культурних цінностей України

5.1. Стан культурних цінностей на території України напередодні війни

Для розуміння ситуації навколо культурних цінностей України на початку Другої Світової війни 1939–1945 рр. та німецько-радянської війни 1941–1945 рр. важливе значення має характеристика музейної, архівної та бібліотечної мережі напередодні початку воєнних дій.

Формування окремих найбільших колекцій старовини і мистецтва в Україні почалося ще на межі XVIII та XIX ст. і було пов'язане з суспільним ажіотажем навколо античних старожитностей Причорномор'я. Тож саме Південь України передував у розвитку музейної справи. Адміністрація царської Росії, що з недовірою ставилася до прояву будь-якої ініціативи української громадськості, всіляко перешкоджала появі музеїв у центральних та східних українських землях, не заснувала в Україні жодного державного музею. Тільки на початку XX ст. завдяки наполегливим зусиллям меценатів та наукових громад виникають громадські музеї у Києві, Катеринославі (нині Дніпро), Житомирі, Полтаві, Чернігові та інших українських містах. Однак більшість музеїв України була заснована в період так званого «музейного буму», пов'язаного з революційними подіями 1917 р. та російсько-української війни, коли тисячі власників приватних колекцій змушені були емігрувати, рятуючись від хаосу та сваволі. Зокрема, тільки на території Полтавської та Харківської губерній у 1920 році діяло вже 50 музеїв, створених місцевими органами влади на базі культурних цінностей, знайдених у покинутих садибах та в міських квартирах¹. Водночас, залишеними власниками культурними скарбами у колосальних обсягах поповнювалися фонди вже існуючих музеїв. Наступним потужним джерелом притоку

---

¹ *Ком С.И.* Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины), с. 272.

багатьох найцінніших експонатів стали організовані радянською владою масові кампанії вилучення церковних цінностей під приводом боротьби з голодом та ліквідація монастирів у 1921–1922 та 1923–1926 роках: частину цінностей завдяки самовідданості музейних співробітників вдалося врятувати від переплавки та продажу за кордон. Згодом поповнення музейних фондів здійснювалося в основному за рахунок систематичних археологічних та археографічних експедицій.

Поєднання цих факторів визначало багатство та різноманітність колекцій українських музеїв, більшість з яких могли з честю суперничати з аналогічними музеями Європи навіть після їхнього варварського пограбування більшовицьким режимом у 20-х — 30-х роках ХХ ст. Матеріали археологічних розкопок на території України, які охоплювали періоди від кам'яного віку до середньовіччя; пам'ятки стародавніх цивілізацій Єгипту, Греції, Риму; твори живопису, графіки, скульптури видатних західноєвропейських майстрів ХІІ–ХІХ ст.; колекції іконопису ХІІІ–ХVІІІ ст., картин українських та російських художників ХVІІ–ХХ ст.; предмети народного декоративно-ужиткового мистецтва, старовинна зброя, монети, медалі, ювелірні вироби, рукописи та книги — такий далеко не повний перелік культурних цінностей, які в них зберігалися. Характерно, що значимістю та цінністю відрізнялися не лише центральні республіканські та обласні музеї, але й невеликі «провінційні» музеї в районних центрах та окремих містечках. Наприклад, у музеї м. Умані (нині Черкаська область) знаходилась велика археологічна колекція, зібрання предметів церковної старовини та портретів історичних діячів ХVІІ–ХVІІІ ст., живописні полотна італійської, іспанської, німецької, фламандської та польської шкіл (Рібейра, Рені, Троос, Таріналло, старі копії з Леонардо да Вінчі, Брандт, Матейко, Коссака та ін.)².

За офіційними статистичними даними, на території Української РСР станом на 1 січня 1939 р. діяли 115 музеїв різного профілю та різного підпорядкування. У тому числі, музеїв революції — 4, історичних музеїв — 8, меморіальних музеїв — 9, антирелігійних музеїв — 4, краєзнавчих музеїв — 42, політехнічних музеїв — 1, галузевих музеїв — 2, природничо-наукових музеїв — 9, художніх музеїв — 16, музеїв охорони здоров'я — 8, педагогічних музеїв — 1³. Ці дані не викликають заперечень у сучасних дослідників. Зокрема, таку кількість музейних закладів України станом на цей період наводить у своєму монографічному дослідженні з історії

---

² Даньковська Р. Соціально-історичний музей Гуманщини // Український музей. Вип. 1. К.: Держтрест «Київ-Друк», 1927. С. 266–269.

³ Культурне будівництво в Українській РСР: Статистичний довідник. К.: Видавництво ЦСУ УРСР, 1940. С. 60.

музейної справи в Україні Р. Маньковська⁴. Очевидно, додатково треба зазначити, що статистичні дані охоплювали 16 існуючих тоді адміністративних одиниць — 15 областей (Вінницька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Кам'янець-Подільська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сталінська, Сумська, Харківська, Чернігівська) та Молдавську РСР⁵.

Початок Другої Світової війни, яку було розв'язано 1 вересня 1939 р. нападом нацистської Німеччини на Польщу, а згодом, у відповідності до таємного радянсько-німецького «Пакту Молотова-Ріббентропа», вступ 17 вересня 1939 р. частин Червоної армії Радянського Союзу на польські території Західної України включно з Волинню та Східною Галичиною, змінили ситуацію щодо долі культурних цінностей на окупованих СРСР польських територіях, які були інтегровані у склад УРСР. У кінці червня — на початку липня 1940 р. після ультиматуму СРСР до влади Румунії, радянські війська окупували Бесарабію та Північну Буковину, які так само були включені до території СРСР, у тому числі — частково УРСР. Тож у складі Української РСР були створені спочатку Волинська, Дрогобицька, Львівська, Ровенська, Станіславська, Тернопільська, а згодом Чернівецька та Аккерманська (того ж року переіменована на Ізмаїльську) області. У 1940 р. була виокремлена окрема Молдавська РСР, до якої передали частину територій України⁶.

На нові приєднані території було поширено законодавство СРСР та УРСР, у тому числі, і щодо націоналізації культурних цінностей. На основі багатьох міських, громадських та приватних музеїв і збірок створювалися нові музейні заклади. Зокрема, у Волинській області було започатковано 2 музеї, Дрогобицькій — 5, Львівській — 8, Ровенській — 4, Станіславській — 3, Тернопільській — 2, Ізмаїльській — 1, Чернівецькій — 1. Загалом на територіях було створено 26 нових музеїв радянського типу⁷. Ці статистичні дані дещо розходяться з постановою РНК УРСР «Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України» від 8 травня 1940 р., згідно з якою, у Львівській області мало бути засновано

---

⁴ Маньковська Руслана. Музейництво в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. С. 110.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР: Статистичний довідник. К.: Видавництво ЦСУ УРСР, 1940. С. 60.

⁶ СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941 года. М.: Издательство ведомостей Верховного Совета, 1941. С. 23.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941 р.: збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1986. С. 338.

7 музеїв, що можливо, засвідчує певну динаміку їх виникнення після ухвалення постанови⁸.

Загальна кількість музеїв, які діяли в Україні напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр. до останнього часу не є усталеною в науковій літературі. Зокрема, протягом тривалого періоду (фактично, до початку 90-х рр. ХХ ст.) фігурували дані щодо наявності 151 музейної установи в УРСР у передвоєнні роки. Така цифра відповідала даним, наведеним в публікації газети «Правда» у 1947 р., і які згодом дублювалися в різних виданнях.⁹ У свою чергу, вочевидь, ці дані ґрунтувалися на офіційних довідкових матеріалах РНК України за 1944 р.¹⁰, а також на повоєнних статистичних даних та відповідних виданнях, у яких ретроспективно наводилися відомості станом на 1 січня 1941 року¹¹. Відповідно до цих даних, на території УРСР діяли музеїв революції — 15, історичних музеїв — 16, меморіальних музеїв — 9, антирелігійних музеїв — 4, краєзнавчих музеїв — 64, політехнічних музеїв — 1, галузевих музеїв — 5, природничо-наукових музеїв — 9, художніх музеїв — 19, музеїв охорони здоров'я — 8, педагогічних музеїв — 1. Разом 151 музейний заклад¹². Але, очевидно, створення нових музеїв продовжувалося і протягом першої половини 1941. Так, зокрема, 1 березня 1941 р. постановою РНК УРСР було оголошено державним історико-культурним заповідником замок Собеського у с. Підгір'ях Олевського району Львівської області і його передання у відання Наркомату освіти УРСР для організації філії Львівського обласного державного історичного музею (хоч про створення такої філії йшлося ще у постанові 1940 р.)¹³.

На початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші публікації, у яких на основі аналізу довоєнних статистичних зведень та опублікованих матеріалів стверджувалося, що традиційні дані щодо чисельності українських музеїв напередодні війни є відчутно заниженими. Натомість зазначалося, що станом на 1 січня 1941 р. на території України діяли щонайменше

⁸ Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і Рідянського уряду. 1917–1959. Т. 1 (1917 — червень 1941 рр.), с. 813.

⁹ Правда. 1947. 13 февраля; Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. К.: Наукова думка, 1988. С. 152.

¹⁰ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1497. Арк. 30–42; Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941 р., с. 338.

¹¹ ЦДАВОУ. Ф. 582. Оп. 10. Спр. 44. Арк. 78; Культурное строительство в СССР: Статистический сборник. М.: Госстройиздат, 1956. С. 12, 287.

¹² Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941 р., с. 338.

¹³ Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і Рідянського уряду. 1917–1959. Т. 1 (1917 — червень 1941 рр.), с. 828.

174 музеї різного типу й напрямку. Більшість з них (історичні, археологічні, краєзнавчі, художні, меморіальні) знаходились у віданні Наркомату освіти та його обласних відділів, Управління в справах мистецтв при Раді народних комісарів УРСР, а також Академії наук УРСР. Крім того, існували створені з ініціативи багатьох відомств галузеві музеї, присвячені, зокрема, історії медицини, педагогіки, права, розвитку шляхового будівництва та водного транспорту, харчової промисловості і т.д.¹⁴ Підтверджуючи ці розрахунки, М. Ткаченко, який у своєму дослідженні оперує офіційними відомостями по 151 українському музею, втім зауважує, що ці офіційні статистичні звітності враховували лише музеї так званого «відкритого типу», під якими розумілися загальнодоступні музеї¹⁵. В числі музеїв «закритого» типу, за його даними, тоді перебували музеї навчальних закладів (в тому числі великі університетські музеї) та значна частина відомчих музеїв. Тож характеризує у своєму дисертаційному дослідженні музейну мережу України в передвоєнні роки, він також визначає загальну кількість музейних закладів як 174 музеї¹⁶. Такі дані також підтверджує Р. Маньковська, яка, поміж іншого, слушно зазначає, що на території приєднаних до УРСР областей Західної України та Буковини продовжували діяти музеї, створені до того науковою та культурною громадськістю¹⁷. Як приклад, наведемо Музей Гуцульщини у Жаб'єму, який був відкритий зусиллями громадськості 18 лютого 1939 р. і який не попав у списки затверджених за урядовими рішеннями державних музеїв¹⁸. Також поза даними статистики опинився створений у 1940–1941 рр. у Львові за ініціативою науковців та згідно з постановою Президії АН УРСР єдиний на той час в Україні Музей книги¹⁹.

¹⁴ *Кот С.І.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: тематичний збірник наукових праць. К., 1991. С. 135; Культурне будівництво в Українській РСР: Статистичний довідник. К.: Видавництво ЦСУ УРСР, 1940. С. 60; Культурное строительство в СССР: Статистический сборник. М., 1956. С. 287; ЦДАВОУ. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1426. Арк. 27–27 зв.

¹⁵ *Ткаченко М.М.* Музеї України під час Другої Світової війни (1939–1945): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 1996. С. 13.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Маньковська Руслана.* Вказ. праця, с. 110.

¹⁸ Музей Гуцульщина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://verkhovyna.life/huzulschyna/>

¹⁹ *Терський С.В.* Реформування музеїв Галичини на початку Другої Світової війни // Військово-науковий вісник. Вип. 19. Львів: АСВ, 2013. С. 149; *Колосовська Ольга.* Творення Музею Івана Федорова у Львові (1948–1949 рр.) // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. 2012. Вип. 7. С. 86.

В окремих музеях Києва, Дніпропетровська, Харкова, Одеси нараховувалося від ста тисяч до півмільйона експонатів. Десятки тисяч пам'яток культури зберігалися в інших центральних та обласних музеях. Проте загальна кількість експонатів, які перебували в українських музеях досі лишається невідомою. В ряді досліджень на підставі повоєнних даних Міністерства культури УРСР зазначається, що загальний музейний фонд України напередодні війни нараховував біля 3 млн. одиниць збереження²⁰. Зокрема, за офіційними статистичними даними по 151 музею, в них нараховувалося загалом близько 2,8 млн. експонатів (точніше — 2 773 505 одиниць зберігання)²¹. Уточнюючи цю цифру, М. Ткаченко зауважує, що з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв, загальний музейний фонд України слід оцінювати у близько 6 млн. експонатів²². Однак і цю цифру не можна вважати остаточною, тому що значна частина музейних фондів України напередодні війни ще залишалася не облікованою, а внесені до фондової документації експонати фігурували у ній за різними принципами — в одних випадках під одним порядковим номером обліковувався один предмет, в інших випадках — ціла колекція або, наприклад, загалом альбом (папка) гравюр тощо.

За даними кримських дослідників, станом на 1941 р. на території Кримської АРСР, що перебувала у складі РРФСР, діяли 25 музеїв різного профілю²³. Згідно із документами бюджетного планування на 1941 р., більшість з них була підпорядкована системі Наркомату освіти КАРСР — 16. Це були Центральний краєзнавчий музей у Симферополі та краєзнавчі музеї у Алушті, Євпаторії, Старому Криму, Феодосії та Ялті, Центральний антирелігійний музей у Симферополі та антирелігійні музеї у Керчі та Ялті, Музей печерних міст у Бахчисараї, Керченський історико-археологічний музей, Панорама оборони Севастополя, Музей Кримської війни 1854–1855 рр. та Музей революції у Севастополі, Музей «Червоний Перекоп» у Ялті, Пушкінський музей у Гурзуфі²⁴. Окрім того, працювали палаци-музеї у Алушці та Бахчисараї, картинні галереї у Симферополі, Севастополі та Феодосії, Севастопольська біологічна станція АН СРСР (у статистичних довідках трактується як природничо-науковий музей),

---

²⁰ Кот С.І. До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, с. 135; ЦДАВОУ. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 40. Арк. 78.

²¹ ЦДАВОУ. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1426. Арк. 27–27 зв.

²² Ткаченко М.М. Музеї України під час Другої Світової війни (1939–1945): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, с. 13.

²³ Андросов С.А. Музеи Крыма в годы Великой Отечественной войны. Центральный музей Тавриды [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://tavrida-museum.ru/ww2>

²⁴ Державний архів Автономної республіки Крим (далі — ДА АРК). Ф. Р-2865. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 43.

галузеві сільськогосподарські музеї при будинках селянина у Симферополі та Ялті²⁵. Слід зазначити, що до числа діючих у той час кримських музеїв ряд дослідників зараховують будинок-музей А.П. Чехова у Ялті. Проте він не фігурує у жодних офіційних інформаціях та документах на фінансування з боку органів державної влади. Відомо, що після смерті письменника цей будинок перейшов у власність його сестри М. Чехової, яка самостійно утримувала його за власні кошти та відрахування з використання авторських прав на твори А. Чехова, повністю зберегла обстановку кімнат та цінний літературний архів²⁶. Тож, на наш погляд, є помилковим пов'язувати надання у 1921 р. органами радянської влади «охоронної грамоти» на недоторканість будинку А. Чехова та право постійно перебувати там його сестри, з початком діяльності у ньому державного музею. Вочевидь, це реально сталося вже значно пізніше. Що підтверджують дані досліджень розвитку музейної справи у Криму у 1920-х — 1930-х роках, у яких Будинок-музей А.П. Чехова не згадується серед переліку створених або ліквідованих у цей період музеїв, які мали статус державних і утримувалися за державні кошти²⁷. Тож цей музей не може бути включений до переліку музейних закладів, які існували на початок 1940-х рр. Таким чином, загальна чисельність кримських музеїв, яка фігурує у науковій літературі, потребує додаткових уточнень.

Слід зазначити, що за розпорядженням уряду СРСР ще у 1936 р. в рамках розробки загальних евакуаційних заходів на випадок воєнних дій на територіях, прилеглих до західних кордонів Радянського Союзу, були опрацьовані плани евакуації музейних цінностей на випадок непередбачених обставин (т. зв. «плани разгрузки»). У відповідності зі складеними наркоматами освіти Росії, України та Білорусії списками була визначена потреба у вагонах та намічені евакуаційні бази (евакобази) в глибинних районах СРСР. Однак ця робота була проведена в умовах, коли в радянському суспільстві не допускалась навіть думка про те, що події війни в Європі, яка насувалися, можуть торкнутися власне території СРСР. Тому для евакуації було призначено дуже мало експонатів. Це стало очевидним уже в 1938 р., під час проведення генеральної інвентаризації музейних цінностей. Тоді директорам музеїв було віддане розпорядження скласти списки найцінніших предметів, розбивши їх на три

²⁵ Там само. Ф. Р-219. Оп. 1. Спр. 1811. Арк. 17.

²⁶ Дом-музей А.П. Чехова в Ялте. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://yalta-museum.ru/ru/istorija-doma-muzeja-ap-chehova.html>

²⁷ Мусаева У.К. Музейное строительство в Крымской АССР в 1920–1840 гг.: формы и методы руководства и организации музейной работы в Крыму // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2014. № 3. Т. 4 (История). С. 36–44.

категорії за ступенем художньої та історичної значущості, чим ви-значалася черговість евакуації. Отримані дані показали необхідність повного перегляду «плану розвантаження» («плана разгрузки») 1936 р., зокрема, збільшення залізничного рухомого складу та чисельності евако-баз. Проте всі звернення до Генерального штабу Червоної армії з кло-потаннями переглянути плани евакуації музеїв лишилися безрезультат-ними. На думку військових, це було б можливим «тільки при загальному перегляді планів евакуації, що залежало від центральних урядових ор-ганів». Таким чином, на початку війни музеї були готові до вивезення своїх фондів у межах планів 1936 р. та передбачених ними фінансових засобів, тари, робочої сили, транспорту, евакобаз²⁸. При цьому багато музеїв, досить віддалених від державного кордону, взагалі не мали ева-куаційних планів. Отже, навіть теоретично загальні радянські плани евакуації музейних цінностей на випадок збройного конфлікту були надзвичайно недосконалі.

Архівна справа України напередодні війни перебувала в стані реор-ганізації, суть якої полягала у передачі архівної мережі від ЦВК УРСР, у безпосередньому підпорядкуванні якого вона перебувала з 1923 р., до Головного архівного управління НКВС СРСР та архівного відділу (Архів-ного управління) НКВС УРСР. До архівної мережі входили 7 цент-ральних республіканських архівів (Київ, Харків, Львів), 23 обласні дер-жавні архіви, 2 військово-історичні архів, 21 філіал обласних державних архівів. В них було зосереджено 29,5 млн. справ архівних документів. В районах та містах УРСР діяли також 746 районних та 65 міських архівів²⁹. Відповідно до затвердженого 29 березня 1941 р. РНК СРСР положення про Державний архівний фонд Союзу РСР та мережі дер-жавних архівів СРСР, він розглядався як єдина цілість в межах Радян-ського Союзу без поділу на архівні фонди союзних республік. Усі архівні документи поділялися на три групи. До першої групи належали архівні фонди вищих органів державної влади і управління СРСР та союзних республік, радянських державних установ, громадських організацій, під-приємств та інших господарюючих суб'єктів. Другу групу документів становили фонди органів влади і державного управління, які існували до утворення Російської імперії на території, що входила до складу СРСР. Третю групу документів складали архіви органів влади, установ, орга-нізацій і підприємств, сформовані за Російської імперії та діяльності

---

²⁸ *Фатигарова Н.В.* Музейное дело в РСФСР в годі Великой Отечественной войны (аспекті государственной политики) // Музей и власть: Сборник научных трудов. М.: НИИ культуры, 1991. С. 176–178.

²⁹ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973), с. 133–134.

Тимчасового уряду, а також ті, що були створені до встановлення радянської влади³⁰. В ході реорганізації на підставі директив Головного архівного управління НКВС СРСР (квітень 1941 р.), архівні відділи (управління) НКВС у союзних республіках мали здійснити перебудову мережі центральних державних архівів, проте відповідні заходи в УРСР були затверджені лише 24 червня 1941 р. і реалізовані тоді не були³¹. Тож у їх складі на початок війни перебували Центральний державний історичний архів, Центральний архів революції, Центральний архів праці, Центральний архів давніх актів у Харкові, Центральний архів давніх актів, Центральний фотокіноархів у Києві, Центральний архів давніх актів у Львові³². Оцінюючи започатковані заходи по реорганізації архівної справи у передвоєнні роки, О. Мітюков зауважує, що передача архівних установ до відома НКВС СРСР та НКВС УРСР головний зміст їхньої діяльності спрямувала на виконання «специфічних завдань» цих адміністративно-політичних органів, відсунувши на другий план організацію використання документів в наукових, народногосподарських та культурно-освітніх цілях³³. Очевидно, що такий підхід мав суттєвий вплив на визначення першорядності архівних фондів, які підлягали евакуації, як такі, що мають політичне, оборонне, наукове і довідкове значення³⁴. Як зауважують у своєму дослідженні П. Грімстед та Г. Борьяк, вивезенню підлягали в першу чергу секретні фонди революційного та післяреволюційного періоду включно із документами спецчастин навіть дрібних організацій та підприємств (наприклад молокозаводів), тоді як унікальні найдавніші фонди українських архівів фактично були поза увагою³⁵.

Дані щодо мережі бібліотек України напередодні війни до останнього часу лишаються предметом дискусій. Зокрема, В. Врублевська вказує, що кількість бібліотечних закладів напередодні війни по системі наркомату освіти України становила 2 202 масові бібліотеки³⁶. У той же час, опубліковані довідкові матеріали РНК УРСР станом на 1 січня 1941 р. визначають, що на той час в Україні загалом всіх типів бібліотек налічувалося 4 1433, в тому числі державно-республіканських (наукових) 5,

³⁰ Советские архивы. 1974. № 2. С. 7

³¹ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 2118. Арк. 15.

³² Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973), с. 133.

³³ Там само, с. 134.

³⁴ ЦДАВОУ. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2314. Арк. 11.

³⁵ Грімстед Патриція Кеннеді, Борьяк Геннадій. Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів: Видавничий центр «ФЕНІКС», 1992. С. 12–13, 16–17.

³⁶ Врублевська В. Бібліотеки України: втрати і пошуки // Слов'янський світ: щорічник. № 1. К.: КСУ, 1997. С. 173.

при вузах та спеціальних середніх закладах 177, масових для дорослих 12 500, масових для дітей 1 554, шкільних 27 137. Загальний книжковий фонд УРСР до війни нараховував понад 70 млн. томів³⁷. У їх числі були унікальні книжкові збірки, які впродовж століть формувалися на території України і до встановлення радянської влади належали духовним закладам, університетам, колегіям та гімназіям, науковим товариствам, музеям, професійним об'єднанням, державним установам, приватним особам. Протягом 20–30-х років ХХ ст. за розпорядженнями радянського уряду відбувалися процеси концентрації книжкових зібрань універсального характеру у Всенародній бібліотеці України у Києві (з 1934 р. — Бібліотека АН УРСР), Харківській, Одеській та Дніпропетровській наукових бібліотеках, обласних бібліотеках. Зокрема, Бібліотека Академії наук УРСР напередодні війни мала у своїх фондах 7,5 млн. одиниць загального фонду, з яких понад 3 млн. одиниць були унікальні рукописи, стародруки, цінні й рідкісні видання, історичні бібліотеки і книжкові зібрання видатних діячів XVII–XVIII ст., архівний примірник українського друку від 1923 р. У західних українських землях після подій вересня 1939 р. головним книжковим центром стала Львівська філія Бібліотеки Академії наук УРСР³⁸.

Загальна характеристика стану культурних цінностей України напередодні Другої Світової війни 1939–1945 рр. та перед початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр. буде неповною, якщо не вказати на ситуацію навколо збереження культурних цінностей на територіях Західної України та Буковини, яка склалася там протягом 1939–1941 рр. і була позначена переміщеннями та втратами багатьох предметів старовини і мистецтва.

Так, у 1940 році виявилось, що у старовинному містечку Олика, що на Волині, у родинному замку князів Радивилів, знаходилася безцінна колекція робіт всесвітньовідомих живописців Хосе Рібери, Ніколо Пуссена, Франческо Лондоніо, Юзефа Брандта, зразки старовинної зброї, меблів, гобеленів. У дубових, орнаментованих різьбою та інкрустацією шафах зберігалися унікальні зібрання інкунабул латинською мовою та стародруків. За свідченнями сучасників, за окремими творами мистецтва розгорнули полювання працівники ленінградського Ермітажу, яких особливо цікавило полотно Хосе Рібери з колекції Радивилів «Святий Ієронім».

---

³⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941. Збірник документів і матеріалів, с. 377.

³⁸ *Онищенко О.С.* Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. К.: НБУВ, 2004. С. 14–21.

Ситуація ускладнювалася тим, що замок Радивилів був переданий військовим, які не обтяжували себе турботами щодо збереження культурних цінностей, котрі у ньому залишилися. Про перебування в замку культурних цінностей довідалися співробітники Волинського краєзнавчого музею в Луцьку і виїхали туди. Прибувши на місце, луцькі музейники застали невтішну картину — безцінні стародруки були скинуті в купу в одній з кімнат. Розпорошеними й бездоглядними виглядали мистецькі твори та речі музейного значення. Тоді, восени 1940 р., частину творів мистецтва і інших матеріалів вдалося перевезти до музею в Луцьк. Командира військової частини, що розташувалася в замку, було попереджено, що по книжки та рукописи музейні працівники прийдуть навесні. Однак по приїзді до замку на початку 1941 р. їх чекало гірке розчарування — майже усі історико-культурні цінності, що залишалися, безслідно зникли. А. Дублянський, який тоді працював у музеї, у своїх спогадах так описує цю подію: «Коли весною приїхали автом по книги, командир із сміхом заявив, що цих книжок нема. Була сувора зима, в замку було холодно і “наші хлопці” попалили ці книжки»³⁹. Так було втрачено визначні культурні цінності. Не можна відкидати, що насправді їх таємно було вивезено до столичних збірок у Москву та Ленінград.

У м. Трускавці Дрогобицької області на основі Трускавецького природничо-етнографічного музеїв згідно з урядовою постановою передбачалося створити Державний міський краєзнавчо-природничий музей. Але частину його фондів передали до Дрогобицького обласного краєзнавчого музею «Дрогобиччина», а більша частина фондів виявилася розкраденою і безслідно зникла. Тож місто взагалі лишилося без музею⁴⁰.

Внаслідок націоналізації культурних цінностей та радянської реорганізації існуючих міських, громадських та приватних музеїв і збірок Львова протягом 1940 р. з 26 існуючих у місті на 1939 р. музеїв було створено 5 великих музеїв — історичний, природознавчий, етнографічний, художнього промислу і картинну галерею. Цей процес супроводжувався фактами значних втрат культурних цінностей внаслідок недбалого ставлення нових чиновників до спадщини минулого. Зокрема, ліквідований Міський музей старожитностей Червенської землі археологічного профілю, що розміщувався у колишньому палаці Бєсядецьких на пл. Галицькій, мав стати основою відділу Львівського історичного музею.

---

³⁹ Кот Сергій, Ошуркевич Олексій. Волинський краєзнавчий музей / Сер.: Доля культурних скарбів України під час Другої Світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Випуск 1. Київ-Бремен: Видавництво «Українознавство», 1996. С. 15.

⁴⁰ Терський С.В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої Світової війни, с. 147.

Демонтаж музею та вивезення його фондів проводилися не фахівцями і з великим поспіхом. Внаслідок цього значна частина музейних предметів, особливо, археологічних пам'яток, була безповоротно втрачена. Свідком тих подій був І. Свешніков, який згадував, що «частину експонатів покинули у цьому приміщенні, звідки вони потім були викинуті на смітник. Багато речей музею НТШ було залишено у новоствореному етнографічному музеї, частину загублено»⁴¹. За однією з версій, покликаних до життя таємничим зникненням зі Львова у 1940 р. пам'яток зі всесвітньо відомих унікальних Михалківських скарбів 1878 та 1896 років, вони були забрані на виставку до Ермітажу у Ленінград (за іншою гіпотезою, предмети зі складу скарбів були вилучені до Держхрану СРСР)⁴². Зокрема, факт такого вивезення засвідчував тодішній директор Львівського історичного музею відомий археолог Я. Пастернак⁴³. Доля їх невідома до цього часу. У 1940 р. за телеграмою з Києва на виставку «Образотворче мистецтво Західних областей Української РСР й народна творчість гуцулів» у Москву до Музею нового західного мистецтва було передано біля 700 експонатів з фондів Львівської картинної галереї та Етнографічного музею. З них понад 200 — це зразки традиційного гуцульського мистецтва (вишивка, вироби з дерева та металу, кераміка, народні костюми). Інше складало пам'ятки XV–XVIII ст., а також твори живопису, скульптури та графіки XIX–XX ст. Усі ці пам'ятки мали повернутися з виставки (згідно із актами передачі предметів від 16 жовтня 1940 р.) до 1 грудня 1940 р. Проте до кінця року цього не відбулося без жодних пояснень. А 20 грудня 1940 р. у газеті «Труд» було опубліковано інформацію про роботу виставки яка продовжувала діяти⁴⁴.

Як засвідчують архівні документи, відбувалася масова конфіскація приватних збірок. У тому числі, які належали репресованим радянським режимом діячам. Зокрема, за надісланою до органів влади інформацією, у травні-червні 1940 р. у приватному помешканні співробітника етнографічного музею В. Паньківа, якого перед цим було репресовано, вилучили для розподілу між музеями його приватну колекцію, у якій зберігалися етнографічні матеріали та предмети художнього промилу — одяг, ви-

⁴¹ Там само, с. 149–150, 152.

⁴² Бандрівський М. Куди поділися скарби? // Наука та суспільство. 1992. № 1. С. 63–64.

⁴³ Бандрівський Микола, Крушельницька Лариса. Золоті Михалківські скарби та їх доля, с. 142–143.

⁴⁴ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. Р-45. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 65; Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941, с. 322.

шивки, меблі, дерев'яний посуд, порцеляна та вироби із срібла (43 од.). Усі вони мали музейне значення⁴⁵.

Мали місце факти розкрадання предметів старовини і мистецтва приватними особами та військовими. Зокрема, збереглися згадки про спроби радянських офіцерів забрати собі приватну колекцію львівського колекціонера Бруніцького з його помешкання по вул. Технічській 2⁴⁶. У колишньому палаці Любомирських, де ще зберігалася колекція творів мистецтва з 32 одиниць, був розміщений районний воєнкомат. На той час, коли розглядалося питання їх збереження, вже було зафіксоване зникнення картини І. Труша «Верби»⁴⁷.

До організованої у 1940 р. Львівської філії Бібліотки АН УРСР були передані фонди 84 бібліотек Львова. Зокрема «Оссолінеуму», НТШ ім. Шевченка, Народного дому, «Просвіти», «Ставропігії», конфісковані бібліотеки монастирів, різних товариств (в тому числі єврейського, вірменського тощо), приватних осіб. Серед перших кроків радянської влади були запровадження жорської цензури та організація на базі бібліотеки «спецфондів», до яких вилучалася із загального обігу «заборонена» література. У тому числі були вилучені усі єврейські релігійні видання, видання, твори радянських російських та українських єврейських письменників про революційні події, документи та протоколи єврейських партій, практично уся українська література періоду 1914–1939 рр. Дублетні примірники вилучених до «спецхрану» книг і матеріалів масово знищувалися⁴⁸.

Таким чином, напередодні Другої Світової війни 1939–1945 рр. та німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території УРСР перебували значні культурні цінності світового рівня як у кількісному, так і у якісному вимірах. Їх доля в разі збройного конфлікту чи воєнних дій лишалася невизначеною і непередбачуваною. З одного боку, на це впливали загальні масштаби завдань по їх збереженню, а з іншого боку це питання стало заручником ідеологічних та політичних концепцій, які радянська влада втілювала в усіх сферах життя, у тому числі на відтинку культури.

⁴⁵ ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 1. 48а. Арк. 7–9, 26.

⁴⁶ Там само. Спр. 636. Арк. 20.

⁴⁷ Там само. Арк. 31.

⁴⁸ Крушельницька Л.І. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (з історії і сьогодення) // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: документи, факти, коментарі. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996. С. 4, 8.

5.2. Радянська евакуація українських культурних цінностей у тиліві райони СРСР

5.2.1. Евакуація

Раптовий напад нацистської Німеччини на СРСР і початок бойових дій на надзвичайно широкій лінії фронту гостро поставив питання про долю музейних, архівних та бібліотечних зібрань на території країни, які опинилися під загрозою.

Організація вивезення із прифронтових районів у глибокий тил історичних та культурних цінностей здійснювалася у межах заходів по евакуації населення та майна промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій на засадах жорсткої централізації. 24 червня 1941 року постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР було створено Раду по евакуації, рішення якої мали обов'язковий для виконання характер. Спочатку керувати нею доручили Л. Кагановичу. Але уже в середині липня склад Ради значно змінився і очолив її М. Шверник⁴⁹. В наркоматах та відомствах почали діяти спеціальні групи, на місцях — відповідні комісії і уповноважені по евакуації. Зокрема, в Україні за рішенням ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 26 червня 1941 р. було організовано Комісію по евакуації на чолі із заступником Голови РНК УРСР Д. Жилою. Одночасно ЦК КП(б)У і Раднарком республіки призначили уповноважених по керівництву евакуацією в областях, містах і районах. Як правило, це були секретарі обкомів, міськкомів і райкомів комуністичної партії⁵⁰.

Основні завдання і зміст заходів по евакуації визначалися постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна», яку того ж дня було передано телеграфом усім командуючим фронтами і арміями, Військовим Радам фронтів, наркомам промислових наркоматів, секретарям відповідних партійних органів республік і областей. Першочергово евакуації підлягало майно найважливіших промислових підприємств, сировинні ресурси й продовольство та інші цінності, що мали державне значення, а також населення. Крім Ради по евакуації, право прийняття рішень про здійснення вивезення надавалося Військовим Радам фронтів. Безпосередньо ж їх виконання покладалось на місцеві органи радянської влади⁵¹.

⁴⁹ Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 202–202; Из истории Великой Отечественной войны // Там само. № 7. С. 213.

⁵⁰ История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5. Кн. 1. М.: Издательство политической литературы, 1970. С. 288–289.

⁵¹ Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 208.

У тексті постанови прямо не йшлося про культурні цінності. Очевидно, вони малися на увазі серед «інших цінностей» державного значення, що підлягали евакуації. Про це свідчать, зокрема, розпорядження почати підготовку до вивезення цінностей ряду найбільших ленінградських музеїв, що надійшли уже 23–24 червня, та затверджена Політбюро ЦК ВКП(б) секретна постанова Ради Міністрів СРСР від 27 червня 1941 р. «Про вивезення з Москви державних запасів коштовних металів, коштовних каменів, Алмазного фонду СРСР та цінностей Збройної палати Кремля», за якою вилучення та евакуація таких цінностей мали відбутися не лише із зазначених, але й з інших музейних установ. Здійснити це доручалося органам НКВС та Державному банку СРСР⁵².

Водночас, за вказівкою Ради по евакуації в екстреному порядку було опрацьовано загальний план вивезення музейних цінностей у тил, який являв собою симбіоз евакуаційних методик та розрахунків 1936 та 1938 років. Ним передбачалось, що музейні фонди, які підлягають евакуації, поділяються на три групи залежно від їхньої історичної та культурної цінності. Експонати світового та союзного значення належало евакуювати у першу чергу. Визначались також місця їх перебування в евакуації. Безпосереднє керівництво переміщенням експонатів центральних та республіканських музеїв мали здійснювати музейні відділи наркоматів освіти та комітетів у справах мистецтв союзних республік, Академії наук союзних республік. Відповідальність за вивезення цінностей музеїв обласного і районного підпорядкування покладалася на місцеві відділи народної освіти, відповідні управління в справах мистецтв та керівників підвідомчих організацій⁵³.

Засади евакуації архівних установ визначалися директивами НКВС СРСР, за якими вивезенню підлягали ті документи центральних, обласних державних архівів та їх філіалів, міських і районних архівів, що мали політичне, оборонне і наукове значення, а також описи архівних матеріалів, картотеки та облікова документація. Порядок евакуації архівних матеріалів з областей УРСР був регламентований Архівним управлінням НКВС УРСР лише 5 липня 1941 р. Вона покладалася безпосередньо на обласні управління НКВС, при яких створювалися спеціальні оперативні групи⁵⁴. Інструкція ГАУ НКВС СРСР та директиви Архівного управління

⁵² РГАЛИ. Ф. 962. Оп. 6. Спр. 1094. Арк. 3; Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 209; *Варшавський С., Рест Б.* Подвиг Эрмитажа. Л.: Советский художник, 1969. С. 18–19; *Разгонов О.* Хранители вечного. М.: Молодая гвардия, 1975. С. 15.

⁵³ *Симкин М.П.* Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды НИИ музееведения. Вып. II. М.: НИИ музееведения, 1961. С. 193–194.

⁵⁴ ЦДАВОУ. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2314. Арк. 11.

НКВС УРСР зобов'язували архівні установи та всі наркомати й центральні установи Києва знищити ті матеріали, які не вдасться евакуювати, а також матеріали, які не мають наукового та довідкового значення⁵⁵.

Аналіз подій 1941 року свідчить про те, що реальні обставини евакуації культурних цінностей значно відрізнялися від визначених директивами схем.

Зокрема, це стосувалося музейних цінностей. Фонди всесоюзних музеїв, розташованих у Москві та Ленінграді, а також музеїв деяких інших міст СРСР, що знаходилися на доволі значній відстані від лінії фронту, вдалося евакуювати за порівняно сприятливих умов й більш-менш організовано. Зовсім інакше проходив цей процес у безпосередньо охоплених бойовими діями районах, прифронтових територіях та місцевостях, досяжних для дій німецької авіації. І саме такі умови були характерними для більшої частини території УРСР.

Перш за все, є цілком очевидним, що вивозити музейні цінності, архівні та бібліотечні фонди не встигали. У багатьох випадках в радянських органах управління на місцях панували розгубленість і збентеження. Це особливо позначилося на ефективності першочергових заходів по евакуації у наближених до західного кордону областях УРСР. Внаслідок швидкого просування німецьких військ взагалі не були евакуйовані і повністю залишилися на окупованій території фонди музеїв дев'яти областей України: Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької⁵⁶.

При евакуації архівних установ, намічені до вивезення фонди частково вдалося відправити лише зі Львова, Тернополя, Станіслава, Вінниці, Стрия⁵⁷. При цьому, зі львівського та тернопільського обласних державних архівів разом було вивезено усього 6 тис. справ⁵⁸. Фонди Волинського та Житомирського обласних державних архівів вивезені не були, згадки про евакуацію архівних фондів з Кам'янця-Подільського,

---

⁵⁵ *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій.* Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв, с. 14.

⁵⁶ *Кот Сергій.* Українські культурні втрати під час Другої Світової війни // Розбудова держави. 1996. № 4. С. 37.

⁵⁷ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973), с. 133; *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій.* Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв, с. 14–15.

⁵⁸ *Максакова Л.В.* Спасенне культурних цінностей в годы Великой Отечественной войны, с. 53.

Дрогобича, Чернівців також відсутні⁵⁹. До останнього часу також не введені до наукового обігу дані, які б підтверджували евакуацію фондів бібліотек з міст Західної України, Волині та Поділля.

Для вирішення завдань евакуації культурних цінностей з центральних, східних та південних областей республіки було ще достатньо часу. Проте і тут виникали труднощі як об'єктивного, так і суто організаційного та суб'єктивного характеру.

Зокрема, при детальному розгляді обставин вивезення музейних фондів привертає увагу, передусім, той факт, що за визначених організаційних засад евакуації, відповідальних працівників Наркомату освіти УРСР та Управління в справах мистецтв при РНК УРСР було практично усунуто від безпосередньої участі у керівництві вивезенням культурних цінностей та здійсненні контролю за переміщенням експонатів. Вони опинилися в ролі бездіяльних статистів. Це ж стосувалося і місцевих органів даних установ. Тому у переважній більшості випадків співробітникам музеїв доводилося на місцях самостійно вирішувати усі організаційні питання, пов'язані із врятуванням найцінніших фондів. А це було не тільки надзвичайно нелегкою і копіткою організаційною справою, але й виснажливою фізичною роботою. Адже вага багатьох музейних експонатів перевищувала десятки кілограмів, а вага укомплектованих ними ящиків — два центнери, а іноді й більше. Як правило, і самі ящики та тюки музейні працівники виготовляли власноруч. Тож, фактично, вся праця повністю лягала на плечі співробітників музеїв, яким доводилося брати участь ще й у безпосередніх вантажних роботах. Між тим, здійснене на початку війни жорстке скорочення штатів і бюджетів музеїв, їх переведення на режим так званої «консервації» (коли залишалась мінімальна кількість співробітників, іноді сам директор) у зв'язку з мобілізацією осіб призовного віку до лав Червоної армії (наприклад, директори Дніпропетровського історичного музею, Одеського музею російського та українського мистецтва, Київського музею західного та східного мистецтва) зумовило ситуацію, за якої в музеях продовжували працювати переважно жінки. Ці обставини витворювали необхідність максимальної ініціативи та самовіддачі від тих, хто лишався на праці і забезпечував евакуацію музейних цінностей.

Керівництво Військових Рад фронтів та Рад оборони міст всіляко затагували віддання наказів про евакуацію, чекаючи прямих розпоряджень з Москви. А звіди їх давати також не поспішали. Часто таке

---

⁵⁹ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973), с. 133; *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій.* Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв, с. 14–15.

зволікання тривало до критичного моменту. Ця нерішучість, крім об'єктивних причин суто воєнного характеру, була ще й прямим наслідком тієї загальної атмосфери страху щодо прийняття самостійних рішень, взаємної недовіри і підозрливості, що панувала серед воєначальників та керівників внаслідок нової хвилі репресій, пов'язаних із обвинуваченнями у «панікерстві» та «боягузтві». Тому у більшості випадків експонати музеїв транспортували вже при дуже складних воєнних обставинах: в умовах безперервних бомбардувань авіацією противника, іноді за лічені дні до захоплення міст німецькою армією. Коли, нарешті, надходила команда про початок загальної евакуації, то це ще не означало, що вона торкнеться й музейних фондів. У більшості радянських партійних та державних керівників протягом 1920-х–1930-х років сформувалося зневажливе ставлення до культурних цінностей, які в офіційній пресі тих років іменувалися «старим мотлохом». Цінності музеїв знищувалися з ідеологічних мотивів, розпродувалися за безцінь за кордон у мирний час. Що ж тут говорити про умови військового часу? Так, уповноважені вирішувати питання евакуації сумські керівники відверто заявили представникам дирекції Сумського художнього музею у відповідь на прохання про надання транспорту для вивезення фондів у тил, щоб ті «не набридали зі своїми картинками». Практично лише випадково директор музею А. Маршалу вдалося домовитися з офіцерами Червоної армії і таки вивезти частину музейних фондів з військовим ешеленом, який евакуював з міста останніх відступаючих червоноармійців. До того відправити їх в евакуацію йому не вдалося⁶⁰. Спочатку фонди музею потрапили до м. Горький, а вже звідти 31 грудня 1941 р. їх доставили до Новосибірська⁶¹. Також тільки напередодні вступу німецьких військ була розпочата евакуація музеїв Харкова, Дніпропетровська, Нікополя.

Досить частими були випадки, коли будь-яка турбота музейників про своєчасну евакуацію культурних цінностей кваліфікувалася як «панікерство». Зокрема, мотивуючи необхідністю підтримання бойового духу солдатів, Рада оборони м. Севастополя (тоді був у складі РРФСР) взагалі заборонила евакуацію знаменитої діорами Ф. Рубо, присвяченої подіям Кримської війни 1853–1856 рр. Внаслідок цього видатна пам'ятка куль-

---

⁶⁰ Кончин Е. Год 1941-й // Искусство. 1981. № 1. С. 64; Разгонов С. Хранители вечного, с. 20.

⁶¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1989. С. 29; Сумская область в перид Великой Отечественной войны. 1941–1945: сьорник документов и материалов. К.: Наукова думка, 1988. С. 66.

тури згодом отримала значні пошкодження, втративши 500 кв. м своєї площі⁶².

Також характерною щодо подібних ситуацій стала доля музеїв Харкова, зокрема, Харківської картинної галереї. Її співробітники на чолі з директором П. Кривнем своєчасно підготували до евакуації понад 39 тисяч творів живопису, декоративно-прикладного мистецтва. Усі наявні 54 ящики з експонатами були пронумеровані згідно з інструктивними вказівками відносно почерговості їх відправки за категоріями. До того ж, в цей час у приміщенні галереї знаходились також фонди Харківської державної галереї картин Т.Г. Шевченка та Центрального музею Т.Г. Шевченка (м. Київ), які були вивезені до Харкова. Усі підготовчі роботи завершилися ще в серпні 1941 р. Але неодноразові звернення дирекції галереї щодо евакуації фондів визначних музеїв не дали наслідків. Більше того, її колектив було звинувачено у «панікерських настроях» з попередженням про «застосування заходів воєнного часу». І надалі, з початком загальної евакуації підприємств та установ міста, усі прохання про виділення трьох-п'яти вагонів для вивезення музейних цінностей залишалися без уваги. Більше того, в приміщенні галереї була устаткована вогнева точка — на її даху розмістили зенітну установку. У цій критичній ситуації виявило бездіяльність керівництво Управління в справах мистецтв при РНК УРСР: 25 вересня апарат Управління виїхав з Харкова, так і не вирішивши долю культурних цінностей, наявних у місті і не доклавши жодних зусиль для їх евакуації. Не дала результатів і доповідна записка про необхідність врятування цінних фондів, надіслана у відчаї П. Кривнем на ім'я першого секретаря Харківського обкому КП(б)У О. Єпішева. У ній, зокрема, директор галереї писав: «Цей факт є нечуваним в історії ігноруванням народної духовної культури... Ми не можемо допустити, щоб не знайшлося можливості вивезти з Харкова ці цінності... Ми, працівники музею, з усією наполегливістю, заснованій на усвідомленні важливості цього питання, звертаємося до Вас, тов. Єпішев, особисто, як до керівника Харківських більшовиків, з проханням безпосередньо втрутитися у розв'язання цього питання і сприяти збереженню художніх цінностей Харківських галерей»⁶³.

Не отримавши жодної відповіді, П. Кривень самотужки таки спромігся добитися від залізничників надання музею одного відкритого вагону за умови негайного завантаження. Лише таким чином 1 жовтня 1941 року 28 ящиків та два великі тюки, в яких знаходилося понад 4,4 тисячі творів живопису, графіки та прикладного мистецтва, було відправлено із

⁶² Моторин Д. Возрожденній Севастополь. М.: Наука, 1984. С. 76.

⁶³ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 41.

Харкова на схід. Разом з ними рушили 1 177 експонатів галереї Т.Г. Шевченка і понад 500 експонатів Центрального музею Т.Г. Шевченка⁶⁴. Але інші підготовлені до евакуації 26 ящиків з фондами галереї так і залишилися у її приміщенні.

Про недоліки та плутанину в організації евакуації харківських музеїв директор Харківської картинної галереї П. Кривень подав відверту та різку доповідну записку до Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР (лютий 1942 р.)⁶⁵. Цей документ є одним з небагатьох об'єктивних свідчень воєнного часу, в якому правдиво і безкомпромісно змальовані усі трагічні обставини, пов'язані з долею галереї у воєнні роки. Ця записка згодом дорого коштувала автору і принесла йому чимало страждань — П. Кривень був звільнений з посади директора, його піддавали цькуванням і переслідуванням протягом усіх повоєнних років.

Були випадки, коли при відступі Червоної армії, місцеві органи влади не лише не вживали заходів для врятування музейних фондів, але й віддавали розпорядження щодо їх знищення. Красномовною ілюстрацією ситуації, в якій опинилися деякі музеї, був факт, описаний у щоденнику Олександра Довженка. Коли в Чернігівський історичний музей влучила запалювальна бомба, загорілис я підвальні приміщення, у яких були сховані вилучені з експозиції унікальні предмети релігійних культів, ікони та портрети українських історичних діячів XVII–XVIII ст. Про пожежу сповістили першого секретаря обкому Компартії України О. Федорова. Його відповідь була короткою: «Нехай горить к такій матері. Не гасить»⁶⁶. Схожа ситуація мала місце на Сумщині — директорові Лебединського художнього музею Б. Рудневу місцеві чиновники цинічно запропонували власноруч підпалити музей, щоб він «не дістався німцям»⁶⁷. Перед відступом Червоної армії фактично був знищений Маріупольський краєзнавчий музей. Його експонати з дорогоцінних металів зникли безслідно, були повністю знищені відділ революції та велика виставка «Соціалістичне будівництво», яка займала три зали. Як згодом повідомлялося у місцевій пресі про дії представників радянської влади, «вони забрали з собою частину мідних та срібних речей, знищили велику кількість цінних

---

⁶⁴ Там само, арк. 3–34, 39–42.

⁶⁵ Там само, арк. 33–41. (Машинописна копія. Рукописний оригінал доповідної записки зберігається у фондах Харківського художнього музею — С.К.).

⁶⁶ Довженко Олександр. Україна в огні: Кіноповість. Щоденник. К.: Радянський письменник, 1990. С. 264–265.

⁶⁷ Кот Сергій. Українські культурні втрати під час Другої Світової війни // Розбудова держави. 1996. № 4. С. 38.

негативів, спалили цілу низку фотознімків історичного характеру, викинули на вулицю багато старих статуеток та ікон»⁶⁸.

Подібні факти повною мірою співвідносяться з діями партійного та радянського керівництва СРСР в умовах відступу Червоної армії. Спеціальними директивами передбачалося, що усе цінне майно, запаси сировини та продовольства, в разі неможливості їх вивезення вглиб території СРСР «мають бути негайно приведені у повну непридатність, або мають бути зруйновані, знищені та спалені»⁶⁹. Проте ці вказівки були абсолютно неконкретними. Тож, наприклад, секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов звернувся 9 липня 1941 р. до ЦК ВКП(б) з телеграмою, з проханням додатково роз'яснити коли і яке майно потрібно знищувати⁷⁰. У підсумку, виконання даної вимоги багато в чому залежало від рішень військових рад фронтів та місцевого партійного і радянського керівництва. На практиці її реалізація перетворилася на колосальні за своїми масштабами руйнування та матеріальні збитки. Нищилися склади, заводи та майстерні, електростанції, водогони, міський електротранспорт, залізничні станції та перегони. Вибухи і пожежі були трагічними супутниками відступу Червоної армії. Значного поширення набула практика т. зв. спеціальних інженерних заходів по закладанню перед відступом радянських військ мін уповільненої дії, які спрацьовували по закінченні відповідного терміну (від кількох днів до 75 діб), їхньою метою було завдати втрат армії противника та чинити на нього морально-психологічний тиск, викликати стан непевності та панічних настроїв на окупованих ворогом територіях. Система мінування передбачала встановлення на обраних об'єктах зарядів значної потужності (від декількох сотень кілограмів до кількох тон), які добре маскувалися. Лише в міській зоні Харкова було встановлено близько 2 000 мін уповільненої дії, близько 1 000 мін-сюрпризів, понад 5 000 фальшивих мін. Зокрема 162 міни було встановлено в спорудах, де передбачалося розміщення штабів частин та з'єднань німецької армії, готелів та квартир для офіцерського складу, загальних місць їхнього імовірного перебування. Зазначимо, що для закладання вибухівки обиралися найпоказовіші та найімпозантніші будинки Харкова⁷¹. Зокрема, П. Курінний засвідчував, що йому достеменно було відомо про мінування приміщень Харківського історичного музею ім. Г.С. Сково-

⁶⁸ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донець: ДонНУ, 2011. С. 98–99.

⁶⁹ Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 208.

⁷⁰ Там само. № 7. С. 206.

⁷¹ Кот С.І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 122–151.

роди та Галереї картин Т.Г. Шевченка⁷². Масштабне мінування цивільних об'єктів було здійснено у Києві. Відомо, що серед споруд, де встановили міни, були будинки колишнього Педагогічного музею, а з передвоєнних років — музею В.І Леніна (3 тонни вибухівки), оперного театру (1 т.), Держбанку (1 т.), ЦК КП(б)У (1 т.), НКВС — колишній пансіон шляхетних дівчат (1 т.), штабу Київського військового округу (2 т.), Київського університету (2 т.) та ряді великих житлових будинків. Також замінували Володимирський собор. Була спроба закласти вибухівку у Софійський собор (на подвір'я вже завезли машину вибухівки, але її не встигли закласти у підвали храму). На території Києво-Печерської лаври замінували Успенський собор, де перебувала значна частина експонатів Центрального антирелігійного музею, та ряд інших споруд. Внаслідок вибуху радянських мін 3 листопада 1941 р. Успенський собор був повністю знищений. А перед тим протягом вересня-жовтня у вибухах та пожежах загинула більшість споруд Хрещатика та прилеглих вулиць⁷³.

Таке загальне ставлення до культурних цінностей призводило до того, що дозволи на евакуацію музеїв, як правило, надавались в останню чергу, транспортні засоби виділялись несвоєчасно й у недостатній кількості, жорстко лімітувались обсяги вантажів, призначених до відправки. Музейні експонати часто тижнями простоювали на причалах портів та залізничних вокзалах, чекаючи своєї черги. Деякі з них, так і лишалися там аж до приходу німецьких військ. Начальник управління в справах мистецтв при РНК УРСР М. Компанієць у доповідній записці, направленої восени 1941 року до керівництва республіки зазначав з цього приводу: «Головне, що не дало змоги провести повну й широку евакуацію цінностей, це відсутність будь-якого транспорту, обіцянки і надзвичайне запізнення транспортних можливостей ... нам було встановлено дуже обмежені ліміти (кількість місць, вага)»⁷⁴.

Сьогодні практично неможливо пояснити, чим керувались особи, відповідальні за евакуацію з Києва, коли віддавали розпорядження готувати до вивезення в тил тільки 50 експонатів Київського музею російського мистецтва — одного з найбільших художніх музеїв України, а партія експонатів величезних та унікальних фондів Київського музею західного і східного мистецтва, згідно доведеної рознарядки, повинна була помісти-

---

⁷² Архів Українського вільного університету (м. Мюнхен, ФРН; далі — Архів УВУ). Ф. 2. Тека 4. Спр. 34. Арк. 1–2.

⁷³ *Ком С.І.* Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії, с. С. 122–151.

⁷⁴ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 17.

тися усього у 6-ти ящиках («100–200 холстів, не більше»)⁷⁵. Як факт необхідно констатувати, що у більшості населених пунктів, де діяли музеї, взагалі не було вжито ніяких заходів для евакуації історичних та художніх цінностей. Зокрема, за даними Всесоюзного комітету у справах мистецтв при РНК СРСР, з території УРСР частково було евакуйовано фонди лише 10 художніх музеїв з 18⁷⁶. Як зазначалося вище, дещо іншу цифру чисельності музеїв художнього профілю в Україні на початок війни на підставі аналізу статистичних даних називає М. Ткаченко — 20⁷⁷. У довідкових матеріалах РНК УРСР, опрацьованих 1944 р., наведені дані щодо наявності в УРСР 19 мистецьких музеїв станом на 1 січня 1941 р.⁷⁸ Але ці невеликі розходження у цифрах не змінюють загальної картини — від 8 до 10 художніх музеїв України взагалі не були евакуйовані в тил. Наприклад, на окупованій території повністю залишилися фонди художніх музеїв таких міст, як Донецьк, Миколаїв, Херсон, Лебедин, Бердянськ, Софійського історико-культурного заповідника у Києві та ін. Не були вивезені також фонди більшості обласних та районних музеїв системи Народного комісаріату освіти УРСР.

Заради об'єктивності, слід зазначити, що у ряді випадків партійні та радянські керівники все ж змогли забезпечити особистий контроль за евакуацією музейних установ, які перебували на підпорядкованих їм територіях. Але це було, швидше, виявами їх індивідуальних якостей та ставлення до культури, ніж явищем системного характеру. Тож цілком очевидно, що саме завдяки ініціативі та самовідданій праці музейних співробітників частину музейних фондів України все ж таки вдалося евакуйовувати у глибокий тил СРСР подалі від арени бойових дій.

За підтвердженими даними можливо упевнено констатувати, що з Києва протягом липня–серпня 1941 р. в тиліві райони СРСР були вивезені фонди шести державних музеїв. Евакуація відбувалася у двох основних напрямках — залізницею через Харків на Москву і далі на Схід, а також баржами вниз по Дніпру до Дніпропетровська, звідти — залізницею через Харків до Москви і далі в глибокий тил. Є згадки про те, що з Дніпропетровська потяги у тиліві райони відправлялися також через Ворошиловград.

---

⁷⁵ Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 111–112; Кончин Е. Эти неисповедимые судьбы, с. 226.

⁷⁶ Макасова Л.В. Спасенные культурные ценности в годы Великой Отечественной войны, с. 82.

⁷⁷ Ткаченко М.І. Вказ. праця.

⁷⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941: Збірник документів і матеріалів, с. 338.

Евакуація фондів Київського державного історичного музею відбувалася під керівництвом виконуючого обов'язки директора І. Бондаря. Йому вдалося відправити кілька партій ящиків з музейними предметами через різні установи. Дані щодо кількості відправлених місць досі є предметом дискусій науковців. У 1960-х роках на сторінках періодичної преси з посиланням на дані музею було зазначено, що усього було вивезено 50 ящиків⁷⁹. Цю цифру з посиланням на архів Науково-дослідного інституту музеєзнавства у Москві називав і один з перших системних дослідників долі українських музеїв в роки війни Ю. Омельченко⁸⁰. У джерелах фігурує й інша цифра — 47 ящиків з експонатами різних відділів⁸¹. Є згадки про те, що частина предметів з фондів музею була відправлена разом з цінностями Київської контори Держбанку СРСР⁸². Переважно це були матеріали археологічних розкопок, що охоплювали періоди від кам'яного віку до Київської Русі включно, старовинна зброя, предмети побуту та архівні документи, колекції монет. Серед відправлених була колекція золотих та срібних виробів скіфської доби, інкрустована дорогоцінними каменями зброя, які спочатку не встигли вивезти. І. Бондарю в останні дні перед вступом у Київ німецьких військ вдалося домовитися про евакуацію цих скарбів баржею, яка готувалася до відправки в річковому порту на Подолі і мала вивозити вниз по Дніпру майно Академії наук УРСР⁸³.

Сучасні дослідження показують, що події відбувалися у складній обстановці, далекій від прикрашених у повоєнні роки романтичних історій. Насправді, музейники змушені були залишити майно Центрального історичного музею разом з майном Центрального антирелігійного музею на дніпровській пристані без жодних розписок та квитанцій, ніхто з музейних співробітників не мав змоги його супроводжувати. А саме завантаження на баржу і відправку цінного вантажу датують 9 липня 1941 р.⁸⁴ Тож подальша їхня доля була непередбачуваною. Після багатьох перипетій частина відправлених в евакуацію цінностей Центрального історичного музею прибула до Уфі. Згідно з довідкою Наркомату освіти УРСР від 26 квітня 1943 р., станом на той час в Уфі перебували 13 ящиків з частиною його фондів. У тому числі, два ящики перебували окремо — в

⁷⁹ Павленко Є. Таємниця золотого мішка // Робітничая газета. 1965. 29, 30 вересня.

⁸⁰ Рукописні матеріали Ю. Омельченка, надані ним автору в середині 1990-х рр.

⁸¹ Цикорна С. Золотая Одиссея // Известия. 1970. 21, 22 октября.

⁸² Павленко Є. Вказ. праця.

⁸³ Там само; Цикорна С. Вказ. праця.

⁸⁴ Сєбта Т. М. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час окупації (1941–1943) // Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи. К.: Видавництво Олега Філюка, 2016. С. 18, 20.

приміщенні, де працювала в евакуації АН УРСР⁸⁵. Проте, на підставі дослідження виявлених документів Т. Себта доводить, що один із цих ящиків належав відправленим в евакуацію фондам Державної української художньої виставки⁸⁶. Таким чином, загальна кількість прибулих до місця перебування в евакуацію ящиків з фондами Центрального історичного музею складала 12 одиниць. Т. Себта припускає, що деяка частина з його фондів все ж могла бути відправлена разом з цінностями Київської контори Держбанку СРСР. Але подати більш-менш точні дані щодо цього станом на даний час не є можливим⁸⁷.

Фактично одночасно з фондами Центрального історичного музею відбувалася евакуація матеріалів Центрального антирелігійного музею. Згідно з наявними документами Наркомату освіти УРСР, загалом у декілька партій було вивезено не менше 20 ящиків⁸⁸ з унікальними предметами релігійного культу — старовинні срібні та кипарисові хрести, збірка Євангелій XVIII ст. у дорогоцінних палітурках, свічники, лампади, потири, дарохранительниці, архієрейські посохи, розшитий золотом та сріблом одяг, навіть розібрані на шість частин царські врата 1811 р. Вага кожного з ящиків становила від 97 кг до 130 кг⁸⁹. Як вдалося з'ясувати Т. Себті, насправді Центральному антирелігійному музею належали 18 вивезених в евакуацію ящиків, а ще два, які йому приписувалися, виявилися власністю імовірно Київського університету⁹⁰. Також вона прийшла до висновку, що відбулося мінімум дві відправки з цінностями музею — одна з баржею вниз по Дніпру, а друга з цінностями Київської контори Держбанку СРСР. Але скільки ящиків і пакунків було загалом відправлено в евакуацію — дотепер важко з'ясувати. Т. Себта наводить дані свідчень співробітниці музею в роки війни, згідно з якими було спаковано і відправлено 43 ящики. Проте аналізуючи кількість повернутих з евакуації пакувальних місць, вона приходить до висновку, що по війні з різних установ повернулося так само 43 ящики. Але при цьому, при загальних підрахунках зафіксованих за різних обставин перебування

---

⁸⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: збірник документів і матеріалів, с. 56.

⁸⁶ Себта Т.М. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час окупації (1941–1943), с. 20–21.

⁸⁷ Там само, с. 21.

⁸⁸ У ряді публікацій автора через технічну помилку вказується невірна цифра «290 ящиків».

⁸⁹ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 502. Арк. 9, 22; Спр. 503. Арк. 40, 91; Спр. 505. Арк. 42, 48, 50.

⁹⁰ Себта Т.М. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час окупації (1941–1943), с. 23.

під час евакуації ящиків з фондами музею, виявляється, що немає відомостей про щонайменше ще 12 ящиків. Так само лишається невідомою остаточною загальна кількість відправлених у тил пакувальних місць з пам'ятками цього музею⁹¹. Імовірно, що їх могло бути ще більше.

Три партії цінних експонатів було скомпоновано і відправлено до Уфи, ще дві — до Пензи та Саратова із Київського музею західного та східного мистецтва. Це стало можливим спочатку завдяки енергійним діям його директора В. Овчинникова, а згодом, після мобілізації Овчинникова до армії, керівництво евакуацією здійснювала виконуюча обов'язки директора О. Малашенко. За допомогою спеціального уповноваженого ЦК КП(б)У перша партія експонатів, що складала 95 полотен, була відправлена з музею вже 4 липня⁹². За свідченнями музейних співробітників, В. Овчинников чимало ящиків на власних плечах пішки переніс на Поділ до річкового порту, де вони вантажилися на баржу. За нашими підрахунками, загальна кількість відправлених з музею цінних пам'яток мистецтва становила 1 027 живописних творів (без урахування колекцій художньо-промислових виробів). Серед них були візантійські ікони VI–VII ст., картини відомих майстрів — Белліні «Мадонна з немовлям», Веласкес «Портрет інфанти Маргарити», Гойя «Портрет жінки в чорній мантильї», Сурбаран «Натюрморт», Перуджино «Мадонна з немовлям», Рейнольдо «Хитрунка», Ван Дейк «Чоловічий портрет», Маньяско «Похорони монаха» і т. ін.⁹³ Однак за спогадами учасників подій, частина з підготовлених до евакуації ящиків з експонатами музею, так і залишилася лежати на пристані річкового порту через те, що хтось із присутніх у порту уповноважених керівників завантаженням останніх барж, які відправлялися з Києва, наказав відсунути їх убік, як неважливе майно, яке необов'язково евакуювати⁹⁴.

Київський музей російського мистецтва на протязі серпня–вересня 1941 р. відправив у евакуацію три партії ящиків з цінностями. Активну участь у цій роботі брали О. Малашенко, О. Кравченко та інші співробітники музею. Загалом, за даними сучасних досліджень історії музею, у тиллові райони СРСР вивезли біля 600 найцінніших експонатів (твори живопису, графіки та скульптури). Серед них були полотна Левицького, Боровиковського, Рєпіна, Серова, Сурікова, Нестерова, Шишкіна, Крамського, В. Маковського, Полєнова, Левітана, Врубеля та ін. Разом з ними

⁹¹ Там само, с. 23–26.

⁹² ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 515. Арк. 88–89; Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 5–9.

⁹³ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 515. Арк. 71–87; Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5–9, 22; Спр. 5 Арк. 2.

⁹⁴ *Кончин Евграф*. Эти неисповедимые судьбы, с. 228.

додатково були евакуйовані також 44 експоната Миколаївського музею ім. В.В. Верещагіна та 3 твори Врубеля з Одеського музею російського мистецтва, які перебували у Києві на виставках⁹⁵. Загалом, за нашими підрахунками на основі архівних даних, це складало 17 ящиків. Найбільшу партію експонатів (11 ящиків) в супроводі наукового співробітника О. Кравченко було відправлено до Уфи. Іншу частину спрямували до Пензи та Саратова. Про перебування фондів музеїв у цих містах на початку 1942 р. повідомлялося у довідці Управління у справах мистецтв при РНК УРСР⁹⁶.

Слід зазначити, що до Пензи загалом потрапило 750 предметів, а до Саратова — 450 предметів, які належали фондам Київського музею західного і східного мистецтва та Київського музею російського мистецтва⁹⁷.

Київський музей українського мистецтва зміг евакуйовати до Уфи 20 ящиків з експонатами. Серед них були понад 470 творів малярства та 392 предмети прикладного й народного мистецтва — плахти, килими, гобелени, вироби з бронзи та кераміки⁹⁸.

Відправку кількох тисяч музейних предметів, упакованих у 67 тюків та 9 ящиків, організував директор Чернігівського історичного музею А. Датчук, який особисто супроводжував частину цінного вантажу до Уфи. На шляху слідування потяг потрапив під бомбардування німецькою авіацією, зазнав пошкоджень. Але музейні фонди при цьому не постраждали. Вони потрапили на зберігання до Центрального краєзнавчого музею Башкірської АРСР. Із Чернігова майже повністю було евакуйовано також фонди Чернігівського літературно-меморіального музею М.М. Коцюбинського⁹⁹. За даними М. Ткаченка, інша частина евакуйованих фондів Чернігівського історичного музею була спрямована до Чкалова¹⁰⁰. Ці дані підтверджуються також раніше проведеними дослідженнями Ю. Омель-

---

⁹⁵ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 515. Арк. 88–89; Спр. 949. Арк. 8; Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22; Каталог призведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика). К.: Киевский музей русскогрого искусства, 1994. С. 4; *Максакова Л.В.* Спасенне культурних цінностей в годы Великой Отечественной войны, с. 28.

⁹⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: збірник документів і матеріалів. С. 29.

⁹⁷ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 345. Арк. 46.

⁹⁸ Там само. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁹⁹ Там само. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 502. Арк. 9; Спр. 505. Арк. 48; Ф. 1. Оп. 70. Спр. 276. Арк. 84; Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: збірник документів і матеріалів. С. 29.

¹⁰⁰ Місто Оренбург. У 1938–1954 рр. носило назву Чкалов на честь відомого радянського льотчика.

ченка, який зазначав, що разом з ними у цьому місті перебували також фонди Лохвицького краєзнавчого музею та Дніпропетровського історичного музею й Дніпропетровського музею революції. Їхні фонди були розміщені у приміщеннях Чкаловського педінституту, облвидаву та обласного краєзнавчого музею¹⁰¹. Є усі підстави вважати, що саме до Чкалова з фондів Чернігівського історичного музею було вивезено об'ємні вироби з металу (старовинні гармати і дзвін «Голуб» 1699 р. часів гетьмана І. Мазепи з написами і багатьма зображеннями, зокрема людини з булавою — імовірно самого І. Мазепи)¹⁰².

Серед евакуйованих у 1941 р. закладів — чотири музеї Полтави. За особистою вказівкою секретаря Полтавського обкому КП(б)У С. Кондратенка було виділено спеціальний пульманівський вагон і трьох бійців охорони для перевезення 12 ящиків із фондами Полтавського художнього музею (55 робіт і 19 альбомів художника-передвижника М. Ярошенка, полотна інших відомих митців), які відправлялися до Уфи в супроводі інкасатора К. Герасименко. Іншим ешеленом до Уфи було відправлено ще 12 ящиків з музейними предметами, які супроводжував завгосп музею М. Браїлко. А загалом з фондів Полтавського художнього музею тоді евакуювали понад 1 тис. творів мистецтва. Серед них були твори відомих західноєвропейських художників, українських та російських митців¹⁰³. Слід зазначити, що згідно з архівними даними, загалом до евакуації було підготовлено 72 ящики з колекціями музею¹⁰⁴. Проте достеменно не відомо, скільки з них було відправлено у глибокий тил, а скільки залишилися в Полтаві. Значну кількість пам'яток мистецтва та старовини евакуювали з Полтавського краєзнавчого музею під керівництвом його директора І. Скробота. У числі врятованих раритетів Полтавського краєзнавчого музею знаходилось відоме Пересопницьке Євангеліє, багаті колекції зброї (в тому числі та, яка належала В. Кочубею), бронзова фігура Петра I з пам'ятника в Полтаві, велика кількість зразків народного декоративно-ужиткового мистецтва та інші культурні цінності. Велика частина експонатів у 26 ящиках потрапила до Уфи і зберігалася в приміщенні Центрального краєзнавчого музею Башкірської АРСР. Вироби з

---

¹⁰¹ Рукописні матеріали Ю. Омельченка, надані ним автору в середині 1990-х рр.; Омельченко Ю., Табачник Д. Найдорожчий скарб // Пам'ятники України. 1983. № 3. С. 29–30.

¹⁰² За написами і зображеннями ідентифіковано загублений дзвін Мазепи. [Електронний ресурс]. Інститут української історіографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://archeos.org.ua/?p=7160>

¹⁰³ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 515. Арк. 76; Спр. 612. Арк. 10; Спр. 2743. Арк. 35; Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2 зв., 5.

¹⁰⁴ Там само. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9.

дорогоцінних металів у 6 ящиках були евакуйовані через Полтавську контору Держбанку СРСР і передані на збереження до Уфімської контори Держбанку СРСР. Понад ніж 2,5 тис. експонатів Полтавського краєзнавчого музею спрямували до Тюмені. Їх було передано на збереження до приміщення місцевого обласного краєзнавчого музею, який станом на той час призупинив свою роботу¹⁰⁵. До глибокого тилу вивезли фонди також із літературно-меморіальних музеїв В.Г. Короленка (м. Свердловськ) та Панаса Мирного (м. Уфа)¹⁰⁶.

Активно діяли також музейні працівники Дніпропетровська. Вже в серпні 1941 р. за різними даними від 402 до 500 експонатів Дніпропетровського художнього музею під керівництвом його директора М. Бистрякова та завідувача відділом образотворчого мистецтва Управління у справах мистецтв при РНК УРСР Чувілова були відправлені в евакуацію і прибули у м. Актюбінськ¹⁰⁷. Співробітники Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького тимчасово виконуючий обов'язки директора В. Мізін, А. Грищенко та інші змогли укомплектувати і відправити в тил частину найбільш цінних фондів. Є згадки також про евакуацію з Дніпропетровська частини фондів антирелігійного музею та музею революції¹⁰⁸. Зокрема, у документах архівів та фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького згадується про відправку однієї партії цих культурних цінності потягом через Ворошиловград (один пульманівський вагон). Інша партія була відправлена у Чкалов (піввагона). Проте за нез'ясованих обставин вже в дорозі та у районі прибуття музейні вантажі, відправлені потягом на Ворошиловград, були розподілені по різних місцях збереження, зокрема, частина з них потрапила до Актюбінська, а частина — на станцію Челкар. Згідно з актом передачі, на станцію Челкар потрапило 11 ящиків різного розміру. За обліком вмісту лише частини з них зафіксовано 1 398 предметів із дорогоцінних металів (церковне начиння, хрести, посуд, одяг), а також старовинна зброя. Але, враховуючи, що в кожному ящику було від 75 до

---

¹⁰⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 612. Арк. 10; Ф. 166. Оп. 11. Спр. 502. Арк. 9. Спр. 503. Арк. 96; Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: збірник документів і матеріалів. С. 56; *Томилов Н.А.* Тюменський обласной краеведческий музей и его этнографическая работа // *Этнографическое обозрение*. 2000. № 1. С. 130.

¹⁰⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: збірник документів і матеріалів. С. 56.

¹⁰⁷ Архів Дніпропетровського художнього музею ім. Й. Бродського (далі — Архів ДХМБ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1, 6 зв.

¹⁰⁸ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10; Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: збірник документів і матеріалів. С. 29; *Омельченко Ю., Табачник Д.* Вказ. праця, с. 29.

понад ніж 160 пам'яток, то загальна чисельність експонатів була на кілька сотен одиниць більшою. Кількість предметів, які потрапили до Актюбинська невідома. До Чкалова доїхало щонайменше 6 816 одиниць збереження — в основному монети та медалі, частина реліквій запорозького козацтва¹⁰⁹.

Уже 30 червня директор Одеського музею західного мистецтва О. Зейлігер і співробітники музею — відомий архітектор М. Замечек, живописець, професор Т. Фрайерман, П. Сегаль організували екстренну підготовку до евакуації найцінніших експонатів. Вони ж брали участь і в комплектації призначених для вивезення в тил фондів Одеського обласного музею українського та російського мистецтва. Спочатку цінний вантаж передбачалося відправити у кількох вагонах потягом. Президія Одеського облвиконкому звернулася до військових з клопотанням надати з цією метою 2 критих вагони. Однак безперервні бомбардування залізниці на напрямках Одеса — Київ та Одеса — Харків, а також труднощі у виконанні загального плану евакуації змусили відмовитись від цих задумів. Пропозиції щодо відправки музейних фондів на Маріуполь та Ростов-на-Дону з технічних міркувань були відхилені (у першому випадку не було де складувати і зберігати цінності, у другому — музейні фонди довелося б перевантажувати в порту на воді з великих пароплавів на малі катери і так перевозити до берега). Тож 30 липня лише 15 ящиків з упакованими найціннішими полотнами обох музеїв були перевезені в одеський порт і на теплоході «Крим» вночі евакуйовані в Новоросійськ. У тому числі 11 ящиків вивозив Музей західного мистецтва, 4 ящики належали Обласному музею українського та російського мистецтва. За різними підрахунками, кількість вивезених шедеврів становила від 500 до 750 творів мистецтва. З них до 200 картин належало Обласному музею українського та російського мистецтва, інші — Музею західного мистецтва. Серед них були картини Паоло Веронезе, Гвідо Рені, Д.-Б. Тьєполо, Д. Каналетто, А. Маньяско, Д. Тенірса, П. Брейгеля, Я. Брейгеля, Х. Гольпайна, П.-П. Рубенса, К. Брюлова, Д. Левицького, Ф. Рокотова, О. Кіпренського, В. Поленова, І. Репіна, І. Крамського, І. Левітана, В. Сурікова, К. Коровіна, Б. Кустодієва, М. Реріха, В. Серова та ін. За допомогою Голови Новоросійської евакуаційної комісії Бережного їх негайно відправили за маршрутом Новоросійськ–Сталінград–Уфа. До

---

¹⁰⁹ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10–14; Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького (далі — Архів ДІМЯ). Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 45а. Арк. 29; Спр. 125. Арк. 3; Спр. 144. Арк. 1–24; Ф. Справа про розшук експонатів. Арк. 1–3; Запис спогадів В.А. Мізіна.

Уфи із Сталінграда вантаж доправляли водним шляхом на баржі по річках Волзі, Камі, Білій¹¹⁰.

У напружених обставинах також відбувалася евакуація музеїв Криму, який тоді входив до складу РРФСР.

Зокрема, за ініціативою директора Феодосійської картинної галереї І.К. Айвазовського М. Барсамова, ще в серпні 1941 р. з міськкомом партії було погоджено евакуацію усіх 1 404 картин, архіву та меморіальних речей Айвазовського. Разом з ними були упаковані 50 картин Симферопольської картинної галереї, що перебували на виставці (це були твори сучасних радянських художників). Однак питання про евакуацію музейних фондів із Феодосії для місцевої влади та військових виникло лише тоді, коли передові німецькі частини 30 вересня 1941 р. опинилися на відстані 30 км від міста. Незначна частина предметів із фондів галереї була вивезена з місцевою конторою Держбанку СРСР. На другий день інші культурні цінності були евакуйовані на теплоході «Калінін» до Новоросійська. Там вони тривалий час перебували в порту під відкритим небом — вагони для їх подальшого транспортування не надавали. Лише випадкове втручання інспектора Південної залізниці А. Олександрова, який особисто розпорядився надати вагони для майна галереї, врятувало ситуацію. Разом з військовим ешеленом фонди і архів галереї та збірка творів з Симферопольського художнього музею були перевезені до Краснодару, а звідти — в Єреван¹¹¹. Унікальна колекція предметів античного мистецтва з фондів Феодосійського краєзнавчого музею (вироби з дорогоцінних металів, теракотові статуетки, вази та амфори) у 8 ящиках була відправлена лише 22 жовтня 1941 р. до м. Сочі¹¹². За іншими даними, що зафіксовані в архівних документах, туди вдалося вивезти 14 ящиків з фондів Феодосійського краєзнавчого музею¹¹³. А 2 листопада до Феодосії вже вступили німецькі війська¹¹⁴.

Директор Севастопольської картинної галереї М. Крошицький власноруч запакував 83 ящики з фондами галереї. В них містилися 1 000 картин (полотна Брюллова, Рєпіна, Серова, Крамського, Маковського, Корвіна та ін.), 210 гравюр та рисунків, 80 предметів з бронзи та фарфору,

---

¹¹⁰ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2 зв., 17–20 зв.; Спр. 30. Арк. 79 зв.; Максакова Л.В. Спасенне культурних цінностей в годы Великой Отечественной войны, с. 83–85.

¹¹¹ Разгонов С. Завещано веками. М., 1985. С. 50–53.

¹¹² Максакова Л.В. Спасенне культурних цінностей в годы Великой Отечественной войны, с. 100.

¹¹³ ДА АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 1. Арк. 42 зв.

¹¹⁴ Радянська енциклопедія історії України. Т. 4. К.: Видавництво УРЕ ім. М.П. Бажана, 1972. С. 375.

книги з бібліотеки. Цінності галереї в супроводі Крошицького були вивезені із Севастополя морем, а згодом транспортувалися далі в глибокий тил залізницею¹¹⁵.

Керченський історико-археологічний музей під керівництвом виконуючого обов'язки директора Ю. Марті підготував до евакуації 19 ящиків, в яких містилися 1 156 предметів та 157 архівних справ, книг, рисунків. Серед них в окремій валізі було упаковано 790 археологічних предметів із золота та срібла (пакувальний № 15). 25 вересня 1941 р. усі 19 ящиків відправили у м. Армавір. Там вони були передані на збереження представникам Армавірського міськвиконкому¹¹⁶. Туди ж у жовтні 1941 р. вивезли відібрані з фондів й упаковані у ящики найцінніші музейні колекції Центрального краєзнавчого музею Кримської АРСР з м. Симферополя. Це були археологічні, етнографічні, картографічні та інші матеріали. Разом було підготовлено 41 ящик з музейними предметами. Згідно з дорученням наркомату освіти Кримської АРСР Г. Гавриленка від 18 жовтня 1941 р., цінний вантаж супроводжував заступник наркома А. Міндель. Він довіз усі ящики до Армавіра і здав їх до залізничного пакгаузу. Проте, не дочекавшись відправки далі в тил, виїхав з міста, залишивши музейне майно напризволяще¹¹⁷.

У джерелах згадується про евакуацію частини фондів Херсонського історико-археологічного музею у Севастополі, здійснену зусиллями його директора Максименка та старшого наукового співробітника С. Стржелецького. Їх у вересні 1941 р. вивезли морем на військовому кораблі Чорноморського флоту спочатку до Грузії, а звідти вже сухоходом до Свердловська. Загальна вага вивезених у тил фондів складала 8 тон¹¹⁸.

Але навіть після подолання всіх труднощів, пов'язаних з відправкою частини фондів музейних установ України до східних районів СРСР, питання їх збереження ще не можна було вважати вирішеним остаточно. На початку тривалого шляху до місць призначення, цінні вантажі потрібно було по можливості без втрат вивезти за межі дії авіації противника, яка піддавала транспортні комунікації масованим бомбардуванням. Як свідчать архівні документи, значна частина музейних експонатів,

---

¹¹⁵ *Максакова Л.В.* Спасенне культурних цінностей в годы Великой Отечественной войны, с. 103.

¹¹⁶ *Боровкова В.Г.* Из истории археологических коллекций керченского музея (1941–1944 гг.) // Крымский музей. 1995–1996 гг. Симферополь: Издательство «Таврия», 1996. С. 154–155.

¹¹⁷ Архів Центрального музею Тавриди (м. Симферополь, далі — Архів ЦМТ). Оп. 1. Спр. 44. Арк. 2.

¹¹⁸ ДА АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 1. Арк. 42; *Омельченко Ю., Табачник Д.* Вказ. праця, с. 29.

незалежно від засобів евакуації (залізницею чи морським або річковим транспортом) зазнала атак німецьких військових літаків під час руху або на проміжних зупинках. Зокрема, під бомбардування потрапили транспорти з цінностями Чернігівського історичного музею, Полтавського краєзнавчого музею, Одеських музеїв західного і українського та російського мистецтва, Харківської картинної галереї. У цих випадках в цілому обійшлося без втрат.

Для евакуйованих фондів ряду інших музейних закладів аналогічні ситуації були значно трагічнішими. Чимало з них, перебуваючи на станціях, у портах або в дорозі були знищені під час нападів німецької авіації. Так, наприклад, цінності Черкаського, Кіровоградського та Уманського краєзнавчих музеїв концентрували в Полтаві для наступної відправки в тил. Проте ешелон, у який їх повантажили, був розбомблений противником неподалік від міста на роз'їзді Святого Петра і всі цінності, які в ньому містилися, вважаються втраченими¹¹⁹.

Болючою втратою стала загибель більшості відправлених в тил експонатів Харківського історичного музею ім. Г.С. Сковороди. Обставини евакуації його фондів досі не з'ясовані. Відомо, що вони готувалися до вивезення разом із фондами Краєзнавчого музею ім. Артема та Центрального музею революції. За свідченнями співробітниці музею Л. Ткаченко-Ковтун, було підготовлено 22 ящики з експонатами (за іншими даними 21). Вивозилося лише найцінніше. У восьми з них містилися вироби із золота та срібла — матеріали археологічних розкопок, церковне начиння, колекції медалей та монет і т. ін. Також вивозилися твори живопису та етнографічні колекції. Серед евакуйованих були унікальні культурні цінності, отримані Україною у 1930-х роках з російських музеїв за міждержавним обміном, серед яких були матеріали з розкопок скіфських курганів, скарби доби Київської Русі, булава Б. Хмельницького та прапори українського козацтва, інші козацькі реліквії, дорогоцінний церковний посуд та інші старожитності. Із загальної кількості упакованих ящиків 17 належали Харківському історичному музею (за другими даними 15). З великими труднощами отримавши 3 жовтня 1941 р. два вагони для завантаження на станції Харків–Левада, музейні співробітники приготувалися до відправки¹²⁰. Далі відомо, що ешелон прямував на схід украї повільно, часто подовгу стояв на станціях. 10 жовтня на станції Олексіївка Білгородської області (нині Російська Федерація) він потрапив

¹¹⁹ Архів С. Кота. Лист А.М. Кузьміна на ім'я Кота С.І. № 276 від 30.05.2004 р. про долю цінностей Черкаського краєзнавчого музею у роки Другої Світової війни.

¹²⁰ Архів Харківського історичного музею (далі — Архів ХІМ). Запис свідчень Л. Ткаченко-Ковтун. 1946 р.

під масоване бомбардування. Прямим попаданням авіабомби вагон із цінностями історичного музею було повністю знищено. Загинули директор музею І. Яблучник і його родина та директор музею революції С. Компанієць. Вціліла лише незначна частина експонатів, зібрана на станції і відправлена далі в тил.

Ось як описує цю трагічну подію у своїх спогадах її безпосередній учасник А. Головка, що служив бійцем винищувального батальйону при Олексіївському відділі НКВС:

«10 жовтня 1941 р. станція Олексіївка Білгородської області протягом кількох разів піддавалася бомбардуванню німецько-фашистською авіацією. В першій половині дня під час одного з таких нальотів німецької авіації були скинуті бомби на залізничні ешелони. Прямим попаданням бомби був розбитий один товарний вагон, у якому були керівники музею та експонати. Люди загинули, а численні монети, медалі, золоті та срібні речі були розкидані вибухом по всій станції. Деякі речі висіли на телеграфних дротах. Одразу ж після бомбардування чоловік 15 наших хлопців із винищувального батальйону оточили це місце і не допускали нікого. І нам на допомогу прийшла також невелика група солдатів на чолі з лейтенантом. Ми зібрали майже всі цінності, уклали їх у нові ящики, деякі золоті вази були погнуті. Начальник станції Олексіївка за нашою вимогою надав вільний вагон, у який ми перевантажили все, що залишалося в старому, розбитому вагоні і що могли зібрати. Скоро цей ешелон рушив на Схід, а в пам'яті цей випадок залишився на все життя»¹²¹.

Виявлені архівні документи свідчать, що подальша дорога цінностей харківських музеїв, очевидно, теж була складною. Вони прибули без супроводу до Уфи у розбитому вагоні і декілька місяців простояли в тупику під дощем та мокрим снігом, ніким не охороняючись. Нарешті, хтось із залізничних робітників звернув увагу на картини, що були розкидані в калюжах біля вагону, і повідомив про них місцевим музейникам. Як зазначали представники Башкирського художнього музею, які прийняли знайдені речі, «картини були викинуті, попали під дощ, довго валялися в сирості, частково були розграбовані, дуже невелика їх частина потрапила 27 грудня в художній музей м. Уфи без усякої упаковки — окремими картинами»¹²². В актах обстеження цих картин за 1942 р. згадується прибуття 11 ящиків із живописом¹²³. Але це, очевидно, помилковий запис. Або мова йде про твори живопису також з інших музеїв, які поки що не встановлені. Свідки — учасники підготовки музейних фондів

¹²¹ Архів ХІМ. Запис свідчень А.А. Головка. 1984 р.

¹²² ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 23.

¹²³ Там само, арк. 11.

до евакуації — стверджують, що з музею було відправлено лише 3 ящики з картинами¹²⁴. Та й попередметний список прийнятих на збереження в Башкирський художній музей творів живопису із Харкова нараховував усього 12 картин¹²⁵. Окрім них уціліло ще лише 8 ящиків з іншими експонатами музею, які містили вироби з дорогоцінних металів і потрапили на збереження до Уфимської контори Держбанку СРСР. Згідно з виявленими актами, у трьох із них містилися золоті та срібні речі, «що перетворилися у безформну масу»¹²⁶. Це було все, що уціліло від направлених в евакуацію експонатів одного з найбільших музеїв України.

Однак вдалося виявити ще кілька документів, які ставлять нові запитання у справі про долю цінностей Харківського історичного музею. Один з них — пояснювальна записка учасника війни П. Іванова, який служив у 1941 р. в загороджувальному загоні, що виконував «завдання особливого призначення» в районі станції Куп'янськ. Записка була направлена до музею 12 жовтня 1944 р. У ній говориться наступне:

«Приблизно 27–28 жовтня на ст. Куп'янськ-вузлова багато було вантажів. Багато ящиків з такого майна потрапило під бомбардування. Тут були уламки ящиків, якими топили печі. Одного разу бійці принесли обгорілі дошки з ящиків, на одній дощечці був напис «Харківський історичний музей». Ми запитали, де вони взяли, от один боєць повів мене на місце й показав, що біля водяного крана лежать ще ящики. Тут я виявив біля 6 ящиків Харківського історичного музею ...

... У мене в загоні був один поранений з попеченою рукою, який був жителем м. Саратова. Я завантажив ящики Харківського історичного музею і направив у Саратов ...

... Ось усе, що я знаю про цінності Харківського історичного музею»¹²⁷.

У той же час, у листі заступника наркома освіти УРСР С. Бухала до начальника Воронежського обласного управління НКВС, відправленому в серпні 1944 р., стверджується, що на станції Олексіївка було розбито тільки 4 ящики з цінними музейними експонатами. Це майно було взято на облік працівниками Олексіївського відділу НКВС і знаходилося в підвалах планового відділу Олексіївської районної Ради депутатів трудящих¹²⁸. Подальша його доля невідома.

¹²⁴ Архів ХІМ. Спогади М. Назаренко.

¹²⁵ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 23–24.

¹²⁶ Там само. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 502. Арк. 100–101, 107; Спр. 515. Арк. 106–107.

¹²⁷ ДАХО. Ф. Р-5942. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3–3 зв.

¹²⁸ Там само, арк. 1.

Таким чином, виникають питання: була одна чи дві катастрофи при евакуації Харківського історичного музею? Яким чином його експонати опинилися у Куп'янську? Яка доля тих із них, що були відправлені до Саратова? Чому так мало місць з його майном прибуло до Уфи? Вони окреслюють напрямки пошуку втраченого. Подібні питання характерні щодо воєнної долі багатьох музейних закладів України.

Частину музейних вантажів було загублено в дорозі. Це стало не лише наслідком військових обставин, а й незадовільної організації вивезення цінностей музейних закладів. Слід додати і загальні недоліки в організації залізничних перевезень: у липні 1941 року заступник начальника 3-го управління Наркомату оборони СРСР Ф. Тутушкін у доповідній записці В. Молотову відзначав, що «на десятки транспортів нема даних про їх місцезнаходження»¹²⁹. Очевидно, що така ситуація була характерною і для евакуації музейних цінностей. При детальному розгляді обставин евакуації музеїв стає очевидним, що плани їх переміщення здебільшого мали декларативний характер. Посвідчення на відрядження музеям часто виявлялися «липовими» і видавалися без жодних погоджень з імовірними відповідальними органами та отримувачами вантажу. Чимало музеїв відправлялося в останній момент першим-ліпшим транспортом, взагалі без зазначення місця доставки. У багатьох випадках рух евакуйованих фондів був хаотичним і залежав від того, до якого потягу їх приєднають. Лише потім про їх місця знаходження ставало відомо від супроводжуваних вантаж осіб.

Показовою у цьому відношенні була доля евакуйованих культурних цінностей Української картинної галереї в Харкові. Спочатку в Управлінні мистецтв при РНК УРСР її дирекцію поінформували, що фонди галереї будуть спрямовані до Уфи. Згодом подали новий пункт призначення — Іркутськ. А командирівочне посвідчення на відрядження на супровід музейних фондів директор П. Кривень отримав до Красноярська. Коли вагон з експонатами прибув до місця призначення, виявилось, що жодних попередніх погоджень не було здійснено і поява українського музею стала повною несподіванкою для місцевої влади. Приміщення для розміщення фондів не виявилось, тож за розпорядженням заступника голови Красноярського крайвиконкому Старовойтова, вагон з музейними цінностями спрямували у м. Абакан. Для абаканської влади прибуття фондів українських музеїв також виявилось несподіванкою, розмістити їх у місті не було де. З великими труднощами під складування привезених ящиків була виділена невелика кімната в житловому дерев'яному

---

¹²⁹ Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС. 1990. № 7. С. 128–129.

будинку пілотів, яка не мала замків. Між тим, мова йшла про унікальні зібрання не лише Харківської картинної галереї, а й Галереї творів Т.Г. Шевченка і Центрального музею Т.Г. Шевченка. Лише після численних скарг і звернень П. Кривня ці евакуйовані збірки були перевезені до Новосибірська¹³⁰. А під час евакуації фондів Севастопольської картинної галереї її директор М. Крошицький був змушений здійснити 43 пересадки разом з фондами галереї та проїхати тисячі кілометрів залізницею на протязі 386 днів, поки не з'ясувалися можливості перебування цих культурних цінностей у Томську¹³¹.

Сліди деяких музеїв взагалі відшукувалися лише наприкінці війни, а ціла низка музейних фондів зникла безслідно. Так, залишилася невідомою доля 27 ящиків з пам'ятками, що вивозилися із Полтавського художнього музею до Свердловська¹³². Нез'ясованими залишаються обставини, за яких частина евакуйованих фондів Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького без будь-яких супровідних документів потрапили до Актюбинського краєзнавчого музею в Казахстані. І взагалі, виникає питання — куди ділися півтора вагони відправлених у глибокий тил фондів цього музею, бо те, що доїхало до місць призначення є надзвичайно малою їх частиною¹³³. Розгубилася в дорозі й частина найцінніших експонатів музеїв Києва. Спочатку їх експонати перевозилися на пристань київського річкового порту і на баржах транспортувалися вниз по Дніпру до Дніпропетровська, де вантажилися на потяги, що направлялися на Харків чи Ворошиловград¹³⁴ і далі — на схід. При цьому кілька ящиків з майном історичного та антирелігійного музеїв зі старовинним сріблом (загальною вагою 8 пудів), цінними рукописами, зразками одягу, зброї та предметів побуту запорозьких козаків так і залишилися покинутими на березі біля річкового причалу в районі Дніпропетровська. Ці ящики випадково знайшов сторож Дніпропетровського історичного музею М. Білий, переніс їх у місто та заховав у підвалі житлового будинку¹³⁵. На щастя, їм вдалося пережити війну і всі вони у

---

¹³⁰ ЦДАВОУ. Ф. 4763 Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3–34; РГАЛИ. Ф. 962. Оп. 6, спр. 1020. Арк. 93.

¹³¹ *Максакова Л.В.* Спасенне культурних цінностей в годы Великой Отечественной войны, с. 103.

¹³² ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 515. Арк. 89.

¹³³ Там само. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10–14; Архів ДІМЯ. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 45а. Арк. 29; Спр. 125. Арк. 3.

¹³⁴ Нині м. Луганськ.

¹³⁵ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 11.

кількості 10 одиниць згодом були повернути до Києва¹³⁶. Частина експонатів цих київських музеїв (7 ящиків), що залишилися невідправленими у київському річковому порту, були поспіхом завантажені у потяг, що прямував до Харкова, де їх ніхто не чекав і не знав, що з ними робити далі. У результаті цінний вантаж так і не був вивезений у глибокий тил і пролежав, складений у центрі міста біля будинку Держпрому, до приходу німецької армії. П. Курінний, який у цей час опинився у Харкові і був призначений на посаду інспектора з охорони пам'яток у складі комісії підвідділу культури і освіти щойно створеної міської управи, зафіксував цей факт¹³⁷. Очевидно, саме з ініціативи П. Курінного до затвердженого 23 листопада 1941 р. плану роботи підвідділу було внесено такий пункт: «Охороона пам'яток культури — допомога виявленню цінностей і зосередженню їх у сховищах-музеях. На грудень ця інспекція має такі завдання: виявлення майна Лаври, полтавського музею, виставки творів Бурачека, охорону архітектурних пам'яток і монументів, а також могил видатних українських діячів, тощо»¹³⁸. Згодом, вже в перші повоєнні роки, перебуваючи на еміграції в Німеччині, він писав у листі-поясненні до Відділу культури і освіти Центрального представництва української еміграції у м. Аугсбург про долю вивезених з України культурних цінностей. Поміж іншого, там було вказано наступне: «Збірка срібла Антирелігійного музею в Лаврі, що походила з націоналізованого майна історичного значення Українських монастирів і церков була навалом запакована у скрині і вивезена до м. Харкова. Для супроводу її був призначений директор бібліотеки (Центральної бібліотеки на тер. КПЛаври) член партії більшовиків і агент НКВД т. Решетніков. Він доїхав з вагонами, що в них було срібло КПЛаври (кол. Лаврського музею: до 10 000) до ст. Нова Баварія біля Харкова і там покинув не запломбовані вагони напризволяще. Залізнична адміністрація повідомила Наркома т. Бухала про те, що на ст. Нова Баварія знаходяться вагони з бібліотекою і сріблом, які належать КПЛаврі і що супроводжуючий зник. Бухало доручив перевезти майно Завхозу матеріальної бази НКО гр. Морозу з шоферами, на переховання до гаражів НКО та до однеї з церков м. Харкова. Майно, як виявилось при німцях, було повністю розграбовано Морозом і шоферами. Частина його була передана німцями в користування старославянській громаді м. Харкова»¹³⁹. Ці свідчення дають

---

¹³⁶ Себта Т.М. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час окупації (1941–1943), с. 24.

¹³⁷ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 3. Спр. 74. Арк. 1; Спр. 84. Арк. 85.

¹³⁸ Там само. Оп. 4. Спр. 165. Арк. 1–2.

¹³⁹ Архів УВУ. Ф. 2. Тека 4. Спр. 34. Арк. 1–2.

важливі подробиці евакуації фондів Центрального антирелігійного музею і вказують на значні масштаби запланованої евакуації його фондів, як і фондів Державної історичної бібліотеки УРСР (створена постановою ЦК КП(б) У та РНК УРСР 10 серпня 1939 р.). Важливою є деталь щодо «вагонів» (тобто — не одного, а, можливо, двох чи й більше) з музейними та бібліотечними фондами. П. Курінний не згадує про вивезення музейних цінностей баржами вниз по Дніпру до Дніпропетровська, а також про виявлення вже в окупованому Харкові 7 ящиків з майном антирелігійного музею. Тож наведена ним інформація потребує додаткової перевірки. Не можна відкидати, що частина цього музейного та бібліотечного майна таки була у поспіху вивезена радянською адміністрацією до східних районів СРСР і досі перебуває поза Україною. Та на тлі цих даних і припущень поки що лишається безспірним той факт, що всі ці культурні цінності вважаються безповоротно втраченими в роки війни.

Так само таємничо зникли під час евакуації 8 ящиків з найціннішими експонатами Нікопольського краєзнавчого музею, в яких містилися реліквії українського козацтва (серед них оригінал знаменитої ікони «Покрова Богородиці» з січової церкви, клейноди, чарки кошового отамана Івана Сірка, запорозьке Євангеліє у дорогоцінній оправі вагою у два пуди, тощо). Свого часу, нікопольський краєзнавець П. Богуш наводив дані щодо евакуації цих цінностей до Краснодару, а потім у Моздок, де їхні сліди було втрачено¹⁴⁰. Український археолог і дослідник козацької старовини Д. Телегін також припускає, що їх сліди загубилися десь біля м. Моздок або за Кавказьким хребтом¹⁴¹. Інформацію про відправку козацьких реліквій на Моздок наводить і співробітник Нікопольського краєзнавчого музею М. Жуковський¹⁴². Вважається, що вони або загинули під час бомбардувань і пожеж, або були розграбовані. Але не можна виключати, що їх доля могла скластися по іншому і принаймні частина цих пам'яток могла зберегтися в музеях на просторах колишнього СРСР.

---

¹⁴⁰ *Богуш П.М.* Запорізька Мадонна // Історія Запорізького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження. 500-річчя Запорізької Січі. Дніпропетровськ: Дніпропетровський філіал видавничого відділу правління Товариства «Знання», 1990. С. 50–51.

¹⁴¹ *Кот С.І.* Українські культурні цінності в росії: проблема повернення в контексті історії та прав / Сер. повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. К.: Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, 1996. С. 80.

¹⁴² *Жуковський М.П.* Пам'ятки козацької доби в Нікопольському краєзнавчому музеї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових статей. Вип. 28. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2019. С. 312; Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького : каталог. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2016. С. 15.

За схожими драматичними обставинами відбувалася евакуація ряду музеїв Криму.

Зокрема, загальне керівництво евакуацією музеїв системи Комітету у справах мистецтв при РНК РРФСР було покладено на уповноваженого комітету інспектора відділу музеїв В. Малкова. Але він повністю провалив поставлені йому завдання. Планувалося, що фонди художніх музеїв будуть сконцентровані в порту м. Керч і разом відправлені на пароплаві «Жан Жорес». Серед них мали бути музейні зібрання Симферопольської картинної галереї. Однак цього не сталося. На підставі повоєнних свідчень В. Малкова усталеною є версія, що 27 жовтня о 14.00 під час масованого бомбардування німецькою авіацією у керченському порту у пакгаузи, в яких перебували ящики з її майном, влучили німецькі авіабомби. Фактично всі культурні цінності були знищені вибухом та пожежею. У вогні загинули не лише твори мистецтва, але й архів та інвентарні книги галереї.¹⁴³ Але за свідченнями іншого учасника подій художника М. Сикулера, у результаті авіаудару «ящики частково згоріли, частково залишилися на причалі, так як на пароплав їх завантажити не встигли».¹⁴⁴ Згідно з повоєнними довідковими матеріалами, точне число втрачених пам'яток встановити не можливо, тож оцінки можуть бути лише приблизними. Загалом для евакуації було підготовлено понад 2,5 тис. предметів, у тому числі творів живопису — біля 500, графіки — біля 1 000, інше складали старовинні порцеляна, фаянс, кришталь та шедеври декоративно-прикладного мистецтва¹⁴⁵.

Фонди Алупкінського державного палацу-музею почали готувати до евакуації ще в липні–серпні 1941 р. Проте його директор А. Сайкін виїхав з Алупки одразу після оголошення загальної евакуації. Тож підготовку матеріалів для вивезення доручили відкомандированому з Симферополя до музею О. Полканову. Супроводжувати вантаж мав призначений в. о. директора АДПМ О. Щербатюк. Проте невдовзі виявилось, що згідно з розпорядженням органів місцевої влади, було скорочено штати палацу-музею і практично усіх його співробітників звільнили. Тож на громадських засадах пакувати речі їм допомагали звільнений науковий співробітник С. Щеколдін та заступник директора з наукової роботи, колишній перший директор Севастопольської картинної галереї А. Коренєв

---

¹⁴³ ДА АРК. Ф. Р-3814. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 1–10; Федотова Г.И., Грищенко Н.Ф. История коллекции // Крымский музей. 1995–1996 гг. Симферополь: Издательство «Таврия», 1996. С. 186–187.

¹⁴⁴ Федотова Г.И., Грищенко Н.Ф. Вказ. праця, с. 167.

¹⁴⁵ ДА АРК. Ф. Р-4133. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 7.

разом з дружиною, які у той час проживали в приміщенні АДПМ¹⁴⁶. Разом з фондами Алупкінського палацу-музею до евакуації готували й твори живопису з тимчасової виставки Державного Російського музею у Ленінграді «Основні етапи розвитку російського живопису XVIII та першої половини XIX століть», до складу якої входили 183 предмети, в тому числі 144 твори живопису та 39 графічних робіт¹⁴⁷. Загалом до відправки в тил підготували 144 ящики з музейними фондами. Передбачалося, що їх вивезення мало відбутися через порт м. Ялти. Частина (живопис, графіка) мала відправитися до Ташкенту, інші (порцеляна й кристаль) — у Сталінград. Проте транспорт на перевезення музейних цінностей надавався з перебоями та у недостатній кількості. В результаті до ялтинського порту перевезли лише 43 ящики. Інші 101 ящик так і залишилися у приміщеннях Воронцовського палацу. З Ялти евакуйовувати музейні цінності мав пароплав «Вірменія», проте він попав під бомбардування німецькою авіацією і був потоплений. Іншого транспорту надано не було. Тож перевезені до Ялти ящики з частиною фондів Алупкінського палацу-музею та Державного Російського музею залишилися на портовому причалі до приходу німецьких військ¹⁴⁸.

Згідно з архівними даними вважається, що в ході евакуації у м. Армавір при бомбардуваннях і пожежах, а також через розграбування були повністю втрачені направлені в тил фонди симферопольського Центрального музею краєзнавства. У подальшому про їхню долю відомостей не було¹⁴⁹. Там же в Армавірі зникли 18 ящиків з направлених туди 19-ти пакувальних місць з цінностями Керченського історико-археологічного музею. Відомо, що лише один чемодан із золотими виробами (№ 15) був вивезений завідувачем секретною частиною Армавірського міськвиконкому А. Авдейкіним у станицю Спокойная і переданий по акту до Спокойненської контори Держбанку СРСР¹⁵⁰. Про долю інших цінностей музею відомо мало. Зокрема, у 1946 р. П. Курінний, перебуваючи в Німеччині, вказував на те, що вже після війни у 1945 р. у замку Хохштадт в Баварії він виявив вивезені туди нацистами фонди Керченського

---

¹⁴⁶ Щеколдин С.Г. О чем молчат львы: Крым. Алупка. 1941–1944. Симферополь: Бизнес-Информ Симферополь, 2005. С. 11–14.

¹⁴⁷ Поточний архів Алупкінського державного палацово-паркового музею-заповідника (далі — ПА АДПМЗ). Акт временной выдачи № 394 от 6 июня 1941 года.

¹⁴⁸ Щеколдин С.Г. Вказ. праця, с. 15, 24; Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених в роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 587.

¹⁴⁹ Архів ЦМТ. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 2.

¹⁵⁰ ДА АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 1. Арк. 42.

історико-археологічного музею¹⁵¹. Чи були серед них пам'ятки направлені в евакуацію невідомо — це питання ще не досліджене.

Згідно з офіційними звітами, фонди Пушкінського музею у Гурзуфі були упаковані у 7 ящиків загальною вагою 475 кг. 31 жовтня 1941 р. директор музею Горбунова здала по квитанції увесь вантаж на пароплав, який прямував до Новоросійська. Далі він мав бути доставлений у Сталінград. Проте в дорозі пароплав був атакований німецькою авіацією і потоплений. Все відправлені фонди загинули¹⁵².

До числа як об'єктивних, так і суб'єктивних недоліків радянської евакуації музейних фондів з території України слід віднести той факт, що у багатьох випадках різні партії культурних цінностей з кожного музею скерувалися в різні місця. Наприклад, восени 1941 — на поч. 1942 рр. експонати Київських музеїв західного та східного мистецтва, російського мистецтва опинилися в Пензі, Саратові, Уфі; Полтавського краєзнавчого та художнього музеїв — у Тюмені, Свердловську та Уфі; Дніпропетровського історичного музею — в Актюбинську, Оренбурзі, Челкарі і т.д. У результаті фонди українських музеїв були розпорошені на величезній території: від Приуралля до центральної частини Сибіру та Казахстану. Є згадки про перебування фондів українських музеїв у м. Ленінабад¹⁵³ у Таджикистані¹⁵⁴.

Дотепер недослідженим є питання про евакуацію цінностей українських музеїв установами Держбанку СРСР. Крім того, докладного розслідування вимагають численні згадки працівників музеїв про факти вилучення найдорогоцінніших експонатів з фондів музеїв спецпідрозділами НКВС. Ці акції не документувались, відбувались в атмосферу суворої секретності. У спогадах співробітника Дніпропетровського історичного музею М. Білого згадується, що вироби з дорогоцінних металів частково були вилучені ще до загальної евакуації фондів спеціальною групою НКВС. Про долю цих цінностей нема ніяких даних¹⁵⁵. Втрачені також колекції старовинного церковного срібла, вивезені за схожих обставин з Черкаського краєзнавчого музею¹⁵⁶. Про аналогічні дії НКВС вже по війні свідчили й працівники Чернігівського історичного музею. Доля цих скарбів лишається невідомою.

Можливо, про таємничі зникнення найбільш цінних фондів українських музеїв зі складів НКВС та банківських сейфів хоча б частково може

¹⁵¹ Архів УВУ. Ф. 2. Тека 4. Спр. 34. Арк. 2.

¹⁵² ДА АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 1. Арк. 42.

¹⁵³ До 1936 р. Ходжент. У 1936–1990 рр. — Ленінабад.

¹⁵⁴ *Омельченко Ю., Табачник Д.* Вказ. праця, с. 29–30.

¹⁵⁵ Архів ДІМЯ. Справа про розшук експонатів.

¹⁵⁶ Архів С. Кота. Лист А.М. Кузьміна на ім'я Кота С.І.

пояснити директива Народного комісаріату фінансів СРСР, що надійшла на початку серпня 1941 р. до наркоматів освіти союзних республік. У ній повідомлялося, що «з метою, упорядкування надходжень, обліку, збереження та використання експонатів з дорогоцінних металів Наркомфін Союзу РСР запропонував організувати експертизу наявних у музеях фондів з тим, щоб ті з вказаних предметів, які не мають музейного чи історичного значення, були вилучені й передані Управлінню дорогоцінних металів НКФ СРСР»¹⁵⁷. Радянське керівництво не вперше вдалося до вилучення музейних цінностей. Досить згадати масові кампанії 20-х — 30-х років з їх продажу за кордон. Тому неважко припустити, що й цього разу наслідки подібної акції могли бути катастрофічними. А факт її здійснення в умовах війни, коли пам'ятки культури й без того гинули сотнями тисяч, важко усвідомити. Зникнення культурних цінностей за таких обставин, цілком очевидно, згодом було списано на злочини німецької армії та її союзників.

Визначити точну кількість музейних закладів УРСР, фонди яких було евакуйовано, надзвичайно важко. Не випадково, до кінця 80-х рр. ХХ ст. в українській історіографії були відсутні публікації, у яких би наводилася кількість вивезених в глибокий тил музеїв. Лише у 1989 р. вперше зроблена така спроба, коли на підставі архівних джерел було опрацьовано і опубліковано список із 25 музейних закладів, факт завершеної евакуації яких не викликав сумнівів і мав документальне підтвердження. Це були 10 музеїв системи Управління мистецтв при РНК УРСР та 15 музеїв системи Наркомату освіти УРСР¹⁵⁸. Згодом спробу уточнити ці дані зробив М. Ткаченко, який за виявленими ним джерелами нарахував 32 українські музеї різного профілю та рівня, фонди яких потрапили в глибокий тил¹⁵⁹. Очевидно, що наведені цифри не слід вважати остаточними. Цілком можливо, що в процесі подальшого дослідження проблеми перелік евакуйованих українських музеїв дещо розшириться. Але навряд чи це суттєво вплине на загальну картину евакуації — за попередніми підрахунками мова може йти лише ще про декілька музейних закладів, обставини вивезення цінностей із яких вимагають додаткового підтвердження у кожному випадку окремо.

---

¹⁵⁷ *Фетигарова Н.В.* Музейное дело в РСФСР в годы Великой Отечественной войны, с. 213.

¹⁵⁸ *Кот С.І.* Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої вітчизняної війни // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. В. 6-ти ч. Ч. 3. К., 1989. С. 9.

¹⁵⁹ *Ткаченко М.І.* Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід // Київська старовина. 1995. № 3. С. 31–38.

Аналіз введених на підставі наших досліджень до наукового обігу матеріалів про результати евакуації музейних закладів України дає змогу зробити висновки про те, що вона охопила лише 6 областей республіки та м. Київ: м. Київ, Дніпропетровська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Чернігівська області, 11 населених пунктів. За підрахунками М. Ткаченка до них додається Ворошиловградська (Ворошиловградський музей революції) та Запорізька (Осіпенківський художній музей) області, тобто загалом 8 областей та м. Київ, 12 населених пунктів. У деяких дослідженнях висловлюється припущення щодо можливої евакуації у дуже незначних обсягах матеріалів Сталінського¹⁶⁰ обласного музею революції (фотографії та спогади учасників революційних подій від більшовицької влади)¹⁶¹. Проте ці дані не підтверджені документами та локалізацією місць перебування його матеріалів в евакуації та кількістю вивезених фондів. Тож, на нашу думку, поки що немає підстав враховувати цей музей у загальних підсумках. Таким чином, за різними обрахунками з території України було вивезено у глибокий тил СРСР цінності від 26 до 32 музеїв із 174, що становить, відповідно, від 14% до 18% від їх загальної довоєнної кількості. Переважно це були музеї столиці України Києва та 6 обласних центрів — Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова. За максимальними оцінками, частково було вивезено експонати і фонди лише 4 районних музеїв. Отже, в цілому ефективність проведення евакуації музейних закладів з території УРСР слід вважати надзвичайно низькою.

Відновити хоча б приблизну кількість евакуйованих експонатів ще складніше. За даними, наведеними В. Жабокрицьким, загальна кількість вивезених з музеїв України творів мистецтва та предметів старовини складала 15 тис. експонатів¹⁶². В трактівці М. Ковалю ця цифра стосується лише творів мистецтва і відповідає кількості живописних полотен, зосереджених під час евакуації в Уфі¹⁶³. У той же час, аналіз документів Наркомату освіти УРСР і Управління в справах мистецтв при РНК УРСР за 1942–1943 рр. показав, що облік евакуйованих цінностей був проведений не повністю. Значна частина музейних експонатів не інвентаризувалася і зберігалася в не розпакованих ящиках та тюках.

---

¹⁶⁰ Кол. м. Юзівка. У 1924–1961 рр. м. Сталіно. З 1961 р. — м. Донецьк.

¹⁶¹ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашинова В.Є. Вказ праця, с. 98.

¹⁶² Жабокрицький В.М. Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943–1945 рр. // Український історичний журнал. 1980. № 5. С. 99.

¹⁶³ Коваль М.В. У горнилі війни: співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. К.: Наукова думка, 1972. С. 142.

Вироби з дорогоцінних металів в опломбованій тарі, як правило, врахувалися за загальною вагою, при цьому ящики не відкривалися¹⁶⁴. До того ж, не з'ясовано остаточно перелік всіх евакуйованих музеїв. Тому визначити точну кількість вивезених у глибокий тил музейних цінностей України, на нашу думку, не уявляється можливим. Мова може йти лише про досить приблизну оцінку результатів евакуації.

За першими оперативними відомостями Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, загальна кількість евакуйованих творів живопису складала близько 4 тис. картин (без врахування акварелей, графіки, предметів прикладного мистецтва, художньої промисловості, виробів із бронзи та скульптурних творів)¹⁶⁵. В цілому, ці дані відповідають наведеним вище прикладам по окремих музеях, а також повідомленню заступника начальника Управління у справах мистецтв О. Пащенко (грудень 1941 р.) про загалом «невелику кількість» вивезених цінних полотен¹⁶⁶. Значно більшу цифру назвав згодом у виступі на VI сесії Верховної Ради Української РСР першого скликання (березень 1944 року) начальник управління М. Компанієць: «В умовах досить напруженого становища на схід були вивезені 12 000 найцінніших експонатів з музеїв та галерей»¹⁶⁷.

«Перелік прийнятих експонатів музеїв Наркомату освіти УРСР в Уфі в музейні фонди Наркомосу УРСР», складений 1943 року, відбиває неповні дані, за якими тоді було інвентаризовано 19 770 предметів¹⁶⁸. Дані про кількість евакуйованих цінностей музеїв Наркомату освіти УРСР, що перебували в інших містах, у повному обсязі дотепер ще не введено до наукового обігу. Тому можливо оперувати лише показниками по окремим музеям. Зокрема достеменно відомо про понад 2,5 тисячі експонатів Полтавського краєзнавчого музею в Тюмені¹⁶⁹, 1 393 експонати Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького у м. Челкар¹⁷⁰. Але по більшості музеїв подібні дані потребують додаткових уточнень. Так, в одних джерелах фігурують відомості про евакуацію до Уфи близько 30 тис. експонатів із фондів Чернігівського історичного музею, тоді як за іншими даними, до Уфи потрапив загалом 15 251 об'єкт,

¹⁶⁴ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2; Ф. 166. Оп. 11. Спр. 502. Арк. 87.

¹⁶⁵ Там само. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 24.

¹⁶⁶ Там само, арк. 30.

¹⁶⁷ Радянська Україна. 1944. 1 квітня.

¹⁶⁸ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 502. Арк. 9–87.

¹⁶⁹ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 612. Арк. 10.

¹⁷⁰ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 1–24.

а ще близько 17 тис. предметів було вивезено до Чкалова¹⁷¹. За такої значної розбіжності у показниках даних по окремих музеях, поки що практично неможливо вказати достовірну кількість вивезених в евакуацію пам'яток. А по багатьох музеях взагалі конкретні відомості відсутні. Це засвідчує і спроба М. Ткаченка створити зведені дані по евакуйованим музеям, коли саме через ці труднощі автору також не вдалося вийти на остаточні загальні цифри. Зокрема, за його підрахунками, в умовах евакуації було зафіксовано 63 ящики та 87 тюків музейного майна. Але щодо кількості експонатів він оперує даними проведеної реєстрації і вказує на цифру «близько 20 тис.» предметів¹⁷².

Поки що документально підтверджується вивезення між 30–35 тисяч музейних експонатів. Хоча, зазначимо ще раз, є всі підстави гадати, що остаточні дані перевищать цю цифру. М. Ткаченко вважає, що орієнтовна кількість вивезених цінностей (включно з фотографіями та документами) може складати до 100 тис. одиниць¹⁷³. Але станом на сучасний етап досліджень, така цифра немає належних підтверджень і є суто гіпотетичною. Однак навіть максимальні дані евакуації навряд чи змінять загальну безрадісну картину. Зіставляючи наведені показники про приблизну чисельність музейних фондів напередодні війни — від 3 млн. до 6 млн. одиниць зберігання — можна зробити висновок, що під час евакуації вдалося вивезти лише 1,2–2% цінностей. Усе це свідчить про те, що радянську евакуацію українських музеїв було фактично зірвано, вона зазнала повного провалу. Для порівняння відзначимо, що тільки з російського Ермітажу в Ленінграді евакуювали 2 540 ящиків з експонатами, в яких знаходилося 1 млн. 117 тисяч предметів культури¹⁷⁴.

Крім того, до глибокого тилу пощастило вивезти тільки незначну частину унікальних зібрань українських музеїв. Навіть у тих із них, фонди яких було евакуйовано, залишилась значна кількість рідкісних і цінних експонатів. Наприклад, із Української картинної галереї в Харкові було вивезено лише 10 відсотків наявних фондів. Там залишилося понад 8 тисяч творів живопису, більше 26 тисяч творів графіки, 5 400 — декоративно-прикладного мистецтва, архів¹⁷⁵. У Київському державному історичному музеї серед великої кількості експонатів залишилися не евакуйованими унікальні грамоти, акти і печатки XV–XIX століть, колекція зброї

---

¹⁷¹ Ткаченко М.І. Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід, с. 31–38.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Варшавський С., Рест. Б. Подвиг Эрмитажа. Л.–М.: Советский художник, 1969. С. 46–48, 57.

¹⁷⁵ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33–34.

з чотирьох тисяч предметів, подарована музею в довоєнний час відомим колекціонером П. Потоцьким, більшість археологічних експонатів, зібрання тканин і парчі з дарчими написами царів і гетьманів тощо¹⁷⁶. У Київському музеї західного і східного мистецтва упакованими, але не відправленими залишилися колекції античної теракоти і скла, італійської майоліки, перських фаянсів, китайської бронзи, велика партія картин та унікальне зібрання (нараховувало 33 тисячі експонатів) західноєвропейських гравюр XVI–XVII століть тощо¹⁷⁷. У Полтавському краєзнавчому музеї повністю залишилась збірка пам'яток Стародавнього Єгипту¹⁷⁸. Цей перелік можна було б продовжити. При цьому, у списках вивезених в евакуацію предметів багатьох музеїв можна зустріти тиражовані бюсти та репродукції з портретами Леніна та інших вождів більшовицького режиму.

Таким чином, загальна картина евакуації цінностей українських музеїв у 1941 році була досить строкатою. Це зумовлено дією різних факторів — воєнних обставин, наявності допомоги з боку партійних, радянських органів і військових адміністрацій, матеріальних можливостей (забезпечення транспортом — в першу чергу), підготовленості і самоорганізації самих музейних працівників тощо. До східних районів СРСР вдалося вивезти лише незначну кількість експонатів з небагатьох музеїв республіки. Тому в цілому наслідки їх евакуації слід прямо визнати незадовільними. І, мабуть, у них також слід шукати одну із причин наступних жахливих втрат під час війни унікальних пам'яток історії та культури, що зберігалися в музейних закладах України.

На цьому фоні ще рельєфніше виступає значення подвигу перед вітчизняною культурою тих музейних працівників та відповідальних керівників різних рангів, котрі змогли виконати свій професійний і людський обов'язок, забезпечивши евакуацію та збереження реліквій української та світової культури.

Відомча підпорядкованість архівних установ системі НКВС стала вагомим фактором, який багато в чому визначав перебіг евакуації фондів українських архівів у центрі та на сході республіки. 5 липня 1941 р. начальник Архівного управління НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Шклярів розіслав до обласних управлінь НКВС УРСР розпорядження щодо підготовки до евакуації архівних матеріалів України. У ньому

---

¹⁷⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 36 зв.; Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в г. Киеве — [М.], 1944. С. 6–9.

¹⁷⁷ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 42.

¹⁷⁸ Там само. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 12–15, 24.

йшлося, що евакуації підлягають першочергово таємні та оперативні документи архівів. Пізніше, у шифрованій телеграмі додатково повідомлялося, що вивезенню підлягають усі матеріали обласних архівів¹⁷⁹.

Вже на початку липня 1941 р. з Києва до Харкова було перевезено 4 вагони документів з Центрального архіву давніх актів, Центрального кінофотоархіву¹⁸⁰, а також 97 тис. справ з Київського обласного державного архіву¹⁸¹. У зв'язку з наближенням лінії фронту до Харкова, на початку вересня НКВС СРСР поставив питання перед головою Ради по евакуації при РНК СРСР М. Шверником про виділення транспортних засобів для евакуації архівних установ з Харкова. Для цієї мети були надано 25 вагонів і 28 вересня 1941 р. значна частина документів центральних державних архівів та Харківського обласного державного архіву були направлені до м. Златоуст Челябінської області РРФСР. У тому числі було евакуйовано 284 фонди і 70 840 справ Центрального архіву революції, 1892 фонди і 267 989 справ Центрального державного історичного архіву, 26 фондів і 121 397 справ Центрального архіву давніх актів у Харкові, 89 фондів і 33 232 справи Центрального архіву праці тощо¹⁸². З Харківського Центрального державного архіву праці туди ж направили 89 фондів, 33 947 од. зб. загального збереження та 27 фондів, 842 од. зб. секретного відділу. Військово-історичний архів УНКВС УРСР в Харкові зміг вивезти у глибокий тил 235 фондів, 9 935 од. зб. загального збереження та 41 фонд, 1512 од. зб. секретного відділу. Ворошиловградський обласний архів зміг вивезти до м. Актюбінська 350 фондів, 130 тис. од. зб. З Сталінського обласного державного архіву кількома партіями було відправлено 241 фонд, 12 248 од. зб. у м. Балашов Саратовської області. Інша частина фондів була направлена до м. Шадрінськ Курганської області та до міста Алга Актюдинської області (загалом 321 фонд, 24 890 од. зб.)¹⁸³.

За зведеними даними, у тиліві райони СРСР з України вдалося вивести частину фондів багатьох обласних державних архівів та їх філій. Зокрема, це були вінницький (м. Акмолінськ), ворошиловградський (м. Актюбінськ), дніпропетровський (м. Балашов), ізмаїльський (м. Уральськ), львівський (м. Златоуст), кіровоградський (м. Балашов), миколаївський (м. Уральськ), полтавський (м. Балашов), сталінський (м. Балашов, м. Алга Актюбінської області), сумський (м. Алга Актюбін-

¹⁷⁹ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ праця, с. 58.

¹⁸⁰ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973, с. 136.

¹⁸¹ Максакова Л.В. Спасенне культурных цінностей в годы Великой Отечественной войны, с. 53.

¹⁸² Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973, с. 136, 138.

¹⁸³ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ праця, с. 66, 68, 69, 70–71.

ської області), тернопільський (м. Актюбінськ), одеський (м. Сталінград, м. Уральськ), чернігівський (м. Ульяновськ) обласні державні архіви та ін. Також частково були вивезені архівні фонди низки філій облдержархівів — ворошиловградського у Старобільську (м. Актюбінськ), миколаївського у Херсоні (м. Уральськ), сталінського в Маріуполі (м. Омськ), Харківського в Куп'янську (м. Ката-Курган Самаркандської області), сумського у Глухові (м. Алга Актюбінської області) та інших¹⁸⁴. У 1942 р. з Ворошиловградського архіву була відправлена ще одна партія архівних фондів, яка нараховувала 129 тис. справ¹⁸⁵. За даними російського дослідника В. Чапліна, усього з українських архівів було евакуйовано біля 971 тис. справ¹⁸⁶. Однак, спираючись на документи українських архівів, О. Мітюков наводить дані, які свідчать про більш масштабні підсумки евакуації архівних установ України. Згідно з ними, з території УРСР було евакуйовано матеріали 37 центральних і обласних державних архівів та їхніх філій з 19 областей республіки загальним обсягом 6 500 фондів, у яких містилося 1,5 млн. справ. Для їх перевезення загалом було задіяно 60 залізничних вагонів¹⁸⁷.

Оцінюючи загальні підсумки евакуації архівів в межах СРСР, О. Копилова зазначає, що ефективність здійснених заходів в цілому була недостатньо високою — вдалося евакуйовати приблизно 5–6% республіканських та обласних архівів з прифронтових районів¹⁸⁸. Однак в розрізі евакуації архівних установ України цей показник виглядає багато меншим, адже вдалося вивезти зовсім невелику частку Державного архівного фонду УРСР, яка складала трохи більше ніж 1% від довоєнного числа архівних справ (30 млн. справ).

Досліджуючи долю українських архівів в роки війни, П. Грімстед та Г. Боряк звертають увагу на масовий характер та масштаби знищення українських архівів напередодні відступу Червоної армії. Інструкції НКВС СРСР прямо передбачали знищення тих архівних фондів, які не можливо було евакуйовати¹⁸⁹. Про існування таких директив та їх виконання в умовах евакуації щодо документів наркоматів та інших центральних органів влади УРСР ще в умовах радянського часу згадувалося в

¹⁸⁴ ЦДАВОУ. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2314. Арк. 45–50; Спр. 2335. Арк. 15–22.

¹⁸⁵ *Максакова Л.В.* Спасенне культурних цінностей в годы Великой Отечественной войны, с. 53.

¹⁸⁶ *Чаплин В.В.* Подвиг архивистов // Советские архивы. 1968. № 3. С. 66.

¹⁸⁷ *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973, с. 138.

¹⁸⁸ *Копылова О.Н.* К проблеме сохранности ГАФ СССР в годы Великой Отечественной войны // Советские архивы. 1990. № 5. С. 37–44.

¹⁸⁹ *Патриція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни, с. 14.

дослідженні О. Мітюкова: «Всі матеріали відомств, що не мали наукового і довідкового значення, знищувалися»¹⁹⁰. Ці висновки повністю підтверджуються новими дослідженнями. Інструкцією Головного архівного управління НКВС СРСР від 6 липня 1941 р. стосовно «розвантаження» від матеріалів, що не підлягаю зберіганню, доручалося організувати їх знищення із складанням відповідних актів у двох примірниках. У фондах Луганського обласного архіву виявлено вказівку Архівного управління НКВС УРСР від 16 липня 1941 р. щодо перебудови роботи архівних установ з урахуванням умов воєнного часу. У п. 3 документа зазначалося: «Необхідно також серйозну увагу звернути на негайне виявлення та знищення архівних документів, які не мають наукового та практичного значення. Задля цього слід у кожному архіві організувати експертні комісії, на які покласти безпосереднє виконання завдання зі знищення непотрібних [матеріалів]...»¹⁹¹. Така вимога далі ретранслювалася на місцевих рівнях. Зокрема, начальник Архівного управління НКВС УРСР по Дніпропетровській області Пешуров 18 липня 1941 р. у листі до підвідомчих архівних установ щодо порядку евакуації фондів, зазначав: «Якщо відібрати матеріали для евакуації немає можливості, вони підлягають безумовному спаленню»¹⁹².

Задokumentовані факти, виявлені П. Грімстед та Г. Боряком, переконливо доводять, що ця директива застосовувалася до усіх без виключення архівних матеріалів. І наслідком її виконання було масове знищення архівних фондів України. Зокрема, у рапортах начальника Архівного управління при НКВС УРСР П. Гудзенко, що він подавав серпні 1941 р., наводяться наступні відомості. З Волинського облдержархіву «евакуювати не вдалося нічого — всі матеріали розроблені і знищені нашими співробітниками». «Всі наркомати і центральні установи м. Києва, — зазначалося далі у рапортах, — проводили свою роботу по знищенню непотрібних документів у відповідності з вказівками РНК СРСР. ...Матеріали, що не мають наукового і довідкового значення, знищені. ... В цей час робота по виявленню і знищенню непотрібних документів провадиться в усіх наших областях»¹⁹³. Зокрема, щодо евакуації архівів з м. Миколаєва пізніше зазначалося: «...Евакуйовано зовсім мало матеріалів, коли було можливо... В період з 4 по 12 серпня була проведена надзвичайно велика робота по відбору документів, призна-

¹⁹⁰ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973, с. 137.

¹⁹¹ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ праця, с. 60.

¹⁹² Патриція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни, с. 14.

¹⁹³ Там само.

чених до знищення. З 5 по 10 серпня 1941 р. архівні документи із сховищ вивозилися 5 машинами удень і вночі на електростанцію, хлібзавод, лазні та інші установи, забезпечені відповідною охороною. Вдень йшло спалення»¹⁹⁴. У Харкові на одному з заводів був спалений архів обкому партії, архів ЗАГС спалили разом з приміщенням. У Києві разом з архівом документів 1920–1930-х рр., який в ній розмістили у 1930-х роках, була спалена церква Феодосія Печерського, побудована у 1698–1700 рр. Окрім того, був спалений архів ЗАГС по вул. Хрещатик, 13¹⁹⁵. У Полтаві були повністю спалені обласний партійний та міський державний архіви¹⁹⁶.

Нові факти, введені у науковий обіг, додатково засвідчують, що така практика мала системний і цілеспрямований характер. Так, 5–6 жовтня 1941 р. «з метою недопущення переходу в руки ворога» був повністю знищений «шляхом спалення» Тельмановський районний державний архів Сталінської області в обсязі 42 фондів, 11 838 од. зб.¹⁹⁷ Красномовним є запис від 14 червня 1943 р., зробленим у описі 1 фонду 1429 «Канцелярія Директорії УНР» сучасного Центрального архіву вищих органів влади і управління України (оригінал російською мовою): «Одиниці зберігання фонду 118с за № 19 і 20 1919 р. знищені, як ті, що не підлягають зберіганню, відповідно відбірковому списку № 42 у вересні 1941 р. під час евакуації з м. Харкова. Начальник відділу секретних фондів. 14/VI.-1943 р.»¹⁹⁸.

Загалом, дослідники оперують поки що лише окремими прикладами знищення архівних фондів під час відступу Червоної армії з території України. Реальні наслідки цієї акції в абсолютних цифрах поки що лишаються недослідженими.

Згадки про евакуацію бібліотечних фондів надзвичайно нечисленні. Усі вони стосуються випадків евакуації бібліотек в рамках вивезення в глибокий тил тих чи інших установ.

Зокрема, Центральна бібліотека АН УРСР була включена в загальні плани евакуації Академії наук України, яка розпочалася 29 червня 1941 р. Загалом із Києва було вивезено 5 ешелонів з майном понад 20 академічних установ, у тому числі частина фондів бібліотеки АН УРСР¹⁹⁹. Співробітники бібліотеки переправили у тиллові райони країни унікальні

¹⁹⁴ Там само, с. 15.

¹⁹⁵ Там само, с. 18.

¹⁹⁶ *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution. Cambridge:Harvard University Press, 2001. P. 194–195.

¹⁹⁷ *Добров П.В., Грідіна І.М., Калашикіова В.Є.* Вказ праця, с. 64.

¹⁹⁸ ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 1.

¹⁹⁹ Історія Києва: у 4 т. Т. 3. К.: Наукова думка, 1987. С. 303.

рукописні фонди Т. Шевченка, І. Котляревського, С. Гулака-Артемовського, М. Гоголя, І. Нечуй-Левицького, Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Горького та ін. В цілому, таким чином, були збережені 10 988 рукописів видатних діячів культури²⁰⁰. За даними П. Грімстед та Г. Боряка, що ґрунтуються на німецьких аналітичних матеріалах часів війни, радянською адміністрацією було евакуйовано 1 200 скринь з книгами та рукописними матеріалами. Разом з ними вивезено деякі матеріали бібліотеки Київського педагогічного інституту²⁰¹. Водночас, упакованими в ящики, але не відправленими залишилися велика збірка першодруків (щонайменше 10 скринь) та книги з колишньої колекції Бібікова (50 скринь), інші цінні матеріали та фонди. З університетської бібліотеки в напрямку Харкова було відправлено 30 скринь з книгами, але їх подальша доля невідома. Є згадки про втрату та розграбування в дорозі щонайменше частини цих фондів під час транспортування²⁰².

Напередодні відступу Червоної армії за розпорядженням органів НКВС в багатьох бібліотеках відбувалося знищення так званих «секретних фондів» («спецхранів»), у яких зберігалася вилучена з тих чи інших політичних та ідеологічних міркувань література, в тому числі раритетна. Про масштаби цієї акції може свідчити той факт, що лише у внутрішньому дворі Центральної бібліотеки АН УРСР було скинуто і спалено близько 100 тис. томів з секретного фонду, щоб вони не потрапили в руки німецьких військових. У німецьких документах також зафіксоване знищення радянською адміністрацією частини фондів бібліотеки Київського педагогічного інституту²⁰³. У Миколаєві фонди бібліотечного «спецхрану» палилися разом з архівами, було спалено все, включно із зводом законів Російської імперії²⁰⁴.

Таким чином, з початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр., актуальним завданням, що стояло перед органами радянської влади на території України у цей період, була евакуація в тиллові райони найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек. Його часткове вирішення дозволило зберегти тисячі унікальних пам'яток мистецтва і ста-

---

²⁰⁰ Ладивір І.І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. К.: Наукова думка, 1970. С. 79.

²⁰¹ Патриція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни, с. 21, 23.

²⁰² Там само, с. 21.

²⁰³ Там само; Patricia Kennedy Grimsted. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution. Cambridge, 2001, p. 197.

²⁰⁴ Ibid., p. 194.

ровини, архівних і бібліотечних фондів. Однак складна воєнна обстановка, напруженість загальних планів евакуації, а також недооцінка значення збереження історико-культурних цінностей, що мала місце з боку багатьох відповідальних працівників партійних і радянських органів негативно відбилася на ефективності проведеної роботи. Більша частина культурних цінностей залишилася на тимчасово окупованій території. Вивезення культурних цінностей у східні райони СРСР супроводжувалося масштабним знищенням значної кількості архівних та бібліотечних фондів, організованим радянською адміністрацією з тим, щоб вони не потрапили в руки ворога.

Безперечно, переміщення вглиб країни значної кількості музейних предметів, архівних документів та книг вже само по собі було завданням непростим. До об'єктивних обставин, які його ускладнювали, належали раптовість нападу, швидка зміна воєнних обставин, масовані бомбардування населених пунктів та комунікацій авіацією противника. Ситуацію загострювали загальні масштаби, напруженість і надзвичайно стислі строки загальних планів радянської евакуації населення, підприємств та установ. При загальній оцінці здійснених заходів з евакуації населення та майна слід враховувати також той факт, що протягом 1920-х–1930-х рр. XX ст. в СРСР на основі ідеологічних доктрин більшовицької партії була розгорнута цілеспрямована боротьба проти культурної спадщини, яка досягла свого апогею саме в передвоєнне десятиріччя. Особливо гострого характеру вона набула в УРСР, де проводилася під гаслом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», носіями якого були проголошені цілі пласти об'єктів національної культурної спадщини українського народу. Поза всякими сумнівами, ідеологічні фактори не могли не позначитися як на загальних масштабах, так і на змісті радянських евакуаційних заходів щодо культурних цінностей на території УРСР, бо вони значною мірою (а в багатьох випадках і вирішальним чином) визначали ставлення відповідальних осіб та установ до питання їх вивезення в тиллові райони СРСР.

5.2.2. В глибокому тилу: умови перебування в евакуації та нові втрати культурних цінностей

Відправлені в евакуацію у глибокий тил СРСР українські культурні цінності опинилися у різних умовах. У районах перебування в глибокому тилу СРСР евакуйованих українських музеїв, архівів та бібліотек у більшості випадків місцеві партійні і радянські органи, виконуючи директиви вищих відповідних структур, загалом намагалися створити бодай мінімальні необхідні умови для розміщення їх фондів. Приналежність архів-

них установ до системи НКВС СРСР гарантувала більш-менш прийнятні обставини їх перебування у місцях концентрації. Для вивезених на Схід установ АН УРСР та переміщених разом з ними пам'яток культури, зокрема, частини фондів Бібліотеки АН УРСР, також було створено можливо прийнятні в часи війни умови для перебування в евакуації у м. Уфа. Однак ситуація із перебуванням в умовах евакуації музейних фондів України виявилася багато складнішою та драматичнішою.

Наприклад, за участі РНК Башкирської АРСР та Уфимського обкому ВКП(б) фонди більшості музеїв системи Управління в справах мистецтв при РНК УРСР та музеїв системи Наркомату освіти УРСР, що перебували в Уфі, були розміщені в Башкирському центральному краєзнавчому музеї та Башкирському художньому музеї, приміщенні Башкирської центральної селекційної станції. Найцінніші експонати прийняла на збереження Уфимська контора Держбанку СРСР²⁰⁵. Однак, незважаючи на отриману допомогу в розміщенні вивезених експонатів, перші місяці перебування музейних установ України в евакуації характеризувалися значними труднощами. Упродовж другої половини 1941 р., здавши фонди на збереження, вони, фактично, припинили свою роботу. Будь-які нові структури щодо організації музейної справи в умовах евакуації ще не були створені. Контроль за збереженням експонатів, облік й інвентаризація вивезеного не проводилися. У важкому становищі опинилися наукові співробітники українських музеїв, які не були зараховані до штатів місцевих музеїв в Уфі, де зберігалися їхні фонди. Як наслідок, багато досвідчених спеціалістів музейної справи тривалий час залишалися без роботи та матеріальної підтримки (серед них професори О. Зейлігер, Т. Фраерман, художник-реставратор Л. Калиниченко, музейний співробітник М. Бистряков та інші). Опинившись покинутими напризволяще, співробітники музеїв України змушені були самостійно шукати джерела до існування, щоб не вмерти з голоду, чимало з них погоджувалося на будь-яку працю не за спеціальністю. Зокрема, науковий співробітник Київського музею російського мистецтва Є. Кравченко працювала буфетницею, М. Браїлко, який доставив в Уфу експонати Полтавського художнього музею, влаштувався нічним сторожем. За словами професора з Одеси Т. Фраєрмана, музейні працівники опинилися «відірваними від улюбленої справи»²⁰⁶. Деякі з музейників навіть помирили від виснаження та хвороб. Так,

²⁰⁵ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 502. Арк. 22; Спр. 503. Арк. 91; Спр. 505. Арк. 42; Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–11; *Омельченко Ю., Табачник Д.* Вказ. праця, с. 29.

²⁰⁶ *Кот С.І.* Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни / Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Збірник методичних матеріалів. У 6-и ч. Ч. 3. К., 1989. С. 22.

зокрема, у Казахстані під час перебування у м. Челкар захворів на туберкульоз і помер науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького О. Грищенко, який супроводжував музейні фонди. Перед смертю він встиг передати зошит із списками вивезених цінностей місцевій вчительці, яка зберегла його і згодом повернула представникам музею²⁰⁷.

Розпорошеність музейних фондів і організаційне безладдя у нагляді за ними об'єктивно призводили до нових втрат. Прибуття та розміщення на «евакобазах» українських культурних цінностей ще не гарантувало їх належної збереженості. У багатьох випадках приміщення, в яких вони розміщувалися, не охоронялися, були загромаджені ящиками в декілька ярусів, що не давало можливості проводити належні профілактичні заходи. У більшості випадків, музейні фонди пакувалися у ящики та тюки поспіхом, без дотримання технологічних вимог. Твори мистецтва часто пакувалися у скрученому вигляді, музейні предмети вкладалися у ящики без індивідуальних упаковок, фактично, насипом. Багато унікальних експонатів сиріли, покривалися пліснявою, ставали здобиччю гризунів та комах. До того ж, частими були випадки, коли до українських музейних фондів у місцях перебування почали ставитися як до своєї власності. Без відома українських фахівців їх розпаковували та відбирали цінні зразки для тимчасових експозицій, «позичали» для прикрашання кабінетів керівників місцевих партійних та державних органів. Траплялися й прямі випадки розкрадання фондів.

Ще в грудні 1941 р. заступник начальника Управління в справах мистецтв при РНК УРСР О. Пашенко надіслав урядові тривожну інформацію, в якій повідомляв: «Отже в наявності по окремих містах РСФРР (Уфа, Саратов, Молотовськ²⁰⁸, Красноярськ) знаходиться невелика кількість різних експонатів, але всі вони досить високої художньої цінності. Таке становище вимагає особливо старанно та організовано поставитися до збереження того, що залишилось. Необхідно враховувати, що з'явилося немало претендентів з місцевих музеїв, які присвоюють привезені речі і в майбутньому це може призвести до розбазарювання картин, що належать українським музеям»²⁰⁹.

---

²⁰⁷ ЦДАВО. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10–14. З Молотовська вантажі згодом були переправлені далі.

²⁰⁸ До 1938 р. Судострой. У 1938–1957 рр. — Молотовськ. З 1957 р. — Северодвінськ, Архангельська область. Можливо, у тексті документа є помилка і мова йде про м. Молотов (1940–1957 рр.). До того і опісля — м. Перм у Приураллі, Російська Федерація.

²⁰⁹ ЦДАВО. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 30–30 зв.

Є усі підстави вважати, що у перші роки німецько-радянської війни таке становище було характерним для більшості установ української культури, евакуйованих на Схід СРСР. Це підтверджується численними архівними документами. Зокрема, О. Довженко, повністю відсторонений від справ, у офіційному зверненні до уряду УРСР малює картини свідомого і планомірного знищення українського кінематографу восени 1941 — на початку 1942 рр., яке здійснювало московське керівництво кінематографічною справою. Довженко мовою оригіналу передав висловлювання голови Всесоюзного комітету в справах кінематографії Большакова: «На моє зауваження про необхідність згідно постанови ЦК КП(б)У виховувати кадри української кінематографії т. Большаков заявив мені: “Сейчас нам никакие украинские кадры не нужны. Пусть воюют. Сейчас у нас нет Украины, нет ЦК и Совнаркома, и ни кадры, ни картины на украинском языке нам не нужны. Вот отберем Киев, тогда и будете снова их воспитывать”»²¹⁰. І це були не лише слова, це була програма його дій. Відповідно до неї, з Київської кіностудії розігнали українські кадри. Творчі групи, які працювали над фільмами українською мовою, розформовувалися. Ще у жовтні 1941 року директор Української студії хронікально-документальних фільмів І. Корнієнко звернувся з відповідною запискою до заступника завідуючого відділом пропаганди ЦК КП(б)У Литвина, у якій вказав на спроби ліквідувати українську кінохроніку, ініційовані начальником Главку кінохроніки СРСР Васильченком. Останній дав вказівку кінопрокату не приймати продукцію української студії. Наприклад, під час її перебування у Ростові-на-Дону до місцевої студії кінохроніки надійшло розпорядження Васильченка ніяких замовлень від українських митців не приймати і ніяких робіт для них не виконувати. Матеріали, уже відзняті українськими хронікерами для Наркомату оборони, було реквізовано і передано московському «Совкиножурналу», а українським кіножурналістам не видали жодного метра плівки для подальшої роботи. В інших документах йдеться про фактичну ліквідацію українських кіностудій, звільнення українських режисерів. Київська кіностудія була злита з Туркменською, і на її основі створено Ашхабадську кіностудію. Окремі постановчі групи Київської кіностудії були об'єднані з Узбецькою кіностудією і склали основу Ташкентської кіностудії. У тяжкому стані перебували також евакуйовані видатні українські діячі образотворчого мистецтва. Вони жили у важких умовах, терпіли нужду і голод, приниження, не мали жодної можливості для творчої роботи. На межі голодної смерті перебував в Алма-Аті А. Петрицький, який залишився без будь-яких засобів до існування. О. Шовкуненко,

²¹⁰ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 556. Арк. 21–23.

Л. Муравін, М. Лисенко, В. Касіян та ще п'ятнадцять українських митців у жахливих умовах, здебільшого хворі, перебували у відрізаний від світу бездоріжжям степовій казахській станиці Талчар. М. Дерегус змушений був працювати художником-оформлювачем на заводі. І. Плещинський заробляв на життя полюванням у сибірській тайзі²¹¹. «Наш матеріальний стан важкий до неможливого, а перспектив на його покращення немає ніяких..., — писала до уряду України з Казахстану група українських художників у січні–лютому 1942 р. — ...Зараз силою якихось незрозумілих для нас обставин, ми залишились за бортом. Нам обідно і тяжко не тільки за те, що ми попали в невимовно тяжкі матеріально-побутові умови. Ми — абсолютно хворі люди, з сім'ями з маленькими дітьми. Нам особливо тяжко те, що ми хочемо і можемо принести посильну допомогу нашій дорогій батьківщині і ми цього не можемо робити, бо люди, яким доручено Партією і Урядом цим займатись, не проявляють до нас бодай мінімально-людської уваги»²¹². Відомий митець А. Петрицький, своєю чергою, також звертався з розпачливим листом до українського уряду, в якому писав: «Я сиджу в Алма-Ати, евакуйований харківськими владами. І у перспективі у мене голод. І це наступить днями»²¹³. Евакуйований до Саратова Харківський театр ім. Т.Г. Шевченка не мав змоги працювати через заборону першого секретаря обкому ВКП(б) Власова. Київський театр опери та балету було вивезено до Уфи і повністю включено до планів Башкирської опери. Як наслідок — колектив перебував на грані розвалу²¹⁴. Тож важкий стан музеїв України в евакуації був складовою частиною труднощів усього комплексу українських установ культури, вивезених на Схід.

Однак і в таких складних умовах співробітники українських музеїв намагалися дбати про збереження евакуйованих експонатів і знаходили можливість практично щоденно бувати у місцях їхнього розміщення. За дорученням заступника голови РНК УРСР Ф. Редько наукове керівництво діяльністю співробітників евакуйованих музеїв в Уфі на громадських засадах здійснював відомий живописець професор М. Шаронов²¹⁵. Як

---

²¹¹ *Кот Сергій*. Битва за український кінематограф: документи, пов'язані з діяльністю Олександра Довженка під час Другої Світової війни // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого: збірник наукових праць. Вип. 22. К.: Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого, 2018. С. 179–187.

²¹² ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 521. Арк. 20–21.

²¹³ Там само. Спр. 515. Арк. 52–52 зв.

²¹⁴ *Кот Сергій*. Битва за український кінематограф: документи, пов'язані з діяльністю Олександра Довженка під час Другої Світової війни.

²¹⁵ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–15.

зазначалося в документах цього періоду, «директори, професори і наукові працівники бувають у музеї в силу своєї любові і турботи про цінності свого музею, де вони працювали і не один десяток років»²¹⁶.

І все ж, як зазначалося вище, професійний патріотизм музейників з об'єктивних причин не міг забезпечити належне зберігання евакуйованих фондів. Тож ще в грудні 1941 р. заступник начальника Управління в справах мистецтв при РНК УРСР О. Пашенко у доповідній записці до РНК УРСР запропонував створити єдиний «Музейний фонд» евакуйованих українських музеїв зі штатом наукових співробітників²¹⁷. Оперативному вирішенню цього питання сприяли висновки комісії Управління в справах мистецтв при РНК СРСР, що в кінці січня — на початку лютого 1942 р. разом з заступником Голови РНК Башкирської АРСР Маслінім, секретарем Уфимського обкому ВКП(б) Усмановим і відповідальним працівником управління внутрішніх справ автономної республіки ознайомилися зі станом евакуйованих у м. Уфу музейних фондів. Комісія вказала на необхідність проведення обліку наявних експонатів і часткового використання їх для розгортання пропагандистської роботи серед населення, рекомендувала оформити штат співробітників. У місцях збереження музейних цінностей пропонувалося обмежити допуск сторонніх осіб, встановити вартових і пожежні пости²¹⁸.

Протягом лютого–травня 1942 р. основні організаційні питання, пов'язані з створенням спеціальної структури для контролю за збереженням музейних цінностей, були вирішені. У складі Управління у справах мистецтв при РНК УРСР було організоване Управління художніх фондів музеїв України у м. Уфі (у 1943–44 рр. ще фігурує у документах як Картинний фонд музеїв України). Його директором призначили професора М. Шаронова²¹⁹. Головним реставратором був затверджений Л. Калениченко²²⁰. Науковими співробітниками — О. Зейлігер та Є. Кравченко. Крім того, були затверджені уповноважені фонду в Актюбинську, Новосибірську і Саратові. З метою кращої організації збереження експонатів і проведення їхнього обліку РНК УРСР асигнував у 1942 р. 100 тис. крб.²²¹ Також було створено Музейний фонд Наркомату освіти УРСР у м. Уфі. Уповноваженим фонду призначили В. Пестуна²²². На початку 1944 р. замість нього цю посаду обійняв І. Кирса. Співробіт-

²¹⁶ Там само, арк. 8.

²¹⁷ Там само, арк. 30–30 зв.

²¹⁸ Там само, арк. 1–15.

²¹⁹ Там само, арк. 16.

²²⁰ Там само, арк. 15.

²²¹ Там само.

²²² Там само. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 506. Арк. 8.

никами Музейного фонду працювали також Т. Фраєрман, П. Сегаль та С. Кушнір²²³. Уповноважені фонду були призначені у Чкалові, Ленінабаді та Тюмені²²⁴.

Створення Управління художніх фондів музеїв України та Музейного фонду України виявилось своєчасним кроком українського уряду. Проведене його співробітниками обстеження вивезених музейних експонатів показало, що в ході транспортування багато з них були пошкоджені осколками бомб, волога, що проникла крізь пробоїни в ящиках, викликала пліснявіння й осипання фарбового шару багатьох цінних полотен. Тому важливе значення мали перепакування музейних цінностей, спеціальні профілактичні заходи для підтримання їх збереження. Головним реставратором фондів Л. Калениченко було відібрано близько 100 картин відомих художників, що потребували негайної консервації та реставрації²²⁵. Особлива увага приділялася обліку та інвентаризації евакуйованих музейних фондів. Як констатував у жовтні 1942 р. нарком освіти УРСР С. Бухало, «уточнення відомостей про наявність евакуйованих музейних цінностей є важливим урядовим завданням»²²⁶. Виконуючи його, співробітники Музейного фонду України протягом 1942–1943 рр. склали інвентарні списки на більш ніж 23 тис. експонатів, з яких 19 770 одиниць зберігання було заінвентаризовано в Уфі²²⁷. Окрім того, 4 000 картин було обліковано в Уфі Управлінням художніх фондів музеїв України (ці дані не враховували акварелей та графіки)²²⁸. Представники фондів виїжджали у відрядження у місця перебування українських музеїв у евакуації та намагалися контролювати стан їхнього збереження.

Та все ж зберегти пам'ятки культури у недоторканості не вдалося. Фонди українських музеїв в евакуації зазнали нових втрат.

Так, в Уфі безслідно зникла частина експонатів Харківського історичного музею з дорогоцінних металів, очевидно, знахідки давньоруських скарбів та церковне срібло пізніших часів, що зберігалися в Уфимській конторі Держбанку СРСР у ящику № 5. Загальна вага втрачених виробів зі срібла становила 19 кілограмів 165 грамів. Виявлені оригінали актів про передання та прийняття експонатів від 9 червня 1942 року і 16 лютого 1944 року засвідчили суттєву недостачу. Зокрема, в останньому констатувалося: «В акті (від 9.VI.1942 р.— С.К.) зазначається вага металу в цьому ящику (№ 5) сто шістнадцять кг 665 грамів (116–665). При від-

²²³ Там само; Спр. 504. Арк. 82.

²²⁴ *Омельченко Ю., Табачник Д.* Вказ. праця, с. 30.

²²⁵ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 24.

²²⁶ Там само. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 503. Арк. 98.

²²⁷ Там само. Спр. 502. Арк. 9–87.

²²⁸ Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 24.

критті та зважуванні металу в ящику виявилось дев'яносто сім кг 500 грам (97–500). Таким чином, не вистачає дев'ятнадцять кг 165 грам металу (19–165)»²²⁹. Пояснень цих втрат відшукати не вдалося.

Там же, в Уфі, при підготовці до реєвакуації було виявлене зникнення 20 предметів з колекції холодної зброї Полтавського краєзнавчого музею, вміщені в експозицію Башкирського краєзнавчого музею. Як зазначається у складеному тоді акті, директор Башкирського центрального краєзнавчого музею визнав, що ці речі були взяті до експедиції музею без відома працівників Музейних фондів Народного комісаріату освіти України. Знову ж таки документи, які б додатково пояснили цю ситуацію та подальшу долю цих пам'яток, відсутні. Крім того, вже після війни виявили зникнення частини експонатів з дорогоцінних металів, у тому числі тих, що належали до відомого Перещепинського археологічного комплексу та скарбу з с. Нові Санжари²³⁰. Потерпіли й фонди музею, евакуйовані у м. Тюмень. Як зафіксовано у офіційному акті звірки евакуйованих і отриманих назад цінностей від 19–24 травня 1945 р., один з старовинних килимів був без жодних дозволів та погоджень витягнутий із в'язки № 266 та ніби то поміщений в експозицію Тюменського краєзнавчого музею, звідки його наче б то викрав «невідомий зловмисник, про що наявна довідка Тюменської міліції по 2 відділу від 25/V.44 р.». Ця причина зникнення викликає сумніви, адже Тюменський краєзнавчий музей, як вже зазначалося вище, в роки війни не працював, був поставлений на консервацію. Три інших східних килими (інв. № 23604, 84582 та один без номера) дирекція цього музею без жодних погоджень передала «у тимчасове користування Тюменському міськкому партії», де вони й залишилися. Єдине, що спромігся зробити музей — вже у 1945 р. констатувати даний факт по прибуттю фондів назад до Полтави²³¹. Окрім того, з'ясувалося, що у приміщенні, де перебували фонди полтавських музеїв, лопнула труба водогону і велика кількість музейних предметів виявилася підмоченою, внаслідок чого вони були пошкоджені та вражені цвільлю²³².

Без практичних наслідків залишилася заява директора Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного М. Рудченка до Наркомату освіти УРСР про приведення у повний безлад та втрату під час

²²⁹ Там само. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 515. Арк. 105.

²³⁰ *Кот Сергій*. Українські культурні втрати під час Другої Світової війни // Розбудова держави. 1996. № 4. С. 43.

²³¹ Архів Полтавського краєзнавчого музею (далі — Архів ПКМ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5 зв.

²³² Там само, арк. 22 зв.

перебування в евакуації значної кількості прижиттєвих видань класика української літератури, інших цінних книжок із фондів музею²³³.

У Новосибірську з фондів Харківської картинної галереї було взято до Третьяковської галереї дві картини: Б. Віллевальде «Козаки у Берліні» («для експозиції», рос.: «Казак в Берлине», назва подана за інвентарним описом ХКГ) та В. Маковського «Слов'янський базар у Москві» («для реставрації», назва подана за інвентарним описом ХКГ). Перед реевакуацією харківської галереї до України, їх не було повернуто до її фондів. Дотепер цих полотен у харківському музеї немає²³⁴. Картини В. Маковського і тоді і зараз вважаються рідкісними і доволі дорогими. Однак станом на сьогодні ні у фондах Третьяковської галереї, ні в інших публічних колекціях вказана картина не зафіксована. Водночас, слід зазначити, що у сучасних дослідженнях творчості відомого художника-баталіста Б. Віллевальде картина під назвою «Козаки у Берліні» взагалі не згадується. У цьому зв'язку викликає потребу перевірити на предмет походження з Харкова картини Б. Віллевальде із схожою назвою і тематичним сюжетом — «Блюхер і козаки у Бауцені» (рос.: «Блюхер и казаки в Бауцене») 1885 р., яка станом на даний час перебуває у фондах Воронцовського палацу в Алушці²³⁵.

Особливо значних втрат зазнав Дніпропетровський історичний музей. Більша частина його експонатів перебувала на складі районного відділу НКВС у м. Челкарі Актюбинської області Казахської РСР. Коли у 1945 р. співробітники музею приїхали по експонати, виявилось, що з 11 ящиків, у яких містились найцінніші предмети старовини та мистецтва, узагалі повністю зникло три, а з тих, що залишилися, два піддавалися несанкціонованому розкриванню. У складеному акті від 1 листопада 1945 року, підписаному секретарем Челкарського райвідділу НКВС О. Каракуліним та уповноваженим від музею І. Трало, який приїхав розшукувати його фонди, зазначалося: «...З музейного майна Дніпропетровського історичного музею, переданого на зберігання в кількості 11 упакованих ящиків, за актом від 10.01.1942 р., в наявності на складі є 8 ящиків. З них один виявився відкритим, і ще один, як було видно з упаковки, піддавався відкриттю. Виправдальних документів на три ящики, що зникли із складу, в Р.В. НКВС немає»²³⁶. Цікавою є ще одна деталь — місце підпису представника Челкарського районного відділу НКВС вирване з листка з

²³³ *Кот Сергій*. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. 1993. № 6. С. 155.

²³⁴ *Кот С.* Українські культурні втрати під час Другої світової війни. с. 43.

²³⁵ Воскресный день. Проект Издательства «Белый город». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vsdn.ru/museum/catalogue/exhibit1203.htm>

²³⁶ Архів ДІМЯ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 45а. Арк. 32.

актом. І. Трало звернувся до начальника Челкарського райвідділу НКВС з рапортом, в якому вимагалось вжити заходів, аби знайти втрачені експонати. Та нічого зроблено не було. Крім того, понад 30 років розшукуючи втрачені в роки війни експонати, І. Трало та колишній директор музею В. Мизін натрапили на нові свідчення про пограбування його фондів. 1971 року серед експонатів Краснодарського краєзнавчого музею вони виявили картину «Козак Мамай», яка до війни перебувала у фондах музею у Дніпропетровську. Як їм вдалося з'ясувати, її придбали після війни в невідомого офіцера Червоної армії. Того ж року в Актюбинську (Казахська РСР) дніпропетровським музейникам вдалося відшукати в експозиції місцевого краєзнавчого музею 25 старовинних медалей з колекції Д. Яворницького. За спогадами колишнього співробітника Актюбинського краєзнавчого музею К. Чернікова, які вони запрогололювали, в кінці 1941-го без супроводу та відповідних документів до музею надійшли ящики з експонатами, а також згорнуті в рулон полотна картин та килими. Можливо, це була частина вивезених фондів Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького. Не повернулися до музею й ті найцінніші речі та вироби з коштовних металів, які на початку евакуації в невідомому напрямку були вивезені бригадою НКВС, що спеціально прибула з Києва. Про це, зокрема, згадував колишній сторож музею М. Білий, який понад 20 років співпрацював з Д. Яворницьким²³⁷.

Втрачені також колекції старовинного церковного срібла, вивезені за схожих обставин з Черкаського краєзнавчого музею²³⁸. Про аналогічні дії НКВС вже по війні свідчили й працівники Чернігівського історичного музею. У архівах збереглися згадки про евакуацію до Челябінська обласним відділом НКВС цінних експонатів Харківського історичного музею та Харківського музею революції²³⁹. Доля цих скарбів лишається невідомою.

Абсолютно нез'ясованою дотепер є подальша доля музейних фондів Чернігівського історичного музею, евакуйованих до м. Чкалов (тепер м. Оренбург). Але сліди поодиноких реліквій з тієї партії вантажу зовсім нещодавно вдалося зафіксувати дослідникам. У 2015 р. з'явилися публікації щодо виявлення та ідентифікації в Оренбурзі унікального церковного дзвону кінця XVII ст., який до війни зберігався у Чернігові і перебував у фондах Чернігівського історичного музею²⁴⁰. Зокрема, російський

²³⁷ Там само.

²³⁸ Архів С. Кота. Лист А.М. Кузьміна на ім'я Кота С.І.

²³⁹ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 719. Арк. 114.

²⁴⁰ За написами і зображеннями ідентифіковано загублений дзвін Мазепи // Інститут української історіографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://archeos.org.ua/?p=7160>

історик Аркадій Тарасов виявив на дзвіниці Микільського кафедрального собору міста Оренбург давно зниклий дзвін «Голуб», відлитий у 1699 році на замовлення Івана Мазепи для Воскресенської церкви Батурина. Виготовив пам'ятку відомий майстер з Глухова Карп Балашевич. Згодом дзвін потрапив у Домницький Різдво-Богородицький монастир на Чернігівщині, де й загубився серед інших дзвонів. 1927 року завдяки чернігівському етнографу Б. Пилипенку про дзвін стало відомо українським науковцям. Він зробив детальний опис знахідки і доповів про це на одному із засідань Історичної секції ВУАН у Києві 1929 року. Нещодавно ця доповідь була виявлена і опублікована²⁴¹. Дзвін був перевезений у Чернігівський історичний музей, де й експонувався у вестибюлі музейного будинку до початку Другої Світової війни. О. Оглоблін, який бачив дзвін у Чернігові 1930 року, присвячує йому окремий підрозділ своєї монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба»²⁴². Дзвін отримав свою назву через рельєфне зображення голуба зі складеними крилами. Крім птаха виріб прикрасили зображенням людини з булавою (можливо, умовний портрет самого Мазепи), сюжетом Воскресіння Христового та різноманітними орнаментами, включаючи поясок ангельських голівок. Тут же у пишному бароковому картуші містився герб в оточенні абрєвіатури «І.С.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З.» (Іоанн Степанович Мазепа, Гетман Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского). Окрім цього дзвона, у Микільському кафедральному соборі міста Оренбург виявлено ще один дзвін кінця XVII ст. та декілька інших дзвонів. За даними А. Тарасова, у 1945 році нововідкритому після кількالكітньої перерви приходу при храмі в Оренбурзі були передані якихось два дзвони, які виділив Евакобанк, а ще три виділив Росснабзбут. Звідки вони їх взяли досліднику було невідомо²⁴³. Враховуючи інформацію про евакуацію до Оренбургу (тоді Чкалов) частини фондів Чернігівського історичного музею, можливо стверджувати, що цей та інший дзвін XVII ст. (поки що невстановленого походження) потрапили до даного населеного пункту саме під час радянської евакуації українських музеїв.

---

²⁴¹ Коваленко О. неопублікована розвідка Бориса Пилипенка // Пам'ятки України. 2008. № 3. С. 106–119.

²⁴² Оглоблін О. Мазепин дзвін // Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України та Ліги Визволення України, 1960. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm>

²⁴³ За написами і зображеннями ідентифіковано загублений дзвін Мазепи // Інститут української історіографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://archeos.org.ua/?p=7160>

У схожій ситуації опинилися цінності Ялтинського краєзнавчого музею, евакуйовані в м. Уральськ і передані на збереження до Західно-казахстанського обкому ВКП(б). Більше року вони без усякого нагляду пролежали у дворі обкому, скинуті безладною купою. При цьому, частина цінних предметів (особливо багато картин і килимів) потрапили у особисте користування представників місцевої партійної номенклатури, прикрасивши робочі кабінети чиновників²⁴⁴.

Ці та інші факти дозволяють суттєво доповнити традиційну донедавна трактовку історичних подій, пов'язаних з евакуацією українських музеїв у 1941–1945 роках. Водночас вони переконливо доводять необхідність продовження пошуків втрачених під час Другої Світової війни музейних цінностей України не лише в країнах Заходу, а й у державах — республіках колишнього СРСР.

Питання про реєвакуацію українських музейних цінностей постало вже навесні 1944 р. 13 березня нарком освіти П. Тичина першим вніс його на розгляд РНК УРСР як одне з невідкладних²⁴⁵. Постановою уряду України від 24 березня 1944 р. «Про реєвакуацію музейних фондів нарком освіти УРСР і Музею М.М. Коцюбинського з м. Уфи» воно було вирішене позитивно і Наркомату освіти України дозволили реєвакуувати це музейне майно, відповідно до Києва та Чернігова, протягом квітня 1944 р. На це виділялися спеціальні кошти²⁴⁶. На підставі аналогічного подання Управління у справах мистецтв при РНК УРСР, 1 квітня 1944 р. була ухвалена постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР про реєвакуацію Картинних фондів художніх музеїв України. Нею управління дозволялося протягом квітня–травня 1944 р. реєвакуувати музеї художнього профілю з Уфи до м. Харкова, де вони мали розміститися у фондових приміщеннях «Музею українського мистецтва» по вул. Раднаркомівській 11. З Новосибірська також до Харкова доручалося привезти музейні цінності «Харківського музею українського мистецтва»²⁴⁷ та Сумського художнього музею. Музейні фонди Дніпропетровського художнього музею з м. Актюбинська мали повертатися одразу до Дніпропетровська. На здійс-

---

²⁴⁴ Архів Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею. Пояснювальна записка Морозова, 1946 р.

²⁴⁵ ЦДАВОУ. Ф. 2, оп. 7, спр. 1546, арк. 22.

²⁴⁶ Культурне будівництво і Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: збірник документів. Т. II (Червень 1941 — 1960 рр.). К.: Держполітвидав України, 1961. С. 26.

²⁴⁷ Вочевидь, малася на увазі Харківська картинна галерея, яку після війни було реорганізовано.

нення реєвакуації художніх музеїв також були виділені цільові кошти²⁴⁸. Однак, незважаючи на затверджені постанови українського уряду та ЦК КП(б), повернути фонди українських музеїв виявилось нелегкою справою.

Співробітники музейних фондів в Уфі серед перших провели підготовку до реєвакуації. Все майно українських музеїв вмістилося в 200 ящиках та тюках. При цьому, значна його частина була повністю переупакована в нову, спеціально замовлену та виготовлену тару через непридатність тієї, у якій цінності вивозилися з України у 1941 р. Але неодноразові прохання до союзних наркоматів та відомств про виділення чотирьох вантажних та одного пасажирського вагонів наштотувалися на негативну відповідь телеграмою (від 17 серпня 1944 р.): «Надати поза планом вагони реєвакуації музейних фондів не є можливим»²⁴⁹. І це було у той час, коли на початок 1944 року усі евакуйовані музеї РРФСР були вже відправлені до місць свого попереднього перебування. 3 жовтня 1944 р. заступника голови РНК УРСР М. Бажана вчергове звернувся до наркома шляхів і сполучень СРСР Л. Кагановича з проханням надати вагони для реєвакуації українських музеїв: з Уфи до Києва — 3 вагони, з Новосибірська до Харкова — 1 вагон, з Актюбінська до Дніпропетровська — 1 вагон. У підсумку таки було виділено рухомий склад з резервного фонду для перевезення вантажів у звільнені райони — п'ять вагонів на реєвакуацію українських музеїв²⁵⁰. 2 листопада РНК УРСР звернувся до Наркомату шляхів і сполучень РНК СРСР з проханням продовжити дозвіл на реєвакуацію українських музеїв до 20 листопада 1944 р.²⁵¹

Супровід музейних фондів системи Наркомату освіти УРСР було доручено уповноваженому по Музейному фонд України І. Кирсі²⁵². Враховуючи велику цінність музейних фондів, у відповідь на звернення Наркомату освіти УРСР особистим розпорядженням наркома внутрішніх справ Л. Берії була забезпечена збройна охорона на усьому шляху транспортування українських музеїв з Уфи до Києва²⁵³. Слід зазначити, що з метою кращої організації процесу реєвакуації було намагання організувати концентрацію в Уфі вивезених до ряду інших міст музейних фондів. Зокрема, туди хотіли перевезені українські культурні цінності з Новосибірська — фонди Центрального державного музею Т.Г. Шевченка та

---

²⁴⁸ Культурне будівництво і Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: збірник документів. Т. II (Червень 1941 — 1960 рр.), с. 30.

²⁴⁹ ЦДАВОУ. Ф. 2, оп. 7, спр. 1546, арк. 64.

²⁵⁰ Там само, арк. 76, 79.

²⁵¹ Там само, арк. 88.

²⁵² Там само, с. 58.

²⁵³ Там само, арк. 60, 67. 22, 24.

Галереї творів Т.Г. Шевченка й інших. Але Всесоюзний комітет у справах мистецтв, на евакобазах якого у Новосибірську перебували музеї з України, відмовив у цьому²⁵⁴.

Реевакуйовані з Уфи музейні цінності прибули до Києва на початку жовтня 1944 р. Для їх прийняття та розподілу між музеями була створена спеціальна комісія з представників музеїв, чиї фонди поверталися, та співробітників АН УРСР²⁵⁵. 28 жовтня нарком освіти П. Тичина офіційно повідомив уряд України про повернення з Уфи та Чкалова музейних фондів до Києва, Дніпропетровська і Чернігова. Українські музеї, що перебували в Тюмені, ще тільки готувалися до реевакуації²⁵⁶. 30 жовтня 1944 р. комісією вже було повністю завершено передачу музеям по актам привезених з Уфи до Києва предметів з Музейних фондів України²⁵⁷.

Станом на 1944 р. Картинні фондів художніх музеїв України, згідно з офіційною довідкою Управління у справах мистецтв при РНК України до ЦК КП(б)У, зосереджувалися в Уфі, Новосибірську та Актюбинську²⁵⁸. Повертати їх було також непросто. Зокрема, заступнику голови РНК УРСР М. Бажану довелося звертатися з телеграмою до РНК Казахської РСР (28.03.1944 р.) з проханням дозволити уповноваженому Управління у справах мистецтв Я. Затонецькому отримати евакуйовані мистецькі фонди та сприяти їхній відправці з Алма-Ати до Києва²⁵⁹. Проте вирішення питань повернення в Україну евакуйованих мистецьких цінностей неодноразово відкладалося²⁶⁰. Тож Картинні фондів художніх музеїв України прибули з Уфи до Києва (музеї Києва, Полтави та Одеси) і з Новосибірська до Харкова (музеї Харкова та Сум) у грудні 1944 — січні 1945 рр.²⁶¹

Ще складніше вирішувалися питання повернення евакуйованих культурних цінностей, які виявилися розосередженими по віддалених від Уфи населених пунктах РРФСР та Казахстану, Турменістану тощо. Через існуючий дефіцит рухомого складу, реевакуація українських музейних цінностей виявилася розтягнутою в часі і здійснювалася в декілька етапів. Багатьом музеям довелося самотужки розшукувати свої вивезені фонди, посилаючи по їхнім слідам своїх співробітників. І лише після цього музейні раритети поверталися в Україну. Так, доволі заплутаною є історія

²⁵⁴ Там само, арк. 40.

²⁵⁵ Там само. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 11. Арк. 55.

²⁵⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 99.

²⁵⁷ Там само, арк. 89.

²⁵⁸ Там само. Спр. 949. Арк. 8.

²⁵⁹ Там само, арк. 63.

²⁶⁰ Там само. Спр. 902. Арк. 33; Спр. 1546. Арк. 76, 79.

²⁶¹ Там само. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 80, 90–93.

повернення фондів Дніпропетровського художнього музею з Актюбинська. Наявні деякі розходження у документах музею з цього приводу. Зокрема, у звіті музею за 1944 р. від 6 лютого 1945 р. наводяться дві інформації, які суперечать одна одній. Спочатку повідомляється, що «експонати, евакуйовані у Актюбинськ, у даний час знаходяться у Харкові. Музей очікує дозволу забрати їх»²⁶². Проте далі наводиться інша інформація: «Ми можемо забрати з Актюбинська евакуйовані туди експонати числом 500»²⁶³. За даними М. Ткаченка, фонди Дніпропетровського художнього музею остаточно повернулися з Актюбинська лише у серпні 1945 р. Тривала затримка з їх реєвакуюцією була пов'язана із заборонаю Всесоюзного комітету у справах мистецтв, який мотивував її непридатним для перебування музейних цінностей станом приміщення музею після звільненні Дніпропетровська від окупантів²⁶⁴. Так само, із великою затримкою було реєвакуювано фонди Осипенківського художнього музею ім. Й. Бродського — вони прибули до Запорізької області лише у жовтні 1945 р.²⁶⁵ Ще більш тривалою була реєвакуюція фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, що опинилися на складах НКВС у м. Челкар Актюбинської області КазРСР. Тільки 21 вересня 1945 р. Комітет у справах культурно-освітніх організацій при РНК УРСР видав наказ про відрядження до Казахстану співробітника музею І. Трало «для розшуку і отримання евакуйованих експонатів Дніпропетровського історичного музею»²⁶⁶. Загалом ці пошуки і повернення музейних фондів тривали з 21 вересня по 1 листопада 1945 р.²⁶⁷ І лише в листопаді 1945 р. вони повернулися до Дніпропетровська та були описані відповідним актом. До складеного списку увійшло 1 398 предметів²⁶⁸. Тільки 19–24 травня 1945 р. в Тюмені бригада музейних співробітників з Полтави прийняла від Тюменського краєзнавчого музею евакуйовані фонди Полтавського краєзнавчого музею та Полтавського художнього музею²⁶⁹. До Полтави ці цінності прибули 15 червня і до 17 липня включно відбувалося їхнє прийняття комісією музею²⁷⁰. 30 червня 1946 р. з Свердловська до Полтави повернулися 5 ящиків, евакуйованих туди

²⁶² Архів ДХМБ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1.

²⁶³ Там само, арк. 6 зв.

²⁶⁴ Ткаченко М.І. Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід, с. 37–38.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Архів ДІМЯ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 45а. Арк. 30.

²⁶⁷ Там само, арк. 31.

²⁶⁸ Там само. Спр. 114. Арк. 1–28.

²⁶⁹ Архів ПКМ. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5.

²⁷⁰ Там само, арк. 22–31 зв.

предметів з фондів Полтавського художнього музею, у яких були 124 вироби з металу²⁷¹. А фонди евакуйованого до Тюмені Лубенського районного краєзнавчого музею (дві скрині) змогли повернути спочатку до Полтави лише у червні 1947 р.²⁷² І тільки за два роки вони повернулися до Лубен.

Загалом упродовж 1944–1945 рр. в Україну повернулася більшість вивезених в тиллові райони СРСР історичних, краєзнавчих, художніх та меморіальних музеїв Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Полтави, Сум та інших українських міст.

Але деякі експонати, організовано вивезені через установи Держбанку СРСР, або частина з тих, що зберігалася в евакуації у сейфах відповідних банківських відділень, були передані до музеїв України лише в другій половині 1940-х років. Так, зокрема, повернути з Уфи наприкінці 1944 р. 18 ящиків з дорогоцінними експонатами Центрального антирелігійного музею (м. Київ) до 1947 р. зберігалися у Київському обласному відділенні Держбанку СРСР. А 6 травня 1947 р. з цього відділення було передано до відновленого рішенням уряду України (від 30 травня 1944 р.²⁷³) Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» загалом 29 ящиків та один тюк з церковними предметами із золота та срібла, прикрашеними дорогоцінним камінням, а також як окреме підзвітне місце — Євангеліє у дорогоцінній оправі, яке було без упаковки²⁷⁴. 3 жовтня 1946 р. спеціальна комісія Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР, в складі якої були директор Одеського історико-археологічного музею П. Третьяков та заступник директора з наукової роботи Київського історичного музею І. Бондар отримала можливість перевірити музейні цінності України, які зберігалися у Держхрані СРСР у Москві. Там вони виявили 41 ящик, з яких 31 належав Центральному історичному музею, 1 — Одеському історико-археологічному музею, 5 — «муз городку» (імовірно Центрального антирелігійного музею — С.К.), 1 — «Художньому музею у м. Києві» (імовірно Київському музею західного та східного мистецтва — С.К.), 3 — Музею єврейського мистецтва в Одесі. На багатьох ящиках було зафіксовано довоєнні печатки Центрального історичного музею у Києві, накладені ще у 1939 р. Тобто, як мінімум частина з виявлених скарбів була передана до банківських сховищ ще до війни, а частина з них могла

²⁷¹ Там само, арк. 1–1 зв.

²⁷² ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 21–22.

²⁷³ Культурне будівництво і Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: збірник документів. Т. II (Червень 1941 — 1960 рр.), с. 39.

²⁷⁴ *Себта Тетяна*. Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943), с. 25–26.

бути передана туди у 1941 р. під час евакуації²⁷⁵. 10 жовтня 1946 р. через московське відділення спецв'язку ці цінності були відправлені до Києва (37 ящиків) та Одеси (4 ящики)²⁷⁶.

Досліджуючи питання реєвакуації культурних цінностей із східних районів РСР, слід звернути увагу на той факт, що вона супроводжувалася черговим перерозподілом музейних фондів, який, з одного боку був ініційований органами державної влади України, а з другого боку, став наслідком або не встановлення приналежності тих чи інших евакуйованих фондів, або дій безпосередньо музейних співробітників чи науковців, які працювали з матеріалами музеїв.

Так, у березні 1944 р. начальник управління у справах мистецтв при РНК УРСР М. Компанієць підготував до ЦК КП(б)У та РНК УРСР розлогу доповідну записку щодо стану художніх музеїв України. Поміж іншого, у ній містилися пропозиції у зв'язку з важким станом фондів Державного музею українського мистецтва у Києві «доручити дирекції картинних фондів музеїв України (м. Уфа) одібрати з евакуйованих речей Полтавського музею, Дніпропетровського, Одеського та Сумського частину матеріалів по українському мистецтву і зосередити їх в Київському музеї»²⁷⁷. Також пропонувалося вилучити і з краєзнавчих музеїв системи Наркомату освіти УРСР «частини експонатів українського мистецтва, що відіграють в цих музеях здебільшого роль зовнішніх, дуже часто, суто випадкових прикрас і передати Київському музею»²⁷⁸. Ці пропозиції були підтримані у спільній постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про поновлення роботи музеїв системи Управління у справах мистецтв при РНК УРСР у звільнених областях УРСР», де зафіксовано: «2. Управлінню у справах мистецтв при РНК УРСР утворити комісію для відбору з «Картинних фондів музеїв України» кращих творів, які повинні зберігатися в столичних умовах, республіканських музеях, і передати їх в експлуатацію цим музеям...»²⁷⁹.

У зв'язку з ухваленням постанови РНК УРСР від 29 березня 1944 р. про поновлення діяльності Державного заповідника «Могила Т.Г. Шевченка» у м. Каневі та Будинку-музею Т.Г. Шевченка у м. Києві²⁸⁰, за-

²⁷⁵ Там само, с. 23.

²⁷⁶ *Ткаченко М.І.* Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід, с. 37–38.

²⁷⁷ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1501. Арк. 7–10.

²⁷⁸ Там само.

²⁷⁹ Культурне будівництво і Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: збірник документів. Т. II (Червень 1941 — 1960 рр.), с. 29.

²⁸⁰ Культурне будівництво і Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: збірник документів. Т. II (Червень 1941 — 1960 рр.), с. 28–29.

ступник голови РНК УРСР М. Бажан звернувся до Голови Всесоюзного комітету у справах мистецтв М. Храпченка щодо надання вказівки про видачу представникам Наркомату освіти УРСР «експонатів Харківської картинної галереї Т.Г. Шевченка та Київського центрального державного музею Т.Г. Шевченка, що евакуйовані з України та зберігаються у м. Новосибірськ у фондах Третьяковської галереї».²⁸¹ Внаслідок реалізації таких рішень колишня Галерея творів Т.Г. Шевченка у Харкові припинила існування у зв'язку з переданням її фондів до Києва. Окрім того, від Інституту мови і літератури АН УРСР було відокремлено Державний літературно-художній музей Т.Г. Шевченка²⁸² і передано його у підпорядкування Наркомату освіти УРСР²⁸³.

Цілком імовірно, що саме внаслідок перерозподілу евакуйованих за різними обставинами (у тому числі і через відділення Держбанку СРСР) музейних фондів, у колекціях інших українських музеїв опинилися деякі унікальні пам'ятки з довоєнних фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Зокрема, колишня головний хранитель фондів музею О. Огризкіна зазначала: «Також невідомі шляхи, якими експонати ДІМ ім. Д.І. Яворницького потрапили у різні музеї України. Наприклад — наверхіа щита із знаменитого Вознесенського скарбу, знайденого експедицією Д.І. Яворницького в ході Дніпрельстаніських досліджень»²⁸⁴. Очевидно, що при об'єктивній констатації самого факту втрати пам'ятки, тут допущена деяка неточність щодо її атрибуції. Мова йде про так званий «Вознесенський скарб» кінця VII — початку VIII ст., знайденого при дослідженнях Вознесенського археологічного комплексу у 1930 р. під час роботи першої в Україні новобудовної Дніпробудівської експедиції, яка була створена і діяла за ініціативою і під керівництвом академіка Д. Яворницького²⁸⁵. Комплекс був відкритий біля с. Вознесенка (зараз є територія м. Запоріжжя) у 1930 р. на місці будівництва майбутнього металургійного комбінату. Дослідження пам'ятки проводилося археологом В. Грінченко. Лише у двох досліджених ямах могильника було знайдено біля 1 600 артефактів. У тому числі, загальна вага знайдених золотих предметів становить 1,2 кг. Срібних — 1,76 кг. Серед них прикрашені золотом піхви мечів, інкрустовані золотом мечі, предмети

²⁸¹ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 37–38.

²⁸² Був створений у складі АН КРСР рішенням РНК УРСР від 27 березня 1943 р. (ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 39).

²⁸³ Там само, с. 37.

²⁸⁴ Архів ДІМЯ. Справа про розшук експонатів. Спогади О.М. Огризкіної.

²⁸⁵ Ковальова І.Ф. Внесок академіка Д.І. Яворницького у розвиток археології України. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.museum.dp.ua/yavor_17.html

кінської зброї. Значний інтерес становили срібні фігурки орла та лева, які розглядалися як наверхші візантійських бойових прапорів. До початку Другої Світової війни знахідки перебували у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького²⁸⁶. Протягом багатьох років вважалося, що скарб втрачено в роки війни.

Лише у 1981 р. співробітниця Запорізького обласного краєзнавчого музею Г. Пугина розповіла директору музею Г. Шаповалову, що у 1960-ті роки стажувалася у Харківському історичному музеї і його директор М. Воеводін розповів, що у Харкові зберігається Вознесенський скарб, свого часу знайдений на території сучасного м. Запоріжжя. Він показав скарб у «спецхрані» музею, повідомивши, що експонати з дорогоцінних металів зберігаються в Харкові, з заліза — у Дніпропетровському історичному музеї²⁸⁷.

Директору Запорізького обласного краєзнавчого музею Г. Шаповалову вдалося у тому ж році домовитися з Харківським історичним музеєм про обмін експонатами. Відповідно до наказу Міністерства культури України від 4 червня 1981 р. № 555 наверхші штандарту у вигляді срібного орла з клеймами та монограмою «Петро» було передано з Харкова до Запорізького краєзнавчого музею²⁸⁸. Проте досі лишається недослідженим питання щодо того, яким чином предмети із «Вознесенського скарбу» опинилися у Харкові.

Також показовою є історія славнозвісного Пересопницького євангелія 1556–1561 рр., яке є визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва. Достеменно відомо, що до війни ця реліквія зберігалася у фондах Полтавського краєзнавчого музею. Під час війни її було евакуйовано до Уфи разом з частиною його фондів, що зафіксовано у документації музею воєнного часу. Далі є певні розходження у трактуванні наступних обставин, які б пояснювали, яким чином вона опинилася у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернад-

---

²⁸⁶ Дровосекова О.В. Передмова // «Вознесенський скарб»: дві долі, два погляди. До 80-річчя відкриття видатної пам'ятки археології. Запоріжжя: КП «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР, 2010. С. 3–4, 12–47; Шаповалов Георгій. «...Прийшов Святослав у пороги...» // <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/94003/05-Shapovalov.pdf?sequence=1>

²⁸⁷ Таємниці запорізьких музеїв: Гармата, триста років пролежала у воді, вистрілила / Новини Запоріжжя. [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uanews.zp.ua/culture/2013/05/17/4204.html>

²⁸⁸ Там само; Шаповалов Георгій. «...Прийшов Святослав у пороги...».

ського. Зокрема, згадується, що в них вона перебуває з 1947 року²⁸⁹. Існує версія про те, що по війні Євангеліє знайшов професор Київського університету С. Маслов в архіві Києво-Печерської лаври в невеличкій скрині. За ініціативою професора книгу передали до Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського²⁹⁰. У деяких публікаціях (можливо для посилення емоційного сприйняття ситуації) навіть зазначається, що унікальна рукописна книга була знайдена «серед непотребу»²⁹¹. Проте, все ж вірогіднішою виглядає версія, що книга була виявлена ним у бібліотечному фонді історико-культурного заповідника і його зусиллями 24 грудня 1948 р. її було передано на постійне зберігання до відділу рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (тепер відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського)²⁹². Тож як мінімум маємо дві різні дати надходження до Державної публічної бібліотеки УРСР виявленого у Державному історико-культурному заповіднику «Києво-Печерська лавра» Пересопницького Євангелія (1947 р. та 1948 р.). Але усі ці версії не пояснюють головного — яким чином, Пересопницьке Євангеліє, яке перебувало серед евакуйованих фондів Полтавського краєзнавчого музею опинилося у Києво-Печерській лаврі? На наш погляд, тут слід враховувати той факт, що в роки війни в Уфі в евакуації поряд з майном музеїв перебували й установи Академії наук УРСР. У тому числі, там здійснював свою наукову працю С. Маслов, який очолював відділ давніх української та російської літератур Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. Вище вже зазначалося, що у 1943–1944 рр. науковці АН УРСР залучалися до складання списків вивезених до Уфи музейних фондів системи Наркомату освіти УРСР, зокрема, й Полтавського краєзнавчого музею. І цілком вірогідним може бути те, що пам'ятка була взята на наукове опрацювання українськими науковцями в умовах евакуації. Зокрема, у затвердженому тематичному плані роботи АН УРСР на 1943 р. передбачалося «дальше опрацювання питань культурної спадщини українського народу» та «вивчення окремих проблем розвитку

---

²⁸⁹ Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3839>

²⁹⁰ Тільняк Н.В., Сидоренко Л.М. Пересопницькому Євангелію — 450 років. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://kpi.ua/gospel>

²⁹¹ Пересопницьке Євангеліє — святиня українського народу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mefodiy.org.ua/peresopnicke-ievangeliie-svyatinya-ukr/>

²⁹² Гнатенко Л.А. Пересопницьке євангеліє // Енциклопедія історії України. Т. 8. К.: Наукова думка, 2011. С. 139.

української культури»²⁹³. Чи вона була повернута до Музейного фонду України перед його реєвакацією з Уфи до Києва — невідомо. Але достеменно відомо, що у списках реєвакуйованого майна, складених полтавськими музейниками у 1945 р., Пересопницьке Євангеліє вже не фігурує. Тож воно або під час реєвакації потрапило до складу майна Центрального історичного та Центрального антирелігійного музеїв, яке поверталось на територію Києво-Печерської лаври, де вони були розміщені до війни, або раритет був «перерозподілений» під час розподілу між музеями доставленого до Києва музейного майна, виходячи з урядових директив про передання до «столичних, республіканських музеїв» найцінніших експонатів.

Очевидно, що питання про повернення чи «внутрішню реституцію» перерозподілених в роки Другої Світової війни між українськими музеями та іншими установами музейних фондів і окремих предметів залежить від наявності документів, які підтверджують, що такі передачі пам'яток були зумовлені офіційними постановами уряду чи наказами відповідних відомств. Якщо такі документи відсутні, то може бути цілком імовірним вирішення цього питання у діалозі між установами культури в контексті розшуку і повернення втрачених в роки війни фондів.

Втрати під час евакуації мали й архівні фонди України. У місцях їхнього перебування проводилися не лише роботи з обліку та упорядкування вивезених документів і матеріалів, але й продовжувалася робота експертних комісій, які вилучали та знищували архівні фонди. Так, зокрема, у м. Балашов (Російська Федерація) Центральна експертно-повідомна комісія Головного архівного управління НКВС СРСР ухвалила рішення знищити «як ті, що не підлягають зберіганню» вивезені в евакуацію фонди Полтавського окрвиконкому та Полтавського обласного архіву, які стосувалися діяльності міліції та судів. Зокрема, з фонду Полтавської губернської робітничо-селянської міліції було вилучено і знищено за актами 2 385 одиниць зберігання, а з фондів Полтавського губернського суду та Полтавського окружного суду — 10 081 одиниць зберігання²⁹⁴. Причина знищення цих справ невідома. Але з історії подій Української революції 1917–1921 рр. відомо, що однією з найбільш кривавих навіть за мірками більшовицького режиму була діяльність Полтавської ГубЧК та міліції, які «продовжили» цю сумну «традицію» і в 1920-х — 1930-х роках. Можливо припустити, що це був акт ліквідації свідочтв злочинів радянської влади. Окрім того, у фондах Державного архіву Полтавської області наявні акти, складені у вересні 1943 р.

²⁹³ ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 643. Арк. 3.

²⁹⁴ ДАПО. Ф. Р-1505. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 1–5.

Полтавським УНКВС УРСР щодо знищення в роки війни фондів з архівів Полтави, Кременчука і Лубен²⁹⁵.

Реевакуація архівних фондів України з східних районів РРФСР та Казахстану була проведена протягом 1944–1946 рр. і завершилася на початку 1946 р. З Актюбинська, Златоуста, Шадринська, Омська та інших місць їх концентрації в евакуації було повернуто 1,5 млн. архівних справ з документами фондів органів державної влади України та інших фондів. Також відбулася реевакуація матеріалів ряду обласних органів влади, науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, промислових підприємств, які також вдалося вивезти у глибокий тил СРСР. Окрім того, з Костромської, Курської, Рязанської, Орловської, Пензенської та Пермської областей РРФСР в Україну повернулися окремі фонди або їх частини, які в ході евакуації були розпорошені по різних місцевостях²⁹⁶. Повернення архівних фондів відбувалося з урахуванням змін у структурі органів управління архівною справою та наявних у її складі архівних установ. Зокрема, відповідно до наказу НКВС УРСР від 1 грудня 1943 р. були ліквідовані у Харкові Центральний державний історичний архів і Центральний архів праці, фонди яких передавалися до філіалу новоствореного Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР у Києві. Фонди ліквідованого у Харкові Центрального архіву революції передавалися до Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві. У Києві, Львові та Харкові були ліквідовані Центральні архіви давніх актів, а їхні фонди передавалися до складу Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві та його філіалів у Львові та Харкові. Фонди ліквідованих Військово-історичних архівів у Києві та Харкові передавалися до Київського та Харківського обласних державних архівів²⁹⁷.

Реевакуація установ Академії наук УРСР відбувалася на підставі постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 6 лютого 1944 р. «Про переїзд Академії наук УРСР до м. Києва», якою було визначено терміни їх повернення в Україну між 15 березня — 15 квітня 1944 р.²⁹⁸ Проте реальний переїзд академічних установ до України відбувся з затримкою від встановлених строків. Зокрема, перші ешелони з членами Президії АН УРСР та низкою інститутів прибули до Києва 25 березня 1944 р. А завершалася реевакуація АН УРСР у першій половині червня 1944 р., коли в столицю України прибули останні потяги з українськими вченими. 23 червня

²⁹⁵ Там само. Спр. 126. Арк 1–4.

²⁹⁶ Митюков О.Г. Вказ. праця, с. 160.

²⁹⁷ Там само. С. 147.

²⁹⁸ Культурне будівництво і Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: збірник документів. Т. II (Червень 1941 — 1960 рр.), с. 13.

1944 р. відбулося перше пленарне засідання Президії АН УРСР після повернення академічних інституцій до України. Разом з іншими установами повернулася до Києва й Бібліотека АН УРСР з вивезеними в евакуацію фондами²⁹⁹. Ще під час перебування в Уфі науковці АН УРСР 23 жовтня 1942 р. передали до Музейних фондів України ящик з експонатами відділів Скіфії, Київської Русі та нумізматики з фондів Центрального історичного музею, який опинився серед евакуйованого академічного майна³⁰⁰. У цей час відбулася і реевакуація Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Слід зазначити, що разом з його майном в Україну повернулися і 3 ящики з музейними цінностями Центрального антирелігійного музею, які перебували в евакуації разом з майном Хімічного факультету університету³⁰¹.

Сьогодні вже важко здивувати когось фразою про те, що колишня офіційна історія була зіткана з міфів та легенд, які створювалися у відповідності з ідеологічними стереотипами та політичною кон'юнктурою, що визначалася вищим партійним керівництвом країни. Одні з них почали розпадатися під натиском реальних фактів ще в другій половині 1980-х рр. ХХ ст. в період т. зв. «перебудови». Інші до цього часу демонструють дивну живучість, продовжуючи кочувати з видання в видання. Зокрема, до останнього часу це безпосередньо стосувалося теми радянської евакуації українських музеїв, архівів, бібліотек під час Другої Світової війни. Традиційно її результати трактувалися як безумовний успіх як з точки зору організації, так і за оцінкою кінцевих результатів. Однак, сучасні дослідження архівних матеріалів, які з ідеологічних та політичних причин в минулому не підлягали введенню до наукового обігу і не могли бути відомими широкому загалу дослідників, переконливо показують, що реальні події воєнних років є набагато складнішими й драматичнішими. І тези про високу організацію радянської евакуації культурних цінностей, про «прекрасну збереженість» музейних, архівних та книжкових фондів у глибокому тилу сьогодні вже самі стають набутком історії.

Аналіз структури втрачених цінностей України відповідно до історичних обставин воєнного часу дозволяє виділити їх окрему групу — українські культурні цінності, втрачені під час евакуації до глибокого тилу у східні райони СРСР. Їх розшук і повернення дотепер лишається актуальним питанням для подальшого розвитку української культури.

²⁹⁹ Ладивір І.І. Вказ. праця, с. 124–125.

³⁰⁰ Себта Тетяна. Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943), с. 21.

³⁰¹ Там само, с. 25, 920–922.

5.3. Втрати культурних цінностей на окупованій території України

5.3.1. Організоване вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України

Світової війни, слід наголосити на тому, що лєвова частка втрат національних культурних надбань українського народу стала прямим та безпосереднім наслідком свідомо організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямованої політики нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України.

Одним з ключових факторів, який мав суттєвий вплив на нацистську політику пограбування культурних цінностей на захоплених Німеччиною територіях, була ідея А. Гітлера щодо створення у місті його народження Лінці на території Австрії «Музею фюрера» — найбільшого у світі зібрання визначних творів мистецтва. Формування цієї ідеї відбувалося поступово. Як людина, яка хоч і невдало, свого часу пробувала себе на шляху професійного мистецтва, Гітлер не полишав надії реалізувати себе на цій ниві, але із зростанням своєї ролі у нацистській партії та в Німеччині в цілому, він очолив процес тотальної реорганізації розвитку культурного життя та мистецтва в країні на засадах нацистської ідеології, розпочав створення власної колекції творів мистецтва. Після того, як у січні 1933 р. він прийшов до влади, обійнявши посаду канцлера Німеччини, вже у жовтні того ж року помпезно заклав будівництво Будинку німецького мистецтва у Мюнхені — першого великого нацистського проекту будівництва громадських споруд. За задумом Гітлера, новостворений музей мав втілювати в собі «усі благородні риси своєї раси», стати «храмом» зразків «істинно германського мистецтва»³⁰². Відкриття Будинку німецького мистецтва відбулося 18 липня 1937 р. Частиною його експозиції стала виставка так званого «дегенеративного мистецтва», для якої по усій Німеччині з музеїв були примусово вилучені тисячі творів мистецтва, серед яких були картини Ван Гога, Сезанна, Ренуара, Мунка, Кандінського, Пікассо, Брака, Дюфі та багатьох інших митців. Її метою було публічне засудження «декадентського мистецтва». Зрештою, вилучені картини були конфісковані, а у червні 1938 р. Гітлер видав указ, за яким уряд був звільнений від обов'язків щодо компенсації власникам за конфісковані цінності. У Німеччині почалася масова «чистка» музейних фондів під кутом відповідності їхніх фондів нацистській ідеології. Частина цих творів мистецтва використовувалася нацистськими керів-

³⁰² *Николас Линн. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма. М.: Логос, 2001. С. 30–32.*

никами для продажу за кордон. А 20 травня 1939 р. з дозволу Геббельса 1 004 картини та скульптури, 3 825 акварелей, рисунків та графічних робіт були показово спалені³⁰³.

На цьому тлі А. Гітлер формував свою приватну колекцію, віддаючи перевагу «старим майстрам». Ще до 1938 р. вона була досить посередньою³⁰⁴. Але «аншлюс» Австрії у березні 1938 р. різко змінив ситуацію. Приєднання Австрії до рейху супроводжувалося масовими арештами і конфіскаціями майна потенційних «ворогів рейху», серед яких було багато заможних колекціонерів творів мистецтва. Окрім того, чинився тиск на єврейське населення, внаслідок чого більше ніж 80 тис. євреям було дозволено виїхати з Австрії, повністю передавши нацистам своє майно, включно з колекціями старовини і мистецтва. Серед конфіскованих була колекція барона Ротшильда. Нацисти створили величезні склади конфіскованих культурних цінностей. У цей час, ще по дорозі у Відень для тріумфального параду, Гітлер мав кількадечну зупинку у місті свого дитинства Лінці, де до нього прийшло рішення, перетворити його на «германський Будапешт». У червні 1939 р. він особисто оглянув конфісковані австрійські мистецькі скарби. А вже 26 червня 1939 р. фюрер офіційно уповноважив директора Дрезденської картинної галереї Г. Поссе розпочати побудову «нового художнього музею у Лінці Донау». З цього моменту створення цього музею постійно перебувало під особистим контролем Гітлера, він кожні півтора місяці заслуховував звіти про проекти його будівництва та добір експонатів. Для цього було створено так званий «Резерв фюрера» в Мюнхені, куди з конфіскованих творів мистецтва ретельно добиралися найвизначніші пам'ятки. Метою було відтворити розвиток мистецтва від доісторичних часів до сучасності за найвідомішими зразками³⁰⁵. Слід зазначити, що перед тим значний вплив на позицію Гітлера щодо культурних цінностей, які перебували на території інших країн мала 319-сторінкова доповідь на його ім'я директора берлінських музеїв д-ра О. Кюммеля, у якій він висунув концепцію репатріації і повернення творів німецького мистецтва, які були в силу воєн чи інших обставин втрачені та переміщені з території Німеччини за останні 400 років, і котрі, на його думку, належали як до «історично загальнозначущих митців», так і до митців «локального значення». Доповідь супроводжувалася докладною інформацією про місця їхнього перебування з адресами, а також проектом вимог від імені нацистських установ щодо їх вилучення від фізичних осіб, музеїв, церков та інших власників. Цей

³⁰³ Там само, с. 44–45.

³⁰⁴ Там само, с. 63, 66.

³⁰⁵ Там само, с. 77–85.

перелік охоплював як всю територію Західної Європи, так і, навіть, СРСР та США. У подальшому, за цим переліком конфісковувалися твори мистецтва на окупованих нацистами територіях³⁰⁶.

Про масштаби пограбувань культурних цінностей для реалізації цього проєкт Гітлера свідчить наступний факт. Якщо на початку 1940 р. з тисяч переглянутих картин для «Музею Фюрера» у Лінці було відібрано 324 картини і ще 150 залишалися у запасі³⁰⁷, то станом на 1944 р. кількість творів мистецтва, призначених для даного музею, складала, за різними даними, від 5 000 — до 8 000 одиниць³⁰⁸. Зокрема, фігурує й більш конкретна цифра щодо кількості картин, відібраних для «Музею Фюрера» — 6 755 творів мистецтва³⁰⁹. У тому числі, лише в одному сховищі, де зберігалися культурні цінності для «Музею Фюрера», у списку числилися 200 картин, вивезених з території СРСР³¹⁰.

Вже у перші дні німецько-радянської війни 1941–1945 рр. проєкт «Музею Фюрера» у Лінці безпосередньо мав наслідком пограбування культурних цінностей для нього на території України. Ще у вересні 1939 р. після захоплення нацистською Німеччиною Польщі, Г. Гімлер як керівник нацистського «чотирьохрічного економічного плану» призначив особливим уповноваженим «із захисту творів мистецтва» К. Мюльмана, який раніше був спеціальним уповноваженим у справах мистецтва у захопленій нацистами Австрії. Головним його завданням була інвентаризація величезних збірок творів мистецтва, захоплених нацистами у сховищах Національного музею у Варшаві та Вавельського замку у Кракові, організація їх збереження та перевезення, класифікація за цінністю з метою формування пропозицій, з яких Гітлер мав відібрати твори мистецтва для музею у Лінці. Ця робота була завершена ним на початку 1940 р. Усі найважливіші твори мистецтва перевезли до Кракова, вони були опубліковані для нацистської верхівки у спеціальному каталозі³¹¹. Ознайомившись з зібраною колекцією, уповноважений Гітлера у справах музею в Лінці Поссе у своєму звіті вказав на той факт, що «разом зі львівським музеєм до рук росіян потрапила ціла колекція чудових ри-

---

³⁰⁶ *Edsel Robert. Rescuing Da Vinci. Hitler and the Nazis Stole Europ's Great Art America and Her Allies Recovered It. Dallas: Laurel Pub., 2006. P. 11.*

³⁰⁷ *Николас Линн. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 84.*

³⁰⁸ *Edsel Robert. Op. cit., p. 46.*

³⁰⁹ *Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ. праця, с. 110.*

³¹⁰ *Harclerode Peter, Pittaway Brendan. The Lost Masters. The Looting of Europ's Treasurehous. London: Victor Gollancz, 1999. P. 23.*

³¹¹ *Николас Линн. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 110–113.*

сунків Дюрера та інших німецьких майстрів. Сподіваюся, у майбутньому стане можливим врятувати для Німеччини двадцять сім листів робіт Дюрера»³¹². Тож саме К. Мюльману було доручено здійснити цей план Поссе одразу після нападу нацистської Німеччини на СРСР. На це він отримав особливі повноваження від Г. Гімmlера та генерал-губернатора створеної на території завойованої Польщі Генеральної губернії Г. Франка³¹³. Перед тим, у 1940 збірки музею Любомирських у складі закладу Оссолінських увійшли до філії Бібліотеки АН УРСР у Львові (нині Наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України). Серед них й колекція рисунків А. Дюрера. Львів був захоплений німецькою армією 30 червня 1941 р. А вже 2 липня 1941 р. К. Мюльман змусив тодішнього керівника бібліотеки Мечислава Гембаровича видати усі рисунки Дюрера (вважається 24–26 аркушів), залишивши при цьому розписку, датовану 2 липня 1941 р. без точної вказівки кількості рисунків та їх переліку³¹⁴. Того ж дня Мюльман відвіз рисунки до Кракова, а звітди негайно направився до Берліну, де наступного дня передав їх особисто Г. Герінгу. Увечері 3 липня рисунки вже були в руках у Гітлера. Надалі разом з вибраними творами мистецтва він постійно тримав їх біля себе і навіть возив із собою у поїздках на Східний фронт³¹⁵. Серед цих рисунків був унікальний автопортрет А. Дюрера 1493 р.³¹⁶

Є усі підстави вважати, що ідея «Музею Фюрера» багато в чому визначила створення і діяльність нацистських спеціальних служб, які займалися в подальшому виявленням та пограбуванням культурних цінностей на окупованих територіях. Адже саме А. Гітлер мав виключне право особисто визначати долю найбільш видатних шедеврів, викрадених нацистами. Показовим у цьому відношенні є обіжний лист керівництва Райхскомісаріату «Україна» до генерал-комісарів міст Луцька, Житомира, Києва, Дніпропетровська, Миколаєва та Мелітополя відносно «права фюрера приймати рішення щодо творів мистецтва», у якому ретроспективно вказувалося на наступне: «Після об'єднання Австрії з Німецьким Райхом, коли в Остмарці у великому обсязі було конфісковано та арешто-

³¹² Цит. по: Там само, с. 114.

³¹³ Там само, с. 114–115.

³¹⁴ The Fate of the Lubomirski Durers. Recovering the treasures of the Ossolinsri National Institute. Wroclaw: Society of the friends of the Ossolineum, 2004. P. 17, 29, 143; *Дзюбан Роман*. II Відділ Державної бібліотеки у Львові навесні 1944 р.: переміщення і втрати // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: науковий збірник. Вип. 10. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2017. С. 159–160.

³¹⁵ *Николас Линн*. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 110–115.

³¹⁶ The Fate of the Lubomirski Durers, p. 50.

вано майно ворогів держави, фюрер залишив за собою право приймати рішення щодо використання конфіскованих і арештованих, подекуди надзвичайно цінних, творів мистецтва, щоб з самого початку не допустити будь-якого зловживання цими предметами мистецтва. Нині фюреру запропоновано також зробити відповідне обмеження для територій, зайнятих німецькими військами. З цією пропозицією фюрер погодився і залишив за собою право вирішувати долю творів мистецтва, які конфісковані або будуть конфісковані німецькими службами на територіях, окупованих німецькими військами»³¹⁷.

Але цілком очевидно, що незважаючи на подібні застереження, приклад А. Гітлера стимулював інших нацистських зверхників різних рангів так само привласнювати собі твори мистецтва та предмети старовини, до яких вони отримували доступ. Безумовну першість серед них мав Г. Герінг, чия колекція у 1930-х роках, коли нацисти переживали тріумф перших років перебування при владі, значно перевершувала особисте зібрання Гітлера, а згодом ще була доповнена награбованими шедеврами. Герінг домогся права другим після «фюрера» впливати на долю конфіскованих нацистами культурних цінностей і за роки війни зібрав величезну збірку, яка згодом увійшла в історію як «Колекція Герінга»³¹⁸.

Політика «Третього рейху» щодо культурних цінностей базувалася на ідеологічних постулатах нацистського режиму про історичну виключність, унікальність, чистоту та особливі права «германської раси» по відношенню до інших народів. Расистські ідеї щодо визначальної ворожості та шкідливості єврейського населення, яке нацисти спочатку обмежили у правах і масово переміщували у гетто та концентраційні табори, а потім прирекли на тотальне винищення, а також щодо східнослов'янських народів, котрі були визначені як «расово неповноцінні» і країни яких на Сході Європи мали стати «життєвим простором» для німецького рейху, були основою для розробки відповідної політики щодо них. Політика нацистів щодо народів колишнього СРСР, яка була ретельно розроблена у плані «Ост», передбачала повне підкорення і позбавлення будь-яких проявів державної незалежності, використання їхніх національних багатств і ресурсів, перетворення як «неповноцінну в біологічному відношенні расу» на примітивну робочу силу, яка мала забезпечувати та обслуговувати інтереси рейху. Важливим елементом такого

---

³¹⁷ Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 730–731.

³¹⁸ *Николаас Линн*. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 50, 68–71; *Alford Kenneth*. Nazi Plunder. Great Treasure Story of World War II. Cambridge: Da Capo Press, 2000. P. 43–75.

фізичного та духовного поневолення було знищення національних культур як самобутнього історичного явища, привласнення національних культурних багатств та їхнє використання у нацистській пропаганді з метою ідеологічних впливів, повне знищення небажаних свідоцтв їхнього самобутнього історичного розвитку та національних символів, переписування їхньої історії з метою обґрунтування «історичних прав» «германської раси» на їхню територію та зверхність над ними. За планами А. Гітлера, українці, як і інші народи на теренах СРСР, повинні були втратити можливість вивчати свою історію й оволодівати історичним досвідом, не мати права на вищу освіту та власну науку³¹⁹. Один із нацистських ідеологів А. Розенберг заявляв, що достатньо знищити пам'ятки народу, щоб він вже у другому поколінні перестав існувати як нація³²⁰. «Я маю намір грабувати, і саме ефективно», — так сформулював уповноважений на виконання нацистського чотирьохрічного плану економічного розвитку Герінг політику німецького уряду на Сході³²¹. За таке ефективно пограбування матеріальних ресурсів і культурних цінностей України висловлювався також і рейхсміністр окупованих територій Розенберг. При цьому він прямо посилався на досвід грабіжницької «роботи» підпорядкованих йому нацистських структур на всій окупованій території Європи³²². Цим ідеологічним постулатам цілком відповідав наказ командуючого 6-ю армією Вермахту Рейхенау «Про поведінку військ на Сході» від 10 жовтня 1941 р., виданий ним після повідомлень про вибухи та пожежі внаслідок масових замінувань у окупованих Києві та Харкові, а також про імовірне масове замінування центральних районів Москви та Ленінграду. Зокрема, у наказі зазначалося: «Зникнення символів бувшого колись панування більшовиків, у тому числі і будинків, відповідає завданням війни на знищення. Ніякі історичні або художні цінності на Сході не мають значення»³²³.

---

³¹⁹ Коваль М.В. Історія пам'яток: Кривавий шлях фашистів на Україні. К.: Політвидав України, 1965. С. 71.

³²⁰ Левит Е. Осталось только на фотографичх: Памятники, разрушенные и уничтоженные. Произведения искусства, похищенные и погибшие. М.: Изд-во «Планета», 1978. С. 139.

³²¹ Сорокин Г.М., Вирник Д.Ф., Лирило П.П. Немецко-фашистская система ограбления и экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). М.: Политиздат, 1965. С. 155.

³²² Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). М.: Экономика, 1985. С. 40–45; *Николаас Линн*. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 288–280; Комсомольское знамя. 1966. 22 июня.

³²³ Преступные цели — преступные средства, с. 61.

Перша хвиля масового організованого виявлення та вилучення культурних цінностей України була пов'язана з діяльністю різноманітних оперативних підрозділів у складі німецьких військ та окремих спеціальних уповноважених воєнізованих структур, які діяли у погодженні з частинами Вермахту з метою виявлення та конфіскації документів і матеріалів, що мали військоове значення і в подальшому могли бути використані німецькими військовими для ведення бойових дій. Вони входили в українські міста разом з передовими частинами Вермахту і здійснювали першочергове обстеження бібліотек та архівів з цією метою.

Зокрема, при групі армій «Південь», з'єднання якої вели наступ на території України, працювали фахівці з бібліотечної та архівної справи, котрі при просуванні німецьких військ здійснювали обстеження відповідних фондів. Серед них відомі прізвища уповноваженого у справі бібліотек при групі армій «Південь», представника Пруської державної бібліотеки д-ра В. Шміца (W. Schmitz) та уповноваженого шефа військових архівів при групі армій «Південь» полковника фон Гьодля (v. Hödl). Вони у вересні–жовтні 1941 р. брали участь у обстеженні бібліотек та архівів Бердичева, Житомира, Києва й вилучали матеріали військового призначення³²⁴. Так, вже з 23 вересня 1941 р. Гьодль почав опрацьовувати військово-історичні матеріали, що стосувалися Червоної армії і зберігалися на території Києво-Печерської лаври. Він також організував німецьку охорону Будинку Червоної армії і ще декількох архівів у місті та околицях з метою збереження наявних у них матеріалів і документів³²⁵. Ще 26 серпня 1941 р. німецькі війська захопили Дніпропетровськ. Військові експерти Вермахту у першу чергу захопили велику кількість книг, журналів, географічних та геологічних карт у бібліотеці Дніпропетровського гірничого інституту і негайно відправили їх до Берліну. У подальшому, з липня 1942 р. Генеральний штаб Вермахту поклав обов'язки забезпечувати охорону та цілісність бібліотек та архівів на комендатурі населених пунктів та польові комендатури³²⁶.

Відомо, що певні повноваження щодо контролю за культурними цінностями мав офіцер «Абверу», і, водночас, зв'язковий офіцер Райхсміністерства окупованих східних територій при групі армій «Південь» капітан і науковець-релігієзнавець д-р Ганс Кох, який прибув до Києва слідом за

---

³²⁴ *Онищенко О.* Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 23.

³²⁵ *Freitag Gabriele, Grenzer Andreas.* Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion // «Betr.: Sicherstellung» — NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Bremen: Edition Nemmen, 1998. S. 22–24.

³²⁶ *Ibid.*, s. 22–23.

вступом у місто німецьких військ. Він мав у своєму розпорядженні легковий та вантажний автомобілі, що давало йому певну свободу дій. Протягом короткого часу (до середини жовтня 1941 р.) у його компетенції перебували музеї на території Києво-Печерської Лаври³²⁷.

Слідом за військовими також рухалася Оперативна команда VI Відділу «G» Головного імперського управління безпеки на території України, яку очолював унтерштурмфюрер СС д-р фон Ген. Команда виконувала завдання по відборі економічної, технічної, краєзнавчої літератури, а також статистичних матеріалів для дослідницьких інститутів цього управління³²⁸.

Одним з передових спеціальних підрозділів, уповноваженим на виявлення, конфіскацію та вивезення культурних цінностей з окупованих нацистською Німеччиною територій, була також так звана «Група Кюнцберга» (SS-Sonderkommando des Auswartigen Amtes «Gruppe Kunsberg»). Ця спеціальна команда (група) у складі військ СС — батальйон СС особливого призначення під командуванням майора Е. Кюнцберга — діяла у підпорядкуванні Міністерства закордонних справ Німеччини із завданням виявляти та вивозити культурні цінності. Формування батальйону було започатковано на основі 10 дивізії Вермахту у 1939 за дорученням Міністерства закордонних справ на чолі із Й. Ріббентропом під час дій німецької армії проти Польщі з метою отримання важливих з політичної точки зору матеріалів документації польських міністерств для військового керівництва Третього рейху. Такі дії відбувалися за згодою та у координації з Абвером. Незабаром Кюнцберг був номінований як високопосадовець Військ СС (Waffen-SS), а його зондеркоманда разом з німецькою армією була присутня при операціях у Гаазі, Брюсселі та Парижі, на інших театрах бойових дій. За підсумками здобутого досвіду, у 1940 р. Кюнцберг подав до Ріббентропа доповідну записку, після чого було визначено подальші завдання та статус його підрозділу. Остаточне формування Зондеркоманди Кюнцберга завершилося у березні–квітні 1941 р. і свої подальші дії вона продовжила в ході балканської військової кампанії проти Югославії, де першочергово вилучала документи політичного характеру, картографічні, країнознавчі, землевпорядчі та статистичні матеріали³²⁹.

---

³²⁷ Кур-Корольов Корінна, Кухер Катаріна, Себта Тетяна, Сінкевич Наталія. Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р. // Бібліотечний вісник. 2017. № 1. С. 45.

³²⁸ Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків, с. 23.

³²⁹ Hartung Ulrike. Raubzuge in Sowjetunion. Das Sonderkommando Kunsberg 1941–1943. Bremen: Edition Temmen, 1997. S. 13.

«Група Кюнцберга» була укомплектована архівістами, спеціалістами з картографії, мистецтвознавцями, експертами з музейної справи та іншими фахівцями. Її мобільність забезпечувалася власним транспортом у кількості 20 автомашин, розрахованими на перевезення до 500 осіб, 12 легкових автомобілів, 10 мотоциклів з коляскою, також додавалися бронетранспортер, санітарний транспорт та власна польова кухня. Загалом на середину червня 1941 р. «Група Кюнцберга» налічувала у своєму складі 360 осіб³³⁰. У 1941р. цей спеціальний батальйон складався з 4-х робочих груп (einsatzkommando — скор. ЕК), три з яких діяли на території СРСР: робочі групи «Нюрнберг» (ЕК «Nurnberg»), «Потсдам» (ЕК «Potsdam»), «Щецин/Гамбург» (ЕК «Stettin/Hamburg»). У серпні 1942 р. на основі передового загону «Південь» групи «Нюрнберг» було утворено робочу групу «Південь А» (Кавказ)» (ЕК «Sud A» (Kaukasus)»). Передовий загін «Центр» (Волга)» («Mitte» (Wolga)»), що діяв в районі Сталінграду, було реорганізовано в робочу групу «Південь В» (Волга)» (ЕК «Sud B» (Wolga)»³³¹. Про масштаби та швидкість вилучення та вивезення ними культурних цінностей засвідчують звіти зондеркоманди Кюнцберга, згідно з якими вже станом на 1 липня 1942 р. загалом з території СРСР вона вивезла 304 697 одиниць зберігання архівних справ, карт, давніх актів та стародруків, наукових та ідеологічних видань, геологічних та мінералогічних колекцій, музейних пам'яток. Вивезені об'єкти було зафіксовано в каталозі «Росія-Матеріали» («Russsland-Materials»), де містилося 52 009 позицій. Серед них наявні 69 135 карт, 75 608 одиниць географічної літератури, 1 015 атласів, 5 000 платівок, 60 000 томів книг з юдаїки, 15 000 старовинних книг тощо. Вивезені матеріали розподілялися між різними німецькими установами відповідно до напрямків — політичного, військового, військово-медичного, загальномедичного, географічного, техніко-індустріального, сільськогосподарського, народознавчого, історичних матеріалів³³². За іншими даними, лише кількість книг, вилучених на території СРСР цим підрозділом для потреб різних організацій нацистської Німеччини, складала загалом 97 500 екземплярів³³³. Слід зазначити, що ці звітні дані охоплюють далеко не усі види культурних цінностей, які захоплювалися та вивозилися цим спеціальним підрозділом з окупованих територій³³⁴. Так, зокрема, відомо, що пограбування приміських колишніх царських палаців Ленінграду, в тому числі й демонтаж та вивезення знаменитої «бурштинової кімнати» з палацу Катерини II у

³³⁰ Ibid., s. 15–17.

³³¹ Ibid., s. 15–17, 27

³³² Ibid., s. 104–107.

³³³ Harclerode Peter, Pittaway Brendan. Op. cit., p. 22.

³³⁴ Hartung Ulrike. Op.cit., s. 110–111.

Павловську (кол. Царському селі) здійснила саме одна з рот «Групи Кюнцберга», вояки якої змогли дуже швидко демонтувати панелі кімнати та відправити у Кенігзберг 29 ящиків з її частинами. Вже у січні 1942 р. фрагменти «бурштинової кімнати» були виставлені на огляд у міському музеї³³⁵. Восени 1943 зондеркоманду «Група Кюнцберга» було розформовано³³⁶. Свідчення щодо її злочинної діяльності фігурували в документах Нюрберзького процесу.

На території України діяла робоча група «Потсдам» під командуванням гауптштурмбанфюрера Патцака (Patzak), підрозділи якої базувалися у Києві, Харкові, Одесі та Криму (Симферополь, Ялта)³³⁷.

Разом з передовими німецькими військами представники цього підрозділу «Групи Кюнцберга» вже 30 червня 1941 р. були у Львові, де вилучили, в тому числі з бібліотеки Львівського університету, велику кількість картографічних та географічних матеріалів, політичну літературу, зокрема й творів Леніна і Сталіна, 12 000 пропагандистських листівок. 13 липня через Рівне та Новоград-Волинський вони вирушили у напрямку Житомира, куди прибули 19 липня. Станом на середину вересня 1941 р. було проведено обстеження бібліотек та шкіл міста, вилучено значну кількість літератури, а також багато картографічних матеріалів виробництва картографічних фабрик СРСР. Також відомо, що 6 січня 1942 р. у Житомирі було відібрано і підготовлено для завантаження 36 музейних творів мистецтва, в тому числі давні китайські порцелянові вазы, художні витвори періодів бароко та рококо, старовинні бронзові скульптурні групи для оздоблення камінів, гобелени та різьблення по дереву³³⁸.

У Житомирі було сформовано умовну «київську групу» зондеркоманди, яка мала першою увійти до столиці України. За вісім днів до взяття Києва німецькими військами, вона перемістилася до Василькова і перебувала в очікуванні можливостей для розгортання своїх дій. При цьому, «Групі Кюнцберга» довелося вирішувати питання безпеки з армійським корпусом, який мав брати місто, і який повністю зняв з себе відповідальність за імовірні вибухи мін, дії партизанів і можливі епідемії. Тож, щоб увійти у місто з першими німецькими солдатами, зондеркоманді довелося узяти на себе усі можливі ризики³³⁹.

---

³³⁵ *Николаас Линн*. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 281–282.

³³⁶ *Hartung Ulrike*. Op.cit., s. 110–111.

³³⁷ *Ibid.*, s. 35–43.

³³⁸ *Ibid.*, s. 35–36.

³³⁹ Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 515–516.

Після захоплення 19 вересня 1941 р. Києва німецькою армією, до міста швидко прибули співробітники Ейнзатцкоманди «Потсдам», яка була посилена експертами, направленими з Берліну та Варшави³⁴⁰. Команда налічувала 50 осіб. Під керівництвом віденського славіста В. Паульсена, за сприяння Служби безпеки (СД) та відповідних служб Вермахту у Києві одразу були опечатані державні будівлі, бібліотеки та архіви³⁴¹. Першочергово були узяті під контроль і опечатані 13 будівель — будинок уряду, будинок НКВС, Музей В.І. Леніна, будинки АН УРСР та її інститутів (в тому числі Інституту історії АН УРСР та Бібліотеку АН УРСР), Київський університет, Геолого-географічний інститут, приміщення медичного інституту, церкви, де були розміщені сховища документів та книг³⁴². Питаннями виявлення картографічних та географічних матеріалів займався д-р. Г. Косак. Частина знайдених карт, географічних та геологічних матеріалів, які стосувалися районів Донбасу, Уралу, басейнів Дону та Волги (в тому числі дані про переправи) були підготовлені до відправки до Берліну одразу. В музеї В.І. Леніна відібрали радянські пропагандистські матеріали. Негайно були конфісковані колекції геоморфології і мінералогії, знахідок метеоритів, доісторичних епох та матеріали стратиграфії, кліматології, зоогеографії та геоботаніки. Також одразу відбиралися енциклопедичні видання, статистичні та регіональні довідники, словники. Вже у перших звітах ЗК «Потсдам» фігурують вилучені 8 000 книг та 5 000 карт. У тому числі акцентується увага на давніх російських атласах 1737 р. та 1745 р. (ручної роботи), факсимільному виданні карти Московського царства 1550 р., трьох примірників давніх географічних описів Московського царства 1627 р. У Бібліотеці Академії наук оперативно було відібрано 5 000 томів з приблизно 3 млн. одиниць книжкового фонду, як його оцінили експерти команди³⁴³. У жовтні 1941 р. протягом трьох тижнів фонди бібліотеки, зосереджені у приміщенні за адресою вул. Володимирська 58а, переглядалися виключно співробітниками оперативної команди «Потсдам». У тому числі, на думку ряду дослідників, наслідком їхніх грабіжницьких дій цілком могло бути зникнення в роки війни з фондів бібліотеки скрині, у якій зберігалися 116 незаінвентаризованих старовинних грамот, малюнків та інших документів. Зокрема,

---

³⁴⁰ Hartung Ulrike. Op. cit., s. 36.

³⁴¹ Кур-Корольов Корінна, Кухер Катаріна, Себта Тетяна, Сінкевич Наталія. Вказ. праця, с. 45.

³⁴² Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 515–516.

³⁴³ Hartung Ulrike. Op. cit., s. 37–38.

серед них була грамота на пергаменті, видана російським царем Петром I київському митрополиту Іоасафу Кроковському у 1708 р.³⁴⁴

Водночас, протягом жовтня 1941 р. ЗК «Потсдам» активно опрацювала бібліотечні фонди, предмети культури та матеріали, пов'язані з історією більшовицької революції в Росії, що перебували в установах на території музейного містечка «Києво-Печерська лавра»³⁴⁵. У цей час за наказом вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельна у другій половині жовтня 1941 р. з експозиції відділу зброї Центрального історичного музею, розміщеної у корпусі № 8 на території лаври, було дозволено вилучити і передати у розпорядження «Групи Кюнцберга» 406 предметів, які становили особливий інтерес для фахівців. Серед них у двох списках згадуються 14 шоломів, 11 панцирів, 2 кольчуги, 32 прапори, 3 древка прапорів з наконечниками, 10 бойових і один гербовий щити, 17 шабель, 7 шабельних піхов, 9 мечів, бойові сокири та молотки, кістені, 2 сагайдаки, 3 лука, 11 стріл, багато наконечників стріл і списів, латні рукавиці, 6 сідел та інші предмети кінської зброї, 3 рушниці та багато стволів від рушниць, 1 велика гармата та 12 менших гармат й інші. Деякі предмети вилучалися разом з планшетами, на яких вони були закріплені (наприклад, на одному було 11 наконечників списів, на інших — 13 і 8, ще на одному планшеті було 30 люльок). Серед вилучених у цей період на території лаври культурних цінностей також фігурують Требник церковнослов'янською мовою 1639 р., старовинний Псалтир, Венеційське стародруковане видання «Риторика» XVII ст., «Періскопен» церковнослов'янською мовою також венеційського друку 1519 р., «Грамматика малоросійського наречія» О. Павловського 1816 р.³⁴⁶ 30 жовтня 1941 р. ЕК «Потсдам» виявила у Володимирському соборі зосереджені там «мільйони» книг, які були визнані як «важливі матеріали», зокрема з «православної літератури». 6 листопада на Подолі у приміщенні колишньої Київської духовної академії було узято під контроль велике зібрання єврейської літератури — книг, газет та інших писемних матеріалів, яке налічувало до війни понад ніж 250 тис. одиниць. 60 000 примірників з нього було підготовлено до вивезення як «збірка іудаїки». Обидві збірки належали до фондів Бібліотеки АН УРСР³⁴⁷. Слід зазначити, що у фондах бібліотеки на Подолі також були виявлені старовинні карти, в тому числі

³⁴⁴ Кур-Корольов Корінна, Кухер Катаріна, Себта Тетяна, Сінкевич Наталія. Вказ. праця, с. 44.

³⁴⁵ Hartung Ulrike. Op. cit., s. 39.

³⁴⁶ Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 521–431, 957; Hartung Ulrike. Op. cit., s. 104–107.

³⁴⁷ Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 520, 787–788.

ручної роботи «часів Петра І». зокрема вказувалося на знахідку під 1740 р.³⁴⁸

Окремі виявлені і вилучені матеріали, які могли використовуватися з оперативною військовою метою, були одразу передані безпосередньо головнокомандувачу групи армій «Центр». Вже 15 жовтня 1941 р. до Берліна «Група Кюнцберга» відправила з Києва перші сім пакетів з «важливим матеріалом». Наступна партія становила 26 ящиків і 20 пакетів з мапами та книжками, окрім того, були підготовлені до відправки 3 ящики з матеріалами для Імперської служби охорони здоров'я та 2 ящики і 18 пакетів політичних і пропагандистських матеріалів. В умовах вибухів і пожеж у Києві, які масово мали місце у вересні — на початку жовтня 1941 р., ця партія культурних цінностей була перевезена вантажівками до осідку групи у Житомирі. Після вибуху 3 листопада 1941 р. Успенського собору Києво-Печерської лаври, цей процес значно прискорився і вже 10 листопада туди ж було перевезено ще 230 ящиків з відібраними матеріалами. Загалом, згідно з донесенням Е. Кюнцберга до Міністерства закордонних справ Німеччини, станом на 9 листопада 1941 р. «фонд київських матеріалів збільшився до 350 ящиків»³⁴⁹. За іншими даними, було підготовлено 370 ящиків³⁵⁰. Усе відібране майно мало бути перевезене до Житомира і звідти відправлятися до рейху залізницею. У тому числі, ще наприкінці жовтня 1941 р. готовими до відправки були 50–60 тис. книг³⁵¹. Підсумовуючи дії зондеркоманди у Києві, Е. Кюнцберг в листопаді 1941 р. доповідав у Берлін, що роботи по визначених об'єктах «в основному закінчені»³⁵².

16 жовтня 1941 р. німецькі війська увійшли до Одеси. А вже 29 жовтня «Група Кюнцберга» звітувала про виявлення у одній з церков важливого архіву, де були наявні документи щодо самотності німців на території Росії й України. А 4 листопада на двох вантажних та двох легкових автомобілях її представники виїхали на Крим. Наступного дня вони були вже на території півострова. Спочатку у Симферополі, а згодом у Ялті були захоплені будівлі органів державної влади, також обстежено фонди бібліотеки та інституцій Таврійського університету, Географічного інституту. Першочергово виявлялися документи і карти, які могли використовуватися у військових цілях. Також були конфісковані матеріали

³⁴⁸ *Hartung Ulrike*. Op. cit., s. 39.

³⁴⁹ Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 519–520.

³⁵⁰ *Hartung Ulrike*. Op. cit., s. 40.

³⁵¹ *Кур-Корольов Корінна, Кухер Катаріна, Себта Тетяна, Сінкевич Наталія*. Вказ. праця, с. 46.

³⁵² Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 520.

щодо німців у СРСР та фотоархів та інші матеріали щодо кримських татар з метою етнологічних досліджень. У Севастополі представники групи обстежили пам'ятки Херсонеса Таврійського та Володимирський кафедральний собор, перетворений Червоною армією на склад боєприпасів. На облік були взяті зразки античної кераміки та предметів побуту. З 31 грудня 1941 р. на 1 січня 1942 р. відібрані найбільш цікаві матеріали на трьох вантажних автомобілях були відправлені на Київ. Під час транспортування, в степу колона була атакована партизанами. Як зазначалося у поданому звіті, «4/5 матеріалів, що перевозилися, було втрачено. Інші є в наявності». Станом на березень 1942 р. «Група Кюнцберга» організувала повне вивезення бібліотеки і фондів Інституту морських біологічних досліджень АН СРСР, бібліотеки та матеріалів Інституту Чорноморських досліджень. Загальна кількість вивезеного складала 74 000 тон залізничного вантажу³⁵³.

4 листопада 1941 р. співробітники «Групи Кюнцберга» почали свою працю в Харкові. У полі їхнього зору першочергово були міські бібліотеки, Харківський університет та ряд інших інституцій³⁵⁴. Зокрема, у фондах Центральної державної наукової бібліотеки протягом жовтня 1941 р. було відібрано і вивезено до 10 000 одиниць книг з географії, геології, геодезії, усі географічні атласи, географічні та геологічні карти, плакати й фотографії. З Харківської державної бібліотеки ім. В.Г. Короленка в грудні 1941 р. за розпорядженням представника групи — офіцера СС Френца — вилучено колекцію географічних карт XVIII–XIX ст. (10 518 прим.), майже всі географічні атласи (50 прим.), серед яких були рідкісні примірники російських атласів 1745 р. та 1792 р., карти України XIX — поч. XX ст. Ці матеріали були відправлені до Берліну. З бібліотеки Харківського університету вилучено 2 553 одиниці цінних видань, в тому числі 368 карт і атласів, книг з географії та геології, які збиралися протягом 140 років³⁵⁵.

Подібні дії здійснювалися також у Сталінській, Ворошиловградській, Сумській та Чернігівській областях³⁵⁶.

1 грудня 1941 р. влада у Києві, а також у всіх інших населених пунктах Рейхскомісаріату «Україна» повністю перейшла до органів німецького цивільного управління. Зі зміною влади активна діяльність

³⁵³ *Hartung Ulrike*. Op. cit., s. 40–43.

³⁵⁴ *Ibid.*, s. 42.

³⁵⁵ *Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є.* Вказ. праця, с. 160–161, 168–169.

³⁵⁶ *Калашнікова В.Є.* Історико-культурні цінності України в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.): теоретичний аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXVIII. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. С. 242.

оперативної команди «Потсдам» поступово почала згортатися. Проте в березні 1942 р. «Групою Кюнцберга» у Берліні була організована виставка «Зразки матеріалів, вивезених зондеркомандою Кюнцберга за сприяння Міністерства закордонних справ з Росії». Захоплені культурні цінності були представлені у кількох категоріях — регіональні дослідження, політика, політичні архіви, цінності, врятовані від знищення. Можливо, що саме ця подія сприяла наступного виданню 4 липня 1942 р. наказу штаб-квартири Вермахту щодо узаконення більш широкого переліку майна, яке підлягало конфіскації нею та можливість передання у розпорядження групи моторизованого корпусу загальною чисельністю 20 000 осіб³⁵⁷. Проте дія «Групи Кюнцберга» була орієнтована на блискавичну роботу у прифронтових районах, захоплених німецькою армією. А зміна ситуації на театрах військових дій унеможливила настільки ж активну подальшу її діяльність, як на початку війни. Тож ствердження на окупованих територіях німецького цивільного управління і конкуренція нацистських відомств за контроль над виявленими культурними цінностями мало наслідком поступове відсторонення «Групи Кюнцберга» від такого контролю, у тому числі й на теренах України. Зрештою, її діяльність було припинено у 1943 р.

Однією з нацистських організацій, причетних до пограбування культурних цінностей України, була «Аненербе» («Das Ahnenerbe») — «Спадщина предків» (повна назва «Німецьке товариство з вивчення стародавньої німецької історії та спадщини предків»). Організація була створена 1 липня 1935 р. під егідою Г. Гімmlера, який став її президентом. Глобальною метою організації було системне дослідження «нордичної індо-германської раси» та всебічне забезпечення досягнення цієї мети. Спектр дослідницьких інтересів товариства був доволі широким — лінгвістика, етнологія, фольклористика, вірування та народний фольклор, біологія, генетика, а також астрологія й окультизм та інші, загалом до 40 напрямків³⁵⁸. Поміж іншого, до основних сфер його діяльності належало фінансування та проведення археологічних досліджень по усьому світу з метою пошуку підтверджень наявності давніх витоків та видатних досягнень германської культури³⁵⁹. З січня 1939 р. «Аненербе» стала частиною СС. Її штаб-квартира розташовувалася у замку Вавельсбург. З початком німецько-радянської війни у липні 1941 р. «Аненербе» ініціювала проведення «акції у Південній Росії», яку пропонувалося здійс-

³⁵⁷ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ. праця, с. 112, 120.

³⁵⁸ Freitag Gabriele, Grenzer Andreas. Op. cit., s. 57.

³⁵⁹ Николас Линн. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 31.

нити під керівництвом штурмбанфюрера СС професора Г. Йанкуна (G. Jankuhn). На початку 1942 р. його місія окреслилася як «дослідження знахідок і пам'яток імперії готів у Південній Росії», що відповідало основному дослідницькому фаху Йанкуна. Ця ідея була підтримана особисто Г. Гімлером, котрий надав «особливій команді Йанкуна» свою протекцію та приєднав її до підпорядкованої йому дивізії Ваффен СС «Вікінг», яка повинна була забезпечувати їй усіляке сприяння³⁶⁰.

Члени цієї особливої групи «Аненербе» разом з передовими частинами Вермахту влітку–восени 1941 р. були у захопленому німецькою армією Бердичеві та «рятували» фонди «зруйнованого музею Бердичева»³⁶¹ (Бердичівського історичного музею — С.К.). Практично одночасно з експертами групи армій «Південь», «Групи Кюнцберга» та Оперативного штабу А. Розенберга вони «брали під охорону» музейні фонди доісторичного періоду та давньої історії на території музейного містечка «Кисво-Печерська лавра» у Києві. При цьому, цікаві з огляду на діяльність «Аненербе» матеріали вивозилися на збірні пункти СС, а потім — до Берліну для їх опрацювання. Пізніше, відправки культурних цінностей почали здійснюватися безпосередньо на адресу штаб-квартири «Аненербе» у замку Вевельсбург не лише для вивчення, але й з метою оздоблення його інтер'єрів оригінальними пам'ятками. При цьому, сам замок був власністю Г. Гімлера³⁶².

Ці дії відбувалися під егідою СС. Так, перебуваючи в Києві гауптштурмфюрер СС Шиль (Schill) повідомляв у Берлін за підсумками обстеження музеїв на території Києво-Печерської лаври про велику кількість матеріалів щодо «германських поселень» та «германського дива у Південній Росії та Причорномор'ї»³⁶³. Незважаючи на намагання Оперативного штабу А. Розенберга ствердити свої пріоритети, Шиль домогся, щоб до цих пам'яток якнайшвидше отримав доступ представник «Аненербе» професор Г. Йанкун. Згодом, у січні 1942 р. Йанкун разом з експертом спеціальної команди «Аненербе» з праісторії обершарфюрером СС В. фон. Сифельдом (W. v. Seefeld) запакували для відправки частину експонатів, проте співробітники штабу Розенберга затримали їх відправку до Німеччини. Тоді ж ними вже спільно з Оперативним штабом почали досліджуватися матеріали Антирелігійного музею. Але навесні 1942 р. за допомогою міністерства пропаганди вони змогли обійти протидію штабу та відправити підготовлений вантаж з Києво-Печерської лаври у

³⁶⁰ Там само, с. 289.

³⁶¹ Там само.

³⁶² Там само.

³⁶³ *Freitag Gabriele, Grenzer Andreas*. Op. cit., s. 35.

Берлін³⁶⁴. Існують дані, що мова йде про 16 ящиків з матеріалами³⁶⁵. У подальшому основні акценти своїх дій спеціальний підрозділ «Аненербе» зосередив в районі Східного Подніпров'я, а також в Криму та на Кавказі³⁶⁶.

Так, навесні 1942 р. експерти «Аненербе» побували в музеях Миколаєва та Маріуполя. У серпні 1942 р. під егідою «Аненербе» були проведені розкопки в районі «готських міст» («Gottenburgen») Мангуп-кале та Ескі-Кермен, за якими слідкував особисто Г. Гімлер³⁶⁷. У серпні–вересні 1942 р. спеціальна команда «Аненербе» «евакуювала» відібрані музейні фонди з Майкопа та Армавіра на території Росії, були проведені археологічні розкопки з великою кількістю знахідок на відомій скіфській пам'ятці біля с. Даховське в Майкопському районі. В Криму з музеїв у Севастополі та Керчі було вивезено, відповідно, 55 та 17 ящиків з «грекоримськими» матеріалами. З Симферопольської бібліотеки вивезли матеріали географічного характеру та з досліджень Причорноморського регіону. Усі ці матеріали разом з іншими в жовтні 1942 р. були відправлені у Берлін³⁶⁸. У травні та червні 1943 р. представники «Аненербе» провели археологічні розкопки на Дніпропетровщині біля сіл Солоне та Миколаївка, а також в районі м. Запоріжжя. Дослідження проводилися з метою пошуку пам'яток готів. Участь у них брали д-р Бурш (Bursch), д-р Хюле (Hülle), д-р Модріан (Modrian). Матеріали досліджень були вивезені до Німеччини³⁶⁹.

Ажіотаж навколо досліджень скіфських та готських пам'яток та увага, яку цьому питанню приділяли найвищі керівники Третього рейху, мали наслідком не лише вивезення з України цінних археологічних матеріалів та грабіжницькі розкопки археологічних пам'яток, але й призводила до знищення цінних об'єктів культурної спадщини внаслідок «місцевих ініціатив» німецьких чиновників. Так, в ході «досліджень» в Криму, ініціатором яких був призначений керівником німецького цивільного управління генеральний комісар Криму австрійський нацист А. Фрауенфельд, на унікальній пам'ятці Неаполі Скіфському поблизу Симферополя

³⁶⁴ Ibid., s. 35–36.

³⁶⁵ *Hufen Christian*. *Gotenforschung und Denkmalpflege*. Herbert Jankuhn und die kommandounternehmen des "Ahnenerbe" der SS // «Betr.: Sicherstellung» — NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Bremen: Edition Temmen, 1998. S. 80.

³⁶⁶ *Freitag Gabriele*, *Grenzer Andreas*. Op. cit., s. 35–36.

³⁶⁷ *Hufen Christian*. *Gotenforschung und Denkmalpflege*. Herbert Jankuhn und die kommandounternehmen des "Ahnenerbe" der SS, s. 84.

³⁶⁸ Ibid., s. 74–87

³⁶⁹ Ibid., s. 90.

було висаджено у повітря один з найбільш цікавих склепів древнього городища з наскельним рельєфним зображенням вершника-скіфа³⁷⁰.

Коли під ударами Червоної армії відбувався відступ німецьких військ, то уповноважені німецькі організації проводили масове вивезення наявних у великих культурних центрах України культурних цінностей. При цьому представники «Аненербе» додатково «зачищали» ті музейні та інші матеріали, які ще лишалися після вивезення культурних цінностей Оперативним штабом А. Розенберга. Зокрема, у серпні 1943 р. професор Йанкун критикував штаб Розенберга за те, що той залишив у Харкові доволі багато матеріалів з доісторичної доби та давньої історії. Тож він забезпечив вивезення «Аненербе» залишків цих фондів до Києва. При цьому, за свідченням одного з співробітників «Аненербе», при перевезенні були загублені «цілий скелет Trogontherium (гігантський бобровий гризун — С.К.), три гігантських оленячих черепи, триста кам'яних ножів та інше»³⁷¹. Так само, залишені після «евакуації» Оперативним штабом археологічні предмети були вивезені у Київ з Полтавського краєзнавчого музею. Згодом усі сконцентровані у Києві пам'ятки були переправлені до Берліну³⁷². Діяльність «Аненербе» припинилася разом з розгромом нацистської Німеччини.

Найбільш потужною та впливовою нацистською організацією, яка займалася виявленням та вивезенням українських культурних цінностей був Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга (ОШР, «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete»). Витоки його появи були пов'язані з діяльністю А. Розенберга як одного з головних нацистських ідеологів, який після приходу націонал-соціалістів до влади у Німеччині очолив управління зовнішньої політики НСДАП та водночас став Уповноваженим фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у НСДАП та очолив відповідне відомство. До структури останнього входили відділи навчання, світоглядної інформації, літератури, науки, прадавньої історії, мистецтва, музики, образотворчого мистецтва та культурно-політичний архів³⁷³. Після успішної для нацистів «польської кампанії» 1939 р., та блискавичного захоплення ними у червні 1940 р. Голландії, Бельгії та Франції, у розпорядження нацистських служб попали колосальні архівні матеріали політичного та ідеологічного характеру, величезна кількість предметів старовини і мистецтва. 5 липня

³⁷⁰ Чушков Б., Петровский М. Симферополь: историко-краеведческий очерк. Симферополь, 1984. С. 107.

³⁷¹ Николас Линн. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 292.

³⁷² Там само.

³⁷³ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ праця, с. 106.

1940 р. за розпорядженням Гітлера був виданий наказ шефа Верховного командування Вермахту, у якому А. Розенбергу доручалося забезпечення збереження та дослідження фондів державних бібліотек, архівів, канцелярій вищих церковних інституцій, документів масонських лож з метою виявлення і конфіскація матеріалів, які можливо було використовувати в ідеологічній та політичній боротьбі проти «ворогів рейху»³⁷⁴. На підставі цього наказу 17 липня 1940 р. Розенберг створив «Оперативний штаб служб рейхсляйтера Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів». Фактично, через рік, 17 липня 1941 р. з початком німецько-радянської війни і захоплення значних територій СРСР, нацисти створили Міністерство східних окупованих територій на чолі з А. Розенбергом. Відповідно, було змінено назву підпорядкованого йому оперативного штабу на «Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга для окупованих східних територій», згодом на «Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга для окупованих територій» і, зрештою «Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга», що було покликано зміною та розширенням його завдань³⁷⁵. У тому числі, у воєнних діях на Сході, Оперативний штаб отримав доручення «конфіскувати культурні цінності будь-якого роду та за можливості організувати їх захист від руйнування та крадіжок»³⁷⁶.

Про масштаби діяльності Оперативного штабу Розенберга свідчать дані звіту Зондерштабу «Образотворче мистецтво» про дії по обліку та конфіскації культурних цінностей на територіях країн Західної Європи за період з жовтня 1940 р. по 15 липня 1944 р., надані Розенбергу, Гімлеру і Гітлеру. Лише цим зондерштабом було «науково оброблено» 21 903 предмети мистецтва, в тому числі картин, пастелей, акварелей та рисунків — 5 281; мініатюр, рисунків по склу та емалей, книг і рукописів — 684; предмети обстановки художньо-історичної цінності (меблі, художньо-декоративні предмети) — 2 477; гобелени, килими, вишивки — 583; вироби ручної роботи (порцеляна, бронза, фаянс, майоліка, кераміка, прикраси, монети, вироби з дорогоцінних каменів) — 5 825; східноазійські предмети мистецтва (бронза, порцеляна, скульптура, картини, зброя) — 1 286; античні твори мистецтва (скульптура, бронза, вази, прикраси, посуд, різьблений камінь, теракота) — 259. Ці предмети характеризувалися як «вищої якості» та «шедеври», через що дане зібрання «може посперечатися з найбільшими європейськими музеями»³⁷⁷. Усі ці культурні

³⁷⁴ Там само.

³⁷⁵ *Кашеварова Наталія*. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 89–90.

³⁷⁶ Там само, с. 91.

³⁷⁷ *Аксенов Віталій*. Вказ. праця, с. 81–82.

цінності були вивезені на територію рейху у 137 вагонах і містилися у 4 174 ящиках, які були розподілені по шести сховищах³⁷⁸.

Структура Оперативного штабу Розенберга складалася з Управління штабу в Берліні, зондерштабів, головних робочих груп, до складу яких входили менші робочі групи та мобільні оперативні команди, зв'язкові пунктів. З 20 серпня 1941 р. Управління штабу очолював Г. Утікаль (G. Utikal)³⁷⁹. Загалом у складі Оперативного штабу працювали до 350 фахівців з різних галузей знань³⁸⁰. Протягом 1940–1945 рр. кількість зондерштабів, які відповідали певним напрямкам діяльності ОШР та виконували спеціальні завдання, змінювалася. Вважається, що загалом діяли до 15 зондерштабів, серед яких називаються «Наука», «Образотворче мистецтво», «Прадавня історія» («Прадавня та рання історія»), «Фольклористика» («Народознавство»), «Генеалогія» («Генеалогічні дослідження»), «Архіви» («Архівна справа»), «Світоглядна інформація», «Музика» («Музикознавство»), «Релігієзнавча інформація» («Н», «Церква»), «Театр», «Преса», «Американізм» («Лібералізм та американізм»), «Юдаїка» (Зондерштаб Інституту досліджень єврейського питання Вищої школи), «Бібліотека Вищої школи» (для забезпечення завдань поповнення Центральної бібліотеки Вищої школи, фонди якої спочатку розміщувалися у Берліні, а потім почали концентруватися у монастирі в містечку Танценберг в австрійських Альпах)³⁸¹. Головні робочі групи ОШР створювалися для забезпечення контролю щодо культурних цінностей відповідно до окремих визначених регіонів. Зокрема, серед перших почали діяти ГРГ «Бельгія та Північна Франція», ГРГ «Нідерланди», згодом — головні робочі групи для Греції та Югославії³⁸². З початком війни на Сході проти СРСР, у складі Оперативного штабу Розенберга були створені головні робочі групи «Україна», «Остланд» і «Центр». ГРГ «Центр» призначалася для роботи на території Білорусі та суміжних районів Росії. ГРГ «Остланд» працювала переважно у Прибалтиці³⁸³, разом з тим, при

³⁷⁸ *Кашеварова Наталія*. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження, с. 240.

³⁷⁹ Там само, с. 101.

³⁸⁰ *Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є.* Вказ праця, с. 105.

³⁸¹ *Кашеварова Наталія*. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження, с. 201; *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 114, 118.

³⁸² *Кашеварова Наталія*. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження, с. 89.

³⁸³ Там сам, с. 158–159, 162–163.

ній діяла передова робоча група «Петербург», яка мала контролювати приміські райони Ленінграду та захоплені прилеглі території на Півночі Росії³⁸⁴.

Головна робоча група «Україна» базувалася у Києві. У 1942 р. до її складу входили робочі групи «Західна Україна» з резиденцією у Києві, «Східна Україна» (м. Дніпропетровськ), «Південна Україна» (м. Херсон), «Крим» (м. Симферополь)³⁸⁵. У подальшому структура ГРГ «Україна» змінювалася. Зокрема, за даними Т. Себти, станом на 1943 р. при ній діяли п'ять робочих груп — «Київ», «Харків», «Дніпропетровськ», «Херсон», «Крим», а також десять особливих команд — «Одеса», «Мелітополь», «Миколаїв», «Чернігів», «Маріуполь–Таганрог», «Кавказ», «Сталінград», «Курськ», «Ростов», і філіал у Кракові³⁸⁶. З жовтня 1941 р. ГРГ «Україна» очолював гауамтсляйтер Ф. Зайбот (F. Seiboth)³⁸⁷.

Проте реальне ствердження ключових позицій Оперативного штабу Розенберга по відношенню до культурних цінностей відбувалося поступово. Опинившись перед фактом зростаючого стихійного пограбування цінностей на Сході та конкуренції щодо контролю за культурними цінностями з боку Вермахту, пов'язаних з СС «Групою Кюнцберга» та «Аненербе», А. Розенберг поспішив вжити заходів для того, щоб забезпечити перевагу підпорядкованого йому ОШР над іншими відомствами. З жовтня 1941 р. він надіслав рейхскомісару України Е. Коху директиву про конфіскацію культурних цінностей України. Директива визначала порядок роботи по вилученню музейних, архівних та бібліотечних цінностей, її виконавців і методику. Вказавши на необхідність обліку всіх матеріалів фондів музеїв, Розенберг доручив Коху в рамках його повноважень щодо цивільного «державного управління музеями, бібліотеками тощо» «конфіскувати у своєму рейхскомісаріаті всі культурні цінності, що придатні для вивчення ідеологічних ворогів націонал-соціалізму та загалом для націонал-соціалістичного дослідження». Він повідомив, що розпочато підготовку до розгортання структур Оперативного штабу та прибуття уповноважених представників ОШР «у належний строк... до Вашого райхскомісаріату з метою створення тут робочої групи». Робоча

---

³⁸⁴ Картотека “Z” оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Цінності культури на окупованих територіях Росії, України і Белорусії 1941–1942 / Издание подготовлено М.А. Бойцовым и Т.А. Васильевой. М.: Издательство Московского университета, 1998. С. 16–17.

³⁸⁵ Там само, с. 16.

³⁸⁶ *Себта Т.М.* Київська частина матеріалів Айнзатцштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. 1997. № 1–6. С. 55.

³⁸⁷ Києво-Печерська лавра під час Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 78, 537–538.

група для здійснення своїх завдань мала перебувати «у розпорядженні» Е. Коха, разом з тим, Розенберг наголошував, що керівник ОШР Утікаль, який буде здійснювати пряме управління діяльністю цієї робочої групи, «підпорядковується безпосередньо моєму міністерству». З метою протидії іншим каналам вилучення культурних цінностей, А. Розенберг звернувся до Коха з наступною вимогою: «Я прошу суворо заборонити будь-яким службам переміщувати будь-які культурні цінності з вашого райхс-комісаріату без погодження з Вашої сторони». Відповідна вимога мала бути доведена до керівників генерал-комісаріатів та гебіт-комісаріатів³⁸⁸.

Але протягом певного часу це розпорядження лишалося суто «на папері». З однієї сторони, розгортання структур цивільного управління відбулося не одразу після захоплення території України німецькими військами, а з деякою затримкою. Між тим діяв наказ А. Гітлера від 25 червня 1941 р. про передання усїєї повноти влади на окупованих територіях командувачам військами Вермахту. У ньому зазначалося: «У якості вищих представників вермахту командуючі військами Вермахту на щойно окупованих східних територіях мають всю повноту військової та адміністративної влади». В галузі вирішення цивільних завдань вони мали надавати допомогу рейхскомісарам у вирішенні ними політичних та адміністративних завдань. Проте при обставинах, що «не терплять зволікання», командувачі військами Вермахту мали право «втручатися у сферу цивільного управління, якщо це необхідно для виконання військових завдань». Командуючі військами мали право передавати ці свої повноваження підлеглим з'єднанням Вермахту, що безпосередньо перебували на окупованих територіях³⁸⁹. Безперечно, це давало підставу військовим здійснювати власні обстеження та вилучення культурних цінностей. Також ще раніше з Вермахтом було погоджено дії передових загонів пов'язаної з СС «Групи Кюнцберга». Тож перші представники ГРГ «Україна» Оперативного штабу Розенберга, які прибували у Київ 18 жовтня 1941 р.³⁹⁰, не маючи власного транспорту та належної організаційної підтримки, були змушені спостерігати за діями військових та «Групи Кюнцберга» по конфіскації та вивезенню культурних цінностей і доповідати про це вищому керівництву. Наприклад, д-р В. фон Франке, співробітник групи науки Оперативного штабу Розенберга, який прибув до Києва у першій декаді листопада 1941 р., повідомляв про відправлення

³⁸⁸ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 50; *Кашеварова Наталія*. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 73–74.

³⁸⁹ Преступные цели — преступные средства, с. 46.

³⁹⁰ Києво-Печерська лавра в часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 537.

численних транспортів «Групою Кюнцберга», у тому числі з Бібліотеки АН УРСР. Він намагався звертатися до вищих інстанцій щоб зупинити цю активність. Водночас В. фон Франке пропонував налагодити співпрацю з співробітниками Кюнцберга для кращої організації можливого вивезення необхідних фондів³⁹¹. Пізніше, на початку 1942 р., з Києва повідомлялося до Райхскомісаріату «Україна» про продовження практики масової видачі творів мистецтва з музеїв Києва німецьким військовим, що також фіксувалося на рівні робочої групи ОШР «Західна Україна»³⁹².

З огляду на цю ситуацію, ще 16 жовтня 1941 р. Розенберг звернувся з листом до А. Гітлера, у якому, навівши, зокрема й приклади розграбування культурних цінностей у Мінську та інших територіях на Сході, звернув увагу на те, що «доволі значні цінності вилучені установами та особами, які, вочевидь, не мають на те повноважень». І попросив його видати з цього приводу особистий наказ, обов'язковий для «усіх інстанцій, що діють у східних областях, включно із зоною бойовий дій». Також висловлювалося прохання, аби такий наказ через імперського керівника СС було доведено «окремим формуванням СС та СД». Окрім того, Розенберг звернувся до Гітлера, аби його уповноважений у справа музею в Лінці Поссе надав Міністерству східних окупованих територій список творів мистецтва, які можуть становити інтерес для «Музею Фюрера»³⁹³. Наказ Гітлера про повноваження Розенберга щодо конфіскації та використання культурних цінностей в окупованих східних областях був виданий 1 березня 1942 р. Ним ці завдання «доручалися рейхсляйтеру Альфреду Розенбергу» і зазначалося: «Його оперативний штаб для окупованих областей має право перевіряти бібліотеки, архіви, ложи та інші ідеологічні та культурні організації усіх видів відповідних матеріалів та конфісковувати їх для виконання завдань націонал-соціалістичної партії в галузі ідеології». Ці повноваження поширювалися і на інші культурні цінності. У наказі наголошувалося, що «необхідні заходи у межах східних областей, що управляються Німеччиною, приймає рейхсляйтер Розенберг»³⁹⁴. 7 квітня 1942 р. на підставі цього наказу вийшло розпорядження Міністерства окупованих східних територій рейхскомісарам Остланда та України про збереження культурних і наукових

---

³⁹¹ Кур-Корольов Корінна, Кухер Катаріна, Себта Тетяна, Сінкевич Наталія. Вказ. праця, с. 45.

³⁹² Києво-Печерська лавра в часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 537, 56–567.

³⁹³ Аксенов Виталій. Любимый Музей фюрера. Украденные сокровища. Санкт-Петербург–Москва: Издательский дом «Нева», Издательство «Олма-ПРЕСС», 2003. С. 145–147.

³⁹⁴ Преступные цели — преступные средства, с. 263–264.

цінностей для вивезення їх у Німеччину. У ньому наголошувалося, що облік та обробка даних про культурні цінності, дослідницькі і наукові матеріали з бібліотек, архівів, науково-дослідних інститутів, музеїв та інших установ, знайдених у громадських, релігійних та приватних приміщеннях, а також «спрямована на збереження предметів культури діяльність» доручаються Оперативному штабу Розенберга або можуть здійснюватися виключно у координації з ним³⁹⁵.

Тож з літа–осені 1942 р. робочі групи Оперативного штабу Розенберга розгорнули свою роботу майже на всій території окупованої України. Їх діяльність тісно перепліталася з установами, що діяли в рамках німецького цивільного управління райхскомісаріатом «Україна». Зокрема, першочергово до них належало Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine), яке було створено за наказом райхскомісара України 7 грудня 1942 р. Його очолював Г. Вінтер (G. Winter), котрий спочатку був архівним експертом при групі армій «Центр», згодом — держархівдиректором при Головній робочій групі «Україна»³⁹⁶. Так само, в інституціях, що безпосередньо підпорядковувалися рейхскомісаріату «Україна» працювали археологи — члени ОШР П. Грімм, Р. Штамфус, В. Хюле та ряд інших³⁹⁷.

Діяльність ГРГ «Україна» через окремі робочі групи та спеціальні команди охоплювала надзвичайно велику територію. Вона поширювалася на такі значні культурні центри, як на Заході і в центрі Брест, Луцьк, Рівне, Житомир, Київ, Полтава, Вінниця, на Сході і Півдні Харків, Ворошиловград, Сталіно, Кіровоград, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Миколаїв, Херсон, Таганрог, Краснодар, Ростов, П'ятигорськ, Симферополь, Керч, Севастополь. Співробітники ОШР не поминули увагою і такі менші міста та селища, як Ніжин, Прилуки, Бердянськ, Алушка, Феодосія, Судак, Саки, Білозерка на Херсонщині, Майкоп, а також окремі старовинні комплекси Чуфут-Кале та Ескі-Кермен у Криму. Вони фіксували наявність і стан архівів, бібліотек, музеїв, включно з тими, що перебували у державних установах та науково-дослідних інституціях, вищих навчальних закладах, відзначали найбільш визначні архітектурні об'єкти³⁹⁸.

³⁹⁵ Там само, с. 264–265.

³⁹⁶ *Себта Тетяна*. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісаріаті України: історичний нарис // *Архіви України*. 2009. № 3/4. С. 111–112.

³⁹⁷ *Себта Т.М.* Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час німецької окупації (1941–1943), с. 80–81.

³⁹⁸ Картотека «Z» оперативного штаба «Рейхсляйтер розенберг». Цінності культури на окупованих територіях Росії, України і Белорусії 1941–1942, с. 269–322; *Кашеварова Наталія*. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження, с. 204–205.

Восени 1941 — середині 1943 рр. Оперативний штаб Розенберга здійснював переважно роботи з виявлення, обліку та інвентаризації, концентрацію та дослідження культурних цінностей. Акти вивезення предметів старовини і мистецтва до Німеччини були епізодичними і стосувалися або найбільш цінних пам'яток, або матеріалів, які надсилалися до Німеччини для проведення пропагандистських виставок. Так, у березні 1942 р. для виставки у Берліні було передано з Києва 47 картин, 10 ікон та 27 інших музейних експонатів³⁹⁹. 1 квітня 1942 р. до Управління ОШР у Берліні відіслали дві оригінальні грамоти на пергаменті за 1737 р. та 1740 р., надані Києво-Печерському монастирю імператрицею Анною Іоанівною про підтвердження прав і привілеїв. Вони трактувалися як зразок каліграфічного оформлення з великою вислою імператорською печаткою у позолоченій кустодії та вишуканих палітурках⁴⁰⁰. У середині квітня 1942 р. кур'єром туди ж були доставлено папку з лаврської збірки, в якій містилися «цінні гравюри початку XVII ст.», роботи французького гравера Босса. Точна їх кількість невідома, але зазначається, що на деяких листах картону наклеєно по 10–15 менших гравюр. 8 травня 1942 р. до Берліну передали ще дві оригінальні грамоти — імператриць Анни Іоанівни (1735 р.) та Катерини II (1762 р.), алегоричне зображення за Старим Заповітом, та радянські книжки про Червону армію і Москву⁴⁰¹. Водночас, 17 липня 1942 р. робочою групою ОШР у Криму було відправлено у Німеччину 56 ящиків з культурними цінностями, два з яких призначалися для Зондерштабу «Образотворче мистецтво». У лютому 1943 р. у Берлін відправили ще один вагон з культурними цінностями Криму, серед вивезеного майна були два ящики з картинами і один рулон з картинами без рам⁴⁰². Також вивозилися бібліотечні фонди. Зокрема, лише у вересні 1942 р. та травні 1943 р. за участю ОШР було вивезено до Німеччини загалом біля 95 тис. книг з юдаїки та гебраїки з фондів Бібліотеки АН УРСР. А загалом разом з операціями по вивезенню книг у липні-серпні 1943 р., до Німеччини перемістили близько 167 тис. книг та інших видань з цих книжкових зібрань⁴⁰³.

³⁹⁹ *Себта Т.М.* Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час німецької окупації (1941–1943), с. 82.

⁴⁰⁰ Києво-Печерська лавра в часи Другої Світової війни: Дослідження. Документи, с. 621.

⁴⁰¹ Там само, с. 630.

⁴⁰² *Долинський О., Себта Т.* Нові документи з історії втрачених в роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алушці // *Архіви України.* 2005. № 1. С. 587–577.

⁴⁰³ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз, с. 128–129.

Згідно з узагальненим звітом Зондерштабу «Образотворче мистецтво», поданим у липні 1944 р., лише цим структурним підрозділом ОШР на окупованих східних територіях було організовано вивезення до рейху кілька сотень найцінніших зразків російського живопису XVIII–XIX ст., цінних художньо-історичному сенсі меблів, предметів інтер'єру з колишніх царських палаців, зібрання зразків мистецтва більшовицького періоду, а також велику кількість книг з історії мистецтва та архітектури, музейної справи⁴⁰⁴.

Під егідою Оперативного штабу Розенберга було проведено низку археологічних обстежень та розкопок. За спеціальним розпорядженням Е. Коха з травня 1942 р. почали проводитися «розкопки» ряду пам'яток, зокрема, Корчуватського могильника черняхівської культури під Києвом⁴⁰⁵. Проте в центрі уваги були археологічні дослідження в районі Дніпропетровська, Запоріжжя та Нікополя, а також в Криму, де в конкуренції з іншими нацистськими структурами (першочергово «Аненербе»), а у ряді випадків і у порозумінні з ними представники ОШР намагалися досліджувати так звані «готські» та скіфські пам'ятки. Найбільш широкі експедиційні обстеження та розкопки у цих районах були проведені у травні–серпні 1943 р.⁴⁰⁶ Зокрема, залучений до досліджень з Ростова колишній співробітник Дніпропетровського історичного музею, учасник Дніпрельстанівських експедицій професор М. Міллер провів дослідження у с. Миколаївка, а також в районі Нікополя і Запоріжжя⁴⁰⁷. Д-р Хюле і д-р Модріан за участю українського археолога П. Козара досліджували пам'ятки у районі сіл Новоолександрівки, Федоровки, Привольного та Вільна Балка. Дослідження проходили за погодженням з керівником Зондерштабу ОШР «Прадавня та давня історія» професором Г. Райнертом (H. Reinerth)⁴⁰⁸.

Влітку 1943 розпочалася підготовка німецьких служб до масового вивезення культурних цінностей з території України, яке в основному, припадає на осінь 1943 р. Його здійснювало Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті «Україна» з центром у Києві за участю структур Оперативного штабу Розенберга та його робочих груп на

---

⁴⁰⁴ *Кашеварова Наталія*. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження, с. 240.

⁴⁰⁵ *Коваль М. В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944), с. 163.

⁴⁰⁶ *Hufen Cristian*. Op. cit., s. 90.

⁴⁰⁷ Ibid.

⁴⁰⁸ *Schöbel Gunter*. Die Ostinitiativen Hans Reinerths // Schachtmann Judith, Strobel Michael, Widera Thomas. Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Gottlingen: V&R unipress GmbH, 2009. S. 270.

місяцях. Значна частина музейних, архівних та бібліотечних фондів спочатку концентрувалася у Києві (наприклад, з Полтави, Харкова, Умані), а потім відправлялася далі на Захід. Разом з тим, окремі відправлення одразу рухалися через Київ на Краків (Дніпропетровськ, Симферополь), а звідти — частина з них одразу попадали до Німеччини (Симферополь).

Так, у серпні 1943 р. з Харківської картинної галереї Оперативним штабом до Києва, а звідти у вересні 1943 р. до Рівного, і далі до Кенігсбергу було вивезено 96 предметів українського живопису XIX–XX ст. (картини, малюнки, акварелі), 173 картини західноєвропейських майстрів XVII–XIX ст., 11 картин російських художників XIX ст. (серед них В. Полєнов «Христос на Генісаретському озері», І. Айвазовський «Татарське село», «Шторм»), 31 ікона української та російської шкіл XV–XVIII ст., 12 гравюр німецьких майстрів, 25 килимів і гобеленів⁴⁰⁹. За свідченнями співробітників галереї, вилучення культурних цінностей проводили фахівці з мюнхенської Пінакотєки та одного з берлінських музеїв⁴¹⁰. З Харківського історичного музею ім. Г.С. Сковороди було вивезено 17 автомашин унікальних експонатів та іншого майна⁴¹¹. Серед вивезеного знаходилося 18 тис. книг з бібліотеки музею (із загальної довоєнної кількості 20 000 од.)⁴¹². Поміж вилучених у Харкові раритетів були 4 цінні євангелія у коштовних оправах⁴¹³.

З Полтавського краєзнавчого музею за участю ОШР було вивезено 6 ящиків з експонатами. Ще 20 ящиків цінних фондів вивезли з Полтавського обласного архіву⁴¹⁴. За дорученням керівника Крайового інституту до- і ранньої історії та однойменного музею Р. Штамфуса, П. Курінний перевіз до Києва для відправки у Німеччину відібрані археологічні фонди Уманського краєзнавчого музею. Вагон з музейними цінностями з Умані та вагон з конфіскованими музейними, архівними та бібліотечними фондами з Вінниці були відправлені до Кракова, куди прибули у грудні 1943 р.⁴¹⁵

---

⁴⁰⁹ *Себта Тетяна*. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісаріаті України: історичний нарис, с. 121.

⁴¹⁰ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 73–132.

⁴¹¹ Там само, арк. 33; Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 16. Арк. 63.

⁴¹² Бібліотечний фонд Харкова в роки Другої Світової війни. К., 1997. С. 25.

⁴¹³ *Себта Т.М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. К, 2000. С. 92.

⁴¹⁴ *Себта Тетяна*. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісаріаті України: історичний нарис, с. 121.

⁴¹⁵ *Радієвська Тетяна, Себта Тетяна, Сорочіна Світлана*. Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. //

Вагон цінних експонатів, які представляли собою переважно унікальні археологічні знахідки (у тому числі матеріали німецьких розкопок 1943 р.) співробітники ОШР вивезли 28 вересня 1943 р. з Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького спочатку у напрямку Кривого Рогу, а згодом на Краків. Перед тим з міста була вивезена бронзова статуя російської імператриці Катерини II⁴¹⁶. Туди ж були відправлені архівні документи з Дніпропетровського обласного державного архіву та обласного партійного архіву⁴¹⁷. За даними Дніпропетровського художнього музею, з його фондів загалом було вивезено 449 творів мистецтва⁴¹⁸. Проте у виявленому Т. Себтою списку картин, відібраних у музеї для Зондерштабу «Образотворче мистецтво» його представниками Д. Розкампом та О. Кляйном ще у жовтні 1942 р. та відправленому до Німеччини наприкінці лютого 1943 р., фігурує лише 53 картини⁴¹⁹. Імовірно, музей враховував і вивезені за інших обставин предмети.

З київських Музею західного та східного мистецтва і Музею російського мистецтва восени 1943 р. загалом було вивезено, за різними німецькими даними, 65 або 98 ящиків з творами мистецтва, з яких лише на 48 були складені інвентарні описи. Окрім того, до ящиків додавалися ще 51 картонна коробка, 6 папок та рулон з гравюрами, усе це було конфісковано в музеї західного та східного мистецтва⁴²⁰. Вважається, що з Музею західного та східного мистецтва експонати вивозилися двома партіями (13 ящиків і 11 ящиків). За виявленими описами лише на частину творів мистецтва, серед вивезених були 112 картин західноєвропейського живопису, 2 мармурові римські бюсти хлопчика та дівчинки II ст. н. е., 2 бронзові фігури та 26 античних і східних предметів зі скла. Західно-європейський живопис представлено італійською, голландською, фламандською, нідерландською школами. Найбільшою була італійська школа, яку репрезентували такі відомі художники, як Бронзіно «Іоанн Хреститель», Александро Аллорі «Розп'яття», Антоніо Болестро «Розп'яття Петра»⁴²¹. З Музею російського мистецтва, за дуже неповними

Археографічний щорічник. Вип. 24–25. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018. С. 817.

⁴¹⁶ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1 зв.; *Мешков Дмитро*. Вказ праця, с. 56.

⁴¹⁷ *Мешков Дмитро*. Вказ праця, с. 56–57, 62–63.

⁴¹⁸ Архів ДХМ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 20. Арк. Арк. 1.

⁴¹⁹ *Себта Т.М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. К, 2000. С. 89.

⁴²⁰ Там само, с. 93–94.

⁴²¹ *Себта Тетяна*. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісаріаті України: історичний нарис, с. 121.

даними виявлених дослідниками німецьких описів, серед вивезеного майна фігурують 351 ікона, 418 картин, 11 акварелей, 17 мініатюр. При цьому, на 20 ящиків з цього музею описи взагалі відсутні⁴²². Свого часу, Т. Себта висловила припущення, що існувало два зібрання творів мистецтва з цих київських музеїв та Харківської картинної галереї, які вивозилися нацистами з Києва і які не були об'єднані⁴²³. Також слід зазначити, що починаючи ще з 1941 р. та перед відправкою до Музею російського мистецтва було передано велику кількість ікон з музеїв Києво-Печерської лаври.

27 вересня 1943 р. Оперативний штаб Розенберга з дозволу рейхскомісара Коха вивіз з Києва до Ратібора 80 картин з фондів Київського музею українського мистецтва⁴²⁴.

Проте найбільш масштабним було вивезення фондів створеного німецькою окупаційною владою Крайового музею до- і ранньої історії, основу якого складала перевезені до його приміщення у колишньому музеї В.І. Леніна фонди Центрального історичного музею та Інституту археології України АН України, інших музеїв та установ. У період з 27 вересня до 17 жовтня 1943 р. з Крайового музею до Кракова було вивезено 6 вагонів археологічних збірок та інших матеріалів. Це були знахідки періоду палеоліту (269 ящиків, 72 пакунки); неоліту (121 ящик, 36 пакунків), трипільської культури (461 ящик, 121 пакунок); періоду бронзи (12 ящиків, 8 пакунків), скіфії (27 пакунків у 27-ми ящиках); з розкопок грецьких міст Північного Причорномор'я (228 ящиків, 63 пакунки), у тому числі Ольвії (215 ящиків, 63 пакунки), готів (14 пакунків у 14-ти ящиках), праслов'янських культур, вікінгів та інше (20 пакунків у 20-ти ящиках), а також знахідки з розкопок Дніпрогесівської експедиції (766 ящиків, 156 пакунків). Окрім того, були вивезені черепи з різних розкопок (4 ящики), два не запаковані скіфські казани, нумізматики (7 ящиків), архів (5 ящиків), фотоархів (скляні негативи — 24 ящики) та бібліотека — разом 1 958 ящиків і 570 пакунків. Усього з Києва до Кракова було вивезено 8 залізничних вагонів із збірками історичного музею та Інституту археології, Архітектурно-історичного музею (діяв на базі Софійського заповідника) та Музею українського мистецтва. Серед предметів Архітектурно-історичного музею за наявними списками виявилися вивезеними 27 фресок та фрагмент мозаїки зі стін зруйнованого

---

⁴²² Там само, с. 121–122.

⁴²³ Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. К, 2000. С. 95.

⁴²⁴ Там само, с. 89.

Михайлівського Золотоверхого собору, а також гравюри, малюнки, плани церков, карти, фотографії та негативи⁴²⁵.

Також у вересні–жовтні 1943 р. Краєвим управлінням за підтримки ОШР було вивезено колекцію рукописів, стародруків, творів мистецтва і нот (загалом 10 ящиків) з фондів Бібліотеки Академії наук УРСР. Загалом, влітку–восени 1943 р. з фондів бібліотеки вилучили 250 тис. примірників книг та інших друкованих видань⁴²⁶. З Київського архіву давніх актів, який розташовувався у Київському університеті, нацисти вивезли актові книги земських та гродських судів XVI–XVIII ст. — 1 449 томів (602 томи і 847 томів) та 58 коробок з розбитими актовими книгами м. Кременця; Рум'янцевський генеральний опис Малоросії кінця XVIII ст. — 429 томів; родові архіви XVI–XIX ст. польських магнатів Гіжицьких, Замойських, Потоцьких, Сапег — 197 в'язок; документи XVII–XIX ст. Київської губернської канцелярії, Києво-Печерської Лаври, Київської духовної консисторії, Київського намісницького правління та Малоросійської колегії — 689 коробок; рукописи XVI–XIX ст. Київського товариства ім. Нестора-Літописця — 2 ящики (7 366 документів)⁴²⁷.

У жовтні 1943 р. з Симферополя був відправлений на Краків вагон з археологічними цінностями музеїв Керчі та Феодосії, іншими старожитностями та творами мистецтва з кримських музеїв. У серпні 1944 р. у німецьких звітах згадуються картини з музеїв Феодосії та Алупки, які вже перебували у Німеччині. Мова йде про 10 ящиків, у яких було відправлено загалом 185 творів мистецтва, серед них були 123 картини олією, 15 акварелей, а також по одній літографії, рисунку, гравюрі та пастелі⁴²⁸.

Характеризуючи лише частину награбованих в музеях Києва та Харкова творів мистецтва, які були вивезені до Східної Пруссії і розміщені в маєтках Рихау під Велау і Вільденгоф, 14 вересня 1944 р. начальник 4-ї політичної групи Міністерства в справах окупованих східних областей доповідав А. Розенбергу: «Мова йде про 65 ящиків, про зміст яких докладається детальний опис. Що стосується інших 20 ящиків, 57 папок

---

⁴²⁵ Радієвська Тетяна, Себта Тетяна, Сорокіна Світлана. Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр., с. 815–816, 819.

⁴²⁶ Дубровіна Л.А., Малолстова Л.І. Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальна напрямки політики та діяльність окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943), с. 82–83.

⁴²⁷ Себта Тетяна. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісаріаті України: історичний нарис, с. 121.

⁴²⁸ Долінський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених в роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці, с. 619–632.

та одного згортка гравюр, то інвентарного опису на них поки що немає. Серед картин знаходиться значна кількість старовинних ікон, твори знаменитих майстрів німецької, голландської та італійської шкіл XVI, XVII і XVIII ст. і роботи російських художників XVIII ст. і XIX ст. Загалом всі ці фонди складаються з найцінніших творів мистецтва, вивезених з державних сховищ України, що являють собою навіть за поверховою оцінкою вартість в багато мільйонів. Крім того, це — єдине на германській території зібрання такого роду, що має міжнародне значення, і воно буде важливим в етичному і культурно-політичному відношенні для кожної групи, з якою імперія забажає співробітничати зараз або в майбутньому»⁴²⁹.

Організоване вивезення нацистами українських культурних цінностей з дістрікту «Галичина» Генерального губернаторства мало свої особливості. На підпорядкованій йому території не діяли стаціонарні робочі групи Оперативного штабу Розенберга. Все планування та виконання робіт з вивезення культурних цінностей здійснювалося через відповідні управління Генеральної губернії та служби львівського генерал-губернатора. Цей процес трактувався як «евакуація» бібліотечних, архівних та музейних фондів у глиб території Генеральної губернії і східних районів Німеччини. З наближенням фронту до Львова, підготовка до вивезення з нього культурних цінностей розпочалася ще восени 1943 р. — на початку 1944 р., проте чітких організаційних форм цей процес набув на початку лютого 1944 р., коли до музеїв, архівів та бібліотек надійшли розпорядження щодо відбирання, пакування та підготовки до вивезення найцінніших фондів⁴³⁰.

Відправка фондів філії Бібліотеки АН УРСР у Львові (замість неї нацисти створили Державну бібліотеку у Львові, до мережі якої входили фонди колишньої бібліотеки Закладу Оссолінських, Бібліотеки Баворовських, Університету, Політехнічного інституту. НТШ та Народного дому, інших зібрань) відбувалася двома транспортами 18 березня та 1 квітня 1944 р. Перевезення здійснювала залучена окупантами львівська транспорна фірма «Karpathen-Transport». Спочатку бібліотечні фонди транспортували до Кракова, а звідти за допомогою вроцлавської фірми «Кнауег» у маєток Аделін (Адельсдорф) у Нижній Силезії. Загалом було відправлено 181 скриню з книгами, рукописами, стародруками і творами мистецтва. Зокрема, серед вивезеного були 2 139 стародруків, 2 345 рукописів, 2 677

⁴²⁹ Преступные цели — преступные средства, с. 298.

⁴³⁰ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Збірник документів і матеріалів. Т. 1: 1939–1945. Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, 2010. С. XXVI.

документів, 2 396 гравюр, рисунків та фотографій, біля 40 000 книг. До найцінніших матеріалів належали Перший Литовський Статут другої чверті XVI ст., Литовський Статут XVII ст., Євангелія 1597 р. та першої половини XVI ст., «Карта медичка» XV ст., документи папи Римського Григорія IX з 1227 р. та сілезького князя Генріха Бородатого 1229 р., давні судові, маєтні та цехові акти та інші рідкісні матеріали. Окрім того, з фондів бібліотеки вивезли велику нумізматичну колекцію з 330 золотих медалей і монет, що належала до колишньої збірки Любомирських, (16 пакетів). Переміщено було також 760 гравюр з тієї ж збірки та майже 1 630 рисунків з колишньої колекції Павліковського (серед них були роботи Рембрандта, Пітера Брейгеля Старшого, Рафаеля, Вазарі, Веронезе, Тіціана, Тьєполо, Корреджо, Караваджо, рисунок А. Дюрера «Портрет старого на червоному тлі» та інші пам'ятки). Вивезено було 25 скринь з фондами Бібліотеки НТШ та Народного дому, серед матеріалів яких були архіви визначних українських діячів та українських громадських, політичних та військових формацій, 53 одиниці рідкісних картографічних матеріалів (у тому числі атлас XVII ст., 12 карт XVII–XVIII ст.)⁴³¹.

Згідно із зведеним німецьким звітом про підготовку до відправки зі Львова цінних архівних матеріалів від 6 січня 1944 р., було відібрано і запаковано з міського архіву Львова: документів на пергаменті (1234–1796 рр.) — 814 (5 скринь), старовинні книги (1382–1787 рр.) — 1 175 (60 скринь), каталоги та новоотримані книги — 190 (26 скринь), карти і плани — 517 (3 скрині), підшивок журналів — 1 513 (25 скринь), рукописів — 3 241 (12 скринь), акти міської ратуші — 191 (12 скринь), документи львівського архіву за 1918–1920 рр. — 14 ящиків і 117 зв'язок (6 і 5 скринь), головний каталог бібліотеки архіву — 52 (3 скрині); з архіву римо-католицької капітули: грамоти та інші документи на пергаменті — 320 (5 скринь), також фігурує цифра 354, книги і акти — 115 зв'язок (12 скринь); з архіву ставропігійського інституту: грамоти на пергаменті — 56 та старовинні книги — 87 (разом 6 скринь). Усього було заплановано до вивезення 168 скринь з архівними матеріалами⁴³².

За наказом штадтгауптмана Львова д-ра Геллера з фондів Львівської картинної галереї мали вивезти між 500–600 найцінніших полотен. Проте під час підготовки до відправки українські співробітники галереї намагалися усіляко ухилитися від виконання цього наказу. В результаті були запаковані у 5 ящиків і відправлені 98 картин з фондів Львівської картинної галереї. Серед них вивезли відоме полотно Яна Матейка «Люблінська унія» та твори живопису, перевезені нацистами до Львова

⁴³¹ Там само, с. XXVI–XXXVIII.

⁴³² ДАЛО. Ф. 1292. Оп. 1 Спр. 45. Арк. Ц29.

з Волинського краєзнавчого музею в Луцьку. Їх було направлено у м. Новий Віснич на території Польщі⁴³³. У травні 1944 р. з Львівського історичного музею до Кракова партіями по 11, 5, 3 і 4 скрині було відправлено 24 скрині з археологічними матеріалами різних періодів та місць знахідок. Їх отримання у Кракові підтверджено відповідними документами⁴³⁴. Загалом вважається, що з Львівського історичного музею було вивезено 36 скринь з археологічними фондами. З Львівського етнографічного музею АН УРСР на територію Польщі нацисти вивезли 356 предметів народного вбрання, 34 килими та покривала, 170 предметів кераміки⁴³⁵.

Румунські окупанти також створили спеціальні органи для пограбування національних багатств українського народу. Відповідно до постанови уряду Румунії від 3 грудня 1941 р., підписаної усіма членами Ради міністрів на чолі з маршалом Іоною Антонеску, почала діяти «Служба захоплення і збирання трофеїв». Дещо пізніше, за особистим завданням Антонеску, начальник генштабу Румунії І. Штефля розробив проект перетворення цієї служби в спеціальну «Організацію Z 1». Після його реалізації було створено 5 структурних підрозділів цієї організації, які діяли в Одесі (керував майор Думітру Котя), Донецькому басейні (підполковник Іоана Поп), в Криму (підполковник Дарвін Галін), резервна при командуванні та спеціальна для Москви (створена на перспективу). При кожній з них діяло кілька батальйонів, до складу яких входили групи експертів — спеціалістів по художніх цінностях. 25 червня 1942 р. генерал Штефля підписав спеціальну «Інструкцію», один з розділів якої детально роз'яснював техніку і засоби пограбування культурної спадщини України. Зокрема, вимагалось проводити всі операції в обставинах суворої секретності. «Всі твори мистецтва та художні цінності треба збирати у найсуворішій таємниці, не привертаючи уваги, ... вивозити лише в румунських санітарних поїздах»⁴³⁶.

Перед фактом вимушеного відступу з території СРСР, німецькі війська та їх союзники не лише інтенсифікували пограбування культурних цінностей, але й проводили масове знищення тих історичних та культурних надбань, які вони не могли вивезти. Ще в грудні 1941 р., реалізуючи наказ Гітлера щодо застосування тактики «випаленої землі», командування групи армій «Центр» віддало вказівку про приведення

⁴³³ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 282. Арк. 70–72.

⁴³⁴ Там само. Спр. 288. Арк. 5–27.

⁴³⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 328.

⁴³⁶ Радянська Україна. 1944. 12 травня.

кожної ділянки території СРСР, яка залишалася німецькими військами, «у повну непридатність»⁴³⁷. Пізніше, інший нацистський зверхник — Гімлер — вимагав від німецьких військ: «Ворог повинен знайти країну повністю спаленою і зруйнованою»⁴³⁸. Спеціальні загони «факельників» і мінерів підпалювали, висаджували у повітря установи, житлові будинки, музеї, архіви, бібліотеки та інші заклади культури, історичні, архітектурні та художні пам'ятки.

Таким чином, колосальні втрати культурних цінностей на території України в роки Другої Світової війни першочергово були обумовлені цілеспрямованою політикою нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України, спрямованою на виявлення, конфіскацію та вивезення найцінніших фондів музеїв, бібліотек та архівів. З цією метою були створені спеціальні нацистські структури, які діяли при Вермахті, Міністерстві закордонних справ, Міністерстві окупованих східних областей, окремі з них були пов'язані з СС, які здійснювали організовану і чітко регламентовану діяльність у цьому напрямку. Її наслідком стала особливо масштабна втрата Україною значних історичних та культурних цінностей під час бойових дій та на окупованій ворогом території.

5.3.2. Мародерство як фактор втрат культурних цінностей в умовах окупації України

Одним з вагомих чинників втрат культурних цінностей на окупованій території України було мародерство. Існує декілька визначень цього терміну.

«Мародерство — незаконне привласнення чужого майна використовуючи безкарність в окремих трагічних ситуаціях, наприклад під час природних катастроф або бойових дій. Мародерство часто супроводжується актами насилля. Походження терміну відносять до епохи Тридцятирічної війни і пов'язують з ім'ям одного з двох відомих командирів, що носили прізвище Мероде і брали участь в Тридцятирічній війні»⁴³⁹. Інше визначення подає зміст цього терміну так: «Мародерство (від фр. *marauder*) — ... один з воєнних злочинів, що виявляється у викраденні на полі бою речей, що знаходяться при вбитих та поранених. Міжнародним правом М. розуміється більш широко (містить також пограбування мешканців території ворога) й розглядається як воєнний злочин

⁴³⁷ Історія застерігає, с. 177.

⁴³⁸ Григорович Д.Ф., Замлинський В.А., Немятий В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. К.: Політвидав України, 1980. С. 264.

⁴³⁹ Мародерство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>.

міжнародного характеру»⁴⁴⁰. Схожим є ще одне, більш стисле, визначення: «Мародерство (від фр. *maraudeur*) — воєнний злочин міжнародного характеру, що полягає у викраденні на полі бою речей, що знаходяться при вбитих та поранених, а також пограбування мешканців ворожої території»⁴⁴¹.

Розгляд мародерства в усіх проявах, яке допускалося військовими й адміністративними чинниками нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України дозволяє не лише більш повною мірою висвітлити процес пограбування та знищення ними українських культурних цінностей, але й пояснити, чому різняться повоєнні дані установ культури щодо загальних втрат культурних цінностей і дані виявлених німецьких списків на вивезення предметів культури з української території. Як зазначають дослідники, відомості українських установ культури про завдані збитки значно перевищують зафіксовані в німецьких документах цифри про конфісковані й вивезені культурні цінності.

У цьому зв'язку питання мародерства щодо культурних цінностей на окупованій території України можливо розглядати в контексті наступних дій:

- дії представників військових та окупаційних адміністрацій в результаті зловживання ними своїм службовим становищем, які можливо кваліфікувати як приховане мародерство на окупованій території;
- розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ;
- приховування культурних цінностей внаслідок дій місцевого населення на окупованій території.

Дії представників військових та окупаційних адміністрацій як приховане мародерство на окупованій території

Вивчення документів щодо втрат культурних цінностей на окупованій території України засвідчує велику кількість фактів примусового вилучення предметів культури, яке здійснювалося німецькими та іншими військовими й адміністративними чинниками з установ культури поза компетенцією спеціальних структур, які були офіційно уповноважені керівництвом рейху на такі дії. Ці вилучення зовні мали вигляд позичок предметів культури з фондів музеїв чи бібліотек, інших закладів, які нібито вилучалися у тимчасове користування для прикрашання службових

---

⁴⁴⁰ Мародерство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.slovari.org/legal/3255.html>.

⁴⁴¹ Мародёрство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lib.yurii.ru/nov_str112906.htm.

кабінетів в комендатурах та штабах, місць проживання німецьких, румунських, угорських військових, готелів, ресторанів тощо. Іноді розписки писалися навіть із зобов'язаннями зворотного повернення предметів. Однак насправді фактів повернення «тимчасово» взятих культурних цінностей можливо вказати лічені одиниці. В абсолютній більшості випадків отримані таким чином пам'ятки безслідно зникали. Іноді офіційно фіксувалося вилучення культурних цінностей, які презентувалися як подарунки вищому керівництву.

Архівні дані засвідчують, що це явище набуло поширення на всій окупованій території України. Фактично, його можливо кваліфікувати як приховане мародерство, яке набуло системного характеру і здійснювалося повсюдно й у великих масштабах.

Так, жертвою систематичних «позичок» музейних експонатів в обмін на розписки став Київський музей російського мистецтва. На вимогу очолюваного Е. Кохом Генералкомісаріату України, для оздоблення службових приміщень та квартир високопоставлених чиновників з його фондів було вилучено 17 картин. У тому числі полотна О. Венеціанова та К. Брюллова. За особистою вказівкою самого Коха йому було доставлено картину невідомого художника «Дівчина в червоному сарафані». Окрім того, окремими особами з числа німецьких військових та службовців під розписки з музейних фондів в роки окупації було забрано «у тимчасове користування» 24 художніх виробів з бронзи та порцеляни. Встановлено, що деякі музейні предмети поверталися назад до музею, потім знову видавалися у «тимчасове використання». Значна їх частина у підсумку також вважається втраченими⁴⁴². Науковцям вдалося виявити документальні підтвердження багатьох таких актів «позичок» культурних цінностей. Зокрема, 26 січня 1942 р. для вищого керівництва СС та поліції «Росія-Південь» за наказом Е. Коха було видано з музею 4 картини — К. Крижицький «Море» та «Гори», М. Дубовський «Зима», К. Гун «На Волзі». А вже 10 лютого 1942 р. Оперативний штаб рейхсляйтера А. Розенберга отримав з фондів музею для своїх співробітників у Києві 10 картин (роботи В. Полєнова, К. Бахтіна, Л. Вичулковського, А. Попова та твори невідомих художників поч. ХХ ст.). 14 березня 1942 р. за дорученням ландрата фон Бенау для генерал-комісара Київської генеральної округи були забрані 6 картин (твори Ю. Клевєра, К. Маковського, Л. Соломаткіна, В. Орловського), а також 12 ваз, 2 порцелянових блюда,

---

⁴⁴² ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 69–72; Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика). К., 1994. С. 7; *Пелькина Лідія, Факторович Михайло*. Евакуація і грабунок. Київські мистецькі цінності під час війни, с. 113.

1 блюдо-піднос та 13 тарілок. З них картини Ю. Клевєра «Зимовий вечір на морі», К. Маковського «Монах-пілігрим», В. Орловського «Пашня» та Л. Соломаткіна «Восхвалителі» досі вважаються втраченими⁴⁴³.

Так само, увагу німецьких очільників привертали фонди та експозиція Київського музею західного та східного мистецтва. Вже з листопада 1941 р. і протягом усього періоду окупації з музею систематично забиралися як «позички» «у тимчасове користування» під розписки представників німецьких установ та приватних осіб картини, вироби з порцеляни та інші пам'ятки. Так, 21–27 жовтня 1941 р. для квартири командувача військами Вермахту в Україні К. Кіцінгера були «позичені» давньоримська мармурова голова атлета (II ст.), три предмети дельфтського фаянсу (миска і 2 вази), китайські порцелянові блюдо і миска, перська фаянсова миска, три німецькі керамічні кухлі, дві туркестанські вази, а також три картини (Калькройта «Ранок у горах», кола Енгра «Дівчина з мандolinoю», натюрморт голландської школи XVII ст.) та 5 репродукцій відомих картин⁴⁴⁴. 26 листопада 1941 р. ще 4 картини були вилучені з музею ад'ютантом генерал-комісара Г. Квіцрау Гадекером для офіцерського казино, а 20 грудня — ще 11 картин і 7 предметів для домашнього вжитку у квартиру самого Квіцрау. Достеменно встановлено, що з цих «позичок» вже у серпні 1943 р. зникли картини Шопена «В гаремі», Бельвуа «Кораблі», Рюіша «Квіти», а також старовинна турецька шовкова скатертина⁴⁴⁵. Серед осіб, які регулярно таким чином вилучали з музею твори мистецтва були генерал-комісар Києва Ф. Магунія, який заступив на посаду в січні 1942 р., а також високопосадовці німецької поліції та «СС». Твори мистецтва видавалися безпосередньо завідувачкою відділом музеїв при Управлінні архівів, бібліотек і музеїв Гембель з особистих дозволів керівника управління д-ра Г. Вінтера. Розписки складалися у двох примірниках і містили гарантії повернення експонатів⁴⁴⁶. Так, наприклад, генерал-комісар Києва Магунія, який віддавав перевагу творам голландського мистецтва, вибрав собі 15 живописних творів та старовинний настільний годинник. Майор СС Альфенспєбен 2 липня 1942 р. вилучив 10 картин різного формату для апартаментів керівника військ СС та поліції «Росія-Південь» Г. Прюцмана. Загалом з фондів музею було таким чином «позичено» 67 творів мистецтва⁴⁴⁷. Якщо деякі з картин,

---

⁴⁴³ Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи. К.: Видавець Олег Філюк, 2016. С. 701–702, 817–819.

⁴⁴⁴ Там само, с. 566–567, 797.

⁴⁴⁵ Там само, с. 797, 818.

⁴⁴⁶ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 280. Арк. 31, 33.

⁴⁴⁷ Крутенко *Наталія*. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років // Матеріали науково-практичної конференції

виданих генерал-комісару Магунії та нацистському поліцайфюреру вдалося повернути до музею, то абсолютна більшість «позичених» творів мистецтва зникли безслідно⁴⁴⁸. 30 червня 1942 р. від імені рейхскомісара України Еріха Коха до музею прибули з Рівного художник Тессін та архітектор Бар з метою відібрати твори для оздоблення рівненського осідку шефа. Було проведено кілька «відборів» цінних експонатів, внаслідок чого до резиденції та особняка Коха вони вилучили 39 творів живопису, мармуровий бюст давньоримського часу, 17 виробів керамічного мистецтва — дельфтські фаянсові блюда та китайські порцелянові вази. А вже через три дні Кох відвідав музей особисто. Ознайомившись з колекцією і відібравши для себе ще кілька творів, за деякими свідченнями, він так прокоментував цей акт мародерства: «Буде невірним, якщо ми показуватимемо німцям, що ще до світової війни в Росії були люди, які мали художній смак і могли укласти такі значні зібрання мистецьких творів»⁴⁴⁹.

Під час окупації Києва, майно та фонди Центрального історичного музею, який розташовувався на території Києво-Печерської лаври, протягом перших місяців німецької окупації перебувало практично без охорони. Після 19 жовтня, коли там було введено німецьку охорону у зв'язку із контролем над територією лаври підрозділами поліції «Росія-Південь», доступ цивільних осіб включно з музейними співробітниками туди був заборонений. У 1942 р. ті музейні цінності, що ще збереглися, були вивезені з музейних приміщень на території лаври і розосереджені між кількома будинками. Частково вони були використані для створення нового новоствореного Крайового музею до- і ранньої історії, який було засновано замість колишнього музею В.І. Леніна в будинку Педагогічного музею. За свідченнями музейних співробітників, перший директор новоствореного Крайового музею др. П. Грім підніс в якості подарунку генерал-комісару Києва Магунії намисто, зібране з намистин з розкопок скіфських та слов'янських могильників. Для облаштування свого помешкання др. Грім узяв з музею старовинні диван та шафу. Інший директор музею др. Р. Штамфус, який був призначений йому на заміну, також забрав з музею для свого помешкання уподобані художні меблі та картини⁴⁵⁰.

з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. К.: Київ, 1999. С. 75–79.

⁴⁴⁸ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 280. Арк. 31, 33.

⁴⁴⁹ Крутенко Наталія. Вказ. праця.

⁴⁵⁰ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 282. Арк. 3, 28–29; Оп. 65. Спр. 8. Арк. 16; Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи, с. 903, 956.

Для свого домашнього вжитку Р. Штамфус «позичив» також кілька невеликі картини з фондів Державного музеї українського мистецтва — для своїх дітей⁴⁵¹. Музейні предмети (меблі та речі господарського характеру) навесні 1942 р. були видані для облаштування кабінету німецького чиновника д-ра Ласке («у тимчасове управління») — стильні диван, два крісла та стільця з червоного дерева першої пол. XIX ст., оббиті французьким гобеленом із зображеннями античних ваз. Згодом для начальника Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв Г. Вінтера музею довелося видати шість вишуканої роботи та цінних позолочених стільців, оббитих срібною парчою з вишивкою⁴⁵².

Не минула ця хвиля вилучень музейних фондів і Музею Т.Г. Шевченка. 19 грудня 1941 р. до музею завітав ад'ютант генерал-комісара м. Києва бригаденфюрера СА Г. Квіцрау Гадекер й в усній формі передав розпорядження щодо надання «у тимчасове користування генерал-комісара» кількох комплектів стильних старовинних меблів. Перелік вилученого є вражаючий: гарнітур з меблів червоного дерева з оббивкою з золотистого випуклого оксамиту (1 диван, 2 крісла), стильний французький гарнітур з шовковою оббивкою блакитного кольору у білу полосу (1 диван, 2 крісла, 2 напівкрісла, 4 стільці, 1 столик із зеленого женецького мармуру та шафа-вітрина для порцеляни з позолотою по дереву), стильний гарнітур білого кольору з шовковою оббивкою у трояндах (1 диван, 4 крісла та 1 шафа-вітрина для порцеляни), старовинний французький гарнітур доби Людовика XIV з гобеленовою оббивкою (1 диван та 4 крісла), стильний гарнітур з червоного дерева з шовковою оббивкою рожевого кольору (1 диван, 2 крісла та 6 напівкрісел), гарнітур з червоного дерева (1 диван, 2 крісла та 4 стільці), меблевий гарнітур для малого салону з дерева з позолотою та оббивкою з шовку та оксамиту (1 кушетка, 4 стільці та 1 столик), старовинний гарнітур кінця XIV ст. з оббивкою з червоного шовку (1 диван, 2 крісла, 3 напівкрісла), гарнітур з червоного дерева та з оббивкою з зеленого шовку (1 диван, 1 крісло та 1 стілець). Окрім того, було забрано з музею кілька столиків — овальний, окантований бронзою, круглий з червоного дерева на трьох ніжках, столик з червоного дерева, камінний годинник, два комплекти камінних канделябрів — з жовтого мармуру та червоного кольору з бронзи. П'ять великих керамічних ваз в українському стилі виготовлених школою народної творчості у м. Києві, 24 шовкові завіси на вікна та 6 звичайних білих завіс⁴⁵³. Це було справжнє пограбування музею.

⁴⁵¹ Там само.

⁴⁵² ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 65. Спр. 8. Арк. 24.0

⁴⁵³ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 65. Спр. 8. Арк. 35–36.

Позички музейних експонатів масово робилися німецькими військовими з Харківської картинної галереї. Як зазначалося у першому звіті створеного замість неї Українського художнього музею в умовах окупації, «майже щодня були такі візити із спеціальним завданням». Це явище набуло такого характеру, що на звернення дирекції музею 20 грудня 1941 р. обербургмістр Харкова видав спеціальну охоронну грамоту, якою заборонялося вилучення музейних цінностей. Лише частину взятого згодом вдалося повернути⁴⁵⁴. Але надалі практика вилучення у «тимчасове користування» музейних цінностей продовжувалася. 12 червня 1942 р. Харківська міська управа навіть звернулася до музею з пропозицією «перевести оцінку художніх річей, тимчасово переданих для користування представникам німецьких Збройних Сил». Однак дирекція Українського художнього музею критично поставився до цієї пропозиції, при чому одним із аргументів було те, що для цього треба провести «безпосередній огляд цих річей», тоді як «зараз на вилучені речі Музей має лише картки та розписки від установ, що їх одержали»⁴⁵⁵.

Масового характеру набуло вилучення німецькими офіцерами культурних цінностей, що залишалися в Полтаві у краєзнавчому та художньому музеях. Гебіткомісар К. Шенко та інші німецькі чиновники постійно вимагали видачі їм з музейних фондів (в період окупації художній музей був картинною галереєю Полтавського краєзнавчого музею) картин, скульптур та інших творів мистецтва, старовинних меблів, килимів та посуду для використання у своїх квартирах⁴⁵⁶. Такі вилучення здійснювалося на підставі формальних розписок із зобов'язаннями повернення музейних предметів. При цьому, німецькі солдати, що направлялися німецькими офіцерами та чиновниками до музею, вилучали експонати силою, взагалі не питаючи згоди музейних працівників. Часто високопоставлені військові чини особисто приходили до музею забирати його цінності. Так, зокрема, під час одного з таких візитів німецький генерал в супроводі групи солдат, забрав з музею картину М. Ярошенка «Гірські орли», залишивши розписку про її вилучення. Картина досі вважається втраченою⁴⁵⁷. Художні меблі для своєї квартири фактично реквізував з музею під приводом «позички» також німецький генерал Рудштед⁴⁵⁸. На початку липня 1943 р. гебіткомісар Полтави К. Шенко вирішив зайняти

⁴⁵⁴ Арк. 5.

⁴⁵⁵ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 27.

⁴⁵⁶ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). Ф. Р.-3388. Оп. 1. Спр. 1601-а. Арк. 4–5.

⁴⁵⁷ *Стадник С.М.* Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції.: Збірник наукових праць. Полтава, 1991. С. 115.

⁴⁵⁸ Архів ПКМ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 11-399. Арк. 2.

під свою квартиру будинок меморіального музею В.Г. Короленка, який до того зберігався в доброму стані. На вивезення музейних предметів співробітникам краєзнавчого музею було відведено 2 дні. При цьому гебіткомісар дозволив вивезти лише частину предметів з кабінету письменника, у тому числі бібліотеку. Не було дозволено перевезти з музею бронзовий бюст письменника, його дитячий портрет, меморіальні письмовий стіл та малий круглий стіл, крісла, книжкову шафу, ліжко, а також 8 картин, декоративні вази, старовинні килими та гардини, господарське начиння (зокрема, меморіальні самовари). Під час підготовки фондів до перевезення, представниця гебіткомісара Тірель у присутності співробітників Полтавського краєзнавчого музею неодноразово знімала зі стін та забирала з будинку килими, картини та гардини. Частина меморіальних предметів, які не становили інтересу для гебіткомісара, була винесена до повітки з дровами та вуглем. Під час пожежі, яку особисто влаштував в музеї 22 вересня 1943 р. гебіткомісар Полтави К. Шенко перед відступом німецьких військ з міста, фактично всі унікальні меморіальні предмети музею В.Г. Короленка, що перебували на той час в будинку письменника та в повітці, були спалені. Як засвідчували очевидці, німецький офіцер деякий час стояв і дивився на пожежу, а потім сів у свій автомобіль і виїхав з Полтави⁴⁵⁹.

Працівники німецької комендатури у м. Кременці під приводом відправки «у Кенігзберг на виставку» вилучили з фондів Кременецького краєзнавчого музею значну частину цінних експонатів⁴⁶⁰.

Під час перебування на початку грудня 1941 р. у Вінниці угорських військових частин, підполковник угорської армії Зентай (можливо, — Зентаї) та особа, що його супроводжувала на прізвище Тихоміркович, домоглися від голови міської управи, аби з фондів Вінницького краєзнавчого музею їм видали «три експонати за їх вибором»⁴⁶¹. Своєю чергою, німецький штадткомісар Вінниці Ф. Маргенфельд висунув вимогу до дирекції музею надати йому у «тимчасове користування» картини Л. Лагоріо «Італійський ландшафт» і А. Руссо «Корови на пасовищі», два українські глечики та українську таріль. 19 вересня 1942 р. в музеї було складено акт про видачу йому цих предметів старовини і мистецтва⁴⁶². Пізніше, на вимогу Маргенфельда йому були видані також картини М. Маковського «Ночівля в степу», Ф. Ленбаха «Портрет княгині

---

⁴⁵⁹ Науковий архів Полтавського літературно-меморіального музею В.Г. Короленка. Спр. А2 № 110/170. Арк. 1–2.

⁴⁶⁰ *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу, с. 94.

⁴⁶¹ ДАВО. Ф. Р-5107. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 2.

⁴⁶² Там само, арк. 4.

М.Г. Щербатової», «Голландський пейзаж» невідомого художника та копію картини І. Левітана «Біля виру». Усі взяті ним «у тимчасовк користування» музейні пам'ятки безслідно зникли⁴⁶³.

Подібна практика з боку німецьких окупаційних військ застосовувалася щодо фондів Дніпропетровського художнього музею. Зокрема, у «тимчасове користування» масово забирали з музею твори мистецтва та декоративно-художні вироби німецька фельдкомендатура і господарське управління. Для оздоблення своєї квартири музейні предмети позичив гауптман Міллер⁴⁶⁴. Десь перед 24 жовтня 1941 р. гауптман фельдкомендатури Дамм від приводом «збереження від бомбардувань Червоної армії» вилучив з музею і перевіз до приміщення металургійного інституту 53 картини, 23 скульптури, а також 4 скрині з виробами з порцеляни (306 предметів). Згодом значна їх частина зникла⁴⁶⁵.

За вказівками німецького коменданта м. Миколаєва Вінклера, протягом періоду окупації з Обласного художнього музею ім. В.В. Верещагіна було вилучено понад 400 робіт видатного художника-баталіста В. Верещагіна, понад 100 картин І. Айвазовського, І. Шишкіна, В. Поленова, В. Маковського, скульптури М. Антокольського та твори інших видатних митців. Поширеною була практика використання цих картин та скульптур для прикрашання службових приміщень, готелів для офіцерів німецької армії та приватних помешкань високопоставлених військово-службовців. Картинами з музею було прикрашено й стіни офіцерської їдальні. Майже усі забрані з музею твори мистецтва згодом зникли⁴⁶⁶.

Працівники німецьких пропагандистських служб у Маріуполі Гарде і Краузе вилучили «для оформлення госпіталю» та своїх помешкань найбільш цінні предмети з фондів Маріупольського обласного краєзнавчого музею⁴⁶⁷.

Свідцтва про подібні приховані конфіскації культурних цінностей збереглися у фондах Лебединської філії Сумського художнього музею (напередодні війни — Лебединський художній музей). Зокрема, у акті № 73 від 1 березня 1942 р. йдеться про вилучення німецьким командиром «у тимчасове користування» 7 картин художниці Ю. Брасаль («Чорне

⁴⁶³ Там само, арк. 9–10.

⁴⁶⁴ *Мешков Дмитро*. Дніпропетровські архіви, музеї, бібліотеки / Сер.: Доля культурних скарбів України під час Другої Світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2000. С. 21–22.

⁴⁶⁵ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Ф. Р-2276. Оп. 1. Спр. 1808. Арк. 127, 146; *Мешков Дмитро*. Вказ. праця, с. 21.

⁴⁶⁶ Радянська Україна. 1946. 15 січня.

⁴⁶⁷ *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу, с. 94.

море». «Натурщиця», «Сливи», «Руїни», «У Китаї», «В Греції», «Ал-жир»). А 12 серпня 1943 р. під «росписку» з фондів музею забрали дві декоративні вазочки ХІХ ст. для німецького казино — «як попільниці»⁴⁶⁸.

У м. Рівному німецький гебіткомісар Ровенського округу д-р Беер вилучив з обласного краєзнавчого музею матеріали усього відділу етнографії та старовинні гобелени і направив ці музейні речі у Гамбург «на виставку»⁴⁶⁹.

У дістрікті «Галичина», який входив до території Рейху в складі Генерал-губернаторства з центром у Кракові, практика вилучення культурних цінностей під приводом службових потреб для установ та приватних квартир в обмін на розписки німецьких посадовців також набула значного поширення.

Зокрема, вже 11 серпня 1941 р. персональний референт генерал-губернатора дістрікту «Галичина» К. фон Ляша Бернбах вилучив з Львівської картинної галереї 6 картин для свого шефа. Того ж дня з Львівського художньо-промислового музею він забрав 10 зразків стильних меблів⁴⁷⁰. У вересні 1941 р. секретаріат генерал-губернаторства видав розпорядження про вилучення з ряду львівських музеїв нових експонатів для облаштування робочої кімнати генерал-губернатора⁴⁷¹. Такі вилучення тривали й далі. Зокрема, для облаштування службових приміщень і квартири нового генерал-губернатора — О. Вехтера (1942–1944 рр.). У доповідній записці уповноваженого в справах освіти і культури дістрікту Галичина др. Г. Регге, підготовленій в 1942 р., зазначалося, що для «гера Гувернера» було забрано з Львівського художньо-промислового музею 74 одиниці меблів, 35 виробів з кераміки, 11 експонатів з металу, 3 годинники, 2 вироби з тканини. З історичного музею з цією метою вилучили 11 стільців, 2 крісла, 28 зображень старовинних родових гербів. З фондів Львівської картинної галереї для генерал-губернатора було відібрано й забрано 28 картин⁴⁷². Загалом, за даними Львівського художньо-промислового музею, лише з його фондів для генерал-губернатора дістрікту «Галичина» було «позичено» 256 музейних предметів⁴⁷³.

---

⁴⁶⁸ Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Лист Лебединської філії Сумського художнього музею від 25 грудня 1992 р.

⁴⁶⁹ ДАРО. Ф. Р-562. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 256.

⁴⁷⁰ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 288. Арк. 38, 70.

⁴⁷¹ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 7; *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу, с. 94.

⁴⁷² ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 325. Арк. 1–1 зв.

⁴⁷³ ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 949. Арк. 16.

За прикладом високопоставлених керівників подібні дії масово вчиняли й інші військові та цивільні посадовці дістрікту «Галичина». Навіть лише перелік таких актів вилучень культурних цінностей з фондів Львівської картинної галереї дає уявлення про масштаби цього явища: 1 жовтня 1941 р. — 11 картин, розписку підписав якийсь Мозер; 13 жовтня 1941 р. — 4 картини, керівник відділу знань та навчання д-р Гасселіх; 14 жовтня 1941 р. — 5 картин, референт з управління громадськими музеями Г. Регге; 8 грудня 1941 р. — 14 картин для Оберфельдкомендатури Львова, ротмістр Гошман; 12 грудня 1941 р. — 1 картина, він же; 12 січня 1942 р. — 3 картини, д-р Гасселіх; 11 квітня 1942 р. — 5 картин для генерал-губернатора О. Вехтера, отримав Г. Регге; 14 квітня 1942 р. — 15 картин для бригаденфюрера СС та генерал-майора Кацмана, отримав Г. Регге; 27 травня 1942 р. — 14 картин для офіцерського казино, отримав Оберлейхт; 20 липня 1942 р. — 26 картин для генерал-губернатора О. Вехтера, архітектор Сатінг. І так тривало включно по останні дні перебування нацистів у Львові. Загалом, протягом 1941–1944 рр. німецькими офіційними особами з адміністративних та військових структур під розписки з її фондів було вилучено 128 картин XVI — поч. XX ст.⁴⁷⁴ (за іншими даними, таких вилучень зафіксовано 126⁴⁷⁵). Серед них картина італійського художника XVI ст. «Мадонна з немовлям», полотна Й. Шенфельда (1609–1675) «Сцена після битви», німецької школи XVII ст. «Пейзаж із стадом», італійської школи XVII ст. «Св. Йосип з Христом», французької школи XVII ст. «Персей і Андромеда», голландської школи XVII ст. «Морський пейзаж», фламандської школи XVII ст. «Музиканти», багато творів західноєвропейських митців XVIII–XIX ст., а також митців поч. XX ст.⁴⁷⁶

Але справжній удар по фондам галереї був нанесений на початку 1943 р. «Автопортрет» Рембрандта та «Жіночий портрет» роботи Я. Госсарта, одні з найцінніших надбань Львівської картинної галереї, музейні співробітники були змушені видати з фондів галереї на доручення др. Ернста та др. Зільха й за участю міського секретаря «фрау Мюльманн» для перенесення до канцелярії (Postgasse 3) й в подальшому відправки у Краків з метою «дбайливого догляду і дослідження старого мистецтва». 22 лютого 1943 р. цей акт вилучення пам'яток було зафіксовано у документах галереї⁴⁷⁷.

⁴⁷⁴ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 288. Арк. 70–71.

⁴⁷⁵ Архів Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького. Список № 1 картин, забраних из Львовской государственной картинной галереи различными официальными лицами немецко-фашистской администрации и военного командования в 1941–1944 гг. С. 1–6.

⁴⁷⁶ Там само.

⁴⁷⁷ ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 313. Арк. 20, 32–32 зв.

Така сама ситуація існувала навколо Львівського художньо-промислового музею, з якого практично щомісяця у «тимчасове користування» або «взаємообразно» (характерно для розписок у дістрікті «Галичина» — С.К.) вилучалися високохудожні пам'ятки мистецтва і старовини. Пріоритет надавався стильним меблям, особливо, в стилі «рококо», гарнітурам з червоного дерева, старовинним годинникам, посуду, а також килимам та гобеленам, котрі користувалися особливою популярністю у німецьких чиновників та військових. Так, наприклад, вже 5 серпня 1941 р. генерал-майор Грунерт отримав з фондів музею два старовинні килими. Лише за один раз 14 жовтня 1941 р. д-ру Мозеру було «взаємообразно» та «в тимчасове користування» видано 26 килимів та гобеленів (2 французьких гобелени, 4 китайських килими, «східні» килими, «кавказькі» килими, «килим Шираз», «килим Гула», перський, ферганський, казахський та інші килими)⁴⁷⁸. Відомі також приклади вилучення таким чином пам'яток з фондів Львівського історичного музею. Зокрема, 14 липня 1942 р. для генерал-губернатора Вехтера з музею забрали 2 цінних столи. 11 голландських крісел XVIII ст., 2 столи з спинками для опертя XVIII ст., старовинний настінний французький годинник⁴⁷⁹.

Як приховане мародерство слід кваліфікувати факти примусового «обміну» культурних цінностей, що здійснювалися військовими чи адміністративними особами на окупованій території. Характерний приклад зафіксований в документах стосовно Волинського краєзнавчого музею в Луцьку. Зокрема, у червні 1942 р. ротмістр німецької армії Крейзель уподобав в експозиції музею бронзовий перстень XVI ст. і почав вимагати його собі. Не ризикуючи йти на прямий конфлікт з ним, директор музею В. Чубинський звернувся по допомогу до міського посадика Тиравського. Але всі зусилля, спрямовані на збереження пам'ятки, виявилися марними — в результаті музею таки довелося погодитися на так званий «обмін»: замість бронзового персня XVI ст. ротмістр Крейзель передав музею бронзовий хрест, наполягаючи на тому, що він датується XIII чи XIV ст. Про «обмін» було складено офіційний акт. Де і за яких обставин німецький ротмістр отримав цей хрест лишилося невідомим⁴⁸⁰.

Практика вилучення представниками військової та окупаційної адміністрації культурних цінностей з установ культури шляхом видачі розписок набула поширення також і в Криму. Директор Воронцовського палацу-музею в Алупці у період німецької окупації С. Щеколдін свідчив в

⁴⁷⁸ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 288. Арк. 42–43.

⁴⁷⁹ Там само. Арк. 12.

⁴⁸⁰ Державний архів Волинської області (далі — ДАВОЛ). Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 34–35.

1944 р.: «Іноді німецькі офіцери під'їжджали з вантажними автомашинами до музею й за наказами якихось генералів забирали цінні музейні меблі роботи 20–30-х рр. XIX ст., залишаючи мені розписки в отриманні її. Пізніше, через місяці, ми знаходили ці меблі в опустілих після від'їзду німців будинках (колишніх санаторіях) і переносили назад в музей, часто вже зламані, понівечені, з обідраною оббивкою. Забирали іноді й картини, як німецькі офіцери, так і німецька окупаційна цивільна влада, як, наприклад, комендант м. Алупки капітан Гаук, воєнний комендант Криве... Цими картинами вони прикрашали свої квартири, канцелярії комендатур та гуртожитки своїх денщиків. ... Взяті ними картини повернуті в музей не були: вони вивезли їх з собою»⁴⁸¹. В грудні 1941 р. ад'ютант німецького генерала Тюрк під розписку, яку він залишив на переліку вилучених ним книг, забрав з бібліотеки музею 101 книгу німецькою мовою в художніх палітурках (видання кінця XIX — поч. XX ст. з історії, географії, музики тощо) ніби-то для читання офіцерами штабу. Однак з усіх вилучених книг співробітники музею згодом змогли розшукати лише дві. Взимку 1943–1944 рр. на вимогу румунського генерального штабу були вилучені й вивезені шість книг XVIII ст. російською та французькою мовами з історії Молдавії та Валахії⁴⁸².

Архівні дані та акти збитків установ культури засвідчують, що значна частина взятих у «тимчасове користування» та узятих для своїх потреб високопоставленими німецькими військовими та чиновниками вважаються безповоротно втраченими. Найбільш цінні предмети старовини і мистецтва ставали частиною їх приватних колекцій і вивозилися з території України. Так, за даними П. Грімстед, рейхскомісар України Е. Кох у 1943 р. евакуював з м. Рівного свою приватну колекцію до Кенігсберга. Наприкінці 1944 р., коли Червона армія наблизилася до Східної Пруссії, він відправив награбовані для власного зібрання твори мистецтва частково у Веймар, а частково — антикварним ділерам у Амстердам (Голландія) та у Париж (Франція)⁴⁸³. За деякими даними, лише та частина цієї колекції, яка збереглася на кінець війни у Веймарі, налічувала 154 предмети, з яких значна кількість належала до музеїв Києва та України в

---

⁴⁸¹ *Филимонов С.Б.* Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С.Г. Щеколдина) // Щеколдин С.Г. О чем молчат львы. Алупка. 1941–1944. Симферополь: Бизнес-Информ Симферополь, 2005. С. 89.

⁴⁸² ДА АРК. Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 126 зв.; *Филимонов С.Б.* Вказ. праця, с. 93.

⁴⁸³ *Grimsted Patricia Kennedy.* Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: initial Findings on the Erich Koch Collection // *International Journal of Cultural Property.* 2015. 22/7-60. P. 11.

цілому. Станом на сьогодні ідентифіковано щонайменше декілька таких творів живопису⁴⁸⁴.

Наведені факти переконливо засвідчують масовий характер прихованого мародерства культурних цінностей у формі «позичок» та «тимчасового користування», вчиненого військовими та адміністративними особами на окупованій території України, що завдало її культурній спадщині непоправних втрат.

Розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ

Вже на початку німецько-радянської війни, по мірі просування військ Німеччини та її союзників вглиб території України, численними стали акти стихійного вандалізму та мародерства з їх боку по відношенню до культурних цінностей на українській території. Це була хвиля погромів культурних установ, яка прокотилася Україною із Заходу на Схід та Південь. Згодом в умовах становлення окупаційного режиму подібні акти мародерства проявлялися у значно менших масштабах. Але знову масового характеру вони набули під час відступу німецьких військ з території України у 1943–1944 рр. Таким чином, розграбування та знищення українських культурних цінностей внаслідок прямого мародерства військовослужбовців окупаційних військ стало одним із реальних факторів їхніх втрат в період Другої Світової війни загалом.

Стихійне пограбування культурних установ, особливо музеїв, частинами вермахту, масове вилучення музейних цінностей під приводами оздоблення приміщень комендатур, штабів військових частин, квартир чиновників окупаційної адміністрації набули таких значних масштабів вже з перших днів німецької окупації територій СРСР, що викликали велике занепокоєння верхівки німецького керівництва, яка знала справжню ціну культурним цінностям на території України і мала щодо них свої плани. Вже у вересні 1941 р., сповіщаючи А. Розенберга про захоплення музейних цінностей передовими частинами вермахту та спецпідрозділами СС, генерал-комісар Білорусі Кубе навів жахливі приклади масового мародерства, а також проявів бездумного вандалізму з боку німецьких солдат та офіцерів у захопленому Мінську. Вищі армійські чини вивозили награвовані предмети культури вантажівками, від них не відставали нижчі чини та рядові, велика кількість картин була порізана ударами ножів, «сильно пошкоджені чи знищені також дорогоцінні вази, порцеляна, шафи та стильні меблі XVIII ст. Загалом мова йде про невід-

---

⁴⁸⁴ Ibid., p. 22, 25.

шкодовні цінності вартістю у мільйони марок». Як висновок, Кубе висловив сподівання, що «в старі культурні міста України будуть своєчасно направлені експерти для керівництва подібними заходами, інакше цивільна адміністрація зустрине повне спустошення всюди»⁴⁸⁵.

Проте, незважаючи на спроби нацистів контролювати та обмежити масові розграбування культурних цінностей, наявні факти засвідчують не лише поширений характер, але й системність даного явища.

Протягом другої половини липня та першої половини серпня 1941 р. Кам'янець-Подільський обласний краєзнавчий музей неодноразово ставав об'єктом пограбувань з боку наступаючих передових німецьких та угорських військових частин⁴⁸⁶. Пограбовано було музей гуцульського народного мистецтва в Коломиї⁴⁸⁷.

Від першої хвилі наступаючих німецьких військових постраждали музеї Житомирщини. Уже в перший день окупації Житомира 9 липня 1941р. солдати німецької танкової частини розграбували ботанічний відділ краєзнавчого музею, викрали цінні зразки старовинної зброї з кімнати, де вона зберігалася. Наступного дня, 10 липня 1941 р., офіцери Вермахту зайняли приміщення історичного відділу та головний корпус музею, які вони звільнили лише у вересні 1941 р. За час перебування військових Житомирський краєзнавчий музей втратив раритетні мармурові вироби (шкатулки з лабрадориту, чорнильне приладдя), численні картини, художній фарфор, столове срібло, старовинні срібні монети тощо. Коростенський краєзнавчий музей був зайнятий та ущент розграбований угорськими військовими⁴⁸⁸.

Відомо, що внаслідок бойових дій на початковому етапі війни значних руйнувань зазнав Бердичівський історичний музей. Його основне приміщення, в якому перебувала велика кількість цінних експонатів, було повністю спалене⁴⁸⁹. Обставини загоряння будинку музею не з'ясовані достеменно. Чи це був наслідок нальоту німецької авіації, чи це стало результатом дій відступаючих радянських частин — відповіді на ці питання поки що немає. Лишень відомо, що ще до вступу у місто німецьких

⁴⁸⁵ Преступные цели — преступные средства, с. 254–256.

⁴⁸⁶ *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу, с. 93–94.

⁴⁸⁷ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 2743. Арк. 2.

⁴⁸⁸ *Стельникович С.В.* Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2016. С. 378. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/95170874.pdf>

⁴⁸⁹ Там само, с. 377.

військ на території Бердичівського історико-культурного заповідника вже запалав верхній костел, у якому перебував музей атеїзму, одним із найцінніших експонатів якого була широко відома чудотворна ікона Матері Божої Бердичівської і яка після пожежі вважається зниклою⁴⁹⁰. Подальший перебіг подій зафіксований у свідченнях художника С. Славова, який став свідком дій німецьких військових 10 липня 1941 р., на третій день окупації міста: «У двір в'їжджали одна по одній вантажні машини. На них складали килими, бронзові скульптури, фарфор. Грабіж почався з верхнього поверху. Коли там все було очищено, німецькі солдати тягли в спустошені кімнати дрова та солому, обливали їх бензином і підпалювали. В той же час партії гітлерівців грабували нижні поверхи музею... Як очманілі бігали по двору німці, набивали свої кишені і рюкзаки церковним сріблом, тягли золоті свічники. В картинній галереї орудували «професори» кенігзбергського університету. Вони вирізали полотна картин з рам, а рами кидали у вогонь»⁴⁹¹. Можливо припустити, що у цих свідченнях присутні тогочасні штампи радянської пропаганди, коли йде мова про підпал німецькими військовими будинку музею та ще й за присутності там солдат і офіцерів на нижніх поверхах під час того, як ніби то верхні поверхи ними ж підпалювалися. На той час це була б нетипова поведінка німецьких військ. Швидше, підпали та мінування об'єктів інфраструктури, в тому числі й культурних центрів на території України, у 1941 р. було притаманне відступаючим радянським військам. А наслідки таких дій потім приписувалися ворогу. Тож цілком імовірно, що німецькі військові мали справу з вже існуючою пожежею, яка тоді охопила ряд споруд на території бердичівського заповідника, і намагалися забрати з будинку музею цінні предмети. На це вказує присутність там фахівців з кенігзбергського університету та організоване подання вантажного автотранспорту. Можливо, це були або члени «Групи Кюнцберга», або діючі при групі армій «Південь» фахівці різного профілю, перед якими стояло завдання обстеження місцевих бібліотек, архівів та музеїв. Зокрема відомо, що у вересні-жовтні 1941р. таку роботу проводили уповноважений Пруської державної бібліотеки доктор Вернер Шміц та представник шефа військових архівів групи армій «Південь» полковник фон Гьодль⁴⁹². Так само наявні відомості, що у ці дні в Бердичеві побували представники «Аненербе», які так само могли долу-

---

⁴⁹⁰ *Чиряця Ірина*. Таємниця мурів бердичівського замку. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2606906-taemnici-muriv-berdicivskogo-zamku.html>

⁴⁹¹ *Купцов О.* Серед руїн Бердичівської фортеці // Радянська Україна. 1944. 26 квітня.

⁴⁹² *Стельникович С.В.* Вказ. праця, с. 378.

читися до вивезення культурних цінностей⁴⁹³. Але при цьому поряд з організованим вивезенням речей відбувалося й мародерство німецьких солдатів та офіцерів щодо музейних цінностей, що зафіксував Славін. Улітку 1943 р. уцілілі фігури св. Антонія, Мадонни та інші на будівлях костелу, в якому розміщувався Бердичівський історичний музей, були «розстріляні» німецькими офіцерами з рушниць, таким же чином були знищені вітражі в одній із інших будівель музею. Між 29 грудня 1943 р. і 4 січня 1944 р. його головний корпус був повторно спалений⁴⁹⁴. Наступного дня у місто увійшла Червона армія.

На Волині при зайнятті німецькими військовими старовинного міста Кременець було пограбовано Кременецький міський історичний музей⁴⁹⁵. У перші дні німецької окупації протягом деякого часу виявився бездоглядним Волинський краєзнавчий музей. За спогадами довоєнного заступника директора музею з наукової роботи А. Дублянського, коли він в липні-серпні 1941 р. повернувся в місто і поспішив довідатися про долю музею, він помітив часте відвідування його приміщення німецькими вояками, які «нишпорили по залах». Дублянський звернув увагу на розбиту вітрину, з якої зникло кілька золотих візантійських монет⁴⁹⁶. Згодом в ході проведених ще в роки окупації інвентаризацій фондів музею було зафіксовано зникнення двох золотих візантійських монет, двох старовинних бронзових перснів і бронзового хреста, срібної табакерки, фрагментів старовинного срібного пояса⁴⁹⁷.

Коли 19 вересня 1941 р. німецькі війська увійшли до Києва, перші тижні окупації були позначені численними актами мародерства щодо музеїв міста з боку офіцерів та солдатів вермахту. Зокрема, за свідченнями В. Тверського, Н. Лінки-Геппенер та інших сучасників подій, на території музейного містечка «Кисво-Печерська лавра», де було зосереджено цілу низку провідних музейних закладів України, мало місце масове розграбування експонатів вітрин та фондів Центрального історичного музею. Серед перших особливо постраждав відділ зброї, який розташовувався у будинку колишньої типографії (тоді корпус № 8) і де після евакуації найцінніших зразків, ще лишалося дуже багато пам'яток. «Німці виносили різні зразки зброї, особливо постраждала вітрина Запорозької

---

⁴⁹³ *Николаас Линн*. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 289.

⁴⁹⁴ Там само, с. 386–387.

⁴⁹⁵ *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу, с. 93.

⁴⁹⁶ Науковий архів Волинського краєзнавчого музею. Лист А.З. Дублянського від 26 серпня 1992 р. до А.М. Силюка.

⁴⁹⁷ ДАВОЛ. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 34–35.

зброї. Окрім того, вночі знову відбувалося вилучення найбільш цінних зразків зброї із замкнутого приміщення», — зазначали свідки⁴⁹⁸. Разом з організованим вивезення зразків зброї, виконаним на доручення вищого керівника СС та Поліції «Росія-Південь» Ф. Екельна, відділ зброї, який до війни налічував 4 000 одиниць, був повністю розграбований⁴⁹⁹. В завідувача фондами Центрального антирелігійного музею М. Черногубова було забрано ключі від відділів музею, яких загалом було 7, а експозиція розташовувалася у корпусі № 2, у Троїцькій Надбрамній церкві, Успенському соборі. Після цього він виявив, що внаслідок ряду нічних візитів невідомих осіб з експозиції та фондів музею зникли багато цінних експонатів⁵⁰⁰. У перші дні окупації Києва на території лаври була повністю розгромлена пересувна виставка українських скульпторів, яка працювала в рамках діяльності Державної української художньої виставки і розміщувалася у колишній трапезній. Окрім скульптурних портретів комуністичних діячів були розбиті та спотворені скульптури діячів культури⁵⁰¹. Друга хвиля мародерства щодо фондів історичного музею та інших музейних закладів, чії фонди були перевезені до приміщення новоствореного Крайового музею до- і ранньої історії у колишній Педагогічний музей, мала місце в останні місяці перед відступом німецької армії з Києва у 1943 р. Поряд з організованими роботами з підготовки до вивезення музейних цінностей Оперативним штабом А. Розенберга, відбувалося brutальне розтягання його фондів німецькими військовими. Ось як зафіксувала ці дії співробітниця музею Н. Лінка-Геппенер восени 1943 р.: «Останнім часом пограбування досягло особливо широких розмірів: офіцери та солдати виходили з музею з портфелями та корзинами, наповненими експонатами, в музеї ми іноді заставали солдатів, що тягли бронзові статуетки та більш привабливі речі, незважаючи на грізні написи та протести сторожа: експонати билися та знищувалися даремне»⁵⁰².

Будинок Київського музею російського мистецтва був зайнятий під розташування штабу однієї з військових частин. Фондові приміщення переобладнали під спальні, а на нижньому поверсі влаштовані конюшні

---

⁴⁹⁸ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 6; ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 65. Спр. 8. Арк. 15; Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи, с. 889, 901, 951.

⁴⁹⁹ Там само.

⁵⁰⁰ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 6–7; Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи, с. 189–181, 890.

⁵⁰¹ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 6–7; Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи, с. 951.

⁵⁰² ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 65. Спр. 8. Арк. 16; Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи, с. 903.

та туалети. Твори мистецтва опинилися в бездоглядному стані і безконтрольно розтягалися військовими⁵⁰³. Розтягалися експонати, що були представлені в експозиції Державного музею українського мистецтва. Як засвідчував колишній директор музею І. Волянський, коли німецькі вояки чи науковці-експерти відвідували музей, то «доводилося слідкувати в обидва ока, щоб не зникло щось». Він звернувся зі скаргою до куратора музеїв Києва у перші півтора місяці окупації капітана Г. Коха — відомого в українських колах вченого-славіста. На що той відповів: «Наші солдати на фронті вже декілька років. Я сам на фронті коло 10 років. Скільки років ми відірвані від батьківщини, від родин, від батьків. Чи можемо ми після цього вимагати, щоб солдат наш при вигляді якоїсь привабливої речі в експозиції був таким суворим по відношенню до себе і не дозволив би собі узяти її з собою?»⁵⁰⁴.

17 жовтня 1941р., коли німецькі війська увійшли до Одеси, містом прокотилася хвиля пограбувань одеських музеїв. Того ж дня група німецьких офіцерів виламали двері обласного історичного музею та заходилися трощити вітрини в експозиції і грабувати наявні в них предмети. Окрім того, було пограбовано й музейні фонди. Нова хвиля мародерства мала місце у жовтні–листопаді 1941 р., коли до Одеси прибули румунські війська. Румунські офіцери групами та поодиноці неодноразово розтягали музейні речі⁵⁰⁵.

1 листопада 1942 р. в окупованому Харкові Оперативним штабом Розенберга було організовано велику археологічно-історичну виставку, для якої з різних музеїв міста були зведені необхідні нацистам та дбайливо відібрані експонати. Вона охоплювала історію України від палеоліту й до Київської Русі, включно з грецькими колоніями та скіфо-сарматськими пам'ятками, та з заключним додатковим розділом про народне мистецтво доби більшовизму. Виставка була організована у приміщенні колишнього Педагогічного інституту. У лютому 1943 р. під час боїв за Харків ця будівля була зайнята військовими з дивізії СС «Мертва голова». Німецькі вояки постійно пиячили та бешкетували. Зрештою, 14 лютого в одному з її приміщень, де розміщувалася експозиція виставки, раптово спалахнула пожежа. Директор створено в період окупації Музею Слобожанщини О. Рудинський за допомогою місцевих жителів

---

⁵⁰³ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 2–32; Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. [М.], 1944. С. 6.

⁵⁰⁴ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 65. Спр. 8. Арк. 20–21.

⁵⁰⁵ *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу, с. 93–94.

зміг загасити пожежу, проте німецькі вояки, застосовуючи пальне, підпалили інші частини будівлі. Полум'я швидко поширилося і охопило усі її приміщення включно з музейними фондами. Пожежа тривала до 19 лютого. Будинок Педагогічного інституту згорів ущент, а разом з ним і музейна експозиція. При цьому частина експонатів, серед яких був рідкісний стародавній меч, зникла й імовірно була розграбована⁵⁰⁶.

Драматичною була також доля Харківської картинної галереї. Коли влітку 1943 р. завершилося організоване вивезення з фондів галереї музейний цінностей Оперативним штабом А. Розенберга, до її приміщення увійшли німецькі вояки (у деяких свідченнях це були представники гестапо, у інших — з підрозділів СС) і влаштували там погром і подальше розграбування залишених творів мистецтва: «Просто брали, що вважали за потрібне»⁵⁰⁷. Після цього, вранці о 10.00 18 серпня 1943 р.⁵⁰⁸ (також свідки називають ще дві різні дати — 13 серпня⁵⁰⁹ та 16 серпня⁵¹⁰), до галереї приїхала машина з вояками, які повністю оточили її приміщення. Двоє вояків «з балонами в руках» підійшли до парадних дверей, які виявилися зачиненими. Тоді вони розбили скло і заскочили всередину галереї. Через деякий час після того, як вони вийшли назовні, з будинку повалив густий чорний дим, а згодом вирвалися язики полум'я, яке спочатку охопило верхні поверхи, а потім перейшло на нижні. Свідки зазначали: «В одну мить уся будівля була охоплена полум'ям. Німці не від'їжджали, а спостерігали за ходом пожежі»⁵¹¹. За даними музею, у пожежі згоріли 123 картини та 196 етюдів, фрагментів картин та копій відомих творів західноєвропейського мистецтва, 428 творів українського та російського живопису, 17 скульптурних творів Мартоса, Антокольського, Позена, Лансере, колекції художніх меблів, килимів, творів декоративно-прикладного мистецтва⁵¹². Не менш важким ударом, який дотепер впливає на можливості розшуку і повернення втрачених культур-

⁵⁰⁶ *Кашеварова Наталія*. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Частина 1: Джерелознавче дослідження, с. 211–215.

⁵⁰⁷ Архів Харківського художнього музею. З спогадів наукового співробітника Харківського художнього музею Галини Олексіївни Губи.

⁵⁰⁸ Офіційна версія, яка подавалася у довідкових документах та звітах про роботу галереї у 1944–1945 рр.

⁵⁰⁹ Архів Харківського художнього музею. З спогадів наукового співробітника Харківського художнього музею Галини Олексіївни Губи.

⁵¹⁰ ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 15–15 зв.

⁵¹¹ Там само; ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 73–132; Архів Харківського художнього музею. З спогадів наукового співробітника Харківського художнього музею Галини Олексіївни Губи.

⁵¹² ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 73–132.

них цінностей, стала втрата музейного мистецтвознавчого архіву — загинули 44 предметні картотеки, 10 000 негативів, 2 300 фотографій, 1 300 репродукцій, 1 000 діапозитивів, 300 каталогів виставок, рукописи наукових досліджень співробітників, 8 книг універсального обліку та реєстрів надходження музейних предметів⁵¹³. Після розграбування, так само спалене було разом із залишками музейних фондів й приміщення Харківського історичного музею⁵¹⁴.

В окупованій Полтаві 18–20 вересня 1941 р. німецькі солдати повністю розгромили відділи пролетарської революції та ленінізму Полтавського краєзнавчого музею. Масивні експонати з цементу та гіпсу, які неможливо було розбити звичайними палицями, виносилися на подвір'я й розбивалися кувалдами. Загалом у ці дні було знищено 8 тис. експонатів цих відділів⁵¹⁵. Тоді ж німецькими солдатами було розграбовано велику колекцію боспорських та бактрійських монет, що зберігалася у фондах музею⁵¹⁶. Пограбовано було також Лохвицький краєзнавчий музей⁵¹⁷. Вже коли німецькі війська відступали з території Полтавщини, після організованого вивезення великої кількості музейних експонатів Оперативним штабом А. Розенберга, 21 вересня 1943 р. о 8-й годині ранку до приміщення Полтавського краєзнавчого музею увірвалася група з 40 німецьких солдат на чолі з офіцером. Він першим розбив дві великі («у людський зріст») японські вази та старовинне дзеркало. Після цього солдати розбіглися по залах музею, розбиваючи та знищуючі наявні експонати. У бібліотеці музею знищувалися книги, в тому числі — в цей час загинули стародруки П. Мстиславця, І. Гізеля, І. Галятовського та інші. О 14-й годині дня зали музею були залиті бензином та підпалені. За день і протягом наступної ночі згоріли третій і другий поверхи музею. Але ранком 22 вересня до музею прибула нова група німецьких вояків, які залили бензином і підпалили ще вцілілі підвальні приміщення Полтавського краєзнавчого музею, де зберігалися бібліотека та архів. Температура вогню була настільки високою, що потріскалися гранітні стіни фундаментів та погнулися і поплавилися металеві перекриття. Повністю згоріли предмети із залу-кабінету М. Гоголя, 50 тис. томів бібліотеки, в

⁵¹³ ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

⁵¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 33; Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 16. Арк. 63.

⁵¹⁵ Стадник С.М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: Збірник наукових праць. Полтава, 1991. С. 115.

⁵¹⁶ Омельченко Ю.А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 12. К.: Видавництво Київського університету, 1971. С. 94.

⁵¹⁷ Там само, с. 93–94.

тому числі 252 стародруки, 4 500 предметів із етнографічної колекції з усього світу, 35 000 одиниць зберігання з фонотеки та інші пам'ятки культури⁵¹⁸.

Вилучення німецькими військовими мистецьких цінностей з Дніпропетровського художнього музею почалося з перших днів вступу німецької армії до міста. Вже за перші тижні окупації (25 серпня — 12 вересня 1941 р.) його музейні фонди втратили 37 предметів — картини та художні вироби з порцеляни, які без дозволу забрали німецькі офіцери та солдати⁵¹⁹. 12 лютого 1942 р. штадткомісар Дніпропетровська Клостерман видав наказ про звільнення приміщення Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького і перевезення його фондів до приміщення Художнього музею, дах якого ще з часу боїв за місто був пошкоджений вибухом авіабомби. Будинок музею був обраний ним для службової квартири⁵²⁰. У березні 1942 р. у зв'язку із затримкою вивезення фондів музею через брак коштів та автотранспорту, усі його цінності були викинуті на вулицю і перебували у бездоглядному стані (особливо вночі) під відкритим небом, зокрема й під опадами, протягом декількох днів. Зрештою, музейні співробітники переносили їх власноруч до підвалів та на перший поверх Художнього музею. Проте, як зазначається у перших повоєнних документах, «величезна кількість колекцій» була розграбована німецькими військовими та місцевими жителями. Особливо постраждали збірки старовинного посуду, одягу та вишивок. Внутрішні приміщення будівлі музею, спорудженого за ініціативою Д. Яворницького за зразком Каїрського музею, були повністю переплановані, колишні внутрішні перегородки геть зруйновані. У 1943 р., коли німецька армія відступала з Дніпропетровська, будинок Дніпропетровського історичного музею був підірваний, вибухом і пожежею зруйновано підвали та чотири зали нижнього поверху⁵²¹.

У лютому–березні 1942 р. було конфісковано меморіальний будинок академіка Д. Яворницького, вдову вченого С. Яворницьку виселено, а його науковий архів, бібліотеку, збірку творів живопису та інші цінності конфісковано. Спроби С. Яворницької домогтися повернення риквізованого майна лишилися безуспішними⁵²².

---

⁵¹⁸ Стадник С.М. Вказ. праця, с. 116-117.

⁵¹⁹ Мешков Дмитро. Вказ. праця, с. 20.

⁵²⁰ Мешков Дмитро. Вказ. праця, с. 25.

⁵²¹ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 11; Фонди Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Альбом разрушений и злодеяний, причиненных немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками по городу Днепрпетровску. С. 2.

⁵²² Мешков Дмитро. Вказ. праця, с. 26.

Об'єктом варварського ставлення та мародерства військових на окупованій території став Сумський художній музей. Німецький завідувач місцевого відділу освіти Ніц на свій розгляд відбирав з фондів музею та з експозиції вироби з художньої порцеляни і скла. У лютому 1943 р. відступаючі угорські солдати вчинили напад на музей й додатково розграбували значну частину експонатів з художньої порцеляни та викрали вишукано оформлені металеві таріли. Невдовзі вже німецькі солдати музей знову пограбували. Старовинні художні меблі були поламані, складені на купу в одній з кімнат й підпалені. У пожежі згоріло усе приміщення музею разом із залишками експонатів⁵²³.

Під час бомбардувань німецькою авіацією Чернігова, у 1941 р. від влучання запальної бомби згоріла будівля Чернігівського історичного музею. Експонати, які вціліли у підвалах, під час окупації міста стали об'єктом розграбувань та актів вандалізму з боку німецьких солдатів. У тому числі, єдиний в Україні прижиттєвий портрет середини XVII ст. гетьмана Богдана Хмельницького був забраний ними і використовувався як мішень для вправ у стрільбі. Лише дивом ця унікальна пам'ятка української культури пережила добу окупації й у повоєнні роки була реставрована⁵²⁴.

У 1941 р. під час вступу німецьких військ до Маріуполя і перших місяців окупації міста зазнав розграбування Маріупольський краєзнавчий музей. Коли у 1942 р. до музею прибула зондеркоманда Оперативного штабу А. Розенберга, її керівник Рейн зазначив у своєму звіті, що «багато матеріалів втрачено внаслідок мародерства»⁵²⁵.

Потерпали від мародерства і музеї Львова. З літа 1942 р. до весни 1943 р. приміщення Львівської картинної галереї узагалі було зайняте штабом льотної частини. Це створило небезпеку адресного бомбардування будинку під час авіаналетів. Тому керівництву галереї довелося перенести найцінніші портрети з фондів галереї до одного із залів художньо-промислового музею. Інші фонди були розпорошені ще між кількома сховищами. Те, що залишилося, розтягалось німецькими військовими, які вешталися по приміщеннях галереї⁵²⁶. Безперечно, це створювало передумови для подальших втрат унікальної збірки галереї. У схожій ситуації опинився Львівський художньо-промисловий музей.

---

⁵²³ *Побожій С.І.* Темна сторінка з історії музею // Мистецькі осередки Сумщини: Історія. Колекції. Дослідження: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. Суми, 1995. С. 57.

⁵²⁴ Черніговский исторический музей: Фотопутеводитель. К.: Реклама, 1988. С. 30–31.

⁵²⁵ *Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є.* Вказ. праця, с. 192.

⁵²⁶ Там само, арк. 32–32 зв.

У березні 1943 р. всі музейні предмети, які залишалися в приміщенні музею, були викинуті на вулицю, а саме приміщення музею перетворили на військовий магазин. Музейні працівники намагалися врятувати ці цінності, але багато пам'яток було розкрадено німецькими військовими та місцевим населенням⁵²⁷.

Красномовні факти розграбування культурних цінностей внаслідок мародерства солдатів та офіцерів окупаційних військ були характерні також для долі музейних закладів Криму.

У м. Бахчисарай німецькі військові увійшли в ніч з 3 на 4 листопада 1941 р. При розміщенні вояків, під казарму було зайняте приміщення мечеті ханського палацу, в якій перебувала експозиція Музею печерних міст. Культурні цінності, що знаходилися в експозиції були повністю розграбовані та знищені німецькими військовими⁵²⁸. Під час вступу німецької армії у містечко Старий Крим 26–28 грудня 1941 р., німецький танк в'їхав у стіну будинку Старо-Кримського краєзнавчого музею, проломив та обвалив її. Німецькі вояки викинули експонати музею на вулицю, більшість з них була спалена, частина вкинута в колодязь. Підготовлені до евакуації, але не відправлені два ящика з найбільш цінними музейними предметами були розбиті й розтягнуті. У подальшому, під час перебування в Старому Криму підрозділів румунських військ, вони влаштували в приміщенні музею конюшню⁵²⁹.

Після вступу німецької армії у Симферополь приміщення Симферопольської картинної галереї спочатку було використано під конюшню, згодом — прилаштоване під казарму. Експонати та музейні фонди, які ще залишалися в ній, безконтрольно розтягалися і нищилися військовими. Були повністю втрачені вся музейна обстановка (цінні меблі, вітрини), а також картини, скульптури, предмети декоративно-ужиткового мистецтва та інші культурні цінності. Зрештою, окупаційна адміністрація влаштувала у приміщенні галереї миловарений завод. При відступі у 1944 р. німецькі військові підпалили будинок музейної установи, який сильно постраждав внаслідок пожежі⁵³⁰.

У перші дні окупації Алупки, з Алупкінського палацу-музею німецькими офіцерами без жодних пояснень та документів, а також без розписок були силою реквізовані картини невідомого художника німецької школи XVIII ст. «Старий біля діжки», невідомого автора іспанської школи «Розп'яття», невідомого англійського митця XIX ст. «Портрет

⁵²⁷ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 203–205.

⁵²⁸ ДА АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 6. Арк. 13–17.

⁵²⁹ ДА АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 6. Арк. 27.

⁵³⁰ Там само. Ф. Р-4133. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4; Спр. 12. Арк. 10–15.

Велінгтона», російських художників Омукровича «Гусар», Пояркова «Суперечка», Кюхельгена «Кримський пейзаж»⁵³¹. За спогадами співробітника музею С. Щеколдіна, який тоді перебував в його приміщенні, незважаючи на протести, три німецькі офіцери, увійшовши до музею, розламували кришку одного з ящиків з невивезеними експонатами й забрали собі рулон скручених гравюр⁵³². Ще один німецький офіцер, який назвався капітаном Дітманом, намагався повністю зрізати зі стіни палаца-музею унікальний перський килим — портрет Фетх-Алі-шаха. Після протестів та прохань музейних співробітників не робити цього він «обмежився» тим, що зрізав усю нижню частину килима, що починалася під ногами зображення шаха, скрутив її в рулон і вивіз на своєму автомобілі⁵³³. Інший німецький офіцер навесні 1942 р. потрапив у приміщення музею через відкрите вікно й забрав з шафи в бібліотеці комплект старовинних дуельних пістолетів у футлярі й віяло з страусиних пір'їн⁵³⁴. Військовими-мародерами були викрадені рідкісний портрет М. Воронцова на емалі, роботи французького емальєра ХІХ ст. Бон та портрет Кушелева-Безбородко⁵³⁵. Неодноразово цінні меблі та унікальні фамільні сервізи з колекцій палацу використовувалися для бенкетів військовослужбовців. Як наслідок, з 740 предметів художньої порцеляни та фаянсу після періоду окупації лишилося лише 380. З 80 одиниць художнього кришталю було розграбовано три чверті. З 180 виробів з художнього скла лишилося лише 31. З 23 музейних предметів із срібла виявилися розкраденими 20. Цінні сервізи залишилися розукомплектованими, з тих предметів, які в них ще були, чимало виявилися пошкодженими⁵³⁶. Лише завдяки мужності музейних співробітників німецький генерал не зміг забрати й вивезти у Берлін знамениті скульптури левів, які кілька століть прикрашають будинок палацу⁵³⁷.

Масові грабунки культурних цінностей німецькими військовими відбувалися в моменти, коли лінія фронту змінювалася і мав місце їхній відступ. Як зазначав з обуренням один з офіцерів СС, який став свідком подібних дій, тилові частини «покинули величезну кількість провіанту,

⁵³¹ Там само. Ф. Р-3076, оп. 1, спр. 50. Арк. 126 зв.

⁵³² Щеколдин С.Г. О чем молчат Львы. Алупка. 1941–1944, с. 22.

⁵³³ ДА АРК. Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 126 зв.; Щеколдин С.Г. Вказ. праця, с. 22.

⁵³⁴ Щеколдин С.Г. Вказ. праця, с. 56.

⁵³⁵ Филимонов С.Б. Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С.Г. Щеколдина) // Щеколдин С.Г. О чем молчат львы. Алупка. 1941–1944, С. 91.

⁵³⁶ ДА АРК. Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 127 зв.

⁵³⁷ Щеколдин С.Г. Вказ. праця, с. 56.

зброї та боєприпасів, узявши на їхнє місце під виглядом «важливих військових трофеїв... килими, письмові столи, картини, меблі»⁵³⁸.

Очевидно, що як акти мародерства слід розцінювати дії німецьких військових та фахових експертів, які працювали в складі різних німецьких підрозділів, що займалися виявленням, обліком, вивченням та вивезенням українських культурних цінностей і поряд з виконанням відповідних службових доручень одночасно привласнювали персонально для себе з науковою чи суто утилітарною метою пам'ятки культури, наукову документацію та книги. Чимало співробітників «Групи Кюнцберга», Оперативного штабу А. Розенберга, експертних структур при групі армій «Центр» та інших нацистських утворень подібного типу у повоєнні роки виявилися власниками значних культурних цінностей, наукових архівів та літератури, які в період окупації України були вивезені з її території.

Так, зокрема, у березні 1942 р. Міністерством пропаганди Німеччини до Києва була направлена спеціальна команда з доставки експозиційних матеріалів під командуванням штурмфюрера Націонал-соціалістичного механізованого корпусу (НСМК) Кнаца («колона Кнаца») із завданням доставити до Берліну експозиційні матеріали з Антирелігійного музею у Києво-Печерській лаврі. Як зазначалося у повідомленні про це, «такий цінний матеріал потрібно негайно використати з метою пропаганди». Відбір експонатів мав бути погоджений з представниками німецьких органів управління та Оперативного штабу А. Розенберга. Проте, як показало розслідування німецьких служб, Кнац під приводом відбору для виставки музейних матеріалів, вдався до крадіжок музейних цінностей для особистих потреб. У тому числі, за його завданням підлеглі виламали з іконостасу царських врат Трапезної церкви іконописний образ Богородиці і винесли його з території лаври. Також було зафіксоване викрадення старовинного шовкового килима. У приміщенні, яке займав Кнац у Києві, внаслідок проведеного обшуку було вилучено 3 картини олією розмірами 3x4 м, дві картини олією розмірами 60–100 см, викрадений образ Богородиці та композицію, виконану різьбленням по дереву. Окрім того, у матеріалах розслідування фігурують дані щодо того, що такі крадіжки були вчинені Кнацем не вперше і у його помешканнях та помешканні його матері в Німеччині в Берліні та Каттовіці було зосереджено велику кількість предметів старовини і мистецтва, вивезених ним з Києва раніше, в тому числі і під час вивезення «останньої партії з Києва». Окрім того йдеться про плани Кнаца вивезти «золоті фігури», які

---

⁵³⁸ *Николаас Линн*. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 290.

він розпорядився забрати під приводом прикрашання приміщення віденського відділення НСМК⁵³⁹.

У місті Рівне самими окупантами було встановлено, що підрядник будівельних робіт з Мюнхена, який виконував замовлення для адміністрації рейхскомісаріату «Україна», масово вивозив додому картини й скульптури з Рівненського історико-краєзнавчого музею⁵⁴⁰.

Уповноважений з питань до- і ранньої історії при райхскомісаріаті України, який обіймав цю посаду з грудня 1941 р., а з листопада 1942 р. голова Крайового інституту до- і ранньої історії та керівник однойменного музею у м. Києві німецький вчений-археолог Р. Штамфус, як зазначали українські музейні працівники періоду окупації, протягом 1943 р. неодноразово відправляв окремі ящики з музейними експонатами у Німеччину на адресу своєї дружини⁵⁴¹. За свідченнями П. Курінного, з вивезених у 1943 р. з території України матеріалів, він вилучив для себе і привласнив архів розкопок відомого археолога і антрополога Г. Бонч-Осмоловського (автор тритомної праці, присвяченої вивченню палеолітичної стоянки Кіік-Коба і знайдених на ній кісток неандертальця), архів видатного мистецтвознавця і музейного діяча Ф. Ернста, архіви Симферопольського центрального краєзнавчого музею та Бахчисарайського краєзнавчого музею, рукописний архів та збірку фотографій з Керченського історико-археологічного музею, архів розкопок на «Дніпробуді», чотири офорти А. Дюрера з Уманського краєзнавчого музею, колекцію старовинних килимів і ще чимало найцінніших музейних пам'яток. Усе це він направив у свої помешкання, яких в нього було три — в м. Берліні, м. Котбусі та в місцевості Гарц⁵⁴². Ці свідчення мають матеріальне підтвердження. Зокрема, на території ФРН у фондах Дослідницького інституту з до- і ранньої історії при Музеї Пфальбау Унтерульдінген (Ульдінген-Мюльгофен, Баден-Вюртемберг) зберігаються матеріали переданих до інституту приватних архівів колишніх діячів організацій і установ нацистської Німеччини, причетних до вивезення культурних цінностей з України. У тому числі наявні особові фонди проф. Р. Штамфуса, а також його шефа в роки війни проф. Г. Райнерта, уповноваженого райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії та одночасно керів-

---

⁵³⁹ Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи, с. 585–603.

⁵⁴⁰ *Николаас Линн*. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 290.

⁵⁴¹ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 282. Арк. 3.

⁵⁴² Архів УВУ. Ф. 2. Тека 4. Спр. 34. Арк. 1–4; *Скрипка Тамара*. До історії шевченківських раритетів // Новини з Академії. Ч. 31: спеціальний випуск. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 2007. С. 9.

ника Імперського управління до- і ранньої історії періоду Третього Рейху (1933–1945 рр.). У цих архівах присутні документальні матеріали археологічних розвідок і розкопок поховань черняхівської культури (за тодішньою класифікацією німецьких вчених, культура готів) і доби бронзи, проведених німецькими та українськими вченими у Надпоріжжі Дніпра (села Ново-Олександрівка, Привільне, Федорівка, Волоське, біля о. Хортиця) під керівництвом др. В. Хюлле у 1943 р. У тому числі, значну цінність представляють оригнали і копії документів щодо діяльності структур Оперативного штабу А. Розенберга в Україні. Особливо велике значення має значна кількість упорядкованих фотоматеріалів про предмети з музеїв України. Серед них — добре упорядкований альбом фотографій археологічних пам'яток, зокрема, імовірно, з Національного історичного музею у Києві, музеїв Харкова, Дніпропетровська та Маріуполя та ін. Окремий блок фотографій складають зображення античних рельєфів з музеїв Симферополя та Херсонесу Таврійського. Є фото з німецьких розкопок у Криму та на Дніпропетровщині. Значна кількість фотографій музейних предметів має проставлені інвентарні номери. Також цінними є фотоматеріали альбому з фіксацією основних пам'яток архітектури м. Києва (Софія Київська, Києво-Печерська лавра, Будинок учителя та ін.), традиційних житлових будинків і господарських споруд передвоєнного або воєнного часу на Київщині, Полтавщині та Харківщині, більшість яких вже давно не існує. Окрім того, у фонді Р. Штамфуса зберігаються понад ніж десять археологічних предметів (імовірно фібули), які були привласнені і вивезені ним з України в роки війни.

Слід зазначити, що у середині 1990-років у цьому ж музеї була виявлена скриня з понад ніж 700 книгами переважно археологічної тематики, вивезених в роки війни з Києва одним з німецьких експертів, залучених до роботи у нацистських структурах по роботі з культурними цінностями на окупованих територіях⁵⁴³.

Згідно з дослідженнями сучасних німецьких вчених, лише колишній співробітник «Групи Кюнцберга» географ В. Краллерт продав тільки Інституту Східноєвропейських студій у Тюбінгені (тепер Тюбінгемський університет) у 1952 і 1953 роках приблизно 1 400 географічних карт. Краллерт спочатку був членом Зондеркоманди Кюнцберга і потім керував відділом в *Reichssicherheitshauptamt*. На своїй посаді він відповідав за широкомасштабні відправлення географічних карт, книг, архівів та творів мистецтва з територій, зайнятих нацистською армією. Краллерт був у жовтні 1941 року в Києві. На думку німецьких вчених, у цьому зв'язку є доволі імовірним, що саме він міг бути причетним до того, що у 1958 році

⁵⁴³ Повернуто в Україну. Вип. 1. К.: ТОВ «Танант», 1998. С. 30.

до Тюбінгемського інституту за посередництвом його знайомого та наукового колеги була придбана Грамота Петра I Іоасафу Кроковському 1708 року, вивезена з України під час нацистської окупації Києва⁵⁴⁴.

Отже, пряме мародерство вояків окупаційних армій та представників адміністративних органів на окупованій території України, учасників нацистських структур, які займалися виявленням та вивезенням культурних цінностей, мало масовий характер і стало реальним чинником втрат культурних цінностей України в період Другої Світової війни.

Приховування культурних цінностей внаслідок дій місцевого населення на окупованій території

Питання приховування культурних цінностей місцевим населенням в період нацистської окупації має кілька різновекторних аспектів, що визначаються особливостями дій окремих соціальних груп.

Ще перед вступом німецьких військ до населених пунктів, але коли вже було зрозумілим, що далеко не всі музейні цінності вдалося евакуювати, у ряді українських музеїв їхні співробітники влаштовували тайники, у які ховали найбільш цінні експонати. Зокрема, про це йшла мова на нараді співробітників евакуйованих до м. Уфи художніх музеїв Києва, Одеси, Полтави та Курська й за участю представника Третьяковської галереї, яка відбулася в Уфі 30 січня 1942 р. Зокрема, за підсумками наради протокольнo було зафіксовано: «Експонати, що залишилися, замурувалися у тайниках, підвалах. Їх залишилися охороняти деякі співробітники музеїв»⁵⁴⁵. Так само, чимало цінних музейних предметів намагалися приховати й працівники історичних, краєзнавчих та інших музеїв системи Наркомату освіти УРСР.

Вони продовжували рятувати музейні цінності і в умовах окупації території України військами нацистської Німеччини та її союзників.

Зокрема, сторож Дніпропетровського історичного музею М. Білий знайшов на березі Дніпра на пристані Дніпропетровського порту декілька ящиків з фондами Центрального історичного та Центрального антирелігійного музеїв, які були евакуйовані з Києва, але не вивезені далі в глибокий тил. Він самотужки переніс ці ящики до міста і сховав у

---

⁵⁴⁴ Кухер Катеріна. Інститут Східноєвропейських студій і краєзнавства Тюбінгемського університету та грамота Петра I // Повернення з Німеччини в Україну Грамоти Петра I Іоасафу Кроковському 1708 року. Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції. К.: Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України, 2019. С. 50–53.

⁵⁴⁵ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2 зв.

підвалах будинку та закопав у землю⁵⁴⁶. Після війни 10 ящиків із врятованими цінностями повернулися до Києва⁵⁴⁷. Коли у 1942 р. з конфіскованого нацистами приміщення Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького були викинуті на вулицю усі його фонди і музейним співробітникам довелося їх переносити до приміщення Художнього музею, М. Білий та прибиральниця історичного музею П. Дузь сховали значну частину музейних цінностей у потаємні закутки підвалу Художнього музею та до підвалу житлового будинку. Перед відступом з міста окупанти пробували розшукати ці цінності, але не знайшли їх і пам'ятки вдалося врятувати⁵⁴⁸.

У Києві сторож Софійського заповідника П. Ємець під час окупації зміг сховати на території заповідника цінні плани Києва XVIII ст., 3 старовинних дзвони, які нацисти перевезли з території Києво-Печерської лаври і готували для відправки у Німеччину, ряд інших цінних пам'яток⁵⁴⁹. Приховавши ключі від фондових приміщень, він був заарештований і кілька днів провів у в'язниці гестапо⁵⁵⁰. Цінні полотна з фондів Житомирського краєзнавчого музею були врятовані завдяки музейному співробітнику В. Бруховському. Одинадцять картин з фондів Донецької картинної галереї вдалося зберегти донецькому художнику Є. Грейліху. Десятки картин та інших експонатів у Дрогобичі зберіг музейний співробітник Є. Кадаміров⁵⁵¹. Зміг заховати і зберегти усі цінні речі директор меморіального музею Д.К. Заболотного у с. Заболотне Вінницької області Михайлик⁵⁵². Музейні співробітники зберегли експонати та фонди меморіального музею В.С. Стефаніка у селі Русово Станіславської області⁵⁵³. Протягом періоду окупації зберіг найцінніші музейні фонди основоположник та багаторічний директор Музею українського народного мистецтва в Коломиї, семидесятирічний В. Кобринський. Його син був розстріляний нацистами⁵⁵⁴. Перед початком відступу німецьких військ з Харкова група музейних співробітників Харківського обласного краєзнавчого музею забили вхідні двері будинку та замаскували його під

⁵⁴⁶ Там само. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 11.

⁵⁴⁷ *Себта Т.М.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації, с. 24.

⁵⁴⁸ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10–11.

⁵⁴⁹ Там само.

⁵⁵⁰ Там само. Ф. 4802. Оп. 1. Спр. 602. Арк. 3.

⁵⁵¹ *Жабокрицький В.М.* Вказ праця, с. 101.

⁵⁵² *Акуленко В.І.* Збереження та захист історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. 1973. № 5. С. 110.

⁵⁵³ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К.: Наукова думка, 1977. С. 258.

⁵⁵⁴ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 2243. Арк. 2.

житлове приміщення, коли у серпні 1943 р. німецькі військові хотіли знищити музей. Також співробітники Харківської картинної галереї (зокрема Іванов) винесли з будівлі галереї і заховали у підвалах житлового будинку деякі цінні предмети з музейних фондів⁵⁵⁵. Коли Луцьк був захоплений першими загонами німецьких військ, щоб зупинити розкрадання музейних цінностей, співробітник Луцького краєзнавчого музею, а згодом його директор А. Дублянський причепив на вхідні двері шнур та скріпив його сургучом з старовинною печаткою XVIII ст., яка нагадувала німецький герб. Німецькі військові намагалися довідатися, хто опечатав музей, проте зірвати печатку не наважувалися. Тоді ж співробітники музею вилучили з експозиції та перенесли до потаємних місць частину експонатів. Особливо багато цінних предметів було заховано у потаємній кімнаті, яка була створена за допомогою спорудження фальшивої стіни⁵⁵⁶.

Безперечно, завдяки таким діям музейних працівників збереглося чимало предметів старовини і мистецтва.

Разом з тим, висвітлюючи долю культурних цінностей на окупованій території України, слід визнати той факт, що чимало творів мистецтва та старовини, книжкових зібрань були втрачені внаслідок дій місцевого населення. Зафіксовано чимало фактів, коли в умовах безвладдя, яке інколи тривало по декілька днів між відступом радянських військ та вступом у населені пункти військ Німеччини та її союзників у 1941 р. та, згодом, їх відступом з території України і вступом у визволені міста і села Червоної Армії та радянської адміністрації в 1943–1944 рр., мешканці населених пунктів забирали з бездоглядних приміщень установ культури пам'ятки мистецтва і старовини, бібліотечні видання. Акти мародерства з боку місцевого населення також відбувалися в умовах окупації, коли мали місце випадки ліквідації німецькими адміністраціями музеїв та бібліотек або зайняття їх приміщень та викидання музейного та бібліотечного майна.

Так, напередодні вступу німецьких військ до Харкова (23–24 жовтня 1941 р.) до приміщення Харківської картинної галереї вдерлися грабіжники, які викрали понад 14 килимів та велику кількість виробів із порцеляни з ящиків, які не встигли евакуювати⁵⁵⁷. Так само, у спогадах свідків подій запам'яталися картини, коли сторонні люди ходили по спорожнілих залах київських музеїв. Вже в умовах окупації міста, 24 жовтня 1941 р. було зафіксовано злам замків та відкриття вхідних дверей фон-

⁵⁵⁵ Коваль М.В. Вказ праця, с. 257–259.

⁵⁵⁶ Кот Сергій, Ошуркевич Олексій. Вказ. праця, с. 21.

⁵⁵⁷ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 225. Арк. 2–3.

дового приміщення Центрального історичного музею у дворі 8-го корпусу на території Києво-Печерської лаври⁵⁵⁸. Вже у 1943 р. на території Нижньої Лаври, де у церквах Різдва Богородиці й Аннозачатівській розміщувався створений окупантами Крайовий архів, була затримана група осіб, яка викрадала архівні документи. Виявилось, що вкрадено 80 пакунків справ загальною вагою 1,2 т. Крадіжка могла бути скоєна з метою отримання макулатури, яка в той час користувалася великим попитом і могла бути продана⁵⁵⁹.

В умовах труднощів окупації торгівля раритетами стала одним із засобів виживання для населення. Зокрема, в окупованому Києві працювали сотні антикварних лавок та магазинів, де продавалися та купувалися предмети старовини і мистецтва. Так, за звітами німецької окупаційної влади у травні 1943 р. у Києві у лавці церковних речей на Подолі були виявлені і конфісковані цінні ікони, деякі з яких тоді ж ідентифікували як викрадені з Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Вилучено також старовинний свічник у стилі ампір⁵⁶⁰.

Окрім того, коли окупанти відступали з українських міст, то в приміщеннях колишніх німецьких установ та по квартирах, де проживали німецькі вояки та чиновники, залишалось багато музейних предметів, які ставали «трофеями» місцевих жителів.

Про масштаби цього явища свідчить той факт, що після звільнення території України Рада Народних Комісарів України 10 листопада 1944 р. була змушена ухвалити спеціальну постанову «Про повернення музейних експонатів». У тексті постанови йшлося про факти свідомого переховування патріотично налаштованими радянськими громадянами культурних цінностей, які вони з ризиком для життя врятували і повернули до українських музеїв. Разом з тим, зазначалося: «Частина музейних експонатів проте ще перебуває в користуванні окремих громадян, оскільки ці експонати потрапили до них або як бездоглядні, або були покинуті німцями в квартирах під час втечі, або набуті громадянами шляхом купівлі. Всі ці експонати мають бути повернені до державних музеїв, яким вони належали». За невиконання постанови передбачалася карна відповідальність⁵⁶¹.

У відомих довоєнних культурних центрах були створені і діяли спеціальні комісії по поверненню культурних цінностей. Вони проводили

---

⁵⁵⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи, с. 364–365.

⁵⁵⁹ Там само, с. 777.

⁵⁶⁰ Там само, с. 775.

⁵⁶¹ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду: Збірник документів. Т. II, с. 74.

подвірні та поквартирні обходи житлових приміщень і виявляли культурні цінності, покинуті окупантами в будинках, квартирах та підвалах, підібраних та придбаних населенням. Комісії мали спеціальні грошові фонди для виплати премій за здані музейні експонати. Зокрема, на Чернігівщині діяла обласна комісія з центром у Чернігові, та міські й районні комісії з центрами у Прилуках, Сосниці, Новгород-Сіверському, Острі, Щорсі⁵⁶². Внаслідок широкої роз'яснювальної роботи відбувалося і добровільне повернення музейних предметів. Факти виявлення та повернення від населення до музейних збірок мали місце в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Житомирі, Полтаві, Одесі та інших містах України. Так, лише до Полтавського художнього музею на початку 1945 р. від населення надійшло 886 експонатів⁵⁶³. Тоді ж до Полтавського краєзнавчого музею від населення повернулося 837 експонатів⁵⁶⁴. Чимало цінних експонатів провідних кримських музеїв було знайдено і отримано від населення у Симферополі.

У Державному архіві Харківської області збереглися акти прийняття від населення експонатів Харківської картинної галереї (тепер Харківський художній музей) за 1943–1944 рр. Зокрема, лише за Актом № 1 від 15 вересня 1943 р. (усього за місяць після звільнення міста) галереєю отримано від населення 192 своїх колишніх експоната. Переважно, це були предмети декоративно-прикладного мистецтва — порцелянові вазы східної та західноєвропейської роботи, посуд — тарілки, чайники, кавові сервізи, вироби з скла, народного мистецтва з глини, бронзові статуетки та блюда, свічники, 10 живописних етюдів роботи С. Васильківського і, навіть, фрагменти старовинних лицарських обладунків⁵⁶⁵. Як показують акти здачі культурних цінностей та свідчення осіб, які їх передавали до музеїв, багато предметів було зібрано місцевими мешканцями під час пожеж у музейних будівлях у 1943 р. Так, учень-старшокласник О. Гогін після від'їзду німецької команди паліїв, зміг витягти з палаючого приміщення Харківської картинної галереї 13 робіт С. Васильківського, багато виробів із порцеляни та бронзи, інші пам'ятки⁵⁶⁶. Ще одна учасниця подій М. Кислицька у своїх показах засвідчувала, що тоді ж, у день пожежі, особисто винесла з будинку галереї 54 музейні предмети — картини, порцеляну, вироби з бронзи⁵⁶⁷. Харківський художник Є. Кияшко повернув до галереї 32 твори мистецтва та 2 фрагменти старовинних

⁵⁶² ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 109.

⁵⁶³ Там само. Спр. 2743. Арк. 35.

⁵⁶⁴ Архів ПКМ. Спр. 11-2. Арк. 25.

⁵⁶⁵ ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–8.

⁵⁶⁶ Коваль М.В. Вказ. праця, с. 259.

⁵⁶⁷ ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 15–15 зв.

тканин. Серед картин, етюдів та малюнків були твори П. Левченка, В. Маковського та К. Маковського, 17 картин та етюдів С. Васильківського, 2 малюнки І. Репіна («Козак» та «Зниклий скарб»), малюнок Т. Шевченка «Киргизькі діти» та інші⁵⁶⁸. Протягом січня–листопада 1944 р. співробітниками галереї було складено 53 акти на повернуті населенням музейні предмети. За неповними даними (не всі акти збереглися, є такі що погано читаються), за цей час було здано 396 пам'яток культури та старовини. При чому, іноді одна або дві особи за один раз повертали в музей 34 та 117 колишніх експонатів. Серед них були чимало цінних картин та рисунків, зокрема, окрім вказаних вище, роботи М. Врубеля, старовинні ікони. У ряді випадків до галереї приносили предмети старовинного озброєння, що раніше належали Харківському історичному музею⁵⁶⁹.

Проте далеко не всі музейні предмети були повернуті населенням до музейних зібрань. Чимало з них досі ще перебувають в приватних руках. Зокрема, за даними сучасних музейних співробітників, наявні відомості про перебування картин із довоєнних музейних зібрань у приватних осіб в Харкові та Симферополі.

Таким чином, масштаби приховування працівниками установ культури та населенням культурних цінностей з фондів музеїв, архівів та бібліотек під час воєнних дій, періодів безвладдя та нацистської окупації були доволі значними. Широка кампанія з виявлення та повернення таким чином втрачених пам'яток культури, що мала місце у перші роки після звільнення населених пунктів України, засвідчила це явище в культурному житті України в роки війни. Цілком очевидно, що воно також мало вплив на загальні підсумки втрат культурних цінностей внаслідок подій Другої Світової війни.

5.3.3. Вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції діячів науки та культури

У роки Другої Світової війни чимало українських діячів науки та культури залишалися на окупованій території й працювали в наукових установах, музеях, архівах та бібліотеках. Під загрозою переслідувань та репресій з боку радянської влади чимало з них прийняли рішення виїхати з України на еміграцію разом з відступаючими німецькими частинами. У цьому зв'язку можливо згадати прізвища О. Оглоблина, П. Курінного, Я. Пастернака, О. Повстенко, Н. Полонської-Василенко, Л. Морозової,

⁵⁶⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 8–11.

⁵⁶⁹ ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10–11; Спр. 5. Арк. 2–52; Спр. 13. Арк. 1–9.

В. Міяковського, К. Мощенка та багатьох інших. Виїжджало з України й багато церковних діячів, які не бажали залишатися під радянським режимом.

Усі вони добре пам'ятали ті часи, коли радянська влада вела справжню війну проти української культурної спадщини, під гаслом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» вилучала з наукового і культурного обігу, переховувала й безжально нищила унікальні музейні цінності, архіви та бібліотечні збірки. Тому багато хто з діячів науки та культури, вирушаючи в еміграцію, замість особистого майна, намагалися вивезти з собою поза межі СРСР власні наукові матеріали та збірки, а також музейні експонати, цінні видання та архівні документи. Митці вивозили також власні твори з авторських збірок. Це був потужний потік культурних цінностей, які потрапили в роки війни поза межі території України. Сьогодні ми можемо кваліфікувати такі культурні цінності як вивезені в роки Другої Світової війни представниками української еміграції за різних особистих обставин.

Дане питання ще є малодослідженим. І сьогодні ми скоріше можемо говорити про окремі приклади, які ілюструють це явище, яке, вочевидь, було багато більш масовим, ніж про це говорять встановлені факти.

Одним із показових прикладів подій воєнного часу може бути доля визначних реліквій, які до війни зберігалися у Софійському державному архітектурно-історичному музеї-заповіднику. Зокрема, кістяк київського князя Ярослава Мудрого та ікона «Миколи Мокрого». Рештки Ярослава Мудрого у 1939 р. були вилучені з його саркофагу і передані для обстеження антропологу В. Гінцбургу, який перевіз їх до Ленінградського інституту етнографії та антропології. У 1940 р. вони були повернуті до Софійського заповідника разом із виготовленим скульптурним портретом-реконструкцією імовірного зовнішнього вигляду князя роботи М. Герасимова. Проте після повернення рештки Ярослава Мудрого не були покладені назад до саркофагу, а лишилися зберігатися у фондах заповідника у дерев'яному ящику⁵⁷⁰. Під час нацистської окупації Києва замість Софійського заповідника було створено Архітектурний музей, який по мірі можливостей того часу намагався забезпечити збереження пам'яток, наукової документації та надзвичайно цінного архіву заповідника. Директором Архітектурного музею працював відомий український архітектор та науковець О. Повстенко. У 1942 р. в умовах окупації від-

---

⁵⁷⁰ Нікітенко Н.М., Марголіна І.С., Куковальська Н.М., Михайличенко Б.В. Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. С. 48–49, 128–129.

булося відновлення діяльності Української автокефальної православної церкви на чолі з архієпископом Никанором. Владика Никанор неодноразово звертався до німецької окупаційної адміністрації в особі київського генерал-комісара про передачу Софійського собору УАПЦ, проте ці звернення залишилися без відповіді⁵⁷¹. Водночас, архієпископ Никанор разом із своїм братом мешкали у Софійському подвір'ї, там же містилося Вище Церковне Управління⁵⁷². У спогадах сучасників зазначається, що «сторож» архітектурного музею (можливо, мається на увазі П. Ємець — сторож, двірник і доглядач заповідника, але можливо припустити, що це відбулося за участю О. Повстенка — С.К.) в умовах воєнної окупації передав архієпископу Никанору на збереження як церковні реліквії рештки князя Ярослава Мудрого, які зберігалися у фондах⁵⁷³. Ікона «Миколи Мокрого», яка вважалася однією з головних чудотворних ікон та святинь собору, до літа–осені 1943 р. містилась у невеличкому дубовому різьбленому кіоті на стіні Миколаївського вівтаря праворуч від царських врат⁵⁷⁴. Перед відступом німецьких військ з Києва восени 1943 р. більша частина архієреїв та рядових священнослужителів УАПЦ емігрували на Захід. Можливо припустити, що саме в цей час за участю того ж О. Повстенка ікону було передано архієпископу Никанору. Відомо, що 22 вересня 1943 р. увечері вже після виїзду всіх працівників Вищого Церковного Управління, архієпископ Никанор разом із своїм братом залишили Софійське подвір'я і перебралися на околицю Києва, а ще через два дні остаточно виїхали з міста⁵⁷⁵. Але вони не мали змоги ні вивезти з собою власні речі, ні подбати про реліквії, які в них перебували на збереженні. Тож владика Никанор звернувся по допомогу до майора німецької армії Пауля фон Денбаха (колишнього сотника Армії УНР Павла Дмитренка), який 8–9 жовтня 1943 р. вивіз його майно й унікальні пам'ятки з Києва. Проте вони розминулися — в той час потяг із біженцями, які виїжджали з Києва, вже відбув. Тож цей німецький офіцер українського походження вивіз рештки князя Ярослава Мудрого та ікону

⁵⁷¹ Буняк Олена. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник 2017. Вип. 27. С. 378–379.

⁵⁷² Дублянський А. Тернистим шляхом. Життя митрополита Никанора Абрамовича: до 20-ліття архіпастирського служіння. Лондон: Видання генерального Церковного Управління УАПЦ в Великій Британії, 1962. С. 51.

⁵⁷³ Нікітенко Н.М., Марголіна І.С., Куковальська Н.М., Михайличенко Б.В. Вказ. праця, с. 128–129, 132.

⁵⁷⁴ Верецагіна Надія. Київська чудотворна ікона Св. Миколая Мокрого. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ikona.ua/miracle-icons-uk/najdavnishha-chudotvorna-kiyivska/>

⁵⁷⁵ Дублянський А. Вказ. праця, с. 52.

«Миколи Мокрого» на територію окупованої нацистами Польщі, де у Варшаві передав їх архієпископу Краківському, Лемківському та Львівському Польської православної церкви Палладію. Той у 1944 р. перевіз рештки князя Ярослава Мудрого та ікону «Миколи Мокрого» далі до Німеччини, а в повоєнні роки — до США (1950 р.). Тож таким чином ці реліквії були вивезені з України і зрештою опинилися на території США⁵⁷⁶.

Ще один приклад вивезення культурних цінностей з України українськими культурними діячами в роки війни пов'язаний з іменем відомого українського музейного діяча Б. Жука. У 1920-х роках він працював у Київському археологічному інституті, багато досліджував фондові колекції музеїв Києва, Бердичева, Вінниці, Маріуполя і Полтави, брав участь у відбиранні для музеїв України старожитностей при закритті та ліквідації монастирів на Вінниччині до Вінницького краєзнавчого музею (передано біля 6 тис. експонатів). Протягом 1938–1943 рр. очолював наукову роботу у Музеї українського народного мистецтва в Києві⁵⁷⁷. Будучи дотичним до археологічних досліджень, він сформував свою приватну археологічну колекцію, у складі якої було чимало видатних пам'яток доби Київської Русі. Під час німецької окупації Києва залишався у місті і продовжував працювати в музеї. Перед відступом окупантів з міста вирішив не залишатися під радянською владою і у 1943 р. емігрував на Захід. Спочатку виїхав до Австрії, згодом перебрався до Німеччини. Разом із собою він вивіз і свою археологічну колекцію. Наприкінці 1940-х років, маючи матеріальні труднощі, Б. Жук через свого знайомого і колишнього колегу професора В. Шугаєвського запропонував купити свою колекцію музею Дамбартон Окс у Вашингтоні. Проте Музей виявив бажання придбати лише окремі предмети, зокрема, була досягнута домовленість щодо купівлі ним срібної круглої форми пластини із зображенням Св. Федора (знахідка біля Десятинної церкви), бронзової іконки із зображенням Богоматері та геометричним орнаментом у техніці виїмчастої емалі, пари золотих колтів із зображенням Христа у техніці перегородчатої емалі⁵⁷⁸. У 1950 р. ці пам'ятки потрапили до американського музею. Сучасна українська дослідниця Л. Пекарська ідентифікувала колти з цього комплексу як предмети із скарбу 1842 р., знайденого на місці

---

⁵⁷⁶ Нікітенко Н.М., Марголіна І.С., Куковальська Н.М., Михайличенко Б.В. Вказ. праця, с. 128–129, 132.

⁵⁷⁷ Жук Борис Касянович // Енциклопедія сучасної України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18268

⁵⁷⁸ Пекарська Л.В. Пам'ятки княжого Києва в західних колекціях // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодні, перспективи: матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції. К.: Національний музей історії України, 1999. С. 64–65.

Десятинної церкви⁵⁷⁹. Окрім того, згідно з її даними, серед предметів, які перебували в колекції Б. Жука знаходився й унікальний золотий перстень візантійського походження, який сам колекціонер вважав «екстраординарною, прекрасною мистецькою роботою». Однак у 1960 р. колекціонер помер і подальша доля цієї пам'ятки старовини і мистецтва станом на сьогодні невідома⁵⁸⁰. Як, очевидно, невідомою лишається і доля інших артефактів з його колекції.

За схожих обставин відбулося вивезення з України унікальних раритетів пов'язаних з іменем Т. Шевченка. Під час німецької окупації Києва, створений у 1927 р. Будинок-музей Т.Г. Шевченка у Хрещатицькому провулку продовжив свою роботу у підпорядкуванні міської управи. Він зміг щасливо пережити вибухи та пожежі, які внаслідок дій радянського підпілля під керівництвом НКВС охопили Хрещатик і знищили чимало його споруд. У фондах та експозиції музею залишилося чимало шевченківських раритетів у зв'язку з тим, що вони не були евакуйовані радянською владою на початку війни. Окрім того, дослідники припускають, що до нього були перенесені предмети з фондів Державного музею Т.Г. Шевченка, які могли лишитися після його евакуації до Новосибірська. У тому числі, це були матеріали, які дослідники пов'язують із частиною історичної збірки Шевченкіани В. Тарновського, зокрема, автографи Т. Шевченка і раритети, які походили від Г. Честахівського. Директором Будинку-музею Т.Г. Шевченка з жовтня 1941 р. працював А. Терещенко, який проживав у ньому разом з дружиною. Збереглися згадки, що він в умовах важкого життя киян під окупацією, намагався купувати дотичні до постаті Т. Шевченка пам'ятки, які з'являлися у місцевих магазинах для продажу. Так, у цьому зв'язку згадується офорт Т. Шевченка «Приятелі» («П'яниці») 1858 р. з картини художника П. Соколова, який містив дарчий напис Шевченка М. Лазаревському і який до війни належав відомому мистецтвознавцю О. Новицькому. Офорт був придбаний ним у мистецькій крамниці по вул. Володимирській, 29 13 червня 1943 р. за 1 050 карбованців. Перед відступом німецьких військ з Києва, за деякими даними 24 серпня 1943 р., А. Терещенко разом з дружиною виїхав до Львова. Згодом був евакуйований до м. Криниці на території Польщі, опісля опинився на території Словаччини, а звідти — у Німеччині, де у листопаді 1944 р. затримався у Берліні. По війні потрапив у зону окупації Німеччини західними союзниками по антигітлерівській коаліції. 9 лютого 1952 р. прибув до Нью-Йорка. Як виявилось багато

---

⁵⁷⁹ *Pekars'ka L.V.* Treasures from Ancient Kiev in The Metropolitan Museum and Dumbarton Oaks // *Metropolitan Museum Journal*. 1997. № 32. P. 71–73.

⁵⁸⁰ *Ibid.*, p. 73.

десятиліть після Другої Світової війни — у 1991 р. — разом із своїм особистим майном А. Терещенко вивіз з Києва на еміграцію валізу з унікальними шевченківськими раритетами, про долю яких нічого не було відомо протягом усіх повоєнних років. У 1991 р. після смерті чоловіка його дружина Л. Терещенко передала цю валізу на збереження до Української вільної академії наук у США. А про її зміст публічно стало відомо лише у 2001 р.⁵⁸¹

У тому числі, з Києва були вивезені і опинилися на території США офорти Т. Шевченка «Приятелі» («П'яниці») з дарчим написом автора, і «Вірсавія», «Кобзар» з рукописними помітками поета, оригінал листа до Платона Смиренка від 26 листопада 1859 р., оригінальні світлини Т. Шевченка та осіб, що належали до його оточення (М. Костомарова, В. Тарновського, Г. Честахівського, В. Шевченка, З. Сераковського та ін.), записку Ф. Черненка, вірогідно, до М. Лазаревського про смерть Т. Шевченка, рисунки і записи Г. Честахівського, який разом з Лазаревським супроводжував труну з тілом Шевченка з Петербургу в Україну, та інші унікальні матеріали. Також серед них є велика кількість оригінальних світлин Григорія Честахівського, його малюнки із супровідними нотатками, спогади (рукопис) про ніч, проведену з Шевченком і Брюловим на Василівському острові у Петербурзі. Рисунки, світлини збереглися ще в музейній упаковці з України — мікалентному папері. На більшості фотографій 1920–30-х рр. зафіксовано дати та, очевидно, інвентарні номери, написані рукою А. Терещенка⁵⁸².

Так само потрапив за кордон аркуш автографу поеми Т. Шевченка «Іван Підкова» з поправками П. Куліша, який до війни перебував в колекції відомого літературознавця та шевченкознавця М. Новицького, репресованого у 1937–1938 рр. та засуджено до ув'язнення радянським режимом. Під час нацистської окупації Києва його дружина Л. Новицька на запрошення директора Українського головного історичного архіву ім. Антоновича (за радянської влади — Київський державний історичний архів) В. Міяковського, працювала в 1941–1942 рр. завідуючою бібліотекою та читальним залом архіву. З 1943 р. рідні втратили з нею зв'язок і вона вважалася загиблою в період окупації. Вже сучасні дослідники припускали, що частину документів з архіву М. Новицького (за 1920–1930-ті роки) його перша дружина Л. Новицька передала на зберігання В. Міяковському, який вивіз їх на еміграцію, де вони зрештою потрапили до фондів Архіву-музею ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії

⁵⁸¹ Тамара Скрипка. До історії шевченківських раритетів // Новини з Академії. Ч. 31: спеціальний випуск. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 2007. С. 4–9.

⁵⁸² Там само.

наук у США⁵⁸³. Проте інші наявні дані дозволяють стверджувати, що Л. Новицька не загинула в період окупації, а виїхала з України на еміграцію, можливо за участю В. Міяковського і безпосередньо була причетна до вивезення наукового архіву свого чоловіка М. Новицького. Зокрема, у 1948 р. вона особисто передала на збереження до УВАН аркуш автографу поеми Т. Шевченка «Іван Підкова» з поправками П. Куліша, який свого часу набув для свого архіву вчений⁵⁸⁴.

За спогадами А. Гумецької, яка на початку 1950-х рр. отримала стипендію на навчання у Гарвардському університеті, у бібліотеці *Houghton*, де були зосереджені матеріали з української та російської історії й культури, вона виявила гетьманські універсали з України, а у бібліотеці *Widener* їй пощастило віднайти примірник книги «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем» (Москва, 1827), на сторінках якої збереглися помітки та нотатки Т. Шевченка та ремарка П. Куліша «Рукою Шевченка»⁵⁸⁵. Доля та шляхи потрапляння за кордон цих реліквій поки що не встановлені. Тож не виключено, що вони теж є частиною наслідків Другої Світової війни щодо переміщення культурних цінностей з України.

В Українському музеї у Нью-Йорку у США зберігаються чимало витворів видатних українських митців, у тому числі увагу привертають картини архітектора, художника, графіка та педагога В. Кричевського — відомого як автора проекту Полтавського губернського земства, Музею Т.Г. Шевченка у Каневі, одного з авторів проектів Великого та Малого Гербу УНР, зокрема, затвердженого у 1918 р. Державного гербу України — «Тризуба» та ескізів паперових грошей і марок доби УНР. У період Другої Світової війни він пережив усі труднощі нацистської окупації Києва. 1943 року художник разом з родиною покинув місто і попрямував на Захід. Протягом деякого часу працював у Львові за підтримки владики А. Шептицького. З наближенням фронту виїхав до Німеччини, згодом перебрався до Парижу у Франції. У 1953 р. виїхав до Венесуели. Вважається, що під час воєнних поневірянь митець втратив скриню зі своїми творами⁵⁸⁶. Проте у експозиції Українського музею у Нью-Йорку

⁵⁸³ *Гарбар Л.В.* Михайло Михайлович Новицький (1892–1964): матеріали до біографії // Рукописна та книжкова спадщина України. 2015. Вип. 19. С. 335–336.

⁵⁸⁴ *Тамара Скрипка.* До історії шевченківських раритетів, с. 7, 9; *Білокінь С.І.* «Музей України: Збірка П. Потоцького». Доба, середовище, загибель. К.: Інститут історії України НАН України, 2002. С. 129.

⁵⁸⁵ *Гумецька Ася.* Додаток до коментаря // Новини з Академії. Ч. 31: спеціальний випуск. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 2007. С. 21: *Федорук Олесь.* Невідомі автографи Шевченка // Там само, с. 20–21.

⁵⁸⁶ Василь Григорович Кричевський: життя і творчість / Лебединський художній музей імені Б.К. Руднева. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://artmuseum>.

представлені живописні живописні композиції В. Кричевського довоєнного періоду — пейзажі на Дніпропетровщині (1907 р.) та на річці Псьол на Полтавщині (1907 р.), «Софійський собор. Брама Р. Заборовського» (1911 р.), кримські пейзажі, види Полтавщини (1931 р.), «Будинок Академії наук у Києві» (1932 р.) та інші. Тим самим є очевидним, що частина творчої спадщини митця не загинула, була вивезена з України під час подій війни та опинилася за кордоном.

Внаслідок еміграції українських науковців за кордоном опинилися матеріали їх особистих архівів та наукові напрацювання — рукописи, щоденники, замітки, фотографії та інші робочі матеріали.

Так, у Музеї-архіві УВАН у фонді відомої дослідниці археологічної спадщини України В. Козловської зберігаються вивезені нею під час війни на еміграцію рукопис опису її розкопок поховань біля с. Сеньківка на Полтавщині 1926–1927 рр. та відбиток статті «Срібний скарб часів великого переселення на Чернігівщині» 1927 р. й інші⁵⁸⁷. Там же є великий фонд ще одного відомого дослідника української старовини П. Курінного. У ньому поміж іншого зберігаються вивезені з України матеріали вченого з розкопок в районі Умані від 1919 р., а також матеріали щодо досліджень трипільської культури та стародавнього Києва. 9 пакетів з фотографіями, замальовками, планами, схемами та діаграмами, що стосуються досліджень трипільської культури в районі Києва, давніх церков і соборів, зроблені у 1925–1937 рр. Велика колекція фотографій з археологічних експедицій, різних історичних місць, гравюр і карт XVIII–XIX ст., замальовки матеріалів. Раритетні публікації про українські музеї та пам'ятки культури 1902 р. й 1919 р., копія інвентарного опису Київського державного музею 1919 р., фотонегативи з подій Української революції в Умані та щодо роботи ВУАН у 1918–1935 рр., карти України 1920-х років та Криму 1930-х років тощо⁵⁸⁸. У фонді видатного літературознавця та історика-архівіста В. Міяковського зберігається низка вивезених ним із собою з охопленого війною Києва особисті документи 1918–1920 рр., серед яких його академічні посвідчення від початків створення Академії наук в Україні, уповноваження на збирання архівним матеріалів щодо біографій В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького та інших діячів XIX — поч. XX ст., недільних шкіл, Південно-Західного відділення

---

lebedyn.org/2018/01/05/vasyl-grygorovych-krychevskiy-j-zhyttya-ta-tvorchist/; *Кричевський Василь* // Енциклопедія українознавства. Т. 3. Львів: Видавництво «Молоде життя», 1994. С. 1190.

⁵⁸⁷ *Bochyk Yury. A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.?* New York city. A Detailed Inventory. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. P. 60.

⁵⁸⁸ *Ibid.*, p. 65–67.

Імператорського Географічного товариства, Київського губернського правління, Канцелярії Київського навчального округу, Київського університету, Київської духовної академії та періодичної преси. У фонді є багато оригінальних фотографій В. Міяковського, членів його родини та українських науковців періоду 1920-х років⁵⁸⁹.

Схожою була доля колекції, особистих документів та наукового архіву відомого українського архітектора, музейного діяча, охоронця пам'яток старовини і мистецтва та педагога К. Мощенка. В радянські часи він був двічі засуджений за інспірованими звинуваченнями у «антирадянській діяльності», неодноразово позбавлявся можливості працювати за фахом та займатися збереженням пам'яток культурної спадщини України. Під час Другої Світової війни після відступу радянських військ К. Мощенко став директором Полтавського краєзнавчого музею. Восени 1943 р., не бажаючи залишатися в Україні в умовах відновлення сталінського режиму, К. Мощенко разом з дружиною, як і багато інших українських діячів, виїхав на Захід, захопивши з собою зібрану колекцію та архів. У повоєнні роки оселився у Німеччині у містечку Дорнштадт поблизу м. Ульма. У 1961 р передав збірку творів мистецтва та етнографічних матеріалів, архів до Музею Консисторії Української Православної Церкви у США, згодом вони опинилися у резиденції церкви у м. Баунд-Брук⁵⁹⁰. На підставі радянських актів збитків та повоєнних даних, наводиться інформація, що К. Мощенко вивіз з собою такі предмети народно-декоративного ужиткового мистецтва: 16 килимів, 10 плахт, 22 рушники, 41 ікона, 52 іменні поставці київського єпископа 1724–1738 рр., 13 скринь (серед них скрині із зображенням козака Мамає), 52 зразки старовинної української кераміки⁵⁹¹. Про вивезення К. Мощенко експонатів полтавського музею на початку 1990-х років писав також відомий мистецтвознавець М. Селівачов⁵⁹². З позицій сьогоденного дня важко уявити, як в умовах того часу можливо було вивезти таку кількість предметів культури приватною особою-українцем, навіть і поважним науковцем. Очевидно, що ці дані потребують додаткового вивчення і перевірки. Проте з упевненістю можна говорити про великий особистий та науковий архів К. Мощенка, який станом на даний час дійсно перебуває у резиденції УПЦ у США у Баунд-Бруці. Зокрема, у

---

⁵⁸⁹ Ibid., р. 74; Також автором використані матеріали особистого фонду В. Міяковського в Архіві-Музеї УВАН, з якими він мав змогу працювати безпосередньо.

⁵⁹⁰ *Тамара Скрипка*. До історії шевченківських раритетів, с. 9.

⁵⁹¹ Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Довідка головного спеціаліста культосвітньої роботи Полтавського обласного управління культури А.М. Гусака.

⁵⁹² *Селівачов Михайло*. Народне мистецтво у США // Народна творчість та етнографія. 1991. № 3. С. 19–28.

2009 р. архів був ще не впорядкований, зберігався у кількох десятках пронумерованих картонних коробок. Значну частину матеріалів складають альбоми з фотографіями та замальовками, зробленими до подій революції та протягом 1920-х років — народні хати (в тому числі Поділля та Полтавщини), їхній інтер'єр та окремі деталі, типажі українських селян, зразки орнаментів різьблення по дереву. Очевидну цінність мають численні фотографії українських дерев'яних церков XVII–XVIII ст. з різних регіонів України, зокрема вкажемо на Покровську церкву у м. Ромни на Сумщині, церкву у с. Пакуль на Чернігівщині, церкви у с. Сусли (1771 р.) та с. Романів (1772 р.) на Волині, є чимало зображень церков Полтавщини (с. Ручки Гадяцького району (XVIII ст.), м. Лохвиця, с. Остап'є Хорольського повіту, с. Петрівка Пільвацького повіту), є зображення фрагментів іконостасу Спаської церкви у Полтаві, дзвону 1754 р. з церкви с. Петрівка Полтавського повіту, старовинних могильних склепів XVII–XVIII ст. у Лубнах та с. Остап'є Хорольського повіту. Наявні альбоми фотографій під назвою «Шитво», «Гончарство» (на деяких очевидно зображені фрагменти експозицій музеїв — імовірно Полтави чи Києва). Є папка з написом «Полтавське земство», у якій зберігаються фотографії хат, меблів у народному стилі, домашніх ткацьких верстатів, хатнього начиння. Важливе наукове значення має добірка фотографій колекції старовинної зброї, та зразків кінської зброї та сідел, картин «Козак Мамай» з палацу Галаганів у с. Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії. Зафіксовані такі окремі пам'ятки, як напрестольних хрест XVIII ст. з м. Іркліїв Золотоношського повіту, срібний келих 1774 р., Євангеліє у срібній оправі 1769 р., а також ікони, церковне шитво звідтіля ж. В архіві є окремий пакет із написом «Лаврський музей ікон», у якому є зображення ікон та зразків церковного шитва. Окрему групу матеріалів архіву складають альбоми з проектами будинків, шкіл та хат у народному стилі (у тому числі проект, підписаний 26 квітня 1915 р.), проекти груб для будинків і селянських хат, проекти орнаментів у народному стилі для виготовлення кахлів, килимів та «подушок на софу». У папці «Готова робота про хати на Запоріжжі» міститься рукопис відповідної статті автора, малюнки та якісні фотографії. В архіві зберігаються оригінали договорів та замовлень, посвідки та посвідчення, видані К. Мощенко за різних обставин⁵⁹³.

У архіві та бібліотеці Українського вільного університету у Мюнхені (Німеччина) у фонді П. Курінного також зберігається чимало матеріалів, які відносяться до довоєнного періоду, і які, вочевидь, вчений вивіз із

---

⁵⁹³ Дані приведені на основі особистого обстеження архіву К. Мощенка автором у 2009 р. за сприяння М. Герця та з благословення і дозволу архієпископа (тепер митрополита) УПЦ у США владики Антонія.

собою, коли виїжджав з Києва восени 1943 р., супроводжуючи потяг з музейними цінностями, що їх німецький Оперативний штаб А. Розенберга вивозив з України. Так, зокрема, у цьому зв'язку можна вказати на комплект фотографій та репродукцій археологічних матеріалів неолітичної доби з даними по Центральному історичному музею на 1940 р.⁵⁹⁴ У фонді наявний комплекс матеріалів щодо досліджень неолітичного селища в урочищі Стрільча скела в районі с. Волоське Запорізької області. Є підготовлена до публікації стаття П. Курінного про цю пам'ятку на матеріалах фондів Київського історичного музею з експедиції музею 1940 р., рукописні та машинописні матеріали, велика кількість фотографій та замальовок⁵⁹⁵. Рукопис даних щодо звірки археологічних матеріалів з пам'ятки, які числилися за каталогом XI Археологічного з'їзду у Києві 1899 р. з записом, про їх наявність при перевірці 15 листопада 1940 р. та зазначенням інвентарних номерів⁵⁹⁶. Особливо цікавим є зошит — робочий щоденник щодо проведення археологічних розкопок на Стрільчій скелі у 1940 р.⁵⁹⁷ Серед матеріалів фонду — машинописна копія монографії «Борисівський варіант Трипільської культури» з датою 1 червня 1940 р.⁵⁹⁸ Окремо зберігаються матеріали до неї — фото та плани розкопів, зразків кераміки та знарядь праці⁵⁹⁹.

Проте у багатьох випадках доля вивезених українськими діячами з України в еміграцію культурних цінностей лишається повністю невідомою. Так, зокрема, встановлено, що під час виїзду з України директор Рівненського краєзнавчого музею в період німецької окупації Ю. Шумський⁶⁰⁰ забрав із собою не лише такі суто матеріальні цінності, як друкарська машинка та фотоапарати, але і велику кількість картин, які ще лишалися там станом на 1943 р.⁶⁰¹

Безперечно, наведені поодинокі приклади вивезення з території України культурних цінностей представниками української науки та культури, духовними особами не можуть повною мірою показати масштаби цього явища, пов'язаного з новою хвилею української політичної еміграції, представники якої не бажали знову опинитися під сталінським режимом, який на той час уособлював радянську владу. Але вони, на наш

⁵⁹⁴ Архів УВУ. Ф. 2. Тека 3. Спр. 21.

⁵⁹⁵ Там само. Спр. 19; Спр. 20; Спр. 21; Спр. 22.

⁵⁹⁶ Там само. Спр. 22.

⁵⁹⁷ Там само. Спр. 22.

⁵⁹⁸ Там само. Тека 1. Спр. 1. Арк. 1–175.

⁵⁹⁹ Там само. Тека 2. Спр. 14; Спр. 15.

⁶⁰⁰ Ю.М. Шумський.

⁶⁰¹ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). Ф. Р-562. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 256.

погляд, достатньо показово ілюструють і окреслюють додаткові обставини вивезення культурних цінностей з території України в роки війни та стверджують сам факт втрат національних культурних надбань внаслідок цього, дають уявлення про їхні масштаби і характер.

Таким чином, окрім організованого вивезення культурних цінностей з окупованої території України, що здійснювалося спеціальними уповноваженими структурами німецьких та румунських військ, розграбування та знищення культурних цінностей внаслідок мародерства, стихійних дій військових та населення в умовах окупації України, певна роль у втратах українських культурних надбань в період Другої Світової війни належала такому фактору, як вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції діячів науки та культури, українських церков.

5.4. Війна і втрати культурних цінностей: український рахунок

На території СРСР під час Другої Світової війни 1939–1945 рр. і німецько-радянської війни 1941–1945 рр. внаслідок дій воюючих сторін та нацистської окупації за офіційними радянськими даними було повністю або частково зруйновано та спалено 1 710 міст та селищ міського типу, понад ніж 70 тис. сіл. Виявилися зруйнованими повністю або частково 6 млн. будинків та споруд, в тому числі було знищено та серйозно пошкодили близько 3 тис. пам'яток архітектури. Постраждали чи були зруйновані 1 670 церков, 237 костельів, 532 синагоги та 327 інших будівель, пов'язаних з відправленням релігійних культів. На окупованих територіях СРСР зазнали розграбування 427 музеїв⁶⁰². Також значних втрат було завдано архівним установам та бібліотекам. Зокрема, за офіційними даними Надзвичайної державної комісії по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР внаслідок війни було втрачено 100 млн. примірників книг, періодичних видань, рукописів тощо. Проте, на початку 2000-х років низкою російських науковців загальні втрати бібліотечного фонду СРСР почали визначатися в обсязі біля 200 млн. томів⁶⁰³.

Україна повною мірою відчула на собі руйнівні наслідки війни на знищення. В роки війни її територія стала ареною чи не найдраматичніших подій воєнного часу. Лінія фронту проходила нею двічі —

⁶⁰² Преступные цели — преступные средства, с. 310–311.

⁶⁰³ Мазурицкий А.М. Книжные потери России в годы Великой Отечественной войны. М.: МГУКИ, 2004. С. 93.

спочатку з Заходу на Схід, згодом зі Сходу — на Захід. Тож Україна зазнала кількох руйнівних хвиль у ході оборонних і наступальних операцій воюючих сторін. На масштаби втрат впливало багато факторів. На всіх етапах війни це були масовані бомбардування населених пунктів і комунікацій авіацією, прицільний артилерійський вогонь по позиціям ворога як поза населеними пунктами, так і безпосередньо у них, внаслідок чого масово гинули видатні пам'ятки архітектури, історії, мистецтва та культурні цінності, що зберігалися в музеях, бібліотеках і архівах. Всупереч міжнародним конвенціям, обидві сторони під час бойових дій використовували пам'ятки культури під військові об'єкти — спостережні пункти, опорні укріплення, вогневі точки, що викликало зворотну дію противника. Нищення культурних цінностей набуло нечуваних в історії людства масштабів. Більше того, кращі надбаня цивілізації стали об'єктами свідомих і цілеспрямованих варварських акцій по їх нищенню або розграбуванню. Додатковим чинником були накази радянського керівництва про нищення та мінування при відступі Червоної Армії кращих споруд великих міст з метою проведення диверсійних акцій. Від них особливо постраждали історичні центри Києва і Харкова, які були знищені восени 1941 року вибухами мін уповільненої дії, радіокерованими мінами та пожежами. Катастрофічні наслідки для культурної спадщини України мала тактика «випаленої землі» з метою тотального знищення населених пунктів та важливих об'єктів на території України, що проводилася обома воюючими сторонами під час відступів під тиском противника. Визначні культурні цінності лишилися беззахисними і їх масова втрата дотепер є одним з неподоланих трагічних наслідків війни. Тож в результаті воєнних дій і в період нацистської окупації Україна зазнала найбільш масштабних втрат культурних надбань за всю свою багатвікову історію.

За офіційними радянськими даними, внаслідок війни на території України в руїнах лежали 714 міст, 28 тисяч сіл, 2 мільйони будівель. Загалом на території України постраждало 2 млн. будинків і споруд. У тому числі лише споруд, пов'язаних з релігійними культами, виявилось зруйновано близько 700, серед них 476 церкви, 53 костьоли, 159 синагог⁶⁰⁴. Серед багатьох втрат воєнного часу — зруйновані і пошкоджені нерухомі пам'ятки архітектури, монументального мистецтва, історії та археології, які неможливо було евакуювати чи заховати. Відповідно до усталеної в джерелах точки зору, на території України було зруйновано і пошкоджено близько 1 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 втрачено

---

⁶⁰⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы. Т. 3. К.: Наукова думка, 1975. С. 297.

повністю⁶⁰⁵. Однак, на наш погляд, ці дані є доволі приблизними. Реально в роки війни постраждало набагато більше пам'яток зодчества. А вже критерії визначення об'єктів культурної спадщини не були стабільними і постійно змінювалися з розвитком наукових знань та базових засад охорони пам'яток історії та культури. Слід зважати і на те, що в умовах радянського тоталітарного режиму значний вплив на їх формування мав ідеологічний фактор. Зокрема, з кінця 1920-х років «поза законом» були оголошені пам'ятки українського бароко, як такі, що відображують «клерикально-шляхетський дух українського панства». Своєрідна «реабілітація» цих та багатьох інших об'єктів культурної спадщини відбулася лише в повоєнні роки.

Чимало населених пунктів внаслідок суцільних руйнувань назавжди втратили свій історично-сформований вигляд через знищення масової історичної забудови. Наприклад, у стародавньому Чернігові під час війни було зруйновано 17 пам'яток всесоюзного та республіканського значення⁶⁰⁶. У тому числі, повністю знищено ансамбль П'ятницького монастиря XII–XVIII ст., який, за висновками відомого вченого-архітектора та реставратора П. Барановського, в основах XII ст. зберігав оригінальні архітектурно-конструктивні рішення, що робили його особливо цінним зразком давньоруського зодчества, і який «на три чверті був перетворений на купу битої цегли і щебеню»⁶⁰⁷. Спочатку 21 серпня 1941 р. він був підданий бомбардуванню запалювальними бомбами німецькою авіацією, а згодом, 26 вересня 1943 р., німецькі літаки знову атакували пам'ятку, зруйнувавши її остаточно⁶⁰⁸. Значні пошкодження куполів і стіни вівтарної апсиди отримав Спасо-Преображенський собор XI ст. — одна з найдавніших пам'яток періоду Київської Русі на території України. У вогні загинув унікальний зразок монументального живопису XI ст. — фреска «Текля». Обгоріла напівзруйнована коробка залишилася від іншої пам'ятки доби Київської Русі — Борисо-Глібського собору (1120–1123 рр.). Були сильно зруйновані Успенський собор XII ст. Єлецького монастиря, Катерининська церква (1715 р.), Архієрейський будинок – (1750 р.) Троїцько-Іллінського монастиря, спалений Будинок губернатора (1805 р.), лише стіни і частина склепіння над підвалом залишилися від

---

⁶⁰⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: справочник-каталог. В 4-х т. Т. I. К.: Будівельник, 1983. С. 7.

⁶⁰⁶ Деснянська правда. 1945. 13 листопада.

⁶⁰⁷ Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. Сборник статей под редакцией Игоря Грабаря. М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. С. 13–18, 19, 28–34.

⁶⁰⁸ Там само, с. 18.

Будинку архієпископа (1780 р.) й багатьох інших пам'яток. Серед пошкоджених об'єктів архітектурної спадщини Новгород-Сіверського були споруди Спасо-Преображенського монастиря, які відносилися до XVII–XVIII ст., Торгові ряди, Триумфальна арка. Руйнуванням піддалися Собор Різдва Богородиці (XVIII ст.), Будинок полкової канцелярії (XVIII ст.) у Козельці, видатне творіння Ч. Камерона — палац Разумовського в Батурині XVIII ст. та багато інших пам'яток архітектури на території Чернігівщини⁶⁰⁹.

Поміж втрачених найвидатніших пам'яток Полтави — спалена нацистами знаменита дерев'яна козацька Покровська церква XVII ст. — єдиний зразок даного типу і часу, що зберігся на той час в області (перевезена на поч. XX ст. з м. Ромни з метою кращого збереження). Також було спалено Будинок Полтавського губернського земства, який являв собою особливу архітектурну цінність як визначна пам'ятка українського модерну поч. XX ст. Серйозно постраждали Монумент Слави і будівлі початку XIX ст., які склали оригінальний ансамбль Круглої площі, спорудженню котрих було пов'язане з іменами видатних зодчих і які багато в чому визначали історико-архітектурне обличчя центру міста. Були зруйновані також такі пам'ятки архітектури, як будинки Пожежної команди (поч. XIX ст.), Інституту благородних дівиць (XIX ст.), Богадільні (XIX ст.), Російського селянського банку (поч. XX ст.) та інші споруди, які формували характерні містобудівельний вигляд Полтави⁶¹⁰.

У зруйнованому Дніпропетровську була повністю знищена центральна частіша міста — проспект К. Маркса. Від будинку Російського драматичного театру залишилася лише стіна головного фасаду. В руїні перетворився колишній Потьомкінський палац, спочатку перебудований під казино, а потім спалений перед відступом окупантів. Серйозно постраждав чудова пам'ятка зодчества — Спасо-Преображенський собор першої пол. XIX ст., у руїнах лежав найстаріший у Дніпропетровську Гірничий інститут, заснований у 1899 р.⁶¹¹ У Мелітополі за наказом гебіткомісара Мелітопольської округи оберштурмфюрера СС Георга Хейніша були висаджені у повітря Святоолексіївська, Святотроїцька, Вірмено-Грегоріанська церкви, Успенський монастир⁶¹². Величезної шкоди

⁶⁰⁹ Деснянська правда. 1945. 13 листопада.

⁶¹⁰ Полтави — 800 років: Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1974. С. 258–263, 267; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: справочник-каталог. В 4-х т. Т. 3. К.: Будівельник, 1985. С. 278–285.

⁶¹¹ ДАДО. Ф. Р-4479. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 53 зв; *Андрущенко Н.П.* Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк. К.: Будівельник, 1985. С. 78, 82, 84.

⁶¹² Радянська Україна. 1946. 18 січня.

було заповідано історико-архітектурним пам'яткам Харківщини. В обласному центрі отримали пошкодження найстаріший у місті Покровський собор 1689 р. і архієрейський будинок Покровського монастиря, Успенський собор XVII–XVIII ст., будинки колишніх Першої гімназії, Дворянського зібрання, Харківського університету з університетською церквою. Провіантських складів, бібліотеки ім. В.Г. Короленко, вокзал, будинок Управління Південної залізниці, а також пам'ятки, що характеризували модерну радянської архітектури довоєнних років — будинок Держпрому і ансамбль площі Дзержинського в цілому, поштамт, Будинок культури залізничників, Будинок офіцерів та багато інших споруд. У м. Ізюм був зруйнований козацький Преображенський собор 1682–1684 рр., а в Дергачівському і Золочевському районах — підірвані і розібрані усі поміщицькі садиби, які збереглися до початку війни⁶¹³.

Постраждали архітектурні пам'ятники Львівської області. У с. Підгірці була пошкоджена будівля замку XVII ст., а музейні експонати, що знаходилися в ньому — вивезені. Старовинний замок в м. Олесько (XIII–XVIII ст.) нацисти прилаштували під табір військовополонених. Окупанти повністю розібрали замок у с. Білий Камінь для ремонту шосейної дороги⁶¹⁴. Залишаючи під ударами радянських військ м. Чернівці, окупанти мали намір знищити унікальну архітектурну пам'ятку — комплекс резиденції Буковинських митрополитів. 27 березня 1944 р. вони підпалили центральний корпус резиденції, у результаті чого згорів другий поверх правої половини будинку⁶¹⁵. Війна назавжди змінила центральну частину Тернополя. Зокрема, був повністю зруйнований старовинний замок 1540–1548 рр., який багато віків визначав історичний вигляд центру міста. У 1944 р. замок був важливим опорним пунктом німецької оборони. Під час наступу радянських військ його не вдалося узяти штурмом і німецький гарнізон понад ніж два тижні утримував оборону, перебуваючи в оточенні у тилу Червоної армії. З метою придушення опору ворога радянське командування віддало наказ про застосування масованого бомбардування замку та центральної частини міста. Внаслідок цього основні споруди замку були повністю знищені. Від Старого замку лишилися лише стіни цокольного поверху, а Новий замок узагалі після війни довелося

---

⁶¹³ ДАХО. Ф. Р-5696. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1–14; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: справочник-каталог. В 4-х т. Т. 4. К.: Будівельник, 1986. С. 94–120.

⁶¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 18.

⁶¹⁵ Там само. Спр. 160. Арк. 166.

розібрати остаточно⁶¹⁶. Знищено було і будівлю тернопільської ратуші сер. XIX ст., у якій відбувалися засідання магістрату⁶¹⁷.

У Києві внаслідок війни в руїнах лежали 6 282 будівель, в тому числі — чимало видатних пам'яток культури⁶¹⁸. Знаменитий київський Хрещатик та прилеглі вулиці внаслідок вибухів та пожеж осені 1941 р. перетворилися на суцільне згарище. Радянськими мінами повністю була знищена будівля Миської думи, серед зруйнованих і пошкоджених внаслідок вибухів і пожеж — будинки консерваторії, цирку, п'яти готелів, головпоштамту, костелу, театрів ім. Франко і Червоної Армії, колишніх Російського банку для зовнішньої торгівлі та інші кращі споруди Києва. У спорудженому в першій половині XIX ст. за проектом В. Беретті будинку Інституту благородних дівочь окупанти підірвали центральну частину заднього фасаду і південно-східне крило. В ніч на 5 листопада 1943 р. ними був підірваний і підпалений будинок Київського університету — ще один твір видатного зодчого. Дивом уцілів Володимирський собор: його покрівля була підпалена, після звільнення Києва з стін було добуто 18 мін, встановлених ще радянськими спецслужбами⁶¹⁹.

У місті постраждала значна кількість пам'яток архітектури більш ранніх періодів. Тріщинами вкрилася Кирилівська церква (XII ст.), від опадів у ній руйнувалися фрески роботи М. Врубеля⁶²⁰. Великі пошкодження отримали споруджений за проектом В. Растреллі Маріїнський палац (сер. XVIII ст.), Воскресенська церква (1698 р.), дзвіниці Софійського собору (XVIII ст.), Ільїнської церкви (XVIII ст.) і Фролівського монастиря (XVIII ст.), старий академічний корпус (поч. XVIII ст.) Братського монастиря.

Великої шкоди було завдано унікальному за своєю історичною та архітектурною цінністю заповіднику «Києво-Печерська лавра». За роки

⁶¹⁶ Дуда Ігор, Мельничук Богдан. Тернопіль. Що? Де? Як?: фотопутівник. К.: Мистецтво, 1989. С. 82–85; Старий замок (Тернопіль). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA_\(%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA_(%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C))

⁶¹⁷ Федорів Володимир. Тернопільська ратуша — втрачена будівля у Тернополі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://poglyad.te.ua/podii/ternopilska-ratusha-vtrachena-budivlya-u-ternopoli-foto.html>

⁶¹⁸ Історія Києва. У 3-х т., 4-х кн. Т. 3, кн. 1. К.: Наукова думка, 1987. С. 338.

⁶¹⁹ Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. М., 1944. С. 3, 6; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: справочник-каталог. В 4-х т. Т. I. К.: Будівельник, 1983. С. 14–119; Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве. М., 1945. С. 27.

⁶²⁰ ЦДАВОУ. Ф. 4802. Оп. 1. Спр. 602. Арк. 43–45.

війни та окупації Києва на його території було зруйновано та пошкоджено понад 30 споруд. Серед них — Велика лаврська дзвіниця (перша пол. XVIII ст.), сторожові башти і монастирські стіни, ковнірівський корпус (XVII–XVIII ст.), економічний корпус, корпус клірошан, келії, типографія і палітурна, будинки митрополита і намісника (XVIII ст.) та інші, від яких у більшості залишилися обгорілі коробки. У Микільській трапезній церкві (к. XVII ст.), яку розписували художник І. Їжакевич, був сильно пошкоджений центральний купол, одна бокова главка знесена. У трапезній палаті окупанти знесли покрівлю і прорубали склепіння. З повністю зруйнованого будинку типографії вони вирвали вбудовані в стіну головного входу дві плити з червоного шиферу з різними зображеннями XI ст. і вивезли їх до Німеччини. Пам'ятки розбиралися на будівельні матеріали (цеглу, крокви, балки, дошки), з покрівель було здерто понад ніж 8 тон листової міді, зняті дзвони, які направлялися на переплавку. У той же час, порушення складних дренажної та інженерно-технічної систем створювало загрозу повного знищення усього заповідника. Одним з найбільш тяжких злочинів воєнного часу стало руйнування Успенського собору XI ст. — головного храму Києво-Печерської лаври, який було перед відступом заміновано спеціальними загонами Червоної армії та НКВС і висадженого у повітря 3 листопада 1941 р.⁶²¹

Катастрофічні наслідки події Другої Світової війни 1939–1945 рр. та німецько-радянської війни 1941–1945 рр. мали для рухомих культурних цінностей — архівних, бібліотечних та музейних фондів України.

За офіційними даними Архівного управління при Раді міністрів УРСР, оприлюдненими у 1961 р., внаслідок війни та іноземної окупації на території України було знищено 18 млн. архівних справ, що зберігалися в державних центральних і обласних архівах та їхніх філіалах (із наявних станом на 1941 р. 30 млн. справ). А разом з фондами відомчих, районних і міських архівів загальні втрати державного архівного фонду в Україні склали 46 млн. справ. серед них — унікальні документи з історії України XII–XX ст.⁶²² У тому числі постраждали фонди Центральних архівів давніх актів у Києві, Харкові та Львові, Центрального фотокіноархіву, Київського і Харківського воєнно-історичних архівів, всіх без винятку обласних державних архівів. Поміж вивезених і знищених матеріалів були актові книги за 1519–1836 рр., 429 книг Генерального опису Малоросії XVIII ст., колекція документів товариства Нестора-Літописця за 1502–1806 рр., документи Києво-Печерської Лаври за 1632–1791 рр.,

⁶²¹ Там само. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 457. Арк. 111–117; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: справочник-каталог. В 4-х т. Т. I, с. 46–73.

⁶²² Митюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973, с. 140.

Київської губернської канцелярії за 1708–1781 рр., пергаментні грамоти за 1233–1796 рр. та «Йосифинська метрика» за 1784–1789 рр. з Львівського центрального архіву давніх актів, 100 тис. негативів і позитивів фотодокументів з Центрального фотокіноархіву. З Львівського обласного державного архіву було вивезено документи фонду Галицького намісництва за 1772–1918 рр.; з Київського облдержархіву — документи про введення на Україні магдебурзького права і матеріали періоду імпералістичної війни 1914–1918 рр.; з Одеського облдержархіву — документи з фондів Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, Попечительського комітету іноземних поселенців південного краю Росії та його контор; з Миколаївського облдержархіву — матеріали земських управ, волосних судів і сільських приказів з місцевостей, де проживали німецькі колоністи; з Тернопільського облдержархіву — документи з фондів військового відділу воєводства, староства, корпусу прикордонної охорони, Почаївської Лаври та багато інших⁶²³.

У 2001 р. за ініціативою Державного комітету архівів України було розпочато роботу над підготовкою Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів центральними державними архівами (ЦДАВО, ЦДАК, ЦДАЛ, ЦДКФФА), Державним архівом в Автономній Республіці Крим та державними архівами областей України. В рамках цього завдання здійснено велику роботу з складання списків втрачених та переміщених за різних обставин (знищення, вивезення, пограбування, передавання за вказівкою загальносоюзних державних органів та ін.) у різні періоди, в тому числі і внаслідок Другої Світової війни. Як з'ясувалося, до сьогодні не укладений перевірений і зведений реєстр актів про воєнні збитки зі статистичними даними про кількість втрачених, евакуйованих і збережених архівних фондів із зазначенням хронологічних меж документів, остаточно не зведено перші повоєнні дані про втрати архівних фондів з даними про віднайдення та повернення внаслідок повоєнної реституції архівних документів⁶²⁴. Тож з урахуванням цих завдань створення реєстру втрачених архівних фондів довелося фактично розпочинати заново. Станом на 2007 р. вдалося встановити і зафіксувати (за неповними даними, бо по ряду архівів перевірені відомості ще не введені до наукового обігу), що загалом внаслідок війни та окупації було втрачено щонайменше 25% усього довоєнного державного архівного

⁶²³ Там само, с. 140–141.

⁶²⁴ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Кн. 1. К.: Державний комітет архівів України, 2007. С. 23–24.

фонду України⁶²⁵. З наявних до Другої Світової війни (з урахуванням архівів Криму та м. Севастополя) 75 853 архівних фондів, повністю було втрачено 15 259 фондів, ще частково втрачених нараховується 211 фондів і втрачено документів, що перебували у розсіпу загалом 64 500 кг (тобто 64,5 т)⁶²⁶. Зокрема, по Центральному державному архіву вищих органів влади і управління України було повністю втрачено 19 фондів, частково втрачено 64 фонди; по Центральному державному історичному архіву України у м. Києві повністю втрачено 189 фондів, частково втрачено 97 фондів; по Державному архіву Вінницької області повністю втрачено 258 фондів; по Державному архіву Дніпропетровської області (кол. Дніпропетровський облдержархів та Криворізький історичний архів) повністю втрачено 2 928 фондів; по державному архіву Донецької області (кол. Сталінський облдержархів, Артемівський держархів, Маріупольський державний історичний архів) повністю втрачено 2 593 фонди; по Державному архіву Житомирської області (кол. Житомирський облдержархів та Бердичівський державний історичний архів) повністю втрачено 568 фондів; по Луганській області (кол. Ворошиловградський облдержархів, Старобільський державний історичний архів) повністю втрачено 727 фондів; по Державному архіву Одеської області (кол. Одеський облдержархів, Бартський і Первомайський державні історичні архіви) повністю втрачено 887 фондів; по Державному архіву Полтавської області (кол. Полтавський облдержархів, Кременчуцький та Лубенський державні історичні архіви) повністю втрачено 2 301 фонд; по Державному архіву Автономної республіки Крим (кол. Державний архів Кримської АССР) повністю втрачено 656 фондів; по Державному архіву м. Севастополя повністю втрачено 342 фонди; по Державному архіву м. Києва повністю втрачено 238 фондів, частково втрачено 50 фондів⁶²⁷. Слід окремо зазначити, що в рамках даного дослідницького проекту не лише уточнюються кількісні дані втрачених архівних фондів, але й наводиться їх детальний перелік.

Разом з тим, доля багатьох унікальних архівних фондів України дотепер достеменно невідома. Зокрема, дослідження П. Грімстед привертають увагу до того факту, що дві третини безцінної для історичної науки київської колекції актових книг, яку не евакуювали 1941 р. і яку німецькі окупанти не вивезли, залишивши у Києві, зникли за невідомих обставин⁶²⁸.

---

⁶²⁵ Там само, с. 790.

⁶²⁶ Там само.

⁶²⁷ Там само, с. 985–990.

⁶²⁸ Там само, с. 9.

Згідно з першими повоєнними даними, загальні втрати книжкового фонду України склали 51 млн. томів⁶²⁹. Постраждали найбільші бібліотеки України — Академії наук у Києві, ім. В.Г. Короленко в Харкові, ім. В.І. Леніна в Одесі, ім. І. Франка у Львові та ін. Лише у м. Києві було знищено і вивезено 4 млн. книг, в тому числі з зібрань бібліотеки АН України — понад 320 тис. книг, серед яких 5 ящиків стародруків, 20 рукописів XV–XVIII ст., рідкісні видання творів Т. Шевченка, А. Міцкевича, І. Франка. Серед викрадених з бібліотек наукових установ Києва — Перше і Друге Гориостаєвське євангеліє XVI ст. у високохудожніх срібних з позолотою оправках, старовинне сербське євангеліє, рідкісні рукописи перської, абіссінської і китайської писемності, книги першодрукаря І. Федорова та інші пам'ятки культури. Постраждала бібліотека Київського університету з фондом 1 млн. 300 тис. книг, було втрачено більше половини архіву давніх актів, який в ній зберігався⁶³⁰. Втрати харківської обласної бібліотеки ім. В.Г. Короленко загалом оцінювалися у близько 595 000 примірників книг та інших видань, в тому числі 3 020 стародруків. Біля 50 000 книжок були викинуті нацистами на пошкоджену бруківку, щоб полегшити проїзд техніки, а потім спалені. До Німеччини було відправлено близько 41 000 книг⁶³¹.

Сучасні дослідження втрат бібліотечних фондів України підтверджують, що внаслідок війни у короткий термін був зруйнований найцінніший фонд книжкової спадщини України. Визнається, що нині він не може бути ні відновленим, ні встановленим фізично. Досі ще існує низка складних проблем, які потрібно вирішити для відтворення об'єктивної картини збитків, заподіяних бібліотекам України. Зазначається, що втрати війни складаються з втрат під час бойових дій, руйнації під час окупації, вивезених та неповернутих фондів. Тож облік бібліотечних втрат, на думку українських науковців, тим самим передбачає не лише фіксацію відсутніх фондів, а й дослідження причини їх втрати. Також звертається увага на той факт, що втрати склалися як з окремих примірників, так і з цілісних колекцій та зібрань. І наукова та культурологічна цінність втрачених окремих примірників, безумовно, відрізняється від втрат цілісних комплексів та цінних фондів і колекцій. Очевидно, що під час підрахунків втрат слід враховувати і процес повоєнної реституції бібліотечних фондів

⁶²⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы. Т. 3. 296; Коваль М.В. Культурное строительство на Украине в 1943–1945 гг., с. 158.

⁶³⁰ Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве, с. 5; Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве, с. 31.

⁶³¹ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ праця, с. 166–167.

та їх повернення саме довоєнним власникам. Урахування повернутих фондів дозволить встановити остаточні безповоротні втрати українських бібліотек. Водночас, фактом є «перемішування» бібліотечних фондів в ході реституційного процесу, коли книжкові та інші фонди потрапляли до інших установ, ніж їхні довоєнні власники, і не лише в межах України, а й до бібліотек Росії чи Білорусі. Також науковці звертають увагу на поповнення фондів різних бібліотек після війни за рахунок повоєнного перерозподілу між бібліотеками. Як один з ключових напрямків відновлення дійсної картини втрат фондів бібліотек України внаслідок війни пропонується проведення наукової реконструкції складу і змісту їхніх, принаймні найцінніших, зібрань напередодні Другої Світової війни⁶³².

На території України за першими повоєнними офіційними загальними даними в період війни та окупації було зруйновано та пошкоджено 151 музей різного профілю, вивезено більше ніж 40 тис. унікальних експонатів. Сотні тисяч предметів історії та мистецтва було викрадено, знищено, пошкоджено і загублено в період окупації. Постраждали музеї і картинні галереї Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернігова, Полтави, Сум, Херсона, Донецька, Кам'янець-Подільського, Рівного, Дніпропетровська та багатьох інших міст і районних центрів. Музейному господарству республіки була нанесена шкода в сумі 1 млрд. 350 млн. крб.⁶³³ Однак названа цифра навряд чи у повній мірі відображує справжні масштаби втрат. Адже, з однієї сторони, оцінити в грошових одиницях збитки, нанесені в роки війни та окупації музеям України - неможливо. За своїм історичним та культурним значенням більшість художніх полотен, унікальних пам'яток старовини не мають ціни, їх втрати неможливо відшкодувати. Водночас, наведені дані про кількість «зруйнованих і пошкоджених» на території України музеїв виходять із зафіксованих відомостей НДК СРСР про завдані війною збитки від 12 вересня 1945 р., де кількість наявних за офіційною статистикою музеїв механічно перенесена на кількість постраждалих внаслідок війни музейних закладів⁶³⁴. Тобто, суто формально передбачалося, що кожний музей на території України був «зруйнований». Але, очевидно, що це було далеко не так. Не усі музейні приміщення в Україні були «знищені». І не усі музеї виявилися ущерб пограбованими. Наприклад, за офіційними даними про стан музеїв системи Управління у справах мистецтв при РНК УРСР (березень 1944 р.), практично повністю зберігся Лебединський художній

⁶³² *Онищенко О.С.* Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни, с. 31–32.

⁶³³ Правда. 1947. 13 февраля.

⁶³⁴ Преступные цели — преступные средства, с. 312.

музей на Сумщині⁶³⁵, (хоч сьогодні відомо, що під час окупації з його фондів було «позичено» 7 картин Ю. Брассаль та 2 декоративні вазочки XIX ст.). Так само вдалося практично повністю зберегти фонди Національного музею ім. А. Шептицького у Львові (у 1944 р. був перейменований на Державний музей українського мистецтва) — як зазначав у звіті музею за 1945 р. його директор І. Свенціцький, «на час воєнних дій експонати музею були зняті зі стін і вітрин і приміщені в бомбосховищі і підвалах музейного будинку. Фонди музею збереглися щасливо в цілості. Німці не вивезли з нашого музею нічого»⁶³⁶. Питання є і щодо офіційної цифри кількості музеїв України станом на передвоєнний час. Як вже зазначалося вище, існують дані сучасних українських науковців про те, що на території України тоді діяло до 174 музейних установ. Водночас, оприлюднена у 1947 р. в газеті «Правда» цифра у 40 тис. музейних предметів, вивезених з території України виглядає явно заниженою і очевидно не відповідала дійсності.

За офіційними даними, поданими українськими музеями до НДК СРСР, навіть неповні встановлені втрати лише художніх музеїв України значно перевищують ці дані і засвідчують колосальні масштаби збитків, завданих музейним установам УРСР в цілому.

Так, зокрема, зафіксовані у 1943–1944 рр. втрати Київського музею західного і східного мистецтва складали 24 714 музейних предметів. У тому числі 718 картин (з них 364 переважно полотна західноєвропейських майстрів XVI–XVIII ст.), 42 акварелей та рисунків, 20 695 гравюр, 59 ксилографій, 3 200 предметів художньої промисловості. Серед втрачених — картини майстрів нідерландської школи XVI ст. П. Аертсена, П. Балтена, Ф. Флоріса, А. Айсбрандта, фламандської школи XVI–XVII ст. Г. ван Балена, П. Брілля, Д. ван Хейля, І. Халле, Д. ван дер Діка, П. Моленера, Д. Рікаерта, голландської школи XVI–XVII ст. Я. Асселіна, Д. Беккера, А. Бестратена, А. Блумаерта, К. ван Харлема, К. Деккера, Й. Дрохлота, Я. де Хейна, Д. Хальса, В. де Хейша, К. ван Пуленбурга, Я. Рюіздала, А. Ван де Венне, італійської школи XVI–XVII ст. Ф. Аполлодоро, К. Арпіно, М. Басаїті, Я. Бассано, А. Бронзіно, Б. Кавалліно, А. Корреджіо, П. Кортонна, Дж. Ланфранко, Дж. Мороні та інших. Визначну цінність мали зразки скульптури давніх Єгипту, Греції і Риму, європейських країн XVIII ст. (втрачено 9 од.). З унікальної колекції гравюр, що налічувала 33 тис. зразків XVI–XVIII ст., залишилося лише

⁶³⁵ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1501. Арк. 9.

⁶³⁶ ДАЛО. Ф. Р-1450. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 9.

8 тис. найменш цінних. Серед втрачених — усі гравюри XVI ст., зокрема, німецьких майстрів (Кранаха, Альтгрезера, Альтдорфера та інш.)⁶³⁷.

За даними перших повоєнних актів збитків, Київський державний музей російського мистецтва втратив 4 894 експонатів. В тому числі 1305 картин, 557 акварелей і рисунків, 16 літографій, 2 276 виробів з кераміки, 740 інших музейних предметів. Серед них були збірка рідкісних ікон, роботи І. Репіна, В. Верещагіна, М. Ге, Ф. Федотова, А. Куїнджи, В. Маковського, М. Антокольського та ще багатьох відомих російських художників і скульпторів, майстрів декоративно-прикладного мистецтва⁶³⁸.

У Державному музеї українського мистецтва згідно з першим офіційним актом збитків від 1 грудня 1943 р., затвердженим директором музею І. Волянським, було втрачено загалом 55 875 експонатів, що склали 91% його фондів. У тому числі по відділу народного мистецтва — 39 070 предметів (вироби гончарства — 6 054, різьба по дереву — 1 772, одяг та вишивка — 21 731, килими — 712, інші предмети — 7 162). По Художньо-промислому відділу — 11 421 предмет (порцеляна, фаянс — 6 687, гутне скло — 931, тканини — 3 458, інші предмети — 345. По художньому відділу — 5 384 (живопис, акварелі та графіка — 5 313, ікони — 46, скульптури — 25)⁶³⁹. Пізніше, у 1944 р. були підготовлені низка актів завданих збитків, у яких головний акцент робився на вивезені культурні цінності з додаванням їх точних переліків. Були пограбовані унікальні зразки старовинного посуду і колекція народних вишивок XVIII–XX ст., збірка фаянсових виробів XVIII ст. Києво-Межигірської фабрики, цінні зразки різьби по дереву. З музею вивезли картини М. Мурашко, Л. Жемчужникова, М. Бурачека, С. Васильківського, С. Світославського, Г. Світлицького, М. Пимоненка, І. Їжакевича, А. Маневича, М. Ярошенко та інших митців, ікони XV–XVIII ст., що за характеристикою призначеного у 1944 р. директором музею М. Дерегуса, який підписав акт про збитки музею, «являли собою виключну музейну цінність, як унікальні пам'ятки з історії давньоукраїнського живопису». Загалом у складених списках фігурувало 6 260 втрачених експонатів музею, оцінених у 60,5 тис. золотих рублів за курсом 1913 р.⁶⁴⁰ Пізніше, у

⁶³⁷ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 42–66; ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 280. Арк. 29–35; Catalogue of Works of Western European Painters Lost During Second World War. Kyiv: National Commission for the Restitution of Cultural Treasures to Ukraine, 1998. P. 14–91.

⁶³⁸ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 69–72.

⁶³⁹ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 65. Спр. 8. Арк. 21–24.

⁶⁴⁰ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 2–32; Сообщения Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве, с. 6.

обрахунках Міністерства культури СРСР щодо «розграбованих і вивезених» культурних цінностей, по Державному музею українського мистецтва фігурує цифра 41 104 експонати (без урахування знищених музейних предметів)⁶⁴¹.

За складеним у липні 1944 р. Харківською картинною галереєю актом збитків, вона втратила 50 840 одиниць зберігання музейного фонду. У тому числі по українському та російському мистецтву 698 картин з основного фонду (5 робіт XVIII ст. — Корнєєв та невідомі художники, митці XIX ст. — Лампі, Айвазовський, Боголюбов, Васильковський, Верещагін, Жодейко, Соколов, Полєнов, Крюков, Кустодієв, Левченко, Маковський, Мясоедов, Орловський, Світославський, Судковський, Рєпін та ін.), 344 етюдів та картин з обмінного фонду, 17 скульптур (Мартоса, Антокольського, Позєна, Лансєре та ін.). Творів західноєвропейського живопису зафіксовано втраченими 638 (включно із наявністю до 30 копій), серед оригіналів — роботи італійських майстрів флорентійської школи XIV–XV ст., кола Караваджо, твори Алеорі, Бронзіно, Бєрнардіно, Джордано, Караччі, Мола, Строцці, Фуріні, таких нідерландських майстрів як Страданіус (XV–XVI ст.), Конікса, Сустріса, Снейдерса, ван Райєна, ван Тілена, Тєнірса, Райкерта, митців шкіл Йорденса тощо, голландських художників XVII ст. Ассєлейна, Бєрхема, Брейгєля, ван дер Гєльста, ван Голля, Геєрсгопа, ван Осєлена, ван Хєйсума та ін.), 7 скульптур (Бєрніні (XVII ст.), Гудон, Каррарі, Родєн та ін.). По відділу радянського мистецтва — 224 картини. Старовинних меблів європейської та російської роботи було втрачено 48 од. (у тому числі у списку фігурують декілька гарнітурів без розшифровки кількості наявних у них предметів обстановки). По відділу Сходу 28 старовинних килимів, 350 виробів з порцєляни з Китаю та 73 з Японії, 125 зразків тканин. По відділу графіки (рисунки, гравюри, акварелі) втрати склали 29 000 од. Подані окремо вироби із бронзи та зброя — 2 000 од. Ікони російського а українського письма — 253. По розділу народного ужиткового мистецтва фігурують килими — 332, «меблі і бронза» — 653, зразки вишивки — 2 200, рушники, сорочки, зразки тканин та церковного облачення — 3 000, предмети українського одягу і плахти — 150, роботи з бісером та різьблення по кістці — 100, кахлі — 4 000, гончарні вироби — 2 500, писанки — 1 000, вироби з порцєляни і фаянсу — 4 000 од.⁶⁴²

⁶⁴¹ Текущий архив Министерства культуры СССР. Итоговые данные о художественных ценностях, вывезенных и разграбленных фашистскими захватчиками (по материалам ЧГК, ЦГАОР). С. 1.

⁶⁴² ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 73–132; ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–52.

Згідно з першими актами збитків та звітами Дніпропетровського художнього музею за 1944 р., його сумарні втрати в роки війни склали 1 129 предметів, в тому числі, як зазначалося, 680 загинули в період окупації, а 449 були вивезені до Німеччини⁶⁴³. Поданий до Управління у справах мистецтв при РНК УРСР акт збитків нараховував 1 148 втрачених музейних предметів⁶⁴⁴. Пізніше, у 1945 році, був складений список експонатів, «викрадених в період німецько-фашистської окупації», до якого увійшли 1 003 од. зб., в тому числі 465 картин на холсті та дереві, 168 акварелей, рисунків, гравюр та літографій, 27 скульптурних творів, 343 вироби з порцеляни (німецька мейсенська мануфактура, французького виробництва XVIII ст., російський імператорський завод XVIII ст. та Росія XIX ст.), бронзи та дерева, гобелени⁶⁴⁵. Проте офіційно направлений того ж року до НДК СРСР список вивезених музейних цінностей налічував 429 предметів, при цьому зазначалося, що у даному описі не враховано 8 творів живопису, 1 скульптура, 4 вироби з кераміки та 1 гобелен (їх вартість було додано до загальної суми збитків). Таким чином, наведена кількість вивезених предметів складала 443 од.⁶⁴⁶ А вже у 1957 р. вказувалося, що загальні збитки музею складають 1 673 втрачених предмети культури. Однак більш конкретних даних щодо об'єктів та складових даної цифри не наводиться⁶⁴⁷.

Втрати Одеського обласного музею західного і східного мистецтва відповідно до акту збитків 1944 р. склали 8 802 предмети. В тому числі 5 863 картин, рисунків і гравюр, 2 925 предметів з фарфору, бронзи, зразків старовинної зброї, 9 дерев'яних скульптур на суму біля 44 млн. крб.⁶⁴⁸ В Одеському музеї українського і російського мистецтва за даними 1944 р. було втрачено 2 833 твори мистецтва, зокрема, 1416 ікон, 901 картина і 516 акварелей, пастелей, рисунків, серед них роботи І. Рєпіна, І. Іванова, А. Куїнджи, В. Маковського, М. Нестерова, А. Саврасова та інших визначних митців. Загальна сума збитків музею складала 25,4 млн. крб.⁶⁴⁹

Полтавський художній музей затвердив акт та опис фондів, які були втрачені в роки війни та окупації («що загинули») 25 березня 1945 р.

⁶⁴³ Архів ДХМ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 19. Арк 1–5; Спр. 20. Арк. 1.

⁶⁴⁴ ЦДАВОУ. Ф. 4963. Оп. 1 Спр. 15. Арк. 203–205.

⁶⁴⁵ Архів ДХМ. Список экспонатов Днепропетровского художественного музея, похищенных в период немецко-фашистской оккупации.

⁶⁴⁶ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 166. Спр. 288. Арк. 113–128.

⁶⁴⁷ Архів ДХМ. Сведения об истории и деятельности Днепропетровского художественного музея.

⁶⁴⁸ ЦДАВОУ. Ф. 4963. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 206–207.

⁶⁴⁹ Там само, арк. 207–208.

Згідно з наведеними даними, загальні збитки склали 31 127 музейних предметів. У тому числі 1 895 старовинних ікон, 779 картин (олія), 1 032 акварелі, 2 030 гравюр, 205 скульптурних творів, 2 932 виробів з кераміки, 3 781 килимів, зразків вишивки та тканин, 3 419 предметів різьблення по дереву, 7 910 старовинних вироби з порцеляни, фаянсу, скла та кристалю, 2 000 писанок (колекція), 144 зразки художніх меблів. Загальна сума збитків оцінювалася у 13 млн. 229 тис. 600 крб. у цінах 1927–1928 рр.⁶⁵⁰ Матеріали акту кваліфікують ці втрати як предмети, які загинули під час пожежі в колишньому будинку Полтавського губернського земства, де вони розміщували на першому поверсі. В будинку також перебував Полтавський обласний краєзнавчий музей. У акті не згадуються культурні цінності, вивезені з музею нацистами та їх союзниками.

Перший акт збитків щодо втрат Львівської картинної галереї, який був складений 2 жовтня 1944 р., не містив узагальнюючих даних про втрачені музейні предмети. Структурно він був побудований за обставинами втрат та пошкоджень, завданих творам мистецтва. Зокрема, зазначалося, що систематично вилучалися картини для установ та квартир німецьких чиновників і військових. Вилучених таким чином картин нараховувалося, за даними акту, 128 од. У тому числі було враховано 5 картин, вилучених з музею без відповідних розписок. Серед втрачених за розписками найцінніша картина Львівської картинної галереї — вивезений у 1943 р. до Кракова «Автопортрета» Рембрандта, та отримане для німецького чиновника Львова полотно Госсарта «Портрет дами» («Жіночий портрет»). Другим фактором втрат фондів галереї було організоване вивезення з неї у 1944 р. у м. Новий Віснич на території Польщі п'яти ящиків з картинами, у яких було запаковано 98 творів мистецтва. Окремо зазначалося, що туди ж було відправлено три відомі полотна Я. Матейка — «Любельська Унія», «Рейтан», «Стефан Баторій під Псковом», з яких лише перша була свого часу придбана для Львівської картинної галереї на кошти гміни міста Львова, а перед німецько-радянською війною внаслідок радянських реорганізацій її передали до Львівського історичного музею. Дві інші картини Я. Матейка до Другої Світової війни перебували у національному музеї у Варшаві і були у вересні 1939 р. евакуйовані на територію Волині, опинилися в Луцьку й у 1944 р. були перевезені нацистами до Львова. Як фактор збитків також згадується про імовірні втрати галереї під час неодноразових перевезень її фондів та розміщення у приміщенні галереї німецьких військових. Але жодних цифр таких

---

⁶⁵⁰ Архів ПХМ. Акт и опись экспонатов, погибших во время немецкой оккупации. 25 марта 1945 г.

втрат не вказано⁶⁵¹. Якщо підсумувати наведені в акті цифри, то втрати галереї складають 226 картин (без твору Я. Матейка «Люблінська Унія» та двох інших його полотен). Ці дані були також надані Львівською картинною галереєю до Управління у справах мистецтв при РНК УРСР⁶⁵².

За актом втрат Львівського музею художньої промисловості, з його фондів було вивезено та розграбовано 273 експонати — килими, зразки меблів, старовинні годинники, художні предмети інтер'єру⁶⁵³.

Слід зазначити, що у 1944 р. далеко не всі художні музеї України подали акти збитків, завданих війною. 31 жовтня 1944 р. РНК УРСР своїм розпорядженням зобов'язало Управління у справах мистецтв при РНК УРСР забезпечити подання до НДК СРСР актів збитків по підвідомчим музеям до 20 листопада того ж року. А 23 листопада 1944 р. до керівника управління О. Корнійчука надійшов різкий лист від РНК УРСР, у якому констатовалося, що в установлені терміни було представлено лише 47% усіх актів. Управління зобов'язали «до 30 листопада 1944 р. представити усі акти і завершити роботу по обліку збитків»⁶⁵⁴. Але музеї подавали ці акти і в грудні 1944 р. і на початку 1945 р. Основні документи щодо обліку збитків відправлялися до Москви. В українських установах лишалися у кращому випадку їхні копії. А в разі складання рукописних актів, то в Україні їхніх дублікатів не залишалося. Республіканська комісія по обліку завданих збитків часто отримувала лише узагальнені відомості та копії переліків переданих до Москви документів⁶⁵⁵. Тому не всі акти збитків художніх та інших музеїв України дотепер введено у науковий обіг.

Тож по ряду художніх музеїв часто наводяться не повні дані про їхні втрати, а приклади втрат найвизначніших експонатів. Наприклад, по Херсонському художньому музею вказується, що з його фондів були розграбовані картини І. Айвазовського, Ф. Алексеева, Г. Світлицького та інших видатних художників, цінні гравюри, зразки меблів тощо⁶⁵⁶. А щодо Сталінського музею образотворчого мистецтва відомо той факт, що з його фондів збереглося лише 11 картин. При чому, з місцевих газет за кінець листопада 1941 р. періоду німецької окупації наявна інформація, що це стало наслідком «хижацького розгулу», в результаті якого було викрадено велику кількість цінних картин, в тому числі таких відомих

⁶⁵¹ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 288. Арк. 70–72.

⁶⁵² ЦДАВОУ. Ф. 4963. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 220–223.

⁶⁵³ Там само, арк. 205.

⁶⁵⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 923. Арк. 104.

⁶⁵⁵ Там само. Спр. 1784. Арк. 1–2.

⁶⁵⁶ Херсонская область в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945: Сборник документов и материалов. Симферополь: Таврия, 1975. С. 129.

митців, як І. Рєпін, І. Шишкін, І. Айвазовський та інші⁶⁵⁷. Сталінський музей образотворчого мистецтва був створений 23 вересня 1939 р. За наявними даними, увесь довоєнний фонд новоствореного музею станом на 1941 р. налічував лише до 400 творів мистецтва⁶⁵⁸. Тобто, орієнтовно 389 творів мистецтва цього музею було втрачено внаслідок подій війни.

У цьому зв'язку на підставі наведених вище даних по десяти художнім музеям України (з 19 установ, що діяли за статистичними даними на 1 січня 1941 р.) можливо стверджувати, що за офіційними відомостями актів завданих їм війною збитків, складеними у 1943–1945 рр., їхні сумарні втрати налічують 180 732 музейних предмети, в тому числі ікон, картин, акварелей, рисунків, літографій і гравюр — 74 104 од.

Перші повоєнні дані художніх музеїв Криму також не повними і відрізняються між собою різними показниками втрат музейних фондів. Так, з детальних матеріалів акту збитків Алупкінського палацу-музею від 12 червня 1944 р. витікає, що з його фондів внаслідок нацистської окупації було вивезено та розкрадено 537 творів живопису, акварелей, рисунків і гравюр, серед яких були й надані до Алупки на виставки 152 експонати пересувної виставки Державного Російського музею у Ленінграді та 40 творів Симферопольської картинної галереї. 1 817 гравюр, 34 твори декоративно-прикладного мистецтва з бронзи та 25 з литого чавуну, 360 художніх виробів з порцеляни та фаянсу, 61 виробів з кришталю, 149 виробів художнього скла, 20 предметів із срібла, 1 — різьблення по кістці, 52 вироби з мармуру, 2 старовинні килими, 74 зразки художніх меблів. Загальні втрати музейного фонду склали 2 692 предмети мистецтва та старовини. Бібліотека втратила 6 197 книг (переважно рідкісних видань) та 822 географічні карти⁶⁵⁹. У той же час, російська дослідниця Л. Максакова з посиланням на фонди Російського державного архіву літератури і мистецтва подає значно менші цифри втрат Воронцовського палацу-музею — 1 269 вивезених нацистами музейних експонатів та 3 607 томів з музейної бібліотеки⁶⁶⁰.

Схожа ситуація існує навколо визначення втрат Симферопольської картинної галереї. Так, Л. Максакова наводить конкретні дані лише щодо 895 картин, які до війни були у її фондах і які гіпотетично нею вважаються втраченими під час евакуації⁶⁶¹. Проте дослідження українських

⁶⁵⁷ Добров П.П., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ. праця, с. 191.

⁶⁵⁸ Донецький художній музей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mydim.ua/companies/museum/donetsk-art-museum/>

⁶⁵⁹ ДА АРК. Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 126–132 зв.

⁶⁶⁰ Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. М.: Наука, 1990. С. 20.

⁶⁶¹ Там само.

вчених показали, що не усі твори живопису та інші предмети з фондів галереї загинули при евакуації, частина з них уціліла і згодом була вивезена нацистами, деякі картини та музейні предмети були знайдені в Криму після звільнення від окупантів⁶⁶². За підсумками війни відомо, що з довоєнних фондів Симферопольської картинної галереї лишилося усього 77 експонатів⁶⁶³. Тож про характер і масштаби втрат можуть свідчити дані статистичного обліку фондів галереї станом на 1 січня 1939 р., згідно з якими у них перебувало 664 творів живопису, 14 — скульптури, 138 — графіки, 1 047 — прикладного мистецтва. Разом — 1 863 твори мистецтва, з яких у експозиції знаходилося 860 музейних предметів⁶⁶⁴. За деякими даними, вже наприкінці 1939 р. загальна чисельність численності предметів культури, що перебували у знаходящася в фондах Симферопольської картинної галереї, складала вже 2 048 од., а на червень 1941 р. — 2 074 од.⁶⁶⁵ Водночас, учасники евакуації фондів галереї стверджують, що загалом було підготовлено до вивезення в глибокий тил і постраждало у порту м. Керч понад ніж 2 500 музейних предметів, з яких творів живопису було біля 500, графіки — біля 100, усе інше — вироби з порцеляни, фаянсу, кришталю, шедеври прикладного мистецтва⁶⁶⁶.

На основі документів щодо збитків внаслідок подій війни, які зберігаються у Російському державному архіві літератури і мистецтва, втрати фондів Севастопольської картинної галереї, які не були евакуйовані, визначаються у понад ніж 1 000 експонатів. Переважно це були громіздкі і об'ємні предмети, котрі в умовах бойових дій неможливо було вивезти у глибокий тил. Серед них великі картини, ікони, скульптури з бронзи та мармуру, вироби декоративно-прикладного мистецтва, старовинні меблі⁶⁶⁷.

Частково неповні дані по ряду художніх музеїв України у кінці 1980 — на поч. 1990-х років на основі актів НДК СРСР були наведені Міністерством культури СРСР у підготовленій довідці про втрати основних музеїв СРСР внаслідок війни в частині вивезених та розграбованих пред-

---

⁶⁶² *Кот С.И.* Эхо войны. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 г. В Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. К.: Такі справи, 2010. С. 10–16; *Кот С.И., Кудряшева Л.В.* Искусство в пламени войны. Произведения западноевропейской живописи в собрании Симферопольского художественного музея: каталог и альбом. Симферополь–Киев: Издатель Жерибор, 2015. С. 19–21.

⁶⁶³ *Федотова Г.И., Грищенко Н.Ф.* Вказ. праця, с. 171–172.

⁶⁶⁴ ДА АРК. Ф. Р-219. Оп. 1. Спр. 1811. Арк. 24–24 зв.

⁶⁶⁵ *Федотова Г.И., Грищенко Н.Ф.* Вказ. праця, с. 165, 168.

⁶⁶⁶ ДА АРК. Ф. Р-4133. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 7.

⁶⁶⁷ Севастопольский художественный музей им. М. П. Крошицкого. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sevartmuseum.info/p/blog-page_14.html

метів культури. Зокрема, додатково до наведених вище художніх музеїв України у довідці зазначається, що Херсонський обласний художній музей втратив, відповідно, 511 предметів культури, Осипенківський⁶⁶⁸ художній музей ім. І.І. Бродського — 4 предмети⁶⁶⁹. З приводу останнього тут є очевидні запитання — музей у жовтні 1941 р. було евакуйовано у Сталінград, під час евакуації його декілька разів перевозили, внаслідок чого були втрачені 26 творів мистецтва (18 картин художників 19 ст., 8 скульптур), 44 книги з музейної бібліотеки⁶⁷⁰. Тобто, сумарні втрати при евакуації культурних цінностей значно перевищують дані про вивезені і розграбовані внаслідок нацистської окупації пам'ятки. Окрім того, потребує уточнень інформація і про якісний склад вивезених та розграбованих музейних предметів Осипенківського художнього музею, які, вочевидь, лишилися не евакуйованими (зокрема, і щодо їхньої мистецької та історичної цінності).

З урахуванням матеріалів актів збитків та наявних додаткових сучасних відомостей, загальні збитки зазначених художніх музеїв України, за нашими підрахунками, сягають 181 662 музейні предмети. І це ще неповні дані відносно до загальної кількості музеїв мистецького профілю в Україні. А разом з встановленими втратами музеїв художнього профілю Криму та Севастополя, неповні втрати художніх музеїв України складають 187 428 одиниць (без втрачених фондів музейних бібліотек і архівів).

За даними Міністерства культури України, опублікованими у 1987 р., втрати тільки творів мистецтва з музеїв України перевищували 130 тис. експонатів⁶⁷¹. При цьому, відсутні пояснення, на підставі яких даних ця цифра була встановлена. Окрім того, у довідці Міністерства культури СРСР, яке посилається на дані українського відомства, при наведенні прикладів окремих найбільш цінних художніх творів, що були викрадені з музеїв України, йдеться не лише про втрати власне художніх музеїв, але й там фігурують також твори мистецтва, втрачені також історичними та краєзнавчими музеями. А серед втрачених культурних цінностей зазна-

---

⁶⁶⁸ м. Бердянськ. З 1939 по 1958 рік місто називалося Осипенко на честь жінки-льотчиці Героя Радянського Союзу Поліни Осипенко.

⁶⁶⁹ Текущий архив Министерства культуры СССР. Итоговые данные о художественных ценностях, вывезенных и разграбленных фашистскими захватчиками (по материалам ЧГК, ЦГАОР). С. 2.

⁶⁷⁰ Бердянський художній музей імені Ісаака Ізраїлевича Бродського. Офіційний сайт. — Режим доступу: <https://zabytki.in.ua/uk/355/berdyanskii-khudozhn-i-muzei-men-saaka-zra-levicha-brodskogo>

⁶⁷¹ *Ком С.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. 1996. № 5. С. 130, 131.

чені археологічні об'єкти — теракотові статуетки, прикраси, культові предмети, керамічні вироби, мармурові бюсти та інші предмети з розкопок. Ці загальні дані також включали в себе і втрати музеїв Криму⁶⁷². Ще один варіант загальної кількості втрат художніх цінностей з України називає російський дослідник і журналіст В. Аксьонов — «понад ніж 330 тис. творів мистецтва»⁶⁷³. Проте жодних обґрунтувань та відповідних посилань на джерела щодо походження цих відомостей він не наводить.

Схожі проблеми існують і при визначенні втрат історичних, історико-археологічних, краєзнавчих та меморіальних музеїв України. Так, за даними акту збитків від 5 січня 1944 р. по Центральному історичному музею у м. Києві загальні цифрові підрахунки втрачених предметів не наводяться. Натомість акцент зроблено на грошову оцінку завданих збитків, які оцінені у 220 млн. 313 тис. 700 крб., у тому числі щодо втрат власне музейних цінностей — 205 млн. 493 тис. 700 крб. За нашими підрахунками на основі наведених по відділам музею даних про кількісні втрати (в разі, коли вони зазначені) загальні втрати музею склали щонайменше 179 548 од. зб. У тому числі по окремим відділам: відділ Київської Русі — 11 614, відділ Полів поховань — 2 974, відділ грецьких колоній Причорномор'я — 60 595 (у тому числі матеріали з розкопок Ольвії за 1935–1940 рр.), відділ історії України XIX ст. (етнографічні експонати) — 4 133 (у тому числі предмети 663, рисунки 2 355, фотографії 820), відділ соціалістичного будівництва — 26 027 (у тому числі документи 1 500, плакати 150, Документи і листівки 3 000, фотографії 20 000), по відділу фондів — 16 870 (у тому числі килими 50, картини і портрети 1 000, старовинні документи і актові книги 20, порцеляна, фаянс, скло 500, окремі вироби із срібла та міді 3 000, окремі фотографії 1 000, а також з колекції П. Потоцького гравюри 11 000 та зразків старовинних меблів 120), відділ нумізматики — 50 000 монет і медалей, відділ зброї — 5 200 зразків X–XX ст., відділ Давнього Єгипту — 15 (у тому числі 4 саркофаги, 3 мумії, посмертні маски, ушебті, 1 мумія крокодила), відділ Сталінської Конституції — 1 000 (документи, експонати). Втрачені були інвентарні книги. Окрім того, бібліотека музею втратила 50 000 газет видання до 1917 р., по відділу соціалістичного будівництва 10 000 книг, 8 000 журналів, а також 7 000 книг по археології⁶⁷⁴. При цьому, по ряду окремих археологічних комплексів та по

---

⁶⁷² Текущий архив Министерства культуры СССР. Список отдельных уникальных художественных произведений, похищенных из музеев Украины немецко-фашистскими оккупантами. С. 1–3.

⁶⁷³ Аксенов Виталий. Вказ. праця, с. 259.

⁶⁷⁴ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 282. Арк. 2–16 зв.

деяким цілим відділам кількісні показники втрат предметів узагалі не наводилися. Зокрема, по відділу Київської Русі не немає кількісних показників втрачених пам'яток по чотирьох великих археологічних комплексах, деякі з яких позначені як «унікальні», а лише наводиться їх грошова оцінка (від 350 тис. крб. до 1 млн. 500 тис крб.). Жодних кількісних показників немає по відділу докласового суспільства (палеоліт — матеріали Мезинської, Кирилівської, Пушкарівської стоянок, трипільська культура — матеріали розкопок під Києвом, в районі Умані, Одеси та інш.). Так само, конкретних цифр не наведено про втрати відділу Скіфії з розкопок курганів і городищ. В усіх цих випадках також подано лише грошову оцінку втрачених предметів. Безперечно, це не дає змоги за даними акту обрахувати повні збитки музею внаслідок війни та окупації у абсолютних цифрах. Відомо, що ще один акт втрат був складений 29 вересня 1944 р. На основі цих двох актів у квітні 1945 р. були підготовлені описи розграбованих і знищених предметів з фондів музею. У них дещо більш широко і детально представлено вступну частину з загальною характеристикою втрат та опис археологічних експонатів ряду відділів. При цьому, наприклад, інформація щодо розграбованих і вивезених по відділу Київської Русі предметів повністю дублюється у опису знищених пам'яток. В обох переліках подається кількість 3 016 од. (в тому числі фігурує збірка хрестів-енколпіонів, змійовиків та іконок X–XIX ст. — 1 000 од.). Так само, як у першому акті частина археологічних комплексів подається без зазначення кількості втрачених предметів⁶⁷⁵. Тож за першими повоєнними актами встановити точну кількість втрачених внаслідок війни предметів з фондів Центрального історичного музею практично не можливо. Окремо слід зазначити, що в усіх варіантах актів привертає увагу суцільне застосування круглих цифр кількості втрачених предметів (10, 20, 30, 50, 100), що вочевидь, не є реальним і відображує доволі приблизний характер наведених у них відомостей. У цьому зв'язку складно пояснити дані, які наводяться у матеріалах Міністерства культури СРСР з посиланням на матеріали НДК СРСР щодо вивезення до Німеччини і розграбування з музею 136 235 експонатів⁶⁷⁶.

Перші конкретні відомості про втрати Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, які вдалося виявити, датовані 19 квітня 1946 р. З назви документу, який зберігається у фондах НДК СРСР, витікає, що вони стосуються «пограбованих та вивезених» експонатів

⁶⁷⁵ Там само, арк. 17–56.

⁶⁷⁶ Текущий архив Министерства культуры СССР. Итоговые данные о художественных ценностях, вывезенных и разграбленных фашистскими захватчиками (по материалам ЧГК, ЦГАОР). С. 1.

музею. В узагальнюючій відомості, складеній за групами втрачених предметів, вказані інвентарні номери не попредметно, а блоками номерів за принципом «від — до». Згідно з наведеними даними, загалом з фондів музею було розграбовано та вивезено 27 438 предметів. У тому числі, у документі зазначено наступні втрачені пам'ятки: «Зброя» — 745 екземплярів (старовинні мечі, шаблі, списи, пістолі, рушниці, інкрустовані золотом, сріблом, перламутром та слоновою кісткою), «Монети» — 15 322 од. (у тому числі польські, російські, грецькі, англійські, турецькі, італійські, китайські та інші), «Кераміка» — 1 796 екземплярів (у тому числі порцеляна, фаянс, кристаль російського, французького, англійського, саксонського виробництва — 1 581, давньогрецька кераміка — 215), «Одяг і тканини» — 1 476 од. (свитки, жупани, киреї, кожухи, жилети, халати, сарафани, запаски, спідниці, хустки, вибійки, вишивки тощо), «Церковний одяг» — 209 од. (ризми, підризники, мантії, аналої, напрестольники, доріжки, воздухи та інше), «Церковна утвар» — 907 екземплярів (срібні, золоті й позолочені чаші, хрести, ікони, зіздниці та інші), «Речі археологічного відділу» — 1 223 од. (кам'яні ножі, молотки, сокири, матриці, скребки та інші), «Годинники» — 20 (англійські, французькі XVII–XVIII ст.), «Фото, картини, портрети і літографії» — 1 476 од., «Шкафи, столи, стільці» — 60 од., «Погруддя, фігури та барельєфи» — 320 од., «Документи, герби, грамоти, плани, договори, діаграми, значки та медалі» — 1 076 од., «Люльки, мундштуки, гаманці. Чубуки, буси, серги, браслети та інше» — 1 808 екземплярів⁶⁷⁷.

Перші акти втрат Львівського історично музею стосувалися власне вивезених у 1944 р. п'яти ящиків з експонатами та подавали їх детальний перелік (у перекладі з німецької мови). За наведеними по кожному ящику кількісними показниками по кожному вміщену туди археологічному комплексу можливо встановити загальну кількість вивезених тоді предметів. За нашими підрахунками, їх було 1 722 предмети⁶⁷⁸. Проте, за іншими даними, наведеними Львівським історичним музеєм у 1995 р., загалом внаслідок війни музей втратив 11 530 предметів (в тому числі археологічні експонати 10 314, вироби з металу — 154, старовинна зброя — 1 065)⁶⁷⁹.

Відповідно до наданого до НДК СРСР опису розграбованих нацистами експонатів Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею, складе-

⁶⁷⁷ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 16. Спр. 288. Арк. 4–4зв.

⁶⁷⁸ Там само, арк. 14–27.

⁶⁷⁹ Музиченко Ярослава. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої Світової війни // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. Вип. 11. К.: Вид-во УНІСЕРВ, 2001. С. 83.

ними доволі детально, його загальні втрати внаслідок війни налічували 12 819 одиниць зберігання. Серед них згадуються предмети кам'яного віку — 111 (відщипи, нуклеуси, різачки, проколки, молотки тощо), речі доби бронзи — 44 (мідні сокири — 26, скіфські бронзові кинджали — 5, гіпсові форми — 13), Зброя доби заліза — 46 (шоломи — 14, мечі — 10, списи — 22), по відділу первісної доби — 167 (у тому числі черепа приматів — 6, кістки мамонтів — 160), по відділу давньої Греції — 246 од. (світильники — 8, браслети — 28, сережки — 28, інші дрібні прикраси — 180), по відділу Трипільської культури — 142 (горщики), Зброя запорозьких козаків — 345 (при цьому не вказано кількість мідних порохівниць, шаблі XV-XVI ст. — 70, пістолі XVI ст. — 33, рушниці (самопали) XVI ст. — 15, рушниці крем'яні XVI ст. — 2, мідні мортири XVI ст. — 2, чавунні гармата XVI ст. — 1, мідний щит з гравіруванням XVI ст. — 1, стріли XVI ст. — 80, наконечники стріл — 140, запорозькі баклажки XVIII ст. — 10, шолом XVI ст. з гравіруванням — 1, нагрудники лат XVI ст. — 4, мідні козацькі каламарі XVI ст. — 2, ядра до гармат чавунні XVIII ст. — 4 та інші), зразки турецьких, персидських та вірменських тканин XVI ст. — 17, слуцьких поясів — 8, велика кількість старовинних грамот польських королів XVII-XVIII ст. (у тому числі на пергаменті — короля Сигизмунда III 1601 р., короля Казимира 1654 р., а також грамота турецького султана Магомета IV до Богдана Хмельницького про дружбу турецькою мовою 1654 р., багато інших грамот)⁶⁸⁰.

Поки що не вдалося виявити загальних актів втрат внаслідок війни Полтавського краєзнавчого музею. У матеріалах НДК СРСР такі дані відсутні. З довідки від 8 квітня 1948 р. про втрати музею з посиланням на акт збитків від 7 жовтня 1943 р. витікає, що повністю відновити, що було розграбовано, а що згоріло при пожежі практично не можливо. Разом з тим, до довідки додається перелік втрачених творів живопису з інвентарними номерами⁶⁸¹. Проте з інших матеріалів архіву музею можливо встановити, що до війни його загальний фонд налічував 117 900 експонатів. Після подій війни в музеї залишилося 37 193 предмети, в тому числі 19 028 були зібрані внаслідок розкопок на згарищі музею, який був спалений нацистами у 1943 р., 12 920 було реєвакуйовано з східних районів СРСР, 5 245 вдалося повернути з Німеччини після війни. Ці дані наводяться у довідці 1951 р., підписаній директором музею М. Каплуном⁶⁸². Виходячи з них, втрати музею внаслідок війни складають 89 707 експонатів. Слід зазначити, що у інших даних про музей, підготовлених у

⁶⁸⁰ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 116. Спр. 280. Арк. 11–25.

⁶⁸¹ Архів ПКМ. Спр. 11-399. Арк. 1–

⁶⁸² Там само. Спр. 11-2. Арк. 8.

1950-х роках, чисельність реєвакуйованих музейних фондів визначається у 31 144 од., число здобутих під час розкопок на будинку музею предметів складає 19 023, і ще додатково вказується, що на колишній квартирі К. Мощенка було вилучено до музею 837 предметів⁶⁸³. Але у 1959 р. кількість реєвакуйованих предметів знову подається як 12 920 од.⁶⁸⁴ І далі ця цифра постійно фігурує вже починаючи з 1960-х років.

У матеріалах НДК СРСР також відсутні відомості про втрати Волинського краєзнавчого музею. Проте пошукова робота, проведена у Державному архіві Волинської області, дала змогу виявити корпус документів, які можуть стати реальною базою для укладання досить повного переліку музейних експонатів, втрачених Волинським краєзнавчим музеєм у роки Другої Світової війни. Зокрема, у ньому зберігається акт від 30 травня 1944 р. про прийняття музею представником радянської адміністрації, згодом директором музею В. Засядчуком, загальний акт комісійної реєстрації збитків, нанесених «німецько-фашистськими загарбниками» музею, списки й акти, що фіксують втрати музейних експонатів за окремими відділами відповідно до інвентарної книги надходжень за 1940 рік. Вони були складені протягом липня–серпня 1944 року, тобто фактично одразу після визволення міста. Практично всі ці документи написані чорнилом на стандартних аркушах паперу, засвідчені підписами директора музею та наукових співробітників і є оригіналами. Машинописних і рукописних копій згаданих документів не виявлено. Нині важко сказати напевно: чи були ці матеріали передані до обласної комісії з обліку збитків, завданих війною народному господарству та культурі Волині, і чи були вона направлені до Москви. Можливо припустити, що підготовлені документи не були направлені до вказаних інстанцій і лишилися в музеї, згодом потрапивши до обласного державного архіву. Згідно з наведеними у них даними, Волинський краєзнавчий музей внаслідок подій війни та окупації втратив 4 094 предметів культури. У тому числі 1 776 пам'яток археології (епоха неоліту, бронзового віку, лужицької культури та доби Київської Русі), 607 предметів з історичного відділу (лицарські обладунки, прикраси XV–XVII ст., металевий, порцеляновий, фаянсовий і скляний посуд, тканини XVII–XIX ст., колекція кахлів XV–XX ст., медалі XVII–XX ст., старовинні меблі тощо), 831 монет з нумізматичної колекції (у тому числі давньоримські динарії I–II ст. н. е., монети XVI–XVII ст. шведської королеви Христини, голландські та іспанські талери, монети Ліфляндії, м. Риги, м. Ельбінга, М. Густа. М. Адольфа, монети російських царів Івана Грозного, Федора Іоановича,

⁶⁸³ Там само, арк. 25

⁶⁸⁴ Там само, арк. 42.

Бориса Годунова, Дмитрія Самозванця, Василя Шуйського та ін.), 807 експонатів етнографічного відділу (килими, рушники, комплекти народного одягу, зразки вишивки, прикраси та інші). Перший реєстр втрачених творів мистецтва налічував 73 предмета, але буквально за декілька тижнів був складений новий перелік, який містив 58 пам'яток (твори станкового живопису, акварелі, рисунки, гравюри, літографії, різьблення по кістці та дереву, килими-гобелени тощо)⁶⁸⁵.

Задokumentовані 28 квітня 1944 р. втрати Вінницького краєзнавчого музею складають біля 6 000 музейних предметів. В тому числі з них вивезено Оперативним штабом А. Розенберга у 1943 р. 5 960 експонатів у 44 ящиках та 10 в'язках (українські килими — 60, подільські гончарні вироби — 1 000, зразки тканин та вишивок — 3 000, вишиті сорочки, пояси та рушники — 100, писанки — 50, археологічні пам'ятки — 300, монети і медалі — 1 000). 6 творів мистецтва було вилучено «у тимчасове користування» і не повернуто нацистськими керівниками Вінниці. З музейних предмети довелося видати за наказом міської управи угорським офіцерам в період окупації. Ще частина пам'яток загинула при пожежі в частині будинку музею при потраплянні у нього німецького снаряду⁶⁸⁶.

За даними НДК СРСР, в одному з найстаріших в Україні Херсонському історико-археологічному музеї було втрачено більше ніж 150 тис. експонатів з історії народів Причорномор'я⁶⁸⁷. У повідомленнях НДК також зазначалося, що внаслідок війни виявилось «повністю розграбоване і знищене унікальне зібрання Одеського історико-археологічного музею», яке до війни нараховувало близько 500 тис. експонатів⁶⁸⁸. У той же час, за даними Наркомату освіти УРСР за 1944 р., музей втратив близько 130 тис. експонатів⁶⁸⁹. Дотепер невідомою лишається точна кількість втрачених експонатів Харківського історичного музею, які загинули внаслідок при евакуації, через вивезення нацистами та спалення ними музейних приміщень. У перших повоєнних матеріалах про музей та звіти музею щодо відновлення діяльності після визволення Харківщини від

⁶⁸⁵ ДАВОЛ. Ф. Р-2083. Оп. 1. Спр. 4а. Арк. 4, 6–7; Спр. 7. Арк. 1–29 зв.

⁶⁸⁶ ДАВО. Ф. Р-5107. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 2, 4, 7–8, 9–10, 11.

⁶⁸⁷ Херсонская область в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945: Сб. док. и материалов. Симферополь: Тария, 1975. С. 129; Преступные цели — преступные средства, с. 366.

⁶⁸⁸ ЦДАВОУ. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 206–208; Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. К., 1944. С. 9–12.

⁶⁸⁹ Музиченко Ярослава. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої Світової війни // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. Вип. 11. К.: Вид-во УНІСЕРВ, 2001. С. 83.

окупантів йдеться, що до війни лише у його фондах налічувалося до 100 тис предметів. Зазначається, що після війни з фондів трьох найбільших харківських музеїв — історичного, Центрального музею революції, обласного краєзнавчого ім. Артема станом на серпень 1943 р. залишилося лише 8 тис. предметів⁶⁹⁰. У деяких сучасних дослідженнях зазначається, що сумарні втрати цих трьох музеїв сягають до 300 тис. експонатів⁶⁹¹.

В умовах відсутності відповідної документації дані про втрати багатьох інших музеїв України також можливо навести лише частково. Зокрема, за даними вже середини 1990-х років, щодо втрат Чернігівського історичного музею, фонди якого до війни налічували до 100 000 експонатів, наводяться лише орієнтовні цифри щодо вивезених нацистами предметів, відносно тих, які були знайдені ними на місці постраждалого від пожежі 1941 р. приміщення музею. Це біля 1 500 зразків кераміки, до 500 од. холодної і вогнепальної зброї XVI–XVIII ст., до 500 од. різних історико-побутових речей XV–XX ст.⁶⁹² Так само, за приблизними підрахунками, Сумський обласний краєзнавчий музей втратив внаслідок війни до 2 000 експонатів, Роменський краєзнавчий музей — до 1 500, Охтирський краєзнавчий музей — понад 700. З Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття ім. Й. Кобринського у березні 1944 р. нацистами було вивезено понад ніж 20 експонатів (у тому числі 8 старовинних гуцульських дзьобанок, 8 різьблених баклаг, 19 топирців, 8 космацьких покривал, 11 вишитих сорочок, 6 люльок та інших предметів)⁶⁹³.

Також згадується про втрати Донецького обласного краєзнавчого музею — 890 експонатів⁶⁹⁴. Проте у офіційному переліку музеїв системи Наркомату освіти УРСР за 1939 р. такого музею у тодішньому м. Сталіно не зазначено. Можливо, йдеться про Краєзнавчий музей Сталінської області у Маріуполі⁶⁹⁵. Фонди цього музею були розграбовані при відступі Червоної армії, згодом при вступі у місто і відступі німецьких військ. Фонди музею обстежувалися представниками Оперативного штабу Розенберга та «Анненербе». Відомо, що у його фондах станом на

---

⁶⁹⁰ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 33; Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 16. Арк. 63.

⁶⁹¹ Рибальченко Л.Л. Харківський історичний музей у період німецької окупації 1941–1943 рр. // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею. Харків, 1996. С. 54.

⁶⁹² Музиченко Ярослава. Вказ. праця, с. 85.

⁶⁹³ Там само, с. 83–84.

⁶⁹⁴ Там само, с. 85.

⁶⁹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959. рр.: Збірник документів. Т. 1. (1917 — червень 1941 рр.), с. 764.

1942 р. ще залишалося до 25 000 експонатів⁶⁹⁶. Зазначені відомості щодо 890 втрачених експонатів музею наводяться у зведених даних Міністерства культури СРСР щодо втрат радянських музеїв внаслідок вивезення та розграбування, де він фігурує як «Сталинский (Донецкий) областной музей»⁶⁹⁷. Разом з тим, з урахуванням такої неточної і не конкретної назви закладу, мова може йти також про Сталінський обласний музей революції.

Нез'ясованою лишається доля фондів Ворошиловградського обласного краєзнавчого музею. Актів завданих йому внаслідок війни збитків дотепер не виявлено, можливо вони і не існували. Відомо, що музей не було евакуйовано через брак транспорту. Під час нацистської окупації частина експонатів була вивезена у Німеччину і розграбована, а при відступі німецьких військ будівля музею підпалена й у вогні згоріли залишки музейних фондів⁶⁹⁸. Дослідженнями останніх років встановлено, що станом на 1 січня 1940 р. за інвентарними списками у фондах музею зберігалось 10 733 музейних предмета. І на момент початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. та окупації міста у 1942 р. ця цифра могла бути тільки більшою⁶⁹⁹. Після звільнення Ворошиловграду від окупантів, 15 лютого 1943 р. новопризначеному директору музею Є. Дем'яненко було передано з УНКВС УРСР по Ворошиловградській області 27 живописних полотен, 228 монет, а також мішечок дрібної монети та ваза, виготовлена на Севрській фарфоровий мануфактурі, власником якої з 1756 р. був король Франції. Походження даних предметів культури невідоме станом на даний час. Але з цього почалося відродження музею⁷⁰⁰. А його загальні втрати під час війни можуть складати орієнтовно 10 477 експонатів.

Внаслідок війни постраждали пам'ятки культури — меморіальні будинки-музеї письменників, поетів, художників та вчених, політичних і військових діячів. Так, був перетворений в облуплений колючим дротом концтабір Заповідник і музей Т.Г. Шевченко у Каневі. Меморвальний музей на батьківщині поета в с. Шевченково на Черкащині був повністю

---

⁶⁹⁶ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ. праця, с. 191–193.

⁶⁹⁷ Текущий архив Министерства культуры СССР. Итоговые данные о художественных ценностях, вывезенных и разграбленных фашистскими захватчиками (по материалам ЧГК, ЦГАОР). С. 1–2

⁶⁹⁸ Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Вказ. праця, с. 190–191.

⁶⁹⁹ Плешакова Лілія Олександрівна. Становлення та розвиток музейної справи у місті Луганську (XIX — початок XXI століття). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 2019. С. 89.

⁷⁰⁰ Там само, с. 91–92.

знищений⁷⁰¹. У Полтаві було спалено меморіальний будинок-садибу В.Г. Короленко, від будинку письменника залишилися лише одна стіна та фундамент⁷⁰². Так само безжалісно були спалені на Полтавщині Літературно-меморіальний музей М.В. Гоголя на батьківщині видатного письменника у с. Великі Сорочици та його родовий маєток на хуторі Василівка. В роки війни спалено було і меморіальний будинок Л. Глібова у Чернігові. Глуму і погромам були піддані Меморіально-літературні музеї М.М. Коцюбинського у Чернігові та Вінниці. В м. Кременець Тернопільської області окупанти розгромили будинок-музей Юліуша Словацького, при цьому були викинуті особисті речі великого польського поета, розтягнуті меморіальні меблі⁷⁰³. У Львові на дві третини був зруйнований меморіальний будинок-музей І.Я. Франка, а його експонати розграбовані⁷⁰⁴. Окупанти зруйнували фонди Літературно-меморіального музею Ю. Федьковича у с. Путила Чернівецької області⁷⁰⁵. У роки війни загинув меморіальний будинок І. Карпенка-Карого на хуторі «Надія» у Кіровоградській області. Були зруйновані будинок М. Островського в с. Вілія на Рівненщині і меморіальний музей письменника у Шепетівці Хмельницької області⁷⁰⁶. У м. Кам'янка Кіровоградської області глуму і розграбуванню було піддано Літературно-меморіальний музей П.І. Чайковського — О.С. Пушкіна⁷⁰⁷. У м. Щорс на Чернігівщині був розграбований і пошкоджений Меморіальний музей М. Щорса, розташований у рідному будинку-садиба радянського військового діяча⁷⁰⁸.

Так, зокрема, відповідно до наявного акту збитків Літературно-меморіального музею В. Г. Короленко у Полтаві від 11 жовтня 1943 р. та Списку предметів, що були розграбовані та знищені, внаслідок подій війни повністю було знищено будинок письменника, загинули 268 музейних предметів (у тому числі особисті речі, меморіальні меблі, фотографії, книги з бібліотеки, бронзовий бюст письменника роботи І. Гінцбурга 1912 р., бюст В. Короленка роботи Н. Гронської 1920–1921 рр. та інші експонати)⁷⁰⁹. Переданий до НДК СРСР перелік втрачених експонатів та

⁷⁰¹ ЦДАВОУ. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 40. Арк. 29; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, с. 164.

⁷⁰² ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 58; Полтаві — 800 років: 1174–1974: Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1974. С. 362.

⁷⁰³ Радянська Україна. 1944. 2 квітня; 27 травня.

⁷⁰⁴ Там само.

⁷⁰⁵ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 82.

⁷⁰⁶ Там само. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 66. Арк. 72.

⁷⁰⁷ Червоне Запоріжжя, 1944. 27 вересня; Молодь України. 1954. 8 серпня.

⁷⁰⁸ Радянська Україна. 1946. 22 січня.

⁷⁰⁹ Науковий архів Полтавського літературно-меморіального музею В. Короленка. Спр. А2. № 3840/792. Арк. 1–4; Спр. А2 № 110/170. Арк. 1–5.

матеріалів Вінницького меморіально-літературного музею М. Коцюбинського нараховує 87 окремих предметів, 157 фотокопій з рукописів та портретів М. Коцюбинського, 187 книг письменника та інших митців, 4 000 екземплярів різних видань з музейної бібліотеки. У тому числі, серед втрачених експонатів — авторські ілюстрації багатьох відомих художників до творів М. Коцюбинського, оригінальні фотографії письменника і членів його родини, листи та рукописи М. Коцюбинського та інші. В тому числі зникло 59 експонатів, які вважалися найбільш цінними. У документах музею засвідчується, що нацисти влаштували у приміщенні меморіального музею автотайстерню, внаслідок чого відбулося масове знищення його фондів⁷¹⁰.

Формально кількість втрачених експонатів меморіальними музеями України була невеликою. Але значення кожного з них часто є надзвичайним і не піддається реальному матеріальному виміру у грошах. Адже як можна оцінити втрату для українського народу старовинної селянської хати у с. Моринці на Черкащині, де народився і вперше побачив світ Великий Кобзар України Тарас Шевченко? Або родового маєтку Гоголів-Яновських на хуторі Василівка біля Великих Сорочинців, де народився, провів дитячі та юнацькі роки (третину свого життя) геніальний Микола Гоголь, чи будинку М. Трохимовського у Великих Сорочинцях, який збирав і зберігав реліквії, пов'язані з видатним земляком і у якому у 1929 р. був створений перший Літературно-меморіальний музей М.В. Гоголя⁷¹¹? Яким чином виміряти безповоротно втрачені особисті речі, домашню обстановку, рукописи, листи і книги, прижиттєві фотографії й інші реліквії, яких торкалися руки геніїв Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Володимира Короленка, Юрія Федьковича, Петра Чайковського, Юліуша Словацького та інших видатних постатей світового рівня?

За наявними неповними цифровими даними за матеріалами НДК СРСР й дослідженнями науковців по 21 музею України історичного, історико-археологічного, краєзнавчого та меморіального профілю, їх сумарні втрати фондів складають орієнтовно 930 104 музейні предмети різного характеру.

Значних втрат внаслідок подій війни та окупації зазнали музеї Криму. Так, Центральний краєзнавчий музей Кримської АРСР згідно з актом збитків від 1 вересня 1944 р. загалом втратив внаслідок загибелі та розграбування експонатів під час евакуації, організованого вивезення музей-

⁷¹⁰ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 16. Спр. 288. Арк. 1–3 зв.

⁷¹¹ Пістолєнко І.О. Гоголівський музейний меморіальний комплекс на Полтавщині // Питання історії науки і техніки. 2012. № 4. С. 63–6.

них фондів спеціальними нацистськими підрозділами та службами, мародерства військових окупаційних армій та цивільних осіб в період окупації 23 279 одиниць зберігання. У тому числі археологічних предметів і нумізматики — 16 709, етнографічних експонатів — 1 293, зразків старовинних меблів історичного та художнього значення — 119, книг, альбомів, географічних атласів і карт — 5 158⁷¹². При чому, з викладення обставин втрат культурних цінностей та додаткових описів втрачених музейних предметів витікає, що більшість найцінніших пам'яток було розграбовано і знищено під час евакуації — 17 484 експонати, в тому числі археологічних і нумізматичних 16 291 (кілля, перстні, сережки, підвіски, діадеми, позолоченні вінки, кераміка, зразки зброї, колекції античних монет), етнографічних 1 193 (одяг, тканини, прикраси, предмети побуту та знаряддя праці тощо)⁷¹³.

Ялтинський музей краєзнавства втратив щонайменше 1 216 музейних предметів, в тому числі 86 перських, турецьких, туркменських і кавказьких килимів XVIII–XIX ст., 310 старовинних китайських та японських ваз, 18 виробів із слонової кістки, 320 виробів старовинного іранського мистецтва (різний та гравірований, вкритий емаллями посуд, тканини та вишивки включно із широко відомим панно XVII ст. із зображенням персіянки за туалетом), поховальний інвентар з таврських могильників, 152 зразки червонофігурного античного посуду V–IV ст. до н.е., 330 предметів з розкопок римської фортеці Харакс, увесь відділ природи. Слід зазначити, деякі дослідники пов'язують основні втрати музею з пожежею, яка виникла перед відступом Червоної армії з міста, і внаслідок якої музейне приміщення разом з фондами згоріло повністю⁷¹⁴. Були повністю розграбовані Алуштинський та Старокримський краєзнавчий музеї, не евакуйовані експонати Феодосійського краєзнавчого музею. Проте відомостей щодо їхніх втрат у науковий обіг не введено. З даних акту збитків Феодосійського краєзнавчого музею за 1944 р. лише відомо, що серед вивезених та розкрадених нацистами предметів були кам'яні знаряддя праці доби неоліту, пам'ятки епохи бронзи, 20 поховальних урн IV ст. до н.е., амфори V–IV ст. до н.е. (12 од.), вази III ст. до н.е., скульптурні фігурки з теракоти (Аполона, Кібели, інших богів), бронзові дзеркала, ікони XV–XVI ст.)⁷¹⁵.

⁷¹² Архів Центрального музею Тавриди. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1–30.

⁷¹³ Там само, арк. 33–51.

⁷¹⁴ Андросов С.А. Музеи Крыма в годы Великой Отечественной войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sevartmuseum.info/p/blog-page_14.html

⁷¹⁵ ДА. АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 6. Арк. 21–23.

Відповідно до акту втрат Бахчисарайського палацу-музею, з його фондів під час нацистської окупації було вивезено та розграбовано 283 предмета старовини і мистецтва. Серед них перські килими, унікальний гобелен з портретом перського шаха, стародавні розшиті сріблом хустки, чадри, покривала та рушники, золоті та срібні браслети, кільця, сережки, підвіски, кинджали, бронзова турецька гармата з написами турецькою мовою та датою 1736 р., золоті та срібні монети, предмети з комплексів археологічних знахідок з розкопок Бельбекського могильника, в районі Інкермана та на пам'ятці Ескі-Кермен (амфори римського часу, блюда, тарілки, кувшини, золоті монети, престольна плита з хрестом доби візантійських імператорів Комнінів тощо)⁷¹⁶.

Втрати Керченського історико-археологічного музею у повному обсязі не встановлені. Відомо, що під час евакуації музейних фондів загинули і були розграбовані до 1 156 найцінніших експонатів. У 1943 р. нацисти вивезли з музею 45 ящиків з археологічними матеріалами (чорнолакова та червоно фігурна антична кераміка, вироби з дерева, металу та скла, теракотові статуетки та фігурки тварин, монети тощо)⁷¹⁷. Наявний акт збитків Керченського історико-археологічного музею за 1944 р. не містить загальних підсумкових цифрових даних про втрачені предмети, а подає такі відомості лише по деяким їх видам. Зокрема, у акті згадуються серед втрачених нумізматичних колекцій 200 золотих давньо-римських монет, знаменитий Мірмекійський скарб з 11 масивних золотих предметів (6 злитків, 2 вінця, пояс, кільце та прикраси з двома вінцями), ікони XII–XV ст., античні амфори, старовинні карти Боспорського царства (7 од.), фрагменти мармурових деталей з фресковими розписами (у тому числі мармуровий карниз з фрескою ящірки з розкопок на місці Пантикапею) та інші⁷¹⁸.

З наведених даних витікає, що за дуже неповними даними про кількісні показники завданих внаслідок війни збитків, лише зазначені 5 кримських музеїв (по яких наявні дані, включно з фрагментарними) втратили щонайменше 26 184 предметів старовини і мистецтва.

А на підставі вказаних у актах збитків та публікаціях науковців відомостей, сумарні втрати по 26 музеям України (включно з установами Криму) історичного, історико-археологічного, краєзнавчого та меморіального профілю сягають 956 288 музейних предметів.

Таким чином, загальні втрати по 32 музеям України художнього, історичного, історико-археологічного, краєзнавчого та меморіального

⁷¹⁶ ДА АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 1. Арк. 17–18, *Андросов С.А.* Вказ. праця.

⁷¹⁷ *Андросов С.А.* Вказ. праця.

⁷¹⁸ ДА АРК. Ф. Р-20. Оп. 11. Спр. 6. Арк. 11–12 зв.

профілю в територіальних межах 1941 р. складають орієнтовно 1 111 176 музейних предметів. А разом з музеями АР Крим та м. Севастополя в сучасних територіальних межах України, встановлені орієнтовні втрати музейного фонду складають 1 143 716 предметів музейного фонду. І це лише часткові та неповні дані по приблизно 16% музеїв, які діяли до подій Другої Світової війни на її території.

Наведені дані значно перевищують обрахунки втрат музеїв України, здійснених на основі актів НДК СРСР Міністерством культури СРСР на поч. 1990-х років, згідно з якими, по 21 музею різного профілю включно з музеями Криму загальні втрати вивезених та розграбованих експонатів склали 283 782 музейних предметів⁷¹⁹. Очевидно, ці дані є недостатньо обґрунтованими та далеко не повними.

Аналізуючи втрати музеїв України внаслідок Другої Світової війни, слід зазначити, що дані актів збитків, складені ними у перші повоєнні місяці і роки, готувалися у надзвичайно стислі терміни та, як правило, в умовах відсутності інвентарних книг і картотек, які були або вивезені в евакуацію, або викрадені нацистами, або виявилися знищеними. Тому по багатьох позиціях втрат, зазначених у таких актах, наводилися дані приблизного та орієнтовного характеру. А основний акцент на вимогу НДК СРСР робився на грошову оцінку понесених втрат, яку намагалися подати якомога вищою і критерії якої часто виглядають незрозумілими. Слід зазначити, що ці перші акти втрат музейних фондів в подальшому використовувалися установами музейного профілю як базові для подання відповідних довідок та списків щодо понесених збитків для загальноукраїнських та загальносоюзних інституцій. В тому числі, відповідні матеріали про вивезені, розграбовані та знищені експонати направлялися у 1948 р. з посиланням на складені у 1943–1945 рр. акти. Цілком очевидно, що такі акти і довідки у своїй більшості не проходили актуалізацію і не враховували даних про віднайдені музейні предмети у тайниках в приміщеннях музеїв, повернуті від населення, знайдені на шляху руху радянської армії по Україні та територією європейських країн і повернутих пам'яток, а також культурні цінності, що були повернуті в Україну внаслідок загальної повоєнної реституції з території Німеччини та її союзників. Тож поряд з пошуком нових документів про втрати музеїв під час Другої Світової війни, нагальною потребою для встановлення їхніх остаточних безповоротних втрат є проведення системної звірки музейних фондів на основі реконструкції довоєнних музейних колекцій та

---

⁷¹⁹ Текущий архив Министерства культуры СССР. Итоговые данные о художественных ценностях, вывезенных и разграбленных фашистскими захватчиками (по материалам ЧГК, ЦГАОР). С. 1–2.

даних про повернуті у післявоєнні роки до фондів музейні предмети, які вважалися втраченими. У цьому зв'язку також важливим є встановлення фактів міжмузейних передач культурних цінностей за розпорядженнями всеукраїнських та всесоюзних установ у контексті перерозподілу уцілілих музейних фондів, що поверталися з евакуації чи Німеччини, а також факти помилкових передач таких музейних предметів іншим музейним установам, ніж ті, яким вони належали до війни.

Висновки до розділу 5

1. Напередодні Другої Світової війни 1939–1945 рр. та німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території УРСР перебували значні культурні цінності світового рівня як у кількісному, так і у якісному вимірах. Встановлено, що згідно з відомостями офіційної радянської статистики станом на поч. 1941 р. діяв 151 державний музей різного профілю. Кількість музейних предметах, зосереджених у музейних фондах, за різними даними складала від 3 млн. од. до 6 млн. од. Разом з тим, сучасні українські дослідники вважають, що тоді в Україні працювали щонайменше 174 музеї. До архівної мережі входили 7 центральних республіканських архівів (Київ, Харків, Львів), 23 обласні державні архіви, 2 військово-історичні архів, 21 філіал обласних державних архівів. В них було зосереджено 29,5 млн. справ архівних документів. В районах та містах УРСР діяли також 746 районних та 65 міських архівів. Усіх типів бібліотек налічувалося 41 433, в тому числі державно-республіканських (наукових) 5, при вузах та спеціальних середніх закладах 177, масових для дорослих 12 500, масових для дітей 1 554, шкільних 27 137. Загальний книжковий фонд УРСР до війни нараховував понад 70 млн. томів. Згідно з даними дослідження, у 1936 р. в СРСР був розроблений і затверджений план евакуації музейних цінностей із західних районів Росії, України та Білорусі у випадку війни. Цей план був підданий критиці фахівцями музейної справи як такий, що не відповідав реальним масштабам наявних музейних фондів та потреба збереження найцінніших експонатів у випадку воєнних дій. Проте військове керівництво СРСР відмовилося внести корективи та зміни у затверджений документ, тож станом на початок Другої Світової війни та, згодом, німецько-радянської війни, цей план (т. зв. «план розгрузки»), зберігав свою чинність у першопочатковому вигляді. Воєнні дії нацистської Німеччини проти Польщі та вступ Червоної армії на територію польської держави у вересні 1939 р. відповідно до «Пакту Молотова–Ріббентропа» з наступною інтеграцією у склад СРСР та УРСР західноукраїнських земель, а також приєднання до СРСР та УРСР у 1940 р. території Північної Буковини та Придунав'я ознаменували по-

чаток впливу подій Другої Світової війни на долю українських культурних цінностей, одним із наслідків яких були їх втрати внаслідок дій радянського тоталітарного режиму та застосування комуністичних ідеологічних догм.

2. Евакуація в тиллові райони СРСР найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек з початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр. дозволила частково зберегти тисячі унікальних пам'яток мистецтва і старовини, архівних і бібліотечних фондів. Однак вивезення музейних та бібліотечних фондів України було фактично провалено. Як засвідчують дані дослідження, лише від 14% до 18% музеїв від загальної довоєнної кількості змогли вивезти у глибокий тил свої фонди. При цьому загальна кількість вивезених музейних предметів складала лише 1,2–2% цінностей. Більша частина культурних цінностей залишилася на тимчасово окупованій території. У зв'язку з тим, що архівна мережа перебувала у підпорядкуванні НКВС, вивезення в евакуацію фондів державних архівів відбувалося більш організовано та у значно більших масштабах. Вивезення культурних цінностей у східні райони СРСР супроводжувалося масштабним знищенням значної кількості архівних та бібліотечних фондів, а також фондів окремих музеїв, організованим радянською адміністрацією з тим, щоб вони не потрапили в руки ворога. Велика частина українських культурних цінностей загинула чи була розграбована під час евакуації внаслідок бомбардувань ворожою авіацією, загального хаосу воєнного часу та безвідповідальних дій партійних, радянських та військових посадових осіб. Нових втрат українській культурній спадщині було завдано під час перебування на так званих «евакуаціях» у східних районах СРСР. Де вони ставали об'єктами розграбування і привласнення.

3. Характеризуючи долю культурних цінностей України в роки Другої світової війни, слід наголосити на тому, що лєвова частка втрат національних культурних надбань українського народу стала прямим та безпосереднім наслідком свідомо організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямованої політики нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України. У тому числі, діяли спеціальні групи експертів у складі частин Вермахту, створений при Міністерстві закордонних справ нацистської Німеччини та пов'язаний з «СС» батальйон спеціально призначення «Група Кюнцберга», пов'язана з «СС» організація «Аненербе», Оперативний штаб А. Розенберга при нацистському Міністерстві окупованих східних територій, структури Рейхскомісаріату «Україна» та дістрікту «Галичина». Ключовими мотивами організованого вивезення культурних цінностей були нацистська ідея створення так званого «Музею Фюрера» у Лінці, зав-

дання створення наукової та документальної бази для політичної боротьби з «ворогами рейху», цілі нацистської пропаганди для виправдання своїх дій, дослідження історії, культури та природних ресурсів захоплених територій та народів.

4. Встановлено, що одним з факторів значних втрат культурних цінностей на території України в роки Другої Світової війни було мародерство. На підставі виявленого та систематизованого фактичного матеріалу обґрунтовано масовий характер прихованого мародерства культурних цінностей у формі «позичок» та «тимчасового користування», вчиненого військовими та адміністративними особами на окупованій території України, що завдало їй культурній спадщині непоправних втрат. Окрім того, як засвідчують документи, мало масовий характер і стало реальним чинником втрат культурних цінностей України в період Другої Світової війни пряме мародерство вояків окупаційних армій та представників адміністративних органів на окупованій території України, учасників нацистських структур, які займалися виявленням та вивезенням культурних цінностей. Висвітлюючи долю культурних цінностей на окупованій території України, слід визнати той факт, що чимало творів мистецтва та старовини, книжкових зібрань були втрачені внаслідок дій місцевого населення. Акти мародерства з боку місцевого населення відбувалися в умовах беззладдя, коли одні війська відступали, а інші ще не входили до населених пунктів, а також під час окупації, коли мали місце випадки ліквідації німецькими військовими та їх союзниками, окупаційними адміністраціями музеїв та бібліотек або зайняття їх приміщень та викидання музейного та бібліотечного майна просто неба. Масові акти повернення культурних цінностей після визволення території України засвідчують доволі поширений характер цього явища в культурному житті України воєнного часу.

5. Показано, що певна роль у втратах українських культурних надбань в період Другої Світової війни належала такому фактору, як вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції діячів науки та культури, українських церков. Під загрозою переслідувань та репресій з боку радянської влади чимало з них прийняли рішення виїхати з України на еміграцію разом з відступаючими німецькими частинами. намагалися вивезти з собою поза межі СРСР власні наукові матеріали та збірки, а також музейні експонати, цінні видання та архівні документи. Митці вивозили також власні твори з авторських збірок. Це був потужний потік культурних цінностей, які потрапили в роки війни поза межі території України. Наведені факти ілюструють і окреслюють додаткові обставини вивезення культурних цінностей з території України в роки війни та стверджують сам факт втрат національних культурних надбань внаслідок цього, дають уявлення про їхні масштаби і характер.

6. На основі аналізу широкого фактичного матеріалу доведено, що події Другої Світової війни мали катастрофічний характер для культури України. Були знищені історичні центри сотень міст і десятків тисяч сіл, постраждало не менше, ніж понад 1 000 пам'яток архітектури, було вивезено, розграбовано та знищено майно багатьох десятків музеїв, архівів та бібліотек, багато з яких формували свої фонди століттями. За підсумками дослідження встановлено, що загальні втрати державного архівного фонду в Україні склали 46 млн. справ. Відповідно до сучасних досліджень останніх років, на основі вивчення довоєнних архівних колекцій верифіковано 15 259 повністю втрачених архівних фондів, ще частково втрачених нараховується 211 фондів і втрачено документів, що перебували у розсіпу загалом 64 500 кг (тобто 64,5 т). Згідно з першими повоєнними даними, загальні втрати книжкового фонду України склали 51 млн. томів. Проте досі ще існує низка складних проблем, які потрібно вирішити для відтворення об'єктивної картини збитків, заподіяних бібліотекам України. Так само, лишається невирішеними ціла низка проблем встановлення дійсних масштабів збитків, завданих війною українським музеям. На підставі здійснених розрахунків за виявленими даними, загальні втрати по 32 музеям України художнього, історичного, історико-археологічного, краєзнавчого та меморіального профілю в територіальних межах 1941 р. складають орієнтовно 1 111 176 музейних предметів. А разом з музеями АР Крим та м. Севастополя в сучасних територіальних межах України, встановлені орієнтовні втрати музейного фонду складають 1 143 716 предметів музейного фонду. Слід зазначити, що ці втрати складають лише частину імовірних збитків, завданих музеям України внаслідок Другої Світової війни.

Загальні масштаби нищення культурних цінностей були настільки значними, що сьогодні можливо говорити про зміну культурного середовища на території проживання цілого народу. Досі недослідженими лишаються морально-психологічні, етно-соціальні та культурні наслідки цієї катастрофи, які мали вплив на кілька повоєнних поколінь населення України.

Розділ 6.

Повернення та реституція культурних цінностей в Україну після Другої Світової війни

6.1. Формування міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей, втрачених і переміщених під час Другої Світової війни

Злочини нацистської Німеччини та її союзників проти прав власності на окупованих територіях, зокрема, масове винищення та розграбування культурних цінностей, набули широкого міжнародного резонансу й осуду. Дії нацистів та їх поплічників вимагали принципової оцінки з боку міжнародного співтовариства та вироблення спеціальної системи юридичних норм і механізмів, які б могли забезпечити подолання наслідків їх грабіжницької політики. Так само, принципове значення мали розшук і повернення втрачених та переміщених предметів старовини і мистецтва, архівних і бібліотечних фондів їх законним власникам. Тож спираючись на вже існуючі на початок війни міжнародні правові норми, які регулювали правила поведінки під час війни, країни антигітлерівської коаліції вже у процесі війни та у перші повоєнні роки змогли розробити доволі чіткі засади подолання наслідків війни й відновлення справедливості щодо повернення законним власниками втрачених культурних цінностей. Ці засади забезпечувалися системою міжнародно-правових рішень, яка складалася із взаємодоповнюючих елементів, напрацьованих в різні роки, але які за своїм змістом та спрямованістю були тісно взаємопов'язані між собою.

Гаазькі конвенції 1899 та 1907 рр.

Для формування міжнародно-правових засад політики щодо долі культурних цінностей, знищених та розграбованих нацистським режимом і його союзниками на окупованих територіях під час Другої Світової війни, ключове значення мали міжнародні конвенції 1899 р. та 1907 р., якими були встановлені зобов'язання воюючих сторін по відношенню до прав власності та об'єктів культури в ході бойових дій та на території окупованих країн. Ці конвенції належали до основ системи міжнародно-

правових відносин на початку Другої Світової війни. Основні вимоги Конвенції «Про закони і звичаї суходільної війни» (II Гаазька конвенція) від 29 липня 1899 р. та відповідного додатку до неї «Положення про закони та звичаї суходільної війни», а також Конвенції про закони і звичаї суходільної війни від 18 жовтня 1907 р. (IV Гаазька конвенція) та додатку до неї «Положення про закони та звичаї суходільної війни» вже розглядалися в рамках даного монографічного дослідження (див. параграфи 2.1.2 та 2.2.3 — С.К.). У цьому зв'язку нагадаємо, що станом на 1939–1941 рр. Конвенцію 1907 р. ратифікували 32 країни світу і таким чином у той період вона була найбільш універсальним міжнародно-правовим актом, який визначав зобов'язання країн щодо встановлених правил ведення війни на суходолі, та, зокрема, захисту предметів культури, приватної власності та власності громадських й релігійних організацій, установ освіти, науки та культури. Для таких країн як Болгарія, Греція, Іспанія, Італія, Сербія та ряду інших, які станом на той час не ратифікували конвенцію, продовжувала діяти Конвенція про закони і звичаї суходільної війни у варіанті 1899 р., де ключові положення у даній сфері були практичного тотожні. У матеріалах Державного департаменту США за 1949 р. в контексті розгляду актуальних проблем реституції культурних цінностей, викрадених та втрачених внаслідок дій нацистської Німеччини та її союзників, міститься вказівка на той факт, що СРСР визнав підпис царської Росії щодо Конвенції (IV) 1907 р. 15 листопада 1941 р.¹ Ця дата не фігурує у радянській та пострадянській історіографії з правових питань повернення та реституції культурних цінностей. Разом з тим, 17 березня 1955 р. нотою уряду СРСР у відповідь на запит уряду Нідерландів як країни-депозитаря цієї конвенції щодо того, чи вважає себе СРСР «зв'язаним» тими Гаазькими конвенціями 1899 р. та 1907 р., які свого часу були ратифіковані Росією, підтверджується їх чинність для СРСР. Зокрема, у тексті ноти зазначається: «Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік визнає ратифіковані Росією Гаазькі Конвенції і Декларації 1899 і 1907 рр., звісно, у тій мірі, у якій ці Конвенції і Декларації не суперечать Статуту ООН... і якщо вони не були змінені чи замінені наступними міжнародними угодами, учасником яких є СРСР»². На наш погляд, ці інформації не суперечать одна одній і нота СРСР 1955 р.

¹ Library of Congress (USA). Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945–1961. A microfilm project of University Publications of America (далі — LC). Part 2, Reel 11. Return of Cultural Property. May 18, 1949. P. 6.

² Нота Министерства иностранных дел СССР относительно Гаагских конвенций и деклараций 1899 и 1907 гг. (7 марта 1955 года) // Международное право. Сборник документов. М.: Юридическая литература, 2000. С. 671.

цілком може бути формальним підтвердженням та оформленням існуючого факту, що неможливо було здійснити в роки війни у зв'язку з окупацією території Нідерландів нацистською Німеччиною.

Відтак, під час та після завершення Другої Світової війни, Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років стали головною правовою основою юридичної оцінки дій нацистської Німеччини та їх союзників щодо культурних цінностей на окупованих територіях.

Пакт Реріха

Для розуміння позиції Сполучених Штатів Америки як учасника антигітлерівської коаліції щодо ставлення до культурних цінностей під час Другої Світової війни особливе значення має міжнародний договір, відомий як «Пакт Реріха». Цей договір пов'язаний з ім'ям видатного російського художника та громадського діяча Миколи Реріха, який ще під час подій російсько-японської війни 1904–1905 рр. виступив з ініціативою укладання міжнародного договору про охорону пам'яток культури під час війн та збройних конфліктів. У 1929 р. на прохання М. Реріха, французький юрист Г. Шклявер розробив текст проекту договору, який був опублікований різними мовами і став широко відомим у світі³. Незважаючи на громадське визнання та популярність, договір не був підтриманий європейськими країнами і не став обов'язковим універсальним міжнародно-правовим документом загальносвітового рівня. Проте його було втілено у життя як регіональний правовий акт. І активним учасником цього процесу були США.

На Сьомій конференції Панамериканського союзу в Монтевідео за участю США було одногосно схвалено резолюцію про ухвалення Пакту Реріха. У листопаді 1933 р. у Вашингтоні відбулася Третя міжнародна конференція Пакту Реріха, участь у якій брали представники 36 країн, серед яких 27 країн представляли офіційні делегати. Конференція рекомендувала урядам усіх країн підписати пакт. 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні за участю США та 20 країн Латинської Америки відбулося підписання Договору про охорону художніх і наукових закладів та історичних пам'яток, в основі якого лежав Пакт Реріха. Цей документ також став відомий як «Вашингтонський пакт». Він був відкритий для підписання будь-якими країнами незалежно від їхнього географічного розташування. У своєму зверненні з нагоди підписання договору, президент США Ф. Рузвельт наголошував: «Пропонуючи цей Пакт для підписання усіма країнами світу, ми прагнемо до того, аби його всесвітнє визнання

---

³ *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей, с. 86.

стало нагальним принципом для збереження сучасної цивілізації. Цей договір має більш глибоке значення, ніж текст самого документа»⁴.

В статті I договору передбачається, що «історичні пам'ятки, наукові, художні, навчальні та культурні заклади розглядатимуться як нейтральні та як такі користуватимуться повагою і захистом з боку воюючих сторін. ...Така ж повага і захист надаватимуться історичним пам'яткам, музеям, науковим, художнім, навчальним та культурним закладам як у дні миру, так і під час війни»⁵. На думку М. Богуславського, дія договору обмежувалася нерухомими культурними цінностями⁶. На це дійсно вказується в преамбулі документа, де визначається завдання «захистити в час будь-якої небезпеки всі державні та приватні нерухомі пам'ятки, що становлять культурну скарбницю народів», «забезпечити повагу до культурних цінностей та їх захист під час війни й у мирний час»⁷. Проте коли мова йде про музеї, наукові, художні та навчальні заклади, є очевидним, що вони розглядаються як культурні цінності не лише в контексті самих по собі нерухомих об'єктів-споруд певного функціонального призначення, але й (а можливо і першочергово!) як місця концентрації рухомих культурних цінностей — музейних колекцій та предметів, наукових та навчальних матеріалів, обладнання, бібліотек тощо. Таким чином, можливо стверджувати, що дія договору рівною мірою поширювалася не лише на ці нерухомі об'єкти, але й на захист предметів культури, які перебували в спорудах, котрі в цілому підлягали охороні як комплекси зосередження та концентрації культурних цінностей.

Статтю II Пакту Реріха (Вашингтонського пакту) визначалося, що нейтральний статус та захист пам'яток, музеїв, наукових, освітніх та культурних закладів визнаються на всій території, що перебуває в юрисдикції держав-учасниць, без огляду на приналежність до будь-якої країни та без жодної дискримінації. У внутрішньому законодавстві цих країн мали бути забезпечені правові норми, які б дозволяли здійснювати такий захист. Для вирішення об'єктів, що підлягли охороні, пропонувалося використовувати розпізнавальний прапор — червоне коло з трьома червоними колами всередині на білому тлі (ст. III). Країни-учасниці повинні були надіслати до Панамериканського союзу перелік пам'яток і закладів, яким вони бажають забезпечити захист (ст. IV)⁸.

⁴ Там само, с. 90.

⁵ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 457–458.

⁶ *Богуславский М.М.* Вказ. праця, с. 90.

⁷ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 457.

⁸ Там само.

Поза всякими сумнівами, Пакт Реріха (Вашингтонський пакт) став не лише важливою методологічною віхою у формуванні міжнародно-правових засад захисту культурних цінностей, але й мав значний вплив на громадську думку та позицію уряду США в цьому питанні напередодні та в роки Другої Світової війни. Зокрема, у 1939 р. уряди США, Бельгії, Греції, Іспанії та Нідерландів ініціювали розробку та оприлюднення проекту Декларації про захист історичних споруд та творів мистецтва під час війни, яка конкретизувала і доповнювала положення Гаазької конвенції 1907 р. в частині захисту культурних цінностей⁹. Пізніше, навесні 1945 р. в ході обговорення проекту принципів реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок подій Другої Світової війни, в обґрунтуванні позиції США у цьому питанні зазначалося, що захист прав країн-власників та володільців культурних цінностей, що були привласнені ворожими державами в ході агресивної війни, ґрунтується на ідеї, «яка відображена в останніх міжнародних договорів щодо захисту історичних та культурних цінностей, підписаних Сполученими Штатами Америки». При цьому згадується і цитується вказана декларація 1939 р. як дійсний для США документ, а також наголошується, що така позиція матиме позитивні наслідки для усіх народів і повинна бути забезпечена у спільній політиці країн міжнародної коаліції¹⁰. А при обговоренні питань правового статусу та долі культурних цінностей, які були вивезені американськими військовими на територію США з американської окупаційної зони повоєнної Німеччини (мова йшла про картини Рембранта, Терборха та Тішбейна), юридичний радник Державного департаменту В. Барнетт (Walter E. Barnett) у меморандумі від 26 липня 1961 р., адресованому до радниці Державного департаменту у справах мистецтв і пам'яток А. Холл (Ardelia R. Hall), виокремлює такі ключові, на його погляд, позиції норм міжнародного права, які мають вирішальний вплив на зобов'язання США щодо переміщених культурних цінностей — Гаазька конвенція (IV) 1907 р. та «Міжамериканський договір 1935 р.» («Inter-American Treaty of 1935»), тобто «Вашингтонський пакт». При цьому прямо посилялося на ст. 1 останнього¹¹. Ці факти підтверджують, що для правової позиції США та реальної державної політики американського уряду щодо культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок подій війни, положення «Вашингтонського пакту» («Пакту Реріха») мали одне з визначальних значень і застосовувалися не лише щодо нерухомих об'єктів

⁹ United States Department of State. Documents & State Papers. Vol. 1. № 1. April 1948. P. 859–860.

¹⁰ LC. Part 2, Reel 13. P. 0071.

¹¹ Op. cit. Reel 7. P. 0158.

культурної спадщини, але й рухомих культурних цінностей. А враховуючи великий вплив США на процеси повоєнної реституції у Європі, можливо упевнено стверджувати, що цей міжнародно-правовий документ все ж відіграв значну роль у захисті, збереженні та поверненні законним власникам втрачених культурних цінностей, що були пограбовані нацистською Німеччиною та її союзниками на окупованих територіях.

Декларація 5 січня 1943 р.

Події Другої Світової війни показали, що з перших її днів з боку нацистської Німеччини та її союзників були відкинута та попиралися усі існуючі міжнародно-правові норми щодо власності на окупованих територіях, в тому числі, щодо культурних цінностей. Масштаби злочинного розграбування майна на території захоплених ними країн набули настільки масового та кричущого характеру, що держави-союзниці по антигітлерівській коаліції узгодили та ухвалили з цього приводу спеціальну Міжсоюзницьку декларацію проти актів позбавлення власності, здійснених на окупованих або контрольованих ворогом територіях («Inter-Allied Deklaration Against Axis Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control. London, January 5, 1943»), яка увійшла в систему міжнародних правових документів під неофіційною назвою Лондонська декларація від 5 січня 1943 року. Її підписали уряди 18 країн, у тому числі Великої Британії, Бельгії, Нідерландів, Греції, Канади, Норвегії, Польщі, СРСР, США, Чехословаччини, за уряд Франції — Французький Національний Комітет та ряд інших¹². Як засвідчують архівні матеріали, ініціатором та розробником базового проекту декларації виступив уряд Великої Британії. Проект було надіслано до Державного департаменту США для обговорення і координації подальших зусиль у його подальшій реалізації. Після узгодження тексту проекту декларації документ був запропоновано до підписання учасниками антигітлерівської коаліції та нейтральними країнами. За домовленістю між сторонами, декларація мала бути оприлюднена шляхом відповідних заяв у Лондоні, Москві та Вашингтоні¹³. У Великобританії та Сполучених

---

¹² Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control (With covering statement by His Majesty's Government in the United Kingdom and explanatory memorandum issued by the Parties to the Declaration). London, January 5, 1943. Miscellaneous № 1 (19434). London: Printed and published by his Majesty Stationery Office, 1943. P. 3–4.

¹³ Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control, London, 5 January 1943 // Kowalski W. Art, Treasures and

Штатах Америки декларація була опублікована в офіційних урядових збірниках нормативних актів у повністю тотожному вигляді включно з вступною заявою уряду Великої Британії та прикінцевими положеннями щодо засобів, сфери поширення та кроків із застосування декларації¹⁴. У СРСР декларацію опублікували без заяви британського уряду та прикінцевих заміток у газеті «Правда» й у збірнику офіційних матеріалів міжнародних відносин СРСР¹⁵.

Мотивуючи необхідність ухвалення такої декларації, у заяві з приводу її опублікування, уряд Великої Британії підкреслював, що союзні держави мають «рішучий намір оголосити бій і покласти край мародерству ворожих військ на територіях, які цими військами були окуповані або контрольовані». «Систематичне грабування окупованої або контрольованої території, — наголошувалося далі в заяві, — практикувалося скрізь відразу після вторгнення. Воно набирало найрізноманітніших форм, від прямого мародерства до майстерно замаскованих фінансових оборудок, і було спрямоване на всі види власності — від витворів мистецтва до складів споживчих товарів, від золотих злитків і банкнот до акцій та облігацій торговельних і фінансових підприємств. Але мета була завжди незмінна: захопити все, що є цінного і що може принести користь агресорові, а далі взяти під контроль всю економіку підкорених країн, з тим щоб вони мусили рабською працею збагачувати й посилювати своїх гнобителів. Вже давно передбачалося, що коли військова фортуна почне відвертатись від Осі, кампанія грабунків посилиться й поглибиться, а накрадене буде всіма правдами й неправдами вивозитися в нейтральні країни, мирні громадяни яких мають слугувати ширмою для злодіїв. Є свідчення, що саме це й відбувається тепер, під тиском подій у Росії та Північній Африці: безпощадне масове розграбування вже почалося в Центральній Європі і дедалі швидше й брутальніше поширюється на окупованих територіях Західної Європи»¹⁶.

War. A Study on the Restitution Looted Cultural Property, Pursuant to Public International Law. Leicester: Institute of Art and Law, 1998. P. 93.

¹⁴ Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control (With covering statement by His Majesty's Government in the United Kingdom and explanatory memorandum issued by the Parties to the Declaration). London, January 5, 1943. Miscellaneous № 1 (1943). London: Printed and published by his Majesty Stationery Office, 1943. P. 2–4; Declaration of the Allied Nation against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control, London, 5 January 1943 // (1943) 8 Department of State Bulletin. 21.

¹⁵ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. 1. М.: Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 337–338.

¹⁶ Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control (With covering statement by His Majesty's Government in the

Головним змістом декларації стала заява, що уряди союзних держав (у доданих заключних положеннях міститься назва як «Об'єднаних Націй» — «Governments of the United Nations» — п. 2) та Французький Національний Комітет, тим самим оголошують «формальне попередження усім, кого це стосується, і, особливо, особам у нейтральних країнах, про те, що вони мають намір зробити усе можливе для анулювання методів позбавлення власності, практикованих урядами, з якими вони перебувають у стані війни, стосовно країн і народів, які зазнали, без усякої причини, нападу і розграбування»¹⁷. Відповідно, попереджалося, що вони залишають за собою усі права на оголошення «недійсними будь-яких передач та угод стосовно власності, прав та інтересів будь-якого характеру, що знаходяться або знаходились на територіях, які потрапили під окупацію чи контроль, прямий чи не прямий», урядів, з якими вони перебувають у стані війни. Це попередження стосувалося як фізичних, так і юридичних осіб, що перебували на таких територіях. У декларації підкреслювалося, що воно зберігає свою силу «незалежно від того чи такі передачі та угоди мали форму відкритого грабежу або захоплення, чи транзакції, що здаються законними по формі, і навіть із свідоцтвами нібито добровільних дій»¹⁸. Ці положення мали основоположне значення при вирішенні питань розшуку та повернення втрачених в роки війни культурних цінностей, вони діють без обмежень у термінах давності та зберігають свою чинність щодо цих предметів і в сучасних умовах.

В опублікованій від імені уряду Великої Британії заяві з приводу підписання декларації від 5 січня 1943 р. окремо вказується також на наявність доданих заключних положень, які трактуються як витікаючий з декларації прикінцевий роз'яснювальний «меморандум» («*explanatory memorandum*»), який розуміється як частина загального документу і про який не згадується при опублікуванні декларації в радянських виданнях. Між тим, ціла низка положень меморандуму має важливе значення для розуміння правових механізмів реалізації принципів, проголошених у декларації та містить відповідні роз'яснення. «В Декларації ясно сказано, — говорить в Меморандумі, — що вона стосується передач та договорів, здійснених на територіях, що знаходились під непрямим контролем ворога, як-от не окупована зона у Франції, так само як і операцій на територіях, що потрапили під прямий фізичний контроль. Очевидно, що визначити точно дії, які необхідно буде вчинити після перемоги й при-

---

United Kingdom and explanatory memorandum issued by the Parties to the Declaration). London, January 5, 1943, p. 2.

¹⁷ *Op. cit.*, p. 2–3.

¹⁸ *Op. cit.*

пинення ворожої окупації й контролю на чужих територіях, неможливо. Тим не менш, текст Декларації чітко вказує всі форми грабунку, до яких вдався ворог»¹⁹.

Закладаючи засади організації майбутньої міжнародної співпраці з подолання наслідків окупації чи контролю з боку нацистської Німеччини та її союзників, союзні держави наголошували у меморандумі: «Якщо передачі або договори обмежені територією конкретної країни, процедура розслідування та рішення щодо їх скасування буде покладена на легітимний уряд країни, яка зацікавлена в поверненні цінностей. Проте Декларація наголошує на солідарності в цій важливій справі всіх урядів-учасників і Французького Національного Комітету, тобто вони взаємно зобов'язуються допомагати один одному в разі потреби, а також, згідно з принципами справедливості, розслідувати і, в разі необхідності, скасовувати ті передачі та договори стосовно власності, прав і т. ін., які виходять за межі державних кордонів і потребують втручання двох або більше урядів. Сторони погоджуються, наскільки це можливо в таких справах, дотримуватися єдиної політики, не принижуючи національної суверенності та зважаючи на суттєві відмінності між різними країнами. Як перший крок, вони ухвалюють рішення створити Комітет експертів, які будуть розглядати сферу дії та достатність чинного законодавства союзних країн з погляду скасування передач та договорів, визначених цією Декларацією, в усіх належних випадках». Цьому комітетові було запропоновано також приймати й накопичувати інформацію про методи, за допомогою яких відбувалося привласнення майна та прав на окупованих або підконтрольних противнику територіях. За наданим відповідним звітом передбачався розгляд питання урядами — авторами Декларації та Французьким Національним Комітетом. Про результати такого розслідування мали бути повідомлені уряди інших країн»²⁰.

Як зазначає М. Богуславський, принципи декларації від 5 січня 1943 р. знайшли своє відображення у мирних договорах, укладених після завершення Другої Світової війни в Парижі 10 лютого 1947 р. У цих договорах питанню реституції незаконно відчуженого під час війни майна були присвячені спеціальні відповідні положення²¹.

Слід окремо наголосити, що декларація від 5 січня 1943 р. не є універсальним актом, що поширюється на всі сторони військового конфлікту. Цей документ має односторонню спрямованість і переслідує, як виключні, мету і завдання відновлення порушених прав власності фізич-

¹⁹ Op. cit., p. 3.

²⁰ Op. cit., p. 3–4.

²¹ Богуславский М.М. Вказ. праця, с. 110–111.

них та юридичних осіб «країн та народів» — жертв агресії, що зазнали окупації або контролю з боку нацистської Німеччини та її союзників. Тому дія декларації поширюється лише на об'єкти власності, які підпадають під цю категорію. Питання власності на окупованій після Другої Світової війни переможцями території Німеччини та союзних з нею держав не можуть розглядатися в контексті положень декларації й регулювалися іншими міжнародно-правовими актами та двосторонніми документами.

Питання «німецьких репарацій» та реституції культурних цінностей на міжнародних конференціях по Німеччині

Розвиток подій на фронтах Другої Світової війни, позначений переломом в ході бойових дій і наближенням поразки нацистської Німеччини та її союзників, поставив перед країнами антигітлерівської коаліції питання щодо майбутнього Німеччини та її відповідальності за розв'язання війни й скоєні злочини на окупованих територіях. З метою узгодження та вироблення єдиної позиції з так званого «німецького питання» було створено Європейський Консультативний Комітет з центром у Лондоні (ЕКК)²², учасником якого стали також США, та відбулося проведення цілої низки спеціальних міжнародних конференцій. Такі конференції відбулися в Тегерані (28 листопада — 1 грудня 1943 р.), Бреттон-Вудсі (1–22 липня 1944 р.), Ялті (4–11 лютого 1945 р.), Сан-Франциско (25 квітня — 26 червня 1945 р.), Потсдамі (17 липня — 2 серпня 1945 р.), Парижі (9 листопада — 21 грудня 1945 р.). Узгоджені під час їхньої роботи країнами антигітлерівської коаліції принципи стали вагомою складовою частиною системи мирних договорів, укладених після завершення війни у 1947 р. в Парижі державами-переможцями з Німеччиною та її союзниками.

В ході дискусій та підготовки міжнародних рішень по Німеччині та засадах подолання заподіяних внаслідок війни та окупації збитків, визначилося, що питання повернення та реституції втрачених культурних цінностей розглядаються як складова частина репарацій, які мали стягатися з Німеччини та її союзників. Під терміном «репарації» (від латинського «*reparatio*» — відновлення) розуміють відновлення збитків, завданих внаслідок агресії державою, що здійснила агресію, державі — жертві агресії, що була піддана нападу²³.

²² Семиряга М.И. Вказ. праця, с. 15.

²³ Краткий политический словарь. М.: Политиздат, 1980. С. 357.

Тегеранська конференція 1943 р. визначила пріоритети спільних дій країн антигітлерівської коаліції на арені війни з метою пришвидчення її завершення та окреслила контури післявоєнного устрою світу. Ці питання були відображені у схвалених 1 грудня 1943 р. «Військових рішеннях Тегеранської конференції» та «Декларації трьох держав»²⁴. Разом з тим, в ході роботи конференції під час засідання керівників СРСР, США та Великої Британії, що мало місце 1 грудня 1943 р., під час розгляду питання щодо умов виведення з війни Фінляндії було заторкнено тему репарацій з цієї союзниці Німеччини. У Черчілль тоді виступив проти того, аби Радянський Союз вимагав репарації з неї. Пояснюючи свою позицію, він констатував, що в «маленької Фінляндії» немає можливостей для сплати репарацій СРСР. «Легко завдати збитків, — зазначив Черчілль, — але важко їх відшкодувати. Практика показала, що сплата боргу ніколи не відбувається». У відповіді Сталіна зазначалося: «Ми маємо намір вимагати від Фінляндії відшкодування завданих нам збитків. При цьому нам потрібні не гроші, а відшкодування натурою». Погоджуючись з такою позицією, Черчілль перевів розмову на тему Німеччини і зазначив, що «Радянський Союз повинен відібрати в Німеччини усі машини та верстати»²⁵. Цей діалог цікавий тим, що у ньому вперше пролунала тема стягнення з агресора та його союзників у Другій Світовій війні «репарацій натурою», яка згодом набула чіткого оформлення в офіційних документах країн антигітлерівської коаліції.

У січні 1944 р. США, СРСР та Велика Британія розпочали узгодження меморандуму про капітуляцію Німеччини та окупаційні зони на її території. Кожна з сторін подала свій варіант тексту, в якому віддзеркалювалися її підходи до питання. Фактично, за основу було взято британський проект із урахуванням низки зауважень, що надійшли від СРСР. 25 липня 1944 р. текст меморандуму було узгоджено і підписано усіма членами ЕКК і направлено затвердження урядів країн-учасниць, та іншим країнам антигітлерівської коаліції. Меморандум визначав загальні цілі та завдання окупації Німеччини (дотримання порядку, роззброєння Німеччини, денацифікація, забезпечення можливостей для відновлення економіки Німеччини, забезпечення населення тощо), а також встановлював попередні кордони майбутніх окупаційних зон. Ці зони розподілялися між СРСР, США та Великою Британією з урахуванням історичних кор-

---

²⁴ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. В 6-ти т. Т. II: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.). М.: Политиздат, 1978. С. 173, 174–175.

²⁵ Там само, с. 159, 161.

донів німецьких земель, при чому райони Берліна (включно із зоною 20 км навколо міста) та Шлезвіг-Гольштейна мали окупуватися спільно військами цих трьох країн²⁶.

У липні 1944 р. в американському місті Бреттон-Вудс відбулася міжнародна конференція, що була присвячена валютним та фінансовим проблемам подолання наслідків війни. Участь в її роботі брали представники 44 країн, в тому числі усіх ключових учасників антигітлерівської коаліції — США, СРСР, Великої Британії²⁷. Серед низки найважливіших та актуальних питань були схвалені рішення, якими підтверджувалися принципи, проголошені у Лондонській декларації від 5 січня 1943 р. відносно прав власності щодо майна на територіях, що зазнали розграбування під час окупації та контролю з боку нацистської Німеччини та її союзників²⁸. Зокрема, відповідна позиція учасників конференції була задекларована у резолюції № VI «Вороже майно та пограбована власність» («VI. Enemy Assets and Looted Property») заключного акту конференції («Final Act»), схваленого представниками союзних держав 22 липня²⁹. У цій резолюції містилися зобов'язання здійснити реституцію втраченої в ході війни власності і зазначалося, що це має стати основою майбутнього мирного врегулювання та зусиль Об'єднаних Націй по встановленню та постійному укріпленню мирних міжнародних відносин. У резолюції підтверджується визнання незаконними будь-які акти відкритого чи прихованого пограбування майна та зміни прав власності на окупованих чи контрольованих ворогом територіях і його переміщення. І наслідки цього мають бути подолані у повоєнний період. Резолюцією визнається право Об'єднаних Націй досліджувати усі форми і методи, що застосовувалися для позбавлення власності і оголошувати їх незаконними. Зазначалося, що будуть вживатися заходи для захисту та збереження викраденої власності окупованих країн та їх народів, а також з метою попередження потрапляння викрадених цінностей на ринки

---

²⁶ Висков С.И., Кульбакин В.Д. Союзники и «германский вопрос» 1945–1949 гг. М.: Наука, 1990. С. 30–31; Семиряга М.И. Вказ. праця, с. 16–18.

²⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 6 т. Т. IV: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г. М.: Политиздат, 1979. С. 138.

²⁸ Kowalski Wojciech. Restitution and Reparations in the Area of Polish Cultural Heritage, the Legal Regulations and the Activities of The Polish Authorities // Polish-German Relations and Effects of the Second World War. Warsaw: PISM, 2006. P. 75.

²⁹ United Nations Monetary and Financial Conference / Bretton Woods, New Hampshire, July 1 to July 22, 1944. Final Act and Related Documents. Washington: United States Government Printing Office, 1944. P. 22–24; Богуславский М.М. Вказ. праця, с. 185. В даній публікації резолюція помилково датована 22 червня 1944 р.

Об'єднаних Націй. У прикінцевих положеннях резолюції конференція додатково зауважила, що повністю підтримує такі кроки Об'єднаних Націй, як здійснення контролю наявного ворожого майна, встановлення контролю за викраденими цінностями, визначення їхніх власників та застосування засобів відчуження з огляду на відновлення їхніх законних прав і подолання наслідків пограбування нацистами та їхніми спільниками. Конференція рекомендувала нейтральним країнам узяти під контроль усі акти передач прав власності та угоди, пов'язані з операціями з майном країн Об'єднаних Націй, що були окуповані ворогом, включно з викраденими золотом, коштами, предметами мистецтва, цінними паперами та іншим майном, викраденим агресором, яке має бути повернуте країнам, з яких воно було привласнене, як і майно з територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією. Також було заявлено про встановлення контролю над державним та приватним майном на територіях ворожих країн, у тому числі над майном їх керівників, їхніх організацій та співробітників³⁰. Слід зазначити, що усі ці основні положення даної резолюції Заключного акту конференції були особливо акцентовані у доповіді Комісії III з його підготовки для пленарної сесії конференції, виголошеної делегатом від Нової Зеландії Едвардом С. Фусселем (Edward C. Fussell) 21 липня 1944 р. У доповіді як одне з ключових напрацювань комісії практично у повному обсязі були наведені положення та рекомендації схваленої наступного дня резолюції № VI «Вороже майно та пограбована власність»³¹.

Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р. керівників трьох союзних держав (СРСР, США і Великої Британії) продовжила розгляд питань щодо відшкодування збитків, завданих країнам-жертвам агресії внаслідок бойових дій та окупації, а також порядку окупації Німеччини та встановлення контролю над нею шляхом її поділу на особливі окупаційні зони, що мали контролюватися військами союзників. В цілому були схвалені підготовлені в рамках ЕКК проекти рішень про зони окупації Німеччини та про керування Великим Берліном, а також про контрольний механізм у Німеччині. До виконання завдань по окупації Німеччини також залучалася Франція, для якої призначалася окрема окупаційна зона. Було встановлено, що такий контроль має здійснюватися через Центральну Комісію в Берліні, котра повинна була складатися з трьох голов-

---

³⁰ United Nations Monetary and Financial Conference. Bretton Woods, New Hampshire, July 1 to July 22, 1944. Final Act and Related Documents, p. 22–25.

³¹ Op. cit., p. 111–115.

нокомандуючих³². Пізніше цей орган набув іншої назви — Контрольна Рада.

Серед широкого комплексу питань на Кримській конференції було розглянуто і узгоджено протокол про переговори щодо стягнення з Німеччини репарацій натурою. Ініціатором розгляду цього питання був СРСР. 5 лютого 1945 р. під час засідання голів урядів Й. Сталін запропонував обговорити його як одне з першочергових і зазначив, що «в Радянського Союзу наявний план матеріальних репарацій»³³. За його дорученням зміст радянських пропозицій оприлюднив І. Майський, який вказав на вісім ключових положень цього плану. У тому числі підкреслювалося: «Перше положення зводиться до того, що репарації повинні стягуватися з Німеччини не грошима, як це було після минулої війни, а натурою»³⁴. Серед інших претензій СРСР була оприлюднена й загальна грошова сума в 10 млрд. дол., в межах якої СРСР претендував на такі репарації. В ході дискусії головним опонентом радянським пропозиціям був У. Черчіль. Ф. Рузвельт від імені США спочатку взагалі не виявляв зацікавлення в репараціях з Німеччини. Проте Сталін переконав їх підтримати цей план, наголосивши, що на такі репарації першочергово претендуватимуть три країни, які винесли на собі основний тягар війни — СРСР, США та Велика Британія³⁵. Згодом ця тема ще неодноразово фігурувала в нарадах очільників держав та під час нарад міністрів закордонних справ. Питання репарацій отримало своє відображення в спеціальному протоколі «Про переговори між Головами Трьох Урядів на Кримській конференції з питання про репарації натурою з Німеччини», який став частиною загального протоколу конференції. У пункті 1 протоколу зазначалося: «Німеччина зобов'язана відшкодувати в натурі збитки, завдані нею в ході війни Об'єднаним Націям»³⁶. Було досягнуто домовленостей, що загальний обсяг таких репарацій у грошовому еквіваленті має становити 20 млрд. доларів, майно на половину цієї суми мало передаватися до СРСР. Передбачалося, що репарації натурою будуть стягуватися у трьох формах. У тому числі, вилучення впродовж двох років після капітуляції Німеччини з її національного багатства (як на німецькій території, так і поза нею) устаткування, верстатів, кораблів, ешелонів,

³² Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 6 т. Т. IV: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г. М.: Политиздат, 1979. С. 264–269.

³³ Там само, с. 75–76.

³⁴ Там само, с. 76.

³⁵ Там само, с. 82.

³⁶ Там само, с. 278.

вкладів за кордоном та німецьких акцій промислових, транспортних, судноплавних підприємств та установ, іншого майна. При чому підкреслювалося, що ці вилучення «мусять бути проведені головню з метою знищення воєнного потенціалу Німеччини». Також передбачалися репарації у вигляді щорічних товарних поставок з поточної продукції протягом визначеного періоду після війни та використання праці німців. Для вироблення докладного репараційного плану в Москві засновувалася Міжсоюзницька комісія з репарацій у складі представників від СРСР, США та Великої Британії³⁷.

Рішення Кримської конференції щодо стягнення з Німеччини репарацій натурою має важливе значення для розуміння дискусій навколо долі культурних цінностей, переміщених в роки Другої Світової війни. Зокрема, воно трактується рядом дослідників як правова підстава обґрунтування законності наступних дій СРСР на окупованій території Німеччини по вилученню та вивезенню до Радянського Союзу німецьких культурних цінностей та цінностей інших країн, награваних нацистами. Відповідно, такі дії намагаються трактувати як акт компенсації за втрачені радянські культурні цінності. Однак, на наш погляд, подібне розширене розуміння рішення Кримської конференції про стягнення репарацій з Німеччини натурою є доволі довільним і виходить за рамки документа, схваленого в її ході. Адже сформульовані ним мета та форми таких репарацій чітко обмежують межі їх застосування, окреслюючи їх майном німецького військово-промислового комплексу та транспортом. Додатково зазначимо, що пряме включення німецьких культурних цінностей в сферу дії рішень про репарації натурою однозначно суперечило б положенням Гаазьких конвенцій 1899 р. та 1907 р., які захищають культурні цінності на окупованій території будь-якої держави — учасниці збройного конфлікту. Не випадково, тема долі культурних цінностей, знищених і пограбованих нацистами та їх спільниками в процесі вироблення рішень по Німеччині, згодом набула значення окремого правового та організаційного комплексу в блоці репараційних проблем.

Потсдамська конференція 1945 р. керівників СРСР, США та Великої Британії по-суті остаточно вирішила ключові питання майбутньої долі Німеччини. Фактично, нею були закріплені глобальні політичні та міжнародно-правові підсумки Другої Світової війни. У тому числі, конкретизовано принципи діяльності Контрольної Ради по Німеччині та ключові принципи порядку управління в окупаційних зонах, підтверджені основні завдання окупації Німеччини військами союзників, підписані угоди про

---

³⁷ Там само, с. 278–279; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 485–486.

долю німецького флоту, про торгові суда, упорядкування питань переміщення німецького населення тощо³⁸. Одним з ключових положень заключного протоколу конференції та офіційного повідомлення про її підсумки стало питання про репарації з Німеччини. В тому числі, при його опрацюванні чітко фігурувала тема реституції культурних цінностей.

Ініціатором її розгляду була делегація США, яка 17 липня 1945 р. звернулася до інших учасників конференції з меморандумом щодо якнайшвидшого початку роботи Контрольної Ради по Німеччині та основних принципів політики союзних держав щодо Німеччини. Як одне з головних завдань КР на неї пропонувалося покласти стягнення «німецьких репарацій» на засадах їхнього спрямування на знищення військової могутності Німеччини та прискорення відновлення країн, спустошених нею. Підкреслювалося, що «на відміну від репарацій після Першої світової війни, котрі були визначені та стягувалися в грошах, дані репарації будуть визначені та вилучені в натурі, в грошовій формі, такою, як заводи, машини, устаткування, товарні запаси, закордонні інвестиції та ін.»³⁹. У той же час, в меморандумі США наголошувалося на завданні виконання програми реституції у зв'язку з питанням репарацій. «Відповідна програма реституції ідентифікованої власності, награтованої німцями на союзних територіях, — говорилося в документі, — має бути виконана у найкоротший строк»⁴⁰. Майно, яке підлягало реституції та військові трофеї повинні були виключатися із складу репарацій. США запропонували «негайно укласти угоду про визначення реституції, воєнних трофеїв і репарацій». У цьому зв'язку наголошувалося: «Уряд Сполучених Штатів вважає, що визначення реституції, воєнних трофеїв і репарацій настільки взаємозв'язане з формою розподілення репарацій, що угода з усіх цих питань мусить бути досягнута одночасно»⁴¹.

У додатку 2 до додатку 1 меморандуму були запропоновані визначення термінів «реституція» та «військові трофеї». Зокрема, термін «реституція» пропонувалося у пріоритетному характерові застосовувати до культурних цінностей. При цьому, позиція США полягала в тому, що слід було максимально чітко визначити, які саме культурні цінності як об'єкти власності можуть розглядатися в контексті реституції. В додатку пропо-

---

³⁸ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 6 т. Т. 6: Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 17 июля — 2 августа 1945 г. М.: Политиздат, 1980. С. 459–497.

³⁹ Там само, с. 312–313.

⁴⁰ Там само, с. 310.

⁴¹ Там само, с. 312; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 486.

нувалося: «Сполучені Штати вважають, щоб: 1. Реституція була обмежена можливими для впізнання художніми, релігійними й культурними предметами, що існували на день вторгнення на територіях, з яких ці предмети було вивезено, оскільки такі предмети можуть бути повернені й незалежно від форм відчуження, через яке вони потрапили до рук ворога. Хоча претензіям будь-якої країни, що має право на репарації, може бути віддано пріоритет відносно повернення деяких інших приватних видів вивезеної ворогом власності, яку можна впізнати. Вартість такої власності, якщо вона повернена, мусить бути включена в репараційний рахунок такої країни»⁴². Далі американська делегація пропонувала, що «за винятком майна, що його належить передати в порядку реституції та воєнних трофеїв, або предметів експорту, призначених для оплати за схвалений імпорт, вся власність, що знаходиться на території в кордонах Німецької імперії, що існувала на 31 грудня 1937 року, має підлягати репараціям»⁴³.

Термін «воєнні трофеї», на думку США, мав обмежуватися завершеними виробництвами предметами спорядження та постачання, виробленими для германських збройних сил та приналежними до них, за виключення будь-якого обладнання, що використовувалося для їхнього виробництва⁴⁴.

В ході конференції Сполучені Штати звернули увагу на той факт, що тягар репарацій та військових трофеїв не повинен був падати на підданих союзних держав — учасників антигітлерівської коаліції. Малося на увазі питання власності громадян цих держав на території Німеччини, яка не мала підлягати вилученню та вивезенню загалом, або підлягала «ефективній та швидкій компенсації», якщо вже була вивезена, чи її збереження було практично недоцільним. Такі принципи мали застосовуватися до усієї власності, що повністю або частково належала цим громадянам⁴⁵.

---

⁴² Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 6 т. Т. 6: Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 17 июля — 2 августа 1945 г., с. 313; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 486.

⁴³ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 6 т. Т. 6: Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 17 июля — 2 августа 1945 г., с. 313–314; Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 486.

⁴⁴ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 6 т. Т. 6: Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 17 июля — 2 августа 1945 г., с. 313.

⁴⁵ Там само, с. 380–381.

До дискусії навколо теми репарацій учасники конференції поверталися неодноразово у різних форматах та на різних рівнях — як голів урядів, так і міністрів закордонних справ. Більшою мірою у ній брала участь делегація СРСР, яка наполегливо обстоювала свої претензії на об'єкти промислового та сировинного значення, транспортні засоби, частку торговельного флоту Німеччини. При цьому, як свідчать протокольні записи конференції, радянські представники жодного разу не піднесли тему реституції втраченого майна, включно з культурними цінностями. Термін «реституція» був вжитий радянською делегацією лише один раз, коли нею було запропоновано погодити можливість «авансових поставок з Німеччини». Такі «авансові поставки (вилучення)» мали здійснюватися до початку роботи союзного органу по репараціям і «базуватися на невідкладних потребах постраждалих націй з метою відновлення» і здійснюватися в порядку авансів з наступним віднесенням таких поставок «на рахунок репарацій чи реституції». Такі поставки мали стосуватися включно промислових об'єктів та при умові обов'язкового завчасного попередження командуючим відповідної зони Контрольної Ради по Німеччині, а також необхідного документування. Усі відвантажувальні документи мали в майбутньому враховуватися Міжсоюзницькою репараційною комісією на рахунок репарацій або реституції країни, яка здійснювала такі «авансові поставки». Через шість місяців після вступу в дію такого порядку авансових вилучень, кожна з держав, відповідальних за певні зони окупації, мала подати звіт про все майно, вилучене нею з території Німеччини⁴⁶. Окрім того, делегація СРСР подала на розгляд учасників власне визначення терміну «воєнні трофеї», яке було значно ширшим за змістом, ніж це пропонували США. Радянський варіант відносив до «воєнних трофеїв» усе «військове майно Німеччини», включно з усім майном та спорядженням, що використовувалося збройними силами та напіввійськовими формуваннями, а також «майно, яке ворог використовував для своїх військових потреб і яке в ході війни було вилучено з Німеччини з метою обслуговування військових потреб союзників»⁴⁷.

Матеріали дискусії з цих питань є надзвичайно важливими з огляду на розуміння контексту, який учасники конференції вкладали в поняття репарацій, реституції та воєнних трофеїв. Вони дозволяють зрозуміти правові механізми та процедури здійснення вилучень і переміщень майна з окупованої Німеччини, а також дати об'єктивну правову оцінку конкретним фактам таких переміщень, зокрема й культурних цінностей. Деталі дискусії не повною мірою були відображені у заключному про-

⁴⁶ Там само, с. 356–357.

⁴⁷ Там само, с. 361.

токолі конференції від 1 серпня 1945 р. та в офіційному повідомленні про підсумки конференції (в ньому, зокрема, зафіксована радянська теза щодо авансових вилучень німецького майна в рахунок репарацій, але при цьому не вживається термін «реституція»). Проте вони виразно прослідковуються в рішеннях наступних конференцій з врегулювання майнових та фінансових питань, в рішеннях та діяльності Контрольної Ради по Німеччині, а також в практичних діях сторін-учасниць конференції в окупаційних зонах своєї відповідальності.

Темі репарацій з Німеччини додатково була присвячена спеціальна Паризька конференція по репараціям, яка відбулася в листопаді 1945 р. Участь в її роботі брали 17 країн — учасниць антигітлерівської коаліції. У тому числі — США, Канада, Велика Британія, Франція, Нідерланди, Норвегія, Бельгія, Чехословаччина та Австралія. Радянський Союз не брав участі у конференції. В преамбулі опрацьованого країнами-учасницями проекту «Договору про репарації з Німеччини, створення Міжсоюзницького агенства по репараціям та реституцію монетарного золота» зазначалося, що цей договір відбувається у згоді та на розвиток угод, досягнутих урядами СРСР, США та Великої Британії з питань репарацій з Німеччини («німецьких репарацій») на конференції в Потсдамі. Договір («Заключний акт») був підписаний 14 січня 1946 р. урядами США, Великої Британії, Франції, Нідерландів, Бельгії, Югославії та Люксембургу. Разом вони представляли 84,15% квоти учасників категорії «А», що претендували на «всі форми німецьких репарацій». За умовами договору, він набував чинності, якщо квота країн-підписантів складала не менше 80% по цієї категорії. Тим самим, договір вступив у дію з дати підписання⁴⁸.

Серед загальних положень Паризького договору про «німецькі репарації» звернемо увагу на зобов'язання сторін оформляти репараційні претензії шляхом подання відповідних вимог («claims») від імені їх урядів та громадян, державного та приватного характеру (ст. 2, ст. 3)⁴⁹. В розділі III («Реституція монетарного золота») усе знайдене на території Німеччини золото передавалося в управління Об'єднаним силам для здійснення реституції серед країн-учасниць в пропорції до їх втрат золота, що стали наслідком розграбування з боку Німеччини. У тому числі, це стосувалося і золотих монет. Проте при цьому робилося виключення для золотих

---

⁴⁸ Final Act of the Paris Conference on Reparation (with annex). Paris, 21st Desember, 1945. Miscellaneous № 1 (1946). London: Printed and published by his Majesty Stationery Office, 1946. P. 2–13; Final Act and Annex of the Paris Conference on Reparations // Kowalski W. Art, Treasures and War, p. 95–105.

⁴⁹ Final Act of the Paris Conference on Reparation (with annex). Paris, 21st Desember, 1945. Miscellaneous № 1 (1946), p. 4–5.

монет, «які мають нумізматичну та історичну цінність і які мають бути повернуті безумовно в разі ідентифікації»⁵⁰. Цілком очевидно, що в даному випадку йдеться про реституцію таких предметів як культурних цінностей. Тим самим ми маємо наочне підтвердження факту, що в правовому відношенні будучи складовою частиною проблеми «німецьких репарацій», питання реституції культурних цінностей виділялися в окремий комплекс, який мав специфічні особливості правового врегулювання.

В «одностайній» резолюції конференції, яка була включена до заключного акту, підкреслювалося, що сторони-учасниці у своїх діях керуються принципами декларації від 5 січня 1943 і звертаються до нейтральних країн щодо співпраці у виявленні награбованого майна та золота, які потрапили на їх території з Німеччини (п. 2). В п. 3 резолюції вживається термін «компенсація збитків, завданих війною» («compensation for war damage»), а також термін «відновлення або компенсація власникам збитків, завданих війною власності» («reconstruction or compensation benefits for war damage to property»)⁵¹. На цей факт ми звертаємо особливу увагу, враховуючи дискусію навколо питання правових засад компенсації безповоротно втрачених під час війни та в результаті її наслідків культурних цінностей як складової частини процесу реституції.

Учасники конференції також затвердили додаток до заключного акту конференції, який хоч і не набув статусу її офіційного документа через те, що своїм змістом виходив за межі повноважень учасників конференції, проте делегати-представники країн, які входили до Контрольної Ради по Німеччині взяли на себе зобов'язання довести його до відома своїх урядів з метою застосування в роботі КР⁵².

Зокрема, такі країни як Албанія, Бельгія, Греція, Індія, Люксембург, Нідерланди, Франція та Югославія ініціювали підготовку документа під назвою «Про предмет реституції», який був затверджений як резолюція № 1 додатку. В цій резолюції вказані країни домовилися прийняти загальні принципи, які мають стати основою міжнародної політики реституції. До таких принципів вони відносили наступне:

«а») питання реституції власності, переміщеної Німеччиною з територій союзних держав, повинно в усіх випадках розглядатися у світлі декларації Об'єднаних Націй від 5 січня 1943 р.;

«б») загалом, реституція має обмежуватися предметами, які можуть бути ідентифіковані і які: (1) існували на момент окупації країни, до якої

⁵⁰ Op. cit., p. 12.

⁵¹ Op. cit., p. 13–14.

⁵² Op. cit., p. 14.

вони мають відношення, і були переміщені з оплатою або без оплати; (2) були створені протягом окупації та присвоєні примусово;

«с») у випадках, коли переміщена власність не могла бути ідентифікована, вимоги її заміни мають бути частиною загальних репараційних вимог зацікавленої країни;

«d») як виключення, предмети (в тому числі книги, рукописи та документи), що мають мистецьке, історичне, наукове (в тому числі обладнання промислового характеру), освітнє чи релігійне значення, котрі були награвовані ворожою окупаційною владою, тією мірою, як це можливо, будуть замінені еквівалентними предметами, якщо вони не будуть повернуті;

«e») при реституції пограбованих товарів, які були вироблені під час окупації і є в руках німецьких концернів або резидентів, обов'язок доводити права власності у вимогах покладався на тих, хто подає такі вимоги;

«f») союзним державам мали надаватися під егідою головнокомандуючих окупаційними зонами усі необхідні можливості у направленні до Німеччини місій експертів з пошуку пограбованих цінностей та їх ідентифікації, складуванню та поверненню у країни походження;

«g») німецькі утримувачі пограбованих цінностей повинні були подати декларації про наявність таких цінностей до контрольних установ під загрозою санкцій⁵³.

Привертає увагу той факт, що за своїм змістом дана резолюція значною мірою відповідає напрацюванням та пропозиціям США щодо предмету реституції, які пропонувалися ними як проект для розгляду на Потсдамській конференції, але тоді не були схвалені учасниками як офіційний документ. Тож цілком можливо припустити, що роль США в ухваленні даної резолюції під час Паризької конференції була якщо не визначальною, то, як мінімум, великою. Також зазначимо, що сформульовані в резолюції принципи у майбутньому дістали своє відображення як у практичній діяльності Контрольної Ради по Німеччині, так і в мирних договорах, які були укладені країнами — учасницями антигітлерівської коаліції з Німеччиною та її союзниками.

На наш погляд, значення для питання репарацій та реституції мала також резолюція № 3 додатку, в якій пропонувався порядок застосування заходів по стягненню репарацій з Німеччини. Між іншим, у ній пропонувалося, аби в разі, якщо «власність одного з членів Об'єднаних Націй або їх громадян не може бути визначена як предмет репарацій, або знищена», можлива «рівноцінна компенсація» з урахуванням повної вартості

⁵³ Op. cit., 15–16.

цієї власності (п. «е») ⁵⁴. Окрема резолюція (№7) наполягала на тому, що власність військових злочинців у Німеччині має бути конфіскована. Пропонувалося, аби вона могла бути використана Контрольною Радою як предмет репарацій та реституції, в рахунок погашення зобов'язань Німеччини ⁵⁵.

Таким чином, міжнародні конференції по Німеччині стали важливим чинником вироблення загальних принципів політики реституції, в тому числі культурних цінностей, пограбованих нацистською Німеччиною та її союзниками на окупованих та підконтрольних територіях.

Реституція культурних цінностей у мирних договорах 1947 р.

Питання реституції майна, зокрема, культурних цінностей, втрачених законними власниками на територіях країн, окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками, стало складовою частиною мирних договорів, укладених між ними та державами-переможцями. Такі договори були укладені в Парижі 10 лютого 1947 р. з Угорщиною, Румунією, Італією та Фінляндією, 20 лютого 1947 р. — з Болгарією ⁵⁶. Державний договір з Австрією був підписаний 15 травня 1955 р. і розглядав цю країну як жертву нацистської агресії ⁵⁷. Позиції окремих держав щодо Німеччини відображені в заявах та меморандумах, представлених на нараді заступників міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції за участю представників інших держав, що відбулася 14 лютого — 25 лютого 1947 року в Лондоні ⁵⁸. Однак процес мирного врегулювання з Німеччиною наслідків війни виявився розтягнутим у часі. Зокрема, СРСР уклав мирний договір з НДР у 1955 р., з ФРН — лише в 1970 р.

Питання відшкодування завданих внаслідок агресії та війни збитків, а також повернення награбованого на окупованих територіях майна відображено вже в перших угодах про перемир'я, укладених урядами СРСР,

⁵⁴ *Op. cit.*, p. 16–17.

⁵⁵ *Op. cit.*, p. 18.

⁵⁶ *Перетерский И.С., Богуславский М.М.* Мирные договоры 1947 года // *Оппенгейм Л.* Международное право. Т. II. Полутом 2. М.: Издательство иностранной литературы, 1950. С. 472–484; *Україна в міжнародно-правових відносинах.* Кн. 2: *Правова охорона культурних цінностей.* С. 494–499.

⁵⁷ *Богуславский М.М.* Вказ. праця, с. 111.

⁵⁸ *Заявления и меморандумы союзных правительств по германскому вопросу, представленные лондонскому совещанию министров иностранных дел Союза Советских Социалистических Республик, Соединенного Королевства, Соединенных Штатов Америки и Франции.* 14 января — 25 февраля 1947 года. М.: Государственное издательство политической литературы, 1948.

США та Великої Британії з Румунією (12 вересня 1944 р.), Болгарією (28 жовтня 1944 р.) та Угорщиною (20 січня 1945 р.)⁵⁹. Зокрема, в ст. 11 угоди з Румунією зазначалося, що «збитки, завдані Радянському Союзові військовими діями та окупацією Румунією радянської території, будуть Румунією відшкодовані Радянському Союзові... Румунія відшкодує збитки, завдані власності інших союзних держав та їх громадянам в Румунії під час війни...». Стаття 12 встановлювала: «Уряд Румунії зобов'язується в терміни, вказані Союзним (Радянським) Головнокомандуванням, повернути Радянському Союзові у повному збереженні вивезені з його території під час війни усі цінності та матеріали, що належать державним, громадським та кооперативним організаціям, підприємствам, установам чи окремим громадянам, зокрема: устаткування фабрик і заводів, паровози, залізничні вагони, трактори, автомашини, історичні пам'ятки, музейні цінності та усяке інше майно»⁶⁰. В угоді з Болгарією наявна ідентична за текстом стаття (ст. 11), проте із уточненням, що таке повернення майна має відбуватися також до Греції та Югославії й інших країн Об'єднаних Націй. Окрім того, питання повернення майна та внесення репарацій за втрати та збитки, завдані цим країнам, відображено у більш загальній за змістом статті (ст. 9), де йдеться, що уряд Болгарії «повертає всю власність Об'єднаних Націй та їх громадян, в тому числі грецьку та югославську власність, і вносить такі репарації»⁶¹. Угода з Угорщиною містить ідентичні за редакцією статті (стаття 6 — про повернення власності, ст. 12 — про відшкодування збитків, завданих СРСР, Чехословаччині, Югославії та іншим країнам)⁶².

У мирних договорах 1947 р. питання реституції втраченого майна, в тому числі, культурних цінностей, також переважно представлено стандартизованими статтями, які в цілому кореспондуються в усіх договорах⁶³. Це, зокрема, ст. 24 договорів з Болгарією та Угорщиною, ст. 23 договору з Румунією та ст. 75 договору з Італією. При цьому, деякі питання в цих угодах висвітлювалися в окремій редакції.

---

⁵⁹ Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы в 2-х т. Т. 2. М.: Политиздат, 1984. С. 501–518.

⁶⁰ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. II. М.: Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 208–209.

⁶¹ Там само, с. 289.

⁶² Там само, т. III. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 78–79.

⁶³ На цей факт свого часу звернув увагу М. Богуславський (*Богуславский М.М.* Назв. праця. С. 111, 185).

Згідно з вказаними договорами, країни — колишні союзниці Німеччини у Другій Світовій війні визнавали принципи декларації від 5 січня 1943 р. і брали на себе зобов'язання повернути у найкоротший термін «майно, вивезене з території будь-якої з Об'єднаних Націй». Зобов'язання здійснити реституцію стосувалося всієї власності, котра підлягала ідентифікації та перебувала в той час на території країн — колишніх союзниць Німеччини, незалежно від того, чи її було вивезено силоміць чи з примусу якою-небудь з цих країн, та незалежно від будь-яких наступних правочинів, за якими новий володілець такої власності вступив у володіння нею. Уряди цих країн мали повернути таке майно збереженим та перебрати на себе усі витрати, пов'язані з його транспортуванням, матеріалами та оплатою робочої сили⁶⁴.

Країни-підписанти мали надати за власний рахунок «всі можливості для розшуку й реституції майна»⁶⁵. Вимоги реституції поширювалися також на осіб, що перебували під юрисдикцією цих держав в третіх країнах. Держави, що уклали мирні договори брали на себе зобов'язання вжити всіх необхідних заходів щодо повернення такого майна⁶⁶.

Вимоги реституції майна мали пред'являтися урядом тієї країни, з території якої було вивезене це майно. Претензії на таке майно мали бути поданими протягом шести місяців після вступу в дію договорів. На країни — подавачі претензій покладался увесь тягар доказів щодо розпізнання відчуженого майна та доведення прав власності. Колишні союзники Німеччини мали право доводити, що таке майно не було вивезене примусово чи із застосування прямої сили⁶⁷.

Особливий інтерес становлять статті мирних договорів 1947 року з Болгарією, Італією та Угорщиною, в яких безпосередньо йдеться про компенсацію переміщених культурних цінностей, реституцію яких в силу обставин було неможливо здійснити⁶⁸. Так, в договорі з Угорщиною зазначалося: «Якщо в окремих випадках для Угорщини немає як провести реституцію предметів, що становлять художню, історичну або археологічну цінність і є частиною культурного надбання Об'єднаної Нації, з

---

⁶⁴ Пункти 1, 2, 3 ст. 23 договору з Румунією; пп. 1, 2, 4 ст. 24 договорів з Болгарією та Угорщиною; пп. 1, 2, 3 ст. 75 договору з Італією.

⁶⁵ Пункт 5 ст. 23 договору з Румунією; п. 5 договору з Угорщиною та Болгарією; п. 4 договору з Італією.

⁶⁶ Пункт 6 ст. 23 договору з Румунією; п. 6 ст. 24 договорів з Болгарією та Угорщиною; п. 5 ст. 75 договору з Італією.

⁶⁷ Пункти 7, 8 ст. 23 договору з Румунією; пункти 7, 8 ст. 24 договорів Угорщиною та Болгарією; пункти 6, 7 ст. 75 договору з Італією.

⁶⁸ Пункт 3 ст. 24 договорів з Болгарією та Угорщиною; п. 9. ст. 75 договору з Італією.

території якої ці предмети було вивезено угорськими арміями, владою або громадянами силою чи з примусу, Угорщина зобов'язується передати зацікавленій Об'єднаній Нації предмети того ж гатунку і приблизно рівноцінні вивезеним предметам, оскільки такі предмети можуть бути отримані в Угорщині»⁶⁹. В договорі з Румунією посилення на можливість заміни (компенсації) втрачених культурних цінностей відсутні.

Договір з Фінляндією в питаннях реституції дещо відрізнявся за змістом від відповідних угод з іншими країнами. Зокрема, у ст. 24 він передбачав лише загальні зобов'язання цієї країни у поверненні майна перед СРСР, де, між іншим, згадувалися також «історичні пам'ятки, музейні цінності». Ця стаття мала такий вигляд: «Фінляндія, оскільки нею це не було зроблено досі, зобов'язується в строки, вказані Урядом Радянського Союзу, повернути Радянському Союзу в повному збереженні всі вивезені з його території під час війни цінності й матеріали, що належать державним, громадським і кооперативним організаціям, підприємствам, установам чи окремим громадянам, як-то: обладнання фабрик і заводів, паровози, залізничний рухомий склад, трактори, автомашини, історичні пам'ятки, музейні цінності та всіяке інше майно»⁷⁰.

Мирні договори 1947 р. не лише стали практичним наслідком реалізації принципів реституції втраченого майна та, зокрема культурних цінностей, які опрацьовувалися країнами — учасницями антигітлерівської коаліції протягом кількох попередніх років, але й посіли важливе місце у формуванні системи міжнародно-правових норм щодо врегулювання цієї проблеми у міждержавних стосунках.

Рішення Контрольної ради по Німеччині

5 червня 1945 р. згідно з оприлюдненою декларацією представників країн-переможниць, верховна влада на території Німеччині офіційно була взята на себе урядами США, СРСР, Великої Британії та Франції⁷¹. Наступного дня ними були оприлюднені основні положення угоди щодо забезпечення контрольного механізму в Німеччині (сама угода була підписана 14 листопада 1944 р.)⁷². У тому числі, ключова роль у цьому відводилася Контрольній раді, яка складалася з головнокомандуючих збройними силами цих країн в Німеччині. Рішення КР мали ухвалюватися

---

⁶⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 495.

⁷⁰ Там само, с. 496.

⁷¹ Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы в 2-х т. Т. 2. М.: Политиздат, 1984. С. 414–420.

⁷² Там само, с. 421–423.

концесусом, при ній створювалася постійно діючий Комітет по координації (часто фігурує як Координаційна рада), в якому поміж іншими створювалися відділ по репараціям та відділ по поставкам та реституції⁷³.

Створена союзниками Контрольна рада по Німеччині (КР) розпочала свою діяльність першим засіданням 30 серпня 1945 р.⁷⁴ США представляв генерал Д. Ейзенхауер, СРСР — маршал Г. Жуков, Велику Британію — фельдмаршал Б. Монтгомері, Францію — генерал Кенніг⁷⁵. Повноваження КР були чинними до березня 1948 р., коли за ініціативою СРСР її було ліквідовано, що в реальності означало рубіж, яким припинилося спільне управління Німеччиною союзниками і започатковувалися принципово інший механізм здійснення окупаційного режиму на її території.⁷⁶

Відповідно до Звернення № 1 Контрольної ради, будь-які воєнні закони, звернення, накази, укази, повідомлення, правила та постанови, видані відповідними головнокомандуючими або від їх імені для контрольованих ними зон окупації, були чинними для цих зон окупації⁷⁷. Разом з тим, через спільні документи КР, а також через документи створеного при ній Комітету по координації забезпечувалося узгодження позицій сторін та введення в дію спільних рішень.

Вже у другому публічному зверненні КР було акцентовано увагу на забезпеченні виявлення, обліку та реституції «майна, що перебуває в Німеччині, належить одній з Об'єднаних Націй чи їх громадянам, чи пов'язане з ними, чи [вилучене] в будь-який час з початку війни між Німеччиною та Націями, чи [внаслідок] будь-якої окупації з їх територій Німеччиною» (п. 19, «а», «b», «с»)⁷⁸. На засіданні Комітету по координації КР від 12 грудня 1945 р. було розглянуто і затверджено попередню єдину процедуру повернення творів мистецтва та інших культурних цінностей, яка пізніше була відображена в документі КР під назвою «Визначення поняття «Реституція» (схвалений 22 січня 1946 р.)⁷⁹.

⁷³ Там само, с. 422.

⁷⁴ Подається за датою першої офіційної спільної заяви КР та офіційного коммюніке про початок її роботи.

⁷⁵ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. III. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 335; Обращение № 1. Создание Контрольного Совета // Материалы к заседанию Государственной Думы. № 16 от 16.05. 1996 г. Б.м., б.г.

⁷⁶ Семиряга М.И. Как мы управляли Германией, с. 9.

⁷⁷ Обращение № 1. Создание Контрольного Совета.

⁷⁸ Kowalski W. Restytucja i naprawianie szkod w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego. Regulacje prawne i dzialannia wladz Polskich, s. 250.

⁷⁹ Op.cit, s. 250–251; Definition of the Term “Restitution”. 22 January 1946. Press Nandout № 151. PR. Branch. CCG. (BE), Berlin // Kowalski W. Art, Treasures and War, p. 106.

Основні його положення полягали в наступному. Питання реституції власності, вивезеної Німеччиною з Союзних країн, повинне в усіх випадках розглядатися в світлі декларації від 5 січня 1943 року. «Реституція, — наголошувалося в п. 2, — має обмежуватися, в першу чергу, тим майном, що піддається ідентифікації, існувало в час окупації даної країни та було силою взяте ворогом з території країни». До сфери реституційних заходів належало і таке майно, що піддавалося ідентифікації, було створене в період окупації та взяте силою. Всяке інше майно, вивезене ворогом, підлягало реституції остільки, оскільки це було сумісно з репараціями. Водночас союзні країни зберігали право отримати від Німеччини компенсацію за таке вивезене майно, в порядку репарацій⁸⁰.

Порівняльний аналіз засвідчує, що ключове початкове положення щодо визначення майна, яке підпадає під реституцію, в цілому майже дослівно відповідає визначенню реституції, запропонованому в меморандумі США на Потсдамській (Берлінській) конференції. Тож цілком очевидно, що цей документ було використано Контрольною радою за ініціативою США. Проте зафіксована в ньому попередня позиція США щодо того, що вартість власності, повернутої в порядку реституції мала включатися до загального репараційного рахунку такої країни, в узгодженому спільному визначенні реституції не отримала чіткого відображення. Можливо припустити, що це питання залишилося відкритим.

Важливим з точки зору проблем реституції є п. 3 схваленого документа: «3. Щодо майна унікального характеру, реституція якого неможлива, спеціальною інструкцією буде визначено категорії майна, що підлягає поверненню, а також способи такого повернення та умови, за яких таке майно можна замінити еквівалентними предметами». Відповідні транспортні видатки в межах чинних кордонів Німеччини, а також усі необхідні роботи, пов'язані з безпечним транспортуванням, в тому числі робоча сила, матеріали та організація, забезпечуються Німеччиною і включаються до реституції. Видатки за межами німецьких кордонів бере на себе країна-одержувач. Усі питання реституції Контрольна Рада повинна була вирішувати з урядом країни, в якій були награвані дані об'єкти⁸¹.

Слід зазначити, що пункт щодо можливості заміни еквівалентними предметами переміщеного з окупованих територій майна, реституція якого була неможлива, став логічним продовженням попередніх рішень союзних держав щодо застосування принципу рівноцінної компенсації за

---

⁸⁰ Definition of the Term "Restitution". 22 January 1946. Press Nandout № 151. PR. Branch. CCG. (BE), Berlin // Kowalski W. Art, Treasures and War, p. 106.

⁸¹ Op. cit.

втрачену власність як складової процесу реституції. Цей принцип також фігурує в сучасних дискусіях на теми реституції як «компенсаторна реституція» або «реституція заміщувальна»⁸².

Логічним доповненням до погоджених Контрольною радою принципів реституції стало опрацювання Комітетом по координації КР 17 квітня 1946 р. єдиної для усіх чотирьох окупаційних зон «Чотирьохсторонньої процедури реституції»⁸³. На наш погляд, затвердження цього документу усіма сторонами зон окупації Німеччини стало одним з фундаментальних кроків по формуванню правої системи та дієвих механізмів практичної реалізації завдань реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок подій війни на окупованих територіях. У вступній частині «Чотирьохсторонньої процедури реституції» наголошувалося, що у ній викладені «методи та принципи, яких повинні дотримуватися командуючі чотирьох зон при виконанні в зонах узгодженого визначення реституції для того, щоб уряди, території яких були окуповані німецькими військами, могли отримати якомога швидше майно, що підлягає реституції». Право на реституцію мали «лише держави, територія яких була окупована повністю або частково збройними силами Німеччини чи силами її союзників», які є членами Об'єднаних Націй чи окремо вказані Контрольною радою (ч. I, п. 3). Додатково вказувалося, що вони мають бути учасниками декларації від 5 січня 1943 р. (ч. II, п. 2). Такі країни кваліфікувалися як «країни, що вимагають» і які «подають вимоги на майно, що підлягає реституції» (ч. II, п. 2)⁸⁴.

Затвердженою процедурою чітко визначалося, хто мав право подавати претензії на повернення майна. До розгляду мали прийматися «лише вимоги, пред'явлені урядами чи від імені урядів країн, що вимагають» і завірені акредитованими представниками цих урядів. Усі вимоги, що подавалися окремими фізичними чи юридичними особами чи від їх імені не підлягали розгляду і відхилялися (ч. II, п. 1). Головнокомандуючі кожної зони мали вжити усіх заходів по захисту, охороні, передачі, упакуванню та транспортуванню майна в його зоні, що підлягало реституції (ч. III, п. 2)⁸⁵.

Але які конкретно предмети малися на увазі під задекларованим у документах Контрольної ради визначенням «предметів унікального характеру», було сформульовано лише через рік. Відповідна «Спеціальна

---

⁸² В англійській мові для визначення цього принципу застосовується термін «*restitution in kind*».

⁸³ Чотирьохстороння процедура реституцій // Матеріали к засіданню Государственной Думы. № 16 от 16.05. 1996 г. Б.м., б.г.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

інструкція щодо заміщення подібних або порівнюваних цінностей унікального характеру» була розроблена Комітетом реституційних процедур («Restitution procedure committee») Директорату репарацій, поставок та реституції Контрольної ради по Німеччині і затверджена КР 25 лютого 1947 р. (оприлюднена у квітні 1947 р.)⁸⁶. Ухваленню інструкції передувала інтенсивна дискусія, де сторони подавали до підготовленого проекту свої зауваження та коментарі, зокрема збереглися розлогі меморандуми від британської зони окупації Німеччини та французької зони, нотатки від представників США. У зведеній довідці Секретаріату Контрольної ради про хід та підсумки обговорення згадується і про категоричні заяви від керівників радянської зони окупації Німеччини, що стосувалися вимог подальшого обговорення категорій цінностей унікального характеру, які попередньо планувалося подати у додатку «А» до інструкції⁸⁷. В результаті обговорень, у кінцевому варіанті документа ці положення з додатку «А» проекту були перенесені в його основний текст (п. 2). Заключне речення проекту щодо того, що дії по здійсненню заміщення мають ґрунтуватися на очевидних представленнях і належно щодо кожного випадку⁸⁸ було виключено з тексту. Зазначимо, цей проект додатку «А» був підготовлений представниками США.⁸⁹ Вперше архівні дані щодо затвердження даної інструкції та категорій предметів унікального характеру були опубліковані польським дослідником В. Ковальським, який оприлюднив інформаційного листа, розісланого у квітні 1947 р. прес-службою Контрольної ради до реституційних місій країн антигітлерівської коаліції, де ці категорії перераховувалися (як витяг з п. 2)⁹⁰. Однак виявлений повний текст документу «Спеціальна інструкція щодо заміщення подібних або порівнюваних цінностей унікального характеру» є набагато більш об'ємним за обсягом та значно ширшим за змістом⁹¹.

Пункт 1 інструкції «Категорії предметів для заміщення» констатував, що заміщенню підлягають виключно предмети унікального характеру. Кожна вимога на заміщення мала відповідати категоріям культурних

---

⁸⁶ LC. Part 2, Reel 11. P. 0644–0646. Special Instruction Replacement by Similar or Comparable Property of Unique Character; *Kowalski Wojciech*. Restitution and Reparations in the Area of Polish Cultural Heritage, the Legal Regulations and the Activities of The Polish Authorities, p. 79; *Kowalski W.* Art, Treasures and War, p. 107.

⁸⁷ LC. Part 2, Reel 11. P. 0624–0643.

⁸⁸ Op. cit., p. 0662.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Subject: Restitution: Objects of a Unique Character // *Kowalski W.* Art, Treasures and War, p. 107.

⁹¹ LC. Part 2, Reel 11. P. 0644–0646. Special Instruction Replacement by Similar or Comparable Property of Unique Character

цінностей, зафіксованим у п. 2 інструкції. У разі виникнення сумнівів з боку Контрольної ради щодо поданим вимог, вони направлялися на розгляд експертів, які представляли усі чотири сторони окупаційних зон Німеччини⁹².

У п. 2 інструкцією встановлювалося, що до категорії предметів унікального характеру, місцезнаходження яких не могло бути встановлено і стосовно повернення яких могли бути заявлені претензії, належали:

- (а) художні твори майстрів живопису, гравюри та скульптури;
- (б) найважливіші твори відомих майстрів ужиткового мистецтва та видатні анонімні зразки національного мистецтва;
- (с) історичні реліквії всіх видів;
- (d) рукописи, книги (наприклад рідкісні інкунабули), книги, вартісні як такі, книги, що мають історичний характер, або рідкісні примірники сучасних видань;
- (е) предмети, важливі з погляду історії науки.

Окремо наголошувалося, що розгляду мають підлягати лише вимоги щодо предметів дуже цінних та рідкісних («objects of great rarity»). Передбачалося, що Координаційна рада розробить і затвердить довідник щодо визначення предметів особливо важливого значення та якості, які могли підлягати заміщенню — окремі предмети та колекції. Одразу зазначалося, що художні меблі навіть високої якості в контексті заміщення розгляду не підлягатимуть⁹³.

Пункт 3 «Характер заміщення» визначав, що Контрольна рада, діючи безпосередньо або через створені і уповноважені нею інституції буде розглядати кожний випадок і визначати, які предмети від Німеччини можуть бути еквівалентні відповідно до матеріалів унікального характеру, реституція яких не можлива і які підлягають заміщенню⁹⁴.

Пункт 4 «Джерела заміщення» окреслював загальне коло джерел, за рахунок яких могло здійснюватися заміщення культурних цінностей унікального характеру. Це були «усі цінності, пов'язані з німецькими власниками», включно з німецькими офіційними установами, публічними (громадськими) та приватними юридичними особами чи фізичними особами, що перебували під юрисдикцією Контрольної ради. Першочерговому розгляду підлягали предмети, пов'язані з власністю членів нацистської партії («а»). У випадках, коли звернення щодо заміщення подано від однієї або декількох сторін окупаційної влади у Німеччині, кожне командування у своїй зоні окупації було повинно докласти усіх

⁹² Op. cit.

⁹³ Op. cit.

⁹⁴ Op. cit.

зусиль, щоб відповідна німецька власність тотожного або заміщу вального характеру була переміщена до сторони окупації Німеччини, яка подала вимогу. При цьому розумілося, що Контрольна рада мала вказувати довіряти таким переміщенням предметів відповідно до заявок влади сторін окупації Німеччини у окремих випадках, коли Контрольна рада визнавала це за можливе («b»)⁹⁵.

Пункт 5 «Умови, за яких заміщення може бути можливим» визначав, що пріоритетними для розгляду вимог про заміщення є вимоги про реституцію, подані лише державами у відповідності до «Чотирьохсторонньої процедури реституції» у кожній з чотирьох окупаційних зон («а»). Додатковими умовами для здійснення процедури заміщення були докази щодо відповідності предметів для заміщення зафіксованому у цьому документі поняттю «предмети унікального характеру», категорії яких визначені у п. 1 та п. 2 інструкції («b., i»), докази щодо того, що предмет, який підлягає заміщенню є знищений або визнаний непридатним для реституції, про що командувачі відповідних зон мали подавати всю необхідну інформацію. Якщо річ не була знайдена протягом шести місяців пошуків, вона визнавалася втраченою і командувач зони міг подати вимогу на її заміщення до Координаційної ради («b., ii»). Кожен командувач відповідної зони, що є членом чотирьохсторонньої ради, має надати детальні особливості тих предметів, доступних у його зоні, які на думку його експертів, є придатними для заміщення. У вимогах на реституцію еквівалента необхідної природи має наводитися предмет подібної природи, який може відповідати умовам належної компенсації («с»)⁹⁶.

Пункт 6 «Функції Чотирьохсторонньої ради» фіксував повноваження цієї ради, до яких належали: а) забезпечення ведення записів вимог про заміщення у кожній зоні окупації Головнокомандувачами зон для задоволення вищевказаних вимог; б) направляти особливі об'єкти, пропонувані для заміщення на обговорення експертами-консультантами; с) передавати до Директорату репарацій, поставок і реституції орієнтування і вибір експертів-консультантів⁹⁷.

Пункт 7 «Функції експертів-консультантів» передбачав, що такі експерти будуть представляти усі чотири сторони влад окупації Німеччини і затверджені відповідним командуючим кожної зони. При обговоренням мав бути присутнім п'ятий експерт, який представляв країну, що подавала вимоги. Якщо такого експерта не було б затверджено, інтереси цієї країни мав представляти один з чотирьох експертів від влад окупації Німеччини.

⁹⁵ Op. cit.

⁹⁶ Op. cit.

⁹⁷ Op. cit.

За підсумками обговорень експерти повинні були подати доповідь, у якій мало бути відображене наступне: а) підтвердження факту, що об'єкт, який пропонується для заміщення в натурі («object for which replacement in kind») у поданій вимозі дійсно є «унікальним предметом» відповідно до умов даної інструкції; б) рекомендація, який об'єкт, погоджений командувачем кожної зони, може бути використаний для задоволення поданих вимог. Для полегшення роботи експертів, напрацьовані ними випадки вирішення питань заміщення предметів у різних категоріях могли використовуватися ними в якості прецедентів при розглядах аналогічних подань⁹⁸.

Пункт 8 інструкції визначав, що командувач кожної зони окупації Німеччини самостійно робив відбір об'єктів для подання на розгляд Чотирьохсторонньої ради з матеріального складу музеїв, галерей, бібліотек, архівів та інших зібрань, розташованих у межах їхньої зони. Згідно з пунктом 9, для кожного заміщення в натурі предметів релігійного характеру, Чотирьохстороння рада має надсилати запити для отримання рішень від Ради з релігійних справ. Стаття 10 передбачала, що заключний акт заміщення мав здійснюватися Директоратом репарацій, поставок та реституції. У випадку недосягнення згоди щодо окремих подань в рамках директорату, такі випадки передавалися до Координаційної ради для ухвалення остаточного рішення. Статтею 11 визначалося, що якщо предмет, заміщення якого було надане, був знайдений пізніше, незалежно від будь-якого часу, що може бути, вимагаюча сторона має право подати запит на вживання заходів для його повернення. При цьому отриманий як заміщення предмет здається назад. Питання компенсації державам об'єктів навчального, наукового та художнього характеру, які не є унікальними предметами, втрата яких є підтверджена цими країнами, повинна бути предметом окремого розгляду Директорату репарацій, поставок та реституції⁹⁹.

В інформаційному листі, розісланому у квітні 1947 р. прес-службою Контрольної ради до реституційних місій країн антигітлерівської коаліції, роз'яснювалося: «Якщо були виставлені претензії на об'єкти, місцезнаходження яких в жодній із чотирьох зон виявити не вдалося, то в разі коли, на вашу думку, ті об'єкти підпадають під категорії, вказані вище в п. 2, ви можете виставити претензії на повернення на рівноцінній основі, адресуючи їх Директорату репарацій, поставок та реституції, який розгляне кожну претензію по її суті та [здійснить] заходи, відповідні до наданих доказів»¹⁰⁰.

⁹⁸ Op. cit.

⁹⁹ Op. cit.

¹⁰⁰ Op. cit.

Як витікає з наведеного, «Спеціальна інструкція щодо заміщення подібних або порівнюваних цінностей унікального характеру» була надзвичайно змістовним, конкретним та всеохоплюючим документом, який чітко регулював вирішення даного питання та був погоджений усіма членами Координаційної ради по Німеччині.

Польський правник В. Ковальський, коментуючи цю інструкцію, зазначає, що її положення в частині практичної реалізації як офіційної процедури даної форми реституції в силу різних обставин не були застосовані в роботі відповідними структурами Контрольної ради на території Німеччини¹⁰¹. Проте, на нашу думку, це був повноцінний правовий акт, одностайно затверджений Контрольною радою і повідомлення про його основні положення було офіційно надіслане багатьом країнам — членам антигітлерівської коаліції як керівництво щодо дій, які ним регулювалися. Тим самим, вже сам факт наявності такого документу має важливе значення для аналізу усього комплексу міжнародно-правових норм забезпечення реституції культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої Світової війни, як певної завершеної цілості.

Таким чином, Контрольна рада по Німеччині відповідно до наданих їй повноважень достатньо чітко конкретизувала основні питання реституції власності, відчуженої внаслідок ворожої окупації, в тому числі - культурних цінностей.

Паризька угода 1946 р.

Поза усякими сумнівами, значний вплив на організацію процесу реституції культурних цінностей, викрадених та переміщених внаслідок окупації або здійснення контролю територій країн нацистської Німеччиною та її союзниками в роки Другої Світової війни, стала тристороння угода, укладена в Парижі 8 липня 1946 р. урядами Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та Франції про забезпечення контролю щодо культурних цінностей, викрадених ворогом в окупованих країнах під час війни. До останнього часу дана угода лишалася поза увагою дослідників. Проте вона задекларувала спільну позицію ключових учасників антигітлерівської коаліції та трьох із чотирьох країн, які здійснювали окупацію повоєнної Німеччини, щодо культурних цінностей, які були викрадені нацистами та їх союзниками і не були знайдені й повернуті внаслідок реституції країнам, що є їхніми законними власниками з території Німеччини і Австрії. Країни-учасниці угоди звернулися з рекомендаціями та

---

¹⁰¹ *Kowalski Wojciech. Restitution and Reparations in the Area of Polish Cultural Heritage, the Legal Regulations and the Activities of The Polish Authorities, p. 79.*

закликом до інших сторін і, першочергово, нейтральних країн про забезпечення контролю за такими культурними цінностями та запобігання їхнього вивезення за кордон. Відповідно до угоди, влади «звільнених держав» мають так швидко, як це можливо, надати до урядів нейтральних країн списки культурних цінностей, які не були реституйовані з територій Німеччини та Австрії, затверджені їхніми делегаціями. Копії цих списків рекомендувалося надсилати до урядів США і Великої Британії, а також до усіх інших країн, зацікавлених, щоб ця процедура була використана спільними зусиллями. Фінансовим та митним органам нейтральних країн рекомендувалося забезпечити неможливість вивезення викрадених нацистами культурних цінностей з їх територій за кордон, здійснювати їх ідентифікацію та перевірку за участю місцевих експертів, поліції та інформаційних служб. В разі сумнівів, уряди нейтральних країн можуть запросити більш детальну інформацію та фотографії виявлених предметів для перевірки урядами трьох країн-підписантів угоди. Урядам нейтральних країн рекомендувалося формувати громадську думку у ставленні до викрадених культурних цінностей засобами преси та іншими засобами комунікації урядових служб. По тексті угоду згадується, що поміж іншого, до викрадених культурних цінностей належать твори мистецтва та книги, рукописи і документи художнього, історичного, археологічного, наукового, виховного чи релігійного характеру¹⁰². Ця угода ще отримала назву угоди про розшук предметів мистецтва, що були пограбовані ворогом¹⁰³.

У кінці 1947 р. — на початку 1948 р. США, Велика Британія та Франція направили запрошення до участі в угоді Австрії, Бельгії, Болгарії, Чехословаччини, Данії, Фінляндії, Греції, Угорщини, Ірландії, Італії, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Португалії, Румунії, Іспанії, Швеції, Швейцарії та Югославії та ряду інших країн. У тому числі, 5 січня 1948 р. офіційною нотою Посольства США у СРСР відповідне запрошення було направлено до СРСР¹⁰⁴. Проте СРСР категорично відмовився приєднуватися до даної угоди. У короткій відповіді Міністерства закордонних справ СРСР зазначалося, що «Радянський Уряд не може приєднатися до угоди про розшук творів мистецтва, награбованих ворогом, котра була укладена півтора роки назад без відома Радянського Союзу та яка надає переваги Сполученим Штатам Америки та Великій Британії і особливі

---

¹⁰² LC. Part 2, Reel 1. P. 0091, 0093. Copy of Text of Agree of July 8, 1946 with respect to control of cultural property looted by the enemy in countries occupied by the it during the war.

¹⁰³ Op. cit., p. 0094–0096.

¹⁰⁴ Op. cit., p. 0090, 0092.

права у порівнянні з країнами, території яких були окупованими ворогом. Москва, 4 березня 1948 року»¹⁰⁵.

Між тим самі Сполучені Штати та низка інших країн в наступні роки і десятиліття послідовно дотримувалися умов угоди щодо розшуку викрадених нацистами культурних цінностей, які не були виявлені та повернуті власникам з територій Німеччини і Австрії у перші повоєнні роки. У січні 1947 р. у Державному департаменті США в рамках обговорень проблем реституції культурних цінностей була підготовлена аналітична записка щодо реституції викрадених культурних цінностей, які потрапили на територію США. У записці наголошувалося, що уряд США вживає заходів щодо виявлення, вилучення та реституції культурних цінностей, викрадених чи нелегально ввезених урядами держав Осі чи їх окремими діячами, чи іншими діячами, включно з представниками збройних сил об'єднаних націй та знайдених на території США. Як правова основа таких дій зазначалися: стаття 3 Гаазької конвенції (IV) 1907 р. та статті 28, 47 і 56 відповідного положення, доданого до неї; декларації союзників по антигітлерівській коаліції щодо політики подолання наслідків насильницьких дій по відчуженню власності країнами Осі на територіях окупованих країн, зокрема, Лондонська декларація від 5 січня 1943 р., резолюція VI міжнародної конференції у м. Бреттон-Вудс 1944 р., резолюція XIX Міжамериканської конференції з проблем війни і миру, що відбулася у Мехіко в лютому–березні 1945 р.; угода (так подано в тексті) про «Чотирьохсторонню процедуру реституції», затверджену 17 квітня 1946 р. Координаційною радою керівників союзного контролю по Німеччині; закон № 52 військового управління США по Німеччині та Інструкція № 18 військового управління США по Німеччині щодо діяльності США по реституції в американській зоні окупації; тристороння угода між урядами США, Великої Британії та Франції, укладена в Парижі 8 липня 1946 р. щодо забезпечення контролю за викраденими з територій окупованих нацистами країн культурними цінностями¹⁰⁶.

Підсумовуючи огляд міжнародно-правових норм щодо реституції культурних цінностей, викрадених і переміщених у період Другої Світової війни, слід зазначити, що країни антигітлерівської коаліції під час війни та у перші повоєнні роки сформували доволі чітку систему подолання наслідків війни та реституції пограбованого внаслідок ворожої окупації майна та виробили механізми його повернення. Ці норми стали правовою основою так званого «класичного процесу реституції», який здійснювався у перші повоєнні роки та є основою для сучасного розу-

¹⁰⁵ Op. cit., p. 0094–0096.

¹⁰⁶ Op. cit., p. 0056–0057.

міння реституційних процесів, які є його продовженням щодо культурних цінностей, котрі свого часу не були виявлені, ідентифіковані та повернуті власникам і через багато десятиріч після війни починають з'являтися у світовому культурному просторі. В узагальненому вигляді, ключові принципи цього «класичного реституційного процесу» полягали у наступному:

- культурні цінності на територіях воюючих країн та в нейтральних країнах були захищені дією Гаазьких конвенцій 1899 р. та 1907 р. від навмисного захоплення, знищення, пошкодження та пограбування незалежно від форм власності, рівною мірою державної, громадської чи приватної, фізичних чи юридичних осіб. Такі дії підлягали переслідуванню. Захист поширювався на будь-яку окуповану чи контрольовану територію, незалежно від того, чи це стосувалося держави — жертви агресії, чи держави-агресора;

- усі акти відчуження майна, здійснені на територіях окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками країн як за допомогою прямої сили, так і у вигляді зовні законних угод, визнавалися недійсними, а наслідки таких дій підлягали подоланню шляхом безумовного повернення цього майна законним власникам та відшкодування завданих збитків. Ці вимоги поширювалися виключно на країни, які зазнали окупації чи контролю з боку нацистської Німеччини та її союзників. Головні засади даного базового принципу були сформульовані у Лондонській декларації 1943 р.;

- зобов'язання щодо відшкодування завданих збитків та щодо повернення вивезених з окупованих країнами-агресорами територій культурних цінностей відображені в рішеннях міжнародних конференцій країн антигітлерівської коаліції та в мирних договорах, укладених після завершення війни, а також в угодах, укладених окремими країнами у повоєнні роки;

- основною формою відшкодування завданих країнами-агресорами збитків державам, що постраждали внаслідок війни та окупації стало застосування стягнення з країн-агресорів репарацій натурою. Однак репарації безпосередньо не поширювалися на культурні цінності;

- в процесі розгляду питання репарацій натурою було виокремлено в окремий правовий комплекс проблему реституції майна, в тому числі культурних цінностей, що були пограбовані на території окупованих країн і підлягали обов'язковій ідентифікації на підставі поданих постраждалими країнами вимог;

- суб'єктами процесу реституції виступали уряди країн, що зазнали окупації або контролю з боку агресора, і які мали виключне право подавати вимоги на реституцію втраченого майна від імені фізичних та

юридичних осіб своєї держави в межах міжнародно-усталених за підсумками війни кордонів. Окремі претензії безпосередньо від фізичних та юридичних осіб не мали прийматися та розглядатися;

- усі акти вилучення будь-якого майна в якості репарацій, а також акти реституції ідентифікованого майна на території Німеччини та Австрії мали документуватися і фіксуватися через структури Контрольної ради по Німеччині;

- в разі неможливості реституції майна, пограбованого на окупованій території, постраждалій стороні надавалося право на його заміну (заміщення) еквівалентними об'єктами (предметами). Особливою мірою це стосувалося об'єктів унікального характеру, до яких були віднесені культурні цінності. Претензії на еквівалентну заміну втрачених культурних цінностей мали офіційно заявлятися державами через командуючих відповідними зонами окупації Німеччини до структур союзної Контрольної ради. Порядок та процедура подання, розгляду й задоволення таких вимог на заміщення втрачених предметів унікального характеру був чітко сформульований і затверджений. Джерелом використання рівноцінних (еквівалентних) предметів на заміщення втрачених реліквій мали бути офіційні музейні, архівні та бібліотечні збірки, що перебували на території Німеччини під контролем чотирьох окупаційних адміністрацій державного, публічного (громадські), приватного характеру із статусом юридичних осіб, а також приватні збірки, перш за все, членів нацистської партії. Фінальні дії по здійсненню процедури заміщення мав виконувати Директорат репарацій, поставок і реституції при Контрольній раді по Німеччині;

- культурні цінності, які не були виявлені, ідентифіковані та повернуті власникам з контрольованих союзниками територій Німеччини та Австрії підлягали міжнародному розшуку і уряди країн, у тому силі нейтральних, мали забезпечити контроль за обігом та переміщенням через державні кордони таких цінностей, їх виявлення та ідентифікацію з метою реституції законним власникам. Країни, що зазнали втрат культурних цінностей, які не були віднайдені і повернуті, мали надати країнам-партнерам переліки втрачених культурних цінностей для забезпечення їх ідентифікації.

6.2. Україна в контексті загальних повоєнних процесів повернення та реституції культурних цінностей, втрачених і переміщених внаслідок Другої Світової війни (1945–1948 рр.)

6.2.1. Розшуки і повернення — перші кроки

Вивезені німецькою окупаційною владою з України культурні цінності почали повертатися своїм законним власникам вже в ході бойових дій 1944–1945 рр., коли лінія фронту перетнула кордони СРСР та почала зміщуватися далі на Захід. З цією метою РНК УРСР у листопаді 1944 р. направила дві групи фахівців різного профілю та науковців до складу 2-го та 4-го Українських фронтів, а також до Румунії, яка у вересні 1944 р. офіційно вийшла з війни і визнала передачу частини територій до складу СРСР. Їх завданням було виявляти вивезені з України промислове обладнання та інше майно, а також культурні цінності¹⁰⁷. Під час просування радянських військ по території країн Східної та Центральної Європи залучені до передових частин спеціальні експертні групи виявляли та відправляли до СРСР архівні, бібліотечні та музейні фонди, зосереджені нацистами та їхніми союзниками на перевалочних базах та в спеціальних сховищах, а також покинуті у вагонах, в яких їх вивозили з України. У липні 1945 р. за рішення українського уряду до Німеччини були направлені дві бригади експертів, сформовані з представників Академії наук УРСР, які мали ідентифікувати вивезене нацистами майно наукових інститутів та інших установ, що було виявлене частинами Червоної армії. До складу однієї з них входили С. Лебедева (Ботанічний сад), М. Косець (Інститут ботаніки), А. Зражевський (Інститут зоології). Другу бригаду склали В. Дядиченко (Інститут історії), М. Сулопаров (Бібліотека АН УРСР), М. Слободянюк (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії)¹⁰⁸. Також відомо, що до складу груп входили і Д. Красицький та О. Заваров¹⁰⁹.

Так, радянськими військовими та експертами на території Польщі у м. Кракові на залізничному вузлі було виявлено вагон з музейними експонатами Дніпропетровського музею ім. Д.І. Яворницького та матеріа-

---

¹⁰⁷ *Ткаченко М.І.* Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948 рр.) // *Слов'янський світ: Міжвідомчий щорічник.* № 1. К.: КіСУ, 1997. С. 193.

¹⁰⁸ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 2739. Арк. 8–9; *Смишко В.П.* Возрожденный Киев (Трудовое содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины, 1943–1950 гг.). К.: Вища школа, 1990. С. 76.

¹⁰⁹ *Ткаченко М.І.* Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948 рр.), с. 194.

лами нацистських археологічних розкопок у Подніпров'ї на території Дніпропетровської та Запорізької областей¹¹⁰. В околицях Познані (містечка Бенгене, Міслоспавове, селі Нейдорф) офіцери Червоної армії розшукали обладнання, гербарії, насіння та інше майно Інституту ботаніки АН УРСР. Так само в районі Познані (35 км від міста) частинам 1-го Білоруського фронту вдалося виявити геологічні та біологічні карти УРСР, обладнання та книги Інституту геології АН УРСР. У місті Ратібор у Сілезії радянський майор Лунін знайшов рукописні фонди, негативи, фотографії та етнографічний архів, вивезений нацистами з відділення суспільних наук АН УРСР¹¹¹. На території Австрії була виявлена і вже в травні 1945 р. повернута додому частина втрачених експонатів з музеїв Одеси¹¹². Перша партія знайдених на території Німеччини українських музейних цінностей повернулася до Києва вже у березні 1945 р.¹¹³ Згодом з міста Цеденін поблизу Берліну з території Німеччини відправлено в Україну знайдені там 98 археологічних експонатів Харківського історичного музею¹¹⁴. Також неподалік від Берліну у 1945 р. було знайдено 12 ящиків з майном ряду музеїв з території Києво-Печерської лаври¹¹⁵.

Виявлення на території Німеччини цінностей українських музеїв викликало активну реакцію уряду УРСР. 20 липня голова РНК УРСР М. Хрущов звернувся до секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова з телеграмою «Про висилання у Берлін представників РНК УРСР для отримання та відвантаження у м. Київ музейних цінностей»¹¹⁶. За кілька днів — 24 липня — постійний представник УРСР при уряді СРСР П. Рудницький повідомляв у Київ, що «питання вирішено позитивно». У тому числі, він інформував: «9/VII.45 дано вказівку (шифровка) на ім'я начальника 6-го відділу трофейного управління у Берліні про надання 7-ми вагонів для відвантаження музейних цінностей»¹¹⁷. Представником уряду УРСР у Німеччині став І. Табулевич¹¹⁸. У грудні 1945 р. з Німеччини до Києва прибули усі підготовлені 7 вагонів з музейними цінностями та книгами, у тому числі й унікальними¹¹⁹.

¹¹⁰ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 12, 41–41 зв.

¹¹¹ *Смишко В.П.* Вказ. праця, с. 75–76.

¹¹² Большевистское знамя. 1945. 13 мая.

¹¹³ Київська правда. 1945. 13 березня.

¹¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 41–41 зв.

¹¹⁵ Там само; Спр. 3. Арк. 60.

¹¹⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1781. Арк. 36.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ *Ткаченко М.І.* Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948 рр.), с. 194.

¹¹⁹ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1781. Арк. 36; Київська правда. 1945. 26 грудня; *Смишко В.П.* Вказ. праця, с. 80.

На території Румунії українські фахівці працювали як представники Союзної Контрольної комісії. В грудні 1944 р. до Одеси почали прибувати транспорти з майном та культурними цінностями українських музеїв і театрів. Матеріали, ідентифіковані як такі, що до війни належали одеським установам, залишалися у місті, а інші предмети культури відправлялися у Київ. Так, зокрема, 40 цінних творів мистецтва, що прибули з Бухареста у квітні 1945 р. (живопис і скульптура) були розподілені між київськими музеями українського мистецтва, російського мистецтва та західного і східного мистецтва. Проте до художніх музеїв Одеси протягом 1945 р. повернулася лише незначна кількість експонатів другорядного характеру. До Одеського історико-археологічного музею тоді ж було повернуто з Румунії 42 ящики з музейними цінностями, серед яких переважали предмети нумізматики¹²⁰.

У цей період на шляху руху радянської армії виявлялося чимало українських архівних матеріалів та бібліотечних фондів. Розшук та ідентифікацію архівних матеріалів забезпечували спеціальні оперативні групи Головного архівного управління НКВС СРСР. До їх складу залучалися й відповідні українські фахівці, зокрема, активну участь у розшуку архівних матеріалів з України брали працівники Управління державними архівами НКВС УРСР П. Гудзенко, Г. Неклеса, І. Олійник, П. Павлюк, Г. Пшеничний¹²¹. До цієї праці активно залучалися й співробітники обласних відділів держархівів при управліннях НКВС УРСР, особливо прикордонних областей¹²².

Зокрема, на території Польщі у Тинецькому бенедектинському монастирі під Краковом були виявлені цінні фонди Центрального архіву давніх актів у Львові, які у 1945 р. в 6 вагонах з архівними документами повернуто до Львова¹²³. 12 березня 1945 р. заступник відділу держархівів УНКВС по Львівській області старший лейтенант держбезпеки Г. Неклеса у своєму рапорті до начальника облдержархіву УНКВС по Львівській області Політкіна повідомляв про розшук вивезених нацистами зі

---

¹²⁰ *Ткаченко М.І.* Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948 рр.), с. 193.

¹²¹ *Мітюков О.Г.* Вказ. праця, с. 160–161.

¹²² *Палієнко М.* Архіви української еміграції в радянських спецсховищах (переміщення, опрацювання, використання) // Український історичний журнал. 2006. № 1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://archives.gov.ua/ua/%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D0%B2%D0%B8-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D0%B5%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%B2-%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD/?preview=true>

¹²³ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Книга 1, с. 18.

Львова до с. Тинець (Польща) документальних матеріалів Львівського облдержархіву та Львівського архіву давніх актів, серед яких були епістолярії Шептицьких, кілька скринь з документами на пергаменті за 1234–1798 рр., картами й планами. Г. Неклеса висловлював припущення, що ці матеріали можуть зберігатись у м. Опава на території Чехословаччини. Крім того, у рапорті йшлося, що «за наявними даними, у Кракові зберігаються документи Петлюри українською мовою за 1918–1922 рр.». А вже 31 травня 1945 р. начальник управління держархівами НКВС УРСР капітан держбезпеки П. Гудзенко повідомив начальника Головного архівного управління НКВС СРСР комісара держбезпеки І. Никитинського, що з Кракова та його околиць (с. Тинець) доставлено шість вагонів документальних матеріалів, вивезених під час війни нацистами зі Львівського архіву давніх актів. Крім того, до Львова також прибув один вагон документальних матеріалів «петлюрівської Директорії та її міністерств», який у червні того ж року переправили до Києва у фонди ЦДАЖР УРСР¹²⁴.

Головним центром концентрації архівних матеріалів, вивезених нацистами з території СРСР стало місто Опава (нім. — Троппау) на території окупованої Чехословаччини, де був створений Державний архів, до інфраструктури якого також входили кілька розташованих у його околицях старовинних замків. За неповними даними, до Опави нацисти перевезли щонайменше 50 вагонів з архівними фондами з території СРСР, зокрема, з архівів Києва, Львова, Волині, Мінську, Тарту й Риги. Після грудневих 1944 року бомбардувань Опави авіацією союзників, ряд цінних матеріалів переправили далі на Захід. Проте багато архівних фондів залишилося у місцевих сховищах¹²⁵.

У травні 1945 р. з Москвою було погоджено персональний склад групи співробітників Управління державними архівами НКВС УРСР, які мали виїхати на територію Чехословаччини і Німеччини з метою розшуку українських архівних матеріалів. До її складу увійшли заступник начальника Архівного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки П. Павлюк, начальник Центрального фотокіноархіву УРСР капітан держбезпеки Г. Пшеничний, директор Рівненського облдержархіву О. Куц, начальник архівного відділу УНКВС Київської області капітан держбезпеки І. Олійник, заступник начальника архівного відділу УНКВС Львівської області

---

¹²⁴ Палієнко М. Архіви української еміграції в радянських спецсховищах (переміщення, опрацювання, використання).

¹²⁵ Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1992. С. 24.

старший лейтенант держбезпеки Г. Неклеса¹²⁶. Групи радянських архівних фахівців відправлялися також до Румунії, Фінляндії та Східної Пруссії¹²⁷.

Група з розшуку та повернення документальних матеріалів, вивезених німецькими окупантами з України, прибула до Чехословаччини 12 червня 1945 р. У м. Опава в результаті пошукових операцій членами групи було виявлено місця зберігання документів Львівського та Миколаївського обласних державних архівів, Київського архіву давніх актів, Ризького та Мінського центральних архівів. 19 липня всі документи були звезені до пакгаузу залізничної станції з метою підготовки до повернення на територію СРСР¹²⁸. Далі група проводила пошукові дії у Празі та Подєбрадах. При цьому головна увага приділялася архівам української еміграції на території Чехословаччини. Ними було виявлено документи Українського вільного університету, видавництва Українського національного об'єднання, Української господарської академії. Окрім того, особливий інтерес для радянської влади становило зібрання Українського історичного кабінету, яке вони знайшли в архіві МВС ЧСР. Після тривалих переговорів уряд Чехословаччини 14 серпня 1945 р. ухвалив рішення про передачу УРСР «на доказ дружніх стосунків наших народів, які є тепер близькими сусідами, української частини так званого Празького російського архіву». Пізніше було висловлена офіційна умова, щоб цей архів був збережений як єдиний комплекс під назвою «Український Празький архів». Матеріали Українського історичного кабінету були офіційно передані представникам УРСР 4 вересня 1945 р. і прибули до України у жовтні того ж року у спеціальному вагоні¹²⁹. А загалом з Чехословаччини до СРСР вже у 1945 р. повернуто 15 вагонів з українськими та латиськими архівними документами. У тому числі, серед них були виявлені й повернуті в Україну чотири скрині з рукописними книгами з фондів Бібліотеки АН України у Києві¹³⁰.

На території Німеччини у шахтах Берлепш поблизу м. Штассфурта (Саксонія) було знайдено 230 скринь (за різними даними два чи три вагони) з архівними матеріалами, вивезеними у 1942 р. нацистами з Одеси. Їх повернули в Україну¹³¹. Українські архіви були виявлені також

---

¹²⁶ Палієнко М. Архіви української еміграції в радянських спецховищах (переміщення, опрацювання, використання).

¹²⁷ Грімстед П., Боряк Г. Вказ. праця, с. 29.

¹²⁸ Палієнко М. Архіви української еміграції в радянських спецховищах (переміщення, опрацювання, використання).

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Грімстед П., Боряк Г. Вказ. праця, с. 29.

¹³¹ Там само.

в районі м. Потсдама неподалік від Берліну¹³². З Румунії у 1945 р. повернулися до СРСР 54 вагони з українськими та молдавськими архівними матеріалами¹³³. За даними радянських звітів, загалом в цей період з Румунії було повернуто 9 297 архівних фондів (94 249 438 справ), 872 973 примірники бібліотечних книг, 32 000 екземплярів газет¹³⁴.

Усього, за даними П. Грімстед та Г. Боряка, вже у 1945 р. до СРСР було повернуто 89 вагонів з архівними документами, вивезеними окупантами, серед яких значну частину складали архівні матеріали з України¹³⁵. О. Мітюков зазначає, що у 1945–1946 рр. для транспортування знайдених на території Польщі, Чехословаччини, Німеччини та Румунії українських архівних фондів було використано 60 залізничних вагонів. Серед повернутих матеріалів — актові книги Київського, Волинського, Подільського і Брацлавського воєводств XVI–XVIII ст. (1 175 томів), Рум'янцевський генеральний опис Лівобережної України XVIII ст., Йосифінська метрика XVIII ст., частини фондів Галицького намісництва (1 410 в'язок) та Новоросійського і Бесарабського генерал-губернаторства (20 ящиків), колекція грамот на пергаменті XIII ст. із львівських архівів та інші матеріали¹³⁶.

Настрої радянських солдатів та фахівців, які знаходили і відправляли в Україну вивезені з неї культурні цінності, ілюструють рядки із одного з супровідних листів, адресованих мешканцям Одеси: «Дорогі товариші одесити! Посилаємо вам цінності нашого музею, які забрали в Одесі гітлерівці... Зараз у нас йдуть бойові дії, але ми вживаємо всіх заходів, ... щоб ці цінності знову стали надбанням народу»¹³⁷.

Проте далеко не в усіх випадках повернення знайдених радянськими військовими та експертами українських культурних цінностей відбувалося належним чином. Мали місце і намагання привласнити українське майно іншими, скоріше за усе, загальносоюзними відомствами, і факти прямого мародерства українських культурних цінностей радянськими солдатами і офіцерами.

Зокрема, у 1944–1945 рр. до українського уряду надходили тривожні повідомлення, що при поверненні майна українських підприємств, установ і організацій з Румунії, цілі ешелони з таким майном з невідомих причин раптово перенаправлялися до Москви. Можливо припустити, що

---

¹³² Мітюков О.Г. Вказ праця, с. 160.

¹³³ Грімстед П., Боряк Г. Вказ. праця, с. 29.

¹³⁴ Grimsted P.K. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Cambridge: Harvard University Press, 2001. P. 212.

¹³⁵ Грімстед П., Боряк Г. Вказ. праця, с. 29.

¹³⁶ Мітюков О.Г. Вказ праця, с. 160–161.

¹³⁷ Большевицкое знамя. 1945. 13 мая.

саме з такими діями була пов'язана скандальна ситуація з поверненням з Румунії до Одеського історико-археологічного музею 42 ящиків з музейними цінностями — невдовзі після отримання музеєм вантажу виявилось, що більшість особливо цінних та унікальних нумізматичних колекцій підмінена якимось «неповноцінними речами»¹³⁸.

У виявлених дослідниками звітах 3-го Білоруського фронту про розшукані й відвантаження мистецьких цінностей від 6 січня 1945 р. зазначалося: «Картини художні. Залишок на 1 грудня 1944 року — 17. Зібрано за грудень — 58. Відвантажено Білоруському округу — 4, Київському — 2. Передано у військову частину... — 33»¹³⁹. Що це були за твори мистецтва і якою є їхня доля встановити поки що не вдалося. А. Овсянов привертає увагу і до іншого подібного випадку — у доповіді про підсумки роботи тилових підрозділів 50-ї ударної армії 3-го Білоруського фронту зазначається: «За період з 22 січня по 1 березня 1945 року трофейними частинами армії було захоплено й обліковано: ...музей УРСР, вивезений німцями з Києва — 1...»¹⁴⁰. Відомо, що саме ця армія брала участь у боях у Східній Пруссії та штурмувала Кенігсберг¹⁴¹. І знову інформація, куди далі були передані виявлені культурні цінності, дотепер залишається невідомою.

У той же час, вже у повоєнні роки вдалося встановити, що у 1945 р. на базарі у Берліні радянський службовець, що перебував у Німеччині, придбав картину художника В. Штернберга «Італійки біля водойми», що до війни належала Київському музею російського мистецтва. Картина впродовж багатьох років після війни перебувала у нього вдома¹⁴².

Протягом тривалого часу вважалося, що усі вивезені нацистами з Києва у Східну Пруссію в район м. Кенігсберг твори мистецтва Київського музею західного і східного мистецтва та Київського музею російського мистецтва загинули у маєтку графа Шверіна Вільденхофф внаслідок спалення нацистами перед відступом та пожежі¹⁴³. Інформація

¹³⁸ Ткаченко М.І. Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948 рр.), с. 193.

¹³⁹ Цит. по: Овсянов А.П. В руинах старого замка. Документальні очерки о поиске утраченных культурных ценностей. Калининград: Издательство «Янтарный сказ», 1998. С. 77.

¹⁴⁰ Там само. с. 267.

¹⁴¹ Панков Ф.Д. Огненные рубежи. Боевой путь 50-й армии в Великой Отечественной войне. М.: Воениздат, 1984. С. 208–241.

¹⁴² Пелькіна Лідія, Факторович Михайло. Евакуація і грабунок. Київські мистецькі цінності під час війни, с. 113.

¹⁴³ Рославець Олена. Київський музей західного і східного мистецтва у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Ханенківські читання. Вип. 4. 2002. С. 90; Пелькіна Лідія, Факторович Михайло. Евакуація і грабунок. Київські мистецькі цінності під час

про знищення вивезених збірок обох музеїв ґрунтується на свідченням П. Кульженко, яка, як директор об'єднаного музею в період нацистської окупації Києва, супроводжувала цінний вантаж до Східної Пруссії¹⁴⁴. Проте факти вказують на те, що це питання потребує подальшого дослідження і перевірки. Вивезені з Києва колекції цілком імовірно могли взагалі не загинути (Кульженко, за її свідченнями, особисто не бачила самого моменту їх спалення, бо на певний період була повністю ізольована нацистами і вийшла з приміщення, де її було зачинено, вже після повного відступу німецьких військових з території маєтку), або їх могли таємно переховати. Також є цілком вірогідним, що не всі твори мистецтва були знищені чи загинули в пожежі. Зокрема, такої думки притримується російський дослідник А. Овсянов, який опрацював і опублікував фрагменти офіційних звітів пошукових радянських груп, які прибули до захопленого Червоною армією Кенігсберга вже у квітні 1945 р. Однією з таких груп була оперативна пошукова бригада Комітету у справах культосвітніх установ при РНК СРСР під керівництвом Т. Беляєвої. Поряд з роботою в орденському замку у Кенігсберзі, одна з груп бригади, якою керував співробітник Інституту історії матеріальної культури доктор історичних наук О. Брюсов, 12 червня 1945 р. обстежила маєток Шверіна Вільденгоффа. До складу групи, крім нього, входили керівник бригади Т. Беляєва та представники Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР І. Цирлін та Сергієвська. У поїзді також брав участь директор Кенігсберзького музею доктор А. Роде. У робочому щоденнику Брюсова було зафіксовано, що замок «повністю зруйнований до підвалу». При цьому зазначалося, що «слідів вивезених колекцій не знайдено. Або їх там не було, або речі були евакуйовані далі». Пізніше, у його офіційному звіті зазначалося: «...Його поведінка створила в усіх нас відчуття, що Роде знав, вірогідно, про подальшу евакуацію речей з Вільденгофа (або про те, що вони винесені з «замку» Вільденгоф і сховані у якомусь іншому місці). ...На наші питання, де ж сліди речей, що стояли у Вільденгофі, Роде спокійно відповідав, що ці речі, імовірно, перевезені у інше місце»¹⁴⁵. Слідів спалення великої кількості картин та ікон група не

війни, с. 113; *Крутенко Наталія*. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років, с. 81–82.

¹⁴⁴ Там само; Grimsted Patricia Kennedy. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 13–14; *Білоконь Сергій*. На зламах епохи: Спогади історика. Біла церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005. С. 261–262; *Аксенов Виталій*. Любимый музей фюрера. Украденные сокровища, с. 261–272.

¹⁴⁵ *Овсянов А.П.* В руинах старого замка. Документальные очерки о поиске утраченных культурных ценностей. Калининград: Издательство «Янтарный сказ», 1998. С. 264–265.

виявила. Натомість, у звіті вказувалося на розкиданих по трьох кімнатах підвалу «замку» мастку документів родинного архіву Шверіних від XVI ст., з яких вони відібрали лише кілька одиниць як «експонати»¹⁴⁶. Тож існує надія, що вивезені з Вільденхоффа колекції українських музеїв все ж таки принаймні частково збереглися і колись будуть віднайдені.

У цьому відношенні викликає дискусії доля кількох творів мистецтва з довоєнних фондів Київського музею західного та східного мистецтва, які збереглися і потрапили в руки радянських військових. Так, картини майстрів XVII ст. Корнеліса Бельта «Берег біля Схевенгема» (сучасна атрибуція «Морське узбережжя поблизу Егмонда-аан-Зеє») і Яна Міля «Лаццароні» у перші повоєнні роки були придбані на «чорному ринку» у Кенігсберзі приватними особами (відомо, що «Лаццароні» Я. Міля у 1946 р. купив радянський військовий П. Горошенко, а «Берег біля Схевенгема» К. Бельта по війні опинився у розпорядженні громадянки Ф. Кісельової¹⁴⁷), які після війни привезли їх у Пермський край РРФСР. У перших українських публікаціях щодо цього факту висловлювалися припущення, що ці картини є уцілілими з числа музейного майна, вивезеного нацистами у Вільденхофф¹⁴⁸. Проте згодом було встановлено, що історія їх привласнення і вивезення з Києва виявилася складнішою. Заступниця директора Національного музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, дослідниця західноєвропейського мистецтва та долі колекції музею під час Другої Світової війни О. Живкова у 2010 р. опублікувала дані, що ці картини були у 1942 р. надані «у позичку» німецьким офіцерам — службовцям генералкомісаріату Києва¹⁴⁹. Посилаючись на цю інформацію, П. Грімстед додатково зазначає, що таких картин не зафіксовано у списках культурних цінностей, вивезених нацистами з Києва у Східну Пруссію¹⁵⁰. Детально розглядаючи питання «позичок» культурних цінностей німецькими чиновниками і військовими, Т. Себта уточнює, що ці картини разом з іншими 41 полотнами були вилучені з музею 23 березня 1942 р. для генералкомісара Києва В. Магунії. І вони не були повернуті ним назад до музею в числі загалом 18 інших неповернутих картин¹⁵¹. Той факт, що

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само, с. 266.

¹⁴⁸ *Сергій Кот*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. 1996. № 5. С. 134–135.

¹⁴⁹ *Живкова Олена*. Врятоване узбережжя // Культура і життя. 2010. № 13–17.

¹⁵⁰ *Grimsted Patricia Kennedy*. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 16.

¹⁵¹ *Себта Тетяна*. Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх музеїв під час нацистської окупації // Український археографічний що-

картини потрапили до Кенігсбергу і збереглися досі ще не має достовірного пояснення. На підставі наявних фактів дійсно можливо припустити, що вони потрапили у місто до родини В. Магунії. Не були вивезені далі углиб Німеччини, і згодом опинилися на «чорному ринку» у Кенігсбергу. Але така версія поки що не пояснює як сталося і чому саме ці картини родина Магунії не вивезла з собою і залишила у місті, тоді як, наприклад, інший виявлений у повоєнні роки твір мистецтва, який був узятий у тимчасове використання офіцером генералкомісаріату і у 1943 р. переданий ним Магунії (інформація про нього наводиться нижче) опинився поза межами Кенігсберга, і, зрештою, — на Заході, де його нещодавно зафіксували при спробі продажу. Тобто, не можна повністю виключати і того варіанту, що дані картини К. Бельта та Я. Міля все ж таки могли бути повернуті до музею і згодом вивезені з Києва нацистами у організованому порядку до Східної Пруссії разом з іншими творами мистецтва Київського музею західного і східного мистецтва.

Схожу дискусію викликають і цілий ряд інших віднайдених творів мистецтва з фондів музею. Так, зокрема, О. Живкова у травні 2011 р. на сайті аукціону Сотбіс у Амстердамі виявила лот щодо продажу картини Корнеліса Пуленбурга (1594–1667) «Аркадський краєвид з німфами, які танцюють». Картина була атрибутована як вивезена нею нацистами з Києва у 1943 р. і належить до тієї ж групи творів мистецтва, які перебували у маєтку Шверіна Вільденхофф¹⁵². У каталозі втрачених творів мистецтва Київського музею західного та східного мистецтва ця картина фігурує під № 207 як «Аркадський краєвид»¹⁵³. Після додаткових експертиз та переговорів з сучасними володільцями картина повернулася у Київ у 2015 р.¹⁵⁴ П. Грімстед, розглядаючи цей випадок, зазначає, що дана картина фігурує у німецьких списках творів мистецтва, відправлених у вересні 1943 р. спочатку на Кам'янець-Подільський, а згодом з першою партією ящиків з музейними фондами, переправленими в район Кенігсберга. За її даними, вже у повоєнні роки ця картина вперше була публічно

річник. Збірник наукових праць. Вип. 23–24. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2020. С. 469–471.

¹⁵² Живкова Олена. Колекція музею Ханенків: втрати та знахідки // Повернення культурних цінностей в Україну — державна справа. Матеріали науково-практичної конференції 1 липня 2016 року. К.: Національна академія мистецтв України, 2017. С. 66.

¹⁵³ Catalogue of Works of Western European Painters Lost During Second World War, р. 60–61.

¹⁵⁴ Картина Пуленбурга «Аркадський пейзаж» повернута в Україну і буде передана музею Ханенків.[Електронний ресурс]. УНІАН. — Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/1058849-kartina-pulenburga-arkadskiy-peyzaj-povernuta-v-ukrajinu-i-bude-peredana-muzeyu-hanenkiv.html>

продана на аукціоні в Лондоні¹⁵⁵. Згідно з дослідженням Т. Себти, картина з відповідним сюжетом і атрибутована як «Німфи і Сілен» (Інв. № 2610, 38×71) фігурує у німецькому списку предметів, вивезених тоді через Кам'янець-Подільський та Кенігсберг до маєтку Ріхау біля Велау, а згодом у маєток Шверіна Вільденхофф, у ящику «MW1». У довоєнному каталозі музею за 1931 р. ця картина зафіксована під назвою «Сілен та бакханки в долині Аркадії. О[лія], д[ерево]. 0,71×0,38». Разом з тим, Т. Себта зауважує, що 21 серпня 1942 р. для групенфюрера НСКК фон Вальтгаузена, керівника відділу господарства (III) генералкомісаріату у Києві, було відібрано під розписку у тимчасове користування сім картин, які перебували певний час у нього, а згодом були передані ним 4 березня 1943 р. генералкомісару В. Магунії. Серед цих творів мистецтва фігурує картина під тим же інвентарним номером № 2610 і вказаними розмірами, які фактично тотожні згаданій картині (38,5×71,5), але під іншою назвою — «Аркадський краєвид». Т. Себта вважає, що у довоєнному каталозі під цим же номером була ще одна картина К. Пуленбурга із схожим сюжетом і саме такою назвою — «Аркадський краєвид», але з іншими розмірами («О[лія], д[ерево]. 0,60×0,92»). Тож вона висловлює припущення, що у німецьких документах допущено помилку і плутанину, внаслідок чого у списки на вивезення було включено під назвою «Німфи і Сілен» не ту картину, тоді як дійсна робота К. Пуленбурга «Сілен та бакханки в долині Аркадії» перебувала у генералкомісара Магунії. Враховуючи, що Магунія і його родина проживали у Кенігсбергу, на думку Т. Себти, цей витвір мистецтва міг бути відправлений ним туди, а згодом разом з родиною був вивезений у глиб території Німеччини, опинившись після війни у зоні окупації західних союзників по антигітлерівській коаліції¹⁵⁶. Тобто, як припускає Т. Себта, виявлена у 2011 р. і згодом повернута у Київ картина К. Пуленбурга «Аркадський краєвид» може походити не з музейної збірки, вивезеної у маєток Вільденхофф, а з числа творів мистецтва, привласнених генералкомісаром Києва Магунія. Тож подальші дискусії і дослідження допоможуть визначити остаточну версію долі цього твору мистецтва. Хоч на користь порятунку картини, яка була серед вивезених до Вільденхоффу вказують саме німецькі списки, які доволі чітко фіксують її сюжет (назва відмінна від каталогу, що може вказувати на візуальний контакт з картиною при складанні опису) та розміри. І не можна виключати, що цю картину Магунії довелося повернути в музей

¹⁵⁵ Grimsted Patricia Kennedy. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 16–17.

¹⁵⁶ Себта Тетяна. Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх музеїв під час нацистської окупації, с. 476.

для її відправки у Кенігсберг разом з іншими творами з фондів музею. Тож для Національного музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків та ряду інших українських музеїв лишаються шанси на те, що вивезені нацистами культурні цінності збереглися і не були безповоротно знищені.

Певні сподівання щодо порятунку як мінімум частини вивезеної збірки музею дає також доля відомої картини французького художника П'єра Луї Гудро (1694–1731) «Закохані» з довоєнних фондів Київського музею західного та східного мистецтва. Ця картина не була евакуйована у глибокий тил СРСР у 1941 р. і залишалася у фондах музею до осені 1943 р. Обставини її вивезення з Києва поки що не з'ясовані. За даними досліджень, ця картина не фігурує у наявних німецьких списках творів мистецтва, які вивозилися з Києва у Східну Пруссію в район міста Кенігсберг¹⁵⁷. То як вона опинилася на Заході? У січні 2013 р. О. Живкова виявила факт спроби продажу цієї картини під час аукціону «Сотбіс» у США і змогла ідентифікувати її¹⁵⁸. У каталозі втрат Київського музею західного і східного мистецтва ця картина зафіксована під № 395¹⁵⁹.

Відповідь щодо цього, а також і попереднього випадку може полягати у тому, що німецькі списки на вивезені з Києва у Східну Пруссію культурні цінності були складені далеко не на усі предмети. Дані досліджень Т. Себти та П. Грімстед, що ґрунтуються на німецьких звітах, засвідчують, що нацисти встигли скласти попередметні списки на вміст 65 дерев'яних ящиків. Інші загалом 20 ящиків (у тому числі 7 з Київського музею західного і східного мистецтва), один рулон з картинами та 57 коробок (П. Грімстед)¹⁶⁰, або поміж загальної кількості саме з Київського музею західного і східного мистецтва 8 ящиків, 51 великих і меншого розміру коробок, 6 папок і 1 рулон (Т. Себта) були відправлені без інвентарних описів, або їх частину втрачено¹⁶¹. Окрім того, Т. Себта зауважує, що на приблизно 20 ящиків з фондами Київського музею російського мистецтва, вивезених спочатку на Кам'янець-Подільський, а потім на Кенігсбергі і Вільденхофф, інвентарних описів складено так само не було (або вони не виявлені)¹⁶². У пізнішій публікації вона називає

¹⁵⁷ *Grimsted Patricia Kennedy*. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 17.

¹⁵⁸ *Живкова Олена*. Колекція музею Ханенків: втрати та знахідки, с. 67.

¹⁵⁹ *Catalogue of Works of Western European Painters Lost During Second World War*, p. 100.

¹⁶⁰ *Grimsted Patricia Kennedy*. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 12.

¹⁶¹ *Себта Тетяна*. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис, с. 121.

¹⁶² Там само, с. 122.

іншу цифру — 17 ящиків з картинами музею, на які не були складені інвентарні списки¹⁶³. Таким чином не можна повністю відкидати, що виявлені після війни картини були вивезені разом з усіма іншими у Східну Пруссію (включно з полотнами, які перебували у В. Магунії і які він міг повернути до музею влітку-восени 1943 р.).

У 2014 р. О. Живковій вдалося зафіксувати продаж на аукціоні «Крісті» у Лондоні ще однієї картини з колекції колишнього Київського музею західного та східного мистецтва, а нині Національного музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків — твір фламандського художника XVII ст. Мартена Рікєрта (1587–1631) «Скелястий пейзаж з фігурами поблизу фабрики з видобування залізної руди»¹⁶⁴. Це — нова атрибуція картини, яка раніше була опублікована у каталозі втрат музею як робота Мартіна Валькенбурга (1542 — після 1604) «Плавильна піч» під № 21¹⁶⁵. У червні 2017 р. нею виявлена спробу продажу іншої картини з довоєнних фондів музею під час аукціону «Сотбіс» у Нью-Йорку — полотно французької художниці Маргарити Герард (1761–1837) «Читання листа». У каталозі втрат музею внаслідок війни вона фігурує під № 394¹⁶⁶. А у 2019 р. внаслідок пошукових дій дослідниці підтвердилася нова знахідка з числа втрачених творів мистецтва — картина голландського художника Дірка ван Делена (1604/1605–1671) «Вихід на прогулянку» XVII ст., яка перебуває в даний час у Муніципальному Музеї Сент-Круа у місті Пуатьє (департамент В'єнн, Франція). За даними О. Живкової, музей придбав картину у 1991 р. з аукціону «Сотбіс» у Монте-Карло¹⁶⁷. Цей твір мистецтва зафіксований у каталозі втрат Київського музею західного і східного мистецтва внаслідок Другої Світової війни під № 137¹⁶⁸. За даними Т. Себти, вказана картина значиться серед творів мистецтва, які 3 липня 1942 р. райхскомісар України Е. Кох відібрав особисто (загалом 16 картин) для оформлення свого помешкання та службової резиденції у Рівному¹⁶⁹. Вище вже згадувалося, що твори мистецтва з резиденції Коха у

¹⁶³ *Себта Тетяна*. Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх музеїв під час нацистської окупації, с. 485.

¹⁶⁴ *Себта Тетяна*. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис, с. 67–68.

¹⁶⁵ *Catalogue of Works of Western European Painters Lost During Second World War*, р. 18–19.

¹⁶⁶ *Op. cit.*, р. 99.

¹⁶⁷ Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України. Звіт про перебування українських експертів у Німеччині з метою дослідницької роботи (мм. Мюнхен, Ульдінген-Мюльгофен, Кобленц) 12 травня 2019 — 25 травня 2019 року

¹⁶⁸ *Catalogue of Works of Western European Painters Lost During Second World War*, р. 46.

¹⁶⁹ *Себта Тетяна*. Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх музеїв під час нацистської окупації, с. 473.

Рівному були серед перших партій відправки культурних цінностей українських музеїв у Східну Пруссію у район Кенігсберга.

Згідно з дослідженнями П. Грімстед, колишній рейхскомісар України Е Кох при наближенні радянських військ до Східної Пруссії, наказав частину найбільш видатних з його точки зору творів мистецтва (у тому числі й тих, які свого часу були вилучені для оздоблення його резиденції у Рівному) перевезти з Кенігсберга у інші райони Німеччини подалі від лінії фронту. На виконання цього наказу штурмбанфюрер СС А. Попп — повірений у справах Е. Коха у Кенігсбергу — вивіз ці предмети у м. Веймар і 9 лютого 1945 р. передав їх до місцевого музею на депозит під опіку директора музею, відомого німецького мистецтвознавця В. Шейдіга. Інвентарний опис переданих предметів, який налічував 67 картин, 100 гравюр та збірку з 106 виробів з срібла й інших металів, було внесено до Державного архіву у Веймарі¹⁷⁰. Після того, як приміщення музею у Веймарі зазнало бомбардувань у березні 1945 р., А. Попп вже як представник Червоно Хреста із швейцарською реєстрацією, знову відвідав музей і вилучив з нього дві третини картин. 15 травня 1945 р. м. Веймар зайняла американська армія. У липні 1945 р. місто було передане частинам Червоної армії і увійшло до радянської зони окупації Німеччини¹⁷¹.

У повоєнні роки список привезених до Веймару творів мистецтва вдалося виявити у лютому 1947 р. завдяки діям спецслужби прокомуністичного уряду Східної Німеччини (майбутньої НДР) «Штазі». У сейфі Веймарського банку були знайдені списки творів мистецтва з «Колекції Коха», завдяки чому було ідентифіковано ті, які залишилися у місті. У тому числі, в одному із списків, складеному на знайдені 27 картин, за даними П. Грімстед, директор Веймарського музею Шейдіг вказував на 1 картину абсолютно впевнено і на ще 4 картини під питанням, як на такі, що походили з музеїв Києва. Проте П. Грімстед вважає, що загалом не більше ніж 13 картин можуть бути ідентифіковані як ті, що до війни належали Київському музею західного і східного мистецтва за початковими списками депозиту у Веймарський міський музей від лютого 1945 р. Але з них лише сім або вісім картин фігурують у списках творів мистецтва, переданих на депозит до Веймарського банку у 1947 р. до в'яснення усіх обставин та ідентифікації¹⁷². У 1948 р. до Німеччини була направлена представниця Державного Ермітажу К. Агафонова, яка мала надавати допомогу РВАН (Радянська військова адміністрація у Німеччині, рос. «СВАГ») у розшуку і поверненні пограбованих культурних цінностей СРСР. І саме їй директор Веймарської художньої галереї Шве-

¹⁷⁰ Grimsted Patricia Kennedy. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 19–20.

¹⁷¹ Op. cit., p. 18–19.

¹⁷² Op. cit.

діг повідомив про списки і твори з «Колекції Коха», депоновані у Веймарському банку. Їй першій вдалося опрацювати ці матеріали та 15 вересня 1948 р. подати до РВАН інформацію про наявність такої колекції у Веймарі. А вже 29 вересня 1948 р. заходами РВАН колекцію у складі 27 картин та інших творів мистецтва було вилучено з банку і через головного інспектора землі Тюрінгії переслано до Берліну у розпорядження Центральної комендатури РВАН. Зокрема, у ящику № 1 містилося 17 картин та 154 твори декоративно-прикладного мистецтва. У висновках Агафонової чітко зазначалося, що серед цих предметів були викрадені Е. Кохом з Києва та інших міст України. Пізніше, у грудні 1948 р. у спільному звіті Агафонової та керівника Інспекції образотворчого мистецтва С. Сідорова зазначалося, що віднайдені вилучені Кохом на території УРСР цінності були ідентифіковані у Тюрінгії як власність СРСР. Лише невелику частину предметів кваліфіковано як «невідомого походження». Згодом усі 17 пакувальних місць були відправлені до СРСР на адресу Всесоюзного комітету у справах мистецтв у Москву. Разом з тим, на основі документів РВАН, П. Грімстед звертає увагу, що в них йдеться про 19 ящиків з картинами олією та іншими предметами мистецтва з СРСР, зокрема, вивезених Е. Кохом. У січні 1949 р. твори мистецтва з «Колекції Коха» прибули у Ленінград до Державного Ермітажу спеціальним ешеленом з Берліна, відправленим радянською організацією «Разно-експорт». Окрім того, він перевіз й інші культурні цінності, вивезені нацистами з СРСР, зокрема, й приміських палаців навколо Ленінграду, а також археологічні колекції Херсонського археологічного музею. Згідно з звітами Агафонової, в категорії предметів, прийнятих на «тимчасове зберігання», фігурували й твори з колекції гауляйтера України Коха, знайдені у Веймарському банку¹⁷³.

А далі ця історія завершилася фондами Державного Ермітажу. І «тимчасове збереження» перетворилася на багатодесятирічне приховування українських культурних цінностей, знайдених радянськими військовими на території Німеччини. І тут маємо дві сторони неправомірних дій органів і установ СРСР — спочатку РВАН у цілому та особисто керівник Відділу реституції Управління репарацій та поставок генерал-майор Л. Зорін мали забезпечити інформування уряду УРСР про знайдені у Веймарі предмети українського походження, вивезені нацистами. Вони також мали організувати відправку цих творів мистецтва в Україну. Проте цього зроблено не було, а цінні предмети культури були таємно відправлені до Москви, а згодом до Ленінграду у фонди Державного Ермітажу. З свого боку, Державний Ермітаж був зобов'язаний ужити заходів щодо додаткової ідентифікації отриманих культурних цінностей

¹⁷³ Op. cit., p. 20–25.

та їх відправки законному власнику — Київському музею західного та східного мистецтва й імовірним іншим музеям УРСР. Тим більше, що для експерта РВАН від Ермітажу К. Агафонові та співробітників Відділу реституції Управління репарацій і поставок РВАН ще у Німеччині було одразу зрозуміло, що серед знайдених твори мистецтва були викрадені нацистами з українських музеїв. Тож відправка цих предметів культури не в Україну, а на територію Росії до фондів Державного Ермітажу було усвідомленим і спланованим актом, вочевидь, освяченим на рівні все-союзних інстанцій.

У 2010 р. заступниця директора Національного музею ім. Б. і В. Ханенків О. Живкова домоглася проведення експертизи ряду картин, що зберігаються з повоєнних часів у «спеціальних фондах» Державного Ермітажу. Експертиза підтвердила, що як мінімум три картини з цього закритого фонду належать до довоєнної колекції Київського музею західного і східного мистецтва. Це твори голландського художника Віллема Ван де Вельде (1633–1707) «Кораблі» із зображенням морського пейзажу, німецького художника Франца Ксавера Вінтергальтера (1805–1873) «Портрет маленького хлопчика» (1859 р.) та етюд імовірно італійського художника Антоніо Аллегрі на прізвисько Корреджо (бл. 1480–1534) «Голова юнака»¹⁷⁴. У каталозі втрат музею вони зафіксовані під номерами: № 264, № 298 та № 474¹⁷⁵.

За даними П. Грімстед, картина Вінтергальтера «Портрет юнака» згадувалася у звіті К. Агафонові (січень 1949 р.). Ця картина також фігурує у списку депозиту «Колекції Коха» у Веймарському музеї від лютого 1945 р. під № 51. Проте ця картина не фігурує у списку з 27 творів мистецтва до депозиту 1947 р.¹⁷⁶ Те саме стосується й картини іншого німецького художника Фредеріка Фріца Хільдебранта (1815–1855) «Хлопчики ловлять рибу на пляжі», яка нині також зберігається у фондах Державного Ермітажу¹⁷⁷. Цей твір художника зафіксований у каталозі втрат Національного музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків під № 442 під

---

¹⁷⁴ Живкова Олена. Колекція музею Ханенків: втрати та знахідки // Повернення культурних цінностей в Україну — державна справа. Матеріали науково-практичної конференції 1 липня 2016 року. К.: Національна академія мистецтв України, 2017. С. 66.

¹⁷⁵ Catalogue of Works of Western European Painting Lost During Second World War. Kyiv: National Commission for the Restitution of Cultural Treasures to Ukraine, 1998. P. 72, 80–81, 115–116.

¹⁷⁶ Grimsted Patricia Kennedy. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 24–25.

¹⁷⁷ Op. cit., p. 25.

дещо іншою назвою¹⁷⁸. П. Грімстед вказує ще на дві картини німецьких художників XIX ст., які фігурують у списках депозиту «Колекції Коха» від лютого 1945 р., але не зустрічаються у списку депозиту 1947 р. Усі ці картини відправлені за дорученням Коха з Рівного у вересні 1943 р.¹⁷⁹ Загалом, на основі ідентифікації, здійсненої за допомогою О. Живкової, у списках депозиту 1947 р., відправленого з Веймара до СРСР, можливо встановити сім або вісім картин, які фігурують у ньому і походять з київського музею. При цьому, як мінімум п'ять творів мистецтва з цього списку марковані як «з музею Києва». Серед них наявна картина Готфріда Шалькена (1643–1706) «Гра у карти»¹⁸⁰. Картина зафіксована у каталозі втрачених київського музею під № 224¹⁸¹. Окрім того, у списках депозиту від лютого 1945 р. П. Грімстед вказує на картини Людольфа Бахусена (1631–1708) «Корабель під час шторму» та Каналетто (Антоніо Канале, 1697–1768) «Великий канал у Венеції», що також походять з довоєнних фондів Київського музею західного та східного мистецтва¹⁸². Вони фігурують у каталозі втрачених музеєм творів мистецтва¹⁸³. І ці картини теж можуть перебувати у фондах Державного Ермітажу разом з усією «Колекцією Коха» з «веймарських списків».

Загалом, число втрачених музеєм творів мистецтва, які вдалося виявити протягом повоєнних десятиріч, особливо, в останні роки, спонукає до висновків щодо збереження значної кількості картин, вивезених нацистами з України у Східну Пруссію.

Такі ж припущення можуть мати місце і щодо культурних цінностей, вивезених нацистами з Київського музею російського мистецтва, Харківської картинної галереї та Харківського історичного музею, інших музеїв України.

Зокрема, у свідченнях, наданих у 1945 р. представникам радянської адміністрації директором Кенігсбергського музею А. Роде, який керував розміщенням вивезених з території СРСР культурних цінностей, зазначалося, що серед майна «Харківського музею», доставленого у район

¹⁷⁸ Catalogue of Works of Western European Painting Lost During Second World War, p. 109. «442. Children on the Seashore».

¹⁷⁹ Grimsted Patricia Kennedy. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 25.

¹⁸⁰ Op. cit.

¹⁸¹ Catalogue of Works of Western European Painting Lost During Second World War, p. 64.

¹⁸² Grimsted Patricia Kennedy. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection, p. 25.

¹⁸³ Catalogue of Works of Western European Painting Lost During Second World War, p. 39, 79. «Bakuizen, ludolf. 109. The Stormy Sea»; Canale, Antonio (Canaletto). 291. Canal in Venice».

Кенігсберга, були декілька ікон і церковні двері з Ковеля. Картини західноєвропейського та російського живопису відправили у Вільденхофф. «З січня 1945 року, — далі зазначалося у свідченнях Роде, — це місце стало зоною боїв. Ікони (3) були доставлені у башту Королівського замку, де й збереглися»¹⁸⁴. Тобто, на момент вступу радянських військ у Кенігсберг, вони перебували у місті і знаходилися у замку. Тож не могли (навіть гіпотетично) загинути при пожежі у маєтку Вільденхофф.

Одна з передових груп радянських експертів, яка серед перших увійшла до Кенігсбергу у складі представників Московського державного університету ім. М. Ломоносова та Московської державної сільськогосподарської академії ім. К. Тімірязєва професора Д. Іваненко, І. Кролика та В. Малахова 25 квітня 1945 р. склала акт у тому, що ними при огляді приміщень Кенігсбергського замку у кутовій кімнаті другого поверху, що межувала з церковною баштою, виявили 12 рам від картин «картинної галереї Київського музею». Полотна були вилучені. Одна з рам належала картині І. Айвазовського «Біля Константинополя» («У Константинополя»)¹⁸⁵. Слід зазначити, що у каталозі втрат Київського музею російського мистецтва в роки Другої Світової війни картина з такою назвою не зафіксована¹⁸⁶. Тож цей конкретний випадок потребує додаткових уточнень.

Згадку про українські культурні цінності містить й звіт про роботу з 1 червня по 18 липня 1945 р. іншої групи експертів — вже згаданого Комітету у справах культурно-освітніх установ при РНК СРСР під керівництвом Т. Беляєвої, детальний виклад якого опублікований А. Овсяновим. У звіті йдеться про знайдені групою у Кенігсбергу архівні, бібліотечні та музейні цінності загалом. Серед них в бібліотеці Кенігсбергського університету було виявлене вивезене з території СРСР рідкісне Євангеліє 1759 р. — «цінний зразок книжкового мистецтва епохи Бароко, про який німці вже встигли написати спеціальну брошуру». Далі у звіті зазначалося: «Це Євангеліє, відоме лише у двох примірниках (один у Москві, інший у Києві) оцінено німцями у 15 000 марок»¹⁸⁷. Цілком очевидно, що московський примірник євангелія не був вивезений нацистами, тож мова йшла саме про київський примірник. Окрім того, у звіті повідомлялося, що «у частині музейних експонатів відібрано наступні

¹⁸⁴ Аксенов Виталий. Любимый Музей фюрера. Украденные сокровища, с. 249.

¹⁸⁵ Овсянов А.П. В руинах старого замка. Документальные очерки о поиске утраченных культурных ценностей, с. 64–65.

¹⁸⁶ Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика), с. 19–20.

¹⁸⁷ Овсянов А.П. В руинах старого замка. Документальные очерки о поиске утраченных культурных ценностей, с. 67.

матеріали», серед яких вказувалося й на українські речі: «3. Ваза з Київського музею (колишнього імператорського порцелянового заводу XVIII ст. 4. Стулка дверей олтаря (вивезена з однієї з церков Укр. РСР). 5. 3 картини на полотні з Дніпропетровського музею»¹⁸⁸. Окрім того, у звіті зазначається про велику кількість неатрибутованих за походженням цінних предметів культури — лиможських емалей, фаянсу північно-німецьких заводів XVII–XVIII ст., срібна та олова'яна церковна утвар XVII–XVIII ст. (39 предметів). Усе це готувалося до відправки на Москву¹⁸⁹. Як зазначає А. Овсянов, у тому ж звіті також перераховуються сотні експонатів з старовинного художнього скла, мармуру, бронзи, срібла, міді, олова, фаянсу (вази, посуд, свічники, орденські хрести, ордени, браслети, корони, археологічні колекції і зброя, «що належали музеям СРСР, Польщі, Кенігсбергу»¹⁹⁰. Усі відібрані книги та музейні речі були запаковані у 324 ящики і 24 мішки, в тому числі музейні предмети — у 26 ящиків. За попередніми обрахунками, для перевезення цього майна до Москви було потрібно шість трьохосних вагонів. Усе майно перебувало у приміщенні Кенігсбергського архіву, до нього було приставлено караул¹⁹¹.

У робочому щоденнику члена бригади О. Брюсова додатково зазначалося, що силами бригади проводилися розкопки (розчищення) у кімнатах замку. 25 червня вони завершили розчищати третю кімнату. Було знайдено ряд картин, «і серед них Мадонна» Вероккіо (його майстерні), Брейгель молодший та інші...»¹⁹². 13 липня при розчистці кімнати на другому поверсі була виявлена колекція порцеляни («чотири ящики з відбірною порцеляною»¹⁹³. Усі знахідки була запаковані у 60 ящиків і перевезені до приміщення кенігсбергського архіву. З них 25 пакувальних місць планувалося відправити на Москву¹⁹⁴.

Однак до початку 1946 р. до Москви відібрані у Кенігсбергу культурні цінності не прибули. У березні 1946 р. за дорученням комітету до міста прибув директор Центрального сховища музейних фондів приміських палаців-музеїв Ленінграду, започаткованого спершу у Олександрівському палаці у м. Пушкін (кол. Царське село), А. Кучумов. Він отримав від О. Брюсова поясничний опис запакованого майна. Але по його приїзді у Кенігсберг з'ясувалося, що у приміщенні міського архіву жодних ящиків і мішків з культурними цінностями немає. Лишилася лише

¹⁸⁸ Там само, с. 68.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само, с. 69.

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само. с. 69–70.

розбита велика (до 100 см) порцелянова ваза Імператорського порцелянового заводу (Росія), на поверхні якої містилося зображення уроку музики, і яка до війни належала київському музею. Як з'ясувалося під час пізнішого розслідування, у серпні 1945 р. невстановлені особи повантажили музейні і бібліотечні цінності (згадується про 108 ящиків) на армійські вантажівки і вивезли у невідомому напрямку. Імовірно злочин вчинили радянські командири комендатури Кенігсбергу та караульних частин, що дислокувалися у місті і здійснювали охорону приміщення архіву. Зокрема, при цьому фігурують заступник коменданта Кенігсбергу з господарської частини полковник В. Епштейн, співробітник комендатури Д. Ракитін, військові караульного батальйону комендатури, 236-ї комендантської роти, 236 окремого стрілкового батальйону та 216-ї стрілкової дивізії¹⁹⁵. На підтвердження цієї версії А. Овсянов наводить випадок, коли у серпні 1995 р. до Координаційного центру з розшуку культурних цінностей зателефонував невідомий і поцікавився, чи має якусь цінність мармуровий бюст жінки з підписом на основі «Подарунок Кенігсбергу від Б. Муссоліні». Між тим, саме цей бюст жінки роботи відомого європейського скульптора Вільде був виявлений у 1945 р. у залишках Кенігсбергського замку О. Брюсовим і запакований у ящик № 16 для відправки на Москву та переданий на зберігання до міського архіву¹⁹⁶. Але далі А. Овсянов зазначає, що частина раритетних книг, знайдених у Кенігсбергському університеті і інших сховищах (основу колекції складала так звана «бібліотека Вілленрота»), усе ж уціліла, і вочевидь, була вивезена до пограбування приміщення архіву — протягом кількох десятиріч вона переховувалася у спецхрані у маєтку Узкое у Підмосков'ї і згодом у кількості біля 400 одиниць була повернута у Кенігсберг, де перебуває у музеї Калінінградського державного університету¹⁹⁷. Так само відомо, що до Музею образотворчого мистецтва ім. Пушкіна у Москві представник однієї з експертних груп, що працювала у Кенігсбергу, 12 липня 1945 р. передав «139 рисунків західноєвропейських майстрів із зібрань Кенігсберга». За іншими документами, до Москви було доставлено 21 ящик з рідкісними книгами і рукописами, а також «багато експонатів»¹⁹⁸. Лишається відкритим запитання — чи були серед цих культурних цінностей пам'ятки, вивезені нацистами з території України?

Таким чином, внаслідок перших кроків по розшуку і поверненню в

---

¹⁹⁵ Там само, с. 70–72.

¹⁹⁶ Там само, с. 72.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Там само, с. 77.

Україну втрачених внаслідок дій нацистської Німеччини та її союзників культурних цінностей було «по гарячим слідам» у зоні дій Червоної армії виявлено і повернуто в Україну значну кількість музейних цінностей, архівних фондів та окремих цінних зібрань бібліотек України. Проте частина виявлених творів мистецтва, що походили з музеїв України, виявлених радянськими військовими та представниками Радянської військової адміністрації у Німеччині, таємно відправлялися до всесоюзних музеїв на радянськими військовими та цивільним персоналом, що їх супроводжував. Також схожі проблеми виникали при поверненні втраченого майна організацій і установ України з Румунії.

6.2.2. «Велика європейська реституція» і Україна

Значна кількість українських культурних цінностей по війні опинилася в американській, британській та французькій зонах окупації Німеччини. При цьому, переважна більшість із них була знайдена на території зони відповідальності США, які виступали головним локомотивом повоєнних реституційних процесів, що їх можливо охарактеризувати як «велика європейська реституція». Тому діяльність Військової адміністрації США в Німеччині по передачі виявлених культурних цінностей до СРСР була особливо актуальною.

Ще у 1942 р., до початку ведення активних бойових дій союзників на території Європи, у вищому керівництві США почало обговорюватися питання щодо створення «корпусу фахівців, які б у взаємодії з сухопутними та військово-морськими силами займалися проблемою захисту пам'яток та творів мистецтва». У тому числі, висувалася ідея, аби домогтися, щоб такі ж групи (комітети) були створені в складі збройних сил Великої Британії та СРСР. Перший практичний крок у цьому напрямку було зроблено військовим керівництвом США заснуванням у м. Шарлоттсвіллі (штат Вірджинія) школи військової адміністрації, до навчальних планів якої входив інструктаж по збереженню пам'яток мистецтва¹⁹⁹. Але шлях від дискусій про доцільність створення спеціального органу, який би опікувався збереженням культурних цінностей під час бойових дій та на зайнятих союзниками територіях, а також у подальшому — розшуком і поверненням втрачених реліквій, виявився тривалим. Лише в червні 1943 р. Президент США Ф. Рузвельт затвердив створення спеціальної Американської комісії по захисту та порятунку мистецьких та історичних пам'яток в зонах бойових дій на чолі з суддею Верховного суду О. Ро-

---

¹⁹⁹ *Николас Линн. Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 309–310.*

бертсом, до складу якої мали залучатися досвідчені експерти (так звана «Комісія Робертса») ²⁰⁰. Вони ставали офіцерами служби захисту пам'яток, яка діяла при штабі головнокомандуючого і мала своїх представників серед авангардних частин кожної з армій. Невдовзі цей підрозділ отримав назву спеціальної служби — Секції «Пам'яток, образотворчих мистецтв та архівів» (*Monuments, Fine Arts and Archives — MFA&A*). Першопочатково, у складі служби захисту пам'яток діяли 17 експертів. У спеціальних інструкціях для передових американських частин «по вторгненню», наводилися застереження щодо захисту культурних цінностей. А 29 грудня 1943 р. головнокомандувач збройними силами США в Європі Д. Ейзенхауер видав перший загальний наказ по союзним військам, що безпосередньо стосувався охорони історичних та мистецьких цінностей і покладав відповідальність за його виконання на командний склад об'єднаних збройних сил союзників ²⁰¹.

У ході просування союзних військ по території Німеччини масштаби виявлення експертами культурних цінностей світового значення виявилися надзвичайними. При цьому, більшість пам'яток потребували перевезення з місць переховування (часто це були сирі підвали та сховища у шахтах) і розташування їх у придатних для збереження умовах, де можливо було б проводити облік та елементарні заходи по захисту після складних умов перебування. З цією метою 20 травня 1945 р. Верховне командування союзних експедиційних сил ²⁰² видало наказ про створення «збірних пунктів», які передбачалися розміщувати «в придатних для цієї мети будівлях». Перший такий офіційний американський збірний пункт почав діяти в центрі Німеччини у м. Марбург. Однак кількість культурних цінностей, що були знайдені в різних частинах Німеччини була такою великою, що стало зрозуміло — транспортувати і розміщувати їх в одному центрі концентрації просто неможливо. Тож в процесі виявлення культурних цінностей почали створюватися нові «збірні пункти». Зокрема, 14 червня 1945 р. отримав офіційний статус другий центральний «збірний пункт» — на півдні Німеччини, у Мюнхені (Баварія), який розмістився у величезному та просторому колишньому адміністративному центрі нацистської партії. Його очолив лейтенант Крейг Сміт. Третій збірний пункт відкрився у м. Вісбаден в приміщенні Земельного музею під керівництвом капітана Уолтера Фармера. Згодом сюди були

---

²⁰⁰ Robert M. Edsel. *Rescuing da Vinci*, p. 128; *Николаас Линн*. Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 323.

²⁰¹ Robert M. Edsel. *Rescuing da Vinci*, p. 132; *Николаас Линн*. Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 327, 344, 393.

²⁰² *Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force — SHAEF*.

переведені культурні цінності із збірного пункту в м. Марбург, який таким чином припинив існування. Натомість, у м. Оффенбах поблизу Франкфурта-на-Майні відкрився ще один пункт зосередження знайдених культурних цінностей. У ньому переважно зосереджувалася юдаїка, вивезена нацистами з окупованих країн. У Вісбадені більшість предметів складала культурні цінності, що належали німецьким власникам²⁰³. Мюнхенський центральний збірний пункт став місцем концентрації головних масивів культурних цінностей, вивезених нацистами з СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Франції, Бельгії, Нідерландів та інших країн Європи²⁰⁴.

У вересні 1945 р. американські експерти почали готувати перші передачі культурних цінностей зацікавленим сторонам. Цей процес започаткувало повернення Гентського вівтаря, передача якого відбулася в Королівському палаці в Брюсселі²⁰⁵. Звістка про цей акт сколихнула країни — жертви німецької окупації і викликала хвилю звернень щодо допуску їх фахівців на американські збірні пункти. В Мюнхені для представників кожної з таких країн було надано по службовому приміщенню та німцю-помічнику з збереження пам'яток. Приналежні кожній з країн речі необхідно було вилучити із загальної маси та помістити для інвентаризації та упакування в окремі частини будівлі збірного пункту²⁰⁶. Ця робота потребувала великих зусиль та часу.

Масштабність завдань та відповідальність за долю підконтрольних в американській окупаційній зоні культурних цінностей спонукали військову адміністрацію США в Німеччині до розробки надзвичайно детальних й чітких законодавчих засад та інструкцій щодо об'єктів культури. Враховуючи, що ініціативи США щодо створення єдиного наддержавного союзного органу з питань реституції не були підтримані СРСР, Великою Британією та Францією, у відповідності до узгоджених принципів про порядок управління в окупаційних зонах, вона діяла відповідно до власного бачення проблеми. У квітні 1946 р. було оприлюднено виданий нею закон № 52 «Затримка та контроль власності», у якому, зокрема, наголошувалися зобов'язання усіх утримувачів майна декларувати його до

---

²⁰³ Freitag G. Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kustraub in der sowietunion. Bremen: Edition Temmen, 1998. S. 171, 182–183; Ніколас Линн. Похищення Європы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 479–480, 502–505, 523, 528.

²⁰⁴ Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці, с. 589.

²⁰⁵ Ніколас Линн. Похищення Європы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 574.

²⁰⁶ Там само, с. 575–576.

військової адміністрації з метою обліку та контролю (аналогічний закон було схвалено адміністрацією британської окупаційної зони)²⁰⁷. У тому числі, це стосувалося власності, яка стала предметом пограбування, актів конфіскації або була вилучена з дотриманням законних форм на територіях, що перебували поза кордонами Німеччини (ст. 1, п. 2). У визначенні терміну «власність» в законі поміж іншим фігурували «твори мистецтва та інші культурні матеріали» (ст. 7, п. «с»)²⁰⁸.

Найбільш детально питання виявлення та збереження культурних цінностей, а також їх реституції законним власникам в американській зоні окупації Німеччини були висвітлені у Інструкції № 18 «Пам'ятки, образотворче мистецтво та архіви», затвердженій військовою адміністрацією США в Німеччині²⁰⁹. Документ визначав «політику та інструкції відносно культурної структури та матеріалів, знайдених у Зоні США». Серед завдань американської військової адміністрації визначалися захист, збереження та контроль усіх пам'яток та інших споруд чи пам'ятних місць, що мають релігійне, мистецьке, археологічне, історичне чи інше культурне значення, предметів, архівів, книг та документів й убезпечення їх так довго, як буде необхідно, від пошкоджень в результаті війни та окупації. Окремо наголошувалося на необхідності підготовки рухомих культурних цінностей в Німеччині до реституції чи заміни в натурі²¹⁰. «Об'єкти культури, які стали предметом актів позбавлення власності ворогом і які були ідентифіковані на звільненій території та які були переміщені внаслідок дій Німеччини з дати початку німецької окупації цих територій, — зазначалося в інструкції, — будуть повернуті під розписку в отриманні урядові території, звідки вони були переміщені»²¹¹.

Слід зазначити, що у перші роки після завершення Другої Світової війни американська військова адміністрація в Німеччині була налаштована на виконання усіх зобов'язань та узгоджених рішень щодо повернення та реституції втрачених культурних цінностей на справедливих і демократичних засадах. Загалом, після війни в американській зоні здійснено реституцію 1 625 258 одиниць культурних цінностей до інших держав і 3 000 000 одиниць культурних цінностей власникам у Німеччині та Австрії.

---

²⁰⁷ Law № 52. Bloking and Control of Property (British Zone) // Kowalski W. Art, Treasures and War, p. 108–109.

²⁰⁸ Op. cit, p. 109.

²⁰⁹ Office of Military Government (US Zone): Military Government Regulations. Titel 18: Monuments, Fine Arts and Archives. Berlin, 1947.

²¹⁰ Op. cit, 18–101: a, b.

²¹¹ Op. cit, 18–102.

Така позиція США рівною мірою стосувалося й СРСР. Зокрема, у 1945 р. під час зустрічі з радянським генералом В. Соколовським, очільник військової адміністрації США в Німеччині генерал Л. Клей запевнив його, що він обстоює ту позицію, згідно з якою Німеччина повинна повернути все, що вивезла з окупованих країн²¹².

У перші повоєнні роки процес передачі культурних цінностей з американської до радянської окупаційної зони відбувався досить активно. Зокрема, за даними відомого американського дослідника повоєнних реституційних процесів М. Курца, вже між 25 жовтня та 2 грудня 1945 р. у розпорядження Радянської військової адміністрації у Німеччині було направлено 25 вантажних автомобілів з архівними матеріалами та музейними цінностями переважно з Риги та Києва²¹³. З шифрованої телеграми уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі при Радянській військовій адміністрації в Німеччині генерал-майора Л. Зоріна, яку він надіслав до Москви, відомо, що з американської зони окупації тільки у вересні 1946 року до Східного Берліна загалом перевезли 4 вагони музейних цінностей (333 ящики)²¹⁴. Вже за американськими даними, у жовтні 1946 р. до радянської зони було передано 100 000 книг і 133 ящики з картинами, іконами та науковими колекціями. У червні 1947 р. у розпорядження РВАН надійшло 15 000 томів книг з бібліотек наукових установ Києва та 1 000 предметів наукового устаткування, 9 269 книг та один фонтанний комплекс з приміських палаців-музеїв Ленінграду²¹⁵.

Однак з часом, коли стосунки між СРСР та західними союзниками погіршилися, СРСР почав звинувачувати американську сторону у саботажі та небажанні виконувати свої зобов'язання. Так, в листі до генерала Л. Клея від 5 березня 1949 р. маршал В. Соколовський звернув увагу американського керівника на той факт, що за увесь період з американської зони було повернуто лише біля 20 вагонів з архівними матеріалами, книгами та іншими предметами, а також одна скульптура. Соколовський робив висновок, що американська сторона свідомо перешкоджає радянській місії по реституції і назвав таке становище неприпустимим²¹⁶. У відповіді американських представників зазначалося, що з американської окупаційної зони за три роки було повернуто до СРСР біля 600 тис. об'єктів — книги, цінні срібні вироби, ікони, картини, предмети релі-

²¹² Семиряга М.И. Вказ. праця, с. 238.

²¹³ Kurtz Michael J. *America and the Return of Nazi Contraband. The Recovery of Europe's Cultural Treasures.* Cambridge–New York–Melburn–Madride: Cambridge University Press, 2006. P. 143.

²¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 61.

²¹⁵ Kurtz Michael J. *Op. cit.*, p. 178.

²¹⁶ Семиряга М.И. Вказ. праця, с. 238–239.

гійного культу, скульптуру. Генерал Клей відкидав звинувачення у дискримінації радянської місії та наголошував на неухильному дотриманні американськими службами процедури реституції як щодо СРСР, так і щодо місій інших 14 країн, з якими вони співпрацювали²¹⁷.

Слід зазначити, що твердження американської сторони багато в чому були обґрунтованими. За даними П. Грімстед, загалом з американської зони окупації в період 1945–1953 рр. до СРСР через передачу Радянській військовій адміністрації в Німеччині (РВАН) було відправлено 17 партій вантажів. У тому числі, в період з 1945 по 1949 роки здійснено 15 передач культурних цінностей. Дві партії культурних цінностей з території СРСР додатково передали з американської зони окупації радянським представникам у 1952 р. та 1953 р. Ще один акт реституції до СРСР, за даними П. Грімстед, був здійснений американським урядом вже на території США у 1957 р.²¹⁸

Списки переданих культурних цінностей оформлялися по різному. У деяких з них під окремими одиницями включалися як твори мистецтва та інші музейні предмети, так і книги та архівні справи. В інших випадках у списках, зокрема, книги та брошури при відправці враховувалися лише за номерами ящиків. В окремих переліках (як правило, це притаманне першим спискам 1945 р.) такий підхід застосовувався і до музейних предметів, коли під одним інвентарним номером ящика фігурували «картини», «предмети одягу», «стара бронза», «стара кераміка» та ін. Списки більш пізнього часу музейні цінності наводять, як правило, попредметно. Друковані видання та архівні матеріали в більшості продовжували подаватися за кількістю ящиків. Тому існують певні складності у підрахунках загальної кількості повернутих з американської зони окупації до СРСР культурних цінностей.

Загалом, за підрахунками американської служби Секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів, нею до Радянського Союзу було передано 534 120 порядкових номерів предметів, що мали культурне значення (ікони, картини, книги, кераміка, скульптура, зброя, одяг та тканини, скло, порцеляна, монети та ін.). Значна частина цих культурних цінностей, за американськими даними, походила із зібрань Києва — 167 717 од.²¹⁹ Це складало 31,4% усіх повернутих до СРСР реліквій.

²¹⁷ Там само, с. 240.

²¹⁸ US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. Washington, DC, 2001. P. 61–62.

²¹⁹ Property Cards Art, Claims und Shipments auf CD-Rom: Amerikanische Rucfuhungen sowietischer Kulturguter an die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg. Herausgeber: Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung. Bremen, 1996. S. 14.

Разом з тим, авторитетний німецький дослідник В. Айхведе припускає, що загалом приблизно 350 тис. предметів культурного та історичного значення з поміж повернутих до СРСР, походили з України²²⁰. Це становило понад ніж 65,5% від загального числа культурних цінностей, повернутих до СРСР з американської зони окупації на території повоєнної Німеччини.

Зокрема, у замку Гохштадт-на-Дунаї було знайдено переважну більшість музейних цінностей з багатьох міст України. Їх було перевезено до Центрального збірного пункту в Мюнхені. Уявлення щодо співвідношення загальносоюзних та українських культурних цінностей, що там зберігалися, а також про географію їх походження надають матеріали Картотеки мистецьких об'єктів збірного пункту, які збереглися в архівах. Загалом картотека налічує 55 024 картки. Її складовою частиною є т.зв. реституційна картотека, де зібрані картки власності на предмети культури, що підлягали поверненню країнам походження. У тому числі, 5 152 картки складені на об'єкти, які походили з території СРСР²²¹. Копії з цих карток перебувають в Україні²²². Їх аналіз за географією та кількісними показниками, за підрахунками Т. Себти, подає наступну картину: сучасна територія України — 2 033 картки, Росії — 1 219 картки, Білорусі — 317 карток. Частина карток (1 583 од.) цього розділу має позначку «СРСР: Власник невідомий»²²³. Слід зазначити, що серед останньої категорії також можуть бути картки на предмети з України.

Незважаючи на зосереджену в Мюнхені велику кількість пам'яток історії та культури, що належали українським установам, українські представники не були допущені до участі у їх експертному опрацюванні на території Німеччини — тобто до ідентифікації, підготовці списків на передачу, прийнятті та перевезенні до радянської окупаційної зони, наступній підготовці до повернення в Україну.

Між тим, інформація про знайдені в Баварії значні українські музейні фонди стала відомою в Управлінні музеїв Комітету у справах культосвітньої роботи при Раді міністрів УРСР лише влітку 1946 р. Управління терміново відрядило до Німеччини свого представника — заступника директора Києво-Печерського заповідника археолога В. Богусевича. Він

---

²²⁰ Grimsted P. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution, p. 217.

²²¹ Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці, с. 590.

²²² Зберігаються в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

²²³ Підрахунки здійснені Т. Себтою на підставі копій карток Мюнхенської картотеки, які перебувають в Україні.

прибув з Києва до Берліну 20 липня 1946 р. з офіційними повноваженнями від українського уряду. Проте В. Богусевичу, як українському представникові, завідувач відділу реституції Радянської військової адміністрації в Німеччині Г. Гуляєв категорично відмовив у в'їзді до Мюнхена для визначення предметів, вивезених з музеїв України. Щобільше, зі звітів Богусевича видно, що він не міг отримати жодної конкретної інформації стосовно того, як РВАН далі поведеться зі знайденими українськими цінностями. Йому було лише заявлено, що є два варіанти подальшого розвитку подій: або відправка усіх знайдених музейних фондів до ленінградського Ермітажу або ж організація розподілу їх безпосередньо в Берліні²²⁴. Таке ставлення до українського представника було відверто дискримінаційним. Повідомляючи 20 листопада 1946 р. про ці обставини заступника голови Ради міністрів УРСР М. Бажана, голова Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР М. Пашин додатково зазначав: «Поруч з цим, тов. Богусевич вияснив, що 12 ящиків цінностей Культурно-історичного заповідника «Києво-Печерська лавра», що знаходились у місті Вітшток (Німеччина), в березні місяці 1946 року були вивезені до м. Москви директором науково-дослідного інституту музейно-красознавчої роботи тов. Маневським. Комітет в справах культурно-освітніх установ УРСР просить Раду Міністрів запросити відділ реституції про наслідки роботи комісії по перерозподілу і поверненню музейних цінностей до музеїв України»²²⁵.

У ЦДАВО України зберігається проект листа заступника голови Ради міністрів УРСР до завідувача відділу Реституції Управління поставок і репарацій РВАН Гуляєва щодо ситуації з недопуском В. Богусевича як представника українського уряду в Мюнхен та проханням повідомити, куди були направлені музейні цінності України²²⁶. На тексті проекту є рукописна резолюція щодо його опрацювання секретаріатом уряду з датою 24 травня 1947 р. Цілком імовірно, що такого листа було направлено у Берлін. Водночас, М. Бажан видав розпорядження щодо відрядження до Москви представника Комітету у справах культурно-освітніх установ УРСР «для розшуку цінностей музеїв України, які повинні були прибути з-за кордону в РРФСР»²²⁷. 8 червня 1947 р. з цією місією до Москви прибув директор Київського історичного музею А. Вікторов — «для перевірки справ і матеріалів про повернення з Німеччини цінностей

²²⁴ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 55–56.

²²⁵ Там само, арк. 56.

²²⁶ Там само, арк. 54.

²²⁷ Там само, арк. 61.

музеїв України»²²⁸. За підсумками своєї поїздки він подав доповідну записку від 21 червня 1947 р. на ім'я голови Комітету у справах культурно-освітніх установ УРСР П. Овчаренка. Зокрема, у записці повідомлялося, що у Відділі музейних фондів Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР ним була зроблена перевірка щодо повернутих з Німеччини у 1945–1946 рр. музейних фондів, внаслідок якої виявилось, що жодних документів про повернення цінностей музеїв УРСР не виявлено. При цьому було зафіксовано, що у квітні 1946 р. у Москві одержали 29 ящиків з музейними цінностями Інституту ботаніки АН УРСР, головним чином, гербарії і що «ці цінності передані за призначенням». Також вдалося з'ясувати, що у жовтні 1946 р. до ешелону, який йшов з Німеччини з музейними цінностями для Музеїв РРФСР було причеплено 8 вагонів літератури, яка належала Академії наук УРСР, та що ці вагони Посередство УРСР у Москві перевідправило у м. Київ на адресу АН УРСР. 10 червня А. Вікторов разом з представницею російського комітету Грубіною мали консультації з працівниками апарату Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, представником якого у Берліні при РВАН був генерал-майор Зорін. Як його запевнили працівники міністерства, «жодного документа, який би свідчив про повернення музейних цінностей УРСР, немає». Наступного дня у спецчастині Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР він довідався про секретну телеграму з Німеччини, у якій повідомлялося про одержання у вересні 1946 р. з американської зони окупації до РВАН переданих 4 вагонів (333 ящики) музейних цінностей з території СРСР. Там же була шифрована телеграма від Зоріна з проханням до російського комітету направити фахівців для відправлення цінностей за призначенням, але комітет відмовився направити свого представника до Німеччини. Тож ці цінності далі перебували у розпорядженні РВАН. Також було з'ясовано, що на підставі телеграми М. Бажана до Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР, останній 6 червня звернувся із запитом до голови РВАН генерала армії В. Соколовського про час відправки музейних цінностей з Німеччини, в тому числі й українських²²⁹. На підставі цих даних голова Комітету у справах культурно-освітніх установ УРСР П. Овчаренко повідомив М. Бажана: «Виявлено, що ніяких цінностей до Москви не прибуло»²³⁰. Але слід зауважити, що ці висновки ґрунтувалися лише на таких формальних ознаках, як офіційні документи. Тоді як фізичного ознайом-

²²⁸ Там само, арк. 62.

²²⁹ Там само, арк. 62, 65–65 зв.

²³⁰ Там само, арк. 61.

лення з тим музейним майном, яке прибувало до Москви з Німеччини, та спроб перевірки його ідентифікації здійснено не було. І саме тут криється зерно недовіри до вичерпності зробленого висновку, адже чимало українських культурних цінностей направлялися до РРФСР як цінності російських музеїв, тож лише по формальним документам, вочевидь, виявити їх було неможливо.

В цей же час, 17 травня 1947 р. до Комітету у справах культурно-освітніх установ УРСР надійшла інформація від гвардії майора М. Шутова про знаходження у Відні матеріалів з фондів колишнього Харківського музею революції. Директор Харківського історичного музею С. Середя звернувся до комітету з проханням через МЗС УРСР організувати необхідні документи та візу для співробітника музею, якого планувалося направити у Відень для розшуку і повернення знайдених документів²³¹. Відповідний запит на адресу заступника голови Ради міністрів УРСР Д. Мануїльського направлено у вересні 1947 р. з додатковим уточненням, що цю інформацію підтвердив Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР і що «у Віденському архіві знайдено документи, фотографії і інші матеріали, що належать Харківському Музею Революції і були вивезені німецькими окупантами з м. Харкова»²³².

За даними російського історика М. Зінича, починаючи з 1945 р. військові частини Червоної армії з складу різних фронтів направляли до Центрального сховища музейних фондів приміських палаців-музеїв Ленінграду виявлені ними музейні цінності. Зокрема, вже того ж року туди надійшло 7 017 музейних предметів, у тому числі 444 картини, 1 203 книги, 5 285 графічних творів. Усі вони були передані до Державного Ермітажу. У грудні 1946 р. у сховищі було поставлено на облік 587 ящиків, що надійшли з відділу реституції Управління поставок і репарацій РВАН. У тому числі 327 ящиків з книгами з бібліотек Воронежа, Києва, Смоленська, Риги було направлено у відповідні міста. 32 539 книг походили з приміських палаців-музеїв Ленінграду. Загалом протягом 1946 р. до Центрального сховища музейних фондів надійшло 5 вагонів з книгами, вивезеними з території СРСР. Водночас, у сховищі в 1946 р. перебувало 200 000 предметів музейного значення, включно з реєвакуйованими фондами Катерининського, Павловського, Гатчинського та Петергофського палаців-музеїв²³³. Чи були серед них музейні цінності з України? Поки що це питання лишається відкритим. Натомість відомо, що про-

²³¹ Там само, арк. 102.

²³² Там само. арк. 101.

²³³ *Зинич М.С.* Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей. М.: Институт российской истории РАН, 2003. С. 172.

тягом 1947 р. до Центрального сховища музейних фондів надійшло 8 000 музейних предметів, більшість із яких була відправлена з Берліну командированим туди директором сховища А. Кучумовим. Серед них значну частину склали музейні цінності з України, Криму та Новгороду²³⁴. Ідентифікація та відправка цих пам'яток здійснювалася без участі українських фахівців.

На тлі погіршення стосунків між СРСР та країнами Заходу, а також наростанням конфліктів та непорозумінь між керівництвом радянської окупаційної зони та керівниками окупаційних зон США, Великої Британії та Франції, американська політика реституції почала зазнавати змін. До структур Секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів почали масово звертатися втікачі з країн, що потрапили в зону радянського впливу, які, в якості біженців, заявляли свої претензії на право власності на культурні цінності, пограбовані нацистами на територіях цих країн та згодом зосереджених в збірних пунктах західних зон окупації Німеччини. Всупереч узгодженій чотиристоронній процедурі реституції, яка передбачала виключне право урядів союзних країн на реституцію втраченого майна, включно і культурних цінностей, такі вимоги нерідко задовільнялися. Наводяться згадки про існування таємної інструкції урядових чинників США від 28 серпня 1948 р., в якій поміж іншим наказувалося «адміністрації окупаційної зони в Німеччині припинити передачу творів мистецтва країнам радянського блоку, якщо на них претендують громадяни інших держав»²³⁵. Факт надходження таких директив де-факто визнавали офіцери американської Секції MFA&A, які згодом, через кілька місяців, підтверджували, що армія отримала повноваження «повертати біженцям з території Радянського Союзу чи його союзників (як громадянам, так і не громадянам їх) предмети, на які вони претендують в індивідуальному порядку»²³⁶.

Прикладом цих дій Секції MFA&A стала доля відомих рисунків А. Дюрера (24 од.), які були конфісковані та вивезені німецькими експертами 2 липня 1941 з Львівської філії Бібліотеки АН УРСР після окупації Львова ще на початку німецько-радянської війни. У 1945 р. їх було знайдено в американській окупаційній зоні на території Австрії в Зальцбурзі²³⁷. Рисунки було перевезено до Центрального збірного пункту

²³⁴ Там само, с. 179.

²³⁵ Макаревич М. Чи є надія на повернення?: Доля львівської колекції малюнків Дюрера // Політика і культура. 1999. № 5. С. 35.

²³⁶ Николас Линн. Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 604.

²³⁷ Дзюбан Роман. Чи повернуться в Україну рисунки Дюрера // Пам'ятки України. 2006. № 1–2. С. 81, 84.

в Мюнхені, де вони розчинилися в масі тисяч культурних цінностей. У квітні 1947 р. до канцелярії Секції MFA&A надійшло звернення від князя Георга Любомирського, котрий, як нащадок роду Любомирських, представники якого внесли ці рисунки до фондів колишнього Закладу Оссолінських у Львові, просив передати йому ці рисунки. Князь обіцяв подарувати їх Національній галереї у США. Однак відомо, що тоді ж він звернувся до фірми Розенберга та Стейбеля в Нью-Йорку з проханням допомогти повернути рисунки Дюрера, які він в майбутньому планував продати. У травні 1947 р. офіцери Секції MFA&A почали розгляд даного питання. При прямих контактах з Любомирським, як засвідчував експерт Бернард Тейпер, спершу йому було вказано на те, що існуюча процедура реституції творів мистецтва передбачала їх повернення до країни, з якої їх було вивезено, але не окремим персонам. У відповідь на це Любомирський заявив, що все його майно, залишене на території колишньої Польщі, яка відійшла до СРСР, конфісковане. Американські експерти тоді відмовили йому в передачі рисунків, посилаючись на існуючі відомості, щодо їх передачі в дар львівському закладу. Однак невдовзі Любомирському було рекомендовано не знімати своїх претензій. А після надходження директив щодо змін у політиці реституції, їх почали розглядати як першочергові. Зокрема, в серпні 1948 р. один з керівників Секції MFA&A Річард Говард у листі до директора Центрального збірного пункту в Мюнхені Стюарта Леонарда зазначав, що «рисунки Любомирського як раз належать до цієї категорії» і рекомендував передати їх його представникам «без розголошення». Однак це розпорядження не було виконане через незгоду з ним керівника збірного пункту, який вважав, що воно суперечить загальним принципам реституції. Тож до питання повернулися знову через кілька місяців, коли у вересні 1948 р. Г. Любомирський подав чергове прохання до керівника Відділу репарацій, поставок та реституції Управління військової адміністрації У. Макджанкінса. Дискусії в середовищі американських посадовців та експертів щодо долі рисунків Дюрера тривали кілька місяців. Деякі з них вважали, що їх необхідно повернути до Польщі. Справа дійшла до Державного департаменту США, де їх доля була остаточно вирішена. У травні 1950 р. Держдепартамент ухвалив рішення, що рисунки можливо передати князю Г. Любомирському, що і було виконано²³⁸. Але князь порушив свою обіцянку передати колекцію американським музеям — вже в 1954 р. ця

---

²³⁸ *Akinsha Konstantin and Hochfield Silvia. Who Ouns the Lubomirski Durers? // ARTnews. 2001. October. P. 160–162; Николас Линн. Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 603–604.*

колекція була розпродана ним з аукціону і виявилася розпорошеною по багатьох музеях світу²³⁹.

За схожим сценарієм, хоч і на дещо інших засадах, вирішувалася доля так званих «безгоспних» цінностей, які було складно ідентифікувати. Зазвичай вони поверталися державі, з території якої були вивезені, і могли розподілятися між музеями та бібліотеками. Однак у 1947 р. виникло питання щодо майбутнього колосальних масивів єврейських культурних цінностей, награваних нацистами на територіях окупованих країн. Переважна частина таких предметів зосереджувалася в Центральному збірному пункті у м. Оффенбах. Додаткові рекомендації про повернення та реституцію майна, пограбованого нацистами, схвалені Військовою адміністрацією США в Німеччині, відкрили можливість участі у їх реституції благодійних та неприбуткових організацій. Тож претензії на єврейську власність заявили Організація- правонаступник по реституції єврейської власності (ОПРСВ), заснована у 1947 р. в Нью-Йорку, та організація Відновлення єврейської культури. Обидві ці структури співробітничали між собою. Їх зусиллями більшість предметів єврейської культури було відправлено до США та Ізраїлю, хоча суперечки щодо долі цих цінностей ще тривали протягом багатьох років²⁴⁰. Також відомо, що за ініціативою єврейських організацій у березні 1947 р. до США було відправлено щонайменше 5 000 томів юдаїки з фондів колишньої бібліотеки Наукового інституту ідіш (Yiddish Scientific Institute) у Вільно (Вільнюсі) в Литві²⁴¹.

У тому числі, не були повернуті до країни походження чимало колекцій юдаїки та гебраїки, вивезених нацистами з території СРСР та, зокрема, України. Так, за даними П. Грімстед, з Оффенбаха до Києва повернулася лише незначна кількість єврейських матеріалів, тоді коли багато цінних єврейських книг та рукописів з України опинилися у США та Ізраїлі. Їх ідентифіковано в музеї Яд-Вашем, Національній бібліотеці та бібліотеці університету в Єрусалимі. Серед них були матеріали колишнього Інституту єврейської пролетарської культури в Києві при ВУАН. У Національному архіві США також зберігаються матеріали цього інституту, таємно вивезені з Німеччини після війни²⁴².

²³⁹ Дзюбан Роман. Чи повернуться в Україну рисунки Дюрера, с. 84.

²⁴⁰ Николас Линн. Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма, с. 608.

²⁴¹ Farmer Walter I. The Safekeepers. A Memoir of the Arts at the End of World War II. Berlin, New-York: Walter de Gruyter, 2000. P. 101.

²⁴² Grimsted P.K. Introduction: Documenting American Cultural Restitution to The USSR, 1945–1959 // US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States, p. 48–49, 53.

Питання реституції українських культурних цінностей з британської та французької окупаційних зон практично не висвітлено науковцями. Існують лише згадки про відправку до СРСР з британської зони окупації з монастиря Танценберг біля міст Філлах та Клагенфурт, де нацисти зосередили мільйони томів награбованих книг, протягом травня 1946 — жовтня 1948 рр. 569 великих кошиків з тисячами книг. Переважно це були книги з приміських палаців Ленінграду, Воронежа та Києва²⁴³.

Знайдені на території Німеччини та передані Радянській військовій адміністрації культурні цінності зосереджувалися в Берліні у великих складах на березі річки Шпрее, що мали назву «Дерутра». Їх обліком, інвентаризацією та розподілом у взаємодії з РВАН займалася спеціальна комісія фахівців, сформована і направлена до Німеччини у 1947 р. урядом СРСР. До її складу входили уповноважений Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР Д. Марчуков (керівник), ленінградський мистецтвознавець і директор Центрального сховища музейних фондів приміських палаців-музеїв Ленінграду А. Кучумов, фахівець музейної справи з Москви Г. Антіпін²⁴⁴. За деякими даними, вони прибули у Берлін на початку жовтня 1947 р.²⁴⁵ Жодного українського представника до складу комісії включено не було. Інвентаризація та розподіл сотень тисяч культурних цінностей відбувалися з великим успіхом. І вже 24 жовтня 1947 р. комісія оголосила про завершення підготовки до їх відправлення у СРСР. Лише після цього була сформована загальна спільна комісія за участю представників РРФСР, УРСР та БРСР, яка мала прийняти для відправлення 2 391 ящиків (місць). Зрозуміло, що у відведені на цей процес стислі терміни, комісія могла ознайомитися з підготовленими матеріалами лише дуже загально та зробити вибіркові контрольні звірки. Як наслідок, у висновку щодо обстеження підготовлених до відправки ящиків (місць) зазначалося: «Визначити кількість експонатів не уявляється можливим через відсутність яких-небудь точних відомостей про нього. Орієнтовно можливо сказати, що у 2 391 ящику знаходяться декілька сотень тисяч предметів»²⁴⁶. Як свідчить підписаний членами комісії висновок, комісія змогла лише поверхово ознайомитися із підготовленим до відправки майном і не мала можливості детально розбиратися з його атрибуцією та визначенням конкретного законного власника. Вибірково були відкриті лише декілька ящиків і їх вміст було звірено з доданим описом.

²⁴³ *Op. cit.*, p. 39–40.

²⁴⁴ ГАРФ. Ф. А-534. Оп. 2. Д. 14. Л. 6.

²⁴⁵ *Кончин Е.В. Эти неисповедимые судьбы*, с. 283.

²⁴⁶ ГАРФ. Ф. А-534. Оп. 2. Д. 14. Л. 27.

6 листопада 1947 р. у Берліні відбулася офіційна передача архівів, бібліотечних фондів та музейного майна, що підлягали поверненню до СРСР. При цьому кількість ящиків (місць) значно зменшилася. У складеному того ж дня акті передачі цінностей, вказано, що загалом було призначено до відправки 2 031 ящик, які завантажили у 18 закритих вагонів. Додатково в один відкритий вагон помістили дві бронзові статуї та ствол музейної гармати. Із загального числа 19 вагонів у Ленінград–Пушкін направлялося 4 закритих і один відкритий вагон, у м. Новгород — 4 вагони, у м. Київ — 8 вагонів, у м. Мінськ — 2 вагони²⁴⁷. Тоді ж відбулася офіційна передача підготовлених до відправки культурних цінностей представникам РРФСР, УРСР та БРСР. Від України цінний вантаж приймали Уповноважений Ради міністрів УРСР у Німеччині В. Островецький та представник АН УРСР М. Голімбіовський. Білоруські культурні цінності прийняли уповноважений Ради міністрів БРСР М. Кальницький та представник АН БРСР В. Хатишев²⁴⁸. До України мало відправлятися 1 127 ящиків (місць) з культурними цінностями²⁴⁹.

7 листопада 1947 р. з Берліна вирушив перший потяг з культурними цінностями, що поверталися до СРСР. Він мав прибути до Москви, а згодом — до Ленінграду–Пушкіна. За деякими даними, потяг складався з 11 вагонів, у яких з Німеччини відправлялися приблизно 2 500 ящиків (місць) з музейними та іншими культурними цінностями²⁵⁰. Зазначимо, що ці дані значно перевищують кількість культурних цінностей, які мали відправлятися до РРФСР згідно із згаданим вище актом передачі культурних цінностей від 6 листопада 1947 р. Тож питання щодо складу та походження предметів культури, відправлених з Німеччини у цих ящиках (місцях), потребує окремого додаткового дослідження.

За кілька днів, 10 листопада в дорогу вирушив ще один потяг, який прямував до Києва. Він складався з 8 вагонів з культурними цінностями. На станції Брест усі культурні цінності довелося перевантажувати з німецьких в радянські вагони через різницю у ширині колії. Нарешті, 4 грудня 1947 р. цінний вантаж прибув на київський вокзал. Протягом 6–8 грудня тривало його розвантаження та перевезення автомашинами до місця тимчасового складування на територію історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра». Далі розпочалася праця з обліку, систематизації та розподілу отриманих культурних цінностей. З цією метою була створена державна комісія на чолі з директором Державного рес-

²⁴⁷ Там само, л. 7–8.

²⁴⁸ Там само, л. 27–28, 39–40.

²⁴⁹ Там само, л. 39.

²⁵⁰ Кончин Е.В. Эти неисповедимые судьбы, с. 286.

публіканського історичного музею А. Вікторовим, яка діяла з 4 січня по 15 березня 1948 р.²⁵¹

Комісія встановила, що під час транспортування частина етнографічних матеріалів була запакована не в ящики, а в паперові згортки, які розпалися під час перевантажень, тож загальна кількість місць виявилася дещо більшою, ніж було вказано в супровідних документах (1 127 місць, тоді як у вступній частині звіту комісії фігурує цифра 1 138 місць, однак перерахунок наведених у ньому детальних даних показує іншу цифру — 1 156 місць). Російські експерти, які готували вантаж до відправки з Берліну, не додали до нього ні матеріалів американських актів передач, ні якихось інших документів, які б могли допомогти встановити належність окремих предметів закладам культури. Тож за допомогою залучених консультантів-фахівців комісія була змушена атрибутувати і розподіляти їх «за зовнішніми ознаками (шифр, що зберігається на експонатах, печатка, фото, окремі написи та інші)»²⁵². За підсумками інвентаризації було встановлено, що з отриманого вантажу 1 060 місць беззаперечно належали українським установам (867 — заклади системи Комітету в справах культурно-освітніх установ, 193 — інші заклади), а 49 місць потрапили до «українського» потягу помилково і належали до установ Білоруської РСР (42 місця), Кримської АРСР (РРФСР, 6 місць), РРФСР (місто Орел, 1 місце). Ще 37 місць, за даними комісії, не було можливості атрибутувати. Серед визначених українських власників були музеї, наукові установи та бібліотеки Києва, Вінниці, Львова, Миколаєва, Полтави, Херсону, Чернігова та Умані. Найбільша кількість повернутих з Німеччини культурних цінностей (628 місць) відносилася до фондів Київського історичного музею (до війни Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка)²⁵³.

Повернення значної кількості українських культурних цінностей, вивезених до Німеччини в роки окупації, поза всякими сумнівами, стало визначною подією в історії української культури.

Разом з тим, є всі підстави вважати, що під час інвентаризації та розподілу майна радянських музеїв, бібліотек та архівів на складах «Дерутра» в Берліні з об'єктивних та суб'єктивних причин велика частина українських культурних цінностей була помилково (чи й свідомо) призначена для відправки до Москви та Ленінграду (у приміській палаці в м. Пушкін та м. Павловськ) і, зрештою, потрапила до фондів російських установ. Ця тема досі ще лишається малодослідженою через відсутність

²⁵¹ ЦДАВОУ. Ф. 4762. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 85.

²⁵² Там само.

²⁵³ Там само, арк. 86.

доступу до відповідних російських архівних фондів. Але й наявні відомі наукові дані дозволяють стверджувати, що мова йде про масштабне явище, яке спричинилося до нових втрат українських культурних цінностей.

9 грудня 1947 р. до Центрального сховища музейних фондів надійшло 607 ящиків з культурними цінностями, доставленими з Берліну від РВАН²⁵⁴. Одразу впадає у вічі колосальна різниця між зазначеною вище кількістю відправлених на територію РРФСР ящиків і тим значно меншим їх числом, що прибули у сховище. У листі від 10 лютого 1948 р. А. Кучумов повідомив Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР, що серед отриманих музейних цінностей наявні предмети, які належали таким музеям СРСР: новгородському обласному краєзнавчому музею — 10 ящиків (ікони, картини, гравюри), Псковському обласному краєзнавчому музею — 300 предметів (ікони, картини, гравюри), «Київським музеям — 250 картин», «Академії наук України — 8 ящиків (книги, негативи, археологічні знахідки)», ростовському музею — 40 картин, музеям Криму, у тому числі Керченському історико-археологічному музею — 30 ящиків археологічних знахідок, Білоруському державному музею — 30 картин, Карадазькій науковій станції — 2 ящики з книгами²⁵⁵.

Того ж дня, 10 лютого 1948 р. до Управління музеїв Комітету в справах культурно-просвітніх установ при Раді міністрів УРСР надійшов лист директора Центрального сховища музейних фондів приміських палаців Ленінграду у м. Пушкін А. Кучумова, у якому повідомлялося, що під час розбирання майна, повернутого з Берліну, «виявлені картини, що належать київському музею та музеям інших міст України, загальною чисельністю біля 300 штук. Крім того, виявлені негативи археологічних розкопок 3 ящики, книги та інші предмети, що належать установам Академії наук України — 3 ящики». У листі ставилося питання про терміновий приїзд українських фахівців, які повинні були мати при собі документи, що підтверджували б пограбування німецькими окупантами музейного майна та повноваження на його отримання. При цьому зазначалося, що в разі неотримання зазначеного музейного майна, воно буде «передане у розпорядження Державного музейного фонду»²⁵⁶. Даних про отримання у повному обсязі цих цінностей українськими установами поки що не введено до наукового обігу. Проте існують відомості про те, що у 1948 р. до Ленінграду прибула «урядова комісія Української РСР»,

²⁵⁴ Зинич М.С. Вказ. праця, с. 179.

²⁵⁵ Там само.

²⁵⁶ Центральный государственный архив литературы и искусства, Санкт-Петербург (далі — ЦГАЛИ СПб). Ф. 387. Оп. 1. Д. 31. Л. 3.

яка відібрала твори українського мистецтва, котрі за актом від 20 жовтня 1948 р. були передані Державному музею українського мистецтва у Києві. Загалом до музею передали 567 експонатів, у тому числі творів живопису — 84, графіки — 15, предметів народного декоративно-прикладного мистецтва — 468. Серед переданих творів мистецтва згадуються наступні: А. Петрицький «Інваліди», М. Іванов «Наші прийшли», А. Любимський «На заводі», І. Жданко «Безпритульні», А. Богомазов «Правлення пилок», Ю. Садиленко «Пролетарі», А. Черкаський «Натюрморт» та «Чоловічий портрет»²⁵⁷. У звітах Центрального сховища музейних фондів зазначається, що протягом 1948 р. цінності, отримані за актом від 9 грудня 1947 р., були повернуті цілому ряду відповідних музеїв. При цьому згадуються новгородський, псковський, ростовський, смоленський краєзнавчі музеї, Керченський історико-археологічний музей, «Феодосійський музей» (можливо — краєзнавчий — *С.К.*), «Державний музей Києва» (вочевидь, Державний музей українського мистецтва у Києві — *С.К.*), Історичний музей БРСР²⁵⁸. Проте кількість переданих до Києва картин є значно меншою ніж та, яка вказувалася у інформації А. Кучумова до Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР — передали лише 84 картини з 250 од., що були у сховищі. Тож якою була доля інших творів живопису з музеїв Києва ще належить встановити.

Однак далеко не завжди українські музеї, бібліотеки та інші установи інформувалися про виявлення серед повернутих з Німеччини культурних цінностей предметів з їхніх довоєнних фондів. Натомість вони розосереджувалися по російських сховищах. Наприклад, до Московського художньо-промислового комбінату ім. Вучетича відправили картину відомого художника другої половини ХІХ ст. А. Жодейка «Портрет дівчини», що вважалася втраченою Харківською картинною галереєю в роки війни²⁵⁹. Ця картина зафіксована у Описові викрадених та знищених музейних цінностей галереї, складеному у 1944 р. для НДК СРСР, під № 6 з поміткою «вивезено до Німеччини»²⁶⁰. Під цим же номером дана картина фігурує у описові, направленому 27 липня 1948 р. дирекцією створеного на основі фондів галереї Державного музею українського мис-

²⁵⁷ Поточний архів Національної комісії по поверненню в Україну втрачених культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Довідка Міністерства культури СРСР. Б. д.

²⁵⁸ *Зинич М.С.* Вказ. праця, с. 180.

²⁵⁹ *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права, с. 83; *Кот Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 134–135.

²⁶⁰ ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

тецтва у Харкові до Комітету у справах мистецтв УРСР на запит про вивезені нацистами предмети культури²⁶¹. До Державного Ермітажу передали 19 картин різних західноєвропейських майстрів XVI–XVIII ст. з довоєнних фондів Алупкінського палацу-музею у Криму, що вважалися вивезеними до Німеччини і втраченими в роки війни²⁶².

Велика кількість творів мистецтва та предметів старовини з музеїв України та Білорусі була направлена до Новгороду у фонди Новгородського обласного краєзнавчого музею. Цей приклад дає повне уявлення про загальні обсяги та масштаби подібних операцій та склад привласнених у такий спосіб культурних цінностей. Документи переконливо засвідчують, що як російські експерти, котрі відправляли ці культурні цінності до Новгороду, так і новгородські музейники розуміли, що мова йде саме про пам'ятки з фондів українських та білоруських музеїв, вивезені нацистами. Проте приховували як факт їх відправки з Центрального сховища музейних фондів приміських палаців-музеїв Ленінграду не за призначенням, так і відомості про їх отримання у Новгороді від установ України і Білорусі.

Так, в середині грудня 1947 р. відповідно до довіреності, виданої на ім'я заступника директора Новгородського обласного краєзнавчого музею В. Нікіфорова, він мав отримати з «Музею палаців і парків м. Пушкіна» музейні цінності, що належать новгородському музею²⁶³. Ці предмети були відправлені до музею до кінця грудня як «речі, отримані в порядку репатріації з Німеччини». 27 січня 1948 р. завершилося складання «Попредметно-інвентаризаційного опису майна Новгородського музею, отриманого з Німеччини» та оформлено відповідний акт на його прийняття. У описові, який налічує п'ятдесят сторінок, зафіксовано 1 089 отриманих предметів²⁶⁴. Однак у акті йдеться про 1 090 порядкових номерів без додаткового пояснення різниці²⁶⁵. При ознайомленні з описом отриманого майна привертає увагу велика кількість ікон — загалом кілька сот, більша частина яких подається підряд на початку документу (порядкові номери за списком № 1–406). Проте ікони фігурують і в інших

²⁶¹ Там само. Спр. 62. Арк. 4.

²⁶² *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права, с. 88; *Сергій Кот.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 134–135.

²⁶³ Научный архив Новгородского государственного объединенного музея-заповедника (далі — НА НГОМЗ). Оп. 1944–1966 гг. Д. 58. Л. 41.

²⁶⁴ Отдел фондов Новгородского государственного объединенного музея-заповедника (далі — ОФ НГОМЗ). Попредметно-инвентаризационная опись имущества новгородского музея, полученного из Германии. С. 1–50.

²⁶⁵ Там само. Акт от 27 января 1948 года.

частинах опису. У даних багатьох ікон додатково зазначається: «...Южного письма», «...Юго-Западного письма». Окремі ікони мають вказану довоєнну приналежність відповідно до наявних інвентарних позначок або позначок щодо призначеного місця відправки, зроблених імовірно ще у Німеччині при розбиранні повернутого з американської зони окупації музейного майна або вже у Центральному сховищі музейних фондів у м. Пушкін. Щодо багатьох ікон вказані наявні п'ятизначні номери американського Мюнхенського збірного пункту.

У тому числі, значна кількість ікон має позначки «В Минск, Белорусский Государственный музей», «Государственная картинная галерея БССР». Наприклад, перша така позначка наведена щодо ікони під порядковим номером № 365 «Икона “Спасителя”. Южного письма. ... Размер 143x63 см б/н». Також це стосується ікони під номером № 369 «Икона “Святителя” с жезлом в правой руке, южного письма. ... Размер 123x90 см. № 3-897». Інша позначка проставлена щодо ікони під номером №383 «Икона “Спаситель” ... Размер 145x80 см. № 125»²⁶⁶. Сьогодні питання відправки до Новгороду білоруських ікон ґрунтовно досліджує білоруський історик А. Сініла²⁶⁷.

Одна з ікон безпосередньо атрибутована як така, що походить з України — № 370 «Икона “Нерушимая стена”, в верхней части Богоматерь, внизу Спаситель. Южного письма. Доска гладкая. С двумя врезными иконками. ... На обороте надпись (Киевский Исторический Музей). Размер 122x85 см. №14574/1». Ще одна ікона має змістовну прив'язку до України — № 776 «Икона “Черниговской Богоматери”. Южного письма. Доска гладкая, с 2 врезными иконками. Размер 110x62. № 14563/2»²⁶⁸. Слід зазначити, що наведений у першій іконі номер Мюнхенського збірного пункту повністю відповідає американським спискам переданого в порядку реституції до Радянської військової адміністрації у Німеччині майна культурного призначення (трансфер 7, 15 квітня 1947 р.). У списку передачі ікона фігурує під порядковим номером № 291 як «Madonna of Protection» з чіткою фіксацією місця призначення — «Kiew». Друга ікона зафіксована із загальним призначенням «USSR». Зауважимо, що під зазначеним її мюнхенським номером № 14563 у американському списку передач фігурує загалом вісім ікон. З них ще кілька виявлені нами у описі новгородського музею. Це № 373 «Икона “Иисус Христос”. ...Юго-

²⁶⁶ Там само. Попредметно-инвентаризационная опись имущества новгородского музея, полученного из Германии. С. 23 об., 24 об.

²⁶⁷ Сініла Анатоль. Беларускія і українскія абразы і партрэты, перемещаныя, у выніку Другой сусветной вайны, в сучасных музейных зборах // Беларускі гістарычны часопіс. 2019. № 11. С. 25–33.

²⁶⁸ Там само, с. 23 об., 37 об.

Западного письма. Розмер 90x62 см. № 14563/2». № 374 «Икона “Николай Чудотворец” ... Южного письма. Розмер 83x68 см. № 14563/7». № 777 «Икона “Венчание Богоматери”. Доска гладкая, с двумя врезными иконками. ... Розмер 108x86. № 14563/4». № 784 «Икона “Николай Чудотворец”. ... Розмер 92x208 см. № 14563/8»²⁶⁹.

Однак серед направлених до Новгороду ікон без прямого визначення місця їх перебування як з України, за номерами Мюнхенського збірного пункту можливо встановити ще ряд ікон, які прямо зазначені у них як такі, що походять з Києва («Kiew», «Kiow»). Зокрема, можна вказати на ікону № 367 за описом новгородського музею «Икона “Богоматерь” южного письма. Доска гладкая, с двумя врезными иконками. ... Розмер 114x87 см. № 14569/3». У американському списку передач (трансфер 7) ця ікона зафіксована під порядковим номером № 284 «Madonna of Protection». Враховуючи, що за мюнхенським номером № 14569 числиться декілька ікон, у списку наведено додатковий уточнюючий номер № 625/3 та датування — XVIII ст. Загалом у американському списку передач під даним номером № 14569 фігурують чотири ікони з позначкою «Kiew»²⁷⁰.

До Новгороду потрапила також ікона №368 за описом новгородського музею «Икона “Спаситель” южного письма. Доска гладкая с двумя врезными иконками. ... Розмер 120x75 см. № 14535». У американському списку позначена загалом як «USSR»²⁷¹. № 805 «Икона “Троица ветхозаветная” Южного письма. ... Розмер 81x68 см. № 14317». У мюнхенському списку ідентифікована як «USSR». Цікаво, що наступний по поточній нумерації списку передач номер № 264 з мюнхенським номером № 143189 й чітко атрибутовано як «16 (ст. — С.К.). Kiew Madonna of the Hodigitria type»²⁷².

Деякі твори мистецтва, зазначені у описові потребують додатного уточнення. Так, під № 782 опису новгородського музею наявна «Икона “Мученик с отсеченной головой”. ... Розмер 89x88 см. № 15409/2». Але у американському списку передач під даним мюнхенським номером вказана картина «Forino, Fil. Furini? Portrait of yang woman. Kiew»²⁷³.

Слід зазначити, що якимсь чином у Києві стало відомо про наявність у Новгороді ікон з фондів історичного музею. Так, директор Державного республіканського історичного музею у Києві А. Вікторов вже 7 січня

---

²⁶⁹ Grimsted P.K. US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Transfer 7. P. 16, 17.

²⁷⁰ Op. cit., Transfer 7. P. 16.

²⁷¹ Op. cit.

²⁷² Op. cit.

²⁷³ Op. cit. Transfer 8. P. 128.

1949 р. звернувся із відповідним запитом до дирекції Новгородського обласного краєзнавчого музею. У відповіді від 23 лютого 1949 р. з Новгородського музею повідомлялося: «На Ваше отношение от 7.1.49 г. № 13 Новгородский областной краеведческий музей сообщает, что в числе полученных нами экспонатов из Германии находятся 53 иконы, принадлежащие, по[-]видимому, Вашему и Белорусскому гос[ударственному] музею. На одной из икон сохранилась этикетка с надписью «Киев, Исторический отдел» и на двух «Минск, Белорусский Государственный музей». Сколько принадлежит икон Вашему музею[,] определить не можем. Кроме икон[,] других экспонатов не имеется. Директор Константинова»²⁷⁴. За даними Т. Себти, на цьому листі-відповіді залишилася резолюція заступника директора історичного музею І. Бондара: «На мою думку потрібно поїхати й забрати експонати в наш музей. Це очевидно ікони XVII–XVIII ст., що були в колекції Істор. Музею та Муз. укр. мистецтва. 2.III.49 р. Бондар»²⁷⁵. Проте, вочевидь, з невідомих поки що причин така поїздка не відбулася.

Окрім ікон, у даній відправці з Центрального сховища музейних фондів до Новгороду було передано 12 стародавніх фресок та мозаїчну плиту. У описові новгородського музею вони зазначені підряд — фрески зафіксовані під № 412–423, дві мозаїчні плити — під номерами № 164 та № 424. Свого часу детальний аналіз наведених у описі фресок і мозаїк був зроблений С. Котом та Ю. Коренюком²⁷⁶.

У тому числі, у описові зафіксовано такі предмети культури:

Фрески:

1. 412. Фреска із слідами зображення людських голів. 1(0)0x48 см. № 158.
2. 413. Фреска з орнаментом (реставрована). 96x50 см. № АМ32. (закреслений напис «91x48 см, № 1419(2)»).

²⁷⁴ Цит по: *Себта Т.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об'єктів (1945–1952): Перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Зб. наук. пр. / Упоряд. В. Піскун. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. С. 229.

²⁷⁵ Там само, с. 136.

²⁷⁶ Детальніше див.: *Сергій Кот, Юрій Коренюк.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. 63–84; *Кот Сергей, Коренюк Юрий.* О результатах проведения дополнительных научно-исследовательских работ по уточнению обстоятельств перемещения памятников художественного наследия Михайловского Златоверхого собора XII ст. в Киеве на территорию Российской Федерации. Часть первая. Памятники художественного наследия Михайловского Златоверхого собора, перемещенные на территорию Российской Федерации в результате Второй мировой войны. На правах рукописи. К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2002. С. 9–29.

3. 414. Фреска з орнаментом (реставрована). 91x48 см. № 1419(2). (виправлена ручкою остання цифра на «№1419(9)»).
  4. 415. Фреска з орнаментом (реставрована). 66x52 см. № 14184.
  5. 416. Фреска з орнаментом. 181x53(?;2-?). АМ-14. № 14185.
  6. 417. Фреска з орнаментом. 186x28. (А)М-33. № 14471.
  7. 418. Фреска з орнаментом (реставрована). 90x48 см. АМ-23. № 14189.
  8. 419. Фреска з слідами зображення образу (реставрована). 89x43 см. АМ-24. № 14116.
  9. 420. Фреска з слідами зображення фігури у півколі. 84x66 см. АМ-30(?). № 14222.
  10. 421. Фреска з слідами зображення фігури. 162x52 см. АМ-18. № 14472. (на упаковці напис: «Михайлівський монастир»).
  11. 422. Фреска з орнаментом (реставрована). 142x36 см. АМ-28. (ручкою дописано: № 14186).
  12. 423. Фреска з орнаментом (реставрована). 100x46 см. АМ-26. № 1419(?)3.
- Мозаїки:
1. 164. Плита мозаїчна, орнаментована квадратами та трикутниками зеленого, жовтого, темно червоного кольору. Фрагмент. 45x44 см. (Виправлено. Раніше було: «x84 см»). Б/н.
  2. 424. Плита мозаїчна. 145x54 см. Б/н.

Записи № 413 та № 414 надруковані машинкою нерозбірливо відносно останньої цифри мюнхенського номера. Варіанти коливаються між цифрами «2» і «3». Відповідно, номер фрески може читатися: № 14192 або № 14193. Порівняльний аналіз шрифтів друкарської машинки, характерних для даного тексту, вказує, що перевагу має цифра «2». Таким чином, цей номер можна прочитати як № 14192. Номера № 14199 у відомих картках мюнхенської картотеки не зафіксовано. Також він не вказаний в американському списку на передачу цінностей в СРСР (цей номер пропущений). У списку номери переданих фресок займають, відповідно, № 14190 — № 14194 та № 14196. Тому пізніші виправлення у акті прийому експонатів з Павловська є не зовсім точними.

Теж нерозбірливо надрукований № 141(9-?)3. Слід враховувати, що при перевірці схожих комбінацій цифр виявилось, що ні під вірогідним номером 14133, ні під номером 14183 як у документах мюнхенської картотеки, так і в американському списку переданих предметів фрески не зазначені. В той же час, у мюнхенській картотеці фреска фігурує під номером № 12193.

Порівняльний аналіз показав, що як мінімум, 9 фресок мають зафіксовану помітку “АМ” і поставлені під номерами ящиків, що відповідають

німецькому списку штабу Розенберга. 2 об'єкти не мають таких поміток. Із загального числа переданих пам'яток 9 фресок мають номери списків американського збірного пункту в Мюнхені, котрі також відповідають вказаним мюнхенським номерам у описах цінностей, переданих до СРСР.

Запис у новгородському списку під № 422 має додаткову рукописну помітку «№ 14186». Дописаний номер фігурує в американському списку переданих музейних цінностей з поміткою «Фреска. АМ». Такий номер є у мюнхенській картотеці із зазначенням відповідного номера по списку штабу Розенберга (АМ-28, фреска). У списку штабу Розенберга цей предмет фігурує як № АМ-28 «Орнамент», 59x144).

Походження фрески, що знаходиться у списку під № 412 (помічений № 158), «із слідами зображення людських голів» також безпосередньо пов'язане з Михайлівським Золотоверхим монастирем у Києві — в довоєнних облікових списках михайлівських пам'яток, що перебували в Софійському заповіднику, фігурує фреска «Орнамент» під № 158 (0,98x0,46). Враховуючи погану збереженість, його ідентифікація при внесенні в акт прийому могла бути неточною — у пізніших описах російських спеціалістів фреска під цим номером фігурує як «фрагмент орнаменту з нерозбірливим малюнком».

Мозаїка під номером 424 за своїми розмірами досить близько відповідає пропорціям вказаної у акті втрат Всеукраїнського історичного музею мозаїчної плити з орнаментом (150x54). У списках мюнхенської картотеки фігурує мозаїка «Орнамент» під № 18085 та адресуванням «Київ».

Походження мозаїки, що міститься під № 164, потребує подальшого уточнення²⁷⁷.

23 лютого 1948 р. начальник управління музеїв Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР Княжин повідомив новгородський обласний відділ культурно-освітньої роботи, що серед музейного майна, повернутого з Німеччини, наявні предмети, які належать новгородському обласному краєзнавчому музею, і доручив забезпечити повернення експонатів, які станом на той час перебували у Центральному сховищі музейних фондів²⁷⁸. 19 березня 1948 р. дирекція Новгородського обласного краєзнавчого музею звернулася до Новгородської контори Союзтранс з проханням виділити автотранспорт для перевезення музейних цінностей з м. Пушкін у м. Новгород. У довіреності, виданій на ім'я заступника директора музею В. Нікіфорова, додатково уточнювалося, що

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ Научный архив Новгородского государственного объединенного музея-заповедника (дал — НА НГОМЗ). Оп. 1944–1966 гг. Д. 92. Л. 8.

мова йде про «отримання з центрального сховища музейних фондів м. Пушкін, виділених для Новгородського Музею музейних експонатів»²⁷⁹. 29 березня 1948 р. він отримав з сховища 4 окремі предмети та 13 ящиків з культурними цінностями. У тому числі, у ящику № 630 містилося дві фрески, у ящику № 542 — фрагменти мозаїк, у ящику № 590 — фрагмент кольорової мозаїки з орнаментом з трикутників. З доданих паспортів на ящики також відомо, що у ящику № Р-500 містилася частина мармурової плити. У ящику № Р-542 — фрагменти мозаїки у розбитому вигляді. У ящику № 575 — мозаїчна плита. У документах зроблено помітки, що ці предмети належать новгородському музею. Додатково зазначалося, що музей отримав картину І. Рєпіна «Таємна вечеря»²⁸⁰. 3 квітня 1948 р. ці та інші отримані з Центрального сховища музейних фондів предмети були передані до фондів Новгородського обласного краєзнавчого музею у загальній кількості порядкових номерів за списком 115 од. При цьому, по ряду пам'яток були зроблені деякі уточнення, зокрема, щодо однієї з отриманих у березні фресок зазначалося, що це «поясне зображення Святителя»²⁸¹.

12 серпня 1948 р. В. Нікіфоров знову отримав з Центрального сховища за кількома актами «книги» та музейні предмети для свого музею. За одним з актів (без номера) мова йшла про «сдачу-приемку в натуре книг, доставленних в хранилище из Отдела Реституции Управления Ремонтаций и Поставок СВАГ». У долученому списку значилися Атлас географічний голландською мовою XVII ст., Атлас «Подорожі Лаперуза», два атласи латинською мовою, атлас про франко-німецьку війну 1870 р., Опис книг на французькій мові, Атлас «з гравірованими картинами» німецькою мовою 1791 р., літографія XIX ст., і, що стосується України — «План Києва 1693 г.»²⁸². За другим актом (теж без номеру) відбулося передання «предметов и ящиков с музейными ценностями, доставленными в хранилище из Отдела Реституции Управления Ремонтаций и поставок СВАГ, являющихся собственностью Новгородского музея». Музей прийняв 62 музейних предмети та 8 ящиків. Серед отриманого були дві фрески в окремих упаковках: «1. 14108. Фреска. В упаковке. 2. 14183. Фреска. То же». Окрім того, фрагменти розписів архітектурних деталей знаходилися у ряді ящиків: «48. 56. Фрески — 4 шт. 49. 504. Фрагменты архитектурных деталей. ... 52. 614. Плита с церковно-славянскою над-

²⁷⁹ Там само, л. 25.

²⁸⁰ ОФ НГОМЗ. Акты на получение новгородским музеем экспонатов из Центрального государственного хранилища, г. Пушкин. Акт на приемку музейных предметов на постоянное хранение от 29 марта 1948 г. Л. 17–18 об.

²⁸¹ Там само. Акт приемки от 3 апреля 1948 г. Л. 20–22 об.

²⁸² Там само. Акт от 12 августа 1948 г. Л. 10.

писью. ... 54. 736. Архитектурная деталь, круглая, обтянутая холстом з росписью». Під порядковим номером № 42 зафіксовано деревки с остатками знамени — 11 штук»²⁸³. Додатково до музею «на тимчасове зберігання» було передано альбом гравійованих планів англійських парків 1798 р. та альбом гравійованих картин у палітурці²⁸⁴. Пізніше, при прийнятті отриманого майна у фонди музею, щодо ряду предметів подано додаткові уточнення. Так, стосовно плану Києва 1693 р. наведено інформацію, що мова йде про книгу «План Киева» 1893 року видання. Стосовно древок прапорів зазначалося, що рештки прапорів збереглися лише на двох з них (з 11 отриманих). Більш детально описано й отримані фрески: «1. Фреска (копія) с орнаментом, в треугольниках, выпады наружного слоя. Размер 70x50 см. № 1408. 2. Копия фрески с орнаментом. Имеются трещины. Размер 70x50 см. № 1418. 3. Копия фрески с орнаментом. В трещинах, мелкие выпадения. Размер 40x155 см. №-. 4. Копия фрески с орнаментом. В трещинах. Размер 40x155 см. №-. 5. Копия фрески с орнаментом. В трещинах. На этикетке надпись: «Из Черниговско-Елецкого монастыря». 6. Копия фрески с орнаментом. Имеются трещины и глубокие выпадения. Размер 72x41 см. №-»²⁸⁵.

Слід зазначити, що у американських списках переданих в СРСР об'єктів з мюнхенського збірного пункт порядковий № 14108 пропущений. Але у самій картотеці Мюнхенського збірного пункту фігурує картка, у якій помічений ящик з цим номером та німецьким номером АМ-25 з Архітектурного музею в Києві. У німецькому списку на вивезення культурних цінностей з Києва під цим номером фігурує «Фреска». Ящик під № 14183 в мюнхенських документах має помітку АМ, в графі «Предмет» у ньому зазначено «Різне» та «PLAN». Фреска з таким номером в картках та списках не зафіксована. Тому не можна виключати перепакування ящика вже у Берліні при підготовці до відправки на територію СРСР. Загалом, за підрахунками С. Кота та Ю. Коренюка, з Центрального сховища музейних фондів до Новгороду було відправлено щонайменше 18 михайлівських фресок і мозаїк (17 фресок і 1 мозаїка)²⁸⁶.

²⁸³ Там само. Акт от 12 августа 1948 г. Л. 11–12.

²⁸⁴ Там само. Акт от 12 августа 1948 г. Л. 14.

²⁸⁵ Там само. Акт приемки от 14 октября 1948 г. Л. 1–8.

²⁸⁶ *Сергій Кот, Юрій Коренюк*. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. 63–84; *Кот Сергей, Коренюк Юрий*. О результатах проведения дополнительных научно-исследовательских работ по уточнению обстоятельств перемещения памятников художественного наследия Михайловского Златоверхого собора XII ст. в Киеве на территорию Российской Федерации. Часть первая. Памятники художественного наследия Михайловского Златоверхого собора, переме-

За даними новгородського краєзнавчого музею про стан музейних фондів, поданими до Комітету культурно-освітніх установ при Раді Міністрів РРФСР 12 травня 1948 р., ним було «отримано з Німеччини» 1 184 музейних предмети, які підлягали інвентаризації з наступним включенням у фонди до 1 вересня 1948 р.²⁸⁷ До цього числа слід додати культурні цінності, що надійшли до музею з Центрального сховища музейних фондів у серпні 1948 р. Матеріали документації музею за 1953 р. засвідчують, що в тому числі ним було отримано «350 ікон XVI–XVIII вв., которые были вывезены оккупантами в Германию и возвращены музею в 1948 г.»²⁸⁸. І саме вони склали значну частину музейної колекції ікон, яка загалом тоді налічувала щонайменше 540 од. зб.²⁸⁹ У березні 1955 р. збірка була обстежена відомим реставратором Державних центральних художньо-реставраційних майстерень у Москві М. Померанцевим. Внаслідок обстеження він встановив, що щонайменше 178 ікон та одна скульптура вочевидь були вивезені німецькими окупантами з Пскова. Ще 47 ікон були атрибутовані як такі, що до війни належали музеям Білоруської РСР, зокрема Білоруській художній галереї²⁹⁰. При цьому про ікони з України не було жодної згадки. Ця інформація стала відомою у Псковському краєзнавчому музеї і на його вимогу та з дозволу Міністерства культури РРФСР 170 ікон у 1957 р. було повернуто до Пскова²⁹¹. Характерно, що щодо псковських та білоруських ікон у 1956–1957 рр. в музейній документації з'явилося формулювання — «що перебувають на тимчасовому збереженні»²⁹². У свою чергу, до Новгорода повернулися 9 предметів з його довоєнної колекції, які після повернення з Німеччини потрапили до Псковського і Смоленського обласних краєзнавчих музеїв²⁹³. У 1957 р. Новгородський краєзнавчий музей отримав 73 ікони з Державних центральних художньо-реставраційних майстерень. Це були ікони, вивезені в роки війни нацистами і після повернення до СРСР передані до інших сховищ²⁹⁴. Про ікони музей був повідомлений ще в липні 1947 р. особисто керівником Державних центральних художньо-реставраційних майстерень у Москві І. Грабарем під час його перебу-

---

щенные на территорию Российской Федерации в результате Второй мировой войны. На правах рукописи. К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2002. С. 9–29.

²⁸⁷ НА НГОМЗ. Оп. 1944–1966 гг. Д. 92. Л. 24.

²⁸⁸ Там само. Д. 217. Л. 55.

²⁸⁹ Там само. Д. 291. Л. 65.

²⁹⁰ Там само. Д. 271. Л. 20–21.

²⁹¹ Там само. Д. 291. Л. 65.

²⁹² Там само.

²⁹³ Там само. Л. 96.

²⁹⁴ Там само. Д. 541. Л. 1, 153.

вання у Новгороді. Ці ікони Грабар вилучив із сховища Політехнічного музею у Москві, куди вони були передані в перші повоєнні роки. За словами І. Грабаря, наведеними у зверненні музею до Управління музеїв Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР щодо повернення цих ікон, «в Москві среди ряда крупных специалистов есть мнение эти иконы оставить там»²⁹⁵. Тож позитивне вирішення даного питання для новгородського музею тривало десять років. На тлі таких «внутрішньо російських» дій щодо повернення втрачених в роки війни культурних цінностей різко контрастує той факт, що до музеїв Білорусі та України їхні пам'ятки, виявлені у Новгородському краєзнавчому музеї, не поверталися.

Це також підтверджують і події, які мали місце навколо фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, які було відправлено з Центрального сховища музейних фондів у м. Пушкін до Новгородського краєзнавчого музею.

Усього протягом 1947–1948 рр. згідно з виявленими актами прийому-передачі, Новгородський музей отримав з Центрального сховища цінностей 19 фрагментів фресок та 1 копію фрески, 8 фрагментів мозаїк. З них, як вже зазначалося вище, 17 фресок і 1 мозаїка належали до мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору. У тому числі, 12 фрагментів фресок мали номери Мюнхенського збірного пункту та відповідають мюнхенській картотечі як майно, вивезене окупантами з Києва та конкретною атрибуцією «Михайлівський монастир»: 14108, 14116, 14186, 14183, 14184, 14185, 14189, 14192, 14193, 14222, 14471, 14472. Окрім того, 11 фрагментів фресок мали помітки німецького штабу Розенберга, котрі свідчили про власника вивезених речей — «АМ»: АМ, АМ-14, АМ-18, АМ-23, АМ-24, АМ-25, АМ-26, АМ-28, АМ-30, АМ-32, АМ-33. Їх сполучення у списках виглядає наступним чином: 14108(АМ-25), 14116(АМ-24), 14186(АМ-28), 14183(АМ), 14184(-), 14185(АМ-14), 14189(АМ-23), 14192(-), 14193(АМ-26), 14222(АМ-30), 14471(АМ-33), 14472(АМ-18), (-) (АМ-32). Усього пряму київську атрибуцію за німецькими та американськими номерами має 13 предметів²⁹⁶.

²⁹⁵ Там само. Д. 60. Л. 71.

²⁹⁶ *Сергій Кот, Юрій Коренюк*. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. 63–84; *Кот Сергей, Коренюк Юрий*. О результатах проведения дополнительных научно-исследовательских работ по уточнению обстоятельств перемещения памятников художественного наследия Михайловского Златоверхого собора XII ст. в Киеве на территорию Российской Федерации. Часть первая. Памятники художественного наследия Михайловского Златоверхого собора, перемещенные на территорию Российской Федерации в результате Второй мировой войны. На правах рукописи. К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2002. С. 9–29.

Привертає увагу той факт, що в документах, пов'язаних з передачею Новгородському музею повернутих з Німеччини мозаїк та фресок є прямі згадки про їх належність Михайлівському Золотоверхому монастирю у Києві. Зокрема, в акті прийому музейних цінностей з Центрального сховища в м. Пушкін від 27 січня 1948 р. зафіксована фреска з написом на упаковці «Михайлівський монастир» та даними: «421. 162x52. АМ-18. № 14472»²⁹⁷.

Про це свідчили і результати наукових експертиз, котрі проводилися російськими спеціалістами.

31 січня 1952 р. Новгородський краєзнавчий музей передав до Державного Російського музею у Ленінграді «у тимчасове використання» мозаїчну плиту з орнаментом (1,44x53 см)²⁹⁸. 10 лютого 1952 р. актом внутрішньої передачі у відділ фондів на відповідальне збереження № 665-а, мозаїка була оформлена «на тимчасове матеріальне відповідальне збереження» як «витвір мистецтва, отриманий ... з Новгородського музею». У акті мозаїка датувалася XI–XII ст. У Протоколі засідання Реставраційної ради по відділу древньоруського мистецтва ДРМ від 12 лютого 1952 р. додаткових уточнюючих описів пам'ятки внесено не було. Однак у процесі реставрації та підготовки мозаїки до експонування, очевидно, була здійснена її атрибуція, у тому числі — походження та датування. Про це свідчить «Список витворів давньоруського мистецтва, додатково введених в експозицію у жовтні 1951 р.», направлений дирекцією ДРМ в Леноблліт 16 жовтня 1952 р. У ньому, зокрема, вказувалося:

«1 Зал.

Тимчасове збереження.

Фрагмент мозаїки (орнаментальної) з Михайлівського Золотоверхого монастиря, Київ, XII ст.»²⁹⁹.

Очевидно, що ленінградські фахівці одразу встановили справжнє походження цієї пам'ятки, а разом з нею й інших предметів із спадщини Михайлівського Золотоверхого собору. Бо вже 11 лютого 1952 р. начальник Управління музеїв Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР В. Ігнат'єва направила запит до відділу культурно-освітньої роботи Ленінградського міськвиконкому щодо надання копій «актов передачі Киевских фресок и других музейных предметов из центрального хранилища Новгородскому музею»³⁰⁰. Відповідні копії були

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ НА НГОМЗ. Оп. 1944–1966 гг. Д. 193. Л. 6.

²⁹⁹ Научный архив Государственного Русского музея (далі — НА ГРМ). Ф. 1. Оп. 6. Д. 1930. Л. 7; Д. 1932. Л. 27.

³⁰⁰ НА НГОМЗ. Оп. 1944–1966 гг. Д. 199. Л. 45.

направлені йому 1 березня 1948 р.³⁰¹ Вочевидь, як реакція на отриману інформацію, у травні того ж року до Новгороду прибув старший науковий співробітник Державного Ермітажу Ю. Дмитрієв для ознайомлення з ними. 16 травня директор Державного Ермітажу М. Артамонов звернувся до дирекції Новгородського обласного краєзнавчого музею з листом, у якому повідомив, що Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР «висловив згоду на передання Ермітажу пам'яток Київської Русі, що помилково передані Новгородському музею у 1948 р. Центральним сховищем музейних фондів Ленінградських приміських палаців». За повідомленням Артамонова, комітет запропонував Ермітажу направити до Новгороду свого представника «для визначення вказаних пам'яток та відбору експонатів, що цікавлять Ермітаж»³⁰². Ю. Дмитрієв того ж місяця прибув до Новгороду. Підготовлені ним висновки за-слуговують на повну публікацію мовою оригіналу:

«Заключение

17 мая 1952 г. мною, старшим научным сотрудником Государственного Эрмитажа Юрием Николаевичем Дмитриевым, были осмотрены фрагменты фресок и мозаик, хранящихся в новгородском музее и переданных ему в 1948 году Центральным хранилищем музейных фондов Ленинградских пригородных дворцов. Осмотр произведен по предложению Комитета по делам культурно-просветительных учреждений при Совете министров РСФСР для научного определения указанных экспонатов и в связи с ходатайством Государственного Эрмитажа о передаче их последнему.

1. Находящиеся в хранилищах новгородского музея семнадцать фрагментов фресок представляют собою части различных орнаментов. Фрагменты происходят из собора Михайловского монастыря Киева и датируются началом XII в. Снятые со стены части орнаментальной росписи монтированы на деревянный каркас, состоящий из перекрещивающихся планок, расположенных на относительно большом расстоянии друг от друга, и вставленных в деревянные рамы. Вследствие слабости закрепления штукатурного слоя указанным каркасом, приблизительно, половина фресок оказалась в той или иной степени разрушенной и требует реставрации.

Фрагменты фресок представляют интерес для Эрмитажа, часть из них имеет экспозиционное значение и найдет себе место на устраиваемой Эрмитажем выставке «Русская культура IX–XII вв.».

2. Помимо фрагментов фресок из б. Михайловского монастыря, в хранилище новгородского музея находятся пять фрагментов плит, ин-

³⁰¹ Там само.

³⁰² Там само. Д. 183. Л. 59.

крустированных мозаичным набором. Последние так же происходят из Киевских храмов. Мозаичный набор на некоторых плитах осыпался, выпавшие куски смальты хранятся в отдельных пакетах. Мозаичный набор требует реставрации.

Плиты также представляют интерес для Эрмитажа, и желательна передача их для экспонирования на указанной выставке.

Плиты включены в инвентарь Новгородского музея под №№ 10790–10795.

Старший научный сотрудник
Государственного Эрмитажа —
(Дмитриев)³⁰³.

У тексті висновків є очевидна помилка — насправді за вказаними номерами мають бути наявні не п'ять, а шість мозаїчних плит. І це підтверджується даними книги обліку новгородського музею за відповідний період³⁰⁴. Можливо, Дмитрієв мав на увазі фізично наявні у фондах музею мозаїчні плити, адже ще одна з них, зафіксована у книзі обліку, раніше була передана у тимчасове використання до Державного Російського музею (за розмірами підходить лише № 10794). Але жодних подальших дій щодо пам'яток після складання висновку не відбулося.

24 липня 1953 р. вже Міністерство культури РРФСР повідомило дирекцію Новгородського обласного краєзнавчого музею, що воно дозволяє передати Державному Ермітажу необхідні для експозиції «фрагменти мозаїк і фресок XII ст., а також чотирьох облицювальних кам'яних плит, що відносяться до архітектури Київської Русі»³⁰⁵. Відбір експонатів мав відбуватися за участю представників Державного Ермітажу. Його було доручено Ю. Дмитрієву, який на той час вже був призначений завідувачем відділу культури Давньої Русі Державного Ермітажу. Документи не передають атмосферу, у якій відбувалися переговори між Ермітажем і новгородським музеєм. Але, вочевидь, вони були доволі складними і музей виявив певний спротив претензіям Ермітажу та рішенням Міністерства культури РРФСР. Адже у підсумку до Державного Ермітажу було передано лише 11 фресок XII ст., що належали до спадщини Михайлівського Золотоверхого собору. Акт передачі з доданням до нього описом 11 фресок XII ст. було оформлено 18 серпня 1953 р.³⁰⁶ У Новгороді

³⁰³ Там само. Л. 61–62.

³⁰⁴ Отдел учета Новгородского государственного объединенного музея-заповедника (далі — ОУ НГОМЗ). Книга учета № 5. КП 9487–11383. № 124 по ЖФК. Инв. № 10790–10795.

³⁰⁵ НА НГОМЗ. Оп. 1944–1966 гг. Д. 217. Л. 30.

³⁰⁶ Там само. Л. 31–34.

залишилися 6 фресок з «михайлівської» спадщини та набір київських мозаїк.

На «українське» походження направлених до Новгороду предметів культури вказує і ще один об'єкт. Зокрема, в книгу обліку Новгородського музею за 1952–1961 рр. внесено копія фрески: «10932. Копія — фрагмент фрескового розпису Чернігівського Єлецького монастиря. Папір, акварельна фарба. Копіював Евенбах у серпні 1924 р. 54x31»³⁰⁷. Відомо, що у німецьких документах фігурувала копія фрески «6 Апостолів» з Єлецького монастиря в Чернігові роботи Ленінградської художниці Є. Евенбах, вивезена з Музею Крайового інституту давньої історії в Києві разом з рядом фресок Михайлівського собору та іншими копіями (мозаїка «Апостол» Михайлівського собору роботи московського реставратора П. Юкіна та фреска «Текля» Спаського собору в Чернігові роботи українського реставратора М. Касперовича). В американських документах також фігурує копія фрески під № 14470. — в документах мюнхенської картотеки вона значиться як вивезена з Києва, та є в списках на передання до СРСР. Є підстави вважати, що ця копія фігурує в акті на отримання музейних цінностей новгородським музеєм з Центрального сховища музейних фондів від 12 серпня 1948 р. під порядковим номером «5. Копія фрески з орнаментом. 31x64. №-». «На етикетці напис: З Чернігівсько-Єлецького монастиря»³⁰⁸.

Таким чином, російські науковці, музейні працівники та офіційні установи Російської Федерації (Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФР та, згодом, Міністерство культури РРФСР) встановили і добре усвідомлювали, що до Новгородського обласного краєзнавчого музею «помилково» потрапили фрески, мозаїки та інші предмети, що належали музеям Києва. Проте з їхнього боку не було зроблено належних кроків для того, щоб надати відповідну інформацію київським музеям та українському урядові, а також щодо повернення цих пам'яток в Україну їх законним власникам. Натомість, відбувався перерозподіл привезених до Росії з Німеччини українських культурних цінностей між російськими музеями. Сучасні російські історики та експерти такі випадки пояснюють або «випадковою плутаниною», яка мала місце ще при відправці культурних цінностей до СРСР з Берліну через імовірну схожість німецьких відміток на ящиках (зокрема, щодо архітектурних деталей з Києва і Новгорода), або пояснюють їх тим, що в умовах повоєнних труднощів українські музеї та музеї інших республік СРСР не

³⁰⁷ ОУ НГОМЗ. Книга поступлення експонатів. 1952–1961 гг. Л. 62.

³⁰⁸ ОФ НГОМЗ. Акты на получение новгородским музеем экспонатів из Центрального государственного хранилища, г. Пушкин. Акт от 12 августа 1948 г. Л. 11–12.

мали можливості оперативного присилати своїх представників до Центрального сховища музейних фондів, щоб отримати свої речі. Зокрема, вже згаданий російський історик М. Зінич з цього приводу зазначає: «Через це докори української сторони у тому, що Росія залишала в себе скарби України, навмисне не віддавала твори мистецтва, не зовсім справедливо»³⁰⁹. Можливо, ключовим тут є слово «не зовсім». І російський історик тим самим де-факто визнає, що як мінімум частково «докори України» є справедливими. А на нашу думку, наведений фактичний матеріал переконливо стверджує, що такі претензії на адресу Росії є цілковито обгрунтованими.

Процес реституції урядом США українських культурних цінностей до СРСР не був припинений із завершенням масового повернення предметів культури країнам-власникам з американської зони окупації Німеччини. Доволі значна кількість реліквій різного характеру американські військовослужбовці та цивільні працівники американських установ у Європі неофіційним шляхом змогли переправити на територію США. Як засвідчують документи Державного департаменту США, ще в липні 1946 р. на нараді в Секретаріаті «Німеччина-Австрія» поміж іншого як одне з важливих питань дискутувалася проблема «Ввезення творів мистецтва з окупованих територій». При обговоренні цього питання наголошувалося, що колишні солдати американської армії всупереч зобов'язанням США щодо поваги до творів мистецтва та інших культурних цінностей, самовільно викрадають та привозять до Сполучених Штатів предмети культури. Наголошувалося, що проблема викрадених культурних цінностей є не лише актуальною зараз, але й може створювати значні труднощі у майбутньому³¹⁰. Зокрема, згідно з даними щодо контролю за ввезенням творів мистецтва, вартість яких перевищувала 5 тис. дол., лише за період з 1 січня 1945 р. по 30 червня 1946 р. було зафіксовано ввезення до США 124 предметів культури. При цьому 102 з них були завезені до США лише за перші шість місяців 1946 р.³¹¹

Факти виявлення таких культурних цінностей були настільки численними, що вони стали предметом розгляду урядом США з метою вироблення чіткої позиції держави з цього питання. 28 січня 1947 р. Державний департамент США затвердив меморандум «Повернення втрачених предметів мистецтва країнам їх походження». У меморандумі підкреслювалося, що повернення втрачених предметів мистецтва до країн, звідки вони були вивезені, відповідає «загальній політиці Сполучених

³⁰⁹ Там само, с. 189.

³¹⁰ LC. Part 2. Reel 1. P. 0009–0011.

³¹¹ Op. cit., p. 0025.

Штатів відповідно до Гаазької Конвенції 1907». Державний департамент звернувся до усіх музеїв, бібліотек, університетів, ділерів у царині творів мистецтва та антикваріату, аукціонних будинків та книгарень з підтвердженням твердих зобов'язань та бажання американського уряду повернути до країн походження ті предмети культури, які були незаконно отримані та продані у Сполучені Штати під час та після війни. Про кожний випадок наявності об'єктів, що відносилися до цієї категорії, вони були зобов'язані інформувати відповідні структури. Такі культурні цінності мали затримуватися, їх походження та обставини ввезення на територію США підлягали перевірці, відповідно встановлювалася законність їх перебування в країні. Якщо власник і країна виявлених культурних цінностей могли бути встановлені, і ця країна мала своє посольство чи представництво у США, Державний департамент мав здійснити відповідні заходи для підтвердження їх ідентифікації і вирішення подальшої долі³¹². У свою чергу, на підставі меморандуму Державного департаменту, до музеїв, ділерів з мистецтва та антикваріату, аукціонних домів звернулася з листом Американська комісія по захисту та порятунку мистецьких та історичних пам'яток в зонах бойових дій («Комісія Робертса»). Комісія просила інформувати її про випадки виявлення викрадених творів мистецтва чи предметів культури, що походили з громадських чи приватних колекцій за кордоном так швидко, як це можливо. У листі наголошувалося, що такі дії сприятимуть ствердженню доброго імені уряду США та його збройних сил³¹³.

Серед культурних цінностей інших держав, виявлених після завершення війни на території США, опинилися і предмети мистецтва та старовини, що походили з території України і були вивезені під час бойових дій та в період нацистської окупації.

Американська дослідниця П. Грімстед вперше виявила і оприлюднила факт офіційної передачі представниками уряду США до посольства СРСР у Вашингтоні 34 творів мистецтва та предметів релігійного культу, що відбулася 10 квітня 1957 р.³¹⁴ У тому числі, були передані 31 ікона, 1 картина та 2 срібних оклади. Їх виявили у місті Х'юстоні (штат Техас) у 1954 р. Проведеним розслідуванням було встановлено, що на думку американських експертів, це були «російські ікони», нелегально ввезені на територію США з Німеччини. Важалося, що вони були викрадені з території Росії (мався на увазі СРСР) офіцером німецької армії під час

³¹² *Op. cit.*, p. 0028–0029.

³¹³ *Op. cit.*, p. 0032.

³¹⁴ US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Transfer #18.

війни, згодом перевезені ним до Німеччини, де по війні їх знайшов і привласнив громадянин США. Після виявлення і затримання ікон та інших предметів, до американських установ звернулася громада Свято-Володимирської церкви Російської православної греко-католицької церкви на чолі з предстоятелем храму О. Черним. Однак після кількох років додаткового опрацювання даного питання, виявлені пам'ятки було вирішено офіційно передати до посольства СРСР у США³¹⁵.

Додаткове дослідження архівних даних дозволяє зробити висновки, що в процесі розгляду справи американські фахівці досить детально встановили усі обставини викрадення та переміщення цих культурних цінностей. За їх даними, ікони були викрадені з території СРСР офіцером медичної служби 88-го корпусу німецької армії. Підкреслювалося, що походять вони саме з території України, що засвідчував запис, знайдений на звороті однієї з ікон, зроблений олівцем російською мовою: «З села Богданівка, Чернігівського повіту, 29 вересня 1941 р.; узято з вівтарних воріт». Колекція ікон та інших предметів була знайдена по війні в приміщенні військового госпіталю у м. Галле³¹⁶. Вивчення описів ікон показує, що всі вони невеликого розміру (найбільша 46x37 см) і, вочевидь, походили з іконостасів українських церков. Практично на всіх іконах були відсутні штампи чи інші помітки, які б вказували на ознаки власності. Тобто, можливо припустити, що це не були предмети з музейних колекцій. Подальша доля переданих до посольства СРСР культурних цінностей з України поки що не з'ясована. За висловленою автору в усній формі неофіційною версією П. Грімстед, яка ще потребує додаткового уточнення, ікони та інші предмети були передані посольством СРСР представникам російських церков у США. Тож до України їх повернуто не було.

Водночас, вдалося виявити американські документи стосовно ще одного акту передачі до СРСР виявлених на території США предметів культури. 11 серпня 1959 р. радник Державного департаменту США з питань мистецтва та пам'яток Арделія Р. Холл передала аташе посольства СРСР у Вашингтоні Г. Фурсі як акт реституції 31 археологічний предмет — зразки стародавньої зброї (переважно вістря списів та стріл), здобутих під час археологічних розкопок. На деяких предметах тоді ще зберігалися фрагменти написів російською мовою з позначками «траншея», «квартал», «шахта» та номери. Усі предмети були розміщені на планшетах. На переконання американських експертів, найбільш імовірним власником цих пам'яток вважалися музейні й наукові збірки Києва або Мінська.

³¹⁵ Op. cit.

³¹⁶ LC. Part 2. Reel 5. P. 0058–0067.

Культурні цінності були пограбовані під час війни і, на їх думку, орієнтовно відповідали третьому переліку культурних цінностей, що мали передаватися з Мюнхенського центрального збірного пункту представникам СРСР 15 квітня 1947 р.³¹⁷ Подальша доля цих повернутих урядом США до СРСР українських або, імовірно, білоруських культурних цінностей також потребує додаткового з'ясування.

Отже, під час та після Другої Світової війни Сполучені Штати Америки на державному рівні виробили стратегію ставлення до культурних цінностей в зонах бойових дій та на території повоєнної Європи. Уряд США узяв на себе зобов'язання захисту та збереження об'єктів культури, предметів мистецтва та старовини, архівів і бібліотек. У тому числі, США виступили одними з ініціаторів ствердження на міжнародному рівні та практичного здійснення реституції майна, пограбованого нацистською Німеччиною та її союзниками на окупованих територіях. Особлива увага при цьому приділялася вирішенню питань реституції та передачі законним власникам переміщених з окупованих країн культурних цінностей. Проголошені урядом США принципи реституції культурних цінностей були поширені також на територію США стосовно предметів культури, що були викрадені в повоєнній Європі та незаконно переміщені на територію країни. Американська політика реституції культурних цінностей мала велике значення для України — переважна більшість нагробованих нацистами на території України пам'яток мистецтва і старовини, виявлених після війни, була знайдена в американській зоні окупації і передана представникам СРСР для повернення в Україну. Можливо стверджувати, що внаслідок загальних реституційних процесів, до України повернулася значна кількість втрачених культурних цінностей. Разом з тим, наявні факти переконливо засвідчують, що під час реституції до СРСР багато визначних пам'яток культури не були повернути українським музеям, архівам та бібліотекам, а опинилися на території інших республік СРСР, особливо — в Російській Федерації. Українські культурні цінності також були виявлені після війни на території США і передавалися представникам СРСР для повернення законним власникам в Україні. Ці обставини вказують на важливість вивчення американської політики реституції культурних цінностей після Другої Світової війни та документації американських служб, які проводили виявлення, облік та передачу культурних цінностей до СРСР. Це дасть змогу з'ясувати долю багатьох культурних цінностей, втрачених Україною під час Другої Світової війни, а деякі з них можуть бути розшукані та повернуті до українських музеїв, архівів та бібліотек.

---

³¹⁷ *Op. cit.*, p. 0847–0862.

6.3. Повоєнна передача архівно-бібліотечних фондів, предметів старовини і мистецтва з України до Польщі в контексті геополітичної стратегії СРСР (др. пол. 40-х рр. XX ст.)

Важливе місце в участі України у вирішенні питань повернення та реституції культурних цінностей у перші повоєнні роки посідає історія передачі культурних цінностей з України до Польщі у другій половині 1940-х рр. XX ст.

Серед праць українських авторів, дана проблема найбільш окреслено висвітлюється в публікаціях В. Акуленка³¹⁸, І. Цепенди³¹⁹, Л. Крушельницької³²⁰, Л. Дубровіної та О. Онищенка³²¹, Г. Сварник³²², О. Федорука³²³, Г. Боряка³²⁴, С. Кота³²⁵. Питання українсько-польських взаємин в даній сфері стало предметом досліджень також польських науковців, зокрема, Я. Прушинського³²⁶ та М. Матвіова³²⁷. Значний інтерес для

³¹⁸ Акуленко В.І. Україна — Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПК. Вип. 10. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК, 2006. С. 3–18.

³¹⁹ Цепенда Ігор. Проблема повернення культурних цінностей у радянсько-польських відносинах другої половини 40-х років XX ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1389/>.

³²⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі / Автор вступної статті та упор. Л.І. Крушельницька. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996.

³²¹ Дубровіна Л.А., Онищенко А.С. Судьба львовского книжного собрания «Оссолінеум». 1945–1946 гг. // Исторический архив. № 4: Россия и Украина XVI–XX вв. М.: РОССПЭН, 2002. С. 46–69.

³²² Сварник Г. Архів Наукового товариства імені Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Л., 1998. С. 232–241.

³²³ Федорук О. Повернення пам'яток культури — Україна і Польща // Дніпро. 1998. № 3–4. С. 113–122.

³²⁴ Боряк Г.В. Проблеми переміщених архівів і спільної культурної спадщини України та Польщі: ініціативи українсько-польської групи експертів з питань архівної спадщини // Вісник Державного комітету архівів України. 2001. Вип. 1(5). С. 79–82.

³²⁵ Кот С. Україна — Польща: Випробування спадщиною // Політика і культура. 2002. № 8 (5–11 березня). С. 44–48; № 9 (12–18 березня). С. 44–47; *Його ж.* Україна між Заходом та Сходом: проблеми повернення та реституції культурних цінностей на вибраних прикладах // Пам'ятки України. 2006. № 4. С. 96–119; *Його ж.* До питання про передачу культурних цінностей з України до Польщі у другій половині 40-х рр. XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. Вип. 20. К., 2011. С. 239–259.

³²⁶ Pruszyński Jan. Wniosek rewindykacyjny księgozbioru Witolda K. Czartoryskiego z Oddziału Rzadkiej Książki Biblioteki Uniwersytetu im. Iwana Franki // Wnioski rewindykacyjne księgozbioru Ossolineum oraz Dziel sztuki i zabytków ze zbiorów Lwowskich / Ed. Jan Pruszyński. Warsaw: Ministerstwo Kultury i Sztuki, 1998. P. 103–106; *Pruszyński Jan.*

досліджень процесу українсько-польського діалогу на сучасному етапі становить видання документів щодо співпраці сторін в ділянці архівної спадщини за редакцією В. Стемпняка³²⁸. Сучасні українські дослідники трактують сам факт передачі культурних цінностей Польщі як результат втілення політичних амбіцій та інтересів СРСР, де Україна стала пасивним заручником волі вищого керівництва держави. У висвітленні польських авторів ті умови, на яких відбувалася передача культурних цінностей з України до Польщі їх кількісні характеристики та якісний зміст вважаються далеко недостатніми. У підсумку, в обох сучасних історіографічних напрямках поняття «дар» подається в лапках. Це засвідчує, що історія відносин України та Польщі в сфері повернення та реституції культурних цінностей у другій половині 1940-х рр. ХХ ст. ще потребує подальших досліджень.

Справа повернення й реституції культурних цінностей актуалізувалася в українсько-польських відносинах ще до завершення Другої Світової війни та, особливо, в перші повоєнні роки. Визначальний вплив на їх зміст та форми практичного вияву мав той факт, що Україна перебувала в складі СРСР як одна з складових частин формально федеративної держави.

Витоки даної проблеми мали давні корені, пов'язані з особливостями минулого двох сусідніх народів, історичні долі яких протягом тривалого часу тісно перепліталися. Водночас, безпосередній вплив на її актуалізацію спричинили події, що мали місце напередодні Другої Світової війни, а також воєнних та перших повоєнних років.

23 серпня 1939 року нацистська Німеччина та СРСР укладають так званий пакт «Молотова–Ріббентропа», за яким внаслідок таємних домовлень між Сталіном та Гітлером відбувся поділ Польщі між Німеччиною та Радянським Союзом. 1 вересня 1939 р. війну проти Польщі розпочала Німеччина. 17 вересня 1939 р. на територію Польщі вступили радянські війська. Польська держава фактично припинила існування. Її представляв

Kontredans dyplomatyczny // Rzecz pospolita. 1999. P. 9–20. XII; *Прушинський Я.* Пам'ятки старовини. Культурні цінності. Спадщина // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. Вип. 10: Матеріали наук.-практ. симпозіуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: Теорія і практика» (Київ, грудень 1996) / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМ України; Редкол.: О.К. Федорук (голова) та ін.; Упоряд. Л.І. Лозенко. К., 1997. С. 47–53.

³²⁷ *Matwijow Maciej.* Walka o Lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1996.

³²⁸ *Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy / Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka.* Przemysł: Arhiwum Państwowe w Premyslu, 2009.

лише польський уряд на еміграції, що перебував на території Великої Британії.

26–29 жовтня 1939 р. у Львові відбулися Народні збори Західної України, які ухвалили декларацію про возз'єднання з УРСР. 1 листопада 1939 р. був прийнятий Закон СРСР та 14 листопада 1939 року постанова Верховної Ради УРСР про включення Західної України до складу УРСР.

Після початку німецько-радянської війни, яка стала частиною Другої світової війни, ситуація різко змінилася. Уряд СРСР та уряд Польщі, який перебував на еміграції в Лондоні, 31 липня 1941 року оприлюднили спільну заяву, згідно з якою уряд СРСР визнав радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі як такі, що втратили силу. Акцентуємо увагу на головних моментах тексту укладеної тоді «Угоди між урядом СРСР та польським урядом» від 30 липня 1941 р. Перші пункти угоди засвідчували:

«1. Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу. Польський Уряд заявляє, що Польща не зв'язана жодною угодою з будь-якою третьою стороною, спрямованою проти Радянського Союзу.

2. Дипломатичні відносини будуть відновлені між обома Урядами після підписання даної угоди і буде здійснено негайний обмін послами.

3. Обидва Уряди взаємно зобов'язуються надавати один одному усілякого роду допомогу та підтримку в існуючій війні проти гітлерівської Німеччини»³²⁹.

3–4 грудня 1941 року повноважна польська делегація на чолі з прем'єром генералом В. Сікорським перебувала в Москві і провела офіційні переговори з урядом СРСР. У тому числі, 3 грудня польську делегацію прийняв особисто Сталін. За наслідками візиту була оприлюднена офіційна декларація обох урядів «Про дружбу та взаємну допомогу» за підписами Сталіна та Сікорського³³⁰.

Очевидно, факт існування цих угод має внести значні корективи в наше розуміння правової ситуації у межах довоєнних польських територій та в оцінки процесів, які там відбувалися власне в період Другої Світової війни.

Проте невдовзі стосунки між сторонами знову зазнали змін. Воєнні успіхи Радянського Союзу на фронтах та початок відступу німецької армії з окупованих радянських територій спонукали керівництво СРСР

---

³²⁹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. I. М.: Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 137–138.

³³⁰ Там само, с. 190–192.

уже в 1943 розпочати нові заходи щодо реалізації своїх планів з розширення території СРСР за рахунок західноукраїнських земель. Під час Тегеранської конференції лідерів США, Великої Британії та СРСР (28 листопада — 1 грудня 1943 р.) Сталін вперше оприлюднив своє бачення нового радянсько-польського кордону, висунувши пропозицію, аби вона відповідала стану кінця 1939 року³³¹.

Реагуючи на задекларовану Й. Сталіним позицію, 5 січня 1944 року еміграційний польський уряд опублікував у Лондоні доволі різку офіційну заяву щодо радянсько-польських взаємин, в тому числі стосовно радянсько-польського кордону. У відповідь, 11 січня 1944 року уряд СРСР виступив з власною заявою, в якій робився висновок, що «еміграційний Польський Уряд, відірваний від свого народу, виявився нездатним встановити дружні відносини з Радянським Союзом». У заяві наголошувалося, що «Радянська Конституція встановила радянсько-польський кордон у відповідності з волею населення Західної України та Західної Білорусії, що була висловлена у плебісциті, що був проведений на широких демократичних началах в 1939 році». Тим самим була «виправлена» «несправедливість, допущена Ризьким Договором 1921 року». Фактично, це означало, що СРСР проголосив про відмову дотримуватися радянсько-польської декларацій та угод, підписаних з польським еміграційним урядом в липні–грудні 1941 року. Натомість, у заяві зазначалося, що «Польща повинна відродитися не шляхом захоплення українських та білоруських земель, а шляхом повернення до складу Польщі споконвічних польських земель, що були відняті німцями в Польщі». При цьому було заявлено: «Радянський Уряд не вважає незмінними кордони 1939 року. В ці кордони можуть бути внесені виправлення на користь Польщі в тому напрямку, щоб райони, в яких в більшості є польське населення, були передані Польщі. У цьому випадку радянсько-польський кордон міг би пройти приблизно за так званою лінією Керзона, яка була схвалена у 1919 році Верховною Радою Союзних Держав»³³². Поза усякими сумнівами, така позиція СРСР менш за все була спрямована на піклування про соборність етнічних українських земель, але саме «українське питання» виявилось найзручнішим приводом для Сталіна у реалізації концепції не лише максимально можливого

---

³³¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. II: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.): Сб. док. М.: Политиздат, 1978. С. 173, 174–175.

³³² Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. II. М.: Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 59–64.

відсування кордонів СРСР на Захід, але й придушення українського визвольного руху на західноукраїнських землях.

З відступом німецької армії, починаючи з 1944 р., територія Західної України «де-факто» знову опинилася під радянським контролем і адміністративно входила до УРСР в складі СРСР. Це ствердило позиції Сталіна у наступних дипломатичних дискусіях щодо радянсько-польського, а відтак, й українсько-польського кордону.

Рішеннями міжнародних Кримської (Ялтинської) конференції (4–11 лютого 1945 р.) та Берлінської (Потсдамської) конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.) поміж інших питань глобального характеру було остаточно визначено принципи засади системи повоєнних кордонів, у тому числі, між СРСР (й відповідно, Україною в його складі) та Польщею³³³.

Радянська концепція польсько-радянського кордону була втілена в життя й заново оформлена юридично у нових історичних умовах. 27 липня 1944 р. уряд СРСР уклав попередню угоду про кордон та розмежування територій з створеним на території Польщі після вступу радянських військ з Польським комітетом національного визволення. 9 вересня 1944 р. на її основі були укладені окремі ідентичні угоди між Українською РСР і Білоруською РСР та Польщею про обмін населенням. 22 вересня того ж року така угода була укладена з Польщею і Литовською РСР³³⁴.

21 квітня 1945 р. відбулося підписання міждержавного договору про дружбу і взаємне співробітництво між СРСР та Польщею, яке вивело стосунки між країнами на найвищий рівень і зафіксувало узгодженість позицій сторін з ключових питань двосторонніх відносин³³⁵. У тому числі, коментуючи пізніше рішення Кримської конференції стосовно Польщі, голова Ради міністрів Польської республіки Е. Осубка-Морав-

---

³³³ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. В 6 т. Т. IV: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США, и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г.: Сб. док. М.: Политиздат, 1979. С. 264–269; Советский Союз на междунардных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. В 6 т. Т. 6: Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 17 июля — 2 августа 1945 г. М.: Политиздат, 1980. С. 492–494; Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в двух томах. Т. 2: 1944–1945. М.: Политиздат, 1984. С. 296–297.

³³⁴ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы. М.: Политиздат, 1974. С. 19–20, 24–27.

³³⁵ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. III. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 197–201.

ський в офіційній заяві констатував: «Уряд національної єдності повністю визнає рішення Кримської конференції з польського питання»³³⁶. 16 серпня 1945 р. відповідно до нього укладено базовий двосторонній договір про радянсько-польський кордон³³⁷. А 6 липня цього ж року між урядами СРСР та Польщі було оформлено угоду про право на вихід з радянського громадянства та евакуацію в Польщу осіб польської та єврейської національності, що проживали в СРСР, а також осіб російської, української, білоруської, русинської та литовської національностей, що проживали в Польщі, на вихід з польського громадянства та на їх евакуацію в СРСР³³⁸.

Таким чином, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому факті, що межі українсько-польського кордону були юридично оформлені на новій правовій основі вже після визнання недійсними положень пакту «Молотова–Ріббентропа» щодо територіальних питань.

Слід зазначити, що в угодах про обмін населенням від 9 та 22 вересня 1944 р. між УРСР, БРСР, Литовською РСР та Польщею у статті 4 (п. «г») було окремо зазначено, що поміж предметів, які не дозволені до вивезення, є «предмети мистецтва та старовини в тому випадку, якщо ті й інші складають колекцію або в окремих екземплярах не є родинною власністю тих, хто евакуюється»³³⁹. Проте в наступній угоді про вихід із громадянства та евакуацію населення від 16 серпня 1945 р. це питання не було зафіксоване настільки конкретно. У статті 6 угоди лише зазначається, що особи, які виїжджають з Радянського Союзу на постійне проживання до Польщі мають право вивезти майно загальною вагою 2 т для сільського населення і 1 т для міського населення «за виключенням предметів, заборонених до вивезення з СРСР»³⁴⁰. Усі документи 1944–1945 рр. містили норму, за якою певним категоріям осіб (в тому числі митцям і вченим) дозволялося вивозити певні предмети, необхідні для їх професійної діяльності³⁴¹. При цьому не було відображено, як слід трактувати, зокрема, приватні бібліотеки — чи вони могли вивозитися чи ні. Формально, за відсутності зафіксованої заборони їх власники мали право на вивезення книжкових зібрань. Також у згаданих документах не йшлося про предмети релігійного культу, які перебували в особистому володінні. Очевидно, вони трактувалися в загальному контексті «предметів домаш-

³³⁶ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы, с. 73.

³³⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. III, с. 386–387.

³³⁸ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы, с. 73–78.

³³⁹ Там само, с. 26.

³⁴⁰ Там само, с. 77.

³⁴¹ Там само, с. 26, 77.

нього та господарського вжитку»³⁴², які поряд з іншими господарськими предметами обмежувалися лише в контексті загальної ваги майна, що вивозилося.

Для багатьох польських діячів підписані угоди про новий радянсько-польський кордон стали великою несподіванкою. Відсутність чіткого правового врегулювання долі польських культурних цінностей, що внаслідок змін кордонів лишалися на території СРСР, спонукала польську владу шукати інші шляхи вирішення цієї проблеми. Перші спроби порушити питання про передачу до Польщі польських культурних цінностей з територій Західної України були зроблені польським урядом вже в 1944 році. Під час перебування в Москві в грудні 1944 р. Б. Берут обговорював з головою РНК УРСР М. Хрущовим питання репатріації польського населення з України. При цьому він порушив тему долі бібліотек у Львові, і, зокрема, висловив вимогу щодо передання фондів колишнього «Оссолінеуму» до Польщі. Знову це питання було піднесене Б. Берутом та В. Гомулкою перед радянським керівництвом під час підписання в Москві договору про дружбу в квітні 1945 р.³⁴³ Влітку того ж року генеральний уповноважений до справ репатріації М. Вольський рекомендував послу Польщі у Москві З. Модзелевському, щоб до додаткового протоколу до радянсько-польської угоди про умови евакуації поляків був доданий окремий пункт про бібліотеки. Посол відбув консультації в МЗС СРСР, де йому було повідомлено, що М. Хрущов наполягає, що саме він особисто буде займатися цією справою³⁴⁴.

Слід зазначити, що значна частина польських наукових та культурних діячів мали тверде переконання, що внаслідок виконання Ризького договору 1921 р. Польща не змогла отримати від України ще багато польських культурних цінностей, на які тоді претендувала Польща. Особливо це стосувалося великого масиву архівних документів, що залишилися у фондах українських архівів. З початком Другої Світової війни та окупацією території Польщі нацистською Німеччиною, це питання дістало несподіване продовження. Вже 23 вересня 1941 р. із захопленням німецькими військами Києва, до архівної служби Райхскомісаріату України надійшли запити від Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі та Центру з повернення відомчих архівів у Катовіце щодо розшуку архівних і бібліотечних збірок польського походження в архівах України. Генерал-губернаторство Польщі претендувало на актові книги адміністративно-судових установ колишнього Волинського воеводства Польсько-Литов-

³⁴² Там само, с. 26.

³⁴³ *Matwijow Maciej*. Вказ. праця, с. 73.

³⁴⁴ *Op. cit.*, с. 73; *Цепенда Ігор*. Вказ. праця.

ської держави та Волинської губернії часів інкорпорації до Російської губернії з КЦАДА. У Додатку № 4 зазначалися повіти Волинського воеводства (з 1797 р. — Волинської губернії): Луцький, Володимирський, Кременецький, Дубнівський, Ковельський, Звягельський, Острозький, Рівненський, звідки походили розшукувані актові книги, що були названі як «райони Волині та Поділля». На думку Т. Себти та Н. Черкаської, мова йшла про території, які за Ризьким договором відійшли до Польщі³⁴⁵. Також було висунуто претензії щодо архівів Волинського ліцею у Кременці, Віленського університету, бібліотеки та архіву родини Хрептовичів, які могли зберігатися в архіві та бібліотеці Університету св. Володимира у Києві (насправді, архів і бібліотеку Університету у 1925–1927 рр. поділили між Всенародною бібліотекою України в Києві (книгозбірня, колекція рукописів) та Головним історичним архівом ім. В.Б. Антоновича. На час нацистської окупації фонд Університету перебував на зберіганні в освітньому відділі Головного історичного архіву). З позначкою «невідоме місце зберігання» згадувалися родові архіви польських магнатів з Волині без їхньої персоніфікації. Інформацію про можливість знаходження магнатських архівів з Волині на території Рейхскомісаріату України надав польський діяч В. Суходольський — на той час (1940 р.) директор Краківського державного архіву. За наказом німецької окупаційної влади українські архівісти, що залишалися в окупованому Києві, провели велику роботу по виявленню та обліку значної кількості архівних фондів, які мали відношення до історії та культури Польщі. Проте з'ясування усіх деталей та походження цих документів, обставин їх потрапляння до архівних фондів України затяглося аж до 1943 р. У зв'язку з вивезенням архівів при відступі німецької армії до Кам'янця-Подільського, у підсумку в січні 1944 р. нацистське архівне керівництво висловилося проти передачі Генерал-губернаторству Польщі документальних збірок з українських архівів, які в той час ще перебували на залізничній станції у місті. Тож ці претензії тоді так і залишилися не реалізованими³⁴⁶.

Нова політична реальність знову покликала до життя вимоги польського суспільства щодо повернення культурних цінностей, але вони тепер зосередилися на музеях, архівах та бібліотеках Львова. При цьому, активна позиція польської сторони в питаннях долі польських культурних цінностей отримала несподівану реакцію найвищого радянського керів-

---

³⁴⁵ *Себта Тетяна, Черкаська Наталія.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі // *Архіви України.* 2003. № 4–6. С. 204–205.

³⁴⁶ Там само, с. 205–210.

ництва. 22 серпня 1945 р. Радянський Союз спеціальною нотою Народного комісаріату закордонних справ задекларував, що частинами Червоної армії були виявлені культурні цінності, вивезені німецькими окупантами з польської Познані. У тому числі вказувалося на наявність 426 картин, 2 995 аркушів графіки, 201 тому книг, 84 предметів старовинної зброї, 11 354 предметів нумізматики та 299 предметів церковного начиння з дорогоцінних металів. Про місцеперебування цих пам'яток не повідомлялося, але наступний перебіг подій засвідчує, що ці зібрання на той час опинилися на території СРСР і, скоріше за все, були вивезені радянською адміністрацією з Німеччини разом з німецькими та іншими культурними цінностями. Цей крок радянського уряду мав інший зміст, ніж вимоги польської сторони щодо львівських зібрань і дійсно відповідав міжнародно-правовим нормам реституції предметів культури, втрачених внаслідок війни.

У зворотній ноті польського посольства у Москві було висловлене побажання, аби ці культурні цінності було повернуто до національного музею в Познані. Проте безпосередній процес їх передачі представникам Міністерства культури Польщі відбувся лише 20 лютого 1946 р. у м. Брест³⁴⁷. В акті передачі та описові майна, затвердженим директором Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна С. Меркуловим, зазначалося, що загалом було передано 15 733 предмети у 80 ящиках. У тому числі були 426 картин, 2 996 предметів графіки, 201 том книг, 84 предмети озброєння, 299 предметів церковного начиння, 11 354 предметів нумізматики, 374 предмети з порцеляни та скла, 13 археологічних пам'яток. Усі ящики були опечатані посольством Польщі у Москві. У Бресті цінний вантаж отримав директор Великопольського музею в Познані др. Гвідо Хмаржинський³⁴⁸.

Ці події засвідчили, що керівництво СРСР продемонструвало готовність підтримати авторитет та політичні позиції лояльного до себе польського уряду, використовуючи акти передач культурних цінностей, пов'язаних з історією та культурою польського народу. Тож саме в цьому ключі відбувався подальший розвиток безпосередніх українсько-польських стосунків у даній сфері.

Судячи з усього, реагуючи на запити польського керівництва та принципову думку у «верхах» СРСР, М. Хрущов особисто розглядав дане питання під кутом власного політичного успіху і був налаштований на позитивний його вирішення шляхом передачі Польщі певних вибірково

³⁴⁷ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы, с. 94–95.

³⁴⁸ РГАЛИ. Ф. 962. Оп. 6, Д. 1296. Л. 91–94.

підібраних культурних цінностей. Зокрема, вже в липні 1945 р. заступник голови Ради міністрів УРСР М. Бажан зробив офіційну заяву про готовність України до передачі Польщі культурного майна. З свого боку, польські дипломати і польські діячі в Україні неофіційно інформували польську владу, що справа переміщення «Оссолінеуму» до Польщі не складатиме жодних труднощів, «бо на те є запевнення Хрущова», і що щодо цього повернення «немає жодних сумнівів»³⁴⁹.

У травні 1945 р. директори львівських музеїв отримали доручення у терміновому порядку підготувати список польських мистецьких цінностей, з яких могли б бути відібрані предмети для передачі Польщі. У тому числі, це стосувалося Львівської картинної галереї. За даними І. Цепенди, тоді її залучені до цієї роботи співробітники-поляки підготували список, що нараховував 300 творів живопису³⁵⁰. 18 червня 1945 р. Львівський історичний музей направив за підписами директора музею О. Куця та головного хранителя фондів М. Кибальчича до українського уряду список пам'яток, пов'язаних з історією та культурою польського народу, що містився на двадцяти п'яти аркушах. До списку було включено 185 картин польських художників — переважно портрети польських королівських осіб, визначних діячів, представників польської шляхти; 300 медалей та монет XVII–XVIII ст.; 112 одиниць зброї XVII–XIX ст.; понад 100 одиниць зберігання (70 позицій у списку) зразків старовинного військового, літургійного та цивільного одягу XVII–XX ст.; 25 старовинних орденів та перснів³⁵¹.

Переліки предметів польського мистецтва навесні-влітку 1945 р. склали також мистецькі музеї Києва. Зокрема, Київський музей російського мистецтва включив до списків своєї полоніки 132 рисунки та акварелі, 35 творів живопису та 8 скульптур³⁵². Київський музей західного та східного мистецтва подав відомості щодо наявності 25 творів малярства, в тому числі були зазначені 11 творів художника Будкевича та портрет польського короля Стефана Баторія XVI ст. роботи невідомого митця³⁵³. Державний музей українського мистецтва відшукав у своїх фондах і зафіксував 30 творів малярства, пов'язаних з польською історією. Це були портрети польських королів та представників магнатських родів, виконаних у XVII–XVIII ст.³⁵⁴

³⁴⁹ *Matwijow Maciej*. Op.cit., s. 75, 77.

³⁵⁰ *Цепенда Ігор*. Вказ. праця.

³⁵¹ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Т. III. Спр. 1941. Арк. 1–12.

³⁵² Там само, арк. 16–25.

³⁵³ Там само, арк. 26.

³⁵⁴ Там само, арк. 27–29.

16 червня 1945 р. доручення РНК УРСР щодо відбору культурних цінностей для передачі їх польському урядові отримала Академія наук УРСР. Воно було розглянуте на засіданні Президії АН УРСР 3 серпня 1945 р. Після доповіді академіка Л. Булаховського ухвалено рішення «дати відповідні вказівки про вилучення з бібліотеки польських рукописів та стародруків, за винятком тих, що зв'язані з проблемою вивчення історії Західної України та всієї УРСР»³⁵⁵. У рішенні Президії АН України йшлося про зібрання з колишнього «Оссолінеуму» у філії Бібліотеки АН України у Львові. Це доручення виконали дуже оперативно — вже на початку вересня 1945 р. на 111 сторінках був складений перелік найбільш раритетних книг та рукописів поч. XVI–XVIII ст. з фондів «Оссолінеуму», що містив 50 тисяч найменувань³⁵⁶.

У вересні 1945 р. спочатку в Києві, а згодом у жовтні того ж року у Львові відбулися засідання спеціальної комісії, яка розглядала переліки культурних цінностей, які УРСР планувала передати Польщі. Процес їх роботи засвідчував, що в середовищі українських науковців, музейників, архівістів та бібліотекарів вкрай негативно сприйняли саму ідею передачі Польщі визначних культурних цінностей тоді, коли Україна зазнала надзвичайно тяжких втрат свого культурного надбання внаслідок війни. Як засвідчував автору учасник тих подій, згодом відомий науковець, член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко, йому разом з іншими українськими діячами неодноразово доводилося висловлювати таку позицію представникам уряду України та ЦК КП(б)У. Але там багатозначно вказували «на гору» і зазначали, що нічого змінити вже не можна. Проте в процесі подальших погоджень належних до передачі культурних цінностей ці списки все ж зазнавали змін. Так, зокрема, із списків «полоніки» Львівської обласної картинної галереї з 300 попередніх позицій спочатку було викреслено близько 140 творів, згодом, у вересні 1945 за участю комісії з Києва — ще близько 50 картин. А остаточно схвалено рішення про відправку до Польщі 166 картин та 9 скульптур³⁵⁷. Але й ці цифри не лишилися без змін і згодом ще раз були зменшені. Списки предметів мистецтва з різних закладів України, призначених до передачі Польщі, були затверджені 3 жовтня 1945 р. у Львові заступником голови Комітету у справах мистецтв при Раді міністрів УРСР О. Пашенком. Але й після того навколо них велися суперечки.

---

³⁵⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі, с. 25.

³⁵⁶ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Т. III. Спр. 1941. Арк. 73–183.

³⁵⁷ *Цепенда Ігор*. Вказ. праця.

У цьому відношенні показовою була скарга начальника відділу музеїв Комітету у справах мистецтв при РНК УРСР Р. Мельничука на адресу Львівської обласної картинної галереї, адресована 12 жовтня 1945 р. голові Комітету у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР М. Пашину: «... Комісія по відбору речей підійшла до цієї справи не урахувавши того, що мистецькі речі, які Радянський Уряд передає до Польщі, мусять вичерпувати представити тих польських майстрів, які знаходились в галереях Радянської України, як якісно, так і кількісно». Далі наводився список з 12 творів мистецтва, що їх Львівська картинна галерея не внесла в подані до уряду переліки, складені на виконання розпоряджень Комітету у справах мистецтв при РНК УРСР³⁵⁸.

Між тим, про дії та приготування української сторони було відомо польським дипломатам та урядовцям. І в самій своїй основі вони сприймалися негативно. Адже на той час на різних урядових рівнях розроблялася принципово інша за змістом польська модель вирішення справи передачі до Польщі культурних цінностей з територій, які відійшли до СРСР. У серпні 1945 р. посольство Польщі у Москві підготувало проект додаткового протоколу до радянсько-польського договору, за яким передбачалася «евакуація» усіх культурних цінностей з колишніх польських територій, що зосереджувалися в «польських національних фундаціях (бібліотеки, пам'ятки й експонати музейні, пов'язані з видатними поляками, предмети мистецтва)». Планувалося, що праця над погодженням цього протоколу мала бути завершена до 31 грудня 1945 р. А кінцевий термін евакуації відтермінувався до 1 липня 1946 р. В додатку, який складався з 9 пунктів, йшлося про зібрання бібліотечні (п. 1-7), музейні зібрання Оржеховича, Любомирських, Баворовських (п. 8), документи кол. державного архіву у Львові (п. 9). За польськими даними, щодо цього проекту з боку дипломатів СРСР ніби-то попередньо висловлювалася згода. Але потім виявилось, що в кінцевому варіанті підписаних документів цей протокол не фігурував³⁵⁹.

З свого боку, 13 червня 1945 р. міністр культури і мистецтва Польщі Е. Залевський оголосив про початок широкої акції щодо вимагання від СРСР польських культурних цінностей. Позиція міністерства полягала в тому, що «репатріація польського доробку культурного і мистецького повинна відбутися шляхом польсько-українського договору», а остаточні рішення має приймати змішана комісія. Вона мала розміщуватися в Москві, а у Львові та Вільнюсі (до 1939 р. — Вільно) мали міститися її представництва (підкомісії). У вересні 1945 р. був розроблений проект

³⁵⁸ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп.7. Т. III. Спр. 1941. Арк. 66.

³⁵⁹ *Matwijow Maciej*. Op. cit., s. 76.

відповідної міждержавної угоди. У поясненнях до проекту зазначалося, що він пропонується з огляду на втрати, яких зазнала польська культура внаслідок останньої війни, та стосується втраченого Польщею через дії СРСР, «польського надбання культурного, що перебуває на землях, які на день 31 серпня 1939 р. складала частину єдиної польської держави, і які згідно з договором про кордон від 16 серпня 1945 р. залишилися на стороні СРСР». Проект угоди передбачав передачу до Польщі тих «надбань культури народу польського, які за своєю суттю та характером не ... пов'язані з культурними надбаннями народів українського, білоруського та литовського». У тому числі, підлягали передачі зібрання художні, наукові, бібліотечні та архівні. З свого боку, пропонувалося, аби з Польщі були повернуті відповідні матеріали та культурні цінності, що мали дотичність до історії та культури українського, білоруського та литовського народів³⁶⁰.

Однак загальна міжнародна та політична ситуація була на користь СРСР, який міг розмовляти на ці теми з позицій впевненості та сили. Цілком очевидно, що керівництво СРСР не бажало, аби вирішення питання долі польських культурних цінностей було зафіксовано офіційними двосторонніми документами на дипломатичному рівні та відбувалося через створення та діяльність міждержавної комісії. Можливо, радянські керівники не хотіли, аби на офіційному рівні була піднесена тема союзу між нацистською Німеччиною та СРСР, наслідком якої став «пакт Молотова–Ріббентропа». З іншого боку, вони могли намагатися уникнути ситуації, коли такий акт повторював би минулі Ризькі угоди 1921 р., які тоді на практиці мали односторонній характер, коли з території СРСР, в тому числі України, до Польщі мало місце передання значних масивів культурних цінностей, тоді як навзаєм з Польщі нічого не було передано Україні, Росії та Білорусі. Той негативний досвід очевидно застерігав керівників СРСР та УРСР, аби не брати на себе зобов'язань з непередбаченими наслідками, які могли виникнути внаслідок роботи офіційних делегацій сторін. А трактування кроків СРСР з передачі культурних цінностей як «дару» дозволяло керівництву країни не лише тримати справу під контролем, але й отримати з цієї акції максимальні політичні та моральні дивіденди. Проте така позиція передбачала, що процес передачі культурних цінностей до Польщі мав практично односторонній характер без зустрічних вимог щодо передачі польською стороною українських культурних цінностей. Очевидно, це питання не лише не турбувало Кремль в умовах існуючої боротьби проти «українського буржуазного

---

³⁶⁰ Op. cit., s. 73–75.

націоналізму» та збройного опору з боку Української повстанської армії, а й взагалі відкидалося як таке.

Тому з політичних та практичних міркувань для СРСР найбільш зручною формою передачі польських культурних цінностей була саме форма «дару». Безумовно, ця формула до певної міри влаштувала й українське керівництво.

Однак польська сторона наполегливо намагалася змінити радянську позицію. Вважаючи, що з українцями їй буде складніше домовлятися, були зроблені спроби перенести акценти дій на рівень загальносоюзного керівництва. Так, 6 вересня 1945 р. посол Польщі в СРСР Г. Раабе порушив питання передачі польських культурних цінностей з України під час зустрічі з керівниками зовнішньополітичного відомства СРСР В. Молотовим, а 14 вересня — з його заступником А. Вишинським. За звітами польських дипломатів, Молотов та його заступник поставилися до цього питання «прохолодно». При цьому Молотов назвав його «дуже складним» і запропонував, аби польська сторона подала для розгляду конкретні пропозиції³⁶¹. 16 серпня 1945 р. під час підписання угоди про кордон польські представники знову піднесли тему повернення культурних цінностей. Це питання також порушував міністр культури і мистецтва Польщі В. Ковальський під час візиту до СРСР і перебування в Москві та Києві у серпні–вересні 1945 р. В той же час, міністерство культури і мистецтв Польщі вимагало від польського МЗС пришвидшення справи укладання радянсько-польської угоди про передачу культурних цінностей і наполягало, аби це питання вирішувалося не з окремими радянськими республіками, а безпосередньо з урядом СРСР³⁶².

У другій половині вересня 1945 р. відбувся офіційний візит до Києва заступника голови Крайової Ради Народової С. Грабського, підсекретарів Президії Ради міністрів Польщі Є. Бермана та В. Вольського. В ході переговорів польська сторона знову звернулася до теми передачі Польщі культурних цінностей і поміж іншого акцентовано було порушено справу усього комплексу «Оссолінеума». Але жодних домовленостей з цього приводу досягнуто не було. 20 вересня 1945 р. сторонами був підписаний спільний протокол (з української сторони його підписав заступник голови уряду УРСР Д. Мануїльський), за яким Україна погоджувалася передати Польщі ряд монументальних пам'яток Львова, пов'язаних з польськими діячами, за виключенням пам'ятника Міцкевичу. Цей акт було зафіксовано в додатку до угоди про репатріацію громадян від 9 вересня 1944 р. (п. 2), в якому стверджено: «Голова Раднаркому УРСР М.С. Хру-

³⁶¹ *Matwijow Maciej*. *Op. cit.*, s. 78.

³⁶² *Op. cit.*, s. 75, 78–79.

щов погодився передати Уряду Польщі польські національні пам'ятники, що перебувають у місті Львові, пов'язані з історією і культурою Польщі, водночас висловив побажання залишити у Львові пам'ятник Міцкевичу як письменнику, котрий користується популярністю та любов'ю українського народу. Пан Грабський від імені польського Уряду висловив подяку Урядові УРСР за цей великодушний та дружній акт»³⁶³.

У той же час, цілком очевидно, що переговори у Києві прискорили дії української сторони по відбору пам'яток для передачі до Польщі. 18 жовтня 1945 р РНК УРСР затвердив постанову «Про передачу з музеїв України історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки». Постановою визначалося, що загальна чисельність музейних предметів, що передаються до Польщі мала складати 577 одиниць зберігання. В тому числі з Львівського історичного музею передбачалося передати 169 предметів, з Львівської картинної галереї — 116, з Київського музею російського мистецтва — 175, з Київського музею західного і східного мистецтва — 24, з Київського музею українського мистецтва — 30. Загальна кількість книг і рукописів для передачі Польщі з Львівської філії Бібліотеки АН УРСР була встановлена в розмірі 50 000 одиниць³⁶⁴. Вже в жовтні 1945 р. спеціальним потягом ці культурні цінності були доставлені на територію Польщі.

Такий жест, на думку керівництва СРСР та УРСР, мав би справити враження на польських урядовців та польське суспільство загалом. Зокрема, з приводу ухвали українського уряду, М. Хрущов звернувся з листом до прем'єр-міністра уряду Польщі Є. Осубка-Моравського, у якому зазначалося: «У відзначення нашої великої дружби та взаєморозуміння між польським та українським народами шлемо Вам скромний дарунок — музейних експонатів 557, книг та рукописів — 50 000. Цей скромний дар допоможе польському народові скоріше відбудувати музеї та бібліотеки польської народної культури»³⁶⁵.

Однак жодної публічної реакції з боку польського уряду на постанову уряду УРСР про передачу Польщі в якості дару культурних цінностей виявлено не було. Тож того ефекту, на який розраховувало українське керівництво, спішно готуючи цей односторонній акт передання культурних цінностей, не відбулося. Справа, фактично, зависла в повітрі. Цілком

---

³⁶³ *Op. cit.*, s. 76; *Акуленко В.І.* Україна — Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.), с. 4.

³⁶⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 576.

³⁶⁵ *Акуленко В.І.* Україна — Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.), с. 4.

можливо припустити, що уряд України і особисто М. Хрущов почувалися ображеними.

Більше того, наприкінці жовтня через Москву до уряду УРСР надійшов запит щодо вимог Польщі про передачу 500 тис. одиниць зберігання з фондів колишнього «Оссолінеуму». На що Д. Мануїльський сухо відповів МЗС СРСР, що український уряд вже ухвалив рішення про передачу 50 тис. книг і рукописів, 577 музейних експонатів. Додаткові передачі будуть можливі лише після вивчення усього фонду «Оссолінеуму»³⁶⁶.

Знову справу «Оссолінеуму» підсекретар Президії Ради міністрів Польщі Є. Берман порушив під час візиту В. Молотова до Польщі 24 жовтня 1945 р. Але Молотов ухилився від конкретних відповідей. Тому на кінець 1945 р. МЗС Польщі був підготовлений проект договору з УРСР щодо взаємного обміну культурними цінностями і «репатріації із своїх територій тих культурних цінностей, які з огляду на свій національний характер складають культурну власність іншої договірної сторони». Проект договору було передано першому заступнику Голови Ради міністрів УРСР М. Бажану, коли він прибув з візитом до Варшави в першій половині грудня 1945 р. Тоді ж в розмові з М. Бажаном представники МЗС та Міністерства культури і мистецтва Польщі відкрито висловили негативне ставлення польської сторони до концепції «дару», яка втілювалася в життя з боку УРСР. Та змінити позицію української влади їм не вдалося. І це питання залишилося без відповіді. Тож справа лише була відтермінована³⁶⁷.

Позиції сторін лишалися незмінними і на початку 1946 року. Так, в січні 1946 р. у ході радянсько-польських консультацій у відповідь на запит польської сторони заступник міністра закордонних справ СРСР А. Вишинський дав зрозуміти послу Польщі в Москві Раабе, що Москва має намір дистанціюватися від вирішення проблеми польських претензій, і що полякам необхідно вести переговори з кожною з окремих дотичних до справи радянських республік. Незважаючи на це, польський уряд направив в лютому 1946 р. до уряду СРСР меморандум, в якому містилося прохання видати спеціальне розпорядження уряду СРСР щодо реалізації рішення про передачу національної польської культурної спадщини з теренів Західної України, Білорусі та Литви «в порозумінні» з урядом Польщі. При цьому, у документі наголошувалося на політичних аспектах питання і стверджувалося значення «ревіндикації» польських культурних цінностей для думки польської інтелігенції та широкої гро-

³⁶⁶ *Цененда Ігор*. Вказ. праця.

³⁶⁷ *Matwijow Maciej*. Op. cit., s. 76, 79–80, 98.

мадськості, а також те, що це буде сприяти ствердженню загальної політичної лінії на добрі та дружні стосунки з урядом СРСР. А вже 11 березня 1946 р. посольство Польщі у Москві звернулося до уряду СРСР з черговою нотою щодо укладання угоди з СРСР стосовно передавання до Польщі культурних цінностей, до якої додавався перелік на 29 сторінках тих об'єктів, на які претендувала Польща³⁶⁸.

Однак український уряд притримувався своєї лінії. Зокрема, в лютому 1946 р. під час перебування в Лондоні глава делегації УРСР при ООН заступник голови Ради міністрів УРСР Д. Мануїльський у відповідь на пряме запитання кореспондента ПАП щодо передачі Польщі культурних цінностей з теренів Західної України заявив, що «існує ухвала українського уряду, що всі пам'ятки, пов'язані з польською культурою у Львові, а перед усім усі книги і бібліотеки, передаємо у розпорядження уряду і народу польського»³⁶⁹. У той же час, у польських джерелах йдеться про позицію заступників голови РНК УРСР М. Бажана та Д. Мануїльського які «хоча й визнавали права поляків на предмети, «ними створені, чи такі, що були довгий час у їхній власності і стали частиною їхнього культурного надбання», проте зволікали з прийняттям рішення». При цьому робився висновок, що причиною такого «зволікання» було очікування на рішення з Москви³⁷⁰.

Навесні 1946 р., польська сторона, намагаючись розблокувати процес, обмежила свої вимоги двома символічними для Польщі об'єктами — «Оссолінеумом» та «Рацлавіцькою панорамою». 13 березня до МЗС СРСР була направлена нота щодо передачі зі Львова «Рацлавіцької панорами» і збірки картографічних матеріалів³⁷¹.

Очевидно, як відповідь на тиск з польського боку, 11 квітня 1946 р. парторганізація львівських установ АН УРСР направила до Львівського обкому КП(б)У доповідну записку щодо втрат і вивезення на територію Польщі під час Другої Світової війни культурних цінностей Львова та ті українські культурні цінності, які опинилися на території Польщі внаслідок змін кордонів. Записка була підписана секретарем партійної організації Львівської наукової бібліотеки. В ній, зокрема, зазначалося, що під час німецької окупації зі Львова на територію Польщі було вивезено велику кількість культурних цінностей з установ АН УРСР. У тому числі, з етнографічного музею 356 предметів старовинного народного одягу,

³⁶⁸ *Op. cit.*, s. 81–83.

³⁶⁹ *Op. cit.*, s. 81.

³⁷⁰ Акуленко В.І. Україна — Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.), с. 4.

³⁷¹ *Matwijow Maciej. Op. cit.*, s. 83.

34 зразків килимів та покривал, 170 предметів кераміки. З природничого музею АН УРСР було забрано 256 експонатів відділу зоології, 2 408 відділу геології, 1 450 відділу ботаніки, наукова бібліотека втратила 420 томів. З Львівської філії Бібліотеки АН УРСР (створена у 1940 р. на базі 84 бібліотек Львова, в тому числі колишнього закладу Оссолінських — С.К.) за наведеними даними було вивезено 36 ящиків цінних архівів і 6 000 стародруків з українського та російського сектору, 8 000 стародруків, 2 000 рукописів та 15 000 книг з єврейського сектору, 3 200 стародруків XV–XVI ст., 2 500 рукописів, 2 700 цінних документів, біля 40 000 книг, 240 карт та 2 400 гравюр визначних майстрів. Загалом з фондів бібліотеки було вивезено 72 000 томів книг, 4 500 рукописів, 46 ящиків інших архівних матеріалів, 2 400 гравюр та 240 карт. У той же час, приверталася увага до того, що на територіях Польщі, які відійшли до неї через зміни кордонів, перебувають визначні українські бібліотечні та музейні зібрання. Серед них називалися український музей «Стравігор» у Перемишлі, при якому крім унікальних предметів старовинного мистецтва XVII–XVIII ст. та інших музейних цінностей, існувала бібліотека з 40 000 томів, серед яких було чимало цінних стародруків. Перемишльська капітульна греко-католицька бібліотека, що мала в своїх зібраннях велику кількість архівних документів та понад 30 000 книг, матеріали, пов'язані з діяльністю І. Франка, В. Щурата та багатьох інших українських діячів. Випозичальна бібліотека ім. П. Могили, яка мала у своїх фондах між 80–100 тис. томів книг та музичний архів українського театру у Перемишлі. Історичний музей Лемківщини у Сяноці, відомий рідкісними зразками іконопису підгірських церков XV–XVIII ст. Згадувалися також деканальна бібліотека у с. Висовій на Лемківщині, в якій був великий архів документів від XVIII ст., архівна бібліотека у м. Ярославі, заснована Л. Бачинським, архів і бібліотека М. Драгоманова в українському інституті у Варшаві, низка приватних бібліотек відомих українських науковців. Доповідна записка завершувалася пропозиціями поставити питання про передачу цих зібрань Україні: «Оскільки ці цінності належать українському народу, бажано було б підняти клопотання про пересилку їх на територію УРСР, враховуючи ще й той факт, що в час німецької окупації (як було зазначено вище) величезна кількість музейних експонатів та книжкового фонду бібліотек було вивезено до Польщі та не повернулось»³⁷².

Ця доповідна записка була використана львівським обкомом КП(б)У для підготовки більш розлогого документа про вивезені внаслідок оку-

³⁷² Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 328–330.

пації з теренів Західної України культурні цінності, які потрапили на територію Польщі. У наведених даних фігурували згадки про переміщені музейні та бібліотечні зібрання, у тому числі акценти були зроблені на масштабних втратах бібліотеки Львівського університету ім. І. Франка та унікальних бібліотек багатьох університетських кафедр і кабінетів. Згадувалися також українські музейні та бібліотечні зібрання в Польщі, про які писали львівські науковці. Доповідна записка була направлена до ЦК КП(б)У, а звітти — до МЗС УРСР із завданням підготувати на її основі проект відповіді М. Хрущова на польські претензії з контраргументами, яка мала бути направлена до МЗС СРСР³⁷³.

Але в другій половині квітня — на початку травня 1946 р. українська позиція раптово зазнала змін. 6 травня 1946 р. уряд УРСР ухвалює постанову «Про додаткову передачу історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому урядові національної єдності Польської республіки». Нею український уряд на додаток до попереднього рішення від 18 жовтня 1945 р. дозволяв передати до Польщі «культурно-історичні цінності польського народу, що додатково виявлені у фондах Львівського історичного музею (32 експонати) та у Львівській картинній галереї (31 картину)». Водночас, АН УРСР зобов'язувалася додатково передати з Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР 100 тисяч книг і рукописів³⁷⁴.

Цілком очевидно, що зміна поглядів українських керівників у питаннях передачі до Польщі культурних цінностей відбулася не сама по собі. Скоріше за все, змінилася позиція найвищого керівництва СРСР, яке керуючись, перш за все, політичними інтересами, прийняло рішення піти на поступки польській стороні. Це підтверджується наступним розвитком подій.

23 травні 1946 р. до Москви прибула делегація у складі Президента Крайової Ради Народової Польщі Б. Берутом та прем'єром Е. Осубко-Моравським, а також за участю міністра культури і мистецтв Польщі В. Ковальського. При зустрічі із Й. Сталіним поміж інших питань ними було порушено справу передачі Польщі культурних цінностей, на які претендувала Польща. При цьому, за свідченнями Осубко-Моравського, Хрущов висловлював великий спротив і між ним та Хрущовим відбулася гостра полеміка. Хрущов ухилявся від спроб польської делегації домогтися якогось підписання спільних документів щодо більш широкого трактування справ передачі культурних цінностей до Польщі. А при обго-

³⁷³ Цепенда. Ігор. Вказ. праця.

³⁷⁴ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Збірник документів. Т. II (червень 1941 — 1960 рр.). К.: Головне видавництво політичної літератури, 1961. С. 100.

воренні долі «Рацлавіцької панорами» він взагалі висловив думку, що панорама має бути знищена, бо присвячена війні поляків з росіянами. Але Сталін не підтримав Хрущова і детально обговорював питання панорами з Б. Берутом з позицій впливу на політичні настрої польського суспільства³⁷⁵. Наприкінці червня 1946 р. у Польщі мав відбуватися референдум і вибори до парламенту, що очевидно викликало його посилену увагу.

Є всі підстави вважати, що саме під час цих переговорів керівництвом СРСР з точки зору політичної доцільності було остаточно вирішено піти на додаткові поступки польській стороні. Про це свідчить коментар Б. Берута, який при поверненні до Польщі на офіційній прес-конференції повідомив, що справа «ревіндікації» польських культурних цінностей, які «залишилися по той бік лінії Керзона» обговорювалася і наголосив на «скорому поверненні до Польщі ... цінних для нас пам'яток історичних, витворів мистецтва і книжкових зібрань». У тому числі конкретно було вказано на «Рацлавіцьку панораму» та зібрання «Оссолінеуму»³⁷⁶.

Протягом червня 1946 р. переговори на різних рівнях щодо передачі до Польщі культурних цінностей відбувалися з великою інтенсивністю. 18 червня 1946 р. польська сторона через консультації з МЗС СРСР ще раз спробувала домогтися укладання польсько-радянської угоди про передачу культурних цінностей. Однак там послалися на позицію Хрущова і польських представників знову скерували до уряду УРСР, щоб справа була полагоджена безпосередньо між урядами УРСР та Польщі. У другій половині червня до України прибула польська делегація на чолі з Я. Берманом, в складі якої були також генеральний уповноважений у справах репатріації уряду Польщі В. Вольський та заступник міністра закордонних справ Польщі Я. Замбровський. Головною метою їх приїзду було обговорення справи передачі домовлених культурних цінностей. В основі переговорів лежали листи, направлені 22 червня 1946 р., Б. Берутом до М. Хрущова та Д. Мануїльського, в яких знову акцентувалася справа «Рацлавіцької панорами» та «Оссолінеуму» з огляду на політичну ситуацію та близький референдум у Польщі. У тому числі, Берут просив передати «Осолінеум» «по можливості у цілості»³⁷⁷. В ході візиту польської делегації відбулися переговори, в яких брали участь з польського боку Берман і Вольський, з українського — Мануїльський, Бажан і Пашин. У підсумку кількадечних консультацій 24 червня 1946 р. було підготовлено спільне повідомлення, згідно з яким, українська сторона погодилася «на знак дружби між обома народами» і в якості допомоги

³⁷⁵ *Matwijow Maciej*. Op.cit., s. 85.

³⁷⁶ Op. cit., s. 86.

³⁷⁷ Op. cit., s. 86.

Польщі у відбудові її культури передати польському народу «скарби львівської книгозбірні Оссолінеум, Панораму Рацлавіцку, картини знаменитих художників, численні музейні експонати, цінні рукописи, а також інші мистецькі та історичні пам'ятки, пов'язані з польською культурою, наукою та мистецтвом». Збірки мала передати спеціальна урядова делегація від України під керівництвом голови Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР М. Пашина. 25 червня 1946 р. про підписаний документ подало інформацію РАТАУ, а 27 червня він був опублікований у Польщі в газеті «Rzeczpospolita» під назвою «Оссолінеум і цінні пам'ятки польської культури повертає Польщі уряд Радянської України»³⁷⁸.

За наслідками переговорів український уряд затвердив дві постанови — «Про вивезення з м. Львова «Рацлавіцкої панорами» і передачу її Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки» від 22 червня 1946 р. та «Про передачу історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки» від 5 липня 1946 р.³⁷⁹ Згідно з останньою, з філії бібліотеки Академії наук УРСР у Львові мав бути переданий «весь фонд колишньої бібліотеки “Оссолінеум”, за винятком книжок, рукописів і архівних матеріалів, що мають безпосереднє відношення до історії, науки, літератури, мистецтва і господарства України». Водночас був остаточно сформований перелік музейних об'єктів, що підлягали передачі до Польщі — 742 твору мистецтва. У тому числі, зі Львівської картинної галереї — 208, Львівського історичного музею — 197, Львівської виставки художньої промисловості — 65, з художніх музеїв Києва — 272 експоната³⁸⁰.

У другій половині липня до Варшави прибула українська урядова делегація на чолі з М. Пашиним, до якої приєдналися представники радянського посольства в Польщі Яковлев і Путін. 24 липня 1946 р. у Національному музеї розпочалися переговори щодо передачі польських культурних цінностей. М. Пашин оголосив про цілі та мотиви, якими керується уряд УРСР у зв'язку з передачею польських культурних цінностей і довів польській стороні загальні дані щодо кількості тих об'єктів, які заплановані до передачі. Представники польської делегації до останнього сподівалися, що їм вдасться домогтися створення змішаної польсько-української комісії і спробували вивести цю тему на рівень

³⁷⁸ Op. cit., s. 87.

³⁷⁹ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду: Збірник документів. Т. II (червень 1941–1960 рр.), с. 113–114.

³⁸⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали, с. 341–342.

офіційної дискусії. Однак наступні два дні переговорів (25 та 26 липня) показали, що сподівання польської сторони залишилися нездійсненими. Українські представники ухилялася від дискусії на цю тему, посилаючись на відсутність повноважень у цій справі і твердо притримувалися загальної концепції передачі культурних цінностей як дару³⁸¹. 27 липня українська делегація зустрілася з Б. Берутом, якому було урочисто вручено бюст Ф. Шопена роботи Дуніковського та лист М. Хрущова з повідомленням, що невдовзі відбудеться наступна велика передача культурних цінностей. Делегація залишилася в Польщі і згодом відвідала Вроцлав, де 30 липня 1946 р. відбулася урочиста передача культурних цінностей, після чого мала зустрічі в Кракові³⁸².

Другий потяг з України з переданими Польщі культурними цінностями перетнув польський кордон і прибув до Перемишля 18 липня 1946 р. о 13.30. Він складався з п'яти критих вагонів, двох вагонів з «Панорамою Рацлавіцкою» та пасажирського вагона з членами української делегації. Вантаж потяга містив, окрім панорами, 484 великих скрині: 418 скринь з фондами «Оссолінеум» (7 038 рукописів, 35 565 стародруків, 107 397 видань XIX–XX ст.), та 66 із музейними зібраннями (40 скринь з картинами Львівської картинної галереї, 12 скринь з предметами з Львівського історичного музею, 5 скринь з фондами Львівського художньо-промислового музею, 9 скринь з пам'ятками з музеїв Києва). Зустріч делегацій була дуже бурхливою і завершилася великим бенкетом. Далі потяг у супроводі військового караулу рушив до Кракова, Катовиць та Вроцлава, де 30 липня відбулися основні урочистості та офіційне підписання протоколів передачі культурних цінностей³⁸³.

Президент Крайової Ради Народової Польської Республіки Болеслав Берут 6 серпня 1946 р. у листі до Ради міністрів УРСР із цього приводу відзначав: «Польський народ, сильно прив'язаний до своїх національних пам'яток, з глибоким визнанням і вдячністю ставиться до роботи, яку здійснили радянські діячі культури. Повернення цінностей допоможе нам у відновленні знищених музеїв та бібліотек і сприятиме подальшому розвитку науки і культури ... Позиція Уряду УРСР, яка відповідає глибокому розумінню потреб польської культури, що виражається, зокрема, в передачі нам цінностей Оссолінеуму, «Рацлавіцкої панорами» та інших

³⁸¹ *Matwijow Maciej*. Op. cit., s. 89, 91.

³⁸² Op. cit., s. 91.

³⁸³ Op. cit., s. 100–101; Поточний архів Міністерства культури України. Місіло Євген. Про передання матеріалів бібліотеки «Оссолінеум» у Львові. (Рукопис).

польських культурних цінностей, щиро вітається з боку польського народу»³⁸⁴.

Але цей крок української сторони не вичерпував питання. 12 грудня 1946 р. уповноважений Президії АН УРСР професор Г. Савін та директор Львівської філії Бібліотеки АН УРСР академік В. Щурат звернулися до заступника голови Ради міністрів УРСР М. Бажана з доповідною запискою, в якій повідомляли, що бібліотекою додатково підготовлено для відправки і упаковано ще 67 381 книг з фондів колишнього «Оссолінеуму». Щодо інших матеріалів, які лишалися у фондах бібліотеки, то їх висновок був однозначним — матеріали невивчені і нерозібрані та ті, що мають відношення до історії та культури України та СРСР в цілому, «відправити в Польщу не можна»³⁸⁵. Вказівки щодо відправки зі Львова цієї партії книг, рукописів та стародруків надійшли лише навесні наступного року. Тож третій транспорт із зібраннями з фондів «Оссолінеум» прибув до Вроцлава 26 березня 1947 р.³⁸⁶

Отже, загалом передані Україною культурні цінності прибували у Польщу трьома ешелонами — у жовтні 1945 р., липні 1946 р. і в березні 1947 р. Серед переданих художніх творів з музеїв Києва і Львова були переважно історичні портрети видатних польських діячів, ікони, картини роботи Матейка, Коссака, Гротгера, Павліковського, Орловського, Годлевського, Подуровського й багатьох інших видатних польських художників. Були представлені також мистецтво різьблення, скульптура, польські історичні нагороди, пам'ятні медалі, монети, польський військовий та літургійний одяг, особисті речі видатних польських діячів. Серед найбільш цінних предметів з Львівського історичного музею можливо назвати срібну медаль Стефана Баторія, золоту аграфу з медаллю для єпископа Бандурського та його особистий срібний перстень із зображенням Божої Матері, Пам'ятну медаль битви під Оливою 1627 р., срібний кубок із зображенням Сігізмунда III 1630 р., пам'ятки, вийняті з гробниці гетьмана С. Жолкевського, військовий хрест «вертута Мілітарі» 1792 р., орден Св. Станіслава першого класу з стрічкою та золотим хрестом, срібний золочений ключ Шамбелянський з часів Станіслава Августа, срібний кубок із зображенням Владислава IV, срібна печатка з гербом Собеського, 15 срібних монет Яна III Собеського XVII ст. та інші. З Львівської картинної галереї до Польщі передали ікони «Розп'яття»

---

³⁸⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 579.

³⁸⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі, с. 32–33.

³⁸⁶ Поточний архів Міністерства культури України. Місіло Євген. Про передання матеріалів бібліотеки «Оссолінеум» у Львові. (Рукопис).

(XVI ст.), «Постаті чотирьох мучеників» (дві ікони, XVII ст.), портрети XVIII ст. генерала Войни та князя Й. Понятовського, сім картин олією Я. Матейка на історичну тематику та 34 його рисунки з портретами польських історичних діячів, картину Бернардо Каналетто «В'їзд Ю. Осолінського до Риму», картини М. Бачіарелі (портрети єпископа Сотлиса, князя С. Любомирського, Браніцької), багато картин і акварелей А. Гротгера, Ю. Коссака тощо. Серед «подарованих» Польщі творів мистецтва з фондів Київського музею західного та східного мистецтва зазначимо портрет польського короля Стефана Баторія XVI ст., старовинний портрет кардинала Рішельє, портрет Анни Ягелонки XVI ст., багато картин майстрів польської школи XIX ст. з портретами польських діячів та представників відомих родин. Портрет невідомого польського магната XVII ст. й багато історичних портретів XVIII ст. передали до Польщі з Державного музею українського мистецтва — портрети польських королів Яна Собеського, Генріха III, Станіслава Лещинського, дружини польського короля Вишневецького Елеонори, воеводи Любельського, Яна Радзивілла, князя Понятовського, князя Антоніуса Островського, Антонія Кам'янецького, Станіслава та Себастьяна Любомирських, карта XVIII ст. історичної перемоги Яна Собеського під Хотиним. З Київського музею російського мистецтва передали живописні твори (портрети, історичні сцени, пейзажі) таких польських художників, як Бородіковський, Браніцка, Вільчинський, Качановський, Крашевський, Крижанівський, Костжевський, Коханевський, Лінінський, Мардасевич, Страшинський та багатьох інших. Слід додатково зазначити, що на фонди київських музеїв першопочатково Польща взагалі не претендувала. Зі збірок колишнього «Оссолінеуму» у Львові в ці роки до Польщі, за різними оцінками з українських джерел, у цілому було передано від 217 тис. 393 одиниць збереження до 267 тис. одиниць збереження, у тому числі книги, гравюри, стародавні карти, а також 7 068 рукописів і 41 тис. 505 стародруків XVI–XVII ст.³⁸⁷ Слід зазначити, що суттєві розходження у кількості переданих предметів виникають при звірках кількості предметів за списками, складеними українською стороною, і списками, які склалися польськими фахівцями після отримання вантажів. На думку деяких українських науковців, при комплектуванні належних до відправки предметів, участь в якому брали колишні співробітники «Оссолінеуму», до скринь було покладено багато більше фондових одиниць, ніж це фігурувало в офіційних списках об'єктів, призначених для передання.

³⁸⁷ ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 7. Т. III. Спр. 1941. Арк. 1–44; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі, с. 10, 32–35.

У 1949 році польське генеральне консульство порушило питання щодо демонтажу та додаткової передачі до Польщі ряду монументальних пам'ятників польським діячам у Львові. Спочатку Львівська обласна рада, а потім український уряд дали згоду на цей акт. Уряд УРСР погоджував цю справу з Й. Сталіним і отримав від нього згоду. Того ж року урядові Польщі були передані пам'ятники польському королю Яну III Собеському, письменникам К. Уейському та А. Фредру³⁸⁸.

Ці події відбувалися на тлі цілковитого ігнорування з боку Польщі законних і обґрунтованих вимог України щодо повернення втрачених культурних цінностей, які внаслідок Другої Світової війни опинилися на польській території. Так, зокрема, влітку 1948 р. Міністерство закордонних справ СРСР відповідно до звернення Львівського державного університету ім. І. Франка розпочало переговори з польською владою щодо книг з бібліотеки університету, які були вивезені нацистами до Польщі і по війні знайдені у м. Аделін (Сілезія). Це були декілька десятків ящиків з книгами, стародруками та рукописами. 27 липня 1948 р. МЗС УРСР повідомило Львівський обком КП(б)У, що польська влада не погоджується з цими вимогами і стверджує, що більшість виявленої літератури за своїм походженням і змістом відноситься до пам'яток польської культури. Окрім того, зверталася увага на той факт, що багато книг зберігають знаки, які засвідчують їх приналежність до території сучасної Польщі (фонди Бенедектинського монастиря у м. Тинець та на Лисій горі, езуїтського колегіуму у м. Ярославлі, зібрання книг Козебродського, книги професорів краківського університету тощо). Відповідно, повідомляло МЗС УРСР, «польские товарищи» висловили готовність негайно передати книги, що мають відношення до культури народів СРСР, але просять залишити у Польщі матеріали, «що відносяться до культури польського народу». У цьому зв'язку українське дипломатичне відомство поставило низку запитань до партійного керівництва Львівської області, серед яких були прохання повідомити, яку практичну, історичну та культурну цінність мають виявлені книги; чи є у наявності документи, що підтверджують юридичні права Львівського університету на них (документи про придбання, заповіти тощо); які з віднайдених книг можливо було б залишити у Польщі³⁸⁹.

Запит був переадресований до Львівського університету. Відповідаючи на нього Львівському обкому КП(б)У, директор Наукової бібліотеки Львівського університету В. Осечинський 16 серпня 1948 р. повідомляв,

³⁸⁸ Цепенда Ігор. Вказ. праця.

³⁸⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953, с. 571–572.

що «усі книги, вивезені німцями, є власністю бібліотеки університету, внесені до її інвентарних книг, зокрема в друковані каталоги (інкунабули) або надруковані описи (деякі рукописи)»³⁹⁰. Зазначалося, що більшість з них надійшло до університету ще наприкінці XVIII ст. при ліквідації австрійським урядом монастирів на території Галичини. Частина книг, що надійшли у 1936–1938 рр., була придбана з с. Дзвинячки (Західна Україна) від дружини покійного Козебродського українки Варвари Коденюкової-Козебродської. Тож, на його думку, існували усі юридичні підстави для повернення цих книг до університету. У записці високо оцінювалося практичне та історичне значення цих книг, зокрема і з позицій недопущення порушення цілісності зібрання полоніки Львівського університету. Тому, наполягав В. Осечинський, «про передання Польщі книг Козебродського тільки тому, що вони входили в цю колекцію — не може бути й мови»³⁹¹. Він також наголошував, що окрім інкунабул та печатних книг, нацисти вивезли й найбільш цінні рукописи університетської бібліотеки. У тому числі — три розкішно ілюстровані рукописи на пергаменті XV ст. — католицькі літургічні книги, що походили з Тинецького бенедиктинського монастиря і мають особливо значну цінність. Проте Наукова бібліотека Львівського університету погоджувалася на їх передання до Польщі. Усе інше, на її переконання, мало повернутися у Львів³⁹².

Львівський обком КП(б)У протягом тривалого часу не наважувався донести до Києва і Москви позицію університету і усіляко зволікав з відповіддю. І таки дочекався «сигналу», який визначив подальшу долю книг та інших матеріалів з бібліотеки Львівського університету. 16 вересня 1948 р. МЗС УРСР надіслало у Львів повторного листа, у якому звернуло увагу на затримку з відповіддю на його запит і zarazом надало наступну інформацію: «Доводимо до Вашого відома, що Міністерство вищої освіти СРСР вважає можливим залишити у Польщі матеріали, що відносяться до пам'яток польської культури, а також книги, що є власністю польських професорів та науковців»³⁹³. Цього було цілком достатньо для Львівського обкому КП(б), щоб ухвалити «правильне» за мірками партійної номенклатури рішення. Вже 24 вересня 1948 р. секретар обкому по пропаганді Ломов повідомив МЗС УРСР про наступне: «На Ваш запит пр. 692 від 27.VII.1948 р. в справі книжок, вивезених німецькими окупантами з львівських бібліотек, обком КП(б)У повідомляє, що книжки, знайдені у Польщі, можуть бути передані Польській

³⁹⁰ Там само, с. 572.

³⁹¹ Там само, с. 573.

³⁹² Там само, с. 574.

³⁹³ Там само, с. 576.

республіці»³⁹⁴. Водночас, того ж дня Львівський обком КП(б)У направив до МЗС УРСР шість книг, які належали до «Курницької бібліотеки»³⁹⁵, «для передачі їх представникам Польської Республіки»³⁹⁶.

Оцінюючи події тих років, можемо прийти до наступних висновків. З точки зору міжнародно-правових норм, повоєнний польсько-радянський кордон не став наслідком «пакту Молотова–Ріббентропа», а був погоджений сторонами шляхом укладання двосторонніх угод. Діючі на той час правові норми не містили прямих зобов'язань СРСР та УРСР передавати Польщі культурні цінності, які опинилися по радянський бік кордону. Тому це питання могло вирішуватися виключно шляхом домовленостей та доброї волі сторін. Ініціатором його розгляду був уряд Польщі, який діяв відповідно до настроїв та бажань польського суспільства. Кожна з сторін по різному бачила шляхи вирішення проблеми і мала право на власну позицію. Керівники СРСР та УРСР як відповідь на звернення польської сторони обрали форму одностороннього «дару», яка була найбільш зручною та вигідною для них з огляду на різні мотиви. Безспірним є той факт, що домінуючу роль у переговорному процесі відіграв політичний фактор та принцип політичної доцільності для зовнішньополітичних інтересів СРСР і рішення особисто Й. Сталіна тут були визначальними. Разом з тим, роль українського фактору навіть за таких умов все ж не була пасивною. Наукова громадськість та уряд УРСР брали активну участь у переговорному процесі і, наскільки це було можливо в тих умовах, намагалися відстоювати інтереси України. Зазначимо, що від самого початку польських звернень з приводу передачі культурних цінностей, українська сторона була налаштована до них у цілому позитивно. Але ключовою проблемою тут були масштаби таких передач, на які претендувала Польща, і які накладалися на ті колосальні втрати культурних цінностей внаслідок війни та окупації, що їх зазнала культура України. Тому позиції сторін не співпадали, як тепер позиції сучасних українських та польських дослідників в оцінках тих подій можуть не співпадати. Для багатьох польських авторів та діячів науки і культури передані у другій половині 1940-х рр. XX ст. культурні цінності далеко не повною мірою відповідали вимогам і очікуванням польської сторони. У той же час,

³⁹⁴ Там само. с. 579.

³⁹⁵ Розташовується у замку — історичній резиденція, в якій мешкали представники родин Гурків і Дзялинських, перебуває у місті Курник Великопольського воєводства у Польщі. У наш час у замку розміщується музей та Курницька бібліотека Польської академії наук, яка є однією з найбільших у Польщі. У 1924 р. спадкоємець власників замку Ян Замойський переказав усі свої володіння польському народові.

³⁹⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953, с. 578.

українські дослідники і експерти апелюють до одностороннього характеру масштабних передач культурних цінностей з України до Польщі. Але те, що відбулося, вже не змінити. Тож, на наш погляд, з позицій сучасності не має підстав ставити під сумнів чи применшувати значення самого факту передачі урядом УРСР до Польщі визначних культурних цінностей польського народу як акту доброї волі, який зберігає своє значення і в наші дні. І цей акт має враховуватися в сучасних українсько-польських взаєминах.

6.4. Втрати, пошуки і повернення українських культурних цінностей в умовах радянського режиму другої половини ХХ ст.

Починаючи з середини 1940-х років та протягом усієї другої половини ХХ ст. в умовах радянського тоталітарного режиму Україна продовжувала зазнавати нових втрат своїх культурних цінностей. Основну роль у цьому відігравав адміністративний фактор та пов'язані з ним переваги всесоюзних партійних та радянських органів, різноманітних відомств і установ, рішення яких ставали обов'язковими для українських інституцій.

Зокрема, чергового вилучення своїх фондів зазнала Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. Ще у 1945 р. поряд з питання передання до Польщі у якості «дару» частини фондів, що належали до колишньої «Оссолінеум», на її зібрання зазіхнули й всесоюзні установи. Зокрема, 16 жовтня 1945 р. до президента АН УРСР академіка О. Богомольця звернувся віце-президент АН СРСР академік В. Волгін з настійливим проханням передати з неї для Фундаментальної бібліотеки АН СРСР з суспільних питань значну кількість книг польською мовою. Зокрема, у зверненні зазначалося: «...За наявними у нас відомостями, у складі Львівської Бібліотеки Академії Наук України є велика кількість книг з гуманітарних наук польською мовою, частина з яких без шкоди для себе Львівська бібліотека могла б передати Фундаментальній бібліотеці. Нам відомо, що секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Самойлович Грушевський, який знає становище речей, готовий підтримати нашу пропозицію щодо передання нам невеликої кількості книг з питань, що нас цікавлять. Чи не знайдете Ви можливим ... допомогти організації відділу «Полоніка» у складі ФБОН Академії Наук СРСР, надавши директиву виділити з цією метою тисяч 8–10 томів з тематики, що складає специфіку Фундаментальної бібліотеки»³⁹⁷. Це прохання, яке, швидше, нагаду-

---

³⁹⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі, с. 26–27.

вало вимогу, було задоволене. З Львівської наукової бібліотеки вилучили і передали до Москви 10 000 томів книг польською мовою з історії Польщі, її економіки та польської літератури, які мали прибути туди до 1 січня 1946 р.³⁹⁸ До речі, заявлений відділ «Полоніка» на базі книг зі Львова, так і не було створено, хоч книги до Москви надійшли у встановлені строки.

Таємний депозитарій з багатьох тисяч польських та українських книг, серед яких були й вивезені зі Львова, протягом багатьох десятиліть існував у м. Біла Церква Київської області. У 1970-х роках значна їх частина була у атмосфері секретності вивезена до Москви і передана до Обмінно-резервного фонду Всесоюзної державної бібліотеки іноземної літератури. За свідченнями очевидців тих подій, добором та відправкою книг займався Г. Шевченко.

Під приводом утворення спеціалізованих архівосховищ та профільних архівів протягом кінця 1940 — кінця 1980-х років за розпорядженням Головного архівного управління СРСР з України були вивезені документи майже всіх військових установ і підприємств (десь біля 80 тис. справ), у тому числі всі документи періоду Другої Світової війни, трофейні німецькі документи військових з'єднань та окупаційних адміністрацій. У 1948 р. з архівів Києва і Полтави до Центрального архіву літератури та мистецтва у Москві відправили родинні фонди родичів М. Гоголя — Гоголів-Яновських та Бикових. У 1972 р. з Житомирського та Хмельницького держархівів вивезли документи про родовід Леніна по материнській лінії та 128 єврейських тор. Лише протягом 1951–1972 рр. з України вилучили до Москви понад 3 000 архівних фондів обсягом 80 000 справ різного фондово-тематичного спрямування³⁹⁹. За даними українських архівістів, вивезення архівів продовжувалось навіть після проголошення Декларації про державний суверенітет України в липні 1990 р. аж по 1991 р., вже після проголошення Акту про незалежність України 24 серпня 1991 р. (архіви та матеріали, пов'язані з боротьбою радянської влади проти ОУН і УПА, інші архівні документи КДБ).

Аналогічна ситуація мала місце щодо вивезення музейних експонатів. У 1949 р. з колекцій озброєнь Львівського історичного музею за наказами всесоюзних відомств було передано до Історичного музею в Москві та Державного Ермітажу 9 пам'яток, у тому числі кілька надзвичайно рідкісних повних обладунків польських крилатих гусарів, що порушило цілісність місцевої збірки. Дещо пізніше, до Ермітажу передали відіб-

³⁹⁸ Там само.

³⁹⁹ Лозенко Людмила. Архівні втрати України: вивезено до Росії // Пам'ятки України. 1994. № 3/4 С. 88–89.

раний у львів'ян унікальний турецький намет XVII ст., вишукано орнаментований аплікаціями з шовкової тканини. Довжина намету по периметру сягала 27 метрів. Вважається, що він належав польському королеві або принаймні комусь із королівського оточення⁴⁰⁰. У 1952 р., дізнавшись про передання в дар жителькою Сум Сумському художньому музею унікальної колекції з 42 старовинних західноєвропейських орденів та медалей, московські інстанції не забарилися видати розпорядження про їх негайне вивезення до Державного Російського музею у Ленінграді. «З метою поповнення експозиції Московського державного історичного музею», у 1956 р. дирекції Закарпатського краєзнавчого музею було наказано передати йому 45 етнографічних експонатів (старовинні вишивки, посуд, порохівниці тощо). Того ж року, вже «для поповнення колекцій Державного Ермітажу», на постійне зберігання до Ленінграду з Київського та Львівського історичних музеїв, Івано-Франківського, Чернівецького та Ужгородського краєзнавчих музеїв було відібрано й відправлено 45 предметів західноєвропейського та східного озброєння (шпаги XVI–XVIII ст., самурайські обладунки, середньовічний дворучний меч, східні кинджали, духові рушніці та вогнепальна зброя XVI—XIX ст. тощо)⁴⁰¹. Користуючись статусом всесоюзних установ й беззастережною підтримкою всесоюзних відомств, музеї Москви та Ленінграду могли отримати практично будь-який експонат з українських музеїв. Адже вступати в конфлікт з московським керівництвом не наважувався жоден урядовець в Україні, а надто в питаннях національної культури, коли дуже легко можна було отримати ярлик «націоналіста». Тому-то так легко й плодилися відповідні накази в українських міністерствах щодо затвердження погоджень на передання українських культурних цінностей до всесоюзних музеїв.

Одним з каналів вивезення за межі України культурних цінностей було вилучення до Державного сховища цінностей Міністерства фінансів СРСР у Москві (Гохрану) скарбів, цінного конфіскованого майна, або майна, власники якого були невідомі. Таке вилучення здійснювалося на підставі спеціальних інструкцій Міністерства фінансів СРСР. Останнім документ, який був ухвалений у часи Радянського Союзу з цього приводу, стала «Інструкція про порядок обліку, оцінки та реалізації конфіскованого, безгосподарного майна, що перейшло за правом успадкування до держави, і скарбів» № 185 від 19 грудня 1984 р. Інструкція була роз-

---

⁴⁰⁰ Кот Сергій. Українські культурні втрати за радянського часу // Розбудова держави. 1996. № 1. С. 28.

⁴⁰¹ ЦДАВОУ. Ф. 5116. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 273–274; Спр. 60. Арк. 178–180; Спр. 99. Арк. 180.

роблена на розвиток затвердженого постановою Ради міністрів СРСР від 29 червня 1984 р. «Положення» з аналогічною назвою. Сумними прикладами практичного застосування цих дискримінаційних документів, які суперечили законодавству УРСР в галузі охорони пам'яток історії та культури, стали вилучення до Москви цінних знахідок скарбів, знайдених на території України. За даними С. Баженової, коли у 1986 р. у м. Кам'янці-Подільському був знайдений скарб ювелірних виробів місцевих майстрів XIX ст., то до московського Гохрану були вилучені три найцікавіші вироби — золоте стилізоване зображення серця вагою 432 гр., золоте стилізоване зображення серця, прикрашене 64 діамантами, золота брошка у вигляді метелика, прикрашена 4 діамантами⁴⁰². Буквально за декілька тижнів до проголошення Акту про державну незалежність України, громадянин В. Гурський виявив у с. Капустине Шполянського району Черкаської області скарб, який складався з 6 золотих, 447 срібних та 5 433 мідних монет XVII ст. різних західноєвропейських країн, а також містив 33 фрагменти срібного козацького чоловічого поясу. Значення цього скарбу для дослідження торговельних зв'язків краю та України в цілому за ранньомодерної доби є надзвичайно важливим. Проте замість того, щоб повідомити про знахідку місцеве управління культури чи Черкаський обласний краєзнавчий музей, районне управління фінансів, куди був зданий скарб, 11 червня 1991 р. відправило його до Гохрану СРСР у Москву. Там пам'ятки оцінили у 209 595 радянських рублів, які були перераховані на рахунок фінансово управління м. Шполи. Скарб був втрачений для України⁴⁰³.

Окремо слід вказати на безконтрольний та безперешкодний вивіз археологічних, археографічних, етнографічних матеріалів з України різного роду експедиціями, які працювали на її території від всесоюзних відомств та інститутів. Матеріали розкопок античних колоній, скіфські старожитності на півдні України, пам'ятки передфракійського часу на території Закарпаття, давньослов'янські та давньоруські пам'ятки Києва, Галича, Володимира-Волинського щорічно вивозилися з України протягом багатьох десятиріч⁴⁰⁴. Один з показових прикладів — вивезення до Державного Ермітажу у 1981–1982 рр. з розкопок античного міста Німфей на території Кримської області УРСР унікальних фресок із зображеннями різних типів старовинних кораблів та іншими сюжетами⁴⁰⁵. Нині вони

⁴⁰² Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.

⁴⁰³ *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права, с. 73–74.

⁴⁰⁴ Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України, с. 15–20.

⁴⁰⁵ Там само, с. 95.

експонуються за кордоном як власність Ермітажу, практично весь античний відділ якого ґрунтується на матеріалах, що походять з сучасної території України (розкопки в Криму, на Керченському півострові, Миколаївщині, Херсонщині). Окремий зал експозиції Ермітажу займають матеріали з розкопок пам'яток передфракійського часу на території Закарпатської області, здійснених протягом 1970–1980-х років⁴⁰⁶

Цілеспрямовано працювали на теренах України археографічні експедиції московських та ленінградських установ. Зокрема, у 1971–1981 рр. вони діяли у 13 областях України. З вивезених з території України книжок та інших матеріалів у бібліотеці Академії наук СРСР створене «Білокриницьке зібрання» старообрядницької митрополії, вилучене з села Біла Криниця на Буковині, а також Вінницької та Одеської областей. Зібрані на Чернігівщині археографами Московського університету матеріали складають основу «Вітковського — Стародубського територіального книжкового зібрання», а зі стародруків та рукописів південних районів України значною мірою сформована «Молдавсько-українська територіальна колекція», яка на початку 1980-х років налічувала 229 одиниць. Серед вивезених з України пам'яток — виявлений у 1973 р. у Чернігівській області примірник Острозької Біблії 1581 року, ще два примірники цього видання вивезли наступного року з Одещини. Серед вивезеного також були Євангеліє 90-х рр. XV ст., «Патерик скитський» сер. XVI ст., ще ціла низка Євангелій та Псалтирів, примірників «Минєя служебная» XVI ст. Тоді ж з Вінниччини вивезли Євангеліє, друкване у Вільні Петром Мстиславцем у 1575 р. Загалом, за даними О. Данко (США), лише протягом 1973–1974 рр. до Москви потрапило 64 стародруки XVI–XVII ст. та 15 рукописних книг XV–XVII ст.⁴⁰⁷

Були випадки, коли віддаючи під тиском експонати своїх музеїв до Москви та Ленінграду, директори українських музейних установ вимагали, щоб було можливо отримати рівнозначні предмети від них в обмін на вилучені речі. Але для цього необхідно було мати дозвіл Міністерства культури СРСР. Як засвідчують документи, такий обмін, як правило, був неадекватним. Якщо з музеїв України вилучалися цінні речі важливого експозиційного значення, то з всесоюзних столичних музеїв їм передавалися предмети, які перебували в дублетному (обмінному) фонді. Наприклад, у 1954 р. Державний Ермітаж отримав зі Львівського історичного музею предмети старовинного озброєння, які, за висловом його директора М. Артамонова, «становили безсумнівний історико-художній інтерес».

⁴⁰⁶ Кот Сергій. Українські культурні втрати за радянського часу // Розбудова держави. 1996. № 1. С. 30.

⁴⁰⁷ Данко О. Вкрадена Біблія // Пам'ятки України. 1994. № 3/4. С. 74–79.

Але після того, як понад рік львів'яни добивалися обіцяних у порядку обміну речей, їх список було направлено на узгодження до Міністерства культури СРСР. У коментарі до списку Артамонов зазначав: «Всі зразки тканин і предмети одягу, включені до списку, перебувають в обмінному фонді і призначені для передання іншим музеям; предмети озброєння та вироби з металу також можуть бути передані без шкоди для повноти ермітажних колекцій, тому що вони дублюють подібні їм предмети»⁴⁰⁸. Але й ці пам'ятки в обмін на свої речі Львів зміг отримати лише у червні 1956 р.⁴⁰⁹

Про якість предметів старовини та мистецтва, що в таких випадках передавалися з Ермітажу в Україну, переконливо свідчить запис в акті № 633 від 23 липня 1979 р. про відправку до Одеського музею західного та східного мистецтва 21-ї картини: «Згадані в списку... картини не становлять інтересу для Ермітажу через їх низьку художню якість та погану збереженість». Біля кожної картини в списку зазначено, що «експонат не підлягає інвентаризації»⁴¹⁰.

Зовсім нещодавно, уже у 1990-ті роки, не маючи змоги зберігати численні археологічні матеріали у своєму фондосховищі, Московський інститут археології РАН передав велику частину пам'яток (серед них матеріали з розкопок стародавніх Чернігова та Любеча) до Тульського краєзнавчого музею та до експериментальної школи № 1314 м. Москви, а найцінніші предмети відібрав собі Історичний музей (Москва), чим було завдано непоправної шкоди цілісності археологічних комплексів, отриманих під час археологічних розкопок на території України. На жаль, жодних пропозицій науковим та музейним установам України щодо отримання цих старожитностей не надходило⁴¹¹.

Продовжувалася практика неповернення експонатів українських музеїв з виставок, які відбувалися під егідою всесоюзних організацій і установ у Москві та Ленінграді. Так, у вересні 1964 р. на тимчасове експонування до Державного музею історії релігії та атеїзму у Ленінграді Херсонський державний історико-археологічний музей у Севастополі передав дві вапнякові надгробні ранньохристиянські плити з різьбленням та написами давньогрецькою мовою, знайдені під час розкопок 1896 та

---

⁴⁰⁸ ОФ Государственного Эрмитажа. Письмо дирекции Государственного Эрмитажа Министерству культуры СССР. 26 марта 1955 г.

⁴⁰⁹ Там само. Акт № 348 на выдачу из Государственного Эрмитажа на постоянное хранение музейных предметов от 9 июня 1956 г.

⁴¹⁰ Там само. Акт № 633 на выдачу из Государственного Эрмитажа на постоянное хранение музейных предметов от 23 июля 1979 г.

⁴¹¹ *Кот Сергій*. Українські культурні цінності в Росії: полемічні нотатки замість висновків // Розбудова держави. 1996. № 3. С. 46.

1904 років на території Херсонеса Таврійського. Ці пам'ятки залишилися у Ленінграді на «тимчасові» 46 років⁴¹². Ще 14 листопада 1966 р. Симферопольський художній музей видав Дирекції виставок Спілки художників СРСР для проведення виставки у Москві скульптурні твори Є. Белашової «Треньов у кріслі» (проект пам'ятника для м. Симферополя) та «Дочка». Після завершення виставки ці твори мистецтва до Симферополя більше не повернулися⁴¹³. А 19 лютого 1981 р. Симферопольський художній музей передав на тимчасове експонування на виставку до Дирекції виставок Ленінградського відділення художнього фонду РРФСР картину художника Г. Татарнікова «Черемшани: Волзька оздоровниця» терміном на три місяці. Проте картину не було повернуто. Усі листи-звернення щодо цього лишалися без наслідків⁴¹⁴. У 1985 р. з Одеси до Москви приватними особами для влаштування виставки були вивезені меморіальні речі та картини одеської художниці К. Подольської. Їх не було повернуто включно до розпаду СРСР і боротьба за культурну спадщину мисткині продовжувалася протягом багатьох років вже після проголошення державної незалежності України⁴¹⁵.

Болючими були втрати культурних цінностей внаслідок крадіжок. Дані про них ще достеменно не вивчені. Проте навіть окремі встановлені і введені у інформаційний простір факти є доволі вражаючими. Так, у травні 1954 р. сталося резонансне викрадення безпосередньо з експозиції Харківського історичного музею цінних експонатів — були втрачені два срібних наконечника ніжок притронного табурету, які походили з комплексу розкопок Литої могили скіфської доби, та 24 золотих бляшки з не менш відомого скіфського Олександропільського кургану. Ці пам'ятки так і не були знайдено⁴¹⁶. Надзвичайний резонанс на загальносоюзному рівні викликало викрадення у січні 1984 р. із фондосховища Національного музею у Львові у Вірменському соборі одразу 22-х цінних ікон XV–XVIII ст., які в процесі слідства були оцінені у колосальну, за радянськими мірками, суму — 180 000 крб. Внаслідок розслідування злочину до музею було повернено лише дев'ять ікон. Інші тоді відшукати не

⁴¹² Врятовані. Збережені. Повернені. Публічний звіт Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік. К.: «Такі справи», 2010. С. 18–19.

⁴¹³ Архів СХМ. Лист дирекції Симферопольського художнього музею до Дирекції виставок Спілки художників РРФСР від 24 грудня 2008 р.

⁴¹⁴ Там само. Лист дирекції Симферопольського художнього музею до Дирекції виставок Художнього фонду РРФСР від 24 грудня 2008 р.

⁴¹⁵ *Кот Сергій*. Українські культурні втрати за радянського часу, с. 29.

⁴¹⁶ *Бабенко Л.І.* К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // Российская археология. 2012. № 3. С. 23–27.

вдалося⁴¹⁷. Серед них, зокрема, втраченими виявилися ікони «Розп'яття» XV ст., «Зішестя в пекло» першої пол. XVI ст., «Покрова Богородиці» 1560-х років, «Преображення» 1570-х років, «Зішестя в пекло» 1570-х років, «Благовіщення» другої пол. XVI ст., «Зішестя Святого духа» другої пол. XVI ст., «В'їзд Христа до Єрусалиму» XVI ст., «Хрещення Господнє» XVI ст. та інші⁴¹⁸.

На цьому тлі заходи з повернення в Україну культурних цінностей та її участь у міжнародній співпраці в питаннях повернення та реституції культурних цінностей виглядали швидше, окремими епізодами і не мали системного характеру. При цьому, акти виявлення українських культурних цінностей поза межами України та їх повернення були пов'язані, як правило, з випадковими знахідками. У той же час, в інтересах зовнішньої політики СРСР за рішеннями його вищих партійних та радянських органів, як і в попередні періоди, відбувалося одностороннє передання до інших країн культурних цінностей, що перебували на території Української РСР.

У зв'язку з підготовкою до відзначення 300-річчя Переяславської Ради на рівні ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР у 1953 розглядалося питання щодо долі культурних цінностей, переданих до України з Росії після встановлення радянської влади. ЦК КПУ тоді доручив Міністерству культури УРСР вивчити питання про долю проголошеного ще в 1917 р. урядом більшовицької Росії декрету про передання історичних реліквій українському народові. Імовірно, додатковим приводом для цього стало звернення дирекції Державного Ермітажу до Харківського історичного музею від 3 березня 1953 р. із запитом, чи не перебувають у фондах музею експонати, які не були включені у акт від 31 січня 1932 р. на передані до України культурні цінності⁴¹⁹. Ця робота проводилася під керівництвом начальника Державної інспекції по охороні пам'яток історії та мистецтва Міністерства культури УРСР О. Вікторова і велася в архівах та музеях республіки. За її підсумками була підготовлена спеціальна доповідна записка, направлена на ім'я секретаря ЦК КПУ І. Назаренка⁴²⁰. У ній, зокрема, зазначалося, що розпорядження РНК РСФРР «Про передання трофеїв українському народові» від 16 грудня 1917 р. не було виконане у зв'язку із тим, що у грудні 1917 р. для отримання реліквій

⁴¹⁷ Гах Ірина. Національний музей у Львові: резонансний 84-й. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38216>

⁴¹⁸ Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984–1998). К.: Національна комісія з повернення в Україну культурних цінностей, 1999. С. 10–16.

⁴¹⁹ ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 16. Арк. 61.

⁴²⁰ Там само, арк. 61–65.

прибули «представники буржуазно-націоналістичної контрреволюційної Центральної ради» і радянський уряд відмовився видати їх ім. Було встановлено, що видачу культурних цінностей буде здійснено за домовленістю з більшовицьким ЦВК УСРР. Далі вдалося виявити, що у опрацьованих документах 1925–1930 рр. «повністю відсутні які-небудь матеріали про отримання реліквій українського народу». Окрім того, була розшукана і опитана колишня директорка харківського Всеукраїнського історичного музею Слобідської України ім. Г. Сковороди у 1920–1929 рр. Р. Данковська, яка по війні працювала архіваріусом у харківському тресті «Донбасенерго». Вона додатково підтвердила, що за період її керівництва музеєм жодних культурних цінностей з Росії до нього не надходило⁴²¹. У тексті доповідної записки зазначалося, що в ході здійснених пошуків вдалося виявити копію мандату від 16 грудня 1930 р. № 701-13 на ім'я представника Наркомосу України, начальника музейної групи відділу науки К. Червяка, якому доручалося отримати культурні цінності з музеїв Москви та Ленінграду на основі списків, розглянутих україно-російської Паритетної комісії з обміну культурними цінностями і затверджених Наркоматом освіти РСФРР на початку 1930-х років. Зверталася увага, що у тому ж мандаті Наркомос України просив виділити з фондів Російського музею матеріали по Україні і, окремо, по Західній Україні. Вказувалося також й на існування інших документів наркомату освіти, у яких згадувалася робота Паритетної комісії⁴²². Цікаві свідчення були отримані від викладача Харківського художнього інституту С. Беседіна, який в 1929–1938 рр. працював художником Всеукраїнського історичного музею Слобідської України ім. Г. Сковороди. За його спогадами, до початку 1930-х років жодних передач музейних предметів з Росії не було. У 1932 р. музей отримав багато цінностей, поміж них прапори, бунчуки, булава і шабля Б. Хмельницького, козацькі речі, багато живопису, графіки, документів. На наявність у 1930-х роках у фондах музею великої кількості козацької зброї (в тому числі шаблі і булави Б. Хмельницького), прапорів, перначів, бунчуків, побутових речей, картин та акварелей, козацького та селянського одягу, документів вказувала науковий працівник Харківського історичного музею Назаренко⁴²³.

Із змісту документу випливало, що історичні та культурні цінності, передані в Україну на початку 1930-х років, були зосереджені у тодішній столиці республіки м. Харкові. Вони знаходилися в Харківському історичному музеї ім. Г. Сковороди. У 1932–1933 рр. частина творів мис-

---

⁴²¹ Там само, арк. 61.

⁴²² Там само.

⁴²³ Там само, арк. 62.

тецтва (живопис, графіка, скульптура) були передані Харківській картинній галереї (нині Харківський художній музей) та Державній галереї творів Т.Г. Шевченка. У роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. фонди історичного музею були повністю втрачені. Розграбованою та знищеною виявилася і переважна частина фондів Харківської картинної галереї. Однак, деякі експонати цих музеїв та фонди Харківської картинної галереї Т.Г. Шевченка все ж вдалося евакуювати до східних районів СРСР. Серед них були і пам'ятки, отримані Україною з музеїв РСФРР. У доповідній записці наводяться дані про місцезнаходження деяких із них у повоєнний час. Зокрема, в тексті документу зазначалося: «Из возвращенных ценностей РСФСР Украине в настоящее время осталось:

а) В Харьковском историческом музее:

1. Знамя Запорожских казаков 17 в.
2. Картина художника Ланского — Князь Черниговский в ставке хана.

3. Потир (небольшая ваза). Золотая работа 1686 г., принадлежавшая гетьману Самойловичу.

4. Колты золотые — периода Киевской Руси.

5. Бляшки золотые — периода скифского времени.

6. Церковная утварь из серебра и др.

7. Головка обгоревшей гетьманской булавы.

б) В Харьковском музее украинского искусства:

1. Коллекция рисунков и акварелей художника Л.М. Жемчужникова в количестве 350 шт., среди которых имеются произведения: К. Брюллова, А.О. Орловской, Л.М. Жемчужникова, Л.Ф. Лагорио.

Живопись

1. Лосенко А.П. «Акварель».

2. Боровиковский Л.В. «Портрет Павла 1».

3. Репин И.Е. «Запорожцы пишут письмо турецкому султану» и другие.

В Киевском музее Т.Г. Шевченко:

1. Портрет Жуковского — работа художника Брюлова — за вырученные деньги от продажи был выкуплен Т.Г. Шевченко.

2. Портрет Т.Г. Шевченко — работа художника Крамского.

3. Картины, гравюры, рисунки Т.Г. Шевченко.

4. Документы о Шевченко»⁴²⁴.

Проте, далі ці дані доповідної записки не вийшли за межі міністерських та партійних кабінетів і не стали відомі широкій громадськості.

⁴²⁴ Там само, арк. 65.

Жодних подальших дій по ним не проводилося, доля втрачених реліквій не досліджувалася. А сама тема повернення в Україну історичних та культурних цінностей з Росії на рівні державних органів України виявилася закритою на багато десятиліть.

Проте окремі українські музеї все ж намагалися розшукувати і повертати свої культурні цінності, які в силу тих чи інших обставин опинилися на території Російської Федерації.

Зокрема, Київський музей західного та східного мистецтва на початку 1950-х років відновив намагання повернути з Державного Ермітажу експонати, передані ще у 1935 р. для проведення виставки з нагоди відкриття III Міжнародного конгресу з іранського мистецтва та археології, які лєнінградський музей відмовлявся повернути. Як спадкоємець Державного художнього музею, Київський музей західного і східного мистецтва звернувся із відповідною скаргою до Комітету у справах мистецтв при Раді міністрів СРСР. 12 січня 1950 р. туди був направлений лист директора музею В. Овчинникова, у якому наводилися обставини справи та зазначалося: «Неодноразово, ще до Великої Вітчизняної війни музей порушував клопотання про повернення Ермітажем цінностей, що належать музею. ...Однак, до цього часу, ці речі музею не повернуті. ...Вказані музейні експонати за своїм художнім значенням є найкращими у колекції відділу Східного мистецтва музею й абсолютно необхідні для поповнення експонатами цього відділу. ...Просимо видати розпорядження дирекції Державного Ермітажу повернути Київському музею Західного та Східного мистецтва 37 експонатів відділу Сходу, які йому належать»⁴²⁵. Наведена у листі кількість предметів, які вимагалося повернути, викликає очевидне запитання — на якій підставі вона була вказана саме такою? Адже у розпорядженні Ермітажу опинилися 38 цінних експонатів, переданих музеєм з Києва на різні виставки до Москви та Ленінграду протягом 1934–1935 рр. Зокрема, згадувалося, що за актом від 14 липня 1935 р. до Державного Ермітажу було направлено 10 предметів, коли насправді, за даним актом туди було передано 11 експонатів⁴²⁶. Державний комітет у справах мистецтв при Раді міністрів СРСР запросив переліки направлених на виставки експонатів, які негайно були надіслані до Москви київським музеєм⁴²⁷.

12 липня 1950 р. В. Овчинников поінформував про свої дії голову Комітету у справах мистецтв при Раді міністрів УРСР Д. Копицю і

⁴²⁵ Архів НММБВХ. Оп. 1. Спр. 10. Од. зб. 67. Арк. 30.

⁴²⁶ Там само, арк. 15.

⁴²⁷ Там само, арк. 32–35.

повідомив: «Однак, до даного часу ці речі Музею не повернуті»⁴²⁸. У цьому зв'язку він попросив поставити це питання перед «відповідними організаціями».

Очевидно, протягом другої половини 1950 року мали місце важкі переговори з Державним Ермітажем щодо повернення взятих на виставку українських музейних пам'яток. Є усі підстави вважати, що саме протягом цього часу питання було позитивно вирішене для Київського музею західного та східного музею. Але, вочевидь, це було здійснено ціною певних жертв. 18 січня 1951 р. В. Овчинников звертається з листом до Державного Ермітажу, у якому ще раз наполягає на поверненні переданих на тимчасове експонування експонатів. Проте у зверненні знову мова йде про 37 предметів замість 38, але при цьому наводиться пояснення даному факту. Подамо цей фрагмент документа мовою оригіналу: «В связи с предстоящей коренной перестройкой отдела Востока нашего Музея, в настоящее время крайне необходимо возвращение временно переданных Вам еще в 1934 г.⁴²⁹ на Выставку Иранского искусства 37 (тридцати семи) предметов нашей коллекции (исключая сасанидскую чашу, подаренную музеем Эрмитажу»⁴³⁰.

Це, вочевидь, і є відповіддю на питання щодо кількості предметів, повернення яких вимагав український музей! Найцінніший експонат своєї колекції довелося залишити у Ермітажі як «подарунок», щоб повернути решту 37 предметів. Хто санкціонував такий «дар», коли, ким і як він був оформлений, чи був відповідний наказ Міністерства культури України з дозволом на такий «дар», чи була дотримана встановлена документами Міністерств культури СРСР та УРСР обов'язкова процедура передачі музейних експонатів від однієї установи до іншої — поки що невідомо, ця пошукова робота ще попереду. Вище ми вже писали про те, що до початку 1940-х років жодної згоди Київського музею західного та східного мистецтва на передачу на постійне зберігання чи то у «дар», або через обмін не було. Тож тема такого «дару» виникла вже у повоєнні роки, й імовірно це сталося перед 1950 роком, коли вперше у документах з'явилася зменшена кількість експонатів, які вимагав повернути музей — 37. Жодного офіційного листування з цього приводу у фондах Київського музею західного та східного мистецтва не виявлено. Тож можливо припустити, що це були усні домовленості між директорами двох музейних закладів. А зволікання Ермітажу у поверненні навіть цих пам'яток

⁴²⁸ Там само, арк. 36.

⁴²⁹ Дата наведена помилково — до Державного Ермітажу предмети були передані у 1935 р.

⁴³⁰ Архів НХМБВХ. Оп. 1. Спр. 10. Од. зб. 67. Арк. 37.

пояснюють його спроби «дотиснути» київський музей і залишити у себе ще кілька додаткових предметів старовини і мистецтва. Так, 24 січня 1951 р. дирекція Ермітажу надіслала відповідь, у якій традиційно повідомила київський музей, що «предмети можуть бути повернуті Вам у будь-який час». Але далі йшлося про наступне (подаємо мовою оригіналу): «Вместе с тем, если высказывавшееся прежде Вашими работниками в устной форме принципиальное согласие на обмен части Ваших экспонатов на равноценные предметы Западного и Восточного искусства из Государственного Эрмитажа остается в силе, то просим доверить Вашему представителю также право выбора как могущих быть обменеными, так и полученными экспонатами»⁴³¹.

Для отримання своїх пам'яток з Державного Ермітажу до Ленінграду було направлено завідувача відділом східного мистецтва Київського музею західного та східного мистецтва О. Крижицького. Речі були передані йому згідно з Актом № 240 від 3 травня 1951 р.⁴³² Характерно, що коли мала відбутися передача речей, дирекція Державного Ермітажу надіслала до дирекції київського музею термінову фототелеграму, у якій знову просила «дозволити обмін частини предметів, переданих на виставку»⁴³³.

15 червня 1951 р. у Київському музеї західного та східного мистецтва спеціальна комісія прийняла повернуті з Ленінграду культурні цінності — 37 експонатів, переданих у 1930-х роках на виставки до Москви та Ленінграду. У списку повернутого був відсутній експонат під інвентарним номером № 2119 — знаменита срібна сасанідська чаша⁴³⁴. Унікальна пам'ятка так і залишилася у фондах Державного Ермітажу.

Досліджуючи долю цього музейного експонату, Г. Рудик встановила, що у виданому Ермітажем науковому каталозі 1987 року «Сасанидское серебро из собрания Государственного Эрмитажа»⁴³⁵ зазначається: «Чаша из собрания Ханенко поступила в Киевский государственный музей, а оттуда в 1940 году в связи с 175-летием Эрмитажа была прислана в дар Отделу Востока Эрмитажа»⁴³⁶. Але ми вже знаємо, що чаша потрапила до Ермітажу за зовсім інших обставин у 1935 р. Окрім того, за даними Г. Рудик, ще у 1939 р. ханенківська чаша вже перебувала в постійній

⁴³¹ Там само, арк. 38.

⁴³² Там само, арк. 40.

⁴³³ Там само, арк. 39.

⁴³⁴ Там само, арк. 40–43.

⁴³⁵ *Тревер К.В., Луконин В.Г.* Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Художественная культура Ирана III–VIII веков. М.: «Искусство», 1987. 240 с.

⁴³⁶ Цит по: *Рудик Ганна.* У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки.

експозиції Ермітажу у залі № 225, що мав назву «Передня Азия при Сасанидах 3–7 ст.» у вітрині-кубі біля вікна, про що свідчить «Путеводитель по залам отдела Востока» за цей рік⁴³⁷. Тож опубліковані офіційні дані Державного Ермітажу про те, що сасанідську чашу було «прислано» до нього з Києва у 1940 р. як «подарунок», м'яко кажучи, не відповідають дійсності. А насправді є намаганням приховати справжню історію появи цього унікального предмета старовинного східного мистецтва у фондах Державного Ермітажу — історію грубого порушення усіх принципів музейної етики та міжмузейних зобов'язань по співпраці, шантажу та цинічного привласнення чужих цінностей.

Ряд окремих актів повернення в Україну культурних цінностей з Росії був пов'язаний із долею втрачених в роки Другої Світової війни предметів старовини та творів мистецтва, що належали до довоєнних фондів українських музеїв.

Ще в середині 1950-х років з Московського художньо-промислового комбінату ім. Вучетича в Харківський художній музей зненацька та без жодних пояснень надійшла картина відомого художника другої половини ХІХ ст. А. Жодейка «Портрет дівчини», що вважалася втраченою в роки війни і була внесена до офіційних списків втрат музею⁴³⁸.

Інші предмети з фондів українських музеїв були випадкового виявлені у російських музейних установах. Так, зокрема, у 1966 р. до Київського музею західного та східного мистецтва надійшов лист з Пермської художньої галереї, у якому повідомлялося, що нею через закупівельну комісію придбана у громадянки П. Горощенко картина нідерландського художника ХVІІ ст. Яна Міля «Лаццароні», при огляді якої на її підрамнику був виявлений штамп київського музею. За свідченнями Горощенко, картина придбана у повоєнному Кенігсберзі. Того ж року ця пам'ятка мистецтва була повернуто до Києва. А у 1975 р. під час проведення у Москві VII Виставки творів образотворчого мистецтва, які були реставровані у Державній центральній художній науково-реставраційній майстерні ім. І. Грабаря відомий російський радянський журналіст і дослідник долі багатьох визначних культурних цінностей Є. Кончин, за його версією, звернув увагу на картину голландського живописця Корнеліса Бельта «Берег моря біля Схевенгема» та вияснив, що вона належала Пермській художній галереї. Картина була придбана у 1964 р. в місцевій мешканки Ф. Кисельової. Своєю чергою, та набула її на базарі у Кеніг-

⁴³⁷ Там само.

⁴³⁸ *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права, с. 83; *Кот Сергій.* Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. 1996. № 5. С. 134.

сбергу у 1945 р. Є. Кончин отримав від співробітників Пермської картинної галереї дані про те, що під час огляду картини при закупівлі на ній було виявлено етикетку німецькою мовою, яка вказувала на те, що вона належала Б. Ханенку, а згодом — Київському музею західного та східного мистецтва. Кончин одразу повідомив про це директору київського музею В. Овчинникову, з яким у той час підтримував активні робочі контакти, готуючи матеріали для своєї чергової книги. Дирекція Київського музею західного та східного мистецтва підтвердила приналежність картини до довоєнного музейного зібрання і внаслідок переговорів з Пермською художньою галереєю її було повернуто до фондів київського музею⁴³⁹. Проте, у його правонаступника — сучасного Національного музею мистецтв ім. Б і В. Ханенків — побутує дещо інша версія тих подій, пов'язаних з поверненням картини. Зокрема, заступниця директора музею з наукової роботи О. Живкова зазначає, що вона дійсно була передана з Пермської державної художньої галереї на реставрацію до Державної центральної художньої науково-реставраційної майстерні імені академіка І.Е. Грабаря у Москві. І саме у реставраційній майстерні під час робіт на зворотному боці дубової дошки реставратори виявили наклейку з написом німецькою мовою. Коли напівстертий текст реконструювали та переклали, з'ясувалося, що, окрім автора та назви твору, у ньому було вказано: «Картина надійшла з колекції Ханенка у Музеї Східного та європейського мистецтва. Репродукована у «Collection Khanenko № 138». Таким чином, як зазначає О. Живкова, завдяки німецькій наклейці було встановлено походження картини, і у 1978 р. за наказом Міністерства культури РРФСР з Пермської художньої галереї її передали до київського музею. В результаті сучасних досліджень уточнено атрибуцію картини. Тепер твір має таку назву: «Корнеліс Бельт. Морське узбережжя поблизу Егмонда-аан-Зее»⁴⁴⁰.

Повернення з Державного Ермітажу своїх творів мистецтва, що були втрачені внаслідок Другої Світової війни, довелося домагатися Алупкінському палацу-музею. Під час окупації Криму німецькими військами музей зазнав значних збитків як внаслідок організованого вивезення культурних цінностей спеціальними нацистськими службами по виявленню і вивезенню культурних цінностей, так і через брутальне мародерства з боку німецьких військових. Але одразу після визволення Криму від окупантів, на музей чекав новий удар, тепер вже від радянського керівництва — Воронцовський палац як «спецоб'єкт № 3» разом з Лівадійським палацем та рядом інших визначних пам'яток Південного берега

⁴³⁹ Кончин Е. Эти неисповедимые судьбы, с. 231–232.

⁴⁴⁰ Живкова Олена. Урятоване узбережжя // Культура і життя. 2010. № 13–17. С. 5.

Криму був оголошений «державною дачею» і перейшов у підпорядкування «Комендатури № 2» НКВС СРСР, яка займалася їх охороною та обслуговуванням⁴⁴¹. Цим одразу скористалися столичні всесоюзні музеї, які почали претендувати на частину експонатів заснованого на базі довоєнного палацу-музею Кримського державного музею образотворчих мистецтв у м. Алупці. Вже 12 липня 1945 р. нарком внутрішніх справ Л. Берія видав наказ про передачу значної кількості предметів старовини та мистецтва з фондів музею до Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна у Москві. На його виконання начальник спецоб'єкта № 3 НКВС СРСР підполковник Г. Соболев 21 липня того ж року за актом передав представнику московського музею М. Амстиславському «предмети західноєвропейського живопису та пам'ятки античного мистецтва Воронцовського палацу». Серед забраних до Москви музейних предметів у акті прийняття-передачі поміж іншого фігурують 32 античних скульптури (у тому числі торс Афіни Паллади, бюст юнака, вирізьблена на камені голова Медузи Горгони та інші), 43 фрагменти античних рельєфів⁴⁴². На початку 1950-х років ентузіасти музейної справи в Криму наполегливо намагалися підносити питання щодо жахливого стану збереження культурних цінностей та їх прямого розкрадання в умовах перебування Воронцовського палацу у віданні МГБ СРСР. Але у відповідь на цю критику та пропозиції відновлення діяльності музею-заповідника, керівник МГБ СРСР Л. Берія розпорядився взагалі вивезти усі музейні предмети та бібліотеку з палацу й розподілити їх між іншими кримськими музеями та рядом всесоюзних установ. Відповідний наказ про розподіл музейних фондів видав Комітет у справах мистецтв при Раді міністрів СРСР 5 липня 1952 р. Загалом з Воронцовського палацу було вивезено 10 998 експонатів та всю бібліотеку. У тому числі 365 творів живопису і графіки, 489 творів скульптури та декоративно-прикладного мистецтва, 4 411 гравюр, офортів та літографій, 4 353 примірники географічних карт і атласів, 177 художніх старовинних рам⁴⁴³. Перевезення здійснювалося автотранспортом «Комендатури № 2»⁴⁴⁴. Фонди музею були передані за актами від 24 липня, 23 серпня та 8 вересня 1952 р. до Симферопольської картинної галереї, Севастопольської картинної галереї та Бахчисарайського палацу-музею⁴⁴⁵. У 1953 р. наказом Головного управління у справах мистецтв Міністерства культури СРСР усі ці фонди

⁴⁴¹ ДА АРК. Ф. Р-23693. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 213.

⁴⁴² Архів АДПМЗ. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–25.

⁴⁴³ Там само. Оп. 1. Матеріали по приємке фондів бывшего Алупкинського музею и распределения их по музеям Крыма и передаче Библиотеке АН СССР. 1952/1953 гг.

⁴⁴⁴ ДА АРК. Ф. Р-2693. Оп. 3. Спр. 179. Арк. 180.

⁴⁴⁵ Там само, арк. 213.

були передані музеям «на постійне зберігання»⁴⁴⁶. А книги з бібліотеки музею, серед яких надзвичайно багато мали екслібриси та інші знаки власності, і які з 1952 р. понад ніж вісім місяців зберігалися у приміщенні Симферопольської картинної галереї, займаючи значну частину її експозиційних залів⁴⁴⁷, тоді ж передали «на постійне зберігання» «Академії наук СРСР» у кількості 34 148 томів⁴⁴⁸. Це був фактично фінальний удар по довоєнному Алупкінському музею-заповіднику, який спочатку постраждав від пограбування нацистами, а потім був остаточно ліквідований радянською владою на догоду партійній та радянській номенклатурі.

Після включення Кримської області до складу України, з 1958 р. розпочалося відродження Алупкінського архітектурно-художнього музею як закладу культури і мистецтва. У 1965 р. йому було повернуто довоєнну назву — Алупкінський палац-музей. Дирекція та наукові співробітники музею розпочали тривалі пошуки та боротьбу за повернення своїх довоєнних фондів. Наприкінці 1960-х років, перебуваючи у Державному Ермітажі, представники Алупкінського палацу-музею випадково виявили у його фондах картини з своєї довоєнної колекції. 7 січня 1969 р. дирекція палацу-музею направили до Ермітажу лист із проханням «повернути живописні твори, котрі належали Алупкінському палацу-музею і після повернення їх з Німеччини перебувають на тимчасовому зберіганні у Ермітажі»⁴⁴⁹. У відповідь Державний Ермітаж запропонував вислати йому копію актів на викрадені нацистами речі. Однак таких актів в алупкінському музеї не виявилось. Проте він вислав до дирекції Ермітажу списки творів живопису, які були втрачені внаслідок Другої Світової війни з вказаними довоєнними інвентарними номерами, за якими було б можливо ідентифікувати картини з його колекції. У листі директора музею А. Царика та заступника директора з науково роботи А. Пальчикової від 31 січня 1969 р. зазначалося: «Переконливо просимо Вас усі твори, що належали раніше Алупкінському музею, повернути. Якщо для відбирання й відправки творів необхідна присутність нашого наукового співробітника — напишіть, ми командуємо»⁴⁵⁰. Судячи з усього, співробітники Державного Ермітажу самостійно відбирали картини без участі представників Алупкінського палацу-музею. Що, вочевидь, породжує питання щодо того, наскільки повно та вичерпно була проведена ця робота. Лише відомо, що 9 лютого 1970 р. Міністерство культури СРСР видало наказ,

⁴⁴⁶ Там само. Спр. 173. Арк. 48.

⁴⁴⁷ Там само. Ф. Р-4133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 13.

⁴⁴⁸ Там само. Спр. 173. Арк. 49.

⁴⁴⁹ ОФ Государственного Эрмитажа. Письмо дирекции Алупкинского дворца-музея от 31 января 1969 г.

⁴⁵⁰ Там само.

яким зобов'язало дирекцію Державного Ермітажу «передати безоплатно у постійне користування» Алупкінському палацу-музею 19 картин західно-європейських художників. У тому числі це були полотна художників голландської школи XVII ст. Хонхорста «Флейтист» (113,3x80 см, № А2323), фламандської школи XVII ст. Снейерса «Дівчинка з фруктами» (118x100 см, № А2380), італійської школи XVII–XVIII ст. Тревізани «Явлення Мадонни монаху» (98x50 см, № А298), наслідування видатному художнику іспанської школи XVII ст. Рібери «Святий Себастьян» (117,5x85 см, № А2398), невідомих художників італійської школи XVII ст. «Святе сімейство» (100,5x88,5 см, № А16), та «Чоловічий портрет» (80x56,7 см, № А5), школи італійського художника Маратті (Маратта) «Йоан євангеліст» (71x50 см, № А2406), старі копії з творів Тиціана «Христос і самарянка» (91,5x115 см, № А172), Рембрандта «Портрет Титуса» (72,6x57,5 см, № А207), Веронезе «Шлюб у Кані Галілейській» (74,5x142,2 см, № А244), картини невідомого французького художника XVIII ст. «Венера перед Юпітером» (117x96 см, № А2377), невідомих художників XVIII ст. «Приморський пейзаж» (93,6x129,7 см, № А468), «Гористий пейзаж» (97x133,4 см, № А469), «Пейзаж з річкою» (35x54 см, № А164), «Пейзаж з видом на Св. Петра»⁴⁵¹ (35x49 см, № А165), «Анна вчить Самуїла читанню» (114,7x94,6 см, № А170), «Пейзаж з руїнами» (93,5x129,7 см, № А467)⁴⁵². Відповідно до Акту № 140 від 26 лютого 1970 р. ці твори мистецтва були передані з Державного Ермітажу до Алупкінського палацу-музею. Сама передача відбулася шляхом відправки цінного вантажу залізницею 16 лютого 1970 р.⁴⁵³ 13 березня 1970 головний хранитель фондів Алупкінського палацу-музею Л. Скрилева офіційно підтвердила отримання усіх картин до фондів музею⁴⁵⁴. Це було визначне досягнення українського музею.

Проте на цьому колектив Алупкінського палацу-музею не зупинив свої пошуки. Як засвідчували працівники музею, у 1980-х роках їм вдалося віднайти в Інституті наукової інформації по суспільним наукам АН СРСР (ІНІОН АН СРСР), ідентифікувати та повернути в Алупку понад 900 книг з екслібрисами з довоєнних фондів Алупкінського палацу-музею. Проте, за їхніми даними, ще надзвичайно багато книг з фондів музею залишилося у сховищі ІНІОН у м. Узкоє (з 1960 р. у складі

⁴⁵¹ Така назва вказана в акті передачі.

⁴⁵² ОФ Государственного Эрмитажа. Приказ по Министерству культуры СССР от 9 февраля 1970 г. № 56.

⁴⁵³ Там само. Акт № 140 от 26 февраля 1970 г.

⁴⁵⁴ Там само. Письмо главного хранителя фондов Алупкинского дворца-музея Л. Скрылевой от 13 марта 1970 г.

м. Москва) у Російській Федерації. Вони перебували у нерозібраному та невпорядкованому стані.

Ще одна подія щодо виявлення і повернення в Україну втрачених в роки війни творів мистецтва була пов'язана з викраденими нацистами предметами з колекції Державного музею українського образотворчого мистецтва. У другій половині 1970-х років завідувач відділом стародавнього мистецтва музею, відома дослідниця української старовини Л. Членова, перебуваючи у відрядженні до Новгородського об'єднаного музею-заповідника, виявила у його фондах українські ікони з довоєнних зібрань свого музею та, імовірно, історичного музею. У 1977 р. за клопотанням музею питання повернення його експонатів розглядалося Міністерством культури СРСР, яке видало наказ від 12 серпня 1977 р. щодо повернення виявлених творів мистецтва у Київ. 16 листопада 1977 р. Державний музей українського образотворчого мистецтва звернувся з відповідним листом до новгородського музею-заповідника щодо отримання своїх пам'яток. Проте у Новгороді зволікали з виконанням наказу Міністерства культури СРСР. Тож 6 серпня 1979 р. було видано додатковий наказ всесоюзного відомства з цього приводу. Лише 29 серпня 1979 р. за відповідним актом «на постійне зберігання» до Державного музею українського образотворчого мистецтва були передані 4 ікони — «Соглядатаї землі обітованої» XVIII ст. (69x78 см), «Святий Георгій» XVIII ст. (115x84 см), «Введення у храм Пресвятої Богородиці» (недатована, 130x90 см), «Богоматір» (недатована, 114x87 см). Ікони прийняли представники українського музею Л. Членова та реставратор Н. Демидчук⁴⁵⁵. Звернемо увагу, що як вже зазначалося, в документації 1950-х років самого Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника (тоді Новгородський обласний краєзнавчий музей) прямо йшлося про те, що у його фондах наявні щонайменше 7 ікон з українських музеїв. А насправді їх могло бути там набагато більше. Тож є очевидним, що тоді вдалося ідентифікувати і повернути з Новгорода не всі твори іконопису, які могли бути повернуті в Україну.

З російським Новгородом виявилася пов'язаною і доля ще однієї пам'ятки — невеликого пейзажного етюдів невідомого художника, що належав до довоєнної колекції Київського музею російського мистецтва. Його, вочевидь, також у повоєнні роки передали до Новгородського обласного краєзнавчого музею разом з привезеними з Німеччини до СРСР культурними цінностями. За свідченнями співробітників музею, цей твір мистецтва був ідентифікований у фондах новгородського музею-заповід-

---

⁴⁵⁵ Відділ фондів Національного художнього музею України (далі — ВФ НХМУ). Акт від 29 серпня 1979 р.

ника десь у 1970-х роках під час відрядження до Новгороду працівниці музею Л. Пелькіної, яка добре пам'ятала його довоєнну колекцію. Проте тоді київський музей не наважився поставити питання про повернення свого експонату. Інший твір мистецтва, картина В. Штенберга «Італійка біля водойми» XIX ст. (сьогодні вважається авторським повторенням або копією пензля невідомого художника картини, яка наявна у фондах Державного Російського музею у Петербурзі), була придбана у 1986 р. в Києві через закупівельну комісію у громадянина Буцьковського, який пояснив, що його родич у 1945 р. придбав її на базарі у Кенігсбергу⁴⁵⁶.

Деякі обставини повернення в Україну втрачених культурних цінностей з-за кордону потребують додаткового дослідження. Зокрема, у 1965 р. Інститут археології АН УРСР несподівано отримав від Департаменту мистецтв та археології м. Принстон (США) 90 фотографій давньоруських пам'яток архітектури — Софійського собору у Києві та Чернігівського Борисо-Глібського собору. Походження цих матеріалів не пояснювалося. 7 червня 1965 р. інститут передав усі отримані матеріали до Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей»⁴⁵⁷.

Протягом кінця 1940-х — другої половини 1980-х політичне керівництво СРСР продовжувало дії, спрямовані на передання культурних цінностей до Польщі, використовуючи їх як важелі політичного впливу на процеси, що відбувалися у цій державі.

Так, окрім актів передач творів мистецтва та предметів старовини з українських музеїв, у травні–червні 1947 р. за рішенням радянського уряду до Польської Республіки з ряду всесоюзних установ була передана велика кількість «цінних бібліотечних фондів, які були викрадені німецькими окупантами з Польської національної бібліотеки, Університетської бібліотеки та бібліотеки ім. Замойських у Варшаві». Як зазначалося, у вдячній ноті посольства Польщі у Москві, ці цінності «у даний час завдяки дружній допомозі Радянського уряду повертаються до Польщі, щоб далі слугувати справі розвитку і процвітання польської науки»⁴⁵⁸. При цьому, у офіційних документах замовчувалося, при яких обставинах ці бібліотечні фонди потрапили до Радянського Союзу.

Навесні 1952 р. радянський уряд «на знак поваги до польського народу», а також «вважаючи, що вказані матеріали, документи та книги по

⁴⁵⁶ Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика), с. 6; Пелькіна Лідія, Факторович Михайло. Евакуація і грабунок, с. 116.

⁴⁵⁷ Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська» (далі — НА НЗСК). Матеріали відділу обліку і зберігання за 1965 р. Арк. 58–61.

⁴⁵⁸ Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы. М.: Политиздат, 1974. С. 149.

праву належать Польській державі», раптово ухвалив рішення про нову передачу до Польщі культурних цінностей, які під час лютневих боїв 1945 р. Радянської Армії у Східній Пруссії «надійшли у розпорядження радянських військових організацій», і які «становлять значну історичну цінність». У тому числі, це були матеріали та рукописи видатного польського астронома Коперніка, документи та старовинні книги з історії Польщі, церковне начиння та наукова література латинською, французькою та німецькою мовами з Фромборкського собору, каноніком якого впродовж багатьох років був Копернік. Серед них були рукописні книги Вармієнського єпископства XV–XVII ст., у яких понад два десятки записів були зроблені рукою Коперніка, листи до Коперніка, листування з єпископом Кромером — відомої постаті в історії Польщі XVI ст., понад ніж 200 томів наукової літератури з історії Польщі, філософії, природознавства тощо. 10 квітня 1952 р. у АН СРСР, де перебували ці цінності, відбулася їх урочиста передача польським представникам, яку здійснив академік Б. Греков⁴⁵⁹.

У квітні 1955 р. на рівні партійного та державного керівництва СРСР та ПНР широко відзначалася десята річниця з нагоди підписання Договору про дружбу, взаємну допомогу та повоєнне співробітництво⁴⁶⁰. Вочевидь, наслідком цих відзначень стало рішення Ради міністрів СРСР від 8 липня 1956 р. про передання Польській Народній Республіці творів образотворчого та прикладного мистецтва, «що належать польським музеям», «виявлені у результаті розбирання та вивчення трофейних фондів». У офіційному повідомленні зазначалося, що ці цінності, серед яких наявні визначні твори польського національного мистецтва, були захоплені і вивезені нацистською Німеччиною з Польщі у 1939–1944 рр., «і були врятовані Радянською Армією під час боїв на території Німеччини». Мова йшла про біля 800 картин, понад ніж 10 500 гравюр і рисунків, понад ніж 1 100 предметів прикладного мистецтва. Серед них у повідомленні згадуються картини західноєвропейських художників — «Страшний суд» фламандського живописця Ганса Мемлінга (XV ст.), «Оплакування Христа» невідомого голландського художника XVI ст., твори голландських художників XVII ст. Ван Гоєна, Рюїсдаля, Берхема, роботи французьких митців Ларжильєра «Портрет дами з собачкою та мавпочкою» й Давида «Портрет Потоцького», гравюри Дюрера, офорти Рембрандта Калло, рисунки Тьєполо та Менцеля. З багатьох творів польських митців згадуються картини Яна Матейка «Станьчик», «Сігізмунд Август і Барбара», «Смерть Сігізмунда», «Портрет Генріха Краєвського». Значну

⁴⁵⁹ Там само, с. 179–180.

⁴⁶⁰ Там само, с. 183.

цінність мала велика збірка рисунків та естампів відомих польських художників і граверів, велика збірка античних ваз. На консультаціях, що відбулися з цього приводу між урядами СРСР та Польщі, була досягнута домовленість про проведення виставки польського мистецтва у Державному Ермітажі перед відправкою цих пам'яток до ПНР⁴⁶¹.

Вочевидь, така «хвиля щедрості» дісталася й Україні. У березні 1958 р. ЦК КПРС ухвалив постанову про передання до Польщі значної кількості архівних матеріалів. Їх відбір тривав кілька років. У жовтні 1961 р. з архівів СРСР було передано до ПНР 752 архівні фонди, у тому числі 90 з них були вилучені з архівів України. Вже незабаром, навесні 1964 р. до Польщі було передано ще 187 фондів та 18 739 окремих справ із Львівського та Київського архівів, а також архівів Львівської, Івано-Франківської, Волинської та Одеської областей. У квітні 1967 р. з архівів та бібліотек України було передано польській стороні 1 513 дублетних примірників книг⁴⁶². 19 липня 1977 р. у Варшаві у приміщенні Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії відбулася нова «передача в дар Польській Народній Республіці» історичних та художніх цінностей, зокрема, військових реліквій (знамена, шаблі, булави, ордени та інші предмети військового спорядження), картин польських художників, гобеленів, декоративних ваз тощо, відібраних у радянських музеях⁴⁶³.

Ця практика використання культурних цінностей у політичних переговорах та для зміцнення прорадянських режимів, що формально подавалася як «жести доброї волі», «дар», знову зачепила й фонди Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН УРСР. Так, 16 серпня 1967 р. у відповідь на запит польської сторони щодо передання їй книг із зібрань колишнього «Оссолінеуму» ЦК КПРС доручив партійним та радянським органам УРСР «відібрати для можливої передачі ПНР... польські видання, що можуть являти інтерес для польської науки». На виконання цього доручення було підготовлено 12 189 томів книг для чергової передачі «в дар» польській владі⁴⁶⁴. Але до практичної реалізації ця справа тоді не дійшла. З даного приводу в Україні була створена відповідна комісія на чолі з відомим архівістом І. Бутичем. Комісія підготувала вичерпну довідку, яка 12 вересня 1967 р. була направлена до ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР. У довідці наголошувалося на неможливості подальшого

⁴⁶¹ Там само, с. 196–197.

⁴⁶² Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 324–325.

⁴⁶³ Советский Союз — народная Польша. 1974–1987: Документы и материалы. М.: Политиздат, 1989. С. 113.

⁴⁶⁴ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 325.

передання фондів з колишньої бібліотеки Оссолінеум, оскільки книги, що залишилися, відображують переважно історію та культуру українського народу, а рукописні матеріали, які цікавлять польських дослідників, можуть бути отримані ними шляхом копіювання⁴⁶⁵. Вочевидь, з урахуванням висновків комісії, 20 жовтня 1967 р. ЦК КПУ направила до ЦК КПРС доповідну записку, у якій зазначалося, що пропонована передача фондів до Польщі завдасть відчутної шкоди збіркам Львівської наукової бібліотеки. Тож було запропоновано, щоб такий акт «дару» відбувся на взаємній основі, з урахування наявності на території Польщі значних фондів українського походження. Для чого, як зазначалося, «доцільно поставити питання про можливість одержання від ПНР цих матеріалів в оригіналах, мікрофільмах чи фотокопіях»⁴⁶⁶. Можливо припустити, що тоді домовитися про такі взаємні кроки з боку польської сторони не вдалося. Проте тиск на Львівську наукову бібліотеку продовжувався. У 1969 р. Головна бібліотечна інспекція Міністерства культури СРСР видала доручення щодо «можливості передання Польській Народній Республіці частини книжних та рукописних фондів Львівської наукової бібліотеки, що належали колишньому Інституту імені Оссолінських («Оссолінеум»). З цією метою до Львова були відкомандировані головні бібліотекарі відділу рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна О. Герасимова та В. Зиміна. Вони ознайомилися з усім комплексом матеріалів, пов'язаних з історією «Оссолінеуму» та його фондів у львівській бібліотеці, даними щодо передання до Польщі відповідних матеріалів, та опрацювали «колекцію «Оссолінеум», що безпосередньо зберігається у Відділі рукописів бібліотеки». Суто на фаховому рівні, експерти з Москви прийшли до наступних висновків:

- Оссолінеум був заснований та протягом 120 років розвивався як культурний та науковий центр Галичини і Львова. Колекції Львівського Оссолінеуму, що зберігаються у Вроцлаві, є даром радянського народу польському народу, культурні цінності якого були розграбовані німецькими фашистами;

- Поділ колекції закріплено виданими її описами та добре відомі світовій науковій громадськості;

- Книги і рукописи Оссолінеуму що залишилися у Львівській науковій бібліотеці, є найціннішою документальною базою для вивчення історії України, Литви, Білорусії та інших західних областей нашої краї-

---

⁴⁶⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України: Документи, факти, коментарі, с. 69.

⁴⁶⁶ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 325.

ни, вони широко використовуються вченими і фахівцями, тож передання їх до Польської Народної Республіки внесло б значні труднощі у їхню дослідницьку працю.

«Внаслідок цього, — зазначалося в офіційних висновках експертів, — ми вважаємо доцільним збереження складу рукописних матеріалів, що сформувався у Львові та Вроцлаві, увійшов у науку і закріпленого у свідомості вчених за минулі десятиріччя»⁴⁶⁷. Таким чином, тоді питання було зняте з порядку денного.

Зміна політичної ситуації в СРСР та Польщі у другій половині 1980-х років знову актуалізувала дане питання. З метою підтримки встановленого у Польщі режиму генерала В. Ярузельського тодішній Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов пообіцяв йому передати матеріали з колишнього Оссолінеуму. Відповідні доручення, вочевидь, були дані українському партійному керівництву. 26 грудня 1986 р. розпорядженням Президії АН УРСР була створена комісія для розгляду питання щодо доцільності передання частини дублетних примірників книг з фондів колишнього Оссолінеуму, що перебували у Львівській науковій бібліотеці. За підсумками роботи комісії було відібрано 2 443 книги, з яких 1 170 мали штампи Оссолінеуму, 273 мали видавничу марку Оссолінеуму, а ще 1 000 були книги з багатотиражних видань. У висновках комісії зазначалося, що цим актом завершується процес передачі книг та інших матеріалів, архівних документів до ПНР із львівських збірок⁴⁶⁸. Проте загальна кількість переданих у підсумку до Польщі книг потребує додаткового уточнення. 15 квітня 1987 р. група експертів-мистецтвознавців управління культури Львівського облвиконкому видала висновок щодо можливості надання дозволу на вивезення з України до ПНР книг «в якості дару» у кількості 58 одиниць. Висновок являвся додатком на дозвіл на вивезення цих культурних цінностей, датованого тим же числом. Ці книги незабаром були передані польській стороні у посольстві Польщі у СРСР в Москві у присутності В. Ярузельського⁴⁶⁹. А вже 26 травня 1987 р. надано дозвіл на вивезення до ПНР ще 2 400 примірників книг «в якості дару»⁴⁷⁰. 29 травня 1987 р. у Львові відбулася церемонія офіційної передачі цих книг польським представникам. Під час церемонії також було підписано Протокол про співробітництво в сфері культури і науки між Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника АН УРСР та

---

⁴⁶⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі, с. 58–61.

⁴⁶⁸ Там само, с. 69.

⁴⁶⁹ Там само, с. 11, 62.

⁴⁷⁰ Там само, с. 11–12.

Бібліотекою Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, згідно з яким сторони визнали, що «фонди двох бібліотека взаємно доповнюють один одного» та домовилися про співпрацю та про прибуття до Польщі делегації АН УРСР для відбирання з бібліотек ПНР літератури, що стосується історії та культури українського та російського народів для Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН УРСР⁴⁷¹.

Вказуючи на значення отриманої з України літератури, директор Бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві Я. Альбин відзначив: «Серед переданих книг зі штампом «Оссолінеуму» 600 у Вроцлаві були відсутні і вони будуть влиті у фонди Бібліотеки. Це цінне поповнення, якщо врахувати, який бідний Вроцлав старою польською книгою»⁴⁷². Проте, коли у серпні 1987 р. делегація українських науковців прибула до ПНР для зустрічного відбирання книг, то їх місія завершилася невдачею — польська сторона свої зобов'язання щодо передання книг для ЛНБ не виконала⁴⁷³.

Радянське повернення культурних цінностей до Німеччини розпочалося ще у 1949 р., коли уряд СРСР ухвалив рішення про передання архівів міст Ганзейського союзу Гамбургу, Любека й Бремена в обмін на архіви з території новоствореної Калінінградської області та м. Талліна, які перебували у повоєнні роки в Британській зоні окупації Німеччини. Практична передача архівних фондів розпочалася у липні 1952 р. й тривала кілька десятиріч, завершившись лише наприкінці 1980-х років. Усього у цьому процесі було повернуто до Німеччини 74 998 одиниць зберігання архівних фондів⁴⁷⁴.

У 1949 р. на підконтрольній СРСР частині Німеччини відбулися масштабні політичні зміни. 7 жовтня на 9-й сесії Німецької Народної Ради — постійного органу Німецького народного конгресу за єдність і справедливий мир (виконував функції передпарламенту — *С.К.*), було ухвалено рішення щодо його реорганізацію на тимчасову Народну палату Німецької Демократичної Республіки, яка одногolosно проголосувала за створення тимчасового уряду НДР, закон про створення палати представників земель та закон про затвердження Конституції НДР. 11 жовтня на спільному засіданні обох палат парламенту було обрано президента НДР, яким став співголова СЄПН В. Пік, а наступного дня інший співголова партії був обраний на чолі уряду НДР. Ще 10 жовтня адміністративні функції

⁴⁷¹ Там само, с. 69–70.

⁴⁷² Там само, с. 69.

⁴⁷³ Там само, с. 70.

⁴⁷⁴ Антонова И.А. Культурные ценности — жертвы войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lostart.ru/ru/studys/?ELEMENT_ID=1101

Радянської військової адміністрації у Німеччині були передані цивільним німецьким органам, а 15 жовтня уряд СРСР офіційно визнав НДР та оголосив про обмін дипломатичними нотами⁴⁷⁵. Так розпочалася історія Німецької Демократичної Республіки, яка повністю перебувала у фарватері ідеологічних засад та зовнішньої політики СРСР. Однак перші роки існування нового державного утворення на території Німеччини ознаменувалися глибокими кризовими явищами. Провал стратегії економічного розвитку призвів до різкого погіршення умов життя у новоствореній державі, викликав суттєві труднощі у забезпеченні населення товарами першої необхідності. Як наслідок, 17 липня 1953 р. у НДР вибухнуло народне повстання, яке було придушене за допомогою радянських танків. Намагаючись врятувати своїх сателітів, СРСР 1 січня 1954 р. звільнив НДР від подальших репараційних поставок та за домовленістю з урядом Польщі — від репараційних платежів на загальну суму у 2,54 млрд. дол. На баланс уряду НДР СРСР передав 33 акціонерні товариства, які виробляли 25% ВВП НДР. З Радянського Союзу до НДР було поставлено продовольство на суму 590 млн. крб. 25 березня 1954 р. СРСР оголосив про встановлення відносин з НДР як з будь-якою іншою країною, а 27 березня уряд НДР офіційно заявив про повний суверенітет держави. З серпня 1954 р. на території НДР офіційно припинили дію усі накази та розпорядження, видані РВАН. 25 січня 1955 р. СРСР оголосив про припинення війни з Німеччиною, а 14 травня того ж року НДР стала членом Організації Варшавського Договору. 20 вересня 1955 р. у Москві було підписано договір про основи відносин між СРСР та НДР⁴⁷⁶.

У таких складних умовах з метою підтримки прорадянського режиму у НДР, СРСР застосував вже випробувані у відносинах з Польською Народною Республікою пропагандистські методи, знову використавши для цього резонансні акти передавання культурних цінностей.

Це питання почало обговорюватися на рівні партійного та державного керівництва СРСР на початку 1955 р. 3 березня міністр закордонних справ СРСР В. Молотов подав до ЦК КПРС доповідну записку щодо фондів Дрезденської картинної галереї, які після Другої Світової війни опинилися на території СРСР. У записці зазначалося, що для Радянського Союзу у цій справі є лише два можливі шляхи її вирішення — або він офіційно оголошує, що культурні цінності Дрезденської картинної галереї належать радянським людям як їхній трофей у перемозі над Німеччиною,

---

⁴⁷⁵ Павлов Н.В. Внешняя политика ГДР (1949–1990) // MGIMO.ru. 2012. Февраль. С. 4–5. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.mgimo.ru/study/faculty/mo/keuroam/docs/210929.

⁴⁷⁶ Там само, с. 8–9.

або вони можуть повернути ці цінності німецькому народові «як його надбання». При цьому, як звертають увагу К. Акінша та Г. Козлов, вперше було застосоване формулювання «культурні цінності НДР, що тимчасово перебувають у СРСР»⁴⁷⁷. Вирішальна роль у обранні другого із можливих варіантів дій СРСР, на їхню думку, належала тодішньому міністру культури СРСР Г. Олександрову, який, власне, й ініціював повернення творів мистецтва до Дрезденської картинної галереї⁴⁷⁸. 29 березня 1955 р. на рівні ЦК КПРС питання було остаточно вирішене⁴⁷⁹. На підставі даних Міністерства культури СРСР планувалося передати до НДР 738 картин, 10 gobelenів та 7 мініатюр з Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна, 11 картин з Державного Ермітажу⁴⁸⁰.

31 березня 1955 р. центральні радянські газети опублікували повідомлення Ради міністрів СРСР про повернення творів мистецтва до Дрезденської картинної галереї. У повідомленні йшлося про те, що під час Великої Вітчизняної війни в ході боїв на території Німеччини радянські воїни врятували і перевезли до СРСР витвори класичного мистецтва з Дрезденської картинної галереї, які є великим світовим надбанням. Тож тепер Рада міністрів СРСР вирішила повернути урядові Німецької Демократичної Республіки усі картини Дрезденської картинної галереї, які перебувають у СРСР. Вказувалося, що поверненню підлягатимуть біля 750 картин⁴⁸¹.

У цей час із запізненням до Москви надійшла інформація від спеціальної комісії, надісланої до Києва у даній справі, що нею виявлено 501 картину «екстра класу» та 2 пастелі, що належали Дрезденській картинній галереї. Серед них фігурували «Триптих» роботи А. Дюрера та картина П. Рубенса «Стара жінка з жаровнею»⁴⁸².

2 травня 1955 р. у Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна у Москві відкрилася масштабна «Виставка картин Дрезденської галереї», на якій було представлено 350 полотен старих майстрів з довоєнних зібрань Дрезденської картинної галереї, що перебували у

---

⁴⁷⁷ *Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii*. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe Art Treasures. New York: Random House, 1995. P. 192.

⁴⁷⁸ *Op. cit.*, p. 192–193.

⁴⁷⁹ *Akinscha Konstantin, Kozlov Grigorij*. Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945; zusammengestellt nach bisher univroffentlichlichten Dokumenten aus Archiven der Russischen Föderation. Nurnberg: Germanisches Nationalmuseum, 1995. S. 41.

⁴⁸⁰ *Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii*. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe Art Treasures, p. 193.

⁴⁸¹ *Op. cit.*, p. 192.

⁴⁸² *Op. cit.*, p. 193.

його фондах. Серед них показали такі шедеври світового мистецтва, як «Сикстинська Мадонна» Рафаеля, «Спляча Венера» Джорджоне, «Портрет хлопчика» Пінтуріккіо, «Дівчина, що читає листа» Яна Вермеєра Делфтського, «Свята Інесса» Хусепе де Рібери та інші⁴⁸³. Виставка викликала надзвичайний суспільний резонанс, її оглянули понад ніж 1,2 млн. відвідувачів. Було видано 130 тис. примірників каталогу виставки. Вона пройшла під гаслами «Великого акту дружби між народами», і мала значний вплив на відносини між СРСР та НДР⁴⁸⁴.

Виставка тривала до 20 серпня 1955 р. 25 серпня відбулася церемонія її урочистого закриття, під час якої було підписано акт першої передачі до НДР творів мистецтва — це був «Портрет молодого чоловіка» А. Дюрера. Пізніше було підготовлено й передано інші твори мистецтва — загалом 1 240 картин⁴⁸⁵. У тому числі, тоді з Київського музею західного та східного мистецтва відібрали для повернення до НДР 488 картин з довоєнних збірок Дрезденської картинної галереї⁴⁸⁶. Серед них були роботи А. Дюрера, Ян ван Ейка та Вермеєра. «Київські фонди» першими надійшли до Дрездена 3 листопада 1955 р. окремим транспортом з Києва⁴⁸⁷. 4 листопада 1955 р. твори мистецтва повернулися до Дрездена з Москви та Ленінграду⁴⁸⁸. А вже 27 листопада їх можна було побачити у Національній галереї у Східному Берліні⁴⁸⁹. 3 червня 1956 р. повернуті з СРСР твори мистецтва були виставлені у відремонтованому старому приміщенні Дрезденської картинної галереї⁴⁹⁰.

21 травня 1955 р. одне з провідних радянських видань газета «Известия» опублікувала повідомлення ТАРС «У Раді Міністрів СРСР», де повідомлялося про ухвалення урядом СРСР рішення про передання урядові НДР «матеріалів із німецьких архівів, які знаходяться на зберіганні у архівних фондах СРСР». Зазначалося, що архівні матеріали, що передаються, мають державне значення і становлять велику цінність у вивченні

⁴⁸³ К 60-летию «Выставки картин Дрезденской галереи» в ГМИИ им. А.С. Пушкина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.museum.ru/N57809>

⁴⁸⁴ *Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii*. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe Art Treasures, p. 196–197.

⁴⁸⁵ *Антонова И.А.* Культурные ценности — жертвы войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lostart.ru/ru/studys/?ELEMENT_ID=1101

⁴⁸⁶ *Живкова Олена*. Колекція Музею Ханенків: втрати та знахідки, с. 65.

⁴⁸⁷ *Немецко-русский музейный диалог. Потери + возврат. Берлин: Немецко-русский музейный диалог, 2005. С. 24.*

⁴⁸⁸ К 60-летию «Выставки картин Дрезденской галереи» в ГМИИ им. А.С. Пушкина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.museum.ru/N57809>

⁴⁸⁹ *Немецко-русский музейный диалог. Потери + возврат, с. 2.*

⁴⁹⁰ *Антонова И.А.* Культурные ценности — жертвы войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lostart.ru/ru/studys/?ELEMENT_ID=1101

історії Німеччини. Серед них вказувалося на документи Міністерства закордонних справ Німеччини і Пруссії періоду 1837–1945 рр., документи міністерств внутрішніх справ, юстиції, пропаганди, рейхстагу та інших німецьких установ⁴⁹¹.

У січні 1957 р. у Москві відбулися переговори між урядовими делегаціями СРСР та НДР. Вони мали особливо важливе значення для Радянського Союзу на тлі антикомуністичного та антирадянського повстання у Будапешті, яке спалахнуло 23 жовтня 1956 р. й було придушене радянською армією 4 листопада, але його окремі вогнища ще палахкотіли до січня 1957 р. включно. Тож зміцнення стосунків з НДР було важливим завданням для СРСР у збереженні єдності побудованого у повоєнні роки «соціалістичного табору». Очевидно, це добре розуміли і «німецькі товариші». У секретних документах ЦК КПРС згодом зазначалося: «Під час переговорів між Урядовими делегаціями СРСР та НДР у січні 1957 р. німецька делегація (Л. Больц) поставила питання про повернення НДР культурних цінностей, що були вивезені до Радянського Союзу в період Вітчизняної війни. Радянська сторона дала згоду позитивно розглянути прохання німецьких друзів, що знайшло відображення у спільній заяві Урядових делегацій Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки від 7 січня 1957 р. у якій говорилося, що «сторони заявили про свою готовність розглянути питання, пов'язані з поверненням на взаємних засадах культурних цінностей (творів мистецтва, архівних матеріалів тощо) з тим, щоб завершити почате за ініціативою Радянського Уряду врегулювання подібних питань, що виникли під час війни»⁴⁹². Повний текст надзвичайно розлогої спільної заяви був опублікований у газеті «Правда» 8 січня 1957 р.⁴⁹³

У зв'язку з цим, МЗС СРСР за погодженням з Міністерством культури СРСР увійшов до ЦК КПРС з пропозиціями з даного питання. Рішенням ЦК КПРС від 23 травня 1957 р. була створена спеціальна комісія, яка мала протягом двох місяців підготувати і внести до ЦК КПРС пропозиції щодо передання до НДР культурних цінностей, «що перебували на збереженні у СРСР, а також з питань повернення культурних

---

⁴⁹¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 580–581.

⁴⁹² *Akinscha Konstantin, Kozlov Grigorij*. Operation Beatekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945; zusammengestellt nach bisher unveröffentlichten Dokumenten aus Archiven der Russischen Föderation, s. 76.

⁴⁹³ Совместное заявление Правительственных Делегаций Советского Союза и Германской Демократической Республики. Москва. 7 января 1957 года // Правда. 1957. 8 января; Международные отношения и внешняя политика СССР (1871–1957 гг.): Сборник документов. М.: Политиздат, 1957. С. 318–326.

цінностей, вивезених з СРСР у Німеччину в період Вітчизняної війни й до цих пір не повернутих у Радянський Союз»⁴⁹⁴. Проте німецька сторона не стала чекати, що вирішить віддати їй Радянський Союз, а виявила ініціативу й через офіційні ноти посольства НДР у СРСР від 31 травня, 27 червня та 19 жовтня 1957 р. внесла до МЗС України списки культурних цінностей, які за її даними перебували у СРСР й належали музеям і бібліотекам НДР. У наданій урядом НДР інформації не лише повідомлялося, які саме культурні цінності були вивезені до СРСР, але й вказувалося ким, коли і яким чином вони були вивезені включно, у окремих випадках, із зазначенням прізвищ радянських військовослужбовців, які здійснювали вивезення, адресами отримувачів, номерами ящиків та датами відправки. У той же час, з боку МЗС НДР було повідомлено, що проведеними у ній заходами встановлено, що радянських культурних цінностей на території НДР не виявлено⁴⁹⁵.

13 січня 1958 р. до ЦК КПРС була подана секретна «Довідка по питанню повернення культурних цінностей НДР». У ній додатково було оцінено ситуацію, яка склалася на цьому напрямку відносин із НДР, й констатовалося наступне: «З вищенаведеного видно, що відповідні німецькі організації володіють повними даними про вивезені з НДР до СРСР культурні цінності»⁴⁹⁶. На документі збереглася резолюція: «До архіву: З даного питання ухвалено рішення Комісії ЦК з питань ідеології, культури та міжнародним партійним зв'язкам»⁴⁹⁷. Точна дата, коли відбулося це рішення, не відома. На думку К. Акінши та Г. Козлова, це мало місце у лютому 1958 р. Зокрема, ними опублікований повний текст «цілком таємної» постанови Секретаріату ЦК КПРС «Про передання Уряду Німецької Демократичної Республіки німецьких культурних цінностей, що перебувають на тимчасовому зберіганні у СРСР», яка була проголошена членами ЦК. Наведемо фрагменти цього документа мовою оригіналу:

«1. Информировать ЦК СЕПГ о готовности Советского Правительства передать Правительству ГДР на взаимной основе культурные ценности (произведения искусства, архивные материалы), спасенные Советской Армией и вывезенные в СССР в период Великой Отечественной войны с территории ГДР.

---

⁴⁹⁴ *Akinscha Konstantin, Kozlov Grigorij*. Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945; zusammengestellt nach bisher univroffentlichlichen Dokumenten aus Archiven der Russischen Föderation, s. 76.

⁴⁹⁵ *Op. cit.*, s. 76–77.

⁴⁹⁶ *Op. cit.*, s. 77.

⁴⁹⁷ *Op. cit.*

2. Передать Правительству Германской Демократической Республики свыше 1.990.000 предметов искусства из различных музеев и учреждений Берлина, Дрездена, Потсдама, Десау, в том числе свыше 2.100 картин, около 74.000 скульптур и предметов прикладного искусства, свыше 300.000 гравюр, рисунков, миниатюр, свыше 8.000 предметов оружия, около 800.000 предметов нумизматики, свыше 520.000 архивных, археологических и вспомогательных материалов, свыше 280.000 экземпляров книг и 534 ящика необработанного архивного, археологического и этнографического материала, находящихся на временном хранении в Государственном Эрмитаже, Музее изобразительных искусств им. А.С. Пушкина, Музея Киева и других музеях и учреждениях СССР.

3. Согласовать с германскими друзьями порядок передачи указанных культурных ценностей, предложив в качестве основы следующее:

а) Опубликовать в печати в феврале 1958 года сообщение: «В Совете Министров СССР» о передаче Правительству ГДР германских художественных и исторических ценностей, находящихся на временном хранении в СССР;

б) передачу культурных ценностей ГДР провести с 1 мая по 20 декабря 1958 г. с участием германских специалистов. Отpravку ценностей в ГДР провести в эти же сроки»⁴⁹⁸.

Було затверджено текст листа ЦК КПРС до Центрального комітету СЄПГ та проект повідомлення для преси про рішення радянського уряду передати до НДР мистецькі та історичні цінності з музеїв НДР. На Міністерство культури СРСР, Міністерство внутрішніх справ СРСР, Міністерство вищої освіти СРСР, Академію будівництва і архітектури СРСР, Міністерство зовнішньої торгівлі СРСР, Міністерство шляхів та сполучень СРСР, Міністерство закордонних справ СРСР, Міністерство геології та охорони надр СРСР було покладено проведення необхідних підготовчих робіт по переданню НДР культурних цінностей, що належать музеям, державним і громадським установам Східної Німеччини (проведення профілактичної реставрації, складання передавальної документації, виготовлення спеціальної тари для пакування)»⁴⁹⁹.

Окрім того, постановою визначалося наступне (подається мовою оригіналу):

«5. Министерствам и ведомствам, указанным в п. 4, провести передачу культурных ценностей ГДР одновременно в Москве, Ленинграде и Киеве, по единой форме документации. Передачу художественных ценностей, хранящихся в учреждениях Министерства культуры СССР, про-

⁴⁹⁸ Op. cit., s. 78–79.

⁴⁹⁹ Op. cit., s. 79.

вести в Ленінграді — в Государственном Эрмитаже, в Москві — в Государственном музее изобразительных искусств им. А.С. Пушкина и в Києві — в Государственном музее западного и восточного искусства.

6. Поручить министерствам и ведомствам, хранящим архивные материалы ГДР, провести отбор материалов, подлежащих передаче ГДР, и представить к 1 мая 1958 года предложения о материалах, представляющий особый научный, оперативный и политический интерес для учреждений и организаций СССР, которые целесообразно оставить для дальнейшего хранения в Советском Союзе»⁵⁰⁰.

Привертає увагу і підпункт «в» пункту 9 постанови, у якому Міністерству закордонних справ СРСР доручалося «сообщить немецким друзьям, что ЦК КПСС и Советское Правительство рассчитывают на принятие Правительством ГДР необходимых мер по выявлению и возвращению культурных ценностей Советского Союза, вывезенных гитлеровцами в Германию во время войны»⁵⁰¹. На тлі попередніх офіційних повідомлень німецької сторони, що радянських культурних цінностей на території НДР не виявлено, це виглядало або як суто дипломатична «ритуальна фраза», або як ввічливе попередження «німецьким друзям», що без взаємних зустрічних кроків подальших подібних дій з боку СРСР здійснюватися не буде.

Вочевидь, саме у останньому контексті можливо розуміти той факт, що питання щодо повернення до НДР колекції дорогоцінностей так званого «Зеленого склепіння» («Grünes Gewölbe»), що до війни належала музеям колишньої резиденції саксонських курфюрстів і королів у Дрезденському замку, найвідомішим з яких був Музей «Старі Зелені склепіння», будуть розглянуті лише після очевидних взаємних кроків німецької сторони. Зокрема, пунктом 7 постанови ЦК КПРС визначалося, що повернення цих цінностей «розглянути окремо, після того, як будуть вжиті усі вичерпні заходи по розшуку культурних цінностей, вивезених у Німеччину з СРСР»⁵⁰².

Дана постанова Секретаріату ЦК КПРС підлягала додатковому затвердженню Президією ЦК. Вочевидь, це відбулося без жодних застережень, бо надалі розпочалася реалізація заходів на її виконання.

Початок передання культурних цінностей до НДР на офіційному рівні було покладено 7 серпня 1958 р.⁵⁰³ Загалом до НДР було відправлено

⁵⁰⁰ Op. cit.

⁵⁰¹ Op. cit., s. 80.

⁵⁰² Op. cit.

⁵⁰³ *Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe Art Treasures*, p. 214.

300 вантажних вагонів з унікальним майном. Протягом вересня 1958 р. — липня 1960 р. відбулося 19 передач та відправок культурних цінностей⁵⁰⁴. Станом на середину січня 1959 р. 1 569 176 одиниць «трофейних» предметів та ще 121 ящик з книгами і фотографіями з музейних та інших установ Москви, Ленінграда і Києва повернулися до Німецької Демократичної Республіки. У травні 1960 р. Секретаріат ЦК КПРС ухвалив рішення, згідно з яким питання повернення культурних цінностей, що тимчасово перебували на території Радянського Союзу є «повністю вирішеним». Радянський посол у НДР М. Первухін був уповноважений підписати підсумковий протокол щодо завершення їх передачі до НДР⁵⁰⁵. Протокол було підписано у Берліні 29 липня 1960 р. Зафіксована у ньому кількість переданих до НДР культурних цінностей складала 1 571 995 предметів, 121 ящик з книгами та фотографіями, звукові архіви і музичні записи, понад ніж 3 млн. архівних справ⁵⁰⁶.

Вже в середині вересня 1958 р. до Дрездена надійшла більша частина його колекцій. У тому числі, у Дрезденську картинну галерею повернулися 600 000 творів мистецтва. 2 листопада 1958 р. у Берліні на знаменитому Острові Музеїв відбувся вернісаж, під час якого вперше були продемонстровані широкій публіці вибіркові кращі експонати німецьких музеїв, повернуті до НДР. А на початку жовтня 1959 р. сталося урочисте відкриття Пергамського музею з всесвітньовідомим фризом вівтаря та більшою частиною інших унікальних фондів. Тоді ж до Єгипетського музею Державних музеїв Берліну поміж інших реліквій повернулося всесвітньо відоме скульптурне зображення цариці Нефертіті. Оновлені експозиції музеїв відкривалися у Готі, Дессау, Лейпцигу та в Потсдамі⁵⁰⁷. Слід зазначити, що попри «рішучі» застереження ЦК КПРС, без дотримання принципу взаємності разом з іншими німецькими зібраннями до НДР були передані й унікальні дорогоцінності з дрезденського «Зеленого склепіння». Їх видали німецькій стороні з запасників Московського відділу Міністерства фінансів СРСР. 9 травня 1959 р. ці скарби були представлені широкій публіці разом з іншими шедеврами у дрезденському Альбертіну⁵⁰⁸.

---

⁵⁰⁴ Антонова И.А. Культурные ценности — жертвы войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lostart.ru/ru/studys/?ELEMENT_ID=1101

⁵⁰⁵ Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe Art Treasures, p. 214–216.

⁵⁰⁶ Антонова И.А. Культурные ценности — жертвы войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lostart.ru/ru/studys/?ELEMENT_ID=1101

⁵⁰⁷ Немецко-русский музейный диалог. Потери + возврат, с. 3, 6, 25.

⁵⁰⁸ Там само, с. 25.

Слід зазначити, що в українській історіографії фігурують й інші підсумкові дані щодо загальної кількості повернутих тоді до НДР культурних цінностей. Зокрема, В. Акуленко зазначає, що за підсумками роботи створено за рішенням Президії ЦК КПРС комісії, до Німецької Демократичної Республіки було повернуто 1 375 000 одиниць культурних цінностей⁵⁰⁹.

За даними сучасного Національного музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, у 1958 р. з Київського музею західного та східного мистецтва, який був його попередником, до музеїв НДР було передано 97 788 творів графіки, 10 картин, 165 виробів з порцеляни, 10 фрагментів давньокоптських тканин та унікальний давньоєгипетський папірус⁵¹⁰. На жаль, через неможливість безпосереднього опрацювання музейної документації під час підготовки даного видання, більш детально це питання поки що висвітлити не вдається.

У 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов, який започаткував політику перебудову політичного, економічного та суспільного життя у СРСР. У її рамках були проголошені гасла демократизації Радянського Союзу, повернення до сторінок історії, які протягом десятиріч відкидалися ідеологічними комуністичними догмами, розпочалося загравання з дореволюційною минувиною, при цьому надавалася перевага історії царської Росії. Радянська інтелігенція з ентузіазмом прийняла ці ініціативи. У 1985 р. вийшов друком збірник статей відомого науковця і музейного діяча академіка Д. Ліхачова «Прошлое — будущему»⁵¹¹, яка викликала значний суспільний резонанс і привернула увагу до актуальних проблем збереження культурної спадщини. Вона стала певним маніфестом для шанувальників старовини і мистецтва у СРСР. 12 листопада 1986 р. з метою підтримки ініціатив у галузі культури, мистецтв, науки та освіти був заснований Радянський фонд культури. Його фундаторами виступили понад ніж п'ятдесят творчих союзів, громадських організацій та установ культури з усіх радянських республік. Очолив фонд академік Д. Ліхачов. Серед багатьох напрямків роботи фонду було започатковано повернення до СРСР архівних, музейних та бібліотечних колекцій, унікальних документів та особливо цінних предметів, котрі були зібрані та збережені емігрантами з колишньої Російської імперії, що покинули її внаслідок більшовицької революції та наступних подій. За аналогією загальносоюзного фонду почали творитися респуб-

---

⁵⁰⁹ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 268–269.

⁵¹⁰ Живкова Олена. Колекція Музею Ханенків: втрати та знахідки, с. 65.

⁵¹¹ Ліхачов Д.С. Прошлое-будущему Л.: Наука, 1985.

ліканські фонди культури. У тому числі, 11 квітня 1987 р. постав Український фонд культури на чолі з відомим українським поетом та науковцем академіком Б. Олійником. Серед засновників фонду були також такі відомі постаті української науки і культури, як О. Білаш, О. Гончар, С. Данченко, І. Карабиць, О. Коломієць, Ф. Погребенник, В. Нероденко, В. Русанівський та інші діячі. У Статуті Українського фонду культури безпосередньо зазначалося, що він може «брати участь у пошуку і поверненні в Україну творів мистецтва, пам'яток історії та культури, архівних матеріалів, що знаходяться за її межами і становлять національну духовну спадщину»⁵¹². В рамках його діяльності була започаткована відповідна програма «Повернення», яка мала на меті повертати в Україну культурні цінності українського народу з-за кордону.

В останні роки існування СРСР беруть початок перші кроки у формування сучасної державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей. У другій половині 1980-х років це питання набуло актуальності на загальносоюзному рівні у зв'язку з оприлюдненням у західних виданнях сенсаційної інформації про переховування в радянських музеях, архівах та бібліотеках колосальних культурних цінностей світової ваги, що були таємно вивезені за наказами керівництва СРСР під час та після Другої Світової війни і походили з територій різних країн Європи. Як відповідь на претензії з боку інших держав, особливо Німеччини, щодо реституції виявлених культурних цінностей, Радянський Союз після багатодесятилітньої перерви і забуття знову повернувся до теми власних втрат в роки війни як альтернативи реституційним вимогам. В орбіту цього протистояння були включені й окремі республіки СРСР, на території яких велися бойові дії в роки війни. Проте в умовах національного піднесення, що наприкінці 80-х років ХХ ст. охопило Україну, питання втрат культурних цінностей вийшло за рамки подій Другої Світової війни й охопило своїм змістом проблему несправедливого примусового перерозподілу й вивезення українських культурних цінностей до Росії за часів Російської імперії та СРСР.

Так, у 1989 р. Міністерство культури СРСР провело масштабну всесоюзну нараду з проблемо повернення втрачених під час Другої Світової війни радянських культурних цінностей, яка мала на меті мобілізувати працівників наукових установ, музеїв, архівів і бібліотек СРСР на відповідь щодо претензій Німеччини та інших країн на реституцію вивезених до СРСР внаслідок війни предметів культури, архівних фондів та книг. Проводив нараду особисто міністр культури СРСР М. Губенко. Під час

---

⁵¹² Цит по: *Акуленко В.І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 185.

наради представниця України директор Харківського художнього музею В. Мизгіна публічно піднесла тему повернення з всесоюзних установ, розташованих на території Російської Федерації, культурних цінностей, котрі належать українським музеям і внаслідок війни опинилися в Росії. Вона закликала відкрити українським музейникам доступ до «трофейних фондів» з метою виявлення та ідентифікації своїх предметів. Це викликало розгублену реакцію очільників Міністерства культури СРСР, які із здивуванням довідалося про існування такої проблеми і про вимоги представників України. А керівники найбільших всесоюзних музеїв Москви та Ленінграду виступили різко проти цих пропозицій з категоричними їх запереченнями, тож вимоги учасників наради від України було відкинуто⁵¹³.

Проте суспільні настрої, які панували у громадській думці України, знайшли своє відображення в рішеннях та діях керівництва УРСР. Відповідно до «Комплексної програми основних напрямів розвитку культури в Україні у період до 2005 року», затвердженої постановою Ради міністрів УРСР від 16 квітня 1990 р., передбачалося здійснити роботу по розшуку поза межами країни історичних і архівних документів, національних реліквій і цінностей культури та історії України з метою їх повернення, культурно-освітнього та наукового використання. Реалізація цієї програми покладалася на Міністерство культури УРСР та Головне архівне управління при Раді міністрів УРСР.⁵¹⁴ Зважаючи на значення та масштаби цієї роботи, Міністерство культури УРСР звернулося до українського уряду з клопотанням щодо створення спеціальної структури, яка б могла поєднати представників рідних відомств та організацій й забезпечити її виконання. Ця ініціатива була підтримана. Дорученням Ради міністрів УРСР від 3 жовтня 1990 р. при Міністерстві культури республіки була створена Республіканська комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами⁵¹⁵.

Новостворена Республіканська комісія з питань розшуку і повернення в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами при Міністерстві культури України діяла на громадських засадах. Очолив комісію авторитетний український науковець, член-кореспондент АН України, головний науковий співробітник Інституту історії АН

---

⁵¹³ *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права, с. 83.

⁵¹⁴ Архів Сергія Кота. До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоролець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей», 1992. С. 1–2.

⁵¹⁵ Там само.

України Ф. Шевченко. До її роботи були залучені відомі діячі науки, культури і мистецтва, фахівці музейної, архівної та бібліотечної справи, представники громадських організацій. Зокрема, серед них були такі відомі постаті як організатор відновлення масового пам'яткоохоронного та краєзнавчого руху в Україні, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців України, завідувач відділом Інституту історії України академік АН УРСР П. Тронько, голова Українського фонду культури академік АН УРСР поет Б. Олійник, директор Інституту археології АН України, голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури академік АН УРСР П. Толочко, заступник міністра культури України В. Врублевська (заступник голови комісії), заступник начальника головного архівного управління при Кабінеті міністрів України В. Лозицький, начальник Управління культурних зв'язків Міністерства закордонних справ України відомий український дипломат В. Скофенко, а також начальник відділу музеїв Міністерства культури України А. В'ялець, завідувач відділу технічних засобів національного музею історії України І. Явтушенко, науковці-історики С. Заремба (перший відповідальний секретар комісії у 1990–1991 рр.), С. Кот (відповідальний секретар комісії у 1991–1993 рр.) та інші. Комісія розташовувалася у приміщеннях відділу музеїв Міністерства культури України, а керівниця відділу А. В'ялець була одним з головних організаторів її поточної роботи. Серед основних завдань комісії було визначено збір інформації про вивезені та викрадені з України предмети культури, архіви та бібліотечні фонди, створення Банку даних про втрачені культурні цінності України та підготовка пропозицій для державних органів щодо їх повернення⁵¹⁶. Комісія продовжила свою діяльність і після проголошення незалежності України.

В складі Республіканської комісії почало діяти кілька робочих груп по різних напрямках пошуку: архівних матеріалів (Л. Гісцова), бібліотечних цінностей (В. Навроцька), музейних цінностей (І. Куроленко), пам'яток історії українського козацтва (С. Заремба), кінематографічних фондів (О. Мусієнко), театрального архіву та творів театрального-декоративного мистецтва (Н. Єрмакова). Водночас, під егідою комісії діяли робочі групи практично в усіх областях України, які опрацювали списки вивезених, викрадених чи знищених культурних цінностей⁵¹⁷.

Тож протягом другої половини ХХ ст. значною мірою подовжувалася практика вилучення культурних цінностей з України на користь всесоюзних установ і організацій, які розташовувалися в Москві та Ленінграді.

---

⁵¹⁶ *Атаманчук Микола*. Де наше золото-срібло? // *Старожитності*. 1992. Ч. 7 (23). С. 1.

⁵¹⁷ Там само.

Масштаби вилучення музейних, архівних та бібліотечних цінностей були значно меншими, ніж це мало місце у 20-х — 30-х роках ХХ ст. Проте одним з ключових факторів вивезення культурних цінностей з території України стала діяльність археологічних та археографічних експедицій, що проводилися в межах УРСР провідними науковими установами всесоюзного статусу. Отримані ними матеріали не передавалися до українських музеїв, архівів та бібліотек, а вивозилися до фондосховищ Москви та Ленінграду. Непоодинокими були приклади за рахунок адміністративного впливу примусового передання українських культурних цінностей «на поповнення» столичних фондів, а також некоректного та непаритетного обміну, коли з українських установ вилучалися речі першорядного наукового та експозиційного значення, а до них передавалися рядові предмети з обмінних фондів, та навіть такі, що не підлягали інвентаризації у всесоюзних музеях через їхню низьку якість.

У даний період на підставі політичних рішень вищого радянського партійного та державного керівництва продовжувалася практика передання з фондів українських установ культурних цінностей до інших країн, зокрема, у особливо значних масштабах — до Польської Народної Республіки та Німецької Демократичної Республіки. При цьому інтереси українських музеїв, архівів та бібліотек, які внаслідок Другої Світової війни зазнали колосальних втрат своїх фондів, взагалі не враховувалися.

Питання розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої Світової війни та за інших обставин, впродовж багатьох десятиріч практично не розглядалися на загальному державному рівні. Окремі дії щодо цього комплексу питань українського партійного та радянського керівництва мали виключно спорадичний та ситуативний характер. Факти виявлення та повернення в Україну ряду визначних музейних цінностей, втрачених в роки Другої Світової війни, були пов'язані з випадковими знахідками та діями на рівні співробітників окремих українських музеїв та інших установ культури.

Внаслідок змін у політичному житті СРСР та зовнішньополітичної ситуації навколо нього, у другій половині 1980-х — на початку 1990-х років на загальносоюзному й українському рівнях почала відновлюватися увага до питання втрачених культурних цінностей. Керівництво СРСР розглядало це питання виключно як альтернативу вимогам Німеччини й ряду інших країн повернути вивезені під час війни та у повоєнні роки до Радянського Союзу культурні цінності. Проте ситуація швидко вийшла з під контролю і на українському ґрунті поширилася на вимоги загального повернення українських культурних цінностей з Росії. У ці роки під впливом широкої громадськості України, в Українській РСР починають

закладатися інституційні засади державної політики у сфері розшуку і повернення втрачених культурних цінностей, уособленням яких стало створення Республіканської комісії з питань розшуку і повернення в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами при Міністерстві культури України.

6.5. Компенсація чи «трофеї війни»? : переміщення культурних цінностей інших країн на територію УРСР внаслідок Другої Світової війни

Питання переміщення культурних цінностей внаслідок Другої Світової війни своїм змістом також охоплює долю предметів культури інших держав, що опинилися на території України.

Ідея відшкодування збитків, завданих нацистською Німеччиною та її союзниками установам освіти, культури та науки СРСР за рахунок їхнього культурного потенціалу належала відомому російському та радянському діячеві культури, історичному мистецтва та реставратору І. Грабару. У 1943 р. він звернувся до голови НДК СРСР М. Шверніка з листом, у якому обґрунтував доцільність заміщення втрачених культурних цінностей з ворожих колекцій як еквівалентну компенсацію за переміщені або знищені твори мистецтва після завершення війни. З цією метою пропонувався створити тимчасовий окремих підрозділ НДК СРСР, який би сформував спеціальний перелік предметів з музейних колекцій Німеччини, Австрії, Італії, Угорщини, Румунії та Фінляндії, що могли б бути кваліфіковані як еквівалентна компенсація. М. Швернік подав пропозиції Грабаря до Політбюро ЦК ВКП(б), де їх було підтримано. 8 вересня 1943 р. окреме Бюро експертів, якими керували відомі радянські науковці та музейні діячі В. Лазарев і С. Тройницький, розпочало свою роботу. Остаточний варіант проекту списку предметів культури, які передбачалося вилучити як компенсацію з музейних збірок ворожих країн був підготовлений 26 лютого 1945 р. і поданий на розгляд до Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР. Основу списку склали предмети з колекцій музеїв Берліну, включно з знаменитим Пергамським вівтарем, оціненим у 7 500 000 дол. США. Серед найвизначніших експонатів інших німецьких музеїв у списку фігурувала «Сикстинська мадонна» Рафаеля з Дрезденської картинної галереї, яку оцінили у 2 000 000 дол. США. Загалом, список музейних предметів на компенсацію втрат СРСР у грошовому еквіваленті був визначений у 70 587 200 дол. США. Головна роль у виявленні та відборі призначених для цього культурних цінностей

відводилася трофейним бригадам Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР⁵¹⁸.

Практична реалізація цих планів розпочалася із вступом радянських військ на території Німеччини та Австрії, коли радянські експерти перебували у передових фронтових частинах. Але особливо значного розмаху вона набула вже після завершення бойових дій та капітуляції нацистського режиму.

Так, 14 травня 1945 р. начальник Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г. Олександров отримав повідомлення від Головного політичного управління Червоної армії, у якому зазначалося: «Військова рада 3-го Українського фронту доповіла Голові ПУРСЧА, що у монастирі Клостерноісбург виявлено біля двох тисяч старовинних картин, велику кількість творів скульптури, цінні килими та церковну утвар із золота та срібла. Спеціальна комісія з представників нашого командування встановила, що виявлені цінності належать Віденському історичному музею». На це повідомлення було ухвалене рішення про «евакуацію» відібраних з даних фондів цінностей у «робочому» порядку як трофейної військової амуніції⁵¹⁹.

3 травня 1945 р. у складі Радянської військової адміністрації у Німеччині діяла група музейних та бібліотечних фахівців, направлена Комітетом у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР. Як зазначалося у звіті про її діяльність «з виявлення, відбору та відправки у СРСР книжних та музейних цінностей», станом на 30 листопада 1945 р. вона виявила і відібрала понад 160 вагонів «найцінніших бібліотечних і музейних фондів». Серед «виявлених та відібраних», зокрема, були бібліотеки імперської канцелярії, міністерства східної Європи, колекція стародрукованих книг та перша Біблія Гутенберга⁵²⁰.

Постановою Державного Комітету оборони СРСР (ДКО СРСР) від 31 травня 1945 р. Наркомату фінансів СРСР доручалося «вивезти на базу Управління дорогоцінних металів Наркомату фінансів СРСР у м. Москву ювелірні вироби, колекції монет і медалей з району м. Дрездена»⁵²¹. 26 червня 1945 р. Сталін особисто підписав нову постанову ДКО СРСР, у якій зазначалося: «Зобов'язати Комітет у справах мистецтв при РНК СРСР (т. Храпченко) вивезти на бази Комітету у м. Москву для поповнення

⁵¹⁸ *Akinsha Konstantin. Stalin's Decrees and Soviet Trophy Brigades: Compensation, Restitution in Kinde, or "Trophies" of War? // International Journal of Cultural Property. 2010. Vol. 17 (№ 2). P. 195–202.*

⁵¹⁹ *Кнышевский Павел. Добыча. Тайны германских репараций. М. «Соратник», 1994. С. 101.*

⁵²⁰ Там само, с. 102.

⁵²¹ Там само, с. 100.

державних музеїв найбільш цінні художні твори живопису, скульптури та предмети прикладного мистецтва, а також антикварні музейні цінності у кількості не більше 2 000 одиниць з трофейних складів у м. Дрезден. ...Затвердити керівником робіт з відвантаження мистецьких цінностей з трофейних складів у м. Дрезден полковника Ротатаєва О.С. Тов. Храпченко командувати у розпорядження т. Ротатаєва 10 спеціалістів»⁵²².

Це завдання було виконане надзвичайно оперативно. Вже 22 серпня 1945 р. голова Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР М. Храпченко направив до заступника голови РНК СРСР В. Молотова доповідну записку, у якій повідомлялося: «У відповідності з постановою Державного Комітету Оборони від 26 червня ц. р. у м. Москву доставлені музейні цінності Дрезденської Художньої Галереї»⁵²³. Характеризуючи вивезені до СРСР предмети культури, він наголосив на таких всесвітньовідомих шедеврах, як «Сикстинська мадонна» Рафаеля, 14 картин Рембрандта, 11 картин Рубенса, 5 картин Тіціана, 4 картини Веронезе, 12 картин Ван Дейка, 3 картини Веласкеса, 3 картини Тінторетто, 5 картин Рібера, 2 картини Ботічеллі та інших творів. Згадувалися також скульптури давньогрецьких митців Праксителя, Мирона, Поліклета, Скопаса, давньоєгипетські вази, колекції унікальної західноєвропейської та східної порцеляни тощо. Загалом, як повідомлялося у доповідній записці. До Москви було доставлено «до двох тисяч художніх експонатів». На завершення робилися наступні висновки: «Комітет у справах мистецтв при РНК СРСР намітив включити цінності, що прибули, у склад Державного музею образотворчого мистецтва імені Пушкіна. Це дозволяє — у поєднанні з попередніми колекціями музею імені Пушкіна — створити у м. Москві великий музей світового мистецтва, аналогічного за своїм значенням таким художнім музеям, як Луврський музей у Парижі, Британський музей в Лондоні, Державний Ермітаж у Ленінграді»⁵²⁴.

Відповідно до постанови ДКО СРСР від 3 серпня 1946 р. на бази Комітету у справах архітектури при РНК СРСР разом з лабораторним устаткуванням для проведення дослідних робіт щодо будівельних матеріалів було вивезено 220 ящиків з архітектурно-художніми та музейними цінностями (колекції порцеляни, майоліки, кераміки)⁵²⁵.

На початку вересня 1945 р. у Москву надійшло повідомлення генерала В. Телегіна про виявлення у соляних та калійних шахтах Саксонії у околицях Магдебурга і Лейпцига частини фондів бібліотеки Пруської

⁵²² Там само, с. 98–99.

⁵²³ Там само, с. 99.

⁵²⁴ Там само.

⁵²⁵ Там само, с. 101.

академії наук, Лейпцігського університету, Державної бібліотеки Берліну, Берлінського державного музею, міського музею Магдебургу, картинної галереї Дессау, архіви міст Гольберштадта, Бібліотеку м. Любека з фондами стародрукованих та рукописних книг та Архів міста Любека, Архів міста Бремена, музейна збірка та бібліотека берлінського Цейхгауза та інші зібрання. Окрім того, значна кількість культурних цінностей була вилучена безпосередньо з установ науки та культури міст Магдебурга та Лейпціга⁵²⁶. У повідомленні зазначалося: «Для відправки у СРСР бригадою відібрані найбільш цінні у художньому та науковому відношенні книги, рукописи та музейні колекції... З 40 000 ящиків і згортків, виявлених шахтах, відібрано 8 850 ящиків. Для відправки у СРСР відібраної літератури і музейних колекцій необхідно 85 вагонів»⁵²⁷.

У листопаді 1945 р. керівник трофейної бригади Комітету у справах мистецтв при Раді міністрів СРСР О. Самошкін інформував заступника командувача РВАН генерала армії В. Соколовського про виявлення у Берліні на музейному острові у підвалах Пергамського музею, Кайзер-Фрідріх музею та нового монетного двору значної кількості творів мистецтва (античного, давньоєгипетського, візантійського, епохи Ренесансу), а також унікальної за своїм значенням нумізматичної колекції. Як висновок, у листі зазначалося: «З декількох тисяч творів, що там перебувають, вкрай необхідно вивезти у СРСР картини, скульптурні твори та колекцію монет, що становлять значну художню цінність. З картин, відібраних комітетом мистецтв, необхідно назвати твори наступний найбільших майстрів: Тіціан, Гірляндайо, Тьєполо, Каналетто, Гварді, чудових художників раннього Ренесансу, майстрів Нідерландської (Снайдерс, Фейт, Метсю, Питтер-де-Гох, та ін.) й іспанської школи (Гоя) та ін. Таке поповнення дає можливість нашим музеям бути на рівні музеїв світового мистецтва. З пам'яток античного мистецтва абсолютно необхідно узяти усі, що залишилися, архітектурні фрагменти Пергамського вівтаря, вже вивезеного до СРСР згідно постанови Уряду. Без вказаних деталей неможливо змонтувати увесь комплекс, що відноситься до Пергаму — чудової пам'ятки світового мистецтва»⁵²⁸. Слід зазначити, що серед раніше вивезених до СРСР цінностей були, зокрема, і всесвітньо відомі скарби з розкопок німецького археолога Г. Шлімана на місці легендарної стародавньої Трої, які 30 червня 1945 р. вивезли літаком з Берліна до Москви

⁵²⁶ Там само, с. 104–107.

⁵²⁷ Там само, с. 104.

⁵²⁸ *Akinscha Konstantin, Kozlov Grigorij. Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945; zusammengestellt nach bisher univroffeffentlichten Dokumenten aus Archiven der Russischen Föderation, s. 68.*

і передали у фонди Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна⁵²⁹.

Згідно із звітом Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), наданим у липні 1948 р., спільно з представниками Головліту СРСР було проведено перевірку стану зберігання та використання «трофейної літератури, привезеної з Німеччини». Їх було визнано вкрай незадовільними — опрацювання відбувалося дуже повільно, умови зберігання у більшості випадків були невідповідними⁵³⁰.

Про загальні масштаби вивезення з території Німеччини культурних цінностей досить повне уявлення надає підготовлена 30 липня 1957 р. Міністерством культури СРСР для Президії ЦК КПРС «Довідка про культурні цінності НДР, що перебувають на тимчасовому зберіганні у Радянському Союзі». Згідно з наведеними у ній даними, в установах Міністерства культури СРСР зберігалось 1 704 785 експонатів і 441 ящик нерозібраних архівних та археологічних матеріалів. У тому числі, творів живопису 4 169, скульптури 4 922, графіки 362 614, прикладного мистецтва 96 182, нумізматики 896 829, зброї 15 263, археологічні матеріали 131 054 та 400 ящиків, архівні матеріали 3 436 та 41 ящик, книги, фотоальбоми, репродукції, негативи, ноти, звукозаписи 180 730, різних допоміжних матеріалів 9 585. У Державному сховищі МВС СРСР зберігалось 1 848 виробів прикладного мистецтва, які рахувалися на балансі в Управлінні дорогоцінних металів Міністерства фінансів СРСР. Окрім того, в установах Міністерства внутрішніх справ СРСР перебували 131 502 од. культурних цінностей. Серед них графіки 102, архівних матеріалів 122 900, книг, фотоальбомів тощо 8 500. В установах Міністерства вищої освіти СРСР зберігалось 7 629 предметів культури і 3 ящики з графікою, нумізматичними та архівними матеріалами. У тому числі творів живопису 42, графіки 1 ящик, прикладного мистецтва 6 017, нумізматики 410 та 1 ящик монет, архівних матеріалів 410 та 1 ящик, книг, фотоальбомів тощо 750. В установах Академії наук СРСР було зосереджено 17 626 предметів, серед них твори живопису 9, архівних матеріалів 14 478, книг, фотоальбомів та інших матеріалів 3 013, інші допоміжні матеріали 124. Академії будівництва та архітектури СРСР було передано на зберігання 82 395 предметів культури та 90 ящиків з негативами. Серед них архівних матеріалів 6 560, книг, репродукцій, негативів тощо 75 835 та 90 ящиків. Понад ніж 6 000 виробів Мейсенського порцелянового заводу передали до музею Державного порцелянового заводу ім. М. Ломоносова. В установах Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР зберігалось 129 004 предметів

⁵²⁹ *Op. cit.*, p. 17.

⁵³⁰ *Кнышевский Павел*. Вказ. праця, с. 108–110.

культури. Зокрема, це були 129 000 од. зберігання архівних матеріалів та 4 книги. У Політехнічному музеї у Москві зберігалось 70 предметів устаткування. До установ Міністерства оборони СРСР було передано 54 202 експонати. Серед них творів живопису 112, скульптури 11, графіки 1 127, прикладного мистецтва 89, нумізматики 2 491, зброї 11 452, археологічних матеріалів 1 100, архівних матеріалів 4, книг та репродукцій 35 759, інших матеріалів 2 057⁵³¹. Підсумувавши ці наведені у довідці дані можливо визначити, що на території СРСР станом на той час перебувало 2 006 059 одиниць предметів культури та 534 ящики з необробленими археологічними, нумізматичними, архівними матеріалами та творами графіки. Слід зазначити, що ці показники не враховують твори живопису світового рівня, які у загальній кількості 1 240 одиниць СРСР у 1955 р. повернув до Дрезденської картинної галереї.

Частина німецьких культурних цінностей у перші післявоєнні роки опинилася на території України.

Під егідою очолюваної М. Хрущовим РНК УРСР були сформовані й активно діяли на території Німеччини власні трофейні бригади («пошукові групи», «особливі групи»), які мали на меті практично забезпечити відшкодування у натуральному вигляді збитків, завданих економіці та культурі України під час нацистської окупації. Зокрема, вони працювали в районі Дрездена. Ці бригади користувалися значною автономією від Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР, який мав мало відомостей про їхню діяльність, та від інших всесоюзних структур⁵³². Так, зокрема, за даними П. Грімстед, ще у березні 1945 р. у АН УРСР був підготовлений перелік 72 німецьких наукових інститутів, лабораторій та музеїв, з котрих планувалося вилучити та доставити в Україну обладнання та предмети культури. Водночас, окремий перелік стосувався детально описаного устаткування, необхідного для забезпечення подальшої діяльності 19 установ АН УРСР (по кожній окремо). Згідно із звітом про роботу «особливих груп» на території Німеччини від 15 листопада 1945 р., було підготовлено до відправки в Україну 17 підприємств, 2 друкарні (46 вагонів), 11 вагонів наукового устаткування, 2,5 тон книг для Бібліотеки АН УРСР, 75 картин з Дрезденської картинної галереї. Також згадувалося про 12 тон виробів з виставки фабрики порцеляни Августа Велнера. Окремо серед призначених для відправлення залізницею матеріалів додатково згадувалися

---

⁵³¹ *Akinscha Konstantin, Kozlov Grigorij*. Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945; zusammengestellt nach bisher univroffentlichten Dokumenten aus Archiven der Russischen Föderation, s. 73–75.

⁵³² *Akinsha Konstantin*. Stalin's Decrees and Soviet Trophy Brigades: Compensation, Restitution in Kinde, or "Trophies" of War?, p. 204.

225 картин з Дрезденської картинної галереї, 800 альбомів графіки, 2 тони технічної документації з архітектури та містобудування⁵³³.

К. Акінша та Г. Козлов вважають, що саме ці українські структури відібрали на території Німеччини значну кількість визначних культурних цінностей і протягом листопада–грудня 1945 р. відправили їх до України. У тому числі, повітряним шляхом у Київ були доставлені 497 творів мистецтва — 456 картин з Дрезденської картинної галереї (серед них — знаменитий «Триптих» А. Дюрера, «Христос» Чіма да Конельано, «Знаходження Моїсея» П. Веронезе, «Народження Ісуса» Луки Кранаха, «Стара жінка з жаровнею» П. Рубенса та ряд інших визначних пам'яток світової культури), а також 41 картину з інших зібрань. Прикметно, що на вказані шедеври Дрезденської картинної галереї полювали експерти з Москви та Ленінграду, а Державний Ермітаж розраховував отримати їх для себе. Тож їхня відсутність серед вивезених до СРСР творів мистецтва викликала там здивування. Інші транспорти з цінностями Дрезденської картинної галереї прибули до Києва пізньої осені — на початку зими 1945 р.⁵³⁴ М. Ткаченко зазначає, що члени пошукової бригади АН УРСР Д. Красицький та О. Заваров наприкінці 1945 р. відправили в Україну більше ніж 500 експонатів Дрезденської картинної галереї та інші художні речі. У 1946 р. уповноважений РНК УРСР у Німеччині І. Табулевич організував відправку до Києва виробів з порцеляни «типу “Старий Сакс”» та зразків стародавньої китайської порцеляни⁵³⁵.

За даними дослідників, у цей час до Київського музею західного та східного мистецтва надійшло 456 картин з Дрезденської картинної галереї. При чому, співробітники музею отримали їх на лєтовищі на засніженому полі. В тому числі, у одному з ящиків, який лежав у снігу, був знаменитий «Триптих» А. Дюрера. Інші 41 картину отримав Київський історичний музей⁵³⁶. Враховуючи дані 1955 р. щодо 501 картини та двох пастелей «екстра класу» з фондів Дрезденської картинної галереї у фондах Київського музею західного та східного мистецтва, таких надходжень було декілька. Окрім того, в українських музеях опинилися твори мистецтва з приватних колекцій, які перебували на депозитах у Дрезденській

⁵³³ *Grimsted Patricia Kennedy*. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution, p. 250–251.

⁵³⁴ *Akinsha Konstantin*. Stalin's Decrees and Soviet Trophy Brigades: Compensation, Restitution in Kinde, or "Trophies" of War?, p. 204; *Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii*. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe's Art Treasures, p. 132.

⁵³⁵ *Ткаченко М.І.* Повернення українських музейних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948), с. 194.

⁵³⁶ *Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii*. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe's Art Treasures, p. 132.

картинній галереї, музеях Берліна та інших німецьких міст. Наявні дані щодо надходження наприкінці 1945 р. 390 предметів живопису, скульптури та декоративно-прикладного мистецтва до Київського музею західного та східного мистецтва, переданих за актом, затвердженим заступником керуючого справами ЦК КП(б)У Федоровим⁵³⁷. За нашими підрахунками, наприкінці 1945 р. музей отримав 764 картини та 2 пастелі, не рахуючи інших творів мистецтва. У наукових публікаціях наводяться офіційні дані Міністерства культури СРСР станом на 1957 р., згідно з якими у Київському музеї західного та східного мистецтва тоді перебувало 300 картин, 102 200 рисунків, гравюр, естампів тощо та творів декоративно-прикладного мистецтва з зібрань Дрезденської картинної галереї, а також 665 картин, творів графіки та скульптури, декоративного мистецтва з приватних колекцій Берліна. За іншими даними, у переліку наявних предметів культури містилося 102 361 рисуноків, гравюр, естампів та мініатюр, 83 предмета декоративного мистецтва, 102 археологічних та інших пам'яток. У Київському історичному музеї зберігалось 173 картини та 158 творів декоративно-прикладного мистецтва (за іншими даними – усього було до 270 од.). Серед них були приватні збірки портретів, зокрема, родини Сімменс та інших. У публікаціях також згадуються зразки давнього єгипетського текстилю та манускриптів на папірусі, 14 гравюр та 534 предмети нумізматики, отриманих історичним музеєм. Вказується на невелику кількість виробів із порцеляни з фондів дрезденських музеїв, отриманих Київським музеєм українського образотворчого мистецтва⁵³⁸. Щодо останнього, то у книзі надходжень музею за 1945 р. фігурують біля 20 предметів з мейсенської порцеляни. Проте вже через кілька років їх було вилучено і передано до будинку Ради міністрів УРСР. Подальша їхня доля невідома⁵³⁹.

Твори мистецтва потрапляли й до інших закладів. Так, 16 картин, привезених в Україну після завершення Другої світової війни, опинилися у фондосховищі Київського художнього інституту (тепер Українська Академія мистецтв). Переважно це були картини німецьких художників другої пол. XIX — першої третини XX ст. Вони не мають музейних ети-

---

⁵³⁷ Поточний архів Національної комісії по поверненню культурних цінностей при Кабінеті міністрів України.

⁵³⁸ *Grimsted Patricia Kennedy*. *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, p. 254–255; *Федотова О.Ф., Ярошовець А.В.* Предмети німецького походження в колекції НІМУ. Родина Сімменсів та їх портрети // Національному музею історії України — 110: Тематичний збірник наукових праць. Ч. 2. К.: НІМУ, 2009. С. 245.

⁵³⁹ *Ком Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 133

кеток і, швидше за все, належали до приватних збірок⁵⁴⁰. За свідченнями деяких викладачів колишнього Київського художнього інституту, протягом кількох десятиріч у холі інституту перебував згорнутий у товстий рулон старовинний гобелен з Дрезденської картинної галереї. Згодом його було прибрано десь у інше приміщення.

Є усі підстави припустити, що саме у цей час до України потрапила збірка рукописів європейських композиторів XVI–XIX ст. з колекції Берлінської Співочої академії, що нараховувала загалом 5 173 одиниць зберігання (понад 1 млн. нотних аркушів), яка згодом отримала умовну назву «Архів Баха». До цієї архівної збірки потрапила частина т. зв. «старого архіву Баха» — музична спадщина (автографи або авторизовані копії) другого сина Йоганна Себастьяна Баха — Карла Філіппа Емануеля Баха, частина музичної спадщини Георга Філіппа Телеманна, Карла Генріха і Йоганна Готтліба Граунів, Йоганна Адольфа Гассе, Франца і Георга Бенди і багатьох інших визначних представників європейської музичної культури. Переважна більшість із них — оригінальні або копійні рукописи, решта — малотиражні літографовані видання або авторизовані копії⁵⁴¹.

Збірка потрапила в Україну за досі нез'ясованих обставин. За традиційною «радянською» версією вважається, що вона була привезена до Києва радянськими танкістами, які знайшли колекцію в роки війни під час бойових дій у Силезії (тепер Польща), куди нацисти евакуювали зібрання Берлінської Співочої академії. Спочатку вона перебувала в Київській консерваторії разом з іншими нотними зібраннями. У 1973 р. збірку передали на збереження до фондів Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМУ), де вона лишалася відкритою для вільного використання фахівцями (Ф. 441)⁵⁴².

Проте, американська дослідниця П. Грімстед, яка впродовж тривалого часу розшукувала втрачені фонди Берлінської Співочої академії, вважає таку трактовку появи частини її нотної збірки в Україні як типову радянську легенду, схожу на намагання пояснити подібним чином й інші

⁵⁴⁰ Там само, с. 132.

⁵⁴¹ *Грімстед Патріція Кеннеді*. Одиссея «Берлін–Уллерсдорф–?–Київ»: до історії переміщення архіву Академії співу в Берліні під час і після Другої світової війни // *Архіви України*. 2001. № 3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-3-1.php#Patricia>

⁵⁴² *Пасічник Неля*. Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? // *Політика і культура*. 1999. № 23 (1–7 жовтня). С. 42; *Рожен Олександр*. Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // *Дзеркало тижня*. 2000. 21 жовтня. С. 14; *Оситчук Игорь*. Хранящийся в Києве «Архив Баха» будет возвращен Германии // *Факты и комментарии*. 2001. 20 января.

випадки появи на території СРСР німецьких та інших культурних цінностей. Вона звертає увагу на активну діяльність в цей час у Сілезії трофейної бригади Четвертого українського фронту, зокрема її учасника підполковника І. Шевченка, який також був учасником українських трофейних бригад, що координувалися партійним та радянським керівництвом УРСР. За її даними, частина культурних цінностей, виявлених у цьому районі, було доставлено безпосередньо до Києва. Тож П. Грімстед вважає цілком імовірним, що серед них була і частина колекції Берлінської Співочої академії⁵⁴³. Вона детально дослідила долю та переміщення цих зібрань з Берліну і встановила, що у серпні 1943 р. 90 пакунків з фондами академії, поміщених у 14 великих ящиків, було евакуйовано до замку Уллерсдорф, розташованого за 90 км від сучасного польського Вроцлава. Згодом сліди колекції були втрачені на довгі десятиріччя⁵⁴⁴. У вже згадуваному раніше звіті Міністерства культури СРСР від 1957 р. про трофейні цінності в різних радянських зібраннях зазначалося, що в Державній консерваторії УРСР у Києві «зберігаються 5 170 одиниць зберігання з берлінської музичної бібліотеки, включно з першодруками та рукописами західноєвропейських композиторів»⁵⁴⁵. У 1969 р. один із творів Вільгельма Фрідемана Баха — «Концерт для флейти до мінор» був виконаний у Києві, а згодом у Ленінграді. Твір ніколи не публікувався. Тож західні дослідники атрибутували його як такий, що походить з колекції Берлінської Співочої академії. 14 вересня 1973 р. за актом передачі ця збірка надійшла до ЦДАМЛМ УРСР. Проте, як засвідчує П. Грімстед, протягом 1970-х — 1980-х років її намагання розшукати ці матеріали були марними, факт їх існування заперечувався, або, принаймні, не розголошувався⁵⁴⁶.

Як з'ясувалося в ході дослідження процесів переміщення культурних цінностей після Другої Світової війни, згаданий «Архів Баха» виявився не єдиним нотним зібранням, яке потрапило в Україну в повоєнні роки з території Німеччини. У бібліотеці робочих комплектів нот відомого в Україні та далеко поза її межами Національного ансамблю солістів України «Київська камерата» поміж інших зберігається доволі значна кількість нотних комплектів, що були видані в середині XIX — на початку XX ст. авторитетними німецькими видавництвами, а також у

⁵⁴³ Грімстед Патріція Кеннеді. Одиссея «Берлін–Уллерсдорф–?–Київ»: до історії переміщення архіву Академії співу в Берліні під час і після Другої світової війни.

⁵⁴⁴ Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of war and empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, And the International Politics of Restitution, p. 270–277.

⁵⁴⁵ Грімстед Патріція Кеннеді. Одиссея «Берлін–Уллерсдорф–?–Київ»: до історії переміщення архіву Академії співу в Берліні під час і після Другої світової війни.

⁵⁴⁶ Там само.

Великобританії та Італії. За сприяння художнього керівника і головного диригента «Київської камерати», народного артиста України, лауреата Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка В. Матюхіна та одного з провідних музикантів ансамблю О. Алексєєва вдалося провести попереднє їх обстеження і з'ясувати походження⁵⁴⁷.

За поки що приблизними оцінками (на жаль, ще не всі наявні фонди були обстежені) в бібліотеці «Київської камерати» нараховується понад сто комплектів нотних видань, що були надруковані в Німеччині до Другої Світової війни. Практично всі вони належали до міської бібліотеки Дрездена, зокрема, її частини — Музичної бібліотеки. Про це свідчить наявність відповідного штампів: «Städtische Bücherei * Dresden», «Musikbücherei». Цікаво, що раніше більшість цих видань належала до Дрезденської консерваторії, що засвідчує інший штамп — «Bibliothek d. Kgl. Conservatoriums f. Musik u. Theater z. Dresden» («Бібліотека королівської консерваторії музики і театру Дрездена»), перекреслений написом «Не дійсно» («Ungültig»). Деякі видання позначені іншим штампом: «Städt. Bücherei u. Lesehalle * Dresden» («Міська бібліотека-читальня Дрездена»). Всі виявлені видання нот опрацьовані в тверді палітурки, на деяких обкладинках наявне золоте тиснення. Палітурні роботи, вочевидь, замовлялися музичною бібліотекою окремо (деінде збереглися штампи палітурної майстерні).

Основу цієї збірки складає перше повне друковане зібрання творів Йоганна Себастьяна Баха, що в середині XIX ст. почало видаватися у Лейпцигу. Процес видання безперервно тривав впродовж кількох десятиріч. Це була колосальна робота, до якої були підключені кращі фахівці. На жаль, внаслідок палітурних робіт на частині томів відсутні початкові паперові обкладинки, на яких друкувався рік видання кожного окремого тому. Тож на першому та другому томах відсутні дати їх виходу у світ. Третій том датований 1853 роком. Загалом серед обстежених нотних видань вдалося виявити п'ятдесят томів, що належать до цієї масштабної праці (це загальне число, в порядку нумерації є пропуски відсутніх томів). Останній з наявних томів серії виданий у 1896 р. (т. XLVI).

Серед обстежених нотних комплектів є й інші видання творів Й.-С. Баха, а також Анни Магдаліни Бах, Л. Бетховена, Й. Брамса, Р. Вагнера, Г. Вольфа, Й. Гайдна, Е. Гріга, В.-А. Моцарта, Р. Штрауса та інших відомих композиторів. Дуже цікавою з історичного боку і чудово оформленою поліграфічно є збірка музичних творів принца Луї Фердинанда (Фрідріх Людвіг Христіан Пруський, 1772–1806). Майже усі згадані видання також належать до другої половини XIX ст.

⁵⁴⁷ *Ком Сергій*. Війна і культура // Дзеркало тижня. Україна. 2012. № 19. 25 травня.

У багатьох нотних комплексах збереглися бібліотечні листи їх використання користувачами, які, без сумніву, є не лише цікавим джерелом для дослідників, але й самостійними пам'ятками минулого. Згідно з ними, деякі ноти активно використовувалися по грудень 1943 р. включно. Після цієї дати записи відсутні. Можливо припустити, що саме тоді фонди бібліотеки могли бути переміщені у сховища.

Походження цієї колекції ще потребує дослідження. Поки що відомо, що до бібліотеки «Київської камерати» вона разом з іншими нотними виданнями потрапила з бібліотеки Спілки композиторів України в перші роки незалежності, коли колектив був започаткований і це була суттєва підтримка у його становленні. Як вони опинилися в бібліотеці спілки поки що невідомо. Тут можливо розглядати дві версії, відповідно до двох хвиль надходження в Україну «трофейних» творів мистецтва, архівних документів та друкованих видань, які мали місце у 1945 та 1946–1947 роках. Слід зазначити, що інша частина привезеного з Німеччини до України комплексу нотних зібрань з Дрездена після ліквідації у 1994 р. бібліотеки Спілки композиторів України була передана до Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, де включена до складу її нотних зібрань. Окремі примірники нот з цієї колекції в той же час залишилися у розпорядженні київських музикантів, які ними користувалися як робочими матеріалами.

Згідно з інформацією відділу пропаганди ЦК ВКП(б) від 8 вересня 1948 р. про розподіл привезеної з Німеччини «трофейної літератури», у 1947 р. вона була також направлена і в Україну, де її розподілили у 14 областях. Загалом 102 організації отримали 213 581 примірників. У тому числі, наприклад, 23 грудня 1947 р. Академія архітектури УРСР отримала 11 тон трофейної літератури. Після її розбирання виявилось, що чимало видань були привезені у великій кількості однакових примірників, іноді їх число доходило до 300⁵⁴⁸. При цьому, серед цих книг у якості «посібників з будівництва й архітектури» виявилися альбоми гравюр XVIII ст., що, за спогадами працівників академії, спочатку протягом тривалого часу знаходилися в опломбованих шафах у приміщеннях установи без використання, а потім на прохання її адміністрації були передані у фонди Київського музею західного і східного мистецтва⁵⁴⁹. За іншими даними, після реорганізації академії у 1955 р. Академію будівництва та архітектури УРСР, яку було ліквідовано за рішенням директивних радянських органів у 1962 р., установи академії з наявним майном та матеріальною базою були розподілені між різними відомствами. Тож дані фонди потрапили на збереження до бібліотеки Київпроекту. У 1981 р.

⁵⁴⁸ Кнышевский Павел. Вказ. праця, с. 110–111.

⁵⁴⁹ Сергій Кот. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 132.

їх було передано до Київського музею західного та східного мистецтва у кількості 13 605 одиниць зберігання, які у своїй переважній більшості походили з Саксонської публічної бібліотеки та Саксонського гравюрного кабінету м. Дрездена⁵⁵⁰.

Можливо припустити, що у 1947 р. в Україну потрапила і декілька тисяч книг з бібліотеки Музею цукру Фонду «Німецький технічний музей Берліну», які зберігалися у фондах бібліотеки Науково-дослідного інституту цукрової промисловості УРСР. 76 одиниць видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен опинилися у бібліотеці Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР.

Культурні цінності з Німеччини потрапляли до різних установ й іншими шляхами. Так, на території Кримської області, яка до лютого 1954 р. перебувала у складі РРФСР, їх поява була пов'язана переважно з використанням для оздоблення палацових комплексів на південному березі Криму, де було створено закриті санаторно-курортні заклади для відпочинку партійної та радянської номенклатури. Їх охорона та забезпечення повністю здійснювалися НКВС СРСР (згодом МГБ СРСР). Тож привезені до СРСР картини, скульптури, предмети декоративного мистецтва могли надходити сюди лише під контролем відповідних служб цього відомства. Цілком імовірно, що таких культурних цінностей надходило туди занадто багато, що створювало проблеми щодо їхнього використання та збереження. Тож, наприклад, 9 січня 1950 р. Комісія у складі завідувача складом «Комендатури № 8», яка обслуговувала комплекс Лівадійського палацу, М. Шелемєтьєва, представників Ялтинського міського відділу фінансів З. Капкової та В. Ривкіної, директора Ялтинського краєзнавчого музею Є. Воронцова і заступниці директора з наукової частини Л. Афанасьєвої на підставі затвердженого ще 17 квітня 1943 р. постановою РНК СРСР «Положення про порядок обліку та використання націоналізованого, конфіскованого, витребуваного та безгосподарного майна» провела опис та оцінку майна, що належало «Комендатурі № 8» та його передачу «у Держфонд», на збереження до Ялтинського краєзнавчого музею. Цим майном, згідно з вцілілою частиною документа (відсутня остання сторінка), виявилися 83 твори живопису та 12 високохудожніх дубових різьблених рам, 141 проста рама та підрамники, 126 багетових рам⁵⁵¹. Походження творів живопису та їх авторів у акті не зазначалися. В цей час Ялтинський краєзнавчий музей був зму-

---

⁵⁵⁰ Поточний архів Національної комісії по поверненню культурних цінностей при Кабінеті міністрів України.

⁵⁵¹ Відділ фондів Установи культури «Ялтинський історико-літературний музей». Акт № 102 описи и оценки имущества от 9 января 1950 г.

шений розміщуватися у колишній культовій споруді, а його фондові приміщення займали її підвали, у яких не було дерев'яної підлоги та віконних рам, а також стелажів, і де не було підведене опалення. Тож культурні цінності зберігалися там на долівці у геть невідповідних умовах. Це зазначила комісія Кримського обласного відділу культурно-освітньої роботи, яка у 1953 р. перевіряла стан збереження цінних експонатів музею. У складеному нею акті від 17 червня 1953 р., окрім того, зазначалося: «У фондах зберігається 87 картин олією на дереві, холсті та металі західноєвропейських художників XVI–XVIII століть, отриманих у січні 1950 р. з комендатури держдачі Лівадія, завезені з Німеччини після Великої Вітчизняної війни»⁵⁵². 1 вересня 1953 р. ці твори мистецтва, які включали в себе полотна голландських, фламандських, німецьких, англійських, французьких, італійських та інших митців, були передані на постійне зберігання до Сімферопольської картинної галереї⁵⁵³.

Три картини з цієї збірки походили з довоєнних фондів Дрезденської картинної галереї («Золотий вік» Ю. Гюбнера, «Відловлення коней, що пасуться» Г. Ланга, «Переслідування євреїв у місті Шпайєрі» В. Шуріга, усі — перша пол. XIX ст.). Картина М. Маддерстига «Пейзаж з парусними суднами» другої пол. XVII ст. належав до довоєнної колекції музеїв палаців і парків Берліну та Бранденбургу. Та найбільша кількість творів мистецтва — як мінімум 74 картини — до подій Другої Світової війни перебували у фондах Музею Сюрмонда у німецькому місті Аахені (сучасна назва Музей імені Сюрмона і Людвіга). Серед них такі полотна, як «Італійський пейзаж» Я. Асселейна (XVII ст.), «Натюрморт. Риби» П. Барб'єрі (XVII ст.), «Явлення ангела пастухам» А. Блумарта (XVI–XVII ст.), «Пейзаж із стадом» А. ван де Вельде (XVII ст.), «Гірський річний пейзаж» Т. Верххта ((XVII ст.), «Риби» Я. Дірвена ((XVII ст.), «Пейзаж із парусними суднами» В. ван Діста (XVII ст.), «Селянське свято» І. Корнеліса Дроохслота (XVII ст.), «Водяні птахи» Я. ван Кесселя Старшого (XVII ст.), «Венера у кузні Вулкана» Х. де Клерка (1606/1609 рр.), «Іоанн Хреститель» П. Орренто (XVI–XVII ст.), «Мадонна з немовлям» Г. Рені (XVI–XVII ст.) та інші⁵⁵⁴. Під час Другої Світової війни значна частина збірки музею за наказом нацистського керівництва

⁵⁵² ДА АРК. Ф. Р-3287. Оп. 2. Спр. 1194. Арк. 321–325.

⁵⁵³ Відділ фондів Сімферопольського художнього музею (далі — ВФ СХМ). Акт передачі из Ялтинского краеведческого музея находящихся на хранении произведений западноевропейского искусства в Сімферопольскую картинную галерею от 1 сентября 1953 г.

⁵⁵⁴ *Кот С.И., Кудряшова Л.В.* Искусство в пламени войны. Произведения западноевропейской живописи в собрании Сімферопольского художественного музея: каталог и альбом. Сімферополь–Киев: Издатель Жерибор, 2015. С. 39–40.

Німеччини була евакуйована у різні сховища. Зокрема, перша партія колекції («група А») була ще у вересні 1939 р. направлена у замок Бюккенбург, а згодом, в лютому 1941 р., перевезена у м. Мейсен (Нижня Саксонія) у замок Альбрехтсбург. Частину цих фондів знову перевозили наприкінці війни. Але у Мейсені усе ж залишалось чимало експонатів⁵⁵⁵. Імовірно, саме там їх було знайдено радянськими пошуковими групами та відправлено до СРСР.

Очевидно, що як радянські фахівці-науковці, котрі виступили ініціаторами вилучення та вивезення культурних цінностей з території Німеччини та її союзників у Другій Світовій війні в якості відшкодування та компенсації збитків, завданих установам науки і культури СРСР, так і вище партійне та радянське керівництво СРСР та, зокрема, й УРСР, щиро були переконані у тому, що таким чином буде звершено акт вищої справедливості та покарано агресора, який мав заплатити за злочини, скоєні на окупованій ним території. Без сумніву, у природності та доцільності таких дій були щиро переконані і прості вояки радянської армії, які брали участь у наступальних операціях в складі передових частинах РРСЧА. Яскравим прикладом такого розуміння масштабів втрат культурних цінностей внаслідок подій війни та бажання допомогти у їх подоланні є лист бійця П. Дикуну щодо знайдених ним на руїнах однієї з будівель на території Угорщини рисунків, які він разом з ним надіслав до Харківського міськкому КП(б)У 2 січня 1945 р. Подаємо цей документ мовою оригіналу:

«Уважаемый товарищ Секретарь!

Посылаю через Вас эти 6 рисунков для пополнения Харьковского художественного музея. Я читал в газете об опустошении немцами этого заведения. Рисунки, кажется мне, заслуживают внимания, и особенно примечательна старуха.

Извлек я их из куч мусора и щебня в развалинах господского двора Петенд, 6 км. северо-восточнее оз. Веленце (Венгрия) при прорыве укрепленной обороны противника 3 Украинским фронтом 21.12.44 года.

Но если они, эти рисунки, даже не имеют художественной ценности — все равно сохраните их. Пусть они будут вечным свидетелем отношения Советского человека к искусству даже в минуты смертельной опасности, ибо когда я извлекал их из мусора, вокруг рвались мины, снаряды, а рядом со мной убило двоих и одного ранило.

С фронтовым товарищеским приветом.

П. Дикун (Підпис — С.К.)

2.1.1945 г.»⁵⁵⁶.

⁵⁵⁵ Там само, с. 40.

⁵⁵⁶ ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 4.

30 січня 1945 р. завідувач відділу пропаганди Харківського міськкому КП(б)У С. Пугачов передав до Державного музею українського мистецтва у Харкові «6 малюнків, врятованих в Угорщині на руїнах бійцем Дикуном П.І.»⁵⁵⁷. Ці малюнки, виконані олівцем, досі зберігаються у фондах тепер вже Харківського художнього музею. Вони дійсно не мають визначного художнього значення й ніколи не експонувалися. Копії зображень частини цих малюнків автор направляв до Угорського національного музею, проте там їх ідентифікувати не вдалося, а їх мистецька цінність так само не була підтверджена. Проте, як і передбачив боєць П. Дикун, тепер його лист та ці малюнки є цінним історичним джерелом і матеріально-документальним свідцтвом драматичних подій Другої Світової війни, пов'язаних з долею культурних цінностей. І саме у цій якості даний лист і додані до нього шість малюнків заслуговують на те, щоб бути представленими у експозиціях, присвячених висвітленню вкрай складних та суперечливих сторінок історії тієї доби.

Також слід враховувати, що значна кількість переміщених культурних цінностей була привезена на територію України з країн Східної і Центральної Європи, а головно, Німеччини радянськими солдатами і офіцерами, посадовими особами, які, повертаючись додому з територій контрольованих радянською армією та радянською окупаційною адміністрацією, в приватному порядку везли з собою знайдені твори мистецтва та інші об'єкти культури. Чимало таких раритетів як «сувеніри» — пам'ять про події війни залишилася в їхніх родинах до сучасного часу. Але багато таких пам'яток були і є дотепер предметом активної торгівлі на «чорному ринку» антикваріату, осідають у приватних колекціях.

Так, в середині 1990-х років автор отримав інформацію від дирекції Полтавського художнього музею, що у м. Полтава в родині нещодавно померлого ветерана Другої Світової війни виявлено згорнутий у рулон старовинний гобелен з фондів Дрезденської картинної галереї. Коли автор прибув до Полтави, то виявилось, що син ветерана війни встиг продати гобелен місцевому перекупнику старовини за 20 дол. США. Пошуки нового володільця пам'ятки забрали певний час. А коли його вдалося розшукати, то з'ясувалося, що він вже перепродав гобелен покупцю з Росії за 100 дол. США. І сліди цінного твору мистецтва знову загубилися. За свідченнями учасників тих подій, гобелен був такого розміру, що його вантажили на машину шестеро осіб. Вже на початку 2000-х років надійшла інформація про те, що на стихійному ринку колекціонерів біля станції метро «Нивки» у Києві приватною особою за ціною у 50 грн. було придбано невелику акварельну роботу, новий володільць якої при подаль-

⁵⁵⁷ Там само, арк. 3.

шому її огляді виявив штамп Дрезденської картинної галереї. Як з'ясувалося в подальшому, він продав цей твір мистецтва невідомому російському колекціонеру за кількасот дол. США. Тим самим і цей предмет «трофейного мистецтва» так само було втрачено з поля зору науковців.

Та, вочевидь, найбільш хрестоматійним прикладом масштабів, яких міг набувати процес «порятунку» чи прямого привласнення приватними особами знайдених на території Німеччини культурних цінностей, є так звана «колекція Балдіна» — збірка з 362 рисунків та 2 картин, що належали 224 всесвітньо відомим авторам починаючи від XV ст. з 10 країн Європи. Капітан 38-ї інженерно-саперної Пінської бригади 61-ї армії В. Балдін влітку 1945 р. виявив її у підвалах замку Карнцов (округ Кириць, земля Брандербург), де в той час перебувала його військова частина. Це сталося за день перед відправкою частини з Німеччини до СРСР. Спроби домогтися якихось дій по організованому вилученню знайдених шедеврів від своїх безпосередніх командирів були невдалими, тож він самотужки вибрав з підвалу стільки творів мистецтва, скільки встиг, а ще частину виміняв під час дороги на Батьківщину в інших радянських військових, які служили разом з ним. Колекція протягом багатьох повоєнних років зберігалася в нього вдома на території Російської Федерації. Як виявилось, вона походила з фондів Бременської художньої галереї, які були евакуйовані з міста і заховані у замку Карнцов. Проте чимало рисунків потрапило і у інші руки. За даними сучасної Бременської художньої галереї, усього до цього замку в роки війни перевезли 1 715 творів мистецтва (рисунків і картин), які виявилися втраченими⁵⁵⁸. І час від часу надходили і продовжують надходити звістки про виявлення нових знахідок з цієї колекції. Ряд предметів культури, що належать до неї, опинилися також у приватних руках на території України.

Безумовно, з позицій сучасності надзвичайно важко оцінювати дії офіційної влади СРСР та радянських громадян щодо вчинених ними дій по відношенню до культурних цінностей Німеччини та інших країн. З однієї сторони, це була морально-емоційна реакція у відповідь на злочини нацистського режиму і його спільників на окупованій території Радянського Союзу, яка мала під собою реально-об'єктивне підґрунтя. Адже факт тотального розграбування та знищення культурних цінностей нацистами та їх поплічниками на захоплених землях не викликає сумнівів. Головний міжнародно-правовий документ, який був чинним станом на той час для практично усіх воюючих сторін — IV Гаазька конвенція

---

⁵⁵⁸ *Овсянов Авенур*. Бременская коллекция капитана Виктора Балдина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.world-war.ru/bremenskaya-kollekciya-kapitana-viktora-baldina/>

1907 р. щодо законів та звичаїв війни на суходолі — забороняла вилучення та конфіскацію приватної власності, власності релігійних та громадських організацій, а також культурних цінностей на окупованих територіях. Разом з тим, її положеннями не визначено алгоритмів дій у разі, коли одна з воюючих сторін першою порушила ці вимоги міжнародного права і спричинила своїми діями до тяжких наслідків та шкоди, завданої іншим воюючим країнам. При цьому, досвід врегулювання таких ситуацій та подолання наслідків встановлених і підтверджених дій проти культурних цінностей був вироблений за підсумками Першої Світової війни, коли вперше було застосовано принцип «*restitution-in-kind*» («реституції в натурі») для фізичної компенсації втрачених особливо значущих та важливих культурних цінностей за принципом «предмет на предмет» або «колекція на колекцію» за рахунок активів сторони, яка спричинила завдану шкоду. Тож, на перший погляд, дії Радянського Союзу були логічними та обґрунтованими. Але з іншої сторони, попередній міжнародний досвід вирішення питання компенсації за завдані втрати культурних цінностей базувався виключно на фіксації умов такого фізичного заміщення втрачених культурних цінностей у офіційних міжнародних договорах за участю сторони, яка була відповідальною за скоєні злочини. Відповідно, здійснення актів компенсації відбувалося відкрито та зрозуміло не лише для учасників воєнних дій, але для усієї світової громадськості. Радянський Союз здійснював вивезення «трофейних» культурних цінностей без жодних міжнародних договірно-правових документів, керуючись виключно директивами вищого партійного та радянського керівництва СРСР. До того ж, таке вивезення відбувалося у цілковито таємний спосіб й у режимі підвищеної секретності. Переважна кількість переміщених до СРСР предметів культури була вивезена у 1945 р., коли ще не були розроблені та не набрали чинності принципи та порядок реституції культурних цінностей, визначених Контрольною радою по Німеччині як головним керівним органом, що представляв країни антигітлерівської коаліції. Проте, вочевидь, це не звільняло СРСР від здійснення офіційних та публічних дій по оголошенню своїх втрат та відкритому й аргументованому заміщенню втрачених культурних цінностей за рахунок колекцій та збірок, що перебували на території Німеччини. І така можливість була, але нею СРСР не скористався.

До того ж, коли мова йде про «компенсацію» втрат культурних цінностей музеїв, архівів та бібліотек СРСР за рахунок «трофейних фондів» з території Німеччини та її союзників, то привезені до Радянського Союзу пам'ятки культури мали б пропорційно розподілятися між ними залежно від кількості та значення втрачених предметів культури. Але цього не сталося, хоч станом ще на 1943–1945 рр. усі провідні музеї

СРСР, що перебували на окупованих ворогом територіях, подали офіційні акти про завдані збитки та переліки втрачених культурних цінностей. Серед інших, це зробили й музеї, архіви та бібліотеки УРСР. Зокрема, у кількісному та якісному відношенні реальні втрати музеїв України значно перевищували втрати інших радянських республік, чії території були окуповані, у тому числі й РРФСР. Але лише незначна частина німецьких музейних цінностей у повоєнні роки потрапила на територію України. І то у дуже обмежене коло установ. Тож «компенсації» як такої для них реально не відбулося. Так само, не були у реальному фізичному сенсі відшкодовані й збитки музеїв інших республік СРСР, включно з музейними закладами РРФСР. Натомість, абсолютну більшість привезених до Радянського Союзу «трофейних фондів» було сконцентровано у музеях Москви та Ленінграду, особливо у Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна (м. Москва) й Державному Ермітажі (м. Ленінград), які практично не зазнали втрат своїх фондів в роки війни. Називати ці зосереджені в них культурні скарби «компенсацією» неможливо.

До того ж, радянські пошукові групи та «трофейні бригади» широким потоком відправляли до СРСР культурні цінності, що належали не лише Німеччині та її союзникам, але й іншим країнам Європи, які так само, як СРСР зазнали нацистської окупації та були його союзниками по антигітлерівській коаліції. І подібні дії взагалі не можуть підлягати жодним поясненням та виправданням.

Як наслідок, правовий статус переміщених до СРСР культурних цінностей так і не був визначений. Між 1945–1955 рр. вони трактувалися виключно як «військові трофеї» («трофейні музейні фонди», «трофейна література» тощо). Але публічно оголосити їх власністю СРСР Радянський Союз так і не наважився. А починаючи з 1955 р. на рівні вищого партійного та радянського керівництва СРСР, в тому числі у публічних заявах та повідомленнях уряду СРСР, офіційних документах міжнародних переговорів (зокрема, з ПНР та НДР) такі культурні цінності почали називати «культурними цінностями, що тимчасово перебувають на території СРСР».

Відповідно, офіційний статус культурних цінностей, переміщених в часи СРСР на територію України і переданих до державних українських установ, не був чітко з'ясований та оформлений. Як правило, при їхній передачі до музейних чи інших фондів записи щодо походження та підстав надходження цих предметів культури (чи й цілих збірок) фіксували таким чином: «Привезено з Німеччини», «Надійшло з Німеччини» (російською мовою, відповідно, записувалося у книги надходжень як «Привезено из Германии», «Завезенные из Германии», «Поступило из Германии»). Жодних конкретних посилань, що це є компенсація за втрати даних

музеїв, архівів чи бібліотек, інших закладів поки що в документах не виявлено. А в ряді музеїв України отримані з Німеччини фонди через багато десятиріч досі не внесені до постійних фондів зберігання.

Слід зазначити, що на рівні конкретних музейних установ, куди надійшли предмети культури з Німеччини, їх все ж часто трактували як частину своїх основних фондів. Зокрема, у 1953 р. в Симферопольській картинній галереї «завезені з Німеччини» експонати були включені у постійну експозицію. Вони склали окремий зал, присвячений західно-європейському мистецтву, що був відкритий для доступу на загальних підставах. Це підтверджує «Список творів мистецтва, експонованих у обласній картинній галереї», направлений дирекцією галереї до Симферопольського обласного відділу культури наприкінці 1953 р. У ньому фігурує «Зал II-й. Голландський та фламандський живопис XVII ст.», в якому експонувалося 56 картин. Серед них згадуються «Прибережний ландшафт» А. ван де Венне, «Античні руїни» І. Мушерона, «Квіти» Р. Рюїздаля, «Сільське свято» К. Дроохслота та ряд інших, що належали до збірки творів мистецтва, переданих спочатку «Комендатурою № 8» з держдачі «Лівадія» до Ялтинського краєзнавчого музею, а звідти — до Симферопольської картинної галереї⁵⁵⁹. Окрім того, Симферопольська картинна галерея подала до обласного управління культури перелік творів живопису та графіки, що потребували реставрації. До нього, поміж інших, були включені 30 картин, що також надійшли з Ялтинського краєзнавчого музею як «трофейні фонди»⁵⁶⁰.

Проте вже починаючи з 1956 р. в офіційних документах Симферопольської картинної галереї ці твори мистецтва більше не згадуються. А в її експозиційних планах у 1960-х роках взагалі зник розділ «Західно-європейське мистецтво». Вочевидь, це відображувало загальну тенденцію запровадження у СРСР так званих «закритих фондів» (або «спеціальних фондів»), до яких були переведені привезені після Другої Світової війни з Німеччини та інших країн твори мистецтва, що відтепер були вилучені з вільного використання у експозиційній роботі. Доступ до них був суворо обмежений. інформація про їх наявність у фондових колекціях установ і закладів культури та науки СРСР не розголошувалася. Вочевидь, певною точкою відліку для цього стала передача Радянським Союзом культурних цінностей до НДР, перший акт якої відбувся у 1955 р. і далі мав продовження.

Можливо припустити, що саме у кінці 1950-х — на початку 1960-х років у приміщеннях Академії будівництва та архітектури УРСР, що розташовувалися на території Державного архітектурно-історичного заповід-

⁵⁵⁹ ДА АРК. Ф. Р-3319. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 44–46.

⁵⁶⁰ Там само. арк. 19–22.

ника «Софійський музей» (входив до її складу) були замуровані фальшивою стіною «трофейні» німецькі видання з історії мистецтва та архітектури. Серед них виявилися й свіжонадруковані примірники, які навіть не встигли обрізати у німецьких типографіях та ще не повністю оформлені в палітурки віддруковані книжкові блоки. Їх було випадково виявлено під час ремонтних робіт аж у 2016–2017 рр. Окрім того, за даними дослідників, протягом повоєнних років там же зберігалися 76 німецьких археологічних альбомів, виданих Німецьким археологічним інститутом у Берліні в період останньої третини XIX — першої половини XX ст., найпізніший з них вийшов друком у 1944 р. Згодом їх було передано до бібліотеки Інституту археології АН УРСР, а звідти у 2015 р. вони потрапили на кафедру археології Національного університету ім. Т.Г. Шевченка⁵⁶¹.

Та процес «закриття» «трофейних фондів» не був одномоментним, про що свідчить ще один приклад таких змін, який мав місце у Державному Алупкінському палаці-музеї у кінці 1950-х — на початку 1960-х років. У ці роки музей не лише не приховував отримані «трофейні фонди», а й виставляв їх у експозиції. Одна з «трофейних» картин навіть була використана для видання музеєм пам'ятної листівки, яку могли придбати його відвідувачі. Ситуацію, що далі склалася у ньому навколо «трофейних» музейних фондів показово передає лист заступника директора з наукової роботи А. Пальчикової до Управління музеїв Міністерства культури УРСР від 11 листопада 1965 р. Наведемо його повністю мовою оригіналу:

«В собрании Алупкинского дворца-музея находится ряд трофейных произведений живописи, в числе которых (как помогли установить сотрудники Эрмитажа) картины из Аахенской галереи.

В 1958 году, когда создавалась экспозиция нового профиля Алупкинского музея, с усного разрешения Начальника Управления изобразительных искусств Министерства культуры УССР тов. Яценко В.Ф., в экспозицию было включено несколько работ из числа Аахенских.

При посещении нашего музея работниками Эрмитажа и во время защиты диплома по западной живописи нашего собрания одною из наших сотрудниц в Ленинградском институте им. Репина — ведущие искусствоведы Эрмитажа настоятельно советовали нам снять Аахенские картины из экспозиции.

Это предложение было обусловлено следующими обстоятельствами. В собрании Аахенского музея насчитывалось до 600 произведений жи-

---

⁵⁶¹ *Боровець Павло*. Німецькі археологічні альбоми кінця XIX — першої половини XX ст. у фондах кафедри археології КНУ імені Тараса Шевченка // Науковий вісник Національного музею історії України. Вип. 1. Частина 1. К.: НМІУ, 2016. С. 197–198.

вописи, которые включены в очень подробный, полный каталог. (Именно согласно описаниям этого каталога и штампам на картинах была установлена принадлежность наших картин Аахенской галлерее). Во время войны Аахенская галлерее исчезла. В Советском Союзе находится только незначительная часть работ из Аахена. Поскольку наш музей ежегодно посещает около 30 тысяч иностранных туристов, наличие картин из Аахена в экспозиции музея может вызвать международный скандал и повлечь за собой требование Западно-Германского правительства возместить убыток, причиненный всей галлерее Аахена. В связи с этим работники Эрмитажа предложили нам снять Аахенские картины из экспозиции, не включать их в каталоги и другие печатные издания.

В ноябре-декабре этого года согласно утвержденного годового плана предполагалось сделать переэкспозицию живописи, представленной в 1-м этаже Алупкинского музея, с теми чтобы заменить Аахенские вещи и работы, получившие новую атрибуцию. Потому после получения Распоряжения Министерства культуры УССР № 266-р о передаче 215 картин Симферопольской картинной галлерее на временную выставку — коллектив музея просил Министерство культуры УССР (письмо замминистру т. Легкодух В. К. № 463 от 28 октября) о том, чтобы оставить 35 произведений, необходимых нам для переэкспозиции.

В настоящее время директор музея т. Царик А.П. не разрешает проводить переэкспозицию, основываясь на разговоре с директором Киевского музея Русского искусства т. Малашенко О.М., которая как представитель Министерства культуры УССР, будучи у нас в музее, якобы дала разрешение на то, чтобы оставить Аахенские вещи в экспозиции.

В связи с тем, что по этому вопросу у нас в музее произошел конфликт, убедительно просим Вас сообщить, является ли разговор с Малашенко О. М. для нас официальным разрешением на экспонирование Аахенских картин.

Надеемся на быстрый ответ и принятие соответствующих мер, чтобы ликвидировать конфликт и нормализовать обстановку в музее»⁵⁶².

На листі збереглася резолюція: «т. Гулевич В.М. Прошу підібрати всі матеріали. Аахенські картини слід переслати т. Овчинникову В.Ф. 18/XI-65 р.»⁵⁶³.

---

⁵⁶² Архів Сергія Кота. Лист заступника директора Державного Алупкінського палацу-музею А.П. Пальчикової до начальника Управління музеїв Міністерства культури УРСР Г.С. Кирилюка від 11 листопада 1965 р. Лист було знайдено автором у середині 1980-х років у калюжі води після дощу біля сміттевого баку неподалік від будинку, де перебував у той час Науково-методичний відділ Міністерства культури УРСР.

⁵⁶³ Там само. В.Ф. Овчинников у той час працював директором Київського музею західного та східного мистецтва.

Таким чином, у перші повоєнні роки вище партійне та радянське керівництво СРСР організувало масове вивезення культурних цінностей з території переможеної Німеччини. Визначальна ідея здійснення компенсації втрат Радянського Союзу внаслідок нацистської окупації вже у 1945 р. трансформувалася у ставлення до виявлених не лише німецьких культурних цінностей, але й надбань інших держав, як до «трофеїв». Власне, такі культурні цінності далі трактувалися як «трофейні музейні фонди», «трофейна література», «трофейні архіви» тощо. Масштаби переміщення німецьких та інших культурних цінностей були надзвичайно великими — мова йшла про мільйони музейних експонатів, книг та архівних справ. Серед них були широко відомі шедеври світового мистецтва та унікальні видання й документи. Але таке вивезення культурних цінностей не було у будь-який спосіб офіційно оформлене як компенсація за заподіяні збитки. Воно здійснювалося у таємному режимі. Реального заміщення на втрачені пам'ятки конкретних музеїв, бібліотек та архівів не відбулося. Більшість установ культури і науки СРСР, які постраждали внаслідок війни, так і не отримали рівноцінного заміщення своїх втрачених фондів. Натомість, переважна більшість найцінніших музейних експонатів, архівних і бібліотечних фондів, «привезених з Німеччини», була передана до кількох музеїв, інших установ Москви та Ленінграду, які власне, не зазнали відчутних втрат внаслідок війни. У зв'язку з переданням німецьких культурних цінностей до НДР, зокрема й визначних творів Дрезденської картинної галереї, починаючи з 1955 р. на офіційному рівні у СРСР щодо переміщених культурних цінностей почало вживатися визначення їх як таких, що «тимчасово перебувають на території СРСР». Ті предмети культури, книги та архіви, які ще залишалися в Радянському Союзі, почали переховуватися у «спеціальних фондах», усі дані про них були засекречені. Тим самим, чимало пам'яток світової культури на багато десятиріч були повністю виведені з глобального наукового та культурного простору, вважалися безповоротно втраченими. Невизначеність у встановленні чіткого правового статусу цих культурних цінностей призвела до того, що вони стали своєрідною «міною уповільненої дії» у майбутньому, спричинивши чимало світових дискусій, суперечок та конфліктів між державами. Українська РСР, яка була частиною Радянського Союзу, у повній мірі стала безпосередньою учасницею цих процесів, передавши у спадщину Незалежній Україні так і не вирішену проблему «трофейних фондів», розшуку та повернення втрачених культурних цінностей, компенсації українським музеям, архівам та бібліотекам завданих їм війною колосальних збитків, наслідки яких так і не вдалося подолати впродовж усіх повоєнних років.

Згідно післявоєнним радянським даним, наприкінці 50-х років із СРСР до колишньої НДР було повернуто від 1,5 млн. до 1,9 млн. пред-

метів культури. За оцінками науковців, на даний час на території сучасної Росії ще залишається від 1 млн. до 1,2 млн музейних експонатів⁵⁶⁴. Коли ж говорять про книги й архіви, що дотепер знаходяться на території Росії, то мова йде про мільйони томів і архівних справ. І питання їх долі лишається відкритим.

Висновки до Розділу 6

1. Під час Другої Світової війни та в перші повоєнні роки країнами антигітлерівської коаліції була сформована міжнародно-правова основа для вирішення питань подолання наслідків війни та реституції пограбованого і знищеного внаслідок ворожої окупації майна, включно із виробленням практичних механізмів забезпечення його повернення або заміщення. Її основою стали Гаазька конвенція 1899 р. та IV Гаазька конвенція 1907 р. щодо законів та звичаїв війни на суходолі, Лондонська декларація від 5 січня 1943 р. проти актів позбавлення власності, здійснених на окупованих або контрольованих ворогом територіях, рішення міжнародних конференцій країн антигітлерівської коаліції (зокрема й ті, що стосувалися майбутнього Німеччини), рішення та офіційні документи союзницької Контрольної ради по Німеччині, мирні договори, укладені між державами-переможцями й Німеччиною та її союзниками, положення Паризької угоди 1946 р. Реституція культурних цінностей, переміщених або знищених окупантами під час війни, стала невід'ємною складовою частиною цієї системи міжнародно-правових норм.

2. Ключові принципи сформованої системи міжнародно-правових норм реституції культурних цінностей полягали у наступному:

– усі акти відчуження майна, здійснені на територіях окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками країн визнавалися недійсними, а наслідки таких дій підлягали подоланню шляхом безумовного повернення такого майна законним власникам та відшкодування завданих збитків;

– основною формою відшкодування завданих країнами-агресорами збитків державам, що постраждали внаслідок війни та окупації, стало застосування стягнення з країн-агресорів репарацій натурою. Однак репарації безпосередньо не поширювалася на культурні цінності;

– питання реституції культурних цінностей, що були пограбовані на території окупованих країн були виокремлено в окремий правовий

---

⁵⁶⁴ *Patricia Kennedy Grimsted. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, MA, 2001. P. 251–253.*

комплекс. Вони підлягали обов'язковій ідентифікації на підставі поданих постраждалими країнами вимог. При чому, суб'єктами подання таких вимог та процесу реституції в цілому виступали виключно уряди країн, що зазнали окупації або контролю з боку агресора;

– усі акти реституції ідентифікованого майна, зокрема й культурних цінностей, на території Німеччини та Австрії мали документуватися і фіксуватися через структури Контрольної ради по Німеччині;

– в разі неможливості реституції майна, пограбованого на окупованій території, постраждалій стороні надавалося право на його заміну (заміщення) еквівалентними об'єктами (предметами). Зокрема, це стосувалося об'єктів унікального характеру, до яких були віднесені культурні цінності. Процедура здійснення такої еквівалентної заміни втрачених культурних цінностей передбачало офіційний розгляд усіх заявок на рівні відповідних структур союзної Контрольної ради. Джерелом використання рівноцінних (еквівалентних) предметів на заміщення втрачених реліквій мали бути офіційні музейні, архівні та бібліотечні збірки державного, публічного (громадського) та приватного характеру, що перебували на території Німеччини під контролем чотирьох окупаційних адміністрацій;

– культурні цінності, які не були виявлені, ідентифіковані та повернуті власникам з контрольованих союзниками територій Німеччини та Австрії, підлягали міжнародному розшуку.

Ці норми стали правовою основою так званого «класичного процесу реституції», який здійснювався у перші повоєнні роки та є основою для сучасного розуміння реституційних процесів.

3. Розшук та повернення культурних цінностей на територію України розпочатися вже в ході бойових дій 1944–1945 рр., коли лінія фронту перетнула кордони СРСР та почала зміщуватися далі на Захід. З цією метою за рішення партійних та радянських органів УРСР були сформовані та направлені до складу 2-го та 4-го Українських фронтів пошукові групи фахівців різного профілю та науковців. За їх участю вже в зоні бойових дій на територіях Польщі, Чехословаччини, Румунії, Австрії та Німеччини були виявлені і повернуті в Україну визначні музейні цінності, архівні фонди та окремі цінні зібрання бібліотек України. Разом з тим, вже на цьому етапі пошукових дій частина творів мистецтва, що походили з музеїв України, що були виявлені радянськими військовими без участі українських фахівців, таємно відправлялася до всесоюзних музеїв на територію РРФСР. Окремі з знайдених творів мистецтва українського походження була привласнена радянськими військовими та цивільним персоналом, що їх супроводжував.

4. Протягом другої половини 1945–1948 рр. відбувся основний етап загальноєвропейського реституційного процесу, внаслідок якого до країн,

що зазнали нацистської окупації, було повернуто визначні культурні цінності, що були пограбовані на їхніх територіях. Особливу роль у цьому відіграла позиція уряду США, який узяв на себе зобов'язання захисту та збереження об'єктів культури, предметів мистецтва та старовини, архівів і бібліотек, а також здійснення реституції законним власникам культурних цінностей, переміщених з окупованих країн нацистською Німеччиною та її союзниками. Американська політика реституції культурних цінностей мала велике значення для України — переважна більшість награбованих нацистами на території України пам'яток мистецтва і старовини й виявлених після війни, була знайдена в американській зоні окупації і передана представникам СРСР для повернення в Україну. За підрахунками В. Айхведе, загалом приблизно 350 тис. предметів культурного та історичного значення походили з України з поміж переданих до СРСР з американської зони окупації Німеччини 534 120 порядкових номерів предметів культури. Це становило понад ніж 65,5% від загального числа культурних цінностей, повернутих до СРСР. У тому числі, 167 717 предметів культури походила із зібрань Києва, що становило 31,4% усіх повернутих до СРСР реліквій.

5. Разом з тим, наявні факти переконливо засвідчують, що під час реституції до СРСР багато визначних пам'яток культури не були повернути українським музеям, архівам та бібліотекам, а опинилися на території інших республік СРСР, особливо — в Російській Федерації. Показовими прикладами таких обставин є відправка українських ікон та мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору спочатку до приміських палаців Ленінграду, а згодом до Новгороду, де вони таємно переховувалися протягом багатьох повоєнних десятиріч. Українські культурні цінності після війни також опинилися на території США. Деякі з них були виявлені й передавалися представникам СРСР для повернення законним власникам в Україні. Але подальша доля таких культурних цінностей ще потребує додаткових досліджень.

5. Політичні інтереси та застосування принципу політичної доцільності для зовнішньополітичних інтересів комуністичного режиму Радянського Союзу стали основними факторами, які визначили ухвалення рішень вищого партійного та радянського керівництва СРСР про односторонні акти передачі культурних цінностей спочатку до Польської Народної Республіки, а згодом до Німецької Демократичної Республіки. При цьому, до ПНР та НДР поверталися культурні цінності, переміщені Радянським Союзом з території повоєнної Німеччини, що складало сотні тисяч і мільйони музейних предметів та одиниць зберігання архівних і бібліотечних фондів. Водночас, під тиском з Москви відбулися односторонні масштабні передачі культурних цінностей з музеїв, архівів та бібліотек УРСР до Польщі, які формально-офіційно трактувалися як «дар

польському народові», що стало додатковим тягарем для культурної спадщини України, яка зазнала колосальних втрат внаслідок Другої Світової війни. Ці фонди не були переміщеними внаслідок війни, а перебували в установах науки і культури УРСР на законних засадах і були її власністю. Тож їх передача до ПНР не мала під собою жодних правових підстав та була вмотивована лише політичними розрахунками комуністичних лідерів СРСР.

6. Під час здійснення актів передач переміщених на територію СРСР культурних цінностей відбулася їх офіційна перекваліфікація радянським режимом. Якщо спочатку усі вони вважалися «трофейними фондами», то спочатку вивезені до СРСР польські культурні цінності (з другої половини 1940-х років), а згодом — переміщені німецькі культурні цінності (починаючи з 1955 р.) були визнані такими, що «тимчасово перебувають на території СРСР».

7. Протягом другої половини ХХ ст. питання розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої Світової війни та за інших обставин, впродовж багатьох десятиріч практично не розглядалися на загальному державному рівні СРСР та УРСР. Окремі дії щодо цього комплексу проблем мали виключно спорадичний та ситуативний характер. Факти виявлення та повернення в Україну ряду визначних музейних цінностей, втрачених в роки Другої Світової війни, були пов'язані з випадковими знахідками та діями на рівні співробітників окремих українських музеїв та інших установ культури. Разом з тим, внаслідок змін у політичному житті СРСР у другій половині 1980-х — на початку 1990-х років на загальносоюзному й українському рівнях організовано почали знову підносити тему втрат СРСР під час Другої Світової війни, що розглядалося керівництвом Радянського Союзу як альтернатива вимогам Німеччини й ряду інших країн щодо реституції культурних цінностей, вивезених під час війни та у повоєнні роки до СРСР. Однак на хвилі загального національного піднесення, що мало місце у цей період, в Україні під впливом широкої громадськості залунали вимоги повернення українських культурних цінностей з Росії, вивезених до неї в часи Російської імперії та СРСР. В цей період в Українській РСР починають закладатися інституційні засади державної політики у сфері розшуку і повернення втрачених культурних цінностей, а першим кроком на цьому шляху стало створення при Міністерстві культури УРСР Республіканської комісії з питань розшуку і повернення в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами.

Розділ 7.

Повернення та реституції національних культурних надбав у незалежній Україні: досвід, проблеми, перспективи

7.1. Становлення організаційних і правових засад державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей

Світові тенденції вирішення питань повернення і реституції культурних цінностей, історичний досвід України та інших країн світу переконливо вказує на те, що розуміння актуальності даної проблеми в інтелектуальному середовищі, кристалізація відповідної суспільної ідеї та її широка популяризація, формування певної критичної маси підтримки у громадській думці — є необхідними, але все ж недостатніми чинниками для її ефективного практичного втілення як у внутрішній політиці держави, так і на рівні її міжнародних відносин. Це може забезпечити лише трансформація та розвиток даного суспільного явища до якісно нової фази, коли сприйняття та оформлення ідеї повернення та реституції втрачених і переміщених культурних цінностей підноситься до органів державної влади, стає частиною державної політики в сфері культури. При цьому *державну політику повернення та реституції культурних цінностей* слід розуміти як інституалізацію цієї ідеї, тобто надання їй певних організованих форм через правове унормування і створення відповідної організаційної інфраструктури. Таку *інституалізацію сфери повернення та реституції культурних цінностей* можливо охарактеризувати як здійснення комплексу заходів, що передбачає наступні компоненти:

а) вироблення базових методологічних засад та основних принципів державної політики з даного питання;

б) розробка і затвердження національного законодавчого та іншого нормативно-правового забезпечення, яке б відповідало проголошеним принципам державної політики, а також приєднання до тих міжнародно-правових актів, що можуть забезпечити обстоювання інтересів держави

на міжнародному рівні, використання норм міжнародного права та можливостей міжнародних організацій, учасником і членом яких є держава, двосторонніх та багатосторонніх міждержавних договорів, протоколів та інших міжнародно-правових документів, елементів законодавства інших конкретних держав для формування правових передумов повернення і реституції втрачених культурних цінностей;

в) *організаційне забезпечення* через формування системи уповноважених органів та організацій, на які покладено завдання реалізації державної політики в сфері повернення та реституції культурних цінностей;

г) *інформаційне забезпечення*, яке передбачає наявність чіткої та достовірної інформації про втрати національних культурних цінностей, дані про місцезнаходження переміщених культурних цінностей поза межами держави та їхню ідентифікацію, з'ясування конкретних обставин та причин перебування поза межами держави. Також цей компонент передбачає активне інформування громадян держави та спільнот інших країн щодо популяризації ідеї повернення та реституції втрачених культурних цінностей і роз'яснення дій держави у цій сфері;

д) *зовнішньополітичне забезпечення* як ініціювання та проведення міждержавних переговорів щодо повернення або реституції культурних цінностей, а також досягнення домовленостей з приватними особами або громадськими організаціями — власниками чи володільцями культурних цінностей поза межами держави щодо їх повернення до України як країни походження.

Під кутом цих завдань можливо висвітлювати процес становлення організаційних і правових засад державної політики України у сфері повернення і реституції культурних цінностей та її практичної реалізації.

Досвід роботи створеної при Міністерстві культури України Республіканської комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами, показав, що виключно на громадських засадах, такі масштабні завдання вирішувати було складно. Тож вже у 1992 р. в комісії сформувалося стійке переконання щодо необхідності створення відповідного державного органу, яке також поділяло керівництво Міністерства культури України. До Президента України Л. Кравчука було направлено офіційне звернення, підготовлене головою Республіканської комісії членом-кореспондентом НАН України Ф. Шевченком та відповідальним секретарем С. Котом, в якому обґрунтовувалася доцільність створення спеціального державного органу, котрий був би спроможний реалізовувати державну політику у даній сфері. Ця пропозиція детально обговорювалася у Службі Президента України з міжнародних питань, яку очолював відомий український дипломат, згодом заступник міністра закордонних справ України А. Бутейко. Сама по

собі ідея організаційного забезпечення справи розшуку та повернення втрачених культурних цінностей не викликала жодних заперечень. Дискусія, учасником якої від комісії був її відповідальний секретар С. Кот, велася навколо питання рівня відповідного державного органу, на який би покладалася ця важлива справа. Зокрема, спочатку її учасники намагалися з'ясувати, чи достатньо було б сформувати окремий відділ у складі Міністерства культури України. Однак, внаслідок обговорення масштабів тих завдань та труднощів, які стоять перед Україною на даному напрямку, було досягнуто спільної згоди щодо необхідності створення окремого державного органу для забезпечення реалізації державної політики у цій сфері. Невдовзі, така позиція була винесена на розгляд Колегії Державної думи України¹, яку очолював академік НАН України М. Жулинський. Питанню розшуку та повернення культурних цінностей в Україну було присвячено окреме спеціальне засідання колегії. Головним доповідачем виступила міністр культури України Л. Хоралець, яка акцентувала увагу на необхідності створення Державної комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, охарактеризувала ті завдання, які ця структура повинна була б виконувати. «Велика державна справа повинна вирішуватися на державному рівні, — наголошувалося в доповіді, — Український народ усім ходом свого історичного розвитку вистраждав право на повернення до рідної землі своїх реліквій»². За підсумками обговорення комплексу існуючих проблем, Колегія Державної думи України одногосно підтримала внесені пропозиції. Це був важливий крок на шляху до подальшої реалізації цього важливого завдання на найвищих щаблях української влади.

28 грудня 1992 р. спеціальною постановою українського уряду при Кабінеті міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, яку очолив відомий мистецтвознавець, заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України ім. М.Т. Рильського О. Федорук. Основними завданнями комісії визначалися: виявлення та облік культурних цінностей, які були вивезені до інших держав і підлягають поверненню в Україну; координація роботи відповідних міністерств і відомств щодо визначення напрямів проведення досліджень та вжиття практичних заходів для повернення на батьківщину національних культурних цінностей;

---

¹ Державна дума України була створена в лютому 1992 р. як окремий державний орган з метою вироблення основних напрямів та принципів діяльності органів виконавчої влади незалежної української держави.

² Архів Сергія Кота. До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоралець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей», 1992. С. 8.

участь у реалізації заходів, пов'язаних з виконанням зобов'язань України як учасника міжнародних угод з питань захисту культурних цінностей, запобігання незаконному їх вивезенню та ввезенню, сприяння поверненню їх державам, яким вони належать. Слід зазначити, що новостворена Національна комісія мала доволі високий статус і відповідала рівню окремих державних комітетів при Кабінеті міністрів України, отримувала пряме фінансування з державного бюджету. Голова і заступник голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей прирівнювалися відповідно до голів і заступників голів комітетів при Кабінеті Міністрів України, а співробітники — до працівників комітетів, головних управлінь та інших органів при Кабінеті міністрів України. Передбачалося, що штатний розклад комісії складатиме 10 осіб³.

Наступного року окремою постановою від 18 червня 1993 р. уряд України затвердив «Положення» про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, яким більш детально визначалися її повноваження та компетенція. Зокрема, зазначалося, що комісія «реалізує державну політику щодо відновлення та збереження національної духовної спадщини, повернення в Україну культурних цінностей, координує діяльність з цих питань міністерств, відомств та інших заінтересованих організацій»⁴.

У тому числі, на Національну комісію покладалися наступні завдання:

- захист національних інтересів України щодо переміщених культурних цінностей, запобігання втратам культурних надбань, нанесенню шкоди міжнародному престижу України;
- виявлення і сприяння поверненню в Україну переміщених культурних цінностей та вжиття заходів щодо відшкодування втрат, зумовлених їх знищенням, руйнуванням чи пошкодженням;
- формування, координація та реалізація разом з іншими державними відомствами програм і планів, спрямованих на виявлення, вивчення, облік та повернення культурних цінностей в Україну;
- участь у розробці та виконанні заходів по виконанню міжнародних зобов'язань України з питань захисту, запобіганню незаконному ввезен-

---

³ Збірник постанов Уряду України. 1993. № 1–2. Ст. 29; Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-%D0%BF#Text>

⁴ На сторожі культурних цінностей // Урядовий кур'єр. 1993. 13 липня; Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1993 р. № 464. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF>.

ню та вивезенню культурних цінностей, сприяння їх повернення державам, яким вони належать;

– здійснення погоджених дій з державами, що були колишніми республіками СРСР, стосовно культурних цінностей, втрачених, або переміщених з її території в період Другої Світової війни;

– науково-методичне та інформаційне забезпечення діяльності заінтересованих організацій з питань повернення культурних цінностей в Україну, видання відповідної довідкової літератури, створення банків і баз даних, фонду копій зарубіжної україніки.

У контексті цих завдань, Національна комісія мала забезпечити складання реєстрів і каталогів культурних цінностей України, що знаходяться за її межами; створення на основі сучасних інформаційних технологій електронного Банку даних про них; опрацювання юридичних обґрунтувань правомірності чи неправомірності перебування культурних цінностей України на території інших держав; організувати експертну оцінку культурних цінностей, які знаходяться на території інших держав, особливо тих, що могли опинитися там незаконно; брати участь в роботі міжнародних організацій з питань повернення культурних цінностей, а також налагодити тісні контакти з українською діаспорою з метою пошуку українських культурних цінностей та створення необхідних умов для їх передачі в Україну. Комісія мала тісно співпрацювати з митними органами України в справі запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей. При ній передбачалося створення Міжвідомчої науково-методичної ради (її склад затверджувався Кабінетом міністрів України), а також спеціального добродійного фонду «Спадщина», який мав спрямовувати добродійні внески на виконання завдань комісії. Комісія мала організувати фінансування придбання за кордоном культурних цінностей України та залучати на контрактній основі українських і зарубіжних вчених, фахівців, експертів для вивчення проблем повернення, незаконного ввезення та вивезення культурних цінностей. Привертає увагу надання комісії повноважень щодо створення фонду культурних цінностей, їх дублікатів для обміну на культурні цінності України, що знаходяться за її межами. Окремо слід відзначити такі завдання Національної комісії, як організація роботи, пов'язаної з виявленням та обліком на території України культурних цінностей інших держав, сприяння вирішенню питань про їх повернення згідно з чинним законодавством України та нормами міжнародного права⁵. Визначалися також й інші повноваження комісії.

---

⁵ Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня

Як бачимо, завдання, які покладалися на Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, мали масштабний характер і до певної міри відображували ті ключові напрямки її діяльності, як їх тоді розуміли експерти, громадськість та українська влада.

Однак, вже у 1996 р. статус Національної комісії було дещо понижено. Її підпорядкували Міністерству культури і мистецтв України. Відтак голова комісії мав затверджуватися та звільнятися міністерством, чисельність та структура її апарату також мали проходити процедуру затвердження у міністерстві. Пропозиції до вищих органів державної влади України, відповідно, мали вноситися комісією через Міністерство культури і мистецтв. Водночас, Національна комісія продовжувала зберігати пряме фінансування з державного бюджету України на свою діяльність, в новому «Положенні» про неї було збережено увесь той обсяг завдань, який визначався раніше⁶.

Наприкінці 1999 р. відбулися масштабні зміни структури центральних органів влади України, наслідком яких стало скорочення значної кількості державних комітетів та комісій, що діяли у складі уряду як окремі одиниці. У відповідному указі Президента України Л. Кучми від 15 грудня 1999 р., зокрема, зазначалося, що ці зміни вносяться «з метою вдосконалення структури органів виконавчої влади та підвищення ефективності державного управління». Серед ряду інших державних органів, зазначених у пункті 1(б) указу, була ліквідована й Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Міністерстві культури України. Тимчасово її функції були покладені на Міністерство культури і мистецтв України⁷. Поза всякими сумнівами, це було помилкове рішення, яке в подальшому справило значний вплив на реалізацію державної політики у цій сфері.

Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. передбачалося створення державного органу контролю за вивезенням, ввезенням і поверненням культурних цінностей як центрального органу виконавчої влади, що реалізує дер-

---

1993 р. № 464. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF>.

⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 688–692.

⁷ Про зміни в структурі центральних органів влади. Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1573%2F99>; Акуленко В. І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 8. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2005. С. 11.

жавну політику у сфері вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей (ст. 8)⁸. Ця норма відповідала вимогам Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» від 14 листопада 1970 р., до якої приєдналася Україна. Тож, відповідно до змін у національному законодавстві, 7 лютого 2000 р. постановою Кабінету міністрів України була створена Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України як самостійна юридична особа у складі Міністерства культури і мистецтв України. Штат новоствореної служби передбачав 14 співробітників⁹.

20 червня 2000 р. Кабінет міністрів України затвердив «Положення» про Державну службу, яким було визначено її компетенцію. Головними її завданнями відповідно до законодавства визначалися заходи, спрямовані на виконання контрольних та дозвільних функцій, пов'язаних з легальним вивезенням з території України чи ввезенням на її територію культурних цінностей. У тому числі — проведення державних експертиз, оформлення дозволів та свідоцтв на право вивезення чи тимчасового вивезення (з метою виставок) предметів культури, а також, відповідно, ввезення таких предметів, запобігання незаконному переміщенню культурних цінностей через кордон України, ужиття заходів щодо повернення в Україну викрадених культурних цінностей. Разом з тим, до компетенції новоствореного державного органу було передано основні завдання ліквідованої Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей. Зокрема, розробка та реалізація програм і планів, координація дій по виявленню, обліку та поверненню в Україну культурних цінностей, що перебувають за її межами, здійснення необхідних заходів для повернення викрадених, незаконно вивезених та евакуйованих і неповернутих культурних цінностей, складає їх реєстри та каталоги. Серед завдань державної служби також зазначалися забезпечення міжнародних зобов'язань України, пов'язаних із втраченими або переміщеними з її території під час Другої Світової війни культурними цінностями, та організація роботи по виявленню на території України культурних цінностей інших держав і сприяння вирішенню питань їх повернення відповідно до законодавства України та норм міжнародного права, налагодження кон-

---

⁸ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>

⁹ Про утворення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. Постанова Кабінету міністрів України від 7 лютого 2000 р. № 221. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2000-%D0%BF#Text>

тактів з українською діаспорою з метою розшуку культурних цінностей та їх передачі в Україну тощо¹⁰. Таким чином, розпочався новий етап організаційного забезпечення вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей.

Висвітлюючи суто організаційний бік створення нового державного органу, слід зазначити, що він був заснований повністю на існуючій кадровій та матеріальній базі ліквідованої Національної комісії. Фактично, можливо вести мову про її реорганізацію у нову державну службу, але із значною зміною пріоритетних завдань та їх розгортанням у бік розширення оперативного контролю за сучасним процесом переміщення культурних цінностей через кордон України, що стало визначальним у її діяльності.

Безперечно, ліквідація Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей і поєднання її функцій з Держслужбою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України було помилковим кроком. Адже чинне тоді законодавство України передбачало паралельне існування цих двох структур як окремих одиниць із власними завданнями та компетенцією. Зокрема, у сусідній Росії, з досвіду якої була запозичена ідея створення Державної служби контролю, функції вирішення питань реституції культурних цінностей та функції контролю за переміщенням культурних цінностей у той час було розподілено між двома окремими державними структурами. Відтак, очевидно, що за нових умов справами власне виявлення, обліку, розшуку і повернення втрачених в минулому українських культурних цінностей в складі новоствореної державної служби могли займатися лише окремі співробітники (в останні роки її діяльності — фактично одна особа), тоді як раніше цим завданням була присвячена уся діяльність і весь штат Національної комісії. Між тим, питання розшуку і повернення втрачених культурних цінностей потребують великої організаційної та пошукової роботи, специфічних методів збирання інформації, копіткої аналітичної роботи з архівними документами, знання та практичного застосування правових норм для обґрунтування претензій на повернення цінностей на підставі міжнародно-правових норм. Тож оцінюючи ці рішення об'єктивно, слід зазначити, що стосовно даної сфери своєї компетенції функції Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей

---

¹⁰ Про затвердження Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Постанова Кабінету міністрів України від 20 червня 2000 р. № 983. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/983-2000-%D0%BF#Text>.

через державний кордон України в реальному практичному вимірі мали переважно суто координаційно-методологічний характер.

Незважаючи на ці обставини, закладена у 2000 р. принципи організації роботи по розшуку та поверненню в Україну втрачених культурних цінностей у незмінному вигляді зберігаються впродовж наступних десяти років.

Проте, внаслідок чергової реорганізації та скорочення системи державних органів, у 2011 р. на підставі указу Президента України¹¹ та відповідної постанови Кабінету міністрів України¹² ключові структурні елементи забезпечення сфери повернення та реституції культурних цінностей знову були зруйновані. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України потрапила у перелік ліквідованих установ, а її компетенція була передана до Міністерства культури України.

З 2011 р. по 2019 р. у складі Міністерства культури України діяв відповідний структурний підрозділ (зокрема, Відділ переміщення культурних цінностей), який успадкував завдання колишньої Державної служби контролю. Наприкінці 2019 р. внаслідок нового реформування державних органів було створене Міністерств культури, молоді та спорту України, а з березня 2020 р. замість нього — Міністерство культури та інформаційної політики України¹³. Згідно із новою структурою останнього, у його складі діє Директорат культурної спадщини та музеїв, до якого входять Експертна група повернення та переміщення культурних цінностей та музейної справи (2 штатні одиниці) і Головне управління охорони культурної спадщини та музеїв, у якому створено Відділ переміщення, вивезення та повернення культурних цінностей (5 штатних одиниць)¹⁴. Власне, вочевидь, на останній підрозділ і покладено поміж іншого завдання реалізації державної політики в сфері повернення та реституції культурних цінностей.

---

¹¹ Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади. Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>

¹² Про ліквідацію урядових органів. Постанова Кабінету міністрів України від 28 березня 2011 р. № 346. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-2011-%D0%BF#Text>

¹³ Деякі питання діяльності Міністерства культури та інформаційної політики. Постанова Кабінету міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>

¹⁴ Структура апарату Міністерства культури та інформаційної політики України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mkip.gov.ua/files/pdf/Doc1.pdf>

В цілому позитивно оцінюючи персональну діяльність задіяних у різні роки до роботи у підрозділах міністерства фахівців, експерти та наукова громадськість України неодноразово підносила питання щодо невідповідності даної ситуації із організаційним забезпеченням щодо розшуку і повернення втрачених культурних цінностей України тим масштабам та завданням, які у цій сфері необхідно вирішувати. При цьому наголошувалося на необхідності відновлення окремого державного органу, який би опікувався питаннями повернення та реституції культурних цінностей, зокрема, Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей.

Вже в перші роки незалежності України були окреслені певні базові методологічні засади та принципів державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей. Зокрема, на них було наголошено у Заяві Президента України Л. Кравчука «Про повернення національних культурних скарбів» від 11 листопада 1993 р. (дата офіційної публікації). У тексті заяви визнається, що протягом тривалого історичного шляху до відновлення державної незалежності, український народ зазнав значних і болючих втрат національних реліквій й інших історичних та культурних цінностей, які опинилися поза межами України. Масштаби завданих історико-культурній спадщині України збитків мають бути з'ясовані і в підсумку необхідно створити реєстри українських культурних цінностей, які опинилися на територіях інших держав. Можливості їх повернення в Україну мають бути вивчені. При цьому зверталася окрема увага, що Україна не наполягає на поверненні усіх без винятку втрачених пам'яток, пов'язаних з її історією та культурою, але буде неухильно дотримуватися міжнародних угод та конвенцій, резолюцій Генеральної асамблеї ООН щодо цієї сфери, і наголошувалося, що йдеться про повернення «передусім національних реліквій та незаконно вивезених з України історичних та культурних цінностей». У заяві підкреслюється, що українська держава розуміє, що процес повернення культурних цінностей не є одностороннім і готова до укладання відповідних двосторонніх угод з усіма державами. При цьому окремо зазначалося, що така готовність стосується і культурних цінностей, «в тому числі й тих, які були вивезені за часів СРСР з інших країн як воєнні трофеї і таємно зберігалися у спеціальних сховищах». У документі задекларовано принцип відкритості та вільного доступу до фондів усіх українських музеїв, архівів та бібліотек представникам компетентних органів інших країн на взаємній основі¹⁵. Безумовно, ця заява та задекларовані нею принципи, не лише не втратила своєї

---

¹⁵ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 693–694.

актуальності від часу її проголошення, але й входить до позитивних зразків світових документів з даного питання, особливо на тлі тих численних конфліктних ситуацій, які існують між різними країнами через суперечності щодо походження культурних цінностей.

Разом з тим, засадничі принципи державної політики України у цій сфері були стверджені й на законодавчому рівні вже в перші роки незалежності. Зокрема, наголошувалося, що наявні поза межами України культурні цінності є власністю українського народу. В Законі України «Про власність» (1991 р.) у ст. 1. стверджувалося: «...Національні, культурні та історичні цінності, в тому числі й ті, що знаходяться за її межами, є власністю народу України»¹⁶. Схваленими у 1992 р. «Основами законодавства України про культуру» визначалося, що вищі органи виконавчої влади та державного управління української держави «здійснюють заходи щодо повернення у власність народу України культурних та історичних цінностей, що знаходяться за її межами»¹⁷. Закон України «Про міжнародні договори України» (12 грудня 1993 р.) встановлював, що міжнародні договори України «про історичне та культурне надбання народу України» підлягають ратифікації шляхом ухвалення Верховною радою України спеціального закону про ратифікацію¹⁸. Внаслідок широких дискусій, що мали місце в українському суспільстві та українській політиці на початку 2000-х років у зв'язку з переданням так званих «Архіву Баха» до ФРН та «Колекції Кенігса» до Нідерландів, у новому варіанті закону «Про міжнародні договори України» (від 29 червня 2004 р.) дане положення було суттєво змінено. Замість терміну «історичне та культурне надбання народу України», який кореспондувався з об'єктами особливого значення, застосовано більш широкий термін «культурні цінності». Тож ця норма закону набула наступного вигляду: «2. Ратифікації підлягають міжнародні договори України: ... д) що стосуються питань передачі історичних та культурних цінностей Українського народу, а також об'єктів права державної власності України» (Ст. 9)¹⁹.

---

¹⁶ Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991 року № 697-ХІІ. Закон втратив чинність у 2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text>

¹⁷ «Основи законодавства України про культуру» від 14 лютого 1992 р. № 2117-ХІІ. Закон втратив силу у 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text>

¹⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 606.

¹⁹ Закон України «Про міжнародні договори» від 29 червня 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>

Про значення, яке приділялося питанням повернення в Україну культурних цінностей свідчить той факт, що положення щодо цього знайшли своє відображення в Конституції України, затвердженої у 1996 р. Стаття 54 Конституції України встановлює, що культурна спадщина охороняється законом, держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, «вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами»²⁰.

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. став базовим нормативно-правовим актом у даній сфері протягом понад ніж двадцяти років. Його розробка розпочалася у 1998 р., коли окреслилася потреба у виконанні Україною своїх міжнародних зобов'язань відповідно до Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р. Тоді почали діяти два окремі центри з його підготовки — один у Міністерстві культури України, другий — у Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Перша група працювала під керівництвом начальника відділу образотворчих мистецтв Міністерства культури України О. Белашова. У другій групі керівництво Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей доручило підготовку проекту закону консультанту комісії, співробітнику Інституту історії України НАН України С. Коту. В процесі роботи окреслилися й два різні підходи у підготовці проекту законодавчого акту. Група Міністерства культури України взяла за основу вже діючий російський закон щодо вивезення та ввезення культурних цінностей, що був схвалений 1993 р.²¹, який хоча і був адаптований до умов України, проте значною мірою являв собою прямий переклад його норм на українську мову. Інший варіант проекту закону концептуально та у багатьох формулюваннях безпосередньо спирався на Конвенцію ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р. та враховував чимало положень Конвенції ЮНІДРУА «Про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених предметів культури» 1995 р. й чинні на той час європейські документи з даного питання. Проект закону був

---

²⁰ Конституція України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

²¹ Закон Российской Федерации «О вывозе и ввозе культурных ценностей» от 15 апреля 1993 г. (с изменениями на 28 декабря 2017 года) (редакция, действующая с 30 марта 2018 года). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://docs.cntd.ru/document/9005151>

схвалений головою Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федоруком і внесений ним на подальший розгляд до Міністерства культури України. За підсумками подальших дискусій та обговорень саме цей проект закону «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» підтримав міністр культури України Д. Остапенко як базовий для подальшої роботи і він був направлений до Верховної ради України. Під час подальшого розгляду та доопрацювання проекту закону у Комітеті Верховної ради України з питань культури і духовності він в цілому не зазнав суттєвих змін. Проте за поданням депутатки від КПУ В. Заклунної у текст Ст. 3 проекту щодо визначення культурних цінностей України, яке в своїй основі повністю базувалося на положеннях Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., було введено доповнення, згідно з яким до них також відносяться «культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої Світової війни як часткова компенсація за заподіяну окупантами шкоду»²². Враховуючи, що даний законопроект розроблявся виключно з метою виконання Україною вимог до неї як учасниці Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. і охоплював своїм змістом сучасні питання регулювання ввезення і вивезення культурних цінностей через державний кордон України та їх повернення в разі незаконного вивезення, ця норма значною мірою змінювала спрямованість закону, що потребувало додаткового опрацювання та деталізації щодо пояснення цього визначення, опису умов та процедур міжнародного співробітництва України у поверненні та реституції таких предметів культури. Однак надалі в тексті закону ці питання взагалі не були розглянуті і залишилися без конкретних відповідей та додаткових пояснень. Тож саме в такому остаточному вигляді проект закону був внесений на розгляд Верховної ради України і затверджений нею, а згодом підписаний Президентом України Л. Кучмою у вересні 1999 р.

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» містив чимало нових положень та визначень, які вперше вводилися в законодавче поле України. Зокрема, це стосувалося ключових понять та термінів, таких як «культурні цінності», «колекція культурних цінностей», «культурні цінності України», «ввезення культурних цінностей», «вивезення культурних цінностей», «транзит культурних цінностей», «тимчасове ввезення культурних цінностей», «тимчасове вивезення культурних цінностей», «незаконно вивезені культурні цінності», «неза-

---

²² Закон України «Про ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>

конно ввезені культурні цінності». «повернення культурних цінностей», «родинні цінності», «добросовісний набувач культурних цінностей».

Згідно із Ст. 3 закону, культурними цінностями України є наступні: культурні цінності, створені на території України громадянами України; культурні цінності, створені на території України іноземцями чи особами без громадянства, які постійно проживають або проживали на території України; культурні цінності, виявлені на території України; ввезені на територію України культурні цінності, придбані археологічними, археографічними, етнографічними, науково-природничими та іншими експедиціями за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей; ввезені на територію України культурні цінності, придбані в результаті добровільного обміну; ввезені на територію України культурні цінності, отримані в дарунок або законно придбані за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей; незаконно вивезені культурні цінності України, що перебувають за межами її території; культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад; культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну; культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої Світової війни як часткова компенсація за заподіяні окупантами збитки²³. Слід звернути увагу на те, що додатково до встановлених Конвенцією ЮНЕСКО 1970 р. базових принципів визначення культурних цінностей країни походження, норми українського закону значно їх розширюють з урахуванням реального історичного досвіду України та характеру втрат нею культурних цінностей на різних етапах її історії. Це стосується евакуйованих під час різних воєн і не повернутих з місць евакуації предметів культури, тимчасово вивезені і не повернути пам'ятки, загалом усі незаконно вивезені з території України культурні цінності, незалежно від часу та обставин їх вивезення. Окремо вже розглядалося вище, за яких умов у тексті цієї статті з'явилося положення щодо культурних цінностей, переміщених на територію України внаслідок Другої Світової війни як часткова компенсація за заподіяні збитки, яка, вочевидь, фактично має на увазі переміщені на територію СРСР у повоєнні роки німецькі культурні цінності.

Закон визначає, що безумовному поверненню в Україну підлягають незаконно вивезені культурні цінності України, культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн і збройних конфліктів і не повернуті назад; культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну (Ст. 4), що вже саме по собі накладає певні зобов'язання на уповноважені органи державної влади щодо пер-

---

²³ Там само.

шочергових активних дій по їх виявленню, обліку та фізичному поверненню²⁴. Водночас зазначається, що предмети культури, які перебувають за межами України на законних підставах, можуть бути повернуті на її територію шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну їх на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок²⁵.

Міжнародні зобов'язання України передбачають, що вона має забезпечити повернення до інших країн тих культурних цінностей, які були незаконно вивезені і опинилися на українській території. Таке повернення можливе як на підставі чинного законодавства України, так і за рішенням суду (Ст. 31). При цьому, вперше в українському законодавстві окремими нормами передбачено захист прав добросовісних набувачів культурних цінностей, якими визначені фізичні або юридичні особи, які володіють культурними цінностями та не знали і не повинні були знати, що ці цінності раніше були викрадені або незаконно вивезені. Такі цінності підлягають поверненню законному власнику, проте український добросовісний набувач культурної цінності має право у разі їх повернення одержати компенсацію. Держава або власник, які подають запит на повернення незаконно вивезених культурних цінностей, у разі їх повернення також компенсують витрати на їх зберігання, реставрацію, експертизу тощо (Ст. 32). Разом з тим, з метою попередження та недопущення придбання викрадених чи незаконно ввезених в Україну культурних цінностей, закон зобов'язує усіх українських фізичних та юридичних осіб незалежно від форми власності, які бажають набути права власності на культурні цінності, вживати необхідних заходів для одержання інформації про походження цих культурних цінностей. Усі, хто здійснюють торговельну діяльність культурними цінностями, зобов'язані вести реєстр, в якому повинна міститися інформація про походження кожної культурної цінності, прізвище, ім'я і по батькові та адреса постачальника, опис культурної цінності та її вартість (Ст. 29)²⁶.

З метою забезпечення прав громадян закон передбачає можливість вивезення відповідно до законодавства України рідних цінностей, що мають характер особистих або рідних предметів, які не перебувають на постійному зберіганні у державних музеях, установах, бібліотеках та інших державних сховищах культурних цінностей (Ст. 16). Нормами закону встановлено, що у разі переїзду громадян на постійне місце проживання до інших держав їм дозволяється вивозити особисті нагороди, на

---

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

які є орденські книжки або нагородні посвідчення, а також нагороди, що залишилися їм від померлих батьків за умови надання відповідних підтверджуючих документів (Ст. 17). У цьому зв'язку було передбачено право держави на придбання для державної частини музейного, бібліотечного та архівного фондів культурної цінності, заявленої до вивезення, за ціною, зазначеною власником культурної цінності у клопотанні про видачу свідоцтва на право її вивезення, для чого визначалася спеціальна процедура та терміни (Ст. 20)²⁷.

У законі сформульовані правові засади співробітництва України з іншими державами щодо повернення їм культурних цінностей, які на законних підставах перебувають на території України. Так, у ст. 5 «Повернення культурних цінностей з території України» передбачено: «Культурні цінності, що на законних підставах перебувають у власності фізичних чи юридичних осіб України, але походження яких пов'язане з історією та культурою інших держав, можуть бути повернуті до цих держав шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок»²⁸.

У контексті практичної реалізації міжнародної співпраці щодо розшуку та повернення втрачених культурних цінностей такі дії мають узгоджуватися з положеннями Ст.14 «Культурні цінності, що не підлягають вивезенню з України» даного закону, якою визначено: «Вивезенню з України не підлягають: культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання; культурні цінності, включені до Національного архівного фонду; культурні цінності, включені до Музейного фонду України»²⁹. Слід зазначити, що відповідні статті, які забороняють відчуження музейних, архівних та бібліотечних цінностей, включених до державних музейного, архівного та бібліотечного фондів, також були відображені у профільних законах України «Про музеї і музейну справу» (1995 р.), «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1994 р.), «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.).

Отже, в умовах існування незалежної України питання повернення втрачених культурних цінностей було піднесено на рівень офіційної державної політики. Безумовним досягненням на цьому напрямку слід вважати розробку та затвердження відповідної нормативно-правової бази, створення і діяльність спеціальних уповноважених державних органів, на які покладається завдання її реалізації. Їх рівень, місце в структурі державної влади України та компетенція змінювалися. Проте, загалом зав-

---

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

дання повернення в Україну культурних цінностей, її міжнародної співпраці щодо забезпечення державного контролю щодо їх переміщення через державний кордон продовжувала лишатися важливою сферою національних інтересів.

7.2. Діяльність державних органів і установ, громадських організацій з повернення культурних цінностей в Україну

Незалежна Україна успадкувала від колишнього СРСР широкий комплекс проблем, пов'язаних із питаннями повернення та реституції культурних цінностей, які їй довелося вирішувати з перших днів відновлення власної державності. Разом з тим, перед нею виникли нові виклики, які призводять до втрат національного культурного надбання. Найбільш критичними факторами втрат українських культурних цінностей у нових умовах стали крадіжки пам'яток культури з фондів державних музеїв, архівів та бібліотек України, культових споруд та приватних колекцій, незаконні археологічні розкопки та діяльність скарбощукачів, контрабанда культурних цінностей з метою їх незаконного вивезення за кордон, а також окупація Російською Федерацією частини території України, зокрема, Автономної республіки Крим та м. Севастополя, окремих територій Донецької і Луганської областей.

Статистичні дані правоохоронних органів засвідчують невинне зростання крадіжок культурних цінностей за роки незалежності України. Так, у 1992–1993 рр. було зафіксовано 136 фактів викрадення предметів старовини і мистецтва (790 пам'яток), у 1994–356 (1 595 пам'яток), у 1995 р. — 215 (1 616 предметів)³⁰. Загалом, лише протягом 1991–2000 рр. було скоєно понад ніж 2 000 злочинів, пов'язаних із викраденням предметів старовини і мистецтва³¹. У тому числі, особливий суспільний резонанс викликали зухвали крадіжки визначних мистецьких та історичних цінностей з музеїв України.

Так, у 1991 р. з філії Львівської галереї мистецтв «Одеський замок» викрадено 14 картин, серед яких були «Батальна сцена» невідомого художника XVII ст., «Портрет Дмитра Вишневецького» невідомого художника XVII ст., «Портрет Ходкевич-Монвидової» невідомого художника XVII ст., «Портрет Ядвіги Красінської» невідомого художника XVII ст.,

---

³⁰ Аналітичний огляд правових та організаційних аспектів міжнародного співробітництва з питань розшуку і повернення викрадених культурних цінностей. К.: НЦБ Інтерполу в Україні, 1996. С. 5.

³¹ Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 348.

«Портрет Яна Жевуського» невідомого художника XVII ст., «Портрет Антона Корнякта» М. Альтамонте, «Звільнення Відня» Г. Ругендаса (1666–1742 рр.) й інші. Вже у квітні 1992 р. об'єктом нападу стала й сама Львівська галерея мистецтв — з неї було викрадено 3 твори мистецтва («Поєдинок» та «Ноктюрн (На полі битви)» А. Гротгера (обидві 1864 р.), «Ян Собеський під Віднем» 1883 р. Я. Матейка). Шість старовинних шабел XVI–XVIII ст. (клинки з піхвами) викрали з експозиції Львівського історичного музею у 1991 р.³²

Булава та шабля (клинок з піхвами) гетьмана Богдана Хмельницького, а разом з ними ще дві булави XVII–XVIII ст. у червні 1992 р. були зухвало викрадені з Переяслав-Хмельницького історичного музею³³.

У 1996 р. з Чернігівського художнього музею викрали «Натюрморт» 1657 р. роботи Т. Сміта, а у травні 1997 р. з нього ж були викрадені одразу 11 творів мистецтва, зокрема картини «Алегорія з негром» першої пол. XVII ст. Д. Бейлі, «Чоловічий портрет» 1644 р. Я. Верпронка, «Руїни палацу Разумовських в Батурині» 1853 р. Л. Лагоріо, етюд «Голова хлопчика» 1895 р. Д. Нестерова, скульптури «Портрет Марії Антуанети» 1783 р. Ф. Леконта, «Коні» 1850 р. П. Мена, «Мадонна з немовлям» др. пол. XIX ст. Г. Доре тощо³⁴. 18 березня 1997 р. грабіжники винесли з Полтавського художнього музею дві цінні картини — «Натюрморт» 1612 р. К. Петерса та «Нічний бій турків з хрестоносцями» 1848 р. Е. Делакруа³⁵.

Резонансні злочини проти культурних цінностей України систематично вчинялися й у наступні роки. Так, у червні 2005 р. з Художнього музею Одеси було викрадено картину художника І. Айвазовського «Морський краєвид»³⁶. У квітні 2006 р. з художнього музею у м. Яготині Київської області викрали одразу 33 картини відомих українських художників, у тому числі авторства Т. Яблонської, М. Глуценка, В. Кулеби, Ю. Злидня³⁷. 31 липня 2008 р. з Одеського музею західного і східного мистецтва була викрадена картина Караваджо «Взяття Христа під варту»

³² Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984–1998). К. 1999. С. 25–36, 60–64.

³³ Там само, с. 65–66.

³⁴ Там само, с. 39–58.

³⁵ Полтавский художественный музей. [Електронний ресурс. — Режим доступу: http://wiki-org.ru/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%85%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9]

³⁶ Картину Караваджо викрадено з Одеського музею. [Електронний ресурс. — Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2008/07/31/6672/>]

³⁷ Божко С. Грабеж музеєв в Україні: дело рук «картинной мафии»? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cripo.com.ua/investigations/p-24678/>

(орієнтовно 1573–1602 рр.)³⁸. У травні 2016 р. з Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського викрали старовинну книгу — «Апостол» Івана Федорова, надрукований 1574 р. у Львові, — найстарішу збережену книгу, створену на території нинішньої України³⁹.

Викрадення творів мистецтва відбувалося навіть з приміщень органів державної влади України, куди на тимчасове зберігання з метою оздоблення коридорів та кабінетів вони передавалися з музеїв. Так, 2001 року Міністерство закордонних справ орендувало у Львівської галереї мистецтв 35 експонатів — полотен українських та закордонних художників. 2004 року одну з картин з будинку МЗС України викрали. А коли музей утримався від продовження контракту, у 2013 р. МЗС України відмовилося повертати інші 34 картини до його фондів⁴⁰. У 2011 р. було виявлено, що з будівлі Кабінету міністрів України зникли дві картини українського художника М. Глуценка «Дніпровські далі» (1937 р.) та «Село біля ріки» (1951 р.), раніше надані Національним художнім музеєм України. Оригінали картин підмінили копіями⁴¹.

Викрадення визначних культурних цінностей завдало українській культурі великих моральних і матеріальних збитків. Лише незначна частина викрадених творів мистецтва і предметів старовини була знайдена і повернута до музейних, архівних та бібліотечних установ України.

В Україні процвітають грабіжницькі розкопки, що завдає непоправних збитків археологічній спадщині країни. Ці несанкціоновані розкопки досягли загрозливого рівня. А вилучення об'єктів археологічної спадщини під час приватизації землі в останні роки набуло масового характеру через бездіяльність місцевих органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та відсутність у їх складі достатньої кількості кваліфікованих фахівців-археологів. У приватній власності опинилися тисячі об'єктів археологічної спадщини, над якими нависла загроза цілковитої їх втрати. Як наслідок — тисячі предметів археологічної спадщини опиняються на «чорному ринку», незаконно вивозяться за кордон. За даними експертів, в Україні щорічно зникають щонайменше до 500 па-

---

³⁸ Картину Караваджо викрадено з Одеського музею. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2008/07/31/6672/>

³⁹ З «Вернадки» викрали «Апостол» Івана Федорова. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archeos.org.ua/?p=11942>

⁴⁰ МЗС не віддає експонати львівським музейникам. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://expres.ua/news/2013/03/06/83379-mzs-ne-viddaye-eksponaty-lvivskym-muzeynukam>

⁴¹ Пропавши в Кабміне шедеври Глуценко до сих пор не возвращены в музей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://obozrevatel.com/crime/37459-propavshie-v-kabmine-shedevryi-gluschenko-do-sih-por-ne-vozvrashchenyi-v-muzej.htm>

м'яток археології, що є непоправними втратами для національної культурної спадщини⁴².

Ще одним фактором втрат культурних цінностей України, безпосередньо пов'язаним з крадіжками та незаконними археологічними розкопками, є їх контрабанда з метою незаконного вивезення за кордон. Точні масштаби цього явища неможливо встановити. Адже існуюча статистика таких злочинів базується на фактах виявлення контрабанди, тож уявлення про її обсяги можуть бути лише доволі орієнтовні. За даними фахівців, рівень контрабанди культурних цінностей складає у середньому 30 злочинів на рік і становить у різні роки від 3% до 6% у структурі усіх контрабандних потоків⁴³. Так, у 1991–1992 рр. лише на Чопському та Вадул-Сирецькому митних постах було виявлено і конфісковано близько 1 500 предметів старовини і мистецтва, які намагалися вивезти з України⁴⁴. Певне уявлення про обсяги контрабанди культурних цінностей дають дані про розподіл до музеїв та бібліотек України, релігійних громад конфіскованих українськими митниками предметів культури. За 1992–1999 рр. — понад ніж 14 600 од.⁴⁵ За інформацією Державної митної служби України, лише за період 2006 р. — перше півріччя 2008 р. в Україні було виявлено 370 випадків незаконного переміщення історико-культурних цінностей, затримано близько 4 000 предметів старовини і мистецтва загальною вартістю понад 1 мільйон гривень⁴⁶.

Факти, пов'язані з незаконним вивезенням з України культурних цінностей, надзвичайно численні. Так, зокрема, у 1994 р. на аукціоні у США було продано 31 унікальний археологічний предмет — вироби із золота, срібла та бронзи (переважно прикраси — високохудожньої роботи застібки, браслети, намиста), що належали до VI ст. н. е. і були пов'язані з

---

⁴² *Титова О.М.* Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 16. К.: Центу пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2009. С. 7.

⁴³ *Хараберюш О.І.* Особливості протидії контрабанді культурних цінностей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: file:///C:/Users/D899~1/AppData/Local/Temp/FP_index.htm_2015_4_51.pdf

⁴⁴ Каталог історичних та культурних цінностей виставки «Врятовано для України». К., 1994. 81 с.; *Атаманчук Микола.* Де наше золото-срібло? // Старожитності. 1992. Ч. 7 (23). С. 5.

⁴⁵ *Татійвська І.П.* Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, с. 214.

⁴⁶ *Козак Д.Н.* Стан та перспективи охорони дослідження археологічної спадщини в Україні // Інститут археології НАН України: Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/newsstr/mouse/pubkozak.html>

історією Готського королівства у Криму⁴⁷. Дерев'яний напрестольний хрест у металевій оправі (19 століття), «Святое Евангелие от Матфея, Марка, Луки и Иоанна» (Москва, 1911 рік), книга з аналогічною назвою 1889 року з дарчим написом датованим 1901 роком і печаткою Томського жіночого Іоанно-Предтеченського монастиря, чотири вироби (тарілки та салатник) з Мейсенського фарфору за формами середини 18 століття, порцелянова балерина — зразок німецької фарфорової пластики початку 20 століття, бойові нагороди і ювілейні медалі (два Ордени Слави III ступеню, Орден «Червоної Зірки» та медалі різних ступенів) були затримані Чернігівськими митниками на кордоні з Росією 2009 р. в однієї особи⁴⁸. У 2011 р. у Харківській області при спробі вивезення до Росії українські прикордонники виявили 133 археологічні предмети — скіфські наконечники стріл та списів, кинджали скіфської доби, давньогрецькі монети, які намагалися партією вивезти з України⁴⁹. 2014 року на Львівщині було затримано понад 100 антикварних речей, які спробували нелегально перевезти до Польщі. Серед них були старовинні ікони, статуетки, медалі й нагороди⁵⁰. Стародавній меч з чорного та кольорового металу, датований X ст., що отримав символічну назву «Меч Вікінга», був вивезений з України у 2016 р. Далі меч виявили естонські митники на кордоні з Росією. Того ж року він був повернутий до України. У членів злочинної групи, причетної до його контрабанди за кордон, у Рівненській області виявили ще 5 000 предметів старовини, підготовлених до вивезення⁵¹. І таких прикладів по різних роках існує надзвичайно багато.

Ситуація, що склалася навколо АР Крим та м. Севастополя у зв'язку з їх окупацією та анексією Російською Федерацією у 2014 р. гостро поставила питання щодо долі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей загалом, що перебувають на їх території. Унікальний Національний заповідник «Херсонес Таврійський», включений за поданням України до Списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Дії російської окупаційної влади створюють пряму загрозу комплексу та

⁴⁷ Treasures of the Dark Ages in Europe. New York: Ariadna Galleries, 1994. P. 58–69.

⁴⁸ Вироби з Мейсенського фарфору та старовинні предмети залишилися в Україні. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.siver.com.ua/news/2009-08-01-2387>

⁴⁹ Из Украины пытались вывезти уникальные археологические экспонаты. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://frazua/foto/20.08.12/147770/iz_ukrainy_pytalis_vyvezti_unikalnye_arheologicheskie_eksponaty.html?nextpage=2

⁵⁰ Киянин вивозив до Польщі величезну кількість давніх ікон. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lvivexpres.com/news/2014/04/14/60817-kyuanyn-vyvozyv-polshchi-velycheznu-kilkist-davnih-ikon>

⁵¹ *Прокopenko Марія*. На варті історії! [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/taym-aut/na-varti-istoriyi>

музейним фондам заповідника. Так, зокрема, 9 липня 2015 р. наказом головного управління культури міста генеральний директор заповідника А. Кулагін був знятий з посади, і на його місце призначений протоієрей С. Халюта — благочинний Севастопольського округу. За словами «губернатора» Севастополя С. Меняйла, дане призначення було схвалено особисто міністром культури Росії В. Медінським і московським патріархом Кирилом (Гундяєвим). Співробітники заповідника тоді визнали це абсолютно неприпустимим і висловили свій протест у відкритому листі. Вони вказують на те, що Херсонес у тому числі є науково-дослідною і просвітницькою установою, що займається історією та археологією античної й середньовічної епох. «Подібне призначення символізує повну зміну вектора розвитку заповідника і перекреслює працю тисяч людей, протягом майже двохсот років віддавали свої знання, сили і душі Херсонесу», — йдеться у зверненні співробітників установи⁵². У липні 2015 р. на території зони охорони археологічного шару було розгорнуте масштабне будівництво із залученням екскаватора та мощення ділянки території заповідника сучасною тротуарною плиткою без належних дозволів та документації. 1 серпня 2015 р. президент Росії В. Путін видав указ про включення заповідника «Херсонес Таврійський» до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів РФ та передачу його у федеральне підпорядкування. При цьому з'явилася інформація про заяву російського очільника Севастополя С. Меняйла щодо того, що печатка та установчі документи Національного заповідника «Херсонес Таврійський» втрачено⁵³. Міністр культури України В. Кириленко назвав рішення Путіна незаконним⁵⁴.

12 липня 2016 р. в українських ЗМІ з посиланням на інформацію російської преси з'явилися матеріали про вивезення 11 липня 2016 р. з території окупованого Криму на довготривалу Всеросійську виставку до Третьяковської галереї у Москві 38 картин авторства відомого художника Івана Айвазовського, що зберігаються у фондах Феодосійської національної картинної галереї ім. І.К. Айвазовського. Картини застраховані на суму 2 млн. дол. Повідомлялося, що вивезені твори І. Айвазовського будуть експонуватися в Росії протягом року і повернуться до Феодосії у

---

⁵² У заповіднику «Херсонес Таврійський» протестують проти призначення директором священика. [Електронний ресурс]. Радіо Свобода. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/27160503.html>

⁵³ Путин назвал Херсонес «культурным наследием России». [Електронний ресурс]. Обозреватель.ua. — Режим доступу: <http://obozrevatel.com/crime/29716-putin-nazval-herones-kulturnym-naslediem-rossii.htm>

⁵⁴ Кириленко одержав Путіна. [Електронний ресурс]. ИА МИНПРОМ. — Режим доступу: <http://minprom.ua/news/190037.html>

2017 р. у зв'язку з запланованими відзначеннями 200-річчя від дня народження І. Айвазовського⁵⁵. Проте означений термін давно минув, а про повернення шедеврів художника до Криму не повідомляється.

На території окупованого Криму російська влада розгорнула масштабні археологічні розкопки, які, згідно з нормами міжнародного права, є незаконними. Так, зокрема, у 2019 р. на території Бахчисарайського палацу під контролем окупаційної влади були проведені археологічні розкопки, лише на початковій стадії яких виявлено понад 10 тис. знахідок⁵⁶. Про масштаби незаконних археологічних розкопок у окупованому Криму свідчить той факт, що за даними місцевих органів влади, тільки за 2017–2018 рр. під час рятувальних археологічних експедицій у зв'язку із розгортанням різних великих будівельних проектів, було отримано понад ніж 1,5 млн. археологічних предметів, серед яких є дійсно унікальні пам'ятки.

Воєнні дії на території Донецької та Луганської областей, що стали прямим наслідком російської агресії проти України, створили ще один чинник небезпеки для збереження національної культурної спадщини. Застосування масованих артилерійських обстрілів населених пунктів та промислових об'єктів угрупованнями російських військових та найманців, а також загонами сепаратистів, яких вони підтримують, призводить до пошкоджень і руйнувань центрів збереження культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини. В результаті артобстрілу в ніч з 20 на 21 серпня 2014 р. було зруйновано будівлю Донецького обласного краєзнавчого музею. В музей влучило вісім снарядів. Зруйновано покрівлю, два сходових прорізи, стіни і підвал, просіли плити перекриття. Із 29 виставкових залів уціліло три, знищено близько тисячі експонатів. Будівля музею відновленню не підлягає⁵⁷.

На такому складному тлі відбувалося становлення діяльності з повернення та реституції культурних цінностей в Україні.

У перші дні та місяці незалежності України продовжувала свою працю Комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних та культурних цінностей, які знаходяться за її межами при Міністерстві культури України. Протягом 1992 р. відбулося два засідання комісії, на яких розглядалися питання міжнародно-правових та організаційно-методичних

---

⁵⁵ З окупованого Криму в Москву перевезли 38 картин Айвазовського. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavcom.ua/news/z-okupovanogo-krimu-v-moskvu-perevezli-38-kartin-ayvazovskogo-361296.html>

⁵⁶ При розкопках у Бахчисарайському палаці знайшли цілі скарби. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/science/16687/>

⁵⁷ Зруйновано головний музей історії Донеччини // Історична правда. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/>

засад роботи з пошуків і повернення національних культурних надбань, були заслухані звіти голів робочих груп відповідно до напрямків роботи (9 січня 1992 р., 10 квітня 1992 р.). У тому числі, саме на квітневому засіданні комісії ухвалено важливе колегіальне рішення про направлення до Президента України листа її голови члена-кореспондента НАН України Ф. Шевченка щодо удосконалення роботи по поверненню культурних цінностей та створення відповідного державного органу. Члени комісії (В. Врублевська та А. В'ялець) брали активну участь у підготовці Мінської угоди країн СНД «Про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження» (14 лютого 1992 р.). До Кримського республіканського, обласних управлінь культури та усіх визначних музейних закладів було направлено розпорядчо-методичні листи «Про роботу по розшуку поверненню в Україну історичних та культурних цінностей» і «Про розшук та повернення культурних цінностей, викрадених з музеїв України», які мобілізували музейних фахівців на здійснення цих важливих завдань. На їх виконання, до кінця 1992 р. у комісію надійшли матеріали на 15 тис. пам'яток культури, втрачених у різний час і за різних обставин. А протягом листопада-грудня того ж року вдалося повністю опрацювати детальні описи на шість викрадених музейних предметів (3 — Кіровоградський краєзнавчий музей, 1 — Харківський художній музей, 2 — Державний музей українського образотворчого мистецтва). Розпочалася планомірна робота з опрацювання архівних матеріалів щодо долі втрачених культурних цінностей під час радянської евакуації українських музеїв та фондів, розграбованих у період нацистської окупації України. Вперше було започатковано збір інформації про «особливі фонди» на території України з метою їх вивчення і протягом листопада-грудня 1992 р. вже вдалося встановити перші 40 «трофейних» предметів мистецтва, які мали особливо важливе значення та цінність. У цей час розпочали роботу із створення автоматизованої Бази даних про втрачені пам'ятки культури, зокрема, було розроблено проект спеціальної форми уніфікованих паспортів, за якою дані про втрачені об'єкти планувалося заносити до неї⁵⁸.

Загалом, менш ніж за перші два роки свого існування Республіканська комісія (1992 р. — Комісія), зібрала дані про близько 42 646 пам'яток культури, що були втрачені по 27 музеях України⁵⁹.

---

⁵⁸ Архів Сергія Кота. Звіт про роботу Комісії з розшуку та повернення в Україну історичних та культурних цінностей протягом 1992 р. 1992 р. С. 1–3.

⁵⁹ Там само. До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоролець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей», 1992. С. 4; *Атаманчук Микола*. Де наше золото-срібло? // Старожитності. 1992. Ч. 7 (23). С. 1.

Великий суспільний резонанс викликала прес-конференція Комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних та культурних цінностей, яка відбулася 10 квітня 1992 р. у приміщенні Міністерства культури України. На ній були представлені основні напрямки та перші підсумки її діяльності, особливий інтерес преси був виявлений до позиції України щодо українських культурних цінностей в Росії. Пролунали виступи першої заступниці міністра культури України В. Врублевської, заступника начальника Головного архівного управління при Кабінеті міністрів України В. Лозицького, начальника управління культурних зв'язків України МЗС України В. Скофенка, голови правління Українського фонду культури академіка НАН України Б. Олійника, заступника голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури С. Заремби, співробітника Інституту історії України НАН України С. Кота⁶⁰. В оприлюдненому «Зверненні» комісії, яке готувалося її відповідальним секретарем С. Котом і редагувалося академіком Б. Олійником, наголошувалося, що Україна готова на засадах справедливості та норм міжнародного права відкрито співпрацювати з усіма країнами світу у питаннях розшуку та повернення втрачених національних реліквій, вперше публічно було заявлено про необхідність створення спеціального державного органу (комісії), який повинен був би здійснювати державну політику України у цій сфері⁶¹.

Після отримання підтримки ідеї створення Державної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей Президентом України Л. Кравчуком, відповідно до його розпорядження спільно з Адміністрацією Президента України, Міністерством фінансів України та Міністерством економіки України членами комісії були підготовлені конкретні пропозиції щодо статусу нового органу, проекти спеціального указу Президента та його заяви з цього приводу «Про повернення національно-культурних скарбів». Так як комісія була громадським органом при Міністерстві культури України, то додаткове внесення пропозицій до Кабінету міністрів України щодо створення Державної комісії по розшуку і поверненню культурних цінностей зробили Міністерство культури України та Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України. Тоді ж

---

⁶⁰ Атаманчук Микола. Де наше золото-срібло? // Старожитності. 1992. Ч. 7 (23). С. 1, 5.

⁶¹ Архів Сергія Кота. Звернення Республіканської комісії з розшуку та повернення в Україну втрачених історичних та культурних цінностей до української і світової громадськості. 10 квітня 1992 р. 2 с.

було подано проекти «Положення» про комісію та орієнтовний кошторис щодо її діяльності⁶².

У останні дні грудня 1992 р. на підставі постанови Кабінету міністрів України розпочала роботу Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Її перші кроки відбувалися в умовах, коли до затвердження відповідного «Положення» про неї реального штату ще не існувало. Всю підготовчу, організаційну та змістовну роботу здійснювали фактично на громадських засадах три особи — голова комісії О. Федорук, відповідальний секретар М. Малежик та консультант С. Кот. Але й після затвердження у середині червня 1993 р. Кабінетом міністрів України «Положення» про комісію ситуація мало змінилася — до наявного штату співробітників додалася лише головний бухгалтер. При цьому С. Кот працював у комісії за сумісництвом. Офіс Національної комісії протягом кількох років перебував у єдиному невеликому кабінеті на одному з поверхів будівлі Кабінету міністрів України. Лише згодом їй була надана можливість перебратися до будинку по вул. Липська 16, де комісія розмістилася на другому поверсі поруч з Українським фондом культури, який займав частину першого поверху. М. Малежик вніс значний вклад у процес підготовки «Положення» про Національну комісію та у вирішення багатьох поточних питань, які стояли перед нею, зокрема організаційного характеру. С. Кот надавав допомогу голові комісії О. Федоруку у інформаційно-аналітичному забезпеченні, підготовці наукових нарад, круглих столів та семінарів, проектів доповідей, ухвал та листів. Сам голова Національної комісії О. Федорук одразу опинився у центрі подій, пов'язаних з участю України у глобальних та регіональних процесах повернення та реституції культурних цінностей, прийнявши на себе увесь тягар відповідальності за відстоювання інтересів у цій сфері відновленої української держави.

Вже у січні 1993 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України брала участь у нараді представників країн СНД, яка відбулася у Мінську щодо культурного співробітництва. Українська делегація провела додаткові зустрічі з делегатами від Азербайджану, Білорусі, Вірменії та Казахстану, під час яких було опрацьовано проекти документів щодо співробітництва у галузі повернення та реституції культурних цінностей. У травні того ж року О. Федорук представляв комісію у роботі Консультативного комітету Президентів України та Польщі, на якій опрацьовувався проект

---

⁶² Архів Сергія Кота. Звіт про роботу Комісії з розшуку та повернення в Україну історичних, та культурних цінностей протягом 1992 р. 1992 р. С. 1.

Попередньої угоди між Україною та Республікою Польща з питань наукового та культурного співробітництва, де були закладені положення про сприяння виявленню, інвентаризації, збереженню, реставрації об'єктів культурної спадщини, забезпеченню вільного доступу до них, відкриттю для іншої сторони архівних, музейних та бібліотечних фондів, співпраця у розшуку та поверненні втрачених культурних цінностей. Відбулися перші офіційні переговори з ФРН та було укладено спільний протокол щодо співробітництва з виявлення та повернення незаконно вивезених культурних цінностей. На пропозицію Національної комісії, під час проведення Днів української культури в Баварії, уряд України передав німецькій стороні, як вияв доброї волі, реліквії, пов'язані з постаттю Й. Гете, що потрапили на українську територію після Другої Світової війни. Цей крок став важливою основою для подальшого діалогу сторін у цій сфері. Розпочалися офіційні консультації щодо питань повернення та реституції культурних цінностей з Угорщиною. Національна комісія також розгорнула активну діяльність на російському напрямку, ініціювавши перед Росією розгляд питання про укладання спеціального угоди щодо співпраці у поверненні культурних цінностей⁶³.

Протягом 1993 р. в Україну було повернуто твори поетеси і художниці Е. Авдієвської (ФРН, 33 од.), частину архіву і книги з бібліотеки О. Довженка (Росія, 165 од., 265 кадрів з кіноплівок), частину архіву Товариства «Просвіта» у Львові (Польща, 6 томів справ), архів та художні твори поетеси та художниці Г. Мазуренко (Великобританія, 48 од.), твори художниці Т. Булавицької-Сенкевич (Канада, 20 од.), gobелен царської сім'ї з Лівадійського палацу (Ліхтенштейн), частину архіву й особистих речей письменника та громадсько-політичного діяча І. Багряного (ФРН, 575 од. документів та 257 меморіальних предметів, 32 друкованих видання), твори художника Г. Синиці (Росія, 176 од.)⁶⁴.

Наприкінці грудня 1993 р. завдяки персональним зусиллям відповідального секретаря Національної комісії М. Малевича було зупинено спробу розграбування і вивезення з України унікальної приватної колекції О. Ільїна, яка нараховувала біля 70 тис. книг та рукописів, зібрання гравюр і творів живопису XVIII–XIX ст., ікон, порцеляни, зброї, нумізматики. Серед пам'яток колекції — рукописи на пергаменті XIV ст., «Острозька Біблія» І. Федорова 1580–1591 рр., колекція видань Біблій від І. Федорова до сучасності, видання П. Мстиславця та А. Невежі XVII ст. Колекція була поміщена на збереження до обласної наукової бібліотеки

⁶³ Архів Сергія Кота. Звіт про роботу Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей за 1993 р. 1993. С. 1–3.

⁶⁴ Повернено в Україну. Вип. 1. К., 1997. С. 26.

та обласного краєзнавчого музею⁶⁵. Згодом комісії вдалося запобігти вивезенню до Росії великої колекції картин визначних художників другої половини XIX — поч. XX ст., що складала 78 картин. Серед них були роботи М. Беркоса, Ю. Брандт, С. Васильківського, К. Крижицького, П. Левченка, В. Орловського, М. Пимоненка, К. Трутовського та ін. Колекцію було передано до Харківського художнього музею⁶⁶.

13 квітня 1993 р. у Києві відбулася Всеукраїнська нарада «Проблеми повернення в Україну культурних цінностей», у якій брали участь представники багатьох міністерств та відомств України, провідних архівних установ, музеїв та бібліотек. Предметом обговорень стали науково-організаційні, правові, зовнішньополітичні та технічні питання повернення та реституції культурних цінностей України⁶⁷. Протягом року пройшли «круглі столи» з питань розшуку і повернення втрачених бібліотечних цінностей у Києві, регіональні семінари з цього питання у Львові та Лівадії. Проблеми повернення втрачених реліквій розглядалися на наукових конференціях у Києві, Каневі, с. Стеблів на Черкащині, Луцьку та Хмельницькому. У березні 1993 р. у Будапешті в Угорщині відбувся регіональний семінар країн Центральної та Східної Європи з питань повернення та реституції культурних цінностей, що проводився під егідою ЮНЕСКО, у якому брала участь Національна комісія⁶⁸. Готувати доповідь від України було доручено С. Коту. Проте коштів на його поїздку на семінар не знайшлося, тож представити її було доручено співробітниці Міністерства культури України І. Куроленко. Доповідь викликала великий інтерес учасників семінару, на їх прохання її було розтиражовано та поширено разом з офіційними документами від організаторів заходу. У тому числі, озвучену в доповіді пропозицію щодо проведення в Україні національного семінару з проблем повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої Світової війни внесено до підсумкових рекомендацій семінару. Згодом вона увійшла до офіційних планів заходів ЮНЕСКО на 1994 р.

У подальшому діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей розгорнулася у значно більших масштабах. Розпочалися і проводилися систематичні українсько-німецькі, українсько-польські та українсько-угорські міждержавні переговори в рамках

---

⁶⁵ *Малежик М.* Діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (здобутки і перспективи) // *Слов'янський світ.* 1997. № 1. С. 171.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Проблеми повернення в Україну культурних цінностей: Матеріали Всеукраїнської наради 13 квітня 1993 р. К., 1993. С. 1–41.

⁶⁸ Архів Сергія Кота. Звіт про роботу Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей за 1993 р. 1993. С. 3.

спільних комісій щодо розшуку і повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої Світової війни. Інтенсивними були спроби започаткувати подібний діалог з Росією, зокрема, у 1998–1999 рр. розпочалися переговори щодо повернення в Україну мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору, що у різний час опинилися на території Російської Федерації. Представники комісії у складі делегації від України брали участь у проведенні дипломатичної конференції у Римі, підсумком якої стало схвалення у 1995 р. Конвенції ЮНІДРУА «Про викрадені або нелегально вивезені предмети культури». При чому, у тексті остаточного варіанту тексту конвенції були частково враховані подані нею пропозиції. У 1998 р. Національна комісія розробила проект закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», який був узятий за основу і ухвалений Верховною радою України у 1999 р. Широкий резонанс викликав проведений під егідою ЮНЕСКО 27–30 вересня 1994 р. у Чернігові Національний семінар «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої Світової війни». Окрім великої кількості учасників від України, у його роботі брали участь відомі науковці з Білорусії, Естонії, Німеччини, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини та США. Матеріали національного семінару були видані друком⁶⁹. Наступного року у Києві та Одесі відбувся українсько-німецький «круглий стіл» «Культура і війна: погляд через півстоліття»⁷⁰.

У 1996 р. Кабінет міністрів України погодив спільну постанову Міністерства культури України, Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, Головного архівного управління України та Національної академії наук України щодо затвердження Державної програми «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення». Метою програми було об'єднання зусиль державних органів і громадських організацій, фондів і установ, наукових інституцій для пошуку, виявлення, вивчення і повернення культурних цінностей в Україну, введення їх до наукового та культурного обігу, встановлення масштабів втрат українських культурних цінностей. Ставилися завдання удосконалення законодавства України щодо питань повернення та реституції культурних цінностей, сприяння складанню реєстрів втрачених культур-

---

⁶⁹ Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6: Матеріали Національного семінару «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої Світової війни» (Чернігів, Вересень 1994 р.). К., 1996. 334 с.

⁷⁰ Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6: Матеріали «круглого столу» «Культура і війна: погляд через півстоліття» (Київ–Одеса, 25–27 квітня 1995 р.). К.: Абрис, 1996. 62 с.

них цінностей, забезпечення видання науково-дослідних та інформаційних матеріалів з проблем повернення та реституції культурних цінностей. До роботи були залучені Міністерство культури АР Крим та обласні управління культури, державні архіви, науково-дослідні інститути, посольства та представництва України за кордоном. Окремого фінансового забезпечення на виконання завдань програми не передбачалося. Усі видатки на її реалізацію покладалися на міністерства і відомства у межах їх бюджетного фінансування. Також на схожих умовах була затверджена Державна програма «Повернуті імена», спрямована на відновлення імен визначних українських державних, політичних, наукових та культурних діячів, постаті яких у роки тоталітарного радянського режиму подавалися або у перекрученому вигляді, або узагалі замовчувалися. Передбачалося повернення архівної та мистецької спадщини цих діячів до України із закордону та публікація видань про їх життя та творчість. У липні 1999 р. обидві ці програми були знову затверджені урядом на новий п'ятирічний термін — до 2003 р.⁷¹

За ініціативою та підтримкою Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей було започатковано кілька серій наукових видань, у тому числі «Повернуто в Україну: проблеми, завдання, перспективи», «Українські культурні цінності в Росії: документи свідчать», «Доля культурних скарбів України під час Другої Світової війни: Архіви. Бібліотеки. Музеї», «Повернуто в Україну», «Повернуті імена», видано «Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984–1998)» (К., 1999).

Протягом 1994–1999 рр. до України повернулася значна кількість культурних цінностей. Зокрема, це були втрачені у роки Другої Світової війни археологічні предмети з довоєнних колекцій Херсонського археологічного музею (1994 р., 82 од.), писана на пергаменті Жалувана грамота Петра I про затвердження Варлаама Ясинського у сані митрополита 1700 р. з довоєнної колекції Бібліотеки АН УРСР (1995 р.), 700 книг з археології із довоєнних фондів бібліотек наукових інституцій Києва (1995 р.), 177 книг з Києва, у том числі що належали до зібрання бібліотеки митрополита Флавіана (1996 р.), дерев'яна ікона-складень кінця XVII — поч. XVIII ст. (1996 р.), скіфське дзеркало (1996 р.), 3 890 фото-відбитків з «Фотоархіву 131» — фотодокументи Центрального державного архіву кіно-фот-фондоментів України (1997 р.). Усі вони повернулися до України з Німеччини. До України було передано унікальний архів Державного центру УНР в екзилі. Завдяки участі Національної

---

⁷¹ Державна програма «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення». К., 1999. 14 с.

комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, у 1994 р. з Росії вдалося повернути основну частину особистого архіву О. Довженка та його бібліотеки, пов'язані з митцем твори мистецтва та меморіальні предмети, які перебували у приватних руках.

В Україну почали повертатися архіви, історичні реліквії, пам'ятки мистецтва та книжкові зібрання, що були вивезені поза її межі та створені за кордоном представниками кількох поколінь трудової і політичної еміграції українців, що впродовж ХХ ст. сформували представницьку українську діаспору у світі. Значною мірою це, були матеріали, пов'язані з визначними українськими діячами. Зокрема, вкажемо на такі постаті, як Е. Авдієвська, В. Авраменко, М. Андрієнко-Нечитайло, І. Багрянний, В. Барка, І. Винників-Нижник, В. Вовк, М. Дзиндра, В. Дражевська-Дражко, С. Левицька, Б. Лепкий, С. Лифар, Л. Морозова, У. Самчук, О. Олень, О. Ольжич (Кандиба), М. Парашук, С. Сірополко, В. Січинський, Леся Українка та родина Косачів, Д. Шолдра, Ю. Шумовський, В. Щербаківський та багатьох інших⁷².

Створена у 2000 р. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, на яку були покладені також повноваження ліквідованої Національної комісії по поверненню в Україну культурних цінностей, продовжила основні напрямки діяльності з повернення та реституції надбань української культури.

Ключові напрямки міжнародної діяльності у даній сфері були зосереджені на українсько-німецьких, українсько-польських та українсько-угорських переговорах, де продовжували діяти створені раніше спільні комісії, а також на роботі Українсько-російської комісії експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Російської Федерації. На початку 2000-х років також відбувалися українсько-нідерландські переговори щодо реституції до Королівства Нідерландів рисунків з «Колекції Кенігса», які після Другої Світової війни потрапили на територію України. Проте ці переговори відбувалися без участі Державної служби і вона не мала впливу на ухвалені під час них рішення.

За підсумками міждержавних переговорів до України було повернуто ряд культурних цінностей, вивезених з її території під час Другої Світової війни. У тому числі, це були «Євангеліє» 1789 р. (Угорська республіка, 2001 р.), картина голландського художника ХVІІ ст., викрадена нацистами з Уманського краєзнавчого музею (ФРН, 2001 р.), 234 од. фотодокументів з Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів України (ФРН, 2008 р.), Архівні матеріали та предмети, вивезені під час

⁷² Повернено в Україну. Вип. 1. К., 1997. С. 27–37.

війни з меморіального будинку-музею Т.Г. Шевченко у Києві (США, 2008 р., 70 од.), архівні матеріали та меморіальні предмети, пов'язані з Лесею Українкою та родиною Косачів, які теж були вивезені в роки Другої Світової війни (США, 2008 р., 9 і 46 од.; 2009 р., 58 од.), колекція виробів із текстилю, викрадених під час нацистської окупації з кримських музеїв (Австрія, 2009 р., 68 од.), листи мешканців Кам'янець-Подільського за червень-липень 1941 р., вивезені з України під час війни (ФРН, 2009 р., 1 192 од.), 211 писанок з довоєнних колекцій Київського державного музею українського мистецтва, вивезених нацистами в роки війни (ФРН, 2011 р.). Великою перемогою України стало повернення з Росії 11 фресок XII ст. з мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що були вивезені нацистами з Києва у 1943 р. і при поверненні до СРСР опинилися в музеях Росії (Росія, 2001 р., 2004 р.)⁷³.

Продовжувалося активне повернення та передання надбань української культури від української діаспори. За 2000–2010 рр. національна культурна спадщина України збагатилася архівними матеріалами, виданнями, меморіальними предметами та творами мистецтва, пов'язаними з іменами П. Андрусіва, О. Біланюка, М. Бутовича, В. Винниченка, В. Вовк, В. Грозного, М. Горової-Мишанич, Ю. Бойко-Блохіна, М. Коргуна, В. Кричевського, М. Кричевського, П. Курінного, С. Лифаря, В. Луціва, Лео Мола (Л. Молодожаніна), А. Перейми та інших. До України повернулася шабля поч. XVIII ст. останнього гетьмана Лівобережної України К. Разумовського, офорт Т. Шевченка «Барон П.К. Клодт» та його графічна портретна робота «Портрет дружини Семененка»⁷⁴.

Загалом, за даними Державної служби контролю, за роки незалежності станом на 2010 р. було повернуто та передано до України понад 500 тис. аркушів архівних документів, книг, творів мистецтва, меморіальних предметів, пам'яток археології тощо. Їх було розподілено по 145 державних та муніципальних музеях, 19 історико-культурних заповідниках, 30 бібліотеках та 9 архівних закладах⁷⁵.

Після ліквідації у 2011 р. спеціальних уповноважених органів у сфері здійснення державного контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, уповноваженим державним органом з повернення та реституції культурних цінностей було визначено Міністерство культури України. Серед особливо важливих актів повернення

---

⁷³ Врятовані. Збережені. Повернені. До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. К.: Такі справи, 2010. С. 24–44.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само, с. 6.

в Україну втрачених культурних цінностей, слід звернути увагу на виявлення та реституцію у різних формах творів мистецтва, що були викрадені з території України під час Другої Світової війни. Зокрема, це картина К. Пуленбурга «Аркадський пейзаж» з довоєнної колекції Київського музею західного та східного мистецтва, виявлена під час спроби продажу з аукціону (Нідерланди, 2015 р.)⁷⁶, картина Сергія Васильківського «Етюд з будинком» (ФРН, 2018 р.)⁷⁷, написана на пергаменті Грамоту Петра I 1708 р. Іоасафу Кроковському про затвердження на Київську митрополію, викрадена нацистами у 1941 р. з Бібліотеки АН УРСР (ФРН, 2019 р.)⁷⁸, картина П'єра Луї Гудра «Закохані» XVIII ст. з довоєнної колекції Київського музею західного та східного мистецтва, виявлена у США під час спроби продажу з аукціону (США, 2019 р.)⁷⁹, картина М. Паніна «Таємний виїзд Івана Грозного перед опричиною», яка зникла з Дніпропетровського художнього музею під час окупації у 1941 р. (США, 2019 р.)⁸⁰. Окрім того, до України повернулася ікона «Богородиця Володимирська» (XVII ст.) — список відомої ікони, реліквія родини Скоропадських, яка зберігалася у нащадків гетьмана П. Скоропадського (Швейцарія, 2019 р.)⁸¹.

Значною є роль українських архівістів у дослідження та встановлення втрат українських культурних цінностей. у попередні періоди бездержавності України, особливо внаслідок Другої Світової війни. Велику увагу цим питанням приділяли у різні роки такі керівники Головного ар-

---

⁷⁶ Картина Пуленбурга «Аркадский пейзаж» возвращена в Украину и будет передана музею Ханенко. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unian.net/society/1058848-kartina-pulenburga-arkadskiy-peyzaj-vozvrashchena-v-ukrainu-i-budet-peredana-muzeyu-hanenko.html>

⁷⁷ Німеччина повертає Україні втрачену під час Другої світової війни картину Сергія Васильківського «Етюд з будинком». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245438468&cat_id=244913751

⁷⁸ Повернення з Німеччини в Україну Грамоту Петра I Іоасафу Кроковському 1708 року: Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 10 травня 2019 р. К.: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, 2019. 123 с.

⁷⁹ В Украину вернется картина Пьера Луи Гудра «Влюбленная пара», украденная нацистами во время Второй мировой. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://unc.ua/news/v-ukrainu-vernetsya-kartina-pera-lui-gudra-vlyublennaya-para-ukradennaya-nacistami-vo-vremya-vtoroy-mirovoy-4333>

⁸⁰ Повернену в Україну картину Паніна можна побачити у Мистецькому Арсеналі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/040120-povernenu-v-ukrayinu-kartynu-panina-mozhna-pobachyty-u-mysteckomu-arsenali>

⁸¹ Повернену до України ікону XVII століття – реліквію родини Скоропадських відкрили для огляду в НМІУ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.nmiu.com.ua/novyny/1249-povernenu-do-ukrainy-ikonu-khvii-stolittia-relikviiu-rodyny-skoropadskykh-vidkryly-dlia-ohliadu-v-nmiu>

хівного управління при Кабінеті міністрів України, а згодом Державного комітету архівів України, як Б. Іваненко (1991–1996 рр.), Н. Киструська (1996–1998 рр.), Р. Пиріг (1998–2000 рр.), Г. Боряк (2002–2006 рр.), О. Удод (2008–2009 рр.), Т. Баранова (з 2014 р.). Також слід згадати великий персональний внесок у цю справу в перші роки незалежності України заступника начальника Головного архівного управління при Кабінеті міністрів України В. Лозицького, відомих архівістів І. Бутича, Л. Лозенко, М. Палієнко. На рівні центральних та місцевих архівів активно досліджуються документи, пов'язані із втратами культурних цінностей України, підготовлені їх покажчики. Встановлюються дійсні втрати українських архівів внаслідок Другої Світової війни. Перші підсумки цієї роботи були втілені у фундаментальному реєстрі втрачених архівних фондів України, опублікованому у 2007 р.⁸² Протягом 1990-х років окреслився новий напрямок діяльності архівістів — зарубіжна архівна україніка., метою якого є виявлення, фіксація, опис та повернення в Україну архівних матеріалів українського походження поза межами України. Логічним та обґрунтованим підсумком цієї роботи стало утворення у 2007 р. згідно з розпорядженням Кабінету міністрів України Центрального державного архіву зарубіжної україніки як координаційного центру з питань роботи з документами архівної україніки, що зберігаються в інших державних архівах та архівних підрозділах організацій та громадських об'єднань, в інших юридичних осіб України, а також у громадян України, іноземців та осіб без громадянства. За короткий час архів став авторитетним центром зосередження визначних культурних цінностей, що відображують історію та здобутки українців у світі⁸³.

З перших років незалежності України активну участь у вирішенні проблем повернення та реституції культурних цінностей беруть вчені Національної академії наук України.

Зокрема, визнаним лідером у дослідженні питань втрат бібліотечних фондів України на різних історичних етапах її розвитку, а особливо під час Другої Світової війни, є Національна бібліотека ім. В. Вернадського НАН України. Цим питанням особливу увагу надавали директор НБУВ у 1992–2013 рр. академік НАН України О. Онищенко, заступник директора НБУВ А. Бровкін, член-кореспондент НАН України Л. Дубровіна (директор НБУВ з 2018 р.), Н. Малолетова.

---

⁸² Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Книга І. К.: Державний комітет архівів України, 2007. 1031 с.

⁸³ Центральний державний архів зарубіжної україніки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/1>

Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України на чолі з академіком НАН України М. Жулинським став одним з локомотивів повернення в Україну колосальної кількості архівних матеріалів та книжкових видань, пов'язаних із визначними українськими письменниками та поетами. Особистий авторитет М. Жулинського та співробітника інституту, у різний час вченого хранителя фондів, завідувача відділу рукописних фондів і текстології С. Гальченка (з 2005 р. заступник директора) серед діячів української діаспори, їх активні переговори щодо повернення в Україну культурних цінностей, сприяли численним актам передач до фондів інституту унікальних архівних документів та матеріалів. Зокрема, у 1993 р. з ФРН в Україну було передано архів І. Багряного, що налічував 575 од. документів, 256 меморіальних предметів, 32 друкованих видання. Завдяки співпраці з видатним українським діячем у Чехословаччині М. Мушинкою, до фондів Інституту літератури ім. Т. Шевченка у 1994 — 1995 рр. надійшли 902 од. унікальних документів з архіву О. Ольжича (О. Кандиби) та архівні матеріали й особисті речі його батька О. Олеса (О. Кандиби) — 2 тис. од. У 1994–1995 рр. з США в Україну передано матеріали поета, письменника та критика В. Барки (54 од., 124 од.). У 1996 р. з Москви до фондів інституту надійшло 950 книг з бібліотеки етнографа Марка Вовчка — правнука відомої української письменниці і етнографа Марко Вовчок⁸⁴. У грудні 2006 р. згідно з постановою Управи УВАН до фондів відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України було передано унікальні шевченківські раритети, які були вивезені в роки Другої Світової війни з меморіального музею-садиби Т. Шевченка у Києві та дбайливо зберігалися усі повоєнні роки українською діаспорою. Це рідкісні видання, декілька офортів, рисунки різних художників, світлини, рукописи і документи, які збагатили культурну спадщину України⁸⁵. Одним з великих надходжень останніх років до фондів інституту стала передача 6 липня 2017 р. до України з Канади унікального архіву Олега Ольжича та родини Кандиб. Архів подарувала Україні дружина покійного сина Ольжича Олега Кандиби пані Оля Кандиба. Серед оригіналів, що надійшли в Україну — дозвіл на в'їзд до Чехії О. Ольжича та його матері Віри Кандиби (1923 р.); посвідка на проживання у Чехії (1931 р.); свідоцтво про шлюб з Катериною Білецькою (1943 р.) та шлюбна обручка О. Ольжича; блокноти та записники

⁸⁴ Повернуто в Україну. Вип. 1. К., 1997. С. 27–31.

⁸⁵ *Тарас Шевченко*. Втрачені та повернуті раритети. Виставка рідкісних рукописів, фотографій, листів, офортів та ескізів, пов'язаних з іменем великого українського поета, нещодавно повернутих в Україну зі Сполучених Штатів Америки. Прес-реліз. 2010 р. 2 березня.

О. Ольжича; фото О. Ольжича та його родини; альбом з оригіналами фотографій з археологічних розкопок у Європі; дисертація «Неолітична мальована кераміка Галичини» з підготовчими матеріалами (начерками, замальовками з археологічних розкопок та краєзнавчих музеїв Європи, фрагментами розділів дисертації тощо); автографи О. Ольжича його листів до Етель Лессер та деякі її документи і фотографії. Значну меморіальну цінність становлять лялька в українському вбранні, яку О. Ольжичу подарували представники українських жіночих організацій української діаспори і яку він згодом подарував Етель Лессер під час перебування у США, а також легендарний наплічник Ольжича, з яким він подорожував протягом багатьох років і який був з ним в час війни та інші реліквії. Крім того, у родині Олега Олеговича Кандиби, сина О. Ольжича, зберігалися особисті речі та матеріали його дідусів (мова про відомого українського письменника О. Олеся та літературознавця Леоніда Білецького), близького товариша О. Ольжича — Олега Лашенка. Ці документи (фотографії, листування, спогади про О. Ольжича) О. Кандиба також передала до фондів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка⁸⁶.

Значну увагу питанням повернення та реституції культурних цінностей приділяли вчені Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, зокрема його директор у 1991–2013 рр. член-кореспондент НАН України П. Сохань. Починаючи з 1990-х рр. системну роботу по дослідженню архівних матеріалів щодо долі українських культурних цінностей в роки Другої Світової війни здійснює співробітниця інституту Т. Себта.

Інститут археології НАН України під керівництвом академіка НАН України П. Толочка підготував унікальний довідник-каталог українських археологічних пам'яток, що у різний час опинилися на сучасній території Російської Федерації та перебувають у наукових установах і музеях. Підсумки цієї роботи були опубліковані у 1997 р.⁸⁷ Видання охоплює 756 колекцій та окремих знахідок, переважну кількість яких складають матеріали скіфо-античного та слов'янського періодів. За хронологією їх знаходження вони охоплюють час з 1763 р. по 1989 р. включно. Цю важливу роботу виконав великий колектив науковців, зокрема відомі українські археологи Н. Абашина, С. Беляєва, Н. Блажевич, М. Відейко,

---

⁸⁶ Архів Олега Ольжича передано в Україну // Українське слово-Літаври. 2017. Ч. 8 (серпень).

⁸⁷ Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України / Сер.: Повернення культурного надбання України: Документи свідчать. Вип. 2. К.: Танант, 1997. 298 с.

В. Зоценко, В. Корпусова, В. Крапівівна, Р. Орлов, С. Полін, О. Яневич та антрополог С. Сегада.

Однією з провідних наукових установ, яка протягом кількох десятиріч здійснює системну роботу з вивчення проблематики повернення та реституції культурних цінностей, надання допомоги державним органам у цій сфері є Інститут історії України НАН України під керівництвом академіка НАН України В. Смоля. У 1991–1995 рр. безпосередню активну участь у цій роботі брав член-кореспондент НАН України Ф. Шевченко, котрий спершу очолював Республіканську комісію по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами при Міністерстві культури України, а згодом надавав фахову допомогу Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Значний внесок у дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої Світової війни, а також інших питань цієї проблематики здійснили член-кореспондент НАН України Г. Боряк, Н. Кашеварова, С. Кот. Впродовж багатьох років вони є учасниками українських делегацій на міждержавних переговорах з питань повернення та реституції культурних цінностей. У тому числі, у 1997–1998 рр. творчою групою у складі фахівців різних установ під керівництвом старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України С. Кота на громадських засадах була проведена велика дослідницька робота по вивченню долі унікальної мистецької спадщини Михайлівського собору після його зруйнування. На основі вивчення нововиявлених архівних джерел було вперше встановлено, що значна кількість оригінальних пам'яток за різних історичних обставин була переміщена на територію Російської Федерації та визначено місця їх сучасного перебування, складено детальний реєстр цих об'єктів і опрацьовано нормативно-правові засади їх реституції в Україну відповідно до міжнародного законодавства та двосторонніх українсько-російських документів. Підготовлені під егідою Інститут історії України НАН України на їх основі інформаційно-аналітичні матеріали на початку 1998 р. були передані до Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей і згодом стали основою для українсько-російських переговорів щодо повернення реліквій в Україну⁸⁸. Коли після початку роботи спільної українсько-польської комісії з питань збереження охорони та повернення втрачених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей польська сторона у 1996–1997 рр. подала офіційні претензії на передання їй значної кількості музейних та бібліотечних

---

⁸⁸ Поточний архів Інституту історії України НАН України. О возвращении в Украину художественного наследия Михайловского Златоверхого собора, находящихся в музеях российской Федерации. К., 1998. 47 с.

зібрань Львова, то профільні українські установи в галузі права, включно з відповідним міністерством дослідними інститутами та кафедрами вузів, фактично відмовилися готувати офіційні висновки щодо них. І лише Інститут історії України НАН України узяв на себе відповідальність за підготовку української позиції з даного питання. Співробітник інституту С. Кот у березні 1998 р. опрацював «Загальні висновки щодо подання реституційних претензій Польської Сторони на колекції та збірки українських музеїв в рамках роботи українсько-польської Міжурядової комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей» та «Висновки по окремих збірках та пам'ятках, щодо яких заявлені претензії польської сторони в рамках роботи спільної міжурядової комісії». У документах були проаналізовані походження та доля цих музейних колекцій, детально обґрунтовувалася позиція України щодо того, що вони не можуть бути предметом розгляду спільною комісією під кутом реституції втрачених в роки війни культурних цінностей⁸⁹. Ці висновки були передані до Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України і згодом офіційно надані польській стороні під час чергового засідання українсько-польської комісії як відповідь України⁹⁰. У 2007 р. дирекція Інституту історії України НАН України направила до Адміністрації Президента України розгорнуту аналітичну записку, у якій наголошувалося на необхідності поновлення українсько-російських переговорів щодо повернення в Україну мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору, які перебували на території Російської Федерації, містилися конкретні покрокові пропозиції для організаційного, науково-інформаційного та публічного забезпечення вимог України. За підтримки і особистим супроводом директора інституту академіка НАН України В. Смолія підготовку даного документа виконав С. Кот⁹¹.

Інститут держави і права НАН України системно досліджує правові засади повернення та реституції культурних цінностей, загальні питання

---

⁸⁹ Архів Сергія Кота. *Кот С.І.* «Загальні висновки щодо подання реституційних претензій Польської Сторони на колекції та збірки українських музеїв в рамках роботи українсько-польської Міжурядової комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей». 1998. 6 березня. 8 с.; *Його ж.* «Висновки по окремих збірках та пам'ятках, щодо яких заявлені претензії польської сторони в рамках роботи спільної міжурядової комісії». 1998. 6 березня. 7 с.

⁹⁰ Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2009. S. 34.

⁹¹ Архів Сергія Кота. Наукова записка «Про організаційне та матеріально-фінансове забезпечення українсько-російських переговорів щодо мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору, які перебувають на території Російської Федерації». 1997. 7 с.

охорони та збереження національної культурної спадщини. Особливо значну увагу цим питанням приділяли директор інституту академік НАН України Ю. Шемшученко, наукові співробітники В. Акуленко, В. Максимов та О. Мельничук.

Директор Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК С. Заремба на початку 1990-х років здійснив експедиційну поїздку до Краснодарського краю Російської Федерації та склав реєстр пам'яток історії українського козацтва, які там перебувають.

Слід зазначити, що Президія НАН України під головуванням Президента НАН України академіка Б. Патона двічі розглядала на своїх засіданнях питання про повернення та реституцію культурних цінностей в Україну. Зокрема, 12 лютого 1999 р. нею була заслухана і обговорена доповідь голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука. В ухваленій постанові Президія НАН України відзначила, що повернення національної культурної спадщини є одним із важливих чинників державотворчого процесу в Україні, невід'ємною частиною зовнішньої і внутрішньої політики держави. Високо оцінивши внесок інститутів НАН України у розробку правових аспектів повернення та реституції культурних цінностей, участь науковців у експертному забезпеченні роботи уповноважених державних органів, їх безпосередню діяльність з розшуку і поверненню в Україну втрачених пам'яток культури, вона разом з тим наголосила на необхідності посилити функції наукових установ у розробці концептуальних засад формування державної політики у цій сфері, здійсненні науково-пошукової роботи з виявлення втрачених пам'яток, укладанні реєстрів українських культурних цінностей, що перебувають поза межами України, обґрунтуванні їх можливого повернення на рідну землю. Установам НАН України доручалося узяти активну участь у реалізації державної програми «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення», виконанні завдань державної програми «Повернуті імена». Відділенню історії, філософії та права НАН України ставилося завдання підготувати та підготувати на розгляд Президії НАН України пропозиції щодо створення на базі Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України та Інституту історії України НАН України наукового центру дослідження історичних та правових проблем повернення в Україну культурної спадщини. При Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства НАН України доручалося створити Наукову раду з проблем «Збереження і дослідження традиційної культури» та Наукову раду з проблем «Національна спадщина і сучасний мистецький процес»⁹².

⁹² Про повернення культурних цінностей в Україну. Постанова Президії НАН України від 12 лютого 1999 р. № 35.

На виконання постанови Президії НАН України, наказом дирекції Інституту історії України НАН України у липні 1999 р. у складі інституту була створена Неструктурна група «Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей» (керівник С. Кот). На неї поклалися такі завдання, як розробка теоретичних проблем, пов'язаних з поверненням культурних цінностей; вивчення та збирання відповідних архівних джерел і підготовка наукових праць (збірники документів, колективні та індивідуальні монографії, статті) з даної проблематики; вивчення історії українських музеїв та окремих колекцій, визначних експонатів; складання реєстрів втрачених цінностей; участь у організації і проведенні наукових конференцій, симпозіумів та «круглих столів» з питань повернення та реституції культурних цінностей; надання експертної допомоги державним органам та установам з даного кола проблем⁹³.

В рамках роботи центру за роки його існування було вперше здійснено системний аналіз актуальних теоретичних проблем повернення та реституції культурних цінностей, завдань повернення культурних цінностей з урахуванням особливостей історичного розвитку України та подано їх класифікацію. Принципово нові матеріали отримані у дослідженні долі культурних цінностей України під час Другої Світової війни. Зокрема, переглянуто усталену в колишній радянській історіографії тезу щодо успішного характеру евакуації музейних, архівних та бібліотечних колекцій України в тиллові райони СРСР, встановлено факти присвоєння частини евакуйованих культурних цінностей в місцях їх перебування. Вперше виокремлено і описано таке явище, як неповернення в Україну значної частини культурних цінностей, що були вивезені з її території в період німецької окупації, а згодом знайдені та передані до СРСР в рамках європейського повоєнного реституційного процесу. Виявлено великі масиви архівних документів, які детально характеризують долю історичних та мистецьких колекцій музеїв Києва, Дніпропетровська, Луцька, Львова, Полтави, Симферополя, Харкова, Чернігова та інших визначних музейних центрів України під час війни. Для державних органів підготовлено десятки інформаційно-аналітичних матеріалів, доповідних записок та відповідей на запити міністерств і відомств з питань, що стосуються повернення та реституції культурних цінностей. Представник центру брав безпосередню експертну участь у роботі українських делегацій щодо повернення та реституції культурних цінностей на міждержавних переговорах, у тому числі, з Російською Федерацією щодо повер-

---

⁹³ Поточний архів Інституту історії України НАН України. Наказ «Про створення у складі Інституту історії України НАН України Неструктурної групи «Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей» від 16 липня 1999 р. № 45к.

нення в Україну фресок XII зі стін Михайлівського Золотоверхого собору у Києві.

У грудні 2015 р. Президія НАН України вдруге розглянула питання повернення та реституції культурних цінностей як актуальну проблему українського державотворення. З доповіддю «Історико-культурна спадщина України: переміщення, втрати, перспективи повернення» виступив академік НАН України В. Смолій. Президія НАН України підтримала діяльність установ НАН України, спрямовану на вирішення питань повернення та реституцію культурних цінностей. Відділенню історії, філософії та права НАН України і Відділенню літератури, мови та мистецтвознавства НАН України було доручено забезпечити активну участь наукових установ відділень у реалізації державної культурної політики в напрямку повернення культурних цінностей в рамках Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, якою передбачено поглиблення прямих контактів та співробітництва між науково-дослідними установами, закладами, організаціями, музеями, закладами музейного типу, архівними установами України та держав-членів ЄС у сфері культури та охорони культурної спадщини. Пропонувалося передбачити подальшу розробку тематики фундаментальних і прикладних досліджень з проблеми втрачених культурних цінностей, що нині зберігаються поза межами України, можливостей їх повернення в Україну, введення цієї проблематики до тематичних планів наукових досліджень установ включно з підготовкою науково-документальних видань та монографій. Ставилось завдання і надалі надавати необхідну науково-методичну й експертну допомогу Міністерству культури України і Міністерству закордонних справ України щодо виявлення та обліку втрачених культурних цінностей, ключових засад співробітництва України щодо їх повернення з зарубіжними країнами. З огляду на події, які розгорнулися у зв'язку з окупацією Російською Федерацією території АР Крим та м. Севастополя, окремих районів Донецької і Луганської областей, Президія НАН України доручила академічним установам взяти участь у дослідженні та фіксації стану наукових та культурних установ, заповідників, музейних, архівних та бібліотечних фондів, нерухомих об'єктів культурної спадщини України на територіях АР Крим, м. Севастополя, Донецької та Луганської областей⁹⁴.

Свій внесок у повернення культурних цінностей зробили й представники вузівської науки. Зокрема, доцент кафедри бібліотекознавства Київського державного інституту культури Т. Ківшар однією з перших в Україні змогла ознайомитися з бібліотекою та архівом видатного діяча на

⁹⁴ Поточний архів Інституту історії України НАН України.

нив і української освіти, співробітника Міністерства освіти УНР, а згодом заступника міністра освіти періоду Директорії УНР С. Сірополка, які змогла зберегти його донька О. Сірополко. Тоді постало питання про повернення цієї бібліотеки в Україну. Як перший крок до цього, Т. Ківшар отримала та привезла в Україну рукопис фундаментальної монографії С. Сірополка «Освіта на Україні», де розглядається розвиток освіти у період від Київської Русі до середини ХХ ст., а також листи Я. Стешенка, який укладав каталог нової української книги 1798–1916 рр. і у 1930-ті рр. був репресований сталінським режимом⁹⁵. Привернення уваги до постаті діяча сприяло поверненню в Україну у 1995 р. матеріалів архіву С. Сірополка з Франції (18 од.), які були передані до ЦДАВО України⁹⁶. Після смерті О. Сірополко, у 1997 р. Т. Ківшар, як експерт Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, брала безпосередню участь у організації та перевезенні в Україну особистого архіву та бібліотеки С. Сірополка для постійного їх зберігання у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України та Національній Парламентській бібліотеці України⁹⁷.

Значною є участь у поверненні в Україну архівних документів, книжкових видань та періодики української діаспори громадських організацій в Україні і за кордоном. Чи не найбільш системно на цьому напрямку працювала Фундація імені Олега Ольжича, заснована у 1993 р. за ініціативою останнього Президента УНР в екзилі М. Плав'юка.

Зокрема, вже в перші роки незалежності України при Фундації імені Олега Ольжича за підтримки першого голови Правління М. Плав'юка була створена і діє в даний час Бібліотека ім. О. Ольжича — одне з найбільших в Україні зібрань книг з історії ХХ ст., серед яких більшу частину складають видання, що вийшли друком зусиллями української діаспори поза межами України. Фонди бібліотеки налічують понад 15 тис. книг, газет та журналів, багато з яких є унікальними за своїм значенням. Формування бібліотеки відбувалося за рахунок передачі в дар

---

⁹⁵ *Ківшар Т.К.* До проблеми повернення в Україну особистих архівів та бібліотек українських діячів науки і культури, що проживали за її межами // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6: Матеріали національного семінару «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни», Чернігів, вересень 1994 р. К., 1996. С. 247–250.

⁹⁶ Повернуто в Україну. Вип. 1. К., 1997. С. 29.

⁹⁷ *Ківшар Таїсія Іванівна.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%96%D0%B2%D1%88%D0%B0%D1%80_%D0%A2%D0%B0%D1%97%D1%81%D1%96%D1%8F_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0

приватних бібліотек діячів української діаспори та бібліотек громадських українських організацій, які перевозилися до України. Основну роботу по комплектації фондів бібліотеки виконав її незмінний багаторічний директор О. Кучерук. Значна частина отриманих бібліотечних фондів постійно передавалася до державних архівів, наукових та публічних бібліотек, і таким чином впродовж багатьох років фундація виконувала функцію своєрідного громадського бібліотечного колектора⁹⁸.

Водночас, Фундація імені Олега Ольжича приділяла увагу поверненню в Україну архівних документів, пов'язаних з історією українського визвольного руху та визначними її постатями. Так, зокрема, відбулося повернення в Україну і передання до Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України головою правління фундації, останнім Президентом УНР в екзилі М. Плав'юком архіву Державного центру УНР в екзилі. Документи про діяльність Державного центру за 1946–1992 рр. надійшли до ЦДАВОУ у березні 1996 р. з Канади⁹⁹. 12 березня 2004 р. у ЦДАВОУ відбулася офіційна презентація створеного на їх основі фонду № 5235 «Уряд УНР в екзилі». Подію було організовано за участю М. Плав'юка та інших членів правління Фундації імені Олега Ольжича. Фонд, у якому налічується 2 199 справ, є доступним як для українських, так і закордонних дослідників¹⁰⁰. Ще одна частина документів, яка перебувала у особистому фонді М. Плав'юка у Бібліотеці ім. О. Ольжича Фундації імені Олега Ольжича, протягом листопада 2010 р. по лютий 2012 р. була передана до Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Загалом нараховувалося 5 961 арк. На їх основі сформовано фонд № 35 «Державний центр Української Народної Республіки в екзилі», який складається з 89 справ¹⁰¹.

У травні 2011 р. Фундація імені Олега Ольжича передала з Бібліотеки ім. О. Ольжича до Центрального державного архіву зарубіжної україніки 6 869 прим друкованих видань 1920-2010 рр., переважна більшість яких були видані українською діаспорою. У тому числі 4 162 од. книг і бро-

---

⁹⁸ Поточний архів ГО «Фундація імені Олега Ольжича». Бібліотека ім. О. Ольжича.

⁹⁹ *Маковська Н.В.* Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) // Енциклопедія історії України. Т. 10. К.: Наукова думка, 2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ei_u_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTE RMS=0&S21STR=Tsentralnyj_vyschykh

¹⁰⁰ Прес-реліз. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://old.archives.gov.ua/News/pr-2004-03.php>

¹⁰¹ Фонд № 35. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/3074>

шур, 1 865 журналів, 841 од. газет (серед них рідкісні повні річні підшивки значної кількості пресових видань української діаспори за 30-ті — 70-ті рр. ХХ ст.)¹⁰². У січні 2012 р. з Фондації ім. О. Ольжича до ЦДАЗУ було передано нові матеріали української еміграції післявоєнного періоду. Архівні документи походять з колекцій відомих українських громадських і політичних діячів: українського літературознавця з США Наталі Пазуняк, керівника Організації державного відродження України в США та секретаря УНРади Зенона Городиського, літературознавця Олега Лашенка, голови Української Національної Ради Осипа Бойдуника. Документи охоплюють період з кінця Другої Світової війни до 2000-х років¹⁰³. 14 грудня 2015 р. в інформаційній агенції «Укрінформ» відбулася прес-конференція, присвячена переданню від Фондації імені Олега Ольжича до фондів ЦДАЗУ унікального комплексу архівних документів про успішні заходи української діаспори у США по визнанню Голодомору в Україні геноцидом та стимулюванню знання української мови у офіційних американських навчальних програмах у 1980-х роках. Передано два комплекси архівних документів, наданих Фондації імені Олега Ольжича відомим українським громадським діячем у США, учасником українського визвольного руху під час Другої Світової війни, колишнім Міністром Крайових Справ Уряду УНР в екзилі, одним із засновників та багаторічним Головою, а в даний час ексекютивним директором Дослідної фундації ім. О. Ольжича у США Михайлом Герцем. Зокрема, це комплекс документів, що відображує діяльність Тимчасового комітету для Навчання про Голод-Геноцид в Україні (Ad Hoc Committee On Education About the Famine-Genocide In Ukraine) під головування Михайла Герця, який ще протягом 1985–1987 рр. домігся включення на офіційному рівні до навчальних програм для закладів середньої освіти та університетської програми в рамках курсу «Порушення прав людини» та розділу «Геноцид» окремої частини курсу під назвою «Голод в Україні». Другий комплекс документів відображує успішні зусилля М. Герця у 1976–1986 рр. по затвердженню української мови як мови, за знання якої Департамент освіти штату Нью-Йорк став надавати додаткові кредити та додаткові бали, які враховуються при вступі до університету на рівні із знанням німецької, французької та інших іноземних мов¹⁰⁴.

---

¹⁰² Поточний архів ГО «Фондація імені Олега Ольжича».

¹⁰³ Нові надходження до Центрального державного архіву зарубіжної україніки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/137>

¹⁰⁴ Як діаспора у США розповідала про Голодомор. Україні передали документи. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1930723-yak-diaspora-u-ssha-rozpozivala-pro-golodomor-ukrajini-peredali-arhiv.html>

2000 року до Фондації за сприяння М. Плав'юка надійшли унікальні документи історичного архіву ОУН, які зберігалися за кордоном під опікою З. Городиського за дорученням Проводу ОУН. Загалом нараховувалося понад ніж 20 ящиків з матеріалами, які висвітлюють історію створення та діяльності Української Військової Організації (УВО), підготовку до проведення установчого Конгресу Організації Українських Націоналістів (ОУН) та про її діяльність впродовж багатьох десятиріч на різних історичних етапах. Ці документи склали основу створеного при Бібліотеці ім. О. Ольжича Фондації імені Олега Ольжича Архіву ОУН, фонди якого поповнювалися надалі і на основі яких видано велику кількість наукових статей, монографій та збірників документів з історії українського визвольного руху у ХХ ст.¹⁰⁵

Разом з тим, під час вирішення завдань повернення та реституції культурних цінностей окреслилися й ряд проблем, які позначилися на ефективності розвитку цієї ділянки державного будівництва України

До певної міри час, коли діяли спеціальні уповноважені органи у сфері повернення та реституції культурних цінностей, а особливо період 1992–1999 рр., у який правовий та інституційний статус, організаційні засади та можливості, увага влади до питань повернення і реституції культурних цінностей були на найвищому рівні за усі роки незалежності України, може бути охарактеризований як «час невикористаних можливостей». Адже при усіх безсумнівних позитивних здобутках у їхній роботі, чимало поставлених завдань з різних причин лишилося невирішеними.

Зокрема, зібрана науковцями внаслідок копіткої праці з архівними документами інформація про втрачені в роки Другої Світової війни внаслідок радянської евакуації установ культури музейні предмети в Тюмені, Оренбургу і Уфі (Росія), Актюбинську (Казахстан) не мала жодних практичних наслідків — ні запитів дипломатичними каналами, ні відправки туди груп українських фахівців для виявлення та ідентифікації втрачених музейних предметів здійснено не було. Без наслідків лишилися пропозиції науковців щодо необхідності порушення питання про повернення з Держхрану Російськорі Федерації відправленого туди в останні місяці існування СРСР козацького скарбу XVII ст. з с. Капустине Черкаської області.

У контексті інформаційного забезпечення здійснення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей зберігає свою актуальність завдання створення реєстрів втрачених українських культурних цінностей, особливо вивезених та знищених внаслідок Другої

¹⁰⁵ Поточний архів ГО «Фондація імені Олега Ольжича». Архів ОУН.

Світової війни, та розробка на їхній основі електронної бази даних втрачених пам'яток. Перші заходи у цьому напрямку почали здійснюватися ще у 1992–1993 рр. Їх намагалися реалізувати спочатку Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, а згодом Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Протягом останніх років це питання пробує вирішити Міністерство культури України. Проте, незважаючи на неодноразові спроби здійснити цей проект як надзвичайно важливе для України завдання, поки що доводиться констатувати, що протягом вже біля тридцяти років незалежності України таку електронну базу втрачених культурних цінностей створити не вдалося. Слід зазначити, що лише окремі музеї, архіви та бібліотеки спромоглися організувати системні дослідження своїх втрат та підготувати й опублікувати хоч і не повні, але, усе ж, надзвичайно важливі реєстри принаймні частини втрачених культурних цінностей. Проте цих даних критично замало для репрезентативного відображення завданих їм втрат. Особливо це стосується втрачених музейних фондів України. Так, зокрема, станом на квітень 2004 р., відповідно до досягнутих домовленостей, у створену в Німеччині базу даних Координаційного центру з питань втрачених культурних цінностей у м. Магдебург «*Lostart.de*» було розміщено дані лише на понад ніж 7 000 культурних цінностей, втрачених в Україні в роки Другої Світової війни, які належали до довоєнних фондів шести музеїв України¹⁰⁶. У 2010 р. кількість таких облікових записів про втрачені українські пам'ятки виросла до 10 000¹⁰⁷. Але на тлі навіть офіційних даних доби колишнього СРСР, що на території України під час війни постраждали 151 музей (а сучасні дослідники говорять про 174 музейні заклади, які опинилися на окупованій території) і втрачено сотні тисяч предметів культури, стає очевидним, що така ситуація є вкрай незадовільною і потребує кардинального виправлення. Окрім того, ці дані внесені до хоч і вже міжнародної, але усе ж таки зарубіжної бази даних, а власної відповідної автоматизованої системи обліку втрат в Україні дотепер немає. Така ситуація виникла у зв'язку з тим, що Міністерство культури України не надавало належної уваги завданням здійснення реального обліку збитків музейних фондів в роки Другої Світової війни, не розробило відповідних методичних рекомендацій для музейних установ та не видало наказів, які

¹⁰⁶ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VI засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 3 вересня 2004 р. С. 2.

¹⁰⁷ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VIII засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 7 грудня 2010 р. С. 2.

б зобов'язували їх здійснювати таку роботу на систематичній основі, передбачати її виконання у перспективних та річних планах роботи. Тож такі дослідження і пошуки проводять лише окремі поодинокі музеї завдяки далекоглядності та ентузіазму їх директорів та окремих співробітників. Натомість, для прикладу, завдяки позиції керівників Державної архівної служби впродовж багатьох років українські архівісти на центральному, а головне, і на місцевому рівнях, крок за кроком проводять звірку архівних фондів з їх довоєнними колекціями та поступово відновлюють реальну та об'єктивну картину втрат, завданих Державному архівному фонду України Другою Світовою війною.

Мало місце певне зміщення основних акцентів у роботі відповідних державних органів у бік реалізації програми «Повернуті імена» та на повернення або передання в Україну культурної спадщини визначних представників української діаспори.

Від початків незалежності України і до нинішнього часу поза увагою уповноважених органів, що здійснюють державну політику у сфері повернення та реституції культурних цінностей, залишалося питання чіткого визначення офіційного статусу «трофейних» культурних цінностей, переміщених у часи СРСР на територію України і переданих згодом до державних українських установ. Очевидно, що ці питання потребують поглибленого вивчення та спеціального відображення у законодавстві України. Тож на часі розробка і ухвалення окремого закону про культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої Світової війни. Фактично, це має бути закон про реституцію таких об'єктів, де має бути з'ясований їхній статус, можливості та умови реституційних дій щодо них, або передбачені причини їх обмеження. Лише в останні роки над проектом такого закону почало працювати Міністерство культури України.

Ще одним із складних питань, яке у даному контексті також не отримало концептуального вирішення на рівні державної політики та законодавчого оформлення, стала тема реституції культурних цінностей, втрачених жертвами Голокосту. Вона стосується приватних осіб, які зазнали нацистських репресій або їхніх нащадків. Станом на сьогодні існуючим законодавча та нормативно-правова база в цілому не дозволяє вирішувати ці питання, особливо, коли мова йде про предмети, які у повоєнні роки опинилися у фондах державних музеїв, бібліотек та архівів. В Україні законодавчо врегульована та практично реалізується лише реституція колишньої власності громадянам України — жертвам незаконних масових політичних репресій із боку комуністичного режиму. Зокрема, Законом УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (17 квітня 1991 р.) встановлено, що особам, «які з політичних мотивів

були необґрунтовано засуджені судами чи репресовані позасудовими органами» після 1917, конфісковані будівлі чи інше майно «по можливості (якщо будинок не зайнятий, а майно збереглося) повертаються реабілітованому чи його спадкоємцям натурою» (ст. 5). За відсутності такої можливості закон передбачає відшкодування вартості будівель і майна у грошовому еквіваленті. Дія цієї норми не поширюється на майно, яке було націоналізоване (муніципалізоване) на основі відповідних нормативних актів¹⁰⁸. Між тим, подібні питання вже виникають в Україні. Так, ще на поч. 1990-х років в Ізраїлі була арештована виставка юдаїки із зібрання одного з львівських музеїв за позовом нащадків жертв Голокосту, які ніби-то упізнали серед експонатів предмети, що належали їхнім родичам. Тоді виставку все ж таки вдалося повернути в Україну. Починаючи з 2017 р. родина Мендель (м. Нью-Йорк, США) подає запити щодо повернення їй відомої картини «Юна художниця» роботи А. Ерделі, яка, за їхніми твердженнями, належала цій родині до Другої Світової війни, а нині знаходиться у фондах Закарпатського обласного художнього музею ім. Й. Бокшая в Ужгороді.

Серед проблем, які потребують удосконалення існуючої нормативно-правової бази, є створення чітких положень щодо процедури виведення тих чи інших предметів культури з державної частини музейного, архівного та бібліотечного фондів, а особливо з Державного реєстру національного культурного надбання (тут процедура внесення існує, а процедура виключення відсутня взагалі). Це має важливе значення не лише в контексті питань повернення та реституції культурних цінностей, але й щодо звичайного обміну культурними цінностями із закордонними інституціями. Бо сьогодні, наприклад в останньому випадку, така процедура неможлива навіть коли існує по 10-20 дублетних примірників певних книжкових видань, які б хотіли виміняти у наших установ закордонні партнери на взаємовигідних для українського закладу засадах. Але для цього потрібно виключити таку книгу з державного реєстру, а це на разі неможливо здійснити.

Досвід боротьби українських музеїв за повернення втрачених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей, які вони виявляють на закордонних аукціонах, засвідчує, що надзвичайно складно домогтися арешту таких культурних цінностей на час вирішення їхньої долі. Для цього потрібно, аби в Україні була порушена відповідна кримінальна справа, на підставі чого через міжнародні інстанції може бути внесене подання про арешт виявлених предметів культури. Але діюча редакція

---

¹⁰⁸ Детальніше див: *Ком С.І.* Реституція // Енциклопедія історії України. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 177–178.

Кримінального кодексу України має обмеження щодо термінів давності та визначення відповідальних осіб чи організацій стосовно подій Другої Світової війни і не дозволяє вчиняти ефективні превентивні дії щодо забезпечення контролю за виявленими предметами, поки буде відбуватися слідство та відповідні переговори. Тож унормування та спрощення умов порушення кримінальних проваджень щодо переміщених внаслідок війни українських культурних цінностей є ще одним актуальним питанням для України. Окрім того, конкретні приклади повернення в Україну втрачених пам'яток засвідчили існування ще однієї проблеми — виплат імовірних компенсацій добросовісним набувачам таких культурних цінностей за кордоном, які не знали і не могли знати, що вони колись були викрадені з українських музеїв, архівів чи бібліотек. А така норма передбачена у законодавстві багатьох країн світу. Тож у бюджеті Міністерства культури та інформаційної політики України мають щорічно плануватися спеціальні кошти, які у випадку виникнення такої необхідності, можуть бути використані для переговорів щодо виплат відповідних компенсацій. А поки що цю функцію в окремих випадках були змушені узяти на себе меценати. Зокрема, коли Національний музей мистецтв ім. Б. і В. Ханенків у 2011 р. виявив спробу продажу на аукціоні Сотбіс у Амстердамі (Нідерланди) картини Корнеліса Пуленбурга «Аркадський краєвид з німфами, які танцюють», що була викрадена нацистами під час Другої Світової війни, то з'ясувалося, що вона не може бути арештована і директивно повернута в Україну безкоштовно. В умовах повної бездіяльності держави, фінансування проведення остаточної експертизи, виплату компенсації приватному власнику та оплати послуг транспортування здійснив благодійний «Фонд Олександра Фельдмана»¹⁰⁹.

На діяльність спеціальних уповноважених органів з повернення та реституції культурних цінностей мали значний вплив політичні процеси, які відбувалися в Україні та у її міжнародних відносинах. У ряді випадків це завершувалося гучними скандалами. Так, після того, як у 2004 р. до України з Державного Ермітажу повернулися сім фресок зі стін Михайлівського Золотоверхого собору, то вони пролежали запакованими у ящиках, в яких перевозилися, понад ніж два роки. Бо на вищому політичному рівні держави ніяк не могли вирішити, коли і як краще зробити їх презентацію. Нарешті, 1–2 грудня 2006 р. засоби масової інформації оприлюднили заяву одного з керівників Міністерства культури і мистецтв України уряду В. Януковича щодо «можливого повернення ближчим часом в Україну фресок Михайлівського Золотоверхого собору з Державного Ермітажу», про що нібито була досягнута відповідна домовленість

¹⁰⁹ Живкова Олена. Колекція музею Ханенків: втрати та знахідки, с. 66.

після першого спільного засідання підкомітету з питань гуманітарного співробітництва Українсько-російської комісії Ющенко-Путін. Зазначалося, що «українська сторона запропонувала повернути в Україну ці фрески, при чому здійснити офіційну передачу фресок під час візиту російського президента Володимира Путіна в Україну, призначеного на 22 грудня». Повідомлялося, що російська сторона підкомітету «поїхала вивчати це питання»¹¹⁰. Такі наміри підтвердив й міністр культури Російської Федерації М. Швидкий¹¹¹. Але це була відверта неправда і спроба використати дане питання у цілях політичної кон'юктури. Адже станом ще на 2004 р. усі фрески, які належали до мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору (11 од.), вже були повернуті в Україну. Інших у фондах Державного Ермітажу просто не було. Оприлюднення інформації про дійсну ситуацію навколо даного питання поставило у незручне становище політиків і чиновників обох країн і зупинило цю безглузду фальсифікацію подій, які станом на той час вже стали історією.

Згодом, у 2007–2008 рр. гуманітарний підрозділ Адміністрації Президента України, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України та МЗС України повністю проігнорували обґрунтовані пропозиції науковців щодо поновлення переговорів з Російською Федерацією щодо подальшого повернення мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Україну. З усього переліку запропонованих дій під тиском науковців було реалізовано лише одну пропозицію — нарешті провести публічну презентацію вже повернутих з Росії фресок XII ст., яка відбулася в Музеї Михайлівського Золотоверхого собору у липні 2008 р.¹¹²

Серед актуальних питань, які гостро постали перед Україною щодо повернення та реституції культурних цінностей, усе більш актуального характеру набувають негативні наслідки багаторічної відсутності як реальної інституційної одиниці спеціального уповноваженого органу, котрий має здійснювати завдання державної політики у цій сфері. Значна кількість українських експертів схиляється до думки, що найбільш ефективним у цьому зв'язку було б відновлення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Між тим, до цих «хронічних» проблем додалися нові. Ситуація, що склалася навколо АР Крим та м. Севастополя у зв'язку з їх окупацією та

---

¹¹⁰ Фрески Михайловского собора вернут в Украину. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.podrobnosti.ua/culture/arch_sculp/2006/12/01/373340.html

¹¹¹ Эрмитаж вернет Украине фрески Михайловского собора. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.podrobnosti.ua/culture/2006/12/02/373541.html>

¹¹² Новини УНІАН. 2008. 16 липня. С. 1.

анексією Російською Федерацією у 2014 р. гостро поставила питання щодо долі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей загалом, що перебувають на їх території. Военні дії на території Донецької та Луганської областей, що стали прямим наслідком російської агресії проти України, створили ще один чинник небезпеки для збереження національної культурної спадщини.

Згідно з оприлюдненими даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. на території Автономної республіки Крим діяли 34 музейних установи різного типу. В Криму налічувалося 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України. У м. Севастополі працювало 5 музейних установ, зберігалось 320 163 музейних предмети державної частини Музейного фонду України. За даними статистики АР Крим, на території автономії перебувало також понад 300 громадських та відомчих музеїв¹¹³. На території Донецької області до 2014 р. працювало 59 державних музеїв, із них лише 30 (разом з філіями) і історико-культурний заповідник у м. Святогірську перебувають на контрольованій території. У Луганській області нараховувалося 34 державних музеїв з них лише 14 перебувають на контрольованій території¹¹⁴. Доля визначних культурних цінностей на непідконтрольних територіях залишається невідомою. У цьому зв'язку виникла нагальна потреба створення реєстрів музейних, архівних та бібліотечних цінностей, які залишилися на окупованих територіях. Але в силу того, що державний облік їхніх фондів здійснювався лише на місцевому рівні без дублювання у документації центральних органів влади в Україні, таке завдання виявилось надзвичайно складним для виконання. Воно потребує клопіткої роботи з архівними документами попередніх періодів, опрацювання широкого кола опублікованих джерел. Для документування порушення норм міжнародного права та законодавства України щодо охорони культурної спадщини, запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей з окупованих територій України першочергове значення має вивчення усіх можливих джерел про проведення там археологічних розкопок та будівельно-ремонтних робіт, організацію незаконних виставок або й передачі прав власності щодо предметів старовини з музейного, архівного та бібліотечного фондів України, що залишилися під контролем окупантів.

---

¹¹³ *Кот С.І.* Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя // Матеріали «круглого столу» «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах війни і окупації: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (м. Київ, 12 листопада 2015 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 7.

¹¹⁴ *Титова О.М.* Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження // Там само, с. 30–31.

Висновки до розділу 7

1. Після проголошення незалежної України питання повернення втрачених культурних цінностей було піднесено на рівень офіційної державної політики. Безумовним досягненням на цьому напрямку слід вважати розробку та затвердження відповідної нормативно-правової бази, створення і діяльність спеціальних уповноважених державних органів, на які покладалися завдання її реалізації. Їх рівень, місце в структурі державної влади України та компетенція змінювалися. Зокрема, діяли Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Проте загалом завдання повернення в Україну культурних цінностей, її міжнародної співпраці щодо забезпечення державного контролю щодо переміщення культурних цінностей через державний кордон продовжувала лишатися важливою сферою національних інтересів.

2. Протягом 1991–2019 рр. в Україну вдалося повернути значну кількість видатних культурних цінностей, що збагатило її науковий, освітній та культурний потенціал. У тому числі, це були окремі предмети старовини і мистецтва великої цінності, що були втрачені внаслідок подій Другої Світової війни. Особливо значних масштабів набули повернення та передання до України архівів, історичних реліквій, пам'яток мистецтва та книжкових зібрань, що були вивезені поза її межі представниками кількох поколінь трудової та політичної еміграції українців, котрі впродовж ХХ ст. сформували представницьку українську діаспору у світі. Значною мірою, це були матеріали, пов'язані з видатними українськими державними, політичними, громадськими, науковими та культурними діячами. Загалом, станом на 2010 р. було повернуто та передано до України понад 500 тис. аркушів архівних документів, книг, творів мистецтва, меморіальних предметів, пам'яток археології тощо.

3. У цей період започатковано системне вивчення архівних документів про долю українських культурних цінностей на різних етапах історії України (особливо періоду Другої Світової війни), опублікування ґрунтовних наукових збірників документів, монографій та статей, у яких висвітлюються втрати культурних цінностей України, історія їх розшуків та боротьби за повернення, наводяться конкретні факти привласнення культурних надбань України, які можуть бути використані при подальших офіційних вимогах щодо їх повернення. Видано значну кількість літератури про визначних діячів української історії та культури, пам'ять про яких замовчувалася в умовах радянського тоталітарного режиму. Широку участь у цій роботі поряд із державними органами брали укра-

їнські науковці, головно Національної академії наук України, та громадські організації як в Україні, так і поза її межами.

4. Разом з тим, не вдалося вирішити багатьох завдань, які були задекларовані як першочергові на початках діяльності уповноважених державних органів у сфері повернення та реституції культурних цінностей. Найбільш відчутною прогалиною у цьому зв'язку стала неспроможність створити і запустити у інформаційний простір електронну Базу даних про втрачені культурні цінності України. Лишилися невизначеними статус колишніх «трофейних фондів», які опинилися на території України внаслідок Другої Світової війни, та питання долі культурних цінностей, що належали жертвам Голокосту. Ліквідація у 2011 р. Державної служби контролю поставила фінальну крапку у існуванні окремих спеціальних уповноважених державних органів у цій сфері. Передання їх повноважень Міністерству культури України вирішило виключно формальний бік проблеми, бо існуюча загальна спрямованість та кадрове забезпечення здійснення державної політики з повернення та реституції культурних цінностей жодним чином не відповідає масштабам та нагальним потребам вирішення наявних актуальних питань.

Розділ 8.

Основні напрямки участі України у двосторонньому міжнародному співробітництві з питань повернення та реституції культурних цінностей

8.1. Україна і Російська Федерація

Розпад СРСР і проголошення незалежності України знову висунули на порядок денний у відносинах між Україною і Російською Федерацією питання про українські культурні цінності в Росії. Більш того, це було одне з головних гасел перших років української незалежності, що фігурувало у двосторонніх відносинах не менш гостро, чим, зокрема, питання про Чорноморський флот колишнього СРСР. До певної міри відображенням значення, якого цьому питанню надавалося в двосторонніх відносинах, стала постанова Верховної Ради України від 19 вересня 1997 р. про порядок ратифікації угоди між Україною і Росією про врегулювання питань правонаступництва щодо боргів і активів колишнього СРСР. У числі ключових вимог до Росії, від виконання яких залежала ратифікація угоди Верховною Радою України, висунута умова підписання Росією окремого договору про повернення цінностей, «які є національним, історичним і культурним надбанням українського народу»¹. Зазначимо, що ця угода не ратифікована Україною дотепер.

Спроби комплексного врегулювання питань повернення і реституції культурних цінностей, переміщених у межах колишнього СРСР, розпочалися за ініціативою України під час зустрічі глав держав — членів СНД у Мінську 14 лютого 1992 р. Тоді пропозиції України щодо цього були підтримані в ході зустрічі й глави держав-учасниць одноставно підписали «Угоду про повернення культурних і історичних цінностей державам їхнього походження». Мінська угода передбачала створення спеціальної

---

¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 530–531.

міждержавної комісії для вироблення взаємоприйнятих принципів і механізмів практичних дій, а також визначення категорій культурних і історичних цінностей, що мали підлягати поверненню до країн походження на підставі норм міжнародного права².

Однак у Росії ця угода викликала запеклу критику. Категорично відкидалася сама ідея співробітництва в даній сфері, яка була потрактована як спроба «розподілу» російських музеїв, архівів та бібліотек. Зокрема, відомий російський науковий і культурний діяч академік Д. Ліхачов заявив, що «підписання цієї угоди вважає катастрофою». «Реалізація Мінської угоди загрожує розривом єдиного культурного простору, — продовжував він далі, — та перетворенням країн Співдружності у провінційні держави, викличе хаос та культурні втрати у багатьох країнах»³. Директор Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна І. Антонова висловила здивування застосуванням в тексті угоди терміну «країна походження», заявивши, що цей термін суперечить нормам міжнародного права. Науковець професор В. Полевой емоційно писав з приводу угоди: «Держави засновують усілякі комісії, створюють механізм практичної роботи, здійснюють описи цінностей, обслідують фонди, визначають категорії пам'яток для повернення. Господи, невже насправді усі ці знуцання будуть здійснені над Ермітажем та Третьяковкою? ...Можливо ділити нафту, ковбасу і навіть території, але культура неподільна!». У свою чергу, головний хранитель Державного Ермітажу В. Матвеев так прокоментував ініціативи України: «Історичний розвиток є нерівномірним. Завжди виривається вперед хтось один... Вже неодноразово від нас вимагають клейноди, називаючи їх символами державності українського козацтва, я щось такої держави не пригадую»⁴.

Як наслідок, вже наприкінці лютого 1992 р. Верховна рада Російської Федерації виступила проти ухваленого документа й призупинила його дію, доручивши комісії Ради національностей спільно з парламентським комітетом з міжнародних стосунків вивчити його відповідність міжнародно-правовим нормам⁵. Згодом було схвалене рішення про відкликання підпису Президента РФ Б. Єльцина під текстом угоди, хоч така дія не передбачається міжнародним правом у подібних випадках. Це дало Росії привід категорично відмовлятися виконувати Мінську угоду. У результаті, ця багатостороння угода так і не була реалізована повною мірою, хоча продовжує зберігати свій правовий статус.

² Там само, с. 531–532.

³ Дележу культуры — нет! // Культура. 1992. 22 февраля.

⁴ Там само.

⁵ Україна молода. 1992. 25 лютого.

Але й після формального виходу Російської Федерації з Мінської угоди 1992 р., в Росії була продовжена доволі різка публічна критика самої ідеї співпраці з повернення та реституції культурних цінностей. Її надалі називали загрозою «чорного переділу», «експропріації» та ін.⁶

Реакція російських діячів культури та органів вищої державної влади Російської Федерації щодо питань повернення і реституції культурних цінностей викликала зворотню різку критику з боку української наукової та культурної громадськості. В газеті «Голос України» було опубліковано відкритий лист до академіка Д. Ліхачова члена-кореспондента НАН України Я. Ісаєвича під промовистою назвою «Чуже потрібно віддавати, колего», в якому він закликав не компроментувати угоду про повернення культурних цінностей країнам їх походження як інструмента конструктивної співпраці країн, а також звернув увагу на «несчисленні реальні факти пограбування національних скарбів з волі кремлівських правителів»⁷. В українській пресі з'явилися численні публікації по вивезення українських культурних цінностей до Росії та вимогами щодо їх повернення в Україну⁸. Міністр культури України Л. Хоролець у публічному інтерв'ю аргументувала українську позицію щодо повернення культурних цінностей та критично охарактеризувала реакцію Росії щодо неї⁹.

На такому напруженому тлі досить складно проходив процес організації двостороннього українсько-російського діалогу в сфері повернення та реституції культурних цінностей.

Україна намагалася демонструвати свою готовність до співпраці на відкритих засадах з дотриманням норм міжнародного права та з позицій моралі і справедливості. Характерно, що перші офіційні вимоги щодо повернення культурних цінностей пролунали саме з російського боку. Після розпаду СРСР та піднесення Україною теми українських культурних цінностей в Росії, низка російських музеїв почала турбуватися за долю своїх музейних предметів, переданих на умовах тимчасового експонування до українських музеїв, де вони перебували вже по декілька десяти-

---

⁶ Сулов В. Скифское золото... Чье оно теперь? над сокровищами культуры нависла угроза «черного передела» // Труд. 1992. 2 апреля; Потехина И. Вторая экспроприация Эрмитажа // Комсомольская правда. 1992. 7 мая.

⁷ Исаевич Ярослав. Чужое нужно отдавать, коллега // Голос Украины. 1992. 9 апреля.

⁸ Акиншия Константин. Культурные ценности на обломках империи: кому они достанутся? // Украинский обозреватель. 1992. № 4 (апрель); Киркевич Віктор. Як старший брат забезпечив собі старшинство // Вечірній Київ. 1992. 8 липня; Бутич Іван, Лозенко Людмила. Повернути військові архіви // Урядовий кур'єр. 1992. 4 грудня; Сохань Павло. Втрачене з архівів. Чи назавжди? // Літературна Україна. 1993. 21 січня.

⁹ Вільхова Ярина. У «міністреші» відпустки не буде. Інтерв'ю з міністром культури України Л. Хоролець // Вечірній Київ. 1992. 23 липня.

тиліть. Так, зокрема, у 1993 р. Військово-історичний музей у Санкт-Петербургу звернувся до Міністерства культури України з вимогою повернути йому експонати, передані 12 років перед тим на тимчасове експонування до відкритого у 1971 р. музею «Косий капонір» — філії Державного історичного музею України у Києві (з 1991 р. — Історико-архітектурна пам'ятка-музей «Київська фортеця», з 2007 р. — Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця») та Кіровоградського краєзнавчого музею. Того року декілька десятків цінних експонатів були вилучені з експозицій українських музеїв, підготовлені до перевезення і спеціальною автомашиною доставлені до Санкт-Петербургу в супроводі співробітника Інституту історії України НАН України В. Бузало¹⁰.

На початку 1990-х років через брак відповідної інформації в науковому середовищі продовжувало дискутуватися питання — чи дійсно мав місце факт передачі в Україну з низки російських музеїв, і, зокрема, Державного Ермітажу, на поч. 30-х рр. визначних культурних цінностей відповідно до рішення спільної Паритетної комісії УСРР та РСФРР. Ця інформація була важливою для розуміння того, чи були виконані рішення Паритетної комісії, чи вони лишилися на папері і в разі їх виконання де треба шукати передані в Україну культурні скарби. Адже, поміж іншого, мова йшла про передачу в Україну визначних реліквій українського козацтва. У 1993 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей та Міністерство культури України звернулися з відповідними запитом до Державного Ермітажу та Збройної палати Московського Кремля, у яких містилося прохання повідомити, чи є у їхніх архівах документи про ті переговори і виконання ухвалених домовленостей. У відповідь на цей запит дирекція Державного Ермітажу підготувала комплект копій обліково-хранительської документації про факти передавання в період з 1926 р. по 1990 р. культурних цінностей на постійне зберігання до музеїв, які нині перебувають на території незалежної України. Для отримання цих документів від України було делеговано співробітника Інституту історії України НАН України, консультанта Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України С. Кота. 5 травня 1993 р. за підписаним сторонами актом, до України безкоштовно було передано 24 документа про передачу в період 1926–1940 рр. 11 030 музейних предметів, а також 65 документів (мало бути 140 документів) про передачу в період з 1946 по

---

¹⁰ Архів Сергія Кота. Концепція підготовки та проведення двосторонніх переговорів між Україною та Російською Федерацією з питань повернення та реституції культурних цінностей, 1997. С. 4.

1990 роки 6 828 предметів. Аналіз цих актів передання культурних цінностей засвідчив, що по відношенню до періоду 1926–1940 рр. мова у них йшла переважно про передання музейних предметів до закладів Кримської АРСР, яка тоді була частиною РСФРР. Але поміж них були і документи, які підтверджували, що на поч. 30-х рр. ХХ ст. українські представники отримали з Державного Ермітажу низку прапорів, корошов та інших реліквій українського козацтва. Матеріали 1946–1990 рр. засвідчували, що до українських музеїв передавалися музейні предмети з так званого «обмінного фонду» Державного Ермітажу, а також пам'ятки, придбані у приватних осіб через Державну закупівельну комісію, яка працювала на базі Ермітажу. Документи щодо факту передач козацьких реліквій та інших пам'яток української культури відповідно до рішень Паритетної комісії у 30-х роках ХХ ст. були передані представнику України і від Збройної палати Московського Кремля¹¹.

Водночас слід зазначити, що при передачі документації з Державного Ермітажу, його керівництво без попередження та погодження з українською стороною цю подію провело у вигляді публічної прес-конференції, на якій були представлені численні російські ЗМІ — агенція ІТАР-ТАРС, державне російське радіо, популярні видання «Санкт-Петербургские ведомости», «Невское время», «Коммерсантъ», Санкт-Петербурзька телекомпанія «Факт» та інші. Під час прес-конференції директор Державного Ермітажу М. Піотровський зробив заяву, суть якої полягала в тому, що в Україні не може більше бути претензій до Ермітажу і з переданням цих облікових документів питання фактично і остаточно закривається. У відповідь представник України, подякувавши дирекції Державного Ермітажу за надання важливої інформації, підкреслив, що цей акт можливо розглядати лише як початок тривалої і копіткої роботи компетентних органів України і Росії в галузі повернення та реституції культурних цінностей на засадах міжнародного права¹².

Налагодження та належне юридичне оформлення конструктивної співпраці між Україною та Росією у цій ділянці міждержавних відносин було одним з головних пріоритетів роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей від початку її створення. Вже у 1993 р. був розроблений детальний «План підготовки до переговорів з Російською Федерацією з питань реституції культурних цін-

---

¹¹ Архів Сергія Кота. Про повернення в Україну історичних та культурних цінностей. Інформаційно-аналітичні матеріали, направлені голові Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України О.К. Федоруку. 1993 р. С. 4.

¹² Там само.

ностей». Ним передбачалася підготовка відповідних звернень щодо взаємного співробітництва з даного питання до Верховної Ради РФ, до уряду РФ, а також до російської Державної комісії з питань реституції, внесення пропозицій щодо створення двосторонньої міждержавної комісії з питань реституції культурних цінностей. Як окремий напрямок, передбачалося активне формування позитивної громадської думки щодо питань повернення та реституції культурних цінностей, організація з цією метою виступів в українській та російській пресі, проведення спільних «круглих столів», конференцій за участю керівників відомств, експертів, відомих діячів науки та культури, започаткування двосторонньої програми створення спільних каталогів «Україніка в музеях, архівах та бібліотеках Росії» та російських пам'яток — на території України, а також спільної бази даних втрачених культурних цінностей, організація відповідних тематичних виставок. На внутрішньому відтинку планувалася організація експертних груп з питань українських музейних, архівних, бібліотечних фондів на території Російської Федерації, які мали розробити концептуальні засади державної політики України щодо їх повернення та реституції, підготувати попередні реєстри українських культурних цінностей в Росії, подати пропозиції щодо визначення конкретних українських установ культури чи архівної справи для безпосереднього співробітництва з аналогічними російськими структурами. Як важливий напрямок визначалося дослідження історичних обставин переміщення культурних цінностей з території України та територію Росії як в часи Російської імперії, так і за існування СРСР, а також дослідження історії та досвіду вирішення питань повернення українських культурних цінностей в минулому¹³.

На основі розробленого плану комісією була підготовлена і направлена до українського уряду на ім'я віце-прем'єр-міністра України Ю. Звягільського доповідна записка «Деякі питання про співробітництво України та Російської Федерації з реституції культурних цінностей» з конкретними пропозиціями щодо налагодження двосторонньої співпраці¹⁴.

У вересні 1993 р. голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорук звернувся до міністра культури Російської Федерації, голови Державної комісії по реституції культурних цінностей Є. Сидорова з листом, у якому висловлювалися пропозиції щодо співробітництва двох відомств. У відповіді, яка була направ-

---

¹³ Архів Сергія Кота. План підготовки до переговорів з Російською Федерацією з питань реституції культурних цінностей, 1993. С. 1–5.

¹⁴ Там само. Некоторые вопросы о сотрудничестве Украины и Российской Федерации по реституции культурных ценностей, 1993.

лена до Києва 29 жовтня 1993 р., перший заступник міністра культури Російської Федерації, член Державної комісії по реституції К. Щербаков відзначив, що вважає звернення української сторони надзвичайно «важливим і своєчасним», а пропозицію щодо встановлення «ділової співпраці в цій галузі вкрай своєчасною та корисною». У листі підтримувалися ідеї створення спільного банку даних «культурних втрат», розробка пошукових програм втрачених культурних цінностей, обмін науковою інформацією, встановлення тісних контактів між установами культури. Висловлювалося побажання щодо організації окремої зустрічі правників-міжнародників для всебічного розгляду міжнародно-правових аспектів питання реституції культурних цінностей, а також для підготовки проекту двосторонньої угоди про співпрацю у цій сфері¹⁵. Водночас, окремим листом від російського міністерства культури висловлювалася пропозиція провести попередні консультації в справі вироблення спільної позиції України та Росії з питання «Колекції Кенігса», повернення частини якої з Росії тоді почало вимагати Королівство Нідерландів. При цьому Україні пропонувалося передати російській комісії по реституції офіційні повноваження виступати в цій дискусії і від імені української сторони, мотивуючи це тим, що Росія є правонаступником колишнього СРСР. Пропонувалося апелювати до злочинів та незаконного заволодіння культурними цінностями з приватних зібрань Львова та Галичини в цілому голландського нациста, визнаного військовим злочинцем, Пітера Ментена¹⁶.

Пропозиція передати Росії офіційні повноваження представляти Україну перед третіми сторонами в міждержавних переговорах не була підтримана з українського боку. Проте на інших напрямках було досягнуто компромісних рішень. Восени 1993 р. українськими та російськими експертами був підготовлений проект протоколу про співробітництво між Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державної комісії Російської Федерації по реституції культурних цінностей, який пройшов апробацію в договірно-правових відділах міністерств закордонних справ обох країн. Документ передбачав налагодження широкої співпраці у науково-інформаційній сфері, розробку спільних пошукових програм по збиранню інформації про втрачені культурні цінності, їх інвентаризації, створенню спільних банків даних про втрачені

---

¹⁵ Там само. Лист першого заступника міністра культури Російської Федерації, члена Державної комісії по реституції культурних цінностей К.А. Щербакова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 29 жовтня 1993.

¹⁶ Там само. Лист радника міністра культури Російської Федерації В.Д. Кулешова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 29 жовтня 1993 р.

культурні цінності, обмін архівними матеріалами про втрачені пам'ятки, створення спільних робочих груп. Однак російська сторона, не заперечуючи його зміст по суті, почала постійно відкладати підписання підготовленого протоколу, мотивуючи це проблемами у розробці відповідного російського законодавчого акту¹⁷.

У подальшому, з боку України не полишалися спроби оформити з Росією спільними міждержавними документами в сфері повернення та реституції культурних цінностей стійкі міжвідомчі стосунки, неодноразово направлялися звернення з відповідними пропозиціями до керівництва Міністерства культури Росії. Українською стороною робилися спроби розпочати міждержавний діалог та започаткувати процес реального повернення в Україну культурних цінностей з Росії в рамках подальших спільних консультацій. Зокрема, було ініційовано проведення у 1995 р. зустрічі керівників зацікавлених відомств та експертів у Москві, під час якої планувалося визначити механізми конкретної співпраці в галузі повернення культурних цінностей¹⁸. Також пропонувалося створити спільну експертну групу для розгляду питань повернення культурних цінностей. Відповіді з Росії, що надходили до Києва на всі ініціативи, як правило, були витримані в конструктивному дусі. Зокрема, в листі міністра культури Російської Федерації Є. Сидорова від 13 грудня 1995 р. до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука в цілому підтримувалася пропозиція створення спільної українсько-російської експертної комісії¹⁹. Однак реальних зрушень у цих питаннях на практиці не відбувалося.

У 1995 р. світ відзначав 50-ту річницю завершення Другої Світової війни. У цьому зв'язку було зроблено нову спробу розпочати предметний діалог з Російською Федерацією. Акценти були зроблені саме на ті українські культурні цінності, які опинилися на території Росії внаслідок подій Другої Світової війни. Відповідне звернення було направлено від Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цін-

---

¹⁷ Там само. Проект протокола о сотрудничестве Государственной комиссии по реституции культурных ценностей Российской Федерации и Национальной комиссии по вопросам возвращения культурных ценностей в Украину при Кабинете Министров Украины; Лист голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука до Міністерства культури Російської Федерації, 1998 р.

¹⁸ Там само. Лист голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України О. Федорука до Міністерства закордонних справ України від 21 вересня 1994 р.

¹⁹ Там само. Лист міністра культури Російської Федерації, голови Державної комісії по реституції культурних цінностей Є.Ю. Сидорова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 13 грудня 1995 р.

ностей при Кабінеті міністрів України до голови Державної комісії по реституції культурних цінностей Російської Федерації, міністра культури РФ Є. Сидорова, у якому наголошувалося, що «Українська сторона готова до зустрічі і обговорення питань, пов'язаних з поверненням культурних цінностей, втрачених в період Другої Світової війни» та висловлювалася надія, що такий діалог можливий вже у найближчий час²⁰. Однак ця ініціатива знову залишилася без відповіді.

Та все ж питання двостороннього українсько-російського співробітництва щодо повернення та реституції культурних цінностей знайшли своє відображення в міждержавних документах. Вперше воно було зафіксоване в угоді про співробітництво між міністерствами культури України і Росії від 26 березня 1994 р. Ст. 11 угоди передбачає одержання повної інформації про історико-культурні цінності, що знаходяться в державних збірках сторін, сприяння в попередженні незаконного вивезення і ввезення культурних цінностей і взаємне повернення незаконно вивезених предметів незалежно від часу з моменту їхньої втрати. Сторони зобов'язалися створити двосторонню комісію, що повинна була виробити критерії визначення втрачених або незаконно вивезених національних художніх цінностей-реліквій і механізми для їхньої реституції. Передбачалася також координація позицій сторін щодо третіх країн. Ст. 3 угоди зафіксувала можливість проведення взаємних двосторонніх консультацій з питань контактів із ФРН щодо обміну вивезених у роки Другої Світової війни цінностей²¹.

Проте, практично в цей же період восени 1994 р. при підготовці рамкової міждержавної угоди про співробітництво в сфері культури, науки й освіти російська сторона категорично виступила проти включення до нього положень, що стосувалися питань співпраці у поверненні втрачених і незаконно вивезених культурних цінностей, які опинилися на території іншої сторони. У ході переговорів саме це питання стало одним із найгостріших. Російські дипломати наполягали, що в такому пункті тексту угоди немає потреби, бо не існує, власне, самої проблеми повернення культурних цінностей у двосторонніх відносинах. За наполяганням української делегації, її експерт — співробітник Інституту історії України НАН України С. Кот — навів конкретні і незаперечні дані про факти незаконного перебування на території РФ українських культурних цін-

---

²⁰ Там само. Обращение Национальной комиссии по вопросам возвращения в Украину культурных ценностей при Кабинете министров Украины к председателю Государственной комиссии по реституции культурных ценностей Российской Федерации, министру культуры Российской Федерации Е.Ю. Сидорову. 1995 р.

²¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 523–528.

ностей (зокрема, які опинилися там внаслідок переміщень під час Другої Світової війни). Після чого в ході узгодження остаточного варіанту угоди, спільним рішенням представників сторін даний пункт таки був включений у погоджений текст документа. Але вже після завершення переговорів тодішній міністр закордонних справ Росії А. Козирев протягом майже року не парафував узгоджений текст угоди, наполягаючи на внесенні змін і вилученні усіх згадок про співпрацю у сфері повернення культурних цінностей²². Угода набрала чинності лише 26 липня 1995 р. Стаття 5, навколо якої велися дискусії, була зафіксована в ній в первісній погодженій делегаціями редакції: «Сторони співробітничатимуть у галузі збереження їхньої історико-культурної спадщини. Сторони вирішуватимуть питання, пов'язані з утраченими або незаконно вивезеними культурними цінностями, які опинилися на території іншої Сторони, шляхом переговорів на основі національного законодавства і норм міжнародного права»²³.

Слід зазначити, що протягом тривалого часу норми обох документів щодо повернення і реституції культурних цінностей не застосовувалися у двосторонніх міждержавних відносинах, тому що російська сторона і надалі в односторонньому порядку вважала, що не існує реальних підстав для практичного використання цих статей договорів та угод.

За таких умов з українського боку не припинялися спроби розпочати міждержавний діалог та започаткувати процес реального повернення в Україну культурних цінностей з Росії в рамках підготовки взаємних візитів державних діячів найвищого рівня. Так, у вересні 1994 р. Посольство України у Російській Федерації виступило з ініціативою включити у протокол запланованого візиту в Україну президента РФ Б. Єльцина процедуру «урочистої передачі російською стороною визначних національних реліквій українського народу, що перебувають в музеях та інших сховищах Російської Федерації». 21 вересня 1994 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України у зверненні до Міністерства закордонних справ України підтримала ці пропозиції. Зокрема, у документі зазначалося: «Цей акт мав би великий суспільний резонанс та сприяв би активізації двостороннього співробітництва в даній сфері. Серед можливих об'єктів для такої передачі доцільно визначити такі категорії: видатні твори мис-

---

²² *Кот Сергій*. Проблеми повернення в Україну культурних цінностей в контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. 1995. № 10. С. 40–41.

²³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 528–529.

тецтва, клейноди запорозького козацтва, пам'ятки культури, пов'язані з життям та діяльністю визначних українських діячів»²⁴. До листа було додано «Реєстр пам'яток історії та культури українського народу, рекомендованих для розгляду на предмет передачі в Україну з музеїв та інших сховищ Російської Федерації під час візиту в Україну Президента Росії Б. Єльцина». Серед відомих на той час реліквій пропонувалося повернути в Україну мозаїку «Дмитро Солунський» XII ст., шиферну плиту із зображеннями святих вершників та фреску «Самуїл» зі стін зруйнованого Михайлівського Золотоверхого монастиря, клейноди українського козацтва, картини Т. Шевченка, фельдмаршальський жезл Рум'янцева-Задунайського XVIII ст. (свого часу був подарований Києво-Печерській лаврі), колекцію золотих виробів (вилучені зі Львівського історичного музею) та ряд інших²⁵. І знову ці пропозиції не знайшли відгуку в російській стороні.

Враховуючи позицію Росії та з огляду на проблеми в налагодженні практичної українсько-російської співпраці в сфері повернення та реституції культурних цінностей, у 1997 Міжвідомчою нарадою з питань повернення культурних цінностей була розроблена та затверджена «Концепція підготовки та проведення двосторонніх переговорів між Україною та Російською Федерацією з питань повернення та реституції культурних цінностей». Проект документа був підготовлений співробітником Інституту історії України НАН України С. Котом. У ньому містився огляд історичного досвіду України в переговорах з Росією щодо повернення культурних цінностей, аналізувалася ситуація в двосторонніх переговорах після розпаду СРСР та проголошення країнами державної незалежності, була опрацьована система політико-дипломатичних заходів та організаційно-інформаційного забезпечення позиції України у даній сфері. Зокрема, передбачалося, що питання щодо співпраці в галузі повернення культурних цінностей мають підноситися під час зустрічей президентів України та Росії. Необхідно активізувати роботу на цих напрямках з компетентними органами Росії на міжвідомчому рівні (Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України, Міністерство культури України, Головархів України, НАН України, МЗС України). Рекомендувалося розширити обмін науковою інформацією, матеріалами щодо фондів архівів, бібліотек та музеїв, більш інтенсивно проводити спільні консультації с теоретичних, право-

---

²⁴ Архів Сергія Кота. Про повернення національних реліквій українського народу. Лист голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України О.К. Федорука до МЗС України від 21 вересня 1994 р.

²⁵ Там само.

вих та практичних питань реституції, організувати спільні виставки, проводити конференції та круглі столи, започаткувати розробку спільних пошукових програм щодо втрачених пам'яток, створити спільні каталоги українських культурних цінностей в Росії і російських — в Україні. Доцільним визнавалося створення постійної українсько-російської експертної комісії, на засіданнях якої розглядалися б спірні моменти в питаннях повернення та реституції культурних цінностей та відбувалося зближення позицій сторін. Важливим вважалося проведення активної інформаційної кампанії, в тому числі й на міжнародному відтинку, щодо пояснення позиції України у даному питанні, та формування суспільної думки щодо необхідності цивілізованого його вирішення. Пропонувалося на державному рівні вирішити питання матеріально-технічного забезпечення збирання та опрацювання необхідної інформації, систематичного опублікування отриманих результатів²⁶.

В середині 90-х років ХХ ст. як відповідь на звернення Німеччини та ряду інших країн щодо повернення тих культурних цінностей, що в роки Другої Світової війни та в перші повоєнні роки були вивезені радянськими військовими «трофейними командами» та Радянською військовою адміністрацією в Німеччині до СРСР і виявилися зосередженими переважно на території сучасної Російської Федерації, в Росії був введений мораторій на розгляд питань повернення таких об'єктів країнам походження та розпочалася підготовка спеціального законодавчого акту з цього приводу²⁷. Первісна редакція російського закону про статус культурних цінностей, переміщених у результаті Другої Світової війни на територію Російської Федерації була критично сприйнята в Україні у зв'язку з наявністю в ній положень, що в односторонньому порядку оголошували російською власністю усі предмети культури, що опинилися на території Росії у воєнні і післявоєнні роки²⁸. На підставі аргументів науковців з цього проводу було направлено офіційне звернення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей до Міністерства культури Російської Федерації²⁹. Широка дискусія з даного питання

---

²⁶ Там само. Концепція підготовки та проведення двосторонніх переговорів між Україною та Російською Федерацією з питань повернення та реституції культурних цінностей, 1997. С. 1–6.

²⁷ *Кот С.* Конфіскація замість реституції (російський закон про «трофейні цінності») // *День*. 1997. 13 березня.

²⁸ Там само; *Кот Сергей.* Украина и российский закон о перемещенных культурных ценностях // *Военные трофеи: Международный бюллетень*. № 5. 1998 (июнь). Москва, 1998. С. 8–11.

²⁹ Архів Сергія Кота. Обращение Национальной комиссии по вопросам возвращения в Украину культурных ценностей при Кабинете министров Украины к председателю

велася не лише в Україні, але й на сторінках російської преси та на міжнародних наукових форумах. Епопея з ухваленням нового варіанту закону розтяглася на понад ніж два роки. На заключному етапі над ним півроку працювала погоджувальна комісія Державної думи та Ради Федерації РФ. Зрештою, 5 лютого 1997 р. Державна дума Росії повторно розглянула проект закону і абсолютною більшістю голосів схвалила його (за — 291, проти — 2). А вже 5 березня того ж року Рада Федерації остаточно схвалила закон «Про культурні цінності, переміщені у Союз РСР в результаті Другої Світової війни і перебувають на територію Російської Федерації»³⁰. Завдяки активній і принциповій позиції українських експертів та урядовців, що наполегливо вказували на несправедливий характер односторонніх російських дій, у тому числі, стосовно України, у тексті російського закону зрештою з'явилася Ст. 7, відповідно до якої Росія прийняла на себе зобов'язання повернути колишнім республікам СРСР, а нині незалежним державам (включно з Україною), ті їхні культурні цінності, що в силу різних обставин опинилися на російській території в результаті війни³¹. Цей факт можна вважати надзвичайно важливим досягненням України, яка таким чином зберегла для себе можливість повертати втрачені в роки Другої Світової війни та в повоєнні роки реліквії, що потрапили на територію Росії або внаслідок радянської евакуації, або під час повоєнної реституції, або через приватні руки.

Мотивація української позиції щодо втрат пам'яток культури в роки війни ґрунтувалася на конкретних історичних фактах, що дозволяють визначити інтереси України в даному випадку. Зокрема, як вже зазначалося, в роки Другої Світової війни українська культура понесла додаткові втрати внаслідок:

- значна кількість культурних цінностей, що були спрямовані в евакуацію з України всередину території СРСР, безвісти зникли в процесі евакуації або виявилися втраченими в місцях перебування на сході СРСР (у тому числі, на території Росії);
- видатні культурні цінності, переміщені з території України в період її окупації нацистською Німеччиною та її союзниками, згодом знайдені і спрямовані до СРСР у процесі післявоєнної реституції, не були

Государственной комиссии по реституции культурных ценностей Российской Федерации, министру культуры Российской Федерации Е.Ю. Сидорову.

³⁰ *Кот Сергей*. Украина и российский закон о перемещенных культурных ценностях // Военные трофеи: Международный бюллетень. № 5. 1998 (июнь). Москва, 1998. С. 8–11.

³¹ Закон Российской Федерации от 15 апреля 1998 № 64-ФЗ «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации».

передані законним власникам в Україні, але виявилися в підсумку у фондах російських музеїв і інших установ.

Факти, підкріплені конкретними архівними документами, які переконливо підтверджували актуальність питань співробітництва між Україною та Росією з даних питань, були опубліковані в наукових виданнях та періодичній пресі, доводилися до відома російської сторони.

Проте попри юридично оформлені угоди про співробітництво в сфері виявлення і повернення втрачених в результаті війни культурних цінностей, питання щодо спільної інвентаризації фондів російських музеїв на предмет ідентифікації втрачених внаслідок Другої Світової війни українських культурних цінностей та повернення виявлених об'єктів в Україну залишається невирішеним. Українська сторона, за невеликими виключеннями, практично не має жодних конкретних даних про те, які предмети культури, переміщені в роки війни, й у яких сучасних установах можуть знаходитися тепер на території Росії. Практично не розглядаються питання й щодо інших категорій втрачених культурних цінностей, які Україна вважає такими, що згідно з нормами міжнародного права були незаконно переміщені з її території.

Єдиним виключенням з цієї тенденції стали розпочаті у грудні 1998 р. між Україною і Росією офіційні переговори щодо мозаїк і фресок XII в. з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, що виявилися на території Росії.

У зв'язку з відбудовою собору в історичному вигляді, у другій половині 90-х років ХХ ст. увага української громадськості була прикута до долі тих оригінальних предметів мистецької спадщини, які були демонтовані з його стін перед руйнуванням протягом 1934–1936 рр. і частково опинилися поза межами України. Спочатку достеменно було відомо лише про перебування мозаїки «Дмитро Солунський» XII ст. у фондах Третьяковської галереї у Москві, та висловлювалися припущення щодо імовірності зберігання ще 3–4 творів мистецтва зі стін собору у фондах цього російського музею, або Ермітажу чи Російського музею у Петербурзі³². Проте в результаті багаторічних досліджень українським вченим вдалося встановити, що тоді в Росії знаходилося не менше ніж 26 оригіналів мозаїк і фресок XII ст., що є фрагментами інтер'єру собору. Це був вибух справжньої інформаційної бомби, яка підірвала українське суспільство. У тому числі, вдалося встановити, що частина цих пам'яток опинилася в Росії ще до війни (8 предметів), в тому числі п'ять надзвичайно цінних

---

³² Архів Сергія Кота. Реєстр пам'яток історії та культури українського народу, рекомендованих для розгляду на предмет передачі в Україну з музеїв та інших сховищ Російської Федерації під час візиту в Україну Президента росії Б. Єльцина, 1994.

творів мистецтва (серед них мозаїка «Дмитро Солунський» були передані до Третьяковської галереї на тимчасову виставку, присвячену 750-річчю «Слова о полку Ігоревім» і дотепер неповернуті в Україну. А доля інших 18 предметів пов'язана з Другою Світовою війною. Представниками «штабу Розенберга» 29 ящиків з мозаїками і фресками собору були вивезені з Києва через Краків у м. Гохштадт-на-Дунаї в Баварії. У 1945 там їх розшукали американські військові і перевезли в Мюнхен у т.зв. «збірний пункт». З Мюнхена в процесі реституції вони були передані Радянській військовій адміністрації в Берлін. Наприкінці 1947 р. мозаїки і фрески були відправлені в СРСР двома ешелонами. Один виїхав у Київ і доставив загалом 11 предметів (три з яких були цілком розбиті). Другий ешелон їхав через Москву в Павловск під Ленінградом і віз не менше 18 фресок і мозаїк, що згодом опинилися в музеях Новгород і Ленінграда. Унікальність ситуації полягає в тому, що в процесі пошуків вдалося знайти всі облікові списки цих реліквій: довоєнні українські; німецькі з маркіруванням ящиків; американські в Гохштадті і Мюнхені, а також акти і списки їхньої передачі до радянської адміністрації; списки й акти про привезені предмети у Київ; списки й акти про привезені предмети у Павловськ і їхні подальші переміщення по російських музеях, зокрема, у Новгород та Ленінград³³.

Вперше матеріали щодо перебування мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору на території Росії, виявлені істориком С. Котом та мистецтвознавцем Ю. Коренюком, були оприлюднені в листопаді 1997 р. на шпальтах київської газети «Столиця»³⁴. Для України це відкриття за значенням стало своєрідною власною «Бурштиною кімнатою» і викликало значний суспільний резонанс. На підставі публікації 13 лютого 1998 р. міністр культури і мистецтв України Д. Остапенко та голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорук офіційно звернулися до прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка з проханням «порушити питання з боку України перед Урядом Російської Федерації про повернення мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Україну»³⁵. Однак процес консультацій

---

³³ *Сергій Кот, Юрій Коренюк. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. 63–84; Сергій Кот, Юрій Коренюк. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. 2004. Ч. 2. С. 2–19.*

³⁴ *Сергій Кот, Юрій Коренюк. Росія повинна повернути Україні цінності з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві // Столиця. 1997. № 11 (листопад). С. 6, 9.*

³⁵ Архів Сергія Кота. Лист міністра культури і мистецтв України Д.І. Остапенка та голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О.К. Федорука до прем'єр-міністра України В.П. Пустовойтенка від 13 лютого 1998 р.

на вищих рівнях органів влади України був доволі тривалим — подібне рішення на тлі загальних відносин між Україною та Росією давалося нелегко.

Водночас групою науковців на громадських засадах була проведена велика дослідницька робота по підготовці під егідою Інституту історії України НАН України інформаційно-аналітичних матеріалів «Про повернення в Україну мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають в музеях Російської Федерації»³⁶. Фактично, це було вперше виконане в Україні науково-документальне та правове обґрунтування вимог української сторони щодо повернення та реституції культурних цінностей, оформлене на підставі міжнародно-правових норм. Ця експертна робота здійснена експертами абсолютно безкоштовно і за власною ініціативою, а її результати стали їхнім подарунком незалежній українській державі. Документ через віце-прем'єр-міністра України академіка НАН України В. Смолія був офіційно переданий українському уряду для здійснення відповідних практичних кроків щодо повернення в Київ втрачених реліквій.

Проведена науковцями робота дозволила перевести проблему повернення українських культурних цінностей з Росії з суто політичної дискусії, доволі гострої з обох боків, у практичну фахову площину нормального міждержавного діалогу навколо конкретних визначених питань.

На підставі цих матеріалів за дорученнями Президента України Л. Кучми та Президента Російської Федерації Б. Єльцина на офіційному урядовому рівні була створена двостороння Українсько-російська комісія експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Російської Федерації. Статус експертної комісії передбачав, що її узгоджені протоколи є прямою підставою для ухвалення відповідних рішень урядами обох країн. Офіційні двосторонні переговори українських та російських експертів по вирішенню даної проблеми розпочалися 10 грудня 1998 р. у приміщенні Третяковської галереї. Загалом відбулися три засідання експертних груп в рамках спільної комісії (1998, 1999, 2003)³⁷.

На першому етапі розгляду питання в центрі уваги перебували предмети культури, пов'язані зі спадщиною Михайлівського Золотоверхого

---

³⁶ *Кот С.І., Коренюк Ю.А.* Про повернення в Україну мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають в музеях Російської Федерації. К., 1998.

³⁷ Архів Сергія Кота. *Кот С.І.* Наукова записка «Про організаційне та матеріально-фінансове забезпечення українсько-російських переговорів щодо мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору, які перебувають на території Російської Федерації», 1997 р.

собору, які опинилися на території Росії внаслідок Другої Світової війни. Найбільші труднощі в роботі спільної експертної групи були пов'язані з ідентифікацією кожного окремого предмета щодо даних архівних документів і необхідністю для української сторони доводити, що поява в російських музеях заявлених у реституційних вимогах об'єктів пов'язана саме з подіями війни. Українським експертам, яких на переговорах представляв співробітник Інституту історії України НАН України С. Кот, вдалося повністю підтвердити наведені у поданих вимогах щодо повернення культурних цінностей дані відносно 11 фресок які знаходилися в Державному Ермітажі. Їхні висновки офіційно визнали і учасники експертної комісії від Росії. На підставі затверджених протоколів спільної комісії експертів, у 2001 р (4 од.) та 2004 р. (7 од.) усі ці 11 михайлівських фресок XII ст. повернуті в Україну³⁸. Нині вони зберігаються у музеї історії Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Це стало першим прецедентом в історії українсько-російського співробітництва щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої Світової війни після розпаду СРСР на рівні незалежних держав і першим практичним переданням культурних цінностей, зробленим Російською Федерацією в рамках реституції на усьому пострадянському просторі.

Позитивно оцінюючи цей досвід двостороннього співробітництва, слід зазначити, що переговори про повернення фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору від самого спочатку проходили доволі повільно, а в останні роки геть зупинилися. За спільним протоколом (схваленим 10 грудні 1998 р.), офіційні зустрічі експертних груп сторін мали відбуватися щопівроку, проте за весь період від 1998 року мали місце лише три такі засідання. А від 2003 року вони не проводилися зовсім. Між тим, досі існує реальна можливість повернути до Києва ще частину михайлівських фресок і мозаїк з числа тих, що були вивезені до Росії в результаті Другої Світової війни (1 мозаїка, 5 цілих фрагментів фресок і 1 повністю розбита фреска). Успіх попередніх етапів українсько-російських переговорів це переконливо підтверджує. Окрім того, суттєвою помилкою української влади та, зокрема, уповноважених органів щодо повернення та реституції культурних цінностей слід вважати згоду України за зміну унікального за рівнем та можливостями статусу українсько-російської комісії експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Росії. На початку вона була самостійним міждержавним органом, рішення якого напряму підлягали виконанню сторонами. Очевидно, що після поразок у переговорах

---

³⁸ Там само.

від українських експертів, Російська Федерація не була зацікавлена у продовженні її діяльності на такому рівні. Але з українського боку мали б наполягати на збереженні вже діючого статусу комісії, проте не зробили цього. Тож третє засідання групи експертів у 2003 р. відбувалося вже в рамках підкомісії по культурному співробітництву і передбачало подальші додаткові численні погодження його підсумків на рівні відомств обох держав.

Доля мозаїк та фресок собору, які були вивезені в Росію до Другої Світової війни у другій пол. 30-х ХХ ст. (загалом 8 предметів), розглядається в іншій правовій площині і, очевидно, переговорний процес матиме додаткові особливості. Цей комплекс пам'яток є невід'ємною складовою частиною загального розгляду питань щодо мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебуває на території РФ.

Слід зазначити, що в україно-російських стосунках в сфері повернення та реституції культурних цінностей Україна виступала не лише як активний суб'єкт реституційного процесу, а є також і об'єктом аналогічних вимог з боку російської сторони.

Так, у 2007 р. Федеральне агенство по культурі та кінематографії Російської Федерації (Роскультура) офіційно звернулося до Міністерства культури і туризму України в справі встановлення долі картин російських музеїв, втрачених в роки війни й виявлених у музеях Криму. Лист голови Роскультури М. Швидкого «Про картини російських музеїв, втрачених в роки війни й виявлених в кримських музеях» був датований 19 квітня. У ньому йшла мова про картини з фондів Державного Російського музею у Петербурзі (до війни — Ленінград), що напередодні німецько-радянської війни у 1941 р. були надані до складу виставки «Основні етапи розвитку російського живопису», сформованої з його зібрань, і направленої в Кримську АРСР. Виставка не була евакуйована, разом з фондами кримських музеїв її експонати конфісковали й пограбували німецькі окупанти. Частина творів мистецтва з її складу по війні була повернута до Російського музею. Проте доля багатьох інших пам'яток впродовж багатьох десятиріч була нез'ясованою. У тому числі, це стосувалося 16 картин, виявлених та ідентифікованих російськими фахівцями в музеях АР Крим. У жовтні–листопаді того ж року у відповідності з двосторонніми домовленостями, в музеях та архівах Криму працювала група російських експертів, яка здійснювала ідентифікацію вказаних картин. За наслідками їх роботи голова Роскультури М. Швидкий 1 лютого 2008 р. направив до міністра культури і туризму України В. Вовкуна нове звернення та додатки до нього, в яких містилися уточнені вимоги російської сторони

щодо повернення втрачених в роки війни творів мистецтва. Тепер мова йшла про 14 картин з фондів Державного Російського музею, які були ідентифіковані у фондах Симферопольського художнього музею (12), Феодосійської картинної галереї ім. І.К. Айвазовського (1), Алупкінського державного палацово-паркового музею-заповідника (1)³⁹.

З метою експертної перевірки російських претензій та виявлення і наукового аналізу усіх матеріалів, дотичних до даного питання, за ініціативою Держаної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України при Міністерстві культури України була створена спеціальна міжвідомча група. Практичну пошукову та аналітичну роботу було довірено здійснити співробітнику Інституту історії України НАН України С. Коту⁴⁰. Вже в серпні–грудні 2008 р. ним були проведені наукові дослідження, в ході яких здійснено вивчення 13 фондів Державного архіву в АР Крим, документів наукових фондів Симферопольського художнього музею, Алупкінського державного палацово-паркового музею-заповідника, КРУ «Центральний музей Тавриди», Феодосійської картинної галереї ім. І.К. Айвазовського, Севастопольського художнього музею. За підсумками цієї роботи було виявлено ряд важливих документів і матеріалів, які дозволили не лише встановити додаткові обставини долі кожної з картин, зазначених у запиті РФ, але й зробити належно обґрунтовані висновки щодо їх перебування в сучасних українських музеях і їх правового статусу. Зокрема, зазначалося, що питання приналежності цих картин кримським музеям були вирішені ще протягом 1947–1953 років на рівні Міністерства культури РРФСР, коли Кримська область була в складі РРФСР. Тоді ці картини офіційно були залишені у фондах кримських музеїв, за виключенням поодиноких творів мистецтва, які були повернуті у Ленінград. Після передання Кримської області до складу Української РСР у 1954 р., усі ці об'єкти стали частиною музейного фонду України, зокрема, і з набуттям нею незалежності. Відтак, зазначалося у висновках, «ці культурні цінності не можуть бути кваліфіковані як незаконно вивезені та як такі, що підлягають реституції в числі втрачених культурних цінностей внаслідок Другої Світової

---

³⁹ *Кот С.И.* Эхо войны. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года, находящихся в музеях Автономной республики Крым. К.: Такі справи, 2010. С. 4–9.

⁴⁰ Врятовані. Збережені. Повернені. Публічний звіт Держаної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік. К.: Держана служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, 2010. С. 12–13.

війни»⁴¹. Результати проведеної роботи були розглянуті і рекомендовані до опублікування Вченою радою Інституту історії України НАН України⁴². Невдовзі за ініціативою Держаної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України вийшло друком добре ілюстроване видання цих матеріалів під назвою «Ехо війни. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года, находящихся в музеях Автономной республики Крым» (2010 р.)⁴³.

22–24 листопада 2010 р. у Києві в приміщенні Музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків відбулося українсько-російське засідання «Україна–Росія: переміщення культурних цінностей (події, факти, коментарі)». Рівень представництва з українського та російського боку, а також характер питань, які розглядалися на засіданні, забезпечили йому високий міждержавний статус, хоча формально це не було офіційне засідання урядових делегацій в рамках Підкомісії з питань співробітництва в галузі культури та інформації Підкомітету з питань гуманітарного співробітництва українсько-російської міждержавної комісії⁴⁴. В ході засідання російській стороні були презентовані результати досліджень С. Кота як офіційний документ України, наданий у відповідь на запит Російської Федерації. І ці результати були повністю прийняті представниками Росії. У підсумку, дана проблема була повністю знята з порядку денного двосторонніх відносин. В подальшому жодних нових претензій до українських музеїв з цього приводу не надходило.

Характеризуючи двосторонні відносини між Україною та Росією у сфері повернення та реституції культурних цінностей, слід зазначити, що вони мали й інші форми та змістовне наповнення окрім питань подолання наслідків Другої Світової війни. Зокрема, це відбувалося в рамках Українсько-російської міждержавної комісії, створеної відповідно до Заяви Пре-

---

⁴¹ *Кот С.И.* Эхо войны. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года, находящихся в музеях Автономной республики Крым, с. 10–39.

⁴² *Кот С.И.* Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года, находящихся в музеях Автономной республики Крым. К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2010. 150 с.

⁴³ *Кот С.И.* Эхо войны. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года, находящихся в музеях Автономной республики Крым. К.: Такі справи, 2010. 128 с.

⁴⁴ Врятовані. Збережені. Повернені. Публічний звіт Держаної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік, с. 12–13.

зидента України та Президента Російської Федерації від 8 травня 2005 р.⁴⁵ На початку своєї роботи діяльність УРМК впродовж перших 4 років діяльності відбулося лише два засідання, а робота проводилась виключно на рівні окремих підкомітетів, що пояснювалося напруженими стосунками, які надалі склалися між президентами країн. Загалом відбулося п'ять засідань комісії під головуванням президентів України та Росії: 22 грудня 2006 року (м. Київ), 12 лютого 2008 року (м. Москва), 17 травня 2010 року (м. Київ), 26 листопада 2010 року (м. Москва), 12 липня 2012 року (м. Ялта)⁴⁶. Поміж інших в складі УРМК діяв Підкомітет з питань гуманітарного співробітництва, при якому працювала Підкомісія з питань співробітництва в галузі культури та інформації. На засіданні цієї підкомісії 14 червня 2007 р. було ухвалено протокол, згідно з яким до України мали повернутися археологічні знахідки VI–VII ст. — ранньохристиянські надгробки з розкопок у північному районі Херсонесу Таврійського та з розкопок у центральній частині стародавнього міста. Ці культурні цінності у вересні 1964 р. були передані з Херсонеського історико-археологічного музею у м. Севастополі на тимчасове зберігання до Державного музею історії релігії у м. Ленінграді (нині Санкт-Петербург). Урочиста передача пам'яток відбулася лише за кілька років — 12 жовтня 2010 р. у Києві в приміщенні Національного музею історії України⁴⁷. У свою чергу, з України до Державного Ермітажу в рамках українсько-російського засідання «Україна–Росія: переміщення культурних цінностей (події, факти, коментарі)» (22–24 листопада 2010 р.) було офіційно передано старовинну високохудожню вазу для фруктів, викрадену у 2005 р. з фондів Ермітажу і віднайдену на території України у 2006 р.⁴⁸ У 2011 р. з Російської Федерації до України були повернути незаконно вивезені контрабандним шляхом службові посвідчення періоду 1940–1941 рр. та державна нагорода СРСР — золота медаль «Серп і

---

⁴⁵ Указ Президента України «Питання Української частини Українсько-Російської міждержавної комісії» від 4 листопада 2005 р. № 1543/2005. Президент України. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/15432005-3323>

⁴⁶ *Задорожній О.В.* Українсько-російська міждержавна комісія як інструмент регулювання україно-російських відносин // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2013. Вип. 1. С. 18.

⁴⁷ Врятовані. Збережені. Повернені. Публічний звіт Держаної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік, с. 18–19.

⁴⁸ Там само, с. 13.

Молот» № 1484 Героя Соціалістичної Праці С. Чернобая⁴⁹. Проте далі в рамках комісії нових зрушень не відбувалося.

Так, зокрема, коли у 2010 р. експерти з України здійснили ідентифікацію трьох картин із довоєнних фондів Київського музею західного та східного мистецтва, що після Другої Світової війни при реституції з Німеччини потрапили у фонди Державного Ермітажу (Віллем ван де Вельде II «Морський пейзаж», Франц Ксавер Вінтергальтер «Портрет хлопчика», Корреджо (Голова юнака)»⁵⁰, то, за свідченнями заступника директора Національного музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків О. Живкової, отримані висновки були передані до української частини Підкомісії з питань співробітництва в галузі культури та інформації Українсько-російської міждержавної комісії. Але жодного подальшого розгляду цього питання не відбулося.

Іншим напрямком надходження культурних цінностей з Росії було передання до України науковими та культурними діячами, які мали українські корені у своєму походженні, а також і представниками російської культури як приватними особами архівних документів, предметів музейного значення та книжкових зібрань, що перебували у їхній власності.

Серед найбільш помітних досягнень на цьому відтинку слід вважати передання в Україну великої кількості меморіальних предметів та архівних документів, пов'язаних із життям та творчістю О. Довженка. Переговори щодо їх передачі в Україну розпочалися ще у 1990 р. і поновилися вже в умовах незалежної України. 19 листопада 1992 р. Посольство України у Російській Федерації повідомило віце-прем'єр-міністра України М. Жулинського про звернення громадянки РФ І. Петрової, яка на правах спадкоємиці дружини О. Довженка Юлії Солнцевої виявила побажання передати до України два бюсти Довженка роботи відомої скульпторки В. Мухіної (гіпсовий і бронзовий) 1945 року виготовлення, портрет Довженка роботи художника П. Вільямса та картину «Бузок» роботи художника П. Кончаловського, подаровану автором Довженку. Усі ці предмети належали до меморіальної обстановки квартири О. Довженка у Москві. Взамін І. Петрова вимагала надання їй автомобілю «Жигулі». На думку Посольства України у РФ, це звернення заслуговувало на увагу і потребувало розгляду на державному рівні. Припускалося, що поза заявленими культурними цінностями в руках І. Петрової могли

---

⁴⁹ Поточний архів Держаної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Реєстр культурних цінностей, повернутих в Україну за 2011 р.

⁵⁰ Живкова Олена. Колекція музею Ханенків : врати та знахідки, с. 66.

перебувати й інші важливі матеріали, пов'язані з О. Довженком. М. Жулинський доручив Міністерству культури України, Головархіву України та Спілці кінематографістів України опрацювати це питання і підготувати пропозиції щодо подальших дій з боку України⁵¹.

16 лютого 1993 р. Кабінет міністрів України затвердив запропонований Міністерством культури України склад міжвідомчої Комісії з питань повернення спадщини О.П. Довженко в Україну. До комісії увійшли голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України О. Федорук (голова), голова Головархіву України Б. Іваненко, директор ЦДАЛІМ України М. Крячок, секретар Спілки кінематографістів України С. Тримбач, начальник відділу музеїв Міністерства культури України А. В'ялець, директор меморіального музею О.П. Довженка при Кіностудії ім. О. Довженка Т. Дерев'яно, а також відомі діячі культури С. Плачинда та Р. Корогодський, директор Сосницького літературно-меморіального музею О.П. Довженка М. Січко, консультант Національної комісії, співробітник Інституту історії України НАН України С. Кот (відповідальний секретар)⁵². 2 березня 1993 р. відбулося перше засідання комісії, на якому було затверджено детальний план дій, що передбачав проведення переговорів з І. Петровою, консультації з уповноваженими структурами Російської Федерації, детальне вивчення спадщини О. Довженка, яка перебувала на той час в музеях і архівах України, уточнення даних про матеріали О. Довженка в архівах Москви⁵³.

Вся робота по поверненню в Україну спадщини О. Довженка відбувалася під знаком підготовки до 100-річчя видатного митця у серпні-вересні 1994 р. Проте реальні переговори з І. Петровою проходили дуже важко і повільно. Протягом тривалого часу вона намагалася приховувати, які меморіальні предмети і архівні документи були в неї наявні насправді. Петрова давала зрозуміти, що не довіряє представникам від України і висловлювала підозри, що після отримання довженкових реліквій Україна своїх зустрічних зобов'язань не виконає і вона не отримає автомобіль навзаєм, як хотіла. Проте поступово в процесі переговорів, які з осені 1993 р. відбувалися практично щомісяця за участю М. Крячка та С. Кота, було досягнуто порозуміння та більшого рівня відкритості. Виявилось,

---

⁵¹ Архів Сергія Кота. Лист радника з питань культури Посольства України в Російській Федерації В.Г. Крикуненка від 19 листопада 1992 р.

⁵² Там само. Лист заступника міністра культури України Ю.О. Сердюка до Кабінету міністрів України щодо складу Комісії з питань повернення спадщини О.П. Довженка в Україну від 11 лютого 1993 р.

⁵³ Там само. План роботи Комісії з питань повернення спадщини О.П. Довженка в Україну (попередньо погоджений на засіданні від 2.03.1993 р.).

що вдома у Петрової зберігається ще значна частина особистого архіву О. Довженка та Ю. Солцевої, кількості примірників книг з його особистої бібліотеки (в тому числі з автографами), ще низка картин відомих художників, подарованих ними Довженку, авторські альбоми з нарізками кадрів з фільмів Довженка, меморіальна вішалка, на якій митець любив тримати свого капелюха і парасольку, друкарська машинка, на якій з 1930-х років друкувалися усі сценарії та спогади Довженка і головна сенсація — «Автопортрет» О. Довженка, написаний ним 1922 р. в Мюнхені, який наприкінці 1990-х років зник з поля зору дослідників і навіть у наукових публікаціях вважався втраченим⁵⁴. У цьому зв'язку голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України О. Федорук звернувся до уряду України щодо виділення коштів, еквівалентних вартості автомобілю, на який претендувала І. Петрова.

Як знак доброї волі, ще у 1993 р. І. Петрова передала в Україну меморіальний альбом з нарізками кадрів з фільмів О. Довженка, та деякі книги з його особистої бібліотеки (165 од., 252 кадри з кіно- та фотоплівки)⁵⁵. Проте основна подія відбулася 23 серпня 1994 р. — в Посольстві України у Москві І. Петрова підписала офіційний документ про передачу «в дар» і «для повернення в Україну» меморіальної спадщини О. Довженка⁵⁶. З нагоди 100-річчя видатного митця в Посольстві України у Москві було проведено масштабний урочистий вечір на його честь за участю відомих діячів культури і офіційних осіб з України та Росії, під час якого відбулася виставка ряду меморіальних реліквій, отриманих Україною в дар від І. Петрової. 16 вересня 1994 р. увесь цей скарб було відправлено потягом в Україну в супроводі секретаря комісії С. Кота. Окрім творів мистецтва та меморіальних предметів з помешкання О. Довженка в Москві, до України були передані 1 865 архівних документів, 310 тис. кінокадрів з фільмів Довженка, 170 книг і друкованих видань з бібліотеки митця. Усі вони надійшли до фондів архівів, музеїв та бібліотек України⁵⁷.

---

⁵⁴ Там само. *Кот С.І., Крячок М.І.* Доповідна записка про повернення в Україну спадщини О.П. Довженка. 1994 р.; Там само. Про повернення в Україну спадщини О.П. Довженка. Лист Голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України О.К. Федорука до Кабінету міністрів України. 1994 р.

⁵⁵ Повернуто в Україну. Вип. 1. К., 1997. С. 26.

⁵⁶ Архів Сергія Кота. Розписка І.А. Петрової про передання в дар і для повернення в Україну предметів з спадщини родини О.П. Довженка від 23 серпня 1994 р.

⁵⁷ Повернуто в Україну. Вип. 1. К., 1997. С. 27–34.

Від приватних осіб в дар Україні надходили й інші визначні культурні цінності. Так, зокрема, у 1993 р. видатною подією в культурному житті України стало повернення в Україну з Росії 176 картин відомого українського художника Григорія Синиці, які були передані до галереї мистецтв Київського політехнічного інституту. Колекція марок доби УНР (12 од.) була передана з Росії уродженцем Чернігівщини Г. Богданом у 1996 р. Того ж року в Україну надійшли 950 книг з особистої бібліотеки правнука письменниці та етнографа Марка Вовчка Б. Лобача-Жученка. У 1997 р. в Україну був переданий жіночий портрет роботи скульптора і художника Марка Новосельського та картина «Ченці» роботи художниці Ірини Жданко, портрет графіка Л. Усачова роботи Левка Крамаренка, гравюри художника В. Фаворського на тему «Слова о полку Ігоревім»⁵⁸. Протягом 2000–2007 рр. до України з Росії також надійшли книги з мистецтва, архітектури та археології кінця XIX — поч. XX ст. (23 од.) з бібліотеки Ю. Наймарка (2002 р.), архів журналіста і письменника Віталія Коротича (173 од. зб., 2004 р.), колекція картин художника П. Оссовського (52 од., 2007 р.)⁵⁹. У 2010 р. в Україну були передані 134 книги з особистої бібліотеки літературознавця і перекладача О. Дейча⁶⁰.

Починаючи з 2014 р. у зв'язку з агресивними діями Російської Федерації проти України будь-які відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей між Україною та Росією були припинені.

Наведені приклади лише частково відображують увесь складний комплекс українсько-російських проблем з питань повернення та реституції культурних цінностей. Проте і вони дають привід для активної праці держави на даному напрямку. Якщо в перші роки незалежності Україна принаймні декларувала свої претензії до Росії та ініціювала на різних рівнях офіційні звернення до російської сторони з цього приводу, то в останні роки на тлі відсутності будь-яких реальних дій, не було навіть заяв, які б свідчили про наявність бодай публічної риторики на дану тему. Очевидно, що такий перебіг подій абсолютно влаштовує російську сторону. Але для інтересів України подібну ситуацію слід вважати абсолютно неприпустимою. Очевидною є необхідність вироблення чіткої, зрозумілої та послідовної державної політики щодо долі українських культурних цінностей на території Російської Федерації, пошуку взаєморозуміння і компромісів. Тільки таким шляхом можливо знайти ефек-

⁵⁸ Там само, с. 26–35.

⁵⁹ Врятовані. Збережені. Повернені. К.: Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, 2010. С. 34–44.

⁶⁰ Врятовані. Збережені. Повернені. Публічний звіт Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік, с. 51.

тивне вирішення існуючих суперечностей і вибудувати можливості для перспектив продуктивної співпраці.

Цілком зрозуміло, що після окупації Росією території АР Крим та м. Севастополя і ведення нею агресивних воєнних дій на території Донецької і Луганської областей, наслідком чого стало загальне різке погіршення двосторонніх міжнародних відносин, налагодження діалогу у сфері повернення та реституції втрачених культурних цінностей є справою далекої перспективи. Але Україна повинна готуватися до того моменту, коли продовження таких контактів стане можливим і буде реально знову поставити на порядок денний питання повернення в Україну втрачених національних реліквій.

Таким чином, переговори України з Російською Федерацією були одним з пріоритетних напрямків державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей. Однак усі зусилля української сторони наражались на небажання Росії вступати у переговорний процес та здійснювати практичні кроки на цьому напрямку. Фактичним виключенням стали переговори та створення спільної міждержавної експертної групи щодо мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають на території Російської Федерації, внаслідок чого до України було повернуто 11 фресок XII ст., а також окремі акти взаємних передач викрадених і незаконно вивезених культурних цінностей та пам'яток, що у часи СРСР передавалися на тимчасове зберігання для музейних експозицій. А отже, невирішеними залишаються велика кількість питань, пов'язаних з долею українських культурних цінностей в Росії. Тож продовження цього діалогу лишається актуальним завданням для України в майбутньому.

8.2. Україна і Федеративна Республіка Німеччина

Співробітництво з Федеративною Республікою Німеччина в питаннях реституції втрачених культурних цінностей має для України надзвичайно важливе значення. Мотивація такого співробітництва об'єктивно ґрунтується на трагічних фактах історії. Перебуваючи в складі СРСР, у роки Другої Світової війни Україна пережила агресію з боку нацистської Німеччини і всі труднощі окупаційного режиму. При чому, територія України була повністю окупована військами Німеччини та її союзників. В результаті воєнних дій і в період окупації Україна понесла надзвичайно масштабні втрати культурних надбань. Це був справжній культурний апокаліпсис, наслідки якого неподолані досі. Надзвичайно велика кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі

вважаються зниклими безслідно. Відповідно, очікування України від співробітництва з Німеччиною в питаннях реституції культурних цінностей пов'язані перш за все з надіями на розшук і повернення максимально можливої кількості втрачених в роки війни предметів культури, архівів, книг, рідкісних видань та рукописів.

У свою чергу, для Німеччини Україна становить об'єктивний інтерес як частина колишнього СРСР у зв'язку з організацією радянським керівництвом масового вивезення культурних цінностей із зони його відповідальності на німецькій території в перші повоєнні роки. У тому числі, це були музейні цінності, архіви, книжкові колекції. Даний фактор сьогодні визначає зацікавленість Німеччини у діалозі з Україною, в результаті якого вона сподівається повернути частину втрачених культурних цінностей, що опинилися на українській території.

Переміщені культурні цінності стали об'єктом міждержавних переговорів ще в період існування СРСР. Зокрема, у Договорі про добросусідство, партнерство і співробітництво між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Федеративною Республікою Німеччина від 9 листопада 1990 р. було зафіксовано, що договірні сторони «докладатимуть зусиль для збереження предметів і пам'яток культури іншої Сторони, які знаходяться на їхній території», а також погоджено, що «втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їхній території, слід повертати власникам чи їхнім спадкоємцям» (Ст. 16)⁶¹.

У перший період після розпаду СРСР Німеччина не виявляла інтересу до України, і вела переговори про долю втрачених або переміщених німецьких культурних цінностей винятково з Російською Федерацією. Це, вочевидь, визначалося інерцією вже розпочатого діалогу між Бонном і Москвою ще при існуванні СРСР та наявністю основного масиву німецьких предметів культури саме на території Росії. Німеччина враховувала також і прагнення Росії виступати в цих питаннях від імені усіх колишніх республік СРСР і, на наш погляд, не виключала, що це допоможе вирішити проблему з одним партнером замість декількох та гіпотетично може у принципі спростити процедуру переговорів для німецької сторони.

Відповідно до Ст. 7 Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р., «Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки»⁶². Тож на початку своєї державної

---

⁶¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 581.

⁶² Там само, с. 605.

незалежності вона автоматично успадкувала і формальні міжнародно-правові засади щодо концептуальних підходів до вирішення даного питання у двосторонніх відносинах з ФРН.

Лише 15 лютого 1993 р. була укладена рамкова «Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про культурне співробітництво», яка передбачає, що Сторони «розвиватимуть культурне співробітництво в усіх галузях і на всіх рівнях» (Ст. 1). У тому числі, в Ст. 16 угоди зафіксовано таке формулювання: «Договірні Сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їхніх територіях, будуть повернені власникам або його правонаступників. Переговори з цього питання почнуться найближчим часом»⁶³. Слід звернути увагу, що при цьому практично в ідентичній редакції повторено положення договору між СРСР та ФРН щодо повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей, які знаходяться на територіях сторін.

На співпраці у цьому питанні додатково наголошується у Спільній декларації про основи відносин між Україною та Федеративною Республікою Німеччина від 9 червня 1993 р., де, зокрема, зазначається наступне: «XII.[...] Турбота про культурні цінності однієї Сторони, що знаходяться на території іншої Сторони, їх збереження є природним виявом нових взаємин між Україною і Німеччиною. Вони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їхніх територіях, будуть повернуті власникам або його правонаступнику»⁶⁴.

Саме Україна виявила ініціативу і зробила перший крок назустріч німецькій стороні, заявивши про себе як самостійний фактор в реституційних процесах — у травні 1993 р. при проведенні Днів культури України в Баварії як акт доброї волі німецькій стороні українською делегацією на чолі з прем'єр-міністром Л. Кучмою були передані понад 30 одиниць історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Й. Гете (у тому числі за різними даними від одного до кількох автографів)⁶⁵. Ці реліквії зберігалися у Київському музеї західного та східного мистецтва, куди вони потрапили після Другої Світової війни. Такий початковий крок української сторони викликав великий суспільний резонанс в Німеччині і став тим поштовхом, який активізував двосторонній діалог.

⁶³ Там само, с. 582.

⁶⁴ Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_012

⁶⁵ *Кот Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 138.

Вже в липні 1993 р. у Київ прибула офіційна урядова німецька делегація, яка провела переговори з офіційною делегацією України (12–13 липня 1993 р.). Підписаний за їх підсумками двосторонній протокол від 13 липня 1993 р. з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої Світової війни та в наступні роки задекларував обопільне прагнення до взаємовигідної і відкритої співпраці. Протоколом передбачалися створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей, в складі якої мали діяти робочі групи в галузі музеїв, архівів та бібліотек, а також здійснення пошуку і уточнення відомостей про переміщені культурні цінності, що перебувають на територіях сторін, конкретні взаємні передачі таких предметів культури. Документом задекларовано відкритий взаємний доступ експертів сторін до фондів музеїв, архівів, бібліотек та інших закладів і установ. Україна виявила готовність організувати виставку німецьких культурних цінностей, що знаходяться на її території⁶⁶.

Початок українсько-німецького співробітництва в питаннях реституції культурних цінностей був надзвичайно динамічним і дозволив експертам говорити про практично зразкову формулу реституційного діалогу в загальноєвропейському масштабі. Досить регулярно відбувалися спільні засідання делегацій і мали місце неодноразові акти взаємних передач виявлених культурних цінностей сторін. Так, друге засідання делегацій відбулося вже 3–4 листопада 1994 р. у Мюнхені, а наступне — 27–29 лютого 1996 р. в Берліні. Крім засідань офіційних делегацій, відбувалися неодноразові зустрічі та технічна робота експертних груп сторін⁶⁷. Особливо позитивно ця тенденція виглядала на тлі німецько-російського протистояння, викликаного підготовкою і наступним прийняттям російського закону про статус переміщених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей, коли російська сторона зупинила всі переговори щодо питань реституції.

У цей період простежується намагання сторін дотримуватися принципу взаємності та зустрічних кроків, бажання підтримувати паритет у зустрічних діях. Перш за все, почав відбуватися відкритий обмін інформацією в питаннях можливої наявності культурних цінностей іншої сторони на територіях Німеччини та України з метою їх ідентифікації. Українська та німецька делегації обмінялися неповними списками втрачених внаслідок війни культурних цінностей. Так, Німеччина надала Україні перелік виявлених на той час на її території предметів культури,

---

⁶⁶ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 582–584.

⁶⁷ Там само, с. 584–590.

які були переміщені у воєнні роки. У свою чергу, збоку України на офіційному рівні німецькій стороні були передані для ідентифікації списки 289 предметів культури, що знаходилися на збереженні у фондах Національного музею історії України (275) та Національної академії мистецтв України (14) у Києві. У грудні 1995 р. їх змогли оглянути німецькі експерти. Окрім того, протягом того ж року українські фахівці мали змогу працювати в німецьких музейних та архівних установах в Мюнхені і Кобленці в Німеччині, а німецькі дослідники — в установах Києва, Одеси та Чернігова в Україні⁶⁸.

Велике значення для зміцнення взаємної довіри та відкритості мали доволі інтенсивні практичні акти взаємних передач культурних цінностей.

Так, в рамках двостороннього співробітництва Україна передала німецькій стороні цілий ряд культурних об'єктів. Археологічний комплекс із більше ніж 6 тис. фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з пам'ятки древніх германців поселення I–III ст. Каблов був повернутий за ініціативою Інституту археології НАН України до Маркішен-музею у Берліні на його прохання в листопаді 1993 р.⁶⁹ Восени 1996 р. з фондів Київського музею західного та східного мистецтва до Дрезденської картинної галереї було передано три альбоми з гравюраами, літографіями та естампами XVIII–XIX ст. (загалом 221 од.), серед яких значну частину складали художньо виконані плани старовинних німецьких міст⁷⁰. Цей акт передачі культурних цінностей був здійснений відповідно до звернення німецької сторони у зв'язку з підготовкою візиту канцлера ФРН Г. Коля в Україну 3–4 вересня 1996 р.⁷¹ і урочисте передання альбомів до Німеччини відбулося в рамках цього візиту. Роком раніше до Бременської галереї мистецтв (Кунст-халле) повернувся рідкісний малюнок з її довоєнних колекцій, який зберігався у приватній збірці на території України і український володілець якого виявив бажання повернути його до Німеччини законному власнику⁷².

У березні 1994 р. з Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 82 археологічні предмети різних історичних періодів від

⁶⁸ Там само, с. 587–588.

⁶⁹ Там само, с. 584.

⁷⁰ Трофейні стародруки повернулися до Дрездена // Україна. Європа. Світ. 1997. 11–17 січня.

⁷¹ Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Звіт про підсумки третього засідання делегацій України та ФРН з питань реституції культурних цінностей, що були втрачені або переміщені під час Другої Світової війни та в наступні роки. 1996 р. С. 1–2.

⁷² *Кот Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля. с. 138–139.

енеоліту до середньовіччя з довоєнних фондів колишнього Херсонського історико-археологічного музею. У 1985 р. вони були придбані Музеєм передісторії та ранньої історії в палаці Шарлоттенбург у Берліні в приватної особи⁷³. Пам'ятки були ідентифіковані ще за часів СРСР наприкінці 1980-х років українськими та російськими фахівцями. Ці предмети знайшли у кінці XIX — на поч. XX ст. на територіях сучасних Одеської та Херсонської областей. Серед них — посуд пізнього етапу трипільської культури, бронзові сокири, ножі, серпи та прикраси і ливарні форми з кількох відомих скарбів доби пізньої бронзи (Рибаківського, Новогригорівського, Щетківського та ін.), предмети скіфської доби і раннього середньовіччя (посуд, прикраси, зброя і військове спорядження). Ініціативу щодо повернення цих пам'яток виявив куратор німецького музею доктор К. Голдман⁷⁴. У грудні 1995 р. 723 книги з археології з десяти довоєнних київських збірок, серед яких чимало рідкісних та цінних видань, було повернуто в Україну директором археологічного Пфальбаумузеума м. Унтерульдінген у Баварії доктором Г. Шюбелем. Вони протягом тривалого часу зберігалися у скринях у підвалах музею і потрапили туди імовірно як «трофей» одного з німецьких чиновників-археологів, що в роки війни працював на окупованій території України, зокрема у м. Києві⁷⁵.

У 1995 р. в Україну повернулася Жалувана грамота Петра I про затвердження Варлаама Ясинського у сані митрополита, яка до війни належала до фондів сучасної Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України і була вивезена до Німеччини під час Другої Світової війни (пергамент, рукопис, 1700 р.)⁷⁶. Там грамота потрапила до американського військового наприкінці війни чи в перші повоєнні роки і зберігалася в нього вдома як «сувенір». Зрештою, пам'ятка була придбана директором київської філії Гете-інституту графинею Уте Баудіссін за участі відомого німецького дослідника питань реституції проф. В. Айхведе і передана до України в Центральний державний історичний архів

---

⁷³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 584; *Ком Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 138.

⁷⁴ Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Інститут археології НАН України. Прес-реліз, березень 1994 р.

⁷⁵ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 587; *Ком Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 138–139.

⁷⁶ Архівні матеріали, повернуті та передані в Україну у 1993–2015 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds_arkhiv.php; Повернуто в Україну. Вип. 1, с. 29.

України (м. Київ)⁷⁷. 1996 року повернулися в Україну вивезені у роки війни стародавня ікона-складень «Дванадцять свята» (кін. XVII — поч. XVIII ст.), скіфське бронзове дзеркало, 173 книги з Київської історичної бібліотеки (у тому числі книги з колишньої бібліотеки митрополита Флавіана у Києво-Печерській лаврі), які були виявлені в Мюнхені німецькими науковцями та згодом ідентифіковані українськими експертами⁷⁸. Документи Центрального державного архіву кино-фото-фонодокументів (3 890 фотовідбитків), які в роки війни вивіз Айнзатцштаб А. Розенберга, були повернуті у 1997 р. з Федерального архіву ФРН⁷⁹. Позитивними актами з боку Німеччини стосовно України стали також передача в дарунок урядові України коштів у сумі 200 тис. марок на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври, дарунок Міжнародної Фатимської апостольської організації в Німеччині картини невідомого голландського майстра XVII ст. «Мадонна з дитиною» (110 см x 95 см) та дерев'яної скульптури XVIII ст. «Святий Йосип» (110 см) з приватної колекції, реставрація коштом Посольства ФРН в Україні частини предметів декоративно-ужиткового мистецтва з фондів Національного художнього музею України, які повернулися по війні з Німеччини в розстрошеному вигляді⁸⁰.

Привертає увагу той факт, що більшість актів повернення українських культурних цінностей з Німеччини були здійснені завдяки приватній ініціативі німецьких володільців, які добровільно декларували їх та виявляли бажання передавати їх в Україну. Це стало наслідком формування у цей період навколо теми реституції культурних цінностей обопільної позитивної громадської атмосфери. Суспільні настрої, характерні для даного періоду взаємної співпраці України та Німеччини на рівні громадськості може засвідчувати текст з комюніке щодо передачі Україні згаданих вище картин голландського художника та старовинної дерев'яної скульптури: «Один з представників Міжнародної Фатимської апостольської організації в Німеччині, побувавши в Україні з групою паломників, відвідавши святі місця, побачивши також Німецький цвинтар, Бабин Яр, почувши історію вибуху Успенського собору, познайомившись з українськими людьми доручив Отцю Рольфу — Філіппу Шененбергеру пере-

⁷⁷ *Кот Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 139.

⁷⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 589.

⁷⁹ Архівні матеріали, повернуті та передані в Україну у 1993–2015 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds_arkhiv.php

⁸⁰ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 587, 589; *Кот Сергій*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 139.

дати в дар від німецького народу українському народові з любов'ю у Христі в ознаменування примирення пам'яті жертв Другої Світової війни»⁸¹.

Надалі українсько-німецькі переговори з питань повернення та реституції втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей відбувалися доволі періодично і системно. Зокрема, подальші засідання Змішаної українсько-німецької комісії проходили 30 листопада 2001 р, 24–25 листопада 2003 р. (м. Берлін), 2–3 вересня 2004 р. (м. Ялта), 3–5 квітня 2008 р. (м. Мюнхен), 6–7 грудня 2010 р. (м. Львів), 10–12 жовтня 2011 р. (м. Берлін), 9–10 листопада 2016 р. (м. Берлін), 27–28 листопада 2018 р. (м. Київ). Загалом відбулося вже дванадцять засідань Змішаної комісії, що переконливо засвідчує інтенсивність двостороннього діалогу та зацікавлення сторін у тісній взаємній співпраці. Ці показники з упевненістю дозволяють стверджувати, що подібного активного переговорного процесу в питанні повернення та реституції культурних цінностей Україна більше не має з жодною іншою країною світу.

Але дослідження нагромадженого досвіду взаємної співпраці між Україною та Німеччиною у даній сфері також дозволяє засвідчити і наявність доволі складних проблем, які спричинили і продовжують спричиняти суттєвий вплив на практичну сферу реалізації зафіксованих у спільних документах домовленостей.

Уже в другій половині 1990-х років минулого сторіччя увагу експертів привернув той факт, що в підписаних двосторонніх документах з питань реституції були відсутні згадки про погоджені загальні принципи українсько-німецького співробітництва в даній сфері, що мали б бути зафіксовані відповідною угодою. Свідоме чи несвідоме уникнення розгляду цього питання призвело до того, що спільні протоколи засідань делегацій мали яскраво виражений прикладний характер, де мова йшла переважно про конкретні предмети або колекції. Наслідком такого підходу зрештою стали суттєві концептуальні розходження сторін щодо вирішення проблем реституції культурних цінностей на двосторонньому рівні. Мали місце також і факти невиконання вже підписаних угод та досягнутих домовленостей. Так, у серпні 1995 р. Міністерство культури України заборонило раніше узгоджений доступ німецьким експертам до фондів Київського музею західного та східного мистецтва. У відповідь німецька сторона скасувала призначений на листопад того ж року приїзд офіційної делегації ФРН до України та направила до українського уряду жорсткі вимоги повернення до Німеччини наявних в Україні німецьких

---

⁸¹ Міжнародна благодійна асоціація «Тріумф серця». Прес-реліз.

культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої Світової війни⁸². А у проведенні спільних засідань між 1996 р. та 2001 рр. вперше від початку 1990-х рр. заіснувала тривала перерва у чотири роки.

У цьому зв'язку привертає увагу той факт, що у всіх формулюваннях згаданих вище рамкових документів щодо співпраці України та Німеччини у сфері культури відсутні згадки про те, що мова йде про культурні цінності, втрачені або переміщені внаслідок Другої Світової війни. Натомість, йдеться про втрачені або незаконно вивезені культурні цінності загалом, що передбачає розуміння предмету співпраці перш за все в контексті чинних для обох сторін міжнародних конвенцій, декларацій та інших документів стосовно запобігання незаконному ввезенню та вивезенню викрадених і нелегально переміщених через державний кордон культурних цінностей, до яких вони приєдналися.

Разом з тим, коли у липні 1993 р. у Києві відбулося перше засідання представників урядів України та ФРН з даних питань, то *de-facto* вже в самій назві спільного протоколу переговорів було чітко окреслено, що вони відбуваються «з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої Світової війни та в наступні роки». А за їх підсумками сторони протокольно погодилися з тим, що вони проведені відповідно до п. XII Спільної декларації від 9 червня 1993 р. та ст. 16 міжурядової Угоди про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 р.⁸³ Таким чином, це може означати, що представники України і ФРН взаємно погодилися з тим, що термін «втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їхніх територіях» своїм змістом охоплює також «культурні цінності, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої Світової війни та в наступні роки».

У протоколі другого засідання делегацій України та ФРН (3–4 листопада 1994 р.) знову наголошується, що воно відбувається відповідно до існуючих рамкових договорів і окремо зазначається обов'язковість ухвалених рішень для урядів обох сторін: «3. Обидві Сторони підтвердили, що вони уповноважені відповідними урядами вести переговори і ухвалювати рішення з питань повернення культурних цінностей у розумінні статті 16 вищеназваної угоди (про культурне співробітництво — *С.К.*), які є обов'язковими для відповідних державних установ обох Сторін»⁸⁴.

⁸² Сергій Кот. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 140–144.

⁸³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 583.

⁸⁴ Там само, с. 584–585.

Зазначимо, що поміж іншого, в протоколі першого засідання делегацій урядів України та ФРН було зафіксовано пропозиції України щодо «своєчасної підготовки подальших домовленостей з проблем повернення культурних цінностей» (п. 1). Очевидно, що такі домовленості окрім фіксації та вирішення окремих питань організації роботи експертів сторін та конкретних прикладів щодо культурних цінностей, які були предметом двосторонніх переговорів, мали б також і з'ясувати спільне розуміння ключових методологічних питань такого співробітництва. У тому числі питання предмету переговорів — а які, власне, культурні цінності слід вважати «втраченими або незаконно вивезеними» (так само — «втраченими або незаконно переміщеними під час Другої Світової війни та в повоєнні роки»? Безумовно, з точки розу організації переговорного процесу було б доцільно офіційно з'ясувати, яким чином і у якій мірі обидві сторони, котрі як держави, що постали вже після подій Другої Світової війни (ФРН багато раніше, а Україна — значно пізніше), загалом мають відношення до подій війни та періоду повоєнних років і на підставі яких базових засад між ними мають вирішуватися конкретні питання долі культурних цінностей, з тим пов'язаних. На жаль, в процесі подальших переговорів предметом спільних протоколів і надалі були виключно окремі ситуації навколо конкретних об'єктів культури чи колекцій культурних цінностей. Але базові концептуальні засади організації переговорного процесу так і лишилися не опрацьованими сторонами.

Між тим, така ситуація створила певну правову колізію між законодавчими нормами України та ФРН стосовно переміщених культурних цінностей. Як вже зазначалося вище, відповідно до ст. 3 Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р., культурними цінностями України (тобто такими, які на законних засадах перебувають на її території — *С.К.*), поміж іншого є «культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни як часткова компенсація за заподіяну окупантами шкоду»⁸⁵. Дана норма закону, зокрема, трактується як така, що визначає культурні цінності, переміщені з території Німеччини під час війни та в перші повоєнні роки, як ті що є «частковою компенсацією» за спричинені нацистською Німеччиною як країною-окупантом втрати українських культурних цінностей внаслідок війни. Автоматично ці культурні цінності вважаються такими, що на законних підставах перебувають на території України. Вже зверталася увага на дискусійність цієї норми

---

⁸⁵ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/1068-14>

українського закону, проте вона дотепер є частиною законодавства України. У той же час, на рівні федерального законодавства ФРН переміщені з території Німеччини під час та після Другої Світової війни культурні цінності вважаються незаконно вивезеними культурними цінностями, які є власністю німецької держави і підлягають безумовному поверненню до ФРН. Отже, коли мова йде про міждержавну співпрацю, є підстави вважати, що кожна із сторін вкладає власний зміст у розуміння головного предмету спільних договорів, декларацій та протоколів — поняття (і юридичного терміну) «втрачені та незаконно вивезені культурні цінності». І поміж інших факторів, саме цим можливо пояснити помітне зниження ефективності двосторонньої співпраці в даній сфері. Тож узгодження позицій сторін із зазначеного питання є важливою умовою для продовження міждержавного діалогу.

Ця проблема має також і суспільно-політичний контекст. З часів СРСР в українському суспільстві на рівні не лише побутової свідомості, а й на рівні професійних переконань багатьох науковців міцно ствердилося переконання, що переміщені внаслідок Другої Світової війни на територію України німецькі культурні цінності є компенсацією за завдані нацистським режимом збитки українській культурі і тепер з позицій справедливості та моралі ці предмети не мають повертатися до Німеччини⁸⁶. І така позиція значною має місце і в середовищі українських політиків та урядовців, відповідно справляє вплив на ухвалення політичних та державних рішень з даних питань.

З свого боку, вже наприкінці 1990-х — на поч. 2000-х рр. власне протилежне бачення суті існуючої проблеми доволі чітко почало виявлятися в позиції офіційних чинників, які представляли Німеччину. Зокрема, на наш погляд, в узагальненому вигляді в той час позиція німецької сторони ґрунтувалася на декількох основних тезах:

– сучасна Німеччина не може нести відповідальність за злочини нацистів, пов'язані з розграбуванням і знищенням культурних цінностей України;

– на німецькій території більше немає українських культурних цінностей, їх усі повернули після війни до СРСР. Для Німеччини це питання закрите. Якщо в Україні немає яких-небудь втрачених у роки війни

---

⁸⁶ Акуленко Віктор. Поки законодавство чинне, його треба дотримуватися // Пам'ятки України. 2006. № 4. С. 104–105; Акуленко Віктор. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів // Пам'ятки України. 2018. № 1–2. С. 84; Проф. Віктор Акуленко. Дещо про нормативне регулювання «реституції» культурних цінностей з України // Забута спадщина. 29 січня 2019 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/advice/1175.html?fbclid=IwAR2rq169sZ6hFJdkaUPhSkD5QAJVR0UQG00WF92pl-LDT1HXrmlxcaEqz4g>

цінностей культури, вона самостійно повинна шукати їх у Росії або ще десь де-інде;

– післявоєнний вивіз німецьких культурних цінностей у СРСР суперечив міжнародно-правовим актам і був неправильним визначально як у моральному, так і в юридичному відношенні. Німецькі культурні цінності повинні повернутися у Німеччину. Будь-які спроби узаконити факт переміщення цих цінностей у колишні республіки СРСР, а нині незалежні держави, включаючи й Україну, не мають правових підстав;

– питання про т. зв. «компенсаторну реституцію», тобто про можливості якої-небудь компенсації втрат культурних цінностей за рахунок переміщених німецьких цінностей категорично не визнається⁸⁷.

У визначеному контексті, ці тези переконливо ілюструє текст листа Посольства Німеччини в Україні, спрямованого у жовтні 2000 р. до редакції газети «Дзеркало тижня» з огляду на розгорнуту дискусію щодо цих питань: «Німеччина повернула після Другої Світової війни українські культурні цінності колишньому СРСР і цим виконала свої міжнародно-правові зобов'язання... Багато українських культурних цінностей залишилося після повернення з Німеччини в Росії, і тепер незалежна Україна вимагає їхнього повернення від Росії. Згідно з принципом обопільності в міжнародному праві, Україна зобов'язана повернути німецькі культурні цінності. Повертаючи німецькі культурні цінності в Німеччину, згідно з чинним міжнародним правом, Україна могла б закласти певну базу для розвитку механізму, що сприяв би отриманню культурних цінностей від Росії»⁸⁸.

З позицій українських втрат культурних цінностей внаслідок війни, такий підхід до проблеми вочевидь є несправедливим щодо України як жертви агресії з боку нацистського режиму Німеччини. Адже він не дає жодної відповіді на вкрай важливі для неї питання про те, як бути з безповоротними втратами цінних фондів та національних реліквій, втраченою фактично деяких цілих провінційних музеїв, експонати яких так і не повернулися в Україну? У тому числі з тими, котрі не фігурують у післявоєнних реституційних документах, а часто — і в німецьких документах воєнного часу (тобто, просто розтягалися німецькими військовими та високопосадовцями поза діяльністю спеціальних служб)? Як подолати наслідки втрат і хоча б частково компенсувати ці втрати українським установам культури? Адже це втрати культурного надбання всього українського народу, які складають цілі пласти його історичної пам'яті й

⁸⁷ *Сергій Кот*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 140–141.

⁸⁸ *Рожен Олександр*. Україна відкриває Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // *Дзеркало тижня*. 2000. 21 жовтня. С. 14.

національної культури і не можливо не говорити про подолання наслідків цих втрат?

Цілком очевидно, що саме така неясність перспектив подальшого співробітництва з Німеччиною у питаннях реституції призвела до істотної зміни суспільної думки в Україні, яка набула суперечливого і доволі контроверсійного характеру, що, своєю чергою, спричинило відповідну реакцію української влади в цілому.

Найбільший суспільний резонанс у цьому контексті викликало обговорення питання щодо повернення до Німеччини у 2001 р. так званого «Архіву Баха» — унікальної збірки рукописів європейських композиторів XVI–XIX ст. з колекцій Берлінської Співочої академії (Zing-Akademie), що, як вже зазначалося вище, у перші повоєнні роки потрапила на територію України і загалом нараховувала 5 173 одиниць зберігання (понад 1 млн. нотних аркушів). Серед них — автографи та першодруки творів членів родини Й.-С. Баха — Вільгельма Фрідемана Баха та Карла Філіпа Емануеля Баха, Дж. Перголезі, В.-А. Моцарта, А. Вівальді, Телемана, Гайдна, Генделя, Л.-В. Бетховена, Мендельсона, українського композитора Бортнянського та багатьох інших⁸⁹.

Перша реакція на оприлюднення в 1999 р. інформації про «Архів Баха» та звернення Німеччини щодо його повернення з боку державних органів України була негативною. Голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей О. Федорук висловився категорично проти передачі цього архіву Німеччині. Таку ж позицію зайняли ряд членів Комітету з питань культури та духовності Верховної ради України, дирекція ЦДАМЛМ України⁹⁰. Однак вже наступного року на сторінках тижневика «Дзеркало тижня» з'явилася суперечлива інформація, що архів буде переданий Німеччині, або, навіть, проданий до США. Якщо друга версія була одразу спростована, то перша знайшла своє офіційне підтвердження. Зокрема, було опубліковане повідомлення, що під час зустрічі Президента України Л. Кучми з канцлером ФРН Г. Шрьодером у Лейпцигу у 2000 р. йшлося про наявність на території України цієї збірки та обговорювалася її подальша доля⁹¹. Нарешті, 12 січня 2001 р. в ході консультацій статс-секретаря Міністерства закордонних справ ФРН Вольфганга Ишингера з першим заступником голови Верховної Ради України В. Медведчуком, з боку представника ФРН пролунала заява, що під час візиту Президента України Л. Кучми до Німеччини 18–20 січня «буде

---

⁸⁹ Пасічник Неля. Вказ. праця, с. 42; Рожен Олександр. Вказ. праця; Осипчук Ігорь. Вказ. праця.

⁹⁰ Пасічник Неля. Вказ. праця, с. 42–44.

⁹¹ Рожен Олександр. Вказ. праця.

досягнуто прориву» у питаннях повернення до ФРН документів з «Архіву Баха». Ця заява була підтверджена В. Медведчуком⁹². І дійсно, під час офіційного візиту до ФРН Л. Кучми в ході зустрічі з канцлером Г. Шрьодером він передав йому декілька сторінок партитури Й.-С. Баха з колекції архіву⁹³. Продовженням цього кроку стало підписання міждержавної угоди про вирішення питання щодо повернення «Архіву Баха» до Німеччини у тримісячний термін⁹⁴. 18 вересня 2001 р. Кабінет міністрів України ухвалив постанову «Про вилучення документів з Національного архівного фонду та їх передачу Урядові Федеративної Республіки Німеччини», яка була підписана прем'єр-міністром України А. Кінахом. У постанові, зокрема, зазначалося: «Вилучити з Національного архівного фонду документи Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва (фонд № 441 «Матеріали діячів західноєвропейського мистецтва і літератури XVI–XIX століть», обсягом 5 119 справ), які є трофейними матеріалами Другої світової війни, та передати їх Урядові Федеративної Республіки Німеччини»⁹⁵. Інформація про повернення архіву до Німеччини одразу стала важливою темою для провідних інформаційних агенцій⁹⁶. 30 листопада того ж року газета «Урядовий кур'єр» повідомила про офіційну передачу до Німеччини 5 119 одиниць зберігання зі збірки «Архіву Баха» та підписання відповідного міждержавного акту⁹⁷. При цьому, німецька сторона погодилася з тим, щоб частина архіву, зокрема твори Д. Бортнянського, М. Березовського, а також ряду інших композиторів із слов'янських країн залишилися в Україні. Окрім того, передана частина архіву мала бути скопійована для ЦДАМЛМ України⁹⁸.

Такі дії української влади по поверненню німецьких культурних цінностей одержали неоднозначну оцінку в публічному просторі України. Більше того, у політичних колах і на суспільному рівні цей крок офі-

---

⁹² Осипчук Игорь. Вказ. праця.

⁹³ Леонид Кучма: Нынешние политические провокации в Украине направлены на остановку реформ // Факты и комментарии. 2001. 20 января.

⁹⁴ Романюк Александра. Судьба «Архива Баха» решится на днях // Сегодня. 2001. 17 января.

⁹⁵ Про вилучення документів з Національного архівного фонду та їх передачу Урядові Федеративної Республіки Німеччини. Постанова Кабінету міністрів України від 18 вересня 2001 р. № 1202. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1202-2001-%D0%BF#Text>

⁹⁶ Україна зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей не менше, ніж Німеччина — міністр культури // УНІАН. № 325-5. 2001. 26 грудня.

⁹⁷ Волга Людмила. Архіви Й.-С. Баха передано Німеччині // Урядовий кур'єр. 2001. 30 листопада.

⁹⁸ Частина «Архіву Баха» назавжди залишиться в Україні // Київ на долонях. 2001. 12 грудня.

ційного Києва був підданий різкій критиці. З політичними заявами, що засуджували дії президента й уряду України офіційно виступила низка впливових політичних сил. Соціалістична партія України розцінила цей акт як «розбазарювання державної власності» та «чергове пограбування держави», кваліфікувала його як «односторонній» та як такий, що суперечить національним інтересам України⁹⁹. Як суто кон'юктурний політичний акт, однобічну поступку і помилку України, що позбавляє її можливості повернути свої втрачені цінності у майбутньому, засудили цей крок Українська Народна Партія «Собор»¹⁰⁰, а також об'єднання «За Україну»¹⁰¹. Критичні публікації з'явилися у періодичній пресі України¹⁰². Як порушення міжнародно-правових норм та норм українського законодавства розцінили цей акт передачі культурних цінностей і деякі українські фахівці з права¹⁰³.

Про складність питання та рівень суспільного резонансу в Україні щодо повернення до Німеччини «Архіву Баха» засвідчує той факт, що протягом вже понад ніж дев'ятнадцяти років після здійснення даного акту, в Україні досі низка експертів різко-критично оцінює цей крок з українського боку і вважає, що він був суто політичною акцією, не мав підстав за своєю суттю, бо поверталися предмети культури, які є компенсацією Україні за заподіяні збитки, а процес ухвалення відповідних рішень та процедура передачі супроводжувалися значними порушеннями українського законодавства щодо міжнародних договорів України, збереження національного архівного фонду. У тому числі, такі тези послідовно обстоює відомий український історик права В. Акуленко¹⁰⁴.

⁹⁹ *Ніколаско Станіслав*. Чергове пограбування держави. Заява Соціалістичної партії України «Лівий центр — соціалісти і селяни» про розбазарювання державної власності // *Голос України*. 2001. 22 грудня.

¹⁰⁰ Про плани Л. Кучми передати Німеччині архів колишньої Лейпцігської співочої капели. Заява Прес-служби Української народної партії «Собор» // *Самостійна Україна*. 2001. № 1–2 (січень).

¹⁰¹ *Романюк Александра*. Судьба «Архива Баха» решится на днях // *Сегодня*. 2001. 17 января.

¹⁰² *Захаркін Степан*. Цивілізоване варварство // *Українське слово*. 2001. 25–31 січня; *Його ж*. Цивілізоване варварство триває? // *Українське слово*. 2001. 20–26 грудня; *Новицький Василь*. Хто хоче «зіграти» на нотах Баха? // *Українське слово*. 2001. 27 вересня — 3 жовтня; *Кот Сергій*. Межа компромісу // *Українське слово*. 2001. 18–21 лютого.

¹⁰³ *Акуленко Віктор*. Поки законодавство чинне, його треба дотримуватися // *Пам'ятки України*. 2006. № 4. С. 104–105.

¹⁰⁴ *Акуленко Віктор*. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів // *Пам'ятки України*. 2018. № 1–2. С. 86–87; Проф. *Віктор Акуленко*. Дещо про нормативне регулювання «реституції» культурних цінностей з України // *Забута спадщина*. 29 січня 2019 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

У цьому зв'язку слід зазначити, що, на нашу думку, з правової точки зору, сам по собі акт повернення до Німеччини нотного «Архіву Баха» цілком відповідав міжнародно-правовим нормам, що регламентують співробітництво з повернення та реституції культурних цінностей, в тому числі вони були застосовані і до ситуації щодо пам'яток, втрачених під час Другої Світової війни та в результаті її наслідків. За своєю суттю в цілому він відповідав і окремим положенням українського законодавства, у тому числі, Ст. 1 і ст. 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Передача цієї колекції до Німеччини також була юридично обумовлена комплексом двосторонніх договорів між Німеччиною та колишнім СРСР, правонаступником яких стала Україна, а також договорів, укладених безпосередньо між Україною та Німеччиною, які були ратифіковані Верховною радою України і у яких зафіксовані положення щодо співробітництва в справі розшуку, повернення та реституції втрачених під час Другої Світової війни культурних цінностей. На підставі цих норм діє міждержавна комісія, узгоджені протоколи засідань якої є правовою підставою для ухвалення відповідних постанов Кабінету міністрів України щодо передач культурних цінностей. Отже, в цілому, цей процес, на нашу думку, був юридично регламентований і унормований. Позитивно його можна оцінити і з морального боку — це був акт справедливості по відношенню до законного власника нотної колекції, втраченої в роки війни, який підтвердив декларації України щодо готовності до співпраці із зацікавленими сторонами у вирішенні складних питань повернення та реституції культурних цінностей. Тож Україна зайвий раз довела, що готова діяти за визнаними демократичними стандартами.

Разом з тим, слід визнати, що в процесі переговорів з української сторони були допущені вольові і недостатньо прозорі механізми, внаслідок чого міждержавний протокол про передачу «Архіву Баха» до ФРН було доручено одноосібно підписати послу України у ФРН поза межами роботи Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України та офіційної делегації, яка вела відповідні переговори з німецьким урядом. Слід погодитися з висновками про те, що питання було вирішено винятково з політичних міркувань — президентові Кучмі, що тоді опинився у міжнародній ізоляції в результаті «касетного скандалу», був необхідний дипломатичний прорив, тож з метою привернути увагу до України та знайти впливового союзника в особі німецького уряду, який тоді головував у Євросоюзі, цілком мож-

ливою представлялася передача «Архіву Баха» Німеччині. Таким чином були задіяні усі можливі на той час «вольові» методи вирішення питання, коли була дана директива підготувати і забезпечити таку передачу.

Тим самим, переговори щодо умов та процедури повернення унікального нотного зібрання колосальної антикварної вартості фактично були виведені за рамки загального переговорного процесу між Україною та Німеччиною в питаннях реституції і, зрештою, не принесли Україні жодних дивідендів в концептуальному плані. Це призвело до одностороннього характеру даної передачі культурних цінностей без опрацювання та документування взаємних зустрічних кроків німецької сторони щодо розшуку та повернення втрачених українських культурних цінностей. Виготовлені за рахунок німецької сторони копії документів збірки та залишена в Україні її частина, що стосувалася творчості слов'янських композиторів, поза всякими сумнівами, є добрим досвідом у вирішенні долі окремої колекції. Але цей акт доброї волі України у двосторонній співпраці практично не позначився на принципових засадах німецької позиції на переговорах з питань реституції. Як засвідчує міжнародний досвід, акти передач культурних цінностей подібного значення використовуються для зміцнення міжнародного авторитету країни та двосторонніх стосунків, проходять надзвичайно урочисто і помпезно. Однак зробивши в цілому позитивний крок, України не змогла ефективно скористатися з нього ні на зовнішньому, ні на внутрішньому відтинках. Більше того, українські високопосадовці високого рангу були відсутні на урочистому концерті у Берліні, де презентувалися твори, що виконувалися за повернутими до Німеччини архівними матеріалами.

Окремо слід зазначити, що постанова Кабінету міністрів України щодо передання «Архіву Баха» до Німеччини у деяких положеннях не повною мірою відповідає вимогам Ст. 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Зокрема, такого поняття як «трофейні матеріали Другої світової війни» ні в цьому законі, ні в інших нормативних документах України не було і поки що немає. Тоді як у Ст. 5 закону зазначається: «Культурні цінності, що на законних підставах перебувають у власності фізичних чи юридичних осіб України, але походження яких пов'язане з історією та культурою інших держав, можуть бути повернуті до цих держав шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок»¹⁰⁵. Тож, по-перше, лишилося неясним, чи на законних підставах ця збірка перебувала в українському архіві

---

¹⁰⁵ Закон України «Про ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>

відповідно до положення Ст. 3 щодо культурних цінностей, «переміщених на територію України внаслідок Другої Світової війни як часткова компенсація за заподіяні окупантами збитки»? Чи це є незаконно переміщені культурні цінності, повернення яких у такому випадку мало б регулюватися Ст. 31 даного закону? Якщо ці цінності підпадали під норми Ст. 5 закону, то їх повернення до Німеччини малом відбуватися «шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок»¹⁰⁶. Але ні першого, ні другого, ні, навіть, третього варіанту у тексті постанови немає, бо у ній відсутнє слово «дар». Безперечно, такі помилки створили сприятливий ґрунт для критики процесів повернення культурних цінностей з України до Німеччини в цілому.

Як наслідок, тема реституції культурних цінностей та питання співпраці з Німеччиною стали в Україні непопулярними, її почали уникати першочергово політики і державні службовці. Характерною в цьому відношенні була заява міністра культури України Ю. Богуцького, зроблена ним вже 26 грудня 2001 р, невдовзі після передачі «Архіву Баха» до Німеччини: «Ми в усній формі заявили німецькій стороні, що Україна більше не розглядатиме пропозицій Німеччини щодо повернення культурних цінностей, поки вона не дасть чіткої та ясної відповіді на наші пропозиції про повернення наших культурних цінностей в Україну»¹⁰⁷. Показово, що про чергове офіційне засідання двосторонньої українсько-німецької комісії з питань реституції восени 2004 р. в українську пресу не надійшло жодної офіційної інформації. Українській спільноті про це стало відомо тільки з короткого повідомлення інформаційної агенції «Німецька хвиля».

Відлунням тих подій та їх впливу на офіційну позицію України на переговорах з Німеччиною може бути запис, внесений до спільного протоколу за підсумками чергових українсько-німецьких переговорів у грудні 2010 р. за ініціативою української делегації: «Українська сторона ще раз наголосила, що, як жест доброї волі, готова розглядати можливі варіанти компромісних рішень щодо німецьких культурних цінностей, переміщених в Україну внаслідок Другої світової війни, за умови повернення втраченого в Україну або ж компенсації аналоговими експонатами» (п. 5 протоколу)¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Україна зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей не менше, ніж Німеччина — міністр культури // УНІАН. № 325-5. 2001. 26 грудня.

¹⁰⁸ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол УІІІ засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та неза-

Наявність невирішених питань в українсько-німецьких взаєминах навколо проблеми реституції переміщених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей засвідчує ситуація, яка склалася навколо пам'яток культури, що в повоєнні роки опинилися у фондах Симферопольського художнього музею. Як вже зазначалося, вони були передані до нього 1 вересня 1953 р. з Ялтинського краєзнавчого музею, до якого, в свою чергу, потрапили за актом від 9 січня 1950 р. від «Комендатури № 8». Загалом тоді музею було передано 87 полотен голландських, фламандських, німецьких, англійських, французьких, італійських та інших митців¹⁰⁹. Протягом багатьох повоєнних десятиріч вони зберігалися в фондах музею в таємному режимі у «спеціальному сховищі» (т.зв. «спецхран»). Про імовірне перебування переміщених з Німеччини картин в Симферопольському художньому музеї деякі експерти на підставі архівних документів висловлювали припущення ще в середині 90-х років ХХ ст.¹¹⁰ Припущення про це з боку німецької сторони були зафіксовані в підсумкових документах українсько-німецьких переговорів з питань реституції в лютому 1996 р.¹¹¹ Проте лише через кілька років співробітнику Інституту історії України НАН України С. Коту за архівними джерелами та німецькими даними про втрачені культурні цінності вдалося атрибутувати 28 творів живопису і виявити, що вони походять з художнього Сюрмонт-музею німецького міста Аахен¹¹². У 2007 р. директор Симферопольського художнього музею Л. Кудряшова вперше здійснила атрибуцію усієї колекції та опублікувала список наявних у ній творів живопису. В публікації було підтверджено походження їх переважної більшості з аахенського музею¹¹³. З свого боку, пошуками втрачених внаслідок війни творів мистецтва займався Сюрмонт-музей м. Аахен, за даними якого з його фондів у роки війни зникло 275 картин з числа евакуйованих нацистами¹¹⁴.

конно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. 7 грудня 2010 р. С. 2.

¹⁰⁹ Відділ фондів Симферопольського художнього музею. Акт от 1-го сентября 1953 г., г. Ялта. Арк. 1–7.

¹¹⁰ *Сергій Кот*. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля, с. 132.

¹¹¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 589.

¹¹² *Олешко Олесь*. В поисках утраченного // Профиль. 2009. № 8, 28 февраля. С. 36.

¹¹³ *Кудряшова Л.В.* Собрание западноевропейской живописи в Симферопольском художественном музее // Двенадцатые крымские искусствоведческие чтения 2007 г.: вопросы теории, истории и критики искусства Крыма. Симферополь, 2008. С. 34–41.

¹¹⁴ Liste der aus dem Suermondt-Ludwig-Muzeums verschwundenen Gemalde. 1996; Liste der wahrend der Auslagerung verlorengegangenen Gemalde des Suermondt-Ludwig-Muzeums. 2001.

Влітку 2008 р. дирекція Симферопольського художнього музею організувала відкрити виставку, що включала практично усі наявні твори західноєвропейського мистецтва з колишнього «спецхрану». Серед відвідувачів цієї виставки були й німецькі туристи, які після повернення до Німеччини повідомили про картини з Аахену німецькій пресі. Ця звістка на кілька місяців стала головною темою німецьких ЗМІ і викликала у країні справжній ажіотаж.¹¹⁵ Міністерство закордонних справ Німеччини заявило, що буде домагатися повернення усіх наявних у Симферопольському музеї картин до ФРН. У січні 2009 р. до Симферополя прибула делегація аахенського Сюрмонт-музею з метою ознайомлення з колекцією та ідентифікації наявних у ній творів живопису. Вже сам цей факт мав активне обговорення в українській пресі¹¹⁶. Проте представники Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України категорично відкинули можливість передачі цих картин до Німеччини, зазначивши, що вони є «власністю України»¹¹⁷. Проти повернення картин до ФРН висловилася директор Симферопольського художнього музею Л. Кудряшова, яка вважала їх компенсацією за практично повністю втрачену під час війни колекцію музею¹¹⁸. Дискусії щодо доцільності вимагати від України повернення симферопольської збірки творів мистецтва з довоєнних німецьких збірок розпочалися також і в самій Німеччині. Зокрема, статті на цю тему з'явилися в пресі м. Аахена. У тому числі, там друкувалися думки представників України, які привертати увагу німецької громадськості до повного знищення німецькими військовими зібрання Симферопольської картинної галереї в роки війни (Л. Кудряшова, С. Кот). А впливова партія «зелених» ФРН навіть зробила офіційну заяву, у якій піддавалася критиці позиція Міністерства закордонних справ Німеччини щодо реституційних претензій

---

¹¹⁵ In Aachen verschollene Gemalde angeblich in Ukraine aufgetaucht. 06.11.2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www/ad-hoc-news.de.

¹¹⁶ *Курьшико Диана, Львовски Майк.* У нашего музея хотят отобрать полотна-трофеи // Сегодня. 2008. 18 ноября; Ладыгина Марина. Немецкие эксперты изучают картины Симферопольского художественного музея // Комсомольская правда в Украине. 2009. 21 января; Симферополь надеется на помощь немцев в реставрации трофейных картин // Кореспондент. 2009. 21 января; Немецкие эксперты приехали в Крым для идентификации аахенских картин // УНИАН-КРЫМ. 2009. 20 января. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://crimea.unian.net/rus/detail/8913>; Немецкие музейщики не собираются отбирать картины у Симферопольского художественного музея // Новости Крыма. 2009. 21 января. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.allcrimea.net>.

¹¹⁷ *Курьшико Диана, Львовски Майк.* Вказ. праця.

¹¹⁸ *Олешко Олеся.* Вказ. праця, с. 38.

до України¹¹⁹. На цьому тлі розгляд питання щодо реституції переміщених творів мистецтва до Німеччини з Симферопольського художнього музею був призупинений німецькою стороною.

Проте в Україні були зроблені кроки для ґрунтовного вивчення цієї колекції та введення її в широкий науковий обіг. Спільними зусиллями Інституту історії України НАН України та Симферопольського художнього музею за благодійної підтримки з США та України було підготовлене видання, у якому опубліковані матеріали з історії Симферопольського художнього музею та його долі в роки Другої Світової війни, ґрунтовний каталог і альбом колекції творів західноєвропейського живопису, яка була повністю втрачена внаслідок війни та послідовно відновлювалася на протязі усіх повоєнних десятиліть. У тому числі, вперше в сучасній Україні висвітлюється доля переміщених культурних цінностей, що опинилися у його фондах, прослідковано обставини їх надходження до музею, подано результати їх ідентифікації та дослідження походження кожного окремого твору мистецтва. У виданні опубліковані видатні шедеври XVII–XX ст., котрі до Другої Світової війни перебували у фондах музеїв Аахена, Дрездена, Берліна (Німеччина), та доля яких на протязі багатьох повоєнних десятиліть була невідомою. Кольорові репродукції цих та інших шедеврів живопису з зібрання Симферопольського художнього музею були опубліковані вперше в їхній історії¹²⁰.

Проте попри неузгодження базових підходів до вирішення проблеми повернення та реституції втрачених в роки Другої Світової війни культурних цінностей, українсько-німецький діалог продовжувався. Після певної перерви все ж знову з'явилися позитивні сигнали про можливість відновлення того широкого та продуктивного співробітництва між Україною та Німеччиною в даній сфері, який був започаткований в перші роки незалежності України та мав місце впродовж 90-х років XX ст. — на початку 2000-х років.

Перш за все, було продовжено обмін інформацією.

Так, зокрема, у квітні 2004 р. відповідно до раніше досягнутих домовленостей у створену в Німеччині базу даних Координаційного центру з питань втрачених культурних цінностей у м. Магдебург *Lostart.de* було розміщено дані на понад ніж 7000 культурних цінностей, втрачених в Україні в роки Другої Світової війни, які належали до довоєнних фондів

---

¹¹⁹ Die Freundschaft ist willkommen // Aachener Nachrichten. 2009. 29. Januar; Von Eckhard Hoog. Grune: "Kooperation statt Ruckforderung" // Aachener Nachrichten. 2009. 13. Januar.

¹²⁰ Кот С.И., Кудряшева Л.В. Искусство в пламени войны. Произведения западно-европейской живописи в собрании Симферопольского художественного музея: каталог и альбом. Симферополь–Киев: Издатель Жерибор, 2015. 300 с.

шести музеїв України¹²¹. У 2010 р. кількість таких облікових записів про втрачені українські пам'ятки виросла до 10 000¹²².

Під час засідання спільної комісії у 2004 р, українська сторона офіційно підтвердила свою готовність передати до Німеччини 76 одиниць видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен, що по війні потрапили до бібліотеки Центрального ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України, та 879 примірників видань з бібліотеки Музею цукру в Берліні, що перебували на збереженні у фондах бібліотеки Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості. Також підтверджено наміри України передати до Німеччини 270 одиниць збереження з Національного музею історії України та 14 творів мистецтва з Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури після спільного експертного дослідження цих пам'яток та їх ідентифікації. Німецькій делегації було повідомлено щодо наявності в Сумському обласному художньому музеї та Полтавській галереї мистецтв двох картин з палацу-резиденції в Дессау герцога Йоахіма Ернста фон Ангальта. Це, відповідно, картина майстерні Ван Дейка «Принц Оранський та його дружина Амалія» і робота Й.Г. Бека «Амалія Августа та Фредеріке, принцеса Ангальт-Дессау»¹²³. Однак в подальшому щодо ідентифікації цих творів в українській сторони виникли сумніви і питання вирішення їх долі було відкладене до отримання консолідованого висновку експертів обох країн¹²⁴. Пізніше, у 2010 р. в ході VIII засідання Змішаної комісії німецька сторона офіційно подякувала дирекції Львівської національної галереї мистецтв за надану інформацію про перебування у цьому музеї трьох картин, які до 1945 р. імовірно належали до фондів Дрезденської картинної галереї. Серед них могли бути картини Абрагама Мінйона «Квітова ваза на темному тлі» та «Квіти і плоди на блакитній стрічці»¹²⁵. А у 2011 р. Україна передала до

---

¹²¹ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VI засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 3 вересня 2004 р. С. 2.

¹²² Там само. Протокол VIII засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 7 грудня 2010 р. С. 2.

¹²³ Там само. Протокол VI засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 3 вересня 2004 р. С. 3–4.

¹²⁴ Там само. Протокол VII засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 5 квітня 2008 р. С. 4.

¹²⁵ Там само. Протокол VIII засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 7 грудня 2010 р. С. 5.

Німеччини цифрові копії титульних аркушів 4 900 книг з бібліотеки Берлінського інституту цукрової промисловості та 125 копій з титульними аркушами нововиявлених видань в бібліотеці Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості, походження яких не було встановлено раніше і потребувало додаткової ідентифікації¹²⁶.

У квітні 2015 р. німецька сторона передала дирекції ЦДАВО України 10 000 цифрових копій зі звітами німецької «оперативної групи Штумпп» за 1941–1943 рр. про українські міста, села та області. Ці копії виготовив Федеральний архів ФРН у м. Кобленц для Державної архівної служби України і музею «Меморіал пам'яті жертв Голодоморів в Україні»¹²⁷.

Продовжувався взаємний обмін експертами обох сторін, які мали можливість працювати у фондах музеїв, архівів та бібліотек Німеччини та України. Так, українські фахівці неодноразово мали можливість працювати в Мюнхені, Кобленці, Берліні, Магдебурзі, а також в Дрездені, Мюнстері, Унтерульдінгені. Німецькі експерти відвідали українські установи у Львові, Полтаві, Сумах, Чернігові, Києві та Симферополі.

Було продовжено і практичне повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. І факти щодо актів такого повернення є доволі промовистими.

У 2001 р. з Німеччини через Посольство ФРН до України було повернуто картину невідомого голландського художника XVII ст., яка була вивезена нацистами з Уманської картинної галереї¹²⁸. 2006 р. з ФРН до Центрального державного архіву кіно-фото-фоно-документів ім. Г.С. Пшеничного повернулися 234 одиниці зберігання фотодокументів (фотопозитиви), які були вивезені з архіву в роки війни¹²⁹.

18 листопада 2009 р. у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького відбулася урочиста передача музейних раритетів, втрачених у воєнні роки. Це був коштовний двотомник байок Лафонтена у оправі із золотим тисненням та золотим зрізом, ілюстрований чудовими гравюрами 1822 та 1823 рр., виданий в Парижі у 1875 р. Свого часу вони належали сину одного з фундаторів музею Олександра Поля — Борису Полю, про що свідчать книжкові знаки — штампи та екслібриси. Згідно із заповітом Олександра Поля до історичного музею була передана і багатотисячна родинна бібліотека, серед томів якої опинилися й книги з

---

¹²⁶ Там само. Протокол XI засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. 10 листопада 2016 р. С. 4.

¹²⁷ Там само, с. 5.

¹²⁸ Врятовані. Збережені. Повернені. До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, с. 35.

¹²⁹ Там само, с. 42.

особистим екслібрісом Б. Поля. Під час війни більша частина книг з цього зібрання зникла. І от у жовтні 2009 р. на ім'я директора Дніпропетровської міської бібліотеки з баварського міста Ерланген (Німеччина) надійшла посилка, яку супроводжував лист: «Шановні пані та панове! Ці два красиві й давні томи байок Жана де Лафонтен належать Вашій бібліотеці. Мій батько у 1942 р. провів декілька місяців в Дніпропетровську, будучи цивільною особою, і забрав ці дві книги із собою. Тому я вважаю своїм обов'язком повернути їх у Вашу бібліотеку. З дружнім привітом. Пані Розмарі Бецнер». Виявилося, що якимось переглядаючи фонди своєї домашньої бібліотеки п. Бецнер звернула увагу на печатки з адресою дніпропетровського музею і вирішила повернути книги в Україну. Проведене співробітниками міської бібліотеки дослідження показало, що ці книги мають відношення до бібліотеки Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького¹³⁰.

У березні 2011 року до України були повернуті з Німеччини твори народного декоративного мистецтва, вивезені Айнзатцштабом А. Розенберга у 1943 р. з фондів Київського державного музею українського мистецтва (колекція писанок і декоративна таріль — усього 211 од.). Їх виявили у регіональному музеї м. Хохтадт-на-Дунаї й ідентифікували за участю німецьких та українських фахівців¹³¹.

19 грудня 2013 р. у храмі св. Миколая міста Могилів-Подільський, Вінницької області у День Святого Миколая відбулася передача ікони Божої Матері, яка була вивезена під час Другої Світової війни до Німеччини і довгий час зберігалася у родині громадянина ФРН Айке Ререна. Ймовірно вона належала церкві св. Миколая м. Могилів-Подільський і була вивезена в роки нацистської окупації до Німеччини, де її придбав батько А. Ререна — колишній солдат «Вермахту». А. Ререн звернувся до Посольства України у Німеччині і повідомив про своє бажання повернути цю ікону в Україну¹³².

У липні 2014 р. з Німеччини до України була повернута книга «Святі промови, виголошені за різних нагод» 1771 року видання. Книгу передав Пфальцьській земельній бібліотеці у Шпейері колишній німецький військовий, який, за його свідченнями, знайшов її у 1944 р. серед руїн бу-

---

¹³⁰ Урочисте повернення втраченого музейного раритету. ARTVERTER. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://artverter.com/poster/9271/2/9843.html>

¹³¹ Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Реєстр культурних цінностей, повернутих в Україну за 2011 рік. С. 1.

¹³² До України повертається раритетна ікона Божої Матері вивезене під час Другої Світової війни. Міністерство культури України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/347164>

динку пастора у с. Бортничах, що на Галичині. Повернуте цінне видання направили до Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України¹³³.

28 листопада 2018 р. в ході чергового засідання Змішаної українсько-німецької комісії німецька сторона офіційно повернула в Україну картину видатного українського живописця другої пол. 19 — поч. 20 ст. Сергія Васильківського «Етюд з будинком»¹³⁴. Її вивезли з України в роки Другої Світової війни. Знайшли пейзаж у кінці 2016 р. в Німеччині. А в грудні того року харківські музейники отримали лист від комісара кримінальної поліції Берліна Маркуса Шенфельда. Він повідомив, що в поліцію принесли картину з інвентарними номерами. Комісар перевірів полотно через міжнародну базу втрачених культурних цінностей і припустив, що її автором може бути художник з Харківської області С. Васильківський. Коли Харківський художній музей отримав фотографію зворотного боку картини, то зміг розшифрувати всі абрєвіатури і написи — картина дійсно виявилася написаною С. Васильківським. «Це визначна подія в культурному житті українського суспільства, адже це єдиний твір з Харківського музею, що через 75 років повертається до музейного зібрання полотен художника, котре свого часу було подаровано художником Харкову. Зворушливим є і той факт, що на етюді художник зобразив свій будинок», — говорив міністр культури Є. Нищук 20 грудня 2016 р. під час урочистої передачі картини музею¹³⁵.

Новий резонансний акт передачі культурних цінностей мав місце наприкінці травня 2019 р., коли до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського з Німеччини повернувся унікальний історичний документ XVIII ст. — Жалувану грамоту Петра I від 1708 року про поставлення на Київську митрополію Іоасафа Кроковського. В роки Другої Світової війни її було вивезено з колекції рукописного відділу Бібліотеки Академії наук України (нині НБУВ НАН України), зокрема із зібрання документів Софійського монастиря, у складі котрого зберігалися доку-

¹³³ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VIII засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. 7 грудня 2010 р. Додаток 1 до п. 5. С. 1.

¹³⁴ Німеччина повертає Україні втрачену під час Другої світової війни картину Сергія Васильківського «Етюд з будинком». Міністерство культури України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245438468&cat_id=244913751

¹³⁵ З Німеччини до Харкова повернулася картина відомого художника, що зникла в часи Другої світової. Українські новини. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukranews.com/ua/news/603648-z-nimechchyny-do-kharkova-povernulasya-kartyna-vidomogo-khudozhnyka-shho-znykla-v-chasy-drugoi>

менти Київської митрополії та колекції Софійської митрополичої ризниці. Цей факт було встановлено завдяки спільним дослідженням групи німецьких та українських експертів. З'ясувалося, що після війни через приватну особу (колишнього німецького офіцера «Групи Кюнцберга») історичний документ опинився у м. Тюбінгені, в Інституті східноєвропейської історії та регіональних досліджень Тюбінгенського університету. Згодом за участю німецьких та українських фахівців пам'ятка була ідентифікована як документ з довоєнної колекції Бібліотеки АН УРСР. У квітні 2019 року цю унікальну грамоту було доправлено з Німеччини до Києва. А 30 травня відбулася її офіційна передача у фонди НБУВ НАН України¹³⁶.

Поверталися культурні цінності і до Німеччини. 20 лютого 2004 р. під час візиту до Німеччини президент України Л. Кучма у Берліні передав два альбоми з гравюрами з Дрезденського Кабінету гравюр¹³⁷. У 2008 р. з України до Німеччини було повернуто рисунок Георга Фрідріха Августа «Види Валамонте», яка в роки війни була втрачена Дрезденським кабінетом гравюр і після війни вивезена з Німеччини невідомим радянським солдатом. Цей рисунок передав до Посольства ФРН в Україні приватний колекціонер, в якого він зберігався в останні роки¹³⁸. 27 червня 2013 р. в Національній парламентській бібліотеці України відбулася церемонія передачі Україною німецькій стороні 713 книжок з бібліотеки Музею цукру в Берліні. Німецькі книги були вивезені на територію України під час Другої Світової війни та до цього часу зберігалися у фондах бібліотеки Державної наукової установи «Український науково-дослідний інститут цукрової промисловості». Хронологічні межі переданих книжок та видань — 1832–1944 рр. Зміст видань стосується наукових і виробничих питань, пов'язаних із цукровою промисловістю. Книги надруковані здебільшого німецькою мовою, були також видання англійською, французькою та італійською мовами¹³⁹.

¹³⁶ До Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського повернувся унікальний історичний документ XVIII століття. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5110>

¹³⁷ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол VI засідання українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. 3 вересня 2004 р. С. 2.

¹³⁸ Там само. Протокол VII засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. 5 квітня 2008 р. С. 3.

¹³⁹ Україна передасть Німеччині книги, вивезені під час Другої світової війни. Міністерство культури України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/334378>; Україна повернула Німеччині 713 книг,

Особливість проблеми повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі полягає в тому, що вона може бути вирішена тільки шляхом діалогу сторін і пошуку порозуміння на основі доброї волі і норм права. Очевидно, що прийшов час як для Німеччини, так і для України шукати додаткові точки дотику і ґрунт для нових компромісів. Старі стратегії себе вичерпали. Необхідні нові підходи, що покликані відновити атмосферу довіри і відкритості в двосторонніх відносинах у питаннях реституції.

При виробленні загальних принципів двосторонньої співпраці, слід враховувати з одної сторони, втрати українських культурних цінностей внаслідок Другої Світової війни, а з другої сторони — конкретні історичні обставини, за яких культурні цінності потрапляли на територію України та їх реальний правовий статус. Не менш важливим питанням є врахування обома сторонами морального контексту теми втрачених і переміщених культурних цінностей. А це, в першу чергу, — усвідомлення обома сторонами відповідальності перед українською культурою за неподолані наслідки втрат культурних цінностей України внаслідок Другої Світової війни. Чому в першу чергу? А тому, що саме злочини нацистів на українській території та втрати культурних цінностей України є тим ключовим фактором, який передував усім іншим наслідкам війни в контексті даного питання. Тож чи мають сторони моральне право залишити ситуацію з втраченими культурними цінностями України такою як вона є зараз в процесі сучасних переговорів? Очевидно, що ні. Що очікує від переговорів з Україною Німеччина є абсолютно зрозумілим: отримання максимально повної інформації про німецькі культурні цінності на території сучасної України з метою реконструкції історичних колекцій, встановлення місць перебування об'єктів, що до них належали та в перспективі можливість їх повернення до Німеччини. А що очікує від двосторонньої співпраці Україна, зокрема, за об'єктивних умов, коли на території сучасної Німеччини можуть бути виявлені додатково лише переважно поодинокі предмети культури, вивезені свого часу нацистами з території України? Тобто в умовах, коли логічне для таких переговорів питання так званих «зустрічних кроків» та «принципу взаємності» в практичній площині матиме значні труднощі для вчинення пропорційних зустрічних кроків з об'єктивних причин.

Дослідження долі і обставин повернення в Україну з Німеччини більшості культурних цінностей вказують на те, що актуальним є вив-

чення персоналій безпосередніх учасників подій на окупованій території України і прослідковування їх подальшої долі, родинних архівів та збірок, контактів з колегами після війни. Це може привести до нових знахідок і в цій ідеї слід цілковито підтримати проф. В. Айхведе, який її озвучив, виходячи з власного досвіду пошукової діяльності. Слід визнати той факт, що коли Україна починала міждержавний діалог з Німеччиною на поч. 1990-х років, то очевидно мали місце доволі ідеалістичні і завищені очікування та сподівання щодо бурхливого потоку наших повернутих культурних скарбів, втрачених внаслідок минулої війни. Ці сподівання не виправдалися — до України повертаються наші реліквії, але дуже точно, і зовсім не масово. Вочевидь, така сувора реальність має внести корективи в українські очікування від співпраці з ФРН, спонукати до вироблення нових спільних стратегій та форм співробітництва. І Україні, і Німеччині доведеться шукати компромісний вихід, якщо є щире бажання сторін до подальшої співпраці.

Сьогодні ми маємо ситуацію, коли Україна, як держава, що була відновлена у 1991 році після довгих десятиліть перебування у складі СРСР, не була причетна до актів переміщення німецьких культурних цінностей в роки війни та перші повоєнні роки на її сучасну територію. Вона по факту правонаступності успадкувала разом з іншими матеріальними цінностями включно з фондами музеїв, архівів, бібліотек та інших закладів культури і науки наявні на її території культурні цінності, пов'язані з історією та культурою Німеччини. Умовно кажучи, у даному випадку Україна виступає «сумлінним набувачем» цих культурних цінностей, який не знав і не міг знати усіх обставин, за яких ці культурні цінності опинилися на її території. Так само Україна успадкувала від колишнього СРСР і ту правову невизначеність щодо переміщених культурних цінностей, яка пройшла метаморфози від «трофеїв війни» до «культурних цінностей, що тимчасово перебувають на території СРСР». І одним з найскладніших завдань для незалежної України є питання визначення — то що собою являють сьогодні для неї німецькі культурні цінності, які за часів СРСР опинилися на її території. Сучасна Федеративна Республіка Німеччина також є новою державою, створеною 20 вересня 1949 р. на німецькій землі після поразки нацистського «третього рейху». 7 жовтня 1949 р. була створена НДР. Офіційне об'єднання територій ФРН та НДР в єдину німецьку державу відбулося 3 жовтня 1990 р. Формально, сучасна ФРН не несе відповідальності за злочини нацистів проти культурної спадщини України. Так само, як Україна, вона «успадкувала» на своїй території ті предмети культури, які були вивезені з території України нацистами під час війни. Але сучасна ФРН претендує на повернення культурних цінностей, які були вивезені з

території переможеної внаслідок Другої Світової війни нацистської Німеччини. Виникає логічне запитання: стверджуючи свої права на ці німецькі культурні цінності, правонаступником і спадкоємцем яких вона себе вважає, чи готова сучасна ФРН, відповідно, прийняти на себе і певні зобов'язання щодо історичної відповідальності за злочини, скоєні нацистами проти культури України та завдані їй збитки? Очевидно, що відповідь на це питання повинна бути так само надана у спільному документі України та ФРН щодо принципів взаємної співпраці з питань вивезених та незаконно переміщених внаслідок війни культурних цінностей (спеціальний протокол, декларація або інші форми документа), який безумовно потрібен для подальшого зрозумілого та ефективного розвитку міждержавних відносин у цій сфері.

У цьому зв'язку, на наш погляд, необхідно шукати нові форми двосторонньої співпраці. Серед таких аспектів співробітництва може бути допомога Україні (інформаційна, технічна, юридична і фінансова) через спільні пошукові проекти з розшуку великих колекцій, що зникли безслідно і доля яких дуже схоже нагадує долю легендарної російської «Бурштинової кімнати». На наш погляд, далеко не вичерпані і можливості розшуку втрачених українських культурних цінностей на німецькій території серед громадських, приватних і університетських колекцій. Досвід спільних досліджень з встановлення походження культурних цінностей виявився ефективним і заслуговує на подальше застосування в аналогічних випадках. Більше того, праця таких спільних груп науковців може стати результативним фактором у встановленні походження та обставин вивезення культурних цінностей з України, які будуть виявлятися у третіх країнах. Україна потребує фінансової участі Німеччини у вирішенні питань щодо фінансової компенсації за твори мистецтва та предмети старовини, які були вивезені нацистами, а сьогодні виявляються у приватних руках володільців, які купували їх на міжнародних аукціонах і не знали, що ці культурні цінності є викраденими під час війни. Зокрема, саме через вимоги виплати компенсації, зокрема, сьогодні не вдається повернути ряд пам'яток, виявлених під час продажу з аукціонів на Заході. Можливе створення спільних спеціальних фондів для придбання на аукціонах, в антикварних салонах і в приватних осіб пам'яток культури, пов'язаних з історією України або таких, котрі хоча б якоюсь мірою могли б замінити втрачені в роки війни предмети. Приміром, сьогодні антикварні ринки Європи перенасичені українськими культурними цінностями у зв'язку з справжнім потоком нелегального експорту антикваріату з країн колишнього СРСР, що полинув у Європу з кінця 80-х років ХХ ст. У той же час, вартість, приміром, робіт маловідомих західноєвропейських майстрів XVII–XVIII ст. на європейському анти-

кварному ринку на порядок менше, ніж в Україні. Тому такий проект може бути успішним. Крім того, необхідно визнати, що неможливо цілком відкидати ідею компенсації військових втрат українських музеїв. З позицій реалізму зрозуміло, що на практиці така компенсація не може бути повною, і буде лише символічно-частковим покриттям завданих збитків. Тут можливе вироблення загального розуміння механізму такої умовної компенсації. У тому числі, німецька сторона повинна дати можливість німецьким музеям, що зацікавлені в поверненні своїх культурних цінностей, приймати самостійні рішення про те, якою мірою вони можуть допомогти українським музеям перебороти наслідки війни. Можливо, це можуть бути деякі предмети з тих «трофейних» фондів, що багато десятиліть зберігалися в цих музеях та інших закладах культури України. Серед можливих спільних кроків — участь Німеччини в масштабних українських проектах у сфері культури, що розраховані на тривалу перспективу. Ці приклади є лише малою частиною напрямків можливого двостороннього співробітництва.

Зрозуміло, що проблема переміщених культурних цінностей дуже складна і багатогранна. Окрім суто моральних аспектів, вона є сферою «великої політики» та міждержавних стосунків. Кроки назустріч у поверненні культурних цінностей є особливими політичними актами, які сприяють зміцненню дружніх стосунків між державами та народами. Такі вияви доброї волі є важливим стимулом не лише для поглиблення міжнародного культурного співробітництва, але й є сферою політичних відносин найвищого рівня. Тому такі кроки, безумовно, потрібні.

Чи не найбільш важливою і актуальною частиною проблем визначення долі втрачених та незаконно переміщених культурних цінностей ми вважаємо вирішення питання про відкритість і вільний доступ до переміщених культурних цінностей. Бо ці «втрачені скарби» передусім повинні служити інтересам культури і науки, суспільству в цілому. Можливо висловити переконання, що саме тут можливе повне взаєморозуміння і різні форми співпраці як на рівні держав, так і на рівні конкретних музеїв, бібліотек та інших установ різних країн. Дискусії про статус і реституцію таких культурних цінностей повинні вестися окремо від питань їх відкритості. А відкриття раніше засекречених «закритих фондів» переміщених колекцій повинне, передусім, вітатися усіма учасниками діалогу і не мати наслідком заходи політичного тиску щодо їх негайного повернення до Німеччини. Бо сьогодні саме це є головним стримуючим чинником для багатьох музеїв, архівів і бібліотек, наукових установ України, де ще зберігаються колишні «трофейні» німецькі фонди.

8.3. Україна і Республіка Польща

Серед численних напрямків сучасного українсько-польського співробітництва особливе місце посідає тема повернення та реституції культурних цінностей, яка обумовлена історичними обставинами, що впродовж століть супроводжували відносини між двома сусідніми народами та на державному рівні.

У польському суспільстві ще живе певна ностальгія по Україні з огляду на давню і не дуже давню історію, багатьох поляків з територією України пов'язують конкретні спомини про своїх предків та сторінки біографії. Власний історичний досвід та емоції від тісного співжиття двох народів мають і українці. І цей емоційний фактор є надзвичайно впливовим для обох сторін в питаннях, які стосуються культурної спадщини. У цьому зв'язку можливо згадати і тривале перебування в минулому у складі спільних державних утворень, яскраві моменти тісної співпраці і взаємні збройні протистояння, а також неодноразові зміни кордонів між сторонами, які мали місце у спільній історії. Зокрема, кордони між Польщею і Україною протягом лише ХХ ст. змінювалися мінімум тричі. В цей й же період Польща та Україна були учасницями війн і збройних конфліктів, які супроводжувалися взаємними втратами культурних цінностей. Усі ці історичні нашарування залишили глибокий слід в історичній пам'яті обох народів, є доволі сильним емоційним фактором, який дотепер справляє надзвичайно великий вплив на взаємини між обома сторонами у різних сферах двосторонніх відносин. Безумовно, до цього історичного тла потрібно ставитися з розумінням та максимально об'єктивно. Особливим чином події минулого позначилися на долі культурних цінностей, котрі практично завжди опинялися заручниками історичних обставин і вже тепер, через десятиліття і століття, привертають увагу громадськості та державних інституцій обох країн, багато в чому визначають їхні двосторонні відносини.

Характеризуючи значення та складність комплексу питань, пов'язаних з проблемами втрачених культурних цінностей, заступник директора Державних архівів Республіки Польща професор В. Стемпяк слушно констатує: «Для багатьох держав власне питання, пов'язані з цими цінностями, мають пріоритетне значення у їх міжнародній діяльності. Не виправдалися надії, що з часом будуть лагодитися виникаючі навколо цих проблем напруги, а зростаючі кожного року технічні можливості репродукції документів національної спадщини будуть мати значний вплив на знаходження можливих до загального схвалення рішень... Навколо викликаючих дискусії та суперечки архівних матеріалів, бібліотечних та музейних зібрань починає поставати специфічна атмосфера, у якій їх роль

та значення набирають насправді незвиклої цінності. У подібній ситуації знаходження раціональних рішень не приходить легко!»¹⁴⁰.

Із цими словами важко не погодитися. Адже саме даний комплекс проблем є важливою частиною тих складних випробувань спадщиною минулого, що їх переборюють у двосторонніх відносинах Україна і Польща на шляху сучасного процесу пошуків українсько-польського взаєморозуміння. Цілком очевидно, що їх об'єктивне осмислення не лише допоможе заповнити певні прогалини у висвітленні історії українсько-польських відносин, але й зможе сприяти пошукам взаємних компромісів у їх розвитку на сучасному етапі.

Польща однією з перших країн світу беззастережно визнала державну незалежність України. Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, підписаний у Варшаві 18 травня 1992 р. президентами Л. Кравчуком і Л. Валенсою, поміж іншого, містив важливу для обох сторін статтю 13, що визначила напрямки двостороннього співробітництва у сфері збереження культурної спадщини (п. 4). У тому числі, мова йшла про розшук і повернення культурних цінностей, що були втрачені або незаконно вивезені¹⁴¹.

Президент Польщі Лех Валенса як жест доброї волі передав Президентові України Леоніду Кравчуку в дарунок Україні шість папок з частини архіву Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, що під час Другої Світової війни опинилася на території Польщі і зберігається в Бібліотеці Народовій у Варшаві¹⁴².

Подальшим важливим кроком по створенню правової та організаційної інфраструктури двостороннього діалогу стала міждержавна «Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в справі охорони і повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей» від 25 червня 1996 р., яка визначила і конкретизувала предмет та рамки взаємної співпраці сторін. Зокрема, Ст. 2 угоди задекларувала: «З метою захисту, збереження, пошуку і повернення культурних цінностей, пов'язаних з культурою та історією Договірних Сторін, що були визнані як втрачені або незаконно переміщені на територію іншої Договірної Сторони, Сторони утворюють

---

¹⁴⁰ Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2009. S. 15.

¹⁴¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 556–557.

¹⁴² Федорук Олександр. Україна–Польща: хто кому винен? // Голос України. 1997. 17 квітня.

Міжурядову українсько-польську комісію (далі — Міжурядова комісія)»¹⁴³.

До компетенції Міжурядової комісії віднесено пошук, облік та ідентифікація культурних цінностей, які є предметом розшуку з боку України та Польщі, взаємне інформування сторін про їх результати, а також підготовка експертних висновків (Ст. 3). В складі комісії можуть утворюватися постійно діючі або тимчасові групи експертів з питань пам'яток археології, історії, предметів мистецтва, архівних документів, бібліотек та інших напрямків, на які покладається реальна пошукова та дослідницька праця, ідентифікація культурних цінностей та підготовка пропозицій щодо їх повернення (Ст. 4, Ст. 5). Угодою передбачається також проведення спільного обліку, інвентаризації та дослідження культурних цінностей, що пов'язані з історією та культурою кожної сторони, встановлення їх кількості та стану збереження (Ст. 1), пошук та ідентифікація культурних цінностей, які є предметом розшуку з боку обох країн (Ст. 3), створення спільного банку даних про втрачені культурні цінності та можливість спільних видань (Ст. 6)¹⁴⁴.

Ці події відбувалися на складному тлі пристрастей, що вирували в суспільній думці як у Польщі, так і в Україні у першій половині 90-х років ХХ ст. навколо питання втрачених культурних цінностей. У польських засобах масової інформації набула широкого розголосу тема повернення польських культурних цінностей з України, зокрема, зі Львова. На думку значної частини польських інтелектуалів і політиків, усі попередні акти передач з України в Польщу об'єктів польської культурної спадщини, здійснені протягом післявоєнного років, не вичерпали проблему, тому до неї варто повернутися знову. Спочатку відкрито зазвучала тема «Оссолинеуму» — у січні 1990 р. на засіданні польського Сейму офіційно розглядалося питання про повернення зі Львова в повному обсязі його колишніх фондів. Тоді ж польський міністр культури Кшиштоф Скубішевський зробив публічну заяву про те, що «Оссолинеум» ніколи не належав місту Львову, а лише фізично розташовувався на його території і тому повинен бути переданий польському народові¹⁴⁵. Надалі, у польських засобах масової інформації тема повернення польських культурних цінностей з України набула широкого розголосу. У тому

---

¹⁴³ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 556, 559; *Dziedzictwo archiwalne we wspolpracy Polski i Ukrainy. Praca zbiorowa pod redakcia Wladislawa Stepniaka*, s. 24.

¹⁴⁴ *Dziedzictwo archiwalne we wspolpracy Polski i Ukrainy. Praca zbiorowa pod redakcia Wladislawa Stepniaka*, s. 23–25.

¹⁴⁵ *Марчук Л.* Чисті договори роблять ширих приятелів // Вільна Україна. 1990. 25 лютого.

числі, обговорювалося питання висунення до України вимог щодо повернення музейних колекцій, архівів, бібліотек, які залишилися на землях, що відійшли від Польщі у 1944–1945 рр. Крім фондів колишнього «Оссолінеуму» називалися картини польських художників у Львівській картинній галереї, Львівському історичному музеї, фонди колишньої Королівської бібліотеки і Кременецького музею в Києві, збори картин у Вінниці і Житомирі й ін. Акценти робилися на ніби-то вкрай незадовільному стані пам'яток польської культури у фондах українських музеїв, архівів та бібліотек, що начеб-то становило загрозу самому їхньому існуванню.

З іншого боку, українська преса та діячі культури у відповідь публікувала коментарі, які категорично заперечували такі вимоги. Зокрема, перший заступник голови правління Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури І. Кудін наголошував на великій кількості українських культурних цінностей на теренах Польщі і на односторонній характер передач культурних цінностей до цієї країни в останні десятиріччя: «Скільки я себе пам'ятаю, завжди стоїть питання, що потрібно повернути Польщі ще щось. Однак, чому ніколи уряд України не ставив і не ставить питання, що треба робити це взаємно?»¹⁴⁶. З категоричними запереченнями проти передачі до Польщі фондів колишньої бібліотеки «Оссолінеум» одразу виступила популярна львівська газета «Вільна Україна»¹⁴⁷. «Необґрунтованими, безпідставними домаганнями» було названо польські претензії на фонди львівських бібліотек і музеїв на сторінках газети «За вільну Україну»¹⁴⁸. «Не може бути й мови про розпорошення унікальних книжкових фондів: вони формувалися в українському місті, є нашою територіальною власністю і тут, в Україні, мають залишитися», — наголосив голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України О. Федорук¹⁴⁹. «Збірки Оссолінеуму реституції не улягають», — під такою промовистою назвою була опублікована стаття директора Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України Л. Крушельницької¹⁵⁰.

Перше засідання Міжурядової українсько-польської комісії відбулося в травні 1997 р. у Львові. Українська сторона виявила небачену до того

¹⁴⁶ Кіндрась К. У Києві завершує роботу перший конгрес Міжнародної асоціації українців // Радянська Україна. 1990. 3 вересня.

¹⁴⁷ Марчук Л. Вказ. праця.

¹⁴⁸ На засадах справедливості // За вільну Україну. 1992. 1 жовтня.

¹⁴⁹ Федорук Олександр. Україна – Польща: хто кому винен? // Голос України. 1997. 17 квітня.

¹⁵⁰ Крушельницька Лариса. Збірки Оссолінеуму реституції не улягають // UNIVERSUM. 1997. № 5. С. 42–45.

часу відкритість — польським експертам були продемонстровані усі фондосховища ряду провідних музеїв, архівів і бібліотек Львова, де зберігалися пам'ятки польського походження. І виявилось, що стан збереження у них фондів польського походження цілковито задовільний. Можливо, саме ця українська відкритість багато в чому визначила наступне істотне зниження суспільної напруги навколо реституційних питань, розгляд яких в подальшому відбувався як принципова, але партнерська дискусія. Автору судилося бути членом української делегації на тих історичних переговорах і представляти Україну в спільній протокольній групі, яка готувала перший двосторонній протокол Міжурядової комісії, і він добре пам'ятає ту приховану напругу, яка нуртувала під час переговорів, і те взаємне полегшення, коли було досягнуто перших компромісних формулювань, зафіксованих у протоколі засідання. Багато в чому цьому сприяла і особиста позиція керівника польської делегації, відомого польського культурного та політичного діяча, Уповноваженого Уряду Республіки Польща з питань польської культурної спадщини за кордоном Тадеуша Поляка. «Історія тисне на нас з різних сторін», — так відверто він передав свій емоційний стан після виступів представників обох делегацій, характеризуючи цю делікатну тему. Тоді сторонами були визначені важливі технічні умови та алгоритм польсько-української співпраці, погоджено питання створення ряду двосторонніх експертних груп. Та чи не найважливішим для досягнення взаєморозуміння та зміцнення взаємної довіри, на нашу думку, був запис, зафіксований у п. 4 спільного протоколу: «Польська сторона із задоволенням оцінила заходи з охорони, консервації та загальний стан фондів тих культурних цінностей, які пов'язані з історією і культурою польського та українського народів та констатувала необхідність продовження консерваційно-реставраційних робіт»¹⁵¹.

У вересні 1997 р. Польща направила до України офіційну вимогу на передачу їй львівської колекції колишнього Закладу ім. Оссолінських. А до кінця того ж року надійшли подання на цілий ряд історичних колекцій і окремих предметів, що, на думку польської сторони, тепер можуть перебувати в музеях Львова. Серед них — предмети з фондів колишнього Музею ім. Короля Яна III (до 50 тис. одиниць), і 650 предметів з колишньої колекції А. Смолінського, передані власником до цього музею у 1925 р.; дві львівські гармати XVI ст. з колишніх фондів музею Вавельського замку в Кракові, що на рубежі 1930–1931 рр. були передані в Історичний музей м. Львова; близько 5 тис. предметів з колишньої колекції Болеслава Оржеховича, що складалася зі збірок стародавньої зброї і

¹⁵¹ Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka, s. 30.

збірок художніх творів, у 1919 р. подарованих колекціонером Львову (входила у фонди Музею ім. Короля Яна III). Близько 1 500 предметів з колишньої колекції Лозинських, що у 1914 р. була передана власником на «одвічний депозит» до Музею ім. Короля Яна III¹⁵². Ці вимоги польської сторони розпочали польсько-українську дискусію навколо конкретних колекцій та предметів. У подальшому, до польських вимог додалися й інші культурні цінності, які стали предметом дискусій. Зокрема, вкажемо на деякі з них: книги Коронної Метрики № 139 за 1666–1706 рр. та № 262 за 1699–1700 рр. (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка), пергаментні документи міста Бохні XIV–XVIII ст. (Центральний державний історичний архів України, м. Київ), колекція інкунабул (бібліотека Львівського національного університету) та інші.

В процесі двосторонніх переговорів свої вимоги щодо реституції культурних цінностей, які, за українськими даними, були вивезені нацистами з окупованих територій і після Другої Світової війни опинилися на території Польщі, подала й українська сторона. Зокрема, відомо, що в період німецької окупації України вивезення українських музейних цінностей відбувалося переважно через польську територію. І одним з пунктів їхньої концентрації був Краків. Іноді потяги з фондами українських музеїв простоювали тут місяцями, проводилася їхня інвентаризація і переупакування. Тож показовими стали декілька встановлених науковцями прикладів.

Українським археологам вдалося з'ясувати, що нині у Кракові в одному з музеїв знаходиться частина археологічних колекцій Державного історичного музею в Києві, що були вивезені у 1943 р. з України і лишилися у Кракові під час німецького транспортування. З часів війни збереглася невелика шкатулка зі срібними і бронзовими прикрасами VI–XII ст. До 60-х років XX ст. вони перебували у фондах краківського музею неопрацьованими і неатрибутованими. Згодом були внесені у інвентарні описи

---

¹⁵² Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Wniosek rewindykacyjny zbiorow Boleslawa Orzecowicza, Warszawa, czerwiec 1997 r. 3 S.; Wniosek rewindykacyjny pamiatek narodowych z Muzeum im. Jana III Sobieskiego, Warszawa, czerwiec 1997 r. 2 S.; Wniosek rewindykacyjny regaliow z d.kolekcji Lozinskih, Warszawa, czerwiec 1997 r. 2 S.; Wniosek rewindykacyjny obiektow z kolekcji Adama Smolinskiego z d. Muzeum im. Jana III Sobieskiego we Lwowie, Warszawa, czerwiec 1997 r. 4 S.; Wniosek rewindykacyjny odnosnie dwoch luf armatnich, wlasnosc Zamku Krolewskiego na Wawelu — Panstwowych Zbiorow Sztuki, Warszawa, czerwiec 1997 r. 1S.; *Ком С.* Загальні висновки щодо подання реституційних претензій Польської Сторони на колекції та збірки українських музеїв в рамках роботи українсько-польської Міжурядової комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей. 12 с.

як «старі львівські зібрання». У 1991 р. реліквії були виставлені на музейну виставку «Ювелірні прикраси минулих епох». Після цього 18 предметів (переважно давньослов'янські срібні фібули та інші прикраси) були досліджені і опубліковані польським археологом професором Краківського Ягеллонського університету М. Парчевським. Парчевський встановив, що виставлені на виставці предмети ідентичні опублікованим ще до 1917 року предметам з колекції Б. і В. Ханенків, яка зрештою надійшла до Київського художньо-промислового та наукового музею (згодом — Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, Київський історичний музей тощо). Опубліковані М. Парчевським інвентарні номери на прикрасах повністю ідентифіковані українським археологом і журналістом Є. Гороховським та археологом з Петербурга О. Щегловою з відповідними інвентарними номерами та описами, що зберігаються в архівах сучасного Національного музею історії України¹⁵³. Відомо, що археологічні колекції Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка були вивезені з Києва разом з експонатами інших українських музеїв окремим потягом восени 1943 р. до Кракова. Німецькі документи засвідчують, що музейні цінності були вивезені з Києва 7 жовтня 1943. Вагони з фондами українських музеїв прибули до Кракова 18 жовтня 1943 р. Вивезення здійснювалося за дорученням Айнзатцштабу А. Розенберга під керівництвом доктора Ріхарда Штамфуса. Після прибуття до Кракова потяг протягом тривалого часу перебував на станції. Частина колекцій була перенесена до приміщень університету та краківських музеїв на збереження й додаткове опрацювання (перепакування, описи). У 1944 ешелон був відправлений на територію Німеччини в містечко Гохштадт-на-Дунаї в Баварії. При цьому, вочевидь, частина колекцій в силу нез'ясованих обставин залишилася в Кракові.

За даними Харківського художнього музею, в Національному музеї у Варшаві знаходиться картина відомого художника-передвижника Г. Мясоедова «Посуха», що до війни належала Українській картинній галереї в Харкові (тепер Харківський художній музей). Це засвідчують записи в інвентарній книзі (інв. № 97, 283x140) і акти збитків музею внаслідок німецької окупації¹⁵⁴. Варшавський музей придбав картину у 1949 р. від приватної особи і тепер заперечує її ідентифікацію, вважаючи, що мова йде про різні версії картини¹⁵⁵. Також українська сторона поставила

¹⁵³ *Гороховский Евгений*. Встречное движение: две истории о приключениях сокровищ культуры Украины и Германи в XX веке // *Зеркало недели*. 2000. № 34 (2–8 сент. 2000), № 35 (9 сент. 2000).

¹⁵⁴ ДАХО. Ф. Р-5029. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 14 зв; спр. 62. Арк. 4.

¹⁵⁵ Архів Сергія Кота. Лист директора Харківського художнього музею В. Мизгіної від 7 липня 2000 р. і додатки.

питання щодо перевірки картини Йоганна Баптиста Лампі «Портрет Станіслава Малаховського», втраченою з колишнього Київського музею західного і східного мистецтва, яка може зберігатися там само.

Атрибутовано актову книгу Львівського гродського суду 1687 р. (Державний архів у Кракові), яка є складовою частиною цілісного фонду документів Львівського гродського суду, що нині зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Книга з цієї колекції, вочевидь, випадково залишилася у Кракові під час організації повернення фондів з довоєнних зібрань Львівського міського архіву у 1945–1946 рр. з Кракова до Львова. Ще 4 актові книги XVII–XVIII ст. з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, які 1943 р. були вивезені нацистами з Києва, атрибутовано у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві¹⁵⁶. У Варшаві знаходяться вивезені під час нацистської окупації зі Львова архіви Наукового товариства ім. Т. Шевченка (вважається, що взагалі було вивезено 65 скринь). Нині вони зберігаються у Національній бібліотеці у Варшаві¹⁵⁷. У Польщу перебувають документи з архівного фонду Армії УНР — у фонді Української союзницької армії за 1918–1921 рр. (Центральний військовий музей у Варшаві).

Крім того, предметом активних польсько-українських дискусій періоду 1990-х — початку 2000-х років поза офіційними перемовинами стало право на реституцію колекції малюнків А. Дюрера, вивезених нацистами з окупованого Львова і які після війни виявилися розпорощеними по різних музеях і колекціях у світі¹⁵⁸.

Загалом протягом 1997–2015 рр. відбулися шість засідань Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (м. Львів, 14–15 травня 1997 р.; м. Варшава, 17–19 лютого 1999 р.; м. Київ, 5–6 березня 2001 р.; м. Варшава, 17–18 червня 2008 р.; м. Львів, 4–5 грудня 2010 р.; м. Ольштин, Республіка Польща, 15–17

---

¹⁵⁶ Поточний архів Державного комітету архівів України. Архівні документи у державних архівах РП, що мають статус незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, березень 2005 р. С. 1.

¹⁵⁷ *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. Варшава; Львів; Нью-Йорк: Український архів і НТШ, 2005.

¹⁵⁸ *Волга Анатолій.* Повертаючись до Дюрера // Президентський вісник. 2000. 9-10 грудня; *Кот Сергій.* Україна-Польща: випробування спадщиною-2 // Політика і культура. 2002. № 9 (140). 12–18 березня. С. 46–47; *Дзюбан Роман.* Чи повернуться в Україну рисунки Дюрера // Пам'ятки України. 2006. № 1–2. С. 81, 84.

червня 2015 р.)¹⁵⁹. Також регулярно проводилися засідання двосторонніх груп експертів з музейних цінностей, бібліотечних цінностей та з питань архівної спадщини.

Результати двосторонньої співпраці за цей період позначені багатьма позитивними досягненнями. Перш за все, слід відзначити великий рівень довіри та відкритості, який сформувався між польськими та українськими експертами та офіційними установами, а також плідні робочі контакти між музеями, архівами та бібліотеками обох країн.

Успішно реалізуються програми співпраці між Львівською Національною науковою бібліотекою ім. В. Стефаника та Національним закладом ім. Оссолінських у Вроцлаві з виявлення та оцифрування матеріалів, які стосуються історично сформованої колекції «Ossolineum». Надзвичайно інтенсивну працю здійснили архівісти обох країн щодо здійснення масштабних проектів з виявлення та копіювання для польських архівів архівних документів «Polonica», що зберігаються в архівах України, а також документів «Ukrainica», які зберігаються в польських архівах і є цікаві для українських дослідників. Польським та українським експертам була надана можливість провести детальні наукові експертизи ряду музейних предметів з метою уточнення їх ідентифікації (картина Г. Мясоєдова «Посуха» та Й.Б. Лампі «Портрет Станіслава Малаховського»)¹⁶⁰. За результатами цих експертиз українська сторона відкликала свій запит щодо картини Йоганна Баптиста Лампі «Портрет Станіслава Малаховського» як такий, що не підтвердився.

У концептуальному сенсі значний інтерес становлять положення Протоколу стосовно концепції спільної польсько-української архівної спадщини (19–20 травня 2006 р.). Згідно з даним документом, спільну архівну спадщину становлять архівні зібрання, які належать до інтегральної частини національного архівного фонду однієї з держав, і які при цьому становлять важливе значення для держави-партнера, але в силу об'єктивних обставин не підлягають домаганням реституції та повернення. Сторони відкрито зафіксували сферу своїх зацікавлень в архівних фондах країни-партнера. Для Польщі це архіви або їх частини, утворені органами державної влади та органами місцевого самоврядування на частині теперішньої території України в період її приналежності до Королівства Польського, Речі Посполитої, пізніше Російської імперії та Австрії, Речі Посполитої Другої, архіви і документи польських громадських і суспільних установ і організацій, військових частин, окремих осіб, родин і сімей,

---

¹⁵⁹ Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka, s. 31–53.

¹⁶⁰ Ibid., s. 50–52.

утворені в ці періоди. Для України взаємний інтерес становлять створені на теперішній території Республіки Польщі архіви і окремі документи українських громадських і суспільних установ і організацій, військових частин, осіб, родів і сімей, створені в період і на території, що в різні часи належала до Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, Речі Посполитої Другої. В практичному плані співпраця сторін з реалізації концепції спільної українсько-польської архівної спадщини полягає у відкритості архівів та доступу до них, підготовка переліків та каталогів архівних зібрань, які підпадають під визначення спільної архівної спадщини, обмін інформацією про стан збереження, обробки та мікрофільмування джерел, а також з планами їх дослідження і видання¹⁶¹.

Для висвітлення практичних аспектів питань повернення та реституції культурних цінностей цікавими для розуміння підходів та зацікавлень сторін є пропозиції взаємного повернення архівних документів, що були напрацьовані представниками архівних відомств Польщі та України у 2003 р. Тоді були взаємно визнані переміщеними культурними цінностями, що, на думку представників України та Польщі, належать до Національних архівних фондів обох країн, доволі широке коло матеріалів. Зокрема, Україна ініціювала включення до нього Кременецькі міські книги, «чорну книгу» злочинців війтовсько-лавничого суду м. Кременця (1747–1764 рр.), Кременецькі гродські акти (фрагменти книг за 1683–1684 рр.), Володимирську гродську книгу (1732 р.), Житомирську гродську книгу (1783 р.), що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві, а також Книгу Львівського гродського суду (1687 р.), яка нині перебуває у Державному архіві в Кракові. З боку польської сторони було запропоновано включити до Протоколу комплекс пергаментних документів, приналежних до історії Краківського і Сандомирського воєводств (22 од. зб., 1396–1760 рр.), що перебувають у фонді Волинського церковно-археологічного товариства в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, та матеріали Комісії для розгляду майново-фінансових претензій між Австрією і Королівством Польським (16 од. зб., 1816–1817 рр.), що нині зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Львові¹⁶². Проте при аналізі даного документа в українських архівістів виникли питання щодо правомірності трактування пропонованих до розгляду польською стороною архівних пам'яток як «втрачених внаслідок Другої Світової війни».

¹⁶¹ Ibid. S. 89–90.

¹⁶² Ibid. S. 75–76.

Разом з тим, доводиться констатувати, що протягом усього періоду двостороннього переговорного процесу в рамках Міжурядової комісії (1996–2020 рр.) не відбулося жодного акта фізичної реституції культурних цінностей від одної сторони до іншої. І є важливим з'ясувати — то у чому ж полягає причина такого стану справ?

На наш погляд, існуючий досвід українсько-польської співпраці в сфері розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених та незаконно переміщених внаслідок Другої Світової війни дозволяє зауважити окремі тенденції, які окреслилися в ході переговорного процесу загалом та визначити головну причину тих розходжень у поглядах на проблему, які все ще існують на двосторонньому рівні.

Так, у процесі практичної реалізації двосторонніх угод і під час роботи Міжурядової комісії стало очевидним, що сторони по-різному трактують предмет угоди, і, зокрема, поняття «втрачені і незаконно переміщені під час Другої Світової війни культурні цінності».

Предметом угоди є винятково культурні цінності, втрачені і незаконно переміщені на території сторін безпосередньо в період, що хронологічно охоплює події Другої Світової війни, тобто — від 1 вересня 1939 р. по 2 вересня 1945 р., а в контексті європейського театру воєнних дій — цей період цілком обґрунтовано може визначатися датами 1 вересня 1939 р. — 9 травня 1945 р.¹⁶³ Під поняттям «територія сторін» при цьому розуміються їхні сучасні політико-адміністративні кордони в межах, зафіксованих післявоєнною системою міжнародних і двосторонніх угод. Крім того, відповідно до міжнародної практики, у цьому контексті предметом розгляду можуть бути також предмети історичного і культурного значення, що у ході післявоєнного реституційного процесу в силу різних обставин не були повернуті на ті території, де вони були втрачені або з яких вони були переміщені.

Вже на початку переговорного процесу польські експерти окреслили своє розуміння предмета угоди доволі широко і повсякчас порушували питання про долю всіх культурних цінностей, що загалом залишилися на територіях, що належали Польщі до 1 вересня 1939 р. і після війни увійшли до складу України. На їх думку, саме внаслідок радянсько-німецького т. зв. «Пакту Молотова–Риббентропа» відбулася «анексія цих територій СРСР». Відповідно, правові акти і практичні дії, зв'язані зі зміною прав власності на культурні цінності (включно з націоналізацією) і радянськими реорганізаціями музейних, архівних і бібліотечних зібрань на територіях, що від 17 вересня 1939 року опинилися в складі СРСР та

---

¹⁶³ Друга Світова війна // Енциклопедія історії України. Т. 2. К.: «Наукова думка», 2004. С. 469–470.

УРСР, на їх думку, не можуть вважатися підставою для ствердження прав власності в умовах сучасної України¹⁶⁴.

Власне, саме таке бачення польською стороною даної ключової проблеми розуміння реституційного процесу, пов'язаного з періодом Другої Світової війни, багато в чому обумовлює ті її ініціативи щодо повернення та реституції конкретних архівних та бібліотечних фондів, музейних колекцій чи конкретних історичних предметів або творів мистецтва, які зафіксовані у документах Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. Ця позиція була підтверджена польською делегацією під час четвертого засідання Міжурядової комісії у червні 2008 р.: «10. Польська Сторона вважає, що об'єкти, що є предметом заявок, внесені Українській Стороні у 1997 р., були незаконно втрачені Польщею внаслідок Другої Світової війни»¹⁶⁵.

Разом з тим, на думку українських експертів, предметом реституції відповідно до двосторонньої угоди не можуть бути культурні цінності, що належать до історично-сформованих на сучасній території України колекцій, включно з територіями, що до 1 вересня 1939 р. знаходилися у складі Польщі. У тому числі, це стосується музейних, архівних і бібліотечних збірок Львова¹⁶⁶. Зокрема, зазначені у заявці польської сторони від 1997 р. предмети та колекції ніколи не були переміщені з території міста Львова: вони знаходилися на території міста до початку Другої Світової війни, перебували в ньому під час подій війни, і залишилися у Львові після війни. Зміна кордонів між Польщею та СРСР, в складі якого свого часу перебувала Україна, зафіксувала зміну державно-територіаль-

---

¹⁶⁴ Акуленко В.І. Україна–Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 10. К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2006. С. 16; Прушинський Я. Пам'ятки старовини. Культурні цінності. Спадщина // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 10. К.: Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, 1997. С. 51.

¹⁶⁵ Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka, s. 51.

¹⁶⁶ Архів Сергія Кота. *Ком.С.І.* Загальні висновки щодо подання претензій польської сторони на колекції та збірки українських музеїв в рамках роботи українсько-польської міжурядової комісії, 1998 р. С. 1–3; *Ком.С.І.* Висновки по окремих збірках і пам'ятках щодо яких подані претензії польської сторони в рамках роботи українсько-польської Міжурядової комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, 1998 р. С. 1–12; Акуленко В.І. Україна–Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.), с. 14–16.

ного статусу Львова включно із закладами культури, які перебували в ньому. Тож, з української точки зору, зазначені колекції не підпадають під процес власне реституції переміщених внаслідок війни культурних цінностей. Адже вони були історично сформовані саме на цій території до війни, перебували на ній під час війни і залишилися на цій території після війни. Відповідно, ці предмети та колекції не можуть бути предметом розгляду в рамках даної комісії та відповідної угоди, згідно з якою вона була створена. Так само, наприклад, в процесі подальших поглиблених досліджень українські експерти-архівісти на основі аналізу даних облікових документів не підтвердили трактування як незаконно переміщених культурних цінностей внаслідок Другої Світової війни додатково заявлених з польської сторони архівних матеріалів, що перебувають у фонді Волинського церковно-археологічного товариства у Центральному історичному архіві України у м. Києві та документів з фондів Центрального історичного архіву України у м. Львові.

Зокрема, на ці обставини було вказано в офіційних експертних висновках щодо поданих польською стороною претензій, які на запит Національної комісії з питань розшуку та повернення в Україну втрачених культурних цінностей у 1997–1998 рр. були підготовлені співробітником Інституту історії України НАН України С. Котом та в ході офіційного засідання Міжурядової комісії в лютому 1999 р. передані польській стороні як позиція України з даного питання. Експертні висновки склалися з двох частин. Перша частина — «Загальні висновки щодо подання реституційних претензій Польської Сторони на колекції та збірки українських музеїв в рамках роботи українсько-польської Міжурядової комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей». Друга частина — «Висновки по окремих збірках та пам'ятках, щодо яких заявлені претензії польської сторони в рамках роботи спільної міжурядової комісії», в яких розглядалися особливості правового статусу кожної окремої колекції та аргументувалася безпідставність претензій польської сторони. На сьогодні ці документи є офіційними документами, які відображують точку зору Української сторони на переговорах в рамках Міжурядової комісії¹⁶⁷.

---

¹⁶⁷ Архів Сергія Кота. *Кот С.І.* Загальні висновки щодо подання претензій польської сторони на колекції та збірки українських музеїв в рамках роботи українсько-польської міжурядової комісії, 1998 р. С. 1–3; *Кот С.І.* Висновки по окремих збірках і пам'ятках щодо яких подані претензії польської сторони в рамках роботи українсько-польської Міжурядової комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, 1998 р. С. 1–12.

В процесі подальших поглиблених досліджень українські експерти-архівісти на основі аналізу даних облікових документів не підтвердили трактування як незаконно переміщених культурних цінностей внаслідок Другої Світової війни додатково заявлених з польської сторони архівних матеріалів, що перебувають у фонді Волинського церковно-археологічного товариства у Центральному історичному архіві України у м. Києві (зокрема, колекція документів з м. Бохні) та документів з фондів Центрального історичного архіву України у м. Львові. Так, зокрема, на виконання доручення Президента України від 28 квітня 2005 р., доручення Кабінету міністрів України від 21 квітня 2005 р. та розпорядження Державного комітету архівів України від 6 травня 2005 р., Експертно-перевірна комісія ЦДІА України у м. Києві у травні 2005 р. провела державну експертизу 22 пергаментних грамот польського походження, які польською стороною були визнані незаконно переміщеними на територію України культурними цінностями й заявлені до обміну. Державною експертизою було встановлено, що згадані грамоти, які зберігаються у фондах архіву (Ф. 205, Волинське церковне археологічне товариство, оп. 1, справи №№ 118–122, 124–126, 130, 131, 133, 133а, 135–138, 141, 146, 148, 151, 154, 156), мають польське походження, належать до історії Краківського і Сандомирського воєводств. Вони не мають відношення до історії України. Серед них Привілеї Владислава II Ягайла від 15 жовтня 1396 р. та від 5 березня 1412 р., Привілеї Казимира IV Ягайла від 16 лютого 1450 р., 13 березня 1463 р. та 20 липня 1470 р., привілей Сигізмунда I від 19 вересня 1515 р. та низка його указів, інші оригінали старовинних пергаментних грамот, датованих по середину XVIII ст. включно. Була визнана історична значущість цих документів для історії Польщі. Разом з тим, ЕПК констатувала, що в архіві відсутні будь-які документальні підтвердження факту переміщення з території Польщі цих пергаментних грамот в період Другої Світової війни.

В лютому 2011 р. ЦДІАУК підготував ще одну ґрунтовну довідку, у якій наголошувалося, що дані пергаментні грамоти були віднайдені і зібрані заснованим у 1893 р. Волинським єпархіальним церковно-археологічним товариством і зберігалися в створеному при ньому Древлехранилищі. Під час Першої світової війни частина зібрань товариства була евакуйована до Харкова, частково потрапила до Києва, Полтави та Москви. У 1926 р. з Москви (з Московського древлехранилища) до Центрального державного історичного архіву у м. Харкові (з 1943 р. Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові) було передано велику кількість документів відповідно до договору між Центрархівом УСРР та Центрархівом РРФСР. В переліках переданих документів згадується 47 старовинних польських грамот, серед яких є й ті, що належать до так званої колекції з м. Бохні. У 1971 р. у зв'язку із ліквідацією Філіалу ЦДІА УРСР у м. Харкові ці

грамоти були передані до ЦДІА УРСР у м. Києві (тепер Центральний державний історичний архів України, м. Київ).

25 лютого 2011 р. відбулося робоче засідання української частини Міжурядової українсько-польської комісії у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей з питань архівної спадщини. В ході засідання на підставі досліджень українських архівістів було ухвалено рішення про те, що комплекс документів з м. Бохні не може вважатися незаконно переміщеними культурними цінностями, не підпадає під дію двосторонньої угоди та норм міжнародного права щодо реституції втрачених чи незаконно переміщених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей, тож, відтак, не може бути предметом переговорів про повернення чи реституцію, або й обмін в рамках даної комісії.

Для досягнення спільного розуміння предмету міждержавних дискусій щодо реституції, важливе значення має той факт, що сучасний процес реституції культурних цінностей в своїх міжнародно-правових основах є перш за все органічним продовженням того повоєнного реституційного процесу, який мав місце одразу після Другої Світової війни і в основі якого перебувала Лондонська декларація від 5 січня 1943 р. та інші міжнародні документи, які визначали ключові принципи та процедури здійснення реституції культурних цінностей. Нагадаємо, що до таких головних принципів повоєнної реституції, зокрема, належали:

- питання реституції власності, переміщеної з територій союзних держав в усіх випадках розглядаються в світлі Декларації від 5 січня 1943 р. (тобто стосувалася предметів культури, конфіскованих або вилучених в інший спосіб нацистським режимом та його союзниками);
- реституція предметів культури не може бути актом репарацій і є окремим процесом;
- реституція обмежується предметами, які можуть бути ідентифіковані;
- вимоги щодо реституції культурних цінностей мали подаватися урядами країн в межах їх територій та від імені громадян і організацій, які на них перебували;
- в разі неможливості реституції втрачених предметів передбачалося право на їх еквівалентну заміну (тобто компенсацію, згодом цей принцип був обмежений рядом країн, які взяли на себе зобов'язання не використовувати для такої заміни предмети культури, які перебували у державних та громадських зібраннях Німеччини)¹⁶⁸.

---

¹⁶⁸ Детальніше див.: *Кот Сергій*. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках // Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 95–106.

Водночас, рішуче засуджуючи разом з польським народом ганебний за своєю суттю «Пакт Молотова–Ріббентропа» 1939 року, зауважимо, що з точки зору міжнародного права та правового врегулювання питань кордонів між Польщею та СРСР, а згодом і Україною, цей пакт формально не має жодного відношення до сучасних кордонів між двома країнами.

Якщо відновити хронологію подій, що стосуються післявоєнних кордонів двох держав, то багато спірних питань можливо вивести за рамки переговорного процесу. Ситуація навколо встановлення українсько-польського кордону детально висвітлювалася раніше (параграф 6.3). Тож додатково зазначимо, що «Пакт Молотова–Ріббентропа» не є юридичним актом, який визначає кордони між Польщею і Україною. Питання кордону вирішувалося у 1944–1951 рр. між урядами СРСР та Польщі в нових умовах повоєнної організації світового порядку, закладеного країнами-переможницями у Другій Світовій війні. Система післявоєнних договорів про кордони була підтверджена українсько-польським договором про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. Отже, сучасні межі українсько-польського кордону юридично оформлені вже після визнання сторонами недійсним пакту «Молотова–Ріббентропа»¹⁶⁹. І цей факт важливо також враховувати в оцінках подій минулого і для пошуків розуміння в питаннях реституції культурних цінностей.

У той же час, усі подання щодо реституції культурних цінностей, переміщених внаслідок Другої Світової війни, внесені українською стороною, повністю відповідають об'єктивному розумінню предмету двосторонніх переговорів. Вони також спираються на норми міжнародного права, які передбачають безумовне повернення незаконно переміщених культурних цінностей до країни походження.

Цілком очевидно, що українцям необхідно з розумінням ставитися до того значення, яке польські культурні цінності, що нині перебувають на території України, мають для польського народу та з повагою ставитися до зусиль, що їх Республіка Польща докладає для того, щоб вони опинилися на сучасній території Польщі. Але як польській, так і українській стороні треба враховувати той факт, що заявлені польською стороною вимоги не можуть бути предметом реституції культурних цінностей в контексті існуючої міжнародно-правових засад та існуючих двосторонніх

---

¹⁶⁹ Детальніше див.: *Ком С.І.* До питання про передачу культурних цінностей з України до Польщі у другій половині 40-х рр. ХХ ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. Вип. 20. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 240–241.

угод. Швидше, вони можуть розглядатися як предмет для окремих переговорів в іншій правовій площині — щодо імовірної їх добровільної «репатріації» або «ревіндикації», а також можливих обмінів на рівноцінні документи і предмети. Але у цьому випадку усі звернення польської сторони будуть обговорюватися виключно під кутом доброї волі України.

До речі, саме таку позицію стосовно культурних цінностей, які перебували на територіях, що за підсумками Другої Світової війни увійшли до складу інших держав, ще на початку 1990-х років засвідчили відомі польські експерти в галузі права. Зокрема, В. Ковальський, відповідаючи на запитання польського журналіста чи Польща має повернути Німеччині збірку Пруської бібліотеки, яка нині зберігається у Кракові, та колекцію літаків з краківського Музею авіації, відповів: «Разом із західними територіями, які стали частиною Польщі, ці об'єкти становлять власність Польської держави. Навіть німці цього не заперечують. Наприклад, збірка університетської бібліотеки у Вроцлаві, де містяться надзвичайно цінні експонати, що нагромаджувалися там протягом століть, є наслідком культурного розвитку цих земель»¹⁷⁰. Така позиція щодо трактування статусу культурних цінностей подібного характеру цілком відповідає українському розумінню статусу пам'яток м. Львова та інших територій, які увійшли до складу України за міжнародно-встановленими кордонами внаслідок Другої Світової війни.

Слід зазначити, що й серед ширшого загалу у польському суспільстві існують сумніви щодо категоричності вимог до України. Зокрема, у свій час польський суспільний діяч Пьотр Стажинський писав у тижневику «Політика»: «Чи вважається нашою власністю збірка Оссолінських, що залишилася у Львові? Сама постановка питання, особливо після кампанії по поверненню втраченого майна (ревіндикації, що пройшла у свій час у Польщі) видається ерессю. Тим часом, ця справа у світлі міжнародного права зовсім не є такою очевидною. Крім фахівців мало хто знає, що право, прийняте відповідно до історичних прецедентів, визнає «право територіалізму». Воно вказує, що збірки в принципі приписані до території й одночасно зі зміною кордонів змінюють також власника. З патріотичної точки зору нам важко погодитися з такою умовою. Можливо, однак, глянути на справу з раціональної точки зору»¹⁷¹.

З ним погоджується куратор Національного закладу ім. Оссолінських Ян Новак-Езьоранський: «Не маємо жодних правових підстав для претензій. Навіть якби можна було відшукати право власності на предмет

---

¹⁷⁰ *Wojciech Kowalski. Resentymenty i emocje // Nowy Swiat. 1992. 3 października; Гарнавстка Тамар. Про святині // Всесвіт. 1994. № 3. С. 160.*

¹⁷¹ *Polityka. 1994. № 4 (22). Styczen.*

Фундації Оссолінських, то не існує такого права, яке б могло нав'язати українцям обов'язок до передачі цього скарбу з території їхньої держави»¹⁷². В іншій публікації, проводячи паралелі проблеми «Оссолінеума» із ситуацією навколо Пруської бібліотеки, що після війни опинилася в Кракові, і питанням про повернення якої ставить Німеччина, Ян Новак-Езьоранський звертає увагу на наступний момент: «Польща не може користуватися двома протилежними між собою моральними і правовими нормами. Не можна відмовляти в поверненні Пруської бібліотеки, що в результаті перипетій війни виявилася на території, що була приєднана до Польщі, й одночасно вимагати від українців повернення скарбів «Оссолінеума», що зберігаються у Львові і сьогодні належать Україні. Не можна висувати моральні претензії українцям про повернення польської культурної спадщини і відмовляти в цьому праві німцям»¹⁷³.

Красномовним є висновок польського діяча А. Боковського щодо позиції львівських діячів науки та культури щодо польських вимог на подальшу передачу Польщі фондів з кол. «Оссолінеуму»: «...У Львові знають і керуються принципом територіальної приналежності, який є частиною міжнародного права, і згідно з яким бібліотечні збірки є *glebae abscripti* — це означає, що коли пересуваються державні кордони — феномен неприємний, але банальний, — ці збірки стають власністю держави новоприбулої на цю територію. ...Не мусимо вважати цей принцип вершиною правової думки..., однак у світі, позначеному рухливістю державних кордонів, може саме книгозбірням варто надати стабільності. Очевидно, тоді, коли, незважаючи на кордони, вони мають належну опіку»¹⁷⁴.

Двічі на теми «Оссолінеуму» висловлювався і тодішній Президент Польщі Олександр Квасьневський. Зокрема, у грудні 1996 р. в інтерв'ю українській газеті «Час-Тіме» він відзначив, що ця проблема вичерпана у двосторонніх відносинах: «Є кілька практичних досягнень, як скажімо, Оссолінеум, ця подія, на мою думку, впорядкована, очищає відносини між нашими державами»¹⁷⁵. Пізніше, в інтерв'ю берлінській газеті «Der Tagesspiegel», він припустив, що ця колекція, що зберігається в Україні, може там і залишитися, але Польща буде вимагати гарантій, що вона буде зберігатися в належних умовах. У той же час зазначимо, що така позиція

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Musimy sie przejac! Z Janem Nowakiem Jezioranskim, kuratorem Zakladu Narodowego im. Ossolinskich, rozmawia Magdalena Bajer // Tygodnik Pomszechny (Krakow). 1996. Grudzien.

¹⁷⁴ Цит. по: Акуленко В.І. Україна–Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.), с. 16.

¹⁷⁵ Час — Time. 1996. 13 грудня.

Президента Польщі не була однозначно сприйнята в самій Польщі і вже тоді зазнала серйозної критики з боку багатьох польськими державних, суспільних і наукових діячів, що вважають її помилковою.

Одним з останніх відбулося шосте засідання Міжурядової українсько-польської комісії у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей (15–17 червня 2015 р., м. Ольштин, Республіка Польща). В цілому, схвалений за підсумками засідання протокол віддзеркалює загальні тенденції ходу двосторонніх переговорів у даній сфері, на які вказувалося вище¹⁷⁶. Разом з тим, низка його положень стала несподіванкою для багатьох діячів культури і науки України, викликала значний суспільний резонанс і була піддана різкій критиці. Тож розглянемо його детальніше.

Загалом протокол нараховує двадцять пунктів, у яких зафіксовано підсумки двосторонньої співпраці, висловлена позитивна оцінка досвіду співпраці в галузі архівів та бібліотек щодо обміну інформацією про матеріали польського походження в установах України та, відповідно, українського походження в установах Польщі, підкреслено позитивний досвід у здійсненні оцифрування та обміні копіями важливих для історії та культури Сторін документів та матеріалів.

Серед позитивних досягнень Міжурядової комісії є перспектива розблокування на взаємоприйнятних умовах питання, яке протягом багатьох років перебувало в полі зору роботи комісії без перспектив його вирішення. Мова йде про прохання польської сторони про передачу їй ряду дублікатів так званих «кременецьких друків» — польських видань, які до початку 1830-х рр. перебували у фондах бібліотеки Кременецького ліцею, а після поразки польського повстання проти царської Росії разом з майном усього ліцею були за розпорядженням російського уряду перевезені до Києва у зв'язку із заснуванням Київського університету. Вказані дублікати перебувають у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. Протягом тривалого часу польська сторона пропонувала обмін цих дублікатів польських видань на два церковних дзвони, які були нещодавно знайдені в селі Лютовиська на території Польщі (виселене під час акції «Вісла») і зберігаються в Національному музеї Перемиської землі. Національна бібліотека ім. В. Вернадського НАН України категорично не погоджувалася на такий обмін, вважаючи його некоректним та неможливим з точки зору статусу фондів бібліотеки. НБУВ наполягала на розгляді питання обміну виключно у форматі

---

¹⁷⁶ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол засідання Міжурядової українсько-польської комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. 25 червня 2015 р. С. 1–5.

бібліотечних фондів на бібліотечні фонди. Нарешті, на даному засіданні досягнуто згоди польської сторони на такий формат можливого обміну. Зафіксовано, що польська сторона підготує та подасть на розгляд НБУВ пропозиції щодо видань, які пропонуються для здійснення такого обміну (п. 11). Таким чином, дане питання має реальну перспективу для вирішення найближчим часом, що є очевидним досягненням двосторонніх переговорів.

Разом з тим, додатково наголосимо на тому, що включене в порядок денних та протоколи засідань Міжурядової комісії питання обміну «кременецьких друків» не має жодного відношення до компетенції Міжурядової комісії та предмету її розгляду, позаяк дублікати польських видань не є культурними цінностями, втраченими або незаконно переміщеними під час Другої Світової війни.

У підписаному Сторонами протоколі міститься ряд положень, які викликали значний суспільний резонанс в Україні, зокрема в середовищі архівістів та архівознавців, а також музейників. Їх детальний розгляд показує наступне.

Пунктом 6 протоколу передбачено: «Комісія рекомендувала здійснити обмін архівними матеріалами: Львівська міська книга 1687 р., що зберігається в Національному архіві у Кракові, на документи центральних органів влади Другої Речі Посполитої, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові»¹⁷⁷.

Слід особливо підкреслити, що мова йде про поки що фактично єдиний об'єкт реституції, який відповідає предмету роботи Міждержавної комісії, що виявлений на території України та підлягає поверненню до Республіки Польща відповідно до міжнародно-правових норм у сфері повернення культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни та на підставі норм українського законодавства. Це є архіви Північних польських воєводств, які були евакуйовані польською владою у зв'язку із нападом нацистської Німеччини після 1 вересня 1939 р. вглиб території країни та опинилися на території Східної Галичини, яка після вступу до неї 17 вересня 1939 р. військ СРСР, а потім внаслідок повоєнної зміни державних кордонів відійшла до території СРСР, зокрема, до УРСР у його складі. Ще під час першого засідання українсько-польської Міжурядової комісії, тодішній директор Львівського історичного архіву відомий науковець та архівіст Орест Мацюк вперше за повоєнні роки відкрив дані фонди для огляду та показав членам української та польської делегацій ці польські документи. Як зазначав О. Мацюк, висловлюючи свій власний погляд на дані фонди для членів

---

¹⁷⁷ Там само.

української делегації, ці матеріали не мають жодного відношення до України, не містять відомостей про українські організації та українських діячів і без жодних наслідків для української науки та культури можуть бути повернуті польській стороні. Пригадую, що тоді члени української і польської делегацій перебували у архівному сховищі і мали можливість бачити ці документи на власні очі та тримати їх у руках. Згодом, увагу до цих фондів як потенційного об'єкту для реституції у 2006 р. привернув у науковій публікації С. Кот, він же підніс це питання на засіданні української частини Міждержавної комісії з питань архівної спадщини, що відбулося у 2011 р.

Очевидно, що передача такого архіву, який налічує тисячі архівних справ, доля яких впродовж понад ніж півстоліття після Другої Світової війни була невідомою, має стати визначною подією не лише в сфері українсько-польського культурного співробітництва та одним з успішних підсумків багаторічних двосторонніх переговорів, але й бути явищем загальноєвропейського та світового культурного життя. Відповідно, вона має пройти надзвичайно урочисто та на високому представницькому рівні не лише Договірних Сторін, але й за участю чільних керівників Європейського Союзу.

Разом з тим, аналізуючи зафіксовані в п. 6 протоколу пропозиції щодо обміну документів даного архіву, слід вказати на певну нечіткість затверджених формулювань — з тексту протоколу неясно, чи мова йде про весь вказаний архів, чи лише про деякі його матеріали, які будуть передані польській стороні в обмін на старовинну львівську актову книгу XVII ст. Очевидно, що «обмін» цілого великого архівного фонду на один об'єкт є неадекватним і абсолютно не вигідним для України з точки зору загального переговорного процесу. Адже Україна передає поки що єдиний безспірно ідентифікований сторонами великий комплекс архівних документів, а отримує один об'єкт навзаєм, тоді коли у польської сторони лишається ще значна кількість ідентифікованих українською стороною архівних документів та фондів, музейних предметів, які були вивезені з території України внаслідок німецької окупації в роки Другої Світової війни. В такому разі при розгляді подальших питань повернення в Україну цих культурних цінностей, в Україні не лишається можливості здійснювати в рамках предмету розгляду даної комісії та на законних підставах взаємні кроки назустріч польській стороні.

Тож цілком очевидно, що в процесі подальшого погодження даний пункт протоколу Міжурядової комісії має бути кардинальним чином уточнений та скоригований.

Пункт 7 Протоколу передбачає: «Комісія рекомендує проведення подальшої роботи, спрямованої на реалізацію пропозиції групи експертів

з питань архівної спадщини щодо обміну історичних документів міста Бохні, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві, на архівні матеріали з фондів польських архівів, які становитимуть предмет зацікавлення Української сторони»¹⁷⁸.

Даний пункт в такому вигляді абсолютно суперечить згаданим вище попереднім висновкам Експертно-перевірної комісії Центрального державного історичного архіву у м. Києві від 6 травня 2005 р., експертним висновкам ЦДІАК від 1 лютого 2011 р. та рішенню робочого засідання української частини Міжурядової українсько-польської комісії у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей з питань архівної спадщини від 25 лютого 2011 р., в яких наголошено, що дана колекція документів не може вважатися переміщеними культурними цінностями, тож, відповідно, не може розглядатися як об'єкт переговорів в рамках даної Міжурядової комісії.

Цілком очевидно, що питання про можливий обмін даної колекції, яка включає в себе унікальні пергаментні грамоти польських королів XIV–XVIII ст. може бути предметом окремого розгляду на міждержавному рівні поза Міжурядовою комісією, предмет роботи якої формально обмежено втраченими або переміщеними під час Другої Світової війни культурними цінностями. Додамо, що важко уявити, що готова запропонувати на обмін польська сторона як адекватні за значенням та хронологічними рамками документи для передачі їх в український архів.

Пункт 14 Протоколу зазначає: «Комісія рекомендує здійснити до кінця 2016 року обмін матеріалами Архіву Наукового товариства ім. Т. Шевченка з Національної бібліотеки у Варшаві та Бібліотеки Національного закладу ім. Осолінських на Архів Національного закладу ім. Осолінських, що зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника»¹⁷⁹.

Перш за все, слід зазначити, що при розгляді та фіксації таких масштабних рекомендацій, які очевидно потребують додаткових погоджень в установленому порядку, слід уникати подібних категоричних формулювань у підсумкових протоколах засідань комісії. Очевидно, що представникам української сторони у відповідь на пропозиції польської сторони було б доцільно наполягати на редакції яка б передбачала, що Сторони розглянуть пропозиції щодо можливості здійснення такого обміну. І з дипломатичної точки зору це було б більш коректно.

---

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Там само.

З другої сторони, у даному випадку знову наявна ситуація, коли український Архів НТШ є архівом, який у 1944 р. був вивезений зі Львова під час німецької окупації і після війни опинився на сучасній території Польщі. Цей архів безсумнівно підпадає під поняття реституції втрачених або переміщених в роки Другої Світової війни культурних цінностей. Відповідно до існуючих міжнародно-правових норм, польська сторона мала б після його ідентифікації передати його Україні у безумовному порядку. Архів Національного закладу ім. Оссолінських був сформований у Львові, ніколи не покидав м. Львів і після створення Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України став частиною її фондів. Тож даний архів не може розглядатися як об'єкт реституції культурних цінностей, незаконно переміщених внаслідок Другої Світової війни. Під цим оглядом пропонується обмін даних Архівів є невідповідним з огляду на предмет роботи Міжурядової комісії, яким є саме незаконно переміщені культурні цінності. Окрім того, слід враховувати, що архів Закладу ім. Оссолінських почав формуватися у Львові ще з 1817 р.

Питання про можливість передачі історично-сформованого архіву Закладу ім. Оссолінських до Польщі з огляду на його вагу потребує додаткового розгляду на державному рівні. І дане питання повинно розглядатися не в рамках діяльності Міжурядової українсько-польської комісії у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей, а бути предметом окремих переговорів.

Пункт 19 Протоколу зазначєє: «Комісія рекомендувала розглянути можливість передачі Польщі реконструйованої картини невідомого автора «Царі Шуйські перед Зигмундом III» (з колекції Львівського історичного музею) в обмін на передачу Україні двох церковних дзвонів, які були віднайдені в селі Лютовиська і зберігаються в Національному музеї Перемиської землі в м. Перемишлі»¹⁸⁰.

Слід зазначити, що картина, про яку йде мова, є мистецьким твором першої половини XVII ст. з фондів Львівського історичного музею, нещодавно була реставрована. Нині перебуває на тимчасовому експонуванні на території Польщі. Цілком очевидно, що зафіксована в протоколі пропозиція щодо її обміну на два церковні дзвони є малоперспективною для реалізації, адже мова йде про абсолютно неспівмірні за віком та історичним значенням об'єкти. Тема дзвонів, яка раніше фігурувала у зв'язку з польськими пропозиціями їх обміну на дублети «кременецьких друків» з фондів НБУВ тепер знову присутня у переговорному процесі в іншому контексті. Також слід наголосити, що дана ситуація з пропо-

¹⁸⁰ Там само.

нованим обміном знову ж жодним чином не відповідає завданням та компетенції Міжурядової комісії, яка створена для виявлення, ідентифікації та погодження питань повернення культурних цінностей, які були незаконно переміщені під час Другої Світової війни — об'єкти, які фігурують у даному пункті спільного протоколу, не є такими культурними цінностями.

Аналіз досвіду двосторонніх переговорів, стосується того факту, що в офіційних документах Міжурядової комісії фігурує чимало питань, які виходять далеко за її рамки і стосуються значно ширшого кола інтересів українсько-польського співробітництва у сфері культури, ніж питання розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни. Зокрема, серед таких питань можливо вказати на зафіксовані сторонами у протоколах комісії запити щодо долі на території Польщі зібрань колишнього музею Стравігор, бібліотеки Перемишльської Капітули, колишньої бібліотеки І. Огієнка, вшанування пам'яті видатних українських діячів Богдана Лепкого в Кракові та Івана Огієнка в Холмі (ініційовані українською стороною), проведення реставраційних робіт «каталогу Альбертранді», обміну двох дзвонів, знайдених у 1999 р. у с. Лютовиськах на території Польщі, які свого часу були сховані українською громадою під час акції «Вісла» на взаємних засадах на дублікати Кременецьких друків, що зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського НАН України, пропозиції щодо обміну архівними документами, доля яких не має відношення до подій Другої Світової війни (ініціативи польської сторони).

На наш погляд, це можливо пояснити тим, що дана Міжурядова комісія фактично стала першим реальним постійно діючим механізмом з розгляду питань двосторонньої співпраці в сфері культури між Україною та Польщею, що викликало природне бажання сторін зафіксувати в колі предметів її діяльності якомога більше проблемних ситуацій в надії на їх вирішення в той чи інший спосіб. Тим самим, є очевидною нагальна потреба у двосторонніх відносинах в сфері культури щодо створення додаткових офіційних «майданчиків» для розбудови та поглиблення взаємного українсько-польського співробітництва в сфері культури, кожен з яких виконував би свою конкретну місію.

Водночас, з огляду на досвід українсько-польської співпраці, слід вважати суттєвою помилкою представників української сторони в ході двосторонніх переговорів, які допустили «розмивання» предмету переговорів в рамках двосторонньої Міжурядової комісії та фактичного значного його необмеженого розширення, що не лише відволікає увагу від головних питань, але й створює додаткові труднощі та незручності для України переговорні ситуації через неспівмірні пропозиції польської сто-

рони, реалізація яких є неможливою з українського боку. При цьому виконання польською стороною справедливих українських запитів ставиться у залежність від зустрічних кроків по виконанню польських вимог. У даному випадку стратегія і тактика польської сторони в переговорному процесі цілком зрозуміла — польські колеги мають на меті включити в переговорний процес максимально велику кількість об'єктів, які становлять для Польщі особливий інтерес і які б польська держава хотіла отримати від України, незалежно від того, чи підпадають вони під дію даної угоди чи ні. При цьому запропоновані пропозиції обмінів культурними цінностями очевидно є такими, що включають в себе об'єкти, які мають перебувати в різних площинах розгляду, що ґрунтуються на різних правових засадах. Зокрема, в багатьох випадках ініціюються обміни архівними документами, коли з польської сторони пропонується до обміну архівні матеріали, які були дійсно вивезені нацистами з території України і нині ідентифіковані на території Польщі, а українській стороні пропонується обміняти на них архівні збірки, які жодним чином не були переміщеними з території Польщі культурними цінностями, а є частиною українських архівних зібрань ще з довоєнних часів.

Також слід відзначити, що польська сторона не вживає активних кроків щодо реалізації досягнутих домовленостей щодо виконання рішень спільної міжурядової комісії по об'єктам, які вже є давно ідентифіковані як незаконно переміщені українські культурні цінності. Фактично, вони стали «заручниками» у переговорах Польщі з Україною і вона не повертає їх Україні, використовуючи як засіб тиску для досягнення задоволення польських вимог. З іншого боку, українська сторона не виявляє належної наполегливості у відстоюванні національних інтересів України стосовно цих конкретних випадків. Так, зокрема, у спільному протоколі засідання Міжурядової комісії від 17–18 червня 2008 р. в п. 18. було зафіксовано, що «Сторони домовилися завершити експертизу археологічних предметів з Національного музею історії України, що перебувають у Краківському археологічному музеї»¹⁸¹. Однак остаточний розгляд даного питання не відбувся до сьогодні. Зокрема, під час засідання Міжурядової комісії 2–3 грудня 2010 р. лише було зазначено, що «Українська Сторона в рамках засідання групи експертів з питань музейної спадщини протягом I півріччя 2011 року передасть Польській Стороні перелік предметів з археологічної колекції старожитностей Придніпров'я, що належали до довоєнної колекції Київського історичного музею (нині Національний музей історії України) та зберігається у Краківському архео-

¹⁸¹ Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka, s. 52.

логічному музеї» (п. 23). Під час чергового засідання Міжурядової комісії 15–17 червня 2015 р. в підсумковому протоколі знову було лише констатовано, що поміж іншого польська сторона «визнала за необхідне проведення до кінця 2015 р. в Польщі засідання групи експертів з питань музейної спадщини. Предметом обговорення засідання групи експертів будуть, зокрема, питання щодо походження картини Г. Мясоєдова «Посуха», що зберігається в Національному музеї у Варшаві, та окремих археологічних об'єктів, що зберігаються у Краківському археологічному музеї» (ст. 18)¹⁸². Тобто, розгляд даного питання без досягнення конкретних результатів вже тривав сім років! Між тим, як вже зазначалося, дані археологічні предмети вперше були виявлені та зафіксовані як очевидно українського походження ще у 1991 р. відомим польським дослідником, професором Ягеллонського університету в Кракові М. Парчевським. Додаткова наукова ідентифікація даних археологічних предметів, яка дозволила чітко атрибутувати їх як частину фондів Національного музею історії України, сформованих ще до 1917 р. як матеріали розкопок І. Хвойки, була здійснена українським археологом і публіцистом Є. Гороховським у 2000 р. і опублікована в пресі (на шпальтах газети «Дзеркало тижня»)¹⁸³. У 2001–2002 рр. та в 2006 р. до даної колекції як предмету обов'язкових реституційних вимог України до Польщі привернув увагу в своїх наукових публікаціях історик С. Кот¹⁸⁴. Лише після цього у 2008 р. дане питання вперше з'явилося за поданням української сторони в матеріалах протоколів Міжурядової комісії. Але при цьому воно розглядається знову ж невинувато повільно.

Підсумовуючи наведене, вважаємо за доцільне подати наступні рекомендації щодо загальної організації подальшої роботи даної Міжурядової комісії.

Україна має продовжити започатковану під час переговорів Міжурядової комісії у 2010 р. лінію на чітке дотримання сторонами предмету двосторонньої угоди та компетенції Міжурядової комісії — мають розглядатися питання виключно «про співробітництво в справі охорони і повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової

---

¹⁸² Поточний архів Міністерства культури України. Протокол засідання Міжурядової українсько-польської комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. 25 червня 2015 р. С. 4.

¹⁸³ *Гороховский Евгений*. Встречное движение: две истории о приключениях сокровищ культуры Украины и Германии в XX веке // *Зеркало недели*. 2000. № 34 (2–8 сентября), № 35 (9 сентября).

¹⁸⁴ *Кот Сергей*. Україна-Польща: випробування спадщиною-2 // *Політика і культура*. 2002. № 9 (140). 12–18 березня. С. 47.

війни культурних цінностей». У Ст. 2 договору, зокрема, наголошується, що мова йде про «культурні цінності, пов'язані з культурою та історією Договірних Сторін, що були визнані як втрачені або незаконно переміщені на територію іншої Договірної Сторони».

Усі інші питання, які не стосуються предмету угоди, мають бути запропоновані до перенесення на міждержавний розгляд на рівні міністерств культури обох країн як окремі питання двостороннього співробітництва.

Відповідно має бути організована робота секцій Міжурядової комісії.

Українська сторона може ініціювати затвердження в рамках двосторонніх протоколів, або фіксацію в протоколах як свого розуміння чіткої дефініції предмета угоди, щоб в подальшому уникати різночитань в його розумінні договірними сторонами. Зокрема, мова йде про необхідність визначення трьох ключових термінів — «втрачені культурні цінності», «незаконно переміщені культурні цінності», «території Договірних Сторін».

Україна має повне право поставити перед Польською стороною питання про безумовне виконання запитів української сторони щодо повернення виявлених на території Польщі та ідентифікованих культурних цінностей, які були переміщені з території України під час окупації нацистською Німеччиною та її союзниками в роки Другої Світової війни.

Очевидно, що обом сторонам слід узгодити їхні можливості щодо правового врегулювання на внутрішньому рівні технічного забезпечення повернення іншій договірній стороні виявлених та ідентифікованих культурних цінностей, що були незаконно переміщені з її території під час Другої Світової війни. Доцільно наголосити на безумовному виконанні міжнародно-правових зобов'язань щодо повернення та реституції культурних цінностей, незаконно вивезених з окупованих територій нацистською Німеччиною та її союзниками.

В частині можливих практичних дій по реалізації завдань українсько-польського співробітництва у сфері повернення (реституції) культурних цінностей, незаконно переміщених під час Другої Світової війни в рамках компетенції, завдань та предмету діяльності двосторонньої Міжурядової комісії можливо запропонувати наступні кроки:

– ще раз доцільно наголосити на тому, що робота Міжурядової комісії має зосередитися виключно на культурних цінностях, які були втрачені або незаконно переміщені під час Другої Світової війни з територій сторін. Це є єдиним ключем для досягнення ефективності її роботи та отримання, нарешті, конкретних позитивних результатів її діяльності за майже двадцятирічний період систематичної праці.

– пропозиції, напрацьовані в рамках окремих робочих груп, діючих при комісії не можуть розглядатися і виноситися на пленарні засіданнях

Міжурядової комісії на рівні ухвалення рішень відокремлено від загального комплексу питань, що розглядаються в рамках комісії. Лише в контексті інформації про підсумки їх роботи. Напрацьовані в робочих групах пропозиції мають аналізуватися, підсумовуватися та узагальнюватися виключно в рамках усього комплексу питань відповідно до компетенції Міжурядової комісії.

– українська сторона має ініціювати виокремлення власне комплексу об'єктів, які фігурують в процесі переговорів, повністю ідентифіковані і не викликають жодних сумнівів договірних сторін щодо того, що вони є незаконно переміщеними під час Другої Світової війни культурними цінностями. Саме ці культурні цінності мають стати предметом конкретних переговорів по здійсненню практичних кроків по їх поверненню.

До таких ідентифікованих об'єктів станом на даний час належать наступні культурні цінності:

Українські культурні цінності в Польщі:

- 18 срібних і бронзових прикрас VI–XII ст., які є частиною археологічних колекцій Національного історичного музею в Києві і нині зберігаються у Краківському археологічному музеї;

- актова книга Львівського гродського суду 1687 р. (нині Державний архів у Кракові), яка є складовою частиною цілісного фонду документів Львівського гродського суду, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові;

- 4 актови книги XVII–XVIII ст. з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (атрибутовано у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві);

- матеріали Наукового товариства ім. Т. Шевченка (нині Національна бібліотека у Варшаві);

- документи з архівного фонду Української союзницької армії за 1918–1921 рр. (Центральний військовий музей у Варшаві).

Польські культурні цінності в Україні:

– документи центральних органів влади Другої Речі Посполитої, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові.

Очевидно, що має сенс запропонувати польській стороні провести взаємну передачу культурних цінностей саме в рамках всіх взаємно ідентифікованих станом на сучасний момент об'єктів культури (умовно кажучи за принципом «всіх на всіх»). Це буде відповідати принципам, духу і букві двостороннього договору про співпрацю в даній сфері та компетенції створеної для його реалізації Міжурядової комісії. Така подія матиме повну перспективу для реалізації відповідно до міжнародно-правових зобов'язань сторін та підписаних ними двосторонніх доку-

ментів. Цей крок міг би бути зроблений максимально урочистим та організований на найвищому рівні керівників обох держав.

Роботу Міжурядової комісії варто продовжувати саме в напрямку подальшого розшуку та ідентифікації втрачених та незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей. По мірі досягнення результатів цієї праці готувати нові акти взаємних передач виявлених культурних цінностей, які були втрачені в роки війни, або й не цуратися односторонніх актів передач таких цінностей іншій стороні, якщо питання пошуку об'єктів для так званих «зустрічних кроків» в силу об'єктивних обставин може затягнутися.

Таким чином, мусимо констатувати, що пройдений шлях в пошуках взаємного порозуміння зайвий раз підкреслює складність та багатоплановість існуючої проблеми. Разом з тим, досвід двосторонніх переговорів є надзвичайно важливим етапом в розвитку українсько-польської співпраці в питаннях розшуку, повернення та реституції культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни. І цей досвід, особливо в частині позитивних результатів, спонукає обидві сторони до пошуку ефективної моделі поглиблення співробітництва між Україною та Польщею, як на даному напрямку, так і в інших ділянках культури, що є очевидною гострою необхідністю для обох країн.

8.4. Україна і Королівство Нідерландів

Одним з інтенсивних напрямків здійснення державної політики повернення та реституції культурних цінностей стало співробітництво України та Королівства Нідерландів.

Однак при цьому, єдиним прямим міжнародно-правовим документом, який регулює двосторонні українсько-нідерландські відносини у сфері культури є «Угода між Україною і Королівством Нідерландів про культурне співробітництво», яка була укладена 11 липня 1996 р. і набула чинності з 1 січня 1998 р. У Ст. 1 даної угоди зазначається, що вона «передбачає співробітництво в галузі освіти, науки, культури, в соціальній сфері та сфері охорони здоров'я». Відповідно, до положень угоди, сторони домовилися сприяти «прямому співробітництву між відповідними міністерствами, іншими державними та недержавними установами у галузях, перелічених у Статті 1» (Ст. 2)¹⁸⁵. Угода не містить жодної

---

¹⁸⁵ Угода між Україною і Королівством Нідерландів про культурне співробітництво» від 11 липня 1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/528_018

згадки про співрацю України та Королівства Нідерландів щодо розшуку і повернення втрачених та незаконно переміщених культурних цінностей, зокрема, внаслідок Другої Світової війни.

Лише значно пізніше, у затвердженій 19 квітня 2004 р. «Програмі спільних дій на 2004–2006 рр. між Кабінетом міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів» у розділі VII «Освіта, культура і засоби масової інформації» (підрозділ 2. Культура) з'явилася згадка про співробітництво сторін у даній сфері: «2.3. Сторони продовжуватимуть співпрацю з питань повернення культурних цінностей, які були переміщені під час або як результат Другої Світової війни, шляхом консультацій»¹⁸⁶. Зазначимо, що дана норма прописана у документі, строк дії якого був обмежений певним доволі коротким часовим періодом (з 2004 р. по 2006 р.). Тож вона формально вже втратила свою чинність.

Разом з тим, саме на цьому напрямку відбулися надзвичайно важливі та резонансні події у сфері двостороннього культурного співробітництва між Україною та Королівством Нідерландів.

У 1996 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України порушила перед урядом Королівства Нідерландів питання щодо повернення в Україну двох малюнків А. Дюрера, вивезені під час німецької окупації зі Львова влітку 1941 р., які вже в повоєнні роки після продажу з аукціону у США опинилися у відомому Музеї Бойманс у Роттердамі. Зокрема, мова йшла про рисунки «Кінь в профіль» та «Приготування до похорону Христа»¹⁸⁷. Проте, на думку голландської сторони, Музей Бойманс у Роттердамі цілком законно придбав ці рисунки з аукціону і вони не підлягають поверненню в Україну. Тож це спірне питання лишається невирішеним дотепер.

Водночас, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. — на поч. ХХІ ст. однією з найбільш резонансних тем, що викликала як бурхливу дискусію у фаховому експертному та музейному середовищі, так і на рівні представників різних політичних сил й широкої громадськості України став акт повернення до Королівства Нідерландів комплексу рисунків, що належали до одного з найвизначніших європейських зібрань творів мистецтва — так званої «Колекції Кенігса» або збірки рисунків колекціонера Ф. Кенігса. Повернуті рисунки опинилися в Україні після Другої Світової війни.

---

¹⁸⁶ Програмі спільних дій на 2004–2006 рр. між Кабінетом міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів. 19 квітня 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/528_017

¹⁸⁷ Акулєнко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України, с. 296.

Переговорний процес та співробітництво між Україною та Королівством Нідерландів (далі Нідерланди) щодо вирішення долі цих видатних пам'яток світової культури стали одним з найбільш інтенсивних напрямків здійснення Україною державної політики повернення та реституції культурних цінностей і явищем загальноєвропейського значення.

Під час Другої Світової війни Нідерланди втратили чимало визначних колекцій творів мистецтва та окремих пам'яток культури, які протягом повоєнних десятиріч стали предметом розшуку з боку держави, власників та їхніх спадкоємців. Серед них особливе місце посідає «Колекція Кенігса» — збірка рисунків старих майстрів XV–XVI ст. відомого колекціонера Франца Кенігса (1881–1941). За одними даними, колекція нараховувала 2 671 рисунок¹⁸⁸. За іншими — окрім рисунків також включала в себе 47 картин¹⁸⁹. Ф. Кенігс був громадянином Німеччини, народився в невеликому містечку поблизу Кельна, походив з родини банкірів. У 1911 р. успадкував посаду директора банку «Дельбрук, Шиклер і К*» (Берлін). З 1921 очолив новостворений банк у м. Кельн («Delbruck von der Heudt&Sie») та організував на території Нідерландів у м. Амстердам компанію для ведення міжнародного бізнесу і надання банківських послуг. У 1922 р. оселився на голландській території неподалік від кордону з Німеччиною¹⁹⁰. За одними даними, саме протягом 1921–1935 рр. відбувалося формування його так званої «першої колекції», коли він здійснив закупки творів мистецтва, що згодом увійшли до відомої «Колекції Кенігса»¹⁹¹. За іншими відомостями, колекція перестала поповнюватися вже у 1931 р.¹⁹² Окремі дослідники стверджують, що Ф. Кенігс співпрацював з німецькою розвідкою¹⁹³.

У зв'язку із світовою фінансовою кризою, Кенігс був змушений взяти у 1929 р. кредит в амстердамському банку «Ліссер-Розенкранц» («Lisser&Rosenkranz») під заставу своєї колекції. Проте він не зміг вчасно повернути кошти і в 1933 р. право власності на колекцію перейшло до директора і власника банку Зігфріда Крамарського (також громадянина

---

¹⁸⁸ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. [К.], 2004. С. 2; *Елен Альберт*. Колекція Кенігса: кожному — своє? // Дзеркало тижня. 2004. 30 липня.

¹⁸⁹ *Петрова Ольга*. «Колекція Кенігса» у Києві // Дзеркало тижня. 2004. 10 квітня.

¹⁹⁰ *Тетерятников В.М.* Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). М.: ИАА «Обозреватель», 1996. С. 35–36.

¹⁹¹ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів, с. 2

¹⁹² *Тетерятников В.М.* Вказ. праця, с. 37.

¹⁹³ Там само, с. 36.

Німеччини). У 1935 р. колекція була поміщена на тимчасове зберігання до Роттердамського Музею Бойманс. Протягом 1935–1939 рр. колекція неодноразово виставлялася (біля 20 разів), у тому числі на території Німеччини. З розгортанням переслідувань євреїв у нацистській Німеччині, З. Крамарський намагався вивезти її до США, проте йому вдалося відправити лише три картини — роботи Сезанна та Ван Гога. Коли у жовтні 1939 р. Крамарський звернувся до Музею Бойманс щодо повернення йому колекцію рисунків для відправки у США, директор музею Д. Ханнем всіляко затримував їх передачу власнику. Загроза нацистського вторгнення до Нідерландів спонукала Крамарського виїхати 12 листопада з країни до Канади без «Колекції Кенігса». Вже під час його перебування в еміграції, за ініціативою та посередництвом Д. Ханнема відбулися переговори щодо продажу колекції роттердамському вугільному магнату та колекціонеру Д. ван Бейнінгену¹⁹⁴. Вартість угоди мала скласти 1 млн. голландських гульденів¹⁹⁵. У квітні 1940 угоду було укладено і ван Бейнінген отримав права власності на неї. За твердженням нідерландських мистецтвознавців, він робив це, «маючи намір запобігти розсіюванню колекції і передати її у дарунок Музею Бойманс»¹⁹⁶. Проте російський автор В. Тетерятников оспорує цю тезу, наводячи докази того, що ван Бейнінген розглядав придбання колекції як одну з вдалих інвестицій. Власне, після окупації Нідерландів нацистською Німеччиною, саме ван Бейнінген через свого зятя Л. Петеріха з початку серпня 1940 розпочав переговори з уповноваженим Гітлера в справі створення так званого «музею Фюрера» у м. Лінц та його спеціальним радником в справах мистецтва, директором Дрезденської картинної галереї Г. Поссе щодо продажу частини цієї колекції за 1 млн. 500 тис. гульденів. В процесі переговорів, які завершилися 3 грудня 1940 р., остаточно вартість угоди склала 1 млн. 400 тис. гульденів. Проте лише 5 березня 1941 р. представник Державної картинної галереї в Дрездені Зіппель отримав чотири ящики з рисунками для перевезення спеціальним автомобілем у Німеччину. Оригінальні документи щодо цих переговорів збереглися й після війни частково опинилися у СРСР (нині перебувають у фондах російського Центру зберігання історико-документальних колекцій) та в архіві Музею Бойманс у Роттердамі¹⁹⁷. Загалом тоді було продано до

¹⁹⁴ Там само, с. 38–39.

¹⁹⁵ Там само, с. 37; *Пацера Николай*. Шедевры на тканой бумаге // Киевские ведомости. 2004. 24 мая.

¹⁹⁶ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів, с. 2.

¹⁹⁷ *Тетерятников В.М.* Вказ. праця, с. 40–44, 50–56, 136–168; *Josefine Leistra*. A short history of art loss and art recovery in the Netherlands // *The Spoils of War. World War II and*

Німеччини 528 рисунків¹⁹⁸. Після того, як частина колекції була продана, ван Бейнінген подарував іншу частину збірки, що залишилася, Музею Бойманс — близько 2 200 рисунків (інші дані — близько 2 100 од.), а також чотири картини І. Босха та чотири картини П. Рубенса¹⁹⁹.

У роки війни, починаючи з 1942 року, продані до Німеччини рисунки зберігалися разом з іншими колекціями Дрезденської картинної галереї (Граверної палати) у замку в м. Везенштайн. Там вони були знайдені радянськими військовими після завершення війни і, в своїй переважній частині, вивезені до СРСР разом з багатьма іншими німецькими культурними цінностями. У 1987 р. уряд НДР офіційно передав Нідерландам 33 рисунки з складу колишньої «Колекції Кенігса», що залишилися в музеях Дрездена та Лейпцига з часів війни та повоєнних років²⁰⁰. Про долю інших рисунків не було відомо. У 1989 р. в Нідерландах був опублікований офіційний каталог про втрачені рисунки з «Колекції Кенігса»²⁰¹. У жовтні 1992 р. міністр культури Російської Федерації Є. Сидоров заявив, що частина колекції знайдена в Росії. Наступного року, у квітні 1993 р. під час засідання спільної російсько-голландської робочої групи з питань «Колекції Кенігса», яка почала розглядати офіційні вимоги щодо їх повернення до Нідерландів, стало відомо, що мова йде про 307 рисунків із складу колекції, які перебували у відділі рисунків (фігурує також як Кабінет графіки) Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна у Москві. Вони зберігалися у так званому «спецхрані». В ході двосторонніх переговорів була досягнута домовленість про проведення виставки цих малюнків та підготовки й публікації їх каталогу²⁰². 2 жовтня 1995 р. у московському музеї відбулася виставка «П'ять століть європейського рисунка», на якій публіці були представлені усі 307 творів мистецтва з колишньої колекції барона Кенігса. З нагоди її відкриття вийшов друком фундаментальний каталог²⁰³.

---

its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property. Edited by Elizabeth Simpson, New York: Harry N. Abrams, Publishers, 1997. P. 55.

¹⁹⁸ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів, с. 2.

¹⁹⁹ *Тетерятников В.М.* Вказ. праця, с. 44; *Josefine Leistra.* Op. cit., p. 55.

²⁰⁰ *Josefine Leistra.* Op. cit., p. 56; Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів, с. 2.

²⁰¹ Missing Old Master Drawings from the Franz Koenigs Collection claimed by the State of The Netherlands. By Albert J. Elen. Haag: SDU Publishers The Netherlands Office for Fine Arts, 1989.

²⁰² *Josefine Leistra.* Op. cit., p. 57.

²⁰³ Пять веков европейского рисунка в истории СССР: Виставка коллекции Кенигса в ГМИИ // Коммерсантъ. 1995. 30 сентября.

Однак питання щодо повернення до Королівства Нідерландів віднайденної частини втрачених внаслідок війни рисунків з «Колекції Кенігса» викликало великі дискусії у Російській Федерації. Частина урядовців, правників, науковців та діячів культури висловилися за визнання вимог Нідерландів обґрунтованими та підтримали їх реституцію. Водночас, інші російські діячі категорично заперечували як правові підстави для вчинення таких дій, так і доцільність повернення рисунків до Нідерландів²⁰⁴. Наслідком цієї дискусії став той факт, що переміщена на територію Росії частина «Колекції Кенігса» дотепер перебуває у Москві і є предметом російсько-нідерландських міждержавних переговорів²⁰⁵.

Після того, як стало відомо про вивезення у повоєнні роки частини «Колекції Кенігса» до СРСР та віднайдення малюнків з неї в Росії, голландський уряд, на підставі отриманих від російських експертів даних, починаючи з 1998 р. неодноразово направляв запити до України щодо можливого місцезнаходження творів мистецтва з складу колекції також на українській території. Була створена відповідна українсько-нідерландська робоча група²⁰⁶. Однак з українського боку протягом тривалого часу ці дані не підтверджувалися. Лише згодом були оприлюднені результати праці хранителя відділу гравюр та малюнків Київського музею західного та східного мистецтва імені Богдана та Варвари Ханенків О. Шостак, якою за допомогою голландського каталогу втрачених рисунків «Колекції Кенігса» було ідентифіковано 139 рисунків та 3 гравюри XV–XVII ст. з її складу²⁰⁷. В середині 2001 р. українська сторона офіційно повідомила уряд Нідерландів про перебування рисунків у київському музеї. Під час зустрічі між прем'єр-міністром Нідерландів Я. Балкіненом та Президентом України Л. Кучмою, що відбулася у Нью-Йорку у вересні 2003 р., тема їх реституції до Нідерландів стала одним з ключових питань двосторонніх перемовин²⁰⁸. Подальші консультації щодо цієї проблеми були продовжені у грудні того ж року в Києві за участю уповноважених від уряду Нідерландів та Міністерства культури України включно з представниками Державної служби контролю за переміщенням культурних

---

²⁰⁴ *Тетерятников В.М.* Вказ праця, с. 59–71.

²⁰⁵ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів, с. 2.

²⁰⁶ Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // Дзеркало тижня. 2004. 29 травня; Архів Сергія Кота. Лист віце-прем'єр-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

²⁰⁷ *Пацера Николай.* Шедевры на тканой бумаге // Киевские ведомости. 2004. 24 мая.

²⁰⁸ Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // Дзеркало тижня. 2004. 29 травня.

цінностей через державний кордон України. Тоді голландській стороні були вперше представлені ідентифіковані твори мистецтва, які вона розшукувала²⁰⁹. А 17 лютого 2004 р. офіційною дипломатичною нотою уряд України визнав законність вимог Нідерландів на рисунки з «Колекції Кенігса» та їх приналежність цій країні²¹⁰.

18 березня 2004 р. Кабінет міністрів України затвердив розпорядження щодо доцільності передачі урядові Королівства Нідерландів малюнків з «Колекції Кенігса». Зокрема, у тексті розпорядження зазначалося: «1. Відповідно до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1068-14) повернути Урядові Королівства Нідерланди твори з колекції Кенігса, частина якої була переміщена на територію України під час Другої світової війни (далі — колекція)»²¹¹. Як пояснював мотиви цього кроку віце-прем'єр-міністр України Д. Табачник, це було зроблено «з огляду на важливість активізації розвитку двосторонніх відносин між Україною та Королівством Нідерланди в контексті визначеного курсу на європейську інтеграцію, а також дотримання Україною європейських стандартів щодо реституції культурних цінностей»²¹².

Це рішення було ухвалене напередодні візиту до України прем'єр-міністром Нідерландів Балкінена, який мав відбутися 21–22 березня 2004 р. Візит було відкладено у зв'язку із смертю колишньої королеви Нідерландів Юліани. Однак інформація про рішення Кабінету міністрів України потрапила до української преси²¹³. Вона викликала масштабну дискусію на різних шаблях української влади та в провідних засобах масової інформації. Зокрема, голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Л. Танюк подав до Кабінету міністрів офіційний запит з вимогою скасувати розпорядження про передачу рисунків з «Колекції Кенігса» й організувати двосторонню міждержавну комісію по більш ґрунтовному дослідженню обставин переміщення даної колекції з території Нідерландів та Німеччини в роки війни. Водночас, комітет

---

²⁰⁹ Там само; Архів С. Кота. Лист віце-прем'єр-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

²¹⁰ *Елен Альберт*. Колекція Кенігса: кожному — своє? // Дзеркало тижня. 2004. 31 липня.

²¹¹ Про повернення Урядові Королівства Нідерланди творів з колекції Кенігса. Розпорядження Кабінету міністрів України від 18 березня 2004 р. № 151-р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/151-2004-%D1%80>

²¹² Архів С. Кота. Лист віце-прем'єр-міністра України Д. Табачника до народного депутата України І.М. Стойка від 6 квітня 2004 р. № 2003/0/2-04.

²¹³ *Лукина Елена, Гомон Дмитрий*. Украина вернет Нидерландам картины // Сегодня. 2004. 22 марта.

звернувся з відповідним поданням до Генеральної прокуратури України. «Односторонньою» і «передчасною» назвав передачу української частини колекції Нідерландам голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України О. Федорук, який вказав на необхідність розгляду зустрічних кроків з боку голландської сторони. Негативно поставився до цього кроку української влади президент Академії мистецтв України А. Чебикін. «Ніякі політичні мотиви та дипломатичні жести не можуть бути виправданими, коли йдеться про національну трагедію. Цінності, що належать Україні, повинні залишатися на її території», — зазначав відомий український письменник Павло Загребельний, який вважав рисунки з «Колекції Кенігса» частиною компенсації за втрачені Україною в роки війни культурні цінності. «Переглянути» прийняте рішення закликав українську владу директор Інституту філософії України НАН України академік НАН України М. Попович. Він вважав неприйнятним застосування в даному випадку навіть самого терміну «повернення», а якщо такий акт мав би відбутися, пропонував кваліфікувати його як «подарунок» з боку України. «Культурним шоком» та «травмою, завданою народові України» назвав рішення про передачу рисунків голова Комітету з Національної премії імені Тараса Шевченка академік І. Дзюба. Він звернув увагу на те, що це рішення приймалося без належного суспільного обговорення та зрозумілої для громадськості мотивації дій влади. З протестом проти передачі колекції виступила кафедра культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія». «Замість планомірного і прозорого процесу реституції ми знову звертаємося до практики «царських подарунків», — зазначала на шпальтах тижневика «Дзеркало тижня» журналістка К. Щоткіна²¹⁴.

Питання передачі колекції активно обговорювалося в українській пресі впродовж тривалого часу. Окрім інформаційних повідомлень та дискусійних статей українських журналістів, участь у цьому обговоренні брали також голландські експерти та посол Королівства Нідерланди в Україні Монік Франк, які обстоювали позицію своєї країни і наголошували на її праві на повернення цих культурних цінностей, вивезених в період німецької окупації території Нідерландів²¹⁵.

---

²¹⁴ Щоткіна Катерина. Культурна спадщина: «в'язні війни» і «в'язні совісті» // Дзеркало тижня. 2004. 30 квітня.

²¹⁵ Пацера Николай. Шедевры на тканой бумаге // Киевские ведомости. 2004. 24 мая; Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // Дзеркало тижня. 2004. 29 травня; Леонид Кучма: Україна заінтересована в активном присутствии германского бизнеса // Факты и комментарии. 2004. 8 июля; Елен Альберт. Вказ. праця.

19–30 квітня 2004 р. у Київському музеї західного та східного мистецтва ім. Б. і В. Ханенків відбулася виставка 82 рисунків з «Колекції Кенігса», яка мала передувати поверненню «київської» частини цієї збірки до Нідерландів²¹⁶. 8 липня 2004 р. під час самміту «Україна-ЄС», що проходив у Гаазі, в роттердамському Музеї Бойманс відбулася офіційна церемонія передачі президентом України Л. Кучмою 139 рисунків та 3 гравюр з «Колекції Кенігса» уряду Королівства Нідерландів²¹⁷. Так було поставлено крапку у цій драматичній історії.

Оцінюючи перебіг переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення частини «Колекції Кенігса», яка опинилася в Україні після Другої Світової війни, слід зазначити, що вони базувалися на визнанні сторонами Лондонської декларації від 5 січня 1943 р. країн-учасників антигітлерівської коаліції про визнання недійсними будь-яких актів (як примусових, так і добровільних) передачі прав власності на майно, включно і культурні цінності, що були вчинені на окупованих територіях. Цей документ є головним універсальним міжнародним правовим актом, який не має термінів давності. Тому, якщо виходити з цього правового акту, рано чи пізно Україна мала вирішувати питання про повернення цієї колекції до Нідерландів. Отже, сам факт повернення колекції не може бути підданий ні сумнівам, ні, тим паче, осуду як незаконний з точки зору норм міжнародного права.

Слід наголосити на тому, що питання приналежності рисунків з «Колекції Кенігса» було предметом судових процесів, які відбулися у країнах Заходу. Зокрема, у 1988 р. Верховний суд Лондона задовільнив позов Нідерландів щодо повернення рисунка Гольбейна, який перед тим був представленим громадянином СРСР на експертизу до Британського музею і атрибутований як такий, що належить до колишньої «Колекції Кенігса». У 1991 р. ще один рисунок з «Колекції Кенігса» був вилучений за рішенням суду у приватного колекціонера з Нью-Йорку і переданий до роттердамського Музею Бойманс. У 1993 р. під егідою Міністерства культури Російської Федерації була створена спільна російсько-голландська робоча група експертів, яка атрибутувала наявну у фондах Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна в Москві колекцію рисунків як таку, що походить з «Колекції Кенігса» (307 рисунків і дві гравюри). Наступного 1994 року спільна група фахівців на чолі з відомим російським правником, професором Російського інституту дер-

---

²¹⁶ Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів, с. 1.

²¹⁷ Леонид Кучма: Україна заінтересована в активном присутствии германского бизнеса // Факты и комментарии. 2004. 8 июля.

жави і права М. Богуславським опублікувала доповідь про юридичний статус частини «Колекції Кенігса», переміщеної до СРСР, у висновках якого стверджувалося, що всі юридичні підстави для реституції цих культурних цінностей, щодо яких уряд Нідерландів висуває претензії про їх повернення, мають законну силу і ця колекція має бути передана до Королівства Нідерландів²¹⁸.

Разом з тим, є очевидним, що процес переговорів між Україною і Нідерландами щодо повернення вказаної колекції та ухвалення відповідних рішень української сторони відбувалися не достатньо прозоро та поспіхом, були зорієнтовані на тимчасову політичну кон'юктуру. Тому ця передача надзвичайної цінної колекції відбулася як односторонній акт і без врахування інтересів України. Зокрема, в процесі переговорів урядом не було враховано, що у Роттердамі в Музеї Бойманс, куди поверталася «Колекція Кенігса», перебуває два рисунки А. Дюрера, вивезені під час німецької окупації зі Львова, зокрема, «Кінь в профіль» та «Приготування до похорону Христа»²¹⁹. Україна могла на взаємній основі домагатися розгляду справи щодо повернення цих рисунків, однак тепер, вочевидь, така можливість повністю втрачена. Окрім того, урядом була порушена процедура здійснення міжнародних актів. Зокрема, станом на час розгляду питання про долю рисунків з «Колекції Кенігса» між Україною та Нідерландами не було укладено жодного документа взагалі, ратифікованого парламентом. У тому числі, у сфері культурного співробітництва та, зокрема, щодо принципів співробітництва з повернення та реституції втрачених культурних цінностей²²⁰. Тобто, дії уряду України у вирішенні даного питання не спиралися на якусь наявну на той момент договірно-правову базу у відносинах між двома країнами. Тож розпорядження Кабінету міністрів України від 18 березня 2004 р. «Про повернення Урядові Королівства Нідерланди творів з колекції Кенігса» може бути кваліфіковане як таке, що суперечить Ст. 7. Закону України «Про міжнародні договори України» (12.12.1993 р.), згідно з якою «2. Ратифікації підлягають міжнародні договори України: ... е) про історичне та культурне надбання народу України»²²¹. Окрім того, при ухваленні даного розпорядження були допущені ті самі помилки, на які ми вказували щодо

---

²¹⁸ Пять веков европейского рисунка в истории СССР: Выставка коллекции Кенигса в ГМИИ // «Коммерсантъ», 1995, 30 сентября.

²¹⁹ The Fate of the Lubomirski Durers: recovering the Treasures of the Ossolinski National Institute, p. 42, 44.

²²⁰ Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003). К.: Видавництво «Генеза», 2004. С. 373–376.

²²¹ Україна в міжнародних правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей, с. 606.

рішень по передачі до ФРН «Архіву Баха». Зокрема, не були виконані вимоги закону України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (на який розпорядження посилається) щодо того, що культурні цінності, які законно перебувають на території України, можуть бути передані іншим країнам «шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок» (Ст. 5)²²². Якщо гіпотетично трактувати рисунки з «Колекції Кенігса» як незаконно ввезені в Україну культурні цінності, то так само розпорядження не відповідає положенням статей 31 і 32 даного закону²²³. Адже у ньому не зазначається, що вони є незаконно ввезеними в Україну. Окрім того, були недотримані вимоги закону щодо компенсації українському володільцю культурних цінностей, що передаються, та відшкодування витрат на їх зберігання, реставрацію, експертизу тощо, що цими статтями передбачено. Є усі підстави вважати, що внесення пункту про співпрацю з повернення культурних цінностей до затвердженої у квітні 2004 р. в день відкриття виставки «Колекції Кенігса» у Києві до програми співробітництва урядів України та Нідерландів на 2004–2006 рр. було лише запізною спробою надати хоч якусь видимість законності діям українського уряду щодо її передачі до Нідерландів.

Таким чином, головна суть проблеми полягає в двох площинах:

- а) не було забезпечено належний державний контроль за дотриманням норм українського законодавства при вирішенні подібних питань;
- б) не було забезпечено принципу взаємності у двосторонніх контактах між Україною та Нідерландами.

І саме ці аспекти здійсненого акту повернення та реституції втрачених внаслідок Другої Світової війни культурних цінностей до Королівства Нідерланди викликали і продовжують викликати критику і значний суспільний розголос в Україні.

Отже, є підстави вважати, що питання співпраці між Україною та Королівством Нідерланди у даній сфері не стало вичерпаним і вирішеним остаточно з резонансною передачею до Нідерландів всесвітньо відомої «Колекції Кенігса». Українська сторона має всі можливості для того, аби, в свою чергу, поставити питання щодо можливих реальних зустрічних кроків з боку нідерландського уряду назустріч Україні по подоланню наслідків Другої Світової війни для української культури.

---

²²² Закон України «Про ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>

²²³ Там само.

Одним з прикладів можливих напрямків такої подальшої співпраці може бути вивчення колекцій культурних цінностей на території Королівства Нідерландів на предмет наявності в них предметів, вивезених з території України внаслідок Другої Світової війни. Так, у 2015 р. відома американська дослідниця долі культурних цінностей, втрачених внаслідок війни Патріція Кеннеді Грімстед звернулася до Міністерства культури України з відповідною інформацією, щодо наявності на території Королівства Нідерланди п'яти ікон, які за висновками голландських експертів, були вивезені з території України під час німецької окупації. Ікони могли бути вивезені громадянином Голландії С. Вінклером Принсем (С. Winkler Prins) і були конфісковані голландським урядом у його будинку після війни у зв'язку із висунутими звинуваченнями щодо співпраці з нацистським режимом. Усі виявлені ікони за даними голландських фахівців датуються першою половиною — кінцем XIX ст. і зберігаються у спеціальному центрі для творів мистецтва, походження яких не встановлено (Origins Unknown Agency (Bureau Herkomst Gezocht))²²⁴.

У тому числі, в документації цього голландського центру (Origins Unknown Agency (Bureau Herkomst Gezocht) одна з ікон атрибується як вивезена з Археологічного музею у Києві: «NK3395, Anoniem, Man of Sorrows, Ukraine, first half 19 century, panel, 39,5x31,0 cm, Reconstruction of Provenance: Archeologisch Museum Kiev (museum, Kiev)». Очевидно, що свого часу були певні підстави для голландських експертів подати таку атрибуцію. Ще одна з виявлених у Голландії ікон атрибується голландськими фахівцями як вивезена з м. Харкова: «NK 3396, Anoniem, Luke de Evangelist, Ukraine, last quarter 19-th century, panel, 31,0x27,0, Reconstruction of Provenance: 1942-09-12, Onbekend (Oekraïne) (collection), Charkov)». Особливу увагу у цьому випадку привертає наявність чіткої дати (12 вересня 1942 р.), коли дана ікона могла бути вилучена в Україні і конкретно — у м. Харкові²²⁵.

Однак атрибуувати ікону, гіпотетично вивезену з Харкова як втрачену Харківським художнім музеєм тоді не вдалося і конкретних дій з цього приводу з боку міністерства далі вчинено не було.

У той же час, слід враховувати, що на території України до війни в силу особливостей історичного розвитку перебувала значна кількість

---

²²⁴ Поточний архів Інституту історії України НАН України. Про повернення з Королівства Нідерланди ікон з України, втрачених в роки Другої Світової війни. Лист Г.В. Боряка та С.І. Кота до Адміністрації Президента України від 28 березня 2017 р. № 123/308.

²²⁵ Там само. Про повернення з Голландії до України ікон, втрачених внаслідок Другої Світової війни. Лист С.І. Кота до Міністерства культури України від 18 грудня 2017 р.

ікон, написаних (виготовлених) у Росії (тобто російського письма), які продавалися на території України або привозилися на територію України з Росії для розміщення у церквах чи приватних оселях як елемент відправлення культових потреб. Необхідно брати до уваги також і той факт, що ікони XIX століття у своїй абсолютній більшості як у передвоєнні роки перед Другою Світовою війною, так і в період майже до початку 1970-х років XX ст. включно не були предметом зацікавлення діючих музеїв і дуже у незначних кількостях тоді поступали до музейних фондів, скоріше це могло бути як виключення. Особливо ця обставина була притаманна періоду перед Другою Світовою війною. Тож ці виявлені в Голландії ікони могли не належати до фондів жодного з українських музеїв, відповідно можуть не мати слідів інвентаризації та спеціального маркування щодо приналежності до цих фондів, а також інформація про них не відображена у документації музеїв. Таким чином, ці ікони могли бути конфісковані або викрадені безпосередньо з церков на території України (такі випадки зафіксовані щодо періоду нацистської окупації) або з осель приватних осіб, що мешкали на окупованій території. Відповідно, якихось позначок чи додаткових інформацій щодо походження цих об'єктів скоріше за все на них не збереглося.

Зазначимо, що у місті Києві в період нацистської окупації у 1942–1943 рр. діяв археологічний музей, який був створений німецькою окупаційною владою і офіційно називався «Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte» (Крайовий музей до- і ранньої історії). Проте збереглися задокументовані свідчення, що співробітники цього музею спрощено називали його саме «Археологічний музей». Музей розміщувався у приміщенні сучасного Київського міського Будинку вчителя (м. Київ, вул. Володимирська 57), де діяла відповідна виставка, яка крім археологічних предметів також мала в експозиції твори мистецтва, у тому числі ікони. Музей був частиною нацистського дослідного інституту з схожою назвою. Проте документація щодо матеріалів цього музею була вивезена або знищена німецькою адміністрацією під час відступу з території України та, зокрема, міста Києва. Вдалося виявити деякі окремі документи, пов'язані з вивезенням зібраних цим інститутом археологічних колекцій з України через Краків до німецького міста Хохштадт у Баварії. Зокрема, поміж іншого у інвентаризованих ящиках та пакунках фігурують вивезені матеріали з Києва та Харкова. Проте це є матеріали про походження колекцій в цілому та номери ящиків.

Тому з огляду на важливість повернення втрачених в роки Другої Світової війни культурних цінностей та можливість започаткувати позитивний діалог з Королівством Нідерланди щодо даного питання, українські дослідники Г. Боряк та С. Кот у 2017 р. повторно привернули увагу

Міністерства культури України до даного питання й ініціювали вжиття заходів щодо надсилання офіційного запиту до голландського уряду з проханням передати дані ікони до України. Пропонувалося, щоб у процесі ідентифікації вказаних ікон враховуючи, що станом на даний час доволі складно знайти перевірену інформацію щодо біографії колишнього власника С. Вінклера Прінса (С. Winkler Prins), доцільно звернутися до голландської сторони про надання офіційної інформації щодо його біографії, і особливо періоду Другої Світової війни, а також інформації за що його було притягнуто до відповідальності голландським урядом після війни. Також актуальним є питання щодо надання голландською стороною інформації про всю конфісковану колекцію С. Вінклера Прінса з метою проведення аналізу на предмет виявлення інших культурних цінностей, які можуть бути пов'язані з Україною²²⁶.

Міністерство культури України за допомогою Посольства України у Королівстві Нідерландів провело відповідні консультації з голландським урядом і досягло домовленості про можливість приїзду до Королівства Нідерландів групи українських експертів для ознайомлення з творами мистецтва, що є у цій колекції та її можливого спільного дослідження на предмет виявлення втрачених культурних цінностей з України²²⁷. Цей прецедент матиме велике значення не лише під кутом налагодження більш тісного співробітництва між державами у даній сфері, але й сприятиме ствердженню позитивного політичного фону у стосунках між Україною та Нідерландами.

Для України може бути важливим повернення до ґрунтовного експертного розгляду ще одного схожого питання — дослідження долі культурних цінностей, награваних під час Другої Світової війни ще одним голландським прибічником нацистів Пітером Ментенем. Ще у 1920 р. він переселився до Польщі і швидко розбагатів, займаючись торгівлею лісом. Після окупації Польщі нацистською Німеччиною переїхав до Кракова, де почав керувати низкою антикварних магазинів, конфіскованих у євреїв. Тоді ж став офіцером СС у чині зондерфюрера. Неодноразово брав участь у масовому знищенні євреїв, українців і поляків, зокрема на території Львівської області. На окупованих нацистами територіях привласнював твори мистецтва та предмети старовини. Після завершення війни йому протягом тривалого часу вдавалося уникати

---

²²⁶ Там само. Про повернення з Королівства Нідерланди ікон з України, втрачених в роки Другої світової війни. Лист Г.В. Боряка та С.І. Кота до Адміністрації Президента України від 28 березня 2017 р. № 123/308; Про повернення з Голландії до України ікон, втрачених внаслідок Другої Світової війни. Лист С.І. Кота до Міністерства культури України від 18 грудня 2017 р.

²²⁷ Поточний архів Міністерства культури України.

відповідальності за скоєні злочини. Проте у 1976 р. проти Ментена була порушена кримінальна справа за скоєні воєнні злочини. Після тривалого судового процесу у 1980 р. він був засуджений до десяти років ув'язнення. Але вже у 1985 р. Пітера Ментена випустили з в'язниці, а в 1987 р. він помер у будинку для літніх людей²²⁸.

Відомо, що П. Ментен у роки нацистської окупації мав квартиру у Львові, де поселився в помешканні розстріляного професора Тадеуша Островського. Тут у Львові та на Львівщині в цілому він також збирав твори мистецтва й предмети антикваріату, конфісковані у жертв нацистів. Він добре знав провідних львівських колекціонерів і користувався цим. Існують свідчення, що з квартири Островського Ментен вивозив до Кракова культурні цінності своїм вщерть навантаженим легковиком декількома рейсами. Також в публікаціях згадується про привласнення ним колекції вбитого професора Грека. Деякі автори додають до цього списку майно з помешкань професора Бартля, доктора Людвіка Кребса, доктора Станіслава Руффа, лікаря Райхенштайна та сім'ї Блюменфельдів. Польські історики вказують також на коштовності та срібло княжих родин графа Бадені і Яблонських, картини з колекції вдови професора Лукасевича, які передали на зберігання професору Островському²²⁹. У 1943 р. П. Ментен вивіз на територію Нідерландів 4 вагони (за іншими даними 3 вагони) награвованого майна. У тому числі, там була велика колекція творів мистецтва — 5 картин таких авторів як Мемлінк, Гоббем, Лохнер, Ботічеллі, Кранах та ще 100 картин різних художників, 500 одиниць рисунків та етюдів майстрів шкіл Дюрера, Гоббемі, Яна Стеєна, Херарда Доу, Терборха, Теньєра, Йордана, а також 63 персидських килими²³⁰.

22 травня 1976 р. нідерландська газета «Де телехрааф» опублікувала статтю, присвячену продажу на аукціоні амстердамського філіалу «Сотбі» частини колекції творів мистецтва, яка належала Пітеру Ментену. Ця публікація привернула увагу світової громадськості до самої постаті Ментена і його колекції, а також до долі творів, набутих злочинним

---

²²⁸ *Pieter Nicolaas Menten*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Pieter_Menten; *Пітер Николаас Ментен*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BD_%D0%9F%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80;

²²⁹ *Палагнюк Марія*. Львівський «Голландець» // Варіанти. 2017. 3 листопада. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://varianty.lviv.ua/48072-lvivskyi-hollandets>

²³⁰ *Довгополий Ярослав*. Пітер Ментен і львівські розстрільні списки // Zaxid.net. 2012, 6 грудня. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zaxid.net/piter_menten_i_lvivski_rozstrilni_spiski_n1272557

шляхом в період Другої Світової війни²³¹. Особливо гостро постало питання ідентифікації творів мистецтва, які до війни належали жертвам Голокосту. І воно продовжує лишатися актуальним. Так, зокрема, у 2016 р. авторитетне американське видання «The New York Times» у великій емоційній статті привернула увагу до спроби продажу з аукціону картини, приналежної до школи старих голландських майстрів (1660-ті роки, імовірно Ян Стін (Jan Steen)), серед власників якої були П. Ментен (львівський період) та згодом його брат — Дірк Ментен. Після оприлюднення цих даних жоден аукціон не ризикує працювати з цим «токсичним» об'єктом²³².

Після арешту у Ментена конфіскували 425 картин, але повернули 157, адже не можна було довести, що він їх привласнив незаконно. Про місцезнаходження багатьох творів, до нацистської конфіскації яких був дотичний Пітер Ментен, сьогодні невідомо, У голландській державній базі, розміщеній на сайті Origins Unknown Agency (BHG) є предмети з колекцій Ментенів, які сьогодні зберігаються в державних колекціях²³³.

Проте в Україна ні в радянські часи, коли розслідувалася справа П. Ментена, ні в період незалежності не здійснювалися спроби на державному рівні забезпечити ґрунтовні експертні дослідження щодо пошуків творів мистецтва, які могли бути награвовані та вивезені ним зі Львова. Можливо, що ця робота може стати великою спільною працею для фахівців України, Польщі та Нідерландів з метою відновлення справедливості та пошуку втрачених реліквій. Ще у 1990-х роках у Львові продовжував працювати перекладач з голландської мови, який в часи СРСР здійснював переклад карної справи П. Ментена на російську мову.

Нагадаємо, що відповідно до Ст. 4 «Угоди між Україною і Королівством Нідерландів про культурне співробітництво» від 11 липня 1996 р., «Договірні Сторони сприяють обміну інформацією та документацією в галузях і сферах, зазначених у Статті 1, а також сприяють їх перекладу на мови Договірних Сторін»²³⁴.

---

²³¹ Довгополий Ярослав. Анатомія злочину Ментена // Поступ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://postup.brama.com/000613/101_14_1.html

²³² *By Eve M. Kahn.* Does My Family Own a Painting Looted by Nazis? // The New York Times April 5, 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2016/04/10/arts/design/does-my-family-own-a-painting-looted-by-nazis.html>

²³³ Палагнюк Марія. Львівський «Голландець» // Варіанти. 2017. 3 листопада. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://varianty.lviv.ua/48072-lvivskyi-hollandets>

²³⁴ Угода між Україною і Королівством Нідерландів про культурне співробітництво» від 11 липня 1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/528_018

Отже, українсько-голландська співпраця у сфері повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої Світової війни, має об'єктивне підґрунтя та перспективи для її здійснення на довготерміновому системному рівні.

8.5. Україна та Угорщина

З перших років незалежності України її відносини з Угорською Республікою розвивалися дуже динамічно. Вже 6 грудня 1991 р. між країнами був укладений масштабний «Договір про основи добросусідства та співробітництва», який був ратифікований українською стороною на початку липня 1992 р.²³⁵ Договором визначалася необхідність надати нової якості своїм двостороннім відносинам з урахуванням досвіду розвитку політичного, економічного, науково-технічного, екологічного, гуманітарного і культурного співробітництва. У тому числі, сторони домовилися сприяти створенню належних умов для розширення контактів і співробітництва політичних партій та інших громадських організацій, профспілок, фондів, учбових закладів та культурних установ, науководослідних інститутів, засобів масової інформації, інтенсифікації молодіжних обмінів (Ст. 9). Україна та Угорщина задекларували готовність сприяти створенню належних умов для ефективного співробітництва в галузі фундаментальних та прикладних наук, передової техніки і технології, а також для підтримання безпосередніх зв'язків і спільних ініціатив учених, дослідників, науково-дослідних інститутів, установ Академій наук і науково-виробничих об'єднань двох країн (Ст. 11). Особливий наголос було зроблено на зміцненні і розвитку співробітництва в галузі культури, науки, освіти та інформації, сприянню справі збереження і пізнання культурного та мистецького надбання на взаємних засадах, включаючи охорону пам'яток історії і культури, виявлення і вивчення архівних матеріалів, пов'язаних з історією двох країн (Ст. 15). Сторони домовилися здійснювати обмін досвідом та оперативною інформацією, співробітничати в справі боротьби з правопорушеннями, в тому числі з контрабандою, включаючи незаконний вивіз культурних цінностей, а також вживати спільних заходів в рамках міжнародного співробітництва на цьому напрямку (Ст. 19)²³⁶.

²³⁵ Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою від 6 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_004#Text

²³⁶ Там само.

Ці положення отримали подальший розвиток та конкретизацію в угоді між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти і науки, що була укладена 4 квітня 1995 р. У цьому документі вперше було зафіксоване питання співпраці сторін щодо долі втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. Зокрема, у Ст. 16 угоди зазначалося: «Сторони погодились про те, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їх територіях, будуть повернені країні походження. Для організації відповідної діяльності Сторони укладуть окрему Угоду»²³⁷. Відповідний документ було підписано сторонами вже того ж дня і у самій його назві задекларовано, що мова йде про культурні цінності, втрачені або незаконно переміщені внаслідок Другої Світової війни та у повоєнні роки. «Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої Світової війни та в наступні роки на територію іншої країни» від 4 квітня 1995 р. визначила напрямки, зміст та організаційні засади взаємодії країн у цій сфері у наступні роки²³⁸.

Цією угодою Україна та Угорщина визнали важливість «вирішення взаємних претензій щодо повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої Світової війни та в наступні роки на територію іншої країни». Підтверджуючи свої зобов'язання перед найвищими загальнолюдськими цінностями, потребою їх повернення до всесвітнього культурного обігу, сторони висловили розуміння, що «накопичення, аналіз, перевірка, впорядкування та каталогізація культурних збитків України та Угорщини під час Другої Світової війни — справді завдання великого обсягу та складності» і домовилися про співробітництво в інтересах повернення культурних цінностей з території інших країн²³⁹. З цією метою, в Україні забезпечуватим виконання угоди було доручено Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України, в Угорщині — Комітетові з питань повернення культурних цінностей, які разом створювали спільну українсько-угорську комісію, яка мала щорічно проводити засідання почергового у кожній з країн (Ст. 1, Ст. 2). Обидві сторони висловили свою готовність до ціле-

---

²³⁷ Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти і науки від 4 квітня 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_054#Text

²³⁸ Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої Світової війни та в наступні роки на територію іншої країни від 4 квітня 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_013#Text

²³⁹ Там само.

спрямованого пошуку, ідентифікації та дослідження культурних цінностей, що знаходяться на території їх країн, створення банків даних, а також інформують громадськість про результати виконаної роботи (Ст. 3). Ст. 4 угоди визначала, що вони «інформують одна одну про архівні матеріали, документи та інші докази, які мають у своєму розпорядженні і які стосуються культурних цінностей, що входять до складу взаємних реституційних претензій». З метою інформаційного забезпечення даної роботи, створювалися експертні групи по ідентифікації культурних цінностей, що входять до складу взаємних реституційних претензій, включаючи цінності, вивезені на територію колишнього «третього Рейху», і яким сторони зобов'язалися надавати всебічну підтримку (Ст. 5). Угодою передбачалося, що після завершення певних етапів і всього комплексу пошуково-дослідних, експертних робіт, пов'язаних з ідентифікацією та визначенням культурних цінностей, узгодження правового механізму їх передачі, Україна та Угорщина будуть готові розпочати роботу по поверненню з їх територій культурних цінностей, вивезених під час Другої Світової війни та в наступні роки (Ст. 6). Окремим положенням документа, яке розширювало його дію на сучасний період, стала фіксація зобов'язань сторін задіяти усі «необхідні та можливі заходи по запобіганню протизаконного вивозу культурних цінностей на територію іншої сторони або в інші країни», та виявлення і повернення незаконно вивезених культурних цінностей згідно з міжнародними угодами (Ст. 7)²⁴⁰.

Загалом, протягом 1996–2004 рр. відбулося шість засідань Українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої Світової війни та в наступні роки на територію іншої країни: 29 вересня — 1 жовтня 1996 р. (м. Будапешт), 3–4 квітня 1997 р. (м. Ужгород), 30 листопада — 1 грудня 1999 р. (м. Будапешт), 9 — 10 квітня 2001 р. (м. Київ), 10–11 вересня 2002 р. (м. Будапешт), 28–29 січня 2004 р. (м. Київ).

Слід зазначити, що розпочинаючи переговорний процес, обидві сторони до певної міри діяли фактично «наосліп», не маючи попередньо чітких даних щодо культурних цінностей, переміщених під час та внаслідок Другої Світової війни на територію одна одної, та не маючи жодної конкретної інформації про наявність у фондах їхніх музеїв, архівів і бібліотек об'єктів національної культурної спадщини.

Угорщина, як ініціатор розгляду даного питання та створення відповідної комісії, початково переслідувала головну мету — пошук вивезених до СРСР внаслідок подій війни фондів Великої бібліотеки Шарошпатакського реформатського коледжу («Бібліотека Шарошпатак»). Його

²⁴⁰ Там само.

попередниця — реформатська школа була заснована у м. Шарошпатак ще у 1531 р. Тоді ж почала формуватися її бібліотека, яка збирала книги та рукописи для використання у якості навчальних посібників. А перші документальні згадки про бібліотеку відносяться до XVII ст., коли в матеріали школи серед основних її документів був включений алфавітний каталог бібліотечних фондів за 1623 р.²⁴¹ Напередодні Другої Світової війни у фондах бібліотеки нараховувалося 73 718 томів та 100 115 окремих творів. У 1938 р., коли розпочалися збройні сутички на чехословацько-угорському кордоні, за наказом уряду Угорщини найцінніші книги та рукописи бібліотеки разом з музейними фондами були спаковані і перевезені до Будапешта, де зберігалися як депозити у сховищах двох угорських банків. Вже після війни з'ясувалося, що частина найбільш цінних матеріалів була втрачена і вважалася безслідно зниклою. Їх доля протягом багатьох повоєнних десятиріч лишалася невідомою²⁴². Між тим, у 1960 р. у СРСР обласне управління культурн у м. Горький²⁴³ зобов'язало обласну публічну наукову бібліотеку протягом трьох днів отримати з Горьківського художнього музею велику партію трофейної літератури іноземними мовами, яка одразу була включена до діючого тоді «спецфонду». Серед отриманих видань виявилися й книги з фондів «Бібліотеки Шарошпатака»²⁴⁴. Загалом — 1 300 книг та 8 рукописів²⁴⁵. І лише на початку 1990-х років раптом стало відомо, що вони перебувають на території Росії у Нижньому Новгороді²⁴⁶. Тож в Угорщині припускали, що частина книг з «Бібліотеки Шарошпатака» цілком могла опинитися й на території України. Водночас, плекалася надія і на пошук інших угорських музейних, архівних та бібліотечних цінностей.

Розпочинаючи спільний діалог, на першому засіданні Українсько-угорської комісії сторони домовилися інтегрувати зусилля на пошук та обмін культурних цінностей, втрачених під час Другої Світової війни, співпрацювати з цих питань у рамках міжнародних організацій, зокрема ЮНЕСКО. Було домовлено проводити спільні «круглі столи», семінари, консультації з правових аспектів реституції культурних цінностей, повідомляти одна одну про виявлені переміщені культурні цінності іншої

---

²⁴¹ *Сентимреи М.* Большая библиотека Шарошпатакского реформатского колледжа // Трофейные книги из библиотеки Шарошпатакского реформатского колледжа в фондах Нижегородской государственной обласной универсальной научной библиотеки. М.: «Рудомино», 1997. С. 13–14.

²⁴² Там само, с. 16.

²⁴³ У 1932–1990 рр. м. Нижній Новгород мало назву Горький.

²⁴⁴ *Муравьева Е.А.* Книги и войны // Там само, с. 10–12.

²⁴⁵ Каталог // Там само, с. 23–269.

²⁴⁶ *Сентимреи М.* Вказ. праця, с. 16.

сторони у зв'язку з Другою Світовою війною. У цьому зв'язку мали створюватися відповідні експертні групи та відбуватися обмін візитами експертів. І вже у 1996 р. Україну мали відвідати експерти з Угорщини, а у 1997 р. передбачався приїзд українських фахівців до Угорщини²⁴⁷.

У подальшому були створені окремі спільні робочі групи з архівної, бібліотечної та музейної спадщини, що склалися з представників обох сторін, та затверджено їх персональний склад. При обговоренні концептуальних засад їхньої діяльності сторони погодилися, що питання організації їх роботи будуть узгоджуватися у робочому порядку²⁴⁸.

Однією з головних подій першого засідання Українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни стала оприлюднена угорськими учасниками переговорів інформація про наявність унікального документа часів Другої Світової війни — щоденника угорського археолога Нандора Феттіха, який як фахівець був залучений нацистським Айнзатцштабом А. Розенберга до фіксації та опису археологічних пам'яток в окупованому Києві у 1941–1942 рр. Було домовлено організувати спільну публікацію щоденника українською та угорською мовами. При цьому керівник угорської делегації, уповноважений міністра у справах повернення культурних цінностей уряду Угорщини, Генеральний директор Угорського Національного Музею д-р Фодор Іштван висловив готовність особисто підготувати вступний нарис до щоденника про життя і діяльність Н. Феттіха. Окрім того, було задекларовано при отриманні згоди від іншого учасника тих подій угорського археолога Дьюли Ласло організувати підготовку з ним інтерв'ю про його перебування у Києві²⁴⁹.

Слід зазначити, що внаслідок спільних зусиль українських та угорських фахівців щоденник Нандора Феттіха був опублікований українською мовою у 2004 р. Його текст доповнюють автентичні авторські фотографії та малюнки, зроблені Феттихом під час перебування в окупованому німецькими військами Києві. Щоденник охоплює період з 3 грудня 1941 р. по 19 січня 1942 р. і є унікальним документальним

---

²⁴⁷ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол першого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (29 вересня — 1 жовтня 1996 р.). С. 1–3.

²⁴⁸ Там само. Протокол п'ятого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (10–11 вересня 2002 р.). С. 2.

²⁴⁹ Там само. Протокол першого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (29 вересня — 1 жовтня 1996 р.). С. 1–3.

джерелом та безпристрасним свідомством про ситуацію в місті у перші місяці окупації, мінування визначних споруд та будинків радянськими спецслужбами, життя та побут представників окупаційних військ і простих киян, діяльність музеїв, роботу експертів Айнзатцштабу А. Розенберга. Особливого значення цим спогадам надає той факт, що основним місцем експертної роботи Феттіха була територія Києво-Печерської лаври, йому довелося працювати на місці зруйнованого вибухом 3 листопада 1941 р. Успенського собору Києво-Печерської лаври й вишукувати на його руїнах цінні артефакти, які там зберігалися до вибуху і вціліли або були пошкоджені внаслідок нього²⁵⁰.

Угорські фахівці також отримали копії рисунків угорського археолога Дюла Ласло та плівку із записок його спогадів про перебування разом з Нандором Феттіхом у Києві у 1941–1942 рр. Під час другого засідання Українсько-угорської комісії (3–4 квітня 1997 р.) угорська сторона офіційно передала ці документи представникам України. Була досягнута домовленість про підготовку їх до публікації²⁵¹.

Як витікає із спільних протоколів, особливі акценти у подальшій співпраці України та Угорщини були зроблені на розгортанні поглибленого співробітництва між архівними установами сторін. Зокрема, перший позитивний досвід був досягнутий у співпраці Державного архіву Закарпатської області і Національного архіву Угорщини. У цьому зв'язку під час переговорів ухвалено взаємно сприяти українським та угорським архівним установам у пошуку документів, які висвітлюють долю архівів, вивезених у роки Другої Світової війни, виявлення у державних та приватних архівах Угорщини і України родинних, особових фондів громадських, політичних діячів науки, культури, мистецтва. Сторони визнали необхідність розробки окремої міжвідомчої угоди про співробітництво в галузі архівної справи і угорська сторона передала представникам України проект такої угоди²⁵². Слід зазначити, що на виконання досягнутих домовленостей відбулася зустріч керівників Державного комітету архівів України та Національного архіву Угорщини²⁵³, а у вересні 2001 р. була

---

²⁵⁰ Феттіх Нандор. Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). К.: Софія-А, 2004. 168 с.

²⁵¹ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол другого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (3–4 квітня 1997 р.). С. 2.

²⁵² Там само, с. 3.

²⁵³ Там само. Протокол п'ятого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (10–11 вересня 2002 р.). С. 2.

підписана «Угода про співробітництво між Державним комітетом архівів України і Національним архівом Угорщини» (від 4 вересня 2001 р), яка відкрила нові можливості для співпраці у даній сфері²⁵⁴.

Важливими були домовленості щодо взаємної підготовки списків архівних документів, які становлять інтерес для кожної із держав та обговорення їх подальшої долі й використання. Угорщина висловила готовність передати українській стороні перелік копій документів, які стосуються справи передачі культурних цінностей у СРСР відповідно до Мирного договору між СРСР та Угорщиною (1945 р.)²⁵⁵. Безумовно, така інформація є важливою для України з огляду на встановлені факти перерозподілу повернутих після війни до СРСР українських культурних цінностей між загальносоюзними та російськими музеями, архівами і бібліотеками.

Разом з тим, Угорщина поставила питання щодо імовірного перебування творів угорських художників (картин) у фондах Харківського художнього музею, на що представники України пообіцяли надати відповідну інформацію з цього питання²⁵⁶. З свого боку, Україна передала угорській стороні звернення громади с. Мідяниця Іршавського району Закарпатської області щодо розшуку і повернення церковного дзвону, вилученого угорською владою у 1943 р.²⁵⁷ Зазначимо, що це були фактично єдині за час двосторонніх переговорів більш-менш конкретні вимоги сторін щодо виявлення втрачених внаслідок подій Другої Світової війни культурних цінностей. Але документи щодо подальшої долі цих запитів поки що не відомі.

Натомість, певні зрушення мали місце у співпраці України та Угорщини щодо перешкодження незаконному вивезенню і ввезенню культурних цінностей. Зокрема, під час офіційного візиту прем'єр-міністра України А. Кінаха до Угорщини у серпні 2001 р., йому було передане Євангеліє 1766 р., виявлене угорськими митниками. Після повернення до

---

²⁵⁴ Угода про співробітництво між Державним комітетом архівів України і Національним архівом Угорщини від 4 вересня 2001 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_035#Text

²⁵⁵ Поточний архів Міністерства культури України. Протокол третього засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (30 листопада — 1 грудня 1999 р.). С. 3.

²⁵⁶ Там само. Протокол п'ятого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (10–11 вересня 2002 р.). С. 3.

²⁵⁷ Там само. Протокол шостого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (28–29 січня 2004 р.). С. 2.

України українська влада передала його до Свято-Успенському монастирю Києво-Печерської лаври²⁵⁸. У вересні 2002 р. в рамках засідання спільної комісії угорська сторона надала Україні список культурних цінностей з фотографіями (17 ікон і православний хрест), конфіскованих митниками Угорщини і переданих на збереження до угорських музеїв²⁵⁹. Українські фахівці здійснили їхню експертизу і висновки щодо походження цих об'єктів з території України були передані угорській владі²⁶⁰. Проте у матеріалах щодо повернення культурних цінностей в Україну за період 2004–2010 р. даних щодо цих об'єктів не наведено²⁶¹.

Цей доволі інтенсивний українсько-угорський діалог раптово був припинений. Шосте засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої Світової війни та в наступні роки на територію іншої країни, яке відбулося у Києві 28–29 січня 2004 р., стало останнім, що мало місце у двосторонніх відносинах. Наступних засідань комісії з того часу більше не відбувалося.

У цьому зв'язку, можливо припустити, що інтерес Угорщини до України в контексті імовірних реституційних претензій щодо втрачених внаслідок Другої Світової війни угорських культурних цінностей значною мірою згас через відсутність виявлених на її території конкретних предметів мистецтва та старовини, архівів і бібліотечних фондів, які могли б підпадати під вимоги реституції. Натомість, уся увага угорської влади зосередилася на переговорах з Росією, на території якої, власне, і виявилися сконцентрованими втрачені внаслідок війни пам'ятки угорської культури. Їх повернення стало головною ціллю угорського уряду. І тут він зміг досягти певного успіху. Зокрема, як вже зазначалося, за підсумками угорсько-російських переговорів 2006 року було ухвалено федеральний закон Російської Федерації про повернення до Угорщини книг з Великої бібліотеки Шарошпатакського реформатського коледжу Угорської реформатської церкви, що зберігалися у Нижньогородській державній обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В.І. Леніна²⁶². Але це

---

²⁵⁸ Там само. Протокол п'ятого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (10–11 вересня 2002 р.). С. 2.

²⁵⁹ Там само, с. 3.

²⁶⁰ Там само. Протокол шостого засідання українсько-угорської комісії у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни (28–29 січня 2004 р.). С. 2.

²⁶¹ Врятовані. Збережені. Повернені. До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, с. 34–44.

²⁶² Федеральный закон от 2 февраля 2006 г. № 22-ФЗ О передаче Венгерской Республике книг из библиотеки Шарошпатакского реформатского колледжа Притиссайской епархии Венгерской реформатской церкви, перемещенных в Союз ССР в ре-

виявилася не єдина знахідка угорських культурних цінностей в Росії. Як з'ясувалося, у другій половині 1940-х років, коли до м. Горького (Нижнього Новгороду) прибула з Німеччини 49-а армія 2-го Білоруського фронту, яка перед тим пройшла територією Угорщини, то у приміщенні її штабу на збереженні перебували ящики з трофейними творами мистецтва. Зрештою, їх передали до особливого фонду Горьківського державного художнього музею. Згідно з актами перевірок цих пам'яток, складеними у 1951 р., мова йшла про 144 експонати живопису та 7 творів дерев'яної скульптури. У 1957 р. ця збірка була перевезена до Москви²⁶³. Вже у 1966 р. її отримали для проведення реставраційних робіт московські Все-союзні центральні науково-реставраційні майстерні. У документах щодо отримання ними визначних пам'яток культури йдеться про дещо інші дані — 143 твори живопису та 8 скульптур²⁶⁴. Після реставрації колекція була розділена — 5 найцінніших творів мистецтва передали до Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна у Москві. 34 картини та 6 скульптур у 1996 р. за наказом Міністерства культури Російської Федерації були повернуті назад до Нижнього Новгороду у міський художній музей. Інші твори мистецтва залишилися у Всеросійському художньому науково-реставраційному центрі ім. І. Грабаря²⁶⁵. Серед цих творів мистецтва представлені шедеври світового значення, зокрема, «Портрет венеційського вельможи» Тінторетто, «Карнавал на вулиці» Гойї, «Апостол Яків» Ель Греко, «Портрет мадам Гамбей» Коро, «Марі Лоран з мопсом» Мане, «Жіночий портрет» Ренуара та інші. Усі дерев'яні скульптури відносяться до зразків середньовічного мистецтва XV–XVI ст.²⁶⁶ Тож зосередження усієї уваги угорського уряду на долі цієї збірки унікальних творів мистецтва, переміщених з території Угорщини внаслідок Другої Світової війни, цілком можливо зрозуміти.

Натомість пасивність української сторони у переговорах з угорськими колегами важко пояснити. Адже, хоч Угорщина не здійснювала організованого вивезення культурних цінностей з території Центральної та Східної України, як союзник нацистської Німеччини вона надавала свої війська для участі у бойових діях та для проведення поліцейських операцій

зультате Второй мировой войны и хранящихся в Нижегородской государственной областной универсальной научной библиотеке имени В.И. Ленина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rg.ru/2006/02/08/cennyeknigi-dok.html>

²⁶³ Историческое исследование // Каталог произведений изобразительного искусства из частных венгерских коллекций. М.: «Рудомино», 2003. С. 57.

²⁶⁴ *Владимиров А.П.* Произведения изобразительного искусства из венгерских коллекций в научно-реставрационном центре им. И.Э. Грабаря // Там само, с. 35.

²⁶⁵ Историческое исследование, с. 57–58.

²⁶⁶ *Владимиров А.П.* Вказ праця, с. 37.

на території Рейхкомісаріату України. У архівах збереглися німецькі карти розташування угорських військових частин на українських територіях. В рамках даного дослідження вже наводилися конкретні факти участі угорських солдат і офіцерів у вчиненні актів мародерства і розграбування фондів ряду українських музеїв. Тож, вочевидь, актуальним є питання спільного з угорською стороною дослідження доль угорських військових, які перебували в роки війни на території України та пошук українських культурних цінностей через їхні родини та їхніх нащадків. Окрім того, з щоденника угорського археолога Н. Феттіха випливає, що він отримав від київських музейників унікальні фотоплівки та інші фотоматеріали із знімками знахідок з розкопом знаменитого Мартинівського скарбу, і навіть залишив розписку про це відомому українському археологу і нумізмату В. Шугаєвському²⁶⁷. Також у щоденнику згадується про купівлю ним у антикварному магазині деяких предметів старовини (китайської шкатулки) та про подарунки йому від знайомих киян-науковців на згадку як сувенірів археологічних предметів. Тож було б доцільно вивчити подальшу долю фотоматеріалів з Мартинівського скарбу та предметів старовини, набутих ним у Києві. Очевидно, що інтерес для України представляє й вивчення матеріалів щодо евакуації культурних цінностей та, зокрема, церковних дзвонів, здійсненої угорською владою при відступі із Закарпаття. І тут є значний простір для спільних досліджень та потенційних подальших переговорів.

Отже, питання українсько-угорської співпраці щодо розшуку і повернення втрачених в роки Другої Світової війни культурних цінностей ще далеко не вичерпане і має потенціал для відновлення діяльності спільної міждержавної комісії.

Висновки до розділу 8

1. Після проголошення державної незалежності Україна стала активним учасником двостороннього міждержавного співробітництва у сфері повернення та реституції культурних цінностей. При цьому, з однієї сторони, вона активно наголошувала на розшуку і поверненні власних надбань культури, які у різних час та за різних обставин були вивезені за межі її території, і намагалася ставити ці питання перед країнами-партнерами по двосторонніх переговорах. У той же час, незалежна українська держава стала об'єктом претензій з боку інших країн, які висло-

---

²⁶⁷ *Феттіх Нандор*. Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942), с. 110–113.

вили претензії до неї щодо реституції культурних цінностей, пов'язаних з їхньою історією та культурою, і які перебувають на території України.

2. Починаючи з 1990-х років окреслилося коло країн, з якими відбувався найбільш інтенсивний та системний двосторонній діалог на міжурядовому та міжвідомчому рівнях, що у більшості випадків був сконцентрований на долі культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни та в перші повоєнні роки й формально оформлений укладеними відповідними міждержавними угодами щодо їх розшуку, збереження та реституції, а також супроводжувався актами повернення таких предметів старовини і мистецтва як до України, так і від неї до інших країн. У той же час, активною була співпраця України у реалізації міжнародних конвенцій та договорів щодо запобігання незаконним вивезенню, ввезенню та переданню прав власності на культурні цінності. До числа держав, з якими мав місце найбільш інтенсивний переговорний процес у даних сферах, належали Російська Федерація, Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Польща, Королівство Нідерландів та Угорська Республіка.

3. Особливість проблеми повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі полягає в тому, що вона може бути вирішена тільки шляхом діалогу сторін і пошуку порозуміння на основі доброї волі і норм права. Розгляд наявної договірної бази та офіційних протоколів засідань відповідних двосторонніх комісій засвідчує той факт, що в них, як правило, недостатньо чітко пропрацьовано ключові поняття та терміни, принципи й засади двосторонньої співпраці, що призводило до різного трактування сторонами самого предмету переговорів, і, як наслідок, ускладнювало переговорний процес та викликало непорозуміння між сторонами. Це, зокрема, було найбільш характерним для відносин України з ФРН та Польщею. Документи міждержавних переговорів також засвідчують, що Україна виявилася найменш підготовленою до них порівняно з країнами-партнерами у інформаційному забезпеченні своїх позицій даними про втрати власних культурних цінностей та їх перебування на територіях цих країн. Особливо це проявилось в ході переговорів з Угорщиною, коли українська сторона так і не змогла запропонувати до розгляду в рамках спільної комісії обґрунтований комплекс своїх пропозицій-вимог щодо пошуку втрачених культурних цінностей, за виключенням одного прикладу, пов'язаного з подіями Другої Світової війни. У відносинах з Російською Федерацією Україні так і не вдалося домогтися укладання спеціальної угоди про співробітництво у сфері розшуку, повернення та реституції культурних цінностей, втрачених до розпаду СРСР (включно з добою існування Російської імперії). Єдиним прикладом конкретної співпраці на цьому напрямку стало створення та

діяльність українсько-російської комісії експертів з питань мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, що перебувають на території Російської Федерації, наслідком роботи якої стало повернення в Україну 11 фресок XII ст. з мистецької спадщини собору. Але фактичне припинення роботи цієї комісії, бюрократичне затиснення проблеми повернення та реституції культурних цінностей у багатосходинковій підкомісії комісій підкомітетів і комітетів загальних структур з двостороннього співробітництва значною мірою ускладнило та уповільнило процес подальших переговорів з цих питань. Більш активно співпраця України з Росією відбувалася щодо повернення викрадених та незаконно вивезених культурних цінностей, втрачених сторонами в умовах їх існування як незалежних держав.

4. Досвід міжнародної співпраці України в сфері повернення та реституції культурних цінностей показав, що ці питання стали одним з факторів великої політичної ваги у її відносинах з іншими країнами. І домінуюча роль у їх вирішенні та ухваленні тих чи інших рішень української влади належала міркуванням зовнішньополітичної доцільності. Наслідком цього стали випадки допущення «вольових» методів вирішення проблеми, коли директивним шляхом забезпечувалася підготовка і передання визначних культурних цінностей з України до інших держав. Це породжувало недостатньо прозорі механізми ухвалення державних рішень, неточності та суперечності в текстах відповідних постанов і розпоряджень уряду, відсутність чіткої перспективи у стосунках з країнами-партнерами щодо здійснення ними паритетних кроків у відповідь. Показовим прикладом такого розвитку подій стала ситуація навколо передання до Королівства Нідерландів унікальних рисунків з «Колекції Кенігса», переговори щодо яких відбувалися без укладання відповідних рамкових угод щодо співпраці в сфері повернення та без участі уповноважених у цій сфері державних органів. Внаслідок таких дій подібні акти передач культурних цінностей, навіть якщо вони були об'єктивно обґрунтовані, викликали значний суспільний резонанс, політичне протистояння та несприйняття самої ідеї повернення та реституції культурних цінностей країнам їх походження.

5. Процес переговорів України з іншими країнами з питань повернення та реституції культурних цінностей переконливо показує необхідність подальшого удосконалення українського законодавства у цій сфері, необхідності його адаптації до врегулювання проблеми розшуку, ідентифікації та реституції предметів мистецтва і старовини, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни. У тому числі, українській владі, нарешті, необхідно визначитися із статусом «трофейних фондів» — спадком колишнього СРСР, який досі не з'ясований на зако-

нодавчому рівні. Така визначеність дозволить зняти чимало труднощів та непорозумінь у здійсненні державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей.

6. Міжнародна співпраця України додатково показала визначальне значення проведення системної та цілеспрямованої роботи по встановленню обставин втрат українських культурних цінностей, створення актуальних Баз даних про них з максимально можливим описом кожного окремого втраченого предмета та визначенням юридичних можливостей щодо їх повернення, організації активних пошукових досліджень серед музейних, архівних та бібліотечних колекцій на територіях інших країн.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене у монографії, вважаємо за доцільне додатково акцентувати увагу на найбільш важливих, на наш погляд, результатах проведеної дослідницької роботи та основних їх положеннях:

1. Огляд стану наукової розробки питань повернення та реституції культурних цінностей в політичному та культурному житті України у ХХ — на поч. ХХІ ст. показує, що їх вивчення відбувається за двома основними напрямками — теоретичної розробки проблеми і конкретно-історичними дослідженнями.

Значна увага дослідників приділяється розкриттю цих проблем як явища у розвитку культури, аналізу формування норм міжнародного права щодо них у контексті захисту, охорони та збереження надбань культури. Актуальними є дослідження ролі культурних цінностей у процесах формування національної ідентичності та історичної пам'яті, світового досвіду щодо їх повернення та реституції. Серед теоретичних питань даної проблематики широкі дискусії викликають проблеми термінології, зокрема, щодо таких базових понять і термінів як «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «повернення культурних цінностей», «реституція культурних цінностей» та їх співвідношення. За підсумками дослідження встановлено, що як в українській, так і у зарубіжній історіографії питань термінології до останнього часу були відсутні спеціальні дослідження, присвячені розкриттю змісту поняття та терміну «незаконно вивезені культурні цінності».

Конкретно-історичні дослідження вивчають втрати культурних цінностей України на різних етапах її розвитку, зусилля держави та громадськості по їх розшуку, поверненню і реституції. Перші наукові публікації з даних питань були нечисленними і припадають на період Української революції 1917–1921 рр. та на добу «українського відродження» 20-х рр. ХХ ст. Їх предметом були приклади втрат культурних цінностей України, опис зафіксованих в музеях, архівах та бібліотеках Росії українських реліквій, зокрема, клейнодів українського козацтва. Протягом кількох десятиліть в умовах СРСР ці дослідження обмежувалися втратами українських культурних цінностей внаслідок Другої Світової війни, і зосереджувалися виключно на збитках, завданих культурі України нацистською Німеччиною та її союзниками. Лише після здобуття Україною

державної незалежності питання повернення та реституції культурних цінностей стали предметом дійсно об'єктивного та всебічного розгляду. Висвітлюються зусилля української влади та наукової громадськості щодо повернення українських культурних цінностей з Росії за доби Центральної Ради та Української Держави. Українськими науковцями багато зроблено для висвітлення знищення та вивезення українських культурних цінностей до Росії радянським комуністичним режимом у 20–30-х роках ХХ ст. Напрацьовано значний документальний матеріал та відновлено процес переговорів між УСРР та РСФРР щодо обміну культурними цінностями між музеями України та Росії, що мав місце наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр., участі України у реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. в частині реституції культурних цінностей. Одним із пріоритетних стала тема долі культурних цінностей під час Другої Світової війни, при розкритті якої значна увага приділяється втратам культурних цінностей під час радянської евакуації музеїв, архівів та бібліотек України, ґрунтовному вивченню документів нацистської Німеччини щодо її політики по відношенню до культурних цінностей, обставин вивезення та знищення українських культурних надбань внаслідок бойових дій та окупації, повоєнної реституції культурних цінностей України. Почали досліджуватися питання формування державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей після проголошення її державної незалежності, у тому числі в контексті її міжнародних відносин. Разом з тим, за підсумками розгляду історіографії питання слід звернути увагу, що практично не дослідженими дотепер лишаються питання, пов'язані з долею «трофейних фондів», які внаслідок Другої Світової війни потрапили на територію України, та стан вирішення питань повернення і реституції культурних цінностей в Україні у період 1950-х — поч. 1990-х рр. Також до останнього часу не було здійснено панорамного, комплексного та системного висвітлення місця і ролі повернення та реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті України у ХХ — на поч. ХХІ ст.

2. Основу джерельної бази дослідження складають архівні матеріали, що містяться у фондах центральних державних архівів України, Державного архіву АР Крим та обласних державних архівів, архівів і фондів українських музеїв, бібліотек й інших закладів, поточних архівах компетентних державних відомств та наукових установ, дотичних до здійснення державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей, також використано фонди зарубіжних архівів, музеїв, бібліотек та наукових установ. Активно використовувалися опубліковані документи і матеріали, особливо у наукових збірниках документів, матеріали періодичної преси. Встановлено, що наявна джерельна база дозво-

ляє відповідно до поставлених мети і завдань дослідження об'єктивно і всебічно розкрити питання становлення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей, формування її нормативно-правових та організаційних засад, показати роль наукової та культурної громадськості у її здійсненні з метою розвитку національної культури у ХХ — на початку ХХІ ст.

3. При розгляді понятійного апарату та термінології головну увагу приділено таким базовим поняттям і термінам, як «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання», «повернення» і «реституція», їх змістовному наповненню та співвідношенню. Результати дослідження засвідчують, що існують певні розбіжності у їх розумінні між загальним і культурологічним їх трактуванням, студіями в галузі філософії культури та під кутом права. Зокрема, якщо у філософсько-культурологічному сенсі поняття і термін «культурні цінності» є найбільш широким, а поняття «культурна спадщина» відображує ту їх частину, яка пов'язана саме з минулим, то ціла низка відомих закордонних і українських науковців у галузі права, навпаки, вважають, що базовим та вихідним терміном слід вважати термін «культурна спадщина», відштовхуючись від міжнародно-правового визначення значення об'єктів культури як світової спадщини усього людства і його відповідного зв'язку із захистом прав людини. Тож саме цей термін пропонують у перспективі застосовувати як єдиний універсальний термін для позначення об'єктів культури. На наш погляд, з точки зору формування загального понятійного апарату, саме по собі поняття «культурні цінності» є багато ширшим за своїм змістом, ніж поняття «культурна спадщина», тому що охоплює собою усі матеріальні та духовні здобутки людства, включно з досягненнями як минулих поколінь, так і сучасної генерації, яка перебуває в активній фазі процесу їх творення. Тобто, слід враховувати, що наявна історична складова в ньому є лише частиною загального цілого. Поняття ж «культурна спадщина» містить у собі виразний контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь до наступних поколінь створених ними цінностей. Тож своїм змістом воно повністю відображує категорію минулого і уособлює попередньо досягнуті історичні рівні культури. Таким чином, культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід'ємною складовою частиною. Разом з тим, як визнає й низка дослідників у галузі права, в цій частині поняття/терміни «культурні цінності» і «культурна спадщина» є практично тотожні. А їх використання відбувається відповідно до конкретного предмету розгляду. Тож вони можуть застосовуватися в якості синонімів, як у визначеному контексті і дотичні до них поняття і терміни «предмети культури», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «пам'ятки» тощо.

За підсумками дослідження констатується відсутність єдиного розуміння поняття/терміну «культурні цінності» та уніфікованих дефініцій, які б визначали його зміст. Це безпосередньо стосується і його відображення у нормах права, які регулюють суспільні відносини в сфері культури, збереження, повернення та реституції предметів культури. Досвід розробки міжнародно-правових норм та внутрішнього законодавства окремих країн засвідчує, що кожна міжнародна конвенція чи рекомендація, окремий національний законодавчий акт дає своє визначення і перелік категорій культурних цінностей, який не є універсальним, а застосовується саме для цілей даної конвенції, рекомендації чи закону. Тож у рамках проведеного історичного дослідження автор запропонував таке найбільш узагальнюючого розуміння поняття «культурні цінності» — *предмети матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення*. При цьому, з огляду на предмет дослідження, мова йде про рухомі культурні цінності (включно з відокремленими фрагментами нерухомих об'єктів культурної спадщини).

Доведено, що активне використання поняття та терміну «*незаконно вивезені культурні цінності*» у нормативно-правових документах і в сфері науки потребує його детального розгляду та чіткого визначення. У цьому зв'язку пропонується таке визначення поняття/терміну «*незаконно вивезені культурні цінності*» — *це культурні цінності, переміщення яких з території країни походження відбулося в незаконний спосіб, тобто з порушенням тих чи інших норм права, що діяли на момент скоєння такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, перш за все, на рівні чинного національного законодавства даної держави та всупереч її волі*. Своїм змістом воно охоплює такі категорії культурних цінностей: культурні цінності, які стали об'єктом незаконних дій та предметом вивезення за межі території країни походження внаслідок війн та збройних конфліктів, іноземної окупації; предмети культури, які попередньо були набуті внаслідок скоєння правопорушень та злочинних дій; культурні цінності, переміщені поза межі території країни походження з порушенням вимог чинних норм і процедур щодо набуття дозволів та оформлення такого переміщення; тимчасово вивезені і не повернуті на територію країни походження в обумовлений термін культурні цінності або вивезені за її межі з порушенням умов тимчасового вивезення предмети культури. Окрім того, в контексті даного питання рекомендується запровадження та активне використання терміну «*культурне привласнення*» як *дії або результату дій, вчинених особами, суспільними групами чи державами по відношенню до культурних цінностей інших осіб, суспільних груп та держав з метою їх привласнення та використання у власних цілях*.

Поняття і термін «*повернення культурних цінностей*» починаючи з другої половини ХХ ст. є найбільш широко уживаним в міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі при висвітленні комплексу питань, пов'язаних із збереженням та охороною культурних цінностей, забезпеченням їх всебічного захисту, а також міжнародним співробітництвом щодо застереження та подолання наслідків незаконного переміщення та вивезення культурних цінностей. У широкому розумінні означає будь-яке фізичне повернення на територію країни походження предметів культури, що були вивезені за її межі за тих чи інших обставин. У вузькому понятійно-термінологічному контексті його зміст можливо окреслити як *повернення культурних цінностей до країни походження на основі передусім етично-моральних принципів та засад, яке за своїм змістом є актом доброї волі, фактично даром.*

Поняття *реституції* було сформульоване римським правом як одне з ключових положень у врегулюванні цивільних правовідносин щодо відновлення стану речей, що існував до вчинення певних дій. В процесі розвитку суспільних відносин, реституція як норма цивільного права стала невід'ємною і важливою частиною не лише англо-саксонської системи права, але й західних правових систем в цілому. В українському законодавстві цей термін не використовується. Між тим, як окремий предмет міжнародного права та національних законодавств протягом ХХ ст. виокремилася реституція культурних цінностей, яка також відображена у відповідному понятті та терміні у нормативно-правових актах та науковій літературі. Узагальнюючи відповідні напрацьовані матеріали, вважаємо за можливе подати таке її визначення: *реституція культурних цінностей — це відновлення прав власності на культурні цінності у випадку їх незаконного привласнення, яке передбачає зобов'язання щодо повернення законним власникам (фізичним та юридичним особам) предметів історичного, художнього, наукового та іншого культурного значення, втрачених ними в результаті прямих чи опосередкованих наслідків воєнної окупації іноземною державою, викрадення та нелегального вивезення за межі території країни походження (де предмет культури було створено, знайдено або де він перебував на законних підставах).* У випадку неправомірного знищення, вилучення та вивезене з території однієї держави до іншої внаслідок війни чи збройного конфлікту, реституція може бути застосована до країни-агресора як засіб матеріальної відповідальності за вчинені злочини та заподіяні збитки.

Розглядаючи співвідношення понять/термінів «*повернення*» та «*реституція*» культурних цінностей під кутом практичного застосування у вимогах щодо їх передачі до країн походження, вважаємо за доцільне притримуватися рекомендацій ЮНЕСКО, згідно з якими: термін «*реституція*» («*restitution*») може бути застосований у випадку *незаконного*

привласнення, тобто якщо предмет покинув країну походження незаконно згідно нормам національного законодавства та у відповідності до положень Конвенції 1970 р.; термін «повернення» («return») може застосовуватися, коли об'єкти покинули їх країни походження раніше, ніж було оформлене національне та міжнародне законодавство щодо захисту культурних цінностей, зокрема коли передача власності на них відбувалася з територій, які були колоніями на територіях, звідки здійснювалася колоніальна влада (сила), також в результаті обмінів, подарунків чи продажу в період, коли це не було предметом правового регулювання, а також у випадках, коли внаслідок політичної та економічної залежності створювалися можливості для передачі прав власності від однієї території до іншої, і коли такі втрати не можуть бути сприйняті в даний час.

У процесі дослідження встановлено, що чимало важливих міжнародно-правових актів щодо збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції в разі незаконних вивезення, ввезення і передачі прав власності взагалі не мають офіційного українського перекладу (включно з документами, які ратифікувала Україна і які розміщені на офіційному сайті Верховної ради України), а ряд неофіційних опублікованих перекладів таких документів на українську мову містять суттєві розходження з оригінальними текстами не лише в частині застосованої термінології, але й подекуди в перекладі офіційних назв даних документів. У цьому зв'язку, одним із актуальних завдань державної політики України є забезпечення достовірних і офіційних перекладів відповідних найважливіших міжнародних правових актів українською мовою.

4. Матеріали дослідження показують, що процеси, пов'язані з поверненням та реституцією культурних цінностей, у своїй основі мають рушійні сили та причини, які нерозривно пов'язане із усвідомленням особливої ролі культурних цінностей в загальному цивілізаційному розвитку людства, для окремих держав та націй, етнічних та соціальних спільнот, конкретних осіб. Поряд з найбільш загальним визначенням культурних цінностей як предметів матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення, експерти виокремлюють додаткові фактори, що визначають їх суспільне значення, наприклад, *археологічне, етнологічне, етносоціальне, релігійне (сакральне)* значення, а також їх *матеріальну вартість* у грошовому еквіваленті. Особливе місце культурні цінності, зокрема, *національні реліквії*, посідають у процесах становлення «молодих» націй і держав, формування історичної пам'яті та національної ідентичності. Протягом середини 1950-х — 1990-х років було створено базові універсальні міжнародно-правові документи щодо захисту культурних цінностей у випадку війн та збройних конфліктів, запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та

передачі права власності на культурні цінності. Водночас, відбулися крах колоніальної системи і звільнення із колоніальної залежності багатьох народів, укріпилися і зробили великі кроки на шляху прогресу чимало новопосталих держав Близького та Далекого Сходу, Азії, Латинської Америки, які раніше були джерелами вивезення культурних цінностей. Тепер вони намагаються захищати свої культурні цінності і повертати ті, які були вивезені з їхніх території у попередні періоди колоніальної залежності чи окупації. Накопичено значний позитивний досвід конструктивного вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей, який став частиною світового культурного співробітництва. Разом з тим, переважна більшість прикладів успішного розв'язання ситуацій навколо незаконно вивезених культурних цінностей припадає на період після ухвалення Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. щодо запобігання незаконному вивезенню, ввезенню і передачі права власності на культурні цінності. При цьому чітко окреслилися складні і суперечливі питання навколо повернення та реституції культурних цінностей, які були привласнені і вивезені з країн походження у попередні періоди, коли така діяльність не була врегульована міжнародним правом і не вважалася незаконною, а наявні міжнародні конвенції та угоди не мають зворотної сили в часі, тобто починають діяти з дня їх підписання чи ратифікації. З кінця 1980-х — початку 1990-х рр. новий імпульс отримала реституція культурних цінностей, переміщених під час та внаслідок Другої Світової війни. При цьому, реституційний процес перших повоєнних років отримав нову повноту реальність, що проявилось у вимогах сучасної Німеччини та ряду інших країн, її колишніх союзників в роки війни, повернути культурні цінності, переміщені з території колишнього Третього рейху країнами-переможцями наприкінці війни та у перші повоєнні роки, спробах окремих країн отримати культурні цінності, які залишилися на територіях, що відійшли до інших держав внаслідок післявоєнної зміни кордонів, а також у широкій кампанії щодо повернення культурних цінностей, які були втрачені внаслідок дискримінаційної політики нацистського режиму та Голокосту в роки війни єврейського населення європейських країн. Усі ці явища загалом відображують новітні глобальні тенденції у сфері повернення та реституції культурних цінностей, міжнародного культурного співробітництва в цілому.

5. Як витікає з результатів дослідження, втрати і переміщення культурних цінностей з території України були частиною її історії з глибини століть. Війни та дії іноземних загарбників, набіги кочовиків, внутрішні чвари своїми наслідками мали знищення чи захоплення цінних предметів світського або релігійного характеру. Предмети культурного значення вивозилися з українських земель як подарунки чи власне майно. Разом з тим, починаючи з XVIII ст., їх вивезення з територій українських земель

набуло цілеспрямованого й організованого характеру. Це було пов'язано із ствердженням і поширенням у цей період нового суспільного ставлення до предметів старовини і мистецтва, які стають об'єктами активного збирання та колекціонування. Втрата політичної самостійності і розподіл етнічних українських земель між різними державами, а згодом і потужними Австро-Угорською й Російською імперіями остаточно зробило процес вивезення українських культурних цінностей значно більш масовим і надало йому ознак системного та масштабного явища. В умовах Російської імперії вивезення культурних цінностей поглиблювалося намаганнями російської влади знищити будь-які засади і символи власного українського політичного та військового минулого, асимілювати український етнос, привласнити його давню і самотутню історію та культуру. Вилучення і вивезення з території України культурних цінностей та їх концентрація у сховищах імперських столиць Петербурга та Москви було одним з інструментів цієї політики, яка завдала культурній спадщині українського народу особливо важких і болючих втрат. Водночас, цьому сприяла і жорстка централізаторська політика Російської імперії, наслідком якої стала концентрація пам'яток старовини і мистецтва в імперських столицях — Петербурзі і Москві. Цей процес забезпечувався адміністративними факторами — указами та розпорядженнями російських царів, підпорядкованих їм центральних установ і набув системного характеру вже з XVIII ст. Але у найбільш масштабному вигляді він сформувався у XIX ст., коли, з одного боку, збирання і колекціонування старожитностей, їх наукове дослідження набуло масового характеру, а з другого боку, російське самодержавство намагалося використати цей суспільний інтерес для ідеологічного забезпечення своєї влади. Значна кількість предметів культури була вивезена з території України як приватна власність або в якості подарунків їх власників до столичних музеїв.

Доведено, що події Першої світової війни окрім значних людських втрат, знищення та пошкодження споруд і майна різного характеру спричинили також до значних втрат культурних цінностей. Українські землі входили до складу протилежних воюючих сторін. Кожна з них вивозила пам'ятки історії та культури за їх межі. Це відбулося різними шляхами — від організованих евакуацій у глибокий тил з прифронтових районів до санкціонованого або стихійного розграбування території ворога всупереч існуючим міжнародним угодам та конвенціям (1899, 1907), ратифікованих ними. У тому числі, такі дії вчинялися Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією, які станом на той час були учасниками Гаазької конвенції 1907 р. Українська революція 1917–1921 рр. започаткувала відродження державності України, створення незалежної Української Народної Республіки. Проте військова інтервенція більшовицької Росії проти УНР поклала початок кровопролитній російсько-українській

війні та новим іноземним окупаціям території України. Внаслідок цього культурна спадщина України зазнала нових втрат, значну кількість культурних цінностей було вивезено за межі України. Особливо великих збитків культурній спадщині України було завдано за більшовицької окупації її території.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. та встановлення на значній території України кривавого режиму російських більшовиків, доля культурних цінностей України у цей період стала заручницею як ідеологічних догм більшовизму, так і відновлення жорсткої централістичної практики функціонування державного апарату та переваги інтересів загального її центру на всесоюзному рівні та відповідних всесоюзних установ, як це було ще зовсім нещодавно в часи Російської імперії. Ці фактори вирішальним чином вплинули на завдання нових непоправних втрат національній культурній спадщині України. Як найбільш масштабні і відчутні відповідно до конкретних обставин вилучення і вивезення культурних цінностей з України в цей період, можливо умовно виділити такі напрямки втрат Україною культурних цінностей:

а) масові кампанії з метою примусового вилучення культурних цінностей з українських церков, монастирів, музеїв, архівів та бібліотек, у приватних осіб з метою їх продажу за кордон, організовані партійним і радянським керівництвом СРСР у 20-х — 30-х рр. ХХ ст., стали одним із основних чинників втрат національних культурних надбань українського народу та спричинили до їх масштабного і цілеспрямованого вивезення з території України до Росії, де відбувався перерозподіл конфіскованих предметів культури, внаслідок чого значна їх кількість залишилася в російських музеях та інших установах;

б) передання до російських установ культурних цінностей з українських сховищ адміністративним шляхом за наказами центральних всесоюзних органів, на підставі відомчих наказів та директив мало наслідком втрату багатьох важливих архівних фондів та пам'яток культури великого значення;

в) привласнення культурних цінностей, які надсилалися до музеїв та інших установ на території Росії на виставки на умовах тимчасового зберігання і експонування або з метою реставрації, і які не були повернуті назад в Україну законним власникам.

Такі дії супроводжувалися грубими порушеннями діючого на той час законодавства як України, так і СРСР в цілому, мали аморальний та відверто дискримінаційний характер. Чимало фактів незаконного привласнення українських культурних цінностей російськими музеями, архівами та бібліотеками в той період може бути оскаржено з вимогами повернення неправомірно відчужених пам'яток культури.

6. Значний фактичний матеріал переконливо засвідчує, що на початку ХХ ст. в українському суспільстві відбулося формування ідеї повернення в Україну втрачених культурних цінностей як результат чіткого і ясного усвідомлення несправедливого характеру, масштабів та негативного впливу на розвиток української культури примусового відриву від цілого народу його історичної та культурної спадщини. Від самого початку діяльності утвореної в березні 1917 р. у Києві Української Центральної Ради і завдяки її провідним діячам завдання повернення пам'яток історії і культури українського народу були піднесені на рівень фундаментальних засад національної державної політики. Саме у цей час почали розроблятися українські вимоги щодо повернення культурних цінностей з Росії та складатися їх перші списки. Відповідно до умов Брестського мирного договору 1918 р. УНР розпочала підготовку до мирних переговорів з РСФРР і питання повернення українських культурних цінностей було одним із ключових. Подальші спроби вирішення завдань повернення українських культурних цінностей з Росії відбувалися вже за Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Україна стала новим суб'єктом міжнародних відносин, започаткованих Брестським мирним договором. У складі Української Мирової Делегації для переговорів з РСФРР було створено спеціальну Культурну комісію, яка мала забезпечити аргументовані позиції України під час переговорів щодо повернення культурних цінностей. До складу комісії було залучено визначних українських наукових та культурних діячів. Їх зусиллями вдалося сформулювати відповідні загальні пункти проекту основного мирного договору, та були підготовлені матеріали до додаткового мирного договору — списки конкретних культурних цінностей, на які претендувала Україна та намагалася їх повернути. Внаслідок дій більшовицької Росії мирні переговори не були завершені. І матеріали, напрацьовані Культурною комісією Української Мирової Делегації, не були застосовані практично. Проте вони продовжують зберігати своє методологічне та інформаційне значення щодо пам'яток української історії та культури, які станом на той час перебували у російських сховищах.

7. Сформована у перші місяці і роки Української революції 1917–1921 рр. ідея повернення історичних та культурних цінностей в Україну не загинула після встановлення більшовицького режиму. Ця ідея стала невід'ємною складовою частиною т. зв. «українського відродження», яке попри всі труднощі та перешкоди в умовах встановлено російськими більшовиками авторитарного режиму протарувало собі шлях, і мало наслідком піднесення української науки і культури в цей період. Її провідниками стали відомі діячі української науки та культури, які починали цю працю ще за доби Центральної Ради, УНР, Української Держави. На

хвилі «українського відродження» 20-х років їм вдалося досягти продовження реалізації цієї ідеї на державному рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій визвольних змагань українського народу в нових історичних умовах. Завдяки їх громадським ініціативам та особистим зусиллям вдалося фізично повернути в Україну значну кількість пам'яток культури, які були вивезені до Росії з території України під час Першої світової війни та частину конфіскованих більшовицькою владою церковних реліквій. Тоді ж з Росії до України повернулися визначні архівні фонди, пов'язані з її історичним минулим.

Протягом 1920-х років справа повернення в Україну культурних цінностей стала також офіційною позицією українського уряду. Важливим досягненням у цей період було офіційне визнання державними, науковими та культурними інституціями СРСР та РСФРР прав українського народу на повернення своїх історичних реліквій та скарбів культури, що засвідчили факти передачі видатних історичних та культурних цінностей до українських музеїв, архівів та бібліотек. Найвищим досягненням України у поверненні культурних цінностей в другій половині 1920-х — на поч. 1930-х рр. стало створення і діяльність Паритетної Комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР в справах обміну науковими та культурними цінностями між УСРР та РСФРР. У її рамках українською стороною було вироблено загальні принципи, на яких ґрунтувалися українські вимоги, та підготовлено реєстр культурних цінностей, на які претендувала Україна. Внаслідок двох сесій Паритетної комісії, що відбулися у 1930 р. у Москві та Ленінграді, було ухвалено позитивні рішення щодо значної кількості українських вимог. Як показали дослідження архівних документів, на їх основі до України вдалося повернути численні козацькі клейноди та інші реліквії, пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю українського Кобзаря Т. Шевченка, значну кількість археологічних знахідок доби Київської Русі та з розкопок скіфських курганів на теренах України, багато творів мистецтва, пов'язаних з Україною та українською історією. Вивчення джерел показує, що досягнуті домовленості не були виконані повною мірою. І не переданими до України лишилися багато пам'яток із Збройної палати, Історичного музею, Третьяковського галереї, Державного Ермітажу, фактично поза увагою залишилися фонди інших музеїв Москви та Ленінграду, що фігурували в рішеннях комісії. Однак, на наш погляд, важливим є той факт, що рішення Паритетної комісії у своїй основі все ж були втілені у життя і вони до сьогодні зберігають вкрай важливе правове значення. Відтак потрібно глибше розібратися з долею переданих в Україну культурних цінностей. Досвід, набутий Україною у вирішенні питань повернення національних реліквій та пам'яток культури, і сьогодні заслуговує на найпильнішу увагу.

У дослідженні показано, що питання повернення та реституції культурних цінностей було важливою складовою частиною системи мирних договорів, укладених у 1921 р. урядом УСРР з Литвою, Латвією та Естонією, урядами РСФРР та УСРР з Польською Республікою. Найбільш ґрунтовно і детально воно відображено в положеннях Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. Вони були реалізовані в контексті правовідносин між Польщею та СРСР, у складі якого з грудня 1922 р. — липня 1923 р. перебувала УСРР. Участь у виконанні умов Ризького мирного договору в частині повернення та реституції культурних цінностей стала першим міжнародним досвідом України такого масштабу у даній сфері. На початку цього процесу вона виступала як один із його суб'єктів і мала певний вплив на підготовку загальних рішень Мішаної комісії, відстоюючи свої інтереси. Але це було складно робити в умовах ствердження централістичного та авторитарного характеру радянської влади в рамках СРСР. Як наслідок, Україна зазнала відчутних втрат таких культурних цінностей, які були передані урядом СРСР до Польщі. Проте українським діячам науки і культури вдалося частково відстояти інтереси України і важливі архівні, бібліотечні та музейні фонди, на які претендувала Польща, залишилися в українських установах. Окрім того, в рамках реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р., до музеїв і архівів Волині і Галичини з Росії повернулися визначні культурні цінності, вивезені російською армією під час Першої світової війни, що також стало важливим досвідом українських установ у поверненні національних культурних надбань.

8. На підставі архівних документів та опублікованих матеріалів доведено, що напередодні Другої Світової війни 1939–1945 рр. та німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території УРСР перебували значні культурні цінності світового рівня як у кількісному, так і у якісному вимірах. Встановлено, що згідно з відомостями офіційної радянської статистики станом на поч. 1941 р. діяв 151 державний музей різного профілю. Кількість музейних предметах, зосереджених у музейних фондах, за різними даними, складала від 3 млн. од. до 6 млн. од. Разом з тим, сучасні українські дослідники вважають, що тоді в Україні працювали щонайменше 174 музеї. До архівної мережі входили 7 центральних республіканських архівів (Київ, Харків, Львів), 23 обласні державні архіви, 2 військово-історичні архів, 21 філіал обласних державних архівів. В них було зосереджено 29,5 млн. справ архівних документів. В районах та містах УРСР діяли також 746 районних та 65 міських архівів. Усіх типів бібліотек налічувалося 41 433, у тому числі державно-республіканських (наукових) 5, при вузах та спеціальних середніх закладах 177, масових для дорослих 12 500, масових для дітей 1 554, шкільних 27 137. Загальний

книжковий фонд УРСР до війни нараховував понад 70 млн. томів. Згідно з даними дослідження, у 1936 р. в СРСР був розроблений і затверджений план евакуації музейних цінностей із західних районів Росії, України та Білорусі у випадку війни. Цей план був підданий критиці фахівцями музейної справи як такий, що не відповідав реальним масштабам наявних музейних фондів та потребам збереження найцінніших експонатів у випадку воєнних дій. Проте військове керівництво СРСР відмовилося вносити корективи та зміни у затверджений документ, тож станом на початок Другої Світової війни та, згодом, німецько-радянської війни, цей план (т. зв. «план розвантаженняки» — «план разгрузки»), зберігав свою чинність у початковому вигляді. Воєнні дії нацистської Німеччини про Польщі та вступ Червоної армії на територію польської держави у вересні 1939 р. відповідно до «Пакту Молотова-Ріббентропа» з наступною інтеграцією у склад СРСР та УРСР західноукраїнських земель, а також приєднання до СРСР та УРСР у 1940 р. території Північної Буковини та Придунав'я ознаменували початок впливу подій Другої Світової війни на долю українських культурних цінностей, одним із наслідків яких були їх втрати внаслідок дій радянського тоталітарного режиму та застосування комуністичних ідеологічних догм.

Евакуація у тиллові райони СРСР найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек з початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр. дозволила частково зберегти тисячі унікальних пам'яток мистецтва і старовини, архівних і бібліотечних фондів. Однак, згідно з проведеним дослідженням, вивезення музейних та бібліотечних фондів України було фактично провалено. Як засвідчують отримані дані, лише від 14% до 18% музеїв від загальної довоєнної кількості змогли вивезти у глибокий тил свої фонди. При цьому загальна кількість вивезених музейних предметів складала лише 1,2–2% цінностей від їх довоєнної кількості. Більша частина культурних цінностей залишилася на тимчасово окупованій території. У зв'язку з тим, що архівна мережа перебувала у підпорядкуванні НКВС СРСР, вивезення в евакуацію фондів державних архівів відбувалося більш організовано та у значно більших масштабах. Вивезення культурних цінностей у східні райони СРСР супроводжувалося масштабним знищенням значної кількості архівних та бібліотечних фондів, а також фондів окремих музеїв, організованим радянською адміністрацією з тим, щоб вони не потрапили в руки ворога. Велика частина українських культурних цінностей загинула чи була розграбована під час евакуації внаслідок бомбардувань ворожою авіацією, загального хаосу воєнного часу та безвідповідальних дій партійних, радянських та військових посадових осіб. Нових втрат українській культурній спадщині було завдано під час перебування на так званих «евакобазах» у східних районах СРСР, де вони ставали об'єктами розграбування і привласнення.

Характеризуючи долю культурних цінностей України в роки Другої Світової війни, слід наголосити на тому, що лєвова частка втрат національних культурних надбань українського народу стала прямим та безпосереднім наслідком свідомо організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямованої політики нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України. В тому числі, діяли спеціальні групи експертів у складі частин Вермахту, створений при Міністерстві закордонних справ нацистської Німеччини та пов'язаний з «СС» батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга», пов'язана з «СС» організація «Аненербе», Оперативний штаб А. Розенберга при нацистському Міністерстві окупованих східних територій, структури Рейхскомісаріату України та дістрікту «Галичина». Ключовими мотивами організованого вивезення культурних цінностей були нацистська ідея створення так званого «Музею Фюрера» у Лінці, завдання створення наукової та документальної бази для політичної боротьби з «ворогами рейху», завдань нацистської пропаганди для виправдання своїх дій, дослідження історії, культури та природних ресурсів захоплених територій.

Встановлено, що одним з факторів значних втрат культурних цінностей на території України в роки Другої Світової війни було мародерство. В тому числі, на підставі виявленого та систематизованого фактичного матеріалу обґрунтовано масовий характер прихованого мародерства культурних цінностей у формі «позичок» та «тимчасового користування», вчиненого військовими та адміністративними особами на окупованій території України, що завдало їй культурній спадщині непоправних втрат. Окрім того, як засвідчують документи, мало масовий характер і стало реальним чинником втрат культурних цінностей України в період Другої Світової війни пряме мародерство вояків окупаційних армій та представників адміністративних органів на окупованій території України, учасників нацистських структур, які займалися виявленням та вивезенням культурних цінностей. Висвітлюючи долю культурних цінностей на окупованій території України, слід визнати той факт, що чимало творів мистецтва та старовини, книжкових зібрань були втрачені внаслідок дій місцевого населення. Акти мародерства з боку місцевого населення відбувалися в умовах беззладдя, коли одні війська відступали, а інші ще не входили до населених пунктів, а також під час окупації, коли мали місце випадки ліквідації німецькими військовими та їх союзниками, окупаційними адміністраціями музеїв та бібліотек або зайняття їх приміщень та викидання музейного та бібліотечного майна просто неба. Масові акти повернення культурних цінностей після визволення території України засвідчують доволі поширений характер цього явища в культурному житті України воєнного часу.

Показано, що певна роль у втратах українських культурних надбань в період Другої Світової війни належала такому фактору, як вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції діячів науки та культури, українських церков. Під загрозою переслідувань та репресій з боку радянської влади чимало з них прийняли рішення виїхати з України на еміграцію разом з відступаючими німецькими частинами. Вони намагалися вивезти з собою поза межі СРСР власні наукові матеріали та збірки, а також музейні експонати, цінні видання та архівні документи. Митці вивозили також власні твори з авторських збірок. Це був потужний потік культурних цінностей, які потрапили в роки війни поза межі території України. Наведені факти ілюструють і окреслюють додаткові обставини вивезення культурних цінностей з території України в роки війни та стверджують сам факт втрат національних культурних надбань внаслідок цього явища, дають уявлення про їхні масштаби і характер.

На основі аналізу широкого фактичного матеріалу доведено, що події Другої Світової війни мали катастрофічний характер для культури України. За підсумками дослідження встановлено, що загальні втрати державного архівного фонду в Україні склали 46 млн. справ. Відповідно до сучасних досліджень останніх років, на основі вивчення довоєнних архівних колекцій верифіковано 15 259 повністю втрачених архівних фондів, ще частково втрачених нараховується 211 фондів і втрачено документів, що перебували у розсіпу загалом 64 500 кг (тобто 64,5 т). Згідно з першими повоєнними даними, загальні втрати книжкового фонду України склали 51 млн. томів. Проте досі ще існує низка складних проблем, які потрібно вирішити для відтворення об'єктивної картини збитків, заподіяних бібліотекам України. Так само, лишається невирішеними низка питань щодо встановлення дійсних масштабів збитків, завданих війною українським музеям. Дотепер існуючі уявлення про втрати музейних цінностей внаслідок війни (вказується на 130 тис. втрачених творів мистецтва) є очевидно заниженими, а дані про збитки, завдані історико-краєзнавчим, історико-археологічним, меморіальним та іншим музеям, узагалі не фігурують у науковій літературі. На підставі здійснених розрахунків за виявленими даними показано, що загальні втрати по 32 музеям України художнього, історичного, історико-археологічного, краєзнавчого та меморіального профілю в територіальних межах 1941 р. складають орієнтовно 1 111 176 музейних предметів. А разом з музеями АР Крим та м. Севастополя в сучасних територіальних межах України, встановлені орієнтовні втрати музейного фонду складають 1 143 716 предметів. Слід зазначити, що ці втрати враховують лише частину імовірних збитків, завданих музеям України внаслідок Другої Світової війни.

Загальні масштаби нищення культурних цінностей були настільки значними, що сьогодні можливо говорити про зміну культурного середовища на території проживання цілого народу. Досі недослідженими лишаються морально-психологічні, етно-соціальні та культурні наслідки цієї катастрофи, які мали вплив на кілька повоєнних поколінь населення України.

9. Під час Другої Світової війни та в перші повоєнні роки країнами антигітлерівської коаліції була сформована міжнародно-правова основа для вирішення питань подолання наслідків війни та реституції пограбованого та знищеного внаслідок ворожої окупації майна, включно із виробленням практичних механізмів забезпечення його повернення або заміщення. Її основою стали Гаазька конвенція 1899 р. та IV Гаазька конвенція 1907 р. щодо законів та звичаїв війни на суходолі, Лондонська декларація від 5 січня 1943 р. проти актів позбавлення власності, здійснених на окупованих або контрольованих ворогом територіях, рішення міжнародних конференцій країн антигітлерівської коаліції (зокрема й ті, що стосувалися майбутнього Німеччини), рішення та офіційні документи союзницької Контрольної ради по Німеччині, мирні договори, укладені між державами-переможцями й Німеччиною та її союзниками, положення Паризької угоди 1946 р. Реституція культурних цінностей, переміщених або знищених окупантами під час війни, стала невід'ємною складовою частиною цієї системи міжнародно-правових норм.

Ключові принципи сформованої системи міжнародно-правових норм полягали у наступному:

- усі акти відчуження майна, здійснені на територіях окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками країн визнавалися недійсними, а наслідки таких дій підлягали подоланню шляхом безумовного повернення такого майна законним власникам та відшкодування завданих збитків;

- основною формою відшкодування завданих країнами-агресорами збитків державам, що постраждали внаслідок війни та окупації, стало застосування стягнення з країн-агресорів репарацій натурою. Однак репарації безпосередньо не поширювалися на культурні цінності;

- питання реституції культурних цінностей, пограбованих на територіях окупованих країн, були виокремлено в окремий правовий комплекс. Вони підлягали обов'язковій ідентифікації на підставі поданих постражданими країнами вимог. При чому, суб'єктами подання таких вимог та процесу реституції в цілому виступали виключно уряди країн, що зазнали окупації або контролю з боку агресора;

- усі акти реституції ідентифікованого майна, зокрема й культурних цінностей, на території Німеччини та Австрії мали документуватися і фіксуватися через структури Контрольної ради по Німеччині;

- в разі неможливості реституції майна, пограбованого на окупованій території, постраждалій стороні надавалося право на його заміну (заміщення) еквівалентними об'єктами (предметами). Зокрема, це стосувалося об'єктів унікального характеру, до яких були віднесені культурні цінності. Процедура здійснення такої еквівалентної заміни втрачених культурних цінностей передбачала офіційний розгляд усіх заявок на рівні відповідних структур союзної Контрольної ради. Джерелом використання рівноцінних (еквівалентних) предметів на заміщення втрачених реліквій мали бути офіційні музейні, архівні та бібліотечні збірки державного, публічного (громадського) та приватного характеру, що перебували на території Німеччини під контролем чотирьох окупаційних адміністрацій;

- культурні цінності, які не були виявлені, ідентифіковані та повернуті власникам з контрольованих союзниками територій Німеччини та Австрії підлягали міжнародному розшуку.

Ці норми стали правовою основою так званого «класичного процесу реституції», який здійснювався у перші повоєнні роки та є основою для сучасного розуміння реституційних процесів.

Розшук та повернення культурних цінностей на територію України розпочатися вже в ході бойових дій 1944–1945 рр., коли лінія фронту перетнула кордони СРСР та почала зміщуватися далі на Захід. З цією метою за рішення партійних та радянських органів УРСР були сформовані та направлена до складу 2-го та 4-го Українських фронтів пошукові групи фахівців різного профілю та науковців. За їх участю вже в зоні бойових дій на територіях Польщі, Чехословаччини, Румунії, Австрії та Німеччини були виявлені і повернуті в Україну визначні музейні цінності, архівні фонди та окремі цінні зібрання бібліотек України. Разом з тим вже на цьому етапі пошукових дій частина творів мистецтва, що походили з музеїв України, що були виявлені радянськими військовими без участі українських фахівців, таємно відправлялися до всесоюзних музеїв на територію РРФСР. Частина знайдених творів мистецтва українського походження була привласнена радянськими військовими та цивільним персоналом, що їх супроводжував.

Протягом другої половини 1945–1948 рр. відбувся основний етап загальноєвропейського реституційного процесу, внаслідок якого до країн, що зазнали нацистської окупації, було повернуто значну частину визначних культурних цінностей, які були пограбовані на їхніх територіях. Особливу роль у цьому відіграла позиція уряду США, який узяв на себе зобов'язання захисту та збереження об'єктів культури, предметів мистецтва та старовини, архівів і бібліотек, а також здійснення реституції законним власникам культурних цінностей, переміщених з окупованих країн нацистською Німеччиною та її союзниками. Американська політика

реституції культурних цінностей мала велике значення для України — переважна більшість нагробованих нацистами на території України пам'яток мистецтва і старовини і виявлених після війни була знайдена в американській зоні окупації і передана представникам СРСР для повернення в Україну. За підрахунками В. Айхведе, загалом приблизно 350 тис. предметів культурного та історичного значення походили з України з поміж переданих до СРСР з американської зони окупації Німеччини 534 120 порядкових номерів предметів культури. Це становило понад ніж 65,5% від загального числа культурних цінностей, повернутих до СРСР. У тому числі, 167 717 предметів культури походила із зібрань Києва, що становило 31,4% усіх повернутих до СРСР реліквій.

Разом з тим, наявні факти переконливо засвідчують, що під час реституції до СРСР багато визначних пам'яток культури не були повернути українським музеям, архівам та бібліотекам, а опинилися на території інших республік СРСР, особливо — в Російській Федерації. Показовими прикладами таких обставин є відправка українських ікон, мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору спочатку до приміських палаців Ленінграду, а згодом до Новгороду, де вони таємно переховувалися протягом багатьох повоєнних десятиріч. Українські культурні цінності після війни також опинилися на території США. Деякі з них були виявлені й передавалися представникам СРСР для повернення законним власникам в Україні. Але подальша доля таких культурних цінностей ще потребує додаткових досліджень.

10. Політичні інтереси та застосування принципу політичної доцільності для зовнішньополітичних інтересів комуністичного режиму Радянського Союзу стали основними факторами, які визначили ухвалення рішень вищого партійного та радянського керівництва СРСР про односторонні акти передачі культурних цінностей спочатку до Польської Народної Республіки, а згодом до Німецької Демократичної Республіки. При цьому, до ПНР та НДР поверталися культурні цінності, переміщені Радянським Союзом з території повоєнної Німеччини, що складало сотні тисяч і мільйони музейних предметів та одиниць зберігання архівних і бібліотечних фондів. Водночас, під тиском з Москви відбулися односторонні масштабні передачі культурних цінностей з музеїв, архівів та бібліотек УРСР до Польщі, які формально-офіційно трактувалися як «дар польському народові», що стало додатковим тягарем для культурної спадщини України, що зазнала колосальних втрат внаслідок Другої Світової війни. Ці фонди не були переміщеними внаслідок війни, а перебували в установах науки і культури УРСР на законних засадах і були її власністю. Тож їх передача до ПНР не мала під собою жодних правових підстав та була вмотивована лише політичними розрахунками комуністичних лідерів СРСР.

Під час здійснення актів передач переміщених на територію СРСР культурних цінностей відбулася їх офіційна перекваліфікація радянським режимом. Якщо спочатку усі вони вважалися «трофейними фондами», то спочатку вивезені до СРСР польські культурні цінності (з другої половини 1940-х років), а згодом переміщені німецькі культурні цінності (починаючи з 1955 р.) були визнані такими, що «тимчасово перебувають на території СРСР».

11. Протягом другої половини ХХ ст. питання розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої Світової війни та за інших обставин, впродовж багатьох десятиріч практично не розглядалися на загальному державному рівні СРСР та УРСР. Окремі дії щодо цього комплексу проблем мали виключно спорадичний та ситуативний характер. Факти виявлення та повернення в Україну ряду визначних музейних цінностей, втрачених в роки Другої Світової війни, були пов'язані з випадковими знахідками та діями на рівні співробітників окремих українських музеїв та інших установ культури. Разом з тим, внаслідок змін у політичному житті СРСР у другій половині 1980-х — на початку 1990-х років на загальносоюзному й українському рівнях організовано почали знову підносити тему втрат СРСР під час Другої Світової війни, що розглядалося керівництвом Радянського Союзу як альтернатива вимогам Німеччини й ряду інших країн щодо реституції культурних цінностей, вивезених під час та у повоєнні роки до СРСР. Однак на хвилі загального національного піднесення, що мало місце в цей період в Україні, під впливом широкої громадськості знову залунали вимоги повернення українських культурних цінностей з Росії, вивезених до неї в часи Російської імперії та СРСР. У цей період в Українській РСР починають закладатися інституційні засади державної політики у сфері розшуку і повернення втрачених культурних цінностей, а першим кроком на цьому стало створення при Міністерстві культури УРСР Республіканської комісії з питань розшуку і повернення в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами.

12. Матеріали монографії показують, що в умовах існування незалежної України питання повернення втрачених культурних цінностей було піднесено на рівень офіційної державної політики. Безумовним досягненням на цьому напрямку слід вважати розробку та затвердження відповідної нормативно-правової бази, створення і діяльність спеціальних уповноважених державних органів, на які покладається завдання її реалізації. Їх рівень та місце в структурі державної влади України й відповідна компетенція змінювалися. Проте, загалом завдання повернення в Україну культурних цінностей, її міжнародної співпраці щодо забезпечення державного контролю щодо їх переміщення через державний кордон продовжувало лишатися важливою сферою національних інтересів.

Позицію держави в питаннях повернення культурних цінностей було відображено в Конституції України (Ст. 54) та багатьох законодавчих актах України. Найбільш розлого вона зафіксована у Законі України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (1999 р.).

Відповідно до історичних обставин, можливо виокремити такі основні напрямки державної політики в даній сфері:

- розшук та повернення національних реліквій, втрачених українським народом в умовах відсутності власної держави;

- повернення та передача в Україну культурних цінностей, що за різних обставин були вивезені або створені представниками української діаспори і перебувають поза її межами;

- розшук та реституція в Україну культурних цінностей, втрачених в роки Першої та Другої світових війн та в результаті їх наслідків, а також в умовах інших воєн та інтервенцій на території України. що мали місце у ХХ ст.;

- розшук та реституція в Україну культурних цінностей, незаконно вивезених за межі її території внаслідок незаконного експорту та контрабанди, у випадках неповернення з виставок тощо

Перший досвід реалізації державної політики в галузі повернення та реституції культурних цінностей був успішним. В Україну почали повертатися архіви, історичні реліквії, пам'ятки мистецтва та книжкові зібрання, що вивезені поза її межі представниками кількох поколінь трудової та політичної еміграції українців, що впродовж ХХ ст. сформували представницьку українську діаспору у світі. В Україну було повернуто значні культурні цінності, втрачені в роки Другої Світової війни, а також архіви Державного центру УНР в екзилі, архіви, наукова та творча спадщина відомих політичних, громадських та наукових діячів, діячів мистецтва О. Довженка, Е. Авдієвської, Г. Мазуренко, Л. Морозової, І. Багряного, В. Авраменка, У. Самчука, В. Барки, О. Олеся, С. Сірополка, С. Лифаря та ін. Вперше після 30-х років ХХ ст. відбулися акти повернення українських культурних цінностей з Росії. До Києва були передані 11 фресок Михайлівського Золотоверхого собору XII ст., які в повоєнні роки опинилися у фондах Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі.

Однак протягом останніх років українська політика в ділянці повернення та реституції культурних цінностей є не достатньо чіткою та виразною. На державному рівні ця проблематика відсунута на найдаліше місце. Спеціальні уповноважені органи, які у різний час здійснювали завдання державної політики у цій сфері — Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон — були

ліквідовані. Не реалізовано концепцію системних пошукових досліджень, правового та інформаційно-аналітичного забезпечення державних органів. Не забезпечена зовнішня інформаційна стратегія, спрямована на пропаганду в світовому співтоваристві інтересів України у цій сфері. Не створено загального електронного реєстру втрачених культурних цінностей України. Дотепер не розглянуто питання доцільності приєднання України до Римської Єдиної конвенції ЮНЕСКО та ЮНІДРУА про повернення викрадених чи нелегально експортованих предметів культури від 24 червня 1995 року. Спад уваги до цієї ділянки державного життя відбувається саме тоді, коли тема повернення та реституції культурних цінностей стала особливо актуальною в світі. А Україна є не лише суб'єктом цього процесу, але і об'єктом інтересів інших держав. Зокрема, це переконливо показують хід та результати двосторонніх міждержавних переговорів України, які найбільш інтенсивно відбувалися з Російською Федерацією, Федеративною Республікою Німеччиною, Республікою Польща, Королівством Нідерландів та Угорською Республікою. Як засвідчують наявні матеріали, у більшості випадків цей діалог був сконцентрований на долі культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни та в перші повоєнні роки й формально оформлений укладеними відповідними міждержавними угодами щодо їх розшуку, збереження та реституції, а також супроводжувався актами повернення таких предметів старовини і мистецтва як до України, так і від неї до інших країн. У той же час, активною була співпраця України у реалізації міжнародних конвенцій та договорів щодо запобігання незаконним вивезенню, ввезенню та переданню прав власності на культурні цінності.

Досвід міжнародної співпраці України в сфері повернення та реституції культурних цінностей показав, що ці питання стали одним з факторів великої політичної ваги у її відносинах з іншими країнами. І домінуюча роль у їх вирішенні та ухваленні тих чи інших рішень української влади належала міркуванням зовнішньополітичної доцільності. Наслідком цього стали випадки допущення «вольових» методів вирішення проблеми, коли директивним шляхом забезпечувалася підготовка і передання визначних культурних цінностей з України до інших держав. Це породжувало недостатньо прозорі механізми ухвалення державних рішень, неточності та суперечності в текстах відповідних постанов і розпоряджень уряду, відсутність чіткої перспективи у стосунках з країнами-партнерами щодо здійснення ними паритетних кроків у відповідь. Показовим прикладом такого розвитку подій стала ситуація навколо передання до Королівства Нідерландів унікальних рисунків з «Колекції Кенігса», переговори щодо яких відбувалися без укладання

відповідних рамкових угод щодо співпраці в сфері повернення та без участі уповноважених у цій сфері державних органів. Внаслідок таких дій подібні акти передач культурних цінностей, навіть якщо вони були об'єктивно обґрунтовані, викликали значний суспільний резонанс, політичне протистояння та несприйняття самої ідеї повернення та реституції культурних цінностей країнам їх походження.

Процес переговорів України з іншими країнами з питань повернення та реституції культурних цінностей переконливо показує необхідність подальшого удосконалення українського законодавства у цій сфері, необхідності його адаптації до врегулювання проблеми розшуку, ідентифікації та реституції предметів мистецтва і старовини, втрачених або переміщених внаслідок Другої Світової війни. У тому числі, українській владі, нарешті, необхідно визначитися із статусом «трофейних фондів» — спадком колишнього СРСР, який досі не з'ясований на законодавчому рівні. Така визначеність дозволить зняти чимало труднощів та непорозумінь у здійсненні державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей.

13. Міжнародна співпраця України додатково показала визначальне значення проведення системної та цілеспрямованої роботи по встановленню обставин втрат українських культурних цінностей, створення актуальних Баз даних про них з максимально можливим описом кожного окремого втраченого предмета та визначенням юридичних можливостей щодо їх повернення, організації активних пошукових досліджень серед музейних, архівних та бібліотечних колекцій на територіях інших країн.

Україна має підтримати зусилля українців в усьому світі і надалі плекати й передавати наступним поколінням українську культуру, формувати національну свідомість, берегти рідну мову, стверджувати і розвивати українське політичне, громадське та культурне життя за кордоном. На якісно новий рівень має бути піднесена підтримка діяльності українських музеїв, бібліотек та архівів, збереження пам'яток нашої історії та культури поза межами України як дорогоцінних вогнищ української культури у світі, найбільш переконливих свідчень самодостатнього та самобутнього історичного розвитку і сучасного буття українського народу.

Згадаємо ще раз і пам'ятаймо завжди — втрачені культурні цінності це «попіл, що стукає в серце» кожного українця.

SUMMARY

Sergii Kot. *The Return and Restitution of Cultural Property in the Political and Cultural Life of Ukraine During the 20th and Early 21st Centuries: A Monograph* / Sergii Kot. Kyiv: The Institute of the History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine, 2020.

The historical path to independence and national statehood, freedom, and democracy of the Ukrainian people included numerous tragic losses. Among the most painful has been the loss of countless cultural artifacts. During its bitter period of statelessness, an unchecked stream of priceless national treasures was channelled out of Ukraine and dispersed throughout the world, disappearing without a trace and being plundered in the most barbaric manner as a consequence of the many wars that were waged on its territory. The scale of the losses is so significant that they may be compared with a humanitarian catastrophe whose effects become ever more acute with each passing year and decade. These losses are irreparable, with no expiry date; to paraphrase the exalted words of a well-known writer, they are as “ashes heaping upon the heart” of every Ukrainian. The tragic fate of many unique cultural treasures of Ukraine speaks to the need to research it in depth, in order to provide scientific justification for establishing arrangements to repatriate the numerous national relics that are outside Ukraine’s borders.

This monograph pays close attention to the theoretical issues surrounding the return and restitution of cultural property as cultural phenomena, their social significance, and their role in the formation of national identity and historical memory. Numerous examples are shown in the study of global practices of return and restitution of cultural property to countries of origin. Among the theoretical issues discussed on this topic is the problem of terminology, particularly concerning interpretations of basic concepts and terms such as “cultural property,” “cultural artifacts / objects,” “cultural heritage,” “cultural assets,” and “cultural treasures / monuments,” as well as “repatriation / return” and “restitution” and their inter-associations. Summarizing his examination of this problem, the author notes that until recently, the historiography of the terminology for Ukraine and other countries has lacked specific research to arrive at an agreed definition of the term “illegally exported cultural property” and therefore proposes his own version of the definition. Particular attention is paid to highlighting the problems of return

and restitution of cultural property in the context of international legal frameworks for protecting and preserving cultural heritage and for securing cultural assets in times of war and armed conflict.

A broad range of factual material is used to show that Ukraine's loss of political sovereignty and the division of ethnic Ukrainian lands among various states — including the powerful Austro-Hungarian and Russian Empire in their time — were the main factors allowing for the process of removal of Ukrainian cultural assets to become a massive, systematic, and large-scale phenomenon. This applies especially to the Russian Empire, where the confiscation and export of ancient art and artifacts from Ukrainian territory were motivated not only by the harsh centralization policies of the tsarist government and the interests of scholarly institutions, museums, archives, and libraries in the imperial cities of Moscow and Saint-Petersburg but above all by political goals and actions that were aimed at the total assimilation of the Ukrainian people, depriving them of their history while appropriating it to aggrandize its own. The author enumerates the losses of Ukraine's cultural assets resulting from WWI and the revolutionary struggle for independence in 1917–21. In response to these losses, the goal of repatriating cultural property became a priority for the first Ukrainian government agencies representing the rebirth of Ukraine's sovereignty and independence: the Ukrainian Central Rada, the Ukrainian National Republic, and the Ukrainian State. These efforts peaked in 1917–18, when the repatriation of Ukrainian cultural property from Russia was negotiated for the first time on an inter-state level.

After the seizure of a significant amount of Ukrainian territory by the Russian Bolsheviks and its subsequent incorporation into the USSR, Ukraine experienced new losses of its cultural treasures as a result of comprehensive plundering of its cultural heritage by the Soviet Communist regime. The monograph provides a structural analysis of the circumstances, forms, and methods used to confiscate and relocate ecclesiastical artifacts and the most valuable collections of Ukraine's museums, libraries, and archives to the RSFSR, including for the purposes of being sold abroad. The author's research also included the heroic initiatives of the Ukrainian intelligentsia during the 1920s and 1930s to repatriate Ukrainian cultural treasures from Russia and the work of the joint Ukrainian-Russian Inter-state Parity Commission, which resulted in outcomes favourable to Ukraine. He also analyzed Ukraine's participation in implementing the 1921 Peace Treaty of Riga with regard to the restitution of cultural property.

The losses of Ukraine's cultural treasures as a result of WWII are addressed separately. To this end, they are divided into losses due to: Soviet evacuation of Ukrainian museums, archives, and libraries; and destruction and

plunder of cultural property on enemy-occupied Ukrainian territory, particularly due to the organized actions of special units and agencies of Nazi Germany as well as instances of mass looting by the military and representatives of the civilian administration of the occupation authorities. Innovatively, the author considers the losses of cultural property perpetrated through the actions of members of local populations and as a consequence of the massive political emigration of Ukrainian scholars and cultural workers. The author's research reveals the first steps taken by the Soviet Union to locate and retrieve cultural artifacts exported by the Nazis, including Ukrainian items. He analyzes the presence of cultural treasures of Ukraine in the postwar "Great European Restitution" of 1945–48, and particularly the significance of the USA's restitution policy in the return of a large number of cultural artifacts of Ukraine stolen by the Nazis. At the same time, he provides many case studies of illegal appropriation of Ukrainian cultural artifacts by Russian museums, archives, and libraries, mostly in Moscow and Leningrad, once they were returned by Germany to the USSR. For the first time in Ukraine, monograph-level research examines the issue of "trophy collections" that were delivered to Ukraine from Germany in postwar years, including an analysis of their status in the former USSR. Another subject of scrutiny is the large-scale transfer in 1945–48 of cultural treasures from the Ukrainian SSR to Poland in the form of a "gift," to serve Stalin's geopolitical interests in Eastern Europe. In addition, the USSR's acts of restitution of "trophy" cultural artifacts to East Germany are described, a significant number of which were carried out from Ukraine in 1955–62.

The concluding chapter of the monograph provides the author's analysis of the organizational and legal foundations for state policy of Ukraine concerning the repatriation and restitution of its cultural treasures, from the declaration of independence in 1991 up to 2019, and of the Ukrainian government's participation in international processes of restitution of cultural property that had been lost as a result of WWII, and also the prevention of illegal export, import, or transfer of ownership of cultural property. In this context, Ukraine's bilateral negotiations regarding the restitution of cultural property from the Russian Federation, Germany, Poland, the Netherlands, and Hungary are studied in detail.

This monograph is a summary of the author's many years spent researching this topic and of his direct participation as an expert in establishing authorized state agencies of Ukraine for handling the return and restitution of cultural property, and in inter-state negotiations.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДПМЗ — Алупкінський державний палацово-паркового музей-заповідник
АН СРСР — Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
АН УРСР — Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
Архів СБУ — Архів Служби безпеки України
ВКП(б) — Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків)
ВР — Відділ рукописів
ВФ — Відділ фондів
ГАУ НКВС УРСР — Головне архівне управління Народного комісаріату
внутрішніх Справ Української Радянської Соціалістичної Республіки
ГГ — Генеральна Губернія
ДА АРК — Державний архів Автономної республіки Крим
ДАВО — Державний архів Вінницької області
ДАВОЛ — Державний архів Волинської області
ДАДО — Державний архів Дніпропетровської області
ДАЛО. — Державний архів Львівської області
ДАПО — Державний архів Полтавської області
ДАРО — Державний архів Рівненської області
ДАХО — Державний архів Харківської області
ДІМ — Державний історичний музей
ДІМЯ — Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького
ДМУМ — Державний музей українського мистецтва
ДРМ — Державний Російський Музей
ДТГ — Державна Третяковська галерея
ДХМБ — Дніпропетровський художній музей ім. Й. Бродського
ЄС — Європейський Союз
ІР — Інститут рукопису
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПУ — Комуністична партія України
ЛГМ (ЛНМГ) — Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса
Возницького
ЛНБ АН УРСР — Львівська наукова бібліотека Академії наук Української
Радянської Соціалістичної Республіки
ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України — Львівська наукова бібліотека
ім. В. Стефаника Національної академії наук України
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МДБ — Міністерство державної безпеки
НА — Науковий архів
НАН України — Національна академія наук України
НБУВ — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

- НДР — Німецька Демократична республіка
НЗСК — Національний заповідник «Софія Київська»
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО — Народний комісаріат освіти
НММБВХ — Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків
НТШ — Наукове товариство імені Шевченка
НХМУ — Національний художній музей України
ОШР — Оперативний штаб Рейхслайтера Розенберга
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей
ПНР — Польська Народна Республіка
ПХМ — Полтавський художній музей
РКУ — Рейхскомісаріат України
РМ УРСР — Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки
РНК УРСР — Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська республіка
СКГ — Симферопольська картинна галерея
СНД — Союз Незалежних Держав
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СХМ — Симферопольський художній музей
США — Сполучені Штати Америки
УВАН — Українська Вільна Академія Наук (м. Нью-Йорк, США)
УВУ — Український вільний університет (м. Мюнхен, ФРН)
УНІДРУА (UNIDROIT — Institut international pour l'unification du droit privé) — міжнародний інститут з уніфікації приватного права
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ХІМ — Харківській історичний музей
ХКГ — Харківська картинна галерея
ХХМ — Харківський художній музей
ЦДАВОУ — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІА України, м. Львів — Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ЦДІА УРСР, м. Львів — Центральний державний історичний архів Української Радянської Соціалістичної Республіки, м. Львів
ЦК ВКП(б) — Центральний комітет Всесоюзної партії більшовиків
ЦК КП(б)У — Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК КПУ — Центральний комітет Комуністичної партії України
ЦМТ — Центральний музей Тавриди (м. Симферополь)
ЮНЕСКО (UNESCO) — Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки й культури

- ЯДОЛІМ — Ялтинський державний об'єднаний історико-літературний музей
ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации
ГИКМЗМК — Государственный историко-культурный музей-заповедник
«Московский Кремль»
ГИМ — Государственный исторический музей
ГРМ — Государственный Русский музей
ГТГ — Государственная Третьяковская Галерея
ГЭ — Государственный Эрмитаж
НГОМЗ — Новгородский государственный объединенный музей-заповедник
ОР — отдел рукописей
ОУ — Отдел учета
ОФ — Отдел фондов
РГАЛИ — Российский государственный архив литературы и искусства
ЦГАЛИСП — Центральный государственный архив литературы и искусства
Санкт-Петербурга
LC — Library of Congress (USA)
Арк. — Аркуш
Оп. — Опис
Спр. — Справа
Ф. — Фонд
Д. — Дело
Л. — Лист
Op. cit. — Opus citatum
P. — Page
R. — Reel
S. — Seite

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архіви

Центральний державний архів вищих органів влади та органів управління України (ЦДАВОУ):

- Ф. 1. «Верховна рада України»;
- Ф. 2. «Кабінет Міністрів України»;
- Ф. 4. «Управління уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР в Україні»;
- Ф. 14. «Головне архівне управління України»;
- Ф. 166. «Міністерство освіти і науки України»;
- Ф. 318. «Центральне статистичне управління УРСР»;
- Ф. 582. «Державний комітет статистики України»;
- Ф. 1076. «Генеральне секретарство по військовим справам Української Центральної Ради»;
- Ф. 2201. «Міністерство освіти Української Держави»;
- Ф. 2581. «Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради»;
- Ф. 2607. «Делегація Української Держави у справі мирних переговорів з Росією»;
- Ф. 3206. «Райхскомісаріат України»;
- Ф. 3676. «Штаб імперського керівника (Рейхссляйтера) Розенберга для окупованих територій»;
- Ф. 3538. «Українська республіканська комісія з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками»;
- Ф. 3766. «Міністерство закордонних справ Української Держави»;
- Ф. 4762. «Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР»;
- Ф. 4763. «Українське управління в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР»;
- Ф. 5116. «Міністерство культури України»;
- Ф. КМФ-8. «Колекція мікрокопій документів німецько-фашистських адміністративних закладів».

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України):

- Ф. 1. «Центральний комітет Комуністичної партії України»;
- Оп. 20. «Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.».

Архів Служби безпеки України (Архів СБУ):

- Спр. 67098 ф.п. СВУ. Отамановський В.Д.

Державний архів Автономної республіки Крим:

- Ф. Р-20. «Народный комиссариат просвещения КрАССР»;
- Ф. Р-2693. «Крымский обласной отдел по делам искусств исполнительного комитета Крымского обласного совета депутатов трудящихся»;

- Ф. Р-2865. «Крымский Центральный краеведческий музей»;
- Ф. Р-3076. «Управление по делам искусств при Совете народных комиссаров Крымской АССР»;
- Ф. Р-3077. «Отдел культурно-просветительной работы исполнительного комитета Крымского обласного совета депутатов трудящихся»;
- Ф. Р-3287. «Исполнительный комитет Крымского обласного совета депутатов трудящихся»;
- Ф. Р-3319. «Управление культуры исполнительного комитета Крымского обласного совета депутатов трудящихся»;
- Ф. Р-4133. «Симферопольская областная картинная галерея».

Державний архів Вінницької області:

- Ф. Р-925. «Подільський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів»;
- Ф. Р-1312. «Вінницька міська управа. 1941–1943 рр.»;
- Ф. Р-4510. «Головне управління будівництва і архітектури Вінницького облвиконкому»;
- Ф. Р-4971. «Вінницьке обласне управління культури виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих»;
- Ф. Р-5107. «Відомості про збитки, завдані Вінницькому обласному краєзнавчому музею та музею Революції у період окупації німцями м. Вінниці. 1944 р.».

Державний архів Волинської області:

- Ф. Р-1. «Луцька міська управа»;
- Ф. Р-6. «Виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих Волинської області»;
- Ф. Р-164. «Волинська обласна комісія з обліку збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками народному господарству й населенню»;
- Ф. Р-2083. «Волинський краєзнавчий музей».

Державний архів Дніпропетровської області:

- Ф. Р-2276. «Дніпропетровська Українська допоміжна управа, 1941–1943 рр.»;
- Ф. Р-4479. «Управління у справах архітектури виконкому Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих».

Державний архів Львівської області:

- Ф. Р-6. «Виконавчий комітет Львівської міської ради депутатів трудящих. 1939–1945»;
- Ф. Р-24. «Львівське окружне староство»;
- Ф. Р-35. «Губернаторство дістрікта Галіція у Львові Генерал-губернаторства. 1941–1944 рр.»;
- Ф. Р-37. «Львівське міське староство»;
- Ф. Р-45. «Український державний етнографічний музей у Львові Губернаторства дістрікту Галіція»;
- Ф. Р-49. «Львівська міська бібліотека міста Львова»;
- Ф. Р-163. «Львівський обласний відділ народної освіти»;
- Ф. Р-368. «Львівський обласний державний архів»;
- Ф. Р-1292. «Архів міста Львова»;

Ф. Р-1340. «Відділ у справах культурно-освітньої роботи виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих»;

Ф. Р-1341. «Відділ у справах мистецтв виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих»;

Ф. Р-1404. «Львівський державний етнографічний музей АН УРСР»;

Ф. Р-1450. «Львівський державний музей українського мистецтва».

Державний архів Полтавської області:

Ф. Р-1505. «Державний архів Полтавської області»;

Ф. Р-1792. «Полтавський міський виконавчий комітет»;

Ф. Р-4085. «Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих»;

Ф. Р-4440. «Полтавський краєзнавчий музей»;

Ф. Р-4911. «Управління у справах архітектури виконкому Полтавської обласної ради депутатів трудящих».

Державний архів Рівненської області:

Ф. Р-562. «Рівненський обласний краєзнавчий музей».

Державний архів Харківської області:

Ф. Р-2982. «Харківська міська управа. 1941–1943 рр.»;

Ф. Р-3546. «Харківська обласна надзвичайна комісія по встановленню збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню. 1943–1945 рр.»;

Ф. Р-4785. «Управління культури виконкому Харківської обласної ради депутатів трудящих»;

Ф. Р-5029. «Харківський художній музей»;

Ф. Р-5942 «Харківський історичний музей»;

Ф. Р-6039. «Відділ у справах культурно-освітніх установ виконкому Харківської обласної ради депутатів трудящих».

Поточні архіви відомств і установ України:

Поточний архів Державного комітету архівів України.

Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України.

Поточний архів Інституту історії України НАН України.

Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України.

Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Поточний архів Міністерства культури України.

Архіви і фонди музеїв та бібліотек України:

Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Архів Дніпропетровського художнього музею ім. Й. Бродського.

Архів Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького.

Архів Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків.

Архів Національного художнього музею України.

Архів Полтавського краєзнавчого музею.

- Архів Полтавського художнього музею.
Архів Симферопольського художнього музею.
Архів Харківського історичного музею.
Архів Харківського художнього музею.
Архів Центрального музею Тавриди (м. Симферополь).
Архів Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею.
Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України:
Ф. 108. «Казімір Соханевич».
Відділ фондів Національного художнього музею України.
Відділ фондів Симферопольського художнього музею.
Відділ фондів Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею.
Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.
Науковий архів Полтавського літературно-меморіального музею В.Г. Короленка.
Науковий архів Волинського краєзнавчого музею.
Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська».
Поточний архів Алупкінського державного палацово-паркового музею-заповідника.
Фонди Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.
- Особисті архіви:**
Архів Сергія Кота.
- Закордонні архіви та фонди інших установ:**
Архів-Музей Української Вільної Академії Наук (м. Нью-Йорк, США):
«Фонд Володимира Варламовича Міяковського».
Архів Українського вільного університету (м. Мюнхен, ФРН):
Ф. 2. «Курінний П.П.».
Архівний фонд Бібліотеки Консисторії Української Православної Церкви у США (м. Баунд-Брук, США):
«Фонд Костя Васильовича Мощенка».
Государственный архив Российской Федерации:
Ф. 7021. «Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков на оккупированной территории СССР (ЧГК)»;
Ф. А-534. «Комитет по делам культурно-просветительных учреждений при СНК РСФСР (1945–1946); Комитет по делам культурно-просветительных учреждений при Совете Министров РСФСР (1946–1953)».
Российский государственный архив литературы и искусства:
Ф. 962. «Комитет по делам искусств при Совете Министров СССР (Москва, 1936–1953)».
Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга:
Ф. 387. «Центральное хранилище музейных фондов Ленинградских пригородных дворцов Управления культуры исполнительного комитета Ленинградского городского совета депутатов трудящихся. 1943–1956. Ленинград».

Library of Congress (USA). Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945–1961. A microfilm project of University Publications of America.

Архіви і фонди закордонних музейних установ:

Научный архив Государственного Русского музея.

Научный архив Новгородского государственного объединенного музея-заповедника.

Отдел рукописей Государственной Третьяковской Галереи.

Отдел фондов Государственного историко-культурного музея-заповедника «Московский Кремль».

Отдел фондов Государственного исторического музея.

Отдел фондов Государственного Эрмитажа.

Отдел фондов Новгородского государственного объединенного музея-заповедника.

Отдел учета Новгородского государственного объединенного музея-заповедника.

**Монографії, збірники документів, статті, газетні публікації
та матеріали інтернет-ресурсів**

А.Л. Сабля Мазепы // Киевская старина. 1883. Т. V. С. 213.

Австрия возвращает России украденный медальон XVIII века. [Электронный ресурс]. BBC Russian. — Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2012/02/120213_ru_porcelain_medallion_austria_russia.shtml?print=1

Акинша Константин. Культурные ценности на обломках империи: кому они достанутся? // Украинский обозреватель. 1992. № 4 (апрель).

Аксенов Виталий. Дело о Янтарной комнате. Санкт-Петербург–Москва: Издательский дом «Нева», Издательство «Олма-ПРЕСС», 2000. 397 с.

Аксенов Виталий. Любимый Музей фюрера. Украденные сокровища. Санкт-Петербург–Москва: Издательский дом «Нева», Издательство «Олма-ПРЕСС», 2003. 319 с.

Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Частина перша. К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 303 с.

Акуленко В.І. Збереження та захист історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. 1973. № 5. С. 107–113.

Акуленко В.І. Культурні цінності // Юридична енциклопедія. Т. 3. К.: Видавництво «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2001. С. 432.

Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. К.: Юстініан, 2013. 608 с.

Акуленко В.І. Реліквії // Юридична енциклопедія. Т. 5. К.: Видавництво «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2003. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyclus.com.ua/content/view/1294/58/1/15/#23857>

Акуленко В.І. Реституція культурних цінностей // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5. К.: Видавництво «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2001. С. 298–299.

Акуленко В.І. Реституція культурних цінностей між Україною і Польщею (за мирним договором 1921 р.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Вип. 9. К.: Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2006. С. 3–20.

Акуленко В.І. Україна і Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Вип. 10. К.: Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2006. С. 3–20; Вип. 11. К.: Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2007. С. 5–26.

Акуленко В.І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру НАН України і УТОПК. Вип. 8. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2005. С. 3–28.

Акуленко В.І., Шемшученко Ю.С. Культурна спадщина // Юридична енциклопедія. Т. 3. К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. С. 430.

Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. К.: Вища школа, 1991. 274 с.

Акуленко В.І. Поза правовим полем реституції // Віче. 1995. № 4. С. 150–157.

Акуленко Віктор, Мельничук Олена. Міжнародне право охорони культурної спадщини // Пам'ятки України. 2005. № 1. С. 144–153.

Акуленко Віктор. Поки законодавство чинне, його треба дотримуватися // Пам'ятки України. 2006. № 4. С. 104–105.

Акуленко Віктор. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів // Пам'ятки України. 2018. № 1–2. С. 84–88.

Александров Е. Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. София: София Пресс, 1978. 143 с.

Алессандро Маньяско. Похороны монаха. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rodon.org/art-071101174545>

Алмазный фонд России. Завершение цикла // I.UA, 2006–2019. Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://blog.i.ua/search?words=%F4%EE%ED%E4%FB&type=labels&userID=2699467&p=12>

Андріївський узвіз. 1992. Лютий (№ 5).

Андросов С.А. Музеи Крыма в годы Великой Отечественной войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sevartmuseum.info/p/blog-page_14.html

Андросов С.А. Музеи Крыма в годы Великой Отечественной войны. Центральный музей Тавриды. [Електонний ресурс]. — Режим доступу: <https://tavrida-museum.ru/ww2>

Андрущенко Н.П. Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк. К.: Будівельник, 1985. 151 с.

Анисимов А. Скорбное бесчувствие. К.: Tabachuk Ltd, 1991. 284 с.

Антонова И.А. Культурные ценности — жертвы войны. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lostart.ru/ru/studys/?ELEMENT_ID=1101

Аржанов А.Ю. Раскопки полковника Манро на Гераклеяском полуострове во время Крымской войны 1854–56 годов // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Том 11 (2012). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://periodicals.karazin.ua/drevnosti/issue/view/385>

Аркас М. Історія України-Русі. К.: Вища школа, 1990. 424 с.

Арустамян Ж. Продано, перетоплено // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 108–110.

Архівні матеріали, повернуті та передані в Україну у 1993–2015 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds_arkhiv.php;

Атаманчук Микола. Де наше золото-срібло? // Старожитності. 1992. Ч. 7 (23). С. 1.

Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // Российская археология. 2012. № 3. С. 23–27.

Балицька Олена. Повернення національних цінностей: чинник відродження культури України // Розбудова держави. 1994. Ч. 5. С. 40–45.

Бандрівський М. Куди поділися скарби? // Наука та суспільство. 1992. № 1. С. 63–64.

Бандрівський Микола, Крушельницька Лариса. Золоті Михалківські скарби та їх доля. Львів: Ліґа-Прес, 2012. 242 с.

Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. Сборник статей под редакцией Игоря Грабаря. М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. С. 13–34.

Бартошек Милан. Римское право: Понятие, термины, определения. М.: Юридическая литература», 1989. 448 с.

Беляшевский Н. Взятие и разорение Запорожской Сечи в мае 1709 г. // Киевская старина. 1896. Т. L III (апрель, май и июнь). С. 39.

Бердянський художній музей імені Ісаака Ізраїлевича Бродського. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://muzey-brodskogo.azow.org/category/golovna>

Берест Ігор. Втрати Національного музею у Львові в часи Першої світової війни // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. 2008. С. 429–434. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/12/33Berest_mol.pdf

Белая О.М. Монетні скарби, знайдені на території Києво-Печерської лаври // Белая Ольга Миколаївна. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.sakrid.archives.kiev.ua>

Беляєва О. Археологічні збірки України в Росії // Пам'ятки України: історія і культура 1994. № 1/2. С. 105.

Бібліотечний фонд Харкова в роки Другої Світової війни: документи. К., 1997. 102 с.

Білокінь С.І. «Музей України. Збірка П. Потоцького»: Доба, середовище, загибель. К.: Інститут історії України НАН України; Київське наук. т-во ім. Петра Могили, 2002. 251 с.

Білокінь С. Федір Ернст // Україна. Наука і культура. Вип. 22. К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1988. С. 507.

Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941: Джерелознавче дослідження. Том 2. Дрогобич: «Коло», 2013. 1066 с.

Білокінь Сергій. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К.: Національний Київ-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. 476 с.

Біляшевський М. Наші національні скарби. К.: Видавництво «Шлях», 1918. 15 с.

Богомолова Е.В. Культура и общество (вопросы истории и теории). М.: Издательство Московского университета, 1978. 230 с.

Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. М.: Международные отношения, 1979. 192 с.

Богуславский М.М. Современные правовые вопросы возвращения культурных ценностей в страну их происхождения // Государство и право. 1992. № 11. С. 121–131.

Богущий Юрій. Українське суспільство першої половини ХХ століття в аспекті організації та самоорганізації культурно-мистецької діяльності // Культурологічна думка. 2012. № 5. С. 7–12.

Богущ П.М. Запорізька Мадонна // Історія Запорізького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження. 500-річчя Запорізької Січі. Дніпропетровськ: Дніпропетровський філіал видавничого відділу правління Товариства «Знання», 1990. С. 50–51.

Большая Советская Энциклопедия. Т. 22. М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1975.

Большевистское знамя. 1945. 13 мая.

Борев Ю.Б. Эстетика: Учебник / Ю.Б. Борев. М.: Высшая школа, 2002. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://independent-academy.net/science/library/borev_estetika/kritika.html

Боровець Павло. Німецькі археологічні альбоми кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. у фондах кафедри археології КНУ імені Тараса Шевченка // Науковий вісник Національного музею історії України. Вип. 1. Частина 1. К.: НМІУ, 2016. С. 197–198.

Боровкова В.Г. Из истории археологических коллекций керченського музея (1941–1944 гг.) // Крымский музей. 1995–1996 гг. Симферополь: Издательство «Таврия», 1996. С. 154–172.

Боряк Г.В. Проблеми переміщених архівів і спільної культурної спадщини України та Польщі: ініціативи українсько-польської групи експертів з питань архівної спадщини // Вісник Державного комітету архівів України. 2001. Вип. 1(5). С. 79–82.

Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 36–58.

Боряк Тетяна. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. 544 с.

Британцы нашли 400 украденных работ голландского экспрессиониста. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://lenta.ru/news/2012/02/15/appel/>

Бровкін А.Г. Фонди ЦНБ ім. В.І. Вернадського: втрати під час Другої Світової війни і проблеми пошуку // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. К., 1996. С. 234–238.

Буняк Олена. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник 2017. Вип. 27. Львів: «Логос», 2017. С. 378–379.

Бутич І., Лозенко Л. Повернути військові архіви // Урядовий кур'єр. 1992. 4 грудня.

Буцко Анастасія. Диалог Германии и России: начало «построфейной» эпохи? [Електронний ресурс]. DW.de. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8-%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B9-%D1%8D%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%B8/a-15810621>

В Индии слонов объявили национальным достоянием. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/technologies/2010/10/23/725475.html>

В Камбоджу вернулись две старинные храмовые статуи. [Електронний ресурс]. Рамблер-Новости. — Режим доступу: <http://news.rambler.ru/19548017/>

В.И. Ленин об Украине. В двух частях. Ч. II (1917–1922). К.: Издательство политической литературы Украины, 1978.

Суслов В. Скифское золото... Чье оно теперь? Над сокровищами культуры нависла угроза «черного передела» // Труд. 1992. 2 апреля.

Варшавський С., Рест Б. Подвиг Эрмитажа. Л.: Советский художник, 1969. 192 с.

Василевська С.І. 3 історії Володимир-Волинського давньосховища // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей. Луцьк, 1993. С. 409.

Василенко М.П. Кременецький лицей і університет св. Володимира // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. Т. 1. К.: У друкарні Української Академії Наук, 1923. С. 151–199.

Василь Григорович Кричевський: життя і творчість / Лебединський художній музей імені Б.К. Руднева. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://artmuseum.lebedyn.org/2018/01/05/vasyl-grygorovych-krychevskiy-zhyttya-ta-tvorchist/>

Велесова книга // Енциклопедія історії України. Т. 1. К.: Наукова думка, 2003. С. 455.

Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 1017 с.

Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К: Наукова думка, 1987.

Величко Самійло Васильович та його літопис // Енциклопедія історії України. Т. 1. К.: Наукова думка, 2003. С. 472.

Верещагіна Надія. Київська чудотворна ікона Св. Миколая Мокрого. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ikona.ua/miracle-icons-uk/najdavnishachudotvorna-kiyivska/>

Верига Василь. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. Нью-Йорк–Київ–Торонто: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 193 с.

Вилков Анатолій. Уроки истории, или что вам угодно? О попытках фальсификации событий Второй мировой войны с помощью компенсаторной реституции // Московский комсомолец. 2019. 13 сентября.

Висков С.И., Кульбакин В.Д. Союзники и «германский вопрос» 1945–1949 гг. М.: Наука, 1990. 304 с.

Вишгородська ікона Богоматері // Енциклопедія історії України Т. 1. К.: Наукова думка, 2003. С. 517.

Вільхова Ярина. У «міністреші» відпустки не буде. Інтерв'ю з міністром культури України Л. Хоролець // Вечірній Київ. 1992. 23 липня.

Вінниченко І. Де ж ви, козацькі клейноди, або чи побачимо ми їх коли-небудь в українських музеях? // Вечірній Київ. 1993. 24 березня.

Вінниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. Житомир, 1992. 112 с.

Вісті з Української Центральної Ради. 1917. № 7 (травень).

Вісті з Української Центральної Ради. К., 1917. № 5 (травень).

Вкрадена грамота. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.patent.net.ua/intellectus/inteligibilisation/clear_up/1529/ua.html

Владимиров А.П. Произведения изобразительного искусства из венгерских коллекций в научно-реставрационном центре им. И.Э. Грабаря // Каталог произведений изобразительного искусства из частных венгерских коллекций. М.: «Рудомино», 2003. С. 35–40.

Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. 1. М.: Государственное издательство политической литературы, 1946.

Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. II. М.: Государственное издательство политической литературы, 1946.

Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. III. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947.

Военный энциклопедический словарь. М.: Воениздат, 1983. С. 633.

Волга Анатолій. Повертаючись до Дюрера // Президентський вісник. 2000. 9–10 грудня.

Волга Людмила. Архіви Й.-С. Баха передано Німеччині // Урядовитий кур'єр. 2001. 30 листопада.

Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. К.: Наукова думка, 1991. 272 с.

Вортман Д.Я., Мицик Ю.А. Почаївська Свято-Успенська лавра // Енциклопедія історії України. Т. 8. К.: Наукова думка, 2011. С. 468–469.

Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I. Т. 1. Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1945. С. 650 с.

Воскресный день. Проект Издательства «Белый город». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vsdn.ru/museum/catalogue/exhibit1203.htm>

Врублевська В. Бібліотеки України: втрати і пошуки // Слов'янський світ: щорічник. № 1. К.: КСУ, 1997. С. 173–176.

Врятовані. Збережені. Повернені. Публічний звіт Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік. К.: «Такі справи», 2010. 63 с.

Врятовані. Збережені. Повернені. До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. К.: Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, 2010. 63 с.

Гай-Нижник Павло. «Самостійна» УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР // День. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kyiv.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>

Галайба В. Столипін проти Шевченка // Вечірній Київ. 1991. 22 травня.

Гарбар Л.В. Михайло Михайлович Новицький (1892–1964): матеріали до біографії // Рукописна та книжкова спадщина України. 2015. Вип. 19. С. 335–336.

Гах Ірина. Національний музей у Львові: резонансний '84-й. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/38216>

Гейда Ольга. Археолог та колекціонер Турвонт Кибальчич // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки / Гол. ред. М.О. Носков. Вип. 134. Чернігів: НУЧК 2015. С. 77–85.

Гетьман Д.І. Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах // Магістеріум. Вип. 17. Історичні студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2004. С. 28–35.

Гетьман Денис Іванович. Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті–1930-ті роки). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010. 236 с.

Гетьман Денис. Взаємообмін музейними цінностями між РСФРР та УСРР в 1931–1936 рр. // Пам'ять століть. 2007. № 1. С. 221–229.

Гетьман Денис. Діяльність Паритетної комісії із взаємообміну музейними цінностями між РСФРР та УСРР в 1931–1936 рр. // Київська старовина. 2007. № 1. С. 81–96.

Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів: Світ, 1998. 428 с.

Гіляров С. Новознайдений твір Кранаха у Музеї мистецтв В.У.А.Н. К., 1929. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B2%D1%96%D1%80_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%B0_%D0%B2_%D0%9

C%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%97_%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%A3%D0%90%D0%9D

Гнатенко Л.А. Пересопницьке євангеліє // Енциклопедія історії України. Т. 8. К.: Наукова думка, 2011. С. 139.

Голубев О.Л. К истории изучения русско-польских отношений конца XIX века // Преподавание и изучение историографии и источниковедения отечественной истории: проблемы, опыт, поиски, решения. Тверь, 1992. С. 130–135.

Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К.: Дніпро, 1993. 447 с.

Горобина Михайло: «Будемо терпляче ждати...» // Хроніка 2000. Вип. 1. К.: Довіра, 1992. С. 117–129.

Гороховский Евгений. Встречное движение: две истории о приключениях сокровищ культуры Украины и Германии в XX веке // Зеркало недели. 2000. № 34 (2–8 сентября), № 35 (9 сентября).

Государственный Эрмитаж: Вып. 4. Ч. 1: Музейные распродажи. 1929. Архивные документы / Государственный Эрмитаж. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2014. 272 с.

Григорович Д.Ф., Замлинський В.А., Немятий В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. К.: Політвидав України, 1980.

Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1992. 119 с.

Грімстед Патріція Кеннеді. Одісея «Берлін–Уллерсдорф–?–Київ»: до історії переміщення архіву Академії співи в Берліні під час і після Другої світової війни // Архіви України. 2001. № 3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-3-1.php#Patricia>.

Грушевський М.С. Береження: дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. 1925. Кн. 5. С. 3–8.

Грушевський М.С. Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. К.: Держване видавництво України, 1926. С. 3–9.

Гумецька Ася. Додаток до коментаря // Новини з Академії. Ч. 31: спеціальний випуск. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 2007. С. 21.

Данко О. Вкрадена Біблія // Пам'ятки України. 1994. № 3/4. С. 74–79.

Даньковська Р. Соціально-історичний музей Гуманщини // Український музей. Вип. 1. К.: Держтрест «Київ-Друк», 1927. С. 266–269.

Дележу культури — нет! // Культура. 1992. 22 февраля.

Денисенко Г.Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.

Денисенко Олена. Проблема повернення культурних цінностей у період Української Держави (1918 р.) // Військово-історичний меридіан. 2018. № 22. С. 47–56.

Деснянська правда. 1945. 13 листопада.

Деякі питання діяльності Міністерства культури та інформаційної політики. Постанова Кабінету міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. [Елект-

ронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>

Дзюбан Роман. П Відділ Державної бібліотеки у Львові навесні 1944 р.: переміщення і втрати // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: науковий збірник. Вип. 10. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2017. С. 159–169.

Дзюбан Роман. Чи повернуться в Україну рисунки Дюрера // Пам'ятки України. 2006. № 1–2. С. 81–84.

Диалоги со временем. Память о прошлом в контексте истории / Под редакцией Л.П. Репиной. М.: Кругъ, 2008. 800 с.

До Національного музею Афганістану повернули викрадені історичні цінності. [Електронний ресурс]. Канал 24. — Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?natsionalnomu_muzeu_afganistanu_povernuli_vikradeni_istorichni_tsinnosti&objectId=242061

До Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського повернувся унікальний історичний документ XVIII століття. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5110>

До України повертається раритетна ікона Божої Матері, вивезена під час Другої Світової війни. Міністерство культури України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/347164>

Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донець: ДонНУ, 2011. 236 с.

Довгополий Ярослав. Анатомія злочину Ментена // Поступ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://postup.brama.com/000613/101_14_1.html

Довгополий Ярослав. Пітер Ментен і львівські розстрільні списки // Zaxid.net. 2012, 6 грудня. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zaxid.net/piter_menten_i_lvivski_rozstrilni_spiski_n1272557

Довженко Олександр. Україна в огні: Кіноповість. Щоденник. К.: Радянський письменник, 1990. 416 с.

Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха) від 15.04.1935 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?reg=995_191

Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою від 6 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_004#Text

Договор о добрососедстве, партнерстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Республикой Германией / Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://docs.cntd.ru/document/901736371>

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text418/pg2.htm>

Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених в роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці // Архіви України. 2005. № 1. С. 579–646.

Дом-музей А.П. Чехова в Ялте. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://yalta-museum.ru/ru/istorija-doma-muzeja-ap-chehova.html>

Донецький художній музей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mydim.ua/companies/museum/donetsk-art-museum/>

Достояние. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://encdic.com/efremova/Dostoyanie-21950.html>.

Достояние. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://enc-dic.com/ozhegov/Dostoyanie-7630.html>.

Достояние. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://enc-dic.com/usakov/Dostoyanie-14057.html>.

Древности Мачу-Пикчу вернутся из США в Перу. [Електронний ресурс]. BBC Russian — Наука и техника. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/science/2010/11/101121_machu-picc...

Дровосекова О.В. Передмова // «Вознесенський скарб»: дві долі, два погляди. До 80-річчя відкриття видатної пам'ятки археології. Запоріжжя: КП «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР, 2010. С. 3–47.

Друга Світова війна // Енциклопедія історії України. Т. 2. К.: Наукова думка, 2004. С. 469–470.

Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (1941–1943) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 2. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. С. 519–542.

Дубик М. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при райхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. К., 1996. С. 194–198.

Дубина К. Злодеяння немців в Києве. М., 1945.

Дублянський А. Тернистим шляхом. Життя митрополита Никанора Абрамовича: до 20-ліття архіпастирського служіння. Лондон: Видання генерального Церковного Управління УАПЦ в Великій Британії, 1962.

Дубровина Л.А., Онищенко А.С. Судьба львовського книжного собрания «Осолинеум». 1945–1946 гг. // Исторический архив. № 4: Россия и Украина XVI–XX вв. М.: РОССПЭН, 2002. С. 46–69.

Дубровіна Л.А., Малолетова Н.І. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // Бібліотечний вісник. 2001. №3. С. 2–18.

Дубровіна Л.А., Малолетова Н.І. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрямки політики та діяльності окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 36–58.

Дуда Ігор, Мельничук Богдан. Тернопіль. Що? Де? Як?: фотопутівник. К.: Мистецтво, 1989. С. 82–85.

Духовное производство: социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. М.: Наука, 1981.

Дьячков А.Н. Культурное наследие // Российская музейная энциклопедия. Т. 1. М.: «Прогресс», 2001. С. 312.

Дьячков А.Н. Культурные ценности // Российская музейная энциклопедия. Т. 1. М.: «Прогресс», 2001. С. 312.

Егоров В.Л. Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. 1988. № 1. С. 101–108.

Егоров В.К. История есть смена поколений. М.: «Молодая гвардия», 1986. 253 с.

Елен Альберт. Колекція Кенгігса: кожному — своє? // Дзеркало тижня. 2004. 30 липня.

Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // Енциклопедія історії України: Т. 7. К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 110–111.

Етнологія // Енциклопедія історії України: Т. 3. К.: В-во «Наукова думка», 2005. С. 64–65.

Жабокрицький В.М. Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943–1945 рр. // Український історичний журнал. 1980. № 5. С. 98–104.

Живкова Олена. Колекція музею Ханенків: втрати та знахідки // Повернення культурних цінностей в Україну — державна справа. Матеріали науково-практичної конференції 1 липня 2016 року. К.: Національна академія мистецтв України, 2017. С. 59–71.

Живкова Олена. Урятоване узбережжя // Культура і життя. 2010. № 13–17. С. 5.

Жук Борис Касянович // Енциклопедія сучасної України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18268

Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920 гг. М.: Наука, 1989. 394 с.

Жуковський М.П. Пам'ятки козацької доби в Нікопольському краєзнавчому музеї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових статей. Вип. 28. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. С. 311–313.

З Німеччини до Харкова повернулася картина відомого художника, що зникла в часи Другої світової. Українські новини. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukranews.com/ua/news/603648-z-nimechchynu-do-kharkova-povernulasya-kartyna-vidomogo-khudozhnyka-shho-znykla-v-chasy-drugoi>

За написами і зображеннями ідентифіковано загублений дзвін Мазепи. [Електронний ресурс]. Інститут української історіографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archeos.org.ua/?p=7160>

За що Сагайдачний отримав унікальну зброю та про що розповідають написи на ній: історія гонорового меча гетьмана козацького. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://znaj.ua/history/199846-za-shcho-sagaydachniy-otrimav-unikalnu-zbroyu-ta-pro-shcho-rozpovidayut-napisi-na-niy-istoriya-gonorovogo-mecha-getmana-kozackogo>

Задорожній О.В. Українсько-російська міждержавна комісія як інструмент регулювання україно-російських відносин // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2013. Вип. 1. С. 15–21.

Закон Российской Федерации «О вывозе и ввозе культурных ценностей» от 15 апреля 1993 г. (с изменениями на 28 декабря 2017 года) (редакция, действующая с 30 марта 2018 года). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://docs.cntd.ru/document/9005151>

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>

Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991 року № 697-XII. Закон втратив чинність у 2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text>

Закон України «Про міжнародні договори» від 29 червня 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>

Закон України «Про приєднання до Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» № 132-УІ від 06.03.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-17#Text>

Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. 464 с.

Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К.: Видавництво «Логос», 1995. 448 с.

Заруда Т.В. Переговори між Українською державою та Радянською Росією (23.V.–7.X.1918 р.) / Історичні зошити: Шляхи до української державності. К.: Інститут історії України НАН України, 1992. 40 с.

Захаркін Степан. Цивілізоване варварство // Українське слово. 2002. 25–31 січня.

Захаркін Степан. Цивілізоване варварство триває? // Українське слово. 2001. 20–26 грудня.

Заявления и меморандумы союзных правительств по германскому вопросу, представленные лондонскому совещанию министров иностранных дел Союза Советских Социалистических Республик, Соединенного Королевства, Соединенных Штатов Америки и Франции. 14 января — 25 февраля 1947 года. М.: Государственное издательство политической литературы, 1948.

Збірник постанов Уряду України. 1993. № 1–2.

Збручанський ідол. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B1%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BB

Зинич М.С. Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей. М.: Институт российской истории РАН, 2003. 278 с.

Зі щитом чи на щиті? : захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України / О.А. Біда, А.Б. Блага, Д.О. Коваль, О.А. Мартиненко, М.Г. Статкевич; за заг. ред. А.П. Буценка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. К.: КИТ, 2016. 72 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003). К.: Видавництво «Гене́за», 2004. 394 с.

Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 202–208.

Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС. 1990. № 7. С. 128–129, 213.

Илья Репин. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ilyarepin.ru/?page=671e3789-2182-4702-949a-75a6ea646e32&item=27b2baf6-ad9a-4456-a6f4-95ae041858ad&type=page>

Исаевич Ярослав. Чужое нужно отдавать, коллега // Голос Украины. 1992. 9 апреля.

Историческое исследование // Каталог произведений изобразительного искусства из частных венгерских коллекций. М.: «Рудомино», 2003. С. 41–60.

История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 5. Кн. 1. М.: Издательство политической литературы, 1970.

IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Гаага, 18 жовтня 1907 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222

Івакін Гліб. Київський псалтир 1397 року не належить Москві // Пам'ятки України. історія та культура. 1993. № 1–6. С. 87–91.

Іванисько Світлана. Доля культурних цінностей, вилучених із Софії Київської в 20-х роках ХХ століття // Культурологічна думка. 2012. № 5. С. 150–156.

Ідентичність. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_ідентичність

Історико-культурна спадщина України. ХІХ — поч. ХХ ст.: Збірник документів / Упор. Григор'єва Т.Ф. К.: Рідний край, 1995. 324 с.

Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. К.: Інститут туризму ФПУ, 1998. 399 с.

Історія Києва. У 3-х т, 4-х кн. Т. 3, кн. 1. К.: Наукова думка, 1987.

Історія української культури: у п'яти томах. Т. 5, кн. 4. К.: Наукова думка, 2013. 944 с.

К 60-летию «Выставки картин Дрезденской галереи» в ГМИИ им. А.С. Пушкина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.museum.ru/N57809>

Калашикіова В.Є. Історико-культурні цінності України в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.): теоретичний аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXVIII. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. С. 241–244.

Картотека «Z» оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942 / Издание подготовлено М.А. Бойцовым и Т.А. Васильевой. М.: Издательство Московского университета, 1998. 352 с.

Каспаринская О.А. Музеи России и влияние государственной политики на их развитие (XVIII — нач. ХХ в.) // Музей и власть: Сб. научных трудов. М.: НИИ культуры, 1991. С. 10–98.

Касьянов Г.В. Теорії нації і націоналізму. К.: Либідь, 1999. 349 с.

Каталог // Трофейные книги из библиотеки Шарошпатакского реформатского колледжа в фодах Нижегородской государственной обласной универсальной научной библиотеки. М.: «Рудомино», 1997. С. 23–269.

Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984–1998). К.: Національна комісія з повернення в Україну культурних цінностей, 1999. 91 с.

Каталог призведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика). К.: Киевский музей русскорго искусства, 1994. 232 с.

Каткова Т.Г. Историчний огляд правової регламентації захисту культурних цінностей та об'єктів під час війни та збройних конфліктів. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/471/Katkova.pdf;jsessionid=763D61CC9B731758D6805701B97962C3?sequence=1>

Каткова Т. Діяльність Органів Внутрішніх Справ України з питань захисту культурної спадщини: адміністративно-правові аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. С. 13–19. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.info-works.com.ua/disertacia/pravo/600.html>.

Кашеварова Наталия, Малолетова Нина. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. Справочник-указатель архивных документов из киевских коллекций. К.: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2006. 577 с.

Кашеварова Наталия. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с.

Кашеварова Наталия. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 992 с.

Кёльн вернет картину стоимостью 3 миллиона евро. [Електронний ресурс]. — DW.de — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/кёльн-вернет-картину-стоимостью-3-миллиона-евро/a-16888630>

Киево-Печерстка лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи. К.: Видавець Олег Філюк, 2016. 1200 с.

Кизима В.В. Культурно-исторический процесс и проблема рациональности. К.: Наукова думка, 1985.

Київська правда. 1945. 13 березня.

Київська правда. 1945. 26 грудня.

Киркевич Віктор. Як старший брат забезпечив собі старшинство // Вечірній Київ. 1992. 8 липня.

Кіндрась К. У Києві завершує роботу перший конгрес Міжнародної асоціації українців // Радянська Україна. 1990. 3 вересня.

Клад Десятинки // Київ інтересний. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.interestny.kiev.ua/ua/klad-desyatinki/>

Клімова К. Музей України (Збірка П. Потоцького) // Андріївський узвіз. 1991. № 3.

Кнышевский Павел. Добыча. Тайны германских репараций. М. «Соратник», 1994. 144 с.

Коваленко В.П. Старожитності Чернігово-Сіверської землі в творчій спадщині Д.Я. Самоквасова // Слов'яни і Русь в науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів: Сіверянська думка, 1993. С. 13–15.

Коваленко В.П. Чернігівська гривна // Енциклопедія історії України. Т. 10. К.: Наукова думка, 2013. С. 513.

Коваленко О. Неопублікована розвідка Бориса Пилипенка // Пам'ятки України. 2008. № 3. С. 106–119.

Коваленко О.Б. Д.Я. Самоквасов і розвиток історичних досліджень на Чернігівщині // Слов'яни і Русь в науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів: Сіверянська думка, 1993. С. 104–107.

Коваль Дмитро. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса: Фенікс. 330 с.

Коваль М.В. Історія пам'яток: Кривавий шлях фашистів на Україні. К.: Політвидав України, 1965. 112 с.

Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К.: Наукова думка, 1977. 264 с.

Коваль М.В. Преступления против культуры украинского народа // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1945 гг.). Сборник научных статей. М.: Политиздат, 1965. С. 210–218.

Коваль М.В. У горнілі війни: співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. К.: Наукова думка, 1972. 156 с.

Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. К.: Наукова думка, 1988. С. 146–202.

Ковальова І.Ф. Внесок академіка Д. І. Яворницького у розвиток археології України. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.museum.dp.ua/yavor_17.html

Ковальський Войцех. Юридический статус культурных ценностей, перемещенных во время Второй мировой войны и в настоящее время находящихся в частных руках // Трудная судьба культурных ценностей: Материалы международной конференции «Частное право и проблемы реституции перемещенных культурных ценностей» (27–28 мая 2002 г.). Москва, 2002. С. 63–66.

Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького : каталог. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2016.

Козлов В.П. Коллумбы российских древностей. М.: Наука, 1981. 168 с.

Колекція Франца Кенігса у Києві: Малюнки німецьких майстрів з Національної колекції Королівства Нідерландів. [К.], 2004.

Колосовська Ольга. Творення Музею Івана Федорова у Львові (1948–1949 рр.) // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. 2012. Вип. 7. С. 84–92.

Комсомольское знамя. 1966. 22 июня.

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, 14 листопада 1970 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186

Конвенція ЮНЕСКО про захист світової культурної і природної спадщини, 1972 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089

Конституція України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Конституція України. К., 2010.

Кончин Е. Год 1941-й. Спасение художественных ценностей в первые месяцы Великой Отечественной войны // Искусство. 1981. № 1. С. 62–68.

Кончин Е. Эти неисповедимые судьбы. М.: Молодая гвардия, 1990. 287 с.

Копылова О.Н. К проблеме сохранности ГАФ СССР в годы Великой Отечественной войны // Советские архивы. 1990. № 5. С. 37–44.

Король В.Ю., Матвієнко І.А. Про культурне будівництво народів СРСР (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1982. № 8. С. 69–74.

Кот С. «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерландів щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. / Інститут історії України НАН України. Вип. 22. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 107–115.

Кот С. До питання про передачу культурних цінностей з України до Польщі у другій половині 40-х рр. XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. Вип. 20. К., 2011. С. 239–259.

Кот С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга друга. К.: Наукова думка, 2011. С. 231–276.

Кот С.И. Первый на Украине. К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики: Сборник научных статей. К.: Наукова думка, 1991. С. 263–273.

Кот С.И. Эхо войны. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. К.: Такі справи, 2010. 128 с.

Кот С.И., Кудряшова Л.В. Искусство в пламени войны. Произведения западноевропейской живописи в собрании Симферопольского художественного музея: каталог и альбом. Симферополь-Киев: «Жерібор». 300 с.

Кот С.І. Реліквії українського козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо обміну та повернення культурних цінностей (20-ті–30-ті роки XX ст.) // Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 129–143.

Ком С.І. До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: тематичний збірник наукових праць. К., 1991. С. 133–146.

Ком С.І. Дослідник Подільської старовини (Г.В. Брілінг) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). Київ-Хмельницький: Рідний край, 1991. С. 191–198.

Ком С.І. Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. У 6-ти ч. Ч. 3. К., 1989. С. 4–103.

Ком С.І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 122–151.

Ком С.І. Культурна спадщина // Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 486.

Ком С.І. Повернення та реституція культурних цінностей // Історія української культури. У 5-и томах. Т. 5. Кн. 4. К.: «Наукова думка», 2013. С. 278–297.

Ком С.І. Про ратифікацію Україною Другого Протоколу (1999 р.) до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року : Інформаційно-аналітична записка / НАН України. Інститут історії України. К., 2017. 43 с. На правах рукопису. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0013251>

Ком С.І. Реституція // Енциклопедія історії України. У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 177–178.

Ком С.І. Реституція культурних цінностей // Там само, с. 178–180.

Ком С.І. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Сер.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. К., 1996. 91 с.

Ком С.І. Українсько-німецькі стосунки в сфері повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. Вип. 21. К., 2012. С. 162–180.

Ком С. Конфіскація замість реституції (російський закон про «трофейні цінності») // День. 1997. 13 березня.

Ком С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 30–41.

Ком С. Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РРФСР на Україну // Український археографічний щорічник. Т. 2. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1993. С. 321–334.

Ком С. Проблема повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни, в сучасних українсько-польських міждержавних відносинах // Україна ХХ століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірника наукових праць. Вип. 20. Львів: Растр, 2015. С. 54–63.

Ком С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015) // Україна ХХ століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірника наукових праць. Вип. 21. К., 2015. С. 160–177.

Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 7–64.

Кот С. Україна між Заходом та Сходом: проблеми повернення та реституції культурних цінностей на вибраних прикладах // Пам'ятки України. 2006. № 4. С. 96–119.

Кот С. Україна-Польща: Випробування спадщиною // Політика і культура. 2002. № 8 (5–11 березня). С. 44–48; № 9 (12–18 березня). С. 44–47.

Кот С., Ошуркевич О. Волинський красназничий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. 98 с.

Кот С.І. Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 1. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 1992. С. 30–39.

Кот С.І. Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 19. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 243–264.

Кот С.І., Коренюк Ю.А. Про повернення в Україну мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають в музеях Російської Федерації. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. (На правах рукопису).

Кот Сергей, Коренюк Юрий. О результатах проведения дополнительных научно-исследовательских работ по уточнению обстоятельств перемещения памятников художественного наследия Михайловского Златоверхого собора XII ст. в Киеве на территорию Российской Федерации. Часть первая. Памятники художественного наследия Михайловского Златоверхого собора, перемещенные на территорию Российской Федерации в результате Второй мировой войны. На правах рукописи. К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2002. 35 с.

Кот Сергей. Украина и российский закон о перемещенных культурных ценностях // Военные трофеи: Международный бюллетень. № 5. 1998 (июнь). Москва, 1998. С. 8–11.

Кот Сергій, Коренюк Юрій. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. 1999. № 1. С. 63–82.

Кот Сергій, Коренюк Юрій. Росія повинна повернути Україні цінності з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві // Столиця. 1997. № 11 (листопад). С. 6, 9.

Кот Сергій, Коренюк Юрій. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. 2004. № 2. С. 2–19.

Кот Сергій, Нестуля Олексій. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення. 1917–1918 / Сер.: «Повернення культурного надбання України: документи свідчать». К.: Видавничий дім «Соборна Україна», 1996. 300 с.

Кот Сергій. Як поверталися наші клейноди: З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії // Хроніка-2000. Вип. 27–28. 1998. С. 603–625.

Кот Сергій. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Вип. 20. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2011. С. 10–27.

Кот Сергій. Битва за український кінематограф: документи, пов'язані з діяльністю Олександра Довженка під час Другої Світової війни // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого: збірник наукових праць. Вип. 22. К.: Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого, 2018. С. 179–187.

Кот Сергій. Війна і культура // Дзеркало тижня. Україна. 2012. № 19. 25 травня.

Кот Сергій. Втрати культурних цінностей у роки визвольних змагань (1917–1920) // Розбудова держави. 1995. Ч. 11. С. 53–56.

Кот Сергій. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. 1993. № 6. С. 152–155.

Кот Сергій. Межа компромісу // Українське слово. 2001. 18–21 лютого.

Кот Сергій. Про деякі актуальні питання повернення та реституції культурних цінностей в контексті норм міжнародного права та законодавства України, 2016 / Інститут історії України НАН України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/KotPytRest2_2016/KotPytRest2_2016.pdf

Кот Сергій. Проблеми повернення в Україну культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. 1995. Ч. 10. С. 40–49.

Кот Сергій. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943–1947 роках // Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 94–108.

Кот Сергій. Термін «незаконно вивезені культурні цінності в контексті проблем повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПК: Збірник наукових праць. Вип. 24. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2013. С. 16–29.

Кот Сергій. Україна-Польща: важкі пошуки компромісу щодо питання повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни, 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?libid=11021>

Кот Сергій. Україна-Польща: випробування спадщиною-2 // Політика і культура. 2002. № 9 (140). 12–18 березня. С. 45–48.

Кот Сергій. Українські культурні втрати за радянського часу // Розбудова держави. 1996. № 1. С. 41–46.

Кот Сергій. Українські культурні втрати під час Другої Світової війни // Розбудова держави. 1996. № 4. С. 36–44.

Кот Сергій. Українські культурні цінності в Росії: полемічні нотатки замість висновків // Розбудова держави. 1996. № 3. С. 41–47.

Кот Сергій. Чи потрібна Україні «Шапка Мономаха»? // Віче. 1993. № 12. С. 136–141.

Кот Сергій. Шукаючи втрачені клейноди: у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва // Пам'ятки України. 2007. № 2. С. 86–119.

Краткий политический словарь. М.: Политиздат, 1980.

Криволапов Богдан. Захист культурних цінностей під час конфлікту на Сході України // Альманах «Культура і сучасність». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journals.urau.ua/kis/article/view/148342>

Кричевський Василь // Енциклопедія українознавства. Т. 3. Львів: Видавництво «Молоде життя», 1994. С. 1190.

Крутенко Наталія. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років // Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. К.: Кий, 1999. С. 75–79.

Крутоус В.П. Категории прекрасного и эстетический идеал. М.: Издательство Московского университета, 1985. 166 с.

Крушельницька Л.І. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (з історії і сьогодення) // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: документи, факти, коментарі. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996. С. 3–18.

Крушельницька Лариса. Збірки Осолінеуму реституції не улягають // UNIVERSUM. 1997. № 5. С. 42–45.

Кудряшова Л.В. Собрание западноевропейской живописи в Симферопольском художественном музее // Двенадцатые крымские искусствоведческие чтения, 2007 г.: вопросы теории, истории и критики искусства Крыма. Симферополь, 2008. С. 34–41.

Кулакова Н.В. Генезис міжнародного законодавства щодо охорони об'єктів культурної спадщини // Право і суспільство. 2015. № 2. С. 222–223.

Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів. В 2-х т. Т. 1 (1917 — червень 1941 рр.). К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 883 с.

Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 486 с.

Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941 р.: збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1986. 572 с.

Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1989. 572 с.

Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Збірник документів. В 2-х т. Т. II (червень 1941–1960 рр.). К.: Головне видавництво політичної літератури, 1961. 664 с.

Культурне будівництво в Українській РСР: Статистичний довідник. К.: Видавництво ЦСУ УРСР, 1940. 203 с.

Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995. 750 с.

Культурное строительство в СССР: Статистический сборник. М.: Госстройиздат, 1956. 331 с.

- Культурный прогресс: философские проблемы. М.: Наука, 1984.
- Купцов О.* Серед руїн Бердичівської фортеці // Радянська Україна. 1944. 6 квітня.
- Курило Т.В.* Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2003.
- Курило Т.В.* Становлення та розвиток законодавства про охорону культурної спадщини України в сучасний період // Право України. 2001. № 3. С. 108–110.
- Кур-Корольов Корінна, Кухер Катаріна, Себта Тетяна, Сінкевич Наталія.* Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р. // Бібліотечний вісник. 2017. № 1. С. 45–49.
- Курьшико Диана, Львовски Майк.* У нашего музея хотят отобрать полотна-трофеи // Сегодня. 2008. 18 ноября;
- Кухер Катаріна.* Інститут Східноєвропейських студій і краєзнавства Тюбінгенського університету та грамота Петра I // Повернення з Німеччини в Україну Грамоти Петра I Йоасафу Кроковському 1708 року. Матеріали урочистого передавання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції. К.: Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України, 2019. С. 50–53.
- Кюль Изабель.* Защита временно ввозимых культурных ценностей // Культурные ценности: возможности и перспективы общеевропейского сотрудничества: Сборник материалов международной конференции «Культурное сотрудничество в Европе: проблемы сохранения и охраны культурных ценностей» (Санкт-Петербург, 12 мая 2003 г.). Москва: Рудомино, 2004. С. 129–131.
- Ладивір І.І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. К.: Наукова думка, 1970. 175 с.
- Ладыгина Марина.* Немецкие эксперты изучают картины Симферопольского художественного музея // Комсомольская правда в Украине. 2009. 21 января.
- Левит Е.* Осталось только на фотографичх: Памятники, разрушенные и уничтоженные. Произведения искусства, похищенные и погибшие. М.: Изд-во «Планта», 1978. 239 с.
- Левченко Лариса.* Чорноморський центральний військово-морський архів (1794–1934). Дослідження. Документи. Реєстр фондів: реконструкція. Миколаїв: Іліон, 2018. 660 с.
- Ленченко В.* До повернення національних реліквій // Пам'ятки України, 1989. № 4. С. 28–29.
- Ленченко В.* Клейноды війська запорозького. Б.м., б.р. С. 1–2.
- Леонид Кучма:* Нынешние политические провокации в Украине направлены на остановку реформ // Факты и комментарии. 2001. 20 января.
- Леонид Кучма:* Украина заинтересована в активном присутствии германского бизнеса // Факты и комментарии. 2004. 8 июля.
- Лихачев Д.С.* Поэтика древнерусской литературы. М.: Наука, 1979. 360 с.
- Лихачев Д.С.* Прошлое-будущему. Ленинград: Наука, 1985. 575 с.
- Лозенко Л.* Втрачене з архівів. Чи назавжди? // Літературна Україна. 1993. 21 січня.

Лозенко Л. Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. 1994. № 3/4. С. 87–91.

Локацкий Вячеслав. Египетские артефакты возвращаются на родину. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.ru/science/mysterious/present/16-03-2010/1022>

Лукина Елена, Гомон Дмитрий. Украина вернет Нидерландам картины // Сегодня. 2004. 22 марта.

Лупандін Олексій. Питання економічних відносин між Українською державною та РСФРР в контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Вип. 6. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 187–216.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі / Автор вступної статті та упор. Л.І. Крушельницька. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996. 99 с.

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Збірник документів і матеріалів. Т. 1: 1939–1945. Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, 2010. 620 с.

Макаревич М. Чи є надія на повернення?: Доля львівської колекції малюнків Дюрера // Політика і культура. 1999. № 5. С. 34–36.

Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко. К.: Наукова думка, 1992. 168 с.

Макаренко М.О. Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви // Україна. 1924. Кн. 3. С. 25–44.

Макаренко М.О. Музей мистецтв Української Академії наук: Провідник. К.: Червоний шлях, 1924. 142 с.

Макаренко Николай. Художественные сокровища императорского Эрмитажа: Краткий путеводитель. Птр.: Издание общины Св. Евгении, 1916. 307 с.

Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. М: Наука, 1990. 131 с.

Максимов В.В. Правова охорона культурних цінностей у Конвенціях ЮНЕСКО: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. 16 с.

Маньковська Руслана. Музейництво в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. 141 с.

Мародёрство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lib.yurii.ru/nov_str112906.htm.

Мародерство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>.

Мародерство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.slovari.org/legal/3255.html>.

Марчук Л. Чисті договори роблять щирих приятелів // Вільна Україна. 1990. 25 лютого.

Материалы к заседанию Государственной Думы. № 16 от 16.05. 1996 г. Б.м., б.г.

Мединский Владимир. С войной покончили мы счеты. О новых попытках пересмотра итогов Второй мировой войны с помощью реституции / Российская Газета. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rg.ru/2019/01/28/kak-germaniia-pytaetsia-peresmotret-itogi-vojny-s-pomoshchiu-restitucii.html>

Международное право. Сборник документов. М.: Юридическая литература, 2000.

Международные отношения и внешняя политика СССР (1871–1957 гг.): Сборник документов. М.: Политиздат, 1957. 436 с.

Межуев В.М. Культура и история: проблемы культуры в философско-исторической теории марксизма. М.: Издательство полдлитической литературы, 1977. 199 с.

Межуев В.М. Культура как философская проблема // Вопросы философии. 1982. № 10. С. 42–52.

Мельгуновский (Литой) курган // Электронная энциклопедия Эрмитажа. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.archaeoglobus.sfu-kras.ru/monument/melgunovskij-litoj-kurgan/>;

Мельгуновский курган // Большая Российская Энциклопедия. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bigenc.ru/archeology/text/2203232>

Мельничук О.І. Міжнародно-правовий статус всевітньої культурної і природної спадщини. К.: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. 288 с.

Мешков Дмитро. Дніпропетровські архіви, музеї, бібліотеки / Сер.: Доля культурних скарбів України під час Другої Світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2000. 76 с.

Міжнародна благодійна асоціація «Тріумф серця». Прес-реліз.

Мірчук П. Трагічна перемога. К.: Спілка української молоді, 1991.

Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. К.: Наукова думка, 1975. 271 с.

Министр культуры Перу отправится в Йель для переговоров о ценностях Мачу Пикчу. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://2peru.ru/ministr-kul-tury-peru--otpravilsyavyiel-dlya-perego...>

Молодь України. 1954. 8 серпня.

Молчанов С.Н. Об использовании понятий «культурные ценности» и «культурное наследие (достояние)» в международном праве (информационно-аналитический обзор) // Московский журнал международного права. 2002. № 4. С. 20–27.

Моторин Д. Возрожденній Севастополь. М.: Наука, 1984. 271 с.

Музей Гуцульщина. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://verkhovyna.life/huzulschyna/>

Музиченко Ярослава. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої Світової війни // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. Вип. 11. К.: Вид-во УНІСЕРВ, 2001. С. 82–87.

Музичук О. Колекція П. Потоцького // Старожитності. 1991. Ч. 3.

Муравьева Е.А. Книги и войны // Трофейные книги из библиотеки Шарошпатакского реформатского колледжа в фондах Нижегородской государствен-

венной обласной универсальной научной библиотеки. М.: «Рудомино», 1997. С. 10–12.

Мусаева У.К. Музейное строительство в Крымской АССР в 1920–1840 гг.: формы и методы руководства и организации музейной работы в Крыму // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2014. № 3. Т. 4 (История). С. 36–44.

На засадах справедливості // За вільну Україну. 1992. 1 жовтня.

На сторожі культурних цінностей // Урядовий кур'єр. 1993. 13 липня.

Награбленные нацистами шедевры живописи нашлись в немецкой квартире. [Електронний ресурс]. — DW.de — Режим доступу: http://www.dw.de/сми-награбленные-нацистами-шедевры-живописи-нашлись-в-немецкой-квартире/a-17201770?maca=rus-rss_rus_UkrNet_All-4190-xml

Надбання // Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С. 709.

Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України. Інститут археології НАН України. Прес-реліз, березень 1994 р.

Національна революція 1648–1676 // Енциклопедія історії України. Т. 7. К.: Наукова думка, 2010. С. 270–279.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://plyasheva.com.ua/muzej-pole-berestetskoi-bytvu.htm>

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Кн. 1. К.: Державний комітет архівів України, 2007. 1033 с.

Немецкие эксперты приехали в Крым для идентификации аахенских картин // УНИАН-КРЫМ. 2009. 20 января. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://crimea.unian.net/rus/detail/8913>;

Немецко-русский музейный диалог. Потери + возврат. Берлин: Немецко-русский музейный диалог, 2005. 39 с.

Немецкие музейщики не собираются отбирать картины у Симферопольского художественного музея // Новости Крыма. 2009. 21 января. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.allcrimea.net>.

Нестуля О.О. Понад усе ставив істину (Ф.І. Шміт) // Репресоване краєзнавство: Зб. біографічних нарисів. К.: Рідний край, 1991. С. 17–55.

Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1921–1926 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Збірник методичних матеріалів). У 6-ти частинах. Ч. 1. К., 1989. С. 65–186.

Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Збірник методичних матеріалів) У. 6-ти частинах. Ч. 2. К., 1989. 171 с.

Нестуля О.О. Реабілітація прийшла посмертно (М.Ф. Болтенко) // Репресоване краєзнавство: Зб. біографічних нарисів. К.: Рідний край, 1991. С. 146–155.

Нестуля О.О. Україна стала його долею (Ф.Л. Ернст) // Репресоване краєзнавство: Зб. біогр. нарисів. К.: Рідний край, 1991. С. 101–112.

Нестуля Олексій, Нестуля Світлана. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення. 1930 / Сер. «Повернення культурних надбань України: документи свідчать». Вип. 4. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2006. 311 с.

Нестуля Олексій. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). Київ–Полтава, 1994. 239 с.

Нестуля Олексій. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 (1917 — середина 20-х років). К., 1995. 280 с.; Ч. 2 (кінець 20-х — 1941 рр. К., 1995. 216 с.

Нестуля Олексій. Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією: хроніка діяльності. Полтава, 1993. 64 с.

Нестуля Олексій, Нестуля Світлана. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926–1930 / Сер. «Повернення культурних надбань України: документи свідчать». Вип. 3. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. 333 с.

Нешатаева Василиса. Культурные ценности: Цена и право. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. 208 с.

Никитюк Т. Сохранив сокровища для потомков, они оказались ними забыты // Киевские ведомости. 1993. 18 мая.

Николаас Линн. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма. М.: Логос, 2001. 640 с.

Нікітенко Н.М., Марголіна І.Є., Куковальська Н.М., Михайличенко Б.В. Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. 174 с.

Ніколаєнко Станіслав. Чергове пограбування держави. Заява Соціалістичної партії України «Лівий центр — соціалісти і селяни» про розбазарювання державної власності // Голос України. 2001. 22 грудня.

Німеччина повернула італійській галереї викрадену нацистом картину / Європейська правда. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/19/7098698/>

Німеччина повертає Україні втрачену під час Другої світової війни картину Сергія Васильківського «Етюд з будинком». Міністерство культури України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245438468

Новини Запоріжжя. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uanews.zp.ua/culture/2013/05/17/4204.html>

Новицький Василь. Хто хоче «зіграти» на нотах Баха? // Українське слово. 2001. 27 вересня — 3 жовтня.

Нові шляхи. 1929. №1.

Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. М.: Юни принт, 2002. 223 с.

О военных архивах Союза ССР. Постановление ЦИК СССР №63 и СНК СССР № 607 от 07.04.1933. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=15117#08684495411905034>

Обмін науковими цінностями між УСРР та РСФРР // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства 1930. Липень–серпень. С. 191.

Овсянов А.П. В руинах старого замка. Документальні очерки о поиске утраченных культурных ценностей. Калининград: Издательство «Янтарный сказ», 1998. 400 с.

Овсянов Авенир. Бременская коллекция капитана Виктора Балдина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.world-war.ru/bremenskaya-kollekciya-kapitana-viktora-baldina/>

Огієнко І. Українська культура. К., 1991. 272 с.

Оглоблин О. Мазепин дзвін // Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України та Ліги Визволення України, 1960. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm>

Олешко Олеся. В поисках утраченного // Профиль. 2009. № 8, 28 февраля. С. 36.

Омельченко Ю.А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 12. К.: Видавництво Київського університету, 1971. С. 93–99.

Омельченко Ю., Табачник Д. Найдорожчий скарб // Пам'ятники України. 1983. № 3. С. 29–30.

Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 13–35.

Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Восьмая сессия (Париж, 24–27 мая 1994 г.). Доклад Секретариата. Париж, 1994.

Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Межправительственный комитет по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. Доклад Секретариата «Содействие двусторонним переговорам по возвращению или реституции культурных ценностей (Гватемала, 7–10 июня 1993 г.). Париж, 1993.

Орлевич Ірина. Повернення Ставропігійського музею до Львова в контексті протистояння русофілів та українофілів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2013. С. 392–397.

Осипчук Ігорь. Хранящийся в Киеве «Архив Баха» будет возвращен Германии // Факты и комментарии. 2001. 20 января.

Основи законодавства України про культуру від 14.02.1992 № 2117-ХІІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2117-12>

Основи пам'яткознавства. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК, 2012. 379 с.

Охрана памятников истории и культуры в России. XVII — начало XX вв.: Сборник документов. М.: Советская Россия, 1978.

Павленко Є. Таємниця золотого мішка // Робітничка газета. 1965. 29, 30 вересня.

Павленко О. Загибель Батурина. Чернігів: РВВ Черніг. облуправління по пресі, 1994. 152 с.

Павлов Н.В. Внешняя политика ГДР (1949–1990) // MGIMO.ru. 2012. Февраль. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.mgimo.ru/study/faculty/mo/keuroam/docs/210929.

Палагнюк Марія. Львівський «Голландець» // Варіанти. 2017. 3 листопада. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://varianty.lviv.ua/48072-lvivskiy-hollandets>

Палієнко В. Українська артилерія в музеях Росії // Пам'ятки України. 1994. №1/2. С. 40–46.

Палієнко М. Архіви української еміграції в радянських спецховищах (переміщення, опрацювання, використання) // Український історичний журнал. 2006. № 1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://archives.gov.ua/ua/%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D0%B2%D0%B8-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D0%B5%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%B2-%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD/?preview=true>

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: справочник-каталог. В 4-х т. Т. 1. К.: Будівельник, 1983. 183 с.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: справочник-каталог. В 4-х т. Т. 4. К.: Будівельник, 1986. 375 с.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: справочник-каталог. В 4-х т. Т. 3. К.: Будівельник, 1985. 335 с.

Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. К.: Наукова думка, 1987.

Панков Ф.Д. Огненные рубежи. Боевой путь 50-й армии в Великой Отечественной войне. М.: Воениздат, 1984. 248 с.

Парфенон. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wmda.mobi/uk/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%84%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BD>

Пасічник Неля. Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? // Політика і культура. 1999. № 23 (1–7 жовтня). С. 42.

Пацера Николай. Шедевры на тканой бумаге // Киевские ведомости. 2004. 24 мая.

Певний Б. Біль, гнів і радість? // Пам'ятки України. 1990. № 3. С. 40–44.

Пекарська Л.В. Пам'ятки княжого Києва в західних колекціях // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодні, перспективи: матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції. К.: Національний музей історії України, 1999. С. 64–65.

Пекарська Людмила. Слідами зниклих скарбів // Київська старовина. 1992. № 2. С. 83–85.

Пелькіна Лідія, Факторович Михайло. Евакуація і грабунок. Київські мистецькі цінності під час війни // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 111–119.

Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3839>

Пересопницьке євангеліє — святиня українського народу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mefodiy.org.ua/peresopnicke-ievangeliie-svyatinya-ukr/>

Перетерський І.С., Богуславський М.М. Мирные договоры 1947 года // Оппенгейм Л. Международное право. Т. II. Полутом 2. М.: Издательство иностранной литературы, 1950. С. 472–484.

Перещепинський скарб // Енциклопедія історії України. Т. 6. К.: Наукова думка, 2009. С. 478.

Петрова Ольга. «Колекція Кенігса» у Києві // Дзеркало тижня. 2004. 10 квітня.

Пивовар І. До проблеми визначення поняття «культурні цінності»: (філософський аспект) / І.В. Пивовар // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали II Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. С. 61–63.

Пиотровський Б.Б. История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы. М.: Искусство 2000. 575 с.

Писаренко Ю.Г. Збручанський ідол // Енциклопедія історії України. Т. 3, К.: Наукова думка, 2005. С. 314.

Письмо В.М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б). Автор Владимир Ильич Ленин (приписано) // Известия ЦК КПСС. 1990. № 4. С. 191–193.

Питер Николаас Ментен. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BD_%D0%9F%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80;

Піскова Е.М., Федорова Л.Д. Сучасна класифікація пам'яток історії // Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України: Дослідження та збереження. К.: Ін-т історії України НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК, 2005. С. 149–171.

Пістоленко І.О. Гоголівський музейний меморіальний комплекс на Полтавщині // Питання історії науки і техніки. 2012. № 4. С. 63–66.

План-проспект «Історії української культури». У 5 т. К., 1992.

Плахов В.Д. Традиции и общество: опыт философско-социологического исследования. М.: Наука, 1982. 220 с.

Плешакова Лілія Олександрівна. Становлення та розвиток музейної справи у місті Луганську (XIX — початок XXI століття). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 2019.

Плохий Сергій. Переяславська Покрова // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. редактор Микола Крикун (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Львів, 2006–2007. С. 384–391.

Побожій С.І. Темна сторінка з історії музею // Мистецькі осередки Сумщини: Історія. Колекції. Дослідження: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. Суми, 1995. С. 56–58.

Повернуто в Україну. Вип. 1. К.: ТОВ «Танант», 1997. 40 с.

Політологічний енциклопедичний словник. К., 1997. 400 с.

Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.if.ua/spec/p.regis.html>.

Полтаві — 800 років: 1174–1974: Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1974.

Полюшко Г.В. Втрачені скарби лаврського музею. Пошуки і знахідки. К.: Абрис, 2001. 176 с.

Поняття // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Т. 2. К.: ВЦ «Академія», 2007. С. 244–245.

Поняття // Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 497.

Попович М.В. Культура // Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 477–478.

Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=466-92-%E>

Постникова-Лосева М.М. Золотая митра 1685 г. // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1986. Ленинград: Наука, 1987. С. 530–540.

Потехина И. Вторая экспроприация Эрмитажа // Комсомольская правда. 1992. 7 мая.

Потомкам пострадавшего от нацизма галериста вернули их собственность. [Електронний ресурс]. — DW.de — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/потомкам-пострадавшего-от-нацизма-галериста-вернули-их-собственность/a-16941124>

Похлебкин В. Словарь международной символики и эмблематики. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/pohl/16.php

Почаївська Успенська лавра. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Почаївська_Успенська_лавра

Пошук першої письмової згадки про Чернівці тривав понад 105 років / Bukinfo. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=19722>

Правда. 1947. 13 февраля.

Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). М.: Экономика, 1985. 383 с.

Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади. Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text>

Про вилучення документів з Національного архівного фонду та їх передачу Урядові Федеративної Республіки Німеччини. Постанова Кабінету міністрів

України від 18 вересня 2001 р. № 1202. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1202-2001-%D0%BF#Text>

Про включення до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання науково-дослідного комплексу апаратури для вивчення космосу астрономічної обсерваторії Львівського національного університету імені Івана Франка. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://astro.franko.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=22&itemid=63.

Про затвердження Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Постанова Кабінету міністрів України від 20 червня 2000 р. № 983. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/983-2000-%D0%BF#Text>.

Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1993 р. № 464. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF>.

Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. К., 1944.

Про зміни в структурі центральних органів влади. Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1573%2F99>

Про ліквідацію урядових органів. Постанова Кабінету міністрів України від 28 березня 2011 р. № 346. [Електроннимий ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-2011-%D0%BF#Text>

Про плани Л. Кучми передати Німеччині архів колишньої Лейпцігської співочої капели. Заява Прес-служби Української народної партії «Собор» // Самостійна Україна. 2001. № 1–2 (січень).

Про повернення Урядові Королівства Нідерланди творів з колекції Кенігса. Розпорядження Кабінету міністрів України від 18 березня 2004 р. № 151-р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/151-2004-%D1%80>

Про утворення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. Постанова Кабінету міністрів України від 7 лютого 2000 р. № 221. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2000-%D0%BF#Text>

Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-%D0%BF#Text>

Проблемы философии культуры: опыт историко-материалистического анализа. М.: Мысль, 1984. 325 с.

Програма спільних дій на 2004–2006 рр. між Кабінетом міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів. 19 квітня 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/528_017

Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: Навчальний посібник. К., 2008. 280 с.

Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, 14 травня 1954 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722

Проф. Віктор Акуленко. Дещо про нормативне регулювання «реституції» культурних цінностей з України // Забута спадщина. 29 січня 2019 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/advice/1175.html?fbclid=IwAR2rq169sZ6hFJdkaUPhSkD5QAJVR0UQG00WF92pl-LDT1HXrn1xcaEqz4g>

Прушинський Я. Пам'ятки старовини. Культурні цінності. Спадщина // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. Вип. 10: Матеріали наук.-практ. симпозіуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: Теорія і практика» (Київ, грудень 1996) / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМ України; Редкол.: О.К. Федорук (голова) та ін.; Упоряд. Л.І. Лозенко. К., 1997. С. 47–53.

Пять веков европейского рисунка в истории СССР: Выставка коллекции Кенигса в ГМИИ // Коммерсантъ. 1995. 30 сентября.

Пять знаменитых археологических открытий дореволюционной России. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://историк.рф/special_posts/%D0%BF%D1%8F%D1%82%D1%8C-%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%82%D1%8B%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85-%D0%BE%D1%82%D0%BA/;

Радієвська Тетяна, Себта Тетяна, Сорокіна Світлана. Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // Археографічний щорічник. Вип. 24–25. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018. С. 799–860.

Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. К.: Головна редакція УРЕ, 1969. Радянська енциклопедія історії України. Т. 4. К.: Видавництво УРЕ ім. М.П. Бажана, 1972.

Радянська Україна. 1944. 1 квітня.

Радянська Україна. 1944. 12 травня.

Радянська Україна. 1944. 18 червня.

Радянська Україна. 1944. 2 квітня.

Радянська Україна. 1944. 27 травня.

Радянська Україна. 1946. 15 січня.

Радянська Україна. 1946. 18 січня.

Радянська Україна. 1946. 22 січня.

Разгон А.М. Охрана исторических памятников в России (XVIII в. — перв. пол. XIX в.) // Очерки музейного дела в СССР. Вып.7. М.: Наука, 1971. 189 с.

Разгонов С. Хранители вечного. М.: Молодая гвардия, 1975. 128 с.

Разгонов С. Завещано веками. М.: Молодая гвардия, 1985. 175 с.

Рашер Андреа. Ситуация в Швейцарии и применение Вашингтонских принципов 1998 года // Жесты доброй воли и законодательство: Сборник документов международной конференции о проблеме культурных ценностей, перемещенных в результате военных действий (24–25 апреля 2001 г.). Москва, 2001. С. 109–112.

Реліквія // Словник української мови: Академічний тлумачний словник (1970–1980). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/relikvija>

Репецький В.М. Міжнародне гуманітарне право : підручник / В.М. Репецький, В.М. Лисик. К.: Знання, 2007. 467 с.

Реституція повертається, Росія повертає // Независимая газета. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ng.ru/editorial/2013-03-21/2_ged.html

Рибальченко Л. Харківський історичний музей у період німецької окупації 1941–1943 рр. // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею. Харків, 1996. С. 53–55.

Родионов Дмитрій. Берлін — Москва: Русские варвары, верните наши картины: Германия вспомнила о вывезенных после войны ценностях и требует их обратно. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.m-s-p-s.ru/news/2892>

Рожен Олександр. Україна відкриє Дні культури в Берліні: окраса програми — архіви Баха // Дзеркало тижня. 2000. 21 жовтня.

Розумний Максим. Ідея і нація в інформаційну епоху. Харків: Майдан, 2006. 340 с.

Романов Николай Михайлович / Руниверс. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://runivers.ru/lib/authors/author394240/>

Романюк Александра. Судьба «Архива Баха» решится на днях // Сегодня. 2001. 17 января.

Романюк Василь, Говдяк Роман, Дутковський Василь. Богові і Україні. Книга 1. Івано-Франківськ, 2009.

Романюк Василь. Історія мандрів Богородчанського іконостаса // Галицький кореспондент. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gk-press.if.ua/istoriya-mandriv-bogorodchanskogo-ikonostasa/>

Рославець Олена. Київський музей західного і східного мистецтва у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Ханенківські читання. Вип. 4. 2002. С. 86–95.

Рудий Григорій. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодици 1917–1941 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 201 с.

Рудик Ганна. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки // Ханенківські читання. Вип. 7: Матеріали науково-практичної конференції. К. Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, 2005. С. 80–99.

Рудик Ганна. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенко у 1920-х — 1930 роки. [Електронний ресурс]. — Асоціація європейських журналістів. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://aej.org.ua/History/1673.html>

С.3. Документи свідчать // Праці Центру пам'ятокознавства. Вип. 2. К.: Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК, 1993. С. 262–265.

Савчук Ю., Турек Є. Пратор Б. Хмельницького з колекції трофеїв шведських королів Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки

та шляхи історичного розвитку. Вип. 7. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. С. 312–324.

Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). К.: Інститут історії України НАН України, 2006. 96 с.

Савчук Юрій. Знамена українських гетьманів з Палати зброї Московського Кремля // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 576–602.

Савчук Юрій. Коли і як кримсько-татарські прапори потрапили до колекції Військового музею у Стокгольмі? // Історія Криму у запитаннях та відповідях. К.: Наукова думка, 2015. С. 157–159.

Сварник Г. Архів Наукового товариства імені Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Л., 1998. С.232-241.

Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. Варшава; Львів; Нью-Йорк: Український архів і НТШ, 2005.

Свентах Анна. Справедливість торжествує через півстоліття / День. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/naprykincidnyu/spravedlyvist-torzhestvuje-cherez-pivstolittya>

Свідзинський Анатолій. Самоорганізація і культура. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 288 с.

Сєбта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. К, 2000.

Сєбта Т.М. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час окупації (1941–1943) // Києво-Печерська лавра у часи Другої Світової війни. Дослідження. Документи. К.:Видавництво Олега Філюка, 2016. С. 13–92.

Сєбта Т.М. Київська частина матеріалів Айнзатцштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. 1997. № 1–6. С. 53–73.

Сєбта Т.М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, 2004. С. 114–148.

Сєбта Т. Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об'єктів (1945–1952): Перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Зб. наук. пр. / Упоряд. В. Піскун. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. С. 221–236.

Сєбта Тетяна, Черкаська Наталія. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі // Архіви України. 2003. № 4–6. С. 184–312.

Сєбта Тетяна. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісаріаті України: історичний нарис // *Архіви України.* 2009. № 3/4. С. 111–127.

Севастопольский художественный музей им. М.П. Крошицкого. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sevartmuseum.info/p/blog-page_14.html

Сєлезнева Е.Н. Социально-эстетические функции памятников истории и культуры // *Памятник и современность: Вопросы освоения историко-культурного наследия / Сборник научных трудов НИИ культуры.* М.: НИИК, 1987. С. 33–39.

Сєлівачов Михайло. Народне мистецтво у США // *Народна творчість та етнографія.* 1991. № 3. С. 19–28.

Семенов Е.К. Дисциплинарный статус культурологии // *Наука и ее место в культуре.* Новосибирск: Наука. Новосибирское отделение, 1990. С. 89–101.

Семенова В.С. Наука как явление культуры // *Наука и ее место в культуре.* Новосибирск: Наука. Новосибирское отделение, 1990. С. 52–58.

Семиряга М.И. Как мы управляли Германией. М., 1995. 400 с.

Сєнтимреї М. Большая библиотека Шарошпатакского реформатского колледжа // *Трофейные книги из библиотеки Шарошпатакского реформатского колледжа в фондах Нижегородской государственной обласной универсальной научной библиотеки.* М.: «Рудомино», 1997. С. 13–18.

Сєргійчук В.І. Доля української національної символіки. К.: Товариство «Знання», 1990. 46 с.

Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // *Український історичний журнал.* 1972. № 2. С. 67–70.

Симкин М.П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны // *Труды НИИ музееведения.* Вып. II. М.: НИИ музееведения, 1961. С. 176–327.

Симферополь надеется на помощь немцев в реставрации трофейных картин // *Кореспондент.* 2009. 21 января.

Сініла Анатоль. Беларускія і українскія абрази і партрєты, перемещанья, у выніку Другой сусветной вайны, в сучасных музейных зборах // *Беларускі гістарычны часопіс.* 2019. № 11. С. 25–33.

Січинський Володимир. Чужинці про Україну. Львів: Слово, 1991. 92 с.

Скрипка Тамара. До історії шевченківських раритетів // *Новини з Академії.* Ч. 31: спеціальний випуск. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 2007. С. 4–9.

Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. К.: Наукова думка, 1989. 301 с.

Смишко В.П. Возрожденный Киев (Трудовое сотрудничество народов СССР в восстановлении столицы Украины, 1943–1950 гг.). К.: Вища школа, 1990. 158 с.

Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1917. № 5.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы. Т. 3. К.: Наукова думка, 1975. 510 с.

Советский Союз — народная Польша. 1944–1974: Документы и материалы. М.: Политиздат, 1974. 664 с.

Советский Союз — народная Польша. 1974–1987: Документы и материалы. М.: Политиздат, 1989. 486 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 6 т. Т. IV: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США, и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г. М.: Политиздат, 1979. 302 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. В 6-ти т. Т. II: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.). М.: Политиздат, 1978. 198 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 6 т. Т. VI: Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 17 июля — 2 августа 1945 г. М.: Политиздат, 1980. 511 с.

Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в двух томах. Т. 2: 1944–1945. М.: Политиздат, 1984. 575 с.

Совместное заявление Правительственных Делегаций Советского Союза и Германской Демократической Республики. Москва. 7 января 1957 года // Правда. 1957. 8 января.

Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Венгерской Республики о сотрудничестве в области культуры науки и образования от 20 сентября 1993 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page51/48422?_storageviewer_WAR_storageviewerportlet_advancedSearch=false&_storageviewer_WAR_storageviewerportlet_keywords=%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80&_storageviewer_WAR_storageviewerportlet_fromPage=search&_storageviewer_WAR_storageviewerportlet_andOperator=1

Сокровища великих цивилизаций: скифское золотое искусство. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.liveinternet.ru/users/galyshenka/post/392988397/>

Соловей О. Довкола шедеврів Лукаса Кранаха старшого // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 107–108.

Солоха // Енциклопедія історії України. Т. 9. К.: Наукова думка, 2013. С. 708.

Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. [М.], 1944.

Сорокин Г.М., Вирник Д.Ф., Лирило П.П. Немецко-фашистская система ограбления и экономической эксплуатации оккупированных территорий СССР // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). М.: Политиздат, 1965. С. 152–158.

Сохань П., Лозенко Л. Втрачене з архівів. Чи назавжди? // Літературна Україна. 1993. 21 січня.

Спадщина // Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С. 1361.

Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_012

СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941 года. М.: Издательство ведомостей Верховного Совета, 1941.

Стадник С.М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції.: Збірник наукових праць. Полтава, 1991. С. 115–117.

Старий замок (Тернопіль). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA_\(%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA_(%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C))

Стельмашова А.И. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета как источник для написания статей к Своду памятников истории и культуры // Памятники истории и культуры Винницкой области: материалы к Своду памятников истории культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 8. К., 1990. С. 15–16.

Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/95170874.pdf>

Степин В.С. Специфика научного познания и социально-культурные предпосылки его генезиса // Наука и культура: Сб. научн. трудов. М.: Наука, 1984. С. 140–148.

Степовик Михаіл. США возвратили Германии трофейное искусство. [Електронний ресурс]. — DW.de. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/%D1%81%D1%88%D0%B0-%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8-%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B5-%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/a-5795271>

Стрельбицька Л.М., Сібільов М.М. Реституція // Юридична енциклопедія. Т. 5. К.: Видавництво «Українська енциклопедія імені М.П. Бажана», 2003. С. 297.

Структура апарату Міністерства культури та інформаційної політики України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mkp.gov.ua/files/pdf/Doc1.pdf>

Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941–1945: сборник документов и материалов. К.: Наукова думка, 1988. 437 с.

Сфинкс возвращается: Германия отдала долг Турции. [Електронний ресурс]. DW.DE. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/%D1%81%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D1%81-%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%89%D0%B0%D0%B5%D1%82%D1%81%D1%8F-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D1%82%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B3-%D1%82%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D0%B8/a-15102209-0>

Тарнавська Тамара. Про святині // Всесвіт. 1994. № 3. С. 160–162.

Татіївська І.П. Аспекти захисту і збереження національних культурних цінностей в умовах воєнного конфлікту // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. Вип. 32. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. С. 5–12.

Татіївська І.П. До питання про взаємодію державних органів влади у запобіганні втратам культурних цінностей // Питання історії науки і техніки: збірник наукових праць. №4. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. С. 67–72.

Татіївська І.П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018.

Татіївська І.П. Національна політика та міжнародна співпраця Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (1992–2011 рр.) // Соціогуманітарні аспекти співробітництва між Україною та ЄС у контексті Східного партнерства і Стратегії «Європа-2020»: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 6–7 квітня 2012 р. Донецьк: ДонДУУ, 2012. С. 300–308.

Татіївська І.П. Україна–США: питання повернення та реституції культурних цінностей // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 4. С. 42–46.

Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 272 с.

Терезинская Декларация 20 июня 2009 г. [Електронний ресурс]. — Забута спадщина. — Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/docs/74.html>

Термін // Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. С. 630.

Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tokm.com.ua/istoriya-muzeyu>

Терський С.В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої Світової війни // Військово-науковий вісник. Вип. 19. Львів: АСВ, 2013. С. 144–155.

Тетерятников В.М. Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). М.: ИАА «Обозреватель», 1996. 168 с.

Тільняк Н.В., Сидоренко Л.М. Пересопницькому Євангелію — 450 років. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://kpi.ua/gospel>

Ткаченко М.І. Музейні скарби України під час Другої Світової війни: евакуація на Схід // Київська старовина. 1995. № 3. С. 31–38.

Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої Світової війни (1939–1945): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 1996. 16 с.

Ткаченко М.І. Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948 рр.) // Слов'янський світ: Міжвідомчий щорічник. № 1. К.: КіСУ, 1997. С. 193–200.

Тоїчкін Денис. Клинок зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст. Проблеми атрибуції та класифікації. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 464 с.

Томан І. Защита культурных ценностей во время международных вооруженных конфликтов: правовые и организационные рамки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.sk-news.ru/mgp/doc/doc_05_02.doc

Томилов Н.А. Тюменський обласний краєведческий музей и его этнографическая работа // Этнографическое обозрение. 2000. № 1. С. 128–133.

Трофейні стародруки повернулися до Дрездена // Україна. Європа. Світ. 1997. 11–17 січня.

Троцкая Н. Музейное строительство и эволюция // Наука и искусство, 1926. № 1. С. 41.

Турция поставила ультиматум Берлину. [Електронний ресурс]. DW.DE. — Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/сми-турция-поставила-ультиматум-берлину/a-14871887>

Турция просит США вернуть древние артефакты. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/culture/2012/04/02/829404.html>

Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої Світової війни та в наступні роки на територію іншої країни від 4 квітня 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_013#Text

Угода між Україною і Королівством Нідерландів про культурне співробітництво» від 11 липня 1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/528_018

Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти і науки від 4 квітня 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_054

Угода про вивезення та ввезення культурних цінностей від 28.09.2001. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_354

Угода про співробітництво між Державним комітетом архівів України і Національним архівом Угорщини від 4 вересня 2001 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_035#Text

Указ Президента України «Питання Української частини Українсько-Російської міждержавної комісії» від 4 листопада 2005 р. № 1543/2005. Президент України. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/15432005-3323>

Украдені артефакти повернули до Єгипту // День. 2013. 14 листопада.

Україна–Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). Каталог міжнародної виставки / Укладач Ю. Савчук. К.: Такі справи, 2008. 224 с.

Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. К.: Юрінком Інтер, 1997. 864 с.

Україна зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей не менше, ніж Німеччина — міністр культури // УНІАН. № 325-5. 2001. 26 грудня.

Україна молода. 1992. 25 лютого.

Україна передасть Німеччині книги, вивезені під час Другої світової війни. Міністерство культури України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/334378>;

Україна повернула Німеччині 713 книг, вивезених під час Другої світової війни. РБК Україна. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/society/ukraina-vernula-germanii-713-knig-vyvezennyh-vo-vremya-vtoroy-27062013172000>

Українець Н.П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991–209 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. 16 с.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 1. К.: Наукова думка, 1996. 590 с.

Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / С. Беляєва (кер. авт. кол.), Н. Абашина, Н. Блажевич та ін. К.: Танант, 1997. 298 с.

Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: нові матеріали // UKRAINIKA: Архівні студії. Вип. 1. К.: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. С. 5–54.

Урочисте повернення втраченого музейного раритету. ARTVERTER. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://artvertep.com/poster/9271/2/9843.html>

Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь русского языка (онлайн). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://gufo.me/dict/ushakov/%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B2%D0%B8%D1%8F>

Фатигарова Н.В. Музейное дело в РСФСР в годы Великой Отечественной войны (аспекты государственной политики) // Музей и власть: Сборник научных трудов. М.: НИИ культуры, 1991. С. 173–225.

Федеральный закон «О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон от 15 апреля 1998 г. № 64-ФЗ “О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации”». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=38735>

Федеральный закон «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации», 15 апреля 1998 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102052508&intelsearch=528>

Федеральный закон от 15 апреля 1998 г. №64-ФЗ «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ivo.garant.ru/#/document/12111286/paragraph/9699:0>

Федеральный закон от 2 февраля 2006 г. № 22-ФЗ «О передаче Венгерской Республике книг из библиотеки Шарошпатакского реформатского колледжа Притиссайской епархии Венгерской реформатской церкви, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и хранящихся в Нижегородской государственной областной универсальной научной библиотеке имени В.И. Ленина». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rg.ru/2006/02/08/sennyeknigi-dok.html>

Федорів Володимир. Тернопільська ратуша — втрачена будівля у Тернополі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://poglyad.te.ua/podii/ternopilskaratusha-vtrachena-budivlya-u-ternopoli-foto.html>

Федорова Л.Д. Музей українських діячів науки та мистецтва // Енциклопедія історії України. Т. 7. К.: Наукова думка, 2010. С. 115.

Федорук О. Повернення пам'яток культури — Україна і Польща // Дніпро. 1998. № 3–4. С. 113–122.

Федорук О. Україна і Росія: діалог у сфері переміщених культурних цінностей // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: науковий збірник. К., 1998. С. 97–107.

Федорук Олександр. Повернення культурних цінностей — повернення національної гідності // Віче. 1993. № 3. С. 20–27.

Федорук Олександр. Україна–Польща: хто кому винен? // Голос України. 1997. 17 квітня.

Федорук Олесь. Невідомі автографи Шевчека // Новини з Академії. Ч. 31: спеціальний випуск. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 2007. С. 20–21.

Федотова Г.И., Грищенко Н.Ф. История коллекции // Крымский музей. 1995–1996 гг. Симферополь: Издательство «Таврия», 1996. С. 162–172.

Федунків Зеновій. Церква Івана Богослова // Звід пам'яток історії та культури Івано-Франківської області. Богородчанський район. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008.

Филлимонов С.Б. Хранитель сокровищ (Судебно-следственное дело С.Г. Щеколдина) // Щеколдин С.Г. О чем молчат львы. Алушка. 1941–1944. Симферополь: Бизнес-Информ Симферополь, 2005. 304 с

Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедія, 1985. 840 с.

Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. М.: Наука, 1986. 242 с.

Фрагменты Янтарной комнаты переданы Екатерининскому дворцу. [Электронный ресурс]. Lenta. ru. — Режим доступа: <https://lenta.ru/news/2000/04/29/amber/>

Франк Монік: «Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями» // Дзеркало тижня. 2004. 29 травня.

Франция ускорит реституцию «трофейного» искусства. [Электронный ресурс]. DW.de — Режим доступа: dw.com/ru/франция-ускорит-реституцию-трофейного-искусства/a-16677475

Франція повернула картини Йоахіма Патініра нащадкам жертв нацизма / Ukraine Art News. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://>

ukraineartnews.com/news/news/frantsija-povernula-kartini-joahima-patinira-naschadkam-zhertv-natsizma

Фриго Манлио. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Международный журнал Красного Креста. 2004. С. 67–80. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnye-tsennosti-i-kulturnoe-nasledie-borba-ponyatiy-v-mezhdunarodnom-prave>

Фрис Віра. Українська рукописна книга за кордоном // Пам'ятки України: історія та культура. 1994. № 3–6. С. 80–84.

Хартвіг Маттиас. Vae victis. Сомнительное решение, с точки зрения международного суда, в связи с законом о произведениях искусства, захваченных в качестве трофеев (закон о перемещенных ценностях) // Право и политика. 2000. № 1. С. 137–146.

Херсонская область в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945: Сборник документов и материалов. Симферополь: Таврия, 1975. 320 с.

Цаплин В.В. Подвиг архивистов // Советские архивы. 1968. № 3. С. 63–70.

Цепенда Ігор. Проблема повернення культурних цінностей у радянсько-польських відносинах другої половини 40-х років ХХ ст. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.viche.info/jornal/1389/>.

Цикорна С. Золотая Одиссея // Известия. 1970. 21, 22 октября.

Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся (Красназвичий словник — від найдавніших часів до 1914 року). Том перший. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1984. С. 235.

Цюрупа М.В., Дяченко В.І. Міжнародне гуманітарне право. Навчальний посібник. К.: Кондор, 2008. 364 с.

Час — Time. 1996. 13 грудня.

Частина «Архіву Баха» назавжди залишиться в Україні // Київ на долонях. 2001. 12 грудня.

Ченстоховська ікона Божої Матері. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0_%D0%91%D0%BE%D0%B6%D0%BE%D1%97_%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96

Червоне Запоріжжя, 1944. 27 вересня.

Череватенко Л. Промовте — життя моє — і стримайте сльози... // Україна. Наука і культура. Вип. 21. К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1987. С. 306–309.

Черниговский исторический музей: Фотопутеводитель. К.: Реклама, 1988. С. 30–31.

Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К.: Видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. С. 869.

Чуриця Ірина. Таємниця мурів бердичівського замку. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2606906-taemnici-muriv-berdicivskogo-zamku.html>

Чорнобрива Наталя. Братство ім. князів Острозьких як центр краєзнавства на Волині на початку ХХ ст. // Національний університет «Острозька академія». Науковий блог. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://naub.oa.edu.ua/>

Чухліб Тарас. Неймовірна історична знахідка. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/TChuhlib/posts/1373377376182670>

Чушков Б., Петровский М. Симферополь: историко-краеведческий очерк. Симферополь, 1984. С. 107.

Шаманаев А.В. Херсонесское городище и вывоз культурных ценностей за рубеж в XIX в. // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 14. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. С. 152–163.

Шаповалов Георгій. «...Прийшов Святослав у пороги...». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/94003/05-Shapovalov.pdf?sequence=1>

Швейцарский музей вернет потомкам Малевича картину. [Електронний ресурс]. DW.DE. — Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/culture/2012/01/27/817107.html>

Шематизм всего кліра греко-католицької єпархії Станіславівської за рік Божий 1925. Річник ХХХ. Станіславів: Накладом кліра Єпархіяльного, 1925. С. 2.

Шемшученко Юрій, Акуленко Віктор. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей, с. 24.

Шемшученко Юрій, Акуленко Віктор. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. К.: Юрінком Інтер, 1997. С. 19–26.

Шман С.Ю. Культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2013.

Щавелев О.П. Д.Я. Самоквасов и эскиз творческого наследия // Слов'яни і Русь в науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів: Сіверянська думка, 1993. С. 7–8.

Щеколдин С.Г. О чем молчат львы: Крым. Алушка. 1941–1944. Симферополь: Бизнес-Информ Симферополь, 2005. 109 с.

Щоткіна Катерина. Культурна спадщина: «в'язні війни» і «в'язні совісті» // Дзеркало тижня. 2004. 30 квітня.

Шуць О.Й. Воєнно-політичний союз радянських республік // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. С. 598.

Эрнст Федор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году / Федор Эрнст. Киев: ГУРО, 1918. 20 с.

Эстетическое удовольствие, или наслаждение. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://psyznaiyka.net/view-emocii.html?id=jesteticheskie-chuvstva>

Этнология [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Этнология>

Юридичні терміни. Тлумачний словник / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. 2-ге вид. К.: Либідь, 2004. 320 с.

Яценко Борис. «Велесова книга» — пам'ятка IX століття // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. Вип. 1. 1995. С. 34.

«Betr.: Sicherstellung» — NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Eichwede Wolfgang, Hartung Ulrike. (Hrsg.). Bremen: Edition Temmen, 1998. 263 s.

Akinscha Konstantin, Kozlov Grigorij. Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945; zusammengestellt nach bisher univroffeffentlichten Dokumenten aus Archiven der Russischen Föderation. Nürnberg: Germanisches Nationalmuzeum, 1995. 96 s.

Akinsha Konstantin and Hochfield Silvia. Who Ouns the Lubomirski Durers? // ARTnews. 2001. October. P. 160–162.

Akinsha Konstantin. Stalin's Decrees and Soviet Trophy Brigades: Compensation, Restitution in Kinde, or "Trophies" of War? // International Jornal of Cultural Property. 2010. Vol. 17 (№ 2). P. 195–202.

Akinsha Konstantin, Kozlov Grigorii. Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe Art Treasures. New York: Random House, 1995. 301 p.

Alford Kenneth. Nazi Plunder. Great Treasure Story of Word War II. Cambridge: Da Capo Press, 2000. 250 p.

Art, Cultural Heritage, and Law. Cases and Materials. Edited by Patty Gestenblith. Durham: Carolina Academic Press, 2008. 905 p.

Blake Janet. On defining the cultural heritage // International and Comparative Law Quarterly. Vol. 49, 2000. P. 61–85.

Bochyk Yury. A Guide to the Archival and Manuskript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., New York city. A Detailed Inventory. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. 164 p.

Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation. / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers Universiti Press, 1997. 337 p.

Bright Brenda Jo. Art hierarchies, cultural boundaries, and analisis // Looking high and low: art and cultural identity. / Edited by Brenda Jo Bright and Liza Bakewell. Tucson, AZ: The University of Arizona Press, 1995. P. 3–10.

Butt Daniel. Restifying International Injustice: Principles of Compensation and Restitution between Nations. New York–Oxford: Oxford University Press, 2009. 216 p.

By Eve M. Kahn. Does My Family Own a Painting Looted by Nazis? // The New York Times. April 5, 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2016/04/10/arts/design/does-my-family-own-a-painting-looted-by-nazis.html>

Cambodia / UNESCO офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.unesco.org/culture/laws/pdf/cambodia_2010natrep_HC-P1_en.pdf

Catalogue of Works of Western European Painters Lost During Second World War. Kyiv: National Commission for the Restitution of Cultural Treasures to Ukraine 1998. 124 p.

China to Reclaim Looted, Stolen Relics. April 13, 2005. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.chinaview.cn

Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 Oc-

tober 1907. International Committee of the Red Cross. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ihldatabases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/States.xsp?xp_viewStates=XPages_NORMStatesParties&xp_treatySelected=195

Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?КО=13637&language=E&order=alpha>

Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties/>

Convention respecting the laws and customs of war on land (Hague IV) (18 October 1907). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp

Convention with respect to the laws and customs of war on land (Hague II) (29 July 1899). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp

Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris: UNESCO, 1985. 239 p.

Council Directive 93/7/EEC of 15 March 1993 on the return of cultural objects unlawfully removed from the territory of a Member State. Europa. Summaries of EU legislation. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0007:EN:HTML>

Council Regulation (EC) No 974/2001 of 14 May 2001 amending Regulation (EEC) No 3911/92 on the export of cultural goods. EUR-Lex: access to European Union Law. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32001R0974>

Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods. Europa. Summaries of EU legislation. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>

Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods. Europa. Summaries of EU legislation. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>

Cummins Alissandra. The “Carrabbeanization” of the West Indies: The museum’s Role in Development of National Identity // *Muzeums and the Making of “Outselves”*. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London-New York: Leicester University Press, 1994. P. 192–220.

Cuno James. View from the Universal museum // *Imperialism, art and restitution* / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge university press, 2006. P. 15–36.

Declaration of the Allied Nation against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control, London, 5 January 1943 // (1943) 8 Department of State Bulletin. 21.

Declaration on the Importance and Value of Universal Museums. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://archives.icom.museum/pdf/E_news2004/p4_2004-1.pdf

Die Freundschaft ist willkommen // Aachener Nachrichten. 2009. 29 Januar.

Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. III. Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1965. 597 s.

Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. V. Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1966. 601 s.

Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich. T. VI. Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1967. 635 s.

Dziedzictwo archiwalne we wspolpracy Polski i Ukrainy / Praca zbiorowa pod redakcja Wladeslaw Stepniaka. Przemysl: Arhiwum Panstwowe w Premyslu, 2009. 219 s.

Edsel Robert. Rescuing Da Vinci. Hitler and the Nazis Stole Europ's Great Art America and Her Allies Recovered It. Dallas: Laurel Pub., 2006. 302 p.

Eichwede Wolfgang, Hartung Ulrike. Property Cards Art, Clames und Shipments auf CD-Rom. Amerikanische Puckfuyrungen sowietischer Kulturguter an die UdSSR nach Weltkrieg. Bremen: Forschungsselle Osteuropa, 1996. 40 s.

Ekpo Eyo. Repatriation of Cultural Heritage: The African experience // Museums and the Making of "Ourselves". The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London–New York: Leicester University Press, 1994. P. 330–350.

Essay on Restitution / Edited by P.D. Finn. Sydney: The Law Book Company limited, 1990. 356 p.

European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>

European Convention on Offences relating to Cultural Property (23 June 1985). Appendixes. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007a084>

Farmer Walter I. The Safekeepers. A Memoir of the Arts at the End of World War II. Berlin, New-York: Walter de Gruyter, 2000. 242.

Final Act of the Paris Conference on Reparation (with annex). Paris, 21st Desember, 1945. Miscellaneous № 1 (1946). London: Printed and published by his Majesty Stationery Office, 1946. P. 2–13.

Freitag Gabriele. Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kustraub in der sowietunion. Bremen: Edition Temmen, 1998. S. 170–208.

Freitag Gabriele, Grenzer Andreas. Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion // «Betr.: Sicherstellung» — NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Bremen: Edition Temmen, 1998. S. 20–66.

Girlio Francesco. The Foundations of Restitution for Wrong. Oxford-Portland: Hart Publishing, 2007. 262 p.

Greenfield Jeanette. The Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 379 p.; 1996 — 351 p.; 2007 — 500 p.; 2013 — 524 p.

Grimsted P.K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 749 p.

Grimsted Patricia Kennedy. Art and Icons lost in East Prussia: The Fate of German Seizures from Kyiv Museums' // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. N/f/ Band 61. 2913. Heft 1. S. 47–91.

Grimsted Patricia Kennedy. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection // International Journal of Cultural Property. Volume 22. Issue 1 (February). 2015. P. 7–60.

Grimsted P.K. Introduction: Documenting American Cultural Restitution to The USSR, 1945–1959 // US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. Washington, DC, 2001. P. 13–60.

Halman Tabat. From Global Pillage to Pillars of Collaboration // Imperialism, art and restitution / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New-York–Melburn: Cambridge University Press, 2006. P. 37–46.

Harclerode Peter, Pittaway Brendan. The Lost Masters. The Looting of Europe's Treasurehouses. London: Victor Gollancz, 1999. 492 p.

Hart Jonathan. Translating and Resisting Empire: Cultural Appropriation and Postcolonial Studies // Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers University Press, 1997. P. 137–168.

Hartung Hannes. Kunstraub in Krieg und Verfolgung. Die Restitution der Beute- und Raubkunst im Kollisions- und Völkerrecht. Berlin: De Gruyter Recht, 2005. 558 s.

Hartung Ulrike. Raubzüge in Sowjetunion. Das Sonderkommando Kunsberg 1941–1943. Bremen: Edition Temmen, 1997. 135 s.

Hedley Steve. A Critical Introduction to Restitution. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Holocaust Restitution. Perspective on the Litigation and Its Legacy. Edited by Michael J. Balizer and Roger P. Alford. New York and London: New York University Press, 2005. 321 p.

Hufen Christian. Gotenforschung und Denkmalpflege. Herbert Jankuhn und die Kommandounternehmen des "Ahnenerbe" der SS // «Betr.: Sicherstellung» — NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Bremen: Edition Temmen, 1998. S. 75–96.

Humanitarian Law of Armed Conflict. Challenges Ahead. Essays in Honour of Frits Kalshoven / Edited by Astrid J.M. Delissen, Gerard J. Tanja. Dordrecht–Boston–London: Martinus Nijhoff Publishers, 1991. 649 p.

Imperialism, art and restitution / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New York–Melburn: Cambridge University Press, 2006. 280 p.

In Aachen verschollene Gemälde angeblich in Ukraine aufgetaucht. 06.11.2008. [Elektronний ресурс]. — Режим доступу: www/ad-hoc-news.de.

Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control (With covering statement by His Majesty's Government in the United Kingdom and explanatory memorandum issued by the

Parties to the Declaration). London, January 5, 1943. Miscellaneous № 1 (19434). London: Printed and published by his Majesty Stationery Office, 1943. P. 2–4.

Jackman Ian Mcneil. The Varieties of Restitution. Sydney: The Federation Press, 1998.

Jaffey Peter. Private Law and Property Claims. Oxford-Portland: Hart Publishing, 2007.

Josefine Leistra. A short history of art loss and art recovery in the Netherlands // The Spoils of War. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property. Edited by Elizabeth Simpson, New York: Harry N. Abrams Publishers, 1997. P. 53–57.

Kaepler Adrienne L. Paradise Regained: The Role of Pacific Museums in Forging National Identity // Museums and the Making of “Outselves”. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London–New York: Leicester University Press, 1994. P. 19–44.

Kaplan Flora. Introduction // Museums and the Making of “Outselves”. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London–New York: Leicester University Press, 1994. P. 1–16.

Kowalski W. Art, Treasures and War. A Study on the Restitution Looted Cultural Property, Pursuant to Public International Law. Leicester: Institute of Art and Law, 1998. 170 s

Kowalski Wojciech W. Art Treasures and War. Leicester: Institute of Art & Law, 2014. 173 p.

Kowalski Wojciech. Liquidation of Effects of World War II in the area of Culture. Warsaw: Institute of Culture, 1994. 115 p.

Kowalski Wojciech. Restitucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1993. 165 s.

Kowalski Wojciech. Restitution and Reparations in the Area of Polish Cultural Heritage, the Legal Regulations and the Activities of the Polish Authorities // Polish-Germany Relations and the Effects of the Second World War. / Edited by Witold M. Goralski. Warsaw: Polish Institute of International Affairs, 2006. S. 69–95.

Kowalski Wojciech. Resentymenty i emocje // Nowy Świat. 1992. 3 październik.

Kurtz Michael J. America and the Return of Nazi Contraband. The Recovery of Europe’s Cultural Treasures. Cambridge–New York–Melburn–Madride: Cambridge University Press, 2006. 258 p.

Looking high and low: art and cultural identity / Edited by Brenda Jo Bright and Liza Bakewell. Tucson, AZ: The University of Arizona Press, 1995. 210 p.

Lyndel V. Prott, P.J. O’keefe. National Legal Control of Illicit Traffic in Cultural Property. Paris: UNESCO, 1983. 144 p.

Maddaught Peter D., McCamus John. The Law of Restitution. Aurora: Canada Law Book Inc., 1991.

Mandalay Regalia returned to Myanmar (Burma) by the Victoria & Albert Museum. Returning Heritage. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.returningheritage.com/mandalay-regalia-returned-to-myanmar-burma-by-victoria-albert-museum>

Matelski Dariusz. Grabież i restytucja polskich dobr kultury od czasow nowożytnych do wspolczesnych. T. II. Krakow: Palac sztuki Towarzystwa Przyjaciol Sztuk Pieknych w Krakowie, 2007. 1287 s.

Matwijow Maciej. Walka o Lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948. Wroclaw: Towarzystwo Przyjaciol Ossolineum, 1996. 316 s.

Merryman John Henry. Introduction // Imperialism, art and restitution / Edited by John Henry Merryman. Cambridge–New York–Melburn: Cambridge University Press, 2006. P. 1–14.

Missing Old Master Drawings from the Franz Koenigs Collection claimed by the State of The Netherlands. By Albert J. Elen. Haag: SDU Publishers The Netherlands Office for Fine Arts, 1989. 280 p.

Morales-Moreno Luis Gerardo. History and the Patriotism in the National Museum of Mexico // Museums and the Making of “Ourselves”. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London–New York: Leicester University Press, 1994. P. 171–191.

Musimy sie przejac! Z Janem Nowakiem Jezioranskim, kuratorem Zakladu Narodowego im. Ossolinskich, rozmawia Magdalena Bajer // Tygodnik Pomszechny (Krakow). 1996. Grudzien.

Museums and the Making of “Ourselves”. The role of Objects in National Identity / Edited by Flora E.S. Kaplan. London–New York: Leicester University Press, 1994. 420 p.

Nicholas Lynne H. The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War. London: Macmillan, Basingstoke, 1994. 498 p.

O'Keefe Roger. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 391 p.

Office of Military Government (US Zone): Military Government Regulations. Titel 18: Monuments, Fine Arts and Archives. Berlin, 1947.

Panagopolous George. Restitution in Private International Law. Oxford–Portland: Hart Publishing, 2000.

Pekars'ka L.V. Treasures from Ancient Kiev in The Metropolitan Museum and Dumbarton Oaks // Metropolitan Museum Journal. 1997. № 32. P. 65–75.

Pieter Nicolaas Menten. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Pieter_Menten;

Politics and the Past. On repairing Historical Injustices. Lanhav–Boulder–New York–Oxford: Rowman&Littlefield Publishers Inc., 2003. 310 p.

Polityka. 1994. № 4 (22). Styczen.

Principles of the Washington Conference With Respect to Nazi-Confiscated Art Published in Connection with the Washington Conference on Holocaust-Era Assets, Washington D.C., 3 December 1998. Забуга спадщина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/docs/56.html>

Protocol to the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=15391&language=E&order=alpha>

Prott Lindell, O'Keefe Patrick J. «Cultural Heritage» or «Cultural Property»? // *International Journal of Cultural Property*. Vol. 1 (2), 1992, p. 307–320.

Pruszyński Jan. Kontredans dyplomatyczny // *Rzecz pospolita*. 1999. 19–20.XII.

Restitution / Edited by Lionel D. Smith. Burlington: Asgate Publishing Company, 2000.

Restitution // *Oxford English Dictionary Online*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://dictionary.oed.com/entry/50204431?query_type=word&quertwird=restitution

Restitution // *The 'Lectric Law Library's Lexicon On*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lectlaw.com/def2/q158.htm>

Schindler Dietrich, Toman Jiri. *The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and Other Documents: Fourth Revised and Completed Edition*. Dordrecht–Geneva: Martinus Nijhoff Publishers / Henry Dunant Institute, 1988. 1494 p.

Schöbel Gunter. *Die Ostinitiativen Hans Reinerths* // Schachtmann Judith, Strobel Michael, Widera Thomas. *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie*. Gottlingen: V&R unipress GmbH, 2009. S. 267–282.

Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 26 March 1999 / UNESCO. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=15207&language=E&order=alpha>

Terms and abbreviations // *The Spoils of War: World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*. Edited by Elizabeth Simpson. New York: Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, 1997. P. 312.

The Fate of the Lubomirski Durers. Recovering the treasures of the Ossolinski National Institute. Wroclaw: Society of the friendz of the Ossolineum, 2004. 178 p.

The Hague Conventions of 1899 (II) and 1907 (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land. Buffalo, New York: William S. Heln & Co. Inc., 2000. 33 p.

The Return of Cultural Objects Regulation 1994 (S.I. 1994 № 501) // *Cultural Heritage Statutes*. Leicester: Institute of Art and Law, 1999. P. 45–47.

Tygodnik Pomszechny (Krakow). 1996. Grudzien.

UNESCO. Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in case of Illicit Appropriation. Guidelines for use of the «Standard form concerning requests for return or restitution». Paris, 1992.

UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995). UNIDROIT. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

UNIDROIT Convention on stolen or illegally exported cultural objects (24 June 1995) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.htm>

UNIDROIT. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

United Nations Monetary and Financial Conference. Bretton Woods, New Hampshire, July 1 to July 22, 1944. Final Act and Related Documents. Washington: United States Government Printing Office, 1944.

United States Department of State. Documents & State Papers. Vol. 1. № 1. April 1948. P. 859–860.

US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. Washington, DC, 2001.

Van Houtte Hans, Delmartino Bart, Yi Iasson. Post-War Restoration of Property Rights under International Law. Volume I: Institutional Features and Substantive Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 359 p.

Vasarhlyi Istvan. Restitution in International Law. Budapest: The Publishing House of the Hungarian Academy of Science, 1964. 178 p.

Von Eckhard Hoog. Grune: “Kooperation statt Ruckforderung” // Aachener Nachrichten. 2009. 13 Januar.

Who Owns Objects? The Ethics and Politics of Collecting Cultural Artefacts. Proceedings of the first St Cross — All Souls Seminar Series and Workshop, Oxford, October–December 2004. Edited by Eleanor Robson, Luke Treadwell, and Chris Gosden. Oxford: Oxbow Books, 2007. 131 p.

Zeidler Kamil. Restitution of Cultural Property: Hard Case. Theory of Argumentation. Philosophy of Law. Gdańsk–Warsaw: Gdańsk University Press, 2016. 230 s..

Ziff Bruce, Rao Pratima V. Introduction to Cultural Appropriation: A Framework for Analysis // Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers University Press, 1997. P. 1–30.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абашина Н. 784
Агафонова К. 614, 615, 616
Адрієнне К. 120
Айхведе В. 33, 34, 627, 832
Акінша К. 34, 35, 710, 713, 728
Аксьонов В. 34, 547
Акуленко В. 14, 18, 23, 24, 28, 33, 35,
36, 43, 51, 54, 78, 90, 93, 101, 270,
657, 717, 787, 841
Александров Є. 19
Альтманн 162
Андрій Боголюбський 172
Анісімов О. 276
Анна Ярославівна 173
Анненков О. 192
Антіпін Г. 634
Антонеску І. 482
Антонова В. 300
Антонова І. 35, 158, 803
Антонович Д. 224, 233, 235, 239, 241,
242, 245
Антонович-Мельник К. 323
Антонов-Овсієнко В. 205
Апостол Данило 271
Аппел К. 135
Арендт В. 211
Арсеньєв 209
Артамонов М. 688
Арустамян Ж. 27
Афанасьєва Л. 734
- Бабенко Л. 346
Багалій Д. 23, 316, 317, 360, 365
Бажан М. 439, 440, 444, 628, 666, 672,
673
Баженова С. 687
Балдін В. 738
Балицька О. 26
Баранова Т. 782
Барановський П. 529
- Барвінок В. 233, 241, 310, 317
Барнетт В. 568
Барсамов М. 405
Бaudіссін У. 832
Бахтиц В. 163
Беєр 492
Бем А. 233, 234
Берделі 132
Берія Л. 439, 699
Берман Я. 672, 676
Бернбах 492
Берут Б. 663, 675, 678
Бесєдін С. 692
Бецнер Р. 850
Белашов О. 760
Беляєва С. 784
Беляєва Т. 608
Бистряков М. 403, 428
Білаш О. 718
Білий М. 411, 416, 436, 511, 512
Білоконь С. 26
Біляшівський М. 20, 194, 200, 210,
218, 219, 220, 221, 224, 225, 226,
230, 241, 256, 308, 311
Бінгхем Х. 134
Благодір О. 20, 241, 252, 253
Блажевич Н. 784
Блейк Ж. 15, 53
Богомолець О. 684
Богун І. 174
Богусевич В. 627, 628
Богуславський М. 15, 19, 44, 50, 89,
572
Богущкий Ю. 844
Богуш П. 413
Бойцов М. 33
Бойчук М. 308
Боковський А. 874
Болтенко М. 330, 333, 337
Больш Л. 712

- Бондар І. 396, 442
Боряк Г. 28, 31, 383, 423, 424, 426,
606, 657, 782, 785, 897
Боткін М. 193
Брайт Б. 17, 118
Браїлко М. 402
Брандо О. 360
Брас П. 118
Брілінг Г. 213, 337
Бровкін А. 31, 782
Бромберг Г. 164
Брон С. 233
Бруницький 387
Бруховський В. 512
Брюсов О. 608, 619
Брюховецький І. 176
Бубнов А. 293, 295
Бубнов О. 341
Бузало В. 805
Булаховський Л. 667
Бурш 466
Бутейко А. 750
Бутич І. 290, 705
Бухало С. 433
- В**'ялець А. 720, 772
Валенкса Л. 858
ван Бейнінген Д. 888
ван Хотте Г. 19
Васархлі І. 19
Василенко М. 230, 239, 247, 308, 360,
364, 365
Васильєва Т. 33
Величко Самійло 190
Верига В. 270, 270, 272
Вернадський В. 241
Вехтер О. 492
Виговський І. 175, 176
Винниченко В. 219, 223, 224
Виноградов А. 352
Вишинський А. 288, 670
Відейко М. 784
Вікторов А. 628, 641
Вікторов О. 691
Вілков А. 158
Вінклер 491
- Вінклер Принс С. 896
Вінницький А. 315
Вінтер Г. 473
Вовк Ф. 230, 315
Вовкун В. 819
Воєводін М. 445
Возіянов О. 137
Волгін В. 684
Володимир Мономах 178, 187
Волянський І. 501
Вольський В. 676
Вольтер А. 330, 331
Воронцов Є. 734
Врублевська В. 383, 720, 772, 773
Вязьмітіна М. 284
- Гадекер 488
Гальченко С. 783
Гансен О. 203, 208, 209
Гарде 491
Гаук 495
Геббельс Й. 451
Геллер 481
Герасимов М. 517
Герасимова О. 706
Герець М. 792
Герінг Г. 454
Герстетблиц П. 17
Гетьман Д. 28, 308, 311, 313, 337
Гіляров С. 313, 282, 241
Гімлер Г. 452, 464, 466
Гінцбург В. 517
Гісцова Л. 720
Гітлер А. 450, 451, 452, 453, 454
Глеваський (Гольдфарб) С. 279, 281
Глембицький А. 173
Говард Р. 632
Гогін О. 515
Гозден К. 17
Голдман К. 832
Голімбіовський М. 635
Головко А. 408
Гончар О. 618
Горбачов М. 707, 717
Гордон Г. 360
Городиський З. 793

- Гороховський Є. 863
Горощенко П. 609, 697
Горький М. 220
Грабар І. 352, 648, 722
Греков Б. 704
Гренцер А. 33
Грищенко А. 403
Грищенко Н. 31
Грищенко О. 429
Грідіна І. 32
Грім П. 473, 486
Грімстед П. 28, 32, 34, 383, 423, 424, 426, 495, 535, 606, 610, 612, 614, 616, 617, 626, 633, 654, 655, 727, 730, 896
Грінберг Л. 210
Грінфілд Ж. 15, 18, 54, 120, 144
Грінченко В. 444
Гріффен Л. 17
Грохольський Л. 235, 236, 239
Груннерт 494
Грушевський М. 20, 205, 219, 224, 318, 319
Грушевський О. 230
Гудзенко П. 424, 603, 604
Гужковський С. 233, 241
Гулевич В. 743
Гуляєв Г. 628
Гумецька А. 522
Гурко-Ромейко Й. 181
Гурлітт К. 163
Гурлітт Х. 163
Гурський В. 687
- Дамм 491
Данковська Р. 692
Данченко С. 718
де Шодуар 203
Дем'яненко Є. 554
Денисенко Г. 17
Денисенко О. 26
Денікін А. 212
Дерев'янка Т. 824
Дерегус М. 431
Дзюба І. 892
- Дзюбан Р. 32
Дибенко П. 207
Дикун П. 736
Дідушинський В. 178
Ділмартіно Б. 19
Дітман 507
Дложевський С. 278
Дмитрієв Ю. 650, 651
Добров П. 32
Довженко О. 394, 430
Довженко О. 823
Долинський О. 29
Домбський Я. 352
Дорошенко Д. 222, 224
Дорошенко П. 174, 241
Досвітній О. 211
Дубик М. 31
Дублянський А. 385, 499, 513
Дубровіна Л. 31, 33, 657, 782
Дубровський В. 278
Дудник А. 285
Дузь П. 512
Дядиченко В. 601
Дьюла Л. 905, 906
- Ейо Е. 143, 144
Еккельн Ф. 500
Епштейн В. 620
Ернст 493
Ернст Ф. 20, 206, 278, 283, 310, 315, 331, 337
- Єгоров В. 16, 110, 115
Єлачич А. 233, 234
Єльцин Б. 803, 812, 817
Ємець П. 512
Єпішев О. 393
Єрмакова Н. 720
Єфремов С. 219
- Жабокрицький В. 22, 418
Живкова О. 30, 609, 610, 613, 616, 617, 698
Жила Д. 388
Жук Б. 519, 520

- Жуков Г. 577
Жуковський М. 413
Жулинський М. 751, 783, 823
- Заваров О. 601, 728
Загребельний П. 892
Зайцев П. 230, 233
Заклунна В. 761
Залевський Е. 668
Заремба С. 25, 720, 773, 787
Звенігородський А. 193
Зейдлер К. 16, 44, 93, 104
Зейлігер О. 404, 428
Зентай (Зентаї) 490
Зиміна В. 706
Зільх 493
Зінич М. 630
Зіфф Б. 17, 82
Зленко А. 137
Зорін Л. 615, 625
Зоценко В. 785
Зражевський А. 601
- Й**
Йанкун А. 465
Йі Л. 19
Йоффе А. 352
- І**
Іваненко Б. 782
Іваненко Б. 824
Іваненко І. 618
Іванисько С. 27
Іванов П. 409
Іванов-Меженко Ю. 308
Івасюк М. 227
Ігнат'єв М. 210
Ісасвич Я. 804
Іщенко В. 281, 282
- Ї**
Їжакевич І. 198
- К**
Каганович Л. 388, 439
Кадаміров Є. 512
Калашникова В. 32
Калениченко Л. 428, 432, 433
Калужнянський О. 191
Кальницький М. 635
Каманін М. 230
Каплан Ф. 17, 118
Каплун М. 550
Карабіц І. 718
Каргер М. 300
Касіян В. 431
Катерина П. 183, 185
Каткова Т. 15
Кашеварова Н. 29, 785
Квасьневський О. 874
Квіцрау Г. 485
Кенігс Ф. 887
Кибальчич М. 666
Кибальчич Т. 194, 195, 196
Кирса І. 432, 439
Кисельова 609
Кисельова Ф. 697
Кислицька М. 515
Киструська Н. 782
Кияшко Є. 515
Ківшар Т. 787, 788
Кінах А. 907
Кіплік Д. 282, 299
Кіркор А. 178
Кіров С. 352
Кістяківський І. 233
Кіцінгер К. 485
Клей Л. 625
Клименко Н. 137
Кляйн О. 477
Кнац 508
Книшевський П. 34
Кобринський В. 512
Ковалевський М. 223
Коваль Д. 14, 18, 43, 50, 104, 115, 132
Коваль М. 22, 418
Ковальський В. 16, 19, 95, 592, 596, 670, 675
Ковальський В. 873
Козар П. 278, 475
Козирев А. 811
Козлов В. 184
Козлов Г. 710, 713, 728
Козлова Г. 34, 35
Козловська В. 323, 324, 523
Колбас'єв В. 227

- Коль Г. 831
Компанієць М. 419, 443
Компанієць С. 408
Кон Ф. 287, 348
Конашевич-Сагайдачний П. 173
Кондзелевич Й. 198
Кондратенко С. 402
Коник К. 330
Кончин Е. 24, 697, 698
Копера Ф. 360
Копилова О. 423
Коренюк Ю. 27, 642, 646
Коренюк Ю. 816
Корнієнко І. 430
Корнійчук О. 543
Корогодський Р. 824
Король В. 22
Корпусова В. 785
Косак Г. 460
Косець М. 601
Косіор С. 293
Кот С. 15, 17, 18, 23, 25, 27, 28, 30, 33, 36, 233, 642, 646, 657, 720, 750, 751, 760, 773, 774, 776, 785, 786, 788, 805, 810, 812, 816, 820, 824, 825, 845, 846, 877, 882, 897
Кох Г. 456
Кох Е. 471, 475, 485, 487, 495, 614
Коцюбинський М. 180
Коцюбинський Ю. 348, 352
Кравченко К. 295
Кравченко О. 401
Кравчук Л. 750, 758, 773
Кравчук Л. 858
Краллерт В. 510
Крамарський З. 888
Крапівіна В. 785
Красицький Д. 728, 601
Краузе 491
Креве 495
Крейзель 494
Кречетович О. 241
Кривень П. 305, 393, 394, 410, 411
Криволапов Б. 18
Крижанівський Ф. 219
Крижановський Б. 227
Крижицький О. 696
Крижицький Ф. 224
Кристер А. 360
Кричевський В. 206, 522, 523
Кролик І. 618
Крошицький М. 405, 411
Крутенко Н. 30
Крушельницька Л. 657
Крушельницька Л. 859
Крячок М. 824
Кудін І. 859
Кудрявцев Є. 300
Кудряшова Л. 846
Кулагін А. 770
Кулакова Д. 14
Кульженко П. 608
Куммінс А. 120
Куно Дж. 142, 143
Кунце Е. 360
Курінний П. 282, 395, 412, 413, 509, 516, 523, 525, 526
Куроленко І. 776
Курц М. 625
Куць О. 666
Кучерук О. 791
Кучма Л. 761, 817, 839, 840, 852
Кучумов А. 619, 631, 634, 637
Кушнір С. 433
Кюммель О. 451
Кюнцберг Е. 457, 458, 459, 462
Ладивір І. 22
Лазарєв В. 722
Ласке 488
Лебедев С. 601
Левикін О. 159
Левицький О. 230
Левіт Є. 23
Левченко Л. 27, 290
Ленін В. 215, 232, 265, 269
Леруа Е. 112
Лисенко М. 431
Лисик В. 78
Лінка-Геппенер Н. 499, 500
Ліхачов Д. 108, 113, 717
Ліхачов Д. 803, 804

- Лобода М. 360, 364
Лозенко Л. 27, 290, 782
Лозинський В. 782, 773, 290, 720
Ломоносов М. 185
Лохвицький К. 192
Лукомський Г. 220
Луначарський А. 46
Лунін 602
Любомирський Г. 632
- Ма**гунія Ф. 485
Мазаракі А. 137
Мазепа І. 175, 181, 182, 183
Майський І. 577
Макаренко М. 20, 220, 307, 308, 309, 323, 324
Мако С. 233
Максакова Л. 24, 544
Максименко 406
Максимов В. 18, 787
Малахов В. 618
Малашенко О. 400, 743
Малевич К. 136
Малежик М. 774, 776
Маленков Г. 602
Малков В. 414
Малолстова Н. 31, 782
Мамонтов 212
Мамуровський В. 209
Маньковська Р. 377, 379
Манро В. 176
Мануїльський Д. 232, 258, 352, 630, 670, 672, 673
Маргенфельд Ф. 490
Марр М. 330, 331
Марті Ю. 406
Марчуков Д. 634
Маршал А. 392
Маслов С. 446
Матвєєв В. 803
Матвієнко І. 22
Матвійов М. 34, 657
Машковцев М. 330
Медвечук В. 839
Мединський В. 158, 770
Межлаук В. 207
- Мельгунов О. 186
Мельничук О. 14, 43, 51, 54, 787
Мельничук Р. 668
Менгельбір 200
Мендель 796
Ментен П. 898, 899
Меншиков О. 182
Меняйло С. 770
Меркулов В. 300
Меркулов С. 665
Меркурі М. 137, 139
Мерріман Дж. 17, 104, 139, 140, 141, 142
Мешков Д. 31
Мизгіна В. 719
Мізін В. 403
Міклашевський М. 175
Мікоян А. 277
Міллер 491
Міллер М. 475
Мітюков О. 22, 383, 423, 424, 606
Міяковський В. 316, 517, 521, 523, 524
Многогрішний Д. 176
Могилянський М. 227, 241, 246
Модзалевський В. 209, 233, 237, 241, 230
Модзелевський З. 663
Модріан 466
Молотов В. 670, 672, 710, 724, 410
Молчанов С. 16, 44, 50
Монтгомері Б. 589
Моралес-Морено Л. 120
Морган Дж. 193
Морозова Л. 516
Мохор О. 241
Мощенко К. 517, 524, 525, 551
Мрочковський С. 360
Мстислав Великий 172
Муравйов М. 205, 207
Муравін Л. 431
Мусієнко О. 720
Мусін-Пушкін О. 191
Мюльманн К. 452, 453
- На**вроцька В. 720

- Нарбут Г. 220, 241
Некlesa Г. 603, 605
Нестуля О. 23, 25, 26, 27, 233, 270, 273, 324, 332
Нестуля С. 27, 324, 332
Нефертігі 137
Нешатаєва В. 16, 44, 50, 53, 105
Ніканор 517, 518
Нікіфоров В. 639, 644
Ніколас Л. 32, 34
Ніссен Ф. 164
Ніц 505
Новак-Єзьоранський Я. 873, 874
Новицький М. 521
Новицький О. 221, 226, 227, 310, 324
Нора П. 114
Носів А. 323
- О'Кіфі П. 16, 44, 53
О'Кіфі Р. 16, 19, 44
Обідний М. 214
Оболенський Л. 352
Овсянов А. 34, 607, 608, 618, 619, 620
Овчаренко П. 629
Овчинников В. 297, 400, 694, 695, 698, 743
Оглоблин О. 437, 516
Одинець Д. 239
Олександр Добрий 201
Олександров Г. 710, 723
Олесь О. 224
Олійник Б. 137, 718, 720, 773
Олійник І. 603
Ольденбург С. 352
Ольшевський А. 360
Омельченко Ю. 21
Онацький Є. 219
Онищенко О. 32, 33, 657, 782
Орбелі Й. 283, 298, 305, 334
Орлов Р. 785
Осечинський В. 680
Остапенко Д. 761, 816
Островецький В. 635
Остромир 172
Осубка-Моравський Є. 662, 671, 675
- Отамановський В. 362
- Павлуцький Г. 233, 234, 236, 241, 245, 254
Павлюк П. 603
Паливода І. 233, 241
Палієнко М. 782
Пальчикова А. 742
Паньків В. 386
Парчевський М. 863, 882
Пастернак Я. 386, 516
Патон Б. 137, 787
Патцак 459
Паульсен В. 460
Пашенко О. 432, 667
Пашин М. 628, 668, 677
Пашин О. 429
Пекарська Л. 192, 519
Пелькіна Л. 30, 703
Пестун В. 432
Петлюра С. 212
Петрицький А. 430, 431
Петро І 135, 172, 178, 182, 184, 185
Петров О. 360
Петрова І. 823, 824
Петровський М. 327
Пивовар І. 15
Пилипенко Б. 437
Пиріг Р. 782
Пік В. 708
Піотровський М. 806
Піскова Е. 15
Плав'юк М. 790, 791, 793
Плачинда С. 824
Плещинський І. 431
Повстенко О. 516, 517, 518
Погодін М. 190
Погребенник Ф. 718
Полевой В. 803
Полін С. 785
Полканов О. 414
Полонська-Василенко Н. 516
Полоцький О. 329
Полюшко Г. 26, 288
Поль Б. 849

- Поль О. 849
Попович М. 892
Попп А. 614
Порш М. 229
Поссе Г. 451, 452
Постнікова-Лосева М. 286
Потоцький М. 177
Потоцький П. 26, 211, 313, 314
Потоцький С. 186
Потьомкін Г. 183
Прокопович В. 210, 230
Протт Л. 16, 44, 53
Прушинський Я. 657
Пугачов С. 737
Пугина Г. 445
Пустовотенко В. 816
Путін В. 798
Пшеничний Г. 603, 670
- Радзивілл Я.** 174
Радзівська Т. 29
Райнерт Г. 475, 509
Раковський Х. 232, 258
Рао П. 17, 82
Рататаєв 724
Регге Г. 493
Редько Ф. 431
Рекемчук Є. 295
Репецький В. 18, 78
Ререн А. 850
Реріх М. 147
Робертс О. 622
Робсон Е. 17
Роде А. 608, 617
Розенберг А. 455, 467, 468
Розкамп Д. 477
Романівський В. 316
Рославець О. 31
Рудик Г. 27, 284, 298, 696
Рудинський М. 323
Рудинський О. 501
Руднев Б. 394
Рудницький П. 602
Рудченко М. 434
Рудштед 489
Рузвельт Ф. 577, 566, 622
- Рум'янцев М. 191, 192
Русанівський В. 718
Савін Г. 679
Садовський В. 219
Самойлович І. 176
Самоквасов Д. 189
Самошкін О. 725
Сангушко Р. 205
Сварник Г. 657
Свенцицький І. 201
Свешніков І. 386
Свідзинський А. 113, 116
Сєбта Т. 29, 33, 399, 470, 477, 478,
609, 611, 612, 627, 664, 784
Сегаль П. 404, 433
Сегеда С. 785
Селівачов М. 524
Семиряга М. 78
Серафімов М. 271
Сергієвська 608
Сергієнко 188
Сергійчук В. 24
Середа А. 310
Середа С. 630
Сидоренко В. 20, 338, 341
Сидоров Є. 807, 809, 810
Сидоров С. 615
Сікулер М. 414
Сікорський В. 659
Сімкін М. 21
Січко М. 824
Скоропадський П. 211, 216, 231
Скофенко В. 720, 773
Скрилева Л. 702
Скробот І. 402
Скубішевський К. 859
Слабченко М. 292
Слободянюк М. 601
Слюсаренко Ф. 233, 235, 238
Смирнов П. 360
Сміт Е. 116
Смішко В. 22
Смолій В. 785, 786, 789, 817
Соколовський В. 629, 725
Солнцева Ю. 823
Соловей О. 27

- Сорокіна С. 29
Сохань П. 784
Стадник С. 31
Стажинський П. 873
Сталін Й. 229, 574, 659, 660, 675, 723
Старицький М. 224
Стасюк М. 219
Стебницький П. 225, 233, 241
Стеллецький Г. 252
Стемпняк В. 658, 857
Стешенко І. 223, 225
Стойкін 233
Столипін П. 179
Стржелецький С. 406
Сулопаров М. 601
Суходольський В. 664
- Табачник Д. 891
Табулевич І. 602
Танюк Л. 891
Таранушенко С. 278
Тарасов А. 437
Татишев В. 185
Татіївська І. 15, 18, 36, 43
Тверської В. 499
Тейпер Б. 632
Тейяр де Шарден П. 112
Терещенко А. 520, 521
Терещенко М. 206
Тетерятніков В. 888
Телегін В. 724
Телегін Д. 413
Тичина П. 438, 440
Ткаченко М. 30, 379, 380, 401, 417, 420, 441, 728
Ткаченко-Ковтун Л. 407
Толочко П. 137, 720, 784
Томан І. 19
Торпей Дж. 18
Трало І. 435, 436, 441
Тредвелл Л. 17
Третьяков П. 442
Тримбач С. 824
Тройницький С. 227, 722
Тронько П. 720
- Троцький Л. 216
Тутушкін Ф. 410
- Уваров О. 193
Удод О. 782
Українець Н. 36
Уляницький В. 241
Утікаль Г. 469
- Факторович М. 31
Фаренгольц С. 212
Фатігарова Н. 24
Федоров 729
Федоров О. 394
Федорова Л. 15, 36, 657
Федорук О. 751, 761, 774, 787, 807, 809, 816, 824, 825, 839, 840, 859, 892
Федотова Г. 31
Феттїх Н. 905
Філімонов С. 31
фон Ген 457
фон Гьодль 456, 498
фон Денбах П. (Дмитренко П.) 518
фон Ляш К. 492
фон Сифельд 465
фон Франке В. 471
Формозов О. 184
Фотій 172
Фраєрман Т. 428, 433, 404
Франк Г. 453
Франк М. 892
Фрейтаг Г. 33
Френц 463
Фріго М. 16, 44, 52, 53
Фролов В. 299, 300
Фурса Г. 655
Фусселл Е. 578
- Халман Т. 143
Ханенко Б. 189, 203, 208
Ханенко В. 203, 208
Ханнем Д. 888
Хара В. 137
Хартвіг М. 19, 78, 158

- Хартунг Г. 19
Хартунг У. 33, 34
Хатишев В. 635
Хейніш Г. 530
Хмаржицький Г. 665
Хмельницький Б. 173, 174, 766
Холл А. 568, 655
Холодний П. 233, 235, 241, 244
Хоролець Л. 804
Храпченко М. 444, 724
Христюк П. 219
Хрущов М. 395, 602, 663, 665, 67, 675,
675, 676, 678, 727
Хуфен К. 33
Хюлле 466, 473
- Царик А.** 743
Цепенда І. 33, 657
Цинкаловський О. 179
Цирлін І. 608
- Чаплін В.** 423
Чебикін А. 892
Ченшенг Х. 138
Червяк К. 340, 692
Черкаська Н. 664
Черний О. 655
Черчілля У. 574, 577
Членова Л. 702
Чоловський О. 360
Чубинський В. 494
Чувілов 403
Чувілов В. 301
Чухліб Т. 174
- Шайтанов С.** 241, 233
Шаповал М. 219
Шаповалов Е. 445
Шаронов М. 431, 432
Шверник М. 422, 388, 722
Швидкий М. 798, 819
Шевченко І. 731
Шевченко Т. 179
Шевченко Ф. 667, 720, 750, 772, 785
Шейдіг В. 614
- Шелухін С. 233, 240, 258
Шемшученко Ю. 14, 43, 90, 101, 787
Шенко К. 489
Шенфельд М. 851
Шептицький А. 201
Шиль 465
Широцький К. 221, 224, 241
Шман С. 15, 43, 46
Шмідт О. 360
Шміт Ф. 308
Шміц В. 456, 498
Шмурко Є. 200, 202
Шовкуненко О. 430
Шостак О. 890
Шрьодер Г. 840
Штамфус Р. 473, 487, 509
Штейнгель Ф. 203
Штефля І. 482
Шугаєвський В. 519
Шугаєвський В. 910
Шумський Ю. 526
Шюбель Г. 832
- Щавинський В.** 225, 226, 241, 312
Щеглова О. 863
Щекодін С. 414, 494
Щербаківський Д. 230, 233, 241, 270,
310, 311, 324, 360
Щоткіна К. 892
Щурат В. 679
- Юкін П.** 299
Юрій Долгорукий 172
Ющенко В. 798
- Яблучник І.** 408
Яворницька С. 504
Яворницький Д. 251
Яворський С. 209
Яневич О. 785
Янський 329
Янукович В. 797
Яремич С. 227
Ярослав Мудрий 516
Ярузельський В. 707

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Аахен 742, 743, 845, 846, 846
Абакан 410
Австралія 132, 582
Австрія 135, 146, 162, 163, 322, 358,
359, 450, 451, 453, 519, 595, 596,
597, 598, 600, 602, 624, 631, 722,
723
Австро-Угорська імперія 177, 197, 259,
263, 322, 358, 359, 214, 216, 218,
245, 260, 359
Аделін 681
Азербайджан 359, 774
Актюбинськ 403, 404, 416, 422, 423,
432, 436, 438, 439, 440, 441, 448,
793
Албанія 583
Алга 422, 423
Алма-Ата 430, 431
Алупка 380, 435, 473, 479, 494, 495,
506, 544, 699, 701, 742
Алушта 380
Амстердам 135, 136, 144, 495, 797,
887
Антверпен 164
Антоніни 208
Армавір 203, 406, 415, 466
Архангельське 344
Аугсбург 412
Афганістан 135
Афіни 137
Ашанті Королівство 138
- Баварія** 161, 415
Багдад 152
Базель 136
Балаклава 176
Балашов 422, 447
Баніас 152
Батурін 181, 182, 184, 437, 530
- Баунд-Брук 524
Бахчисарай 380, 506
Башкірська АРСР 402, 428
Белз 118
Бельгія 96, 131, 132, 147, 467, 568,
569, 582, 583, 597, 623
Бенгене 602
Бенін 138
Бердичів 280, 337, 456, 465, 519
Бердянськ 397, 473
Берестечко 174
Берлін 134, 137, 142, 164, 246, 277,
278, 453, 456, 460, 462, 463, 464,
465, 466, 467, 469, 474, 508, 509,
520, 575, 576, 602, 606, 607, 615,
628, 635, 637, 646, 652, 714, 716,
725, 729, 731, 735, 832, 834, 843,
847, 848, 849, 852
Бершадь 212
Біла Криниця 688
Біла Церква 268, 685
Білий Камінь 531
Білозерка 344, 473
Білорусь 469, 537, 627, 639, 669, 672,
774, 777
Білоруська СРР 96, 322, 346, 351, 634,
636, 638, 647, 661, 662
Бірма 131
Богданівка 655
Боголюбово 171
Богородчани 198
Болгарія 77, 146, 216, 565, 585, 586,
587, 588, 597
Болонья 133
Бориспіль 253
Бортничі 851
Бостон 137
Бохня 862, 870, 871
Бремен 708, 725, 738

- Брест 216, 232, 473, 635, 665
 Бреттон-Вудс 573, 575, 598
 Брюсель 457, 623
 Буганда Королівство 131
 Будапешт 451, 712, 903, 904
 Буска 253
 Бухара 210
- Варшава** 160, 174, 175, 367, 369, 460, 542, 672, 677, 703, 705, 858, 864, 884
 Васильків 459
 Вашингтон 139, 519, 566, 569, 654, 655
 Везенштайн 889
 Веймар 495, 614, 615, 617
 Велау 479, 611
 Велика Британія 83, 131, 135, 137, 138, 139, 142, 195, 320, 569, 570, 571, 574, 575, 576, 577, 578, 582, 586, 588, 589, 595, 596, 597, 598, 621, 623, 631, 660
 Великий Бурлук 213
 Великі Сорочинці 555, 556
 Великобританія 775
 Вербилово 192
 Верхній Салтів 200
 Висова 674
 Вишеньки 195, 253
 Відень 162, 199, 630
 Вілія 555
 Вільна Балка 475
 Вільнюс 160, 633
 Вінниця 212, 213, 390, 473, 476, 490, 519, 552, 555, 635, 636
 Вірменія 359, 774
 Вісбаден 622, 623
 Володимир 197
 Володимир-Волинський 190, 197, 687
 Володимир-на-Клязьмі 171
 Волоське 510, 526
 Воронеж 183, 630, 634
 Ворошиловград 397, 403, 411, 473
 Вроцлав 678, 708, 731
- Гаага 76, 77, 457, 893
 Гадяч 181
 Галич 687
 Галле 655
 Гамбург 708
 Гана 138
 Гарвард 139
 Гатчина 162
 Гезлев 335
 Глухів 330, 423, 437
 Голландія 135, 144, 467, 495
 Гольберштадт 725
 Гондурас 65
 Городок 203
 Горький 392, 904
 Греція 77, 83, 132, 133, 136, 137, 139, 469, 565, 568, 569, 583, 586, 597
 Грузія 126, 359, 406
 Гурзуф 380, 416
- Данія 597
 Даховське 466
 Дессау 714, 716, 725
 Дзвинячки 682
 Диканька 208
 Димовки 344
 Дмитрівка 344
 Дніпропетровськ 292, 337, 380, 392, 397, 403, 411, 413, 418, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 453, 470, 473, 475, 476, 504, 510, 515, 530, 537
 Донецьк 397, 537, 771
 Дрезден 614, 715, 727, 734, 847, 888, 889, 161
 Дрогобич 391, 513
- Ельбінг 551
 Естонія 322, 347, 351, 357, 373, 777
 Ефіопія 77
- Євпаторія 335, 380
 Єгипет 133, 134, 135, 136, 137, 140, 254
 Єлісаветград 345
 Єреван 405

- Сремійвка 367
Срусалим 135, 152, 633
- Жаб'є** 379
Жабокрич 344
Жимель-ле-Каскад 133
Житомир 203, 208, 280, 375, 453, 456, 459, 462, 473, 497, 515
Жихор 253
Жлобин 315
- Заболотне 513
Зангергаузен 734, 848
Заподинці 253
Запоріжжя 445, 466, 473, 475
Златоуст 422, 448
- Йемен** 64
- Івано-Пусте** 177
Івахненки 188
Ізраїль 135, 136, 152, 153, 633, 796
Ізюм 337, 531
Індія 65, 120, 153, 583
Індонезія 64, 132
Інкерман 176, 558
Ірак 64, 139, 152
Іркліїв 525
Ірландія 597
Іспанія 77, 565, 568, 597
Італія 77, 140, 162, 210, 358, 565, 585, 586, 587, 597, 722
- Казань** 203
Казахстан 411, 416, 429, 431, 435, 774, 793
Казахська РСР 441
Кам'янець-Подільський 213, 280, 335, 390, 537, 611, 612, 664, 687
Кам'яний Брід 344
Кам'янка 344, 555
Камбоджа 132, 134, 153
Канада 134, 271, 569, 582, 775, 783
Канів 443, 522, 554
Канів 776
- Капустине 687, 793
Капустяни 344
Ката-Курган 423
Катеринослав 375
Катовіце 508, 678
Келеберда 181
Кельн 887
Кембридж 131
Кенігсберг 459, 490, 495, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 614, 618, 619, 620
Керч 176, 186, 236, 321, 380, 466, 473, 479, 545
Київ 171, 172, 178, 179, 180, 184, 185, 191, 192, 195, 196, 206, 212, 216, 218, 219, 220, 224, 232, 245, 253, 258, 261, 272, 276, 279, 281, 283, 284, 288, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 308, 311, 313, 314, 318, 331, 333, 335, 337, 346, 362, 363, 365, 375, 380, 382, 383, 384, 386, 397, 400, 401, 404, 411, 418, 422, 424, 425, 438, 439, 440, 442, 443, 444, 447, 448, 449, 453, 456, 459, 460, 462, 463, 465, 467, 470, 471, 472, 473, 475, 476, 478, 495, 499, 500, 508, 510, 511, 513, 514, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 532, 533, 535, 536, 537, 548, 560, 602, 604, 605, 607, 608, 609, 611, 612, 614, 618, 625, 628, 629, 630, 634, 636, 638, 641, 644, 646, 649, 650, 652, 666, 667, 670, 677, 678, 679, 682, 685, 687, 694, 697, 702, 711, 716, 728, 737, 776, 777, 783, 789, 805, 809, 820, 822, 830, 831, 833, 834, 841, 849, 852, 860, 862, 869, 871, 890, 895, 896, 897, 903, 905, 910, 859, 860, 864, 868, 869, 879, 899
- Кирень 133
Китай 138
Кіпр 153
Кіровоград 413, 473
Клагенфурт 634

- Клівленд 139
 Кобленц 831, 849
 Ковель 618
 Козацьке 268
 Козелець 530
 Колесище 344
 Коломия 497, 512
 Конго 153
 Константинополь 210, 271
 Корець 344
 Корея Республіка 132
 Королівство Нідерландів 779, 808, 885, 886, 887, 896
 Корсунь 268
 Котбух 509
 Коцюбинчики 177
 Краків 173, 177, 453, 470, 476, 477, 478, 479, 480, 482, 493, 601, 603, 678, 861, 862, 864, 874, 884, 896, 898, 816, 880, 882, 8884
 Красне 344
 Краснодар 405, 473
 Красноярсък 429
 Кременець 367, 479, 490, 555
 Кременчуг 335, 448
 Кривий Ріг 477
 Крим 149, 186, 195, 236, 242, 318, 320, 321, 326, 331, 380, 381, 414, 459, 466, 473, 475, 482, 494, 523, 535, 545, 546, 556, 558, 559, 631, 639, 688, 698, 734, 765, 769, 771, 789, 797, 798, 819, 820, 827
 Кримська АРСР 406, 556, 636
 Круподеринці 210
 Кувейт 64, 152
 Куп'янськ 292, 409, 410, 423
 Курськ 203, 511

 Лаос 131
 Латвія 322, 347, 350, 351, 357, 373
 Лебедин 397
 Лейпциг 732, 724, 839, 889
 Ленінабад 433
 Ленінград 162, 277, 279, 280, 282, 283, 284, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 303, 304, 306, 313, 314, 315, 316, 318, 330, 332, 333, 338, 340, 343, 347, 367, 368, 369, 370, 373, 385, 386, 390, 415, 420, 615, 619, 630, 634, 635, 636, 637, 639, 649, 686, 688, 692, 694, 716, 719, 728, 740, 816, 822
 Липляєве 344
 Литва 322, 347, 348, 349, 350, 351, 357, 373, 633, 672
 Литовська республіка 126, 661, 662
 Личківці 176
 Лівадія 734, 776
 Ліван 153
 Лівія 133
 Лінц 450, 451, 452, 472, 561, 888
 Лінчопінг 175
 Лондон 137, 138, 569, 573, 585, 611, 613, 659, 660, 673, 893
 Лос-Анжелес 162
 Лубни 442, 448, 525
 Лувен 96, 147
 Луксор 133
 Луцьк 367, 385, 453, 473, 482, 494, 542, 776
 Львів 159, 177, 190, 191, 199, 200, 201, 316, 360, 368, 369, 379, 382, 386, 387, 390, 448, 453, 480, 481, 505, 520, 522, 533, 536, 537, 538, 542, 555, 560, 603, 604, 631, 632, 636, 659, 664, 667, 668, 670, 671, 673, 674, 677, 679, 680, 681, 682, 684, 690, 705, 706, 707, 767, 776, 834
 Льгов 344
 Любек 708, 725
 Любеч 689
 Люксембург 582, 583
 Лютовиськи 880

 Магдебург 743, 794, 847
 Майамі 134
 Майкоп 466, 473
 Мала Перещепина 187
 Мандалай 131
 Марбург 622, 623

- Маріуполь 404, 423, 466, 491, 505,
510, 519, 553
Маячка 181
Мексика 65, 120
Мелітополь 345, 453, 530
Мехіко 125, 598
Миколаїв 191, 290, 291, 337, 397, 426,
453, 466, 473, 491, 636
Миколаївка 466, 475
Михалків 177
Мікронезія 64
Мінськ 351, 496, 604, 635, 640
Міслоспавове 602
Могилів-Подільський 850
Моздок 413
Молдавська СРР 377
Молотовськ 429
Монтевідео 566
Монте-Карло 613
Моринці 556
Москва 136, 159, 162, 171, 172, 178,
181, 182, 183, 185, 186, 187, 188,
189, 190, 194, 197, 201, 202, 203,
204, 207, 208, 209, 211, 219, 220,
221, 222, 225, 226, 227, 229, 230,
231, 234, 237, 238, 251, 253, 254,
255, 256, 257, 258, 260, 261, 265,
269, 271, 279, 283, 284, 287, 288,
289, 290, 292, 293, 294, 295, 296,
297, 298, 299, 300, 301, 303, 304,
305, 306, 307, 308, 310, 311, 312,
315, 318, 330, 331, 332, 333, 338,
339, 343, 347, 348, 350, 351, 360,
361, 362, 371, 373, 385, 386, 389,
390, 391, 397, 442, 482, 543, 551,
569, 604, 606, 618, 619, 620, 625,
629, 630, 634, 635, 636, 647, 648,
659, 663, 665, 668, 670, 672, 673,
675, 682, 670, 783, 815, 822, 823,
870, 889, 893, 909, 685, 686, 688,
690, 692, 697, 707, 711, 712, 716,
719, 724, 728, 740
Мюнхен 144, 450, 451, 509, 525, 622,
627, 628, 632, 816, 830, 831, 834,
849
НДР 709, 710, 715
Нейдорф 602
Несвіж 174, 363
Нехвороща 181
Нижній Новгород 904
Нігерія 138, 153
Нідерланди 132, 164, 468, 566, 568,
582, 583, 597, 623, 797, 887, 889,
892
Ніжин 191, 335, 346
Ніжин 473
Нікополь 392, 475, 554, 576
Німеччина 96, 134, 135, 137, 142, 144,
146, 147, 155, 157, 158, 161, 162,
164, 197, 214, 216, 218, 220, 254,
260, 261, 299, 320, 324, 388, 415,
450, 452, 453, 457, 458, 465, 466,
472, 474, 476, 477, 479, 480, 496,
508, 511, 513, 519, 520, 525, 533,
559, 565, 566, 569, 573, 574, 577,
578, 579, 580, 581, 582, 583, 584,
585, 588, 590, 591, 592, 594, 595,
596, 597, 598, 599, 600, 601, 602,
605, 610, 611, 614, 621, 622, 623,
624, 625, 627, 628, 629, 630, 631,
633, 634, 635, 636, 638, 639, 640,
647, 652, 653, 654, 655, 658, 669,
708, 722, 723, 777, 827, 828, 833,
844 888
Німфей 687
Нова Зеландія 132, 576
Новгород 631, 635, 639, 640, 641, 644,
646, 648, 650, 651, 652, 702
Новгород-Сіверський 191, 192, 530
Новий Віснич 482, 542
Новий Кодак 181
Нові Санжари 434
Новоград-Волинський 459
Новоолександрівка 475, 510
Новоросійськ 404, 405, 416
Новосибірськ 392, 432, 435, 439, 440,
444
Норвегія 569, 582, 597
Нью-Йорк 133, 134, 136, 164, 193, 520,
522, 613, 632, 633, 796, 890

- Одеса** 186, 191, 192, 276, 280, 321, 335, 337, 346, 360, 362, 380, 404, 418, 428, 440, 442, 443, 459, 462, 473, 482, 501, 511, 515, 536, 537, 548, 603, 605, 606, 766, 777, 831
Олександропіль 345
Олексіївка 407, 408
Олешки 344
Олика 384
Ольштин 864, 875
Омськ 423, 448
Опава 604, 605
Орел 636
Оренбург 416, 436, 437, 793
Остап'є 525
Остер 515
Острог 213, 335
Оффенбах 623, 633
Охтирка 203

П'ятигорськ 473
Павловськ 368, 459, 636, 816
Пакістан 153
Пакуль 525
Папуа-Нова Гвінея 132
Париж 132, 133, 137, 164, 289, 457, 495, 522, 572, 573, 598
Пасадена 282
Пашківка 344
Пекін 210
Пенза 400, 401, 416
Переволочна 181
Перемишль 674, 678, 879
Переяслав 178, 191, 193, 194, 195
Перу 134
Петербург 162, 172, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 193, 194, 195, 197, 203, 207, 228, 251, 259, 260, 261, 291, 304, 313, 330, 339, 343, 521
Петрівка 525
Петроград 200, 201, 202, 211, 215, 219, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 229, 231, 234, 237, 238, 239, 242, 245, 246, 253, 254, 256, 257, 290, 307, 335
Підгірці 531
Пірмазенс 161
Пляшева 198
ПНР 704, 705
Погребище 210
Познань 160, 602, 665
Поланицьке 344
Полтава 175, 180, 191, 192, 279, 335, 337, 346, 362, 375, 402, 407, 418, 425, 434, 440, 441, 442, 448, 473, 476, 489, 503, 511, 515, 519, 525, 530, 537, 555, 636, 685, 737, 849, 849
Польська Республіка 322, 347, 351, 353, 354, 356, 357, 363, 366, 373, 374, 661
Польща 77, 118, 159, 160, 173, 174, 199, 201, 212, 214, 218, 257, 347, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 374, 452, 453, 457, 482, 520, 560, 569, 597, 603, 619, 623, 632, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 680, 681, 682, 683, 684, 684, 703, 704, 769, 771, 775, 777, 857, 859, 868, 872, 881
Португалія 132, 597
Потсдам 573, 606, 716
Прага 160, 214
Привольне 475, 510
Прилуки 473, 515
Прінстон
Псков 161, 647
Пуатьє 613
Путивль 172
Путила 555
Пушкін 619, 636, 640, 644, 649

Раденско 344
Ратібор 478, 602
Рига 219, 352, 551, 604, 625, 630
Рим 125, 777
Рівне 367, 459, 473, 492, 495, 509, 537, 613, 614, 617

- Ріпки 174
 Романів 525
 Ромен 181
 Ромни 191, 525
 Російська імперія 175, 178, 179, 183, 187, 191, 192, 193, 197, 202, 243, 244, 246, 259, 260, 262, 263, 290, 291, 359, 374
 Російська Федерація 93, 126, 156, 157, 158, 162, 250, 765, 779, 784, 787, 793, 797, 798, 804, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 819, 823, 890, 908
 Росія 135, 144, 149, 156, 157, 161, 175, 179, 181, 184, 189, 190, 201, 204, 210, 211, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 229, 231, 232, 233, 235, 238, 240, 241, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 256, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 275, 276, 289, 291, 292, 305, 307, 312, 316, 317, 323, 326, 327, 329, 331, 352, 353, 356, 357, 358, 368, 372, 374, 469, 565, 627, 652, 653, 654, 669, 769, 775, 777, 780, 802, 803, 807, 809, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 818, 826, 889
 Ростов 201
 Ростов-на-Дону 316, 369, 404
 Роттердам 894
 РСФРР 96, 209, 243, 244, 247, 248, 249, 261, 266, 273, 291, 312, 322, 323, 324, 327, 329, 330, 331, 332, 336, 340, 351, 352, 353, 357, 358, 368, 373, 429, 628, 629, 636
 Рублівка 188, 344
 Рубче 188
 Румунія 371, 377, 482, 585, 586, 588, 597, 601, 603, 605, 606, 607, 621, 722, 777
 Русово 512
 Ручки 525
 Саги 344
 Саки 473
 Санкт-Петербург 805, 819
 Сан-Франциско 573
 Саратов 365, 400, 401, 410, 416, 429, 431, 432
 Свердловськ 406, 411, 441
 Святогірськ 797
 Святополк 268
 Севастополь 290, 380, 392, 406, 463, 473, 535, 546, 559, 689, 765, 769, 789, 797, 798, 822, 827
 Сеньківка 523
 Сербія 77, 565
 Сирія 254, 324
 Сімферополь 380, 381, 414, 459, 466, 470, 473, 476, 479, 515, 516, 690, 741, 846
 Славута 205
 Словаччина 520, 777
 Смоленськ 172, 190, 630
 Сокиринці 525
 Солоне 466
 Сосниця 515
 Сочі 405
 СРСР 155, 156, 157, 158, 162, 187, 263, 276, 278, 291, 294, 299, 308, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 360, 370, 371, 372, 373, 374, 382, 388, 390, 400, 406, 427, 448, 449, 452, 453, 454, 455, 458, 468, 482, 496, 560, 561, 562, 565, 569, 570, 574, 575, 581, 585, 588, 589, 597, 601, 604, 605, 606, 615, 617, 618, 619, 621, 623, 625, 626, 627, 630, 631, 632, 634, 637, 646, 647, 652, 653, 655, 656, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 665, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 683, 815, 872
 Сталінград 404, 405, 415, 416, 423, 576, 577, 578
 Сталіно 473, 553
 Станіслав 390
 Стара Буда 344
 Старий Кодак 181
 Старий Крим 506
 Стеблів 776

- Стрий 390
Судак 473
Судан 153
Суматра 132
Суми 203, 440, 442, 537, 686, 849
Сусли 525
Сучава 201
США 77, 132, 133, 134, 139, 140, 142, 161, 162, 163, 164, 282, 452, 519, 522, 524, 565, 566, 568, 569, 570, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 582, 584, 585, 586, 588, 589, 590, 592, 596, 597, 598, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 631, 632, 633, 653, 654, 655, 656, 660, 768, 777, 780, 781, 783, 792, 796, 888
Сянок 674
Таганрог 473

Таджикистан 416
Таїланд 153
Тальне 268
Тамбов 245
Тарнов 214
Тарту 604
Ташкент 308
Тегеран 573
Терезін 160
Тернопіль 202, 367, 390, 531
Тинець 604, 681
Томськ 411
Троппау 604
Трускавець 385
Тульчин 279
Туреччина 134, 135, 139, 142, 146, 153, 216, 251
Тюбінген 510, 852
Тюмень 403, 416, 419, 433, 434, 442, 793

Угорська Республіка 156, 779, 901
Угорщина 146, 155, 156, 162, 214, 322, 359, 371, 585, 586, 587, 588, 597, 623, 901, 907, 908
Ужгород 903

Узбекистан 308
Узкоє 701
Уллерсдорф 731
Ульяновськ 423
Умань 376, 476, 523, 548, 636
Унтерульдінген 832, 849
Уральськ 422, 423, 438
УРСР 383, 387, 389, 390, 418, 427, 538, 560, 605, 615, 616, 619, 628, 629, 634, 659, 662, 667, 669, 670, 671, 672, 673, 675, 676, 681, 683, 684
УСРР 96, 265, 266, 271, 273, 322, 326, 327, 331, 332, 340, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 357, 360, 370, 371, 373, 374, 377, 397
Уфа 398, 400, 401, 402, 404, 405, 408, 410, 416, 418, 419, 428, 429, 431, 432, 433, 434, 438, 439, 440, 442, 443, 445, 446, 447, 449, 511, 793

Федорівка 475, 510
Феодосія 186, 236, 380, 405, 473, 479
Філлах 634
Фінляндія 574, 585, 588, 605, 722
Франкфурт-на-Майні 283, 623
Франція 131, 132, 133, 142, 146, 161, 164, 212, 254, 320, 324, 467, 495, 522, 554, 569, 571, 576, 582, 583, 585, 588, 589, 595, 596, 623, 631
Франція 790
ФРН 133, 155, 159, 163, 585, 775, 779, 780, 828, 829, 834, 835, 836, 837, 839, 842, 849, 854, 855

Х'юстон 654
Харків 203, 207, 209, 264, 265, 276, 279, 299, 305, 316, 317, 318, 335, 336, 337, 338, 345, 346, 362, 380, 382, 383, 392, 393, 394, 395, 397, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 418, 420, 422, 425, 426, 435, 438, 439, 442, 444, 445, 448, 459, 463, 473, 476, 512, 513, 515, 516, 533, 536, 537, 560, 630, 639, 690, 692, 693, 697, 736, 737, 851, 863, 870, 896

- Херсон 337, 346, 397, 470, 473, 489,
501, 510, 537, 636
Херсонес 176, 463
Хилдешейм 137
Хівіта 210
Хмельницький 173, 776
Холм 203
Хотин 173, 680
Хохштадт (Хохштад-на-Дунаї) 816,
863, 896
- Царське Село** 183, 368, 459, 619
- Челкар** 416, 419, 429, 435, 441
Челябінськ 436
Черниця 188
Чернівці 201, 391, 531
Чернігів 186, 190, 208, 237, 253, 279,
292, 333, 337, 362, 375, 401, 41,
436, 437, 438, 440, 442, 505, 515,
537, 555, 636, 652, 689, 777, 831
Чехія 160
Чехословаччина 214, 371, 569, 582,
586, 596, 604, 605, 623, 783
Чигирин 251
Чкалов 401, 403, 404, 420, 433, 436,
437, 440
- Шадрінськ** 422, 448
Шарлоттсвілль 621
Шарошпатак 904
Швейцарія 136, 164, 254, 324, 597, 781
Швеція 175, 257, 597
Шевченкове 554
Шлезвіг-Гольштейн 575
Шпейєр 850
Штассфурт 605
Шульгівка 345
- Щецин** 161
Щорс 515, 555
- Югославія** 469, 582, 583, 586, 597
- Ялта** 380, 381, 415, 459, 462, 573, 734,
741, 822
Японія 77
Ярослав 674, 681
Яхники 188

CONTENTS

Introduction

Chapter 1. Historiography and source base for the research

1.1. Status of scholarly research on the topic

1.2. Source base for the research

Conclusions to chapter 1

Chapter 2. Theoretical principles governing the return and restitution of cultural property

2.1. Basic concepts and terms

2.1.1. “Cultural property”

2.1.2. “Illegally exported cultural property”

2.1.3. “Return of cultural property”

2.1.4. “Restitution of cultural property”

2.2. Return and restitution of cultural property: Global trends and challenges for Ukraine

2.2.1. Cultural treasures in the context of societal development processes

2.2.2. Return of cultural treasures as an important objective of international cultural cooperation

2.2.3. Restitution of cultural treasures lost as a result of war and armed conflict

Conclusions to chapter 2

Chapter 3. Origins of the state policy concerning repatriation to Ukraine of cultural artifacts during the period of the 1917–21 Ukrainian Revolution

3.1. Export and loss of Ukrainian cultural treasures as a factor in the formation of public opinion regarding the necessity of their repatriation

3.1.1. Centuries-long bitter legacy: Lost monuments, artifacts, and holy objects

3.1.2. Losses of cultural treasures during the First World War and during the years of the Ukrainian Revolution of 1917–21

3.2. First attempts at repatriating cultural treasures to Ukraine during the time of the Ukrainian Central Rada

3.3. The question of repatriating cultural treasures during the peace talks between the Ukrainian State and the RSFSR

Conclusions to chapter 3

Chapter 4. The “Ukrainian Renaissance” era and participation of Ukraine in processes of return and restitution of cultural property

4.1. Losses and exports of cultural property resulting from the imposition of the Bolshevik regime in Ukraine

- 4.1.1. Seizure of cultural artifacts during mass confiscation operations in the 1920s and 1930s
  - 4.1.2. Removal of cultural treasures from Ukraine as administrative measures based on the orders of Soviet-wide agencies
  - 4.1.3. Failure to return cultural treasures to Ukraine that had been provided to museums and other agencies in Russia for exhibitions
  - 4.2. Development of civic initiatives and the formation of UkrSSR state policy concerning the return of cultural property
  - 4.3. The Ukraine-Russia Parity Commission and its role in defining the conceptual foundations for bilateral cooperation on the return of cultural property
  - 4.4. Ukraine in the context of implementing the 1921 Peace Treaty of Riga concerning the restitution of cultural property
    - 4.4.1. The issue of return and restitution of cultural property in the peace treaties of 1921 to which Ukraine was a party
    - 4.4.2. Implementation of the 1921 Peace Treaty of Riga and Ukraine
- Conclusions to chapter 4

Chapter 5. Second World War: Relocation and losses of Ukraine's cultural treasures

- 5.1. The status of cultural property in the territory of Ukraine prior to the war
  - 5.2. Soviet evacuation of cultural property to remote areas of the USSR
    - 5.2.1. Evacuation
    - 5.2.2. In the remote rear: Conditions in evacuation and new losses of cultural artifacts
  - 5.3. Losses of cultural treasures in occupied territories of Ukraine
    - 5.3.1. Organized pillaging and export of cultural treasures by the occupiers
    - 5.3.2. Looting as a factor in the loss of cultural property during the occupation of Ukraine
    - 5.3.3. Export of cultural property from the territory of Ukraine along with emigrating scientific and cultural workers
  - 5.4. The war and losses of cultural treasures: The Ukrainian tally
- Conclusions to chapter 5

Chapter 6. Return and restitution of cultural property to Ukraine after the Second World War

- 6.1. Formation of international legal foundations for the restitution of cultural property relocated during the Second World War
- 6.2. Ukraine in the context of overall postwar processes for the return and restitution of cultural property lost and relocated as a result of the Second World War (1945–48)
  - 6.2.1. Searching and repatriation: First steps
  - 6.2.2. The “Great European Restitution” and Ukraine
  - 6.2.3. Postwar transfer of archive and library collections, historical objects and artifacts art from Ukraine to Poland as part of the USSR's geopolitical strategy

6.2.4. Losses, searching, and repatriation of Ukrainian cultural treasures during the Soviet regime in the latter half of the 20th century

6.2.5. Compensation or “war trophies”? Relocation of cultural treasures from other countries to the territory of the USSR and Ukraine as a result of the Second World War

Conclusions to chapter 6

Chapter 7. Return and restitution of national cultural heritage in independent Ukraine: Practices, problems, prospects

7.1. Establishment of organizational and legal principles for Ukraine’s state policy concerning the return and restitution of cultural property

7.2. State bodies and agencies along with non-government organizations dedicated to the repatriation of cultural property to Ukraine

Conclusions to chapter 7

Chapter 8. The main objectives of Ukraine’s participation in bilateral cooperation on issues concerning the return and restitution of cultural property

8.1. Ukraine and Russia

8.2. Ukraine and Germany

8.3. Ukraine and Poland

8.4. Ukraine and the Netherlands

8.5. Ukraine and Hungary

Conclusions to chapter 8

Conclusions

Summary (Engl.)

List of abbreviations

List of sources used and other literature

Index of names

Index of places

Contents (Engl.)

На першій сторінці обкладинки розміщено фотографії наступних втрачених культурних цінностей України:

Мозаїка «Дмитро Солунський» XII ст. зі стін Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. У 1938 р. передана на виставку до Третьяковської галереї і не повернута. (Сучасне перебування — Державна Третьяковська галерея, Москва).

Мозаїка «Фрагмент орнаментального фризу» XII ст. зі стін Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. У 1943 р. вивезена нацистами з окупованого Києва. Після війни передана з американської зони окупації Німеччини до Радянської військової адміністрації у Німеччині. Повернута до СРСР у 1947 р. і через приміські палаци Ленінграду направлена до Новгородського обласного краєзнавчого музею. У 1952 р. передана до Державного Російського музею. (Сучасне місце перебування — Державний Російський музей, Санкт-Петербург).

Шиферна плита із зображеннями святих воїнів-вершників XI ст. У 1938 р. передана на виставку до Третьяковської галереї і не повернута. (Сучасне перебування — Державна Третьяковська галерея, Москва).

Фреска «Святий Микола» XII ст. зі стін Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. У 1936 р. незаконно вивезена з Києва до Третьяковської галереї з Київських реставраційних майстерень. (Сучасне перебування — Державна Третьяковська галерея, Москва).

Акваманіл («Ширванський водолій») 1206 р. — пам'ятка давнього персидського мистецтва. У 1929 р. примусово вилучений радянською владою з музейних фондів для продажу за кордон через Ленінградську контору Все-союзного об'єднання «Антикваріат». Не був проданий. У 1932 р. переданий до Державного Ермітажу. (Сучасне місце перебування — Державний Ермітаж, Санкт-Петербург).

Електричний кубок із скіфського кургану Куль-Оба IV ст. до н.е. Знайдений у 1830 р. у царському скіфському кургані поблизу Керчі на території теперішньої Автономної республіки Крим України. Разом з іншими знахідками переданий до Державного Ермітажу. (Сучасне місце перебування — Державний Ермітаж, Санкт-Петербург).

Золотий скіфський гребінь IV ст. до н.е. з кургану Солоха. Знайдений у 1912-1913 рр. біля села Велика Знам'янка на території сучасної Запорізької області України. Разом з іншими знахідками переданий до Державного Ермітажу. (Сучасне місце перебування — Державний Ермітаж, Санкт-Петербург).

Срібний кубок із Мало-Перещепинського скарбу з предметами IV–VII ст. н.е. Знайдений у 1912 р. біля села Мала Перещепина на території теперішньої Полтавської області України. Разом із абсолютною більшістю знахідок переданий до Державного Ермітажу. (Сучасне місце перебування — Державний Ермітаж, Санкт-Петербург).

Козацька гармата «Лев» 1705 р., виготовлена майстром Карпом Балашевичем на замовлення гетьмана І. Мазепи із зображенням герба І. Мазепи. Потрапила до Росії як трофей. (Сучасне місце перебування — Російський державний історико-культурний музей-заповідник «Московський Кремль», встановлена біля Збройної палати, Москва).

Корогва Війська Запорозького XVIII ст. Потрапила до Росії після знищення Запорозької Січі російським царатом. (Сучасне місце перебування — Державний Ермітаж, Санкт-Петербург).

Диптих «Адам» і «Єва» Луки Кранаха старшого сер. XVI ст. У 1929 р. примусово вилучений радянською владою з музейних фондів для продажу за кордон через Ленінградську контору Всесоюзного об'єднання «Антикваріат». Проданий до Німеччини. Після Другої Світової війни опинився на території США. (Сучасне місце зберігання — Музей Нортон Саймона, місто Пасадена, штат Каліфорнія, США).

Наукове видання

Кот Сергій

Повернення і реституція
культурних цінностей у політичному
та культурному житті України
(XX – поч. XXI ст.)

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 12.09.2019 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 82,88. Обл.-вид. арк. 80,01.
Наклад 300 прим. Зам. 14. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.